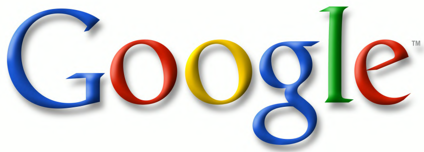
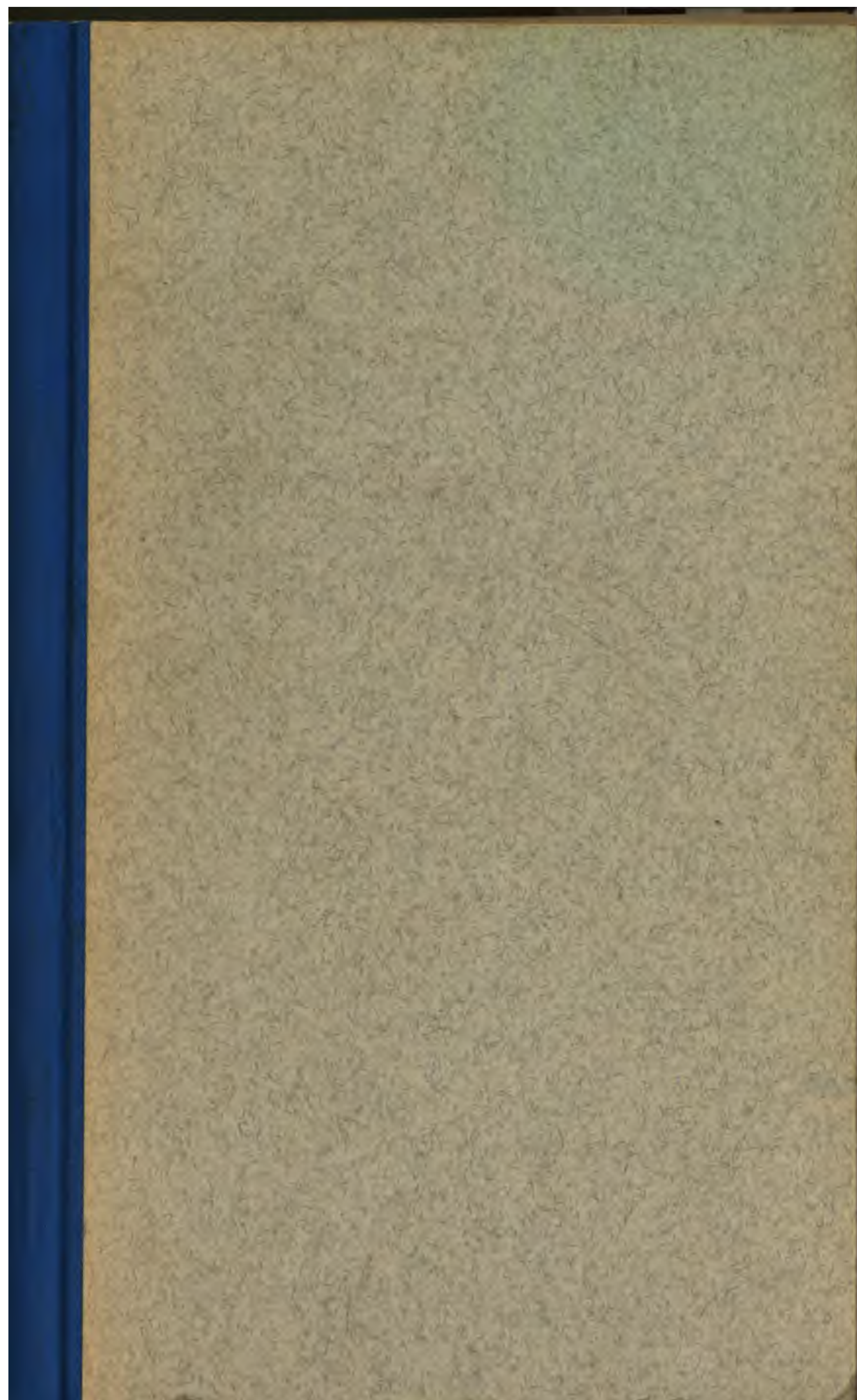
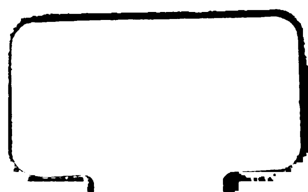
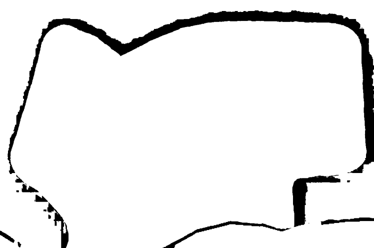

Dr. J. J. DE HOLLANDER.

HANDLEIDING

BIJ DE BEOEFENING DER

LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

Nederlandsch Oost-Indië.

EERSTE DEEL.

VIJFDE DRUK.

Om- en Bijgewerkt

DOOR

R. VAN ECK,

Lector aan de Koninklijke Militaire Academie.

TE BREDA,
TER DRUKKERIJ VAN BROESE & COMP.,
VOOR REKENING VAN DE
KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE
1895.

Carpentier

INHOUD.

INLEIDING. ALGEMEEN OVERZICHT VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË

EERSTE HOOFDSTUK. HISTORISCH OVERZICHT VAN DE VESTIGING EN UITBREIDING DER NEDERLANDSCHE MACHT IN INDIË.

§ 1. Korte aanteekeningen omtrent den staatkundigen toestand der Indische gewesten tijdens het optreden der Westerlingen . . . . Blz. 1.
Java . . . . » —
Bali . . . . » 2.
Soematra . . . . » 3.
Het Schiereiland Malaka . . . . » —
Borneo . . . . » —
Selébes . . . . » 4.
De Moluksche eilanden . . . . » 5.
Timor en de overige Kleine Soenda-eilanden . . » 6.

§ 2. De Portugeezen in Indië (1500—1594) . . . . » —

§ 3. Eerste tochten der Nederlanders naar Indië, tot op de oprichting der Oost-Indische Compagnie (1594—1602) . . . . » 8.

§ 4. Tijdperk van de opkomst der Oost-Indische Compagnie; van hare oprichting tot op de stichting van Batavia (1602—1619) . . . . » 11.

§ 5. Tijdperk van den bloei der Oost-Indische Compagnie; van de stichting van Batavia tot op de uitbreiding van haar grondbezit (1619 tot omstreeks 1675) . . » 15.

§ 6. Tijdperk van het verval der Oost-Indische Compagnie; van de uitbreiding van haar grondbezit tot op hare ontbinding (omstreeks 1675—1800) . . . » 22.

§ 7. De Nederlandsche Oost-Indische koloniën als eigendom van den Staat en gedurende het Engelsche tusschenbestuur (1800—1816) . . . . Blz. 38.
§ 8. De Nederlandsche Oost-Indische koloniën, na de teruggave door de Engelschen (sedert 1816) . . . » 53.
TWEEDE HOOFDSTUK. NATUURLIJKE GESTELDHEID DER O.-I. BEZITTINGEN IN HET ALGEMEEN.
§ 1. Ligging, Bestanddeelen, Verdeeling . . . . . » 86.
Ligging . . . . » —
Bestanddeelen . . . . » —
Verdeeling . . . . » 88.
§ 2. Zeeën en straten . . . . » —
Zeeën . . . . » —
Straten . . . . » 89.
§ 3. Grootte . . . . » —
§ 4. Klimaat, Moessons, Land- en Zeewind . . . . » 90.
Klimaat . . . . » —
Moessons . . . . » 91.
Land- en Zeewind . . . . » 92.
Schadelijke winden . . . . » —
Invloed van het klimaat . . . . » 93.
§ 5. Gesteldheid van den grond . . . . » 94.
Bergen . . . . » —
Rivieren . . . . » 95.
Vruchtbaarheid . . . . » 96.
§ 6. Voortbrengselen . . . . » 97.
Plantenrijk . . . . » —
Dierenrijk . . . . » 107.
Delfstoffenrijk . . . . » 110.
DERDE HOOFDSTUK. BEVOLKING.
§ 1. Verschillende rassen der Inboorlingen . . . . » 111.
Het Papoesche ras . . . . » 112.
Het Maleische ras en de invloed door Hindoe's, Arabieren en anderen daarop uitgeoefend . . » 113.
§ 2. Godsdienst . . . . » 121.
§ 3. Taal en Schrift . . . . » 124.
§ 4. Vreemdelingen in den Indischen Archipel . . . » 126.
De Chineezen . . . . » —
De Arabieren . . . . » 128.
§ 5. Gemengde rassen . . . . » 131.
Afstammelingen van Chineezen (Peranakan Tjina) . » —

Afstammelingen van Europeanen (Peranakan Wolanda) . . . . Blz. 132.
Afstammelingen van de bevolking der kusten van Voor-Indië (Peranakan Kling of Mooren) . . » —
§ 6. Sterkte der bevolking van Nederlandsch-Indië en van de voornaamste hoofdplaatsen aldaar . . » 133.
VIERDE HOOFDSTUK. ALGEMEEN BURGERLIJK BESTUUR, RECHTS- EN FINANCIEWEZEN, HANDEL EN SCHEEPVAART.
§ 1. Burgerlijk bestuur . . . . » 135.
Opperbestuur . . . . » —
De Gouverneur-Generaal en de Algemeene Secretarie. . . . . » —
Raad van Indië . . . . » 137.
Ondergeschikt bestuur . . . . » 138.
Benoembaarheid tot ambtenaar bij het Binnenlandsch bestuur in Nederlandsch-Indië. . . . » 140.
§ 2. Departementen van Algemeen burgerlijk bestuur. » 142.
§ 3. Rechtswezen . . . . » 146.
Burgerlijke rechtspleging . . . . » —
Militaire rechtspleging . . . . » 150.
Wijze van rechtspraak . . . . » 152.
De politie en enkele daarmede in verband staande onderwerpen . . . . » 153.
Het recht van verblijf . . . . » 154.
Passen voor vaartuigen . . . . » 155.
Invoer en bezit van wapens en kruit . . . . » —
Recht van openbare oproeping en bijeenkomst . » 156.
Toezicht op de drukpers . . . . » —
Slavernij, Pandelingschap . . . . » 157.
§ 4. Financiewezen . . . . » 158.
Algemeene Rekenkamer . . . . » —
Bronnen van inkomsten voor het Gouvernement. » 159.
Begrooting en rekening . . . . » —
Bank en Koloniale staatsschuld . . . . . . » 160.
Munten. Maten en gewichten. . . . . . . » 162.
§ 5. Handel en scheepvaart . . . . » 163.
Handelmaatschappij . . . . » —
Uitgestrektheid van den handel . . . . . . » 165.
Stoomvaart-verbindingen. . . . . » —
§ 6. Gouvernements-cultures en monopoliën . . . . » 167.
Gouvernements-cultures . . . . » —

Monopoliën . . . . Blz. 168.
§ 7. Belastingen en heerendiensten . . . . » 170.
§ 8. Landbouw en veeteelt . . . . » 173.
Landbouw . . . . » —
Veeteelt . . . . » 174.
§ 9. Waterstaat, wegen en burgerlijke openbare werken; mijnwezen . . . . » 175.
§ 10. Eerediensten en onderwijs. . . . . » 176.
Eerediensten. . . . . » —
Onderwijs . . . . » 178.

VIJFDE HOOFDSTUK. KRIJGSWEZEN.
§ 1. Landmacht . . . . » 181.
Departement van Oorlog. . . . . » —
Samenstelling van het leger . . . . » 183.
Schutterij. . . . . » 187.
Gewapende korpsen van Inlanders niet tot het leger behoorende . . . . » 188.
Opleiding van Officieren. . . . . » 190.
§ 2. Zeemacht. . . . . » 191.
Departement van Marine . . . . » —
Samenstelling der Oorlogsmarine . . . . . . » 192.
Gouvernements-marine . . . . » 194.
Opleiding en aanstelling van Officieren en Gezaghebbers. . . . . » 194.

EERSTE HOOFDGROEP. JAVA MET MADOERA EN DE OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.
EERSTE HOOFDSTUK. JAVA MET MADOERA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.
§ 1. Ligging, grenzen, grootte, luchtsgesteldheid, moessons . . . . » 195.
Ligging, grenzen en grootte . . . . » —
Luchtsgesteldheid, moessons . . . . » 196.
§ 2. Natuurlijke, staatkundige, militaire en waterstaatsverdeeling . . . . » 200.
Natuurlijke verdeeling . . . . » —
Staatkundige verdeeling. . . . . » 201.

Militaire verdeeling . . . . Blz. 202.
Waterstaatsverdeeling. . . . . » —
§ 3. Kapen, straten, baaien, reeden en ankerplaatsen. » 203.
Kapen. . . . . » —
Straten . . . . » 205.
Baaien en reeden . . . . » 206.
§ 4. Natuurlijke gesteldheid van den grond. Bergen. » 209.
Bestanddeelen van den bodem . . . . » —
De alluviaal-grond . . . . » —
De vulkanen . . . . » 210.
Het Neptunische gebergte . . . . » 225.
Oppervlakte van den bodem . . . . » 230.
Vulkanische verschijnselen van den bodem . . » 231.
a. Modder- en gasbronnen of slijkvulkanen . » —
b. Mofetten of stikvalleien . . . . » 233.
c. Minerale bronnen . . . . » 234.
d. Aardolie-bronnen . . . . » 239.
e. Zwavelmeren en beken . . . . » 240.
§ 5. Plantbekleeding des bodems . . . . » 242.
Verdeeling . . . . » —
Eerste of heete Zone . . . . » 243.
a. Natuurlijke plantbekleeding of wildernis. . » —
b Cultuurgewassen. . . . . » 249.
Tweede of gematigde Zone . . . . » 251.
a. Natuurlijke plantbekleeding of wildernis . » —
b. Cultuurgewassen . . . . » 252.
Derde of koele Zone . . . . » 253.
a. Natuurlijke plantbekleeding of wildernis . » —
b. Cultuurgewassen . . . . » 254.
Vierde of koude Zone . . . . » 255.
§ 6. Rivieren . . . . » —
a. Aan de noordkust uitwaterende . . . . » 256.
b. Aan de oostkust uitwaterende . . . . . » 265.
c. Aan de zuidkust uitwaterende . . . . . » 266.
d. Aan de westkust uitwaterende. . . . . » 270.
§ 7. Wegen en telegraaflijnen . . . . » —
Groote postweg. . . . . » —
Zuidelijke weg . . . . » 272.
Zijtakken van den Grooten postweg. . . . . » 272.
Zijtakken van den Zuidelijken weg . . . . . » 278.
Spoor- en Tramwegen . . . . » 279.

A. Particuliere Spoorwegen . . . . Blz. 279.
B. Gouvernements- of Staatsspoorwegen . . » 280.
Tramwegen . . . . » 282.
Post- en Telegraafdienst. Telephoonverbindingen. Paardenposterij . . . . » —
§ 8. Forten en sterkten . . . . » 283.
Plan der O.-I. Compagnie . . . . » —
Plan van den Generaal Daendels . . . . . . » 284.
Plan van den Generaal van den Bosch. Tegenwoordige toestand . . . . » 284.
§ 9. Overzicht over de afzonderlijke Residentiën met de daartoe behoorende kleine eilanden. Oudheden » 285.
De Residentie Bantam . . . . » —
De Residentie Batavia . . . . » 290.
De Residentie Krawang . . . . » 297.
De Residentie Preanger-Regentschappen . . . » 299.
De Residentie Tjeribon . . . . » 304.
De Residentie Tégal . . . . » 307.
De Residentie Pĕkalongan . . . . » 309.
De Residentie Sĕmarang . . . . » 310.
De Residentie Djapårå . . . . » 316.
De Residentie Rĕmbang . . . . » 319.
De Residentie Soeråbåjå . . . . » 322.
De Residentie Pasoeroeban . . . . » 330.
De Residentie Pråbålinggå . . . . » 333.
De Residentie Besoeki . . . . » 335.
De Residentie Banjoemàs . . . . » 338.
De Residentie Bagĕlén . . . . » 343.
De Residentie Kĕdoe . . . . » 346.
De Residentie Djokjokarta . . . . » 349.
De Residentie Soerakarta . . . . » 354.
De Residentie Madioen . . . . » 357.
De Residentie Kĕdiri . . . . » 359.
De Residentie Madoera . . . . » 363.
§ 10. Burgerlijk bestuur . . . . » 367.
Algemeen beginsel van het bestuur . . . . . » —
Residentie- en Afdeelingsbestuur . . . . . . » 368.
Districtsbestuur . . . . » 371.
Dorpsbestuur . . . . » 372.
Bestuur in de Residentie Batavia . . . . . » 374.
Bestuur in de Vorstenlanden . . . . » —

Bestuur over de vreemde Oosterlingen op Java . Blz. 375.
§ 11. Rechtswezen . . . . » 376.
a. Rechtswezen in de Gouvernementslanden . . » —
Hoog Gerechtshof . . . . » —
Raden van Justitie . . . . » —
Landraden . . . . » 377.
Residentie-gerechten . . . . » —
Regentschaps-gerechten. . . . . » 378.
Districts-gerechten . . . . » —
Priesterraden. . . . . » —
b. Rechtswezen in de Vorstenlanden . . . . . » 379.
Raad van Justitie . . . . » —
Residentie-raden . . . . » —
Inlandsche rechtbanken in Soerakarta . . . » —
Inlandsche rechtbanken in Djokjokarta . . . » 381.
Inlandsche wetboeken . . . . » 382.
§ 12. Voortbrengselen en handel . . . . » 383.
Plantenrijk . . . . » —
Dierenrijk . . . . » —
Delfstoffenrijk . . . . » 386.
Handel . . . . » 388.
§ 13. Bestanddeelen en sterkte der bevolking . . . » 389.
§ 14. Stamverdeeling der Inboorlingen van Java en Madoera . . . . » 390.
Soendaneezen en Javanen . . . . » —
Madoereezen. . . . . » 391.
§ 15. Uiterlijk voorkomen der inboorlingen . . . . » —
Soendaneezen . . . . » —
Javanen . . . . » 392.
Madoereezen. . . . . » —
§ 16. Kleeding en wapenen . . . . » —
Javanen . . . . » —
Soendaneezen . . . . » 396.
Madoereezen . . . . » 397.
Wapenen. . . . . » —
§ 17. Karakter . . . . » 398.
Javanen . . . . » —
Soendaneezen . . . . » 399.
Madoereezen. . . . . » 400.
§ 18. Talen, literatuur . . . . » —
Het Javaansch . . . . » —

Javaansche literatuur . . . . Blz. 403.
Het Soendaasch. . . . . » 404.
Het Madoereesch . . . . » 405.
§ 19. Godsdienst . . . . » —
Vóór-historische tijd . . . . » —
Hindoe-periode . . . . » 406.
Mohamedaansche periode. . . . . » 407.
De Protestantsche zending op Java . . . . . » 412.
De Badoewi . . . . » —
De Heidenen van het Tĕnggĕrsche gebergte . . » 416.
§ 20. Tijdrekening. . . . . » 419.
Javaansche tijdrekening . . . . » —
Mohamedaansche tijdrekening . . . . » 423.
Christelijke tijdrekening . . . . » —
Tjåndrå Sĕngkålå . . . . » 424.
§ 21. Maatschappelijke toestand . . . . » —
Standen, rangen en titels . . . . » —
Woonplaatsen, woningen, tjatjahs, huisgezinnen. » 429.
Landbezit in Midden-Java . . . . » 434.
Landbezit in de Soenda-landen en Oostelijk Java. » 437.
Woeste gronden . . . . » 439.
Boschcultuur. . . . . » 440.
Cultuurstelsel . . . . » 442.
Middelen van bestaan; landbouw, nijverheid . . » 446.
§ 22. Wetenschappelijke en zedelijke toestand . . . » 449.
Javaansch volksonderwijs . . . . » —
Onderwijs voor Javanen van Gouvernementswege. » 452.
Niet van het Gouvernement uitgaande inrichtingen van onderwijs. . . . . » 454.
Gevolgen van het bovenstaande op den toestand des volks . . . . » —
§ 23. Wijze van krijgvoeren . . . . » 456.
§ 24. Plechtigheden en feesten. . . . . » 457.
Bij geboorte, huwelijk en overlijden. . . . . » —
Jaarlijksche groote feesten (Garĕbĕg) . . . . . » 462.
§ 25. Vermaken. . . . . » 465.
Muziek. . . . . » —
Tooneelvertooningen . . . . » 467.
Dansen . . . . » 469.
Tornooispel . . . . » 471.
De jacht . . . . » 472.

Dierengevechten . . . . Blz. 472.
Spelen . . . . » 473.
§ 26. Vreemde Oosterlingen op Java . . . . » 475.
Chineezen . . . . » —
Arabieren . . . . » 476.
Andere vreemde Oosterlingen . . . . » —

TWEEDE HOOFDGROEP. SOEMATRA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN; BENEVENS DE GROEPEN VAN RIOUW, BANGKA, BELITOENG EN ONDERHOORIGHEDEN.

EERSTE HOOFDSTUK. SOEMATRA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.

EERSTE AFDEELING. ALGEMEEN OVERZICHT VAN SOEMATRA.

§ 1. Ligging, grenzen, grootte, luchtsgesteldheid . . Blz. 477.
Ligging, grenzen, grootte . . . . » —
Luchtsgesteldheid, moessons . . . . » 478.
§ 2. Staatkundige verdeeling, bestuur en rechtswezen » —
Verdeeling . . . . » —
Bestuur . . . . » 480.
Rechtswezen . . . . » 482.
§ 3. Natuurlijke gesteldheid . . . . » 484.
Bergen en vlakken . . . . » —
Rivieren . . . . » 491.
Kapen en punten . . . . » 492.
Kusten, baaien, ankerplaatsen . . . . . . » 494.
§ 4. Voortbrengselen. Handel en scheepvaart; financiëele uitkomsten . . . . » 495.
Plantenrijk . . . . » —
Dierenrijk . . . . » 498.
Delfstoffenrijk . . . . » —
Handel en scheepvaart; financiëele uitkomsten. . » 499.
§ 5. Bevolking . . . . » 501.
Verdeeling . . . . » —
Getalsterkte . . . . » —

TWEEDE AFDEELING. DE GOUVERNEMENTSLANDEN.

A. *Het Gouvernement van Soematra's Westkust.*

§ 1. De Residentie Padangsche Benedenlanden . . . » 503.
Ligging, grenzen . . . . » —

Bestanddeelen en verdeeling . . . . Blz. 504.
Voornaamste plaatsen en rivieren . . . . . . » 506.
§ 2. De Residentie Tapanoeli . . . . » 510.
Ligging, grenzen . . . . » —
Bestanddeelen, verdeeling . . . . » 511.
Voornaamste plaatsen en rivieren . . . . . » 513.
§ 3. De Residentie Padangsche Bovenlanden . . . . » 519.
Ligging, grenzen . . . . » —
Bestanddeelen, verdeeling . . . . » 520.
Voornaamste plaatsen, forten, meren, rivieren en oudheden . . . . » 522.
§ 4. Wegen, Telegraaflijnen, Telephoonverbindingen en Spoorwegen in het Gouvernement van Soematra's Westkust . . . . » 531.
Wegen . . . . » —
Telegraaflijnen . . . . » 536.
Telephoonverbindingen op Soematra . . . . . » —
Spoorwegen . . . . » 537.
§ 5. Bevolking . . . . » —
Sterkte en verdeeling . . . . » —
Karakter . . . . » 538.
Kleeding en wapenen . . . . » 539.
Woonplaatsen, woningen, huisraad, spijs en drank » 541.
De Stammen Oeloe en Loeboe . . . . » 545.
§ 6 Maatschappelijke toestand der bevolking . . . » 546.
Soekoeverdeeling . . . . » —
Soekoebestuur . . . . » 550.
Bijzonderheden het Inlandsche rechtswezen betreffende . . . . » 554.
Grondbezit, lasten, heerendiensten . . . . . » 558.
Middelen van bestaan; landbouw, nijverheid . . » 562.
§ 7. Godsdienst, zedelijke en wetenschappelijke toestand des volks . . . . » 566.
Godsdienst . . . . » —
Volksonderwijs . . . . » 569.
Gevolgen van het bovenstaande op den toestand des volks . . . . » 570.
§ 8. Plechtige gebruiken, feesten, vermaken . . . » 571.
Geboorte, huwelijk en overlijden . . . . . . » —
Feesten . . . . » 573.
Spelen en vermaken . . . . » 574.

§ 9 Taal, literatuur en tijdrekening der Maleiers in het algemeen . . . . Blz. 576.
Taal . . . . » —
Letterschrift. . . . . » 578.
Literatuur . . . . » —
Tijdrekening . . . . » 579.
§ 10. Si-maloer of Poeloe Babi . . . . » 580.
Ligging, grootte, kusten . . . . » —
Gesteldheid van den grond, voortbrengselen. Handel » 581.
Bevolking, bestuur, enz. . . . . » 582.
§ 11. De Banjak-eilanden . . . . » 583.
Ligging, grootte, kusten, kapen, baaien en ankerplaatsen . . . . » —
Gesteldheid van den grond, voortbrengselen, nijverheid en handel . . . . » 585.
Bevolking . . . . » —
§ 12. Nias . . . . » 586.
Ligging, grootte, kusten, kapen, baaien . . . » —
Gesteldheid van den grond, voortbrengselen, handel » 588.
Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur. . » 590.
Bevolking . . . . » 592.
Slavernij, pandelingschap . . . . » 602.
§ 13. De Batoe-eilanden . . . . » 604.
Ligging, grootte, voornaamste eilanden . . . . » —
Natuurlijke gesteldheid, kusten, ankerplaatsen, voortbrengselen, handel . . . . » 606.
Bevolking. . . . . » 607.
§ 14. De Mentawei- en de Pageh- of Nassau-eilanden. » 608.
Ligging, grootte, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen; handel; verhouding tot het Gouvernement . . . . » —
Beschrijving der voornaamste eilanden . . . . » 609.
Bevolking. . . . . » 611.
§ 15. De eilandengroep Engano . . . . » 617.
Ligging, grootte, kusten, gesteldheid van den grond, verdeeling, voornaamste plaatsen, voortbrengselen; wegen . . . . » —
Bevolking. . . . . » 619.
B. *De Residentie Bengkoelen.*
§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen, bestanddeelen en voornaamste plaatsen; wegen. » 624.

Ligging, grenzen, grootte . . . . Blz. 621
Natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen. . . » —
Bestanddeelen en voornaamste plaatsen . . . . » 626.
Wegen . . . . » 633.
§ 2. Bevolking. . . . . » —
Sterkte en afkomst . . . . » —
Karakter, godsdienst, beschaving. . . . . . » 634.
Bestuur en rechtswezen . . . . » 635.
Standen . . . . » 637.
Landbouw, handel en nijverheid. . . . . . » 638.
Huwelijks- en erfrecht . . . . » 639.

c. *De Residentie Lampongsche Districten.*

§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen. . . . . » 641.
Ligging, grenzen, grootte . . . . » —
Kusten, baaien, kapen, naburige eilandjes . . » 642.
Bergen en vlakten. . . . . » 643.
Rivieren . . . . » 644.
Meren. . . . . » 648.
Luchtsgesteldheid . . . . » —
Voortbrengselen. . . . . » —
§ 2. Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur; wegen . . . . » 649.
Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur. . » —
Wegen. . . . . » 654.
§ 3. Bevolking . . . . » 655.
Sterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen, karakter, godsdienst. . . . . » —
Kleeding, sieraden, onderscheidingsteekenen, wapenen . . . . » 657.
Woonplaatsen, woningen, huisraad, spijs en drank. » 660.
Rechtspleging . . . . » 661.
Huwelijken, overlijden, erfrecht . . . . . . » 663.
Feesten, spelen en vermaken . . . . » 666.
Taal, schrift, literatuur. . . . . » —
Landbouw, handel, nijverheid. . . . . . . » 667.

D. *De Residentie Palembang.*

§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen . . . . » 669.
Grenzen, ligging, bestanddeelen, grootte . . . » —
Luchtsgesteldheid . . . . » 675.

Gesteldheid van den grond, bergen, vlakten . . Blz. 676.
Rivieren . . . . » 677.
Meren . . . . » 686.
Voortbrengselen. . . . . » 687.
§ 2. Verdeeling, bestuur en rechtspraak; voornaamste plaatsen, wegen . . . . » 688.
Verdeeling, bestuur en rechtspraak . . . . . » —
Voornaamste plaatsen. . . . . » 692.
Wegen . . . . » 700.
§ 3. Bevolking. . . . . » 701.
Sterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen, godsdienst, karakter, beschaving en zedelijkheid . . . . » —
Kleeding, onderscheidingsteekenen, wapenen . . » 704.
Woonplaatsen, woningen, levenswijze . . . . » 705.
Taal, schrift, literatuur . . . . » 706.
Standen . . . . » 707.
Huwelijken, erfrecht . . . . » 709.
Feesten, spelen. . . . . » 710.
Grondbezit, heerendiensten, lasten . . . . . » 711.
Landbouw, handel en nijverheid . . . . . . » 713.
De Orang Koeboe . . . . » 715.
De Pasoemahs . . . . » 716.
De Redjangs. . . . . » 718.
De bevolking van Semendo, Kisam, Makakau en Belalau. . . . . » 719.
De Korintjiërs . . . . » 721.

E. *Het rijk Indragiri met de landschappen Reteh, Anak-Sirka, Gaoeng, Igal, Mandah, Kateman en Danei en het onafhankelijk rijk Kwantan.*

§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid, voornaamste plaatsen, voortbrengselen . . . . » 722.
Ligging, grenzen, grootte, gesteldheid van grond en lucht . . . . » —
Rivieren, meren . . . . » —
Voornaamste plaatsen. . . . . » 725.
Voortbrengselen. . . . . » 726.
§ 2. Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement . . . . » 727.
Afkomst, sterkte en verdere bijzonderheden der bevolking . . . . » —

Bestuur . . . . Blz 728.
Verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement. » 729.
F. *De Residentie Oostkust van Soematra.*
§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen. » 731.
Ligging, grenzen, bestanddeelen, grootte, gesteldheid van lucht en grond. . . . . » —
Rivieren . . . . » 733.
Wegen . . . . » 739.
Spoor- en Tramwegen . . . . » 740.
Voortbrengselen en handel . . . . » —
§ 2. Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement, voornaamste plaatsen » —
Bevolking. . . . . » 742.
Inlandsch Bestuur. . . . . » 743.
Verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement. » 745.
Verdeeling en voornaamste plaatsen . . . . . » 747.
G. *Het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden.*
§ 1. Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en handel . . . . » 751.
Ligging, grenzen, grootte . . . . » —
Natuurlijke gesteldheid . . . . » 752.
Voortbrengselen en handel . . . . » 754.
§ 2. Bevolking. . . . . » 755.
Afkomst, verdeeling, godsdienst, karakter, taal. » —
Kleeding, wapenen, woningen, levenswijze . . » 758.
Voormalig en tegenwoordig bestuur, verdeeling, voornaamste plaatsen . . . . » 760.
DERDE AFDEELING. DE ONAFHANKELIJKE GEWESTEN.
De Batak-landen.
§ 1. Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voornaamste plaatsen, voortbrengselen. . . . . » 767.
§ 2 Bevolking. . . . . » 770.
Sterkte, afkomst, karakter, beschaving, godsdienst. » —
Kleeding, wapenen, woningen, huisraad, levenswijze . . . . » 773.
Bestuur en rechtswezen . . . . » 776.
Verschillende gebruiken . . . . » 778.
Pandelingschap, slavernij, kannibalisme, oorlogen. » 782.
Muziek, taal, schrift, literatuur, tijdrekening. . » 784.
Nijverheid en handel . . . . » 786.

TWEEDE HOOFDSTUK. DE RESIDENTIE RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN.
§ 1. Bestanddeelen, ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen . . . . » 787.
Bestanddeelen, ligging en grootte. . . . . . » —
Natuurlijke gesteldheid dezer eilanden in het algemeen. . . . . » 791.
Voortbrengselen. . . . . » —
§ 2. Beschrijving der belangrijkste eilanden . . . . » 793.
Bintang en de handel aldaar . . . . » —
Batam. . . . . » 794.
Lingga. . . . . » 795.
Singkep . . . . » 796.
Groot Karimon . . . . » 797.
Tambelan. . . . . » 798.
Djemadja . . . . » 799.
Siantan . . . . » —
Poelau laoet. . . . . » 800.
Boengoeran . . . . » —
Soebi . . . . « 801.
Serasan . . . . » —
§ 3. Bevolking, bestuur . . . . » —
Bestanddeelen en sterkte der bevolking . . . » —
De Maleiers en Boegineezen . . . . » 802.
De Chineezen . . . . » 805.
Oorspronkelijke bewoners des lands. . . . . . » 806.
Klinganeezen, Javanen. enz. . . . . » 808.
Inlandsch bestuur. . . . . » —
Gouvernements-bestuur . . . . » 810.
Rechtswezen. . . . . » 811.
DERDE HOOFDSTUK. DE GROEP VAN BANGKA EN BELITOENG.
§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen en voortbrengselen van Bangka . . . . » 812.
Ligging, grenzen, grootte, gesteldheid van lucht en grond . . . . » —
Verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen . . . » 813.
Bergen, kusten, baaien, kapen . . . . » 817.
Rivieren . . . . » 818.
Omliggende kleine eilanden. . . . . » 819.
Voortbrengselen en handel . . . . » 820.

§ 2. Bevolking en bestuur van Bangka . . . . . Blz. 823.
Sterkte en bestanddeelen der bevolking . . . » —
De Bangkaneezen . . . . » —
De Chineezen . . . . » 825.
Maleiers en andere vreemde Oosterlingen . . . » 826.
Burgerlijk bestuur en rechtswezen . . . . . . » —
§ 3. Belitoeng en omliggende eilandjes . . . . . » 828.
Ligging, grenzen, grootte en omliggende eilandjes » —
Natuurlijke gesteldheid van Belitoeng . . . . » 829.
Voortbrengselen en handel . . . . » 830.
Verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen . . . » 832.
Bestuur en rechtswezen . . . . » 834.
Bevolking . . . . » —

BIJLAGEN . . . . Blz. 837.
A. Traktaat van 17 Maart 1824 tusschen Nederland en Groot-Brittanje . . . . » —
B. Reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch-Indië . . . . » 843.

VERBETERINGEN EN BIJVOEGSELS.

Blz. 157 r. 1 v. b.: staat *slaveonij*, lees *slavernij*.
» 170 » 3 » » : In enkele Residentie's op Java is de opium-régie reeds bij wijze van proef ingevoerd.
» 173 » 9 » » : staat *veeteeld*, lees *veeteelt*.
» 499 Noot (²) : Over de Ombilin-kolenvelden zie men nog *Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw van N.-I.*, Deel XXXIII, blz. 445.
» 522 r. 8 v. b.: Zie over Agam nog, *Indische Gids*, 1887 I, en over Lintau en Boewa, id, 1885 I.
» 690 Noot (²) : Zie over de Inlandsche Rechtspraak in Palembang en elders ook nog het in 1894 verschenen werk van MR. L. W. C. VAN DEN BERG, *Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra* ('s Gravenhage, Martinus Nijhoff.)

NB Voor verdere Bijvoegsels verwijzen wij naar het *Tweede Deel*.

De *Platte grond van den Kraton* te plaatsen tegenover blz. 352.
De Schets van de monden der Moesi en Banjoe Asin tegenover blz. 680.

INLEIDING.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

EERSTE HOOFDSTUK.

HISTORISCH OVERZICHT VAN DE VESTIGING EN UITBREIDING DER NEDERLANDSCHE MACHT IN INDIË.

§ 1. Korte aanteekeningen omtrent den staatkundigen toestand der Indische gewesten tijdens het optreden der Nederlanders.

Tot recht begrip van sommige in de volgende §§ verhaalde bijzonderheden is het noodig vooraf een blik te werpen op den staatkundigen toestand der Oost-Indische gewesten tijdens de komst der Nederlanders en hunne eerste vestiging aldaar. Wij zullen ons echter daarbij moeten bepalen tot eene oppervlakkige vermelding der hoofdzaken; eensdeels, omdat de oudste geschiedenis dier eilanden òf geheel onbekend òf een zonderling samenweefsel is van fabelachtige overleveringen en historische feiten, waaruit de waarheid bezwaarlijk is op te maken, anderdeels, omdat wij, door het verhalen dier geschiedenis, waar zij in mindere of meerdere mate bekend is, in te groote uitvoerigheid zouden moeten vervallen; terwijl ook eene korte opgave van den toestand, waarin die gewesten omstreeks het einde van de zestiende eeuw verkeerden, voor ons tegenwoordig oogmerk voldoende mag worden genoemd.

Java.

De algemeene invoering van den Islam op Java, in den loop der vijftiende eeuw, had den ondergang der twee groote Hindoe-rijken,

Mådjåpahit (omstreeks 1478) in het oosten en Padjadjaran (omstreeks, 1443, volgens anderen eerst eenige jaren later) in het westen des eilands, ten gevolge. Op hunne puinhoopen verhieven zich vele op zichzelf staande Mohamedaansche staten, waarvan de voornaamste waren: Dĕmak, Padjang, Grĕsik (Grissé), Kĕdiri in Oostelijk, Tjeribon, Djakarta (Jakatra) en Bantĕn (Bantam) in Westelijk Java; en Bangkalan, Pamêkasan en Soemĕnap op het eiland Madoera. De staten van Oostelijk Java losten zich langzamerhad op in het groote rijk van Mataram, dat uit Padjang ontstond en in de laatste helft der zestiende eeuw alle andere vernietigd of aan zich cijnsbaar gemaakt had; met uitzondering evenwel van Balambangan (het oostelijkste gedeelte van Java), waarheen vele Javanen, die de nieuwe leer niet wilden omhelzen, de wijk hadden genomen, en dat zich langen tijd onafhankelijk hield, doch later de suprematie van Bali erkende. Ook Madoera werd door Mataram onderworpen, gelijk het vroeger door Mådjåpahit was overheerscht. De rijken van Westelijk Java behielden meer hun zelfstandig bestaan: Tjeribon, waartoe ook gedeeltelijk de Preanger-landen behoorden, had zijne eigene Sultans, maar erkende eenigermate de opperheerschappij van Mataram; Jakatra schijnt nagenoeg onafhankelijk gebleven te zijn, totdat het in 1619 (het jaar der stichting van Batavia) door Bantam werd onderworpen. Dit laatste rijk dat zijn gebied ook over naburige eilanden had uitgebreid, verloor zijne onafhankelijkheid eerst veel later door de Nederlandsche wapenen.

Bali.

Het aan Java grenzende Bali was reeds vroeg in verscheidene rijkjes gesplitst, van welke Kaloengkoeng, Karang-asĕm, Boelèlèng, Mangwi (Mĕngoewi) en Badoeng de voornaamste waren. Ten tijde van de Hindoedynastie op Java schijnt Bali aan Mådjåpahit ondergeschikt te zijn geweest; ook waren sommige Balische Vorsten vandaar afkomstig. Toen Java den Islam aannam, die tot Bali niet doordrong, handhaafde dit zijne onafhankelijkheid tegenover Mataram, ja oefende zelfs, gelijk wij boven zagen, eenig gezag uit over Balambangan, welks niet tot dien godsdienst bekeerde bewoners zich gereedelijk onderwierpen aan de heerschappij hunner hindoesche geloofsgenooten, van wie zij bescherming tegen de Mohamedaansche hervormers mochten verwachten.

Het oostwaarts van Bali gelegene Lombok had den Islam aangenomen en was in tal van afzonderlijke staatjes verdeeld, die van tijd tot tijd met de vorsten der naburige eilanden oorlog voerden.

Soematra.

Op Soematra, waar de Islam in de twaalfde eeuw zijn intrede had gedaan, bestonden de volgende van elkander onafhankelijke rijken: Atjeh of Atjis, beslaande het noordelijke gedeelte des eilands tot op ongeveer 2° N.B.; het Maleische rijk van Minangkabau, zich uitstrekkende langs de Westkust en in de bovenlanden van omstreeks 2° N.B. tot op ongeveer 2° Z.B. ([1]); het rijk van Indrapoera, zuidwaarts van Minangkabau, langs de Westkust; de beide laatste rijken oefenden de suprematie uit over de kuststaatjes Tapanoeli, Natal, Ajĕr-Bangis, Priaman, Padang, Bĕngkoelen en andere. Voorts had men de Lampongsche Districten, in het zuiden des eilands, die aan Bantam onderworpen waren; langs de Oostkust de rijken Siak, Kampar, Kwantan, Indragiri, Djambi en Palĕmbang: de beide laatste, die omstreeks het midden der veertiende eeuw door Javanen van Mådjåpahit gekoloniseerd waren, stonden eveneens, hoewel slechts in naam, onder het oppergebied van den Sultan van Bantam. In de binnenlanden ten zuiden van Atjeh woonden de niet-Mohamedaansche Bataks (Batta's).

Het schiereiland Malaka.

Op het schiereiland Malaka, ook het Maleische schiereiland genoemd, bestonden onderscheidene van elkander onafhankelijke Maleisch-Mohamedaansche staten; namelijk: langs de westkust, Kĕdah, Pérak, Salangor en Malaka; in het zuiden Djohor; langs de oostkust, Pahang, Trĕngganau, Kalantan en Patani.

Borneo.

Van het groote eiland Borneo was weinig meer dan de kuststreek, en ook deze nog zeer onvolkomen, bekend. Het noordwestelijk gedeelte werd ingenomen door het groote rijk Broenei (Borneo-proper); ten zuiden hiervan langs de westkust bestonden de rijken Sambas, Mampawa, Landak, Soekadana, Simpang en Matan, in welke gedurende de laatste helft der zestiende eeuw de Islam was ingevoerd. De meeste van deze kuststaten hadden hun ontstaan te danken aan

---

([1]) Vroeger had het rijk van Minangkabau eene veel grootere uitgestrektheid, namelijk langs de Westkust van Singkil af (2° 30′ N.B.) tot aan de rivier de Mandjoeta (2° 30′ Z.B.), en verder over de geheele breedte van het eiland tot op de Oostkust van den mond der rivier van Siak (1° N.B.) tot aan dien der Moesi (2° 15′ Z.B.).

Maleische volkplantingen, vooral van Djohor en andere staten op het schiereiland Malaka; Sambas bleef dan ook geruimen tijd de opperheerschappij van Djohor erkennen; andere waren van Javaanschen of Boegineeschen oorsprong ([1]). Chineesche handelaren en kolonisten waren er reeds sints lang, vooral in Broenei gevestigd, vanwaar zij later naar Sambas, Mampawa en andere rijken verhuisd zijn. ([2])

Langs de zuidkust van Borneo bevonden zich verscheidene, mede oorspronkelijk grootendeels door Maleiers, later ook door Javanen, bevolkte staten; als: Kota Waringin (Kotaringin), Pĕmboewan, Sampit, Mĕndawei en Bandjarmasin. Dit laatste was verreweg het belangrijkste en bezat, althans in naam, eenig oppergezag over de andere. In het laatste gedeelte der Hindoeperiode op Java waren Bandjarmasin en andere staten langs de zuid- en oostkust van Borneo aan Mådjåpahit schatplichtig; bij den ondergang van dat rijk hadden zij echter grootendeels hunne onafhankelijkheid hernomen.

Op Borneo's oostkust bestonden de onafhankelijke staten Pasir, Koetei, Berouw en Boeloengan; terwijl het noordelijkste gedeelte, bevattende voornamelijk de staten Maloedoe en Mangindari, waarschijnlijk toen reeds aan de naburige Soeloe-eilanden onderworpen was

Het ten eenenmale onbekende binnenland werd door geheel onbeschaafde volksstammen (Dajaks) bewoond.

Selébes.

Het eiland Selébes bestaat uit vier groote schiereilanden, die zich in een centraalland vereenigen. Het zuidelijke schiereiland bevatte eene menigte afzonderlijke rijken of rijkjes, waarvan de voornaamste waren: Mangkasar of Goa, Maros, Boné (Boni), Wadjo, Loehoe, Adjatapparang, Sopèng, Tanette, Mandar, Kaïli (Kajéli), waartoe ook Paloe of Palos behoorde, Masirim-poeloe (Masĕnrĕng) en andere. De machtigste van deze waren Mangkasar en Boné, tot welke de overige staten en naburige eilanden (Boeton, Moena, Saleijer, enz.) in de betrekking van afhankelijke bondgenooten stonden; ook Boné zelf begon omstreeks dezen tijd de overmacht van Mangkasar te gevoelen, dat zich ten zijnen koste hoe langer zoo meer verhief, totdat de Oost-Indische Compagnie de kracht van dit rijk voor goed vernietigde.

Op het zuidoostelijk schiereiland bestonden de onafhankelijke en weinig bekende rijken Lĕlĕwaoe, Bingkoka en Laiwoei; het overige

---

([1]) Zie in Deel II, de Derde Hoofdgroep.

([2]) *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel XXXV, afl. 5.

gedeelte van dit schiereiland was met de beide andere, die insgelijks vele op zichzelf staande rijkjes bevatten, onderhoorig aan den Sultan van Ternate.

De Moluksche eilanden.

De Moluksche Archipel was hoofdzakelijk verdeeld tusschen vier Vorsten: dien van Ternate, van Tidore, van Djaïlolo en van Batjan. De eerste was verreweg de machtigste; zijn gebied strekte zich uit over Ternate en andere naburige kleine eilanden, een gedeelte van Halmaheira, een aanzienlijk deel van Selébes (zie boven), de Banggaai en Soela-eilanden, Boeroe, Ambon (Amboina) met eenige andere kleine Ambonsche eilanden, en de Bandagroep. De Sultan van Tidore beheerschte Tidore en eenige kleine nabijgelegen eilanden, een gedeelte van Halmaheira, de eilanden tusschen dit en Nieuw Guinea gelegen, benevens de westkust van het laatste en een gedeelte van Séram. Het gebied van den Sultan van Djaïlolo schijnt zich hoofdzakelijk tot het middelste gedeelte van Halmaheira (dat naar dit rijk ook wel Djaïlolo of Djilolo genoemd wordt) en een gedeelte van de noordkust van Séram te hebben bepaald; terwijl die van Batjan voornamelijk de Batjan- en Obi-groepen beheerschte.

De Islam werd op het laatst der vijftiende eeuw in de Molukken gebracht, doch maakte er eerst in den aanvang der zestiende opgang. Bijna gelijktijdig voerden de Portugeezen met geweld het Roomsch-Katholiek Christendom in. Dientengevolge waren tegen het einde der zestiende eeuw op de meeste eilanden de kustbewoners, althans in naam, Christenen of Moslems, en werden slechts in de binnenlanden Heidenen gevonden. De gedragingen der Portugeezen gaven echter aan de Inboorlingen geen bijzonder gunstigen dunk van den door hen ingevoerden Godsdienst; zoodat zij dien bij de komst der Hollanders gereedelijk voor de Hervormde leer verwisselden. Hoewel nu noch hunne eerste aanneming van het Katholicisme, noch hunne latere verandering van belijdenis, een gevolg was van waarachtige overtuiging op zuivere kennis gegrond, werd echter deze vroegtijdige invoering van het Christendom de grond, waarop later met goed gevolg kon worden voortgebouwd; zoodat thans de Moluksche archipel nog, naast de Minahasa (Noord-Selébes), het gedeelte onzer Oost-Indische bezittingen uitmaakt, waar die leer het meest verbreid is en de diepste wortelen heeft geschoten.

Timor en de overige Kleine Soenda-eilauden.

Timor, door verschillende volksstammen bewoond, in onderscheidene staten verdeeld en door een groot aantal Vorsten geregeerd, was, met Solor, een der hoofdpunten van den handel der Portugeezen in dit gedeelte van den Archipel. Zij hadden er aanvankelijk het Christendom ingevoerd; overigens waren de bewoners Heidenen.

Ook de overige Kleine Soenda-eilanden ten westen van Timor tot aan Lombok stonden elk onder een of meer van elkander onafhankelijke Vorsten of Hoofden. Over sommige van deze eilanden, als Soembawa, Flores en Soemba, matigden de Vorsten van Mangkasar zich het oppergezag aan. Behalve op Soemba waren de strandbewoners, die grootendeels Maleiers of Boegineezen zijn, Mohamedanen; de bevolking der binnenlanden was en is nog Heidensch. In het oostelijk gedeelte van Flores hadden de Portugeezen het Christendom bekend gemaakt. (1)

§ 2. De Portugeezen in Indië (1500—1594).

Het was niet dan na vele vergeefsche ondernemingen, dat de weg ter zee naar Indië gevonden werd. Aan de Portugeezen komt de eer dezer ontdekking toe, waaraan ook wij het bezit van deze rijke gewesten te danken hebben.

Nadat Bartholomeus Dias in 1486 de Kaap de Goede Hoop omgezeild, doch door verschillende oorzaken verhinderd was zijnen tocht verder voort te zetten, gelukte het in 1498 aan Vasco de Gama Calicoet te bereiken. De daar reeds gevestigde Arabische kooplieden zagen echter dezen mededinger met leede oogen komen; hij werd dan ook door hunnen invloed weldra genoodzaakt weder te vertrekken, zonder voor den handel eenig dadelijk voordeel te hebben kunnen behalen. De weg was nu evenwel gebaand, en de Portugeezen, wier strijdbaarheid en ondernemingsgeest, door de langdurige oorlogen op hun eigen grondgebied tegen de Arabieren gevoerd, in niet geringe mate ontwikkeld waren, aarzelden niet een tweede onderneming te wagen. In het jaar 1500 landde Petro Alvarez de Cabral met eene grootere macht te Calicoet, en richtte er eene handelsfactorij op. Het gedrag zijner landgenooten was echter van dien aard, dat de Inboorlingen spoedig vijandig tegen hen optraden en de Zamorin of Vorst des lands al het mogelijke beproefde om hen voor goed weer van daar te verdrijven.

(1) Zie het overzicht van den Maleischen Archipel vóór de komst der Nederlanders in het beneden (blz. 8) aangehaalde werk van den heer De Jonge.

Intusschen ontwikkelden de Portugeezen van tijd tot tijd eene grootere macht in den Indischen Oceaan, kregen vasten voet op andere punten van de Kust van Malabar (Cochin en Cananore, 1503), bezetten Diu (1505), en noodzaakten onderscheidene Vorsten hunne opperheerschappij te erkennen. Deze voorspoed berokkende hun echter nieuwe vijanden; en, om aan deze met goed gevolg het hoofd te kunnen bieden, werd het noodig geoordeeld ergens eene goed versterkte plaats te hebben, als middelpunt van hunnen handel en hunne heerschappij in Indië. ALFONSO D'ALBUQUERQUE koos daartoe Goa, gelegen op een klein eiland nabij de Kust van Malabar (1510), vanwaar hij zijne ondernemingen verder uitbreidde. Reeds in het volgende jaar veroverde hij Malaka, waar hij afgezanten van Java, Soematra, Pègoe en Siam ontving tot het aanknoopen van handels- en vriendschapsbetrekkingen. Spoedig daarop bezochten de Portugeezen de Molukken, waar zij zich weldra van de voornaamste punten meester maakten en zich het monopolie van den specerijhandel toeeigenden. (¹) Inmiddels hadden zij ook op Ceilon, Java, Soematra, Borneo en Selébes factorijen opgericht, en kwamen zij eveneens met Japan en China in handelsgemeenschap. Op Macao, dat hun door de Chineezen werd afgestaan, stichtten zij zelfs eene volkplanting, gelijk ook in de Molukken en op Ceilon. Alleen in deze koloniën oefenden zij onmiddellijke heerschappij uit; overigens waren al hunne vestigingen slechts handelskoloniën, waar hun gebied zich bepaalde tot de forten, welke zij ter bescherming hunner etablissementen hadden gebouwd. Niet een uitgestrekt grondgebied, maar de handel was en bleef hun hoofddoel. Omstreeks het midden der zestiende eeuw had deze zijnen hoogsten bloei bereikt; maar van toen af begonnen de voornaamste Indische vorsten het hoofd op te steken, en neigde de macht der Portugeezen ten val. Verscheidene oorzaken werkten hiertoe samen: mindere geschiktheid der hoofden en bevelhebbers; misbruiken in het bestuur; en, niet te vergeten, de haat der Inboorlingen, dien zij zich op den hals haalden door hebzucht, willekeur en allerlei gewelddadigheden, waartoe ook behoorde de invoering der inquisitie, om de bevolking tot de aanneming van het Christendom te dwingen. In het jaar 1580, toen PHILIPS II Portugal vermeesterde, ten gevolge waarvan ook de koloniën onder het Spaansche

(¹) Omstreeks dezen tijd (1521) verschenen ook de Spanjaarden in den Indischen Archipel. MAGELLAAN, een Portugees in Spaanschen dienst, kwam op zijne eerste reis rondom den aardbol op de Philippijnsche eilanden, welke zich aan de opperheerheerschappij van KAREL V onderwierpen. Na zijnen dood bezochten zijne tochtgenooten de oostkust van Borneo, de Soeloe-eilanden en Magindanao, en stichtten zij eene factorij op Tidore.

bewind kwamen, was de ontevredenheid bij vorsten en volkeren zoo algemeen, dat allerwege slechts op eene gunstige gelegenheid gewacht werd om zich voor goed van de gehate vreemdelingen te ontdoen. Weldra deed zich die gelegenheid op.

De Nederlanders hadden PHILIPS de gehoorzaamheid opgezegd; en daar het dezen niet gelukte hen door de wapenen tot onderwerping te brengen, trachtte hij zulks te doen door hunnen handel, die zich toen nog tot de Europeesche zeeën bepaalde, en daarmede hunne welvaart te vernietigen. Hiertoe verbood hij hun de vaart op Portugal (1584), vanwaar zij de koloniale en andere waren haalden. Het middel bleek echter slecht gekozen tot bereiking van zijn doel; want, behalve dat het den Portugeeschen handel zelf grootelijks benadeelde, bracht het ook de Nederlanders op het denkbeeld om zelf naar Indië te stevenen, en de volvoering van dit plan was het begin van den algeheelen ondergang der Portugeesche en Spaansche macht in gindsche gewesten. (1)

§ 3. EERSTE TOCHTEN DER NEDERLANDERS NAAR INDIË, TOT OP DE OPRICHTING DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE (1594—1602).

De oorlog met Spanje maakte voor de Nederlanders de reis naar Indië langs het gewone vaarwater zeer gevaarlijk. Daarom besloot men te trachten door de Noordelijke IJszee eenen doortocht op te sporen, welke, indien hij te vinden was, eenen veiligeren en tevens veel korteren weg dan om de Kaap de Goede Hoop zou aanbieden. De drie daartoe aangewende pogingen (1594—1597) mislukten echter geheel. Intusschen had men den uitslag van de beide laatste dezer tochten niet afgewacht. De nieuw opgerichte Amsterdamsche Maatschappij van Verre zond reeds in 1595 onder aanvoering van CORNELIS DE HOUTMAN en anderen, vier schepen langs den gewonen weg naar Indië. Het gelukte aan deze vloot na veel wederwaardigheden Java (Bantam) te bereiken; doch zij werd, op aanstoken der Portugeezen, die hier een vast kantoor hadden, door de Inboorlingen overal slecht bejegend, zoodat zij, na te Bantam, Jakatra en Toeban

---

(1) Voor dit en het volgende gedeelte zie men uitvoerig de belangrijke beschrijving van den heer P. A. TIELE: *De Europeërs in den Maleischen Archipel* in de *Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 1877 en volgende jaargangen en diens *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel.* *'s Hage*, 1890; J. K. J. DE JONGE, *De opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië*, 's Hage, 1862—1884, en *Schetsen uit de Geschiedenis der vestiging van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië*, door R. VAN ECK. *Indische Gids*, 1884. Zie ook beneden blz. 28, Noot (1).

op Java, en op het eiland Madoera vijandelijke ontmoetingen gehad te hebben, onverrichter zake langs Bali naar Nederland terugkeerde, waar zij, na eene afwezigheid van twee jaren en vier en een halve maand, in Augustus 1597 behouden aankwam. Het geringe succes schrikte echter de Nederlanders niet af. Reeds in het volgende jaar werd door dezelfde Maatschappij eene nieuwe expeditie van acht schepen uitgerust en onder bevel gesteld van JAKOB CORNELISZ. VAN NECK, WYBRAND VAN WAERWYCK en JACOB VAN HEEMSKERK. Deze tocht slaagde beter. Na te Bantam vier schepen met eene rijke lading specerijen bevracht te hebben, keerde VAN NECK met deze naar de Nederlanden terug; de overige zeilden, na Jakatra en Toeban aangedaan te hebben, naar de Banda-eilanden, Ambon en Ternate, vonden daar overal de Inboorlingen in opstand tegen de Portugeezen, verleenden hun bijstand tegen dezen, maakten zich daardoor de Molukken bevriend, en namen vervolgens de tehuisreis aan.

In het jaar 1598 zeilden nog twee vloten, maar nu door de Straat van Magellaan, naar Indië. De eene, door eene Rotterdamsche Maatschappij uitgerust en vijf schepen sterk onder bevel van JACQUES MAHU, SIMON DE CORDES en SEBALD DE WEERT, bereikte haar doel in het geheel niet; alleen de laatstgenoemde kwam met zijn schip terug, zonder in Oost-Indië te zijn geweest. Een der andere schepen had echter Japan bereikt en daar den grondslag gelegd tot onze latere betrekkingen met dat rijk. De tweede was eene vloot van vier schepen onder OLIVIER VAN NOORT, die den eersten tocht der Nederlanders rondom de wereld volbracht. Hij bezocht de noordwestkust van Borneo, vervolgens Joartan (Grësik) op Java en zeilde toen door Straat Bali bezuiden Java om naar het vaderland terug, waar hij met slechts één schip van zijne vloot behouden aankwam.

In het jaar 1600 kwamen weder drie schepen van de Maatschappij van Verre, onder bevel van STEVEN VAN DER HAGEN, in de Molukken, en bedongen, voor opnieuw betoonde hulp tegen de Portugeezen, op Ambon den alleenhandel in kruidnagelen voor de Nederlanders.

Een vierde tocht van zes schepen van dezelfde Maatschappij (1600—1602), onder VAN NECK, naar Bantam, Ternate, Macao en Patani op het schiereiland Malaka, leverde geene bijzondere voordeelen op.

Inmiddels hadden zich in de Nederlanden ook andere compagnieschappen, inzonderheid van Zeeuwsche en Brabantsche kooplieden, gevormd en waren ook door deze schepen voor de vaart op Indië uitgerust. Zoo bezocht reeds in 1598 CORNELIS DE HOUTMAN Atjeh, waar hij echter door de Inboorlingen, op aanhitsing der Portugeezen, verraderlijk vermoord en zijn broeder FREDERIK gevangen genomen

werd. Ook Pieter Both en Paulus van Caarden (1594) vonden hen vijandig gezind; doch een tocht, door Laurens Bikker en Gerard de Rooi in 1601 derwaarts ondernomen, slaagde beter. Het gelukte hun de Atjehneezen voor zich in te nemen, zoo zelfs dat dezen een gezantschap naar de Nederlanden zonden. ([1]) Omstreeks denzelfden tijd knoopte ook Jacob van Heemskerk met den Vorst van Djohor op het schiereiland Malaka, en Joris van Spilbergen met den Keizer van Kandia op Ceilon vriendschapsbetrekkingen aan. Maar zeer gewichtig was inzonderheid de tocht van Wolfert Hermansz. in 1602, die, na aan de Spaansche vloot voor Bantam een gevoeligen slag te hebben toegebracht, naar de Banda-eilanden zeilde en daar voor de Nederlanders den alleenhandel in muskaatnoten en foelie bedong.

De meeste van deze tochten waren, behalve als handelsondernemingen, vooral ook daardoor belangrijk, dat zij ons in de gelegenheid stelden de welgezindheid der Inboorlingen te verwerven, door hen bij te staan tegen de Portugeezen en Spanjaarden, wier gedrag hen hoe langer zoo meer gehaat maakte. Intusschen groeide de nijd van dezen natuurlijk in gelijke mate aan met onzen voorspoed in Indië; en het werd daarom noodzakelijk ter bescherming van onzen handel en ter handhaving van ons gezag in den Archipel, eene grootere macht te ontwikkelen dan elke der op zichzelve staande maatschappijen den vijand kon tegenstellen. Ook het handelsbelang zelf maakte de vereeniging der afzonderlijk werkende compagnieschappen tot één lichaam wenschelijk, aangezien door hare onderlinge mededinging de prijzen der waren in Indië steeds stegen, en deze niet met genoegzaam voordeel in het vaderland konden worden afgezet.

Dit een en ander gaf aanleiding tot de oprichting der Nederlandsche *Oost-Indische Compagnie* (20 Maart 1602), waarin elk Nederlander kon deelnemen, en waaraan door de Algemeene Staten der Vereenigde Nederlanden, bij octrooi voor den tijd van een en twintig jaren (welk termijn later telkens voor een bepaald aantal jaren vernieuw werd), de alleenhandel werd toegestaan op de landen en eilanden beoosten de Kaap de Goede Hoop tot aan Straat Magellaan; met het recht om in Hunnen naam met de Indische Vorsten verbonden te sluiten, oorlogen te voeren, daar ginds vestingen aan te leggen, krijgsvolk te werven, en ambtenaren en bevelhebbers aan te stellen, welke laatsten zoowel aan de Algemeene Staten als aan de Compagnie den eed van trouw en gehoorzaamheid moeten doen. Deze Compagnie was dus evenzeer een staats- als een handelslichaam, werkte nage-

([1]) J. J. F. Wap, *Het Gezantschap van den Sultan van Achin*, 1602, *aan Prins* Maurits. *Rotterdam*, 1662.

; onafhankelijk, kon door de algemeene deelneming over groote
taleu beschikken, en werd zoo de grondlegster van onze macht
)ost-Indië. ([1])

4. Tijdperk van de opkomst der Oost-Indische Compagnie; van hare oprichting tot op de stichting van Batavia (1602—1619).

elijk uit het octrooi der Oost-Indische Compagnie blijkt, was haar
ddoel den alleenhandel in Indië te bezitten. Daartoe wilde zij
de Inlandsche Vorsten handels- en vriendschapsverdragen sluiten,
Portugeezen en Spanjaarden noodzaken voor haar het veld te
ten, en alleen waar zulks ter bescherming van hare etablisse-
ten noodig mocht zijn forten en sterkten bouwen. Zoo werden
Van Waerwijk in 1603 te Bantam en te Grĕsik stukken gronds
staan met de vergunning daarop steenen gebouwen op te richten
bewaarplaatsen van goederen, kantoren en woningen voor de
erblijvende kooplieden, waardoor hij de stichter der eerste vaste
en op Java werd. Op deze reis, die in 1602 was aangevangen,
echt hij ook Djohor en Patani op het schiereiland Malaka en Soe-
ana op Borneo; waarna hij in 1607 in het vaderland terugkwam.
aar de Nederlanders in den Archipel optraden als vijanden der
· de Inboorlingen gehate Portugeezen en Spanjaarden, werden zij
al met open armen ontvangen en krachtdadig in den strijd tegen
gemeenschappelijken vijand bijgestaan, zoodat deze reeds in 1609
de Molukken verdreven was, behalve van het eiland Tidore en
het fort Gamma lama ([2]) op Ternate. Steven van der Hagen
den Portugeezen Ambon ontweldigd, aan het door hen in 1580
ichte fort Kota laha den naam Victoria gegeven, het eiland voor
Compagnie in bezit genomen, en de inlandsche Hoofden den eed
trouw aan haar en de Algemeene Staten doen afleggen (1605).
r slaagde Cornelis Matelief er in met den Vorst van Ternate
verbond te sluiten en verkreeg hij daarbij vergunning om op
eiland een fort (Oranje) tot bescherming van den handel (1607)
tichten, terwijl door Hoen in 1609 aldaar nog de sterkte *Wil-
lad* werd aangelegd. Ook op de westkust van het tegenoverlig-
de Halmaheira werden een paar versterkingen aangebracht. Paulus

---

[1] Zie over de stichting dezer O.-I. Compagnie o. a. het werk van J. A. v. d. Chijs,
.., 1857.

[2] Dit fort in 1522 door de Portugeezen aan de zuidzijde van het eiland aangelegd,
oor hen *Nostra Signora del Rosario* genoemd, is in 1869 gesloopt.

van Caarden had Makjan bemachtigd en het fort *Tafasako* (later *Reebur*
genoemd) behoorlijk versterkt (1608). Pieter Willemsz. Verhoef
legde op Banda Neira de sterkte *Nassau* aan; en nadat hij door de Ban
daneezen verraderlijk was vermoord, noodzaakte Simon Jansz. Hoe
dezen tot een verdrag, waarbij den Nederlanders de alleenhandel i
specerijen opnieuw verzekerd werd (1609); ook had hij in hetzelfd
jaar Batjan bemachtigd en daar het Spaansche kasteel in het fo
Barneveld herschapen, terwijl omstreeks denzelfden tijd Frans Witter
op Motir het fort *Nassau* bouwde.

Hoewel de macht der Compagnie in den Molukschen Archipel hier
door voldoende gevestigd was, moest men echter voortdurend zorg
vuldig op zijne hoede zijn, zoowel tegen de twijfelachtige trouw va
sommige Inboorlingen en de pogingen der Portugeezen om het ver
loren gezag te herwinnen, als ook tegen den naijver der Engelschen
Deze laatsten hadden nl. in 1600 ook eene Oost-Indische Compagni
opgericht, waren begonnen op Atjeh, Bantam, Jakatra en de Moluk
ken handel te drijven in specerijen, en lieten geene poging onbe
proefd om de Inboorlingen hunne verdragen met de Nederlanders te
opzichte van het monopolie te doen verbreken.

Middelerwijl was onze Compagnie ook in andere gewesten niet wer
keloos geweest. Met den Zamorin van Calicoet (blz. 7) was ee
handels- en vriendschapsverdrag aangegaan (1604), terwijl onder
scheidene Vorsten op de Kust van Koromandel handelsbetrekkinge
met ons hadden aangeknoopt (1606—1608); te Bantam was met vergun
ning van den Sultan eene steenen loge gebouwd (1623); te Grĕsik e
Djapara, op Java's noordkust gelegen, waren factorijen opgericht
met den Vorst van Djohor was een verbond gesloten (1606); de zuid
westkust van Nieuw Guinea verkend (1605); Siam bezocht (1608)
de verdragen met Atjeh waren vernieuwd (1608); met den Vorst va
Sambas op Borneo's westkust kwam eene overeenkomst tot stand
waarbij hij zich verbond uitsluitend met de Nederlanders handel t
drijven, terwijl wij vergunning kregen in zijn rijk eene loge t
stichten (1609) ([1]); evenzoo was met Mangkasar op Selébes handelsge
meenschap aangeknoopt (1607). Ook Japan werd in 1609 door ge
zanten der O.-I. Compagnie bezocht, die er de onderhandelingen aan
vingen, ten gevolge waarvan in 1616 door Jacob Specx op het eilan
Firando eene factorij werd opgericht.

Ter zee werd de strijd tusschen de Nederlanders en Portugeezen
met afwisselende kans gevoerd; meestal echter was het voordeel aa
de zijde der eerstgenoemden, vooral door het vermeesteren van vel

([1]) Deze post werd echter in 1623 weder verlaten tot na 1770.

jk geladene schepen der laatsten. Het Twaalfjarig bestand met Spanje esloten (1609) maakte geen einde aan de vijandelijkheden in Indië; ›ewel daarbij bepaald was, dat de Nederlanders niet alleen vrijelijk p de Europeesche Staten des Konings van Spanje zouden kunnen andel drijven, maar ook buiten Europa niet geweerd mochten vorden in die landen, welke hun vrijwillig den handel toestonden. e vijand bekreunde zich echter aan den wapenstilstand niet; en ok de Nederlanders deden dit slechts voor zooverre het met hunne elangen overeenkwam.

Het algemeen beheer der O. I. Compagnie was in de Nederlanden evestigd en berustte bij zeventien Bewindhebbers, die den naam van *eren der Zeventienen* droegen. Door de groote uitbreiding van hare zittingen en betrekkingen werd het nu echter noodzakelijk in Indië lf een Bestuur te hebben, dat in alle voorkomende gevallen dadelijk on handelen, zonder vooraf bevelen uit het moederland te vragen. ensvolgens werd besloten tot de aanstelling van eenen Gouverneur eneraal van Nederlandsch Indië (1610), wien een Directeur Generaal an den handel werd toegevoegd, benevens een Raad van Indië, dien j in gewichtige gevallen had te raadplegen, en door welken ook, j onvoorzien voorkomende vacature van eenen Gouverneur Generaal, ens opvolger voorloopig benoemd werd, behoudens nadere bekrachging door Bewindhebberen.

De eerste Gouverneur Generaal, door Bewindhebbers benoemd, was ETER BOTH (1610—1614) [1], onder wiens bestuur met den Vorst n *Jakatra* een verbond werd gesloten en aldaar eene factorij opgeht, niet slechts wegens de gunstige ligging dezer plaats aan eene ime en veilige reede, maar ook omdat onze handel te Bantam door n invloed der Engelschen steeds meer en meer belemmerd werd. ok werden met den Keizer van Kandia op Ceilon en met den Sultan n Boeton (waar men het fort *Djangan kata* of »Kik-niet" stichtte) rdragen van alleenhandel aangegaan; de Portugeezen van Solor vereven, terwijl aan hun fort aldaar de naam *Frederik Hendrik* gegeven erd (1612).

Ook het zuidelijk gedeelte van Timor, waar zij zich gevestigd dden, viel in onze handen, waarna wij bij Koepang het fort *ncordia* bouwden en met de Inlandsche vorsten vriendschaps- en andelsbetrekkingen aanknoopten (1613). Onder BOTH's opvolgers

[1] Zie over dezen eersten Gouverneur-Generaal en diens opvolgers o. a. J. P. L. DU IS: *Vies des G.-Généraux etc.*, *La Haye*, 1763, en het belangrijk werk van M. A. N RHEDE VAN DER KLOOT: *De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van N.-Indië*, 1610—1888. 's Gravenhage, W. P. VAN STOCKUM en ZOON, 1891.

Gerard Reynst (1614—1615) en Laurens Reaal (1616—1618) we
te Djambi, op Soematra's ooskust, waar de O. I. Compagnie ree
sedert hare oprichting handel gedreven had, een vast kantoor
vestigd (1616), Poeloe Ai onderworpen en daar het fort *Reve*
gebouwd (1616), en werden de Engelschen genoodzaakt Ambon
verlaten. Deze ruiden echter steeds de uit hunnen aard trouwelo
Bandaneezen op, om de met ons geslotene handelsverdragen te sche
den, en hadden waarschijnlijk ook de hand in de vijandelijkhede
die door de Inboorlingen tegen onze factorijen te Djapara, Mangkas
en Djambi werden gepleegd; totdat zij zich weinige maanden na l
optreden van den Gouverneur Generaal Jan Pietersz. Koen (1618
1623) openlijk als onze vijanden verklaarden en hun voornemen
kennen gaven om de Nederlanders van Jakatra te verdrijven, hun
vloot aldaar te vernielen en hunne koopvaardijschepen prijs te mak
Koen, die reeds begonnen was onze factorij te Jakatra in staat v
tegenweer te brengen tegen de vijandelijkheden der Vorsten v
Mataram en Tjeribon, bij welke zich thans ook die van Jakat
voegde, versterkte haar nu meer en meer, en deed ook de schep
zoo nabij mogelijk ten anker komen. Deze laatsten geraakten weld
met een Engelsch smaldeel in een gevecht (1 Jan. 1619), dat eve
wel tot geene beslissende uitkomst leidde, waarna Koen naar Amb
zeilde om met de daar aanwezige schepen zijne vloot te versterke
Het opperbevel over het fort te Jakatra droeg hij op aan Piet
van den Broeke; en schoon deze door verraad in handen der Jak
tranen viel, werd het echter gedurende veertien dagen (19 Jan.-
2 Febr.) heldhaftig verdedigd; totdat een inval der Bantammers
Jakatra, waarbij zij de stad veroverden en den Vorst noodzaakt
zijn gebied aan hen af te staan (blz. 2), de Engelschen van e
machtigen steun beroofde en de Nederlanders, althans voor het ooge
blik, redde. De Britsche vloot verliet spoedig daarop de reede
op de koopvaarders te gaan kruisen. Intusschen was deze hulp d
Bantammers slechts eigenbelang, en hun wezenlijk doel de Nede
landers, wier steeds toenemende macht zij nog meer dan die d
Engelschen vreesden, van Java te verdrijven. De bezetting van h
fort te Jakatra, dat op last van Bewindhebberen der O. I. Compagn
Batavia genoemd was, begreep dan ook weldra dat zij slechts v
vijand veranderd was, en ging voort zich zooveel mogelijk te ve
sterken, terwijl de Bantammers insgelijks verschansingen opwierpe
die gezegd werden te moeten dienen tegen eenen gevreesden aanv
van den Vorst van Mataram (blz. 2). Inmiddels waren er tussch
de partijen onderhandelingen geopend over het ontruimen der sterkt

welke van de zijde der Nederlanders waarschijnlijk niet zeer ernstig gemeend waren, maar door hen slepende werden gehouden in de hoop van weldra door de terugkomst van KOEN te zullen worden ontzet. Deze verscheen dan ook werkelijk (27 Mei) met eene macht van 17 schepen en 1000 man voor Jakatra, veroverde en verbrandde de stad (30 Mei), verdreef den vijand uit het rijk, nam dit voor de Compagnie in bezit, en begon op de plaats waar Jakatra had gestaan eene nieuwe stad te stichten, welke evenals het fort den naam van *Batavia* verkreeg, voortaan de residentie van den Gouverneur Generaal en de hoofdstad van Nederlandsch Oost-Indië zoude zijn en later als »Koningin van het Oosten" zoo beroemd geworden is. ([1])

§ 5. TIJDPERK VAN DEN BLOEI DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE; VAN DE STICHTING VAN BATAVIA TOT OP DE UITBREIDING VAN HAAR GRONDBEZIT (1619) TOT OMSTREEKS 1675).

In denzelfden tijd, dat KOEN, door de verovering van het rijk van Jakatra en de stichting van Batavia, de macht der Nederlanders in Oost-Indië op hechtere grondslagen vestigde, werd te Londen tusschen de Nederlandsche en Engelsche Oost-Indische Compagnieën een verdrag gesloten (2 Juni 1619) en een jaar later te Batavia bekend gemaakt, volgens hetwelk gedurende twintig jaren beide natiën op de Ternataansche eilanden den vrijen handel zouden hebben, terwijl op de Ambonsche groepen de Engelschen voor een derde daarin zouden deelen; de noodige sterkten en eene vloot van twintig schepen zouden voor gemeenschappelijke rekening worden onderhouden; en een Raad van verdediging, uit acht personen van de beide natiën samengesteld, zou te Batavia de algemeene en wederzijdsche belangen behartigen. Het bleek echter zeer spoedig, dat op de trouw der Engelschen in dit opzicht weinig te rekenen viel. Toen namelijk de sluikhandel der Bandaneezen met de Portugeezen en andere volken eene expeditie derwaarts noodzakelijk maakte, onttrokken de Britten zich niet slechts daaraan, maar ondersteunden zij zelfs in het geheim de Bandaneezen tegen de Nederlanders. Deze ondernamen nu den tocht alleen, stichtten op het eiland Ron (Run) de sterkte *Lochem*, en slaagden in de geheele onderwerping der Banda-eilanden (1621), welke sedert dien tijd in hun bezit gebleven zijn. ([2]) Dit feit, bene-

---

([1]) J. A. VAN DER CHIJS, *De Nederlanders te Jacatra.* Amsterdam, 1860.
([2]) *De vestiging van het Nederlandsch gezag over de Banda-eilanden* (1599—1621) door J. A. VAN DER CHIJS. Batavia 1886.

vens de herstelling der rust op Ambon, hetwelk door den koning van Ternate, die daarover nog in naam de opperheerschappij voerde, gedurig tegen de Compagnie werd opgeruid, waren de laatste belangrijke krijgsbedrijven van Koen, die nu weldra op zijn verlangen vervangen werd door Pieter Carpentier (1622—1627).

De indruk, dien de wapenfeiten van Koen in Indië hadden gemaakt, was oorzaak dat nu enkele jaren van betrekkelijke rust volgden, welke zijn opvolger zich ten nutte maakte om den handel meer en meer uit te breiden en te beschermen. Hiertoe werden op Groot Banda (Lontor) de forten *Hollandia*, *Waaijer*, *Morgenster* en *Kuilenburg* gebouwd, en ook het eiland Rosengain met het schiereiland Hoeamohel (Séram) versterkt ([1]). Gedurende het bewind van Carpentier werd mede een handels- en vriendschapstractaat gesloten met de Aroe-eilanden, waarbij zij de Compagnie als souverein erkenden (1623); ook het Chineesche eiland Taijoean (Formosa) werd aan de Compagnie afgestaan (1624) en daar het fort *Zeelandia* gesticht. Dit eiland, dat omstreeks het midden der zeventiende eeuw eenen hoogen trap van bloei bereikte, werd echter later verwaarloosd en in 1662 door den Chineeschen zeeschuimer Coxinga weder aan de Nederlanders ontweldigd.

De terechtstelling van negen Engelschen en eenige Japaneezen, die aan verraad tegen de Nederlanders op Ambon schuldig bevonden en op last van den Gouverneur van dat eiland ter dood gebracht werden, had buiten voorkennis van den Gouverneur Generaal plaats (1623), en ook zonder dat de Raad van verdediging te Batavia daarin was gekend. Deze gebeurtenis, door de Engelschen »de moord van Ambon" genoemd, gaf aan de reeds twijfelachtig goede verstandhouding der beide natiën een gevoeligen schok. Zij was oorzaak dat de Engelschen weldra Ambon en de Banda-eilanden ontruimden en dus daar den alleenhandel aan de Nederlanders overlieten, doch in Europa ontstond hierover tusschen de beide Mogendheden een geschil, dat eerst tot eene beslissing kwam bij den vrede van Westminster (1654) waarbij bepaald werd dat allen, die aan deze rechtspleging hadden deel gehad, voor zooverre zij nog in leven waren, moesten worden gestraft, en de erfgenamen der ter dood gebrachten eene geldelijke voldoening ten bedrage van *f* 53,000 ontvangen zouden.

Korten tijd nadat Koen, op uitdrukkelijk verlangen van de Bewindhebbers der Compagnie, voor de tweede maal het bestuur had aan-

---

(1) Het fort Hardenberg werd hier in 1646 gebouwd; en op het naburige eiland Manipa het fort Wantrouw, in 1653 of 1657. Het fort Belgica op het eiland Neira werd in 1678 gesticht, en het blokhuis de Bril op Groot Obi in 1671.

vaard (1627—1629) ([1]), deed de Vorst van Mataram aan de Nederlanders den oorlog aan en sloeg met een talrijk leger het beleg voor Batavia (1628). Door den heldhaftigen wederstand der bezetting werd hij wel genoodzaakt, na zware verliezen te hebben geleden, af te trekken, doch hernieuwde in het volgende jaar met nog grootere macht zijnen aanval. Gedurende dit tweede beleg overleed Koen (20 Sept. 1629), in wiens plaats de Raad van Indië hun medelid Jacob Specx tot Gouverneur Generaal benoemde (1629—1632). Het gelukte dezen den vijand ook nu weder te noodzaken het beleg op te breken en de Nederlanders voortaan in het rustig bezit van hunne stichting te laten; hoewel een vredesverdrag met Mataram eerst veel later (1646) tot stand kwam.

In de nu volgende jaren werd de rust in den Archipel bijna niet anders verstoord dan van tijd tot tijd op Ambon, waar de Inboorlingen, welke tot dien tijd toe hun eigen bestuur hadden gehad, geheel tot onderdanen der Compagnie werden gemaakt (G. G. Hendrik Brouwer, 1632—1636). Intusschen bleven de Nederlanders niet werkeloos, maar trachtten nu hunnen handel en hunne macht op andere punten meer en meer uit te breiden. Gedurende het bestuur van Antonie van Diemen (1636—1645) werd op Wokam, een der Aroe-eilanden, een versterkt kantoor opgericht (1637), op Amblauw eene sterkte gesticht (1643), en op Damme, een der Zuidwester-eilanden, het fort *Wilhelmus* gebouwd (1645); met de Hoofden der Kei-eilanden een verbond gesloten, bij welks vernieuwing, twintig jaren later, zij zich als onderdanen der Compagnie erkenden; Malaka, op de westkust van het schiereiland van dien naam, met behulp van den Vorst van Djohor op de Portugeezen veroverd (1641), ten gevolge waarvan Bintan en de meeste kleine eilanden ten zuiden van het Schiereiland in bezit genomen werden. Ook werd met kleine tusschenpoozen gedurende acht jaren op Ceilon met hen een oorlog gevoerd, waarvan de uitslag was dat Baticalo, Trinkonomale, Negombo en Punto de Gale in het bezit der Compagnie kwamen (1645). In Tonkin en Cochin-China op de oostkust van Achter-Indie werden handelsbetrekkingen aangeknoopt (1637); en terwijl de Japaneezen de Portugeezen uit hun rijk verdreven, bleven de Nederlanders de eenige vreemdelingen, aan welke het vergund werd daar handel te

---

([1]) Plannen van Koen tot wijziging van het monopoliestelsel, volgens welke dit zich alleen zou bepalen tot den rechtstreekschen handel tusschen Indië en het moederland en de handel in Indië zelf geheel worden vrijgelaten, hadden aanvankelijk bij de Bewindhebbers veel bijval gevonden, doch werden ten slotte geheel verworpen.

drijven; schoon ook zij hunne factorij van Firando naar het kleine eiland Désima moesten overbrengen (1641).

De Vorst van Mataram, Sultan Agĕng, die Batavia had belegerd (blz. 16) en den Nederlanders steeds een kwaad hart was blijven toedragen, overleed in 1645. Eigenbelang en vrees voor de steeds toenemende macht der Compagnie deden zijnen zoon en opvolger Amangkoe Rat I of Tagal Wangi [1] hare vriendschap zoeken. Dien ten gevolge werd, onder het bewind van den Gouverneur Generaal Cornelis van der Lyn (1645—1650), in 1646 een verdrag met hem gesloten, waarvan de belangrijkste bepalingen waren: dat men elkander in alle oorlogen zou bijstaan, behalve tegen die volken, met welke men vredesverdragen had gesloten, en dat de onderdanen van den Vorst geen handel mochten drijven op de Specerij-eilanden, en zich niet naar of voorbij Malaka begeven zouden zonder vergunning van de Compagnie.

Terwijl men zich zoo den vrede met het machtigste rijk van Java verzekerde, braken, ten gevolge van verkeerde handelingen der Nederlanders, op Ceilon vijandelijkheden met den Keizer van Kandia uit, die eerst na drie jaren, door het beleid van Johan Maatsuyker, toenmaals Gouverneur van Punto de Gale, zonder nadeelige gevolgen voor onze belangen aldaar werden bijgelegd (1649).

Het bewind der Gouverneurs Generaal Karel Reinierszoon (1650—1653) en Johan Maatsuyker (1653—1678) was eene aaneenschakeling van oorlogen, maar tevens een tijdvak van groote uitbreiding van de macht der Compagnie.

Een opstand op Ternate en Ambon werd niet dan met veel moeite onderdrukt (1650—1652), maar had ten gevolge dat met den Sultan van Ternate een verdrag werd aangegaan, waarbij deze van zijne rechten op Ambon afstand deed en tegen eene geldelijke schadeloosstelling toestond dat door onze landgenooten, die steeds hoofdzakelijk hun handelsbelang in het oog hielden, overal in de Molukken de kruidnagelboomen werden uitgeroeid. Eene overeenkomst van dezelfde strekking werd in 1653 met den Sultan van Batjan aangegaan, en evenzoo in 1655 met de Hoofden van het eiland Makjan. Alleen op Ambon en de omliggende kleine eilanden, die eenen voor de behoeften des handels voldoenden voorraad nagelen voortbrachten, liet men ze bestaan. Hierdoor werd het voor de Compagnie gemakkelijker tegen den sluikhandel in dat artikel te waken en zich het monopolie er van te verzekeren; met welk doel ook op het eilandje

---

[1] Zie over dezen Vorst de *Indische Gids*, 1882, II, blz. 1859

Manipa de sterkte *Wantrouw* werd gesticht (blz. 16), en de jaarlijksche kruistochten (hongi-tochten) werden verordend om aan de vernieling der specerijboomen de hand te houden. — Weldra verlieten nu ook de Spanjaarden de eilanden Tidore en Ternate (1663), de eenige plaatsen in de Molukken, waar zij zich tot hiertoe hadden staande gehouden (blz. 11).

Ook op Java werd de rust op ernstige wijze verstoord. De Sultan van Bantam trok, zonder voorafgaande oorlogsverklaring, met een aanzienlijk leger naar Batavia, belegerde de stad (1652) en bracht, otschoon hij spoedig tot den aftocht gedwongen werd, den Nederlanders belangrijke nadeelen toe. Terwijl de onlusten met hem nog voortduurden, had men ook geschillen met den Soesoehoenan van Mataram (1656); deze werden wel weder aanvankelijk bijgelegd, doch barstten, toen in hetzelfde jaar waarin de vrede met Bantam gesloten werd (1659), de Soesoehoenan zich met den Vorst van Mangkasar tegen ons verbond, in eenen openbaren oorlog uit.

Met Mangkasar of Goa, toen nog het machtigste rijk van Selébes (blz. 5), waar de Portugeezen eenen belangrijken handel dreven en de Inboorlingen steeds tegen de Nederlanders opruiden, had de Compagnie reeds van 1654 tot 1656 eenen oorlog gevoerd, die met eenen voor ons nadeeligen vrede was geëindigd. Van toen af waren onze kooplieden aldaar aan allerlei willekeur blootgesteld, totdat in 1659 de Vorst zich met dien van Mataram verbond om hen, ook met hulp der Portugeezen, voor goed uit zijn rijk te verdrijven. Nu werd te Ambon eene aanzienlijke vloot met talrijke bemanning uitgerust en naar Selébes gezonden, die aan de verbondene vijanden zoo hevige nederlagen toebracht, dat de Mangkasaren gedwongen werden vrede te sluiten op de voorwaarden, welke de Compagnie voorschreef (1660). Aan de vijandelijkheden met den Vorst van Mataram werd eerst in 1664 door een vredesverdrag een einde gemaakt. Inmiddels waren de Mangkasaren van hunne verliezen bekomen en waren weder begonnen vijandelijkheden te plegen. Dit had een nieuwe expeditie ten gevolge onder bevel van den Admiraal Cornelis Speelman (1666), die, ondersteund door den Vorst van Boné (een aan Mangkasar cijnsbaar rijk op Selébes; blz. 5), de Mangkasaren eerst op Boeton, vervolgens op Selébes geheel versloeg en hen bij den vrede in 1667 verplichtte hun geschut over te leveren, alle sterkten te slechten, de Portugeezen en Engelschen te verdrijven, den alleenhandel aan de Compagnie te verzekeren en de gewesten Bantaëng (Bonthain) en Boeloekoempa in het zuiden des rijks aan haar af te staan. Bij het nu gesloten Verdrag van Boengaja (Bongaai) of *Boengaaisch contract*

werd een bondgenootschap aangegaan met Boné, dat, nu weder een onafhankelijke staat geworden, zich weldra verhief tot de hoogte waarvan Mangkasar was nedergeworpen. De meeste rijken van Zuidelijk Selébes en hunne onderhoorigheden op andere eilanden traden weldra (1668 en 1669) tot dat verdrag toe en vormden zoo te zamen een bondgenootschap, waarvan de Compagnie het hoofd was. (1)

Omstreeks denzelfden tijd maakte de Compagnie ook op Soematra belangrijke vorderingen. Met den Sultan van Palembang, in wiens rijk zij reeds vroeger handel gedreven en eene factorij gesticht had, werd een handelsverdrag gesloten (1662). Later werd bij de hoofdplaats Palembang, op den rechteroever der Moesi, een fort gebouwd.— In 1663 riep de Vorst van Minangkabau, het machtigste rijk in het westelijke gedeelte des eilands (blz. 3), hare hulp in tegen zijne noordelijke naburen, de Atjehneezen, die hunne veroveringen hoe langer hoe meer zuidwaarts uitstrekten; en de Compagnie maakte gaarne van deze gelegenheid gebruik om, door het verleenen dier hulp, niet slechts de Atjehneezen te straffen voor de herhaaldelijk van hen ondervondene trouweloosheid en verraderij, maar ook hare eigene macht daar uit te breiden. Diensvolgens zond zij eenige hulptroepen naar Soematra (1664), welke den Atjehneezen spoedig de door hen bezette sterkten ontweldigden, en sloot daarna met den Vorst van Minangkabau een handelsverdrag, waarbij haar vergund werd zich op de westkust, van Singkil tot Indrapoera, te vestigen en handel te drijven en te Padang eene versterkte factorij op te richten, hetgeen spoedig door het stichten van forten bij Baroes en Ajĕr Bangis werd gevolgd (1669). Omstreeks denzelfden tijd vestigde zij zich ook in de aan Bantam onderhoorige Lampongsche Districten in het zuiden des eilands en bouwde daar het fort *Petrus Albertus* (1668).

Ook de eilanden Bangka en Bĕlitoeng (Billiton) erkenden in 1668, zoo het schijnt vrijwillig, het oppergezag der Compagnie, blijkens eene opdracht van die eilanden aan haar door Kjahi Sampara, die zich Opperhoofd en Gebieder daarvan noemt. Hoewel de Compagnie deze opdracht aannam, heeft zij zich weinig om die eilanden bekreund, waarschijnlijk omdat hun rijkdom aan tin haar onbekend was. Zij zag althans de inbezitneming er van door den Sultan van Palembang nog in het begin der volgende eeuw onverschillig aan. (2)

Inmiddels was men ook buiten den Archipel met niet minder krachtsontwikkeling werkzaam geweest. In het jaar 1652 zonden de

(1) Zie hierover ook nog: *Tijdschrift voor* I. T. L. en V., Deel XXVIII.
(2) Zie Levyssohn Norman, *De Britsche heerschappij over Java*; blz. 326.

Bewindhebbers der Compagnie den scheeps-chirurgijn ANTONIE VAN RIEBEEK aan het hoofd eener volkplanting naar de Kaap de Goede Hoop. Hij had hun omtrent de ongemeene vruchtbaarheid van het Kaapland, hetwelk hij op zijne reizen nauwkeurig had onderzocht, de gunstigste berichten medegedeeld, en werd geacht de geschiktste persoon te zijn om de kolonisatie daar te beproeven. Zijne pogingen gelukten boven verwachting. Hij slaagde er in van de Inboorlingen eenige gronden te koopen, zoo ter bebouwing als tot het aanleggen van een fort en magazijnen; de bloei der kolonie, wier bevolking zich hoofdzakelijk op landbouw en wijnteelt toelegde, nam meer en meer toe; haar grondeigendom breidde zich spoedig uit, en zoo werd en bleef zij eene van onze schoonste overzeesche bezittingen, totdat de Engelschen zich in 1795 van haar meester maakten.

Ceilon werd, met hulp van RADJA SINGA, den Keizer van Kandia, na eenen zesjarigen oorlog (1652—1658) op de Portugeezen veroverd, en hunne vestigingen aldaar (Kalitoera, Colombo, het eiland Manaar, en Jaffanapatam) door de Nederlanders in bezit genomen en gehouden, zeer tegen den zin des Keizers, die de teruggave er van begeerde, wel begrijpende dat zijne bondgenooten nu zijne overheerschers werden. Men voldeed echter niet aan zijn verlangen; en de vrees voor onze overmacht hield hem van vijandelijke ondernemingen terug.

Na de onderwerping van Ceilon werden ook Negapatam, Coelan, Cranganore, Cochin en Cananore op de kusten van Voor-Indië aan de Portugeezen ontweldigd (1658—1663), zoodat hun hier alleen Goa en Diu overbleven.

In 1658 kwamen met de Hoofden van de bevolking der Moluksche eilanden nieuwe overeenkomsten tot stand, waarbij onder anderen werd bepaald: »dat het aan de O.-I. Compagnie vergund was om »ten allen tijde daar waar zij zulks geraden mocht oordeelen forten »te bouwen, zonder dat de bevolking deswege eenige vergoeding zou »mogen vorderen." Dien overeenkomstig werd toen ook op Wokam (blz. 17) een sterk fort gesticht.

Door al deze voordeelen werd de Compagnie ruimschoots schadeloos gesteld voor het verlies van Formosa (blz. 16), tot welks herovering nog twee pogingen werden aangewend (1662 en 1663), doch zonder ander gevolg dan het verwerven van eenige handelsvoordeelen van de Chineezen. Zij had het toppunt van haren bloei bereikt; den Portugeezen en Spanjaarden al hunne bezittingen, behalve Goa, Diu en Timor, doen ontruimen; den handel der Engelschen tot Bantam en eenige plaatsen op de kusten van Voor-Indie beperkt, en zich tot de eerste handelsmogendheid der wereld verheven. In de Molukken

bezat zij den alleenhandel in specerijen; de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden waren met haar bevriend of aan haar onderworpen ([1]); geheel Zuidelijk Selébes was van haar afhankelijk of met haar in bondgenootschap; op Soematra waren hare kantoren gevestigd; met een gedeelte van Timor en met Borneo's Westkust stond zij in handelsbetrekking; in Achter-Indië bezat zij Malaka, en dreef handel met Djohor, Cochin-China, Tonkin en Siam, en, met uitsluiting van alle andere Europeanen, ook met Japan; in Voor-Indië was zij op de kusten van Malabar en Coromandel gevestigd en meester van den alleenhandel in peper; Ceilon had zij aan zich onderworpen; aan de Kaap de Goede Hoop eene bloeiende volkplanting gesticht; en als hoofdstad en middelpunt van hare macht bezat zij Batavia op Java, terwijl zij met de voornaamste Vorsten des eilands in vriendschaps- en handelsbetrekkingen stond. Na de onderwerping der Mangkasaren was alles in rust; de Franschen, die zich op Ceilon en de Kust van Coromandel trachtten te vestigen (1672—1674), werden gemakkelijk vandaar verdreven; en MAATSUYKER had gedurende de tien laatste jaren van zijn langdurig bewind geene andere vijanden in den Archipel te bestrijden, dan waar de vrienden of bondgenooten der Compagnie hare hulp inriepen.

§ 6. TIJDPERK VAN HET VERVAL DER O.-I. COMPAGNIE; VAN DE UITBREIDING VAN HAAR GRONDBEZIT TOT OP HARE ONTBINDING (OMSTREEKS 1675—1800).

Het verwerven van een uitgestrekt grondbezit lag oorspronkelijk geenszins in het plan der Compagnie; haar doel was slechts monopolie, en, behalve Batavia, bepaalden hare rechtstreeksche bezittingen zich hoofdzakelijk tot den omtrek harer factorijen en der forten, die zij ter bescherming van haren handel had gesticht. Doch nu kwam zij langzamerhand in het onmiddellijk bezit van uitgestrekte gewesten, waardoor hare volkplantingen, tot dusverre alleen handelskoloniën, ook landbouwkoloniën moesten worden, hetgeen als een der hoofdoorzaken van haren eindelijken ondergang moet worden beschouwd.

In 1672 riep de Vorst van Mataram (AMANGKOE RAT I) de hulp der Compagnie in tegen Karaëng (Prins) BONTO-BOERANE (waarschijnlijk eigenlijk BONTO-MARANNOE, en gewoonlijk MONTE-MARANO genoemd),

([1]) De Tenimber-eilanden hebben eerst in 1772 de souvereiniteit der O.-I. Compagnie erkend.

eenen Mangkasaar van vorstelijke afkomst, die met een talrijk gevolg op Java geland was en, door eene menigte fortuinzoekers versterkt, op eene zoo groote schaal strooptochten in het gebied des Soesoehoenans ondernam, dat deze zich niet in staat vond hem zonder vreemden bijstand te verdrijven. Die bijstand werd verleend, BONTO-BOERANE's bende verslagen, hij zelf gedood en het overschot zijner volgelingen in de bosschen en gebergten verstrooid. Doch weldra stond voor den Soesoehoenan, die zich door wreedheid en willekeur bij zijne onderdanen zeer gehaat en gevreesd maakte, een nieuwe vijand op in den persoon van TROENÅ DJÅJÅ, eenen Madoereeschen Prins, omtrent wiens betrekking tot den Soesoehoenan verschillende berichten bestaan. Deze vatte de wapenen tegen hem op en door den invloed van een Mohamedaanschen priester voegde zich een groote aanhang van Javanen en Madoereezen bij hem, waarbij zich ook het overschot der bende van BONTO-BOERANE aansloot (1675). Met deze macht gelukte het hem zich van de geheele noordkust van Java, tot Tjeribon toe, meester te maken, zoodat de Soesoehoenan op nieuw genoodzaakt werd de Nederlanders te hulp te roepen, die dan ook den overweldiger weldra de veroverde kustplaatsen weder grootendeels ontnamen (1676) en daarvoor van den Soesoehoenan, behalve volkomene handelsvrijheid, den alleenhandel in opium verkregen, benevens de vergunning om in zijn gebied factorijen en scheepstimmerwerven aan te leggen (1677). Soeråbåjå en het verdere oostelijke gedeelte van Java was echter nog in de macht van TROENÅ DJÅJÅ; en toen hem door de Nederlanders ook die stad werd ontnomen, trok hij naar het binnenland, deed de bevolking gelooven dat de Soesoehoenan het met de Compagnie eens was om zijn land aan haar over te geven, zette hierdoor ook de nog getrouwe onderdanen tegen hunnen Vorst op, en maakte zich op die wijze gemakkelijk van Mataram meester. De Soesoehoenan nam de wijk naar Tĕgal, waar hij weldra overleed. Aan AMANGKOE RAT II, den oudsten zoon en wettigen opvolger van den overleden Vorst, werd door zijne jongere broeders de kroon betwist. Hij stelde zich daarom onder bescherming der Compagnie, riep hare hulp in tot verdediging zijner rechten en stond haar daarvoor het koninkrijk Jakatra in vollen eigendom af, als welks oostelijke grens de rivier Pamanoekan in Krawang werd bepaald, benevens een gedeelte van het gewest Samarang, onder voorwaarde dat de inkomsten van dit laatste zouden strekken tot vermindering der verschuldigde oorlogskosten; voorts verkreeg de Compagnie den alleenhandel in suiker, opium en zijde.

De oorlog tegen TROENÅ DJÅJÅ, die zich hoofdzakelijk in Kĕdiri

had versterkt, werd onder het bestuur van den Gouverneur Generaal RYKLOF VAN GOENS (1678—1681) met kracht doorgezet, ook met hulp van den Vorst van Boné, den bondgenoot der Compagnie. Evenwel duurde het tot het einde van 1679 eer hij zich overgaf en nog twee jaren langer, voordat de opstand geheel onderdrukt en de rust overal hersteld was. — AMANGKOE RAT II verliet de hoofdstad Mataram en vestigde zijne residentie te Kartåsoerå, uit bijgeloovige vrees dat eerstgenoemde plaats, waar zijnen voorganger zooveel tegenspoed bejegend was, ook voor hem noodlottig zoude zijn. Zijne regeering was hier, gerugsteund door de Compagnie, aanvankelijk vrij rustig, hoewel de Madoereezen hem kwalijk gezind bleven en zich in 1683 onder de bescherming der Compagnie stelden.

Gedurende het bewind van VAN GOENS werd ook met den Vorst van Ternate KAITJILI SIBORI, bijgenaamd Koning AMSTERDAM, die in 1675 aan de regeering gekomen en den Nederlanders vijandig gezind was, een oorlog gevoerd, welke eindigde met de onderwerping en gevangenneming van dien Vorst (1683), die van toen af als leenman der Compagnie en bijgestaan door een Raad van twaalf Grooten zijn rijk bestuurde, en de in bezitneming van het aan hem toebehoorende noordoostelijk gedeelte van Selébes (de tegenwoordige Residentie Mĕnado), dat onder het beheer van den Gouverneur der Molukken gebracht, en waar later (1702) bij de hoofdplaats Mĕnado het fort *Amsterdam* werd gebouwd.

VAN GOENS had als Gouverneur tot opvolger CORNELIS JANSZOON SPEELMAN (blz. 19; 1681—1684). Deze werd door den Sultan HADJI van Bantam te hulp geroepen (1682) tegen zijnen vader en voorganger, AGOENG, die van de regeering had afstand gedaan doch nu, door de aldaar gevestigde Engelschen, Franschen en Denen aangehitst en ondersteund, tegen zijnen zoon de wapenen had opgevat. De oude Vorst werd verslagen, waarna HADJI met de Compagnie een verdrag sloot, waarbij haar de alleenhandel in peper en lijnwaad in Bantam, de Lampongsche Districten en Silébar op Soematra toegestaan en vergund werd bij Bantam een fort te bouwen, dat den naam *Speelwijk* ontving; terwijl alle andere Europeanen, die zijnen vader hadden bijgestaan, door hem uit Bantam werden verdreven (1684).

De Sultan van Tjeribon, die van Mataram afhankelijk was, doch tijdens den inval van TROENÅ DJÅJÅ in zijn gebied de opperheerschappij van Bantam had erkend ten einde vandaar hulp tegen den overweldiger te bekomen, nu bemerkende dat de Nederlanders in dat rijk het overwicht verkregen, stelde zich ook omstreeks dezen tijd onder bescherming der Compagnie (1683).

Gedurende een tijdvak van ongeveer twintig jaren (Gouverneurs Generaal JOHANNES CAMPHUIS 1684—1691, WILLEM VAN OUTHOORN 1591—1704, JOAN VAN HOORN, 1704—1709) werd de rust op Java en in geheel Nederlandsch-Indië op weinige uitzonderingen na niet gestoord, en bleven de zaken voor het uitwendige nagenoeg in denzelfden toestand, alleen met dit belangrijk onderscheid, dat de geldelijke staat der Compagnie langzamerhand aanmerkelijk achteruitging; zoo door de groote onkosten, welke het vermeerderd landbezit na zich sleepte, als door de grove misbruiken, die in de administratie inslopen, en de weelde en het zedenbederf, welke hand over hand toenamen. De onrustige tijden, die nu volgden, strekten geenszins om dien toestand te verbeteren.

In den laatsten tijd der vijfentwintigjarige regeering van AMANGKOE RAT II (1677—1703) was de goede verstandhouding der Compagnie met dezen Vorst aanmerkelijk verflauwd; en schoon het niet tot openlijke vijandelijkheden was gekomen, had men hem aan zijn lot overgelaten en stilzwijgend toegezien dat zekere SOERÅPATI, een zijner gunstelingen van Balische afkomst, tegen hem opstond, zich van de gewesten Madioen, Prånårågå en Pasoeroehan in Oostelijk Java meester maakte en zich daar handhaafde. Bij den dood van AMANGKOE II (1703) ontstond een burgeroorlog in Mataram over de troonsopvolging, bekend onder den naam van *Eersten Javaanschen successie-oorlog*. Zijn oudste zoon en wettige opvolger, DIPATI ANOM of SOENAN MÅS, was wegens zijne wreedheid gehaat en gevreesd bij een groot deel der bevolking, dat daarom den Pangéran POEGER, eenen broeder van den overleden Vorst, die reeds tijdens den oorlog van TROENÅ DJÅJÅ onder den naam van SOENAN INGALÅGÅ grooten invloed in Midden-Java had uitgeoefend en daar nog een machtigen aanhang had, als Soesoehoenan uitriep. Beiden wendden zich tot de Compagnie, welke de partij van den haar welgezinden POEGER koos en dezen door kracht van wapenen te Kartåsoerå op den troon plaatste, onder den naam van PAKOE BOEWÅNÅ SÉNÅPATI ING NGALÅGÅ NGABDOE'R RAHMAN SAJIDIN PANÅTÅGÅMÅ, of bij verkorting PAKOE BOEWÅNÅ I (1704). Zij ontving daarvoor van den nieuwen Vorst eene aanzienlijke vermeerdering van grondbezit; in het westen van Java werden hare grenzen uitgebreid tot aan de rivier Losari, en op de zuidkust tot aan de Donan [1] (waarin dus geheel Tjeribon en de Preanger-regentschappen

---

[1] Eene rivier die uit het noorden der tegenwoordige Residentie Banjoemås nagenoeg recht zuidwaarts stroomt en een weinig beweesten Tjelatjap tegenover Noesa Kembangan uitwatert.

waren begrepen ([1]); de gewesten Soemĕnap en Pamĕkasan, beslaande de oostelijke helft van het eiland Madoera, werden aan haar afgestaan, terwijl zij haar eigendom in Samarang grootelijks vermeerderd zag. DIPATI ANOM was echter nog niet ten onder gebracht, maar zette, versterkt door SOERÅPATI ([2]), met kracht den oorlog door. Deze laatste had aangeboden den nieuwen Soesoehoenan te ondersteunen, op voorwaarde dat hij door dezen en de Compagnie erkend werd als onafhankelijk Vorst van de landschappen ten oosten van Kĕdiri gelegen, maar schaarde zich, toen die voorwaarde niet werd aangenomen, aan de zijde der vijanden. De strijd duurde voort tot het jaar 1708 en eindigde met de onderwerping van DIPATI ANOM, die naar Ceilon werd verbannen. SOERÅPATI was reeds vroeger aan zijne wonden overleden; doch zijne zonen, die zich in het rijk Balambangan (blz. 2) hadden gevestigd, bleven daar voortdurend de ziel van allerlei woelingen. Daar echter dit rijk nooit meer dan in naam aan den Soesoehoenan onderhoorig was geweest, en inderdaad meer het oppergezag van Bali dan dat van Mataram erkende, trok de Compagnie zich deze zaken niet aan (Gouverneurs Generaal ABRAHAM VAN RIEBEECK 1709—1713, CHRISTOFFEL VAN SWOLL 1713—1718). Hun opstand kreeg evenwel langzamerhand eene grootere uitbreiding. In 1712 vereenigden de Vorst van Madoera, een rijk dat de westelijke helft van het eiland van dien naam besloeg, en verscheidene misnoegde Javaansche Grooten, vooral uit den omtrek van Soeråbåjå, zich met hen tegen den Soesoehoenan en wikkelden dezen in eenen langdurigen oorlog, waaraan de Compagnie in haar eigen belang genoodzaakt werd een einde te maken (1718), daar de aanvoer van producten uit de binnenlanden er geheel door gestremd werd. Balambangan bleef echter nagenoeg onafhankelijk.

Slechts korten tijd was de rust hersteld, toen de Soesoehoenan PAKOE BOEWÅNÅ I (POEGĔR) overleed (1719). Hij werd opgevolgd door zijnen oudsten zoon, onder den naam van AMANGKOE RAT IV ([3]) (SOENAN PRABOE), doch niet zonder hevigen tegenstand van diens

---

([1]) Wat Tjeribon betreft vergenoegde de Compagnie zich echter gedurende den geheelen tijd van haar bestaan met dit rijk als van haar afhankelijk te beschouwen en daar naar goedvinden factorijen te stichten. Eerst onder DAENDELS in 1808 werd het door de Nederlanders geheel als hun eigendom behandeld.

([2]) SOERÅPATI was een Balinees, die in den Bantamschen oorlog (bl. 24) met een korps Balineezen in dienst der Compagnie had gestaan, doch later zich miskend achtende naar Mataram week, waar hij in de lijfwacht van den Soesoehoenan werd opgenomen. In 1686 wist hij zich in Pasoeroehan een onafhankelijk gebied te verwerven, waarin hij nu door den nieuwen Soesoehoenan en de Compagnie officieel wilde bevestigd worden. Zie over dezen SOERÅPATI »Schetsen van het eiland Bali" door R. VAN ECK, in het *Tijdschrift voor Neerl.-Indië*, 1878—79.

([3]) De bovengenoemde Dipati Anom voerde den titel van AMANGKOE RAT III.

jongere broeders, welke hem den troon betwistten en eenen burgeroorlog, den *Tweeden Javaanschen successie-oorlog*, deden ontbranden, die eerst in 1723, na hevigen strijd, door de wapenen der Compagnie werd gedempt.

Na eene regeering van acht jaren stierf ook deze Vorst en werd opgevolgd door zijnen negenjarigen zoon PAKOE BOEWÅNÅ II (1727—1749), aanvankelijk onder voogdijschap van diens moeder en den Radèn Adipati of Rijksbestuurder. De eerste jaren zijner regeering waren tamelijk rustig; later evenwel had hij bij herhaling moeilijkheden met zijnen broeder MANGKOE BOEMI, die hem in verstand en geestkracht verre overtrof en ook bij het volk meer bemind was. Het duurde echter tot het jaar 1746 eer er dadelijke vijandelijkheden tusschen hen uitbraken.

Middelerwijl werden de Nederlanders op Java van eene andere zijde in een dreigend gevaar gebracht. Sedert hunne vestiging en de uitbreiding van hunne macht en hunnen handel aldaar, hadden ook de Chineezen zich in steeds toenemend aantal op dit eiland nedergezet. De groote voordeelen, welke de handel en allerlei takken van industrie dit nijver, schrander en voor kolonisatie zoo bij uitstek geschikt volk aanboden, lokten hen bij duizenden derwaarts; te meer nog toen de Spanjaarden hen in het begin van de achttiende eeuw van de Philippijnsche eilanden verdreven. De meeste van deze Chineezen behoorden tot de laagste volksklasse en deinsden voor geene middelen terug, zoo zij hun slechts voordeelen aanbrachten. Het werd dus noodzakelijk hen in bedwang te houden en tegen den verderen aanwas van hun getal op Java te waken. Ongelukkigerwijze waren de Gouverneurs Generaal, die na HENDRIK ZWAARDEKROON (1718—1725 [1]) elkander zeer spoedig opvolgden (MATTHEUS DE HAAN, 1725—1729, DIEDERIK DURVEN, (1729—1732), DIRK VAN CLOON, 1732—1735, ABRAHAM PATRAS, 1735—1737), over het geheel minder voor hunne hooge betrekking geschikt, en hadden de tegen de Chineezen genomen maatregelen, die door de ongestrafte willekeur en knevelarij der ondergeschikte ambtenaren nog drukkender werden, geen ander gevolg dan dat zij hen hoe langer hoe meer tegen de Compagnie verbitterden en eindelijk, tijdens het bewind van ADRIAAN VALKENIER (1737—1741), tot het smeden van eene samenzwering leidden, welke

[1] Tijdens zijn bestuur had de in tijds ontdekte samenzwering van PIETER ERBERFELD, een ingezetene van Batavia, plaats, welke ten doel had op den 1sten Januari 1722 alle Europeanen aldaar te vermoorden en ERBERFELD onder den titel van *Toewan Goesti* aan het hoofd van het bestuur der stad te plaatsen, terwijl een zijner Javaansche aanhangers, KARTÅ DRIJÅ, onder den titel van Radèn, het beheer over de Ommelanden zou bekomen.

niets minder ten doel had dan de Nederlanders van Java te verdrijven en zich van de heerschappij over het geheele eiland meester te maken. Wel werd het plan ontdekt, doch dit verhinderde niet, dat eene bende van duizenden Chineezen Batavia trachtte te veroveren (1740), terwijl daarbuiten talrijke troepen het land met roof en moord vervulden. De aanval op de hoofdstad werd afgeslagen, doch de overwinning bezoedeld door het bloedbad, dat, waarschijnlijk op bevel, althans zeker met toelating van den Gouverneur Generaal, onder de weerlooze Chineezen in de stad werd aangericht, waar er tienduizend zonder onderscheid van geslacht of jaren vermoord, hunne bezittingen geroofd en hunne woningen verbrand werden. Ook in den omtrek van Batavia werden de oproerige benden verslagen en verstrooid, en was de rust weldra hersteld; waarna eene algemeene vergiffenis werd aangeboden en aan hen, die zich onderwierpen, de vergunning verleend om zich weder in eene afzonderlijke buitenwijk van de stad te vestigen. Ruim een duizendtal maakte van dit verlof dadelijk gebruik; doch de meesten verspreidden zich over Java, inzonderheid in de omstreken van Samarang in het gebied van Mataram, en zetten daar den opstand voort, eerst in het geheim en later openlijk ondersteund door den Soesoehoenan, die hen zelfs het Nederlandsche fort bij Kartåsoerå hielp veroveren en hen vervolgens in staat stelde met eene aanzienlijke macht Samarang te belegeren (1741). Toen echter deze stad door de Nederlandsche troepen ontzet en de macht der opstandelingen grootendeels verslagen was, begreep PAKOE BOEWÅNÅ dat nu ook voor hem het uur der wraak zou slaan. Hij haastte zich dus alle verstandhouding met de Chineezen af te breken, de schuld van het voorgevallene op zijnen Rijksbestuurder te werpen en vrede met de Compagnie te sluiten. Nu keerden de Chineezen het overschot hunner macht tegen hem, riepen eenen anderen Prins tot Soesoehoenan uit onder den naam van AMANGKOE RAT AMANGKOE BOEWÅNÅ, trokken tegen Kartåsoerå op en verdreven den Vorst, die genoodzaakt werd in het gebergte eene schuilplaats te zoeken. Wel daagde de Regent van Madoera, TJÅKRÅ DININGRAT tot zijne hulp op en heroverde Kartåsoerå, maar verlangde als vergoeding den geheelen Oosthoek van Java voor zich. Aan dezen eisch niet willende voldoen, riep PAKOE BOEWÅNÅ II de Compagnie te hulp, die weldra de Madoereezen tot rede bracht en den Soesoehoenan in zijn gebied herstelde. Voor dezen bijstand verkregen wij de geheele noord- en oostkust van Java, van de Losari af tot aan Straat Bali, en stond de Soesoehoenan zijne rechten op Madoera aan ons af (1743) (1). Om

(1) Den hoofdinhoud van het toen met hem gesloten tractaat kan men o. a. vinden

gelijke reden als vroeger AMANGKOE RAT II Mataram had verlaten (blz. 23), verliet thans ook PAKOE BOEWÅNÅ Kartåsoerå, en vestigde zijnen zetel te Solo, dat den naam van Soerakarta verkreeg (1). Zijn gebied strekte zich nu nog uit over de landschappen Malang (het zuidelijke gedeelte van Pasoeroehan), Djapan of Mådjåkertå (het zuidelijke gedeelte van Soeråbåjå), geheel Kĕdiri, Madioen, Patjitan, Djipang of Bådjånĕgårå en Blora (het zuidelijke gedeelte van Rĕmbang), Grobogan (het zuidoostelijke gedeelte van Samarang), Soerakarta, Djokjokarta, Kĕdoe, Bagĕlèn en Banjoemås.

De oorlog tegen den Vorst van Madoera, die zich, niettegenstaande de geledene nederlaag, voortdurend vijandig tegen de Compagnie bleef gedragen, werd nu ook voortgezet en eindigde in 1746 met zijne gevangenneming en verbanning naar de Kaap de Goede Hoop. Zijne twee oudste zonen werden naar Ceilon overgebracht en de derde, SĔTJÅ DININGRAT, die aan de woelingen van zijnen vader geen deel had genomen, als afhankelijk Vorst over het rijk Madoera aangesteld; zoodat nu het geheele eiland in het bezit der Compagnie was. Bij de hoofdplaats Bangkalan werd een fort gebouwd, en bij het tegenoverliggende Grĕsik (Grissé) op Java eene versterkte faktorij gesticht (1747).

Ook de rust in het rijk van Mataram was van korten duur. Reeds in 1746 werd de Compagnie er weder in eenen langdurigen krijg gewikkeld, welke in de Geschiedenis onder den naam van *Javasche oorlog* (2) bekend is, en met de splitsing van dat rijk eindigde. De reeds vroeger (blz. 26) vermelde Pangéran MANGKOE BOEMI, broeder des Soesoehoenans, verliet ten gevolge van nieuwe onaangenaamheden met dezen wispelturigen en zwakken Vorst in 1745 het hof, en had spoedig vele misnoegde Grooten om zich verzameld, waaronder vooral zijn neef MANGKOE NĔGÅRÅ, meer bekend onder den naam van MÅS SAÏD (3). Aan deze twee hoofden van den opstand

---

in de *Geschiedenis der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen*, door J. J. MEINSMA, Dl. I, blz. 142 en 143.

(1) In het jaar 1745 werd door den Gouverneur Generaal GUSTAAF WILLEM Baron VAN IMHOFF (1743—1750) Buitenzorg gebouwd. Hij was de opvolger van JOHANNES THEDENS (1741—1743). Na VAN IMHOFF waren gedurende het bestaan der Compagnie nog Gouverneur Generaal: JACOB MOSSEL, 1750—1761; PETRUS ALBERTUS VAN DER PARRA, 1761—1775; JEREMIAS VAN RIEMSDIJK, 1775—1777; REINIER DE KLERK, 1777—1780 en Mr. WILLEM ARNOLD ALTING, 1780—1796.

(2) Zie voor dezen oorlog, ook wel »Derde Javaansche Successie-oorlog" genoemd, o. a. het werk van P. J. F. LOUW, uitgegeven door het Bat. Genootschap van K. en W., 1889 en *Verhaal van den laatsten Javaanschen oorlog, gelukkig geeindigt in* 1757, samengesteld door H. MUNNIK.

(3) Hij was de zoon van MANGKOE NĔGÅRÅ, den halfbroeder van PAKOE BOEWÅNÅ II, die op Ceilon in ballingschap gestorven was.

sloten zich eene groote menigte Javanen en het overschot der Chineesche opstandelingen aan, en vormden weldra eene aanzienlijke macht, die, niettegenstaande de hulp door de Compagnie aan den Soesoehoenan verleend, in diens rijk groote verwoestingen aanrichtte, ja zelfs tweemaal zijne residentie in brand stak (1746 en 1748), zonder dat de Nederlandsche troepen, welke slechts met afwisselende kans tegen haar streden, zulks hadden kunnen verhinderen. Onder deze omstandigheden stierf PAKOE BOEWÅNÅ II, doch had weinige dagen voor zijnen dood (zoo het schijnt vooral uit haat tegen zijnen zoon en wettigen opvolger) voor zich en zijne afstammelingen vrijwillig afstand gedaan van al zijne rechten op de opperheerschappij over Mataram, »die overdragende aan de Oost-Indische Compagnie, »en aan haar overlatende den persoon, die na hem regeeren zoude, »te kiezen, zoowel voor het welzijn van Java als in het belang der »Compagnie" (1749). Deze schonk nu het rijk als eenen schatplichtigen staat aan den wettigen erfgenaam PAKOE BOEWÅNÅ III (1749—1787), en bevestigde dezen als Vorst te Soerakarta. Doch in denzelfden tijd deed ook MANGKOE BOEMI zich als Soesoehoenan uitroepen en huldigen, aan welke laatste plechtigheid een veel grooter aantal Javaansche Prinsen en Grooten deelnam dan aan de huldiging van den wettigen Vorst. De oorlog werd nu met vernieuwde kracht en met afwisselend geluk doorgezet tot 1753. Maar omstreeks dezen tijd ontstond er verdeeldheid tusschen MANGKOE BOEMI en zijnen neef MÂS SAÏD, die intusschen ook zijn schoonzoon geworden was, dewijl deze zich afzonderlijk tot de Compagnie gewend had, met het voorstel om aan den oorlog een einde te maken, mits hij tot Soesoehoenan werd verheven. Toen in deze voorwaarden niet kon worden getreden, nam hij wel weder deel aan den oorlog, maar de aanvoerders vertrouwden elkander niet meer. Door deze omstandigheid werd MANGKOE BOEMI meer geneigd het oor te leenen aan de voorslagen der Compagnie, die van hare zijde, zoowel als de Soesoehoenan, hartelijk naar den vrede verlangde. Dientengevolge werd in 1755 een vergelijk getroffen, waarbij de Compagnie, van hare verkregene souvereiniteitsrechten gebruik makende, het rijk van Mataram in twee deelen splitste, waarvan de grootste helft verbleef aan PAKOE BOEWÅNÅ III, met den titel van Soesoehoenan van Soerakarta, en het andere gedeelte gegeven werd aan MANGKOE BOEMI, die den titel verkreeg van Sultan van Djokjokarta (Ngajogjåkartå) [1] naar de plaats waar hij zijnen zetel vestigde, en den naam aannam van AMANGKOE

(1) In dit werk is de meest gebruikelijke spelling *Soerakarta* (Soeråkartå) en *Djokjokarta* behouden.

BOEWÅNÅ SÉNÅPATI ING NGALÅGÅ NGABDOE'RRAHMAN SAJIDEDDÎN PANÅTÅGÅMÅ KHALIFATOE'LLAH (1) of bij verkorting AMANGKOE BOEWÅNÅ I (1755—1792).

De strijd tegen Mås SAÏD duurde nog twee jaren voort Eerst in 1657 gelukte het door onderhandelingen hem tot onderwerping aan de Compagnie te brengen. Hij verkreeg den titel van Pangéran Adipati MANGKOE NEGÅRÅ en eene landstreek van vierduizend Tjatjahs of familiën in het zuiden van het aan den Soesoehoenan toegewezen deel der Vorstenlanden (dus heette van toen af het oude Mataram), waar hij onafhankelijk leven kon, behoudens de verplichting om bij plechtige gelegenheden ten hove van Soerakarta te verschijnen (2).

Daarmede was de Javasche oorlog geëindigd en de kracht van het eens zoo machtige Mataram gefnuikt, hoewel de Vorstenlanden nog eene aanzienlijke uitgestrektheid gronds besloegen, namelijk de binnenlanden en de zuidkust, van Tjeribon en de Donan af tot aan Malang (Pasoeroehan). Maar zij waren versnipperd; en de Vorsten hadden hun gebied slechts in leen van de Compagnie, die het recht had het hun te ontnemen zoodra zij in hunne verplichtingen jegens haar te kort schoten; ook de erfopvolging in de mannelijke linie was hun slechts verzekerd, voor zooverre die opvolgers zich behoorlijk jegens de Compagnie gedroegen; de benoeming der aanzienlijkste rijksbeambten moest door den Gouverneur Generaal worden goedgekeurd; de Vorsten werden door Nederlandsche ambtenaren (Residenten) geleid en bewaakt; hunne hoofdplaatsen door Nederlandsche forten in bedwang gehouden, en de communicatie tusschen Samarang en de Vorstenlanden door sterkten bij Oengaran, Sålåtigå, Båjålali en Klatèn gedekt.

---

(1) Zie over de beteekenis dezer namen beneden, Eerste Hoofdgroep, Eerste Hoofdstuk, § 21.

(2) Later verkreeg hij nog van de Compagnie een jaargeld van 4000 piasters. Daarenboven weldra inziende dat het in haar belang was, dat in de Vorstenlanden een van haar afhankelijk doch van den Soesoehoenan onafhankelijk Prins resideerde, wist zij bij dezen te bewerken, dat hij den aan MANGKOE NEGÅRÅ afgestanen grond erfelijk verklaarde in diens geslacht, terwijl de opvolger door haar benoemd zoude worden (1792). Dienovereenkomstig volgde in 1796 zijn kleinzoon ARIJÅ PRABOE PRANG WEDÅNÅ hem op en verkreeg van de Compagnie een jaargeld van 2000 piasters.

In Djokjokarta werd, met gelijksoortige bedoeling, in 1813 door den Engelschen Gouverneur RAFFLES de Pangéran NÅTÅ KOESOEMÅ tot onafhankelijk Prins verheven met den titel van Pangéran Adipati PAKOE ALAM I, en hem eene uitgestrektheid gronds van 500 tjatjahs toegewezen, erfelijk in zijn geslacht. Sedert 1833 kreeg deze Vorst buitendien eene maandelijksche toelage van *f* 450, waarvoor hij een korps van 50 dragonders en 100 man infanterie moet op de been houden. Beide deze onafhankelijke Prinsdommen zijn sedert in stand gebleven. De tegenwoordige titularissen zijn: in *Soerakarta:* PANGÉRAN ADIPATI ARYÅ PRABOE *Prang* WEDÅNÅ (24 Oct. 1881) en in *Djokjokarta:* PANGÉRAN ADIPATI ARYÅ PAKOE ALAM (13 Dec. 1878).

Door de vernietiging van Mataram was de rust op Java voor langen tijd verzekerd [1]; te meer daar ook Bantam zich omstreeks denzelfden tijd aan de Compagnie had onderworpen. Tijdens de krankzinnigheid van Sultan ZEINOE 'LARIFIN had de Compagnie, bij acte van 2 November 1748, het geheele Bantamsche rijk tijdelijk onder haar beheer genomen tot den dood of het herstel van den Vorst, en aan zijne gemalin Ratoe SJARIFA FATIMA, de dochter van een Arabisch priester, het regentschap opgedragen. Het bestuur van deze heerschzuchtige vreemdelinge mishaagde echter zoowel aan de bevolking als aan de leden van het Bantamsche vorstengeslacht, en lokte eenen opstand uit, die zich weldra verspreidde over het geheele gewest, dat toen ook nog een groot deel van de tegenwoordige Residentie Batavia bevatte [2]. De Compagnie werd hierdoor natuurlijk gewikkeld in den binnenlandschen oorlog, die gedurende omstreeks drie jaren met afwisselende kans tusschen de beide partijen werd gevoerd en eindigde met de verbanning van Ratoe SJARIFA FATIMA naar Saparoewa en de verheffing van een Prins uit het Bantamsche vorstenhuis tot Sultan onder den titel van PADOEKA SRI SOELTAN ABOE'L MAÄLI MOHAMMED WAÇIOE'L HALÎMÎN. Doch bij zijne troonsbestijging, den 17den April 1752, werd een verdrag met hem gesloten waarbij hij verklaarde, dat al zijne staten met inbegrip van de Lampongsche Districten [3] op Soematra, die tot dusverre zijne souvereiniteit erkenden, uit kracht van het oorlogsrecht voortaan aan de Compagnie behoorden, van wie hij ze in leen had en die het recht bezat daar de regeering naar haren wil te regelen. Bij dezelfde gelegenheid werd dan ook reeds de troonopvolger benoemd en het grondgebied van Bantam verkleind. Voorts werd bij dit verdrag het, reeds bij vroe-

---

[1] Er ontstonden wel van tijd tot tijd oneenigheden tusschen de op elkander naijverige Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta en den jegens laatstgenoemden vijandig gezinden MANGKOE NEGÅRÅ; doch deze werden door de Compagnie in der minne of door een gering vertoon van macht bijgelegd. In 1790 werd door hare tusschenkomst eene nieuwe overeenkomst tusschen deze Vorsten gesloten, waardoor de weg tot alle geschillen werd afgesneden. Zie verder over de Geschiedenis der vestiging en uitbreiding van het Nederlandsch gezag op Java: P. J. VETH, *Java*, Deel II; Jhr. Mr. J. K. L. DE JONGE, *de Opkomst van het Nederlandsch Gezag op Java*, 1610—1814, 10 deelen, *'s Gravenhage*, MARTINUS NYHOFF; M. L. VAN DEVENTER, *Geschiedenis der Nederlanders op Java, Haarlem*, 1886; Dr. W. A. TERWOGT, *Het land van Jan Pieterszoon Coen*, *Hoorn*, P. GEERTS, en tal van andere werken. Zie ook boven, blz. 8, noot.

[2] Zie over dezen opstand: *Bijdragen van het Kon. Instituut*, *vierde volgreeks*, Deel V, blz. 1 en volgd., 1881.

[3] Hier had de Compagnie reeds in 1737 aan de rivier Wai Oempoe beneden Boemi Agoeng het fort *Valkenoog* gebouwd. Het fort *Wai Orang* aan de Lampongs-baai werd in 1824 gesticht.

gere overeenkomsten (blz. 24) toegestane monopolie van de peper en het rechtstreeksch bestuur over de Chineezen en andere vreemdelingen aan de Compagnie toegekend, en bepaald dat het leen van Bantam aan den leenheer zou vervallen zoodra de Sultan of iemand van zijnentwegen de wapens tegen de Compagnie mocht opvatten.

Hiermede was de onderwerping van Java voltooid, alleen met uitzondering van den toen nog woesten en weinig bevolkten Oosthoek (Balambangan), die, schoon de Soesoehoenan van Mataram ook deze streek als zijn eigendom beschouwde en ook de kustlanden er van aan de onzen had afgestaan (1743), nog altijd de heerschappij van Bali bleef erkennen en tot schuilplaats verstrekte aan zeeroovers en andere vijanden der Compagnie. Eerst in 1777 werd dit gewest geheel onderworpen en te Banjoewangi het fort *Utrecht* gesticht.

In de Buitenbezittingen had de Compagnie gedurende de eerste helft der achttiende eeuw weinig belangrijke oorlogen te voeren. Als bondgenoot van den Vorst van Boné (blz. 19) besliste zij eenen oorlog tusschen dezen en den Vorst van Mangkasar in het voordeel van eerstgenoemde (1710). In een geschil tusschen de Vorsten van Ternate en Tidore, over het bezit van eene strook lands op Halmaheira, mengde zij zich, met het gevolg dat de betwiste grond aan haar afgestaan en daar eene Nederlandsche sterkte gesticht werd (1713). Meer zorg baarde een oorlog, die in 1715 met den Vorst van Calicoet op de Kust van Malabar uitbrak; doch ook deze eindigde in 1718 zonder verlies voor de Compagnie. In het jaar 1749 werd Koepang op het eiland Timor door eene aanzienlijke macht der zoogenaamde »Zwarte Portugeezen" bedreigd; de onzen slaagden er echter in den vijand met aanzienlijk verlies te verslaan ([1]). Drie jaren later sloot de Compagnie met Amanoebang, een rijk op Timors zuidoostkust, een bondgenoodschap, waaraan het zich getrouw gehouden heeft tot in het begin der 19de eeuw, toen een nieuw Vorst, Radja Louis, aan de regeering kwam en weldra op ons grondgebied allerlei vijandelijkheden begon te plegen. Daar in dien tijd het Gouvernement te Koepang niet bij machte was daartegen afdoende maatregelen te nemen, duurde dit van tijd tot tijd voort tot 1822, toen eene sterkere expeditie tegen hem althans aan de openlijke vijandelijkheden een einde heeft gemaakt. Met de Hoofden der eilanden Rotti, Sawoe en Solor werd in 1756 een verdrag gesloten, waarbij zij zich o. a. verbonden om steeds een zeker getal hunner onderhoorigen te Koepang

([1]) Zie over dezen strijd en het aandeel dat onze hulptroepen de »Mardijkers" van Timor daarin gehad hebben, de studie van den Luit. Kolonel Haga in Deel XXVII van het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde.*

te doen wonen, ten einde ons gebied aldaar tegen de invallen der vijandige Timoreezen te helpen beschermen. — Van grooter belang waren de vijandelijkheden, waarin de Compagnie gedurende het laatste gedeelte dezer eeuw werd gewikkeld. Een zesjarige oorlog met den Keizer van Kandia op Ceilon kostte den Nederlanders groote opofferingen, doch eindigde in 1766 met eenen vrede, waarbij hun het volle bezit der kusten en kaneelbosschen benevens de alleenhandel op dat eiland verzekerd werd. Met even gunstigen uitslag, maar ook met weinig minder inspanning, werd in 1783 en 1784 een oorlog tegen den Sultan van Riouw gevoerd. RADJA KETJIL, de Vorst van Djohor[1], welk rijk reeds sedert 1606 met de Compagnie in goede verstandhouding was (blz. 12 en 17), had in 1718 zijne residentie naar Riouw op het aan de Nederlanders onderhoorige eiland Bintan (blz. 17) verplaatst, en de vriendschappelijke betrekking was langen tijd bewaard gebleven. Doch MAHMOED SJAH III, die in 1757 aan de regeering kwam, begunstigde, eerst in het geheim en later openlijk, den zeeroof ten nadeele der Compagnie en verbond zich daartoe met den Vorst van Salangor, een rijkje noordwaarts van Malaka gelegen. Een expeditie tegen Riouw in 1784 mislukte geheel; en de daartoe gebezigde schepen zeilden naar Malaka, dat aan de landzijde door de verbondene Vorsten geheel was ingesloten. Eerst in het volgende jaar gelukte het, na bekomen versterking, de stad te ontzetten en vervolgens Salangor te veroveren, welks Vorst nu het oppergezag der Compagnie moest erkennen. Daarna werd Riouw na hevigen strijd genomen, de Sultan genoodzaakt het Nederlandsche bewind te erkennen als zijnen opperheer, van wien hij zijn rijk in leen had, en zijnen zetel te verplaatsen naar het eiland Lingga, waar die tot heden gevestigd is.

Op Borneo werd het gebied der Compagnie grootelijks uitgebreid. De op de Westkust van dat eiland in het begin der 17de eeuw aangeknoopte handelsbetrekkingen (blz. 12) waren wegens hare weinige belangrijkheid sedert lang opgegeven, toen de Compagnie in 1778 ongezocht aanleiding kreeg om die te vernieuwen. In 1771 had een Arabier, Seid ABDOE'R RAHMAN, zich te Poentianak gevestigd en als Vorst opgeworpen over de omliggende landstreek, waar hij zijn gebied meer en meer uitbreidde. De naburige Borneosche Vorsten, die in naam aan den Sultan van Bantam onderhoorig waren maar zich anders weinig om hem bekreunden, riepen thans zijne hulp in tegen den overweldiger. Doch zich niet in staat gevoelende om als beschermheer op te treden, stond hij al zijne rechten op Borneo's Westkust

[1] Zijn titel was eigenlijk: Sultan van Djohor, Riouw, Lingga en onderhoorigheden.

aan de Compagnie af (1779). ([1]) Deze gaf nu het rijk van Poentianak aan ABDOE'R RAHMAN in leen en stichtte daar en te Mampawa versterkte factorijen, welke echter reeds in 1791 weder verlaten werden, daar zij geene aan de onkosten geëvenredigde voordeelen opbrachten. Toen in den oorlog tegen den Sultan van Riouw (blz. 33) de Vorsten van Mampawa en Soekadana diens zijde kozen, werd eerstgenoemde afgezet en zijn rijk aan een zoon van ABDOE'R RAHMAN in leen gegeven, terwijl Soekadana werd verwoest en de Vorst genoodzaakt zijnen zetel in het zuidelijker gelegene Matan te vestigen. — Ook met het rijk Bandjarmasin op Borneo's zuidkust waren reeds sedert het begin der 17de eeuw herhaaldelijk handelsbetrekkingen aangeknoopt, doch ten gevolge van het trouweloos en verraderlijk karakter der Inboorlingen en hunne vijandige gezindheid jegens de Europeanen telkens weder afgebroken. Hetzelfde was in de 18de eeuw het geval; echter werd nu de handel, vooral in peper, van meer belang; zoodat in 1711 te Bandjarmasin en in 1747 op het rivier-eilandje Tatas eene factorij gesticht, en bij de negerie Tabanio, aan de rivier van dien naam, een fort werd gebouwd. En toen in 1780 de Pangéran NATA, zich van de regeering meester gemaakt hebbende, de hulp der Nederlanders inriep om hem op den troon te bevestigen en een einde te maken aan den burgeroorlog, die het rijk verwoestte, werd aan dit verzoek voldaan. Hierdoor werden de betrekkingen met Bandjarmasin meer bevestigd; en eindelijk werd in 1787 een verdrag met den Sultan gesloten, waarbij deze zijn geheele gebied aan de Compagnie in vollen eigendom afstond en over een gedeelte er van in het binnenland door haar als leenroerig Vorst werd aangesteld. De in dit gebied gestichte factorijen werden echter in 1809 weder verlaten.

Het verdrag in 1662 met den Sultan van Palembang gesloten (blz. 20), dat aanvankelijk alleen bepalingen omtrent den peperhandel behelsde, was later herhaalde malen gewijzigd; en toen omstreeks 1710 de Palembangers zich van Bangka hadden meester gemaakt, werd vervolgens ook de handel in tin daarbij geregeld. In 1791 werd dit verdrag weder vernieuwd en aan de Compagnie de alleenhandel in die beide artikelen verzekerd, met bepaling dat de Sultan te zorgen had, dat jaarlijks minstens 30.000 pikoels tin en 20.000 pikoels peper werden geleverd. Met Djambi waren reeds vroeger handelsbetrekkingen aangeknoopt (blz. 13) en van tijd tot tijd weder afgebroken; in 1707 werden deze vernieuwd en te Moewara Kompeh, aan de rivier van Djambi, versterkingen aangelegd.

([1]) Zie Plakaatboek, Deel X, blz. 147.

De Engelsche Oost-Indische Compagnie (blz. 12) breidde zich intusschen meer en meer uit. Op Soematra had zij in Bengkoelen, waar zij reeds in 1714 het fort *Marlborough* bouwde ([1]), factorijen opgericht (1752). In Bengalen had zij zich gevestigd, en eene poging der Nederlanders, in verbinding met den Nabob (Landvoogd) van Bengalen, om hen vandaar te verdrijven, was geheel mislukt (1759). In Voor-Indië namen hare bezittingen, niettegenstaande den wederstand der Franschen, steeds toe; en toen in 1780 de oorlog tusschen Engeland en de Vereenigde Nederlanden uitbrak, maakten de Britten zich ook van onze bezittingen op Soematra's Westkust (1781), van Negapatam op de kust van Coromandel (1781) en van Trinkonomale op Ceilon (1782) meester. Wel werden bij den vrede van Versailles (1784) deze bezittingen, met uitzondering van Negapatam, teruggegeven, doch de vrije vaart op de Oost-Indische zeeën werd door de Engelschen bedongen; en toen in 1795 een verbond tusschen de Fransche en Bataafsche republieken tot stand kwam, namen zij daaruit aanleiding om weder de Nederlandsche koloniën aan te tasten, maakten zich achtereenvolgens meester van de Kaap de Goede Hoop (1795), Ceilon, Malaka, Cochin, Ambon, Banda (1796) en Ternate (1801), en blokkeerden vruchteloos gedurende bijna drie maanden de reede van Batavia (1800).

De menigvuldige oorlogen, welke de Compagnie gedurende dit tijdvak te voeren had en die haar aanzienlijke schatten kostten, zoowel als de herhaalde vijandelijkheden, waarin het moederland in het laatste gedeelte der 18de eeuw, vooral met Engeland, gewikkeld was, waardoor de handel grootelijks belemmerd werd, hadden natuurlijk eenen zeer nadeeligen invloed op den geldelijken toestand der Maatschappij en werkten mede tot haren val, hoewel zij er geenszins de eigenlijke oorzaken van waren. Deze lagen dieper. Het steeds toenemend landbezit der Compagnie, waardoor hare vestigingen ook landbouwkoloniën geworden waren, sleepte eene zeer aanzienlijke vermeerdering van uitgaven na zich, zoowel voor de administratie als voor de bescherming harer bezittingen; tot welk laatste doel zij eene groote menigte forten moest bouwen en bewapenen en eene talrijke krijgsmacht op de been houden. De hierdoor teweeg gebrachte onkosten werden geenszins door de opbrengsten goedgemaakt; niet alleen

([1]) De Nederlandsche O. I. Compagnie had in 1712 bij Priaman, mede op Soematra's Westkust, het fort *Vredenburg* gebouwd en in 1759 langs de Westkust van Indrapoera tot Singkel »tot een blijk harer possessie" *merkpalen* doen plaatsen. Zie ook: *Onze kennis van Sumatra's Westkust, omstreeks de helft der achttiende eeuw* door E. B. Kielstra in de *Bijdragen* van 1887.

door den weinigen lust der Inboorlingen om zich toe te leggen op het aankweeken van producten voor de Europeesche markt geschikt, maar vooral ten gevolge van de gebrekkige inrichting van het inwendig beheer. Alles was slechts op dadelijk winstbejag aangelegd, zonder dat behoorlijk voor de toekomst werd gezorgd. Zoo werden ook, om het krediet der Compagnie te vermeerderen of staande te houden, aan de aandeelhouders steeds zeer hooge dividenden uitgekeerd, die dikwijls uit geleend geld werden betaald. De ontelbare ambtenaren werden meerendeels slecht bezoldigd, doch stelden zich hiervoor rijkelijk schadeloos door knevelarij van den Inlander, diefstal en smokkelhandel ten nadeele van het monopolie der Compagnie, zoodat onnoemelijke schatten in hunne handen verdwenen. Daarenboven klom de weelde en het zedebederf onder de Europeanen in Indië tot eene zoo verbazende hoogte, dat daartegen reeds in 1755 op last van de Bewindhebbers door den Gouverneur Generaal JACOB MOSSEL (1750—1761) strenge verordeningen werden uitgevaardigd ([1]).

Ten gevolge van een en ander was de Compagnie, die in 1693 nog een kapitaal van *f* 40.000000 bezat, in 1698 reeds met een schuldenlast van *f* 11.000000, en, niettegenstaande door den Gouverneur Generaal VAN IMHOFF vele vereenvoudigingen en verbeteringen in het bestuur werden gebracht, in 1779 met eenen van *f* 85.000000 bezwaard; zoodat zij weldra hare betalingen staken en de hulp van het moederland moest inroepen. De Staten van Holland stonden haar nu met aanzienlijke sommen bij; doch dit hielp slechts tijdelijk en de toestand verergde van jaar tot jaar, waarom in 1791 de Heeren NEDERBURGH en FRIJKENIUS van Staatswege als Commissarissen-Generaal naar Indië werden gezonden, om, in overleg met den Gouverneur Generaal WILLEM ARNOLD ALTING (1780—1796) en den Directeur Generaal van Financiën VAN OVERSTRATEN, de zaken nauwkeurig te onderzoeken en de noodige hervormingen in te voeren. Doch ook deze maatregel kon niet verhinderen, dat in 1795 de schulden reeds tot *f* 112.000000 gestegen waren. Nu ontbonden de Staten Generaal het bewind der Compagnie en stelden een nieuw bestuur aan, bestaande uit acht en twintig leden, die te Amsterdam zitting hielden, onder den naam van »Comité tot de zaken van den Oost-Indischen handel en bezittingen" en verlengden haar octrooi nog

---

([1]) Zie Nederlandsch-Indisch Plakaatboek door Mr. J. A. VAN DER CHIJS, Zevende deel, blz. 18 en volgd. Genoemd *Plakaatboek*, waarvan reeds elf deelen verschenen zijn, levert met de »Realia" (drie deelen) en het »Dagh-Register", alle drie uitgegeven door het *Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, hoogst belangrijke bronnen op voor de Geschiedenis van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië.

voor twee jaren, bij welken termijn later nog één jaar gevoegd werd. Maar ook dit bestuur was niet bij machte de Compagnie uit haar verval op te heffen, te minder daar in dien zelfden tijd de Engelschen zich van de meeste onzer bezittingen meester maakten; en de Staat bleef steeds genoodzaakt belangrijke voorschotten te verstrekken om de zaken gaande te houden. Toen nu in 1798 het laatste octrooi verstreken was, besloot men aan dien toestand een einde te maken, ten gevolge waarvan in 1800 de Compagnie werd ontbonden en hare schulden, bezittingen en rechten werden overgenomen door den Staat, die het bewind der koloniën in het moederland opdroeg aan eenen »Raad voor de Aziatische bezittingen," terwijl het bestuur in Indië zelf hoofdzakelijk onveranderd bleef. Dit een en ander had plaats gedurende het bewind van PIETER GERARDUS VAN OVERSTRATEN (1796—1801), den laatsten Gouverneur Generaal onder de O.-I. Compagnie, die, niettegenstaande de moeielijke omstandigheden waarin hij verkeerde, landbouw en handel zooveel mogelijk bevorderde, de rust op Java handhaafde en dit belangrijk eiland voor de Bataafsche Republiek wist te behouden.

§ 7. DE NEDERLANDSCHE OOST-INDISCHE KOLONIËN ALS EIGENDOM VAN DEN STAAT EN GEDURENDE HET ENGELSCHE TUSSCHENBESTUUR (1800—1816).

Bij den vrede te Amiëns (1802) werd bepaald dat Engeland aan de Bataafsche Republiek de veroverde koloniën zou teruggeven, alleen met uitzondering van het eiland Ceilon. De overname van al deze bezittingen kon echter niet zoo spoedig plaats hebben; zoodat, toen in het begin van het volgende jaar Engeland aan Frankrijk weder den oorlog verklaarde, Malaka, Soematra's Westkust en de bezittingen in Voor-Indië nog in handen waren van de Engelschen, die nu niet slechts weigerden deze over te geven, maar ook dadelijk weder aanvingen zich achtereenvolgens van al onze volkplantingen meester te maken, beginnende met de West-Indische. In 1806 bemachtigden zij, na dapperen tegenstand te hebben ondervonden, de Kaap de Goede Hoop; in 1810 namen zij de Ambonsche, Bandasche en Ternataansche eilanden, benevens Menado; den 18 September 1811 werd Java, na gedurende zes weken door den Gouverneur Generaal JANSSENS (die in het begin van dat jaar aan het bewind was gekomen) verdedigd te zijn, veroverd [1]; bijna gelijktijdig werd het Neder-

[1] Men zie eene meer uitvoerige beschrijving van deze verovering van Java in Dr. A. A. VAN HEUSDEN, *Handleiding tot de kennis der Nieuwe Geschiedenis*. Dl. III; *Précis de la Campagne de Java en 1811, par le Duc* BERNARD DE SAXE-WEIMAR-EISENACH; en GERLACH, *Fastes militaires des Indes-Orientales Neerlandaises*.

landsche fort te Palembang door den Sultan van dat rijk bij verraad bemachtigd en geslecht, en de bezetting vermoord (14 Sept 1811); en in den aanvang van 1812 werden ook Mangkasar en onze bezitting op Timor aan de Britten overgegeven, overeenkomstig de met JANSSENS geslotene capitulatie, volgens welke ook Palembang aan hen zou worden afgestaan.

De overname van de bezittingen der Compagnie door den Staat in 1800 had aanvankelijk geene afdoende verbeteringen in het inwendig beheer ten gevolge gehad. De Gouverneurs Generaal, die VAN OVERSTRATEN waren opgevolgd (JOHANNES SIBERG, 1801—1805, ALBERTUS HENRICUS WIESE, 1805—1808), hadden steeds met hoogst moeielijke omstandigheden te kampen. Java was nagenoeg de eenige winstgevende bezitting, welke zich niet in handen der Engelschen bevond; de handel was gestremd en bepaalde zich tot den verkoop van producten van dat eiland aan Amerikaansche koopvaarders; en het moederland zelf werd te zeer door de Fransche overheersching gedrukt om hulp te kunnen verleenen. Het bewind te Batavia hield slechts met moeite de zaken gaande en bleef, misschien ook daardoor, te inschikkelijk voor de bestaande grove misbruiken, vreezende voor het ontstaan van onlusten, welke het zich niet bij machte gevoelde te dempen. Maar die zwakheid was ook geen geheim voor de Inlandsche Vorsten, en dat dezen daarvan geen gebruik maakten om het juk der Nederlanders af te schudden vloeide wellicht alleen voort uit de vrees van des te spoediger onder de heerschappij der Engelschen te komen. Intusschen begonnen de Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta hoe langer zoo hoogeren toon aan te nemen en de Nederlandsche ambtenaren in hun rijk aan allerlei vernederende formaliteiten te onderwerpen. In Tjeribon brak in 1806, het jaar waarin de Commissarissen-Generaal ELOUT en VAN GRASVELD naar Indië gezonden maar op de reis daarheen weer werden teruggeroepen, een opstand uit, die wel door de medewerking der Madoereesche hulptroepen werd gedempt, maar waarbij men toch aan den wil der opstandelingen moest toegeven en twee, vroeger naar de Molukken verbannen, Hoofden terugroepen. Het was dus meer dan tijd, dat een krachtdadig bewind optrad en doortastende maatregelen werden genomen om de heerschende gebreken af te schaffen, de orde te herstellen en het ontzag voor den Nederlandschen naam onder de Inboorlingen te doen herleven.

Den daarvoor geschikten man vond LODEWIJK NAPOLEON, die sedert 1806 over de in het Koninkrijk Holland herschapen Bataafsche Republiek regeerde, in den door hem tot Maarschalk benoemden Generaal

Herman Willem Daendels (1808—1811), een man door zijne groote bekwaamheden en onverzettelijken wil bij uitstek berekend voor de moeielijke taak, welke hem werd opgedragen; en die, waar zijne handelingen dikwijls niet van geweld en willekeur zijn vrij te pleiten, daarvoor zeker eenige verschooning vond in de hoogst bezwarende omstandigheden, waarin hij was geplaatst: tusschen eene uitgeputte schatkist, eenen buitenlandschen vijand, die den handel had vernietigd, eene inlandsche bevolking, welke niets liever wenschte dan zich van de vreemde overheersching te ontslaan, en Nederlandsche ambtenaren, die hem haatten, daar hij een einde kwam maken aan het onwettig winstbejag, waarbij zij zich onder het zwak bestuur zijner voorgangers zoo wèl hadden bevonden.

Daendels trad den 14 Januarij 1808 op als Gouverneur Generaal met eene geheel onbeperkte macht. In de dadelijke behoefte aan geld voorzag hij door leeningen en de uitgifte van papieren geld, op onderscheidene wijzen gewaarborgd (1). Bestaande misbruiken werden zooveel mogelijk met wortel en tak, en zonder aanzien des persoons, uitgeroeid; de ambtenaren behoorlijk bezoldigd, maar daarentegen alle emolumenten afgeschaft; de belastingen niet meer, gelijk vroeger, door Chineesche pachters, maar rechtstreeks door Europeesche beambten ontvangen; Java's noordoostkust, welke langen tijd onder eenen afzonderlijken Gouverneur had gestaan, die somtijds zich vrij onafhankelijk van de hooge regeering gedroeg, werd onder het algemeen bestuur gebracht en in vele andere opzichten vereenvoudiging, bezuiniging en orde ingevoerd (2). Vele werken van openbaar nut werden onder-

(1) Onder het bestuur van Daendels werden in onderscheidene termijnen 3,822899 Rijksdaalders van particulieren ter leen genomen, waarvoor de producten, welke in 's lands magazijnen lagen opgestapeld, werden verbonden. De districten Panaroekan en Besoeki werden in 1810 verkocht aan den Chinees Han Tjampit voor 533333 Rijksdaalders, te voldoen gedeeltelijk in contanten en gedeeltelijk door overname van de loopende schulden van het Gouvernement in Java's Oosthoek. Pråbålinggå werd in hetzelfde jaar verkocht aan den Chinees Han Kiko, broeder van den voorgaande, voor 1.000000 Rijksdaalders, te betalen in twintig halfjaarlijksche termijnen. Daar echter de erfgenamen van Han Kiko, die in 1813 bij een opstand vermoord werd, niet aan hunne verplichtingen voldeden, nam de toenmalige Engelsche Gouverneur Raffles dit gewest weder in bezit, tegen eene betrekkelijk kleine schadeloosstelling voor de reeds betaalde sommen. Ook Panaroekan en Besoeki werden in 1815 weder ingekocht. Intusschen werd voor de waarde van deze koopprijzen papieren geld uitgegeven, hetwelk gewaarborgd werd door hypotheken op de verkochte gewesten. Bij de verovering van Java in 1811 door de Engelschen, en ,vooral bij de teruggave er van aan de Nederlanders in 1816, gaven deze financiëele operatiën aanleiding tot vrij ingewikkelde quaestiën, die eerst geheel werden opgelost bij het Tractaat in 1824 tusschen Nederland en Groot-Brittannië gesloten.

(2) Java werd voor het inwendig bestuur verdeeld in negen afdeelingen, welke eerst Prefectures, later Landdrost-ambten werden genoemd: te weten: de Oosthoek, Djapårå, Semarang, Tegal, Pekalongan, Tjeribon, Krawang, de Bataviasche Regentschappen en de Ommelanden van Batavia met Bantam.

nomen en met ongeloofelijken spoed ten uitvoer gebracht; over de geheele lengte van Java werd een groote weg aangelegd (1808); Batavia, tot dusverre niet ten onrechte »het graf der Europeanen" genoemd, werd door het dempen van moerassen, het uitdiepen der grachten, het aanleggen van waterleidingen en het wegbreken van vele gebouwen, die het doorstroomen der lucht beletten, in eene gezonde verblijfplaats herschapen. Het kasteel van Batavia werd geslecht en daarentegen twee uren ten zuiden der stad, bij Meester Cornelis, een geretrancheerd kamp aangelegd; te Weltevreden, eene der voorsteden, een Gouvernements-hotel en een hospitaal opgericht; elders goede kazernen gebouwd; op het eilandje Mengari aan den ingang der Straat van Madoera tot bescherming der reede van Soerâbâjâ het fort *Lodewijk* gesticht (1808); en een begin gemaakt met het in staat van verdediging brengen van de Meeuwenbaai, in het westen van Bantam, die voor de vloot eene uitmuntende ligplaats aanbood.

Dit laatstgenoemde had onlusten met Bantam ten gevolge. Aan de Bantammers werd voor dat werk zware arbeid, bij wijze van heerendienst, opgelegd ([1]), waaronder er zoo velen bezweken, dat de Sultan weldra de staking dier onderneming verlangde. Toen DAENDELS hierin niet bewilligde en afgezanten aan den Vorst zond om hem zulks kenbaar te maken, werden dezen in den kraton ([2]) vermoord. Hierop trok DAENDELS tegen Bantam op, maakte zich van den kraton meester, verbande den gevangen genomen Sultan (ABOE'N NATSR Mohammed ISHAK ZEINOE'L—MOTTAKÎN) naar Ambon en deed den Rijksbestuurder, die als de hoofdaanlegger van den moord der afgezanten werd aangewezen, onmiddellijk ter dood brengen. Het rijk van Bantam werd nu tot eene onderhoorigheid van Nederland verklaard, het oostelijk gedeelte er van bij het gebied van Batavia getrokken en over het overige de Kroonprins, onder den titel van Sultan ABOE'L MOFACHIR Mohammed ALIOE'DDÎN II, als leenroerig Vorst aangesteld, met uitzondering van de Lampongsche Districten, die tot rechtstreeksche bezittingen werden gemaakt (1808). Doch toen ook de nieuwe Vorst zich vijandig begon aan te stellen, werd hij afgezet en geheel Bantam onder het onmiddellijk beheer van het Gouvernement gebracht, alleen met uitzondering van de Bovenlanden in het oosten des rijks, die aan eenen anderen Prins van den bloede, MOHAMMED *ben Sultan* MOCHJÊ-D-DÎN *Zeinoe'ts-Tsalehin*, in leen werden gegeven (1809).

([1]) Op dezelfde wijze werden ook voor alle andere openbare werken Javanen gepresť

([2]) Het versterkt verblijf van den Vorst en zijne hofhouding.

Ook Tjeribon, dat door binnenlandsche onlusten geteisterd en nog altijd onder drie van elkander onafhankelijke Sultans verdeeld was ([1]), werd in 1808 onder rechtstreeksch beheer van het Gouvernement gebracht (verg. blz. 24). In het volgende jaar echter werd aan de Sultans weder de uitoefening van eenig gezag toegestaan, doch geheel afhankelijk van de regeering te Batavia; ook werden zij gezamenlijk verplicht tot de opbrengst van eene jaarlijksche schatting van 30000 Rijksdaalders en 2000 kojans rijst.

De Sultan van Djokjokarta Amangkoe Boewånå II (Sepoeh), die in 1792 aan de regeering was gekomen ([2]), en de Soesoehoenan van Soerakarta Pakoe Boewånå IV (Bagoes 1787—1820), die langzamerhand eene vrij dubbelzinnige houding aannamen en naar het herkrijgen hunner onafhankelijkheid begonnen te streven, werden insgelijks door Daendels weder tot onderwerping gebracht. Reeds dadelijk na de aanvaarding van het bewind had hij de vernederende ceremoniën, waaraan de Europeesche ambtenaren door die Vorsten onderworpen werden, afgeschaft en omtrent de verhouding der Residenten tot hen, en in andere opzichten, nieuwe bepalingen voorgeschreven, waaraan zij zich slechts schoorvoetend onderwierpen. Inwendige ongeregeldheden in Djokjokarta gaven Daendels aanleiding tot eene gewapende tusschenkomst, ten gevolge waarvan de Sultan werd afgezet en zijn zoon Rådjå onder den naam van Amangkoe Boewånå III (1811—1814) op den troon geplaatst (1811); vervolgens werd den Soesoehoenan, die wel vriendschap voor de Nederlanders veinsde doch in het geheim met den ouden Sultan en enkele inlandsche Hoofden tegen hen samenspande, door eenig machtsvertoon schrik aangejaagd; en eindelijk werden met beide Vorsten nieuwe verdragen aangegaan, waarbij zij Kĕdoe, Blorå (in het zuiden van Rĕmbang), Djipan en Djapan (in het zuiden van Soeråbåjå) in ruil tegen eenige veel minder belangrijke landstreken aan het Gouvernement afstonden en in het algemeen in hunne macht weder aanmerkelijk werden bekort (Jan. 1811) ([3]).

([1]) Sedert 1673 was het rijk van Tjeribon, bij uiterste wilsbeschikking van den toen overleden Sultan, in twee deelen gesplitst, waarover zijne zonen regeerden onder de titels Soeltan Sepoeh en Soeltan Anom. In de volgende eeuw kwam op dezelfde wijze een derde afzonderlijk rijk tot stand, welks Vorst den titel van Soeltan Tjeribon droeg.

([2]) Zie Tijdschrift voor Indische T. L. en V., Deel XXVII, 1882.

([3]) Bij de splitsing van Mataram in 1755 waren de tot dat rijk behoorende landen, hetzij dan toevallig of opzettelijk, zoodanig tusschen de Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta verdeeld, dat hunne wederzijdsche bezittingen grootelijks door elkander gelegen waren, hetgeen tot veelvuldige moeielijkheden en botsingen tusschen hen aanleiding gaf. Ook hierin werd bij deze gelegenheid verandering gemaakt en eene meer regelmatige grensverdeeling tot stand gebracht.

g eer deze nieuwe verdragen in hun geheel waren ten uitvoer d. werd DAENDELS door Keizer NAPOLEON, die inmiddels het ıkrijk Holland bij Frankrijk ingelijfd en ook de Koloniën tot ;che bezittingen had gemaakt (Juli 1810), teruggeroepen en ver-:n door den generaal JAN WILLEM JANSSENS (Mei 1811). Weinige den later viel Java den Engelschen, die een jaar vroeger de kken weer in bezit hadden genomen, in handen en werd THOMAS FORD RAFFLES door Lord MINTO, den Gouverneur Generaal van ch-Indie, tot Luitenant Gouverneur van Java en onderhoorigheden :md (tot Maart 1816) (¹); hem werd een Raad toegevoegd, waar-hij Voorzitter was, en die buitendien bestond uit den Bevelhebber troepen als ondervoorzitter en twee gewone leden. De vraag of het eigendom van de Britsche kroon of van de Oost-Indische ıagnie zoude zijn bleef onbeslist; intusschen werd het, in af ıting van die beslissing, door en voor rekening van laatstge-ıde beheerd.

: uitstekende bekwaamheden van RAFFLES, zijne uitgebreide kennis en groote belangstelling in alles wat Indië betrof, zijn onver-de ijver en zijn zorg voor het welzijn zijner onderhoorigen maak-ıem uitnemend geschikt voor de hem toevertrouwde betrekking, in ook hij met vele, vooral financiëele, moeielijkheden te kam-had. Tal van verbeteringen werden door hem in het beheer voerd (²), en wat er nog van het oude stelsel der Nederlandsche -Indische Compagnie was overgebleven afgeschaft. Hiertoe be-de hij zich gretig van de hulp en voorlichting van bekwame :rlanders, die op Java waren achtergebleven; hoewel hij overi-onze natie eenen diepen haat toedroeg, die hem, zoowel toen later, meermalen tot daden verleidde, welke den toets der eer-eid geenszins kunnen doorstaan.

en der eerste zorgen. van RAFFLES was, volgens de met JANS-geslotene capitulatie, de bezittingen en rechten der Nederlanders 'alembang en op Bangka over te nemen. Niet wetende dat deze reeds verdreven en vermoord waren en het fort (blz. 20) door Palembangers geslecht was (³) (hetgeen de Sultan had gedaan

---

De voormalige Nederlandsche bezittingen in den Archipel vormden thans vier der'ijke Gouvernementen: dat van Malaka, van Soematra's Westkust, van de kken en van Java en onderhoorigheden.

¹ Over het door hem ingevoerde *Landrenten-stelsel*. zie men § 21 der beschrijving Java. Zie over den persoon en het werk van RAFFLES o. a.: *Memoir of the life public services of sir* THOMAS STAMFORD enz. *London*, 1835.

Hoewel de volvoering van dit bedrijf aan RAFFLES onbekend was, is het meer

zoodra hem het eerste bericht van den aanvankelijken voorspoed
Engelschen op Java was ter ooren gekomen), zond hij Commissaris
ter overname derwaarts. Dezen vonden echter den Sultan onwi
tot eenige onderhandeling, op grond dat hij zich van de Nederl
ders reeds vóór het sluiten der capitulatie had ontdaan, waard
hunne rechten waren vervallen en hij dus geheel onafhankelijk w
Dit had eene expeditie tegen Palembang ten gevolge; de hoofds
werd veroverd; de Sultan BADROE'DDIN afgezet en vervangen d
zijnen broeder AHMED NADJMOE'DDIN, die de opperheerschappij
Engelschen erkende en hun Bangka ([1]) en Belitoeng tegen e
nader te bepalen jaarlijksche schadeloosstelling afstond (1812). T
in het volgende jaar de Engelsche Resident van Palembang op eig
gezag BADROE'DDIN weder op den troon plaatste en deze zich a
vele drukkende bepalingen onderwierp in de hoop dat het Gouv
nement daardoor te eer in zijne herstelling zou berusten, we
deze handeling door RAFFLES afgekeurd en AHMED NADJMOE'DDIN teru
geroepen; doch tevens werd een nieuw contract met dezen geslote
waarbij de schadeloosstelling voor de afgestane eilanden in eens
gekocht en hem de verplichting werd opgelegd om wegen aan
leggen naar de Lampongsche Districten en Bengkoelen; jaarlijks teg
vastgestelde prijzen zooveel peper, katoen en andere producten
leveren als de Engelschen, met inachtneming van de grootte van zi

---

dan waarschijnlijk dat hijzelf den Sultan het denkbeeld daartoe had aan de hand g
daan. Vóór de verovering van Java was RAFFLES ambtenaar bij de Engelsche O
Compagnie en had hij toen reeds met onderscheidene Vorsten en Hoofden op Ba
Lombok, Madoera, in Bantam, de Lampongsche Districten en ook met den Sult
van Palembang briefwisseling aangeknoopt; waarvan het doel was hen voor de Eng
schen te winnen en het gezag der Nederlanders te ondermijnen. In zijne brieven
1809 en 1810 uit Malaka aan laatstgenoemden Vorst geschreven komt o. a. de vra
voor: »waartoe het zoude dienen dat de Sultan, in wien hij betuigt groot belang
»stellen, de Hollanders in Palembang liet blijven, daar zij zoo slecht waren en kwa
»tegen den Vorst in den zin hadden"; alsmede de raad »om de Hollanders en hunn
»Resident te verdrijven en geheel uit den weg te ruimen, niemand die aan hen onde
»hoorig was in Palembang te laten blijven, en voortaan geene andere blanken d
»Engelschen in Palembang te duldon"; welke raad, kort daarna door eene bezendi
geweren, kruit en patronen werd gevolgd. (Zie *Bijdragen tot de Taal-, Land-*
Volkenkunde van Neêrl. Indië, Jaarg. I, Dl. I, blz. 7—40.) De Sultan maakte van d
een en ander op het voor hem geschikte oogenblik gebruik, maar niet met de do
RAFFLES beoogde bedoeling: want in plaats van nu de Engelschen met open arme
te ontvangen, weigerde hij ten eenenmale in eenige schikking met hen te komen.

([1]) Bangka werd door de Engelschen Duke of York's Island genoemd en de hoofd
plaats Muntok, ter eere van den Gouverneur Generaal van Britsch Indië, in Mint
herdoopt. Zoo was ook aan Poeloe Pinang, bij de westkust van het schiereilan
Malaka, welk eiland in 1786 door hen in bezit was genomen, de naam van Prince
Wales' Island gegeven.

zouden vorderen; en aan hen den noodigen grond tot het bou-
van een fort af te staan (1813) ([1]).
dra Palembang veroverd was, keerden de Britsche troepen naar
terug, waar hunne tegenwoordigheid zeer noodig was tot ver-
ng der macht, welke tegen de Vorstenlanden had moeten oprukken.
ddellijk nadat Java door de Engelschen in bezit genomen was,
le afgezette Sultan AMANGKOE BOEWÅNÅ II (SEPOEH) zich weder
len troon meester gemaakt; en toen hij, zoowel als de Soesoe-
n, zich bereid verklaarde om aan hen dezelfde rechten toe te
n als vroeger aan de Nederlanders, had RAFFLES hem aan de
ring gelaten en met beide Vorsten eene overeenkomst in dien
aangegaan, waarbij zelfs aan den Soesoehoenan de landen werden
gegeven, die hij aan DAENDELS had moeten afstaan (1811). Toen
r voor de Palembangsche expeditie het grootste gedeelte der
en Java had verlaten, meende de Sultan zijne kans schoon te
om het vreemde juk af te werpen en trachtte hij ook den Soe-
enan in zijne plannen te doen deelen. Deze echter aarzelde, niet
ehechtheid aan maar uit vrees voor de Engelschen; en zijn
n gaf aan RAFFLES de gelegenheid om een genoegzaam aantal
en, waaronder de uit Palembang teruggekeerde, te doen bijeen-
gen. Djokjokarta werd stormenderhand veroverd, AMANGKOE
ÅNÅ II afgezet en naar Poeloe Pinang verbannen en zijn zoon
GKOE BOEWÅNÅ III (RÅDJÅ) weder op den troon geplaatst. Het
g hiervan was een nieuw verdrag met de beide Vorsten (1812),
bij hun nagenoeg alle macht werd ontnomen: zij werden ver-
t hun leger af te danken en mochten slechts eene lijfwacht
uden; de gewesten Kĕdoe, Patjitan, Djapan ([2]), Bådjånegårå,
gan en Blorå, en ook de djatibosschen en vogelnestklippen,
len zij aan het Gouvernement afstaan ([3]); de alleenhandel in
n bleef aan de Engelschen, die ook het beheer en de inning
pasarrechten en tolgelden aan zich behielden; zij moesten alle
bare werken voor en onder toezicht van het Britsche bestuur
rhouden, doch mochten voor zichzelven geene sterkten aanleggen
met verlof van dat bestuur; de benoeming en het ontslag der

---

[1] Vergelijk J. C. BAUD, *Palembang in* 1811 en 1812 (1853) en M. H. COURT: *Exposition of the relations of the British Gouvernment with the Sultan and State of Palembang*, enz (*London*, 1821).

[2] In het jaar 1838 is de naam van het Regentschap Djapan op verzoek der bevolking door het Gouvernement veranderd in Mådjåkertå. Zie over de aanleiding daartoe: HOËVELL, *Reis over Java*, *Madura en Bali*, Dl. I, blz. 172.

[3] De Vorstenlanden bestonden dus nu nog uit de gewesten Kediri, Madioen, Soerakarta, Djokjokarta, Bagelèn en Banjoemås: vergelijk blz. 29.

Rijksbestuurders moesten door het Gouvernement worden goedgekeu enz. ([1]). Bovendien werd nu ook in Djokjokarta de Pangéran N. KOESOEMÅ tot onafhankelijk Prins verheven onder den titel van ngéran Adipati PAKOE ALAM (zie de noot op blz. 31), hoewel d zaak eerst in het volgende jaar haar volle beslag kreeg. De ma der Vorsten was hiermede aanzienlijk verminderd; doch de Soes hoenan kon de ondergane vernedering niet verkroppen en smee weldra met de Bengaalsche troepen (Sepoys) der Engelschen op J eene samenzwering om de Europeanen te verdrijven, waarna hij nieuw rijk van Mataram zou stichten en de Sepoys de kustlanc zouden bekomen. Deze samenzwering werd evenwel intijds ontd en had geene andere gevolgen dan de verbanning van 's Keiz broeder MANGKOE BOEMI, die als de hoofdleider er van werd aan wezen, naar Ambon.

Toen de Vorstenlanden tot rust gebracht waren begreep RAFFI ook aan de voortdurende woelingen in Bantam en Tjeribon een ei te moeten maken, door deze gewesten als afzonderlijke rijken te v nietigen en geheel onder Europeesch bestuur te brengen. Dienten volge werden met den Sultan der Bovenlanden van Bantam (blz. 4 en met de twee Sultans van Tjeribon (één was reeds in 1810 afgez overeenkomsten aangegaan, waarbij zij afstand deden van het bestuu en hun een jaargeld bij wijze van pensioen met behoud van hunn titel werd toegestaan (1813).

Ten gevolge van de nieuwe verdragen met de Vorsten van Ja kwam ook voor het inwendig beheer des eilands eene andere v deeling tot stand. De Landdrost-ambten (blz. 40, noot 2) kregen d naam van Residentiën en werden nu de volgende: Bantam, Buitenzor de Preanger-Regentschappen, Tjeribon, Tĕgal, Pĕkalongan, Kĕdc Sĕmarang, Soerakarta, Djokjokarta, Djapårå met Djowånå, Rĕmban Grĕsik, Soeråbåjå waartoe ook Bangkalan en Pamĕkasan, het wes lijke gedeelte van het eiland Madoera, behoorden, Pråbålinggå u Bĕsoeki, en Panaroekan met Banjoewangi. Ook Soemĕnap, het o telijke gedeelte van Madoera, kreeg een afzonderlijken Resident. Bata werd niet bestuurd door eenen Resident, maar door eene Bank v Magistraten, een overblijfsel der O. I. Compagnie; na de terugga van Java aan Nederland in 1816 werd echter ook dit lichaam do eenen Resident vervangen.

Borneo, waar de handelsbetrekkingen der Nederlanders altijd ze

([1]) Zie o. a. NAHUYS, *Verzameling van officiëele rapporten betreffende den oorl op Java*, Dl. I, blz. 124 en volgg. en LEVYSSOHN NORMAN, *De Britsche heerschap over Java*, blz. 72 en volgg.

onzeker en doorgaans weinig voordeelgevend waren geweest, was weder geheel door hen verlaten toen de Engelschen Java in bezit namen (blz. 34). Borneo's Westkust was onophoudelijk het tooneel van verwoestingen, op groote schaal aangericht door zeeroovers onder aanvoering van Pangéran ANOM, een broeder van den Sultan van Sambas; waardoor ook de handel op die streken zeer belemmerd werd, hoewel de Engelschen, nadat de posten der Nederlanders door dezen verlaten waren, daartoe herhaalde pogingen hadden aangewend. Ook de Sultan zelf, die met zijnen broeder heulde, pleegde allerlei vijandelijkheden tegen de Vorsten van Poentianak en Mampawa. Eene Engelsche expeditie tegen de zeeroovers en hunnen bondgenoot, in 1812, mislukte geheel, doch werd in het volgende jaar met beteren uitslag herhaald. De Sultan bleef echter op den troon; en zelfs werd, toen hij in 1815 overleed, Pangéran ANOM door het Engelsche bestuur als zijn opvolger erkend. Een kleine post, in 1814 te Poentianak gevestigd, werd na negen maanden weder ingetrokken. Middelerwijl veroorzaakten de Chineezen, die reeds sedert de laatste helft der 18de eeuw zich op Borneo's Westkust tot ontginning der goudmijnen hadden nedergezet en langzamerhand verbazend in aantal en macht waren toegenomen, door hunnen onrustigen aard den Vorsten groote moeielijkheden. — Het rijk van Bandjarmasin werd na het opbreken van de Nederlandsche vestiging, evenals de Westkust, door de roovers van Sambas geteisterd. Daarom noodigde de Sultan in 1811 Lord MINTO, die zich toen tijdelijk te Malaka bevond, uit om de Engelschen de plaats der Nederlanders in zijn gebied te doen innemen. Dientengevolge werd ALEXANDER HARE derwaarts afgevaardigd, om met den Sultan middelen tot beteugeling van den zeeroof te beramen; en in 1812 werd een verdrag met den Vorst gesloten, waarbij hij de opperheerschappij der Engelschen erkende en zijn rijk van hen in leen ontving. HARE bleef als Resident te Bandjarmasin ([1]).

([1]) Niettegenstaande zijne betrekking als Britsch ambtenaar vormde HARE ook het plan voor zichzelven een rijk in het binnenland van Bandjarmasin te stichten, op dezelfde wijze als later JAMES BROOKE in Serawak heeft gedaan. Hij kreeg daartoe van den Sultan eene streek gronds, welke echter weinig bevolkt was; daarom liet hij, met vergunning van RAFFLES, alle landloopers en ook vele rustige ingezetenen van Java oplichten en als kolonisten naar zijn rijkje overvoeren, waar zij tot het aanleggen van koffie- en peperplantaadjes en anderen arbeid gebezigd werden, terwijl hij als alleenheerscher over hen regeerde. Bij de teruggave van Borneo aan Nederland in 1816 moest HARE zijn rijk verlaten en werden de meeste door hem geroofde Javanen naar hun vaderland teruggezonden. Hijzelf heeft zich later met eenige slaven en vele slavinnen op de Keeling of Kokos-eilanden (3° 6' N. B. en 95° 40' O. L. Sedert 1857 eene Engelsche bezitting) gevestigd, waar hij weder de rol van onafhankelijk Vorst gespeeld heeft, totdat in 1827 een ander Engelschman, J. ROSS, zich mede op een

Korten tijd na de overname van het Nederlandsche etablissement te Mangkasar (1812) begon AROE PALAKKA, de Vorst van Boné, het hoofd op te steken, in de omliggende staatjes op eigen gezag nieuwe Vorsten aan te stellen en tegen de Engelsche ambtenaren vijandelijkheden te plegen. Dientengevolge werd in 1814 eene expeditie tegen Boné afgezonden, die het verblijf van den Vorst veroverde en verbrandde, hem oogenschijnlijk tot onderwerping bracht en voordeelige handelsovereenkomsten sloot. De onderwerping van AROE PALAKKA duurde echter niet langer dan totdat de troepen der expeditie Selébes hadden verlaten; terstond daarop begon hij de vijandelijkheden opnieuw; en schoon het hem niet gelukte de Engelschen te verdrijven, hield hij hen echter steeds bezig en bracht hun meermalen gevoelige nadeelen toe.

De tegen Boné bestemde expeditie had, alvorens derwaarts te vertrekken, nog eene andere taak te vervullen gehad. De goede gezindheid der Vorsten van Bali, welke RAFFLES vroeger had aangekweekt (blz. 43, noot 3), was aanmerkelijk gewijzigd sedert Java's Oosthoek, waarover zij zich de heerschappij toekenden, zonder hunne toestemming in bezit genomen en aan hunne inkomsten door de beperking van den slavenhandel groot nadeel toegebracht was. Zelfs had de Vorst van Boelèlèng een strooptocht in het Oosten van Java ondernomen. De straf hiervoor kon niet uitblijven en de ten uitvoerlegging daarvan werd aan dezelfde expeditie opgedragen. Op de verschijning der Britsche macht onderwierpen de Vorsten van Karangasĕm en Boelèlèng zich gereedelijk; doch daarbij hebben zich ook de behaalde voordeelen bepaald; althans tot de vestiging van eenigen post op het eiland werd niet overgegaan (1).

Op Desima gelukte het den Engelschen niet de Nederlanders te verdrijven. Het Nederlandsche opperhoofd aldaar, HENDRIK DOEFF, weigerde in eenige schikking met hen te komen; en de haat der Japaneezen tegen de Britten kwam hem bijzonder te stade om deze

---

dier eilanden kwam vestigen. Weldra ontstane oneenigheden tusschen dezen en HARE waren oorzaak dat laatstgenoemde de Kokos-eilanden verliet. ROSS bleef er achter en werd het hoofd van eene welvarende handelskolonie. Zie TEMMINCK *Coup d'oeil* etc. Vol. I, p. 104: *Tijdschr. voor Neérl. Indië*, 1857, Dl. II; *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië*, Nieuwe volgreeks, Dl. III, blz. 1—25, en *The origin and composition of the Flora of the Keeling-islands*, door Dr. H. B. GUPPY. (The Ninetheenth Century, 1890).

(1) In November 1808 had Maarschalk DAENDELS een »Traktaat van Vriendschap" gesloten met GOESTI NGOERAH MADÈ PAMATJOEKAN, Vorst van Badoeng (Zuid-Bali), welk traktaat echter geen directe gevolgen voor onze betrekkingen met het eiland heeft gehad. Zie *Schetsen van het eiland Bali* in het *Tijdschr. voor Neérl. Indië*, 1878—79.

factorij, de eenige van alle Nederlandsche bezittingen, voor het moederland te bewaren.

Ten gevolge van den val van NAPOLEON en overeenkomstig het bepaalde bij den vrede van Parijs (30 Mei 1804) werd den 13den Augustus van het jaar 1814 te Londen tusschen Engeland en de Nederlanden eene Conventie gesloten, volgens welke aan deze alle koloniën zouden worden teruggegeven, welke de Bataafsche Republiek op den 1sten Januari 1803 had bezeten, met uitzondering van de Kaap de Goede Hoop en het etablissement van Cochin met zijne onderhoorigheden op de kust van Malabar ([1]), voor welke laatste Nederland het eiland Bangka in ruil bekwam ([2]). De noodige voorbereidende maatregelen voor de overname onzer bezittingen, als het in gereedheid brengen van troepen en munitie, het vinden van de noodige ambtenaren enz., waren echter nog niet ten einde gebracht toen NAPOLEON weder in Frankrijk landde (1 Maart 1815) en nog eens den worstelstrijd tegen Europa aanving, die ook de inspanning van alle krachten van Nederland vorderde en zoo de inbezitneming der

([1]) Ook de West-Indische koloniën Demerarij, Berbice en Essequebo bleven aan Engeland. Zie de Geschiedenis van deze koloniën in het werk van P. M. Netscher, 's *Gravenhage*, MARTINUS NIJHOFF, 1888.

([2]) Zeer terecht zegt hieromtrent LEVYSSOHN NORMAN (*De Britsche heerschappij over Java*, blz. 326): »Van ruil, in den vollen zin des woords, had eigenlijk geen sprake »mogen zijn, daar hierin de beteekenis lag opgesloten, dat door Nederland op den »1sten Jan. 1803 niet het minste recht op Banka werd uitgeoefend. Wel is waar had »Nederland op dat tijdstip niet het volle bezit van het eiland, zooals het met Engeland »tien jaren later het geval was; maar Banka was onderhoorig aan het Palembangsche rijk, »waarop door Nederland eene soort van suprematie werd uitgeoefend. Bovendien was »volgens het contract van 1791 de Sultan van Palembang gehouden, om aan de »Compagnie alle tin te leveren, om den handel zijner onderdanen met vreemde natiën »ten sterkste tegen te gaan en om alle blanken of Europeaansche vreemdelingen te »verbieden van zich in de nabijheid van Banka op te houden of aan wal te komen. »Engeland had nu wellicht het recht gehad om zich Banka te doen afstaan, maar door »herstelling van den staat der zaken als vóór den oorlog moest het contract van 1791 »herleven. Zoo dus al Engeland in het souverein bezit van Banka had kunnen blijven, »was het reeds verplicht door het 1ste artikel van het tractaat, om alle tin aan Neder»land te doen leveren en om geene vestiging, ja niet een enkelen Britschen beambte, »op Banka toe te laten." — Voor den afstand van het District Bornagore bij Calcutta zou Engeland aan de Nederlanden eene nader te bepalen jaarlijksche schadeloosstelling uitkeeren (later vastgesteld op 6500 ropijen). Buitendien zou Engeland voor de Nederlanden aan Zweden 24000000 francs betalen; daar, volgens het tractaat van Parijs, Zweden Guadeloupe aan Frankrijk teruggaf tegen eene schadeloosstelling in grondgebied, door Nederland te geven, indien dit met België vergroot werd. Zweden en Nederland waren later overeengekomen die schadeloosstelling niet in grondgebied, maar in gemelde som gelds te doen bestaan; en deze schuld nam Engeland nu op zich. — Zie overigens den inhoud dezer Conventie o. a. in A. J. LASTDRAGER'S *Proeve eener geschiedenis van het koningrijk der Nederlanden*, Dl. I.

koloniën vertraagde. Eerst op het einde van October 1815 vertrok vanhier het eskader om het noodige personeel en materiëel naar Java over te voeren, waar het in April 1816 aankwam met de Commissarissen Generaal ELOUT, BUYSKES en VAN DER CAPELLEN (van welke de laatste tot Gouverneur Generaal was benoemd), die de overname en de organisatie van Nederlandsch Indië moesten tot stand brengen [1]. Het Engelsch bestuur op Java weigerde echter de overgave voordat het daartoe last uit Bengalen had ontvangen; hierdoor duurde het tot 23 Juli eer eene Conventie tot regeling daarvan werd gesloten, en tot 19 Augustus eer de overgave van Java en onderhoorigheden werkelijk plaats had De overgave der Buitenbezittingen en vele financiëele geschilpunten werden later geregeld. Sommige van deze laatste waren van eenen zoo ingewikkelden aard, dat de Commissarissen Generaal en de Britsche gevolmachtigden (de afgetreden Luitenant Gouverneur met de Leden van den Raad) bij de Conventie van 24 Juni 1817 de verantwoordelijkheid daarvoor niet op zich wilden nemen maar die, overeenkomstig het bepaalde bij de Conventie van 23 Juli, aan hunne regeeringen in Europa ter beslissing overlieten. Doch ook deze stieten op zoo vele bezwaren dat men, nadat de zaak jaren slepende gebleven was, eindelijk van eene eigenlijkgezegde afrekening afzag en bij het tractaat van 1824 haar bij schikking afdeed [2].

Niet voor 1819 werd de overname van alle koloniën ten einde gebracht en Nederland alzoo hersteld in zijne rechten en bezittingen op Java, Soematra, Selébes, Borneo, de Molukken, Timor en de Kleine Soenda-eilanden, Malaka, Riouw, Bangka, de Kust van Coro-

---

[1] RAFFLES was intusschen door Lord MOIRA, die MINTO als Gouverneur Generaal van Britsch Indië was opgevolgd, als Luitenant Gouverneur van Java ontslagen, ten gevolge van klachten tegen zijn bestuur ingebracht, vooral door den Generaal GILLESPIE, Commandant der troepen en als zoodanig Ondervoorzitter van den Raad. Hij werd den 12 Maart 1816 vervangen door JOHN FENDALL en keerde naar Engeland terug om zijn gedrag in persoon bij de Directeuren der O. I. Comp. te verdedigen. Deze herstelden hem in zijne eer, maar behielden zich eene latere einduitspraak over zijn financiëel beheer voor. RAFFLES werd echter weldra weder naar Indië gezonden als Luitenant Gouverneur van Bengkoelen, welken post hij in 1818 aanvaardde en tot 1824 bekleedde. Toen keerde hij naar Engeland terug en overleed aldaar in 1826, korten tijd nadat hij van de Directeuren eene over het algemeen gunstige uitspraak over zijn bestuur had verkregen; de staatkundige handelingen, die hij zich als Luitenant Gouverneur van Bengkoelen ten opzichte van Nederland had veroorloofd (zie blz. 51), werden echter hoogelijk door hen afgekeurd.

[2] Over de teruggave van Java en Onderhoorigheden vergelijke men vooral het meermalen aangehaalde werk van LEVYSSOHN NORMAN, blz. 324 en volgg., waar ook de gesloten Conventiën in haar geheel worden medegedeeld.

mandel, Bengalen ([1]) en de factorij op Desima, (blz. 47); terwijl het bezit van Bĕlitoeng nog tusschen de beide Mogendheden in geschil bleef tot 1824. De aanleiding tot en den hoofdinhoud van het toen met Engeland gesloten verdrag willen wij hier kortelijk opgeven, ten einde daarna onafgebroken te kunnen voortgaan met de vermelding der voornaamste voorvallen in de koloniën, na hare teruggave aan Nederland.

De vestiging der Britsche heerschappij in den Oost-Indischen Archipel was het doel geweest, waarnaar Raffles onvermoeid streefde, zoowel in het belang van zijn eigen roem en grootheid als tot verheffing van de macht en den bloei van Engeland ten koste van Nederland. De teruggave der koloniën sloeg al zijne eerzuchtige plannen den bodem in en vervulde hem met spijt en wrok. Vandaar dat hij onmiddellijk na zijn optreden als Luitenant-Gouverneur van Bengkoelen (blz. 50, noot 1) alle mogelijke middelen, en daaronder ook dezulke, die met de geslotene Conventie ten eenenmale onbestaanbaar waren, aanwendde om de Nederlanders tegen te werken en hunne macht te ondermijnen. Aanvankelijk koos hij Soematra tot het hoofdtooneel zijner pogingen: niet slechts werd de teruggave en organisatie van Padang en Palembang zooveel en zoolang mogelijk door hem belemmerd en tegengehouden ([2]), en protesteerde hij tegen de overgave van Bĕlitoeng, waarop de Nederlanders als eene onderhoorigheid van Bangka beweerden recht te hebben, maar zelfs plantte hij in de Lampongsche Districten aan de Semangka-baai op Nederlandsch grondgebied de Britsche vlag; hitste den Sultan van Palembang tegen de Nederlanders op, waarvan weldra ernstige vijandelijkheden met dien Vorst het gevolg waren; en deed ook door den Gouverneur van Poeloe Pinang allerlei pogingen aanwenden om het Nederlandsch gezag in den Archipel van Riouw, op Borneo's west- en Soematra's oostkust tegen te werken, welke pogingen echter alleen gelukten bij den Vorst van Siak, die een verdrag met de Engelschen sloot. Vervol-

---

([1]) Onze bezittingen in Voor-Indië waren nu nog. in Bengalen: Chinsurah, Fultha en Calcapoer, op de Kust van Coromandel: Tuticorin, Portonovo, Sadras, Paliacata, Palicol, Djaggernaik-poeram en Bimliapatam; benevens één kantoor te Suratte. Deze bezittingen waren sedert lang lastposten en bleven dit zoolang zij aan Nederland behoorden; in 1822 werden de inkomsten er van begroot op 83,854 en de uitgaven op 112,720 ropyes.

([2]) Raffles weigerde namelijk Padang over te geven, tenzij Nederland het bedrag van het tekort gedurende het Britsche beheer van die bezitting sedert 1795, ten bedrage van 175,000 piasters, voldeed. De grond voor zijne weigering van den afstand van Palembang lag eigenlijk in het daaraan onderhoorige Bangka. Hij besloot eerst tot de overgave, toen hem zulks door het Britsch koloniaal Bewind in Bengalen uitdrukkelijk werd gelast.

gens vestigde RAFFLES de aandacht van den Gouverneur-Generaal van Britsch Indië, Lord HASTINGS, op de omstandigheid dat, daar Straat Soenda ten eenenmale in de macht der Nederlanders was, de toegang tot China voor Engeland zou gesloten zijn, indien genen zich ook geheel van de Straat van Malaka meester maakten, en de Engelschen daartegen behoorden te waken door ergens aan die Straat een vast punt te bezetten. Door deze redenen liet HASTINGS zich bewegen om aan RAFFLES volmacht te geven tot het nemen van zoodanige maatregelen als naar zijn oordeel noodig waren om het gevreesde gevaar te voorkomen; dientengevolge nam RAFFLES in het begin van 1819 het eilandje Singapoera, ten zuiden van het Schiereiland Malaka, in bezit, niettegenstaande het eene onderhoorigheid was van den Sultan van Djohor, den vazal van Nederland. Eindelijk sloot RAFFLES met den Sultan van Atjeh een verdrag (1819), waarbij bepaald werd, dat geene andere Europeesche mogendheid dan Engeland zich in dat rijk zou mogen vestigen en dat de Sultan met geen anderen Staat eenig contract mocht sluiten zonder vergunning van het Britsche Gouvernement.

Hoewel nu de handelingen van RAFFLES ten opzichte van Nederland op Soematra door het Britsch-Indische bewind, ten gevolge van de vertoogen van het Nederlandsche Gouvernement, onmiddellijk ten eenenmale waren afgekeurd en vernietigd, bleef echter de overgave van Bĕlitoeng geweigerd, Nederland van den handel op Atjeh uitgesloten en Singapoera, waar de handel zich op eene ongeloofelijke wijze ontwikkelde, in het bezit der Engelschen.

Dit een en ander, benevens de financiëele geschilpunten, die het gevolg waren van de teruggave der koloniën (blz. 50), gaf aanleiding tot de onderhandelingen tusschen de beide Gouvernementen in Europa, welke eindigden in een Tractaat, den 17 Maart 1824 te Londen gesloten ([1]), dat tot heden de grondslag is, waarop de wederzijdsche betrekkingen tusschen Nederland en Groot-Brittanië in Oost-Indië rusten en waarbij hoofdzakelijk het volgende werd bepaald: de Nederlandsche bezittingen in Voor-Indië en op het schiereiland Malaka worden aan Engeland afgestaan, waartegen Nederland Bengkoelen in ruil ontvangt; — de Engelschen zien af van alle vertoogen tegen het bezetten van Bĕlitoeng door de Nederlanders en dezen wederkeerig van alle vertoogen tegen het bezetten van Singapoera door de Engel-

---

([1]) Reeds in 1820 waren met hetzelfde doel onderhandelingen te Londen geopend, doch weldra weder gestaakt; zij werden op het einde van 1823 hervat. Het tractaat wordt in zijn geheel medegedeeld in de Bijlage A. achter dit Deel. Zie ook beneden blz. 63.

schen; deze laatsten mogen echter geene kantoren oprichten op, of tractaten sluiten met eenige der eilanden ten zuiden van Straat Singapoera gelegen; — wederzijdsche onderdanen worden in de bezittingen der beide Mogendheden ten handel toegelaten op den voet der meest begunstigde natie, behalve alleen op de Moluksche eilanden, waar de Nederlanders den alleenhandel in specerijen behouden; — de Officieren of Agenten der beide Mogendheden in Oost-Indië mogen op geen der Oostersche eilanden een nieuw kantoor oprichten, zonder voorafgaande machtiging van hunne respectieve Gouvernementen in Europa; — wanneer eenige bezitting door eene der beide partijen mocht worden verlaten, gaan hare rechten daarop onmiddellijk op de andere partij over; — beide Gouvernementen zullen krachtdadig bijdragen tot beteugeling van de zeerooverij; — ter finale afdoening van alle rekeningen of vorderingen, voortgesproten uit de teruggave van Java en andere etablissementen in Oost-Indië aan Nederland, betaalt dit rijk, vóór het einde van het jaar 1825, aan Groot-Brittanië de som van 100000 L S.

Ten gevolge van dit Tractaat verviel ook het Engelsch-Atjehneesche verdrag, hetwelk veranderd werd in eene eenvoudige overeenkomst voor de gastvrije ontvangst van Britsche schepen en onderdanen in de haven van Atjeh; terwijl van de Nederlandsche zijde werd toegezegd de betrekking met Atjeh in diervoege te regelen, dat deze Staat, zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen, den zeevaarder en handelaar die bestendige veiligheid zoude aanbieden, welke gebleken waren er niet te kunnen bestaan, dan door de gematigde uitoefening van Europeeschen invloed ([1]).

§ 8. De Nederlandsche Oost-Indische koloniën, na de teruggave door de Engelschen (sedert 1816).

Zoodra de teruggave van Java en onderhoorigheden had plaats gehad, hielden de Commissarissen Generaal zich bezig met het vaststellen van de nieuwe organisatie voor de Nederlandsche bezittingen, die met eenige wijzigingen tot heden is in stand gebleven; waarom wij hier alleen de hoofdtrekken daarvan opgeven, om later bij de behandeling van elk gedeelte meer te treden in de bijzonderheden, zooals die tegenwoordig in werking zijn.

([1]) Zie de Nota's der Britsche en Nederlandsche gevolmachtigden, behoorende bij bovenvermeld Tractaat, o. a. in den *Moniteur des Indes* voor 1847—1848, en in C. M. Smulders, *Geschiedenis en Verklaring van het Tractaat van 17 Maart 1824.* Utrecht, 1856. Vergelijk blz. 62, noot 1.

De koloniën werden verdeeld in de volgende Gouvernementen, Residentiën en Onder- of Adsisteut-residentiën:

1°. Het Gouvernement van Java ([1]), bestaande uit de Residentiën Bantam, Batavia, Buitenzorg (sedert 1812 van Batavia gescheiden, in 1826 daarmede hereenigd, in 1828 weder tot eene op zichzelf staande Adsistent-residentie verheven en in 1867 opnieuw bij Batavia gevoegd), de Preanger-regentschappen, Krawang (aanvankelijk bij de Preanger-regentschappen ingedeeld, in 1818 eene afzonderlijke Residentie geworden, in 1826 bij Buitenzorg gevoegd, nog in hetzelfde jaar weder daarvan afgenomen en met Batavia vereenigd, in 1828 tot eene op zichzelf staande Adsistent-residentie en in 1867 weder tot eene Residentie gemaakt), Tjeribon, Tĕgal, Pĕkalongan, Sĕmarang, Kĕdoe, Djapårå met Djowana, Rĕmbang, Grissé (in 1826 met Soeråbåjå vereenigd), Soeråbåjå, Madoera met Soemĕnap (in 1828 met Soeråbåjå vereenigd, in 1857 weder tot eene afzonderlijke Residentie gemaakt), Pasoeroehan, Bĕsoeki (bevattende ook Pråbålinggå, dat in 1855 tot eene afzonderlijke Residentie verheven is), Banjoewangi (in 1826 met Bĕsoeki vereenigd, in 1849 weder eene op zichzelf staande Adsistent-residentie, in 1867 eene Residentie geworden, doch in 1882 andermaal met Bĕzoeki vereenigd, terwijl Bali en Lombok tot eene afzonderlijke Residentie verheven werden) en de Vorstenlanden Soerakarta en Djokjokarta (bevattende, behalve de Residentiën van die namen, ook de tegenwoordige Residentiën Bagelèn, Banjoemàs, Kĕdiri en Madioen, onder welke laatste ook Patjitan behoorde, dat daarvan in 1832 is afgescheiden en tot eene afzonderlijke Adsistent-Residentie gemaakt, in 1866 tot eene Residentie verheven en nog in hetzelfde jaar weder bij Madioen ingelijfd).

2°. Het Gouvernement van Soematra, bestaande uit de Residentiën Padang, Palembang, de Lampongsche Districten en Bangka.

3°. Het Gouvernement van Mangkasar, bestaande uit de Residentie Mangkasar.

4°. Het Gouvernement der Molukken, bestaande uit de Residentiën Ambon, Banda, Ternate met de Kust van Nieuw Guinea en Menado op Selébes. (In 1866, nadat reeds vroeger Menado daarvan was afgenomen, ontbonden en gesplitst in de Residentiën Ternate en Ambon.)

5°. Het Gouvernement van Bengalen, bestaande uit de Residentiën Bengalen met Coromandel, Malaka en Riouw.

([1]) Java had echter geen afzonderlijken Gouverneur meer, maar werd rechtstreeks door den Gouverneur Generaal bestuurd; de benaming Gouvernement van Java is dan ook later afgeschaft.

6°. De Residentiën Poentianak (Borneo's Westkust) en Bandjarmasin (Borneo's Zuid- en Oostkust).

7°. De Residentie Timor (in 1817 door de Commissarissen Generaal tot een onderdeel van het Gouvernement der Molukken gemaakt, in 1819 tot eene onmiddellijke onderhoorigheid van Java verklaard, thans weder eene op zichzelve staande Residentie) met Posthouders bij de onderscheidene Vorsten op het Nederlandsche gedeelte van Timor en op Solor. Ook op de meeste andere Kleine Soenda-eilanden werden Posthouders geplaatst.

Het bestuur van de factorij op Desima bleef, gelijk vroeger, toevertrouwd aan een Opperhoofd van den Nederlandschen handel.

Ten gevolge van het Tractaat van 1824 verviel natuurlijk het Gouvernement van Bengalen (behalve Riouw, dat later eene afzonzonderlijke Residentie is geworden), kreeg Soematra, waar ons gebied vergroot werd met Bengkoelen, eene andere indeeling, en bekwam Nederland ook Bëlitoeng, dat aanvankelijk met Bangka tot eene Residentie werd vereenigd, doch later eene zelfstandige Adsistent-Residentie is geworden.

Het Opperbestuur over het geheel berustte bij den Gouverneur Generaal, bijgestaan door eenen Raad van Indië; onder hem oefenden de Gouverneurs en Residenten het gezag uit; de inlandsche Vorsten werden beschouwd als groote vazallen, staande onder toezicht der Residenten. In de voornaamste Gouvernementen waren Gerechtshoven; in elke Residentie Landraden, bestaande uit Inlanders onder voorzitting van den hoogst-aanwezenden Nederlandschen ambtenaar. Ook de overige takken van burgerlijk en financiëel beheer werden behoorlijk geregeld. De geheele organisatie kreeg in den aanvang van het jaar 1819 haar volle beslag, en den 16den Januari van dat jaar stelden de Commissarissen Generaal het bewind in handen van den Gouverneur Generaal GODERT ALEXANDER GERARD PHILIP Baron VAN DER CAPELLEN (—1 Jan. 1826). [1]

De rust bleef in onze pas herkregen bezittingen niet lang ongestoord; de invloed der Engelschen, die gedurende hun verblijf aldaar de Nederlanders en hun bestuur bij de Inboorlingen steeds in een hatelijk daglicht hadden gesteld en ook nu nog voortgingen hen tegen ons op te hitsen (bl. 51), droeg daartoe het zijne bij.

Reeds in 1817 brak een opstand uit in de Molukken, inzonderheid

[1] J. H. J. HOEK, *Het Herstel van het Nederlandsch gezag van Java en onderhoorigheden*, 1816—19. *'s Hage*, 1862.

op het eiland Saparoewa, nabij Ambon, waar de Resident VAN DEN BERGH met alle Europeanen benevens de geheele bezetting van het fort Duurstede verraderlijk vermoord, de van Ambon gezondene troepen door de opstandelingen verslagen en dezen eerst in 1818 door eene van Java uitgeruste expeditie, onder bevel van den Commissaris Generaal BUYSKES, tot onderwerping gedwongen en streng gestraft werden. Na dien tijd heeft men, met uitzondering van kleine opstanden op Séram in 1851, 1860, 1864, 1865 en 1875, op Halmaheira (Danoe Hasan) in 1876—77 en nu onlangs op de Aroe-eilanden, in de Molukken niet weder met ernstige ongeregeldheden te kampen gehad; waartoe zeker bijdroeg dat eene belangrijke reden tot ontevredenheid der bevolking werd weggenomen, door de afschaffing der zoogenaamde Hongi-tochten tot uitroeiing der specerij-boomen (bl. 18) en de vrijstelling van die cultuur, ja zelfs de aanmoediging er van door aan de Vorsten tien ten honderd van de waarde der geleverde specerijen toe te kennen. Deze en meer andere heilzame bepalingen werden door den Gouverneur Generaal VAN DER CAPPELLEN vastgesteld, ten gevolge van zijne bevindingen op eene reis door de Molukken in 1824.

Soematra werd en bleef met kleine tusschenpoozen voortdurend het tooneel van verwarring en krijg. Het eerst brak de oorlog uit, welken men van 1819—1825 in Palembang en op Bangka te voeren had en die met de vernietiging van het Vorstelijk gezag in dat rijk eindigde. De willekeurige en tevens zwakke regeering van den Sultan AHMED NADJMOE'DDIN (blz. 44) gaf aanleiding dat zijne onderdanen zich aan het plegen van allerlei ongeregeldheden schuldig maakten, zoowel op het Engelsche grondgebied van Bengkoelen als in de aan Nederland behoorende Lampongsche Districten. Om aan die wanorde een einde te maken werd in 1818 de Raad van Indië MUNTINGHE met onbepaalde volmacht naar Palembang gezonden. Deze noodzaakte den Sultan tot het aangaan van een verdrag, waarbij hij de binnen- en bovenlanden van zijn rijk, waar de bewerkers der ongeregeldheden zich hoofdzakelijk ophielden, aan Nederland overdroeg, en bovendien eenige gewesten afstond aan den voormaligen Sultan BADROE'DDIN (blz. 44), die daarbij den titel van Oudere Sultan kreeg, terwijl aan hemzelven dien van Jongere Sultan werd gegeven. Maar toen het weldra bleek dat NADJMOE'DDIN heulde met de Engelschen, die voorgaven hem in zijne onafhankelijkheid te willen handhaven en zelfs eene gewapende macht naar de hoofdplaats hadden gezonden, besloot MUNTINGHE hem geheel af te zetten en naar Java te zenden en BADROE'DDIN als Sultan van Palembang te herstellen (1818).

Deze vormde echter zeer spoedig het plan om zich weder van de Nederlanders te ontdoen en deed, na vooraf velerlei vijandelijkheden tegen de Europeesche ambtenaren te hebben gepleegd, de bezetting van Palembang gewapenderhand overvallen. Schoon nu die aanval wel werd afgeslagen, hadden de onzen evenwel te weinig macht om zich krachtdadig tegen den Sultan te doen gelden, en besloot men daarom, in afwachting van versterking, Palembang te ontruimen en zich naar Bangka terug te trekken, om daar eerst de rust te herstellen, die er door Palembangsche zendelingen ernstig verstoord was. Doch hierin slaagde men niet spoedig, daar de onlusten steeds van uit Palembang werden gevoed en aangestookt. Het mislukken van eene op het einde van 1819 van Java tegen Palembang gezondene expeditie versterkte de stoutmoedigheid der opstandelingen hoe langer hoe meer. Intusschen begreep men terecht geen tweede onderneming te moeten wagen, zonder van den goeden uitslag zooveel mogelijk verzekerd te zijn. De toebereidselen daartoe vereischten een geruimen tijd, en ook andere oorzaken werkten tot het uitstel mede; zoodat niet voor in de lente van 1821 eene nieuwe expeditie, onder het opperbevel van den Generaal-Majoor De Kock, van Batavia onder zeil ging, aan welke het in Juni gelukte Palembang te veroveren en den Sultan gevangen te nemen. Deze werd naar Ternate in ballingschap gezonden en zijn neef, de zoon van Ahmed Nadjmoe'ddin, onder denzelfden naam als leenroerig Sultan van Palembang aangesteld. Hierna werd ook op Bangka de rust hersteld en erkende Bélitoeng het oppergezag van Nederland; in 1822 werd op dit eiland een Nederlandsch gezaghebber geplaatst en eene kleine sterkte opgeworpen; Engeland bleef echter de wettigheid van ons bezit tot in 1824 ontkennen (blz. 51). De nieuwe Sultan gaf intusschen weldra de overtuigende bewijzen, dat hij voor de regeering ten eenenmale ongeschikt was; hierom werd in 1823 een nieuw verdrag met hem aangegaan, waarbij zijne macht zeer verminderd en hoofdzakelijk tot geestelijke zaken beperkt, maar hem daarentegen een vast jaarlijksch inkomen toegelegd werd. Hij veinsde hiermede ten volle genoegen te nemen, doch bewerkte in het geheim eenen nieuwen opstand. Op het einde van 1824 deed hij onverwachts een gewapenden aanval op den Kraton, waar de Nederlandsche bezetting gehuisvest was, maar leed eene gevoelige nederlaag; waarop hij naar de binnenlanden vluchtte, daar nog eenigen tijd de woelingen gaande hield, doch eindelijk, door al de zijnen verlaten, zich in Augustus 1825 op genade overgaf en naar Banda verbannen werd [1].

[1] De oude Sultan Nadjmoe'ddin, die sedert 1821 weder als ambteloos persoon te

De vorstelijke waardigheid werd nu in Palembang voor goed afgeschaft en dit rijk voortaan als rechtstreeksche bezitting van Nederland door eenen Resident bestuurd. — De landschappen Korintji, Batang Asei, Limoen, Redjang, Pasoemah, Semendo en andere kleinere, ten noordwesten en westen van Palembang gelegen, behielden echter nog hunne onafhankelijkheid, doch zijn meerendeels later achtereenvolgens ingelijfd. Sedert is de rust in dit gewest nog enkele malen, hoewel niet belangrijk gestoord geworden, o. a. in 1881 toen eenige ontevredenen eene samenzwering tegen het Nederlandsch gezag onder de bevolking wisten te bewerken, die aanvankelijk een dreigend aanzien nam, doch met de gevangenneming der hoofdaanleggers eindigde.

Korten tijd na den aanvang van den Palembangschen oorlog werd het Gouvernement ook op de Westkust en in de Bovenlanden van Minangkabau (Padangsche Bovenlanden) in vijandelijkheden gewikkeld. In het begin dezer eeuw waren in dat gedeelte des eilands de Padri's (Mohamed.-geestelijken) opgetreden als hervormers van den zeer verbasterden Mohamedaanschen godsdienst, en hadden hunne leer aanvankelijk door overreding, maar spoedig door het zwaard, meer en meer verbreid en zich ook van het rijk van Minangkabau meester gemaakt. Van de drie daar regeerende Vorsten waren er twee gedood en de derde, RADJA MOENING, had zich door de vlucht naar Djambi gered. Eenige gevluchte Maleische Hoofden, voorgevende gevolmachtigden van dezen te zijn, wendden zich daarop naar Bengkoelen tot RAFFLES en riepen de hulp der Engelsche O. I. Compagnie tegen de overweldigers in. Aanvankelijk gaf deze aan hun verlangen gehoor, doch trok zich terug zoodra hij de zekerheid bekwam dat Padang, niettegenstaande zijn verzet (blz. 50), aan Nederland zou worden teruggegeven, en liet de Maleiers aan hun lot over. Toen in Mei 1819 die overgave werkelijk had plaats gehad, richtten diezelfde Hoofden zich met hun verzoek tot de Nederlandsche autoriteiten, die wel aanvankelijk aarzelden daarin te treden, maar zich toch eindelijk door de schoone voorstellen der zich noemende afgezanten lieten overhalen; waarna in Februari 1821 met dezen een verdrag werd gesloten, waarbij zij voor de toegezegde hulp tegen de Padri's alle tot het rijk van Minangkabau behoorende landen aan het Nederlandsche Gouvernement afstonden. Men begon nu met, volgens hun verlangen, eenige troepen en geschut te zenden naar

---

Palembang woonde, doch mede aan den opstand had deelgenomen, had zich in 1824 terstond overgegeven en was naar Java overgebracht, waar hij kort daarna overleed.

Samawang, op den oostelijken oever van het Meer van Singkarah, waar ook een korten tijd Engelsche troepen waren gelegerd geweest; en vanhier zond men uitnoodigingen aan de naburige gewesten om zich aan de Nederlandsche macht aan te sluiten, ten einde gezamenlijk de Padri's te bestrijden. Doch nu bleek het, dat men een verdrag had aangegaan met personen, die geenerlei geldige volmacht bezaten en afstand hadden gedaan van landen en rechten, welke niet meer hun eigendom waren. Geen enkel gewest gaf aan de uitnoodiging gehoor; echter voegden zich vele den Padri's vijandige Inlanders bij onze troepen en daar men meende te ver gegaan te zijn om zich te kunnen terugtrekken, en misschien ook wel onze macht in de binnenlanden van Soematra wilde uitbreiden, werd een aanval op het door de Padri's bezette Soelit Ajĕr (in het landschap de XX Kota's, ten oosten van het Meer van Singkarah) gedaan, welke echter ten eenenmale mislukte ([1]). Nu werd van Batavia versterking gevraagd en vandaar eene expeditie gezonden onder bevel van den Luitenant Kolonel Raaff, die in het begin van 1822 naar de binnenlanden oprukte en, hoewel hij evenzeer voor Soelit Ajĕr het hoofd stiet, echter verscheidene andere plaatsen vermeesterde en daaronder ook Pagar Roejong, de hoofdplaats van Tanah Datar, een der hoofdzetels van het Minangkabausche rijk. Vanhier uit werden de operatiën voortgezet, aanvankelijk met gunstigen uitslag; doch eene poging om Lintau, toen het middelpunt van de macht der Padri's, te vermeesteren had eenen zoo noodlottigen uitslag, dat men met zwaar verlies moest terugtrekken en zich genoodzaakt zag de veroverde plaatsen weder te ontruimen, zich tot de verdediging van het eerst bezette gedeelte te bepalen en voorloopig den oorlog te staken (April 1822). Inmiddels breidden de Padri's zich meer en meer noordwaarts uit en versterkten zich vooral in de vallei van Alahan Pandjang (Bondjol), vanwaar zij hunne veroveringen naar alle zijden, zelfs tot Ajĕr Bangis op de Westkust, voortzetten en door de vermeestering van het landschap Raoe (Rau) tot op de grenzen der Batak-landen doordrongen. Zuidwaarts stonden zij met de Padri's

---

([1]) Volgens Lange was dit slechts eene verkenning; maar zij had dan toch eene aanvraag om versterking ten gevolge.

De belangrijkste werken over dezen Padri-oorlog zijn: *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra*, door H. J. J. L. de Stuers. Amsterdam, 1849; *Het Nederlandsch Oost-Indische leger ter Westkust van Sumatra* (1819—1845) door H. M. Lange. 's Hertogenbosch, 1852; *Sumatra's Westkust* van 1819—1845) door E. B. Kielstra. (Bijdragen tot de T. L. & Volkenkunde, 1887 en volgende jaargangen). Het met de Maleische Hoofden gesloten contract vindt men in Deel XXXVI, blz. 27.

van Lintau in verband, die zich tot aan de kustlanden uitbreidden. Tegen de Nederlanders of het Nederlandsche grondgebied pleegden zij echter geene vijandelijkheden, en ook van onze zijde werd alle aanleiding daartoe vermeden. Dit laatste was aanvankelijk toe te schrijven aan de vrees, dat onze geringe macht tegen de hunne, die steeds toenam, niet zou opgewassen zijn, te meer daar het reeds gebleken was, dat men op de hulp der Maleiers niet kon rekenen. In het jaar 1823 was RAAFF den heer DU PUY opgevolgd als Resident en Militair Commandant van Padang en onderhoorigheden en slaagde hij er weldra in om met enkele Padri-hoofden een verdrag te sluiten. Zijn spoedig (21 April 1824) daarop gevolgd overlijden was echter mede oorzaak dat de Padri's opnieuw het hoofd opstaken. Eerst in November 1825 gelukte het aan den Kolonel DE STUERS, die een jaar te voren tot Opperhoofd en Militair Commandant van Soematra's Westkust, tevens fungeerend Resident van Padang, was benoemd, de, met het oog op den uitgebroken Java-oorlog zoozeer gewenschte bevrediging van de Padangsche Bovenlanden, zij het dan ook slechts tijdelijk, tot stand te brengen. Bij het toen gesloten contract[1] werd o. m. bepaald, dat men van wederzijde geene vijandelijkheden zou plegen, dat het Gouvernement zou trachten mede te werken om den algemeenen vrede te bevorderen, en alleen de bestaande forten bezet houden ter bewaking van de, daardoor tevens afgebakende, grenzen van ons grondgebied.

Zoo bleven de zaken tot in het jaar 1829, toen de Kolonel DE STUERS door den Heer MAC GILLAVRY als Resident werd vervangen. Van toen af begonnen de botsingen met de Padri's opnieuw, aanvankelijk langs de kust (Ajĕr Bangis, Natal, Tapanoeli, Baroes), waar zich zelfs de Atjehneezen met hen tegen ons vereenigden, en weldra ook meer binnenslands; echter duurde het nog tot 1831 eer de oorlog weder met kracht ontbrandde. Ten gevolge der vertoogen van den Luitenant Kolonel ELOUT, die in den aanvang van 1831 MAC GILLAVRY als Resident was opgevolgd, werd in Mei eene expeditie van Batavia onder den Majoor MICHIELS naar Soematra gezonden, die nog in hetzelfde jaar de Padri's uit een aanmerkelijk gedeelte der kustlanden (van Priaman tot Katiagan aan de Mosang) verdreef en, van tijd tot tijd door nieuwe hulptroepen versterkt, nog voor het einde van 1832 zich van al hunne hoofdsterkten, Lintau, Bondjol en Rau, meester maakte; zoodat alle door hen bezette landstreken zich aan Nederland onderwierpen en men den oorlog als geëindigd beschouwde. Doch

---

[1] Zie *Bijdragen*, 1887, blz. 155 en volgd.

reeds in de eerste dagen van 1833 brak in Bondjol weder een opstand uit, welke begon met het vermoorden van de geheele bezetting dier plaats, zich spoedig over bijna al de Padrische gewesten uitbreidde en een bloedigen oorlog na zich sleepte, die, met afwisselende kans gevoerd, een groot deel der Padangsche bovenlanden tot een tooneel van verwoesting maakte. Meer dan vier jaren duurde de krijg; onderscheidene pogingen tot bemachtiging van Bondjol, dat weder het brandpunt der vijandelijke macht was geworden, mislukten, en eerst na twee jaren nauw belegerd te zijn viel het in Augustus 1837 geheel verwoest den Generaal Cochius in handen. De onderwerping der overige gewesten volgde nu spoedig; zoodat nog voor het einde des jaars de Padri-oorlog geëindigd en de vernietiging van het eens zoo machtige rijk van Minangkabau voltooid was.

Echter werd, zoowel ter handhaving der rust als in het belang van den handel, nog eene grootere uitbreiding van ons grondgebied in het middengedeelte van Soematra noodig geacht. Deze kostte evenwel slechts weinig moeite en werd gedeeltelijk door middel van verdragen met de inlandsche Vorsten tot stand gebracht. Het gedeelte der Padangsche bovenlanden, oost- en zuidoostwaarts van de hoofdplaats Padang gelegen, onderwierp zich in 1839 na geringen tegenstand; en in dit en het volgende jaar werden ook de aan Atjeh onderhoorige kustplaatsen Baroes, Tapoes en Singkil bemachtigd. ([1]) Omstreeks denzelfden tijd werd door den Sultan van Indragiri (eene onderhoorigheid van Lingga), die zelf reeds vazal van het Nederlandsche Gouvernement was, aanzoek gedaan om eene meer rechtstreeksche vestiging van ons gezag in zijn rijk. Dientengevolge werd, na overeenkomst met den Vorst van Lingga, Indragiri als eene Adsistent-residentie aan de Residentie Riouw toegevoegd (27 September 1838) en bij de hoofdplaats Ringat eene sterkte gebouwd. Het westwaarts van Indragiri gelegene Kwantan, dat daaraan nog in naam onderhoorig was, onderwierp zich spoedig daarna geheel vrijwillig. Ook meer noordwaarts langs de oostkust werden verscheidene plaatsen aan of nabij de monden der voornaamste rivieren, zooals Siak, Tanah poetih, Paneh en Bilah, met goedvinden der Vorsten door Nederlandsche troepen bezet, en ook meer landwaarts in hier en daar posten gevestigd; zoodat de toegang tot en de handel met al de Rijken van Soematra's oostkust voor ons zouden verzekerd zijn geweest, indien wij daar eene genoegzame macht hadden kunnen ontwikkelen. Daar

---

[1]) Zie het vervolg op de bovenaangehaalde studie van den heer E. B. Kielstra in de *Bijdragen* van 1890, 1891 en 1892.

het hieraan echter ontbrak en ook Engeland bezwaren tegen onze vestiging aldaar te berde bracht ([1]), werden in 1843 alle op de oostkust ten noorden van het rijk Djambi door ons bezette punten weder geheel ontruimd; men bleef die gewesten evenwel als onderhoorigheden van de Residentie Riouw beschouwen, en in 1858 kwam Siak bij contract met den Sultan weder onder de opperheerschappij van Nederland, dat zijn direct gezag daar langzamerhand meer en meer heeft uitgebreid (expeditie naar Deli in 1872) en waaraan in 1873 het eiland Bengkalis in vollen eigendom is afgestaan. Bij dit laatste met den Sultan van Siak gesloten tractaat werd tevens bepaald, dat diens rijk met deszelfs onderhoorigheden tot eene zelfstandige Residentie, *Soematra's Oostkust*, zou worden verheven met het zooeven genoemde Bengkalis tot hoofdplaats. In 1885 werden met Siak en aangrenzende landschappen nieuwe contracten gesloten, terwijl in 1887 de zetel van het bestuur naar *Médan* verplaatst en eene nieuwe regeling van zaken is ingevoerd.

In 1845 werd ons gebied in het zuidelijke gedeelte der Padangsche bovenlanden nog vergroot door de onderwerping der landschappen Soengei Pagoe en De XII Kota's. Sedert dien tijd zijn wij er met betrekkelijk weinig moeite en geringen tegenstand van de zijde der bevolking in geslaagd in dit gedeelte van Soematra ons direct gezag op hechte grondslagen te vestigen, terwijl bij verschillende gelegenheden ook nog andere, noorderlijker gelegen landschappen, grenzende aan of behoorende tot de tot dusverre onafhankelijke Bataklanden aan onze bezittingen werden toegevoegd ([2]). Eene in Maart 1885 door kwaadwilligen en geestdrijvers beraamde poging om in de Padangsche Bovenlanden een algemeenen opstand te verwekken, werd gelukkig tijdig ontdekt en verijdeld. In 1889 werden de door ons ingelijfde Tobalanden door den Batakschen Vorst SINGA MANGA RADJA en diens aanhang verontrust, doch slaagden onze troepen er in de aanvallers terug te drijven.

Met den Sultan van Atjeh was den 30sten Maart 1857 door den

([1]) Voor het vervolg is de mogelijkheid van dergelijke bezwaren van de zijde van Engeland opgeheven door het op den 2den September 1871 met dat rijk gesloten tractaat, waarbij aan Nederland de bevoegdheid is toegekend om zijn gezag ook over andere inlandsche staten op Soematra uit te breiden. *Nederlandsch Staatsblad*, 1872, N°. 18, *Ind. Staatsblad*, 1872, N°. 94 en 65. Zie ook het slot van de Bijlage A. hierachter. Vergelijk verder: J. E. DE STURLER, *Het grondgebied van Nederlandsch Oost-Indië, in verband met Tractaten met Spanje, Engeland en Portugal.* Leiden, P. SOMERWIL, 1881; L. J. P. J. JEEKEL, *Het Sumatra-tractaat.* Leiden, id.

([2]) Bij Gouvernements-besluit van 29 Dec. 1892 werden — in overeenstemming met de wenschen der hoofden en der bevolking — niet minder dan 47 Bataksche landschappen onder rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement van N.-I. gebracht.

Generaal VAN SWIETEN, toenmaals Gouverneur van Soematra's Westkust, een nieuw tractaat van vrede, vriendschap en handel gesloten, waarbij Nederland werd gelijkgesteld met de meest begunstigde natie, en de Sultan zich verbond om den strandroof in zijn rijk tegen te gaan en met ons Gouvernement mede te werken tot beteugeling van den zeeroof [1]. Dit tractaat bleek echter spoedig slechts eene doode letter te zijn; zeeroof en slavenhandel werden even schaamteloos als vroeger gedreven. Toen dan ook Nederland, door de zoo even vermelde overeenkomst met Engeland van 1871, de handen op Soematra ruimer had gekregen en de pogingen om langs vriendschappelijken weg den Sultan, omtrent wien men bovendien vernomen had, dat hij, staande de onderhandelingen, hulp had gezocht bij andere Westersche mogendheden, tot rede te brengen waren mislukt, besloot het Indisch Gouvernement de toevlucht te nemen tot de wapenen. Nadat op den 26sten Maart 1873 de daartoe uitgezonden Regeerings-Commissaris NIEUWENHUIJS de oorlogsverklaring had overgebracht, verscheen reeds den 5den April eene wel toegeruste en, naar men meende, genoegzaam talrijke expeditie op de reede van Atjeh. De teerling was dus geworpen en daarmede een strijd begonnen, welke nu reeds meer dan twintig jaren aanhoudt zonder het gewenschte resultaat te hebben opgeleverd. Reeds op den 10den April gelukte het aan onze dappere troepen zich van den goed versterkten Vorstelijken *Masj'djid* (Missigit) meester te maken. Allerlei omstandigheden verhinderden hun echter ook tegen den Kraton op te rukken en toen vijf dagen later de verdienstelijke Opperbevelhebber plotseling kwam te vallen, achtten de onzen het geraden voorloopig van verdere operatie's af te zien en zoo spoedig mogelijk naar Java terug te keeren. Eene tweede expeditie op grooter schaal ondernomen, onder opperbevel van den Generaal VAN SWIETEN en met den Generaal VERSPYCK als tweeden bevelhebber, landde in de eerste dagen van December van hetzelfde jaar op de Atjehneesche kust. Haar doel was aanvankelijk den Sultan ALADIN MAHMOED SJAH, nadat men zich van diens Kraton zou hebben meester gemaakt, tot een soortgelijk tractaat te nopen, als in 1858 met Siak was gesloten, waarbij aan hem het bestuur zou verblijven onder de suprematie van Nederland; maar door den loop der omstandigheden veranderde deze tocht in een veroveringskrijg. Den 24sten Januari 1874 werd de Kraton in bezit genomen; deze was intusschen reeds door den Sultan verlaten, die de wijk had genomen naar de kampoeng Longbattah, waar hij

(1) Zie dit Tractaat in de *Bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant*, Zitting van 1857—1858, blz. 79.

weinige dagen later overleed. De Kraton, die nu den naam *Kota Radja* kreeg, werd ingericht tot eene duurzame versterking en tot hoofdpost van de Nederlandsche macht in Atjeh; en de Opperbevelhebber, hiermede het doel van de tweede expeditie bereikt achtende, vertrok den 25sten April met het grootste gedeelte der troepen, den Kolonel (later Generaal) PEL als Civiel en militair Gezaghebber met 5 bataljons infanterie en eenige artillerie in Kota Radja achterlatende. De verwachting van den Generaal VAN SWIETEN, dat de Atjehneezen uit den omtrek van de hoofdplaats en het binnenland zich langzamerhand uit eigen beweging aan de Nederlanders zouden komen onderwerpen, heeft zich echter niet verwezenlijkt; en de opvolgende Civiele en militaire Gezaghebbers PEL (overleden 25 Februari 1876), Generaal WIGGERS VAN KERCHEM (vervangen 6 Nov. 1876), Generaal DIEMONT (vervangen 30 Juni 1877) en Kolonel (later Generaal) K. VAN DER HEYDEN hebben nog menigen bloedigen strijd te voeren gehad, voordat het veroverde gedeelte van Atjeh, dat sedert 13 Januari 1878 *Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden* heette met VAN DER HEYDEN als Gouverneur, inzonderheid door het krachtig optreden van laatstgenoemden, in zooverre tot onderwerping is gebracht, dat de Regeering in den aanvang van het jaar 1881 den tijd gekomen achtte om daar een zuiver burgerlijk bestuur, onder den heer A. PRUYS VAN DER HOEVEN als Gouverneur, te kunnen invoeren. Intusschen bleek spoedig, dat men zich in de gezindheid der Atjehneezen, die aan hunnen strijd tegen de Hollanders al meer en meer een godsdienstig karakter wisten te geven, deerlijk had vergist. Zoowel onder het bestuur van genoemden Gouverneur als van diens opvolger P. F. LAGING TOBIAS (Maart 1883 tot September 1884), was de hulp der gewapende macht voortdurend noodig om ons op de veroverde punten staande te houden. In laatstgenoemd jaar, waaruit ook de sluiting van de Atjehneesche havens voor allen in- en uitvoer dagteekent, werden onze troepen binnen de zoogenaamde »Postenlinie" rondom Kota-Radja geconcentreerd en werd de Kolonel der Infanterie H. DEMMENI tot Civiel en militair Gouverneur van Atjeh benoemd. Noch hij, noch een zijner beide opvolgers (Kolonel H. K. F. VAN TEYN, 1886—91 en Kolonel F. POMPE VAN MEERDERVOORT, 1891—92) mocht er echter in slagen de zoozeer gewenschte »Pacificatie van Atjeh" tot stand te brengen. Terwijl ook hier de overal gebleken heldhaftigheid onzer Indische troepen zich niet heeft verloochend, stuitten al onze pogingen om tot een bevredigend resultaat te geraken af op den onwil der Atjehneezen die, hoezeer ook onderling verdeeld, één schijnen te zijn in hunnen

fkeer van en wantrouwen in alles wat tot de Nederlandsche Souereiniteit over hun land leiden kan. Ook onder den tegenwoordigen ouverneur, Generaal-Majoor C. DEYKERHOFF, bleven zij tot dusverre ngezind om zich aan ons gezag te onderwerpen ([1]).

Krijgstochten van minder aanbelang waren die tot herstel of beestiging der rust werden ondernomen tegen de Pasoemah-landen 828 en 1866), Ampat Lawang, Moewara Bliti, Pedang en Loeboe 835—1837), alle in de zuidwestelijke bovenlanden van Palembang abij Bengkoelen gelegen, naar Bengkoelen (1873) en naar de noorelijke onderhoorigheden van Siak (1865 en 1872). In 1850 ontonden in Ampat Lawang weder onlusten, aangestookt door zekeren adji TIJANG ALAM, een schrander en ondernemend opperhoofd; en hoon het den tegen hem afgezondenen troepen na eenen driejarigen rijd (1851—1853) gelukte zijne macht te fnuiken, konden zij echter mzelven niet in handen krijgen ([2]); voortdurend bleef hij in die reken onrust verwekken, zoodat in 1855 eene nieuwe expeditie tegen m werd afgezonden, die aan zijne macht den laatsten slag toebracht. ter zwierf hij, slechts door weinig aanhangers vergezeld, rond, totdat zich in 1856 op lijfsgenade aan het bestuur te Tebing Tinggi ergaf, waarna hij naar Sålåtigå verbannen werd.

Onlusten in Djambi in 1833 en 1838 werden met weinig moeite dempt en hadden in 1839 ten gevolge, dat de Sultan tegen genot n een jaargeld zijne souvereiniteitsrechten aan Nederland afstond leenroerig Vorst werd, terwijl Djambi, onder het bestuur van een Civielen Gezaghebber, bij de Residentie Palembang werd gevoegd. haven van Moewara Kompeh werd voor den handel opengesteld, lk besluit in 1847 is vernieuwd. Niettemin had in 1858 weder

---

[1]) Oorspronkelijk lag het in onze bedoeling hier melding te maken van enkele der ngrijkste werken over dezen Atjeh-oorlog, die eene eenige plaats inneemt in de chiedenis van de vestiging en uitbreiding van het Nederlandsch gezag in Oostlië. Al spoedig bleek ons echter de onmogelijkheid om aan dat voornemen gevolg geven. Een onzer vrienden heeft zich de moeite getroost om geregeld aanteekening houden van alle geschriften, die sedert 1873 over de Atjeh-quaestie het licht n en daaruit blijkt, dat het aantal boeken, brochures en tijdschrift-artikelen ver r de *vijf honderd* bedraagt. Eene vermelding van enkele nummers zou dus geen l treffen. Het voornemen bestaat echter om bedoelde aanteekeningen door den k openbaar te maken.

Voor verdere bijzonderheden over het rijk Atjeh, de inrichting van ons bestuur ar. de invoering van de »Scheepvaartregeling" enz. zie men beneden, Tweede delgroep, Tweede Afdeeling, G.

[2]) Zie over deze laatste Palembangsche expeditie: *Het vaandel. Tijdschrift tot verbreiding van krijgskennis*, enz. voor Maart en April 1858, en over die naar de Pasemahlanden in 1866: *Een woord over de P. expeditie*, door twee O.-Ind. Officieren. *'s Gravenhage*, 1868.

een opstand in Djambi plaats, die met kracht van wapenen is moeten gedempt worden. ([1]) Het Gouvernement heeft bij die gelegenheid een nader Contract met dit rijk gesloten, dat in 1882 met enkele wijzigingen vernieuwd is. ([2]) Ook in den jongsten tijd, o. a. nog in 1885, is dit gewest niet geheel van woelingen vrij gebleven.

In de Lampongsche Districten, die na de teruggave aan Nederland bestuurd werden door eenen Civielen en militairen Gezaghebber ([3]), welke zich gevestigd had te Tarabangi, nagenoeg in het midden van dit gewest, brak in 1825 een ernstige opstand uit, waarvan zekere Imba Kasoemba, een berucht zeeroover, het hoofd was. De in deze gewesten aanwezige krijgsmacht, zijnde weinig meer dan de bezetting van het ten vorigen jare gestichte fort Wai Orang, was niet bij machte deze onlusten te dempen, terwijl de inmiddels uitgebroken oorlog op Java belette versterking daarheen te zenden. De macht der muitelingen nam dus meer en meer toe; zoodat, toen in 1832 en 1833 expeditiën tegen hen werden ondernomen, ook deze er niet in slaagden hen te onderwerpen en in 1834 eene sterkere macht, ondersteund door eenige oorlogsvaartuigen, moest worden afgezonden, aan welke het eindelijk gelukte den opstand te bedwingen en den naar Lingga gevluchten aanvoerder gevangen te nemen ([4]). Evenwel heeft ook na dien tijd de onrustige en dikwijls door binnenlandsche twisten verdeelde bevolking van dit gewest aan ons Gouvernement meermalen moeielijkheden veroorzaakt. Inzonderheid was dit weder het geval in het jaar 1856, toen twee Districtshoofden, Raden Intan en Pangéran Singa Branta, door het beschermen van zeeroovers en ander slecht volk en het knevelen hunner eigene onderhoorigen, botsingen met de vreedzame bewoners der aangrenzende landschappen veroorzaakten en door het plegen van allerlei willekeur jegens de handelaren, die de kusten bezochten, de rust en veiligheid ten eenemale hadden verstoord. Reeds in 1851 was eene kleine expeditie tegen hen afgezonden; en door zich toen in schijn te onderwerpen hadden zij tijd gewonnen om hunnen aanhang meer en meer te versterken; zoodat men nu terecht begreep de expeditie op zoodanigen voet van sterkte en uitrusting te moeten brengen, dat een afdoende uitslag te ver-

---

([1]) Over deze laatste Djambische expeditie zie men het *Regeeringsverslag over* 1858 en *Krijgskundige mengelingen, meerendeels bijeengebragt uit de vroegere jaargangen van den Militaire Spectator*, Dl. V, blz. 163 en volgg.

([2]) *Kol. Verslag van* 1883, blz. 10. Zie ook *Indische Gids*, 1882, I. blz. 542.

([3]) Later is over de Lampongsche Districten een Resident aangesteld, die te Telok Betoeng gevestigd is.

([4]) Zie *De Lempongs in* 1832—34, door E. B. Kielstra, *Indische Gids*, 1881 en *De Lampongs in* 1850—1851, door dezelfde; *Indische Gids*, 1882.

wachten was. Deze werd ten laatste in het jaar 1856 verkregen; de muitelingen werden in verscheidene ontmoetingen met onze troepen geslagen en de dood der aanvoerders maakte een einde aan den tegenstand.

Het tractaat, met den Sultan van Riouw en onderhoorigheden in 1784 gesloten (blz. 34) en sedert dien tijd meermalen vernieuwd en veranderd ([1]), was ook in 1842 met den Sultan Mahmoed Mozafar Sjah vernieuwd. Toen deze echter zijne verplichtingen zoowel jegens zijne onderhoorigen als jegens het Gouvernement op eene verregaande wijze verwaarloosde, werd hij in 1857 afgezet en vervangen door een zijner ooms, onder den titel van Sultan Solejman Badaroe'l Alam Sjah. De onttroonde Sultan vestigde zich nu bij een zijner bloedverwanten in het rijk van Djohor en trachtte vanhier uit opnieuw allerlei onrust te stoken en het Gouvernement te bemoeilijken. Hiertoe stelde hij zich in betrekking met zekeren zich noemenden Panglima Besar, die zich te Reteh ([2]), aan de rivier van dien naam op Soematra's oostkust, had gevestigd en met de Illano's of zeeroovers van de Soeloe-eilanden in verband stond; de Sultan zelf echter waagde zich op Soematra niet. Reteh werd nu weldra een versterkt roofnest en de schrik der omliggende Maleische bevolking, die, wilde zij niet beroofd of vermoord worden, genoodzaakt werd steeds dieper landwaarts in te vluchten. Om aan dezen staat van zaken een einde te maken werd de Panglima Besar herhaaldelijk aangemaand zich aan het wettig gezag te onderwerpen, en, toen dit vruchteloos bleek te zijn, in October 1858 eene expeditie tegen hem afgezonden. Zij ontmoette hardnekkigen tegenstand; evenwel gelukte het haar in den aanvang der volgende maand de vijandelijke sterkte stormenderhand te vermeesteren en te vernielen. De Panglima Besar en velen zijner aanhangers sneuvelden, een groot aantal werd gevangen genomen, de overigen redden zich door de vlucht of kwamen vrijwillig in onderwerping. De woningen langs de verschillende mondingen der Reteh werden verwoest en de vreedzame bevolking naar het meer landwaarts in gelegene Kota Baroe vervoerd, waar zij in eene nieuwe kampoeng zich vestigde onder het bestuur van een

([1]) Men zie daarover o. a. *Tijdschrift voor Neêrl. Indië.* 1853, Dl. I, blz. 404 en *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, blz. 252.

([2]) Het landschap Reteh, op Soematra's oostkust tusschen de rijken Indragiri en Djambi gelegen, wordt als eene onderhoorigheid van den Sultan van Lingga beschouwd. Zie N. C. Siebburgh, *de krijgsverrichtingen tegen den Panglima Besar van Reteh. Amsterdam*, 1859.

met goedvinden des Gouvernements aangestelden Stedehouder van den Sultan van Lingga ([1]).

In het jaar 1882 hadden verwikkelingen plaats met het mede tot Riouw behoorende Indragiri, tengevolge waarvan de Indragiri-rivier voor allen in- en uitvoer gesloten werd, welke maatregel echter reeds in het volgende jaar weer kon worden opgeheven.

Op Selébes moest de teruggave van het Gouvernement van Mangkasar door de Engelschen natuurlijk een einde maken aan de vijandelijkheden, die de Vorst van Boné tegen hen pleegde (blz. 48), en de verschillende rijken van zuidelijk Selébes weder brengen in den toestand, waarin zij door het Boengaaisch Contract (blz. 20) ten opzichte van Nederland geplaatst waren. De steeds toenemende macht van Boné en de heerzucht van den Vorst Aroe Palakka, die naar de suprematie over de andere bondgenooten streefde, veroorzaakten echter aanhoudende onrust en spanning; en het Nederlandsche bewind had ook, reeds vóór de inbezitneming door de Engelschen, sinds lang zich weinig als Hoofd van het Bondgenoodschap doen gelden, zoodat op vele plaatsen ons gezag slechts flauwelijk werd erkend. Toen nu Aroe Palakka in 1823 overleed en door zijne zuster Aroe Data werd opgevolgd, achtte men het geschikte oogenblik gekomen om, door eene vernieuwing van het contract, Boné en de overige rijken terug te brengen tot hunne juiste verhouding jegens elkander en jegens het Nederlandsche Gouvernement. De aanstaande komst van den Gouverneur Generaal Van der Capellen op Mangkasar zou de gelegenheid aanbieden om dit met te meer plechtigheid te doen; intusschen zouden Gouvernements Commissarissen al het noodige daartoe voorbereiden. Bij de komst van den Gouverneur Generaal in 1824 werden alle tot het bondgenootschap behoorende Vorsten uitgenoodigd te Mangkasar te verschijnen en werd met degenen, die daaraan gehoor hadden gegeven, een nieuw tractaat gesloten, waaraan wel de bepalingen van het oude ten grondslag werden gelegd, doch naar de omstandigheden gewijzigd en aan hetwelk de naam werd gegeven van het Boengaaisch Contract van Ooedjoem-pandang (d. i. op het fort Rotterdam te Mangkasar) ([2]). Aan de niet-opgekomenen werd hiervan kennis gegeven, onder mededeeling dat zij alsnog tot de toetreding werden uitgenoodigd. Doch nu bleek het: vooreerst, dat de Vorsten van Tanette en Soepa bepaaldelijk vijandig

---

([1]) Zie over deze expeditie o. a. de *Gids* voor September 1859.

([2]) Zie dit Contract in zijn geheel in de *Bijdragen van het Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde*, Vierde Volgreeks, Dl. II, blz. 90.

tegen het Gouvernement gezind waren en zich als vazallen van Boné, niet als bondgenooten van Nederland gedroegen; en ten tweede, dat Boné alleen tot vernieuwing van het contract geneigd was op voorwaarde, dat aan dat rijk een zeker oppergezag en oppertoezicht over de overige bondgenooten werd toegekend. Dientengevolge werd tegen de eerstgenoemde rijken onmiddellijk eene expeditie afgezonden. Tanette, waar de opstand alleen door den Koning was bewerkt, onderwierp zich terstond, zette den Vorst af en verhief diens zuster op den troon. Soepa daarentegen bood hardnekkigen tegenstand, en, niettegenstaande den aanvoer van versterking en de medewerking der hulptroepen van Sidënreng, gelukte het voorshands niet dit rijk tot onderwerping te brengen. Met Boné, welks eischen zoowel in het belang der overige bondgenooten als in dat van het Gouvernement niet mochten worden ingewilligd, trachtte men de zaak in der minne te vereffenen door onderhandelingen. Deze werden echter door de Vorstin en hare raadslieden slepende gehouden tot na het vertrek van den Gouverneur Generaal, toen zij het masker afwierpen, openlijk de vijandelijkheden begonnen en met hunne geheele macht in ons grondgebied vielen. Het getal der troepen op Selébes aanwezig, waarvan nog een gedeelte in Soepa werd bezig gehouden, was op verre na niet tegen de overmacht des vijands bestand; waarom onmiddellijk van Java versterking gevraagd en verkregen werd. De eerste expeditie bleek echter weldra niet voldoende te zijn ter bereiking van het doel; waarom nog op het einde van hetzelfde jaar (1824) eene sterkere troepenafdeeling, waaronder 1500 man Madoereesche hulpbenden, naar Selébes werd afgezonden onder bevel van den Generaal VAN GEEN, die er na hardnekkigen strijd in slaagde de Boniërs tot volledige onderwerping te brengen. Hierna wendde hij zich tegen Soepa, welk rijk mede spoedig voor zijne zegevierende wapenen bukte. Deze geheele veldtocht, die de toetreding van nog andere Vorsten ten gevolge had, was in weinige maanden afgeloopen; zoodat de Generaal VAN GEEN reeds in September 1825 op Java terug kwam, om dadelijk weder aan den oorlog tegen DIPÅ NEGÅRÅ deel te nemen (blz. 67) (¹).

En aantal jaren hield Boné zich rustig, doch langzamerhand begon zich de zucht tot overheersching van andere bondgenooten en verzet

---

(¹) Men zie over deze expeditie ook: *Les Indes Orientales Neérlandaises. L'ile des Célèbes. Souvenirs par le Général Baron* LAHURE. *Bruxelles & Rotterdam*, 1880; J. C. VAN RIJNEVELD: *Celebes, of velttogt der Nederlanders op het eiland Celebes in* 1824—25 *onder Luitenant Generaal* J. J. VAN GEEN *Breda*, 1840 en *de expeditie tegen Tanette en Soepa in* 1824 door H. DE STUERS, 1854.

tegen het Gouvernement weder te vertoonen; zoodat in het jaar 1859 opnieuw krachtige maatregelen tot handhaving van ons gezag aldaar werden vereischt. Dientengevolge landde in den aanvang van dat jaar eene vrij sterke expeditie, onder bevel van den Generaal STEINMETZ (en na diens verwonding onder dat van den Kolonel WALESON) bij Badjowa in de Baai van Boné, overwon de Boniërs in onderscheidene ontmoetingen en verbrandde de hoofdplaats Boné, die door de bevolking verlaten was. De vijand vermeed echter een hoofdtreffen, maar hield door een afmattenden guerilla-oorlog onze troepen bezig, die daarenboven zeer veel door ziekten hadden te lijden; waardoor men genoodzaakt werd zich nabij de kust te verschansen en daar meer eene verdedigende dan eene aanvallende houding aan te nemen, in afwachting van versterking door eene tweede expeditie. Deze werd dan ook nog in hetzelfde jaar georganiseerd onder aanvoering van den Generaal VAN SWIETEN, die er na eenen korten doch hevigen strijd in slaagde Boné geheel tot onderwerping te brengen (December 1859). In plaats van de Koningin (¹), die gevlucht en van de regeering vervallen verklaard was, werd AROE PALAKKA, een Prins uit het regeerend stamhuis, door den Hadat of Rijksraad gekozen en door het Gouvernement als leenroerig Vorst van Boné aangesteld (13 Febr. 1860); tevens werd aan het Gouvernement een gedeelte van het rijk, grenzende aan Bantaëng en Boeloekoempa, en bestaande uit de landschappen Sindjaï, Kadjang, Oud Boeloekoempa tot aan de rivier Tangka, die de grens ten noorden vormt, en eenige eilanden afgestaan; ook werden de ten zuidoosten van Saleijer liggende eilanden Kalao en Bonerate, die vroeger door de O.-I. Compagnie aan Boné in leen waren afgestaan, teruggenomen en onder het toezicht van den Gezaghebber van Saleijer geplaatst.

In de Noorderdistricten van Selébes en het staatje Tanette braken van 1867 tot 1877 van tijd tot tijd onlusten uit, inzonderheid aangestookt door zekeren Karaëng BONTO-BONTO, die nu hier dan daar gewapende invallen deed, waardoor herhaaldelijk expedities op kleine schaal in die streken vereischt werden en die eerst ophielden nadat genoemde BONTO-BONTO zich (10 October van laatstgenoemd jaar) aan het Bestuur had overgegeven. In 1885 brak in de Noorderdistricten opnieuw een opstand uit, onder zekeren MATOWA TJAMBA, die echter spoedig door de onzen bedwongen werd.

(¹) Zij was de weduwe van den Koning AHMAD SALEH AROENG POEGI en heette eigenlijk BASÉ KADJOEARA, doch had bij hare troonsbeklimming den naam aangenomen van AMIL HADI ALI HADIA. Zie over dezen strijd *de Bonische expeditiën in 1859–60* door M. T. H. PERELAER. *Leiden*, 1872 en *de tweede Bonische veldtogt (1859—60)* door J. J. DE ROCHEMONT. *Soerabaja*, 1860.

Op Java waren reeds in 1817 in Tjeribon en Pråbålinggå onlusten ontstaan doch spoedig gedempt; in 1818 herhaalden zij zich in eerstgenoemde Residentie, in 1822 in Krawang en Kĕdoe, schoon mede zonder ernstige gevolgen. Doch in 1825 brak in de Vorstenlanden een oorlog uit, die vijf jaren duurde en op duizenden menschenlevens en millioenen schats te staan kwam.

In Soerakarta was de Soesoehoenan Pakoe Boewånå IV (blz. 42) in 1820 opgevolgd door zijnen zoon Pakoe Boewånå V; en bij diens kinderloos overlijden in 1823 had het Gouvernement Radèn Mås Saperdan, den oudsten onwettigen zoon van Pakoe Boewånå IV, op den troon geplaatst onder den naam van Pakoe Boewånå VI. In Djokjokarta was de Sultan Amangkoe Boewånå III (blz. 42) in 1814 overleden en vervangen door zijnen dertienjarigen zoon Radèn Mås Djarot, die, onder den naam van Amangkoe Boewånå IV, aanvankelijk onder voogdij stond van den Pangéran Adipati Pakoe Alam, in 1820 zelf de regeering aanvaardde en den Nederlanders zeer genegen was. Hij stierf plotseling, niet zonder vermoeden van vergiftiging, in 1822 en werd opgevolgd door zijnen driejarigen zoon Menol, die als Amangkoe Boewånå V den troon besteeg onder voogdijschap van zijne moeder en grootmoeder, zijnen oudoom den Pangéran Mangkoe Boemi en zijnen oom Dipå Negårå, eenen onwettigen zoon van Amangkoe Boewånå III. Laatstgenoemde, een heethoofdig Mohamedaan, was het, die de vaan des oproers opstak en de ziel van den oorlog bleef. Hij vond daartoe aanleiding in geschillen met het Europeesch bestuur te Djokjokarta, voortspruitende uit het besluit om alle contracten van landverhuring in de Vorstenlanden vervallen te verklaren, behoudens het recht der huurders om van de Vorsten, aan wie die landen toebehoorden, de teruggave der gedeeltelijk vooruit betaalde huurpenningen en verdere billijke schadevergoeding te eischen, in het aanleggen van eenen weg over eene als heilig beschouwde begraafplaats, in ongepaste gedragingen van Europeesche ambtenaren ten zijnen opzichte, maar vooral in zijnen haat tegen de Europeanen en zijne zucht om zich tot geestelijk en wereldlijk opperhoofd van Java te verheffen. Den 20 Juli 1825 verliet Dipå Negårå Djokjokarta, gevolgd door zijnen medevoogd, en begat zich naar Selarong, twee uren zuidwaarts van de hoofdstad, waar zich terstond een groot aantal Prinsen en aanzienlijken, en weldra ook vele mindere Javanen, bij hem voegden; zoodat hij binnen weinige dagen kon beschikken over een duizendtal gewapende mannen, die, door den dweepzieken Priester Kjahi Mådjå, uit het dorp Mådjå, opgewonden, gereed waren den krijg op leven

en dood tegen de ongeloovigen te voeren, en dagelijks door nieuwe benden opstandelingen versterkt werden. De Europeesche krijgsmacht was intusschen op Java zeer gering; de oorlog in Palembang (blz. 57), die tegen de Padri's (blz. 57) en de expeditie naar Selébes (blz. 68) hadden Java grootendeels van troepen ontbloot. De eerste onderneming van DIPÂ NEGÂRÂ was het beleg van Djokjokarta, dat nauw door hem werd ingesloten, terwijl de zwakke bezetting dier plaats slechts verdedigenderwijze kon te werk gaan. In dienzelfden tijd begon ook de Soesoehoenan eene weifelende houding aan te nemen en met DIPÂ NEGÂRÂ te onderhandelen. De zaak kreeg dus reeds dadelijk een zeer ernstig aanzien; zoodat de Hooge Regeering het noodig keurde den Luitenant Generaal DE KOCK, Luitenant Gouverneur Generaal ([1]), met eene zeer uitgebreide volmacht en alle beschikbare troepen naar de Vorstenlanden te zenden. Deze begaf zich het eerst naar Soerakarta, bracht den Soesoehoenan weder op onze zijde en nam tijdelijk het opperbewind over de beide landen in handen. Het ontzet van Djokjokarta volgde nu spoedig, doch een aanval op Selarong trof geen doel. Inmiddels werden van overal hulptroepen ontboden; de Javaansche barisans en de troepen van Madoera en Soemĕnap, door hunne Vorsten in persoon aangevoerd, kwamen onze gelederen versterken; in September keerde de Generaal VAN GEEN met zijne zegevierende troepen van Selébes terug; later bewezen de

([1]) Reeds in het jaar 1822 was bij koninklijk besluit aan den Gouverneur Generaal VAN DER CAPELLEN vergund zijne waardigheid in den loop van het jaar 1824 neder te leggen, op het tijdstip hetwelk hij daartoe geschikt zou achten, en het opperbewind over Nederlandsch Indië en het opperbevel over de land- en zeemacht voorloopig op te dragen aan den Luitenant Generaal HENDRIK MERKUS DE KOCK, die daarbij den titel van Luitenant Gouverneur Generaal verkreeg. Verscheidene omstandigheden werkten echter samen om VAN DER CAPELLEN zijn aftreden te doen uitstellen tot het einde van 1825. In dien tusschentijd deed hij eene reis naar de Molukken en Selébes, om in persoon onderzoek te doen naar den toestand dier bezittingen en naar verbeteringen daar tot stand te brengen. Vele heilzame bepalingen, inzonderheid de intrekking van het bevel tot uitroeiing der specerijboomen (blz. 56), waren gevolgen van die reis. Ook de geheele afschaffing van het specerijmonopolie werd door VAN DER CAPELLEN aan de Nederlandsche regeering voorgesteld, welke echter, met het oog op het Londensche Tractaat van 1824, meende daartoe vooralsnog niet te kunnen overgaan.

Den 1sten Januari 1826 droeg VAN DER CAPELLEN het bewind over aan den Luitenant Gouverneur Generaal DE KOCK; en eene maand later kwam de Burggraaf DU BUS DE GHISIGNIES uit Nederland te Batavia aan, met den titel van Commissaris Generaal en met eene bijna onbeperkte volmacht, in last hebbende om door veranderingen in de administratie, vermindering van uitgaven, en alle andere mogelijke middelen, den toestand der koloniale geldmiddelen, die door de aanhoudende oorlogen en andere oorzaken geheel waren uitgeput, te verbeteren. DU BUS voerde als Commissaris Generaal het bewind tot 16 Januari 1830, toen hij door den Gouverneur Generaal JOHANNES VAN DEN BOSCH werd vervangen.

hulpbenden, door de Sultans van Ternate, Tidore en Boeton gezonden, uitstekende diensten; terwijl ook, gedurende den loop des oorlogs, uit Nederland bij herhaling versterkingen werden aangevoerd.

Het was geenszins het doel van DIPÅ NEGÅRÅ onzen troepen een geregelden veldslag te leveren; integendeel, door het terrein van den opstand meer en meer over geheel Midden-Java uit te breiden, wilde hij hen noodzaken zich te versnipperen, om met beter gevolg eenen vernielenden guerilla-krijg tegen hen te voeren in streken, waar alle omstandigheden in zijn voordeel waren. Daarom was het voor de onzen van de uiterste noodzakelijkheid alle pogingen aan te wenden om de Hoofden der opgestane gewesten door overreding tot onderwerping te brengen. Hiertoe meende men te zullen geraken door den vroeger afgezetten Sultan AMANGKOE BOEWÅNÅ II (blz. 42) weder tot Vorst van Djokjokarta en voogd van den jongen Sultan aan te stellen (1826) ([1]); doch deze poging mislukte, en zijne verheffing zoo min als zijn dood, die reeds in het volgende jaar voorviel, oefende eenigen invloed op den gang der zaken uit. De oorlog bleef met dezelfde kracht voortwoeden; de vijand was overal, altijd even moeielijk te bereiken, bijna onmogelijk te vervolgen; en waar eene bende overwonnen was vertoonde zich dadelijk eene andere. Deze wijze van oorlogen moest op den duur den ondergang van onze troepen na zich slepen; men zag zich dus tot een ander middel genoodzaakt en koos daartoe het zoogenaamde bènteng-stelsel, om namelijk telkens het overwonnen of bezette terrein in bedwang te houden door het oprichten van kleine sterkten (bèntèngs), waarvan er gedurende dezen oorlog 161 gesticht werden. Dit eischte natuurlijk groote opofferingen van manschappen en materieel, maar had toch ten gevolge, dat in het jaar 1829 de opstandelingen grootendeels tusschen de rivieren Prågå en Bågåwåntå, dus in het westen der tegenwoordige Residentie Djokjokarta, beperkt waren. Van nu af begon de macht van DIPÅ NEGÅRÅ, die zich intusschen door zijnen aanhang eerst als Sultan van Mataram en later als Sultan van Java had doen uitroepen, aanmerkelijk te verminderen door den afval van een aantal Prinsen en andere Hoofden, inzonderheid dien van den dapperen en schranderen ALIBASSA PRAWIRÅ DIRDJÅ (SENTOT), die met zijne geheele keurbende zich kwam onderwerpen en later ons Gouvernement belangrijke diensten heeft bewezen. Herhaalde nederlagen noodzaakten DIPÅ NEGÅRÅ eindelijk tot onderhandelingen; ten-

([1]) Reeds dadelijk na den afval van DIPÅ NEGÅRÅ en MANGKOE BOEMI waren twee andere voogden over den jongen Sultan aangesteld; doch ook dezen waren sedert gesneuveld.

gevolge waarvan hij zich den 28 Maart 1830 overgaf en als staatsgevangene eerst naar Menado, later naar Mangkasar werd gevoerd, waar hij in het jaar 1855 in het fort Rotterdam is overleden ([1]).

Hiermede eindigde deze vijfjarige oorlog, die aan 10000 Europeanen en 200000 Inlanders het leven, en aan het Gouvernement *f* 19,000000 had gekost. Dit laatste verlies moest, ook volgens het contract door De Kock met den Soesoehoenan in 1825 en met den Sultan Amangkoe Boewånå II bij zijne herstelling in 1826 gesloten, zooveel mogelijk gedragen worden door de Vorstenlanden, die daartoe weder eene vermindering van uitgestrektheid ondergingen ([2]) en nu beperkt werden tot de gewesten Mataram, Goenoeng Kidoel, Padjang en Soekåwati, waarvan de twee eerste voortaan het leenroerig rijk van Djokjokarta en de beide andere dat van Soerakarta zouden uitmaken. Hierdoor kwamen de tegenwoordige Residentiën Madioen met Patjitan, Kĕdiri, Bagelèn en Banjoemâs geheel onder het rechtstreeksch gebied van het Gouvernement ([3]). Het gewest Lĕdok werd ook eene afzonderlijke Residentie, doch is vervolgens eerst bij Kĕdoe en later bij Bagelèn gevoegd. Behalve het geldelijk belang van de aanwinst dezer rijke gewesten, werd ook daardoor de macht der Vorsten geheel gefnuikt; daar zij nu slechts kleine leenmannen werden van het Gouvernement, wier ontrouw met verlies van hun gebied zou worden gestraft. De regeling en volvoering dezer gewichtige en moeielijke zaak was eene der eerste regeeringsdaden van den nieuwen

---

([1]) Over dezen Javaschen oorlog kunnen o. a. geraadpleegd worden: *Mémoire sur la guerre de l'île de Java de* 1825—1830, par le Major F. V. A. de Stuers, Leyde, 1833.— *Verzameling van officieele rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825—1830, door den Kolonel Nahuys. Deventer, 1835; *De oorlog op Java van* 1825—1830, *hoofdzakelijk bewerkt naar de nagelatene papieren van Z. Exc. den Luit. Gen. Bar.* Merkus de Kock; door A. W. P. Weitzel, Breda, 1852; Hageman, *Geschiedenis van den oorlog op Java* (1856) *en Bijdrage tot de Geschiedenis van den Java-oorlog*, door C. E. van Kesteren. *Indische Gids*, 1887; *Waarschuwingen voor den Java-oorlog*, door denzelfden. *Indische Gids*, 1892, blz. 273 en volgd. Belangrijk is ook het *Verhaal van den oorsprong en het begin van den opstand van* Dipå Negårå, in het Javaansch opgesteld door Radèn Adipati Tjåkrå Negårå, die als aanvoerder van een gedeelte van onze Javaansche hulptroepen dien oorlog heeft bijgewoond; van welk Verhaal eene vertaling is medegedeeld in de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl.-Indië*, Nieuwe volgreeks, Dl. III, blz. 137—227: eene door Dr. Palmer van den Broek, mede uit het Javaansch vertaalde *Geschiedenis van het Vorstenhuis van Madoera*, waarin ook de oorlog met Dipå Negårå behandeld wordt (*Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Dl. XX) Zie verder de boven op blz. 32 aangehaalde werken van Veth, van Deventer, enz.

([2]) Vergelijk blz. 45 in de noot (3).

([3]) In Semarang werd het district Sélå in het Regentschap Grobogan, waar de begraafplaatsen zijn der oude Vorsten-familie van Kartasoera (blz. 24), op bepaald verlangen van den Soesoehoenan aan dezen gelaten. Vergelijk ook blz. 54.

uverneur Generaal JOHANNES VAN DEN BOSCH (16 Januari 1830—Juni 1833). Met Djokjokarta en zijnen tienjarigen Sultan AMANG-E BOEWÅNÅ V (¹) werd het verdrag zonder veel tegenkanting geten (²); maar meer bezwaar had het in met Soerakarta, welks rst, zich grondende op de diensten, welke zijne troepen in dezen log hadden bewezen, eer eene vergrooting van grondgebied vergde; en de gedragingen van den Soesoehoenan, gedurende de rover gevoerde onderhandelingen, gaven aanleiding dat hij in de and Juni werd afgezet en naar Ambon verbannen. De Pangéran ERÅBÅJÅ, een zoon van PAKOE BOEWÅNÅ VII, werd nu tot Soesoe-:nan verheven, en met hem overeenkomstig de bedoelingen der geering een verdrag gesloten, waaraan hij zich tot aan zijnen d (Mei 1858) getrouw heeft gehouden (³).

Sedert 1830 is de rust op Java niet weder zoo belangrijk verord geworden. Wel hadden er nu en dan onlusten plaats; als: 1831 in Bagelèn, in 1832 in Krawang, in 1833 in Pasoeroehan, in 1145 en 1850 in Bantam (⁴); doch deze hadden geene staat-

---

(¹) Hij is overleden den 4den Juni 1855 en opgevolgd door zijnen broeder den géran Adipati MANGKOE BOEMI, als AMANGKOE BOEWÅNÅ VI. Deze stierf den n Juli 1877 en werd den 5den Augustus opgevolgd door den Kroonprins als NGKOE BOEWÅNÅ VII.

(²) De onafhankelijke Prins PAKOE ALAM werd gehandhaafd in het bezit van het toegewezen grondgebied van Galoor in het zuidwesten van het gewest Mataram 32, noot). Daarenboven werd nog een ander Prins van den bloede, Pangéran AT, wegens aan het Gouvernement bewezene diensten, tot onafhankelijk Prins even, met den titel Pangéran Adipati NÅTÅ PRÅDJÅ, en aan hem op denzelfden het land Kalibawang afgestaan in het noordwesten van Mataram tegen Kedoe. aan den Radèn Toemenggoeng WIRÅ GOENÅ werd de titel Pangéran PRABOENIN-T verleend, en het District Nangoelan, mede in het westelijke gedeelte van ram, aan hem afgestaan; doch niet lang daarna van vijandige bedoelingen over-l, werd hij verbannen en de hem toegewezene landstreek door het Gouvernement t genomen, omtrent welke inbezitneming eerst in 1851 eene definitieve overomst met den Sultan van Djokjokarta werd gesloten.

Het gebied van NÅTÅ PRÅDJÅ is echter bij diens overlijden in 1853, en dat van BOENINGRAT (Nangoelan) in 1854 aan den Sultan teruggegeven. Zie *Tijdschrift Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Dl XXIII, blz 126.

(³) Hij is den 17den Mei 1858 opgevolgd door zijnen, vooraf tot Kroonprins benoemoudsten onechten broeder, den Pangéran Adipati Ngabéhi, onder den naam van OE BOEWÅNÅ VIII. Op denzelfden dag is de Pangéran PRABOE WIDJÅJÅ, oudste zoon van wijlen PAKOE BOEWÅNÅ VI, verheven tot Kroonprins onder den naam MANGKOE NEGÅRÅ SOEDIKBIÅ RÅDJÅ POETRÅ NARÈNDRÅ MATARAM. PAKOE WÅNÅ VIII is overleden den 28sten December 1861, en doór den genoemden Kroon-vervangen onder den naam van PAKOE BOEWÅNÅ IX, den 13den Mei 1862 leden Maart 1893) en opgevolgd door zijnen zoon, onder den naam van PAKOE WÅNÅ X.

(⁴) Over dit laatste zie men o. a. het werk van den Kapitein W. A. VAN REES, hia, *Taykong en Amir, of het Nederlandsch-Indische leger in* 1850, blz. 3 en en VETH. Java, III, blz. 102.

kundige beteekenis noch historisch belang. Van meer ernstig aard was de opstand te *Tjilegon* (Residentie Bantam) in 1888, di naar gebleken is, ten doel had de uitmoording van alle European en de dezen goedgezinde inlandsche ambtenaren en de stichting v een mohamedaansch rijk in West-Java. Gelukkig kon de gewapen macht tijdig genoeg optreden om aan de reeds begonnen slachting - waarbij acht Europeanen en tien Inlanders als offers gevallen waren - een einde te maken en verdere uitbreiding van het oproer te voork men (¹). Ook in Midden- en Oost-Java kwamen omstreeks dez zelfden tijd door Mohamedaansche geestdrijvers verwekte woeling voor, welke eveneens tegen de bestaande orde van zaken geric waren, doch, dank zij het snel en krachtig optreden van de best rende ambtenaren, in de geboorte gesmoord werden.

In het jaar 1883 en 1885 is ook het eiland *Madoera* in zijn g heel onder rechtstreeksch gezag van het Indisch Gouvernement g plaatst en zijn de vroegere Vorsten aldaar door gewone Regent vervangen (²).

Met *Bali* waren in 1817 de handelsbetrekkingen hernieuwd e ook later herhaalde malen Commissarissen of Agenten met hetzelf doel derwaarts gezonden, doch daartoe alleen hadden zich de b moeiingen van Nederland met de Balische zaken bepaald; d Vorsten behielden hunne volkomene onafhankelijkheid tot het ja 1841, toen eene bijzondere gebeurtenis aanleiding gaf tot eene g heele verandering in den staat van zaken aldaar. Het strand- kliprecht (*tawan karang*), volgens hetwelk een op strand geworpe schip met lading en bemanning geacht wordt eigendom te zijn va den Vorst of het Opperhoofd, in wiens gebied zulks voorvalt, we door een der Balische Vorsten toegepast op een Nederlandsch koo vaardijschip, dat op Bali gestrand was. Hiervoor eischte het Go vernement voldoening, doch alleen volgens den minnelijken weg va onderhandeling; met dit gevolg, dat, bij verdragen in 1841 en 18 gesloten, de Vorsten van Bali, en inzonderheid die van het rij Kaloengkoeng, die als Hoofdvorst van het geheele eiland ko beschouwd worden, verklaarden dat hun eiland met het daarb behoorende *Lombok* een deel uitmaakten van de Nederlandsche b zittingen, en zij zich verbonden tot het afschaffen van het strandrech het tegengaan van zeerooverij en slavenhandel en het bescherme van den handel; overigens zou hun in het bestuur hunner binne

(¹) Zie over de Tjilegon-zaak: *Wording en verloop der Tjilegonsche troebelen i Juli* 1888. *Indische Gids*, *Afl.* 7, 1891 en het *Koloniaal Verslag*.

(²) Zie ook: *Geschiedenis van Madoera*, *de Gids*. 1890, blz. 517.

landsche aangelegenheden volledige vrijheid worden gelaten. Deze verdragen bleven echter niet lang ongeschonden; reeds in 1844 werd weder een Nederlandsch schip door de Balineezen uitgeplunderd en de daarvoor gevraagde voldoening geweigerd. Dit had in 1846 eene expeditie, onder bevel van den Schout bij Nacht E. B. VAN DEN BOSCH en den Luitenant-Kolonel G. BAKKER, ten gevolge tegen de rijken Boelèlèng en Karangasĕm, die met een gunstigen uitslag werd bekroond; beide rijken onderwierpen zich; de Vorsten verbonden zich opnieuw tot het nakomen der vroegere verdragen; daarenboven tot het betalen van *f* 300000 in den tijd van tien jaren, als vergoeding van oorlogskosten; tot het bekostigen van den aanbouw van een fort te Pabéjan-Boelèlèng en het onderhouden der Nederlandsche bezetting, die daarin zou worden gelegd, totdat de geheele schuld zou zijn afgedaan; en eindelijk tot het slechten van hunne eigene versterkingen binnen den tijd van drie maanden. Doch ook ditmaal werden de verdragen niet nagekomen; de strandroof en slavenhandel werden als vroeger gepleegd, de sterkten niet geslecht, de schuld werd niet afgedaan, de bezetting niet van het noodige voorzien en het Gouvernement openlijk beleedigd. Na vergeefsche onderhandelingen werd dus in 1848 tot eene tweede expeditie besloten tegen de Vorsten van Boelèlèng, Karangasĕm en Kaloengkoeng, bij wie zich toen ook die van Gijanjar en Mangwi voegden. Deze tocht, op te kleine schaal ondernomen, mislukte echter geheel; zoodat in het volgend jaar (1849) eene derde expeditie van grooteren omvang werd uitgerust, die er in slaagde het geheele eiland tot onderwerping te brengen. De Vorsten van Boelèlèng en Karangasĕm werden van den troon vervallen verklaard en door anderen vervangen. Overigens vergenoegde het Gouvernement zich met den titel van Opperheer en de vernieuwing der verdragen betreffende den strandroof en slavenhandel; van de vergoeding der oorlogskosten, die inderdaad ook bezwaarlijk te innen zouden geweest zijn, werd afgezien; ook het fort te Boelèlèng zou niet bezet noch eenige andere sterkte op Bali gebouwd worden, en de Vorsten in het binnenlandsch beheer geheel vrij zijn, zoolang zij zich aan de gesloten verdragen hielden. Aan den toenmaligen Adsistent-Resident van Banjoewangi werd het toezicht op de zaken van Bali en Lombok opgedragen. In de jaren 1854 en 1856 zijn echter uit verschillende oorzaken de rijken Boelèlèng en Djambrana door hunne Vorsten aan het Gouvernement afgestaan, onder het toezicht van Europeesche ambtenaren geplaatst (aan welke de Inlandsche Hoofden ondergeschikt zouden zijn) en als afzonderlijke Afdeelingen aan Banjoewangi toegevoegd.

— Sedert dien tijd is op Bali, en wel in het landschap Boelèlèng, slechts twee maal, in 1858 en 1868 ([1]), de hulp der gewapende macht noodig geweest.

Lombok, sedert 1839 geheel door den Vorst van Mataram (op Lombok) onderworpen, erkent mede de opperheerschappij van Nederland. ([2])

Op de overige kleine Soenda-eilanden, die grootendeels tot de Residentie Timor behooren, en waarheen in de jaren 1857 en 1878 kleine expeditie's moesten worden uitgezonden viel in de laatste jaren weinig belangrijks voor. Alleen was eene in 1889 door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap uitgezonden wetenschappelijke expeditie tot opsporing van tinerts-houdende gronden de middellijke oorzaak, dat een gedeelte van de bevolking van het eiland *Flores* tegen ons in verzet kwam, en alleen het krachtdadig optreden van de gewapende macht verdere uitbreiding van den opstand — in nog weinig bekende en moeielijk toegankelijke streken — kon voorkomen.

De Vorsten van Borneo's Westkust, die door het Engelsche bewind niet tegen de voortdurende aanvallen der zeeroovers en den steeds toenemenden oproergeest der Chineezen waren beschermd (blz. 47), vernamen met blijdschap de herstelling van het Nederlandsch gezag; zoodat de Sultans van Sambas en Poentianak reeds in 1816 gezantschappen naar Batavia zonden, met verzoek om de oude betrekkingen weder aan te knoopen. Hoewel men nu niet aarzelde de voldoening aan dit verlangen te beloven, duurde het echter tot 1818 eer daaraan gevolg kon worden gegeven. Op het einde van dat en in het begin van het volgende jaar werden de verdragen met de Vorsten van Sambas, Poentianak en Mampawa vernieuwd, waarbij zij het oppergezag van Nederland erkenden; ook de in hun gebied gevestigde Chineezen werden er toe gebracht zich, althans in schijn, aan ons te onderwerpen. Later werden ook met Landak, Simpang en Matan

---

([1]) Men zie over deze Balische expedities: *Précis des expéditions de l'armée Neérlandaise des Indes Orientales contre les Princes de Bali, de* 1846—1849; par P. G. BOOMS, Breda 1850. *Krijgsverrigtingen tegen het eiland Bali in* 1849, door den Luit Kol. J. VAN SWIETEN, 's Gravenhage, 1849, en *De Derde militaire expeditie naar het eiland Bali in* 1849, door A. W. P. WEITZEL, Gorinchem, 1850. Over den tegenwoordigen toestand van deze gewesten, hunne verhouding tot het Indisch Gouvernement en de thans hangende staatkundige verwikkelingen op Lombok, zie men Deel. II, Vijfde Hoofdgroep.

([2]) Zie P. R. T. VAN VLIJMEN, *Bali* 1868. *Eene bladzijde der Indische Krijgsgeschiedenis.* Amsterdam, 1875.

opnieuw de verdragen bevestigd, Soekadana weder in bezit genomen en met Tajan, Meliouw, Sangouw, Sekadouw en Sintang contracten gesloten (1822). Het Opperhoofd van het landsehap Koeboe, ten zuiden van Poentianak, stond in 1823 het oppergezag over zijn gewest aan ons Gouvernement af; en in 1824 werd op de Karimata-eilanden de Nederlandsche vlag geplant. Hiermede was de geheele Westkust onder het Nederlandsch gezag gebracht, hetwelk voor het burgerlijk beheer werd uitgeoefend door eenen Gezaghebber ter Westkust van Borneo, onder wien te Sambas en Poentianak Residenten, bijgestaan door onderscheidene Adsistent-Resitenten, gevestigd waren. Voor het krijgsbeheer werd een Militair Commandant ter Westkust van Borneo benoemd, en in de voornaamste plaatsen bezettingen gelegd; ook werden sterkten van meer of minder belang gesticht of hersteld te Sambas, Sibalouw, Singkawang, Manpawa, Poentianak, Tajan en Landak. — De contracten met Simpang, Soekadana en Matan zijn in 1861, dat met Sambas in 1848, met Poentianak in 1856 en 1882 ([1]) met Mampawa in 1861 en 1881, met Koeboe in 1841, met Sintang in 1855, met Landak in 1859, 1882 en 1885, en met de overige Vorsten in 1847 hernieuwd; voorts geschiedt deze hernieuwing in alle rijken telkens bij de optreding van een nieuw Vorst. Met de Vorsten der staatjes langs de Kapoeas ten Oosten van Sintang zijn ook op verschillende tijden contracten aangegaan ([2]).

De bedoeling van het Gouvernement met deze vernieuwde vestiging op Borneo's Westkust was natuurlijk in de eerste plaats de behartiging van zijne eigene belangen, door uitbreiding van den handel en het genot der voortbrengselen van dit voor velerlei cultuur uitstekend geschikte land; doch het wilde daarbij tevens het welzijn der Inboorlingen bevorderen, door hun te leeren beter partij te trekken van hunnen grond, en hen te beschermen tegen de onderdrukking der Maleische Hoofden, de gedurige plunderingen der zeeroovers en de knevelarij der steeds machtiger en onafhankelijker wordende Chineezen. In deze beide laatste opzichten vooral heeft het Gouvernement met aanhoudende moeielijkheden te kampen. De zeeroof werd door de Vorsten, die alleen hun eigenbelang, niet het gelnk hunner onderdanen, op het oog hadden, dikwijls begunstigd ja somtijds openlijk gepleegd. Dit was onder anderen in 1827 het geval met den Sultan van Matan, die zich daardoor in het volgende jaar niet slechts eene gevoelige tuchtiging maar ook de vervallen-verklaring van den troon

---

([1]) *Indische Gids*, 1882, I, blz. 543.
([2]) *Indische Gids*, 1884, I, blz. 619.

voor zich en zijn geslacht op den hals haalde. Zijn rijk met het daarvan afhankelijke Simpang alsmede de Karimata-eilanden, werd in leen gegeven aan zekeren Radja AKIL, eenen Siakschen Prins, die als Majoor bij onze hulptroepen diende en bij Palembang, op Bangka en elders uitstekende diensten had bewezen. Deze kreeg de vergunning om zijnen zetel in het gewest Soekadana te vestigen en stichtte daartoe eene negeri op de plaats waar vroeger Soekadana had gestaan (blz. 35); deze negeri kreeg den naam van Nieuw-Brussel, welke echter langzamerhand weder door den ouden verdrongen is. Door dien krachtigen maatregel is althans in dat gedeelte van Borneo de zeerooverij aanmerkelijk beteugeld. — De Chineezen in rust en onderwerping te houden is aan het Gouvernement nog niet geheel gelukt; en menigvuldig zijn de botsingen met hen, die van tijd tot tijd aanleiding gaven tot ernstige vijandelijkheden. Van dien aard was bij voorbeeld het oproer in Sambas in 1850, hetwelk eerst in 1851 met moeite door eene sterke, daartoe afgezonden, expeditie onder Luitenant-Kolonel SORG werd gedempt (1). Doch ook toen was hunne onderwerping slechts in schijn; spoedig maakten nieuwe oproerigheden nieuwe krijgstoerustingen noodig, en niet dan na eenen hardnekkigen strijd gelukte het in 1856 hen weder tot rust te brengen (2). — De onlusten in Sintang in het jaar 1865 en 1874 zijn van te weinig staatkundig belang om ze hier uitvoerig te vermelden. Ook de in het jaar 1884 te *Mandor* onder de Chineezen uitgebroken opstand, ten gevolge waarvan de Kolonel, Chef van den Generalen Staf, A. HAGA, tijdelijk met het Civiel en Militair Gezag in de Wester-Afdeeling van Borneo werd belast, werd spoediger dan zich aanvankelijk liet aanzien bedwongen.

Het verdrag, in 1812 door den Sultan van Bandjarmasin omtrent Borneo's Zuid- en Oostkust met de Engelschen gesloten (blz. 46), werd door ons Gouvernement in 1817 overgenomen. In 1823 werd echter bij een nieuw contract ons grondgebied aanmerkelijk uitgebreid en dit contract in 1825, bij gelegenheid van de troonsbeklimming van eenen anderen Sultan, vernieuwd. In 1845 zijn weder nieuwe grenzen van ons gebied vastgesteld, volgens welke het zich thans (mede ten

(1) Bij deze gelegenheid is aan den mond der rivier van Sambas het (thans weder ontruimde) fort Sorg gebouwd, aldus genoemd naar den commandant der expeditie. Men zie hierover ook het bovengenoemde werk van W. A. VAN REES, *Wachia, Taykong en Amir*, blz. 91 en volgg.

(2) Men zie hierover: *Montrado. Geschied- en Krijgskundige bijdrage betreffende de onderwerping der Chineezen op Borneo*, door W. A. VAN REES; *Borneo's Wester-afdeeling*, door P. J. VETH; *Bijdrage tot de geschiedenis van Borneo's Wester-afdeeling*, door E. B. KIELSTRA. *Indische Gids*, 1889.

gevolge van contracten, gesloten met de Vorsten van Koetei en Berouw, die zich reeds lang aan het gezag van den Sultan vau Bandjarmasin onttrokken en een en andermaal met de Engelschen onderhandelingen hadden aangeknoopt) tot ruim 4° N. B. uitstrekt en overigens door de binnenlanden der Wester-afdeeling en het rijk Broenei bepaald wordt. In dit gebied, hetwelk ruim het dubbel van de uitgestrektheid der Wester-afdeeling bedraagt, heerschte doorgaans eene voldoende rust, indien men althans den zeeroof uitzondert, die vooral op de oostkust alleen door de voortdurende tusschenkomst onzer oorlogsbodems kon in toom gehouden worden. Daartoe werkten onderscheidene omstandigheden mede: de bevolking is weinig talrijk; er bestond slechts één Oppervorst en diens leenroerig eigen gebied (blz. 35) was rondom door onze bezittingen en forten ingesloten; en vooral, er bevindt zich in dit gedeelte van Borneo slechts een zeer gering aantal Chineezen, daar de Sultans van Bandjarmasin reeds vroegtijdig maatregelen hebben genomen om hunnen grooten toevoer tegen te gaan. In het jaar 1859 brak hier echter onverwachts een opstand uit, die reeds dadelijk een ernstig aanzien had. Onderscheidene Europeesche ambtenaren en Zendelingen werden met vrouwen en kinderen vermoord, en de mijnwerken gedeeltelijk vernield. Ontevredenheid met het bestuur van den door het Gouvernement aangestelden Sultan werd als de aanleiding daartoe vermeld. De maatregelen van den Kolonel ANDRESEN, die onverwijld als Gouvernements Commissaris en Militair Commandant aan het hoofd eener expeditie van Java werd afgezonden, stuitten aanvankelijk den voortgang van het kwaad en men meende door de afzetting van den Sultan en de voorloopige opdracht van het binnenlandsch bestuur aan eene Commissie van inlandsche Hoofden de rust geheel te zullen herstellen. Deze hoop bleek echter ijdel te zijn; de vijandelijkheden bleven voortduren, en zelfs werd in December 1859 het Nederlandsche stoomschip Onrust op de rivier Barito door de Inlanders afgeloopen en de geheele bemanning vermoord. (1) Eerst in den volgenden zomer gelukte het aan den Majoor VERSPYCK, die reeds in het najaar van 1859 ANDRESEN had vervangen, de opgestane gewesten tot onderwerping te brengen en de orde daar langzamerhand te doen wederkeeren. Intusschen had men de overtuiging bekomen, dat tot duurzame handhaving der rust een andere vorm van bestuur werd vereischt. Daarom werd, bij besluit van 11 Juni 1860, bepaald dat het rijk Bandjarmasin voortaan niet meer in leen ter besturing aan een inlandschen Vorst zal worden afgestaan; en dat de landen, uitgemaakt hebbende

(1) J. C. BAUD, *De Bandjermasinsche afschuwelijkheid.* 's Hage, 1860.

het vervallen verklaarde rijk Bandjarmasin, gehecht worden aan het reeds bestaande dadelijk gebied van het Nederlandsch-Indische Gouvernement in de Zuidelijke en Oostelijke afdeeling van Borneo, en als zoodanig, onder den Resident dier afdeeling, door Europeesche ambtenaren zullen worden bestuurd. Dientengevolge staat thans de geheele zuid- en het grootste gedeelte der oostkust met de daartoe behoorende binnenlanden onder het rechtstreeksch beheer van het Nederlandsche Gouvernement. Niettegenstaande dezen maatregel en het gevangen nemen van onderscheidene Hoofden der opstandelingen bleef echter in de binnenlanden het verzet tegen het Gouvernement bestaan en waren onze troepen nog herhaaldelijk genoodzaakt om handelend op te treden. Eerst in het begin van 1871, nadat de toenmalige hoofdaanvoerder van den opstand, WANGKANG geheeten, gesneuveld was, kon de rust in de Zuid-Ooster-afdeeling geacht worden hersteld te zijn, terwijl de in 1883 en 1885 door kwaadwilligen beraamde poging om haar op nieuw te verstoren spoedig verijdeld werden (¹).

Aan Borneo en inzonderheid aan laatst genoemde afdeeling is echter nog weinig zorg besteed. Wetenschappelijke onderzoekingen zijn in den laatsten tijd met ijver bewerktstelligd en worden ook van hooger hand gesteund; maar van de bronnen van handel en welvaart, waaraan het land daarbij gebleken is zoo rijk te zijn, is tot dusverre gering of geen gebruik gemaakt; en ons bezit van onderscheidene dier gewesten berust alleen op de gesloten contracten, zonder door de uitoefening van eenig wezenlijk gezag beschermd te worden, en zonder dat voor het welzijn of de beschaving der Inboorlingen belangrijke pogingen worden te werk gesteld.

Reeds in 1831 had de Indische regeering het plan overwogen om met den Sultan van Broenei een contract te sluiten, doch daarvan, jammer genoeg, weder afgezien. In 1833 werd door den toenmaligen Adsistent-Resident van Sambas nogmaals de noodzakelijkheid daarvan betoogd, ten einde eene vestiging der Engelschen in dat rijk te voorkomen, doch mede zonder gevolg; en in den aanvang van het volgende jaar kwam de Engelschman JAMES BROOKE, hoewel zonder zending van zijne Regeering, zich te Serawak vestigen, bewees den Sultan belangrijke diensten in het dempen van binnen-

(¹) Over de geschiedenis van Bandjarmasin van 1857—1860 *en onzen strijd met dit rijk* zie men het *Tijdschrift van Neêrl. Indië*, 1861, Dl. I, blz. 69 en volgg.; *de Bandjarmasinsche Krijg van* 1859—1863, door W. A. VAN REES; *Bijdragen tot de kennis der Geschiedenis van het Bandjarmasinsche Rijk*, 1863—1866, door H. G. J. L. MEIJNERS, *en de Ondergang van het Bandjarmasinsche Rijk*, door E. B. KIELSTRA, *Indische Gids*, 1890—1891.

landsche twisten, en werd dientengevolge door dezen in het jaar 1841 met den titel van Radja en het opperbewind in het district Serawak bekleed. Door het beramen en ten uitvoer leggen van krachtige middelen tegen de zeeroovers maakte BROOKE zich zeer verdienstelijk, en nam ook zijn invloed bij den Sultan meer en meer toe; zoodat hij weldra plannen kon vormen om ook Engeland vruchten van zijne vestiging in Broenei te doen plukken. De alleenhandel in steenkolen en het bezit van het eiland Laboean, in de Golf van Broenei, was het doel, hetwelk hij zich voor zijn land voorstelde en dat ook bij zijne Regeering gereeden ingang vond. Zoo werd BROOKE in 1845 tot Agent van het Engelsche Gouvernement bij den Sultan van Broenei benoemd, en de afstand van Laboean door dezen toegezegd. Doch in het volgende jaar begon de Sultan openlijk de zeeroovers te beschermen en voor hen tegen de Engelschen partij te trekken. Dit had natuurlijk eene Britsche expeditie tegen hem ten gevolge; waarna hij tot het aangaan van een verdrag werd genoodzaakt, waarbij hij Laboean in vollen eigendom afstond aan Engeland, hetwelk dadelijk van dit eiland bezit nam. In 1847 werd een nader contract met den Sultan gesloten, waarbij hij zich onder anderen verbond om geen afstand van grondgebied in eenig deel van zijn rijk aan eenige natie of hare onderdanen te doen, zonder de toestemming van het Britsche Gouvernement. — Een voorstel van BROOKE in 1859, om zijn gebied te Serawak aan het Engelsche Gouvernement te verkoopen, werd echter door dit laatste van de hand gewezen; na zijn overlijden in 1868 is het op een zijner neven overgegaan. Tien jaren later heeft eene Engelsche maatschappij, de *British-North Borneo-Company*, met de Sultans van Broenei en de Soeloe-eilanden eene overeenkomst aangegaan, waarbij haar, tegen eene jaarlijksche vergoeding, een groot gedeelte van Noord-Borneo in vollen eigendom is afgestaan. In November 1881 werd het langs dezen weg verkregen uitgestrekte grondgebied, dat sedert den naam van *Sabah* draagt, bij een Koninklijk Charter onder bescherming der Britsche kroon geplaatst. Om eene herhaling van reeds gerezen moeilijkheden te voorkomen hebben Engeland en Nederland in 1891 een verdrag gesloten, waarbij de grenzen tusschen onze bezittingen op Borneo en Sabah behoorlijk zijn afgebakend (¹). Als een gevolg van

(¹) Zie *Verhandelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, GEDRUKTE STUKKEN, 187, zitting 1890—1891. Volgens deze overeenkomst loopen onze bezittingen op de oostkust tot 4°10′ N. B. en strekken zij zich verder westwaarts uit tusschen de rivieren *Simengaris* en *Soedang* en oostwaarts dwars over het onbewoonde eiland *Sebatik*, dat dus voor een gedeelte aan Nederland en voor de rest aan de North-

dit traktaat is in het jaar 1893 de Nederlandsche Posthouder van Moewara Pawan naar Berouw verplaatst.

Nieuw Guinea's westelijke helft, hoewel sedert het begin der 18de eeuw veelmalen door onze schepen bezocht en, als eene onderhoorigheid van den Sultan van Tidore, wettig aan Nederland behoorende, was nooit officiëel in bezit genomen en ook geene vestiging daar beproefd, vóór het jaar 1828. De toenmalige Gouverneur der Molukken, Merkus, begreep te recht dat de werkelijke inbezitneming van dit uitgestrekte eiland, hetwelk als de oostelijke sleutel der Molukken kan beschouwd worden, volstrekt noodig was om deze groep aan die zijde tegen vreemde indringing te dekken. Dientengevolge werd op den 24sten Augustus van dat jaar het westelijk gedeelte van Nieuw Guinea tot op den 141° O. L. van Greenwich plechtig in bezit genomen en op de zuidwestkust aan de Tritons-baai het fort du Bus gesticht, terwijl het daar omliggende land den naam van Merkusoord ontving. De plaats bleek echter weldra ongelukkig gekozen te zijn; de ongezondheid van het klimaat veroorzaakte onophoudelijke ziekten en eene zoo groote sterfte, dat men daardoor, in verband met andere oorzaken, reeds in 1838 genoodzaakt was de stichting te ontruimen. Het fort is toen geslecht en de geheele kust voorloopig door de Nederlanders verlaten, in afwachting dat men een geschikter punt voor eene nieuwe vestiging vinde, waartoe onderzoekingstochten, vooral langs de noordkust van het eiland, zijn ondernomen, doch zonder tot dusverre tot een resultaat te leiden. Intusschen is het later gebleken, dat de officiëele inbezitneming van westelijk Nieuw-Guinea geenszins overbodig was; daar de Engelschen zich later het zuidelijk en het oostelijk gedeelte des eilands hebben toegeëigend, terwijl in het jaar 1885 noord-oostelijk Nieuw-Guinea door de Duitschers is bezet (Kaiser-Wilhelms-Land). Middelerwijl worden onze betrekkingen met het Nederlandsch gedeelte van Nieuw-Guinea, dat in 1888 ook in de lijnen der »Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij" is opgenomen, van uit Ternate onderhouden en de inlandsche Hoofden, zoo vaak dit noodig blijkt te zijn, aan hunne verplichtingen jegens het Gouvernement herinnerd. Een enkele maal zagen wij ons verplicht handelend op te treden, o. a. in het jaar 1886 toen enige inlandsche kampoengs, wegens een verraderlijken aanval op een stoomschip, getuchtigd werden.

Borneo-Company behoort. Zie ook: R. van Eck, *Noord-Borneo of Nieuw-Ceylon* in de *Indische Gids*, 1882.

De zeeroof is van oudsher eene der vreeselijkste plagen van de Oost-Indische eilanden geweest. Tallooze zeeschuimers, uit alle oorden van den Archipel afkomstig, nu en dan ook wel Chineezen, maken niet slechts de wateren onveilig voor kleine vaartuigen, maar rooven en plunderen ook op de kusten der eilanden en voeren hare bewoners als slaven met zich; en niet zelden begunstigen de Vorsten of Hoofden deze strooptochten, ja somtijds zijn zij zelven de ondernemers daarvan. Hierin lag mede de oorzaak, dat de Oost-Indische Compagnie eene zoo groote menigte forten en fortjes bouwde; deze moesten niet alleen dienen tot bescherming van haar monopolie en verdediging harer bezittingen tegen de Inlanders, maar vooral ook tot afwering van den zeeroof, en om de inlandsche Hoofden te beletten daaraan deel te nemen. En dit, benevens het straffen der Vorsten, die overtuigd werden van met de roovers te heulen, was ook het voornaamste, hetwelk de Compagnie bij machte was tot beteugeling van dit kwaad te doen. Want op hen jacht te maken en ze in hunne schuilhoeken aan te tasten was met hare zwaar gebouwde schepen onmogelijk; daar de vijand, met zijne lichte zeil- en roeivaartuigen van weinig diepgang, tusschen de riffen en in de baaien der ontelbare eilandjes veilige schuilplaatsen vond, waar zijne vervolgers hem nooit konden bereiken. Daarom begreep men, na het overnemen van de koloniën door den Staat, zich van inlandsche vaartuigen, grootendeels met Inlanders bemand, te moeten bedienen, om op de roovers te kruisen. Van tijd tot tijd werd het getal dezer kruisbooten grootelijks vermeerderd, en bewezen zij, in verband met de koloniale marine, goede diensten. Bij de vernieuwing der contracten met de verschillende Vorsten, na de teruggave onzer bezittingen door Engeland, werd hun, zooals wij boven zagen, het waken en strijden tegen den zeeroof als een dure plicht opgelegd; en bij het Londensche tractaat van 1824 hebben de beide Mogendheden zich verbonden om krachtdadig samen te werken tot hetzelfde doel. Intusschen is het er nog verre af, dat overal gewenschte veiligheid ter zee en op de kusten zou heerschen. Niettegenstaande de gunstige werking van de uitbreiding der stoomvaart, en niettegenstaande allen ijver en volharding door onze Marine tot uitroeiing van het kwaad besteed, duurt de strijd, dien men tegen de zeeroovers te voeren heeft, nog aanhoudend voort. Gaarne zouden wij eenige bijzonderheden van dien strijd vermelden; maar wij moeten ons van het verhaal van krijgsbedrijven, hoe loffelijk ook, zooveel mogelijk onthouden; omdat ons doel met het schrijven der voorgaande bladzijden geenszins is eene geschiedenis te geven van Neder-

landsch Oost-Indië, maar alleen, overeenkomstig het opschrift van dit Hoofdstuk, oppervlakkig aan te toonen hoe onze macht zich daar gevestigd en langzamerhand uitgebreid heeft; met andere woorden, hoe Nederland in het bezit is gekomen van de gewesten, welke wij in het vervolg van dit werk hebben te beschrijven.

TWEEDE HOOFDSTUK.

NATUURLIJKE GESTELDHEID DER OOST-INDISCHE BEZITTINGEN IN HET ALGEMEEN.

---

§ 1. Ligging, Bestanddeelen, Verdeeling.

Ligging.

De bezittingen van het Koninkrijk der Nederlanden in Azië, bekend onder den naam van *Nederlandsch Oost-Indië*, zijn gelegen in den Indischen Archipel, ongeveer tusschen 6° N. B. Poeloe Wèh (Atjeh) tot 11° Z. B. (het eiland Rotti), en tusschen 95° 40′ O. L. (Poeloe Bras) tot 141° O. L. van Greenwich (1) (de Oostelijke grens van ons gebied op Nieuw Guinea) (2).

Bestanddeelen.

Zij bestaan uit: verreweg het grootste gedeelte van Soematra met de omliggende kleinere eilanden; den Archipel van Bintan of Riouw; de groep van Bangka en Bëlitoeng; Java met Madoera; Borneo, Selébes met de onderhoorige kleinere eilanden; de Kleine Soenda-eilanden; den Archipel der Molukken; de Papoewa-eilanden en het grootste westelijke gedeelte van Nieuw-Guinea. Zij maken dus een zeer belangrijk deel uit van den Oost-Indischen Archipel, waartoe ook nog het Schiereiland Malaka, de Nicobar- en Philippijnsche-eilanden behooren.

---

(1) De Meridiaan van Greenwich wordt in dit werk overal als Eerste aangenomen. Hij is 17° 39′ 36″ ten O. van dien van Ferro, 16°39′36″ ten O. van dien van Teneriffe en 2° 20′ 24″ ten W. van dien van Parijs.

Ook worden door Mijlen altijd Geographische mijlen verstaan, wanneer het tegendeel niet uitdrukkelijk is vermeld.

(2) Zie Temminck, *Coup-d'oeil général sur les possessions Neerlandaises dans l'Inde Archipèlagique*, Tom III, p. 356.

Hoewel deze geheele Indische Archipel gewoonlijk gerekend wordt tot Azië te behooren, heeft echter G. WINDSOR EARL en na hem A. RUSSEL WALLACE ([1]) overtuigend aangetoond, dat hij behoort onderscheiden te worden in een Aziatisch en een Australisch gewest. Tot het eerste behooren, zooverre onze bezittingen betreft, Borneo, Bali en alle ten westen daarvan gelegen eilanden, die op één, slechts door eene ondiepe zee bedekt, plateau liggen en zeker eenmaal met het vasteland van Azië verbonden zijn geweest. Ten oosten van Borneo en Bali begint een dieper bekken, dat zich tot aan de Savoe-zee uitstrekt, terwijl de dan oostwaarts weder langzaam afnemende diepte der zee heenwijst op eene vroegere verbinding der daarin liggende eilanden met het groote vasteland van Australië; en deze aanwijzing wordt weder volkomen bevestigd door den aard van het planten- en dierenrijk, dat geheel overeenkomt met het Australische, maar ten eenemale verschilt van het Aziatische, dat op de westelijke eilanden voorkomt. De grootste diepte der zee tusschen Soematra, Java en Borneo, die zij slechts op een enkel punt ten noorden van Madoera bereikt, is 36 vadem (1 vadem = 1,83 meter); overigens wisselt zij meerendeels af tusschen de 20 en 30 vadem. In de Straat van Mangkasar stijgt zij op eens tot boven de 200, en aan den noordelijken ingang van Straat Lombok, ten oosten van Bali, tot 670 vadem. In de Zee van Selébes, ten noorden van dit eiland, is zij meer dan 2600, en tusschen Timor en Séram 2300 vadem. Tusschen Nieuw Guinea en Nieuw Holland is de grootste diepte weder 62 vadem (ten zuidwesten van het Frederik Hendrik-eiland); overigens wisselt zij daar meest af tusschen de 20 en 40 vadem. Het diepe bekken is dus aan beide zijden door eene ondiepe zee ingesloten ([2]).

([1]) De eerste in eene Verhandeling *Over de physische geographie van Zuidoostelijk Azië en Australië*, 1855, de laatste in zijn bekend werk *The Malay Archipelago* (waarvan in 1891 de 10de druk verscheen), door Prof VETH vertaald onder den titel *Insulinde.*

([2]) Zie ook de »Einleitung" van het beneden aangehaalde werk van Dr. OTTO MOHNIKE, waarin gewezen wordt op de omstandigheid, dat de geheele bodem tusschen Java's zuidkust en het noorden van Borneo en tusschen de westkust van Soematra en Oost-Selébes langzaam maar geregeld rijst en dat hieraan vooral de geringere diepte der zee in het Aziatisch gedeelte van den Archipel moet worden toegeschreven; *K.* MARTIN, *Wissenschaftliche Aufgaben, welche der Geologischen Erforschung des Indischen Archipels gestellt sind.* Leiden, 1884; *de Kaart van den Nederlandsch-Indischen Archipel* van Dr C M. KAN; *Tiefen Karte des Indischen Oceans* van OTTO KRÜMMEL. Lahr, 1881, en *Tijdschrift van het Nederl. Aardrijkskundig Genootschap*, 1886, blz. 485, en 1888, blz. 523.

Verdeeling.

De Nederlandsche Bezittingen, gewoonlijk onderscheiden in *Groote-* en *Kleine Soenda-eilanden* en *Molukken*, kunnen in *zeven* groepen worden ·rdeeld. De eerste of hoofdgroep bestaat uit *Java en Madoera*, terwijl de zes andere (2 Soematra en omliggende eilanden; 3 de Riouw-Archipel met Bangka en Bĕlitoeng; 4 Borneo; 5 Selébes; 6 de Molukken, en 7 de Kleine Soenda-eilanden) de zoogenaamde *Buiten-bezittingen* vormen. Uit een staatkundig oogpunt onderscheidt men ze in: *a.* landen onder rechtstreeksch gezag van het Indisch Gouvernement; *b.* leenroerige- en *c.* bondgenootschappelijke landen. Over de wijze waarop het administratief bestuur over deze verschillende gewesten is ingericht, zie men beneden Hoofdstuk IV, § 1 (1).

§ 2. ZEEËN EN STRATEN.

Zeeën.

De Indische zee omgeeft het westelijke en zuidelijke, de Groote Oceaan het oostelijke en noordelijke gedeelte onzer bezittingen. Vele binnenzeeën en straten worden er door gevormd, die veelal den naam dragen naar de eilanden of groepen, welke zij bespoelen. De voornaamste daarvan zijn: de Chineesche zee, tusschen Achter-Indië, Borneo en de Philippijnen; de Java-zee of Soenda-zee, tusschen Java en Borneo; de Mindoro-zee, tusschen noordoostelijk Borneo en de Philippijnen; de Soeloe-zee of Zee van Selébes, ingesloten door de noordkust van Selébes, een gedeelte van Borneo's oostkust, de Soeloe-eilanden en de Sangi- en Talaoer of Salibaboe-groepen; de Moluksche zee, ten oosten van Selébes; de Séramsche zee, ook Pitt's Straat of Pitt's Passage genoemd, ten noorden van Boeroe en Séram, tusschen deze eilanden en de Soela-, Obi- en Papoewa-groepen; de Zee van Banda, waarin de Banda-groep ligt, ten zuiden van Séram; en de Timor-zee, welke het eiland van dien naam bespoelt.

---

(1) Binnen de boven aangegeven grenzen liggen nog enkele deelen, die niet tot de Nederlandsche Bezittingen behooren, nl. ongeveer een vierde gedeelte van Borneo met het eiland Laboean (Engelsch) en het noordelijk gedeelte van Timor met het eiland Kambing (Portugeesch). Ook in de nog Onafhankelijke Bataklanden en een paar ten zuiden daarvan gelegen landschappen wordt door ons geen gezag hoegenaamd uitgeoefend.

Straten.

De Straat van Malaka, tusschen het Maleische Schiereiland en Soematra; Straat Singapoera, tusschen Singapoera en den Archipel van Riouw; Straat Bangka, tusschen Soematra en Bangkà, Straat Soenda, tusschen Soematra en Java; Straat Gaspar, tusschen Bangka en Bĕlitoeng; Straat Karimata, tusschen Bĕlitoeng en Borneo; de Straat van Mangkasar, tusschen Borneo en Selébes; de Straat der Molukken. tusschen het noordelijke schiereiland van Selébes en den Molukschen Archipel; Straat Halmaheira (ook wel Zee van Halmaheira en Straat Djilolo genoemd), ten oosten van het eiland van dien naam; Straat Boeroe of Manipa, tusschen Boeroe en Séram; en ontelbare kleinere straten, die, zooveel noodig, te harer plaats zullen vermeld worden.

§ 3. Grootte.

De grootte van het Nederlandsche gebied in Oost-Indië, nauwkeurig op te geven is niet mogelijk; vooreerst, omdat van sommige eilanden de kusten nog niet met volkomene juistheid zijn opgenomen en hunne oppervlakten dus niet zuiver kunnen berekend worden; ten andere, omdat op de eilanden, die niet geheel aan Nederland behooren, de grenzen van ons gebied hier en daar zeer onvolkomen bepaald zijn. In de laatste jaren is door het *topographisch bureau*, welks personeel een onderdeel vormt van den generalen staf, zeer veel gedaan tot opneming van de belangrijkste eilanden in den Archipel. Zoo nauwkeurig mogelijk is hunne oppervlakte vroeger berekend door wijlen den Luitenant ter Zee Baron Melvill van Carnbee [1], die zich door zijne geographische onderzoekingen omtrent Nederlandsch Oost-Indië eenen welverdienden roem heeft verworven. Volgens hem zou toen de grootte onzer bezittingen 28923,2 □ geographische mijlen zijn geweest, terwijl die op het oogenblik op 30174,7 □ geogr. mijlen wordt geschat, welk laatste cijfer voor de verschillende eilanden en gewesten als volgt moet worden verdeeld [2]:

---

[1] Zie *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 1843, Dl. II, en 1849, Dl. II en *Moniteur des Indes*, 1846 en 1847.

[2] Zie *Regeerings-Almanak voor Nederlandsch-Indië* van 1893, waarin ook de bij het topographisch bureau te Batavia verkrijgbaar gestelde kaarten van de verschillende deelen van den Archipel worden vermeld (Bijlage D. D. D). Vergelijk ook *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, 1891 en 1892.

Java met Madoera en kleinere eilanden. .	2371,1	□ geogr. mijlen
Soematra en omliggende eilanden.	7386,2	» »
Residentie Riouw . , ...	825,4	» »
» Bangka.	237,0	» »
Adsistent-residentie Bělitoeng.	84,2	» »
Borneo.	9373,7	» »
Selébes.	3417,1	» »
Residentie Ambon. . . , ...	890,2	» »
» Ternate ([1]).	4339,7	» »
» Timor.	1042,6	» »
Bali en Lombok.	207.5	» »
Totaal	30174,1	□ geogr. mijlen,

of ruim *vijftig*maal de oppervlakte van Nederland ([2]).

§ 4. Klimaat, Moessons, Land- en Zeewind.

Klimaat.

Al deze gewesten, onder of op betrekkelijk geringen afstand van den Evenaar liggende, alle door uitgestrekte zeeën omgeven, hebben in het algemeen een gelijksoortig klimaat, hoewel door plaatselijke omstandigheden gewijzigd. Zoo hebben de kleine eilanden en de kustlanden der grootere eenen vochtiger dampkring dan de binnenlanden dezer laatste; en de warmtegraad, die onder den Evenaar in de vlakte tot boven 32° Celsius (25,6° Reaumur, 89,6° Fahrenheit) kan stijgen, neemt niet slechts langzamerhand af naarmate men zich van de Linie verwijdert (op Timor tot op 25° C.), maar vooral naar-

([1]) Hieronder schijnt Nieuw Guinea met de Papoea-eilanden begrepen te zijn, doch dan is dit cijfer veel te laag gesteld, aangezien eerstgenoemd eiland, welks grootte op 12000 □ geogr. mijlen wordt geschat, nagenoeg voor de helft, althans in naam, aan Nederland behoort. In de andere cijfers is de oppervlakte van tal van kleine eilanden niet begrepen.

([2]) Sedert de verschijning van den vorigen druk van deze Handleiding is er zoo door Nederlanders als vreemdelingen zeer veel gedaan tot nader onderzoek van onze Oost-Indische Bezittingen, waardoor onze kennis van deze schoone eilanden-wereld aanmerkelijk is vooruitgegaan. Zooveel mogelijk zullen wij van de in Tijdschriften en afzonderlijke werken medegedeelde resultaten van dat onderzoek ter plaatse melding maken, ten einde hen, die van het geheel of van afzonderlijke onderwerpen studie wenschen te maken, in de gelegenheid te stellen de noodige bronnen daarvoor na te gaan. Sedert 1891 bestaat in Nederland eene Maatschappij ter bevordering van het Natuurkundig onderzoek der Nederl. Koloniën, voor welk doel ook eene te Amsterdam gevestigde »Commissie" werkzaam is. Zie ook de *litteratuur opgave* in de *Toelichting* behoorende bij de bovenbedoelde *Kaart* van Dr. Kan en in de in bewerking zijnde *Encyclopaedie* van Nederl. Oost-Indie, onder redactie van Prof. Mr. P. A. v. d. Lith en A. J. Spaan.

mate men in hoogere streken komt, zoodat hij op sommige bergtoppen zelfs tot het vriespunt (0° C., 0° R., 32° F.) daalt ([1]). Opmerking verdient verder dat het verschil tusschen *dag* en *nacht* in dit opzicht soms zeer belangrijk is. Op enkele plaatsen bedraagt dit nl. niet minder dan 12° C.

Moessons ([2]).

Een belangrijke invloed wordt inzonderheid op het klimaat uitgeoefend door de tweemaal 's jaars, meer bepaald in de lagere streken, regelmatig afwisselende winden of Moessons (afgeleid van het Arabisch *moesim*, welk woord ook door de Maleiers is overgenomen). Ten zuiden van den Evenaar heerscht van April tot October de Oost- (eigenlijk Zuidoost-), van October tot April de West- (eigenlijk Noordwest-)moesson; terwijl ten noorden van den Evenaar van April tot October de West- (eigenlijk Zuidwest-), en van October tot April de Oost- (eigenlijk Noordoost-)moesson waait ([3]). De overgangen van den eenen moesson tot den anderen zijn echter niet plotseling, maar worden gevormd door overgangs-seizoenen of Kenteringen (Mal. *Moesim pantjaroeba*) gedurende drie of vier weken, die zich door onbestendige winden, stormen of windstilten kenmerken en als gevaarlijk voor de gezondheid worden beschouwd.

Deze moessons vormen de seizoenen. De Oostmoesson is niets anders dan de Passaatwind, die in het noordelijk halfrond uit het noordoosten, in het zuidelijk halfrond uit het zuidoosten waait. De tijd, gedurende welken dit ongestoord plaats heeft, wordt ook goede of droge moesson of het goede seizoen (Mal. *Moesim kĕmarau*) geheeten, hij geeft eenen doorgaans helderen hemel en brengt slechts zelden regen aan. Het is een aanhoudende zomer, tegen welks midden de hitte bij dag het sterkst is en slechts weinig door onweersbuien wordt getemperd, terwijl de nachten dan betrekkelijk het koelst zijn.

In den Westmoesson wordt de kracht van den Passaatwind vernietigd door aanhoudende westelijke winden, die zich echter niet

---

([1]) Zie Dr. BUYS BALLOT, *Klimatologie van onze Koloniën en Aardmagnetisme*. Leiden, 1884 en *Het Klimaat van Insulinde* door N. P. VAN DER STOK. *Indische Gids*, 1886, II.

([2]) Zie over ontstaan en werking der moessons o. a.: *Grundzüge der physischen Erdkunde* van ALEXANDER SUPAN. Leipzig, 1884.

([3]) Het behoeft wel geene opzettelijke vermelding, dat deze tijdstippen globaal genomen en begin en einde van deze moessons voor de onderscheidene deelen van den Archipel verschillend zijn. Terwijl b. v. de Westmoesson op Batavia reeds einde October invalt, doet deze eerst half December op Timor zijn werking gevoelen.

hooger dan 1600 of 2000 M. boven de oppervlakte der zee doen gevoelen. Dit gedeelte des jaars, ook natte of kwade moesson of regentijd (Mal. *Moesim hoedjan* of *M. bah*) genoemd, kenmerkt zich door zware regens, die dagen ja soms weken achtereen aanhouden, de rivieren dikwijls buiten hare oevers doen treden en daardoor in de benedenlanden hevige overstroomingen (Mal. *Ajĕr bah*, Jav. *Bandjir*) kunnen doen ontstaan. De mindere zuiverheid van de lucht en het lager drijven der wolken veroorzaakt dat de hitte dan drukkender en, vooral voor den Eurapeaan, afmattender is dan in den Oostmoesson.

Hoewel in het algemeen de Oostmoesson droogte en de Westmoesson regen aanbrengt, hebben er te dezen opzichte vele uitzonderingen plaats. Op de Ambonsche en Banda-eilanden is de Oostmoesson stormachtig en regen aanbrengend, de Westmoesson daarentegen droog en zacht. Ook op andere eilanden brengen groote bergketenen en andere plaatselijke omstandigheden dikwijls afwijkingen in de regelmatige werking der moessons teweeg. Zoo regent het b. v. te Buitenzorg op Java, in sommige gedeelten van Borneo en de bovenlanden van Soematra ook gedurende den drogen moesson bijna dagelijks in meerdere of mindere mate en zijn op laatsgenoemd eiland de moessons in het algemeen vrij ongeregeld; hetgeen is toe te schrijven aan zijne ligging en de bergketen, die geheel Soematra van het noordwesten naar het zuidoosten doorsnijdt. Op het zuidelijk schiereiland van Selébes ten zuiden van het hooge gebergte van Bantaĕng en in de landen rondom de Tolo-baai brengt de Oostmoesson den meesten regen en de Westmoesson droogte aan; zoo ook in het zuidelijk gedeelte van Ambon, Séram (Sérang) en Boeroe, terwijl ten noorden van de bergketenen, die deze eilanden van het westen naar het oosten doorloopen, juist het omgekeerde plaats heeft. Op de Aroe-eilanden regent het weinig anders dan gedurende de kenteringen ([1]).

Land- en Zeewind.

Behalve deze halfjaarlijksche afwisseling van wind en seizoen heeft men nog in de kustlanden dagelijks de regelmatige afdeeling van Land- en Zeewind. Door de grootere dichtheid van het water dan van de aarde ontwikkelt zich de warmte spoediger boven het land dan boven de zee; en ook omgekeerd verliest de aarde hare warmte spoediger dan de oceaan. Hierdoor stroomt een paar uren na zons-

([1]) Zie hierover verder boven aangehaalde *Toelichting*, blz. 34.

opgang de alsdan nog koudere zeelucht landwaarts en veroorzaakt den verfrisschende Zeewind, die tot aan de hellingen der bergen doorwaait. Na het ondergaan der zon stroomt de boven het land weldra afgekoelde lucht zeewaarts en doet den koelen Landwind ontstaan, welke zich tot tien of vijftien mijlen ver in zoe doet gevoelen. Hooger dan 800 M. boven de oppervlakte der zee wordt deze afwisseling echter niet meer waargenomen. Zij doet zich het krachtigst gevoelen in den drogen moesson.

Schadelijke winden.

Bijzondere schadelijke winden, gelijk de Samoem in de woestijnen van Arabië, de Sirocco in Napels en de Oeragan in West-Indië, worden over het algemeen in den Archipel niet waargenomen. Alleen op de westkust van Selébes, tusschen Maros en Mandar, heeft men de *Baroeboe*, zijnde windvlagen, die jaarlijks gedurende de maanden Juli, Augustus en het begin van September uit het oost-noordoosten waaien, soms dagen achtereen aanhouden en zich tot eene mijl ver in zee uitstrekken. Zij veroorzaken belemmering in de ademhaling, droogte op de huid, aan de lippen en in de keel, ontsteking op de oogen en somtijds langdurige koortsen. De lucht is dan beneveld en de temperatuur gemiddeld 32° tot 35° C. (25,6° tot 28° R., 89,6° tot 95° F.) in de schaduw (¹). Een dergelijke schadelijke wind waait op Soembawa (Bima) en wordt daar *Anging bôlo* genoemd. Ook de *Koembang*winden, in het Koembanggebergte (Residentie Tĕgal op Java) worden als schadelijk voor de gezondheid aangemerkt. (²) Van een anderen aard zijn de Tifoons, die in de Chineesche zee heerschen; het zijn plotselijk opkomende hevige orkanen, die voor de seheepvaart zeer gevaarlijk, maar voor de gezondheid niet schadelijk zijn.

Invloed van het klimaat.

De vraag, welken invloed het klimaat dezer gewesten op hunne bewoners uitoefent, laat zich niet in het algemeen beantwoorden; daar dit antwoord zich moet wijzigen zoowel naar de verschillende woonplaatsen als naar de verschillende klassen der bevolking. In vele bergstreken, waar eene hoogst zuivere lucht en een zeer gema-

---

(¹) *Tijdschr. voor Neerl. Indië*, 1846, Dl. IV.
(²) Zie beneden onder Java, § 16.

tigde warmtegraad worden aangetroffen, is het klimaat gezonder dan ergens in Europa. Maar ook in de lagere streken doet zich de hitte somtijds minder drukkend gevoelen, dan men zich dit onder of zoo nabij den Evenaar zou voorstellen. De tallooze rivieren, die overal het land doorsnijden; de veelvuldige onweders, die den dampkring zuiveren, de land- en zeewinden, die telkens frissche lucht aanvoeren; het dichte geboomte, dat koele schaduw aanbiedt; dit alles tempert zeer den gloed der bijna loodrecht nederdalende zonnestralen. De Inboorling, die zich in woning, kleeding, voedsel, uren van werk en rust, naar het klimaat inricht en door de uitstekende vruchtbaarheid van den grond gewoonlijk weinig arbeid noodig heeft om in zijne behoeften te voorzien, schijnt door de luchtsgesteldheid niet te lijden; maar wordt van hem zware inspanning gevorderd gedurende de hitte des daags, dan spreekt het vanzelf dat zijne krachten weldra zijn uitgeput. De Europeaan in Indië lijdt meer van het hem ongewone klimaat; en eene groote behoedzaamheid in het gebruik van spijs en drank, en in zijne geheele levenswijze, kan hem niet ernstig genoeg worden aanbevolen. Onachtzaamheid in dit opzicht berokkent hem velerlei ziekten en dikwijls eenen spoedigen dood; terwijl hij, voor zichzelven behoorlijk zorg dragende en zijne levenswijze zooveel mogelijk naar de plaatselijke omstandigheden inrichtende, vele van deze onheilen kan ontgaan ([1]).

§ 5. Gesteldheid van den grond.

Bergen.

De eilanden van den Indischen Archipel zijn alle in meerdere of mindere mate met bergen van verschillende formatie bezet, waaronder de vulkanen eene aanzienlijke plaats bekleeden. De geheele reeks kan in eene *buiten-* en *binnenrij* worden verdeeld, waarvan de eerste door eene met vulkanen als bezaaide bergketen doorsneden wordt, welke zich van het noorden van Soematra tot op Timor uitstrekt, van hier noordwaarts loopt over de Zuidwester-, Bandasche, Ambonsche en Ternataansche eilanden tot het noorden van Halmaheira en dit laatste eiland met het noordelijk schiereiland van Selébes en zoo verder met de Sangi- en Talaoer-eilanden verbindt. De bin-

---

([1]) Men leze hierover, o. a. *De Geneesheer in Nederl. Indië*, van Dr. C. L. van der Burg. Batavia, 1882/87 en J. Groneman: *Das Tropenklima der Mal. Inseln und seine Wirkung auf Europaër.* Deutsche Kolonialz. 1887.

nenrij, waar geen of slechts geringe vulkanische werking van den bodem wordt waargenomen, bestaat uit den Riouw-Lingga Archipel Bangka, Bĕlitoeng, Borneo, Selébes (behalve het zoo even genoemd noordelijk gedeelte) en de Soela-eilanden ([1]). Sommige kleine eilanden, zooals Goenoeng Api, Poeloe Manoek, Poeloe Seroei, bestaan uit eenen enkelen, zich uit de zee verheffenden, berg; andere, gelijk b.v. de Aroe-eilanden, zijn slechts koraalriffen, die van tijd tot tijd aangegroeid, door aanslibbing (alluviaalgrond) vergroot en met vruchtbaren grond (humus) bedekt zijn; en ook de grootere hebben, volgens algemeene geologische wetten, hun ontstaan te danken aan opheffingen van den bodem des oceaans, hier en daar door vulkanen doorboord, en zijn door de samenwerking van onderscheidene natuurkrachten vergroot, met eenen aardkost omgeven en tot aanzienlijke eilanden gevormd.

De hoogte dezer bergen is zeer verschillend; hier zijn het slechts lage heuvelrijen, elders verbergen zij hunne kruinen in de wolken. Over het algemeen worden op de groote eilanden de hoogste toppen aangetroffen. Zij bereiken echter nergens de sneeuwgrens, die onder den Evenaar, volgens Von Humboldt, op 4791 M. of 15260 Rijnl. voet boven de oppervlakte der zee ligt. Alleen het sneeuwgebergte op Nieuw Guinea overschrijdt deze hoogte en stijgt wellicht tot boven de 5000 M.

Rivieren.

Daar de groote eilanden van den Indischen Archipel, behalve Borneo, meestal eene smalle langwerpige gedaante hebben, of wel uit onderscheidene schiereilanden van dien vorm bestaan (zooals Selébes en Halmaheira ([2]), en de bergketenen hen steeds in de lengte doorsneden, hebben de tallooze rivieren en beken, die van de hellingen der bergen afvloeien, bij eenen snellen stroom, geen zeer uitgestrekten loop; behoudens enkele uitzonderingen, die op Java, Soematra en Borneo worden aangetroffen. De meeste ervan zijn dus ten opzichte van hare bevaarbaarheid van weinig belang, maar daarentegen van onberekenbaar nut voor de vruchtbaarheid van den

([1]) De vulkanen van den Indischen archipel werpen thans niet meer lava, maar alleen asch en steenen uit. Hun getal bedraagt alleen op Java en Soematra samen *honderd vijftig.*

([2]) Ook Bornee bestond oorspronkelijk uit zoodanige schiereilanden, en het tusschen de bergketenen liggende vlakland, waarin zich de grootere rivieren bevinden, is later ontstaan alluviaal terrein Ook de groote rivieren van Soematra worden in het Oostelijke later gevormde alluviaalland gevonden.

bodem; vooreerst, door de vochtigheid, die zij daarin ook gedurende den drogen moesson onderhouden; en ten andere, door de aarde, die zij van de bergen met zich voeren en, wanneer zij in den regentijd buiten hare oevers treden, als een vruchtbaar slib achterlaten.

Vruchtbaarheid.

Nergens onder of nabij den Evenaar is dan ook de grond zoo vruchtbaar als in den Indischen Archipel. Dorre zandwoestijnen bestaan er niet; grasvlakten vindt men alleen op Selébes en ook daar van betrekkelijk geringe uitgestrekheid; maar een weelderige plantengroei versiert bijna overal het aardrijk. De vruchtbaarheid is echter, gelijk vanzelf spreekt, niet op alle plaatsen even groot. Zij is het geringst op die eilanden, of in die gedeelten er van, waar graniet- of kalkrotsen worden gevonden, of waar zich slechts lage heuvelreeksen bevinden, die de regenwolken niet kunnen aantrekken en waar de rivieren dus niet genoegzaam gevoed worden om de omliggende landen op den duur voldoende te kunnen bevochtigen. Het grootst is zij doorgaans op de hellingen der bergen, in de valleien en de alluviale vlakten, waar eene tien tot twintig en meer voet dikke laag humus of teelgrond wordt aangetroffen, van eene bruine, zwartachtige of roode kleur; de eerste is verreweg de vetste en vruchtbaarste; de tweede, hoewel insgelijks zeer vruchtbaar, wordt minder goed geacht; en de laatste is, wegens het vele ijzeroxyde, dat hij bevat, voor de cultuur de minst geschikte. De mildheid van het klimaat en de bijna overal overvloedige bewatering zijn evenwel oorzaak, dat geheel onvruchtbare streken bijna nergens dan op de toppen der hoogste bergen worden aangetroffen.

Behalve deze bijzondere oorzaken van de meerdere of mindere vruchtbaarheid van den bodem, hangt zij ook af van de geographische ligging der plaatsen, zoodat men in het algemeen van het westen naar het oosten eene trapsgewijze afneming daarin kan waarnemen. Hierdoor laat Nederlandsch Oost-Indië zich in dit opzicht in drie groote afdeelingen splitsen. De eerste Afdeeling bevat Soematra, Java, Bali, Lombok, en het westelijk gedeelte van Borneo tot op omstreeks 115° O. L. Hier heeft de grond eene buitengemeene vruchtbaarheid en is zeer geschikt om plantaardig voedsel van de voortreffelijkste soort voort te brengen. *Rijst* is het hoofdvoortbrengsel en hoofdvoedsel der bevolking. De tweede Afdeeling bevat het oostelijk gedeelte van Borneo, verder Selébes met de omliggende kleinere

eilanden, benevens Soembawa en de overige Kleine Soenda-eilanden tot op 125° O. L. De grond heeft hier minder kracht tot het voortbrengen van plantenvoedsel van zoo uitmuntende hoedanigheid als in de eerste Afdeeling. De rijst, minder in hoedanigheid maar vooral in hoeveelheid, wordt hier als hoofdvoedsel der Inboorlingen dikwijls door *Sagoe* vervangen. De derde Afdeeling bevat de Moluksche en Papoewa-eilanden. Hier is de grond het schraalst en niet meer tot het kweeken van granen geschikt. Het hoofdvoortbrengsel zijn de *Specerijen*; het hoofdvoedsel der bevolking de *Sagoe* en *Miloe* of Turksch koren, terwijl de rijst er schaars is of in het geheel niet wordt aangetroffen. De oorzaak van het oostwaarts steeds afnemen der vruchtbaarheid schijnt grootendeels gelegen te zijn in de omstandigheid dat de Zuidoost-moesson, gedurende meer dan de helft des jaars over het droge Nieuw Holland daarheen waaiende, aanvankelijk eenen graad van hitte en droogte teweeg brengt, die den groei der planten belemmert, welke eigenschap hij langzamerhand meer en meer verliest, hoeverder hij westwaarts gaande door de zee afkoelt en vocht opneemt.

§ 9. Voortbrengselen.

De drie rijken der natuur leveren eenen schat van voortbrengselen op, zoo rijk en zoo verscheiden, dat het niet mogelijk is ze alle op te sommen. Wij zullen ons bij de vermelding ervan slechts tot de voornaamste bepalen en, althans wat het plantenrijk betreft, inzonderheid tot die producten, welke als voedingsmiddelen of als handelsartikelen het meest belangrijk zijn.

Plantenrijk.

De Rijst (*Oryza*, in het Maleisch *Padi*, Javaansch *Pari* en *Pantoen*), wordt in geheel het westelijk gedeelte van den Archipel in zoo groote hoeveelheid geteeld, dat in het jaar 1889 de oogst alleen op Java en Madoera (de Vorstenlanden niet medegerekend) 65.527000 pikoel bedroeg.

Volgens de jongste onderzoekingen was deze plant, die tot de overjarige gewassen behoort al wordt zij ook algemeen als éénjarig geteeld, reeds vóór de komst der Hindoe's in den Archipel bekend. Alleen hebben genoemde vreemdelingen de cultuur er van niet weinig verbeterd. De korrels groeien niet in aren, maar evenals die van den haver in losse pluimen aan den top van den halm. Men onder-

scheidt de rijst in twee hoofdsoorten, waarvan de eene afkomstig is van zoogenaamde *Sawah* (kunstmatig besproeide velden) en de andere op droge gronden (Mal. ladang, Jav. tĕgal) geteeld wordt. Overigens bestaan er tal van variëteiten, die naar de plaats waar en de wijze waarop zij verbouwd worden, de kleur, den tijd dien zij noodig hebben om te rijpen, enz., bij de Inboorlingen afzonderlijke namen dragen en in den handel verschillende waarde vertegenwoordigen ([1]). Gepelde of ontbolsterde rijst wordt door de Javanen en Maleiers *bras*, gekookte rijst door de eersten *sĕgå*, door de laatsten *nasi* genoemd, terwijl zij bij de Soendaneesen *kédjo* heet.

Maïs of Turksch koren (*Zea Maïs*, Mal. en Jav. *Djagoeng*) wordt in veel geringere hoeveelheid aangekweekt dan de rijst en niet voor den uitvoer. Zij is ook als voedingsmiddel veel minder gezocht, en wordt slechts gebruikt waar de rijst schaars of in 't geheel niet te bekomen is. Hoogstwaarschijnlijk is deze plant (in het oostelijk gedeelte van den Archipel *miloe* genaamd) door de Portugeezen naar hier overgebracht.

Arrowroot (*Marantha arundinacea*, in het Javaansch verbasterd tot *wahéroet* of ook *garoet*). Van deze plant wordt alleen de wortel gebruikt, die geraspt zijnde een zeer gezond en voedzaam meel oplevert. Daar zij, hoewel de teelt eenvoudig is, nergens in onze Oost-Indische bezittingen op eene eenigszins belangrijke schaal wordt aangekweekt, heeft onder het uitgevoerde meel veel vervalsching plaats.

Sago (Mal. en Jav. *Sagoe*), het meelachtig merg uit den stam van den Sagopalm (*Metroxylon sagus*, Mal. *roembija*), die in het oostelijk gedeelte van den Archipel de rijst als hoofdvoedsel der Inboorlingen vervangt en overigens wordt uitgevoerd.

Koffie (*Coffea Arabica*, Mal. *Kawah*, Jav. *Kahwa* en *Kopi*) wordt in eene zeer groote hoeveelheid vooral op Java en ook in het Gouvernement van Soematra's Westkust en op Noord-Selébes aange-

---

([1]) De cultuur van dit en andere gewassen wordt meer uitvoerig behandeld bij de eilanden, waar zij hoofdzakelijk tehuis behooren. Overigens zie men daarvoor K. W. VAN GORKOM, *De Oost-Indische Cultures, in betrekking tot handel en nijverheid.* Amsterdam, J. H. DE BUSSY, aangevuld in 1884 door een Tweeden vermeerderden druk, terwijl in 1890 nog een Supplement verschenen is. Men zie ook: *Planten van Nederlandsch-Indië bruikbaar voor Handel, Nijverheid en Geneeskunde*, door A. H. BISSCHOP GREVELINK, Amsterdam, 1883, en *Handleiding tot de kennis der Flora van Nederlandsch-Indië*, door Dr. J. G. BOERLAGE, Leiden, 1890—91. Zeer aan te bevelen bij de studie van de Indische flora is ook: *Plantkundig woordenboek voor Nederlandsch-Indië*, met korte aanwijzingen van het geneeskundig- en huishoudelijk gebruik der planten, en vermelding der verschillende inlandsche en wetenschappelijke benamingen, door G. J. FILET, Amsterdam, J. H. DE BUSSY, 1888.

kweekt. Elders, waar de cultuur tot dusverre vrij was, is de productie geringer. De Residentie Palembang, Zuid-Selébes en Bali zijn echter in dit opzicht in de laatste jaren vooruitgegaan. De weersgesteldheid oefent op de koffie grooten invloed uit, zoodat de oogst altijd wisselvallig is. De koffieboom of heester, die oorspronkelijk in Abessinië en Arabië tehuis behoort, is onder den Gouverneur Generaal OUTSHOORN (1691—1704) naar Java overgebracht, maar vooral onder ZWAARDEKROON (1718—1725) werd de teelt daarvan meer uitgebreid. Zij groeit het best tusschen de 600 en 1000 M. boven den zeespiegel en wordt op Java onderscheiden in: 1°. *Boschkoffie*, onregelmatig geplant op terreinen door de bevolking gekozen in uitgeroeide bosschen, waar hier en daar boomen ter beschaduwing blijven staan; de koffie plant zichzelf voort en vormt ook spoedig zelf een bosch; 2°. *Dadapkoffie*, gekweekt in opzettelijk aangelegde koffietuinen, waarin Dadapboomen [1] ter beschaduwing worden geplant; 3°. *Pagĕr-* en *Kampoengkoffie*, die in heggen en op erven der bevolking wordt geplant; deze soort is ook onder den naam Manasoeka-koffie bekend. In enkele streken worden de bladeren van de jonge takken door de Inboorlingen geroosterd en daarvan een soort van theedrank getrokken [2].

Suikerriet (*Saccharum officinarum*, Mal. en Jav. *Tèboe*), waaruit het sap geperst wordt, dat gekookt zijnde de suiker (*goela*) oplevert. De plant werd waarschijnlijk uit China of Indië overgebracht. Zij komt hoofdzakelijk op Java en Soematra voor. In de laatste jaren wordt het suikerriet geteisterd door eene, tot hiertoe nog niet volkomen verklaarde ziekte, waaraan men, wegens de gelijkenis van het aangetaste riet met eene bekende grassoort, den naam *Seréh* (eigenlijk Seré) gegeven heeft [3].

Thee (Mal. en Jav. *Téh*), het gedroogde blad van eenen in China tehuis behoorenden en vandaar (1826) naar Java overgebrachten heester (*Thea sinensis*) waar zij uitsluitend verbouwd wordt. De meeste tuinen vindt men in Buitenzorg, de Preanger-Regentschappen en Bagelèn. In het jaar 1890 bedroeg de productie hier 2.526318 KG.

---

(1) Herhaalde proeven zijn genomen om andere boomsoorten voor beschaduwing te bezigen, doch tot hiertoe spant de Dadap van alle de kroon.

(2) Aangezien de koffieplant in den laatsten tijd veel van eene zekere bladziekte (Hemeleya vastatrik) te lijden heeft, is men op vele plaatsen begonnen met den aanplant van Liberia-koffie, die beter dan de zoogenaamde Java-koffie tegen bedoelde ziekte bestand schijnt te zijn. Hier en daar kan men deze koffieplant ook op de erven der Inlanders aantreffen. Zie hierover o. a. *Indische Tolk* van 20 Dec. 1892.

(3) Zie het bovenaangehaalde *Supplement* van den heer VAN GORKUM en het *N. I. Tijdschrift van Landbouw en Nijverheid*, 1885.

Peper (*Piper nigrum*, Mal. *Lada* Jav. *Maritja*; Soend. *Pĕdĕs*), de vrucht van eene slingerplant, die op de Groote Soenda-eilanden en in den Archipel van Riouw het weligst groeit; Spaansche peper (*Capsicum*, Mal. *Tjabej*, Jav. *Lombok*), de vrucht van eenen heester, die overal op Java voorkomt, waarvan weer verschillende soorten bestaan en de Lange of Staartpeper (*Piper cubebe*, Mal. *Tjabej soelasih*, Jav. *Koemoekoes*), mede op de Groote Soenda-eilanden. Zij worden alle drie zoowel voor den uitvoer als voor eigen gebruik in groote hoeveelheid aangekweekt.

Cacao (*Theobrama Cacao*, Mal. *Pohon tjoklat*), een kleine boom, welks nootvormige vruchten de pitten of boonen (*boewah tjoklat*) bevatten, waaruit de chocolade wordt bereid. Zij worden op sommige der Moluksche eilanden en in het noorden van Selébes op geringe schaal alleen voor den handel, niet voor eigen gebruik, aangeplant en komen ook op Java en Soematra voor.

Tabak (*Nicotiana Tabacum*; Soend *Bako*, Mal. en Jav. *Tĕmbako*) of Virginische tabak, uit Amerika afkomstig en reeds in het begin der 17de eeuw naar Java overgebracht, wordt daar beide voor eigen gebruik en voor den uitvoer aangebouwd. De cultuur van dit gewas is daar echter in de laatste jaren achteruit gegaan, gedeeltelijk ten gevolge van de hooge vlucht, die de teelt van dit product in de Residentie Soematra's oostkust genomen heeft. Ook op andere eilanden wordt tabak voor eigen gebruik verbouwd.

Kruidnagelen (*Caryophyllus aromaticus*, Mal. *Boenga lawang* of *Tjĕngkèh*, Jav. *Tjĕngkèh*), die vooral in de Molukken tehuis behooren; zoo ook de Muskaatnoot (*Myristica fragrans*, Mal. en Jav. *Pala*), waarvan ook de Foelie (*Boenga pala* of *Kĕmbang pala*) komt, zijnde een tusschen den noot en den bolster liggend net (*aril*, zaadmantel). Sedert de finale opheffing van het monopolie kan het bedrag van den oogst niet meer met juistheid worden opgegeven; het is echter zeker dat de kruidnagelcultuur langen tijd in kwijnenden toestand heeft verkeerd. Eerst in de laatste jaren openbaart zich in de Molukken weer meer voorliefde daarvoor. Ook op Soematra's westkust wordt de productie van muskaatnoten en foelie gaandeweg grooter.

Kaneel (*Cinnamomum Zeylanicum*, Mal. en Jav. *Kajoe manis*), de schors van eene boomsoort, die voornamelijk op Ceilon tehuis behoort doch ook op Java, Soematra en andere eilanden wordt aangekweekt. Eene dergelijke, hoewel minder geurige, specerij is de Masoewi (Massooi), die vooral op Nieuw Guinea aangetroffen en naar China uitgevoerd wordt.

Tamarinde (*Tamarindus Indicus*, Mal. *Asam djawa*, Jav. *Asĕm*), die

niet slechts als toespijs maar ook als geneesmiddel gebruikt wordt, komt veel op Java en Madoera voor. Er is ook een wilde Tamarindeboom, die zeer schoon meubelhout oplevert.

Gember (*Zingiber officinale*, Mal. *Halija*, Jav. *Djahé*), de wortel van de Gemberplant (*Amomum zingiber*), die op Java, Soematra en in de Molukken voorkomt, hoewel de beste in China en Japan wordt gevonden.

Betel (*Chavico betle*, Mal. *Sirih*, Jav. *Soeroeh*), eene slingerplant tot de pepersoorten behoorende, wier bladeren eenen prikkelenden smaak hebben en door de Inboorlingen met bijvoeging van andere zelfstandigheden gekauwd worden. Zij komt bijna overal in den Archipel voor.

Gambir (*Uncaria gambir*, Mal. en Jav. *gambir*), een heester die vooral op Soematra en in den Archipel van Riouw, waar de teelt geheel in handen van de Chineezen is, wordt aangekweekt. Het door koking verdikte sap zijner bladeren (*Catechu* of *terra japonica*) wordt bij de Betel gebruikt. Ook bevat de Gambirstruik zeer veel looistof, waartoe zij in groote hoeveelheid, vooral naar China, wordt uitgevoerd. Andere soorten van catechu worden verkregen van de *Acacia catechu*, de *Areca catechu* (eene palmsoort) en andere gewassen.

Onderscheidene soorten van Aloë, uit het sap van welker bladeren geneesmiddelen worden bereid.

De Papaverplant (*Papaver somniferum*, Mal. *Boenga apijoen*, Jav. *Kèmbang apijoen*), uit welker niet geheel rijpe vrucht, door insnijding het sap verkregen wordt, waarvan men het opium of amfioen (Mal. en Jav. *Madat*), bereidt. Zij komt in den Archipel weinig voor; althans wordt er daar geen opium uit vervaardigd, wat trouwens ook verboden is.

De Banaanboom (*Musa paradisiaca*, Mal. en Jav. *Pisang*, Soend. Tjaoe), die eene zeer voedzame en smakelijke vrucht oplevert, wordt vooral op Java overvloedig en in tal van soorten aangetroffen. Zoo ook onderscheidene soorten van Broodvruchtboomen (*Artocarpus*, Mal. en Jav. *Soekoen*, *Nangka* en andere).

Een kleine wilde Pisangsoort (*Musa textilis*) levert in hare bastvezels eene uitmuntende hennep op, bekend onder den naam van *Koffo* of *Manillahennep*. Zij komt vooral in de Molukken voor, en is daar gedurende eenigen tijd op last van het Gouvernement door de bevolking opzettelijk aangekweekt; de geringe resultaten hebben echter deze proefneming doen staken.

De katoenplant (*Gossypium herbaceum*) en de Katoenboom (*Gossypium arboreum*), waarvan de Boomwol (Mal. en Jav. *Kapas*) gewonnen

wordt, die tot vervaardiging van lijnwaad dient. De Wolboom (*Bombax*, Jav. *Randoe*) levert ook eene soort van Boomwol (*Kapoek*) op, welke echter niet geschikt is om geweven te worden, maar alleen dient tot vulling van kussens en dergelijke. Beide soorten worden overal in den Archipel, doch vooral in het westelijke gedeelte, gevonden. De uitvoer van *Kapas* uit Indië is gering, die van *Kapoek* daarentegen neemt van jaar tot jaar toe.

Een dergelijk product als de *Kapoek* levert ook de *Widoeri* (Jav.) of Mal. *Bidoeri* (*Calotropis gigantea*), eene groote plant, die vooral op droge grasvelden en langs de stranden in geheel Oost-Indië veelvuldig in het wild wordt aangetroffen.

De *Rameh* (*Boehmeria sanguinea*, Mal. en Jav. *rami*) is eene uitmuntende vezelstof, welke gewonnen wordt van onderscheidene struiken, die tot de Netelplanten behooren (*Boehmeria tenacissima*, *B. nivea*, e. a.), en geschikt is tot het weven van de fijnste lijnwaden, terwijl van de grovere vezels zeildoek, in het water niet rottende vischnetten en kabeltouwen worden vervaardigd. Zij wordt in onzen Archipel vooral op Java en Soematra aangekweekt (1).

De *Goeni*, ook onder den naam *Jute* bekend, is eene éénjarige plant (*Corchorus capsularis* of *C. olitorius*), wier spinbare bastvezel eene uitstekende soort van hennep oplevert, geschikt tot het vervaardigen van touw en zakken (*goeni*-zakken) en, met wol of andere stoffen vermengd, ook tot het weven van tapijten, gordijnen, enz. Zij behoort oorspronkelijk in Voor-Indië tehuis, doch komt ook op Java voor, waar zij hier en daar, evenals op Borneo, op geringe schaal wordt aangekweekt. — Overigens worden zoogenoemde goenizakken, doch zoo het schijnt minder goed, ook vervaardigd van de bastvezels van den Genitri-palm (blz. 103), den Waroe en andere boomsoorten.

Vele palmsoorten komen in den geheelen Archipel zeer welig voort. De voornaamste daarvan zijn, behalve de boven reeds vermelde Sagoepalm, de volgende:

De Kokospalm (*Cocos nucifera*, Mal. *njioer*, Jav. *Krambil* en *Kelapa*), die vooral aan de stranden gaarne groeit en in veelzijdig nut misschien zijns gelijke niet heeft. Zijne vrucht, de kokos- of klappernoot, bevat een vleeschachtig gedeelte, dat een zeer smakelijk voedsel oplevert en waaruit ook de kokosolie geperst wordt, waaruit men tegenwoordig smakelijke kokosboter fabriceert; alsmede eene hoeveelheid vocht, kokosmelk, hetwelk een zeer verfrisschende drank is.

---

(1) Zie over de *Rameh*: Indische Gids, Jaargang 1882 en 1883.

Het zoo even bedoelde vruchtvleesch wordt in verschillende streken van Indië gekookt en gedroogd en vormt onder den naam van *Coprah* een zeer belangrijk handelsartikel. Uit de schaal der noot worden verder allerlei voorwerpen voor de huishouding vervaardigd; en van het vezelachtige net, dat tusschen de schaal en den groenen bolster ligt, zeer bruikbaar touw. De bladeren dienen den Inlander voor mandjes, borden, schotels en dergelijk huisraad. Uit de bloemscheede verkrijgt men door insnijding den palmwijn, die versch zijnde eenen zoeten smaak heeft en in het Maleisch *nira*, in het Javaansch *lègèn* heet; na de gisting heet hij *toewak* en heeft dan eene bedwelmende kracht. Uit den palmwijn wordt ook eene slechte soort van suiker, alsmede gist, bereid. De toewak verzuurd zijnde is zeer scherpe azijn. De top van den boom vormt eene soort van kool, palmiet genaamd, die eene zeer smakelijke groente is.

De Arèn- of Arèngpalm (*Arenga Saccharifera*, Mal. en Jav. *Arèn*, Soend. *Kawoeng*), welks hoornachtige stengels als schrijfpennen (*qalâm*) gebruikt worden. Van de vezels van den stam wordt een zeer goed touw, *gèmoeti-* of *goemoeti*-touw geslagen, terwijl zij elders voor dakbedekking (Mal. en Jav. *Doek*, Soend *Indjoek*) dienen. Ook uit dezen boom wordt palmwijn getrokken, die versch zijnde zoet van smaak is en waaruit de arènsuiker, bekend als *goela djawa* of »zwarte suiker", bereid wordt; door gisting verkrijgt die drank eene bedwelmende kracht en heet dan in de Molukken *sagoewir* of *sagoeweer*.

De Genitripalm (*Eleocarpus serrata*, Mal. en Jav. *Gĕnitri*, Soend. *Ganitri*). Van de vezelen van zijnen stam maakt men eene soort van touw, ook *goeni*-touw genaamd, dat vooral tot vervaardiging van zakken gebezigd wordt, die mede bekend zijn onder den naam van *goeni*-zakken. De vruchten bezigt men als kralen voor de rozenkrans.

De Nipah-, water- of moeraspalm, ook poelpalm genoemd (*Nipa fructicans*, Mal. en Jav. *Nipah*), wiens bladeren tot het dekken der huizen gebezigd worden en dan *atap* (Jav. *atĕp*, Soend. *ateup*) heeten en van wier bladscheeden fraaie en duurzame matten (*nipah*-matten) worden gevlochten. Ook uit dezen palm, die in het Soendaneesch *daoen* heet, wordt suiker bereid.

De Niboengpalm (*Areca nibung*), wiens ijzersterk hout voor stijlen van huizen en, gespleten, tot latten gebezigd wordt. De palmiet van dezen boom wordt smakelijker geacht dan die van den kokospalm.

De Lontar- of waaierpalm (*Borassus flabelliformis*, Mal. en Jav. *Lontar*), die vooral overvloedig in Oost-Java en op de Kleine Soenda-eilanden voorkomt en wiens bladeren vroeger bij den Inlander vrij algemeen het papier vervingen, waarop hij met eenig puntig werk-

tuig zijne letters griffelde, hetgeen nu nog op enkele plaatsen b. v. op Bali geschiedt.

De Gebangpalm, *Corypha gebanga*, die eene soort van sagoe oplevert van geringe hoedanigheid.

De Aréka- of Pinangpalm (*Areca catechu*), welks noot (Mal. *Pinang*, Jav. en Soend. *Djambé*) bij de Betel wordt gebruikt. Door het sap van dezen boom met rijst te laten gisten verkrijgt men den arak. — En onderscheidene andere palmsoorten meer.

Van de gewassen, die verfstof opleveren, zijn de voornaamste:

De Indigoheester (*Indigofera*, Mal. *Taroem*, Jav. *Tom*), uit welks bladeren de kostbare blauwe verfstof Indigo (Mal. en Jav. *Nila*) wordt bereid. Hij wordt inzonderheid op Java aangekweekt. Sedert de intrekking van de Gouvernementscultuur in 1865 is de teelt van dit gewas op Java achteruit gegaan. Alleen in de Vorstenlanden wordt zij nog op groote schaal gedreven. Buiten Java wordt weinig indigo gekweekt. Op Soematra schijnt men haar te bereiden uit eene slingerplant (*Marsdenia tinctoria*), wier bladeren grooter zijn dan van de Taroem.

De Drakenbloedboom (*Calamus draco*, Mal. *Pohon djĕrĕnang*), eene vooral op Soematra en Borneo voorkomende zware rottingsoort, waaruit men het drakenbloed (*djĕrĕnang*) verkrijgt: eene harsachtige zelfstandigheid, die eene hoogroode verfstof oplevert en ook als geneesmiddel wordt gebruikt.

Sapan- of Braziliehout (*Cæsalpinia sappan*, Mal. *Sapan*, Jav. *Sĕtjang*), een zware heester, welks hart eene bruinroode verfstof bevat, die ook als geneesmiddel dient. Hij wordt voornamelijk op Soematra en sommige der Kleine Soenda-eilanden gevonden, doch komt ook op Java voor.

Sandelhout (*Santalum*, Mal. en Jav. *Tjĕndana*), dat inzonderheid op de Kleine Soenda-eilanden tehuis behoort en een roode verfstof oplevert. Het dient ook als geneesmiddel en reukwerk.

Orlean (*Bixa orellana*) een heester, welks zaadkorrels eene roode verfstof bevatten, die de Javanen *galoegå* noemen.

Saffloor (*Carthamus tinctorius*), eene soort van wilde saffraan, op Java *Kasoemba djawa* genoemd, die eene roode verfstof geeft.

Kurkuma (*Curcuma longa*, Mal. en Jav. *Koemkoema*), eene gele verfstof, die ook als reukwerk wordt gebruikt.

De Bengkoedoe- of Mĕngkoedoeboom (*Morinda citrifolia*), welks wortel eene algemeen gebruikte roode verfstof oplevert. Hij komt vooral in het oostelijke gedeelte van den Archipel voor, doch ook op Java, waar hij *Patjé*, (Soend. *Tjangkoedoe*) heet, terwijl de verf-

stof *Koedoe* genoemd wordt. De vruchten worden hier en daar als zeep gebezigd.

Onderscheidene soorten van Clusia- of Guttegomplanten, wier harsachtig sap eene gele verfstof, guttegom (Mal. *Kondampoeli* of *Getah kambodja*), oplevert.

De Nopal-, eene soort van Cactusplant (*Opuntia coccinillifera*), is belangrijk wegens het daarop levende Cochenille-insect. Zie beneden.

Zeer talrijk zijn ook de boomen en gewassen, die gom-, olie- en harssoorten tot verschillend gebruik opleveren. Hiervan komen de volgende vooral in aanmerking:

De Kamferboom (*Dryobalanops Camphora*, Mal. en Jav. *kapoer*), die den kamfer (*kapoer baroes*) bevat in uitwendig onzichtbare holten in den stam en ook zeer goed timmerhout oplevert. Hij is eene der hoogste boomsoorten en behoort voornamelijk tehuis op Soematra en Borneo ten noorden van den Evenaar. De beste kamfer wordt gewonnen op eerstgenoemd eiland in den omtrek van Baroes, waarnaar hij zijnen naam heeft.

De Benzoëboom (*Styrax Benzoë*) op Soematra en Java, uit welks stam door insnijding de Benzoë (Mal. en Jav. *Mĕnjan* of *Kĕmĕnjan*) wordt verkregen, zijnde eene harsachtige gom, die als geneesmiddel en als reukwerk wordt gebezigd. Er bestaan verschillende soorten van.

De Kajoe-poetihboom (*Melaleuca Cajuputi*), uit welks bladeren de, als geneesmiddel bekende, kajoe-poetih-olie wordt getrokken. Met hars gemengd wordt zij ook tot het kalefateren van vaartuigen aangewend. In de Molukken, vooral op Boeroe, Ambon en Séram, groeit deze boom het weligst, hoewel hij ook op Soematra en andere eilanden voorkomt.

De Castor-olieplant (*Ricinus communis*), ook *Palma Christi* en *Wonderboom* (Mal. en Jav. *Djarak*; Soend. *Kaliki*) genoemd, die vooral op Soematra, Java en Selébes gevonden wordt en uit welker zaad men de castor-olie (Mal. *Djarak bĕnggala*, Jav. *Lĕngå kĕstroli*) perst, die als geneesmiddel wordt gebruikt. Het zaad van andere Djaraksoorten wordt door de Inboorlingen tot verschillende doeleinden, o. a. tot het bereiden van lampolie, gebezigd. Ook de bekende *Sesam*-olie uit de *Sesamum-Indicum* (Jav. *Widjèn*) dient tot velerlei gebruik.

De Rasamala (*Liquidambar altingiana*), hoofdzakelijk in Westelijk Java, die eene welriekende hars, door de Inlanders voor het branden van reukwerk gebezigd, bevat. Deze boom, die eerst op eene hoogte van 30 à 35 M. takken schiet, en ook *Kimala* wordt genoemd, bereikt somtijds eene hoogte van 65 M.

De Sandrakboom (*Retinodendrum rassak*, Mal. *Mĕdang damar*), die op Soematra en Borneo voorkomt, en het Sandrak oplevert, een hars, die in vernissen wordt gebruikt.

De *Medang batoe* en dergelijke boomsoorten, vooral op Soematra, die onderscheidene soorten van hars (*damar*) opleveren, zoo tot het vervaardigen van fakkels, het kalefateren van vaartuigen, als ander gebruik.

De *Ficus elastica* en onderscheidene andere, tot het geslacht der vijgeboomen behoorende, die vooral op Soematra voorkomen, leveren gom-elastiek (caoutchouk, Mal. *Gĕtah karèt*) op, welke door insnijding in den stam wordt verkregen of vanzelf daaruit druipt. Op dezelfde wijze wordt uit de *Isonandra gutta* de *Gètah pĕrtja* gewonnen.

De Kanariboom (*Canarium commune*), eene soort van amandel, die vooral in de Molukken wordt gevonden, waar men hem tot bebeschutting der muskaatnotenboomen tusschen deze plant. Uit zijne vrucht wordt eene zeer smakelijke olie geperst, die men in plaats van boter bij het bereiden van spijzen gebruikt.

De Kemiriboom (Aleurites triloba) die eene dergelijke noot (Jav. *Kèmiri*; Mal. *Koembèk* of *Boewah-kèras*) oplevert.

De Boterboom op Soematra en Borneo (*Bassia longifolia*) welks steenvrucht een vleeschachtig merg bevat, waaruit door koking een vet verkregen wordt, dat in zuiverheid van smaak de beste olie overtreft en als *minjak tĕngkawang* ([1]) in den handel voorkomt. Een dergelijk vet, dat vooral tot bereiding van kaarsen wordt benuttigd, levert de *Tangkalak* (*Lepidodenia Wightiana*).

Zeer vele boomen leveren ook uitmuntend timmer- en meubelhout op; zooals:

De Djatiboom (*Tectona grandis*), welks hout (bekend als *Teak* of *Tèkhout*) uitmuntend voor den scheepsbouw geschikt is, en in deugdzaamheid dat van onzen eik overtreft. Hij komt vooral in Midden-Java voor.

Het IJzerhout (*Sideroxylon*, Mal. *Kajoe besi*, *Pindis* of *Kĕpinis*), dat veel op Soematra en Borneo voorkomt en wegens zijne hard- en duurzaamheid voor palen, stijlen en palissaden zeer geschikt is.

Ebbenhout (*Ebenus*, Mal. *Kajoe arang*) en Wortelhout (*Rhizophora mucronata*, Mal. *Bakau* of *Manggi*, Jav *Tandjang*) en Lingua (*Lĕnggoea*): drie fraaie houtsoorten, die inzonderheid voor het vervaardigen van meubelen geschikt zijn. Zij worden vooral in de Molukken gevonden.

De Soerènboom (*Cedrela febrifuga*), met een vast, welriekend en schoon hout, dat ook eene koortsverdrijvende kracht heeft en voor timmer- en meubelhout zeer geschikt is.

([1]) Zie: *Indische Gids*, 1884, I en 1887, I.

De Garoeboom, vooral op Java en Soematra, welks vast en fraai gevlamd hout (*lignum aloës*) tot het vervaardigen van lansstelen en dergelijke voorwerpen, en ook als reukwerk gebruikt wordt.

Vele soorten van Bamboes (*Bambusa*, Mal. *Boeloeh* en *Bamboe*, Jav. *Pring*, Soend. *Awi*), worden door den geheelen Archipel heen in overvloed aangetroffen. Zij zijn voor den Inlander van onberekenbaar nut en dienen hem tot het bouwen van zijne woningen, het omheinen van deze, het vervaardigen van allerlei huisraad enz. Bij enkele stammen vervangt het zelfs de plaats van ons papier. De jonge spruitjes worden gegeten. Zoo ook onderscheidene rottingsoorten (*Calamus*, Mal. *Rotan*, Jav. *Pandjalin*, Soend. Howè), waarvan de dunnere als bindrotting en tot het vlechten van matten, manden en dergelijke voorwerpen worden gebezigd.

Alang-Alang (*Imperata arundinacea*, Mal. *Lalang*, Jav. Alang-alang), eene grassoort vooral op Java, die drie of vier voet hoog wordt, en tot dekriet der huizen dient.

Aan eetbare gewassen, zoo fruiten als keukengroenten, heeft de Archipel zoo grooten overvloed, dat wij er slechts een zeer klein gedeelte van kunnen vermelden.

Vele soorten van Peulvruchten (Mal. en Jav. *Katjang*), die zoowel tot spijs gebruikt worden als om er olie uit te persen.

Verschillende Aardvruchten (Mal. *Oebi*, Jav. *Oewi*), die onzen aardappel vervangen; schoon deze laatste ook op Java, Soematra en elders onder den naam van *Kentang wolanda* wordt aangekweekt. Hetzelfde is met zeer vele Europeesche keukengroenten het geval, die, naarmate zij meerdere of mindere warmte behoeven, in lagere of hoogere streken worden geteeld.

Onderscheidene soorten van Oranjeboomen (*Aurantium*, Mal. en Jav. *Djeroek*), die den Sina's appel (*Djèroek manis*), oranje-appel (*Djèroek djinar*), citroen (*Djèroek boetoen*), limoen (*Djèroek nipis*), enz. opleveren. Verder de Ananas (Mal. en Jav. *Nanas*, Soend. *Ganas* en *Danas*); verschillende Manggasoorten (Soend. *Boewah*); de Manggis of Manggistan; de Doerian (Durio Zibethinus, Soend. *Kadoe*), die echter wegens haren onaangenamen reuk veelal niet in den smaak der Europeanen valt, maar bij de Inlanders zeer gezocht is; en ontelbare andere.

Dierenrijk.

Ook ten opzichte van het Dierenrijk bepalen wij ons tot de vermelding der belangrijkste soorten. Deze zijn de volgende:

De Olifant (*Gadjah*) op Soematra, wiens slagtanden het ivoor (Mal. en Jav. *Gading*) opleveren.

De Rhinoceros (Mal. *Badak*, Jav. *Warak*), waarvan de tweehoornig (*badak karbau*) alleen op Soematra en de éénhoornige (*badak gadja*) ook op Java wordt aangetroffen. Zijne hoornen (*Tjoela*) komen oo in den handel voor.

Onderscheidene soorten van Tijgers (Mal. *Harimau*, Jav. *Matja* of *Simå*), inzonderheid op Java en Soematra.

De Maleische Beer (Mal. *Bĕroewang* of *Bĕrwang*), op Soematra.

Door den geheelen Archipel vindt men eene menigte soorten va Slangen (Mal. *Oelar*, Jav. *Sawĕr* en *Oelå*); onderscheidene soorte van Apen, die verschillende namen dragen en daaronder de bekend *Orang-oetan* (*Majas* of *Mawas*) op Soematra en Borneo; Herten (Ma *Roesa*, Jav. *Mĕndjangan*), waarvan eveneens verschillende soorten me onderscheidene namen; Geiten (Mal. en Jav. *Kambing*); Zwijnen (*Babi* en Wilde Zwijnen (Mal. *Babi oetan*, Jav. *Tjèlèng*).

De Civetkat of het Muskusdier (*Kastoeri*), waarvan de civet word verkregen.

Paarden (Mal. *Koeda*, Jav. *Kapal* en *Djaran*), waarvan de best inlandsche rassen op Selébes, Soembawa en Roti gevonden worden Ook Arabische en andere rassen zijn in den Archipel ingevoerd.

Buffels (Mal. *Karbau*, Jav. *Kĕbo*), die als trekdieren van onbere kenbaar nut zijn en ook als slachtvee gebruikt worden. Het vleesc der buffels, en ook van herten en geiten (Mal. *Kambing*, Jav. *Wèdoes*) in de zon gedroogd zijnde heet *Dèndèng*. Veel, inzonderheid Bali neesch en Madoereesch rundvee (Mal. *Lĕmboe*, Jav. *Sapi*). Wild runderen of woudstieren (Jav. *Bantèng*). Europeesch rundvee, in Indië ingevoerd, tiert er niet goed.

Van de ontelbare vogelsoorten komen wegens hare nuttighei vooral in aanmerking: Hoenders (*Ajam*); Duiven, in onderscheiden soorten, die verschillende namen dragen; Eenden (Mal. *Itik* of *Bèbèk* Jav. *Bèbèk*); Ganzen (Mal. *Gangsa*, Jav. *Bannjak*) en dergelijke, di in grooten overvloed voorkomen en veel gegeten worden. Voort eene soort van Zeezwaluw *Salanganen* (Mal. *Boeroeng lajang-lajang goha*, Jav. *Walèt*), die de bekende eetbare vogelnestjes maakt, welk hoofdzakelijk naar China worden uitgevoerd en aan het Gouverne ment, dat op de niet aan anderen toebehoorende gronden het mono polie daarvan heeft, eene belangrijke bron van inkomsten opleveren

Van de insecten vermelden wij alleen: de Bijen (Mal. *Lĕbah*, Jav *Tawon*), die in holle boomstammen of aan de takken nestelen, en honig (Mal. *Ajĕr madoe*, Jav. *Madoe*), maar vooral was (Mal. *Lilin*, Jav. *Malam*) opleveren; de Zijdeworm (Mal. *Oelar soetra*, Jav. *Oelèt soetrå*), die in 1718 door den Gouverneur Generaal ZWAARDEKROON

naar Java is overgebracht (de zijdeteelt mislukte echter en is op Java steeds blijven mislukken); en de Cochenille (*Kossenil*), een zesbeenig insect, omstreeks 1830 uit Spaansch West-Indië naar Java overgebracht, dat op de Nopalplant leeft en eene kostbare roode verfstof oplevert. Wegens hare bijzondere schadelijkheid noemen wij hier ook de Witte mieren (Mal. en Jav. *Rajap*), die in zeer korten tijd het zwaarste houtwerk doorknagen ([1]), de zoogenaamde rijststinkvlinder (Jav. *Walang sangit*, Mal. *Bilalang padi*, Soend. *Koengkang*), die groote schade aan de padi veroorzaakt en wegens hare lastigheid de Muskieten (Mal. *Njamoek*, Jav. *Lĕmoet*, Soend. *Rambètoek* en *Renngit*).

De zeeën en rivieren van den Archipel zijn zeer rijk in eetbare vischsoorten, kreeften, schildpadden en schelpdieren, waaronder ook parel- en parelmoer-oesters. De wateren tusschen Selébes en Nieuw Guinea zijn in dit opzicht het rijkst bedeeld; hier vindt men den Cachelot, eene walvischsoort, die behalve traan ook spermacetie of amber oplevert; het schoonste schildpad (Mal. *Karat*) en de fijnste parelen (*Moetijara*). De Tripang (*Holothuria edulis*), de zoogenaamde zee-egel, eene soort van zeekwal, die vooral in China als eene lekkernij geldt en in groote hoeveelheid derwaarts wordt uitgevoerd, wordt overal in den Archipel gevonden; het zijn inzonderheid de Mangkasaarsche en Boegineesche visschers, die zich op eene groote schaal met de vangst hiervan bezig houden. Er bestaan verschillende soorten van Tripang. De Troeboek, ook wel de Indische elft genoemd, die vooral om de kuit gezocht wordt, is een zeevisch, die veel voorkomt in de Straat van Malaka, inzonderheid in en nabij de Brouwersstraat, en ook in den Riouw-archipel.

Onder de schadelijke waterdieren zijn vooral te vermelden de Krokodillen of Kaaimans (Mal. *Boewaja*, Jav. *Båjå*, Soend. *Boehaja*), die de rivieren onveilig maken; en de Haaien (Mal. *Hijoe*, Jav. en Soend. *Tjoetjoet*), die overal in zee worden aangetroffen; het vel en de vinnen van deze laatsten hebben als handelsartikel waarde ([2]).

([1]) In den paartijd krijgen deze witte mieren vleugels en heeten dan, op Java *Laron* en *Soeloeng*, Soend. *Siraroe*. Er bestaat ook nog eene kleine lichtbruine miersoort (*warangas*), die even vernielend werken.

([2]) Voor nadere bijzonderheden over de Planten en Dieren van Ned.-Indie, verwijzen wij nog naar het werk van Dr. OTTO MOHNIKE: *Blicke auf das Pflanzen und Thierleben in den Niederländischen Malaienländern.* Munster, 1883 en het in 1890 bij E. J. BRILL verschenen boek van Dr. MAX WEBER, *Zoologische Ergebnisse einer Reise in Niederländisch Oost-Indiën.* Men zie ook Dr. BLEEKER in de Verhandelingen van het Bat. Genootschap over Oost-Indische Vischsoorten.

Delfstoffenrijk.

Het delfstoffenrijk levert: Diamanten (Mal. en Jav. *Intan*), op B neo; Goud (Mal. en Jav. *Mâs* of *Amâs*), op Borneo, Soematra, Se bes en Timor; Platina (Mal. *Mâs kodok*), op Borneo; Zilver (M *Pejrak*, Jav. *Sèlåkå*), in geringe hoeveelheid op Borneo en Soemat Koper (Mal. *Tĕmbaga*, Jav. *Tĕmbågå*), op Timor en een weinig Borneo; IJzer (Mal. *Bĕsi*, Jav. *Wĕsi*), op Selébes, Soematra en B neo; eene soort van Wit ijzer (Mal. *Pamor*), dat tot het demasceer van zwaarden en krissen gebezigd wordt, op Selébes en Bĕlitoen Tin (Mal. *Timah poetih*, Jav. *Timah*), in uitmuntende hoedanighe en groote hoeveelheid op Bangka, Bĕlitoeng en de Karimon-eilande en van mindere hoedanigheid op enkele andere eilanden; Lood (M *Timah hitam*, Jav. *Timah boedĕng*), op Soematra en Borneo; Zi (Mal. en Jav. *Timah sari*), in geringe hoeveelheid op Soematr Antimonium of Spiesglans, vooral op Borneo en Soematra; Stee kolen (Mal. *Arang batoe*, Jav. *Arĕng watoe*), op Borneo, Soematr Java en Batjan; Jodium en Naptha of Aardolie (Mal. *Minjak tana* Jav. *Lĕngå lantoeng*), op Java; Salpeter (Mal. en Jav. *Sèndawa* vooral op Java; Zwavel (Mal. *Balirang*, Jav. *Walirang*), bijna alle vulkanen, en warme en koude Minerale bronnen van verschi lende kracht veelal in hunne nabijheid, vooral op Java in zeer gro aantal. Marmer (*Poewalam*), op Java doch inzonderheid op So matra. De prachtigste koraalsoorten overal op den bodem der ze Zout (Mal. *Garam*, Jav. *Sarĕm* en *Oejah*), dat van de beste hoed nigheid op Madoera voorkomt, wordt ook op de andere eilande door eenvoudige uitdamping van het zeewater verkregen. Leem klei (Mal. *Tanah lijat*, Jav. *Lĕmpoeng*) tot het bakken van steene en fijner aardewerk wordt bijna overal gevonden en Kalk (Mal. e Jav. *Kapoer*) uit schelpen, koraal en andere steensoorten vervaa digd. Op Java en elders wordt een soort van eetbare klei, *amp* genoemd, gevonden, welke bij de Inboorlingen voor eene lekkern geldt ([1]).

([1]) Zie bij VETH *Java*, Deel I, blz. 122 en *Indische Gids*, 1891, blz. 398.

DERDE HOOFDSTUK.

BEVOLKING.

§ 1. Verschillende rassen der inboorlingen.

De volkeren die het westelijk deel van den Nederlandsch Oost-Indischen Archipel — en wel tot op eene lijn getrokken langs de oostkust van Selébes en van West-Flores — bewonen, behooren tot het *Maleische-* of *Indonesische* ras. Een daarvan in tal van opzichten verschillend ras vormen de *Papoea's* van Nieuw-Guinea en bijbehoorende eilanden — waaronder ook de Aroe-groep — van wie men algemeen aanneemt, dat zij vroeger meer naar het westen verspreid waren, doch in lang vervlogen tijden door de Maleiers naar hunne tegenwoordige woonplaats zijn teruggedrongen of zich met dezen als 't ware tot een nieuw ras vermengd hebben. Dit nieuwe of gekruist ras, dat op de eene plaats meer het Maleische, elders meer het Papoesche type vertoont en waarvan de Alfoeren de hoofdvertegenwoordigers zijn, bewoont de eilanden gelegen beoosten boven bedoelde lijn en de westkust van Nieuw-Guinea. Ook bij de talrijke afzonderlijke stammen, waarin de beide hoofdrassen verdeeld zijn, worden tal van afwijkingen aangetroffen. Onder de Maleiers is dit hier en daar zelfs zoo sterk, dat sommige geleerden nog een derde op zichzelf staand ras meenen te moeten onderscheiden, waaraan JUNGHUHN den naam van het *Bataksche* gegeven heeft. Het is echter zoo goed als uitgemaakt, dat de bewoners van het westelijk deel van den Archipel oorspronkelijk ééne familie hebben uitgemaakt, terwijl de onder hen bestaande verschillen in voorkomen, gebruiken, taal, enz., alleen aan lokale toestanden — klimaat, gesteldheid van den bodem, levenswijze, enz. — en vreemde invloeden moeten worden toegeschreven ([1]).

([1]) CRAWFURD, *Foreign quarterly review*, 1834; VON HUMBOLDT, *Ueber die Kawi-Sprache auf der Insel Java*, B. II, S. 211; JUNGHUHN, *Die Battaländer auf Sumatra*, Th. II, S. 282; Dr. G. A. WILKEN, *Handleiding voor de vergelijkende Volkenkunde van Nederlandsch-Indië;* BOSSCHER, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Deel II, blz. 342; VON ROSENBERG in hetzelfde Tijdschrift, Deel III, blz. 374; WALLACE, *The Malay Archipelago* (VETH'S »Insulinde," Deel II, blz. 480). Zie ook de kaart van Dr. KAN en de daarbij behoorende *Toelichting*, blz. 55.

Het Papoesche ras.

Het Papoesche- of Melanesische ras heeft, zooals wij zagen, zijne echte vertegenwoordigers in onze bezittingen thans alleen nog in het oostelijke gedeelte van den Archipel, vooral op Nieuw Guinea en de eilanden in de nabijheid daarvan gelegen. Zij verschillen aanmerkelijk van de Afrikaansche Negers en worden in onderscheiding van dezen ook wel Austraal-Negers geheeten. De Maleiers geven aan de Inboorlingen van Nieuw Guinea den naam van Papoewa's, onder welken zij algemeen bekend zijn ([1]).

Op de Philippijnsche eilanden en elders woont een stam, welks leden tot hiertoe vrij algemeen tot het Papoesche ras gerekend werden. Het zijn de zoogenaamde *Negrito's* (Negertjes), die bij de Maleiers *Aita* (zwarten) heeten, terwijl zij in het Kedah-gebergte op Malaka als *Semang* en in de Golf van Bengalen als *Mincopies* bekend staan. Het is zeer wel mogelijk dat zij vroeger met de bewoners van Nieuw-Guinea ééne familie hebben uitgemaakt, doch op het oogenblik vertoonen zij met dezen zoovele en belangrijke verschilpunten, dat vele geleerden gemeend hebben hen voor een afzonderlijk ras te moeten houden.

De Papoewa's zijn, volgens de beschrijving van WALLACE, donkerroetachtig bruin van huidkleur, soms bij zwart af, maar nooit geheel gelijk aan het gitzwart van andere Negerstammen; de verscheidenheid in tint is echter sterker dan bij de Maleiers, en dikwijls is de kleur slechts zwartachtig bruin. Het haar is stug, dor en kroezig, en groeit in kleine bosjes of krullen, die in de jeugd zeer kort en ineengedrongen zijn maar op lateren leeftijd tot eene aanzienlijke lengte uitgroeien en dan den dichten, kroezigen raagbol vormen, die de trots van den Papoewa uitmaakt. Het gelaat prijkt met eenen baard van denzelfden kroezigen aard als het hoofdhaar; ook armen, beenen en borst zijn min of meer met soortgelijk haar begroeid. In grootte overtreft de Papoewa den Maleier en staat hij gelijk met de

---

([1]) Verschillende schrijvers hebben hunne meening geuit over de beteekenis van dit woord *Papoewa* of *Papoea*. Volgens sommigen zou het door »kroesharig" of »Oosterling" moeten worden vertaald. De meest aanneembare verklaring is echter, dat het uit de taal der Molukken stamt, waar *papoea* hier en daar »verward" of »in de war zijn" (van voorwerpen) beteekent en, later op de bewoners van N. Guinea (tanah papoea) overgebracht, oorspronkelijk gediend heeft om den verwarden haarbos van deze eilandbewoners (orang papoea) aan te duiden. Zie *Indische Gids*, 1880, Deel II, blz. 984 en 1883, Deel I blz. 299. Vergelijk ook A. B. Meijer, *Ueber die Namen Papua, Dajak und Alfuren.* Wien 1883.

gemiddelde lengte der Europeanen, zoo hij die niet overtreft. De beenen zijn lang en dun, en de handen en voeten grooter dan bij de Maleiers. Het aangezicht is eenigszins gerekt, het voorhoofd platachtig; de wenkbrauwen treden sterk naar voren; de neus is groot, eenigszins gebogen en hoog, dik aan den wortel, met breede neusgaten, waarvan echter de opening door de overhangende spits bedekt is. Die groote neus geeft aan het geheele gelaat een veel meer Europeesch voorkomen dan de Maleier bezit; en de bijzondere vorm van dit lichaamsdeel en de aard van het haar kunnen ons de beide rassen onmiddellijk doen onderkennen ([1]). Voorts zijn de Papoewa's levendig van aard, zeer prikkelbaar, in hooge mate vrijpostig en gewoon om aan hunne gewaarwordingen door luid geschreeuw en gelach en wild gespring, lucht te geven. Hoewel deze Austraal-negers geheel onbeschaafd zijn, schijnt het hun aan verstandelijken aanleg niet te ontbreken en bezitten zij eenigen kunstzin, die zich onder anderen openbaart in het snijwerk, waarmede zij hun huisraad, hunne woningen en vaartuigen versieren.

Het Maleische ras.

Ook van de Maleiers hebben WALLACE en anderen eene persoonsbeschrijving gegeven, die wij hier in hoofdzaak laten volgen.

Wij merken hierbij echter nogmaals op (zie blz. 111) dat de vermenging met vreemdelingen en de eigenaardige toestanden, waarin enkele volken geleefd hebben, belangrijke afwijkingen in karakter, aard en wezen hebben teweeg gebracht, zoodat de hier gegeven schets niet in alle deelen op elken Maleischen stam van toepassing is.

De Maleiers dan zijn licht-roodachtig bruin, met eene min of meer olijfkleurige tint, waarin bij de verschillende stammen geen aanmerkelijk verschil is. Dezelfde gelijkmatigheid vertoont zich in het haar, dat grof, zwart en sluik is; zoodat eene lichtere tint of eenig spoor van golving of krullen als een bijna zeker bewijs van de bijmenging van vreemd bloed mag beschouwd worden. De mannen hebben weinig baard, en de borst en ledematen zijn niet behaard. De grootte is vrij gelijkmatig en altijd aanmerkelijk beneden het gemiddelde van die der Europeanen. Het lichaam is sterk gebouwd, de borst goed ontwikkeld, de voeten zijn klein, dik en kort; de handen zijn

([1]) O. PESCHER zegt: Am jüdischen Typus seiner Nase ist der Papuane zu erkennen. Völkerkunde, S. 79.

klein en kunnen fijn genoemd worden. Het gelaat is eenigszins breed en platachtig; het voorhoofd is vrij rond; de wenkbrauwen zijn plat, de oogen zwart en in zeer geringe mate schuinsch van stand; de neus is vrij klein, niet uitstekend maar recht en wèlgevormd, met de punt een weinig afgerond en de neusgaten wijd en nog al geopend; de jukbeenderen zijn eenigszins uitstekend, de mond is groot, de lippen zijn breed en wèlbesneden doch niet uitpuilend; de kin is rond en goed gevormd. Van karakter is de Maleier ingetrokken, onvatbaar voor levendige indrukken. Men bemerkt weinig wat er in hem omgaat; het gevoel van verwondering, verrassing of vrees vertoont zich nooit naar buiten en is waarschijnlijk ook niet zeer sterk. In zijn spreken is hij langzaam en bedaard; en zelfs als hij eenig onderwerp opzettelijk te behandelen heeft, komt hij niet zonder veel omwegen tot de zaak. Dit laatste geldt vooral die stammen, die eeuwenlang onder vreemde heerschappij hebben gestaan.

Wanneer wij uitgaan van het standpunt, waarop nu nog de onbeschaafdste stammen staan, mogen wij ons de oorspronkelijke Maleiers voorstellen als een geheel ruw, in den natuurstaat levend volk, dat òf zonder vaste woonplaatsen rondzwierf òf eenvoudige huizen bewoonde, veiligheidshalve — ter bescherming tegen schadelijk gedierte en omdat de dorpen zoo dicht mogelijk bij de rivieren, de eenige verkeerswegen, waren aangelegd — op palen gebouwd en die somtijds voor vele gezinnen of voor een geheel dorp gezamenlijk dienden. Hunne kleeding bestond in een uit boomschors vervaardigd bedeksel om de middel, waaraan bij eenige meerdere beschaving als sieraad ringen van koralen, schelpen (later van koperdraad) om hals, armen en beenen werden toegevoegd. Zij leefden van jacht en visscherij en wat de natuur hun naast zeer primitieven landbouw opleverde; de grond had voor hen geene bepaalde waarde en er was dan ook geen eigendomsrecht daarvan bekend. Evenals zij de schadelijke wilde beesten doodden en hunne koppen of huiden als tropeeën medenamen, zoo ook hunne vijanden onder de menschen, wier hoofden dan hunne woning versierden (koppensnellers blz. 121) en wier lichamen zij somtijds evenals die der dieren verslonden. Hun godsdienst bestond in eene ruwe vergoding der natuurkrachten (animisme) en openbaarde zich verder in de vrees voor en de vereering van allerlei ontzagwekkende voorwerpen in de natuur en onzichtbare bovenzinnelijke wezens, waartoe ook de geesten der afgestorvenen behoorden, die zij dus door bezweringen moesten trachten te verdrijven of door offeranden, hier en daar ook menschen-

offers, te bevredigen (fétisisme, spiritisme) (¹); de waarzeggerij speelde bij hen eene groote rol, bijv. het raadplegen van de vlucht en het geschreeuw van vogelen vóór het aanvangen van belangrijke ondernemingen; ook ziekten werden aan den invloed (eigenlijk het inwonen) van booze geesten toegeschreven en moesten dus door bezweringen worden genezen; algemeen was verder het geloof aan »goede" en »kwade" dagen en evenzoo het met de geestenvereering saamhangende *pemali* (het *taboe* der Zuidzee-eilanden), dat bij de onderscheidene stammen verschillende namen droeg, doch waardoor bij allen personen, zaken en plaatsen tijdelijk of voortdurend voor onschendbaar werden verklaard. In het algemeen stonden zij op geen hoogeren trap van beschaving dan waarop zich nu nog de woeste inboorlingen van Australië bevinden (²).

Het hierboven in korte trekken geschetste heidendom leeft op het oogenblik nog bij verscheidene Indische stammen zoo goed als onveranderd voort. Bij anderen is het in meerdere of mindere mate naar den achtergrond gedreven, ten gevolge van het optreden van vreemdelingen, die hun met nieuwe godsdienststelsels bekend gemaakt en ook in andere opzichten tot hunne beschaving en verlichting hebben bijgedragen. In de eerste plaats komen hierbij in aanmerking de *Hindoe's*, wier invloed zich eeuwenlang in den Archipel heeft doen gevoelen en aan wie voornamelijk de splitsing der volkeren van Indië in beschaafden en onbeschaafden is toe te schrijven.

Hoewel de geschiedenis der tochten en kolonisatiën van deze Hindoe's in den Indischen Archipel nog in het duister ligt, mag men toch op verschillende gronden aannemen, dat reeds omstreeks het begin van onze tijdrekening, of wellicht reeds vroeger, Indische kolonisten, naar het algemeen gevoelen hoofdzakelijk bewoners van de kust van Koromandel (Kalinga, Kling) zich op de Oost-Indische eilanden en inzonderheid op Java hebben neêrgezet, welk laatste eiland zij later geheel aan zich onderwierpen en er een gebied stichtten, dat eerst in de 15de eeuw voor de macht van den Islam is bezweken. Ook op de kusten van het Schiereiland Malaka, in sommige gedeelten van Soematra en op Bali schijnen zuivere Hindoevolkplantingen te hebben bestaan; maar overigens is het Hindoe-

---

(¹) Zie over dit zoogenaamd Polynesisch heidendom inzonderheid de stukken van Dr. G. A. WILKEN, (in de *Indische Gids*): »*Het Animisme bij de volken van den Indischen Archipel*" en diens *Handleiding voor de vergelijkende Volkenkunde van N.-Indië*, blz. 544 en volgd.

(²) Men zie hierover verder Dr. J. PIJNAPPEL, *Geographie van Nederlandsch Indië*, 3de druk, 's Gravenhage, 1881; VETH »Java," Deel II, blz. 18.

Javaansche rijk (Mådjåpahit) het uitgangspunt van verdere kolonisatie geweest. Vooral in de zuidelijke helft van Soematra en langs de kusten van Borneo, inzonderheid in het zuidoosten, hebben de Hindoe-Javanen zich verspreid; ook op het zuidelijke Schiereiland van Selébes zijn nog duidelijke sporen van hunnen invloed merkbaar; meer noord- en oostwaarts in den Archipel zijn die echter minder te ontdekken ([1]).

Het is ons, bij gebrek aan historische gegevens, niet mogelijk een antwoord te geven op de vraag in hoeverre de op blz. 114 van de Maleiers gegeven schets nog op hen van toepassing was, toen de bovengenoemde voor dien tijd zeer beschaafde Hindoes (Brahmanisten en Boeddhisten) zich in den Archipel vertoonden. Wij weten alleen dat de rijst en het gebruik van den ploeg ter ontginning van den grond en enkele andere zaken hun niet meer onbekend waren en de mogelijkheid bestaat dus, dat hun reeds langs eenen anderen weg eenige beschaving was bijgebracht. Veel kon dat echter niet geweest zijn en zoo mogen wij blijven aannemen, dat de groote omwenteling, die de inlandsche maatschappij in sommige deelen van onze tegenwoordige Bezittingen op elk gebied ondergaan heeft, voornamelijk aan de Hindoes te danken is. Vooral voor de Javanen is hun optreden tot grooten zegen geweest. In de eerste plaats leerden dezen van de vreemdelingen het aanleggen en bearbeiden van sawah's, welke Java en enkele andere eilanden tot groote voorraadschuren van de rijst hebben gemaakt. Evenzoo de cultuur van allerlei andere gewassen, deels tot voeding, deels tot het vervaardigen van kleedingstukken (spinnen, weven, enz.), waarvan het gebruik hun, zooals wij zagen, tot dusverre nagenoeg onbekend was geweest. In de bouw- en beeldhouwkunst waren de Hindoes uitstekende meesters, gelijk de overblijfselen zulks nog getuigen ([2]). De oorspronkelijke taal der Javanen ontwikkelde zich onder den invloed van het Hindoesch tot een der belangrijkste talen van Indië. Een letterschrift werd ingevoerd en daardoor voor den Inboorling de toegang geopend tot de voortbrengselen der rijke Hindoesche

---

([1]) Zie VETH »Java," Deel II, blz. 21 en volgd.; Dr. H. KERN, *Over den invloed der Indische, Arabische en Europeesche beschaving op de volken van den Indischen Archipel.* Leiden, E. J. BRILL, 1883.

([2]) Een volledige lijst van de voornaamste overblijfselen uit den Hindoetijd op Java vindt de lezer in Deel XLVI van de Verhandelingen van het Bat. Genootschap, 1891. Men zie ook: *Catalogus der Archeologische verzameling van het Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, door W. P. GROENEVELDT. Batavia, 1887. Zie ook beneden, Hoofdstuk I, § 19. Te Djokjokarta bestaat eene »Archeologische Vereeniging" tot onderhouding en beveiliging van Hindoe-oudheden.

literatuur, waaraan later de voornaamste stukken voor het zoozeer geliefkoosde wajangspel ontleend zijn. De godsdienst der Hindoes, het zoogenaamde Hindoeïsme (Brahmanisme en Boeddhisme), met zijnen invloed op het huiselijk en maatschappelijk leven, kreeg langzamerhand het overwicht op de ruwe geestenbegrippen der Inboorlingen. Een meer of minder geregeld algemeen bestuur van het land, van districten en dorpen, verving het recht van den sterkste en het autocratisch gezag der familiehoofden, die vroeger de eenige machthebbers waren. En vooral verdienen als voermiddelen der beschaving vermeld te worden de scheepvaart en zeehandel, die, hoewel niet onbekend, ook aan de Hindoes in den Archipel hun groote uitbreiding te danken hebben en den Javanen, die zich langzamerhand tot een krachtig Hindoe-Javaansch volk ontwikkeld hadden, in de gelegenheid stelden om op hunne beurt elders als hervormers op te treden.

Van een geheel anderen aard is de invloed, welken in later tijd de Mohamedanen op de Maleische stammen hebben uitgeoefend. De Arabieren kwamen in den Archipel, hoofdzakelijk ook voor den handel, doch het zouden geen echte Moslems zijn geweest, indien zij de kennismaking met onze Insulaners niet hadden benuttigd om dezen voor den Islam te winnen. Natuurlijk kon dit doel alleen langs vreedzamen weg — door voorbeeld en prediking, maar vooral door het aanknoopen van familiebetrekkingen met invloedrijke Inlanders — worden bereikt. De voorstelling toch, als zouden zij hunnen godsdienst met geweld hebben ingevoerd, is valsch. Daartoe was hun aantal steeds te gering. Eerst veel later, toen de inheemsche bevolking voldoende door hen bewerkt was, heeft ook het zwaard tot de vestiging der mohamedaansche heerschappij het zijne bijgedragen. In de 12de of 13de eeuw werd de Islam het eerst op Soematra verkondigd en wel met gunstig gevolg. Ook op Java traden al spoedig vele Inboorlingen, en daaronder ook personen van macht en aanzien (¹), tot de nieuwe leer toe. In het begin van de 15de eeuw was het getal volgelingen van den Profeet hier reeds zoo groot, dat eene poging kon worden gewaagd om aan het gezag der heidensche Hindoes voor goed een einde te maken. De uitslag is bekend. Nog voor men het jaar 1500 schreef, waren de beide *reeds lang verzwakte en in zichzelf verdeelde* Hindoerijken Padjadjaran en Mådjåpahit vernietigd en brak voor de Javanen een nieuwe heerschappij aan, die mede, zij het ook in anderen zin, van zeer

(¹) Zie verder beneden bladz. 122 en eerste Hoofdgroep, Eerste Hoofdstuk, § 19.

ingrijpenden invloed op hunne ontwikkeling en beschaving geweest is ([1]).

Ook elders in den Archipel wist de nieuwe leer zich baan te breken. In het jaar 1495 trad de toenmaals machtige Vorst van Ternate openlijk tot den Islam toe, welk voorbeeld spoedig door tal zijner onderdanen gevolgd werd. Later zijn ook de Mangkasaren en Boegineezen bekeerd, en op het oogenblik is er zeker geen eiland uit den Archipel te noemen waar, zij 't dan maar alleen in de kuststreken, de belijdenis »Er is maar één God en Mohamed is zijn gezant" ([2]) niet wordt gehoord.

Wezen wij boven op den gezegenden invloed door de Hindoes op den Inlander uitgeoefend, van den Islam kan dit niet in die mate worden getuigd. Integendeel valt sedert de vestiging der Mohamedaansche heerschappij een belangrijke achteruitgang in het maatschappelijk en geestelijk leven bij de Javanen en enkele andere stammen waar te nemen. Toch eischt de billijkheid te erkennen dat zij, overal waar zij haar gezag kon doen gelden, ook enkele goede vruchten voor de Insulaners heeft afgeworpen. Opmerking verdient in deze de stelling van Dr. Kern, in zijn boven aangehaald werkje uitgesproken, dat »hoe lager een volk stond, hoe weldadiger de gevolgen der bekeering waren". »Overal", zoo lezen wij verder, »waar het Mohammedanisme doordrong, werden kannibalisme en »menschenoffers, waar zij nog voorkwamen, afgeschaft; bij de meer »ontwikkelde, gehinduiseerde volken heeft het den beeldendienst »tegengegaan en de gelijkheid van alle menschen voor het Opper»wezen duidelijk geformuleerd." Voor het overige mag niet worden voorbijgezien, dat de leer der Halve Maan grootendeels verspreid is geworden en nog steeds wordt verspreid door proselieten, die haar slechts oppervlakkig kennen en dat wat zij nog goeds mocht bevatten, geene diepe wortels kan schieten in de harten der Inboorlingen, van wie, in het algemeen, moet worden getuigd dat zij, onder het Mohamedaansch kleed hun omgeworpen, den ouden heiden verborgen houden.

Ook het optreden der Europeanen heeft in het geestelijk leven der Maleiers weinig verandering ten goede teweeg gebracht. Alleen hunne maatschappelijke toestanden hebben onder het Nederlandsch bestuur gunstige wijzigingen ondergaan. De knevelarijen, waaraan de mindere bevolking overal blootstond, hebben opgehouden. Handel en nijver-

---

([1]) Zie de noot op de vorige bladzijde.
([2]) Asjhado (ik belijd) an la ilaha Allah, asjhado Anna Mohamadda rasoel Allah.

heid breiden zich allerwege, waar ons direct gezag is ingevoerd, uit. De lust voor den landbouw neemt toe. Dank zij een en ander stijgt het zielental der bevolking allerwege. De schaduwzijde is en blijft echter dat, gelijk wij reeds te kennen gaven, van onzentwege tot hiertoe weinig is gedaan om den verstandelijken aanleg, die bij vele Maleische stammen en zelfs bij de Papoea's niet valt te miskennen, te ontwikkelen. Eerst in den laatsten tijd is het Inlandsch onderwijs met iets meer ernst ter hand genomen en wordt de onverschilligheid tegenover den arbeid der verkondigers van het Christendom onder Heidenen en Mohamedanen minder. Het eerste moet echter nog meer toe- en het andere nog meer afnemen, zal wat van onze zijde voor den Inlander wordt gedaan, blijvende vruchten voor de massa kunnen afwerpen.

Daar, gelijk hierboven gezegd is, de rechtstreeksche invloed der Hindoes zich voornamelijk in het westelijk gedeelte van den Archipel heeft doen gelden, treft men ook daar de meest beschaafde Maleische stammen aan, die zich later ook als kolonisten of handelaars op de kusten van vele oostelijke eilanden hebben gevestigd; terwijl overigens de bevolking van deze laatste en ook van die gedeelten der westelijke eilanden, welke zich bijna geheel of geheel aan den Hindoe-invloed hebben onttrokken, met den naam van halfbeschaafde of geheel onbeschaafde Maleiers kunnen worden bestempeld.

Tot de beschaafde Maleiers rekenen wij dus: de eigenlijk-gezegde Maleiers, die een groot gedeelte van de kustlanden van Soematra en Borneo, de Padangsche Bovenlanden op Soematra en de Riouwgroep bewonen en waarvan ook de Redjangs, Pasoemahs en Korintjiërs op Soematra vertakkingen zijn; de Atjehneezen en Pedireezen, in het noorden van hetzelfde eiland; de Javanen, Soedaneezen en Madoereezen, drie nauw verwante stammen op Java en Madoera; de Palembangers, afstammelingen van Javaansche volkplanters met Maleiers vermengd, in Palembang, Djambi en Indragiri, in het zuidoosten van Soematra, waarmede ook de oorspronkelijke bevolking van Bangka verwant schijnt te zijn; de bevolking der Lampongsche Districten, tengevolge der Bantamsche overheersching met Soendaneezen vermengd; de Mangkasaren en Boegineezen, in het zuiden van Selébes; de Moluksche Maleiers, voornamelijk op Ternate, Tidore, Batjan, Ambon en de Oeliassers; de Balineezen, op Bali en Lombok, en eindelijk de zoo even bedoelde duurzame of tijdelijke kustbewoners van vele ook der oostelijke eilanden, die men Maleische cosmopolieten kan noemen. Deze allen zijn, althans in naam, Mohamedanen, behalve de Balineezen, bij welke het Hindoeïsme nog heerscht.

Zij bezitten een eigen letterschrift of hebben dat van de Arabieren overgenomen; de Javanen, Maleiers, Mangkasaren, Boegineezen en Balineezen hebben eene vrij uitgebreide literatuur, wel grootendeels aan de Indiers, Arabieren of andere Oosterlingen ontleend, maar toch ook voor een gedeelte oorspronkelijk. Hunne woningen zijn vrij goed gebouwd en voor elk gezin afzonderlijk ingericht; hunne kleederen meerendeels uit eigengemaakte stoffen vervaardigd. Land- en tuinbouw staan bij sommige stammen op een betrekkelijk hoogen trap; en verscheidene takken van nijverheid, zooals het weven en verven van lijnwaden, het bereiden van verfstoffen, het vervaardigen van touw, het werken in metalen, hout, been, enz.. zijn vrij algemeen bekend. Daar echter hun verstand weinig geoefend is, doen zij alles werktuigelijk, gelijk hunne voorouders het hun voordeden, zonder eenige verbetering in hunne werktuigen of wijze van bewerking aan te brengen. Wetenschappelijke kennis ontbreekt hun geheel. Bij de straks genoemde volken, die eenige literatuur hebben, is deze bijna uitsluitend het eigendom van Hoofden of priesters en is het volk in het algemeen daarmede nagenoeg onbekend.

Tot de halfbeschaafde of geheel onbeschaafde Maleiers rekenen wij: de Bataks, de Koeboes en enkele andere kleine stammen op Soematra en de bevolking van Nias en de ten zuiden daarvan gelegene eilanden; de Dajaks van Borneo; de Alfoeren op Selébes, in de Molukken en verder oostwaarts (¹); en zoo ook de bevolking van de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden en van de oostelijkste der Kleine Soenda-eilanden, hoewel deze, gelijk wij zagen, hier en daar met Papoewa's is vermengd. Al deze stammen zijn Heidenen en sommige staan nog op denzelfden trap van onbeschaafdheid als hunne voorouders eeuwen geleden; doch andere zijn, hetzij alleen door eigen ontwikkeling of ten gevolge van aanraking met vreemden, eenigszins

---

(¹) De naam Alfoeren behoort niet aan een bepaalden volksstam, maar is in het algemeen de benaming van onafhankelijke, veelal in het binnenland wonende, stammen in het oosten van den Archipel. Naar de afleiding van dit woord is veel gegist; langen tijd hield men 't er algemeen voor dat het was samengesteld uit het Arabische lidwoord *al*, *de*, en *horro*, *vrij*, welk laatste, door de gewone verwisseling van de *h* en *f* in het Spaansch en Portugeesch, door de Portugeezen veranderd zou zijn in *forro*. *Alfoeren* zou dus volgens deze afleiding *de vrijen*, *de onafhankelijken* moeten beteekenen. Zie *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Deel V. blz. 72. Volgens eene nieuwere verklaring, die ons waarschijnlijker voorkomt dan deze Arabisch-Portugeesche combinatie, is het woord *Alfoer* echter ontleend aan een' woesten bergstam in noordwestelijk Nieuw-Guinea, de *Arfoe*, welke naam door de bewoners der Molukken op alle wilde stammen ook buiten dat eiland werd overgebracht en later door Portugeezen en anderen tot Alfoer, Arafoeren enz. vervormd is. Zie het boven op blz. 112 aangehaalde geschrift van A. B MEIJER.

vooruitgegaan; deze drijven den akkerbouw, hoewel op eene zeer gebrekkige wijze, of bearbeiden metalen, inzonderheid ijzer, dat zijzelven delven, smelten en zuiveren. In het vervaardigen van snijwerk in hout en been zijn sommige stammen goed bedreven; het weven van lijnwaad, zij het dan ook grof, wordt door de vrouwen vrij algemeen uitgeoefend. Hoewel de mannen zich gewoonlijk met een bedeksel om de middel tevreden stellen, dragen bij de meeste stammen de vrouwen eenige meerdere kleeding, veelal eenigszins in den vorm van een vrouwenrok. De zucht om zich op te schikken met arm- en beenringen, hals- en oorsieraden, enz. is zeer sterk, vooral bij de mannen; bij onderscheidene stammen bestaat de gewoonte om zich de huid met allerlei figuren te beprikken (tatoeëeren). De woningen zijn bij de onbeschaafdsten in den vorm van een bijenkorf uit palen en boombladeren vervaardigd; bij anderen zijn zij van hout en bamboes en dan veelal groot, zoodat zij aan vele gezinnen tot verblijf dienen en een dorp somtijds slechts uit één of althans uit zeer weinige huizen bestaat, die op palen eenige voeten boven den grond gebouwd en gewoonlijk met palissadeeringen omheind zijn. De woeste en oorlogzuchtige aard dezer volkeren openbaart zich in onophoudelijke vijandelijkheden ook tusschen lieden van denzelfden stam, waarbij de gewonde of gevangene vijanden worden gedood en hunne hoofden als zegeteekenen medegevoerd. Ook het koppensnellen, dat is het verraderlijk onthoofden van iemand, hetzij man, vrouw of kind uit eene al dan niet vijandelijke kampoeng, behoort tot hunne eigenaardigheden. Alleen enkele Dajaksche stammen op Borneo en, in sommige gevallen, de Bataks op Soematra zijn kannibalen. De laatstgenoemde stam is desniettemin de eenige, die een eigen letterschrift en eenige literatuur heeft en zich ook in andere opzichten in beschaving gunstig onderscheidt.

§ 2. Godsdienst.

Over den godsdienst der Inboorlingen van Neerlandsch-Indië voor en na de komst der Vreemdelingen, is boven reeds het een en ander medegedeeld. Van de wijze, waarop dit *Polynesisch heidendom* zich tegenwoordig bij de nog Heidensche stammen openbaart en wat daarvan bij de tot den Islam bekeerde volken is overgebleven, zal beneden bij de bespreking van de afzonderlijke deelen van Indië gehandeld worden.

Omtrent den godsdienst der Hindoe's — het zoogenaamde *Hindoeïsme* — waarover hier niet kan worden uitgeweid, verwijzen wij

naar blz. 114, Eerste Hoofdgroep, Eerste Hoofdstuk, § 19, en naar Deel II, Bali en Lombok. ([1])

Van bijzonder belang voor ons Nederlanders is de kennis van den *Islam* in Indië, die, zooals wij gezien hebben, — op eene enkele uitzondering na — door alle zoogenaamd beschaafde stammen — d. i. ± $^5/_6$ gedeelte van de geheele bevolking of ongeveer 25 millioen zielen — beleden wordt en waaraan zoowel daarom als wegens zijn eigenaardig karakter groote staatkundige beteekenis voor het Nederlandsch gezag in den Archipel moet worden toegekend. Het behoeft wel geen opzettelijke vermelding, dat bij de Javanen, Maleiers of hoe zij verder heeten mogen, veel van den ouden zuurdeesem is overgebleven en de leer van den Profect uit *Arabië* hier, waar bovendien Kafirs (*heidenen*, gelijk wij in hun oog zijn) alle gezag in handen hebben, althans door de overgroote meerderheid slechts ten deele wordt gekend en in beoefening gebracht. Voor verreweg de meesten is het voldoende dat zij de geloofsbelijdenis (zie blz. 118) kennen, hunne kinderen laten besnijden, zich onthouden van wat door den godsdienst voor onrein wordt verklaard, waar mogelijk de Vrijdaggodsdienstoefening bijwonen en bij alle voorkomende gelegenheden, ook al hebben deze met den Islam niet rechtstreeks te maken, den naam van Allah en diens Gezant te pas brengen. Van de vijf bekende steunpilaren of grondzuilen van den Islam komt bij hen feitelijk alleen de *Vasten* tot zijn volle recht. Dat er buiten de van rechtswege vrijgestelden — kinderen, ouden van dagen, zieken, reizigers en strijders in den heiligen oorlog — enkelen worden aangetroffen die in de negende maand van het Mahomedaansche jaar (Ramadlan), de zoogenaamde *Poewasa*, het gebod overtreden van tusschen zons op- en ondergang geen spijs en drank te mogen nuttigen en zich te onthouden van alles wat tot verkwikking en veraangenaming van den mensch dient, of die in andere opzichten zondigen, spreekt van zelf. Dergelijke onverschilligen vindt men in alle landen en bij alle godsdienststelsels terug. Onder de Javanen komt zelfs eene sekte voor — de tyang pasèk — wier aanhangers aan niets gelooven. Op de groote massa beteekent dit echter niets.

Ook de omstandigheid dat betrekkelijk zoo luttel weinig Insulaners aan de laatste verplichting jegens Allah — de bedevaart — voldoen, getuigt niet tegen hunne rechtzinnigheid in deze. Het getal zou voorzeker verhonderd- ja verduizendvoud worden, indien voor

---

([1]) Zie overigens o. a.: *Handleiding voor de vergelijkende Volkenkunde* en VETH »Java."

meesten niet onoverkomelijke bezwaren aan de reis naar Mekka
onden waren. De door allen zeer begeerde titel van *Hadji* zou
toe op zichzelf reeds een voldoende prikkel zijn. Gelukkig echter
et gebod hieromtrent niet zoo streng en geeft de uitspraak van
Koran: »Het is de plicht van alle menschen *die het kunnen* een
grimstocht naar Mekka te doen" aan de achterblijvers voldoende
n van vrijstelling.

at de groote massa des volks de bovengenoemde zaken slechts
deele begrijpt en machinaal in beoefening brengt, is een natuur-
gevolg van de omstandigheid dat van een eigenlijk onderricht in
godsdienst slechts bij uitzondering sprake is. (¹) De Vrijdagsche
k (*chotbat*) wordt, evenals het ritueel gebed, in de oorspronke-
taal (het Arabisch) afgelezen. Het onderwijs aan de jeugd be-
lt zich hoofdzakelijk tot het werktuigelijk lezen of van buiten leeren
enkele stukken uit den Arabischen koran en de kennis van de
naamste uitwendige voorschriften van den Islam. Dieper gaat
gewoonlijk niet en — de menigte verlangt dit ook niet. Met
al zijn en blijven allen belijders van den Islam, die als volge-
en van den Profeet wenschen te leven en te sterven, tamelijk
erschillig tegenover andersdenkenden en in gewone omstandighe-
te zeer met zichzelven tevreden om zich door geloofszaken uit
ne zoete rust te laten opschrikken.

ntusschen late zich niemand door die rust bedriegen. Bij eene
ordeeling van den Islam in Indië toch dient zeer zeker ook reke-
g te worden gehouden met de zich daar ophoudende Arabieren
de talrijke Hadji's met hunne leerlingen, die meer in den geest
Mohamed's leer zijn doorgedrongen en beter op de hoogte zijn
de scheeve verhouding waarin daar ginds de Moslems tot den
r des lands staan; rekening gehouden ook met de omstandigheid,
de groote massa, juist door hare oppervlakkige kennis van wat
Koran en zijne uitleggers voorschrijven, een gewillig werktuig
worden in de hand van hen die, door fanatisme of wat dan
gedreven, de bestaande orde van zaken wenschen om te keeren.
geschiedenis is daar om dit te bewijzen. (²)

(¹) Zie beneden: Eerste Hoofdgroep, Eerste Hoofdstuk § 22.

(²) Zie over de Steunpilaren van den Islam, o. a. het werk van Mr. L. W. C. den Berg; *De beginselen van het Mohammedaansche recht.* Verder leze men: *Beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië*, door Dr. Snouck Hurgronje. Leiden, 1883 en Mededeelingen van het Nederl Zendeling-Genootschap, Deel VIII, blz. 229, enz., Deel XXII, XXIII en XXIV.

§ 3. Taal en schrift.

Boven spraken wij over de splitsing van het Maleische ras in t
van afzonderlijke stammen en familie's, waartoe vooral vreemde i
vloeden hebben medegewerkt. Het verschil nu dat zich bij de
vertakkingen van den ouden stam openbaart, spreekt zich, me
nog dan in de type, de zeden en gewoonte enz., uit in de *taa*
die ook hier de voornaamste scheidsmuur tusschen de afzonderlijl
nationaliteiten kan worden genoemd. Door allerlei oorzaken va
buiten en binnen, tot welke laatste ook moet gerekend worden h
feit, dat vele stammen en tal van familie's eeuwenlang een geïsoleei
bestaan hebben geleid, heeft zich de oorspronkelijke taal, die e
deel uitmaakt van den grooten Polynesischen taalstam, wiens gebi
zich van Madagaskar tot de Zuidzee-eilanden uitsteekt, in vele zel
standige talen en een nog niet vast te stellen aantal dialekten g
splitst. Dank zij de vergelijkende taalstudie, die in den laatst
tijd door geleerden als: Dr. v. d. Tuuk, Dr. Kern, Dr. De Brand
en anderen aanvankelijk tot haar recht is gebracht, valt het onde
ling verband niet meer te miskennen. Oppervlakkig beschouwd
het verschil hier en daar echter zoo groot, dat men moeite hee
aan eene gemeenschappelijke herkomst te gelooven.

Het behoeft wel geen opzettelijke vermelding, dat het ook hi
de Hindoe's zijn, die den grootsten invloed op de ontwikkeling
geschiedenis der Indische talen hebben uitgeoefend. Het door h
gesproken *Sanskrit* is voornamelijk oorzaak, dat de enkele talen va
het westelijk gedeelte van den Archipel zich in den loop der tijde
krachtig hebben ontwikkeld. De inwerking van andere vreemd
talen — Arabisch, Persisch, Portugeesch, Nederlandsch, enz -
is minder groot. Zij bepaalt zich hoofdzakelijk tot het leveren va
woorden en uitdrukkingen, die door de Inboorlingen met de hu
vroeger onbekende zaken en begrippen op godsdienstig en maa
schappelijk gebied zijn overgenomen.

De oorspronkelijkste en meest verbreide taal is het *Maleisch* dat
met lokale wijzigingen, gesproken wordt op een groot gedeelte va
Soematra, in den Riouw-Archipel, de kustlanden van Borneo en o
tal van andere kustplaatsen en kleinere eilanden in het oostelijk ge
deelte van den Archipel. Een onderdeel hiervan vormt het zooge
naamd *Laag-Maleisch*, om zijn kosmopolitisch karakter niet ten on
rechte de *lingua franca* van den Archipel genoemd. Het is in hoofd
zaak de taal, waarvan de Inboorlingen tegenover met de landsta
onbekende vreemdelingen en dezen onderling zich bedienen.

ls de meest ontwikkelde taal moet worden beschouwd het *Ja-*
ch van Midden- en Oost-Java. Onder meer onderscheidt zich
ook nog door de eigenaardige bijzonderheid, dat men daarin
r dezelfde zaak vaak twee, drie of meer woorden heeft, die ge-
gd worden, al naar gelang van den stand waartoe spreker en
angesprokene behooren. Onder den invloed der Hindoe-Javanen
eze splitsing in taalsoorten ook in meerdere of mindere mate op
Soendaneesch, *Madoereesch* en *Balineesch* overgegaan. Elders in
Archipel komt het niet voor. Daarentegen treft men bij enkele
amen buiten Java eene soort van godsdienstige taal aan, waarvan
woorden, alleen bij plechtigheden gebruikelijk, slechts door inge-
len worden verstaan.
len onderscheidt de talen van Indië in *konsonantische*, *vocalische*
half-vocalische, naar mate de woorden meest op eenen klinker
nedeklinker uitgaan.
erdere bijzonderheden van de voornaamste talen van Neerlandsch-
ië, waartoe naast de genoemde nog het *Bataksch*, *Atjehneesch*,
sch, *Mangkasaarsch*, *Boegineesch* en *Alfoersch* behooren, zullen
eden worden besproken.
ij de eigenlijk gezegde Maleiers is het schrift der Arabieren, waar
le zij het eerst door tusschenkomst van de Perzen. bekend zijn
orden, in gebruik. Zij hebben daaraan echter eenige teekens
ten toevoegen, waarom dit schrift gewoonlijk het Arabisch-Ma-
he wordt genoemd. Ook andere Mohamedaansche stammen
enen zich daarvan, al bezitten zij ook een eigen letterschrift.
laatste is het geval met de *Javanen* — wier karakters met enkele
igingen door Soendaneezen, Madoereezen en Balineezen zijn over-
omen —, de *Mangkasaren* en *Boegineezen*, wier schrift weinig
chilt en de *Bataks* op Soematra. In het zuidelijk deel van laatst-
oemd eiland, inzonderheid bij de Redjangs, heeft men ook nog
tamelijk primitief *Rèntjong*-schrift, waarvan het *Lampongsch* een
r ontwikkelde vorm schijnt te zijn. Al de hier opgenoemde
habetten zijn van hindoeschen oorsprong.
ls schrijfmateriaal bezigde men vroeger algemeen *deloewang* (een
boomschors geprepareerd soort van papier), lontarbladen of bam-
kokers en bamboelatten, terwijl de hoornachtige vezelrib van den
npalm of een puntig mesje de plaats van onze pen verving. Ter-
op het oogenblik het schrijven op lontarbladen en bamboe nog
enkele stammen (Balineezen, Bataks, Redjang) in gebruik is ge-

bleven, heeft de deloewang meer en meer voor Europeesch of Ch
neesch papier plaats gemaakt. ([1])

§ 4. VREEMDELINGEN IN DEN INDISCHEN ARCHIPEL.

Behalve de in de vorige § vermelde Inboorlingen van den Archip
vindt men er vele vreemdelingen, uit andere deelen van Azië a
komstig, van welke de Chineezen en Arabieren vooral vermeldi
verdienen.

De Chineezen.

De Chineezen hebben wel reeds zeer vroeg op de Oost-Indisch
eilanden verkeerd en in het begin van onze jaartelling met Ja
betrekkingen aangeknoopt ([2]), doch deze werden telkens weder a
gebroken; en het blijkt niet, dat zij zich ergens bepaaldelijk hebbe
nedergezet voordat de Europeanen zich in den Archipel gevestig
hadden, waardoor ook voor hen het verblijf daar veiliger en voo
deeliger werd. Maar van toen af hebben zij er zich in steeds to
nemend aantal heen begeven; schoon de Chineesche wetten de
emigratie niet begunstigen en het aan de vrouwen zelfs volstrek
verboden is haar vaderland te verlaten. Deze landverhuizers kome
hoofdzakelijk uit de provinciën Fokien (*Foekkjen*) en Kanton en va
het eiland Haïnan en behooren meestal tot de onbeschaafde en be
hoeftige klasse, zoodat zij dikwijls de kosten van den overtocht nie
kunnen betalen. Deze worden dan door een hunner reeds in de
Archipel gevestigde landgenooten voldaan. De middelen van bestaa
der Chineezen in den Archipel zijn hoofdzakelijk: het bewerken de
goud- en tinmijnen; de handel, dien zij met woeker drijven; fabriek
matige arbeid; allerlei ambachten, waarvoor zij zeer geschikt zijn
het pachten van belastingen op de passers of markten en ander
inrichtingen, in één woord, niets is er dat zij niet bij de hand
nemen en waarvan zij geen gebruik weten te maken om in hu
onderhoud te voorzien en zich ten koste van anderen te verrijken
Hun noeste vlijt en schranderheid, hun taaie volharding en ge

---

([1]) Zie over dit onderwerp o. a. de *Handleiding tot de vergelijkende Volkenkunde*
Dr. J. J. DE HOLLANDER, *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal- e*
letterkunde. Zesde druk, en *Indische Gids*, 1883, I, *De Talen van N.-Indië*, doo
R. VAN ECK.

([2]) Zie: *Notes on the Malay Archipelago and Malacca compiled from Chines*
sources van den heer W. P. GROENEVELDT, in de Verhandelingen van het Bat
Genootschap. Deel XXXIX.

schiktheid voor het klimaat komen hun daarbij zeer te stade. Zij zijn in groote mate hebzuchtig, zonder daarom gierig te kunnen worden genoemd, en ontzien in het algemeen geene middelen om tot hun doel, het verkrijgen van rijkdommen, te geraken. Zoolang zij geen voldoend kapitaal hebben bijeengebracht, leven zij op zeer bescheidene wijze, veelal zelfs armoedig; eenmaal rijk geworden, weten zij echter hun geld goed te gebruiken. Aan hunne menigvuldige godsdienstige en andere feesten, worden dikwijls enorme schatten besteed. Zij zijn bij de Inboorlingen over het geheel niet bemind of geacht en oefenen ook, niettegenstaande hunne verstandelijke meerderheid, geenen invloed op hun zedelijk of maatschappelijk bestaan uit. Ook bij de Europeanen staan zij niet hoog aangerekend, hoewel dezen zeer goed hunne geschiktheid en bruikbaarheid voor werkzaamheden van allerlei aard op prijs weten te stellen. In de steden of negeriën, waar zij gevestigd zijn en die hun bepaald door het Gouvernement zijn aangewezen (zie *Regeerings-Almanak* 1893), wonen zij in afzonderlijke Kampoengs of wijken (*Kampoeng Tjina*), onder hunne eigene Hoofden, die door het Gouvernement worden benoemd en den titel van Kapitein of Luitenant, somtijds dien van Majoor, dragen. In den omgang met Inlanders, Europeanen en anderen bedienen zij zich van het Maleisch, dat zij in den regel op zeer eigenaardige wijze, maar vlug spreken. In het dagelijksch leven zijn zij stil en ordelijk en maken zich zelden aan uitspattingen schuldig; hunne grootste ondeugden zijn hunne verslaafdheid aan het dobbelspel, het amfioenschuiven en daarmede gepaard gaande onzedelijkheid. Hunne meest gebruikelijke hazardspelen zijn het *Po-*, *To-pho* en *Tafui* spel; het eerste geschiedt met een dobbelsteen, het tweede met Chineesche kaarten, het derde met tinnen duiten of boonen. Onder hunne enkele vermakelijkheden zijn tooneel-vertooningen (eene soort van wajang-wong, zie beneden) zeer gezocht. De Chineezen in Indië behouden steeds hunne eigene taal, zeden, gebruiken en godsdienst, zijnde de leer van BOEDDHA, dien zij Fo noemen; slechts zeer zelden gaat een Chinees tot het Islamisme over. De gevallen dat zij het Christendom aannemen zijn talrijker. Te Buitenzorg bestaat o. a. een Christengemeente van ongeveer 20 leden uitsluitend uit bekeerde Chineezen gevormd. Ook hunne kleederdracht blijft de nationale, en bestaat in eene wijde blauwe broek zonder knoopen, die tot aan de knie reikt en opgehouden wordt door een rood of zwart koord, dat van achteren met een haak wordt vastgemaakt, en eene blauwe of witte katoenen kiel met lissen en knoopen van dezelfde stof; waaronder zij somtijds een breeden en

langen buikriem dragen, welke tot verschillende einden gebruikt wordt. Op het hoofd (dat kaal geschoren is met uitzondering van de kruin, op welke zij het haar lang laten groeien en tot een staart vlechten) dragen zij buiten veelal een kegelvormigen hoed van bamboes of rotting gevlochten; aan de voeten, bij slecht weder, muilen met hooge hakken. De kleeding van bemiddelde Chineezen is fijner en wijkt ook in andere opzichten van die hunner minder gegoede landgenooten af.

Vele Chineezen keeren, na zich een meer of min aanzienlijk vermogen verworven te hebben, naar hun vaderland terug; maar velen ook blijven in den Archipel, hetzij omdat de fortuin hen niet genoeg begunstigt om in China op hun gemak te kunnen leven, of omdat zij door het aangaan van huwelijken als anderszins in Indië een tweede vaderland vinden. ([1])

Over het aantal Chineezen en hunne afstammelingen in Neerlandsch-Indië gevestigd zie men de tabel beneden.

Arabieren.

De toestand der Arabieren in den Archipel en hunne verhouding tot de Inboorlingen is van eenen geheel anderen aard. De tijd, waarin zij begonnen zijn daar te verkeeren, kan niet met juistheid worden opgegeven; maar zeker is het, dat zij omstreeks de helft der dertiende eeuw (blz. 117) op Soematra althans reeds eenigszins gevestigd waren. Van dien tijd af verspreidden zij zich verder en verder, vooral over de Groote Soenda-eilanden. Volgens de belangrijke studie van Mr. L. W. C. van den Berg ([2]) waren en zijn de meesten hunner afkomstig van het landschap Hadramant (Hadhramout), eene onvruchtbare, ongezonde streek aan de zuidkust van Arabië. Aangezien het land steeds te weinig heeft opgeleverd om zijne bevolking behoorlijk te voeden, is het hier gewoonte geworden dat velen naar

---

([1]) Men leze over de Chineezen in Indië: *Jaarlijksche Feesten en Gebruiken van de Emoy-Chineezen. Eene vergelijkende bijdrage tot de kennis van onze Chineesche medeburgers op Java*, door J. J. M. de Groot, Batavia, 1883; Zoomede: *Indische Gids*, 1882, blz. 582 en 943, en Deel II, blz. 169. Vergelijk ook hierachter; *Bijdragen van het Kon.-Instituut*, Deel III en IV, en *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendinggenootschap*, 1885, Eerste stuk. Over de Chineezen op de eilanden Bangka, Blitoeng, in de Residentie Borneo's Westkust en elders, waar zij een eigenaardige plaats innemen, zal later worden gesproken. In Deel XXXI van het Tijdschrift voor I. T. L. en V., komt eene belangrijke beschrijving voor van de Chineesche hazard- en kaartspelen.

([2]) *Le Hadhramoud et les colonies Arabes dans l'Archipel Indien*. Batavia, Imprimerie de l'Etat, 1887.

elders emigreeren om in den vreemde voor zich en de hunnen te zoeken, wat de vaderlandsche bodem niet verschaffen kan. Gewend aan ontberingen van allerlei soort, slim en vindingrijk van aard, geboren handelaars, blijken deze Arabieren tot de beste kolonisten der wereld te behooren, die zich overal waar zij zich neerzetten gemakkelijk een bestaan verschaffen, dat hen in staat stelt in hun onderhoud te voorzien en een gedeelte van de overgespaarde gelden naar de achtergebleven betrekkingen over te maken. Vooral de rijke Oost-Indische Archipel is al vroeg een voornaam toevluchtsoord voor hen geweest. Zij gevoelen zich hier zoo te huis, dat slechts enkele hunner later voor goed weer naar het vaderland terugkeeren; de meesten blijven daar wonen, om ongestoord de vruchten hunner noeste vlijt te genieten.

Was dus oorspronkelijk de nood de voorname drijfveer, waarom zoovele Arabieren hun land verlieten, niet vreemd is het dat zij, gelijk wij boven reeds aantoonden, overal waar zij vasten voet verkregen, als trouwe Muzelmannen ook hunne godsdienstleer trachtten aan te prijzen. Zoo deden zij ook in onzen Archipel en hoezeer zij hier in dit opzicht slaagden is boven (blz. 117) reeds aangegeven. Dank zij den eerbied, waarvan alle Indische proselieten al spoedig voor deze landgenooten van den Profeet vervuld waren, is het hun, die ook in schranderheid en geestkracht boven genen uitmunten, niet moeielijk gevallen zich een machtigen invloed over verschillende stammen te verschaffen. Terwijl zij eerst in godsdienstzaken als wetgevers optraden, wisten zij zich op vele plaatsen in de regeeringsbelangen te dringen om straks, dank zij verder hunne vermaagschapping met vorstelijke familiën, zelf zich van den troon meester te maken of een nieuw gebied te stichten. Zoo waren, bij voorbeeld, de voormalige beheerschers van Atjeh, Palembang, Bantam en Tjeribon en de vorsten van Siak van Arabische afkomst en is het rijk van Poentianak door een Arabier gesticht. Eerst de optreding van het Nederlandsch gezag heeft aan den *staatkundigen* invloed der Arabieren grootendeels een einde gemaakt, zoodat deze vreemdelingen op het oogenblik genoodzaakt zijn zich óf tot den priesterlijken- óf tot den koopmansstand te bepalen. Verreweg de meeste hunner vinden nu hun bestaan in den handel, hetzij te land of ter zee, dien zij, dit moet worden gezegd, met veel ondernemingsgeest drijven. De hun aangeboren oneerlijkheid, gierigheid en schraapzucht komen daarbij echter maar al te zeer aan het licht. Hoewel anders zeer nauwgezet in de nakoming hunner godsdienstplichten, zelfs waar het de opbrengst van de geestelijke belasting (Zakât) be-

treft, staan zij bekend om hun streven naar woekerwinsten, niettegenstaande hun die bepaald door den Koran verboden zijn. Behendig weten zij daarbij de zaak steeds zulk een kleur te geven, dat hun geweten tegenover de door ALLAH bedreigde straffen ([1]) gerustgesteld is. Overigens valt op hun gedrag weinig aan te merken; aan misdaden maken zij zich zelden schuldig. Het gebruik van opium of van bedwelmende dranken komt onder hen niet voor. Bovendien onderscheiden zij zich door de zucht om hunne kennis te vermeerderen, zonder daarbij echter van de door het Indische Gouvernement geopende gelegenheden gebruik te maken. Velen zenden hunne kinderen liever naar Arabië, dan hen op eene Europeesche of Inlandsche school te plaatsen.

Hoewel dus de invloed der Arabieren op de Indische Maatschappij veel van zijn kracht verloren heeft, zoo neemt dit niet weg dat de Inboorlingen hun nog steeds, althans voor het uiterlijke, grooten eerbied toedragen. Bij feestelijke gelegenheden wordt hun nog altijd gaarne de voorrang vergund. Alleen bij de Inlandsche godsdienstleeraars schijnt hier en daar eene — misschien uit afgunst geboren — antipathie tegen deze vreemde indringers te bestaan.

Evenals de Chineezen wonen de Arabieren zooveel mogelijk in afzonderlijke kampoengs bijeen. Zij behouden steeds hunne nationale zeden, gebruiken en levenswijze, en vermengen zich zoo weinig mogelijk met de Inboorlingen. De trotschheid op hunne afkomst en op de titels *Said* of *Charif* (afstammeling van Mohamed) of Sjaich (afstammeling van een der vrienden van Mohamed), dien zij dikwijls ten onrechte voeren, verbiedt hun zich meer met dezen in te laten dan hunne priesterlijke betrekking of hun handelsbelang noodzakelijk maakt. Huwelijken van Arabieren met Inlandsche vrouwen zijn thans eene zeldzaamheid; gewoonlijk trouwen zij met de dochters van hunne landgenooten en slechts in enkele gevallen nemen zij hunne derde of vierde vrouw uit de Inboorlingen. Uit deze en vroegere verbintenissen zijn de meeste thans in den Archipel aanwezige Arabieren gesproten; verreweg het kleinste gedeelte komt rechtstreeks uit Arabië. Ook de omgang met Europeanen wordt door de Arabieren zooveel mogelijk vermeden. Wederkeerig hebben onze landgenooten weinig sympathie voor deze Vreemde Oosterlingen, wier kwade eigenschappen gemeenlijk zoo op den voorgrond treden, dat enkele meer gunstige karaktertrekken, die hun kenmerken, voor bijna iedereen verborgen blijven.

([1]) Koran, Hoofdstuk II, vs. 276—278.

Door hunne kleeding onderscheiden de Arabieren zich ten eenenmale van de Inlandsche bevolking. Het hoofd bedekken zij met eenen tulband (*destar*); aan het lichaam dragen zij zelden eene broek (*saloewar*, eigenlijk *serwâl*), maar gewoonlijk eene soort van vrouwenrok van rood linnen (*toeta* of *oezaar*); dan een wit linnen hemd (*kamédja* of *kamisa*), dat tot op de voeten afhangt; hierover een gekleurd lakensch vest met passement afgezet (*sederia*); en eindelijk een lang en wijd lakensch of gingangen bovenkleed (*sjajah*). Aan de voeten hebben zij sandalen. Over het algemeen zijn zij, zoowel op hunne kleeding als in hunne geheele levenswijze, hoogst onzindelijk. (¹)

§ 5. GEMENGDE RASSEN.

Behalve de in de voorgaande § vermelde bastaard-Arabieren bevinden zich in den Archipel nog de volgende gemengde rassen, *peranakan* of (bij verbastering) *prenakan*, bastaarden, genoemd.

Afstammelingen van Chineezen (Peranakan Tjina).

Daar uit China geene vrouwen mogen worden aangevoerd, huwen de Chineezen òf met Inlandsche vrouwen òf met de dochters van hunne landgenooten bij deze verwekt, of wel zij nemen zich eene inlandsche tot bijzit. Uit deze vereenigingen ontstaat het ras, dat in het Maleisch bovengemelden naam draagt en uitwendig weinig van de zuivere Chineezen verschilt; ook de taal, godsdienst, kleeding, zeden en gebruiken zijn dezelfde. In geestkracht en in het algemeen in zedelijke hoedanigheden staan deze Perakanans, die gewoonlijk met *Babah* worden aangesproken, in onderscheiding van geïmmigreerde Chineezen (*Singké*, d. i. nieuwgast) (²), op eenen lageren trap en vereenigen de gebreken van beide rassen in zich; eene opmerking, welke omtrent alle gemengde rassen geldt. — Op Borneo dragen de afstammelingen van Chineezen en Inlanders den naam van *Pelompang*.

(¹) Zie ook beneden.

(²) Van dat *Singké* is afgeleid *Ké*, dat door Europeanen als een soort scheldnaam tegenover Chineezen wordt gebezigd. De Singké's of volbloed Chineezen worden op Java ook wel met *Kjahi* (Zie beneden, Eerste Hoofdstuk § 21) betiteld. In de Soendalanden spreekt men hen ook aan met *Entjèh*, hetzelfde als het Javaansche *Entjik*, waarmede fatsoenlijke Maleiers worden aangesproken.

Afstammelingen van Europeanen (Peranakan Wolanda).

In de eerste tijden van de vestiging der Europeanen (want in dien zin moet het woord *Wolanda* hier worden opgevat) in Indië begaven zich geene of althans zeer weinige vrouwen uit dit werelddeel derwaarts. Zoowel de onzekerheid omtrent de duurzaamheid dier vestiging als het gevaarlijke van het verblijf aldaar en de bezwaren der zeereis, die toen vele maanden duurde, wederhielden haar. Velen namen zich dus eene Inlandsche vrouw tot huishoudster of bijzit (*njahi* of *njei*). Sedert door de veranderde omstandigheden steeds meer Europeesche vrouwen in Indië komen, wordt dit gebruik echter minder algemeen.

Het uit bedoelde vereenigingen gesproten gemengde ras, dat den naam van *Peranakan Wolanda* draagt, en ook bekend staat onder dien van *Inlandsche kinderen* en *kleurlingen*, is vrij talrijk. Zij hebben, beide naar lichaam en geest, gewoonlijk de meeste overeenkomst met hunne moeders en zijn, behoudens vele gunstige uitzonderingen, van een vrij beperkt verstand, weinig ontwikkeld of beschaafd, traag van aard, tot zinnelijk genot geneigd, trotsch op hunne Europeesche afkomst, terwijl zij veelal met eene zekere minachting op de volbloed Inboorlingen neerzien. Zij zijn Christenen, kleeden zich gelijk de Europeanen, met wie zij ook geheel zijn gelijkgesteld en wier levenswijze zij in het algemeen navolgen, hoewel zij in hnnne gewoonten steeds iets inlandsch behouden. Zij spreken hunne moedertaal, doch kunnen zich ook, als is het dan niet altijd gemakkelijk, in het Nederlandsch uitdrukken. De verbetering, die het onderwijs ook voor deze Inlandsche kinderen in de laatste jaren heeft ondergaan, maakt echter dat het onderscheid tusschen hen en de zuivere Europeanen hoe langer hoe minder scherp wordt.

Vrouwen van dit gemengd ras treden dikwijls weder in het huwelijk met Europeanen. Hare afstammelingen behouden dan echter tot in het derde of vierde geslacht de sporen van hunne gemengde afkomst, niet slechts in hunne gelaatskleur, maar vooral in de oogen, die altijd kleiner zijn dan bij zuivere Europeanen.

Afstammelingen van de bevolking der kusten van Voor-Indië (Peranakan Kling of Mooren).

Met het begin van den Westmoesson kwamen vroeger jaarlijks eene groote menigte bewoners inzonderheid van de kusten van Malabar en Koromandel naar westelijk Java, Soematra en het Schiereiland

Malaka, om door den handel of desnoods ook door handenarbeid hun fortuin te zoeken. Zij werden door de Europeanen Klinganeezen of Mooren, door de Inlanders *Orang Kling* of *Orang Kodja* genoemd [1]. De meesten keerden in den Oostmoesson naar hun vaderland terug; doch ook velen bleven achter, huwden of leefden met Inlandsche vrouwen en werden zoo de stamvaders van bovengenoemd ras. Hunne onmiddellijke afstammelingen spreken gewoonlijk de taal van beide ouders en zijn, volgens CRAWFURD, een lafhartig, leugenachtig en inhalig, maar geslepen en werkzaam volk. In de laatste tijden is echter die gemeenschap tusschen Voor-Indië en onze bezittingen zeer verminderd; zoodat, bij geringen toevoer van nieuwe volkplanters, hunne afstammelingen meer en meer met de Inboorlingen beginnen ineen te smelten. Men vindt hen vooral te Singapoera, op Riouw en Bangka, op Soematra's Westkust (waar zij gedeeltelijk *Koringgi's* heeten), in de Lampongsche Districten, in de Wester-afdeeling van Borneo, op Madoera, en te Batavia, Sĕmarang, Soeråbåjå, Pasoeroehan.

§ 6. STERKTE DER BEVOLKING VAN NEERLANDSCH-INDIË EN VAN DE VOORNAAMSTE HOOFDPLAATSEN ALDAAR.

Omtrent de sterkte der bevolking bestaat geene andere officiëele opgave dan die jaarlijks van Regeeringswege in het *Koloniaal verslag* en den *Regeerings-Almanak voor Nederlandsch-Indië* wordt medegedeeld. Deze bevat evenwel niet de bevolking van alle eilanden van den Indischen Archipel in hun geheel, maar alleen die van de Nederlandsche bezittingen. Wij laten hieronder de laatst bekende opgave, die van 31 December 1891, volgen en zullen later bij de behandeling der afzonderlijke eilanden enkele cijfers vermelden, die in niet-officiëele berichten worden gevonden.

De vloot, het leger en de soldatenkinderen zijn in deze officiëele opgave niet begrepen.

---

[1] Eigenlijk zijn *Orang Kling* de Mohamedaansche bewoners van de kusten van Koromandel en Malabar, terwijl de vandaar afkomstige niet-Mohamedanen *Tjĕti* heeten Onder *Orang Kodja* werden oorspronkelijk kooplieden van Guzerate verstaan: het is thans ook de benaming van eene klasse van kleinhandelaars op Java.

De vier Groote Soenda-eilanden met de overige Gewesten van Indië.	Europeanen en met dezen gelijkgestelden.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde oosterlingen. (¹)	Inlanders.	Totaal.
Java met Madoera...	46619	243486	14806	2911	23825754	24133576
Soematra..........	4935	95063	2854	6794	2870482	2980128
Borneo............	972	37275	2461	445	1141303 (²)	1182456
Selébes...........	2342	8514	731	9	964308	975904
Ambon............	2204	1125	70	6	251944	255949
Ternato...........	338	514	107	—	107500	108459
Timor............	282	1091	149	—	35653	37175
Bali en Lombok.....	57	3904	237	16136 (³)	1337913	1348247
Bangka...........	193	25321	183	19	57700	83416
Blitoeng..........	111	12459	3	—	27857	40430
Riouw............	202	22081	2461	345	75250	97878
Totalen..........	58255	450833	22201	26565	30695664	31253518

Ten opzichte van bovenstaande cijfers teekenen wij hierbij aan, dat die voor Java en Madoera grootendeels berusten op de uitkomsten van de derde vijfjaarlijksche volkstelling in 1890 gehouden en dus als vrij juist kunnen worden aangemerkt. (⁴) Omtrent de Buiten-

(¹) Onder deze rubriek zijn behalve Klingaleezen, Mooren enz., ook begrepen de op Java woonachtige Afrikanen.

(²) Hieronder medegerekend de ten getale van 126096 op het eiland gevestigde Boegineezen, Javanen, Maleiers enz.

(³) Voor de niet rechtstreeks door ons bestuurde rijkjes, zijn onder de vreemde Oosterlingen ook de Arabieren gerekend.

(⁴) *Indisch Staatsblad* 1880, N°. 81.

bezittingen ontbreken daarentegen in dit opzicht alle betrouwbare gegevens en zijn de door ons overgenomen getallen grootendeels slechts bij benadering verkregen. Alleen in het Gouvernement van Soematra's Westkust heeft in bovengenoemd jaar eene eerste volkstelling plaats gehad, waarvan de uitkomsten later door ons zullen worden medegedeeld. Ten slotte volgt hier eene opgave van het zielental der voornaamste hoofdplaatsen van Indië:

Batavia	108064	waaronder	8821	Europeanen.
Sĕmarang	72307	»	3600	»
Soeråbåjå	118770	»	5913	»
Djokjokarta	57826	»	1758	»
Soerakarta	101495	»	1200	»
Padang	31065	»	1602	»
Palembang	54108	»	255	»
Kota-Radja	2064	»	161	»
Médan	11238	»	362	»
Poentianak	9188	»	203	»
Bandjarmasin	39537	»	463	»
Mangkasar	20756	»	822	»
Menado	8662	»	504	»
Ternate	2970	»	301	»
Ambon	7939	»	742	»
Timor-Koepang	6822	»	144	»

VIERDE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN BURGERLIJK BESTUUR, RECHTS- EN FINANCIEWEZEN, HANDEL EN SCHEEPVAART.

§ 1. Burgerlijk bestuur. [1]

Opperbestuur.

Volgens art. 61 der *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden* heeft de Koning het opperbestuur der koloniën en bezittingen van

[1] Uitvoerig wordt dit onderwerp behandeld in *De Staatsinstellingen van Nederlandsch Indië*, door P. A. van der Lith en J. Spanjaard, in de *Schets van het Nederlandsch Staatsbestuur*, door L. E. Lenting en in de *Handleiding tot de kennis van het Staats- en administratief recht van Nederl. Indië*, door Mr. J. de Louter; vierde herziene uitgave, 1884.

het rijk in andere werelddeelen en doet hij jaarlijks aan de Staten Generaal een omstandig verslag geven van het beheer dier koloniën en bezittingen en van den staat, waarin zij zich bevinden. De wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen wordt door de wet geregeld. De Minister van koloniën is namens den Koning belast met het toezicht over de volkplantingen en buitenlandsche bezittingen van den Staat, en verplicht elk stuk dat van den Koning als opperbestuurder uitgaat van zijn contraseign te voorzien.

De Gouverneur Generaal en de Algemeene Secretarie.

In Nederlandsch Oost-Indië wordt de regeering, overeenkomstig een *Reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch Indië* ([1]), vastgesteld door den Koning in overleg met de Staten Generaal, uitgeoefend door eenen Gouverneur Generaal. Deze vertegenwoordigt den Koning en is voor zijne regeeringsdaden alleen aan Hem verantwoordelijk; hij moet Nederlander zijn, wordt door den Koning benoemd en ontslagen, en mag zijne waardigheid niet nederleggen noch Nederlandsch Indië verlaten zonder diens machtiging Wegens ambtsmisdrijven kan hij, zoowel op last van den Koning als van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, worden vervolgd. Hij is bevoegd om, met inachtneming der bepalingen van het Regeeringsreglement en van 's Konings bevelen, algemeene verordeningen vast te stellen omtrent alle onderwerpen, waarvan de regeling niet bij de wet of bij een Koninklijk besluit is geschied. In dringende omstandigheden kan hij algemeene verordeningen (ordonnantiën) vaststellen omtrent onderwerpen, waarvan de regeling door de wet behoort te geschieden of aan den Koning is voorbehouden, en de afkondiging of uitvoering van *wetten* of *Koninklijke besluiten* uitstellen of ze geheel of gedeeltelijk buiten werking stellen; van zoodanige handelingen moet hij onmiddellijk aan den Koning kennis geven, die haar, wanneer zij eene wet betreffen, aan de Staten Generaal mededeelt. Hij is opperbevelhebber van de in Nederlandsch Indië aanwezige zeemacht, behoudens hare administratieve betrekking tot het Departement van Marine, alsmede van de landmacht en benoemt, bevordert en ontslaat aldaar van deze laatste de Officieren op den voet bij algemeene verordening bepaald; zoo ook de burgerlijke ambtenaren. ([2]) Hij

([1]) Zie hierachter, Bijlage B, waar ook de door den Minister van Koloniën aanhangig gemaakte wijziging en aanvulling van dit Reglement, zoo noodig, zullen worden vermeld.

([2]) Zie de uitzonderingen hierop beneden.

kan Nederlandsch Indië geheel of gedeeltelijk in staat van oorlog of beleg verklaren; oorlog verklaren aan en vredes- of andere verdragen sluiten met Indische vorsten en volken, met inachtneming van de bevelen des Konings; personen, die voor de openbare rust en orde gevaarlijk worden geacht, wanneer zij niet in Nederlandsch Indië geboren zijn uit Indië of een gedeelte daarvan verbannen, en wanneer zij daar geboren zijn hun eene bepaalde plaats tot verblijf aanwijzen; gratie van bij rechterlijk vonnis opgelegde straffen, alsmede dispensatiën, na gehoord advies van het Hoog Gerechtshof, verleenen. Tot zijne verplichtingen behoort verder: het beschermen der inlandsche bevolking tegen willekeur van wien ook; — het in stand houden der op hoog gezag ingevoerde cultures, met dien verstande, dat die cultures niet in den weg staan aan de teelt van genoegzame voedingsmiddelen; dat de beschikking daarvoor over gronden, door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen en de verdeeling van den arbeid geschiede met billijkheid en eerbiediging van bestaande rechten en gebruiken; en dat de belooning der betrokken Inlanders zoodanig zij, dat de Gouvernements cultures hun, bij gelijken arbeid, gelijke voordeelen opleveren als de vrije teelt; — het om de vijf jaren herzien der verordeningen betreffende de persoonlijke diensten, met het doel om daarin trapsgewijze de verminderingen te brengen, bestaanbaar met het algemeen belang; — en het aanmoedigen van handel, nijverheid en landbouw,

Het jaarlijksch traktement van den Gouverneur Generaal bedraagt *f* 132000; zijne gewone residentie is Buitenzorg. Overigens heeft hij zijn »Hotel" op Rijswijk en een Buitenverblijf te Tji-panas, voor het onderhoud van welke gebouwen, met inbegrip van het meubilair, jaarlijks eene som op de begrooting wordt gebracht.

De Koning kan aan den Gouverneur Generaal toevoegen een Luitenant Gouverneur Generaal, om zoodanig werkzaam te zijn als door den Koning of den Gouverneur Generaal wordt bepaald en om laatstgenoemden voorloopig op te volgen. Zoodanige toevoeging heeft echter slechts in zeer buitengewone gevallen plaats. — Het rechts des Konings om Commissarissen Generaal als Zijne onmiddellijke vertegenwoordigers tot onderzoek en regeling naar Indië te zenden ([1]) is in 1854 tegen den wensch der Regeering afgeschaft; desniettemin blijft Z. M. natuurlijk bevoegd ambtenaren onder dien titel met eene speciale opdracht derwaarts af te vaardigen.

([1]) Zooals Elout, van der Capellen en Buyskes in 1815, Du Bus de Ghisignies in 1826 en van den Bosch in 1833.

Aan den Gouverneur Generaal is toegevoegd een Algemeene Secretaris en twee Gouvernements Secretarissen. Zij vormen met zes Referendarissen, een vijf en twintigtal Commiezen en het verdere bureau-personeel de *Algemeene Secretarie*. De Algemeene Secretaris is, volgens zijne instructie, de vraagbaak en voorlichter van het bestuur. Hij doet aan de Regeering voorstellen of herinneringen tot bevordering van den dienst en zorgt voor de redactie, expeditie, registreering en bewaring der beschikkingen van den Gouverneur Generaal, alsmede voor de samenstelling van het Staatsblad en van den Regeeringsalmanak van Nederlandsch Indië. In het begin van 1892 is aan de Algemeene Secretarie ook een Lands-Archivaris toegevoegd. (1) De Algemeene Secretaris geniet een traktement van *f* 24000 's jaars.

Raad van Indië.

Een Raad van Indië, bestaande uit een Vice-President en vier leden, allen door den Koning benoemd en bijgestaan door een Secretaris, is den Gouverneur Generaal ter zijde gesteld. Wanneer hij de vergadering van den Raad bijwoont, bekleedt hij het Voorzitterschap, doch heeft, uitgezonderd in het geval bedoeld bij Art. 30 van het R. R., slechts een raadgevende stem; anders geschiedt zulks natuurlijk door den Vice-President. Hij kan ook, zoo dikwijls hij dit noodig oordeelt, andere ambtenaren ter bijwoning van de vergaderingen van den Raad oproepen tot het geven van mondelinge inlichtingen. Deze Raad is ten aanzien van de uitvoerende macht een adviseerend lichaam, welks advies ten allen tijde door den Gouverneur Generaal *kan* en in sommige gevallen *moet* gevraagd worden; dit laatste (*overleg*) heeft plaats ten aanzien van: *a.* alle instructiën en reglementen het algemeen of gewestelijk bestuur betreffende, op zijnen last onderworpen; *b.* oorlogsverklaringen en vredes- of andere verdragen en in het algemeen van elke regeling der staatkundige betrekkingen met Indische vorsten en volken; *c.* de algemeene begrooting van ontvangsten en uitgaven; *d.* de algemeene strekking der maatregelen door het burgerlijk gezag genomen of te nemen in geval van oorlog of opstand; *e.* buitengewone maatregelen van gewichtigen aard; en *f.* benoemingen tot gewichtige ambten, ter aanwijzing van den Koning. De Gouverneur Generaal is echter niet aan

(1) Tot de op blz. 136, noot 1, bedoelde wijzigingen behoort ook het voorstel om de Algemeene Secretarie in een »Kabinet van den Gouverneur Generaal" te veranderen en den titel van Algemeene Secretaris te doen vervallen.

het gevoelen van den Raad gebonden, maar beslist alleen. In de uitoefening der wetgevende macht en in sommige bepaalde gevallen moet de Gouverneur Generaal echter in *overeenstemming* met den Raad handelen of, wanneer hij zich daarmede niet vereenigt, de uitspraak des Konings inroepen. Dit heeft plaats: *a.* bij de vaststelling, uitlegging, schorsing of intrekking door den Gouverneur Generaal van alle algemeen verbindende verordeningen, gelijk mede voor het uitstellen van hare afkondiging; *b.* bij verbanning van personen uit Nederlandsch Indië of het aanwijzen aan de zoodanigen van eene bepaalde verblijfplaats; *c.* bij de uitoefening van het recht van amnestie en abolitie ten opzichte van Inlandsche vorsten; *d.* bij het verleenen van dispensatie van eene bepaalde ordonnantie; *e.* bij onteigeningen ten algemeene nutte; *f.* bij geschillen over bevoegdheid tusschen verschillende administratiën en rechtbanken. Mocht in een dezer gevallen de Gouverneur Generaal zich niet met het advies van den Raad kunnen vereenigen, dan heeft hij, nadat beide partijen elkander nogmaals schriftelijk hun gevoelen hebben medegedeeld en de zaak op nieuw in stemming is gebracht, het recht de uitspraak des Konings in te roepen en middelerwijl op eigen gezag en verantwoordelijkheid de door hem noodig gekeurde maatregelen te nemen. (Zie Art. 30 R. R.).

De Gouverneur Generaal geeft van zijne besluiten aan den Raad kennis, en, wanneer deze is gehoord, wordt daarvan in den aanhef van het besluit melding gemaakt. (Art. 33 R. R.).

Het traktement van den Vice-President van den Raad bedraagt *f* 36.000, dat der leden *f* 28.800 's jaars.

Ondergeschikt bestuur.

Onder de onmiddellijke bevelen van den Gouverneur Generaal staan de Gouverneurs van Soematra's Westkust, van Atjeh en Onderhoorigheden en van het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden; verder de Residenten van Java en der buiten-etablissementen, die niet tot de bovengenoemde Gouvernementen behooren en het burgerlijk hoofd van de op zichzelf staande Adsistent-Residentie *Belitoeng*. De laatsten zijn in drie klassen verdeeld; allen worden aangeduid onder de benaming van »hoofden van gewestelijk bestuur," terwijl hun rang gelijkgesteld is aan dien van generaal-majoor (gouverneur), kolonel (resident) en majoor (adsistent-resident). Aan de Residenten van Djokjokarta en Soerakarta vallen dezelfde eerbewijzen ten deel als aan een generaal-majoor worden gegeven. Aan den militairen Gou-

verneur van Atjeh en Onderhoorigheden zijn bovendien een burgerlijk ambtenaar met den rang en titel van *Resident* en twee Adsistent-Residenten voor de politieke aanrakingen met de Atjehsche Onderhoorigheden toegevoegd, terwijl in de hoofdplaatsen Sĕmarang, Soeråbåjå, Djokjokarta, Soerakarta, Médan, Padang, Palembang en Mangkasar een *Adsistent-Resident* voor de politie of andere speciale diensten gevestigd is. Voorts wordt onder de Residenten het bestuur uitgeoefend òf door Adsistent-Residenten òf door Gezaghebbers of Posthouders, òf ook door Inlandsche Regenten en hoofden. Op de Adsistent-Residenten volgen in rang de »Controleurs bij het Binnenlandsch Bestuur", onderscheiden in die van de 1ste en van de 2de klasse, aan wie ook dikwijls het bestuur over onderdeelen van eenig gewest is opgedragen. Op den laagsten sport van dezen ambtelijken ladder staan de Adspirant-Controleurs. ([1]) Ieder Resident wordt bijgestaan door den Secretaris der Residentie, eenige Commiezen en ambtenaren van minderen rang.

De Inlandsche bevolking wordt zooveel mogelijk gelaten onder het onmiddellijk bestuur van hare eigene Hoofden, die van regeeringswege worden aangesteld of erkend en onder het oppertoezicht van Europeesche ambtenaren staan. Deze inlandsche Hoofden, die in de verschillende gewesten zeer verschillende titels, geregeld naar de inlandsche gebruiken (Art. 69 R. R.), voeren, staan bij ons Gouvernement bekend als Regenten, Districts-, Dorps- en Wijkhoofden. De inrichting van het Inlandsch gewestelijk en plaatselijk bestuur, die in de verschillende deelen onzer Bezittingen zeer verschillend is, zal telkens ter behoorlijke plaats worden vermeld.

Benoembaarheid tot ambtenaar bij het Binnenlandsch Bestuur in Neerlandsch-Indië.

Om tot Ambtenaar bij het B. B. in N.-Indië te kunnen worden benoemd, moet men het zoogenaamd Groot-ambtenaars-examen hebben afgelegd, waartoe jaarlijks, zoowel in Indië als in Nederland, de gelegenheid wordt aangebodén. Te beginnen met het jaar 1896 (*Staatsblad* N°. 174) zal dit onderzoek in twee gedeelten zijn gesplitst.

([1]) In 1891 had men op Java 112 Controleurs van de 1ste en 2de klasse en 50 Adspirant-Controleurs; en op de Buitenbezittingen 130 van de 1ste en 2de klasse en 24 Adspirant-Controleurs. Bovendien waren in dien tijd en later nog enkele Controleurs en Adspirant-Controleurs *boven de formatie* in dienst, belast met speciale betrekkingen. Het oudste derde deel der Controleurs 1ste klasse geniet als zoodanig traktementsverhooging.

Het eerste gedeelte omvat:

a. de aardrijkskunde van N.-Indië;
b. de N.-Indische wetboeken;
c. de inleiding tot de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken van N.-Indië;
d. de beginselen vnn de Maleische taal;
e. de beginselen van de Javaansche taal, en

Het tweede gedeelte:

a. de geschiedenis van N.-Indië;
b. de land- en volkenkunde van N.-Indië;
c de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken van N.-Indië;
d. de staatsinstelling van N.-Indië;
e. de Maleische taal, en
f. de Javaansche taal.

Bij dit tweede gedeelte, waartoe men eerst wordt toegelaten als het eerste met goed gevolg is afgelegd, komen de hoogste cijfers in het Javaansch behaald bij voorkeur voor eene plaatsing op Java in aanmerking.

Om tot het Groot-ambtenaars-examen te kunnen worden toegelaten, moet de kandidaat in het bezit zijn van een der diploma's eind-examen als bij de wet zijn aangegeven.

Gelegenheid ter opleiding voor dit examen bestaat, voor zoover Nederland betreft, te *Delft* aan de zoogenaamde »Indische Inrichting" en verder te Batavia aan het Gymnasium Willen III, afdeeling B.

Doctoren in de rechtswetenschappen moeten, om voor eene benoeming tot Indisch ambtenaar bij de *rechterlijke macht* in aanmerking te kunnen komen, aan een der Nederlandsche universiteiten het zoogenaamd aanvullings- of faculteits-examen hebben afgelegd, dat zich uitstrekt over:

a. het Mohamedaansch recht en de overige volksinstellingen en gebruiken van N.-Indië;
b. het staatsrecht en de inrichting van 's Rijks koloniën en overzeesche bezittingen;
c. de land- en volkenkunde van den Oost-Indischen Archipel, en
d. de Maleische of de Javaansche taal, ter keuze van den belanghebbende (Ned. *Staats-Courant* van 10 Mei 1877). [1]

[1] Tot hiertoe konden zij, die het faculteits-examen hebben afgelegd, ook in aanmerking komen voor eene benoeming bij het Binnenlandsch Bestuur. Dit houdt echter met het jaar 1894 op.

Voor betrekkingen waaraan eene bezoldiging van niet meer dan *f* 150 's maands verbonden is, kan in Indië het zoogenaamde Kleinambtenaars-examen worden afgelegd, waarvoor de vereischten zijn:
a. het rekenen;
b. de beginselen der Nederlandsche taal, en
c. het schrijven van eene goede duidelijke hand. ([1])

§ 2. Departementen van algemeen burgerlijk bestuur.

Het administratief beheer van Nederlandsch Indië wordt verdeeld in drie Departementen: het Civiel-, het Militair- en het Marine-Departement. De beide laatstgenoemde, niet tot het burgerlijk bestuur behoorende, zullen later afzonderlijk worden behandeld.

Het Civiel departement omvat alle takken van algemeen burgerlijk bestuur en is weder verdeeld in vijf Departementen, die onder de bevelen en het oppertoezicht van den Gouverneur Generaal beheerd worden door even zooveel *Directeuren*, namelijk: een voor de justitie; een voor het binnenlandsch bestuur; een voor het onderwijs, den eeredienst en de nijverheid; een voor de burgerlijke openbare werken, en een voor de financiën. Ieder Directeur wordt bijgestaan door een Secretaris en het benoodigde aantal Referendarissen en Commiezen. Deze Directeuren, die ieder hunnen afzonderlijken werkkring hebben, vereenigen zich tot een *Raad van Directeuren*, telkens wanneer de Gouverneur Generaal hunne samenwerking beveelt.

Ieder Directeur geniet een jaarlijksch traktement van *f* 24.000.

Tot den werkkring van het Departement van Justitie behooren: *a*. Het personeel der rechterlijke macht (met uitzondering van den President van het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch Indië), de verdere beambten der Justitie, de advocaten, procureurs, notarissen, deurwaarders en de beëedigde tolken en vertalers; *b*. de wees- en boedelkamers; *c*. de toelating van Nederlanders, Westersche en Oostersche vreemdelingen in Nederlandsch Indië; *d*. de verwijdering van personen uit geheel Nederlandsch Indië of uit een bepaald gedeelte daarvan, en de aanwijzing van bepaalde verblijfplaatsen; *e*. de aanwijzing van strafplaatsen voor veroordeelde Inlanders of met dezen gelijkgestelden; *f*. het onderzoek der door de Hoofden van gewestelijk bestuur onderworpen reglementen en keuren van politie; *g*. het gevangeniswezen; *h*. de statistiek der rechtsbedeeling en der gevan-

([1]) Zie verder over dit onderwerp: *Regeerings-Almanak* voor Nederlandsch-Indië, 1893 en *Indische Tolk* van 19 Sept. 1893.

genissen in Nederlandsch Indië; *i.* de voorlichting van den Gouverneur Generaal in zake van gratie, amnestie, abolitie en dispensatie voor zooverre zij rechtzaken betreft; voorts verzoeken om naamsverandering en naamsbijvoeging, wettiging, meerderjarigverklaring en dergelijke; een en ander voor zoover de Gouverneur Generaal het advies van den Directeur verlangt na dat van het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch Indië; *j.* verzoeken betreffende naamlooze vennootschappen en zedelijke lichamen; *k.* verzoeken om naturalisatie; *l.* de burgerlijke, handels- en strafwetgeving en alle daarmede en in het algemeen met het rechtswezen in verband staande verordeningen; *m.* de buitenlandsche dagvaardingen en regatoire commissiën; *n.* de strandvonderij; *o.* de slavernij en het pandelingschap; *p.* de legalisatiën, *q.* de uitlevering van misdadigers [1]; *r.* het toezicht op de drukpers; *s.* het toezicht op het recht van vereeniging en vergadering; *t.* het uitbrengen van rechtskundig advies in alle zaken, waarover het advies door den Gouverneur Generaal wordt verlangd; *u.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door openbare aanbesteding, openbare inschrijving of onderhandschen inkoop; *v.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Tot den werkkring van het Departement van binnenlandsch bestuur behooren: *a.* de inrichting en werking van het binnenlandsch bestuur overeenkomstig de algemeene regelen en overeenkomsten; *b.* het personeel van het gewestelijk bestuur; *c.* het personeel van het inlandsch bestuur; *d.* aanraking met inlandsche vorsten en grooten en bestuur over Vreemde Oosterlingen; *e.* de openbare orde (toezicht op de naleving van gewestelijke en plaatselijke verordeningen); *f.* advies- en residentie-prauwen: *g.* schutterijen en inlandsche korpsen; *h.* maatregelen tegen den zeeroof, alsmede de zorg voor uit handen van zeeroovers verloste personen; *i.* uitroeiing van tijgers; *j.* landbouw (1°. de cultures op hoog gezag ingesteld, welke zich thans bepalen tot die van de koffie en de kina; 2°. de landbouw in het algemeen); *k.* de veeteelt en de burgerlijke veeartsenijdienst; *l.* de bosschen; *m.* de heerendiensten; *n.* de landelijke inkomsten (1°. de landrente; 2°. de belasting op de vischvijvers); *o.* de verzameling van statistieke gegevens, met uitzondering van die, door meting verkregen; *p.* het kadaster; *q.* de afstand van grond in eigendom, erfpacht, huur, enz. aan niet-Inlanders; *r.* de vervanging van het inlandsch erfelijk indi-

[1] In 1882 (*Stbl.* N°. 87), is Art. 108 R.R. met de volgende zinsnede aangevuld: *De regelen, bij uitlevering van vreemdelingen in acht te nemen, worden vastgesteld bij algemeene verordening.*

vidueel grondbezit door eigendom en al wat verder tot de agrarische aangelegenheden behoort; *s.* de landverhuur in de Vorstenlanden (Soerakarta en Djokjokarta) en de landbouw concessiën op de Buitenbezittingen; *t.* de particuliere landerijen, *u.* de ontvangst, bewaring, verkoop en verzending van 's lands producten; *v.* het beheer van 's lands civiele pakhuizen; *w.* de middelen van vervoer en gemeenschap; *x.* het toezicht op landverhuizers; *y.* het transport van Gouvernements goederen, voor zoover dit niet tot andere Departementen behoort; *z.* de uitvoering van bouwwerken van eenvoudige constructie; *aa.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *bb.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Tot den werkkring van het Departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid behooren: *a.* het onderwijs zoo voor Europeanen als Inlanders (1°. in het algemeen. 2°. Onderwijs voor Europeanen: Middelbaar onderwijs; Lager onderwijs; Normaalschool te Batavia en Soerâbâjâ; 3°. Inlandsch onderwijs: Kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers; Scholen voor zonen van Inlandsche Hoofden en van andere aanzienlijke Inlanders); *b.* de eeredienst (betrekkingen met den eeredienst zoowel van Europeanen als van Inlanders, voor zooverre de aard der eerediensten die medebrengt en zoolang het beginsel van afscheiding van Kerk en Staat geene volledige toepassing heeft gevonden. Toelating van Zendelingen); *c.* de landsdrukkerij en de Javasche Courant, het officiëel Nieuwsblad van N.-Indië; *d.* bevordering van de uitgaaf van nuttige boeken en van de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië; *e.* de kunsten en wetenschappen; gebouwen van oudheidkundige en historische waarde; verzameling van voorwerpen van wetenschap en kunst; wetenschappelijke onderzoekingen en werkzaamheden; taalstudie; wetenschappelijke instellingen; archieven; *f.* de plantentuin te Buitenzorg; *g.* de burgerlijke geneeskundige dienst; *h.* dokters-djawa; *i.* de godshuizen en andere instellingen van weldadigheid en het krankzinnigengesticht te Buitenzorg; *j.* de nijverheid (kamers van koophandel en nijverheid, consuls, tentoonstellingen, octrooien, oprichting van fabrieken, visscherijen, maten en gewichten, loterijen); *k.* het mijnwezen (mineralogische onderzoekingen, concessiën, exploitatie van tin- en steenkolenmijnen; stofgoud en diepe grondpeilingen); *l.* het zout (aanmaak, beheer, transport, verkoop, zorg voor den voorraad); *m.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of

ontbieding uit Nederland; *n.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Tot den werkkring van het Departement der burgerlijke openbare werken behooren: *a.* de waterstaat, de wegen en 's lands burgerlijke openbare werken; *b.* spoor- en tramwegen en het stoomwezen (onderzoek van stoomwerktuigen; toezicht op hun gebruik); *c.* telegrafen en andere electrische verbindingen; *d.* post- en telegraafdienst (1°. brievenposterij; 2°. paardenposterij); *e.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst, voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *f.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Tot den werkkring van het Departement van financiën behooren: *a.* de belastingen en middelen, verpachte of niet verpachte, voor zooverre zij niet tot eenig ander Departement behooren; *b.* de vendukantoren; *c.* de zeebrieven en jaarpassen; *d.* het muntwezen; *e.* het opmaken van Hoofdstuk I der Begrooting van uitgaven voor Nederlandsch-Indië, benevens van die Afdeelingen van Hoofdstuk II, welke niet tot een bepaald Departement van algemeen bestuur behooren; *f.* het opmaken van de raming der middelen tot dekking der uitgaven; *g.* het samenstellen der algemeene Begrooting van Nederlandsch-Indië; *h.* de administratie en de voorziening in de behoefte van 's lands kassen; *i.* de borgstellingen van comptabele ambtenaren; *i.* de uitvoering der Begrooting, voor zooverre die niet behoort tot een bepaald Departement; *k.* het opmaken der rekeningen van ontvangsten en uitgaven in Nederlandsch-Indië, voor zooverre die niet behooren tot een bepaald Departement; *l.* het samenstellen der algemeene Rekening van ontvangsten en uitgaven in Nederlandsch-Indië; *m.* het algemeen toezicht over de ontvangsten en uitgaven en de behoorlijke inning der inkomsten, alsmede over de ontvangsten en uitgaven voor rekening van derden; *n.* de samenstelling van het verslag van den handel en de scheepvaart; *o.* het personeel der tot dit Departement behoorende diensten of inrichtingen; *p.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst, voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *q.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Eenige van de voornaamste onderwerpen tot deze Departementen behoorende zullen in de volgende §§ worden behandeld.

§ 3. Het Rechtswezen.

Burgerlijke rechtspleging.

Voor de burgerlijke rechtspleging is het hoogste rechterlijk college (in bepaalde gevallen) de *Hooge Raad der Nederlanden* en verder het *Hoog Gerechtshof*, welk laatste zijn zetel heeft te Batavia. Het is samengesteld uit een President, die door den Koning wordt benoemd, drie Vice-Presidenten, elf Raadsheeren, een Procureur-generaal, drie Advocaten-generaal, een Griffier en drie Substituut-Griffiers. Het oordeelt in *eersten aanleg:* over alle rechtsvorderingen, waarin de Gouverneur Generaal als gedaagde wordt aangesproken; over alle rechtsvorderingen tegen den lande, uitgezonderd die, welke de belastingen en pachten betreffen; over alle jurisdictie-geschillen tusschen rechterlijke autoriteiten en rechtscollegiën; over den Vice-President en de leden van den Raad van Indië wegens misdrijven en overtredingen gedurende den tijd hunner functiën begaan. Voorts is het als opperste rechtsbank belast met het toezicht op de rechtsbedeeling in geheel Nederlandsch-Indië en met de zorg dat die behoorlijk en onvertogen plaats hebbe. Het kan rechterlijke handelingen, beschikkingen en vonnissen, wanneer die met de wetten of andere algemeene verordeningen in strijd zijn, vernietigen en buiten werking stellen. Verder kan men bij dit Gerechtshof *in hooger beroep* komen van de vonnissen door de na te melden Raden van Justitie geveld en, voor zooverre de Buitenbezittingen aangaat, ook van de vonnissen van sommige inlandsche rechtbanken, en van alle daarvoor vatbare arbitrale vonnissen, mits het vorderingen geldt boven de *f* 500. Ook oordeelt het *in revisie* in bepaald aangewezen gevallen over vonnissen in strafzaken door de Raden van Justitie, Landraden en andere inlandsche rechtbanken gewezen, en eindelijk *in cassatie* over handelingen en vonnissen van de Raden van Justitie, de Landraden en daarmede gelijkgestelde rechtbanken. De behandeling van civiele gedingen, waarin de Regeering betrokken is, kan, in plaats van aan de Advocaten-generaal, worden opgedragen aan speciaal daartoe aangewezen Advocaten te Batavia, die den titel hebben van Lands-advocaten. — Het Hof is verdeeld in vier Kamers, waarvan de eerste rechtspreekt met vijf, de tweede met vier en de derde en vierde met drie leden, met inbegrip van den President; de leden van deze Kamers wisselen jaarlijks af. Aan de tweede en derde Kamer is bij uitsluiting de revisie in strafzaken opgedragen, alsmede het adviseeren op verzoeken om gratie van veroordeelden,

wier zaken in revisie zijn behandeld; de vierde Kamer is belast met het onderzoek van de vonnissen in strafzaken en de daarbij behoorende processtukken, welke ingevolge de wettelijke bepalingen door de Landraden op Java en Madoera ter kennisneming aan het Hooggerechtshof moeten worden opgezonden. Alle andere werkzaamheden worden door de eerste Kamer verricht. De President, Vice-Presidenten en Leden kunnen alleen in gevallen bij de wet bepaald van hun ambt worden ontslagen. ([1])

Raden van Justitie zijn gevestigd te Batavia, Sĕmarang, Soeråbåjå, Padang en Mangkasar. Zij zijn op Java samengesteld uit een President, vier tot zes leden, een Officier van Justitie, een Substituut-Officier van Justitie, een Griffier en een of meer Substituut-Griffiers, terwijl op de Buitenbezittingen het getal leden tot een drietal beperkt, doch overigens de samenstelling van den Raad dezelfde is. Tegenwoordig moeten allen Nederlanders zijn en den graad van doctor in de rechten of rechtswetenschappen bezitten. Tot het ressort van de Raden van Justitie te Batavia en Soeråbåjå behoort ook een gedeelte van de Buitenbezittingen. Voor de Raden van Justitie staan terecht Europeanen en met hen gelijkgestelden ([2]), en voorts in burgerlijke zaken de Inlanders en daarmede gelijkgestelden ([2]), die zich vrijwillig aan de Europeesche wettelijke bepalingen hebben onderworpen of krachtens de wet daaronder behooren. Zij nemen kennis van alle crimineele en civiele rechtsvorderingen, geschillen ter zake van buit in oorlog of kaperijen, van zee- en strandvonden, van jurisdictie-geschillen en van de misdrijven van

---

([1]) Over deze en de andere rechtbanken zie men uitvoeriger den *Regeerings-Almanak voor Nederlandsch-Indië* en De Louter, *Handleiding* enz. De boven vermelde *revisie*, door het H. G. van vonnissen door de landraden in crimineele zaken gewezen, heeft alleen plaats op verlangen van den gecondemneerde.

([2]) Met Europeanen gelijkgestelden zijn: alle inlandsche en andere niet-Europeesche Christenen zonder onderscheid en alle personen die den Mohamedaanschen of Heidenschen godsdienst niet belijden en geen Arabieren, Chineezen of Mooren zijn, dus ook de Israëlieten, mits zij niet tot een van deze drie landaarden behooren; voorts Inlanders, die zich vrijwillig onder onze wetten stellen; en eindelijk ook kinderen van Inlanders, die vóór 1°. Mei 1848 door Europeanen of met hen gelijkgestelden zijn geadopteerd, en kinderen bij inlandsche of daarmede gelijkgestelde vrouwen buiten huwelijk verwekt en door Europeanen bij de ambtenaren van den Burgerlijken stand aangegeven, onder verbintenis om voor hen te zorgen en hen in den Christelijken godsdienst te doen opvoeden; deze twee laatste categoriën sterven echter uit, daar de adoptie bij de invoering van het Burgerlijk wetboek vervallen en de inschrijving in de Registers van den Burgerlijken stand zonder gelijktijdige erkenning van het kind niet meer geoorloofd is.

Met Inlanders gelijkgestelden zijn de Arabieren, Chineezen, Mooren en alle Heidenen of Mohamedanen, die geen Europeanen zijn; zij worden veelal Vreemde Oosterlingen genoemd. (Zie art. 109 R.R.).

zeerooverij, kaapvaart en slavenhandel door wien ook begaan. Op Java kan de behandeling van civiele zaken, in plaats van aan de ambtenaren van het Openbaar Ministerie, worden opgedragen aan speciaal daartoe aangewezen advocaten te Batavia, Sĕmarang en Soeråbåjå, die ook den titel van Lands-advocaten voeren. De Raden van Justitie doen in hooger beroep uitspraak van de vonnissen door de Residentsgerechten geslagen, wanneer de vorderingen een bedrag van *f* 50 te boven gaan en door Inlanders tegen Europeanen of met dezen gelijkgestelden zijn ingesteld, en van de uitspraak der Landraden, wanneer de vordering meer beloopt dan *f* 500 (in de Res. Soematra's Oostkust boven de *f* 1500), enz. Op de Buitenbezittingen verschilt hunne rechtsbevoegdheid in sommige opzichten. O. a. oordeelen zij ook in revisie over de vonnissen, in zaken van misdrijf door de inlandsche rechtbanken gewezen.

Een *Residentieraad* vindt men op het oogenblik alleen in de hoofdplaatsen *Soerakarta* en *Djokjokarta*. Hij is samengesteld uit den Resident als voorzitter, den Secretaris der Residentie als ambtenaar van het Openbaar ministerie, een griffier en zoovele leden (Europeanen) als door den Gouverneur Generaal worden benoemd. Deze Raden nemen o. a. kennis van alle burgerlijke vorderingen, door Inlanders tegen Vreemde Oosterlingen en Europeanen ingebracht, indien de vordering de som of waarde van *f* 500 niet te boven gaat; van alle politie-overtredingen begaan door Europeanen; van alle misdrijven begaan door Vreemde Oosterlingen en door ingezetenen van Gouvernementslanden, tot de inlandsche bevolking behoorende en van alle overtredingen van pachtvoorwaarden, ook die, begaan door onderdanen van de Vorsten en Onafhankelijke Prinsen. Sedert het begin van 1892 nemen deze Raden ook kennis van alle misdrijven en overtredingen door inlandsche Gouvernements-ambtenaren en beambten aldaar in hunne ambtelijke betrekking gepleegd.

Residentiegerechten bestaan in de verschillende Residenties van Java en de Buitenbezittingen, uitgezonderd te Mangkasar. Vroeger waren zij samengesteld uit den Resident en den Secretaris der Residentie of een ander ambtenaar door den Resident aan te wijzen als Griffier, terwijl het Openbaar ministerie mede door een door den Resident aan te wijzen ambtenaar werd waargenomen. Sedert is daarin in zooverre verandering gekomen, dat overal waar een Landraad met eenen rechtsgeleerden voorzitter gevestigd is, aan dezen de leiding dezer rechtspraak wordt opgedragen. In dit geval treedt hierbij ook de griffier van den Landraad als zoodanig op, terwijl in Atjeh deze functie door den Auditeur-militair wordt waargeno-

men. Op Java en Madoera oefenen deze Residentiegerechten zoowel in burgerlijke als in overtredingszaken eene zekere rechtsmacht uit over Europeanen en met hen gelijkgestelden. Voorts houden hier de Residenten of hunne wettelijke vervangers in de afdeelingen de politierol, strekkende tot het opleggen van politiestraffen aan Inlanders en met dezen gelijkgestelden. In de Buitenbezittingen hebben bedoelde gerechten veelal eene eenigszins uitgebreidere bevoegdheid, die voor elk hunner afzonderlijk is omschreven. Op vele plaatsen bestaan *Magistraatsgerechten* met dergelijke bevoegdheid.

Voorts heeft men nog voor niet-Europeanen de volgende rechtbanken:

Landraden in alle hoofdplaatsen ([1]) van gewesten en afdeelingen op Java, Madoera en de Buitenbezittingen. In het Gouvernement van Soematra's Westkust dragen zij op vele plaatsen den naam van *Rapat*, in de Lampongsche districten dien van *Proatin*. Zij zijn de gewone dagelijksche rechters der Inlanders en met hen gelijkgestelden, voor zooverre deze niet ten gevolge van overeenkomst of krachtens wettelijke bepalingen aan de Europeesche wetten zijn onderworpen; zij bestonden vroeger uit den Resident of diens plaatsvervanger als Voorzitter, den Secretaris of eenig ander ambtenaar als Griffier, twee of meer Inlandsche Hoofden als leden, daartoe benoemd door den Gouverneur Generaal, den Hoofd-panghoeloe of Panghoeloe als adviseerend lid en den Hoofd-djaksa of Djaksa als ambtenaar van het Openbaar Ministerie. Ter betere regeling der rechtspraak voor Inlanders en met dezen gelijkgestelden werd echter in 1869 bepaald, dat langzamerhand de besturende ambtenaren als Voorzitters van deze Landraden door rechtsgeleerde personen zouden worden vervangen, terwijl als maatregel van overgang voor Java en Mangkasar zes zoogenaamde *Rechtbanken van Omgang* werden ingesteld, bestaande uit twee Europeesche rechtsgeleerden, eenige voorname en bekwame Inlandsche hoofden, den Hoofd-panghoeloe en den Hoofd-djaksa. Aangezien op het oogenblik in genoemde gewesten alle Landraden — voor Java en Madoera alleen met uitzondering van Bawéan en Banjoewangi — door een rechtskundige (ter plaatse gevestigd of van eenen naburigen Landraad overgekomen) worden voorgezeten, zijn de afzonderlijke Omgaande Rechters sedert weer vervallen. In beide laatstgenoemde Afdeelingen treedt nog altijd de Adsistent-Resident als Voorzitter van den Landraad op, terwijl hier, voor zooveel

---

([1]) Bij uitzondering is ook te *Bekasi*, in de Afdeeling Meester-Cornelis, een Landraad gevestigd. Zie verder beneden Eerste Hoofdgroep, Eerste Hoofdstuk, § 11.

noodig, de rechtsgeleerde Voorzitter van den Landraad te Soeråbåjå en Bezoeki als Omgaande Rechters fungeeren. (1)

Regentschaps- en *Districtsgerechten* op Java en Madoera, bestaande uit den Regent of het Districtshoofd of hunne Patihs (plaatsvervangers) als rechters, bijgestaan door eenige mindere Inlandsche Hoofden als raadsleden, een Panghoeloe of priester en een Djaksa of fiskaal. Zij spreken uitsluitend recht over Inlanders in lichte overtredingszaken en kleine burgerlijke gedingen. Buitendien bestaat er nog naast elken Landraad een *Priesterraad*, die uitspraak doet in geschillen omtrent huwelijkszaken, boedelscheidingen en dergg. (2)

De Vorstenlanden op Java hebben hunne eigene rechtbanken en rechtspleging behouden, waarop echter ook door het Nederlandsch bestuur toezicht wordt uitgeoefend. Deze zullen later uitvoeriger worden beschreven. Evenzoo komen wij bij de behandeling van de Buitenbezittingen terug op daar bestaande Landraden en enkele andere Rechtbanken voor Inlanders en Vreemde Oosterlingen, voor zoover daarover hierboven niet gesproken is.

Militaire rechtspleging.

De opperste militaire rechtbank is het *Hoog militair gerechtshof*, gevestigd te Batavia. De President en verdere leden van het Hoog Gerechtshof bekleeden, uit kracht hunner benoeming als zoodanig, tevens dezelfde betrekkingen bij het Hoog militair gerechtshof; de Procureur-generaal en de Advocaten-generaal vervullen bij dit laatste de betrekkingen van Advocaat-fiskaal en Substituut-advocaat-fiskaal; van de Raadsheeren nemen slechts twee bij halfjaarlijksche afwisseling deel aan de zittingen van het Hoog militair gerechtshof. Dit Hof is voorts samengesteld uit drie hetzij actieve of gepensionneerde Hoofdofficieren van de landmacht en twee van de zeemacht of van het sedentaire zeewezen, welke twee laatsten alleen zitting nemen bij de behandeling van zaken betreffende personen, die aan het *Crimineel wetboek voor het krijgsvolk te water* zijn onderworpen, of wanneer zij daartoe ter vervanging van andere militaire leden door den President

---

(1) Bij Koninklijk besluit van 11 Augustus 1891, (*Ind. Staatsbl.* N°. 230) is, met het oog op de Christenen uit de Inlanders bepaald, dat waar in strafzaken de beklaagde en in burgerlijke zaken de verweerder den Christelijken godsdienst belijdt, de tegenwoordigheid van adviseurs als bovenbedoeld niet noodig is, zoodat bedoelde Christenen niet langer onderworpen zijn aan formaliteiten bij de rechtsbedeeling, die een Mohamedaansch karakter dragen. Zie verder hiervoor, blz. 147, Noot.

(2) Zie verder beneden Hoofdstuk I, § 12.

worden opgeroepen. Het Hof kan geen zitting houden of eenige beslissing nemen, wanneer niet vijf leden, waaronder minstens twee militairen, tegenwoordig zijn. Voor het Hoog militair gerechtshof staan in eerste instantie terecht: alle officieren van de landmacht, een hoogeren rang bekleedende dan dien van Kapitein; alle officieren der Indische zeemacht, een hoogeren rang bekleedende dan dien van Luitenant ter zee 1ste klasse; en alle militairen, van welken rang ook, die zich ter purge stellen. Het oordeelt, hetzij in appel hetzij in revisie, over alle in tijd van vrede door krijgsraden behandelde strafzaken, met dien verstande dat, wanneer niet in hooger beroep is gekomen, aan de Gouverneurs of Residenten op de Buitenbezittingen de bevoegdheid is toegekend tot approbatie der op volledige bekentenis in hun gebied door krijgsraden gewezen vonnissen.

Krijgsraden zijn gevestigd: voor Java, in de drie hoofdplaatsen der militaire Afdeelingen, Batavia (tevens voor de Lampongsche districten, Bengkoelen, de Oostkust van Soematra en Bělitoeng), Sěmarang, Soerâbâjâ (ook voor Madoera) en te Willem I; voor het Gouvernement van Soematra's Westkust, te Padang; voor Atjeh, te Kota Radja; voor de Residentiën Palembang, Riouw en Bangka, te Palembang; voor het Gouvernement van Selébes en het militair commandement van Timor, te Mangkasar; voor de Residentiën Menado, Ambon en Ternate, te Ambon; voor Borneo's Westerafdeeling, te Poentianak; voor Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling, te Bandjarmasin. Zij zijn samengesteld uit een Hoofdofficier als Voorzitter, zes Officieren en den Auditeur-militair; deze laatste betrekking wordt op de plaatsen, waar Raden van Justitie gevestigd zijn, waargenomen door den ambtenaar van het Openbaar ministerie bij dien Raad, te Willem I door een daartoe aangesteld rechterlijk ambtenaar, te Poentianak en Bandjarmasin door den Luitenant Adjudant van het garnizoens-bataljon en te Palembang, Kota-Radja en Ambon door den griffier bij den Landraad aldaar. Zij oordeelen over alle zoo militaire als gemeene misdrijven en overtredingen door alle militairen en aan den militairen dienst verbonden personen begaan, voor zooverre die personen niet ter eerster instantie voor het Hoog militair gerechtshof moeten terecht staan of hunne overtredingen of misdrijven 's lands belastingen of middelen betreffen, in welk laatste geval zij aan den burgerlijken rechter zijn onderworpen. De vonnissen der krijgsraden zijn voor appel of revisie bij het Hoog militair gerechtshof vatbaar.

Zeekrijgsraden, met de rechtspraak over het krijgsvolk te water belast, worden uit marine-officieren samengesteld en oordeelen geheel

overeenkomstig de Nederlandsche wetgeving betreffende het militair zeerecht.

Wijze van rechtspraak.

Overal, waar de bevolking niet in het genot harer eigene rechtspleging is gelaten, wordt recht gesproken in naam des Konings.

Voor de burgerlijke rechtbank staan Europeanen en met hen gelijkgestelden terecht volgens een in 1848 ingevoerd Burgerlijk Wetboek en een in 1866 ingevoerd Strafwetboek voor Nederlandsch-Indië. ([1]) In 1873 zijn ingevoerd een Strafwetboek voor Inlanders ([2]) en een Politie-strafreglement voor Europeanen en Inlanders. Inlanders worden geoordeeld volgens genoemd Strafwetboek en de hieronder vermelde *Reglementen*, waar deze zijn ingevoerd; en waar zij in

([1]) Bij het Indisch Gouvernement zijn op het oogenblik plannen in bewerking tot daarstelling en invoering van een nieuw Strafwetboek voor Europeanen, terwijl ook de rechtstoestand der Inlandsche Christenen beter geregeld zal worden. Men zie ook: *De Nederlandsch-Indische Strafvordering voor Europeanen en met hen gelijkgestelden*, door J. LION, Leiden 1886.

([2]) *Ind. Staatsbl* 1872, N°. 85 en 111. Dit Strafwetboek is op last der Regeering ontworpen door Mr. DER KINDEREN. Voorts heeft men ook een begin gemaakt met de uitvoering van het lang beraamd plan om de rechtspleging in de Buitenbezittingen op nieuw te organiseeren, met inachtneming der plaatselijke omstandigheden Dien ten gevolge zijn er reeds voor verschillende gewesten bijzondere *Reglementen tot regeling van het rechtswezen* ingevoerd; zooals voor *Bangka* (*Ind. Stbl* 1874, N°. 33), voor *Soematra's Westkust* (afl. N°. 94*b*), voor *Palembang* (*Ind Stbl.* 1878, N°. 14), voor de *Lampongsche Districten* (*Ind. Stbl.* 1879, N°. 65), voor *Bengkoelen* (*Ind. Stbl.* 1880, N°. 32), voor *Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling* (*Ind. Stbl.* 1880, N°. 55), voor het Gouvernement *Atjeh en Onderhoorigheden* (*Stbl.* 1881, N°. 82), voor het Gouvernement *Selébes en Onderhoorigheden* (*Stbl* 1882. N°s. 22, 216 en 235), voor *Timor* (*Stbl.* 1882, N°s. 26, 216 en 235), voor *Menado* (*Stbl.* 1882, N°s. 27, 216 en 235), voor *Amboina* (*Stbl.* 1882, N°. 29), voor *Ternate* (*Stbl.* 1882, N°. 32), voor *Riouw* (*Stbl.* 1882, N°. 84), voor *Bali en Lombok* (*Stbl* 1882, N°. 142), voor de *Westerafdeeling van Borneo* (*Stbl.* 1883, N°. 59, voor de *Oostkust van Soematra* (*Stbl.* 1887, N°. 45) en voor *Bel toeng* (*Stbl.* 1892, N°s. 183 en 184). (Zie verder *Regeerings-Almanak* van 1893, blz. 41, Noot).

In 1893 is bij Koninklijk besluit de Gouverneur-Generaal gemachtigd, om in de daarvoor in aanmerking komende reglementen op het rechtswezen in de bezittingen buiten Java en Madoera gelijke voorziening aan te brengen, ten opzichte van de tenuitvoerlegging van vonnissen in burgerlijke zaken door inlandsche rechtbanken gewezen, als reeds voor Java en Madoera is geschied bij het Koninklijk besluit van 23 September 1879, (*Ind. Stbl.* N°. 317), gewijzigd bij Koninklijk besluit van 29 December 1888, (*Ind. Stbl.* 1889, No. 69).

In verband hiermede zijn bij gouvernementsbesluit wijzigingen gebracht in de reglementen tot regeling van het rechtswezen in de residenties: Bangka, Soematra's Westkust, Palembang, Lampongsche districten, Bengkoelen, Z en O. afdeeling van Borneo, Atjeh en Onderhoorigheden, Selébes en Onderhoorigheden, Timor, Menado, Amboina, Ternate, Riouw, Bali en Lombok, W. afdeeling van Borneo, Oostkust van Soematra en Belitoeng.

het genot van hunne eigene rechtspleging zijn gelaten, volgens hunne eigene wetten (bij de Mohamedanen gegrond op den Koran en de daarvan door de Wetgeleerden gegeven uitleggingen), instellingen en al of niet beschrevene gebruiken (*adats*), voor zooverre die niet in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid, rechtvaardigheid en menschelijkheid.

De militaire rechtbanken oordeelen volgens de Nederlandsche militaire wetboeken, desnoodig in de toepassing naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd (Art. 76 R. R.).

Behalve in geval van oorlog of staat van beleg mogen geene doodvonnissen worden voltrokken zonder machtiging van den Gouverneur Generaal, na gehoord advies van den burgerlijken of militairen rechter. Geenerlei straf heeft den burgerlijken dood, of het verlies van alle burgerlijke rechten ten gevolge. Geen misdrijf mag met verbeurdverklaring der bezittingen van den schuldige, wel van enkele bepaalde voorwerpen, worden gestraft. De straf van rottingslagen is in geheel Nederlandsch-Indië afgeschaft; behoudens hare handhaving als maatregel van tucht onder mannen, die tot arbeid aan publieke werken veroordeeld zijn, maar niet in gevangenissen. (*Ind. Staatsblad* 1866, N°. 15.)

De Politie en enkele daarmede in verband staande onderwerpen.

De Procureur Generaal bij het Hoog Gerechtshof is het Hoofd der regtspolitie in geheel Nederlandsch-Indië; de gewestelijke Hoofden der politie, die als zoodanig onder zijne bevelen staan, zijn de Residenten, Adsistent Residenten of andere met het hoogste burgerlijk bestuur belaste ambtenaren. In de boven op blz. 140 genoemde plaatsen zijn aan de gewestelijke Hoofden Adsistent Residenten voor de politie toegevoegd, terwijl daar en elders ook nog Europeesche Schouten en Wijkmeesters ter beschikking van het Bestuur staan. Voorts is ook aan de Inlandsche Hoofden van districten of dorpen, bijgestaan door Djaksa's of andere beambten, de handhaving der politie opgedragen; zij doen dit volgens algemeene en plaatselijke verordeningen en reglementen. (¹)

Tot de onderwerpen van politie, die bij algemeene verordeningen zijn geregeld, behooren onder andere de volgende;

(¹) Zie over Politie-soldaten beneden.

Het recht van verblijf.

De bewoners van Nederlandsch-Indië kunnen worden onderscheiden in Ingezetenen en Niet-ingezetenen. Ingezetenen zijn allen, die in Indië geboren zijn, zoowel inlanders als personen van anderen landaard, en zij, die door eene vergunning tot vestiging het recht van ingezetenschap hebben verkregen; Niet-ingezetenen zijn alle overigen, die echter eene tijdelijke vergunning tot verblijf behoeven.

Ieder Europeaan of met hem gelijkgestelde moet zich binnen drie dagen na zijne aankomst melden bij het plaatselijk bestuur, waar hij eene toelatingskaart voor zes maanden ontvangt, die hem het recht geeft zich op te houden in alle voor den algemeenen handel opengestelde havens of andere uitdrukkelijk daarin vermelde plaatsen van Nederlandsch-Indië. Verzuim van aangifte binnen den gestelden termijn wordt gestraft met eene geldboete van *f* 5 voor elken dag verzuim, tot een maximum van *f* 100. Daarna kan men, op Java van den Gouverneur Generaal, elders van het Hoofd van gewestelijk bestuur, eene vergunning tot reizen voor een bepaalden tijd bekomen, die evenals de toelatingskaart voor verlenging en intrekking vatbaar is. Verlangt men zich in Indië te vestigen, dan moet het verzoek daartoe door tusschenkomst van het gewestelijk bestuur geschieden, onder aantooning dat men genoegzame middelen van bestaan bezit of door werkzaamheid kan verkrijgen. Weigert een Hoofd van gewestelijk bestuur zulk een verzoek, dan geeft hij daarvan kennis aan den Gouverneur Generaal, indien ook deze het weigert, dan bericht hij zulks aan den Minister van Koloniën. In geval van overtreding gelast het Hoofd van gewestelijk bestuur, na verhoor van den schuldige, zijne verwijdering bij een met redenen omkleed bevelschrift, waarvan hooger beroep op den Gouverneur Generaal is toegelaten.

Zendelingen en andere godsdienstleeraren behoeven eene door of namens den Gouverneur Generaal te verleenen bijzondere vergunning tot verrichting van hun dienstwerk in eenig bepaald gedeelte van N.-Indië.

Op eenvoudige aanmelding van hunne personen worden tot inwoning toegelaten: personen van 's Rijkswege naar Indië gezonden; personen, die, na bekomen eervol ontslag uit 'slands dienst in Nederlandsch-Indië, daar wenschen gevestigd te blijven; vrouwen, die hare echtgenooten, ouders, zonen of broeders vergezellen; minderjarigen, die hunne ouders of voogden vergezellen of wier ouders of voogden in Nederlandsch-Indië verblijf houden, en personen in

Nederlandsch-Indië geboren uit ouders aldaar gevestigd, mits zij niet langer dan zeven jaren vandaar afwezig zijn geweest of, bij eene langere afwezigheid, vóór het voleindigen van hun 24ste jaar aldaar terugkeeren.

Omtrent Vreemde Oosterlingen, onder welke de Chineezen de belangrijkste zijn, bestaan in hoofdzaak dezelfde bepalingen; alleen mogen zij zich slechts vestigen op die plaatsen, waar de Gouverneur Generaal wijken voor hunnen landaard heeft aangewezen en dan alleen binnen die wijken. In het belang van den landbouw of om andere gewichtige redenen kan het wonen buiten deze plaatsen door het hoofd van gewestelijk, buiten de bepaalde wijken door het Hoofd van plaatselijk bestuur worden vergund; zoo is bijvoorbeeld in de Residentie Riouw, met uitzondering van de Onderhoorigheid op Soematra (Indragiri) de bepaling omtrent het samenwonen der Vreemdelingen in bepaalde wijken niet toepasselijk. ([1])

Passen voor vaartuigen.

Hiertoe behooren: 1°. de *Zeebrieven*, voor op Europeesche wijze getuigde schepen en vaartuigen, die door den Gouverneur Generaal worden verleend en de vergunning houden om met het daarmede voorziene schip te varen nadat aan de bepaalde voorschriften is voldaan; 2°. *Jaarpassen*, uitgereikt door de Hoofden van gewestelijk of plaatselijk bestuur aan de eigenaars van op inlandsche wijze getuigde vaartuigen; 3°. *Scheepspassen*, die, behalve den Zeebrief, voor elke reis vereischt worden, en 4°. *Uitklaringen*, waarbij aan een vaartuig verlof wordt gegeven om uit Nederlandsch-Indie te vertrekken, en die aan de Commandanten der wachtschepen op de reeden moeten worden vertoond.

Invoer en bezit van wapens en kruit.

Gewone vuurwapenen en buskruit mogen niet worden ingevoerd op Java (behalve in entrepôt voor den weder-uitvoer) en in de

---

([1]) De voornaamste bepalingen omtrent dit onderwerp vindt men in het *Ind. Stbl.* 1872, N°. 38—41, en 1873, N°. 167; en bij DE LOUTER, blz. 25 en volgg. Zie ook de lijst der plaatsen waar wijken voor Chineezen en andere vreemde Oosterlingen zijn aangewezen in de *Bijlage M.M. en N.N.* van den *Regeerings-Almanak*, 1893, waar tevens de verschillende Staatsbladnummers, op dit onderwerp betrekking hebbende, vermeld worden; E. ZORAB, *de publiek-rechterlijke toestand der Vreemde Oosterlingen in N. O.-Indië*. Leiden, 1890.

Molukken. [1] Hiervan zijn uitgezonderd jachtgeweren, pistolen en crepékruit in blikken bussen van 2 pond zwaarte. Niemand dan Europeanen, hunne afstammelingen en ambtenaren, mag schietgeweer bezitten zonder bijzondere vergunning; om meer dan vijf pond kruit in zijne woning te hebben behoeft men verlof van het plaatselijk bestuur.

Recht van openbare oproeping en bijeenkomst.

Vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard, of waardoor de openbare orde wordt bedreigd, zijn in Nederlandsch-Indië verboden. Tegen de overtreding van dit gebod worden zoodanige maatregelen genomen als de omstandigheden vorderen.

Behalve door ambtenaren in hunne betrekking mogen door niemand biljetten of bekendmakingen ter oproeping of verzameling van personen worden verspreid of aangeplakt, zonder schriftelijke vergunning van het plaatselijk bestuur en overlegging van een gezegeld exemplaar van het biljet of de bekendmaking.

Toezicht op de drukpers.

Het toezicht op de drukpers wordt bij algemeene verordening geregeld, in overeenstemming met het beginsel, dat het door de drukpers openbaren van gedachten of gevoelens en het toelaten van elders dan in Nederland gedrukte stukken geene andere belemmering mogen ondervinden dan tot verzekering der openbare orde wordt gevorderd. In Nederland gedrukte stukken worden onbelemmerd toegelaten, behoudens ieders verantwoordelijkheid, volgens regels bij algemeene verordening te stellen.

Het aantal in Indië verschijnende dag- en weekbladen bedraagt op het oogenblik *veertig*, waarvan dertig in de Nederlandsche, negen in de Maleische en een in de Javaansche taal. Bovendien heeft men er nog het *Geneeskundig Tijdschrift voor N. Indië*, *Indisch-Militair Tijdschrift*, *Natuurkundig Tijdschrift voor N. Indië*, *Recht in N. Indië*, *Tijdschrift van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs*, *Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in N. Indië*, *Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur*, *Tijdschrift der Vereenigingen van landhuurders in de Vorstenlanden*, *het Tijdschrift en de Verhandelingen van het Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.*

---

[1] De invoer wordt dikwijls ook voor langeren of korteren tijd op andere plaatsen verboden, wanneer de omstandigheden daartoe aanleiding geven.

Slavernij, Pandelingschap.

Sedert 1°. Januari 1860 is de slavernij in geheel Nederlandsch-Indië wettelijk afgeschaft. De slavenhandel, de invoer en de openbare verkoop van slaven zijn verboden. De als slaven van elders aangevoerde personen zijn vrij, zoodra zij zich op het grondgebied van Nederlandsch-Indië bevinden. De vrijmaking van alle slaven is daarvan echter niet het onmiddellijk gevolg geweest; op Soematra is dit o. a. eerst in 1876 en in de Gouvernementslanden op Bali eerst in 1884 geschied, terwijl elders in den Archipel, inzonderheid in de Residentie Timor en een gedeelte van de Residentie Ambon, ondanks het strenge toezicht van den kant van het Gouvernement, de Slavenhandel nog altijd op grooter of kleiner schaal voortduurt. Op Nieuw Guinea is rooven en verkoopen van slaven aan de orde van den dag.

Op Java en Madoera is het nemen van Pandelingen tot zekerheid van schuld steeds verboden geweest. Dit verbod werd achtereenvolgens ook door den Gouverneur Generaal toegepast op die gedeelten van de bezittingen buiten Java en Madoera, waar de maatschappelijke toestand het gedoogde en in 1872 over geheel Nederlandsch Indië uitgestrekt. ([1]) Met betrekking tot de toen reeds wettig ingeschreven Pandelingen blijven echter de thans bestaande bepalingen van kracht. Die bepalingen waren hoofdzakelijk de volgende: de Pandelingen moeten worden ingeschreven in een register, hetgeen alleen kan plaats hebben met toestemming van den schuldenaar en wegens persoonlijk werkelijk genotene reëele of geldelijke waarde. Zij mogen niet van hunne echtgenooten en kinderen worden gescheiden; en deze moeten, zoo zij dit verlangen en behoeven, door den schuldeischer worden onderhouden, waarvoor zij verplicht zijn hem de diensten te bewijzen, tot welke zij in staat zijn. De schuld vermindert in evenredigheid van de diensten door den pandeling verricht, volgens regels door het Hoofd van gewestelijk bestuur vast te stellen; deze regelt ook hoeveel de schuldeischer den pandeling hetzij in natura of in geld moet verstrekken tot zijn onderhoud. De schuld is elk oogenblik, ook bij gedeelten, aflosbaar en er mag geene rente op worden berekend. Schuldeischers en pandelingen zijn ten opzichte van mishandelingen aan het gemeene recht onderworpen. Het vervoer van pandelingen over zee is verboden; indien de schuldeischer hunne diensten op zijn vaartuig bij eene zeereis verlangt, is daarvoor eene afzonderlijke vergunning noodig. De echtgenoot en kinderen van den schuldenaar

---

([1]) *Ind. Stbl.* 1872, N°. 114.

zijn niet aansprakelijk voor door dezen aangegane schulden. In streken waar ons direct bestuur zich niet of niet krachtig genoeg kan doen gelden blijft het pandelingschap, dat oorspronkelijk overal tot de inlandsche adat behoorde, voortleven.

§ 4. Financiewezen.

Algemeene Rekenkamer.

De *Algemeene Rekenkamer*, te Batavia gevestigd, bestaat uit een Voorzitter en zes leden, die door den Koning worden benoemd en ontslagen, en is verdeeld in twee Tafels, welke ieder met drie leden en bij meerderheid van stemmen beslissen. Een Secretaris, vier Referendarissen, vier Hoofdcommiezen, 15 Eerste, 22 Tweede en 33 Derde Commiezen, benevens een aantal klerken, staan haar in hare werkzaamheden bij. (¹) Zij heeft het oppertoezicht op de richtige invordering en verantwoording van alle ontvangsten, en op het behoud, de bewaring en het beheer van 's lands goederen, rechten en schuldvorderingen, en van zaken vanwege het koloniaal bestuur ten behoeve van derden beheerd. Alle colleges of personen, zonder onderscheid, aan welke eenig rekenplichtig beheer, ook over 's lands magazijnen en bewaarplaatsen, over 's lands domeinen, rechten en schuldvorderingen, en over zaken van derden van Regeeringswege is of wordt opgedragen, zijn rechtstreeks aan de Algemeene Rekenkamer rekening en verantwoording schuldig. Ook oefent zij de contrôle uit over alle uitgaven in Indië ten laste der koloniale begrooting; dus zijn ook alle rekeningen en verantwoordingen van aannemers, pachters, leveranciers enz. aan hare goedkeuring of herziening onderworpen, Haar toezicht strekt zich eveneens uit over het beheer der wees- en boedelkamers, pensioen-, school-, kerke- en armenfondsen. Jaarlijks biedt zij den Koning het verslag harer werkzaamheden aan en wijst daarin op alle afwijkingen van en gebreken in de bestaande comptabiliteits bepalingen.

Er is eene Commissie van revisie, belast met het beoordeelen der bezwaren door rekenplichtige ambtenaren ingebracht tegen belastingsbesluiten van de Algemeene Rekenkamer wegens verantwoordingen over voorafgaande dienstjaren. Zij bestaat uit den President van het Hoog Gerechtshof, den President van den Raad van Justitie te

(¹) *Ind. Stbl.* 1877, N°. 103. Vergelijk ook over dit onderwerp de Comptabiliteits wet in den *Regeerings-Almanak* van N.-Indië.

Batavia, twee andere leden jaarlijks door den Gouverneur Generaal te benoemen en den Griffier van het Hoog Gerechtshof als Secretaris.

Voorts zijn er zes Inspecteurs van Finantiën (te Batavia, Sĕmarang, Soerâbâjâ, Pasoeroehan, Padang en Mangkasar) en vijf Adjunct-inspecteurs, aan wie is opgedragen te waken dat de belastingverordeningen naar behooren worden toegepast, dat de aanzuivering der belastingen geregeld geschiede en dat betaalde bedragen worden verantwoord. (1)

De jaarwedde van den President bedraagt *f* 18.000, die der Leden *f* 14.400.

Bronnen van inkomsten voor het Gouvernement.

De geldelijke voordeelen, welke het Gouvernement uit de overzeesche bezittingen trekt, ontstaan uit daar geheven wordende belastingen, rechten, pachten, tollen, enz., en vooral uit de opbrengst der producten, waarvan òf het Gouvernement zich het monopolie heeft voorbehouden, òf die van Gouvernementsgrond worden verkregen, òf die volgens met de producenten geslotene contracten tegen bepaalde prijzen aan het Gouvernement worden geleverd. Deze producten worden gedeeltelijk in Indië zelf verkocht, maar verreweg het grootste gedeelte wordt naar Nederland overgevoerd en hier ter markt gebracht. Ten gevolge daarvan heeft de schatkist op Java jaarlijks veel meer uitgaven dan ontvangsten; waarom het tekort moet worden aangevuld door wissels op het Ministerie van Koloniën in Nederland of door toezendingen van geld door het Ministerie.

Begrooting en Rekening.

Jaarlijks wordt eene Begrooting opgemaakt van de vermoedelijke ontvangsten en uitgaven over het volgende dienstjaar, zoowel voor de administratie in Indië als voor de koloniale administratie in Nederland, welke beide aan het oordeel der Volksvertegenwoordiging moeten worden onderworpen. De jaarlijksche Rekening wijst het werkelijk bedrag der inkomsten en uitgaven aan, alsmede het batig saldo (indien dit er is), waarover, in verband met de koloniale administratie in Nederland, ten behoeve van het moederland kan worden beschikt.

---

(1) *Ind. Stbl.* 1876, N°. 27; *Kol. Verslag*, 1876, blz. 70; *Stbl.* 1881, N°. 50, 1888, N°. 51 en 1891, N°. 11.

De Begrooting der uitgaven, zoo in Indië als in Nederland, is gesplitst in de volgende afdeelingen: I. Regeering en hooge collegiën. II. Departement van Justitie. III. Departement van Financiën. IV. Departement van Binnenlandsch bestuur V. Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid. VI. Departement der Burgerlijke Openbare werken. VII. Departement van Oorlog. VIII. Departement van Marine; waarbij op de Begrooting in Nederland nog komt: IX. Bijdragen van Nederlandsch-Indië aan de middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven. De begrooting der inkomsten in Indië is in dezelfde Afdeelingen gesplitst als die der uitgaven, waarbij nog komt: IX. Ontvangsten van gemengden aard en toevallige baten. De Begrooting der inkomsten in Nederland is niet zoo in Hoofdstukken verdeeld maar vermeldt in een aantal afzonderlijke artikelen de middelen, welke hoofdzakelijk zijn: Opbrengst van producten; Ontvangsten tegenover uitgaafposten van civielen of algemeenen aard; Verschillende inkomsten; en Ontvangsten tegenover de Uitgaven voor de Departementen van Oorlog en Marine in Nederlandsch Indië.

De Begrooting voor het jaar 1893 wijst de volgende totalen aan:

Ontvangsten in Nederland . . .	f 28 837 878	
» » Indië	» 101 397 020	
Totaal		f 130 234 898
Uitgaven in Nederland	f 25 522 592	
» » Indië	» 113 721 116	
Totaal		f 139 243 708
Tekort		f 9 018 810

Bank en Koloniale staatsschuld.

De *Javasche bank*, opgericht 24 Januari 1828 ([1]), is een financiëel en administratief lichaam, bestaande uit vele deelhebbers of actiehouders, en bestuurd door eenen President en twee Directeuren, van welke een als Secretaris fungeert en twee tijdelijk waarnemende Directeuren, die bij ontstentenis van een of twee leden der directie optreden. President en Directeuren worden voor vijf jaren benoemd.

([1]) De Javasche bank heeft, als eenige circulatiebank in Nederlandsch-Indië, octrooi telkens voor een bepaald aantal jaren. Het laatste octrooi, afgeloopen op 31 Maart 1891, is weder verlengd voor den tijd van vijftien jaren, terwijl de Bank bij die gelegenheid tevens als naamlooze vennootschap is opgetreden. Zie de *Java-Courant* van 16 Maart 1881, N°. 25, van 12 Mei 1889, N°. 9 en van 5 Maart 1891, N°. 2.

Er is een raad van Commissarissen bestaande uit vijf leden door de stemgerechtigde aandeelhouders benoemd. Van regeeringswege wordt toezicht op de handelingen der Directie uitgeoefend door een Gouvernements Commissaris, die benoemd en ontslagen wordt door den Gouverneur Generaal. De Bank heeft haren hoofdzetel te Batavia, een kantoor te Amsterdam, vaste agentschappen te Sĕmarang, Soeråbåjå, Padang en Mangkasar en voorts op de plaatsen daartoe op voorstel of na gehoord advies der Directie door den Gouverneur Generaal aangewezen of aan te wijzen, thans Tjeribon, Soerakarta en Djokjokarta. Het maatschappelijk kapitaal der Vennootschap bedraagt *f* 6.000000, verdeeld in aandeelen van *f* 500 en halve aandeelen van *f* 250. In 1884 werd 13 % dividend uitbetaald, in 1890 daarentegen slechts $3^3/_{10}$ %. De handelingen dezer Bank bestaan hoofdzakelijk in: het disconteeren van wisselbrieven en ander handelspapier, voorzien van twee of meer goede handteekeningen; het doen van beleeningen op effecten, kostbaarheden of niet aan bederf onderhevige koopwaren; het ontvangen van kapitalen, als spaarbank, en het incasseeren van gelden zoo voor het Land als voor particulieren, alles tegen provisie; het wisselen van gangbare specie tegen bankpapier; het handelen in goud en zilver; het openen van crediet aan ingezetenen, op beleening van geld of geldswaarde, tegen provisie. Zij geeft bankbiljetten uit van *f* 5, *f* 10, *f* 50, *f* 100, *f* 200, *f* 300, *f* 500 en *f* 1000, die door het Gouvernement gewaarborgd en als wettig betaal middel gangbaar zijn. De verhouding, waarin het gezamenlijk bedrag van bankbiljetten en bankassignaties door munt of munt-materiaal moet zijn gedekt, wordt door den Gouverneur Generaal na verkregen machtiging des Konings bepaald. Bij Gouv. besluit van 29 September 1891 werd dit op $^2/_5$ gedeelte gesteld.

De werkelijke schuld van Java bedroeg omstreeks het jaar 1836 *f* 36.000000. Bij de wetten van 24 April 1836, 11 April 1837, en 27 Maart en 22 December 1838, werd Indië bezwaard met eene nieuwe schuld van *f* 200.000000, zijnde eigenlijk het gedeelte der Nederlandsche nationale schuld, dat tijdens de vereeniging met België door dit gewest was gedragen. Zoo werd de Indische schuld gebracht op *f* 236.000000, van welke *f* 200.000000 een interest van 4 pCt. en *f* 36.000000 een interest van 5 pCt. gaven; zoodat het bedrag van den jaarlijkschen interest hiervan ten laste van de Koloniale kas *f* 9.800000 beliep. Bij de wet van 16 April 1887 (*Staatsb.* N°. 58) werd het aandeel van Nederlandsch-Indië in de $3^1/_2$ pCt. rente gevende Nationale schuld vastgesteld op *f* 46.350000, waarvoor $3^1/_2$ pCt. wegens rente en $^1/_2$ pCt. wegens aflossing of in 't geheel

f 1.854000 op de Indische Begrooting wordt gebracht. De vroeger onder den naam van »Bijdrage van N.-Indië aan de middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven" prijkende som, wordt tegenwoordig alleen »pro memorie" uitgetrokken.

Munten. Maten en Gewichten.

Behalve de Nederlandsch-Indische Gulden, geldende 120 duiten ([1]), en de Recepissen (papieren geld) circuleerden vroeger in Nederlandsch-Indië onderscheidene gouden en zilveren munten van verschillenden oorsprong, die tegen den koers van hare innerlijke waarde gangbaar waren; terwijl, buiten de bovengenoemde Duiten, ook allerlei andere koperen stukken als pasmunt in omloop waren. Bij de wet van 1 Mei 1854, aangevuld in 1855 en 1877, is echter bepaald dat 's Rijks muntspeciën in Nederlandsch-Indië zullen zijn: gouden en zilveren *standpenningen*, zilveren en koperen *pasmunt* en gouden *negotiepenningen;* de laatste (gouden- en dubbele ducaat) behooren evenwel niet tot de wettige betaalmiddelen. *Standpenningen* zijn: het tienguldenstuk, de rijksdaalder, de gulden (als rekeningseenheid) en de halve gulden, dezelfde stukken dus als in het Moederland. Ook de *pasmunt* bestaat uit dezelfde zilveren en koperen stukken, als bij ons in omloop zijn, met dit onderscheid evenwel, dat zij daar ginds een eenigszins anderen stempel hebben, terwijl de waarde in de Maleische en Javaansche taal er op is uitgedrukt. Op de buitenbezittingen circuleeren nog steeds eene menigte Duiten van verschillenden oorsprong, hoewel het oude kopergeld reeds van 1859, bij de invoering van de nieuwe pasmunt, is ingewisseld. In het jaar 1877 werd bepaald dat in de residentiën Bangka, Riouw en Oostkust van Soematra de Mexikaansche dollar in 's lands kassen mocht worden aangenomen, doch in 1885 is deze bepaling weer ingetrokken.

Voorbereidende maatregelen worden genomen om allerwege in Nederlandsch-Indië het metrieke stelsel in te voeren. Wij laten hier een lijstje volgen van de voornaamste in Indië onder inlandsche en vreemde handelaren gebruikelijke *maten* en *gewichten:*

Lengtemaat: een *paal* = $^1/_4$ geographische mijl of 1851.8519 M. (op Java 1506.943 M. of $16^1/_2$ minuut gaans).

([1]) Een gulden koper was slechts 100 duiten. Zie verder *Het Nederlandsch-Indische muntwezen* van G. D. WILLINCK. Leiden, 1889. Over de zuiver Oostersche munten, zooals die vroeger bij de Inboorlingen in omloop waren en hier en daar nog voorkomen, raadplege men vooral de werken van den hoogleeraar H. C. MILLIÈS.

Lengtemaat:	een *děpa* =	± 1.7 M.
	» *hasta* = 1/4 děpa	= 0.42 »
	» *kilan* = 1/8 děpa	= 0.21 »
Vlaktemaat:	» □ *paal* = 320 bouw	= 2270877.76 M².
	» *bouw* =	= 7096.49 M².
Ruimtemaat:	» *kojan* = 32 pikoel	= 1976.362 KG.
	» *toembak* = (voor hout)	= 6.684 M³.
Maten voor droge waren:	» *kojan* (voor zout) = 30 pikoel	= 2011.2679 L.
	» *pikoel* (id.)	= 67.0423 »
	» *gantang* = 1/8 pikoel	= 8.5766 »
	» *batak* (voor rijst)	= 1.0721 »
Vochtmaten:	» *takar* (voor olie)	= 25.770 »
	» *kit* (id.) = 4 koelak	= 15.159 »
	» *koelak* (id.)	= 3.790 »
Gewichten:	» *pikoel* = 100 kati	= 61.7613 KG.
	» *kati* = 16 thail	= 0.617613025 »
	» *thail* (voor opium) = 10 tji	= 0.038601 »
	» *tji* (id.) = 10 timbang	= 0.003860 »
	» *timbang* of *mata*	= 0.000386 »

» *kojan* (voor rijst) = 27, 28 of 30 pikoel (regelt zich naar plaatselijk gebruik). (¹)

§ 5. HANDEL EN SCHEEPVAART.

Handelmaatschappij.

De overvoer der producten uit Indië naar Nederland geschiedde vroeger uitsluitend door tusschenkomst der Nederlandsche Handelmaatschappij, een in 1824 opgericht handelslichaam (²), waarmede het Gouvernement eene overeenkomst had gesloten om alle koloniale waren, die in Nederlandsch-Indië aan de Regeering geleverd en niet aldaar verkocht werden, aan haar af te geven om ze te vervoeren naar Nederland en hier voor rekening van het Gouvernement te verkoopen, tegen genot van bepaalde percenten (consignatiestelsel); terwijl de Handelmaatschappij zich verbond om, op de aan haar zoo in commissie gegeven goederen, een doorloopend voorschot te ver-

(¹) Zie verder den *Regeerings-Almanak* of het *Handboek voor Cultuur- en Handelsondernemingen in N.-Indië*. Amsterdam, J. H. DE BUSSY.

(²) Aanvankelijk opgericht voor den tijd van vijf en twintig jaren, is sedert de duur van het bestaan dezer naamlooze vennootschap tweemaal voor een gelijk tijdperk verlengd, waarvan het laatste eindigen zal op 31 December 1899.

strekken tot een maximum van 10.000000 tegen $3^1/_2$ pCt., en voorts andere binnen haren werkkring vallende diensten aan het Gouvernement te bewijzen tegen vastgestelde belooning; zooals het overvoeren van personeel en materiëel voor den kolonialen dienst; het aanschaffen van voorwerpen, waarvan haar de levering door het Indisch bestuur of door den Minister van Koloniën werd opgedragen, enz. Deze overeenkomst is vernieuwd in 1853, en daarbij onder anderen bepaald, dat tot ult°. December 1859 al de koffie, suiker, specerijen en indigo, welke in Indië aan het Gouvernement werden geleverd, aan de Handelmaatschappij zouden worden afgegeven, met uitzondering van eene bepaalde hoeveelheid der drie eerste artikelen, welke in Indië mochten verkocht worden; dat alle overige producten, en na 1e Januari 1860 ook de bovengenoemde, in Indië mochten verkocht worden, maar zoo zij naar Nederland werden overgevoerd zulks tot ult°. December 1874 uitsluitend zou geschieden door tusschenkomst der Handelmaatschappij. (¹) Bij een nieuw contract, ingegaan met het jaar 1875, later verlengd tot ult°. December 1879 en vatbaar voor eene stilzwijgende verlenging telkens voor den tijd van vijf jaren, is de verplichting der Handelmaatschappij tot het verstrekken van het bovengenoemde voorschot vervallen, en zijn de door haar over te voeren producten bepaald tot koffie, tin en kinabast; de suiker is geheel ter beschikking van den particulieren handel gekomen. Volgens de jongste overeenkomsten, ingegaan 1 Januari 1885 en 1 Januari 1890, en onlangs verlengd tot 31 December 1899, neemt de Handelmaatschappij op zich om, in hoedanigheid van commissionnair, de Indische gouvernements-produkten, voor zoover zij voor de markt in Nederland bestemd zijn, af te schepen, te vervoeren, te beheeren en te verkoopen, alles met in achtneming van de aanwijzingen door de Regeering te geven, voor welke verrichtingen haar een commissieloon van *anderhalf* pCt. van de bruto-opbrengst is verzekerd. Tot zekerheid voor de getrouwe naleving van hare verplichtingen is door haar eene som van vijf millioen gulden bij de Nederlandsche bank in pand gegeven. De Maatschappij heeft in Nederlandsch-Indië hare factorij te Batavia; agentschappen bevinden zich te Sĕmarang, Soerâbâjâ en Singapoera (Britsch Indië), terwijl bovendien nog kantoren te Tjeribon, Tĕgal, Pekalongan, Pasoeroehan, Tjĕlatjap, Padang, Mĕdan en Pinang gevestigd zijn. Te Mangkasar wordt zij door den Agent der Javasche Bank aldaar vertegenwoordigd.

(¹) *Staatsblad*, 1853, N°. 129.

Uitgestrektheid van den handel. Stoomvaartdiensten.

Bij besluit van 31 December 1825 is de vaart en handel van en op geheel Nederlandsch-Indië, met uitzondering van de Moluksche eilanden, vrij en open verklaard voor alle volken, met welke het Koninkrijk der Nederlanden in vriendschap leeft; in 1854 werd dit insgelijks op de Molukken toegepast. Dus strekt zich de Oost-Indische handel, behalve tot Nederland, ook uit tot de havenplaatsen op de eilanden en den vasten wal van Indië, China, Japan, Amerika en Europa.

Men onderscheidt in het direct aan ons gezag onderworpen gedeelte van Nederlandsch-Indië de havens in:

1°. Vrijhavens, waartoe behooren: Riouw, Mangkasar, Menado, Kéma, Ternate, Ambon, Kajéli, Banda en Koepang.

2°. Havens voor den algemeenen handel opengesteld, nl.: Saparoewa, Gorontalo, Bengkalis, Olehleh en Boelèlèng, Tamoekoes, Sangsit en Loloan, de vier laatste op Bali.

In al deze havens worden geene in- of uitvoerrechten geheven.

3°. Havens, voor den algemeenen in- en uitvoer opengesteld, waar rechten worden geheven, namelijk: Batavia, Sĕmarang, Soeråbåjå, Tjeribon, Tĕgal, Pĕkalongan, Djoewånå, Pråbålinggå, Panaroekan, Pasoeroehan en Tjĕlatjap op Java; Padang, Siboga, Baroes, Singkil en Palembang op Soematra; Tandjoeng Pandang op Bĕlitoeng; Muntok op Riouw; Poentianak, Pamangkat, Sambas, Singkawang, Soekadana en Bandjarmasin op Borneo.

4°. Havens voor algemeenen uitvoer en beperkten invoer, met betaling van rechten, namelijk: Anjĕr, Bantam, Indramajoe, Rĕmbang, Bĕsoeki en Banjoewangi op Java; Priaman, Ajer Bangis, Natal, Bengkoelen en Telok Betoeng op Soematra; Sampit op Borneo.

5°. Havens voor de kustvaart. Deze zijn, behalve de bovengenoemde, kustplaatsen onder het rechtstreeksch gezag van Nederland, waar tolkantoren gevestigd zijn, namelijk: Laboehan, Tanara, Pamanoekan, Djapårå, Toeban en Grĕsik op Java; Bawéjan op het eiland van dien naam; Soemĕnap, Pamĕkasan, Boendar, Bangkalang en Sampang op Madoera; Kangéan, Sapoedi; Manggala, Kalianda, Kroë en Moko-Moko op Soematra; Goenoeng Sitoli (Nias). Verder verscheidene plaatsen in de Residentie Soematra's Oostkust. Tot de kustvaart zijn gerechtigd de Nederlandsche en in Nederlandsch-Indië tehuis behoorende schepen en de daarmede gelijkgestelde inlandsche vaartuigen. Zij mogen alleen goederen in eene der havens van Nederlandsch-Indië geladen aldaar lossen en goederen van het eene

entrepôt naar het andere overbrengen. Andere schepen en vaartuigen worden alleen in bepaalde havens toegelaten.

Entrepôts, waar de uit zee komende goederen kunnen worden opgeslagen en verhandeld en vanwaar zij ook weder kunnen worden uitgevoerd zonder de anders verschuldigde inkomende en uitgaande rechten te betalen, zijn gevestigd te Batavia, Tjeribon, Sĕmarang, Soerâbâjâ, Padang, Siboga, Baroes en Singkel.

Uit bovenstaande opgaven blijkt, dat alleen op Java, Soematra, Bĕlitoeng, Bangka en Borneo van wege het Indisch Gouvernement in- en uitvoerrechten geheven worden. In het jaar 1886 zijn voor de verschillende bovengenoemde gewesten nieuwe tarieven van in- en uitvoerrechten ingevoerd (*Stbl.* 1886, N°. 107 en 112).

De Nederlandsch-Indische koopvaardijvloot telde op ult°. December 1890 het volgend aantal schepen en vaartuigen groot 30 M³. (ruim 10 ton) en daarboven:

78	stoomschepen	inhoudsgrootte	77442 M³.
1	schip	»	3583 »
42	barken.	»	40736 »
16	brikken	»	8373 »
136	schoeners	»	31358 »
2	kotters.	»	129 »
1524	inlandsch getuigde vaartuigen.	»	73453 »
te zamen 1799	schepen	inhoudsgrootte	235074 M³.

Hiervan behoorden op Java en Madoera tehuis 1102 vaartuigen, ter inhoudsgrootte van 149633 M³. (¹)

Voor het onderhouden van eene geregelde stoomvaart tot het vervoeren van personen en goederen in den Indischen Archipel, heeft het Gouvernement — krachtens de Wet van 19 Maart 1888 — met de in dat jaar opgerichte en te Amsterdam gevestigde naamlooze vennootschap »Koninklijke Paketvaart-Maatschappij" eene overeenkomst aangegaan, loopende van 1 Januari 1891 tot ultimo 1905, waarbij o. a. bepaald is: 1°. dat de Vennootschap al zulke diensten zal onderhouden als aanvankelijk is vastgesteld of later door de Wet zullen worden aangewezen; 2°. dat door haar voor die verschillende diensten verschillende sommen als subsidie per bevaren geographische mijl zullen worden genoten, en 3°. dat het Gouvernement voor het doen vervoeren van passagiers, goederen en gelden

(¹) Zie over den aard en de waarde der voor rekening van het Gouvernement en van Partikulieren in- en uitgevoerde goederen het *Kol. Verslag* van 1891, *Bijlage K.K.K.*

op de gecontracteerde lijnen — op het oogenblik *dertien* in getal — van de aan de Vennootschap toebehoorende stoomschepen gebruik zal maken. Tevens zijn de tarieven vastgesteld waartegen Gouvernements passagiers en goederen moeten worden vervoerd.

Voorts bestaan in Nederlandsch-Indië nog tal van ondernemingen, die niet van Gouvernementswege worden gesubsidieerd, doch eveneens een of meer stoomschepen in de vaart hebben, waarmede passagiers en goederen van en naar verschillende plaatsen in den Archipel kunnen worden overgebracht. Het grootste gedeelte daarvan vaart onder Nederlandsche vlag.

§ 6. Gouvernementscultures en monopoliën. ([1])

Gouvernementscultures.

De Gouvernementscultures, dat zijn die takken van landbouw, welke door de Inlandsche bevolking op last en ten behoeve van het Gouvernement worden gedreven, voorheen onderscheidene producten omvattende, bepalen zich op het oogenblik alleen tot de *koffiecultuur*. In de Gouvernements-Residentiën op Java, waar de grond voor de teelt van koffie geschikt is, zijn de Inlanders, die aan landrente onderworpen gronden in gebruik hebben, verplicht jaarlijks een zeker aantal koffieboomen te planten, te onderhouden en de vruchten gedroogd in de Gouvernements-pakhuizen af te leveren. Zij genieten daarvoor, behalve vrijstelling van landrente, eene belooning, die geregeld wordt naar den marktprijs der koffie. Op het oogenblik wordt daarvoor *f* 15 en voor inferieure soorten *f* 7.50 per pikoel uitbetaald. In de Vorstenlanden wordt deze som door het Gouvernement verhoogd tot *f* 26.66, doch moet hiervan door de planters *f* 11.66 als belasting aan de Vorsten worden afgedragen. Alleen de onafhankelijke Prinsen aldaar (zie blz. 31) genieten het volle bedrag. Ook in het Gouvernement van Soematra's Westkust en de Minahasa-districten op Selébes bestaat de Gouvernements koffiecultuur; voorstellen zijn echter gedaan om deze hier door eene belasting in geld te vervangen. Overal genieten de Inlandsche Hoofden zoogenaamde cultuur-percenten, dat is eene zekere premie voor elken pikoel door de bevolking geleverde koffie. In den laatsten tijd is de opbrengst van deze gedwongen cultuur op Java minder dan in vroegere jaren. Te beginnen met 1 Januari 1894 is de Gouvernements-koffiecultuur

([1]) Zie over het *Cultuurstelsel* beneden onder *Java*.

in de Residentiën Bantam, Japara en Rĕmbang opgeheven en de bevolking aldaar van de verplichte levering vrijgesteld.

De kinacultuur op Java (ingevoerd in 1854). Deze wordt in de Preanger-Regentschappen voor Gouvernements-rekening met vrijwillige arbeiders gedreven, en niet op gronden der Inlanders, maar op bosch- en woeste gronden aan het Gouvernement behoorende. ([1])

Het toezicht op de cultures in het algemeen is opgedragen aan twee Hoofdinspecteurs, de een bestemd voor de koffiecultuur, de ander voor de suiker- en rijstcultuur, het landelijk stelsel en wat daarmede in verband staat. Bovendien zijn (1889) aan den Directeur van Binnenlandsch Bestuur voor de aangelegenheden behoorende tot den werkkring van laatstgenoemden Hoofdinspecteur — wiens betrekking echter sedert Mei 1889 onvervuld gebleven is en dus waarschijnlijk als vervallen moet worden beschouwd — nog twee Inspecteurs toegevoegd, terwijl bij de Inspectie voor de koffiecultuur een Controleur is ingedeeld.

Monopoliën.

Het *zout* is een Gouvernementsmonopolie op Java, Madoera, Bangka, in het Gouvernement van Soematra's Westkust, de Residentiën Bengkoelen, Lampongsche Districten, de Oostkust van Soematra, Palembang, op Belitoeng, Bangka en Borneo. In andere gewesten wordt ook wel van Gouvernementswege zout geleverd, doch is noch de eigen aanmaak noch de invoer van vreemd zout verboden. In de Vorstenlanden op Java is het maken van zout voor eigen gebruik aan de inlanders geoorloofd, doch de uitvoer naar de Gouvernementslanden verboden. In de afdeeling Grobogan der Residentie Sĕmarang mag de bevolking uit de daar gevonden wordende zoutwater en modderwellen voor eigen gebruik zout fabriceeren, tegen betaling van een recht van *f* 1 per pikoel, doch het niet buiten die Afdeeling uitvoeren. Het Gouvernementszout werd vroeger aan de noordkust van Bantam, in Krawang, Tjeribon, Rĕmbang, Soeråbåjå en de zuidkust van Madoera, doch thans uitsluitend in de Afdeelingen Soemĕnap, Sampang en Pamĕkasan op laatstgenoemd eiland door uitdamping van zeewater vervaardigd door de bewoners der bij de zoutpannen gelegene dorpen, die het aan de hoofddepôts moeten

([1]) In de laatste jaren zijn ook tal van particuliere kina-ondernemingen, op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan, tot stand gekomen.

De Gouvernements-suikercultuur bestaat sedert 1891 niet meer. De suikerfabrikanten werken nu met eigen aanplant of op contracten met de Inlanders.

afleveren en daarvoor eene belooning van *f* 10 per kojan ([1]) ontvangen. Vandaar wordt het voor Gouvernements rekening door aannemers overgebracht naar de zoutverkooppakhuizen, waaruit het door de zoutverkooppakhuismeesters wordt verkocht bij hoeveelheden van niet minder dan $^1/_{32}$ pikoel (1,93 KG.). De prijs waarvoor het zout verkocht wordt loopt in de verschillende gewesten uiteen en varieert van *f* 5 tot bijna *f* 7 de pikoel. In 1891 is men op Java begonnen het zout ook bij het gewicht (*f* 0.12 per KG.) te verkoopen. In 1890 bedroeg het debiet op Java en Madoera 1057430 pikoel en op de Buitenbezittingen 211998 pikoel. De gezamenlijke opbrengst beliep *f* 8231775.

De *opium* is insgelijks een Gouvernementsmonopolie, doch wordt niet in Nederlandsch-Indië zelf gefabriceerd, maar meest uit Britsch Indië en Turkije aangevoerd. Het debiteeren daarvan geschiedt door pachters, aan wie in elk pachtdistrict of pachtperceel vroeger eene bepaalde hoeveelheid (*tiban*) werd versterkt, waarvoor zij in 1872 als pachtschat *f* 100 per kati ([2]) betaalden boven den koopprijs, die toen *f* 20 per kati was; vroegen zij boven die hun verstrekte hoeveelheid meer aan (*siram*), dan werd hun die tegen inkoopsprijs verstrekt. Sedert 1873 is echter het verstrekken van *siram* afgeschaft, en het zoogenaamde *maximum-stelsel* ingevoerd; dat wil zeggen, dat voor elk pachtperceel de grootste hoeveelheid opium is vastgesteld, die de pachter maandelijks kan verkrijgen, zonder meer, en die hem wordt geleverd boven de pachtsom, tegen *f* 30 de kati. In het jaar 1890 is een nieuw reglement voor de verpachting op Java en Madoera en de Buitenbezittingen ingevoerd. ([3]) Bij die gelegenheid werd tevens het aantal zoogenaamde »Verboden kringen" op Java uitgebreid. Het totaal der maxima is voor 1891 voor Java en Madoera 172980, voor Soematra's Westkust, Bengkoelen, Palembang en Borneo 15.020 katis. De verkoop mag alleen geschieden in de zoogenaamde *kitten* (opiumkitten), waarvan het aantal in elk pachtperceel is bepaald en dat voor Java op het oogenblik 870 bedraagt. De opbrengt der pacht was in 1891 op Java en Madoera, na aftrekking van den koopprijs van de opium, *f* 12237056, in de gezamenlijke Buitenbezittingen *f* 566802, totaal *f* 12803838. In het belang van de maatregelen die tegen den smokkelhandel genomen worden, is in het jaar 1884 een speciaal ambtenaar, met den titel van Hoofdinspecteur voor de opium-aangelegenheden, aangesteld, die

([1]) Een kojan zout is 30 pikoels of 1853 KG.
([2]) De kati is $^1/_{100}$ pikoel of 0,6176 KG.
([3]) *Ind. Stbl.* N°. 114.

in 1883 twee voor dit doel gebouwde stoomschepen ter zijner beschikking heeft gekregen. Bovendien worden middelen beraamd om in plaats van de bestaande verpachting de Opium-régie in te voeren.

De Gouvernements *tinmijnen* op Bangka worden in vrijen arbeid bewerkt door *kongsi's* of vereenigingen van Chineezen, die daartoe met het Gouvernement overeenkomsten aangaan. Op het eiland Bĕlitoeng is voor de tin-exploitatie concessie verleend aan eene particuliere Maatschappij, die daarvoor een pachtsom aan het Gouvernement betaalt. Men zie daarover uitvoeriger hierachter bij de behandeling van die eilanden, waar ook de in het jaar 1892 vernieuwde overeenkomst met de Billiton-Maatschappij zal worden ter sprake gebracht. (1)

Eindelijk zijn een Gouvernementsmonopolie de *vogelnestklippen* op Java en Madoera en in de Residentie Bengkoelen, voor zooverre zij niet op aan particulieren toebehoorende perceelen worden gevonden. De exploitatie daarvan geschiedt gedeeltelijk bij verpachting of verhuring, gedeeltelijk rechtstreeks door het Gouvernement. In het jaar 1891 bracht de verpachting alleen voor Java *f* 170496 op, terwijl de vogelnestklippen op Madoera op het oogenblik voor ongeveer *f* 30000 's jaars zijn afgestaan. (2)

§ 7. Belastingen en heerendiensten.

De belastingen worden onderscheiden in verpachte en niet-verpachte.

Tot de verpachte behooren: het recht tot verkoop van opium in het klein, en verder de zoogenaamde *kleine middelen*, als: het recht op het slachten van rundvee, buffels, schapen en geiten; het recht op den verkoop van arak en andere sterke dranken in het klein; het recht op het houden van Chineesche speelhuizen (*pho-* en *topho*-spelen) in de Residentiën Batavia, Sĕmarang en Soerâbâjâ en de meeste Buitenbezittingen, en de pandhuizen; belasting op Javaansche en Chineesche tabak in de Residentiën Bantam, Batavia en Krawang; tollen op bruggen, sluizen, veren en overtoomen; het recht op het slachten van varkens en den verkoop van varkensvleesch; het recht

---

(1) Zie *Kol. Verslag* van 1892, blz. 253.

(2) De exploitatie van de steenkolenmijn te Pelarang, in het rijk Koetei, is in 1872 en die van de mijn *Oranje Nassau* te Pengaron (Z. en O. Afdeeling van Borneo) in 1884 gestaakt. Daarentegen werd door de Wet van 28 December 1891 bepaald, dat de exploitatie van het Ombiliën-kolenveld op Soematra voorloopig van Staatswege zal geschieden.

op het kappen van hout in de Nipah- en kreupelbosschen van het Gouvernement in de Residentie Krawang; het recht op het spelen van de Wajang of inlandsche tooneelvertooning in de Residentie Batavia; de pacht van de natuurlijke voortbrengselen der Duizend-eilanden; belasting op den vervoer van peper op Riouw; belasting op den verkoop van sagoeweer (palmwijn) te Mangkasar, Menado, Ternate, Amboina en Banda; het recht op den verkoop van sterke dranken op de Buitenbezittingen behalve Bali en Lombok en Timor; recht op de exploitatie van goudmijnen in de Westerafdeeling van Borneo; de veren (overvaarten) in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo; recht op den vervoer van sirih in het Gouvernement van Selébes; belasting op de zitplaatsen op de vischmarkten te Mangkasar; recht op den verkoop van zout in Siak e. e. m.

De niet-verpachte belastingen zijn:

1°. belastingen in geld opgebracht. Hiertoe behooren: in- en uitvoerrechten bij de tolkantoren ([1]); accijns op het inlandsch gedistilleerd (Java en Madoera) en op de tabak (vroeger *consumtierecht*); de personeele belasting geheven van Europeanen en Vreemde Oosterlingen; het patentrecht geheven van Europeanen ([2]); hoofdgeld van de heerendienstplichtigen in de Gouvernementslanden van Java en Madoera, met uitzondering van de Residentie Batavia, in 1882 ingevoerd als equivalent voor de toen afgeschafte pantjèn-diensten (zie volgende blz.); de verponding, zijnde eene belasting rustende op den eigendom van alle onroerende goederen, en de belasting van de specerijperken op de Banda-eilanden; recht op de openbare verkoopingen; het klein zegel; recht van overschrijving van vaste goederen; haven- en ankeragegelden; loods- en kaaigelden in de Haven Tandjoeng Prijoek; belasting op rijtuigen; het recht van successie en overgang; belasting op de *pasars* van sommige particuliere landerijen in de Residentie Batavia; de landrente op Java, Madoera en Bali; belasting op de tegalvelden en tuinen in Boelèlèng en Djambrana (Bali en Lombok); de belasting op vischvijvers; belasting op het djatihout van particuliere gronden op Java; licentiën tot het houden van Chineesche speel- of dobbeltafels, voorzooverre deze niet worden verpacht (blz. 170); belasting op het slachten van buffels, runderen, paarden en veulens in de Preanger-regentschappen; belasting op het

---

([1]) De tarieven voor in- en uitvoerrechten zijn het laatst gewijzigd bij *Stbl.* 1886, N°. 107. Zie ook *Regeerings-Almanak*, 1892, *Bijlage A.A.*

([2]) De twee laatstgenoemde belastingen zijn ingevoerd in 1879 en bij latere besluiten gewijzigd en aangevuld. Zie over beide onderwerpen *Regeerings-Almanak*, 1893, *Bijlagen P. en Q.*

bedrijf van Inlanders, Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen; hoofdelijke belasting van de inlandsche bevolking in de binnenlanden der Residentie Palembang, in de Residentie Bengkoelen, de Lampongsche Districten, de Adsistent-Residentie Bëlitoeng, de Wester-afdeeling van Borneo, het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden, Menado en Amboina; hasilbelasting in het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden; belasting voor het onderhoud van wegen en bruggen ter hoofdplaats Palembang, geheven van Inlanders en Vreemde Oosterlingen; belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen ter hoofdplaats Bengkoelen, gelijk te Palembang; de vertiening der rijst- en suikerrietvelden en der zoutpannen, de *tesang*-belasting [1] in het Gouvernement van Selébes, en de cijns (*f* 5 per huisgezin) in enkele deelen van de Residentie Menado e. e. m. [2]

2°. Belastingen in arbeid opgebracht (heerendiensten) [3]. Deze zijn: cultuurdiensten; diensten bij den aanmaak van zout; diensten bij het onderhoud van openbare werken; diensten ten behoeve der politie; diensten bij de Gouvernements administratie; diensten ten behoeve van den Mohamedaanschen eeredienst; diensten bij den eersten aanleg of bouw van openbare werken; diensten in geval van oorlog of opstand; diensten bij rampen van hooger hand; diensten ten behoeve van de dèsa. — Tot het verrichten van persoonlijke diensten worden alleen zij opgeroepen, die aandeel in ontgonnen grond of wel een eigen erf bezitten, en niet meer dan hoogstens 42 dagen in het jaar. De tijd van arbeid is twaalf uren daags met inbegrip van den tijd, noodig voor het afleggen van den weg van de woning van den dienstplichtige naar het werk. Zooveel mogelijk worden de dienstplichtigen genomen uit de dèsa's, die het dichtst bij het werk zijn. Behoudens het geval van watersnood of dergelijke rampen worden van de inboorlingen geene andere diensten gevorderd dan die strekken ten algemeene nutte. De regeling en verdeeling der dienstplichtige personen wordt aan de gemeente overgelaten; afkoop of plaatsvervanging heeft dikwijls plaats, echter zonder tusschenkomst van het Gouvernement. Het vorderen van de levering van materialen of andere goederen van de dienstplichtigen, hetzij

---

(1) *Tesang* is de opbrengst van $^1/_2$ van het rijstgewas in natura in een gedeelte van de Noorderdistricten en in Tallo.

(2) Laatstgenoemde belasting kan, evenals de landrente (padjeg) op Bali, naar verkiezing ook in natura worden opgebracht.

(3) Zie over de afschaffing van de zoogenaamde *Pantjèn-diensten* op Java, en de daarvoor aan de Inlandsche Hoofden en ambtenaren toegekende schadeloosstelling o. a. *Stbl.* 1884, N°. 128 en *Stbl.* 1890, N°. 248. De zoogenaamde *Blandong*-diensten (bij het boschwezen) waren reeds in 1866 afgeschaft.

betaald of onbetaald, is verboden. De regeling van de nog bestaande heeren- en dèsa-diensten maakt een onderwerp uit van de voortdurende zorg van het Gouvernement.

In de Residentiën Riouw, Borneo's Westerafdeeling, Timor, Ternate en de Afdeeling Banda zijn de Gouvernements onderdanen tot geene diensten verplicht, behalve die tot afwering van rampen van hooger hand. Voor de overige Gouvernements-landen zijn afzonderlijke bepalingen omtrent de heerendiensten van kracht.

§ 8. Landbouw en veeteeld.

Landbouw..

Op de gronden, die de inlandsche bevolking hetzij in eigendom, hetzij in erfelijk of tijdelijk, in gemeenschappelijk of individueel gebruik bezit ([1]), voor zooverre zij niet voor de Gouvernementscultuur zijn afgezonderd, is de landbouw geheel vrij, behoudens de verplichting der gebruikers om aan den eigenaar zekere belasting, hetzij in geld, producten of arbeid, op te brengen. In het grootste gedeelte van Java wordt de Staat beschouwd als eigenaar van den grond, en is deze dus de belastingheffer; op de gronden in vroeger of later tijd aan particulieren afgestaan of verkocht is dat recht op den nieuwen eigenaar overgegaan, behoudens het toezicht der Regeering op de behandeling der opgezetenen door den landheer. Woeste gronden, dat zijn gronden, die nooit ontgonnen of na vroegere ontginning tot den staat van wildernis zijn teruggekeerd, kunnen door het Gouvernement in huur of erfpacht worden uitgegeven. Volgens de wet van 9 April 1870 kan die uitgifte plaats hebben voor een tijdvak van hoogstens 75 jaren; de verplichtingen dier pachters worden bij afzonderlijke wetten of besluiten omschreven. Behalve voor Java en Madoera zijn tot dusverre reeds voor de Gouvernementslanden op Soematra, de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, Riouw, Selébes en Onderhoorigheden, Menado, Amboina, Ternate, Bangka en Bëlitoeng regelen omtrent het afstaan van gronden in erfpacht vastgesteld (*Stbl.* 1891, N°. 4 en 5. Zie verder beneden, Eerste hoofdgroep, Eerste Hoofdstuk § 21)

Hoewel nu, gelijk boven werd gezegd, de landbouw volkomen vrij is, wordt evenwel door het Gouvernement daarop toezicht uitgeoe-

(1) Op de denkbeelden omtrent den grondeigendom in de verschillende streken van den Archipel zal later, bij de behandeling der afzonderlijke gewesten, worden teruggekomen.

fend, vooral op de rijstcultuur, die het hoofdvoedsel der inboorlingen oplevert. De Hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madoera moeten zorgen dat de rijstvelden op den geschikten tijd worden beplant en dat bij den oogst terstond zaad-padi voor de volgende aanplanting wordt afgezonderd; bij misgewas of andere onheilen voorzien zij de behoeftige landbouwers daarvan. Na afloop van den rijstoogst worden de velden met zoogenoemde Tweede gewassen (*pålåwidjå*) beplant. Dat voor een en ander steeds voldoende grond beschikbaar is om in de behoefte der bevolking te voorzien, behoort tot de zorgen der Regeering. In het jaar 1890 werden er op Java en Madoera 2883192 bouws met rijst en 2021073 bouws met andere eenjarige gewassen, inzonderheid djagoeng (Turksch koren) beplant.

Ook op de Klapper- (kokospalmen-) cultuur wordt toezicht gehouden en de aanplant van boomen zooveel mogelijk bevorderd; zulks geschiedt òf in geregeld aangelegde klappertuinen òf op de bij de huizen behoorende erven in de dèsa's.

Verder zijn de katoen-, de indigo-, de tabaks- en de suikerrietteelt de voornaamste onderwerpen van den inlandschen landbouw op Java. Op de Buitenbezittingen worden deze grootendeels vervangen door de sagoe, djagoeng, cacao en specerijen, welke laatste vroeger Gouvernementsmonopolie waren, doch thans geheel vrije cultuur zijn.

Veeteelt.

De veeteelt bepaalt zich hoofdzakelijk tot die van buffels (karbouwen), die èn voor den landbouw èn als slachtvee van het grootste belang zijn en in mindere mate tot andere runderen. Ook deze wordt door het Gouvernement zooveel mogelijk aangemoedigd en bevorderd. Onder het gewestelijk bestuur zijn Gouvernements veeartsen met het toezicht daarop belast. Tot wering of beperking van besmettelijke veeziekten bestaan sedert 1869 dergelijke bepalingen als in Nederland. Op het einde van 1891 bedroeg de veestapel op Java en Madoera 2667300 buffels, 2301500 andere runderen en 561000 paarden. Wat de Buitenbezittingen betreft kunnen hieromtrent slechts voor enkele gewesten betrouwbare cijfers worden opgegeven. Van de paardenteelt en vooral van de verbetering van het ras wordt door de Inboorlingen weinig werk gemaakt. Sedert het jaar 1891 worden echter door het Gouvernement pogingen aangewend tot verbetering van inheemsche paardenrassen en zijn daartoe op drie plaatsen in het Gouvernement van Soematra's Westkust stations van dekhengsten

gebouwd. Ook de geregeld plaats hebbende wedrennen te Buitenzorg, in de Preanger en te Fort de Cock worden, evenals tentoonstellingen van vee en paarden, van bestuurswege in de hand gewerkt. In het zuiden van Selébes worden paardenstoeterijen aangetroffen. De Europeanen op Java en elders gebruiken veelal zoogenaamde *Overwalsche* paarden van Mangkasar, Bima, Soemba en Sandelhouteiland. Laatstbedoelde zijn uitstekende rijpaarden; de Mangkasaarsche beter voor trekpaarden; de beide andere soorten zijn iets kleiner. Ook de remonte wordt uit die paarden getrokken. Bij de artillerie worden in de laatste twintig jaren ook muildieren als trekbeesten gebruikt.

De burgerlijke veeartsenijdienst behoort sedert 1 Januari 1885 tot den werkkring van het Departement van Binnenlandsch bestuur, terwijl het aantal Gouvernements-veeartsen in 1890 op vijftien is vastgesteld, waarvan elf op Java en vier op de Buitenbezittingen.

§ 9. WATERSTAAT, WEGEN EN BURGERLIJKE OPENBARE WERKEN; MIJNWEZEN.

Voor den Waterstaat, de wegen en de burgerlijke openbare werken is Nederlandsch-Indië verdeeld in zeven Afdeelingen: de vijf eerste bevatten Java, de Wester-Afdeeling van Borneo en Belitoeng; de zesde Soematra met Riouw en Banka en de zevende, standplaats Mangkasar, de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, het Gouvernement van Selébes en de Residentiën Menado, Ambon, Ternate en Timor. In elke van deze Afdeelingen zijn een Ingenieur der 1ste klasse (of een Hoofd-ingenieur) en de noodige Ingenieurs der 2de en 3de klasse, Adspirant-ingenieurs en Opzichters geplaatst.

Het personeel van den Waterstaat bestaat, buiten den Directeur, uit: twee Hoofd-ingenieurs der 1ste klasse en vijf der 2de klasse; zes en twintig Ingenieurs der 1ste, drie en dertig der 2de en twaalf der 3de klasse; tien Adspirant-ingenieurs; vijftien Architecten der 1ste en zeventien der 2de klasse; twee en zestig Opzichters der 1ste, vier en zestig der 2de en vier en vijftig der 3de klasse.

Tot het Mijnwezen behoort niet slechts de exploitatie van bestaande mijnen, maar ook het doen van geologische en mineralogische onderzoekingen, grondpeilingen en dergelijke. De formatie van het korps is: een Hoofd-ingenieur, Chef der Afdeeling, twee Hoofd-ingenieurs, zes Ingenieurs der 1ste, twee der 2de en vier der 3de klasse; drie Opzichters der 1ste, negen der 2de en zes der 3de klasse.

Voorts behooren daartoe Boormeesters 1ste en 2de klasse, een Scheikundige, een Werktuigkundige, topografen, enz. ([1])

§ 10. Eerediensten en onderwijs.

Eeredienslen.

In Nederlandsch-Indië zijn officiëel slechts twee Christelijke Kerkgenootschappen erkend: het Protestantsche (bevattende de vóór 1855 afzonderlijk bestaande Hervormde en Luthersche Kerkgenootschappen — met uitzondering van de »Britsche Protestantsche Gemeente" te Batavia) en het Roomsch Katholieke. De leeraren bij het eerstgenoemde worden door den Koning benoemd en hunne standplaatsen hun door den Gouverneur Generaal aangewezen. Bij besluit van 1 Augustus 1886 is hun aantal op 39 vastgesteld, terwijl bij die zelfde gelegenheid bepaald werd, dat eventueel openvallende plaatsen van Hulpprediker 1ste klasse bij de Europeesche Protestantsche Gemeente niet meer zullen worden vervuld. Ook de betrekking van Veldprediker is vervallen. Daarentegen is in de laatste jaren het getal Europeesche Hulppredikers (26) en Inlandsche Leeraars (101) ten behoeve der Inlandsche christen-gemeenten aanmerkelijk uitgebreid. Het kerkelijk toezicht wordt uitgeoefend door Kerkeraden en het Bestuur der Protestantsche Kerken in Indië, welk laatste is samengesteld uit een door het Gouvernement benoemden Voorzitter, drie door het Gouvernement benoemde leden, en de te Batavia gevestigde Predikanten.

De geestelijken bij het Roomsch Katholiek kerkgenootschap worden benoemd door den Heiligen Stoel, onder erkenning door of namens den Koning. De aanwijzing hunner standplaatsen en de inwendige regeling der kerkelijke aangelegenheden is overgelaten aan het Hoofd der Roomsch Katholieke Kerk in Indië, die gewoonlijk Bisschop in partibus infidelium is en tevens als Pastoor te Batavia fungeert. In het laatst van 1892 zijn regelen vastgesteld voor de aanstelling van Inlandsche *Hulpleeraars* bij de Inlandsche Roomsch Katholieke gemeenten in Nederlandsch-Indië, die door den Kerkvoogd van het apostolisch Vicarraat te Batavia worden benoemd en ontslagen. Zij

---

([1]) Bovendien zijn ter beschikking van den Directeur van O. E. en N. gesteld twee Kapiteins der Genie, geassimileerd aan den rang van mijningenieur der 2de klasse.

Zie verder over dit onderwerp het *Jaarboek van het mijnwezen in Nederlandsch-Indië* en de *Koloniale Verslagen.*

genieten van Gouvernementswege een traktement van *f* 25 's maands. Het aantal in functie zijnde R. K. geestelijken bedroeg op het einde van 1891 zes en veertig, waarvan de helft door het Gouvernement bezoldigd wordt.

Op Java bestaat een genootschap »De Armeenische gemeente" geheeten, dat zich ten doel stelt de beoefening van den christelijken godsdienst volgens de voorschriften en gebruiken der kerk van Armenië te bevorderen.

Leeraars, Priesters of Zendelingen mogen als zoodanig in Nederlandsch Indië niet optreden zonder een bewijs van toelating van den Gouverneur Generaal, waarin tevens de plaats en voorwaarden hunner optreding zijn omschreven. Deze toelating kan ten allen tijde worden ingetrokken. Het aantal protestantsche Zendelingen bedraagt op het oogenblik ruim negentig. Dat der aan hunne zorgen en die der bovenbedoelde Hulppredikers toevertrouwde Inlandsche Christenen (lidmaten) wordt officiëel op ongeveer 215.000 gesteld. Het getal belijders van den Katholieken Godsdienst bedraagt ruim 25.000.

De Israëlieten zijn in Nederlandsch-Indië nergens tot een kerkgenootschap of eene gemeente vereenigd en hebben er ook geene Leeraars.

Met de inrichting en het beheer van den Mohamedaanschen eeredienst bemoeit het Gouvernement zich weinig. Op de opleiding of de benoeming van de priesters oefent het geenen invloed uit; alleen wordt door den Gouverneur Generaal uit de bestaande priesters een Hoofdpanghoeloe of Hoofdpriester of een gewone Panghoeloe benoemd, die in de Inlandsche rechtbanken als adviseurs zitting hebben en bezoldigd worden. Overigens worden de lagere priesters door den Hoofdpanghoeloe aangesteld en de Dorpspriesters door de bevolking gekozen, terwijl de Regenten het toezicht over de geestelijkheid uitoefenen. In het belang van de openbare rust wordt echter van bestuurswege voortdurend een waakzaam oog gehouden op mogelijke godsdienstige woelingen onder de talrijke volgelingen van den Islam. Ook heeft het Gouvernement in 1889 een speciaal ambtenaar aangesteld, die zich, volgens zijne instructie, o. a. heeft toe te leggen op de studie der instellingen van dezen godsdienst, zooals die in Indië toepassing vinden. — Ten opzichte van de bedevaartgangers naar Mekka is bepaald, dat zij bij den Regent een reispas moeten aanvragen, die door het Hoofd van gewestelijk bestuur wordt verstrekt, mits de Regent verklaart dat de aanvrager de middelen bezit om de heen- en terugreis te kunnen doen en behoorlijk gezorgd heeft voor het onderhoud van zijne achtergelatene

betrekkingen. Aangezien, ondanks deze voorzorgsmaatregelen, vele Mekkagangers genoodzaakt zijn in armoedige omstandigheden in Arabië achter te blijven, schijnt de Indische regeering voornemens te zijn hun, die zich voor de reis aanmelden, de verplichting op te leggen om zich van een retourbiljet te voorzien of anders in Indië eene som voor de bekostiging van de terugreis te storten. Bedoelde pas moet vervolgens worden afgeteekend op alle op de reis aangedane plaatsen, waar een Nederlandsche Consul gevestigd is; ([1]) en de bedevaartganger moet bij zijne terugkomst ten overstaan van den Regent een onderzoek doorstaan, waardoor hij de bewijzen levert dat hij werkelijk Mekka heeft bezocht en bekomt daarna een certificaat, dat hem recht geeft om het gewaad van een Hadji te dragen.

In het jaar 1891 vertrokken, volgens opgaven van de Hoofden van gewestelijk bestuur, 6547 Inlanders naar Mekka, waarvan echter slechts ruim 4900 zich na hunne terugkomst bij het bestuur hebben aangemeld. Voor Java en Madoera bedroegen deze getallen 2536 en 1950.

De Godsdienst der Chineezen wordt, evenals alle andere vormen van Godsvereering, geduld, maar het Gouvernement oefent daarop geen rechtstreekschen invloed uit.

Onderwijs.

Volgens Hoofdst. VIII van het Regeeringsreglement is het openbaar onderwijs een voorwerp van de aanhoudende zorg van den Gouverneur Generaal, en wordt de inrichting daarvan, met eerbiediging van ieders godsdiensige begrippen, bij algemeene verordening geregeld. Het geven van onderwijs aan Europeanen of met hen gelijkgestelden is vrij, behoudens het toezicht der overheid en onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers. Voldoend openbaar lager onderwijs moet worden gegeven overal waar de behoefte der Europeesche bevolking dit vordert en de omstandigheden het toelaten; en ook voor het oprichten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking behoort door den Gouverneur Generaal te worden gezorgd.

Het onderwijs is dus te onderscheiden in dat voor de Europeanen en met hen gelijkgestelden, en dat voor de inlandsche bevolking.

([1]) Sedert eenigen tijd bestaat een Nederlandsch Consulaat te Djeddah, de havenplaats van Mekka.

Voor de Europeanen zijn er drie inrichtingen van middelbaar onderwijs, namelijk: het Gymnasium Willem III (onder toezicht van een College van Curatoren) te Batavia, gesplitst in de Afdeelingen A en B. De Afdeeling A omvat hetzelfde onderwijs als de Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus in Nederland; de Afdeeling B dat in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië; Hoogere Burgerscholen met vijfjarigen cursus te Sĕmarang en te Soerâbâjâ; eene Hoogere Burgerschool voor meisjes met driejarigen cursus te Batavia (1882). Bovendien bestaat te Soerâbâjâ eene Burgeravondschool, vooral tot opleiding van telegrafisten, machinisten, werktuigkundigen, opzichters van den waterstaat en het mijnwezen, enz.

Openbare scholen voor lager- of meer uitgebreid lager onderwijs, die des verlangd ook voor Inlanders en anderen toegankelijk zijn, vindt men er 112 op Java en Madoera, en 35 op de Buitenbezittingen. In 1891 bedroeg het aantal leerlingen op de eerstgenoemde 10459, waaronder 648 Inlanders en op de laatste 2267, waaronder 308 Inlanders. Aan de eerste lagere school te Batavia en Soerâbâjâ is eene normaalschool voor onderwijzers en onderwijzeressen ter opleiding voor de hoofdakte verbonden, terwijl hier en elders ook gelegenheid ter opleiding voor de hulpakte bestaat.

Het onderwijzend personeel is verdeeld in onderwijzers en onderwijzeressen der 1ste en 2de klasse (hoofdakte), onderwijzers en onderwijzeressen der 3de klasse (hulpakte) en kweekelingen. Het toezicht op het Lager onderwijs wordt uitgeoefend door drie Inspecteurs, respectievelijk gevestigd te Batavia, Sĕmarang en Soerâbâjâ en verder door plaatselijke schoolcommissiën.

Voor Inlanders zijn van Gouvernementswege opgericht Kweekscholen ter opleiding van inlandsche Onderwijzers en wel te Bandoeng en Prâbâlinggâ op Java; te Fort de Cock en Padang Sidempoean [1] op Soematra's Westkust en te Mangkasar op Selébes. Op ultimo 1891 werden deze scholen door 224 kweekelingen bezocht.

Voorts zijn er volksscholen namelijk: op Java 203 Gouvernementsscholen met 34607 en 140 particuliere scholen met ruim 12000 leerlingen en in de Buitenbezittingen: 315 Gouvernementsscholen met 38160 en 368 particuliere scholen met ruim 20000 leerlingen. Ondĕr de particuliere scholen bekleeden eene voorname plaats de Zendingsscholen van de verschillende genootschappen, die op het oogenblik in Indië werkzaam zijn en waaronder die van het Nederlandsche

---

[1] Deze werd echter in 1893 opgeheven. Ook de school te Mangkasar schijnt niet aan het doel te beantwoorden.

Zendelinggenootschap op Java en in de Minahassa vooral vermelding verdienen. Ook de Roomsch-katholieke zendelingen hebben op sommige plaatsen scholen opgericht. Van de op Java bestaande Zendingsscholen, wier aantal ruim 40 bedraagt, worden enkele door het Gouvernement gesubsidieerd.

Speciale scholen zijn: De school tot opleiding van inlandsche geneeskundigen of Dokters-Djawa te Weltevreden (Batavia); ([1]) het Seminarie te Depok ter opleiding van inlandsche onderwijzers en Zendeling-helpers; de kweekscholen te Mådjåwarnå en Kondalpajak op Java; op Nias en in de Bataklanden, met hetzelfde doel opgericht; de scholen voor zonen van inlandsche Hoofden en andere aanzienlijken, te Bandoeng, Magĕlang, Pråbålinggå en Tondano, waar het voorafgaande lager onderwijs wordt voortgezet en voorts gelegenheid gegeven tot het verkrijgen van die kundigheden, welke inzonderheid voor inlandsche Hoofden worden vereischt; de in 1881 te Tomohon (Minahassa) opgerichte meisjes kost- en dagschool voor kinderen van aanzienlijke Inlanders; de Kweekschool van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, tot opleiding van inlandsche onderwijzers en godsdienstvoorgangers, id.; eene bijzondere school te Depok (Res. Batavia); de Ambonsche burgerschool, speciaal voor kinderen van Ambonsche burgers, maar ook tegen betaling van schoolgeld voor anderen toegankelijk.

Het toezicht over het Onderwijs voor Inlanders is, onder den Directeur van het Departement, opgedragen aan eenen Inspecteur, gevestigd op Java, en vijf Adjunct-inspecteurs respectievelijk gevestigd te Batavia, Sĕmarang, Mangkasar, Tondano en Padang Sidempoean ([2]); voorts bestaan er op alle plaatsen, waar Gouvernements inlandsche scholen zijn, Schoolcommissiën van drie tot zeven leden, waarvan op Java de Regenten en de Controleurs als zoodanig leden zijn.

Vreemde Oosterlingen maken hier en daar voor hunne kinderen gebruik van de Inlandsche of ook wel van de Europeesche school. Overigens hebben zij hunne eigene scholen. (Zie *Kol. Verslag* voor 1892).

([1]) Vroeger bestond er te Weltevreden ook eene school tot opleiding van Inlandsche vroedvrouwen. Deze is echter in 1875 opgeheven. In het laatst van 1891 heeft de Indische Regeering deze zaak weer ter hand genomen, zoodat nu op enkele plaatsen van Java en de Buitenbezittingen Inlandsche vrouwen onder leiding van Europeesche geneesheeren tot vroedvrouwen kunnen worden opgeleid.

([2]) In het begin van 1886 werden voor Midden-Java en de Residentie Menado tijdelijke schoolopzieners, met Soerakarta en Tondane tot standplaats, aangesteld.

De regeling van het inlandsch onderwijs is vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 3 Mei 1871 (*Indisch Stbl.*, 1871 N°. 104, gewijzigd en aangevuld bij *Stbl.* 1876 N°. 108, 1885 N°. 204 en Kon Besluit van 28 September 1892 (1); die van dat voor Europeanen bij ordonnantie van den Gouverneur Generaal van 16 Juli 1868 (*Indisch Stbl.*, 1868, N°s. 81 en 82), het laatst gewijzigd in 1890.

VIJFDE HOOFDSTUK.

KRIJGSWEZEN.

---

§ 1. LANDMACHT.

Departement van Oorlog.

Het beheer van het geheele krijgswezen te lande berust bij het Departement van Oorlog. Behalve het geheele personeel en materiëel behooren tot diens werkkring: de artillerie-constructiewinkel en de pyrotechnische werkplaatsen te Soeråbåjå; de magazijnen van oorlog te Batavia, Sĕmarang en Soeråbåjå; de kruitmolens te Sĕmarang, Ngawi en Bodjong; de Salpetergroeven te Soetji bij Grĕsik (Grissé) en op Madoera; de laboratoriums te Batavia, Sĕmarang en Soeråbåjå; de instrumentmakerswinkel en de geweermakersschool te Batavia; de kleedermakerswinkel te Batavia; de ledergoedfabrieken te Sĕmarang en Soeråbåjå; het militair huis van arrest in de voormalige Vesting Willem I bij Ambarawa, waar mede militaire kleedingstukken worden vervaardigd; de convalescentenhuizen te Malang en Oengaran en het bad- en gezondheidsetablissement bij de bron Plantoengan in de Residentie Sĕmarang; de inrichtingen tot opleiding van militairen van verschillenden rang; het topographisch bureau, het lithographisch etablissement en het photographisch atelier te Batavia; de geneeskundige dienst bij de landmacht; de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij

---

(1) Zie voor dit laatste de Memorie van toelichting: *Indische Begrooting voor* 1893, blz. 22, waarin ook de voorgestelde wijziging der Inspectiën van het Inlandsch onderwijs besproken wordt. In het begin van 1894 is de Indische Regeering gemachtigd de Reglementen op het Lager Onderwijs in Indië te wijzigen op den grondslag van de wet op het L. O. in Nederland.

door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; en de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Aan het hoofd van het Departement staat de Luitenant Generaal, Commandant van het Indische leger, die als zoodanig den titel voert van Chef van het Departement. Het Departement bestaat uit het *Kabinet*, speciaal aan den Leger-Commandant toegevoegd en zeven Afdeelingen: de 1ste Afdeeling (personeel en militaire zaken; benevens cavalerie) wordt beheerd door een luitenant-kolonel of majoor van een der vier wapens; de 2de (infanterie en militair onderwijs) onder de leiding van den Chef van het wapen der infanterie, die tevens bij afwezigheid of ziekte den Commandant van het leger en Chef van het Departement van Oorlog vervangt; aan het hoofd van de 3de, 4de, 5de en 6de Afdeeling respectievelijk de Chef van het wapen der artillerie, die der genie, de Hoofd-intendant der militaire administratie en de Chef over den militairen geneeskundigen dienst; de 7de, aan wier hoofd de Chef van den Generalen Staf staat, is o. a. belast met de behandeling van aangelegenheden betrekking hebbende op: het organiseeren van militaire expeditiën, rapporten omtrent krijgsverrichtingen en opstanden, politieke verslagen, journalen van expeditie-commandanten, analyses van oorlogen, troepenverplaatsingen, legerorganisatie, landsverdediging, militaire aardrijkskunde en statistiek. In het bijzonder is de Chef van den Generalen Staf belast met de behartiging der defensiebelangen van Java en de Buitenbezittingen, waaromtrent hij den Legercommandant voorlichting verschaft en, zoo noodig, nieuwe voorstellen indient. Nopens alle voorstellen van organieken aard wint de Legercommandant het gevoelen van den Chef van den Generalen Staf in.

De *Generale Staf* in Indië is georganiseerd bij Koninklijk Besluit van 30 Maart 1876, N°. 19. De hiertoe behoorende officieren worden uit de verschillende wapens gekozen en wel bij voorkeur uit hen, die den volledigen cursus bij de vroegere »Stafschool", sedert de »Hoogere Krijgsschool", met vrucht hebben doorloopen. (¹)

Voor het militair beheer is Java verdeeld in drie Militaire afdeelingen, welker Commandanten gevestigd zijn te Batavia, Sĕmarang en Soerâbâjâ; en de Buitenbezittingen (met uitzondering van Bĕlitoeng, dat tot de Eerste Afdeeling behoort) in verschillende Commandementen, wier Commandanten, even als die der Afdeelingen op Java, rechtstreeks ondergeschikt zijn aan den Commandant van het leger.

(¹) Zie over de toelating van Indische officieren tot de Hoogere Krijgsschool *Stbl.* 1892, N°s. 49—53 en 142.

Onder de bevelen dier afdeelings- en gewestelijke militaire Commandanten staan de Onder-directeuren of gewestelijk eerstaanwezende genie-officieren, de Commandanten der artillerie, de Onder-intendanten der militaire administratie, de dirigeerende of gewestelijk eerstaanwezende Officieren van gezondheid, en de Commandanten der garnizoenen in elk gewest.

Samenstelling van het leger.

De Koloniale landmacht is geheel afgescheiden van die van het moederland en samengesteld uit Europeanen (vrijwilligers), Inlanders (Javanen, Soendaneeezen, Madoereezen, Boegineezen, Amboineezen, Niassers, Timoreezen, enz.) en Afrikanen, welke laatsten vroeger op de Kust van Guinea werden aangeworven. (¹) Deze troepen worden, wat soldij, kleeding, voeding en administratie betreft, onderscheiden in Europeanen, Afrikanen, Amboineezen en Inlanders; de drie eersten dragen schoenen en ondergoed, de laatsten niet. Door Amboineezen verstaat men niet alleen Inboorlingen van het eiland Ambon, maar in het algemeen Christen-soldaten afkomstig van de Moluksche eilanden; Inlanders zijn Mohamedaansche of Heidensche soldaten uit alle oorden van den Archipel.

Het leger bestaat uit de onderstaande troepen, wier standplaatsen volgens de laatste berichten zijn als volgt: (²)

Infanterie.

Achttien Veldbataljons, elk van 4 compagnieën:
1ste Bat. te Soerakarta en Banjoe Biroe.
2de » te Magëlang.

(¹) Terwijl de werving van neger-rekruten — steeds een zeer gewaardeerd element in het Indisch leger — sedert jaren had stil gestaan, zijn in 1890 door tusschenkomst van eene Hollandsche firma opnieuw 186 Afrikanen uit Liberia aangeworven, die in het begin van 1891 te Semarang aankwamen en voorloopig als een afzonderlijk korps onder daartoe aangewezen officieren, bijgestaan door Europeesch kader, te Willem I werden ondergebracht. In hoeverre deze versterking van onze Koloniale troepen aan het beoogde doel zal beantwoorden, moet de tijd leeren. Tot dusverre (begin 1894) is het bij deze eerste bezending gebleven.

In de jaren 1890—91 werd in Nederland — Zutphen en Nijmegen — de zoogenaamde »Koloniale reserve" opgericht, met het doel om de wegens tijdelijke ongeschiktheid uit Indië teruggekeerde militairen voor den Indischen dienst te behouden en hen als kern voor de uitzending van suppletie-troepen hier te lande te doen dienen. Deze maatregel, die ook in het leven geroepen werd door de omstandigheid, dat de sterkte van het Indische leger aan Europeanen aan het afnemen was, heeft echter tot dusverre nog niet de resultaten opgeleverd, die men er van verwachtte.

(²) *Regeerings-Almanak*, 1893.

3de Bat. te Atjeh.
4de » te Djokjokarta en Willem I.
5de » te Sĕmarang.
6de » te Magelang.
7de » te id.
8ste » te Willem I.
9de » te Weltevreden.
10de » te Weltevreden.
11de » te Meester Cornelis.
12de » in Atjeh.
13de » te Soeråbåjå.
14de » in Atjeh.
15de » in Atjeh en op Fort de Cock.
16de » te Padang Pandjang.
17de » te Padang.
18de » te Buitenzorg.

Negen Garnizoens-bataljons:

Tweede Militaire Afdeeling op Java: Staf en 2 compagnieën te Tjĕlatjap; detachement te Patjitan.

Soematra's Westkust en Onderhoorigheden: Staf te Padang; 1 compagnie te Solok en 1 te Padang-Sidempoean; detachementen te Loeboe Sikaping, Goenoeng Sitoli (Nias), Singkil, Baroes, Paja Kombo, Taroetoeng, Fort Van der Capellen en Fort aan het Toba-meer.

Palembang: Staf en 2 compagnieën te Palembang; 1 compagnie te Tebing Tinggi, 2 compagnieën te Lahat en 1 compagnie te Djambi en Bandar.

Westerafdeeling van Borneo: Staf en 1 compagnie te Poentianak; 1 compagnie te Sintang en Singkawang; detachementen te Bengkajang, Sambas en Nanga Pinoh.

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo: Staf en 3 compagnieën te Bandjarmasin; 1 compagnie te Barabei; 1 compagnie te Amoentai en detachementen te Martapoera, Marabahan, Koewala Kapoeas, Pengaron, Rantau, Kandangan, Tandjong, Moeara-Teweh en Boentok.

Selébes en Onderhoorigheden: Staf en 4 compagnieën te Mangkasar; detachementen te Segéri, Balangnipa, op Boeton, te Bima (Soembawa), Gorontalo, Menado, Timor-Koepang, Bonthain en Pangkadjéné.

Moluksche eilanden: Staf en 3 compagnieën te Ambon; 1 compagnie op Banda; 1 compagnie op Ternate en detachementen op Sapa-

roewa, te Amahaai en Wahaai (Séram), Tidore en Batjan en een subsistentenkader te Amboina.

Atjeh en Onderhoorigheden: Staf en 1 compagnie te Olehleh; 1 compagnie te Lamdjamoe, Ketapan-Doea, Ségli en Edi; detachementen te Lamtih, Belang, Lampeneroet, Lamrong, Poeloe-Bras en Melaboeh; 1 compagnie te Lampermei, Roempit en Lamjong en detachementen te Siroen, Tjot-Iri, Boekit-Karang, Pakan-Kroeng-Pjoet en Kota-Pohama.

Oostkust van Soematra: Staf en 2 compagnieën te Médan; 1 compagnie te Bindjai; 1 compagnie te Tandjoeng-Poera; detachementen te Siak, Bengkalis, Boekit-Koeboe en Seroewai.

Vijf Garnizoens-compagnieën:

Van Bengkoelen: Staf te Bengkoelen; detachement te Kepahiang.

Van Bangka: Staf te Muntok; detachementen te Blinjoe, Pangkal-Pinang en Toboali.

Van Bantam: Staf te Sérang; detachement te Tjilĕgon.

Van de Lampongsche Districten: te Telok Betoeng.

Van Riouw: te Tandjoeng Pinang.

Vier Depôt-bataljons:

Een in de 1ste Militaire Afdeeling op Java, te Meester Cornelis.

Een in de 2de Militaire Afdeeling op Java, te Magĕlang.

Een in de 3de Militaire Afdeeling op Java, te Malang.

Een op Soematra's Westkust, te Padang en Fort de Cock.

Vijf Subsistentenkaders:

Te Batavia: detachementen te Tandjoeng Pandan, Manggar en Palimanan.

Te Sĕmarang: detachementen te Plantoengan en te Oengaran.

Te Soeråbåjå: detachement te Banjoewangi.

Te Padang.

Te Kota-Radja.

Cavalerie.

Een Regiment, bestaande uit den staf, vier veld-eskadrons, een depôt-eskadron en een detachement.

Staf te Salatiga.

1ste en 2de eskadron en depôt-eskadron te Sålåtigå.

3de » depôt-eskadron te Batavia.

4de » » » te Soeråbåjå en Atjeh.

Detachement Cavalerie te Mangkasar en Sérang.

Artillerie.

Drie en twintig compagnieën.

8 compagnieën veld- en bergbatterijen:

Staf der veld- en bergbatterijen te Banjoe-Biroe.

Veldbatterijen:	1ste	comp.	te Batavia.
	2de	»	te Banjoe-Biroe.
	10de	»	te Willem I.
	21ste	»	te Banjoe-Biroe.
Bergbatterijen:	3de	»	te Soeråbåjå.
	4de	»	in Atjeh (tijdelijk).
	5de	»	te Sålåtigå.
	18de	»	te Batavia.

7 compagnieën vestingartillerie:

1ste	comp.	(7de	comp.)	te Sěmarang, Soerakarta en Djokjokarta.
2de	»	(23ste	»)	te Batavia.
3de	»	(9de	»)	te id.
4de	»	(13de	»)	te id.
5de	»	(15de	»)	te Willem I.
6de	»	(16de	»)	te Soeråbåjå.
7de	»	(17de	»)	te Tjilatjap (tijdelijk te Sålåtigå).

8 compagnieën artillerie der Buitenbezittingen:

14de	comp.	te Padang en Fort de Cock.
19de	»	te Palembang, Lahat en Bengkoelen.
6de en 22ste	»	te Kota-Radja.
12de	»	te Médan, Muntok en Riouw.
8ste	»	te Bandjarmasin, Amoentai, Poentianak, Singkawang en Sintang.
20ste	»	te Mangkasar.
11de	»	te Amboina en Banda.

Wapen der Genie.

Korps Genie-werklieden:

Over de verschillende garnizoenen verdeeld.

Korps Mineurs en Sappeurs:

Staf, 1ste en 2de comp. tijdelijk te Malang; detachement te Kota-Radja.

Bijzondere korpsen of inrichtingen.

Strafdetachement te Ngawi.
Korps Pupillen, van drie compagnieën, te Gombong.
Voorbereidende cursus, te Meester Cornelis.
Artillerieschool, te Batavia.
Kaderschool der Artillerie, te Willem I.
Militair huis van arrest, te Willem I, tijdelijk te Sĕmarang.
Pyrotechnische werkplaats en de artillerie-constructie-winkel, te Soeråbåjå.
Buskruidmolens, te Bodjong en Ngawi.
Geweermakersschool, te Meester Cornelis.
Topographisch bureau, te Batavia.
Lithographisch etablissement, te Batavia.
Photographisch atelier, te Batavia.
Instrumentmakerswinkel, te Batavia.
Korps stafmuziekanten, te Batavia.

De formatie en wezenlijke sterkte van het leger aan Officieren, Onderofficieren en manschappen was op 31 December 1891 respectievelijk: 1437 ([1]) en 1385 ([1]) Officieren en 34136 en 33403 Onderofficieren en manschappen. ([2]) Naar hunnen landaard verdeeld bestonden deze laatsten uit:

13593	Europeanen.
1077	Amboneezen.
1121	Menadoneezen.
138	Alfoeren.
17417	Andere inlanders.
57	Afrikanen.
Totaal . . . . 33403.	

Schutterij.

Behalve het staande leger heeft men Schutterijen, samengesteld uit Europeanen en met hen gelijkgestelden (behalve de volgens bijzon-

([1]) In deze cijfers zijn ook begrepen 17 en 18 Adjudant-onderofficieren dienstdoende als officier. Zie verder het Vergelijkend Overzicht in het *Koloniaal Verslag* van 1892.

([2]) In den loop van 1890 werd in Groot-Atjeh een korps marechaussee opgericht, dat tijdelijk boven de formatie wordt gevoerd en uit 4 Officieren en 14 Europeesche en 228 niet-Europeesche minderen is samengesteld.

dere bepalingen vrijgestelden) [1] van 16 tot 45 jaren en enkele categoriën van Inlanders en Vreemde Oosterlingen. Zij bestaan op Java: te Batavia, Sĕmarang, Soeråbåjå, Soerakarta en Djokjokarta; en in de Buitenbezittingen: in het Gouvernement van Soematra's Westknst te Padang; in het Gouvernement van Selébes en Onderhoorigheden te Mangkasar; in de Molukken op Ambon, Saparoewa, Hila, Kajéli (Boeroe), Banda, Aij en Ternate; te Menado en Gorontalo in de Residentie Menado. Zij staan onder het gezag van de Hoofden van gewestelijk bestuur, worden gecommandeerd door Officieren uit hun midden aangesteld door den Gouverneur Generaal, en dienen om in gewone tijden mede te werken tot handhaving der orde en rust op de plaatsen waar zij zich bevinden en om in tijden van opstand of gevaar die medewerking ook daarbuiten te verleenen; ook kunnen zij in oorlogstijd mobiel verklaard worden. Zij zijn gewapend uit 's lands magazijnen, maar gekleed op eigen kosten, en hebben hunne eigene krijgsraden, raden van administratie, en wetten vastgesteld bij Reglement van 9 Juni 1838 en bij latere besluiten gewijzigd of aangevuld. Voor de Buitenbezittingen bestaan hier en daar afzonderlijke reglementen. Op 31 December 1891 bedroeg de totale sterkte op Java 73 Officieren en 1850 minderen, en op de Buitenbezittingen 60 Officieren en 1635 minderen.

In de sterke van Ambon is ook een gedeelte Artillerie-schutterij begrepen, sterk 2 Officieren en 61 minderen, terwijl hier en te Saparoea een groot aantal der ingedeelden bij de Infanterie met pieken zijn gewapend.

Gewapende korpsen van Inlanders, niet tot het leger behoorende.

In Indië heeft men bovendien de volgende gewapende korpsen, die niet tot het leger behooren:

Pradjoerits, zijnde kleine door vrijwillige werving gevormde afdeelingen inlandsche soldaten op de voornaamste plaatsen der Residentiën Krawang, Preanger-Regentschappen, Tjeribon, Tĕgal, Pĕkalongan, Sĕmarang, Djapårå, Rĕmbang, Soeråbåjå, Pasoeroehan, Banjoemås, Bagelên, Kĕdoe, Madioen Kĕdiri, Pråbålinggå en Bĕsoeki. Zij worden gewapend uit 's lands magazijnen, en gevoed, gekleed en betaald uit 's lands civiele kas, en dienen tot wachten bij Residenten en andere autoriteiten, tot escortes en bewaking van openbare gebouwen. Zij zijn verdeeld in 56 detachementen, elk onder de

---

[1] Zie *Regeerings-Almanak* 1893, blz. 124.

leiding van een Europeesch onderofficier tevens instructeur, en staan ter beschikking van de civiele autoriteit onder be bevelen der Regenten, behoudens het oppergezag der Residenten. In oorlogstijd kunnen zij ook op Java buiten hun eigen gewest worden gebruikt, doch alleen in dier voege dat de Pradjoerits van een Regentschap gezamenlijk bij andere korpsen worden gevoegd. De formatie was, op 31 December 1891, 57 Europeanen (instructeurs) en 2073 Inlanders, en de werkelijke sterkte 57 Europeanen en 2070 Inlanders.

De Lijfwachten-Dragonders zijn kleine troepen Europeesche cavalerie in de Residentiën Soerakarta en Djokjokarta, ter beschikking van den Soesoehoenan en den Sultan om als eerewacht te dienen. Zij staan echter onder bevel der Residenten. In geval van oorlog kunnen zij bij de overige cavalerie gevoegd worden en zijn ook buitendien aan militaire wetten onderworpen. Op 31 December 1891 bedroeg hunne gezamenlijke sterkte 2 Officieren en 91 minderen.

De Legioenen der Onafhankelijke Prinsen MANGKOE NEGÅRÅ en PAKOE ALAM (zie blz. 31). Zij zijn geheel op Europeesche wijze ingerichte korpsen Infanterie, Cavalerie en Artillerie, die volgens oude contracten steeds door deze Prinsen als hulptroepen voor het leger moeten worden beschikbaar gehouden. Zij worden door deze Prinsen zelve en onder hen door inlandsche Officieren gecommandeerd, doch hebben Europeesche instructeurs. MANGKOE NEGÅRÅ geniet jaarlijks van het Gouvernement *f* 64000, PAKOE ALAM *f* 14000 voor het onderhoud van zijn legioen, dat overigens, behalve de bewapening, geheel voor zijne rekening is. Op 31 December 1891 was de formatie der gezamenlijke Legioenen 61 Officieren en 1246 minderen, en hunne feitelijke sterkte 62 Officieren en 1247 minderen.

De Barisans der Regenten van Pamĕkasan, Soemĕnap en Bangkalan (zijnde korpsen Infanterie, tot welker oprichting en onderhoud genoemde Regenten zich in 1831 bij contract met het Gouvernement hadden verbonden, terwijl dit alleen voor Europeesche instructeurs behoefde te zorgen) zijn sedert het inlandsch zelfbestuur op Madoera is opgeheven (1885), geheel in dienst van het Gouvernement overgegaan. Zij staan echter nog altijd onder hunne eigene Officieren, aan wie in elk der drie genoemde Afdeelingen een Europeesch kapitein-instructeur is toegevoegd. In April 1891 is een nieuw reglement voor deze hulptroepen vastgesteld. Volgens de jongste organisatie bestaan zij uit 38 Officieren en 1361 minderen.

Het Korps Politiesoldaten te Batavia is in 1862 opgericht ter sterkte van 178 Officieren, onderofficieren en manschappen, en bestemd voor den wachtdienst, vooral des nachts, in de stad Batavia.

Korpsen Gewapende Politiedienaren heeft men ook in de Residentiën Bantam (opgericht 1891 in de afdeelingen Lĕbak en Tjaringin) Palembang, Lampongsche Districten en Oostkust van Soematra, de Residentiën Wester-, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, Bangka, Riouw en Timor. Zij hebben Europeesche instructeurs.

Al deze korpsen (behalve de Lijfwachten-dragonders, die bij de Cavalerie zijn ingelijfd), alsmede de Schutterij, behooren onder het Departement van Binnenlandsch bestuur. (¹)

Opleiding van Officieren.

Een gedeelte van de Officieren bestemd voor het Indische leger wordt opgeleid aan de (in September 1893) te Alkmaar geopende *Cadettenschool*, wier leerlingen, na een cursus van twee jaren doorloopen te hebben, het toelatings-examen voor de *Koninklijke Militaire Academie* te Breda afleggen, aan welke inrichting, volgens de nieuwe wet op het Militair Onderwijs, de studie voor alle wapens op drie jaren is vastgesteld. Genoemde Academie is ook toegankelijk voor jongelingen, die in het bezit zijn van het getuigschrift voor goed afgelegd eind-examen eener Hoogere Burgerschool met vijf-jarigen cursus of die eenig ander in bovengenoemde wet vermeld diploma verkregen hebben. Tevens is te Kampen een *Hoofdcursus* gevestigd, waar onderofficieren tot den rang van Luitenant bij de Infanterie en de Militaire Administratie van het Indisch leger worden opgeleid. Sedert het jaar 1857 bestond te Meester-Cornelis eene dergelijke gelegenheid, doch deze inrichting is thans opgeheven en in een voorbereidenden cursus veranderd, onder bepaling dat onderofficieren die met gunstigen uitslag het onderwijs hebben gevolgd, op Gouvernementskosten naar Nederland kunnen gezonden worden om te Kampen hunne studiën voort te zetten. Tevens is bepaald dat, te beginnen met het jaar 1894, voor in Indië woonachtige jongelingen de gelegenheid zal zijn geopend om aan het toelatings-examen voor de bovengenoemde Cadettenschool deel te nemen.

Sedert 1857 kunnen subalterne Officieren uit het Nederlandsche leger, mits vrijwillig, voor den tijd van vijf jaren bij het Oost-Indische, en sedert 1871 die van het Oost-Indische leger bij het Nederlandsche worden gedetacheerd. Ultimo 1891 bedroeg hun aantal respectievelijk 41 en 58.

(¹) Over het vroeger op Timor bestaande korps Mardijkers, zie boven, blz. 33, noot.

§ 2. Zeemacht.

Departement van Marine.

Het beheer van het krijgswezen ter zee berust bij het Departement van Marine. Tot den werkkring van dit Departement behooren: *a.* Het personeel en materieel der oorlogschepen van 's Rijks Marine afgezonderd om tijdelijk in Nederlandsch-Indië te worden gebezigd tot handhaving van ons gezag en tot bevordering van de algemeene belangen van Nederland in de Indische wateren, zoowel als de schepen en vaartuigen (daaronder begrepen de wachtschepen) gebouwd ten laste der koloniale geldmiddelen, en meer algemeen de vaartuigen, bestemd om in Indië te blijven en aldaar dienst te doen zooveel mogelijk op gelijken voet als de schepen der Nederlandsche marine; *b.* het personeel en materieel der Gouvernements marine; *c.* het marine-etablissement te Soeråbåjå, waarvan de fabriek voor de marine en het stoomwezen een onderdeel uitmaakt; *d.* de marine-magazijnen en steenkolen-depôts; *e.* de bebakening, de kustverlichting en het loodswezen; *f.* de scheepsbouw; *g.* de haven-inrichtingen; *h.* de hydrographische dienst; *i.* toezicht op het personeel en materieel der Nederlandsch-Indische koopvaardijvloot; *j.* magnetische en meteorologische waarnemingen; *k.* de geneeskundige dienst bij de zeemacht; *l.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst, voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *m.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Aan het hoofd van het Departement staat de Vice-Admiraal Commandant der Zeemacht, die als zoodanig den titel voert van Chef van het Departement. Het is verdeeld in tien Afdeelingen: de 1ste voor militaire en nautische zaken, bewegingen der schepen en militair personeel, onder een Hoofdofficier als Chef; de 2de voor nautische en technische zaken van de Gouvernements marine en de belangen van het personeel tot den dienst behoorende, onder eenen Luitenant ter zee als Chef; de 3de voor de administratie, soldijen, levensmiddelen, kleeding, aanwerving van inlandsche schepelingen, geldelijke belangen van het personeel der Nederlandsche Marine met betrekking tot de verhouding met het Ministerie van Marine, en de hospitaalverpleging, onder eenen Inspecteur als Chef; de 4de voor de comptabiliteit en de administratie van het materieel en het burgerlijk personeel, onder een Referendaris als Chef; de 5de voor den Geneeskundigen dienst, onder een Dirigeerend Officier van Gezond-

heid als Chef; de 6de voor de technische behandeling van het materieel, aangelegenheden der Marine-inrichtingen en de belangen van het daartoe behoorend technisch personeel, onder een Luitenant ter zee als Chef; de 7de onder den Directeur van het magnetisch en meteorologisch observatorium als Chef; de 8ste voor bebakening, kustverlichting en loodswezen, benevens de aangelegenheden der havendepartementen, onder eenen Inspecteur als Chef; de 9de voor de hydrographie, onder eenen Ingenieur als Chef; de 10de voor de expeditie, het archief en de huishoudelijke zaken, onder eenen Commies als Chef.

Samenstelling der Oorlogsmarine.

Vòór het jaar 1868 was de geheele in Oost-Indië dienstdoende zeemacht een deel der Nederlandsche marine, waarvan de sterkte jaarlijks, naarmate van de vermoedelijke behoefte, door den Minister van Marine werd vastgesteld en die gemiddeld 30 schepen van verschillend kaliber bedroeg. Doch met den aanvang van dat jaar is de Oorlogs-marine gesplitst, zoowel wat het materieel als het personeel betreft, in een Indisch en een Nederlandsch gedeelte, dat is, in eene in Indië blijvende koloniale zeemacht onder den naam van *Nederlandsch-Indische militaire marine*, en een *Nederlandsch auxiliair eskader*.

Tot de Nederlandsch-Indische militaire marine worden gerekend de schepen en vaartuigen voor Indische rekening gebouwd, en bestemd om bij voortduring in Nederlandsch-Indië te blijven ter handhaving van de inwendige politie en veiligheid in de wateren van den Indischen Archipel. Deze komen geheel ten laste van het Indische budget, zoowel wat betreft het onderhoud der vaartuigen als de bezoldiging van het daarop dienend personeel. De officieren behooren tot de Nederlandsche zeemacht en kunnen afwisselend op de Indische en Nederlandsche schepen worden geplaatst.

Tot het Nederlandsche gedeelte der marine of het auxiliaire eskader worden gerekend de groote Nederlandsche oorlogschepen, die in Indië slechts tijdelijk dienst doen met het doel om de Indische bezittingen desnoods tegen aanvallen van buitenlandsche vijanden te verdedigen en in het algemeen de koloniale zeemacht te ondersteunen. Deze komen geheel ten laste van de Nederlandsche staatsbegrooting, zoowel wat het personeel als het materieel aangaat, uitgezonderd de kosten van de benoodigde steenkolen en de behoeften van de machinekamers. Het doen van herstellingen aan deze schepen in Indië ge-

schiedt volgens bepalingen, vastgesteld door den Gouverneur Generaal na raadpleging met den Commandant der marine. De kosten voor het personeel der Nederlandsche marine, dat bij het Departement van Marine of eenige andere inrichting in Nederlandsch Indië is gedetacheerd, komen voor rekening der koloniale kas.

De Ministers van Marine en Koloniën stellen jaarlijks den sterktestaat vast van de zeemacht, die voor het volgende jaar in Indië wordt noodig geacht.

Op 31 December 1891 bestond de Indische militaire marine uit:

		te zamen	bemand:				
13	schroefstoomschepen 4de kl.,	met	891	Eur.	en	326	Inl.
2	raderstoomschepen 2de »	»	91	»	»	31	»
4	» 4de »	»	172	»	»	68	»
2	wachtschepen	»	449	»	»	334	»
3	opnemingsvaartuigen . . , . .	»	58	»	»	140	»
1	torpedoboot (groot model) . .	»	13	»	»	10	»
1	pantserdek-korvet	»	151	»	»	37	»
26	schepen	»	1825	»	»	946	»
	en het auxiliair eskader uit:						
3	schroefstoomschepen 2de kl. .	»	544	»	»	110	»
2	ramtorenschepen	»	404	»	»	133	»
5	schepen	»	948	»	»	243	»
Totaal 31	schepen	»	2674	»	»	1199	»

Zoodra en zoolang deze schepen zich bevinden in de zeeën ten oosten van de Kaap de Goede Hoop staan zij onder het opperbevel van den Gouverneur Generaal, en onder Commando van eenen Vice-Admiraal of Schout bij nacht, die den titel heeft van Commandant der Zeemacht en Chef van het Departement van Marine in Nederlandsch-Indië; hij wordt door den Koning benoemd en is te Batavia gevestigd.

Gouvernements-marine.

Behalve de hierboven vermelde oorlogsvloot heeft het Gouvernement nog in dienst de zoogenaamde *Gouvernements-marine* (vroeger genaamd Civiele Schoeners en kruisbooten), die voor een gedeelte uit schroef- en raderstoomschepen bestaat en overigens uit gewapende en adviesbooten, welke laatste ook wel Kruis- en Residentie-prauwen worden genoemd. Zij zijn aan de verschillende Gouvernementen en Residentiën

toegevoegd, staan onder het onmiddellijk beheer der gewestelijke autoriteiten, en hebben tot bestemming: het waken tegen en het beteugelen van zeeroof en sluikhandel, waartoe zij in verschillende gedeelten van den Archipel zijn gestationneerd of kruistochten doen; het verleenen van hulp aan schepen, die zich in zeegevaar bevinden; het bewaken van weinig belangrijke punten in den Archipel, en het vervoeren van Gouvernements goederen, gelden of personen. Het opperbeheer ervan berust, wat het personeel en materieel aangaat, bij het Departement van Marine. De bemanning bestaat grootendeels, bij sommige vaartuigen geheel, uit Inlanders; de gezagvoerders, stuurlieden en machinisten der stoomvaartuigen zijn Europeanen.

Op 1 Januari 1892 bestond de Gouvernements-marine uit:

		te zamen bewapend:		bemand met:	
	Zeestoomschepen:				
12	schroefstoomschepen,	met 72	stukken en	87 Eur. en	417 Inl.
1	raderstoomschip,	» 6	» »	7 » »	28 »
	Rivierstoomschepen:				
5	raderstoomschepen,	» 21	» »	22 » »	120 »
	Voor speciale diensten:				
1	raderstoomschip,	» 2	» »	2 » »	11 »
	Kleine zeilvaartuigen:				
10	adviesbooten,	» 20	» »	» » »	110 »
29	vaartuigen,	» 121	» »	118 » »	686 »

Voorts zijn in Maart en April 1892 aan de Gouvernements-marine nog toegevoegd de nieuwe uit Nederland aangekomen zeestoomschepen: *Zwaan*, *Flamingo* en *Pelikaan*.

Als stations voor de 10 adviesbooten zijn aangewezen: Selébes, Timor, Zuider- en Ooster-afdeeling en Wester-afdeeling van Borneo en Soematra's Westkust. ([1])

Opleiding en aanstelling van Officieren en Gezaghebbers.

De Zeeofficieren ontvangen hunne opleiding tot Adelborst 1ste klasse aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord; zij worden, ook in Indië dienstdoende, benoemd, bevorderd en ontslagen door den Koning. De Gezaghebbers der vaartuigen van de Gouvernements-marine worden benoemd en ontslagen door den Gouverneur-Generaal of den Chef van het Departement van Marine.

([1]) Het voornemen bestaat om de Gouvernements-marine te reorganiseeren, met het doel haar een geheel burgerlijk karakter te doen dragen. Ook schijnt men de Indische militaire marine als zoodanig te willen opheffen en de geheele oorlogs-marine tot auxiliair eskader te maken.

EERSTE HOOFDGROEP.

JAVA MET MADOERA EN DE OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

JAVA MET MADOERA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, LUCHTGESTELDHEID, MOESSONS.

Ligging, grenzen en grootte.

Het eiland Java (Mal. *Poeloe Djawa*, Jav. *Tanah Djåwå*, *Tanah Djawi* en *Noeswå Djåwå;* Soend-*Poelo Djawa*), ligt tusschen 6° 6′ 7″ (St. Nicolaaspunt) tot 8° 50′ (Java's Zuidhoek of Zuidkaap) Z. B. en 105° 13′ 15″ (Java's Westhoek of Javahoofd) tot 114° 43′ (Java's Oosthoek) O. L.

Madoera ligt ten noorden van het oostelijke gedeelte van Java, tusschen 6° 51′ tot 7° 16′ Z. B. en 112° 40′ tot 114° 10′ O. L.

Java wordt begrensd ten noorden door de Java-zee of Soenda-zee en de Straat van Madoera; ten oosten door Straat Bali of Balambangan; ten zuiden door de Indische Zee, en ten westen door de Indische Zee en Straat Soenda. Madoera wordt aan alle zijden bespoeld door de Soenda-zee, die ten westen en zuiden van dit eiland den naam van Straat van Madoera draagt.

De oppervlakte van Java met enkele omliggende kleinere eilanden is, volgens de jongste opmetingen, 2374,1 □ geogr. mijlen, waarvan 82,9 voor Madoera komen. De grootste lengte van het eiland is bijna 150 mijlen of 200 uren gaans; de breedte verschilt van 9 mijlen of 12 uren gaans (in de Residentie Pråbålinggå) tot $27^1/_2$ mijl of $36^2/_3$ uren gaans (van de noordkust van de Residentie Djapårå tot de zuidkust van Soerakarta). Deze betrekkelijk geringe breedte maakt dat men nergens meer dan achttien uren van de kust verwijderd is, wat voor den afvoer van producten uit de binnenlanden als anderszins een groot voordeel moet worden geacht.

Hoewel dus verreweg het kleinste onder de Groote Soenda-eilanden, vormt Java toch in bijna elk opzicht het belangrijkste deel van onze Bezittingen in den Maleischen Archipel. »Het heeft" schrijft de Hoogleeraar VETH in zijn beroemd werk ([1]) »de merkwaardigste »lotwisselingen ondergaan, is het tooneel geweest der belangrijkste »gebeurtenissen, bevat de schoonste gedenkteekens van voorbijge»ganen luister. Het voedt alleen eene talrijker bevolking dan al de »andere eilanden van Insulinde te zamen, een bevolking zoo dicht »opeen gedrongen als slechts in de meest bevolkte landen van Europa »het geval is. Het wedijvert in natuurschoon met de meest be»voorrechte landen van den aardbodem, steekt Zwitserland naar de »kroon door de majesteit zijner ontzagwekkende berggevaarten, streeft »het Skandinavisch Noorden opzij door de pracht zijner wouden en »watervallen, kan zich met Italië meten in de bekoorlijkheid zijner »romantische dalen, en overtreft al die landen te zamen door de »huiveringwekkende schoonheid der tooneelen van verwoesting door »zijne twintig dood en verderf brakende vuurmonden aangericht."

Luchtsgesteldheid, moessons.

De luchtsgesteldheid is op Java zeer verschillend en, behalve van de moessons, inzonderheid afhankelijk van de hoogte, waarop men zich bevindt. In dit opzicht laat de oppervlakte van Java zich verdeelen in vier Zonen of gordels; de Eerste of Heete zone, van den zeespiegel tot op 2000 voet daarboven; de Tweede of Gematigde zone, van 2000 tot 4500 voet; de Derde of Koele zone, van 4500 tot 7500 voet, en de Vierde of Koude zone van 7500 tot 10000 en meer voet boven de oppervlakte der zee.

([1]) P. J. VETH: *Java, Geographisch, Ethnographisch, Historisch.* Drie deelen. Haarlem, E. BOHN. Voor de verschillende in dit werk behandelde onderwerpen raadplege men het bij dezelfde uitgevers verschenen *Register.*

In de Eerste of Heete zone is de gemiddelde warmtegraad 81,5° F. aan het strand, en 74,5° F. aan hare bovenste grens. Te Batavia heerscht de meeste warmte in April, de minste in Januari; de nachten en morgens zijn echter van Juni tot Augustus het koelst.

In deze Zone is de lucht zeer vochtig. Deze vochtigheid neemt natuurlijk toe hoe lager men komt en hoe meer men het strand nadert; zoodat te Batavia de dampkring gemiddeld ruim 84 honderdste deelen waterdamp bevat of, met andere woorden, een kubiekmeter lucht 20,25 grammen waterdamp houdt, terwijl daar (op 0 voeten boven den zeespiegel) de lucht met 26,39 grammen waterdamp op den kubiekmeter geheel zoude verzadigd zijn. Zij is het grootst in de maanden Januari en Februari, het geringst in Augustus. Aan de stranden is de lucht bezwangerd met de, door de hitte in groote hoeveelheid ontwikkelde, schadelijke uitdampingen van den moerassigen grond, waarin steeds eene menigte bestanddeelen uit het planten- en dierenrijk verrotten; vooral is zulks het geval in het westelijke gedeelte van Java's noordkust, hier en daar in het oostelijk gedeelte van dezelfde kust — o. a. in de Residentie Pråbålinggå en Bězoeki — en ook aan de zuidkust op die plaatsen, waar het strand vlak en met bosschen bezet is, zooals aan de Wijnkoopsbaai en bij Noesa Kambangan. Deze uitwasemingen schijnen zich echter niet hooger dan tot 900 voet in den dampkring te kunnen opheffen.

De moessons werken vrij regelmatig. De regenmoesson heerscht doorgaans van November tot Maart, de droge moesson van Mei tot September of October; de kenteringen hebben plaats in April en October of November. De meeste regen valt in de maanden December, Januari, Februari en Maart; en hoewel men dan ook somtijds heldere en droge dagen heeft, is echter meestal de lucht gelijkmatig zwaar betrokken en valt de regen soms dagen achter elkander in zware stroomen neder; waardoor de rivieren, het afstroomende water niet kunnen verzwelgen, dikwijls buiten hare oevers treden, en de zoo gevreesde Bandjir of stortvloed ontstaat, door welken dammen, bruggen en huizen medegesleept en de lagere streken geheel overstroomd worden. Tusschen den warmtegraad des daags en dien des nachts is dan slechts weinig verschil; en hoewel die misschien iets minder is dan in den Oostmoesson, maakt echter de meerdere drukking der lucht de hitte hinderlijker voor den mensch. In den Oostmoesson is de droogte het sterkst in de maanden Juli en Augustus; terwijl alsdan in sommige streken, buiten de dagelijks afwisselende Land- en Zeewind, bijna totale windstilte heerscht, waait elders een geregelde droge wind uit het Oosten, Zuidoosten of Zuiden, die

allen regen tegenhoudt. In de zelfde maanden doen zich ook de op blz. 93 vermelde Koembang-wind en zoo ook de Gending of Gronggong, die, zooals bekend is, het geheele jaar door, door de open ruimte, welke de vulkanen van Oost-Java scheiden, waaien, het krachtigst gelden. De in den atmosfeer aanwezige waterdamp valt in den koelen nacht als een zware dauw neder en stijgt des morgens door de warmte der zon weder opwaarts; hij vormt zich in de hoogere luchtstreken tot wolken, welke door den Zeewind (die zich tot 2500 voet boven den zeespiegel verheft) landwaarts in gedreven en tot in de Tweede zone worden opgestuwd en zich dan dikwijls in den namiddag in donderbuien ontlasten, vooral in bergachtige streken, gelijk Buitenzorg, waar bijna dagelijks onweêrsbuien vallen met hevige plasregens gepaard.

In de Tweede of Gematigde zone is de gemiddelde warmtegraad 74,5° F. aan hare onderste en 65,7° F. aan hare bovenste grens. Het verschil tusschen de temperatuur des daags en des nachts is, vooral op de bergvlakten, zeer aanmerkelijk. En ook op den dag is de warmtegraad aan grootere of kleinere afwisselingen onderhevig, naarmate uit de Eerste zone vroeger of later, meer of minder, waterdamp opstijgt, die tot wolken gevormd de zonnestralen onderschept.

Door den minderen warmtegraad en de geringere dichtheid der lucht is de dampkring in het algemeen minder vochtig dan in de Eerste zone; zoodat hier een kubiekmeter lucht gemiddeld 15,7 grammen waterdamp bevat, terwijl hij, om verzadigd te zijn, aan de benedenste grens 21,15 en aan de bovenste 16,88 grammen waterdamp behoeft. Evenwel is de graad van vochtigheid ook hier zeer verschillend; zij is veel grooter boven de natte rijstvelden (*sawahs*) en zware wouden dan boven de met gras of alang-alang begroeide, of met heesters (thee, koffie) beplante plaatsen. En ook de massa dampen, uit lagere streken door den Zeewind hierheen opgedreven, brengen daarin groote veranderingen teweeg. Deze dampen verdikken zich hier spoediger dan bij den hoogeren warmtegraad der Eerste Zone en doen dikwijls eensklaps de hevigste onweersbuien en stortregens ontstaan. — Over het geheel valt op te merken, dat in het westelijke deel van Java de dampkring veel vochtiger is dan in het oostelijke gedeelte des eilands.

De Westmoesson doet zich in het hoogste gedeelte dezer Zone reeds met minder kracht gevoelen (blz. 91), zoodat het onderscheid tusschen de seisoenen (natten en drogen moesson) hier veel minder merkbaar is dan in de lagere gewesten, en, ook gedurende den tijd dat in de Eerste zone de Westmoesson in zijne volle kracht is, hier de Oostmoesson (Passaat) dikwijls gedurende verscheidene dagen doorwaait.

In de Derde of Koele zone is de gemiddelde warmtegraad 65,7° F. aan hare onderste en 55,4° F. aan hare bovenste grens. Het verschil tusschen de temperatuur des daags en des nachts is veel minder dan in de Eerste en Tweede zone; behalve op het plateau van den G. Diëng (6300 vt.), waar dit verschil zeer groot is, zoodat daar zelfs de dauw in heldere nachten somtijds tot rijp bevriest, van tijd tot tijd als hagelsteenen neêrvalt.

In deze Zone is de lucht, welke door den minderen warmtegraad eene geringere hoeveelheid waterdamp kan bevatten, geheel daarmede verzadigd (16,88 grammen waterdamp op den kubiekmeter lucht aan hare onderste en 11,60 grammen aan hare bovenste grens). De uit de lagere streken opstijgende dampen pakken zich hier te zamen; zoodat men deze Zone in den letterlijken zin zou kunnen noemen de *Zone der wolken*, die zich dikwijls reeds des morgens ten 9 ure beginnen te vormen, vooral aan de met wouden bedekte berghellingen; van 11 of 12 tot 2 of 3 ure hullen zij alles in dichte nevelen, welke zich omstreeks dien tijd menigmaal op verscheidene plaatsen te gelijk in donder- en regenbuien ontlasten, zoodat eerst daarna de zon weder door de wolken kan dringen. Wanneer echter zoodanige ontlasting geen plaats heeft, dan blijft ook gedurende het overige van den dag alles met eenen zoo dichten nevel bedekt, dat men op vijfentwintig schreden afstands geen voorwerp kan onderscheiden, en de nevel valt dan eerst na zons-ondergang als dauw op den bodem neder [1]. Dit is echter vooral toepasselijk op het benedenste gedeelte dezer Zone, waar de wolken zich het dichtst samenpakken; tot het bovenste gedeelte verheffen zij zich zelden, althans niet in zoo groote massa, waardoor daar ook de regenvlagen zeldzamer en veel minder sterk zijn.

De invloed van den Westmoesson laat zich hier bijna geheel niet meer bemerken. De Zuidoostenwind waait doorgaans aanhoudend en wordt, wanneer in de lagere streken de regentijd heerscht, slechts enkele dagen door westenwind of geheele windstilte afwisseld; dit laatste is des nachts bijna altijd het geval. Ook de regen is hier gedurende den tijd van den Westmoesson niet heviger of aanhoudender dan daarbuiten, maar valt het geheele jaar door omtrent dagelijks in nagenoeg gelijke mate.

In de Vierde of Koude zone is de gemiddelde temperatuur 55,4° F. aan hare onderste grens en 46,4° F. op eene hoogte van 10000 voet boven den zeespiegel. Het verschil van warmtegraad bij dag en bij

(1) JUNGHUHN, *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur*, Dl. I, blz. 472.

nacht is hier gewoonlijk niet zeer groot; hetgeen is toe te schrijven aan de betrekkelijk geringe uitgestrektheid van vasten grond, welke door de zon kan worden verwarmd. Somtijds evenwel daalt op de hoogste bergtoppen de temperatuur, op niet door bosschen of andere voorwerpen beschutte plaatsen, tot het vriespunt; zoodat water in de opene lucht en van den warmhoudenden grond geïsoleerd, bevriest, en de grasvlakten met rijp worden bedekt.

De vochtigheid van den dampkring is hier veel minder dan in de lagere Zonen. Aan hare onderste grens kan zij slechts 11,60 grammen, en op 10000 voet hoogte 8,70 grammen waterdamp op den kubiekmeter bevatten. De lucht wordt dus dunner, zuiverder, doorschijnender en fijner; het geluid plant zich daarin minder voort; de ademhaling wordt moeielijker. De weinige opstijgende dampen kunnen geene wolken vormen; regen is dus zeer zeldzaam, en openbaart zich dan nog slechts in een fijnen motregen. Bij groote stilte gebeurt het echter, dat de dampen uit de lagere streken loodrecht tot in deze Zone opstijgen en dan, door den ijskouden dampkring op eens verdikt, als hagel nedervallen.

Onafgebroken heerscht op deze hoogte een oostelijke wind, die echter des nachts gewoonlijk in geheele windstilte overgaat. Slechts zeer zelden, wanneer in de lagere streken de westelijke wind hevig waait en langs de hellingen der bergen wordt opgedreven, doet hij zich in het benedenste gedeelte van deze Zone enkele uren gevoelen en voert dan ook dampen en nevelen met zich. Op eene hoogte van 10000 voet wordt echter nimmer westenwind waargenomen. Het spreekt vanzelf, dat in deze geheele Zone van eenen regentijd geen sprake kan zijn.

§ 2. NATUURLIJKE, STAATKUNDIGE, MILITAIRE EN WATERSTAATS-VERDEELING.

Natuurlijke verdeeling.

De klimatologische verdeeling is reeds in de vorige § besproken.

Ten opzichte van de bevolking wordt Java verdeeld is Westelijk Java of de Soenda-districten en Oostelijk of eigenlijk Java; het eerste gedeelte wordt door de *Soendaneezen*, het laatste, ook nog onderverdeeld in Midden- en Oost-Java door de eigenlijke *Javanen* bewoond.

De grensscheiding tusschen deze twee deelen wordt grootendeels gevormd in het noorden door de Rivier Losari, welke ten oosten van de Residentie Tjeribon stroomt, en in het zuiden door de rivier

Tji-Tandoewi en de grens van het watergebied van hare zijrivier de Tji-Kawoeng in de Residentie Banjoemas. Deze rivieren vormen echter niet op eens eene zuivere afscheiding tusschen de Soendaneezen en Javanen; de overgang heeft langzamerhand plaats en laat zich tot aan de Tji-Pamali in de Residentie Tĕgal en de Kali Sĕrajoe in Banjoemas bemerken. Bovendien teekenen wij hierbij aan, dat ook in West-Java, inzonderheid in de Residentie Bantam, een gedeelte van de bevolking tot de Javanen moet worden gerekend, terwijl in Oost-Java tal van Madoereezen gevestigd zijn.

Daar Java in zijne geheele lengte door een bergketen doorsneden wordt, welke zich in het zuiden bijna overal tot onmiddellijk aan de kust uitstrekt, kan het eiland te dien opzichte verdeeld worden in een zuidelijk bergland en een noordelijk vlakland. Het eerste is verreweg het grootste; het laatste wordt, vooral in Oostelijk Java, nog hier en daar door bergachtige streken afgebroken.

Staatkundige verdeeling.

Voor het burgerlijk bestuur is Java met Madoera verdeeld in Gouvernements-landen en Vorstenlanden.

De Gouvernements-landen bevatten 20 Residentiën, waarvan elke onder het bestuur staat van eenen Europeeschen Resident. De Residentiën zijn weder in Afdeelingen verdeeld. Behoudens enkele uitzonderingen worden de Afdeelingen, waarin de gewestelijke hoofdplaatsen gelegen zijn, rechtstreeks bestuurd door den Resident. In de andere wordt hij daarin bijgestaan door aan hem ondergeschikte Adsistent-Residenten. Bovendien is elke Residentie nog weer in een grooter of kleiner aantal »Contrôle-afdeelingen" gesplitst. Evenzoo heeft men eene verdeeling in *Regentschappen*, wier aantal in de meeste Residentie's gelijk is aan dat der bovenbedoelde Afdeelingen en aan het hoofd waarvan, onder toezicht van de Europeesche ambtenaren, Inlandsche Regenten zijn geplaatst. Alleen in de Residentie Batavia, waar, ten gevolge van het uitgestrekt particulier grondbezit, andere toestanden bestaan, komt deze laatste verdeeling niet voor.

De Regentschappen zijn verdeeld in Districten (424) en Onder-districten, onder Inlandsche ambtenaren met verschillende titels, meestal dien van Wĕdånå of Districtshoofd en Adsistent Wĕdånå of Onder-districtshoofd. Zie verder hier achter §§ 9 en 10, waar de Afdeelingen enz. met name zullen worden opgegeven.

De Vorstenlanden zijn het overblijfsel van het oude rijk van Mataram

(bl. 31, 45 en 74), en bestaan uit de rijken Soerakarta en Djokjokarta, waarvan het eerste gewoonlijk een Keizerrijk, het andere een Koninkrijk wordt genoemd. Zij hebben een gezamenlijke oppervlakte van 932640,44 hectaren. De titel van den Vorst van Soerakarta is Soesoehoenan, die van den Vorst van Djokjokarta, Sultan. Deze Vorstenlanden hebben echter ook Residenten, aan wier gezag alle niet-Javaansche inwoners zijn onderworpen, en wier taak overigens is de Vorsten te leiden, voor de nakoming der verdragen te waken en in het algemeen de belangen van het Nederlandsch Gouvernement aan die Hoven te behartigen. In Soerakarta zijn bovendien ook buiten de hoofdplaats nog Gouvernement-ambtenaren geplaatst en is dit rijk daartoe in vijf Afdeelingen gesplitst. ([1])

Militaire verdeeling.

Voor het krijgswezen is Java met Madoera verdeeld in drie Militaire Afdeelingen, welke elk eenen Commandant hebben en wier hoofdplaatsen of hoofdkwartieren zijn: Batavia, Sĕmarang en Soeråbåjå.

De Eerste Afdeeling bestaat uit Westelijk Java of de Soenda-Districten, en bevat de Residentiën: Bantam, Batavia, Krawang, Tjeribon, de Preanger-Regentschappen met het eiland Bĕlitoeng.

De Tweede Afdeeling bestaat uit Midden-Java, en bevat de Residentiën: Tĕgal, Pĕkalongan, Sĕmarang, Djapårå, Rĕmbang, Banjoemâs, Bagĕlên, Kĕdoe, Djokjokarta, Soerakarta en Madioen.

De Derde Afdeeling bestaat uit Oostelijk Java met de eilanden Madoera en Bawéjan, en bevat de Residentiën: Soeråbåjå, Madoera, Kĕdiri, Pasoeroehan, Pråbålinggå en Bĕsoeki.

De gewone standplaatsen der troepen zijn op blz. 183 en volgg. opgegeven; evenwel worden ook somtijds in andere dan de daar vermelde plaatsen kleine troepen-afdeelingen gelegd.

Waterstaats-verdeeling.

Java bevat de vijf eerste Afdeelingen van den Waterstaat.

Tot de Eerste Afdeeling, standplaats Batavia, behooren: de Residentiën Bantam, Batavia, de Preanger-Regentschappen, Krawang, de Wester-afdeeling van Borneo en Bĕlitoeng.

Tot de Tweede Afdeeling, standplaats Tĕgal: de Residentiën Tjeribon, Tĕgal, Pĕkalongan, Banjoemâs en Bagĕlên.

([1]) Zie de splitsing van Java in Afdeelingen, Regentschappen en Districten in den *Regeerings-Almanak.*

Tot de Derde Afdeeling, standplaats Sĕmarang: de Residentiën Sĕmarang, Kĕdoe, Djapårå, Soerakarta, Djokjokarta en Rĕmbang.

Tot de Vierde Afdeeling, standplaats Soeråbåjå: de Residentiën Soeråbåjå, Madoera, Kĕdiri en Madioen.

Tot de Vijfde Afdeeling, standplaats Pråbålinggå: de Residentiën Pasoeroehan, Pråbålinggå, Bĕzoeki, benevens Bali en Lombok.

§ 3. KAPEN, STRATEN, BAAIEN, REEDEN EN ANKERPLAATSEN.

Kapen.

Het eiland Java heeft vele in zee uitstekende punten of kapen, Oedjoeng (eigenl. Oedjoeng Tanah) of Tandjoeng ([1]) genaamd. De voornaamste er van geven wij hier op, met vermelding der Afdeelingen en Residentiën, waarin zij worden gevonden.

a. Aan de Westkust van het zuiden naar het noorden gaande:

Namen der kapen.	Afdeeling.	Residentie.
Palembang's Punt of Sanghyang Sirah.	Tjaringin	Bantam.
Java's Westhoek of Javahoofd	Tjaringin	Bantam.
Java's 1e Punt of Tandjoeng koelon ([2]) (met een kustlicht van de 1e orde)	Tjaringin	Bantam.
Java's 2e Punt of Tandjoeng alang-alang	Tjaringin	Bantam.
Java's 3e Punt of Tandjoeng lesoeng.	Anjer	Bantam.
Java's 4e Punt of Tandjoeng Tji-konang (met een kustlicht van de 2e orde)	Anjer	Bantam.

b. Aan de Noordkust van het westen naar het oosten gaande:

St. Nikolaas-punt of Tandjoeng Poedjoed	Anjer	Bantam.
Tandjoeng Pontang	Sérang	Bantam.
Tandjoeng Kaik	Tanggeran	Batavia.
Hoek Oentoeng Djawa	Tanggeran	Batavia.

[1] Beide benamingen zijn Maleisch; het Javaansch heeft alleen Oedjoeng.
[2] Eigenlijk T. Lajar.

Namen der kapen.	Afdeeling.	Residentie.
Tandjoeng Prijoek................	Meester Cornelis.	Batavia.
Oedjoeng Krawang................	Krawang........	
Oedjoeng Sedari of O. Karang......		Krawang.
Hoek van Pamanoekan.............	Pamanoekan....	
Hoek van Indramajoe.............	Indramajoe.....	Tjeribon.
Oedjoeng Tanah..................	Tjeribon.......	
Oedjoeng Losari.................	Brèbès.........	
Oedjoeng Brèbès.................		Tegal.
Oedjoeng Pamalang...............	Pamalang......	
Oedjoeng Wiléri.................	Kendal........	Semarang.
Oedjoeng Korowelang.............		
Oedjoeng Koeniran...............		
Oedjoeng Miring of Piring.........		
Oedjoeng Djati....................	Djapårå........	Djapårå.
Oedjoeng Batoe....................		
Oedjoeng Boegel...................		
Oedjoeng Leran....................	Rembang......	Rembang.
Oedjoeng Awar-awar.............	Toeban........	
Oedjoeng Batoe Sawang............		
Oedjoeng Pakis....................	Sidajoe........	Soeråbåjå.
Tandjoeng Kapala................		
Oedjoeng Pangka of Hoek van Sidajoe.		
Tandjoeng Grinding..............	Kareksan......	Pråbålinggå.
Tandjoeng Ringgit...............		
Tandjoeng Tjina..................	Panaroekan....	Besoeki.
Tandjoeng Tjangkis..............		

c. Aan de Oostkust van het noorden naar het zuiden gaande:

Tandjoeng Sedano of Sandano (¹)...	Panaroekan....	
Tandjoeng Ikan of Semboeloean.....		
Tandjoeng Koetoer of Sloko of Java's Oosthoek.....................	Banjoewangi....	Bezoeki.

d. Aan de Zuidkust van het oosten naar het westen gaande:

Java's Zuidhoek of Zuidkaap of Karang Tambak.....................		
Tandjoeng Poerwa................	Banjoewangi....	Bezoeki.
Tandjoeng Bedahan................		
Tandjoeng Mejrah..................		

(¹) Hier strekt zich noordwaarts de *Meinderts-droogte* uit, waarop een kustlic van de 4de orde is opgericht.

Namen der kapen.	Afdeeling.	Residentie.
Tandjoeng Karang Bòlong..........	Karang-anjar...	Bagelèn.
Tandjoeng Karang Bandoeng........	Eil. Noesa Kambangan......	Banjoemâs.
Tandjoeng Karang Bata............		
Tandjoeng Tjimiring..............		
Tandjoeng Batoe Larang...........		
Tandjoeng Penigoan...............		
Oedjoeng Penandjoeng.............	Soekapoera.....	Preanger-Regentschappen.
Oedjoeng Mandarari...............		
Tandjoeng Taboelan...............		
Tandjoeng Santjang...............		
Oedjoeng Gentèng.................	Tji-andjoer.....	
Tandjoeng Antjol.................		
Tandjoeng Tjangkoewang...........	Tjaringin......	Bantam.

Op het eiland Madoera:

Tandjoeng Bedandang..............	Madoera (aan de N. kust in 't W.)	Madoera.
Tandjoeng Klampis................		
Tandjoeng Wodong.................	Madoera (aan de straat van Madoera)........	
Oedjong Piring...................		
Tandjoeng Boeloe.................		
Tandjoeng Selimpit...............		
Tandjoeng Lapa...................	Soemenap (de oostpunt).....	
Tandjoeng Gemian.................	Pamekasan (zuidoostpunt)....	

Straten

De Zee-engten of Straten rondom Java zijn de volgende:

De Behouden Passage, tusschen het zuidwestelijke schiereiland van Bantam en het Prinsen-eiland.

Straat Soenda, ten westen van Bantam, welke Java van Soematra scheidt.

De Straat van Madoera, tusschen het oosten van Java en het eiland Madoera. Deze wordt onderscheiden in drie deelen: De Straat, het noordelijkste, Het Nauw, het middelste en De Trechter, het zuidelijkste gedeelte.

Straat Sapoedi, tusschen het eiland Madoera en het oostwaarts daarvan gelegene Sapoedi.

Straat Bali, tusschen Java's oostkust en het eiland Bali. Haar breedte verschilt van zes tot minder dan één uur.

De Engte van Noesa Baroeng, tusschen het eiland van dien naam en de zuidkust van de Residentiën Bĕsoeki en Pråbålinggå. Zij is goed bevaarbaar, doch wordt zelden gebruikt.

De Engte van Noesa Kambangan. Zoo wordt in het algemeen het vaarwater genoemd tusschen het eiland Noesa Kambangan en de zuidkust van de Residentie Banjoemâs. Het bestaat, van het oosten af, uit de haven of reede van Tjĕlatjap, die aan haren ingang smal is, doch zich westwaarts verwijdt en met de door de zee gevormde zeer diepe kreek Tji-Donan of Bĕngawan Donan ook nog in noordelijke richting eenigszins in den Java-wal indringt. Deze vrij wijde en diepe kom wordt westwaarts steeds nauwer en ondieper en gaat over in een smal kanaal, hoogstens voor sloepen of zeer ondiepgaande sleepstoomvaartuigen bruikbaar. Dit kanaal voert in de Sĕgara Anakan (Zie blz. 208).

Baaien en reeden.

De bijna overal steile en rotsige zuidkust van Java biedt geene reeden aan; doch men vindt er eene menigte baaien, waarvan echter de meeste door hare geringe diepte voor groote schepen onbruikbaar zijn; terwijl buitendien de hevige branding op de meeste plaatsen de nadering gevaarlijk maakt.

De westkust heeft eenige veilige baaien; de oostkust slechts ééne.

De over het geheel vlakke noordzijde des eilands heeft slechts weinige baaien doch vele plaatsen, waar de reede op geringen afstand van de kust goede ankerplaatsen aanbiedt.

De voornaamste van deze baaien en reeden zijn de volgende:

a. Aan de westkust, van het zuiden naar het noorden gaande:

De Meeuwenbaai, gevormd door de Behouden Passage en door het Prinsen-eiland tegen den westenwind gedekt; zij is eene goede ankerplaats, met gemiddeld 9 vadem diepte.

De Welkomstbaai, eene ruime baai, doch met eene groote bank voor den ingang.

De Peperbaai, eene goede ankerplaats voor schepen van weinig diepgang.

De Reede van Anjĕr, eene goede doch geheel open liggende ankerplaats.

De Mĕrak-baai, eene kleine baai ten noorden van Anjĕr tegenover Poeloe Mĕrak (met een kustlicht van de 6de orde).

b. Aan de noordkust, van het westen naar het oosten gaande:

De Baai van Bantam, voor en in welke eenige kleine eilanden liggen; tegenwoordig wegens hare ondiepte slechts voor kleine vaartuigen toegankelijk.

De Baai van Batavia, door eene groote menigte eilandjes tegen hevige windvlagen beschut. Evenwel is de reede in den kwaden moesson somtijds onveilig.

De Bocht van Tji-asĕm, ten westen van den Hoek van Pamanoekan, eene vrij goede ankerplaats, met 6 vadem diepte.

De Bocht van Indramajoe, ten westen van den Hoek van dien naam, mede eene ankerplaats voor vaartuigen van weinig diepgang.

De Oosterreede van Indramajoe, eene veilige ankerplaats in den Westmoesson.

De reede van Tjeribon, eene veilige ankerplaats in den Westmoesson voor niet al te diep gaande schepen. Ten noorden ervan strekt zich een rif van de kust oostwaarts in zee uit.

De Reede van Tĕgal, geheel open en met weinig diepte; zoo ook

De Reede van Pĕkalongan.

De Reede van Sĕmarang, insgelijks geheel ongedekt, met eene diepte van 8 vadem, doch in den Westmoesson gevaarlijk, daar de ankergrond slecht en de branding zeer sterk is.

De Bocht van Djapårå, eene geheel opene reede.

De Reede van Rĕmbang, door vele riffen gevaarlijk.

De Reede of Bocht van Toeban, eene goede ankerplaats met vijf vadem diepte.

De Reede van Grĕsik (Grissé) in de Straat van Madoera.

De Reede van Soeråbåjå, de veiligste van alle, door het eiland Madoera tegen alle winden gedekt.

De Reede van Pasoeroehan, met eene zeer ongelijke diepte.

De Bocht van Bĕsoeki, eene goede reede, welker grootste diepte 5 vadem is.

De Bocht van Panaroekan, mede eene goede ankerplaats; zij heeft tot 9 vadem diepte.

c. Aan de oostkust:

De Pampang-baai, ook wel genoemd Baai van Balambangan, gevormd door Java's oostkust en eene noordwaarts uitstekende landtong, welke in Tandjoeng Ikan eindigt. Zij is ongeveer eene mijl lang en $^1/_4$ mijl breed; de grootste diepte is 5 vadem. Zij is aan den ingang en de kusten klipachtig en wordt alleen door kleine inlandsche vaartuigen bezocht.

d. Van de vele baaien aan de zuidkust vermelden wij alleen die,

welke als ankerplaatsen bruikbaar zijn. Zij zijn, van het oosten naar het westen gaande:

De Baai van Gradjagan, ten westen van Java's Zuidhoek.

De Baai Radjĕg wĕsi ([1]) in Bĕsoeki.

De Gĕmah-baai, in de Residentie Kĕdiri; zij is open en niet zeer veilig.

De Baai Sĕgårå-wĕdi of Damas-baai ([2]), met eene binnenbaai, de Prigi-Baai, onmiddellijk ten westen van de voorgaande, door eenige kleine eilandjes omgeven.

De Reede van Panggoel, in de Residentie Kĕdirie, waarin zich eene kleine baai bevindt; zij is zeer diep en ligt tegen de westzijde geheel open.

De Baai van Patjitan, aan de plaats van dien naam; zij is eene ruime en veilige baai, die zelfs voor groote vaartuigen geschikt is.

De Schildpadbaai, zijnde de bocht tusschen Tandjoeng Karang Bòlong en Tjĕlatjap; het oostelijke uiteinde ervan heet Bocht van Djĕtis. Zij is in den Oostmoesson onbruikbaar.

De Haven of Reede van Tjĕlatjap, tusschen Noesa Kambangan en den vasten wal, eene goed gedekte ankerplaats voor groote schepen.

De Bocht Batoer, aan de westzijde van Noesa Kambangan ten zuiden van Tandjoeng Batoe Larang.

De Segårå Anakan of Kinderzee, eene ondiepe baai, die het westelijke uiteinde is van het vaarwater tusschen Noesa Kambangan en den vasten wal. In het westeinde van deze baai ontlast zich de Tji-Sĕhĕl, een mond van de Tji-Tandoewi, en vormt daar de hiernaar genoemde Reede van Tji-Sĕhĕl, welke eene aanmerkelijke diepte heeft.

De Pĕnandjoeng-baai in het oosten der Preanger-Regentschappen; zij wordt door kaap Oedjoeng Pĕnandjoeng in twee deelen gescheiden, van welke het eene Oost-Pĕnandjoeng of Mauritsbaai, het andere West-Pĕnandjoeng of Dirk de Vries-baai heet. Zij zijn omstreeks 10 vadem diep, doch liggen, vooral de laatstgenoemde, geheel open.

De Wijnkoopsbaai of Pĕlaboehan Ratoe, in het westen der Preanger-Regentschappen, eene zeer groote baai, met goeden ankergrond en 10 tot 12 vadem diepte, doch tegen het zuidwesten geheel open. In het zuiden ervan is nog een inham, de Tji-Lĕtoe-baai, ook wel Zandbaai geheeten, welke met klippen bezet is.

([1]) Niet Radjakwesi of Radja Kwesi, zooals op de kaarten staat.

([2]) Eene andere Damas-baai vindt men ten westen van de Panggoel-baai. Onmiddellijk ten westen van haar ligt de baai van Koeripan, die geheel open is.

§ 4. Natuurlijke gesteldheid van den grond. Bergen.

Bestanddeelen van den bodem.

De gesteldheid van den bodem van Java biedt, zoowel wat zijnen inwendigen bouw als wat zijne oppervlakte aangaat, vele en groote verscheidenheden aan, die het natuurlijk gevolg zijn van de verschillende tijden en wijzen, waarop de samenstellende deelen van dien bodem, of liever van het eiland, zijn ontstaan. Die verscheidenheden zijn zoo groot en zoo menigvuldig, dat het ten eenenmale onmogelijk is in ons bestek eene eenigszins voldoende geologische beschrijving van Java te geven; waarom wij ons hier tot eenige zeer oppervlakkige aanwijzingen moeten bepalen, en overigens den lezer verwijzen naar het belangrijke, hoewel niet van misvattingen vrije, werk van Dr. F. Junghuhn, *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendig structuur* en Veth's, Java, Deel I, Hoofdst.II, III en IV.

Ongeveer $^3/_5$ van het eiland Java bestaat uit Tertiair gebergte van Neptunische formatie ([1]), hetwelk hoofdzakelijk het zuidelijke gedeelte des eilands beslaat; $^1/_5$ bestaat uit Vulkanische kegels, welke, door geweldige natuurkrachten in het hart des aardrijks, zich door diens korst eenen weg hebben gebaand en te midden van het overige gebergte zijn opgerezen; het laatste $^1/_5$ gedeelte bestaat uit Alluviaalgrond, die echter hoogstwaarschijnlijk ook op eenen tertiairen grondslag rust. Het geheel is, met uitzondering van enkele bergtoppen, door eene vruchtbare aardlaag bedekt.. ([2])

De alluviaal-grond.

Deze wordt hoofdzakelijk aangetroffen in het noorden des eilands en heeft daar eene zeer verschillende uitgestrektheid. Zijne grootste

([1]) De geologen verdeelen de geschiedenis van de vorming der aarde in de volgende tijdvakken:

1e Tijdvak — primaire formatie — de aarde in gloeiend-vloeibaren staat.

2e Tijdvak (Plutonische tijd) — secundaire formatie — ontstaan van eene vaste aardkorst als gevolg van de voortdurende afkoeling der grondstof.

3e Tijdvak (Vulkanische tijd) — tertiaire formatie — voortgaande verdikking van de aardkorst; verschijning van organische wezens op aarde.

4e Tijdvak (Historische tijd). — Nog steeds voortgaande vervorming van den aardbol. De mensch.

Tertiair gebergte is dus: gebergte gevormd in het Derde tijdvak door verdikking van de aardkost. De verdikking had plaats, aan de binnenzijde door aanhechting van nieuw-gestolde deelen (Plutonische formatie), en aan de buitenzijde door gestadige bezinking van vaste deelen uit den dampkring en het water (Neptunische formatie).

([2]) Zie over dit onderwerp ook: *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Deel I, blz. 291.

breedte heeft hij in de Soenda-districten; in Midden- en Oostelijk Java is deze veel geringer; terwijl in de Residentie Djapårå en in het westen van Rĕmbang en van Soeråbåjå het gebergte zich nagenoeg tot onmiddellijk aan zee uitstrekt Aan de zuidkust van Java komt de alluviaal-grond alleen voor in de Residentiën Banjoemås, Bagelèn, Pråbålinggå en het westen van Bĕsoeki. Hij heeft zijn ontstaan te danken aan de massa's zand, aarde, gruis en andere bestanddeelen, vooral de uitwerpselen der menigvuldige vulkanen, welke door de rivieren worden afgevoerd en voor hare mondingen bezinken. Zoo vormen zich spoedig eenigermate in zee vooruitstekende moerassige of zandige punten, dikwijls delta's; en de hierdoor ontstaande bochten worden weder aangevuld door zand en andere opwerpselen der zee. Dus gaat de vorming van alluviaal-grond onophoudelijk voort, en moet, waar deze gevonden wordt, de kust zich hoe langer zoo meer verbreeden. Voor Batavia bedraagt, sedert de vestiging der Nederlanders aldaar, die verbreeding jaarlijks gemiddeld 23 voet.

De vulkanen.

Over de geheele lengte van Java verheffen zich eene menigte vulkaankegels, die meerendeels in twee rijen staan; de eene begint bij St. Nicolaaspunt aan Java's noordwesthoek en doorloopt het geheele eiland in eene oost-zuidoostwaartsche richting tot aan Straat Bali; de andere loopt evenwijdig aan deze, en strekt zich van het midden van Straat Soenda langs de Residentie Tjeribon naar de zuidkust uit. Zij zijn somtijds door vulkanische bergruggen met elkander verbonden, altijd door zoodanige voorgebergten omgeven. Sommige ervan werken nog steeds en richten van tijd tot tijd schromelijke verwoestingen aan; andere schijnen uitgebrand, of hebben althans in onheuglijke jaren geene teekenen van werkzaamheid gegeven, schoon het daarom niet bewezen is dat die niet weder in het hart der aarde opnieuw wordt voorbereid; eenige hebben nog nimmer uitbarstingen ondergaan, doordien de in hun binnenste werkende elementen nog geene genoegzame spankracht hebben verkregen om den rotstop te doen uitéén spatten.

Deze vulkaankegels bestaan meerendeels uit basalt en, wat hunne hoogste toppen en ruggen betreft, uit trachietgesteenten, terwijl de hellingen met slakgesteenten (*lava's*) bekleed zijn, welke natuurlijk zeer in aard en samenstelling verschillen naargelang van de bestanddeelen der uitwerpselen van de vulkanen, waardoor zij gevormd

zijn, en de vervormingen, welke zij door onderscheidene natuurkrachten ondergaan hebben en nog steeds ondergaan.

Van deze vulkanenreeks, die op Poeloe Rakata (Krakataoe) in Straat Soenda onder Soematra aanvangt en in het uiterste oosten van Java eindigt, zullen wij hier de voornaamste toppen kortelijk vermelden, gaande van het westen naar het oosten. ([1])

De Goenoeng Rakata, vormende het eiland van dien naam, was tot voor eenige jaren een steile, kegelvormige vulkaan, tot aan zijnen top met bosschen begroeid. Aangezien, voor zoover bekend, zijne laatste uitbarsting had plaats gehad in 1680, had men hem reeds een plaats onder de »uitgebrande" vulkanen aangewezen, toen op 20 Mei 1883, maar vooral op 27 Augustus daaraanvolgende, een hevige eruptie van het tegendeel blijken gaf. Bij die gelegenheid is een groot gedeelte van het eiland verzonken, terwijl de berg zelf op eenmaal van allen plantengroei ontbloot werd. De ramp, waarbij ook de kustlanden in Straat Soenda deerlijk geteisterd werden, kostte aan ruim 34000 menschen het leven. ([2])

De G. Pajoeng, aan Java's westhoek, is een 1450 vt. hooge trachietberg zonder krater, die in geen zichtbaar verband staat met eenigen anderen vulkaan.

De G. Poelasari, gelegen in de Residentie Bantam, Afdeeling Tjaringin, op 6°17′ Z. B. en 105°54′ O. L., is een nog werkende vulkaan van 4000 vt. (1275 M.) ([3]) hoogte. Hij is tot aan zijne kruin met bosschen bedekt, evenals de

G. Karang, mede in Bantam, Afdeeling Pandéglang, op 6°13′ Z. B. en 106° O. L. gelegen. Deze laatste bereikt eene hoogte van 5800 vt. (1777 M.) en is insgelijks nog werkzaam. ([4])

([1]) De opgaven van de ligging en hoogte der bergen zijn genomen naar JUNGHUHN, *Java, deszelfs gedaante* enz.; waar dit niet het geval is, wordt het uitdrukkelijk vermeld. De hoogte is, waar het tegendeel niet wordt aangewezen, opgegeven in Parijsche voeten. De Parijsche voet is gelijk 0.3248394 meter, — de Rijnlandsche voet gelijk 0.3139465 meter, — de Amsterdamsche voet gelijk 0.283133 meter.

([2]) Zie hierover vooral *Krakatau* van R. D. M. VERBEEK, uitgegeven op last van Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, Batavia, 1885; *Kort Verslag*, van denzelfden schrijver, Batavia, 1884; *In het rijk van Vulcaan*, door R. A. VAN SANDICK, Zutphen, W. J. THIEME & C°.; (*Indische Gids*, 1891, blz. 449) en *The Eruption of Krakatoa and subsequent Phenomena*. Londen, TRÜBNER & C°., 1888. Over de uitbarsting in het jaar 1680 zie men *Tijdschrift voor I. T. L. en V.*, Deel XXIX.

([3]) De hoogte-opgaven in Meters zijn volgens de nieuwe etappekaart van Java en Madoera van den Luit.-Kolonel HAVENGA.

([4]) Het bestaan van den G. Gagak, die op de kaarten van RAFFLES, HORSFIELD, en ook op die van VAN DER VELDE en LE CLERCQ voorkomt op de grens van Bantam, Buitenzorg en de Preanger-Regentschappen, wordt door JUNGHUHN ontkend.

De G. Salak, gelegen op de grenzen van de Bataviasche Afdeeling Buitenzorg en de Preanger-Regentschappen, op 6°45′ Z. B. en 106°46′ O. L., is een uitgebrande vulkaan, op wiens kraterwand zich drie spitsen verheffen, de Salak, de Gajak en de Tji-apoes, nagenoeg ter gelijke hoogte van 6760 vt. (2215 M.). Zijne eenige bekende, maar allerhevigste, uitbarsting heeft plaats gehad in het jaar 1699; sedert dien tijd is hij weder grootendeels met dicht geboomte begroeid.

De G. Gĕdé, in den uitgestrekten zin, is een kegelberg van verbazenden omvang, en uit onderscheidene vulkanen samengesteld, gelegen op de grenzen van Buitenzorg en de Preanger-Regentschappen. Tot op eene hoogte van 3000 vt. vindt men er dorpen, koffietuinen en suikerplantages aangelegd; hooger op is hij met zwaar geboomte begroeid. De vulkanen, waaruit hij bestaat, zijn:

de G. Panggeranggo [1], een uitgebrande vulkaan van 8150 vt. (3022 M.) hoogte, van wiens uitbarstingen niets bekend is. Uit zijnen krater heeft zich weder opgeheven

de G. Mandala-wangi, een steile, regelmatige, met zwaar woud begroeide kegel van 9326 vt. hoogte, wiens afgeknotte top 1100 vt. in middellijn heeft. Op de oppervlakte van dien top ontspringt eene bron, welke gedeeltelijk de oorsprong is der rivier Tji-Mandiri. Hij ligt op 6°50′ Z. B. en 107° O. L. [2].

De G. Gĕdé, in engeren zin, een nog werkzame vulkaan, van 9230 vt. (2962 M.) hoogte, liggende 0°1′ ten Z. O. van den Mandala-wangi. Ook deze Gĕdé is weder omhoog gedreven door een ouderen vulkaan, wiens kraterwanden hem nog op eene hoogte van 9000 vt. omgeven en op verschillende plaatsen de namen

---

Wel zijn er in die richting eenige andere trachietbergen, zooals de G. Bongkok, op 106°10′ O. L. en 6°45′ Z. B. met 4000 voet hoogte; de G. Alimoen, op 106°20′ O. L. met 5000 voet (1750 M.) hoogte; oostwaarts daarvan de G. Perwakti, van 4000 voet, welke geen van drieën eenen krater hebben; en de G. Djasinga, op 106°36′ O. L. en 6°36′ Z. B., op de grenzen van Bantam en Buitenzorg, een uitgedoofde vulkaan, van 2000 voet. Doch nergens heeft hij eenen G. Gagak gevonden.

[1] Veth, *Java* Dl. III, blz. 301, zegt dat de naam van dezen berg juister *Pangrangoe* is, doch verzwijgt den grond voor deze mededeeling. Met het Javaansche werkwoord *ngrangoe*, *ongerust zijn*, kan deze naam bezwaarlijk in verband staan, of hij zoude moeten beteekenen *ongerustmaker*. Een Soendaasch grondwoord, dat hier in aanmerking kan komen, is mij niet bekend. Overigens geeft Rigg in zijn *Dictionary* eene vrij gezochte verklaring van den naam Pangrango bij het woord *Rangon*, volgens welke deze zoude kunnen beteekenen *de plaats van de zon* en dus in het algemeen *eene hoog gelegen plaats*.

[2] Deze beschrijving is volgens Junghuhn. Bij andere reizigers komt echter de Mandala-wangi niet als een afzonderlijke eruptiekegel voor, maar alleen als een deel van den Panggeranggo. Zie ook het *Tijdschr. van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. III, blz. 269.

dragen van Goemoeroek, Sédaratoe en Soenia Koening. Door den bergrug Pasir Alang (7870 vt.) staat de Gĕdé in onmiddellijken samenhang met den Mandala-wangi. De voornaamste bekende uitbarstingen van den Gĕdé hebben plaats gehad in de jaren 1747, 1748, 1761, 1832, 1840, 1843, 1845 en 1847. Onafgebroken stijgt uit zijnen krater een zware damp- of rookkolom op. Tot op ruim 8000 vt. is hij met zware wouden, daarboven slechts met boschjes en struiken begroeid.

De G. Tangkoeban Prahoe, op de grenzen van Krawang en de Afdeeling Bandoeng der Preanger-Regentschappen, op 6°50′ Z. B. en 107°41′ O. L., is een nog werkzame vulkaan van 6030 vt. (2072 M.) hoogte, welke hoogte minder in het oog valt, doordien de keten, waaruit hij zich verheft, zelve bijna 5000 vt. hoog is. Hij heeft eene zeer zachte helling, en is tot op 4500 vt. met koffietuinen beplant en overigens geheel met zwaar geboomte begroeid. De voornaamste bekende uitbarstingen van dezen vulkaan hadden plaats in de jaren 1829 en 1846. Door eenen 4000 vt. hoogen verbindingsrug is hij vereenigd met

den meer westwaarts liggenden G. Boerangrang, eenen uitgedoofden vulkaan van 6000 vt., wiens top en krater geheel zijn verbrijzeld en inéén gestort.

De G. Toenggoel of Boekit Toenggoel, op de grenzen van Krawang en de Preanger-Regentschappen, is een 6000 vt. (2203 M.) hooge, zeer regelmatig gevormde vulkanische kegel, doch die nog geene uitbarstingen heeft ondergaan. Hij ligt met de beide voorgaande toppen in dezelfde keten, welke zich door het noorden der Preanger-Regentschappen uitstrekt (blz. 226).

De G. Tamponâs, in het oosten van de Preanger-Regentschappen gelegen, is een op zichzelf staande, geheel uitgebrande, 5100 vt. (1681 M.) hooge vulkaan, wiens kegel alleen uit slakgesteenten bestaat.

De G. Patoeha, in het zuidwesten der Preanger-Regentschappen, op 7°15′30″ Z. B. en 107°26′30″ O. L. gelegen, is van het westen af de eerste belangrijke vulkaanspits, die zich verheft uit de keten, welke het zuiden van deze Residentie doorloopt en tot het Kĕndang-gebergte (blz. 225) behoort. Het is een uitgedoofde vuurberg, wiens hoogste kraterrand, bij de Javanen bekend onder den naam van Taman sahat, 7420 vt. (2428 M.) boven den zeespiegel is. Omtrent den tijd van zijne uitbarstingen is niets bekend.

De G. Papandajan, in den zuidelijken uithoek van de Afdeeling Bandoeng, op 7°28′ Z. B. en 107°50′ O. L., gelegen, behoort evenals de vorige tot de zuidelijke vulkanenreeks der Preanger-Regentschappen,

Zijn kraterrand is omstreeks 7300 vt. (2613 M.) hoog; en schoon slechts éene uitbarsting, in het jaar 1772, bekend is, blijkt zijne steeds voortdurende werkzaamheid uit de aanhoudend opborrelende modderpoelen, welke zich in zijn krater vertoonen.

Uit de eerst noordoostwaarts daarna zuidoostwaarts loopende bergketen, welke den Patoeha met den Papandajan verbindt, verheffen zich nog onderscheidene kegelvormige bergen, uitgedoofde of nog niet geopende vulkanen. De voornaamste van deze zijn de G. Tiloe, G. Sambong, G. Malabar of Malawar (7090 vt. 2318 M.) en de G. Wajang (6775 vt.).

De G. Tjikoraï, in het zuiden der Preanger-Regentschappen op 7°33′ Z. B. en 107°58′ O. L. gelegen, is een uitgedoofde vulkaan ter hoogte van 8645 vt. (2813 M.), tot op zijne halve hoogte met koffieboesters beplant, en verder met klein geboomte begroeid. Hij vormt den hoek der bergketen, die, na het zuiden van deze Residentie te hebben doorsneden, zich vanhier noordoostwaarts naar Tjeribon wendt (blz. 226).

De G. Galoenggoeng, ten noordoosten van den voorgaanden, op 7°20′ Z. B, en 108°19′30″ O. L., verheft zijnen krater slechts weinig boven den rug van evengenoemde bergketen, die hier eene hoogte van 3590 vt. heeft. Geen kegelvorm onderscheidt hem, maar alleen de opstijgende damp verraadt den nog steeds werkenden vulkaan, die in het jaar 1822 talrijke dorpen en duizenden menschen onder zijne gloeiende uitwerpselen bedolf, en verscheidene mijlen in den omtrek alle vegetatie vernietigde. Van deze verwoesting is echter thans geen spoor meer zichtbaar.

Onmiddellijk ten noordoosten van den Galoenggoeng verheft zich 5520 vt. hoog de Tĕlaga Bodas, wiens 2000 vt. in doorsnede wijde krater gevuld is door een zwavel- of aluinmeer, waarvan het water, door den witten uit zuivere aluinaarde bestaanden bodem, eene witte kleur schijnt te hebben, waaraan het zijnen naam (Wit meer) ontleent. Uit het midden des meers stijgt onophoudelijk met hevig gedruisch eene zware zuil van zwaveldamp op; en ook op talrijke plaatsen van den oever komen zulke dampen te voorschijn. Uitbarstingen van dezen vulkaan zijn niet bekend.

De G. Goentoer of Donderberg, in het midden der Preanger-Regentschappen, op 7°18′30′, Z B. en 108° O. L. gelegen, is een 6100 vt. (1982 M.) hooge, zeer werkzame vulkaan, die, behalve zijne menigvuldige hevige uitbarstingen, bijna aanhoudend onder een donderend geluid zand, asch en steenen uitwerpt. Het is niet een zich vrij verheffende kegel, maar een krater, welke zich geopend

heeft in de helling van den bergrug, die zich noordwestwaarts uitstrekt en zijne grootste hoogte bereikt in den G. Agoeng, welks top zich 6700 vt. boven het vlak des oceaans verheft. De gedurige asch- en zandregen belet allen plantengroei op den G. Goentoer; hij is van den voet tot den top geheel kaal en bekleed met veelsoortige lava, welke het trachiet, waaruit hij bestaat, ten eenenmale bedekt. Zijne belangrijkste uitbarstingen in deze eeuw hebben plaats gehad in de jaren 1800, 1803, 1807, 1818, 1825, 1828, 1829, 1832, 1833, 1834, 1840, 1841, 1843 en 1847. In het jaar 1882 kenmerkte zich zijne vulkanische werkzaamheid door eenen hevigen moddervloed.

De G. G. Tjĕrimaí of Tjĕrmé, in de Residentie Tjeribon, op de grenzen der Afdeelingen Madjalengka, Tjeribon en Koeningan, op 6°58′ Z. B. en 108°30′ O. L. gelegen, verheft zich 9400 vt. (3070 M.) boven den zeespiegel. Het is een op zichzelf staande, regelmatig gevormde, zacht afhellende trachietkegel, ter halver hoogte met rijstvelden, kina- en koffieaanplantingen bedekt en voorts tot aan zijne kruin met dichte wouden begroeid. Uit zijnen krater stijgen lichte dampen op ten bewijze zijner voortdurende werkzaamheid, welke zich krachtiger openbaarde in de uitbarstingen, die plaats hadden in de jaren 1772 (¹) en 1805.

De G. Sawal ligt oostwaarts van den G. Galoenggoeng in het zuidwesten der Residentie Tjeribon, Afdeeling Galoeh. Het is een uitgebluschte vulkaan van wijden kegelvormigen omvang en omstreeks 5000 vt. hoogte. Zijne, door onbekende uitbarstingen verbrokkelde, kruin bestaat uit onderscheidene zich ver uitstrekkende jukken en is met bosschen bedekt.

De G. Slamat, op de grenzen van de Residentiën Tĕgal en Banjoemâs, op 7°10′ Z. B. en 109°12′ O. L., verheft zich 10630 vt. (3427 M.) boven de oppervlakte des oceaans. Hij is op één na de hoogste en tevens een der regelmatigst gevormde kegelbergen van Java, en bestaat uit trachietgesteenten van verschillende soorten en ouderdom. Bij het bezoek van Junghuhn was deze berg bijna van zijnen voet tot op omstreeks 8000 vt. hoogte met ondoordringbare wouden begroeid, die alle cultuur schenen te verbieden; daarboven is het eene naakte rots, uit wier talrijke spleten eene menigte zware dampen al sissend opstijgen, terwijl het in den krater aanhoudend bruist en

(¹) Deze uitbarsting had volmaakt gelijktijdig plaats met die van den Papandajan (blz. 213), welke omstandigheid voor eene onderaardsche gemeenschap tusschen deze twee vulkanen pleit. Hetzelfde is op den G. Slamat toepasselijk.

kookt. Zijne hevigste bekende uitbarsting had plaats in het jaar 1772, gelijktijdig met die van den Papandajan en den Tjĕrimaï; van minder belang waren de crupties in de jaren 1825 en 1835. In de laatste jaren zijn echter ook van dezen berg, tot eene hoogte van ± 4000 vt., groote uitgestrektheden, zoowel door de Inlanders voor eigen gebruik als voor de Gouvernements-koffie-cultuur ontgonnen.

De G. Rågå Djambangan, op de grenzen van de Residentiën Pĕkalongan en Banjoemås op 109°40′ O. L., de hoogste top (2177 M.) in het gebergte, waardoor de zooeven genoemde G. Slamat met het hierna vermelde Diënggebergte verbonden wordt, en volgens de jongste onderzoekingen slechts een gedeelte van den rand, waardoor de ingezakte krater van een der grootste vulkanen is ingesloten. Het hoogste tegenover gelegen punt draagt den naam van G. Mrånggå. JUNGHUHN vermoedt dat de rotstoppen op het Hoogland van Karang Kobar (zie beneden) wellicht aan dezen vulkaan hunnen oorsprong te danken hebben.

De G. Diëng is een vulkanisch gebergte, dat het oostelijke gedeelte van de Residentie Pĕkalongan ten zuiden begrenst, in den G. Prahoe, zijnen hoogsten oostelijken top (7870 vt. 2558 M.), eindigt en vandaar zich zuidoostwaarts naar den Sindårå (blz. 226) uitstrekt. Het midden van dit gebergte is op 7°8′30″ Z. B. en 109°51′ O. L. gelegen; zijne gemiddelde hoogte is 6300 vt. Noordwaarts daalt het met eene vrij sterke helling gelijkmatig in de vlakte van Pĕkalongan af; aan de zuidzijde is de helling veel zachter, vormt daar eerst het 5600 tot 3000 vt. hooge, met ontelbare kleine rotstoppen als bezaaide, Hoogland van Karang Kobar, en gaat dan in de vlakte van Banjoemås over. Dit gebergte telt onderscheidene kraters en even zoovele, zich slechts weinig boven den bergrug verheffende, kegels, uit sommige van welke nog steeds dampen opstijgen, zooals de G. Pakoe-wadjå, G. Pagar Kandang, G. Pangonan en G. Boedak; terwijl van den top G. Pĕtarangan eene uitbarsting in het jaar 1786, en van den Pakoe-wadjå eene in het jaar 1826 bekend is; de sporen hiervan zijn echter aan het plantenrijk niet meer merkbaar, hetwelk over het geheele gebergte eenen ongestoorden wasdom ten toon spreidt. Het middelpunt van het geheele gebergte, een voormalige kraterbodem, vormt thans het Plateau van Diëng, eene grasvlakte wier lengte 5400 en wier grootste breedte 2000 vt. bedraagt, en die 6300 vt. boven den zeespiegel gelegen is. Vele eeuwen moeten reeds verloopen zijn sedert deze lavazee in een vasten bodem werd herschapen;

want op zijne oppervlakte verheffen zich de ruïnen van uit lava-steen gebouwde tempels, van wier stichters de geschiedenis weinig weet. ([1]).

De G. Sindårå ligt in het noorden der Residentie Bagĕlèn, op de grenzen van Kĕdoe, zuidoostwaarts van den G. Prahoe, met wien hij door eenen ruim 4000 vt. hoogen boomloozen rug verbonden is. Het is een vulkaan van 9680 vt. (3145 M.) hoogte, wiens benedenste helft met zachte hellingen naar Kĕdoe en Bagĕlèn afloopt, terwijl het bovenste gedeelte eenen steilen, zeer regelmatig gevorden, met lava bedekten kegel vertoont. Men treft op dezen berg geen geboomte aan, hetwelk echter door menschenhanden schijnt uitgeroeid te zijn en, zoo hoog het klimaat zulks toelaat, vervangen is door allerlei aanplantingen van rijst, thee, groenten, enz., naargelang van de temperatuur. Met deze afwezigheid van boomen staat het gebrek aan water in nauw verband, hetwelk boven de 4000 vt. op dezen berg wordt waargenomen. In het jaar 1818 en 1882 had eene uitbarsting van den Sindårå plaats; en de aanhoudend uit zijnen krater opstijgende dampen bewijzen zijne voordurende werkzaamheid. — Hij is door eenen ruim 4000 vt. hoogen bergrug verbonden met zijnen zuidoostelijken zoogenaamden »tweelingbroeder",

Den G. Soembing, die op 7°23' Z. B. en 110°4'30" O. L., mede op de grenzen tusschen Bagĕlèn en Kĕdoe juist in het midden van Java gelegen is, en zijne kruin 10350 v. (3336 M.) boven de zee verheft. Met eene zachtere helling dan de Sindårå daalt hij in de vlakke velden van deze Residentiën neder. Ook deze berg is, evenals zijn nabuur, bijna van alle oorspronkelijk geboomte beroofd, schaars van water voorzien en op dezelfde wijze bebouwd. Omtrent den tijd, waarop de uitbarstingen van dezen vulkaan hebben plaats gehad, is niets bekend; dat zij eenmaal hevig geweest zijn blijkt uit de groote massa's lava, welke hem overal en tot op grooten afstand omringen; terwijl de steeds met zacht gebruis uit zijnen krater opstijgende zwaveldampen zijne voortdurende inwendige werkzaamheid bewijzen.

De G. Oengaran ([2]), in het zuiden van de Afdeeling Sĕmarang der Residentie van dien naam gelegen, schijnt het overblijfsel te zijn van eenen in overoude tijden zeer aanzienlijken vulkaan, die ten gevolge van veelvuldige hevige uitbarstingen, waarvan de tijd echter niet

---

([1]) Zie over het Diënggebergte behalve bij VETH ook *Tijdschrift van I. T. L. en V.*, Deel XXXV, blz. 215 en de Kaart van het D. gebergte in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, II, 359 en N°. 16.

([2]) De naam van dezen berg is eigenlijk Ngaran, waaraan de Europeanen voor het gemak in de uitspraak den voorslag *Oe* hebben toegevoegd.

bekend is, ten eenenmale van gedaante is veranderd. Thans is hij een der laagste vulkanische gebergten van Java, welks kruin in drie voorname toppen verdeeld is: den Soemåwånå, op 7°14'30" Z. B. en 110°17' O. L., ongeveer 5500 vt. (2047) M.) hoog; den Soerålåjå, 4830 vt. hoog, ten noordoosten van den vorigen en den veel lageren Sĕmangli, ten westen van den Soerålåjå; welke toppen het overblijfsel schijnen te zijn van den ouden kratermuur (1). De lava, welke den trachietkern overal omgeeft, is meestal verweerd; en in de dikke aardlagen, die den berg bedekken, groeit sinds eeuwen een ondoordringbaar woud. Alleen de talrijke heete bronnen, welke op den Oengaran worden aangetroffen, getuigen dat hij nog niet geheel is uitgebluscht.

De G. Moeriå, in de Afdeeling Djapårå der Residentie van dien naam, ligt op 6°35' Z. B. en 110°52'30" O. L. en heeft eene hoogte van 4000 vt. (1595 M.). Met geen ander gebergte in eenig verband staande is hij waarschijnlijk eenmaal op zichzelf ten noorden van Java, als een afzonderlijk eiland, uit zee verrezen en eerst in den loop der tijden door aanslibbing, en misschien ook gedeeltelijk door zijne eigene uitwerpselen, met Java verbonden. Het is een sinds eeuwen uitgedoofde vulkaan, wiens top en krater geheel verbrijzeld en ineén gestort zijn, tot op eene aanmerkelijke hoogte met allerlei aanplantingen en op zijne kruin met zware wouden bedekt.

De G. Mĕrbaboe ligt op de grenzen van de Residentiën Sĕmarang, Kĕdoe en Soerakarta, op 7°28'30" Z. B. en 111°28'30" O. L. Het is een 9590 vt. (3116 M.) hooge, sedert eeuwen rustende vulkaan, van welken geene uitbarstingen bekend zijn, maar die door zijne hier en daar opstijgende dampen en warme bronnen nog steeds bewijzen van inwendig leven geeft. Evenals de Sindårå en de Soembing is hij van zwaar geboomte beroofd en, zoover het klimaat zulks gedoogt, met allerlei aanplantingen bedekt. De Mĕrbaboe is door eene trachietische bergketen aan den noord-noordwestwaarts liggenden Oengaran verbonden, van welke keten de G. Andong en Tĕlĕmåjå de voornaamste toppen zijn; aan de oost- en westzijde daalt hij met zachte, hier en daar terrasvormige, hellingen in Soerakarta en Kĕdoe af; aan de zuidzijde is hij door eenen 4880 vt. hoogen bergrug vereenigd met den

G. Mĕrapi, welke zich op de grenzen van Kĕdoe, Soerakarta en Djokjokarta, op 7°33' Z. B. en 110°28'30" O. L., ter hoogte van

---

(1) Volgens FRIEDERICH is de hoogste top 6500 vt. en heeten twee van de toppen Boetak wétan en Boetak koelon (Oostelijke en Westelijke Kaalkop) omdat er geen bosch op de toppen is. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XIX, blz. 501.

8640 vt. (2807 M.) verheft, en wiens voet zich met eene zeer zachte helling door het grootste gedeelte der beide Vorstenlanden uitstrekt, wier hoofdplaatsen nog daarop gelegen zijn; op 285 en 296 vt. Zuidwestwaarts reikt hij bijna tot aan de kust; zuidoostwaarts stuit hij tegen het Zuider-gebergte (blz. 227); oostwaarts tegen de rivier de Solo; en noordoostwaarts verliest hij zich in het Solosche gewest Soekĕwati. Eerst op 2000 vt. hoogte begint zijn kegel zich merkbaar spoediger te verheffen en op 3500 vt. vangt de werkelijk steile berghelling aan. Tot op deze laatste hoogte is het zuidelijke en oostelijke gedeelte van den Mĕrapi bewoond en bebouwd; vandaar tot op 6000 vt. treft men zware wouden aan, die langzamerhand in struikgewas overgaan en op ruim 7000 vt. geheel verdwijnen, waarboven zich slechts eene naakte, met lava bedekte spits vertoont, die echter door de uitbarsting van 1869 aanmerkelijk van vorm is veranderd en sedert dien tijd meer eene breede afgeplatte kruin schijnt te zijn, door kloven en spleten ingesneden. Het voorkomen van de noordzijde van den Mĕrapi komt met dat van den Mĕrbaboe overeen. Bekende hevige uitbarstingen van den Mĕrapi hadden plaats in de jaren 1678, 1768, 1822, 1832, 1837, 1846, 1849, 1863, 1869 en 1872. In de jaren 1884 en 1888 werd eene buitengewone werking van dezen vulkaan waargenomen. (¹)

De G. Lawoe ligt op de grenzen van de Residentiën Soerakarta en Madioen, op 7°38'30" Z. B. en 111°14' O. L. Het is een op zichzelf staande vulkaan, geheel omgeven door de vlakten, welke door de rivieren de Solo en de Gĕntoeng of Rivier van Madioen worden ingesloten; behalve alleen aan de zuidzijde, waar zijn voet zich aan het kustgebergte aansluit. Zijne kruin splitst zich in drie, niet belangrijk in hoogte verschillende toppen, van welke de bovenste 10065 vt. (3254 M.) bereikt. Tot omstreeks halverhoogte is deze berg met verschillende aanplantingen en ook met Djati-bosschen bedekt en hooger op met ondoordringbare wouden begroeid. Slechts éene uitbarsting van dezen vulkaan is bekend; zij had plaats in het jaar 1752. Dat hij echter daarmede niet geheel heeft uitgewoed blijkt uit de warme bronnen, welke er worden aangetroffen, en uit de sterke zwaveldampen, die aanhoudend uit eene spleet in de zijde van zijnen kegel opstijgen.

De G. Pandan is een uitgedoofde vulkaan, ongeveer 2800 vt. hoog, geheel met bosschen bedekt en niet met andere vulkanen verbonden. Hij ligt op 7°22'30" Z. B. en 111°53' O. L. op de grenzen van de Residentiën Rĕmbang, Madioen en Kĕdiri.

(¹) Zie: de vulkaan Merapi op Java in Juli 1884: *Natuurkundig Tijdschrift van N. Indie*, Deel XIV, blz. 177.

De G. Wilis, tusschen de Residentiën Madioen en Kĕdiri op 7°51′ Z. B. en 110°46′ G. L. gelegen, is een vrij uitgestrekt vulkanisch gebergte, welks waarschijnlijk eenmaal zeer hooge top door geweldige uitbarstingen geheel is verbrijzeld. Thans verheffen zich op zijnen rug onderscheidene spitsen, van welke de Dåråwati-kilèn, Dårâwati wètan, Tjåndrå-gĕni kilĕn en Tjåndrå-gĕni wètan, de voornaamste zijn. Eerstgenoemde bereikt eene hoogte van 7957 v. (2163 M.).[1]

De G. Kĕloet ligt op de grenzen der Residentiën Kĕdiri en Pasoeroehan op 8° Z. B. en 112°17′ O. L. Het is een zeer woeste, moeielijk te beklimmen vulkaan, wiens kraterwanden grootendeels uit los zand bestaan, waartusschen zich drie spitsen eenigszins verheffen, van welke de hoogste 5107 vt. (1731 M.) bereikt; ook op zijne hellingen en aan zijnen voet wordt zeer veel vulkanisch zand aangetroffen. In den krater bevindt zich een meer van nagenoeg 1000 M. middellijn, welks water eene temperatuur heeft van 85° F. In eene zijner kloven vindt men eene groote menigte syeniet-gesteenten, die anders nimmer in vulkanen voorkomen. Belangrijke uitbarstingen hadden plaats in de jaren 1811, 1826 (gelijktijdig met die van den Pakoe-wadjå, blz. 216), 1835, en zeer hevige in 1843, 1864 en 1875.

Noordwestwaarts van den G. Kĕloet, halverwege tusschen dezen en den G. Ardjoenå (zie beneden), verheft zich de G. Sĕlåndå, een uitgedoofde vulkaan.

De G. Kawi ligt op dezelfde breedte maar 0°13′ oostelijker dan de G. Kĕloet, mede op de grens van Kĕdiri en Pasoeroehan, welke tusschen die beide bergen eene oostwaartsche en dan eene recht zuidwaartsche richting heeft. Het is een uitgebrande vulkaan, op wiens rug zich drie voorname spitsen verheffen, de Boedak (8820 vt., 2860 M.), de Bitrang (8500 vt.), en de Bokong of Koekoesan, die meer een bergjuk dan een kegel is. De G. Kawi is tot ongeveer 1200 M. hoogte bebouwd en vandaar af vooral met eikenbosschen, door grasvelden afgewisseld, begroeid. Alleen eene warme bron aan den noordelijken voet des bergs vertoont nog een spoor van zijne vulkanische werking; van den tijd zijner uitbarstingen is niets bekend. Hij is door eene noordoostelijk loopende keten verbonden met den G. Ardjoenå, eenen nog werkenden vulkaan, in het noordwesten der Residentie Pasoeroehan, op 7°53′ Z. B. en 112°45′ O. L. gelegen. Aanvankelijk met eene zachte helling opstijgende wordt hij langzamerhand steiler en verdeelt zich, op ongeveer 9500 vt. hoogte,

[1] Zie over den G. Willes behalve bij Veth, het *Tijdschrift voor I. T. L. en V.*, Deel XXX, blz. 558. In laatstbedoeld stuk wordt de hoogte van den Dårâwati-kilèn op 7653 voet gesteld.

in vijf door tusschenruggen met elkander verbondene kegels: den Widådarèn (10350 vt., 3333 M.). den Bakal, den Kĕmbar, den Walirang, en eenen ongenoemden; de eerste is de hoogste, doch verschilt betrekkelijk weinig van de overige; de Walirang is de eenige, welke thans nog werkzaam is en lichte zwaveldampen uitstoot. Naar den kant van de Afdeeling Mådjåkĕrtå is deze top tot op eene hoogte van ongeveer 5000 vt. met kina- en koffie-aanplantingen bedekt. Overigens is de Ardjoenå slechts tot op eene geringe hoogte bebouwd; het plantsoen wordt spoedig afgewisseld door wildernissen met alang-alang bedekt, die zich tot eene hoogte van ruim 5000 vt. uitstrekken en dan door oorspronkelijke wouden worden vervangen, terwijl de toppen geheel kaal zijn. Uitbarstingen van dezen berg zijn niet bekend. — Noordoostwaarts van den Ardjoenå, en door een ongeveer 1500 vt. hoogen bergrug met dezen verbonden, verheft zich

De G. Pĕnanggoengan, in de Afdeeling Bangil derzelfde Residentie, een geheel uitgedoofde vulkaan, van ongeveer 5000 vt. (1649 M.) hoogte, wiens benedenste helft met bosschen en de bovenste met alang-alang of grasvelden bedekt is.

De G. Sĕméroe of Mahaméroe. de hoogste berg van Java, op 8°16′ Z. B. en 113°4′30″ O. L. op de grens van de Residentiën Pasoeroehan en Pråbålinggå gelegen, bereikt eene hoogte van 11674 vt. (3666 M.). Op 8750 vt. houden de wouden en alle verdere sporen van plantengroei op; en de geheele kegel is hooger op bedekt met zand en steenbrokken, welke dagelijks, dikwijls vele malen daags, uit zijnen krater worden uitgeworpen. Behalve deze bijna aanhoudende uitbarstingen zijn er enkele hevige bekend, die in de jaren 1818 en 1831 hebben plaats gehad. De laatste uitbarsting is die van het 1885, bij welke gelegenheid vier Europeanen en ± 100 Inlanders het leven verloren en het prachtige koffieland Kali-Bĕnïng geheel verwoest werd. Daags na het gebeurde — den 19den April — was de zuidzijde van den berg voor een gedeelte een sneeuwveld gelijk, waaruit ongeveer een 25 tal fonteinen spoten, waarschijnlijk veroorzaakt, doordat het water uit de bronnen door de gloeiende massa aan het koken was gebracht. Twee dagen later waren die bronnen verdwenen. Ook in vroegeren tijd moeten echter meermalen uitbarstingen hebben plaats gehad; dit blijkt onder andere uit onderscheidene ruggen van den berg, welke alleen door geweldige lavastroomen kunnen gevormd zijn (Junghuhn). In het jaar 1867 is deze berg tot aan zijnen top beklommen door drie Europeanen, eenen Duitscher, Dr. Schwarzbach, en de twee Nederlandsche Controleurs

VRIESMAN en HEYTING. Volgens hen heeft hij twee toppen, van welke de noordelijkste Mahaméroe heet en 13000 voet hoog is (daar was de thermometer 's morgens ten half-acht ure 32° F of 0° C.); de tweede, Sĕméroe genaamd, ligt zuidoostwaarts daarvan, is iets lager en door een honderd voet diep dal van den eersten gescheiden. Deze laatste bevat den krater, welks opening 250 vt. middellijn heeft, en waaruit voortdurend zware rookkolommen en zwaveldampen opstijgen, hetgeen met het opwerpen van grootere en kleinere steenen gepaard gaat. Volgens anderen heet de tweede top Sĕméroe, en is er een derde Djonggrèng Sĕlåkå genaamd.

Door eene boogvormige bergketen van vulkanische formatie, welke in het algemeen eene noordwaartsche richting en eene afwisselende hoogte van 6000 tot 8000 vt. heeft en waarvan het zuidelijke gedeelte den naam van G. Garoe, het noordelijke dien van G. Goembar draagt, is de Sĕméroe verbonden met den G. Tĕnggĕr. De Heer P. HEERING, die in 1877 den Ardjoenå en den Sĕméroe beklom, geeft van deze boogvormige keten eene andere beschrijving. Volgens hem heet de Garoe van JUNGHUHN Kapålå, wegens zijne ligging te midden van een krans van bergen, die in een halven kring om hem heen staan. Van dien halven, naar het oosten geopenden kring, door JUNGHUHN Goembar genoemd, is hem geen algemeene naam bekend; hij noemt alleen de toppen Ajèk-Ajèk in het noorden, Koetoegan en Djambangan in het westen, waaraan zich dan de Sĕméroe zelf in het zuiden aansluit ([1]).

De G. Tĕnggĕr, 0°11′ noordelijker maar op dezelfde lengte als de Sĕméroe, mede op de grenzen van Pasoeroehan en Pråbålinggå gelegen. Het is een gebergte, hetwelk zich in een wijden vrij cirkelvormigen kring verheft, hier tot ruim 7300, elders tot ruim 8100 vt. (2410 M.) (de spits Poendak lĕmboe), en op deze hoogte een ellipsvormigen rand daarstelt, die de oude ringmuur des kraters is. Deze ringmuur daalt binnenwaarts 1000 en meer voet af tot op den voormaligen kraterbodem, thans eene zandvlakte, Dasar geheeten, welker grootste middellijn, die oost- en westwaarts loopt, 8350, en de kleinste, noord- en zuidwaarts loopende, 6500 M. lang is ([2]); hieruit verheffen zich onderscheidene, later gevormde, aan elkander verbondene en grootendeels uit zand bestaande kegels, zonder echter de hoogte van den ringmuur te bereiken.

De voet van het Tĕnggĕr-gebergte is met wouden begroeid; doch boven de 5000 vt. is het bebouwd en bewoond door de zoogenaamde

---

([1]) Zie *De Gids*, 1878, Aflevering 1 en 6.
([2]) Het zuidelijkste, smalste gedeelte van deze Zandzee, wordt Roedjak genoemd.

Heidenen van het Tĕnggĕr-gebergte (zie hieronder § 19), wier hoogst gelegen dorp Lĕdok-åmbå op 6070 vt. hoogte wordt gevonden; hooger op treft men weder wouden aan.

De kegels, welke zich op het, op eenen lava-grondslag rustende, zandmeer Dasar gevormd hebben, zijn: de Widådarèn of Koembang (7967 vt.); de Sĕgåråwĕdi (± 7400 vt.); de Bråmå (7080 vt.) en de afzonderlijk staande Batok (7500 vt. boven den zeespiegel). De belangrijkste van deze is de nog werkzame Bråmå, waaruit aanhoudend eene zware kolom van zwaveldampen opstijgt, en van wien uitbarstingen bekend zijn in de jaren 1767, 1775, 1804, 1825, 1829, 1830, 1835, 1838, 1842 en 1843. De drie andere kegels zijn uitgebluscht. ([1])

De G. Lĕmongan, in de Residentie Pråbålinggå op 8°11′ Z. B. en 113°24′ O. L. gelegen, is een van de kleinste werkzame vulkanen op Java en verheft zich niet veel meer dan 4800 vt. (1635 M.) boven het vlak des oceaans. Door eenen zeer lagen, hoofdzakelijk uit vulkanisch zand bestaanden, rug met het Tĕnggĕr-gebergte verbonden, rijst hij als een op zichzelf staande kegel, of juister als twee grootendeels samengesmolten kegels, uit eene met bosschen bedekte vlakte op. Op ongeveer 4000 vt. hoogte verdeelt hij zich in twee toppen, van welke de noordoostelijke eenen uitgebranden, en de zuidwestelijke eenen steeds werkenden krater bevat. Belangrijke uitbarstingen hadden in deze eeuw plaats in de jaren 1806, 1818, 1824, 1829, 1838, 1841, 1843, in 1847 tweemaal, in 1869, 1879 en vooral in 1883: ten gevolge waarvan de berg ter halver hoogte van allen plantengroei beroofd en slechts met zand en lava bedekt is.

De G. Ajang, op 8°5′ Z. B. gedeeltelijk in de Residentie Pråbålinggå gedeeltelijk in Bĕsoeki gelegen, is een vulkanisch gebergte, welks werking waarschijnlijk reeds eeuwen heeft opgehouden. Door eenen zeer lagen rug met den G. Lĕmongan verbonden, strekt het zich in twee hoofdketenen noordoostwaarts uit. De westelijkste keten bereikt hare grootste hoogte in den top Argåpoerå (9207 vt., 3085 M.), de oostelijkste in den Tjĕmårå Kĕndang (6818 vt.). Het

---

([1]) In het *Tijdschr. voor Neérl.-Indië*, 1869, Dl. II, vindt men eene uitvoerige beschrijving van het Tengger-gebergte, volgens den Zwitserschen reiziger Dr. E. Stöhr. Volgens hem zijn de Widådarèn, de Segåråwedi en de Bråmå drie samenhangende eruptiekegels en staat de Batok eenigszins ter zijde geheel op zichzelven. Van de drie eerstgenoemde is de zuidelijkste, de Widådarèn, de hoogste (2589 meter), en de noordelijkste, de Bråmå, de laagste (2300 meters); de hoogte van den middelsten, den Segåråwedi, geeft hij niet op, doch volgens de teekening is hij geen honderd meters hooger dan de Bråmå; de Batok is 2400 meters. Laatstgenoemde verheft zich 330 meters boven de Dasar, de Bråmå 220.

geheele gebergte is van den voet tot de kruin met zware wouden bedekt.

De G. Ringgit, die het voorgebergte van dien naam in de Residentie Běsoeki vormt, ligt op 7°47′ Z. B. en 113°45′30″ O. L. Zijn hoogste top, de eigenlijke Ringgit, bereikt nog geen 3000 vt. (1246 M.) en wordt aan de landzijde omgeven door een kringvormig gebergte, den G. Ranoe (2300 vt.), hetwelk, met den Ringgit, het overgebleven benedengedeelte schijnt te zijn van eenen vroeger zeer aanzienlijken kegelberg, die door eene geweldige uitbarsting in 1586 is vernield en verzonken in zijnen eigenen krater, welke daardoor geheel is gesloten.

De G. Rawoeng verheft zich 9600 vt. (3119 M.) hoog op de westelijke grens van de afdeeling Banjoewangi, op 8°10′ Z. B. en 114° O. L. Eene heuvelketen van gemiddeld 800 vt. hoogte verbindt zijnen voet met dien van den noordwestwaarts liggenden Ajang. De krater van den Rawoeng, waaruit zich voortdurend zwaveldampen ontwikkelen, heeft aan zijnen rand 5000 vt. in middellijn, en eene diepte van 2250 vt. Op 7000 vt. hoogte houdt alle plantengroei op; daarboven schijnt de bergtop alleen te bestaan uit asch en los op elkander liggende steenbrokken. Door eenen bergrug van 7000 vt. hoogte is de Rawoeng verbonden met den eenigszins noordoostelijk liggenden

G. Koekoesan, een uitgedoofden vulkaan van 8900 vt.; vanwaar zich verder een boogvormig gebergte, G. Kĕndang, eerst noordoostwaarts uitstrekt en dan den Koekoesan verbindt met

den G. Idjèn. Deze is de oostelijkste werkzame vulkaan op Java, in Banjoewangi, op 8°10′ Z. B. en 114°22′ O. L. gelegen. Zijn top of kraterwand, die slechts uit zand bestaat, bereikt eene hoogte van 7265 vt. (3053 M.). De Idjèn is op eenigen afstand omgeven door verscheidene kegelbergen, welke echter geene kraters hebben: den G. Mĕrapi, G. Rantej en G. Pĕntil. Deze zijn met elkander en met den G. Rawoeng verbonden door eenen hoogen bergrug, die tusschen den Mĕrapi en den Rantej den naam van Ongop-Ongop draagt. De twee bergketenen, welke, in het noorden Kĕndang geheeten, den Rawoeng, Koekoesan en Idjèn, en in het zuiden den Rawoeng, Pĕntil, Rantej en Mĕrapi met elkander verbinden, sluiten een uitgestrekt hoogland of Plateau (5500 vt.) in, hetwelk eenen lava-bodem heeft met geelachtig-grijze vulkanische asch bedekt en gedeeltelijk met geboomte, gedeeltelijk met grasvlakten begroeid is. Uit dit hoogland verheffen zich nog de toppen Widådarèn en Pĕlawoe. Bekende uitbarstingen van den Idjèn hadden plaats in de jaren 1796 en 1817,

door welke laatste alle vegetatie tot op 2000 vt. van den top geheel werd vernietigd, schoon thans weder alles met geboomte is bedekt.

De G. Boeloeran (Baloeran?) of Tĕlågå woeroeng, wiens voet het noordoostelijke voorgebergte van Java, Kaap Sĕdano, vormt, is een uitgedoofde vulkaan van slechts 2500 vt. (1248 M.) hoogte. Het is een stompe kegel, geheel met wouden bedekt en van wiens uitbarstingen alleen de lava-overblijfselen, welke hem omgeven, getuigen.

Het Neptunische gebergte.

Het Neptunische gebergte, dat het hoofdbestanddeel van Java mag genoemd worden en weder op eene grondlaag van graniet of syeniet schijnt te rusten, heeft eene door onderzoekingen bewezene dikte van 700 tot 1670 vt. beneden den waterspiegel; doch uit onderscheidene geologische verschijnselen laat zich met genoegzame zekerheid afleiden, dat die dikte werkelijk gemiddeld minstens 3000 vt. bedraagt. Het omgeeft de rij van vulkanen zoowel aan de noord- als aan de zuidzijde, doch heeft aan deze laatste verreweg de grootste ontwikkeling gekregen, inzonderheid wat betreft de hoogte, waartoe het door onderaardsche krachten is opgedreven. Het komt hier het veelvuldigst voor als gespleten in den vorm van schotsen, welke zich aan de noordelijke, naar de vulkanen gekeerde, zijde het meest hebben opgeheven en daar eene hoogte van 2000 tot 6000 vt. bereiken; vandaar af dalen zij naar de zuidzijde neder en eindigen aan de kust bijna overal eensklaps in eenen steilen rotswand, die zich ook dan nog op vele plaatsen eenige honderden voeten boven het vlak des oceaans verheft. — Aan de noordzijde der vulkanen is de hoogte van het Neptunische gebergte veel minder, en daalt het met gelijkmatiger helling spoedig tot beneden den zeespiegel. Vandaar is ook zijne zichtbare horizontale uitgestrektheid hier veel geringer, omdat het spoedig door den alluviaal-bodem wordt bedekt. Dat het zich echter ook daaronder uitstrekt blijkt uit de omstandigheid, dat het op Madoera en andere kleinere eilanden ten noorden van Java, die blijkbaar eene voortzetting van dezelfde formatie zijn, weder te voorschijn komt, waar het somtijds eene vrij aanzienlijke hoogte bereikt.

Hoewel dit gebergte mag beschouwd worden als over de gansche uitgestrektheid des eilands een samenhangend geheel uitmakende, vertoont het zich echter niet overal in den vorm van aaneengeschakelde bergketenen, maar dikwijls ook als op zichzelf staande gebergten van meerderen of minderen omvang, wier voeten door ruggen of

tusschenzadels, somtijds van zeer geringe hoogte, met elkander verbonden zijn; dit is vooral het geval in Oost-Java, waar de samenhang veel meer afgebroken is dan in West-Java. Ontelbare zoodanige bergen zijn er, wier namen ons onbekend zijn; en ook de bekende zijn te menigvuldig om ze hier op te sommen. Wij zullen ons daarom bepalen tot de vermelding van eenige der belangrijkste bergketenen, hare ligging en hare namen; waarbij echter valt op te merken, dat de Javanen slechts zelden een algemeenen naam voor eene keten hebben, maar meestal alleen de afzonderlijke spitsen kennen. De namen der ketenen zijn dus veelal door de Europeanen ontleend aan den voornaamsten daaruit oprijzenden bergtop.

Kĕndang, welk woord bergketen beteekent, is de algemeene benaming van het gebergte, hetwelk zich door geheel het zuiden van de Residentiën Bantam en de Preanger-Regentschappen uitstrekt. Het is reeds in de oude overleveringen der Javanen onder dien naam bekend, en vormt, bedekt als het is met bijna ondoordringbare wouden, een niet te ontwarren net van heuvelrijen en bergketenen. Sommige van deze zijn echter onder afzonderlijke benamingen bekend, als:

De G. Kĕndang (in engeren zin) in de Afdeeling Tjaringin en het westelijke gedeelte van Lĕbak, waarvan de hoogste top G. Endoet heet. De oostelijke voortzetting daarvan draagt den naam van

G. Bongkok (gemiddeld 4000 vt.), waaruit zich ook een kegelberg van dien naam verheft (blz. 211, noot (¹)); en verder oostwaarts

G. Sadjira (gemiddeld 4000 vt.), die zich uitstrekt tot aan den G. Salak (blz. 212).

De G. Gègèr Bintang, onmiddellijk ten noorden van den Panggĕranggo (blz. 212), strekt zich vandaar noordoostwaarts uit, totdat hij op de grenzen van de Preanger-Regentschappen en Buitenzorg overgaat in den

G. Mégamĕndoeng (de in wolken gehulde), eene woudrijke, tusschen de 4000 en 5000 vt. hooge bergketen, die zich vandaar noordwestwaarts wendt in de richting van de hoofdplaats Buitenzorg. Op dit gebergte ligt het meer Tĕlaga warna, met zijn schijnbaar veelkleurig water, waaruit de rivier Tji-liweung (§ 6) haren oorsprong heeft. Deze Mégamĕndoeng omsluit met den Gègèr Bintang, den Panggĕranggo en den Salak, het Plateau van Tji-sĕroa, eene schoone en vruchtbare bergvlakte in het zuiden van de Afdeeling Buitenzorg tusschen de 2500 en 3000 vt. boven den zeespiegel gelegen.

De G. Kadogan, in het zuidwesten der Preanger-Regentschappen, breidt zich van de Wijnkoopsbaai in eene zuidoostelijke richting uit.

Meer oostwaarts verheffen zich onderscheidene nagenoeg evenwijdig loopende ketenen van het Kĕndang-gebergte; van deze draagt weder eene den naam van G. Kĕndang, en stuit tegen de keten, welke de Afdeeling Tji-andjoer van Bandoeng scheidt; eene andere, meer zuidelijk gelegene, heet G. Brèngbrèng en strekt zich uit tot aan den G. Patoeha (blz. 213).

De vulkanen van de Preanger-Regentschappen zijn allen met elkander verbonden door, of liever verheffen zich uit, twee groote bergketenen, die geene algemeene namen hebben, doch van welke men de eene de zuidelijke, de andere de noordelijke kan noemen. De zuidelijke strekt zich uit tusschen den Patoeha, den Papandajan, den Tji-koraï en den Galoenggang (blz. 213 en 214); de noordelijke loopt van den Patoeha eerst noordwest- dan noordoostwaarts naar den Boerangrang en den Tangkoeban Prahoe, en vandaar zuidoostwaarts naar den Boekit Toenggoel (blz. 213) en den Galoenggoeng. Onderscheidene dwarsketenen gaan weder van deze hoofdketenen uit, waardoor het daartusschen beslotene land voornamelijk in vier gedeelten gesplitst wordt. — Eene van deze tusschenketenen strekt zich van den G. Tiloe (blz. 214) noordoostwaarts uit, en wordt zoo de zuidoostelijke grens van het schoone en uitgestrekte Plateau van Bandoeng, hetwelk aan de andere zijden door de hoofketenen wordt ingesloten, 2500 vt. boven de oppervlakte der zee ligt en het grootste gedeelte der Afdeeling Bandoeng uitmaakt. Meer oostwaarts, bij den G. Wajang blz. 214), scheidt zich een tweede tak van de zuidelijke hoofdketen af en omsluit met den voorgaanden het veel kleinere, maar 4500 vt. hooge, Plateau van Pĕnggalĕngan, een gedeelte van de Afdeeling Bandoeng, nog grootendeels met oorspronkelijke wouden begroeid en slechts hier en daar met koffieheesters beplant. Een derde tak, van den G. Papandajan noordoostwaarts gaande, en waaruit zich de G. Goentoer (blz. 214) verheft, begrenst met den tweeden het oostelijkste gedeelte van de Afdeeling Bandoeng, dat nog geheel in den oorspronkelijken natuurstand verkeert, en is tevens de westelijke voormuur van het vruchtbare en geheel bebouwde dal van Garoet of Limbangan, 1700 vt. hoog, dat de Afdeeling van dezen laatsten naam vormt en aan de oostzijde door de hoofdketen wordt begrensd.

In Midden-Java wordt eene zeer uitgestrekte bergketen aangetroffen, welke reeds in het zuidwesten der Residentie Tjeribon, ten zuiden van den G. Tjĕrimaï (blz. 215) aanvangt onder den naam van G. Tjakraboewana, en daar onder den naam van G. Tjĕndårå de Tjeribonsche Afdeelingen Madjalĕngka en Galoeh scheidt; dan langs de zuidelijke grens van Tjeribon (Afd. Koeningan) voortloopt onder den naam

van G. Bongkok; vervolgens, aanvankelijk onder dien van G. Pĕmbarisan, langs het zuiden van de Residentie Tĕgal, zuidoostwaarts gaat; dan oost-noordoostelijk tot aan den G. Slamat (blz. 215), en vandaar rechts oostwaarts, onder de namen G. Sĕntol, G. Dĕpok en G. Pĕtarangan, tot aan het Diënggebergte (blz. 216), Het westelijke gedeelte van deze keten, tot waar de G. Slamat zich uit haar verheft, heeft eene gemiddelde hoogte van 2000 vt. en is geheel van Neptunische formatie. Ten oosten van den Slamat heeft zij eerst eene hoogte van 4000, dan van 2500, en in de nabijheid van den Diëng van 6000 vt.; hare noordzijde bestaat daar grootendeels uit vulkanische steensoorten, terwijl de zuidzijde geheel van Neptunische vorming is. Uit deze zuidzijde komen in de nabijheid van den Slamat weder onderscheidene dwarsjukken voort, die vrij recht zuidwaarts loopen en zich in de Afdeeling Poerbålinggå (Residentie Banjoemas) verliezen.

Van den G. Prahoe (blz. 216) loopt in oost-noordoostelijke richting eene bergketen naar den G. Oengaran (blz. 217), en vandaar zuidoostwaarts onder den naam van Djamboe-gebergte, naar den G. Mĕrbaboe (blz. 218). Deze keten maakt de grensscheiding uit tusschen de Residentiën Sĕmarang en Kĕdoe.

De G. Kidoel of het Zuider-gebergte vormt de grensscheiding tusschen het Solosche gewest Padjang en het oostelijke gedeelte van Djokjokarta. Eene zuidoostelijke voortzetting daarvan is de G. Séwoe of het Duizend-gebergte, zijnde het uitgestrektste kalkgebergte van Java; en dus genoemd naar de ontelbare half-kogelvormige toppen, welke zich daarop verheffen. Dan wendt de keten zich noordwaarts onder den naam van Pagar Goenoeng als westelijke grens van de Afdeeling Patjitan der Residentie Madioen naar het gebergte van Kadoewan ten zuiden van den G. Lawoe; dan weder oostwaarts om de noordelijke grens van die Afdeeling te vormen en behoudt die hoofdrichting langs Java's zuidkust, totdat zij in den G. Sĕméroe (bl. 221) eindigt.

In hetzelfde, breedste, gedeelte van Java loopt eene tweede keten (kalkgebergte), meer door het midden des eilands, in dezelfde hoofdrichting. Beginnende in het noordwesten van Soerakarta loopt zij langs het zuiden van Rĕmbang, waar zich de G. Pandan (blz. 219) uit haar verheft, en doorsnijdt vervolgens Soeråbåjå, in welke Residentie zij zich niet ver van de Straat van Madoera onder den alluviaalgrond verliest.

Eene derde, noordelijkere, met de voorgaande nagenoeg evenwijdig loopende en gelijksoortige keten vangt aan in het zuidoosten van

Djapårå, doorsnijdt Rĕmbang, zendt daar onderscheidene vertakkingen uit, en loopt, hoewel hier en daar afgebroken, door het noordoosten van Soeråbåjå, waar zij in Oedjoeng Pangka eindigt en zich op Madoera weder oostwaarts voortzet.

In het oosten van de Residentie Bĕsoeki vindt men het gebergte Majang, dat zich van de zuidkust in eene noordoostwaartsche richting voortzet, totdat het aan het vulkanische voorgebergte van den G. Rawoeng (blz 224) stuit.

Het schiereiland Balambangan, de zuidoostelijke uithoek van Java, bestaat uit den G. Proewå of Poerwå, een op zichzelf staand rotsgebergte (¹).

Omtrent de hier vermelde bergketenen valt nog op te merken dat, hoewel zij in het algemeen tot de tertiaire Neptunische formatie behooren, evenwel dikwijls gedeelten van vulkanischen aard zich daartusschen bevinden, of wel zware lagen van zoodanig gesteente hare ruggen bedekken. Dat dit inzonderheid in de nabijheid van vulkanen, en vooral in de aan vuurbergen zoo rijke Preanger-Regentschappen het geval is, zal wel niet behoeven gezegd te worden. Maar ook daar, waar thans op verren afstand geene vulkanen te vinden zijn, ontmoet men tusschen de verschillende soorten van thon-, mergel- en zandsteen, die de hoofdbestanddeelen van het Neptunische gebergte uitmaken, onderscheidene conglomeraten, welke somtijds laagsgewijze tusschen de beddingen van andere steensoorten voorkomen, somtijds als rotsmassa's daartusschen of daarnevens staan, en meerendeels gevormd zijn uit puinbrokken van vulkanisch gesteente (trachiet, basalt, enz.) door een of ander verbindingsmiddel samengebakken; zij komen vooral voor, behalve in de Preanger-Regentschappen, in Tjeribon, Banjoemàs en Bagĕlên (Karang Bòlong). Op vele plaatsen vindt men een dichten kalksteen, die als het jongst ontstane deel der formatie alleen aan de oppervlakte, op andere lagen liggend, in banken van groote uitgestrektheid en 100 tot 400 vt. dikte, wordt aangetroffen; dit is inzonderheid het geval in de Preanger-Regentschappen, Banjoemàs, Bagĕlên, op Noesa Kambangan, in Tjeribon, Sĕmarang, Djokjokarta, Rĕmbang, het noordelijke gedeelte van Soeråbåjå, Bĕsoeki en op Madoera. Tusschen de beddingen van bovengenoemde steensoorten liggen eene menigte versteeningen van schelpdieren, koralen, en ook van boomstammen, welke laatste deels zijn verkiezeld en in vuursteen, kwarts of agaat veranderd (²), deels ook

(¹) Poerwa beteekent in het Sanskrit Oostelijk of het Oosten.

(²) Eene zeer uitvoerige beschrijving der steensoorten, waaruit de gebergten van Java bestaan of die daarin worden aangetroffen, kan men vinden in JUNGHUHN,

in bruinkolen overgegaan, waarvan vooral in Bantam belangrijke lagen voorkomen, en die ook in geringere hoeveelheden in de Preanger-Regentschappen, Tjeribon en elders worden gevonden. Ook in het Karang-Bolongsche gebergte komen zij op verschillende plaatsen voor. Bruin ijzererts is in Bantam, magneet-ijzererts in de Preanger-Regentschappen tusschen de zandsteenlagen, en stofgoud in het zand van onderscheidene rivieren aangetroffen, doch alle drie in zeer geringe hoeveelheid (zie § 12).

Oppervlakte van den bodem.

Geheel Java is, niet slechts op de vlakten maar ook op de kruinen en hellingen der bergen, bedekt met eene aardlaag, welke afwisselend twee tot dertig en meer voet dikte heeft. Deze aardlaag is gevormd uit verweerde rotssoorten en allerlei vulkanische uitwerpselen (*lava's*), welke door den invloed van lucht en weder, die gedurende eeuwen daarop werken, in kleiaarde en leem zijn overgegaan; de alluviaalgrond der stranden bestaat voor een goed gedeelte uit zand. Hoe meer men de oppervlakte van deze aardlaag nadert, des te meer is zij natuurlijk vermengd met vergane plantaardige zelfstandigheden, welke door de zoo weelderige vegetatie daaraan voortdurend in groote hoeveelheid worden medegedeeld, en die haar in eene vruchtbare donkerbruine teelaarde (*humus*) doen overgaan. Dat echter de mate dier vruchtbaarheid niet overal gelijk is vloeit vanzelf voort uit den verschillenden aard der steensoorten, waaruit de aardlaag ontstaat, en den ongelijken tijd gedurende welken zij zich rustig heeft kunnen vormen. Zoo zal b. v. de minst vruchtbare aarde, en in den regel de dunste laag, worden aangetroffen op de kalkbergen; omdat deze, de jongste formatie zijnde (blz. 229), nog het kortst de verweering hebben ondergaan, en de uit zijnen aard voor plantengroei weinig geschikte grond daar ook het minst door plantaardige zelfstandigheden aangehoogd en bemest wordt. De aarde heeft daar eene helderbruine of geelachtig-roode kleur. Minder vruchtbaar is ook de grijskleurige kleiachtige grond, welke op zandsteenlagen ligt, alsmede de bodem in de onmiddellijke nabijheid van die vulkanen, welke aanhoudend of bijna aanhoudend asch en steen uitwerpen, omdat de grond daar telkens met nieuwe nog onvruchtbare stoffen wordt bedekt. Geheel onvruchtbaar echter en niet met aarde overdekt zijn slechts de toppen

Java enz. Dat echter die geologische beschrijving verre van onberispelijk is heeft de Heer VERBEEK aangetoond in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. I, blz. 291 en volgg.

van enkele vulkanen, waarvan wij de voornaamste hierboven hebben aangewezen, en die hellingen der bergen, welke zoo steil zijn, dat de zich van den rotswand losmakende deelen onmiddellijk naar beneden glijden of door regen en andere oorzaken gemakkelijk worden afgevoerd.

Vulkanische verschijnselen van den bodem.

Behalve de Aardbevingen, waarvan de uitbarstingen der vulkanen veelal in meer of minder hevigen graad vergezeld gaan, en die ook dikwijls plaats hebben zonder dat aan de vulkanen eenige bijzondere werkzaamheid is waar te nemen ([1]), levert de bodem van Java onderscheidene merkwaardige vulkanische verschijnselen op. Van deze zullen wij de volgende, die als de voornaamste te beschouwen zijn, kortelijk vermelden.

a. Modder- en gasbronnen of zoogenaamde *slijkvulkanen.*

Een zevental verschijnselen van dezen aard worden op Java aangetroffen:

1°. In de Afdeeling Pandégĕlang (Residentie Bantam) bevond zich vroeger ten noordwesten van den G. Karang (blz. 211) een uitgestrekt ovaalvormig kratermeer, bekend onder den naam van *Dano*, waaruit, naar het verhaal van verschillende reizigers, op enkele plaatsen warme modder en zwavelwaterstofgassen opwelden. In de laatste jaren is dit meer echter voor een groot gedeelte in vruchtbare sawah's herschapen; de rest, peilloos diep, is geheel met moerasplanten bedekt, uitgezonderd een klein open gedeelte, dat door de Inboorlingen *Pinasa* wordt genoemd en bij vroegere schrijvers als de eigenlijke modderbron bekend staat. Op het oogenblik schijnt nog alleen, ter plaatse waar de Dano ten westen aan den voet van den G. Djamoengkal (Anjĕrsch-gebergte) grenst, eene lichte opborreling van gassen te worden waargenomen: de temperatuur is daar echter niet hooger dan die van het omringende water.

2°. In een dal tusschen het Neptunische gebergte, dat zich ten zuiden van den G. Tjĕrimaï oostwaarts uitstrekt (blz. 215), ligt zuidwaarts van de hoofdplaats Koeningan der Afdeeling van dien naam,

---

([1]) Eene opgave van alle bekende aardbevingen in den Indischen Archipel wordt gevonden in het meer aangehaalde werk van JUNGHUHN, *Java*, enz., Afd. II, Hoofdst III, blz. 1381 en volgg., waaruit blijkt dat op Java, alleen in de eerste helft dezer eeuw, meer dan honderd zwaardere of lichtere aardbevingen zijn waargenomen. Eene allerhevigste aardbeving, die zich over het geheele eiland deed gevoelen, doch het sterkst was in Midden-Java (Soerakarta, Djokjokarta, Kedoe, Bagelèn en Banjoemâs), had plaats den 10den Juni 1867,

een halvemaanvormige poel, Tji-Oejah ([1]) genaamd, 780 vt. boven den zeespiegel. Hij bevat eene koude, geel-grijze, ziltige modderpap, die door opstijgende gasbellen aanhoudend in beweging wordt gehouden.

3°. Ten zuiden van het dorp Koewoe in de Afdeeling Grobogan, Residentie Sĕmarang, bevindt zich eene kale vlakte, Blĕdoeg geheeten, 300 vt. boven de oppervlakte der zee, ongeveer eene □ paal groot, en uit taaien loodkleurigen modder bestaande, welke op sommige plaatsen zoo week is dat men dien met planken moet beleggen om er over te kunnen gaan. Uit deze vlakte verheffen zich van tijd tot tijd heete modderblazen van 5 tot 15 vt. hoogte, welke eindelijk met een doffen slag uit elkander spatten en eenen donkerblauwen de ademhaling bemoeielijkenden damp achterlaten ([2]).

4°. Op een paar palen afstands van Koewoe ligt, nabij de ruïnen van het oude Mĕndang, bij het tegenwoordige Kasånggå, eene ziltige modderpoel, welks grijskleurig vocht door opstijgende gasbellen aanhoudend in beweging wordt gehouden. Ook bij de dèsa Djånå in het District Sèlå worden modderwellen aangetroffen.

5°. In de Afdeeling Blora, District Ngawèn, nabij de grens van Sĕmarang, bevindt zich eene kale vlakte, ongeveer $^1/_2$ paal in het vierkant, bestaande uit weeken, hier en daar onbegaanbaren modder. Uit deze vlakte, Kĕsångå geheeten, verheffen zich op verschillende plaatsen heete modderblazen, soms tot eene hoogte van 10 voet.

6°. Tien palen zuidwaarts van Soeråbåjå en omstreeks $2^1/_2$ paal van een strand verwijderd ligt bij Kalang-anjar ([3]) een modderheuvel

---

([1]) Tji-oejah = zout water. Zie *Java*, Dl. III, blz. 206.

([2]) In de Afd. Demak, in dezelfde Residentie, vindt men nagenoeg in het midden tusschen de negoriën Demak en Poerwådadi, het zoogenaamde Eeuwige vuur, Merapi. »In eenen thon-achtigen, vlakken bodem ontwaart men alhier 4 à 6 trechtervormige »gaten in den grond, welke bij eene breedte van 8 à 14 duim ongeveer een voet diep »zijn. In hunnen bodem, welke gedeeltelijk met gebrande aarde is bedekt, zijn een »aantal kleine openingen, waaruit gas (koolstofhoudend waterstofgas) opstijgt; zoodra »dit gas met de dampkringslucht in aanraking komt, ontvlamt het onmiddellijk; ja, »deze ontvlamming, welke geheel vanzelf geschiedt, heeft ook plaats, wanneer bij het »onder water staan der gansche vlakte, na overstroomingen, het ontwikkelde gas door »het water moet opstijgen en aan deszelfs oppervlakte in opborrelingen te voorschijn »komt. Zijn de vlammen des daags ter nauwernood zichtbaar, zoo geven zij des nachts »een groen schijnsel van zich. — Duwt men eene bamboespijp in de opening en belet »men daardoor het gas zich te verspreiden, dan stroomt het met des te meer hevig»heid door de opening der pijp, en de vlam bereikt somtijds eene hoogte van 7 à 10 »vt." JUNGHUHN, t. a. p. blz. 1177. Volgens andere berichten ontvlamt dit gas echter niet vanzelf, maar alleen wanneer het wordt aangestoken. Zie *Java*, Dl. III, blz. 510.

([3]) Zie *Java*, Dl. II, blz. 131.

van 35 vt. hoogte, op welks top zich een poel bevindt van 20 vt. middellijn, bestaande uit grijzen modder van zoutachtigen smaak. Met zeer kleine tusschenpoozen verheffen zich op de oppervlakte onderscheidene gasbellen, die na weinige oogenblikken uit elkander spatten zonder damp of reuk na te laten.

7°. Een half uur gaans ten westen van bovengenoemden modderheuvel, bevinden er zich bij Poeloengan twee, in allen opzichte aan den vorigen gelijk, behalve alleen dat in deze laatste de gasontwikkeling minder sterk is dan in dien bij Kalang-anjar.

8°. De slijkvulkaan van Banjoe Ening op Madoera (¹).

b. Mofetten, stikvalleien of stikgrotten, door de Javanen *Goewå oepas* of giftholen genoemd, zijnde plaatsen waar gasvormig koolstofzuur in groote hoeveelheid uit den bodem opstijgt, waardoor de lucht daar voor de ademhaling ongeschikt is, en de dood door verstikking veroorzaakt wordt. Deze gassoort is echter zwaarder dan de dampkringslucht en verheft zich op opene plaatsen zelden hooger dan twee voet boven den bodem; doch wel in grotten of holen, waar zij zich niet in de breedte kan uitzetten en dus noodzakelijk naar boven wordt gedreven. Mofetten op niet ingesloten plaatsen kunnen derhalve door een volwassen rechtopgaand mensch zonder gevaar bezocht worden. De plaatsen van dien aard op Java zijn:

1°. De Goewa-oepas of »stikgrot", ter halve hoogte van den G. Pasir Goewa-oepas in de Residentie Bantam, ongeveer 1½ paal ten zuiden van den weg van Tji-omas naar Tji-rogol.

2°. Padjagalan (slachtplaats), aan de noorwestelijke helling van den Telaga Bodas (blz. 215), eene kale plek van grauwachtig-gele kleur, 4600 vt. boven den zeespiegel, te midden van het woud gelegen. De uitstrooming van het verstikkende gas is hier zeer sterk; men vindt er steeds eene menigte dooden dieren, waaromtrent opmerkelijk is, dat de zachte deelen goed bewaard blijven, terwijl de beenderen geheel vergaan.

3°. Goewa-dalam (²), eene kleine grot in het kalkgebergte ten noorden van den G. Tjĕrimaï (blz. 215), niet ver van Palimanan. Zij is geheel met dezelfde stiklucht vervuld. Aangezien vele Oosterlingen door bijgeloof gedreven of om zich in de nabijzijnde zwavelbronnen te baden, deze plaats bezoeken, heeft men de grot van eene deur voorzien, welke door een dèsabewoner op verzoek ontsloten wordt.

(¹) *Java*, Dl. III, blz. 923.

(²) De vroeger aan deze grot gegeven naam van »Goehå-galang" of »slachthol" schijnt bij de bevolking niet bekend te zijn.

4°. Meer zuidoostwaarts in hetzelfde kalkgebergte, en dichter bij den Tjerimaï, ligt nabij het Tjĕribonsche dorp Tjipanas eene kleine kom van 5 vt. middellijn, gevuld met steeds borrelend water, waaruit zich koolzuur ontwikkelt. Ongeveer 25 meter noordwaarts van deze kom scheidt zich in eene meestal droge rivierbedding eene zoo groote hoeveelheid koolzuur af, dat de atmosfeer nabij de oppervlakte van den grond plotseling doodend en zelfs op manshoogte daarboven min of meer bedwelmend is.

5°. In eene der ribben van den G. Pakaraman tot het Diënggebergte (blz. 216) behoorende bevindt zich eene, door verzakking ontstane, trechtervormige holte, van 100 vt. diepte, welke aan den rand 100 vt. en op den bodem 50 vt. middellijn heeft. In het midden van dezen bodem bevindt zich eene kale plek van 15 vt. diameter, waaruit van tijd tot tijd koolzuur opstijgt, doch nooit hooger dan 2½ vt. Dit zoogenaamde Doodendal, ook wel Goewå Oepas geheeten, is dus voor den mensch in opgerichte houding onschadelijk.

6°. Nabij het dorp Djoerang Djĕroek, aan de westelijken voet van den G. Lawoe (blz. 219), zijn in eene bergkloof twee kleine waterkommen, waaruit aanhoudend hetzelfde doodelijke gas opstijgt. Deze plaats ligt 1800 vt. boven den zeespiegel.

7°. In een dal ten westen van den G. Ngĕbĕl, een voorgebergte van den G. Wilis (blz. 220), vertoonen zich onderscheidene gaten en spleten, deels droog, deels met troebel water gevuld, waaruit zich aanhoudend koolzuur ontwikkelt. Het zijn kale plekken te midden van eene met gas bedekte vlakte, welke 2000 vt. boven het vlak der zee ligt.

8°. De Rong Rĕnggĕl of Grot van Rĕnggĕl, zoo genoemd naar het dorp van dien naam, op 19 palen afstands van Toeban, de hoofdplaats der gelijknamige Afdeeling in de Residentie Rĕmbang. Deze grot is geheel met stiklucht vervuld, welke zich ook een eindwegs verspreidt langs een daaruit stroomend, zeer vischrijk, riviertje, dat bovendien voor de inrigatie van veel belang is. Niet ver van hier treft men eene kleine open plek aan, waaruit in het midden uit verschillende spleten breede vlammen tot eene hoogte van 4 à 5 M. opstijgen. De Inlanders noemen deze plaats Kahyangan-api.

9°. De Goewå oepas, eene uitholling in den bergrug Dĕrsånå ten zuidwesten van den G. Ardjoena (blz. 221), op 3500 vt. hoogte gelegen, is eene stikgrot, wier bestaan slechts door berichten van Javanen bekend is.

c. Minerale bronnen;

Men vindt over geheel Java eene groote menigte koude en warme minerale bronnen van verschillende bestanddeelen en kracht. Wij kunnen hier slechts de voornaamste er van volgens JUNGHUHN opnoemen, en moeten overigens naar het meer genoemde werk van dien schrijver en andere geschriften verwijzen ([1]).

In Bantam. 1°. Eene zeer heete bron aan den oostelijken rand der Dano (blz. 231). 2°. Drie heete zoutachtig bittere bronnen aan de zuidoostelijke helling van den G. Karang (blz. 212), op drie palen afstands van Pandéglang. 3°. Drie lauwe zwavelbronnen aan de zuidelijke helling van denzelfden berg; het water is ziltig en heeft een reuk van zwavelwaterstofgas. 4°. Eene koude bron, die een zeer sterken reuk van zwavelwaterstofgas afgeeft, op twee uren afstands van Sérang. 5°. Eene warme bron van zuurachtig water in de nabijheid van Wanataka. 6°. Eene warme bron bij het dorp Tji-tando, in het District Tji-långkahan. 7°. Eene warme bron in het District Sadjira.

In Batavia, Afdeeling Buitenzorg. 8°. Eene warme bron, Tji-sopan genaamd, gelegen nabij den Grooten weg, bij Pondok Gĕdé; het water heeft een onaangenamen, ziltigen smaak en den reuk van zwavelwaterstofgas. Nog vijf andere bronnen in deze Afdeeling hebben denzelfden naam. 9°. Eene ijzerhoudende mineraalbron nabij Tji-trap 10°. Eene bron bij Gadok, welker water veel overeenkomst heeft met Fachingerwater. 11°. Eene warme bron in het District Paroeng. 12°. Eene warme bron bij Tjikopo.

In de Preanger-Regentschappen. 13. Eene warme bron ten noordoosten van den G. Gĕdé (blz. 213), in de nabijheid van het buitenverblijf van den Gouverneur Generaal. 14°. Drie heete bronnen tusschen den G. Gĕdé en den Mandala-wangi, die aanzienlijke beken en heete watervallen vormen. 15°. Eene warme bron ten zuiden van Soekaboemi. 16°. Eene warme bron ten zuiden van de vorige. 17°. Eene warme bron, meer zuidwestwaarts naar de Wijnkoopsbaai. 18°. Eene warme bron, ten westen van de vorige, nabij het dorp Dadap; het water heeft reuk noch smaak. 19°. Eene heete bron nabij den noordelijken oever van de Wijnkoopsbaai, aan de beek Tji-madja; het water heeft een zwavelreuk. 20°. Eene koude zwavelbron, ten oosten van de Tji-Lĕtoe- of Zandbaai (blz. 208); het water heeft een sterken reuk van zwavelwaterstofgas. 21°. Eene

---

([1]) *Java*, Afd. II, Hoofdst. III, blz. 1308 en volgg. Over hetzelfde onderwerp is ook een opstel van dien Schrijver te vinden in het *Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, 1842, Dl. II. Zie ook op verschillende plaatsen bij VETH en Dr. SCHNEIDER, *Geographische verspreiding der minerale bronnen in den Indischen Archipel*,

warme bron, wier water een eenigszins bitteren smaak heeft, aa den voet van den G. Brèngbrèng (blz. 227). 22°. Eene warme zou bitterachtige bron, in de nabijheid van het dorp Batoer. 23°. Eei bron aan de westzijde van den G. Patoeha (blz. 214), wier wat naar aluin smaakt en een sterken zwavelgeur heeft. 24. Eene heet den reuk van zwavelwaterstofgas verspreidende, bron op het Platea van Pĕngalĕngan (blz. 227). 25°. Eene warme, reuk- en smaal looze bron, een weinig ten westen van de vorige, op hetzelfde Platea 26°. Eene lauwe bron, Tji-panas genoemd, aan de zuidelijke hellir van den G. Tangkoeban Prahoe (blz. 213); haar water heeft ee zoutachtigen samentrekkenden smaak, en zet een geel bezinksel a 27°. Eene warme bron, Tji-panas, nabij Lĕmbang, aan de zuidelijl helling van den bergrug, waaruit zich de Tangkoeban Prahoe ve heft; haar water heeft reuk noch smaak. 28°. Eene warme bron op geringen afstand van de vorige, met witachtig troebel water va zoutachtigen smaak, en met eenen reuk van zwavelwaterstofga 29°. Eene warme bron, aan den zuidoostelijken voet van den (Goentoer (blz. 214); zij welt op tusschen lava-puinbrokken. 30 Eene warme bron aan de noordelijke helling des bergrugs, die zic noordoostwaarts van den G. Papandajan uitstrekt (blz, 214 en 227 dus aan de westzijde van het Dal van Limbangan. 31°. Eene warm bron in hetzelfde dal, in het District Wanakarta. 32°. Eene warm bron bij het dorp Pagar Agoeng, in het District Tji-awi, Afdeelin Tasik Mĕlaja; het water is zoutachtig, en zet een bezinksel va ijzeroxyde hydraat af. 33°. Eene koude bron aan den zuidoostelij ken voet van den G. Galoenggang (blz. 214), in het District Tasi Mĕlaja; het water heeft een prikkelenden zoutachtigen smaak, bev eene groote hoeveelheid koolzuur, en heeft zeer veel overeenkoms met Seltzerwater. 34°. Eene warme bron van bitter water, nab de beek Tji-arinĕm, District Kandang Wĕsi, Afdeeling Soekapoer Kolot. 35°. Eene warme bron op een paal afstands van de zuid kust, District Karang, in dezelfde Afdeeling. 36°. Eene warme troebele, reuk- en smaaklooze bron, nabij Tji-walini, District Sala tjaoe, in dezelfde Afdeeling. 37°. Eene warme bron, met den smaal van Seltzerwater, aan den rechteroever der Tji-woelan, een uur te zuidoosten van Tjibalang, District Paroeng in dezelfde Afdeeling 37°*a*. De Kawah-Manoek (vogelzrater) in het District Timbang-Antĕn die kokend mineraalwater bevat.

In Krawang. 38°. De warme bron Tji-pabéla, wier water ee sterken aluinsmaak heeft, aan de noordoostelijk helling van de G. Tangkoeban Prahoe. 39°. Eene warme bron, Tji-panas, eei

inig ten oosten van de vorige; haar water heeft een scherp-zuren ıak en een sterken reuk van zwavelwaterstofgas. 40°. Eene rme bron aan den voet van G. Batoe Kapoer in het District Sĕgala ang; haar water is reukloos maar ziltig prikkelend van smaak. '. In hetzelfde District, nabij de beek Tji-broeboes, eene warme ın met zeer zout water. Soortgelijk water sijpelt hier op zeer vele atsen uit den grond. 41°a. Eene warme jodiumhoudende bron ı paar palen ten zuiden van de dèsa Tji-Ampèl, aan wier water ote geneeskundige kracht wordt toegekend. 42°. Niet ver vandaar hetzelfde District de koude staalbron Djĕmbloengan, wier water ı inktsmaak heeft en eene groote hoeveelheid ijzerdeelen bevat. '. Eene warme bron in het Distsict Wanajasa bij het dorp Tji-jas, aan de noordelijke helling van den G. Boerangrang (blz. 213). t water stijgt op ontelbare plaatsen uit den bodem op, en heeft ral eenen zoutachtigen smaak; het verzamelt zich in onderschei-le bekkens, en heeft in een van deze eene geelachtig grijze kleur; de andere is het kleurloos.

In Tjeribon. 44°. Vier warme bronnen nabij Palimanan, aan den rdelijken voet van het kalkgebergte, dat zich noordwaarts van ı G. Tjĕrimaï (blz. 215) uitstrekt; het water heeft een onaange-nen zoutachtigen smaak en den reuk van zwavelwaterstofgas; het zeer veel kalkdeelen en ook zwavel af. De ruimte tusschen deze nnen (ongeveer een □ paal) is hier en daar zeer drassig, terwijl h uit vele gaten en scheuren in den omtrek koolzuur ontwikkelt. '. Eene warme bron aan den oostelijken voet van denzelfden berg, t een walgelijken smaak en den reuk van zwavelwaterstofgas. '. Eenige warme bronnen aan den zuidoostelijken voet van den-lden berg, niet ver van Koeningan; het water heeft een zoutach-en smaak, zet veel ijzeroxyde hydraat af, en ontwikkelt zeer veel olzuurgas. 47°. Eene warme bron in het District Tji-awi-gĕbang, leeling Koeningan.

In Tĕgal. 47°a. Twee warme bronnen in het District Salĕm, Af-eling Brèbès.

In Banjoemàs. 48°. Eene warme bron, Kĕtĕngĕr, aan de zuide-le helling van den Slamat, Afdeeling Poerwåkĕrtå. 48°a. Tĕlågå i, een groot bekken van warme zwavelbronnen, in het Diëng-ge-rgte (blz. 216), District Batoer, Afdeeling Bandjar-nĕgårå, in welks bijheid het op een moeras gelijkend meertje Tĕlågå-Sĕwiwi gelegen 49°. Kawah-kidang en Kawah-bantèng, aan de oostelijke helling n den G. Pangonan (blz. 216).

In Sĕmarang. 50°. Eene warme bron, Plantoengan, aan de noord-

oostelijke helling van den G. Prahoe; zij is zeer belangrijk wege de groote hoeveelheid Jodium, welke zij bevat. Er is hier een g zondheids-etablissement (blz. 181). 51°. Eene koude jodiumhouden mineraalbron, nabij Gĕbangan, aan dezelfde berghelling doch e weinig lager. 52°. Eene koude mineraalbron nabij Asinan, aan d voet van dezelfde berghelling, zeven palen meer oostwaarts. 5 Eene koude staalbron aan de noordwestelijke helling van den Oengaran (blz. 217), boven het landgoed Mĕdini, District Bodjå. 54 Eene koude staalbron, beneden hetzelfde landgoed. 55°. Eene hee staalbron, ten noordoosten van hetzelfde landgoed. 56°. Eene hee staalbron aan de noord-oostelijke helling van denzelfden berg, op z palen afstands van Mĕdini; het water zet een zwaar bezinksel af va ijzeroxyde hydraat. 57°. Drie koude staalbronnen, zeer nabij elkar der, aan den oost-noordoostelijken voet van den G. Oengaran, Distri Oengaran, Afdeeling Ambåråwå; het water heeft veel overeenkom met Seltzerwater. 58°. Twee nabij elkander gelegen warme bronne in de bedding der Kali Oelå, een weinig ten noordoosten van d drie bovengenoemde. 59°. De koude staalbron Kali Pawang, aa de zuidelijke helling van den Oengaran, nabij Banjoe Koening, Dis trict Ambåråwå. 60°. Eene lauwe zwavelbron, drie palen bove Banjoe Koening, op den weg, die naar den bergtop Soemåwån (blz. 218) voert. — Al deze bronnen aan den G. Oengaran bevatte zeer veel koolzuur, ijzeroxydul en verschillende zouten. 60°*a*. Een warme bron bij Mĕndikĕl, een paar paal ten zuiden van de boven vermelde modderbron Blĕdoeg, waaruit door de bevolking zout word gewonnen. 60°*b*. Eene koude bron bij Tjĕrèwèk, ten zuiden van d vorige, die ook zout water bevat.

In Bagĕlèn. 61°. De warme bron Kali Angĕt, nabij Wånåsåbå, i het District van dien naam, Afdeeling Lĕdok, aan den voet van de G. Sindårå. Zij zet een bezinksel af van ijzeroxyde hydraat. 62° Eene warme bron, Kali Angĕt, in het zuid-Sĕrajoe-gebergte, Afdee ling Kĕboemèn, vijf palen ten zuidwesten van het dorp Karan Sambong. 63°. Eene warme bron, nabij Baniårå, in de bedding der rivier Loek Oelå, in hetzelfde gebergte en dezelfde Afdeeling Haar water heeft geen reuk, doch een zoutachtigen smaak. 63°*a* Eene warme bron bij Krokal in dezelfde Afdeeling, 8 palen ten noordoosten van de hoofdplaats.

In Kĕdoe. 64°. Eene warme bron aan den voet van den G. Andong, een der toppen van het noordwestelijke voorgebergte van den G. Mĕrbaboe (blz. 218).

In Djokjokarta. 65°. De warme bron Karang Panas, nabij de

zuidkust, in de zandige vlakte tusschen den mond der Kali Oepak en den G. Kidoel (blz. 228); het water heeft een walgelijken smaak en eenen sterken reuk van zwavelwaterstofgas.

In Soerakarta. 66°. Verscheidene warme bronnen aan den westzuidwestelijken voet van den G. Lawoe (blz. 219), nabij Pablingan. Zij liggen 1½ paal van de Mofetten bij Djoerang Djĕroek (blz. 234) en hebben een zoutachtigen smaak en den reuk van zwavelwaterstofgas. 67°. Eene warme bron bij het dorp Gamping aan de noordnoordwestzijde van den G. Lawoe. 67°a. Eene lauwe bron, Oemboel genaamd, twee palen bezuiden Ngawi, aan wier water vroeger, ten onrechte, groote geneeskundige kracht werd toegekend.

In Madioen. 68°. Eene lauwe bron bij het dorp Pradjan aan den westelijken voet van den G. Ngĕbĕl (blz. 219); het water heeft den smaak van Seltzerwater en bevat veel koolzuur. 69°. Eene warme zoutbron in de bedding der beek Pandoesan, beneden het dorp Loempang, in hetzelfde gebergte. Zij zet veel zout (keukenzout) af.

In Rembang, Afdeeling Bådjånĕgårå, bij het dorp Soekå. 69°a. Een zwavelwaterstofgas houdende waterkom, *Sĕndang paloengan* genaamd.

In Soeråbåjå 70°. Eene zeer veel Jodium houdende bron nabij het dorp Molong, aan de helling van den heuvel G. Gĕnoh watoe. 71°. Eene Jodium houdende bron, nabij Paras, aan de helling van denzelfden heuvel. 72°. Eene bron genaand Gĕnoh watoe, mede aan de helling des heuvels van dien naam. 73°. Twee zwavelhoudende warme bronnen bij de dèsa Patjĕt en op het Kina-landgoed Soekåsari.

Op Madoera. 74°. Eene warme zwavelbron nabij het dorp Ajĕr Panas aan den weg naar Pamĕkasan; de plaats waar zij ontspringt is tot eene badkom ingericht. 75°. Koude bronnen, waaruit zich koolzuur ontwikkelt, 1½ paal ten noordoosten van de vorige [1].

In Pasoeroehan. 76°. De warme bron Singoeriti, aan den noordoostelijken voet van den G. Kawi (blz. 220), in de Afdeeling Malang. Het water heeft een flauwen, min of meer zoutachtigen smaak.

In Pråbålinggå. 77°. Eene warme bron, nabij Tiris, aan den noodoostelijken voet van den G. Lĕmongan (blz. 223).

d. Aardolie-bronnen.

Aardolie (bergolie, bergteer) petroleum, naphtha, (Jav. *minjak lantoeng*) wordt op Java hier en daar aangetroffen, drijvende op plassen van modderig water, of aan de wanden van kloven waaruit zulk water opwelt, en komt in hoedanigheid vrij nauwkeurig

---

[1] Zie ook VETH, »Java", Deel III, blz. 923.

overeen met het teer, dat door verhitting uit steenkool wordt verkregen (koolteer). Hoewel ook aan den voet of in de nabijheid van vulkanen gevonden, komt zij echter altijd voort uit de daaronder of daarnevens liggende lagen van de tertiaire formatie (zandsteenlagen), en schijnt (volgens het gevoelen van JUNGHUHN) te ontstaan uit daartusschen liggende kolenvlotten, waaruit zij door onderaardsche hitte wordt gestookt en naar boven gedreven. Als plaatsen, waar deze aardolie gevonden wordt, noemt gemelde Schrijver: 1°. Onderscheidene plaatsen aan den noordelijken voet van den G. Boerangrang, in de nabijheid der op blz. 234 vermelde bronnen 40° tot 42°, in den omtrek der beek Tji-broeboes. 2°. Tusschen den G. Tjĕrimaï en het ten noorden daarvan liggend kalkgebergte, in het midden tusschen de op blz. 237 genoemde bron 43° en de Goeha dalam (blz. 233). 3°. Aan de westelijke helling van den G. Tjĕrimaï, bij het dorp Madja, waar de aardolie in zoo groote hoeveelheid voorkomt, dat in 1873 tot het exploiteeren der bronnen concessie is verleend aan een particulier gezamenlijk met de factory der Nederlandsche Handelmaatschappij te Batavia, welke concessie echter in 1879 weder is ingetrokken (¹). 4°. Aan de noord-noordoostelijke helling van den G. Prahoe, in de nabijheid der bron van Plantoengan (blz. 238). 5°. Op verscheidene plaatsen in de nabijheid der bronnen van Gĕbangan en Asinan (bz. 238). 6°. In de nabijheid van het Eeuwige vuur ten westen van Poerwådadi (blz. 232, noot). 7°. In de bedding der rivier Solo, bij het dorp Temoegiring, in de Residentie Madioen. Ook in de Residentie Soeråbåjå worden verscheidene aard-oliebronnen aangetroffen.

e. Zwavelmeren en beken.

Dit is eene minder juiste benaming voor meren en beken, wier water vrij zwavelzuur of aluin bevat, en die alleen gevonden worden in de kraters van vulkanen, waaruit nog zwaveldampen opstijgen (solfatara's, fumarolen). Zij hebben hun ontstaan te danken aan het van de hoogere bergwanden afvloeiende regenwater, dat zich in den krater, of in grootere of kleinere bekkens daarvan, verzamelt en daar het zwavelig zuur opneemt van de van onder opkomende en zich door het water eenen weg banende heete dampen (²). Is de toevoer van water grooter dan de massa, die door uitdamping verdwijnt, dan baant het zich eenen uitweg over het laagste gedeelte van den rand, en vormt zoo zwavelig zure beken. Niet dikwijls

(¹) *Kol. Verslag*, 1874, blz. 223 en 1880, blz. 204.

(²) In kraters, die geheel uitgedoofd zijn, worden dus alleen zoetwatermeren aangetroffen.

echter bevat dit water vrij zwavelzuur; vermits de kloven, waardoor het stroomt, meestal uit verweerd gesteente bestaan, dat in eene bijna witte papachtige massa verandert, welker hoofdbestanddeel thon-aarde is, uit wier verbinding met zwavelzuur aluin ontstaat; zoodat deze laatste in belangrijke hoeveelheid in die meren en beken voorkomt.

De voornaamste bekende wateren van dien aard zijn: 1°. Het moddermeer in de Kawah Ratoe (Vorstenkrater), een bekken in de oostelijke helft van den krater van den Tangkoeban Prahoe. 2°. Het Tĕlaga-Patĕngan, een schoon bergmeer op den G. Patoeha (blz. 213). 3°. De beek Tji-widahi, ontspringende in de Kawah Tji-widahi, een ondiepe kraterketel te midden van de Neptunische bergketen, welke den G. Patoeha met den G. Tiloe verbindt (blz. 214). Daar de ketel niet door een gesloten rand omgeven is, verzamelt het uit den bodem opborrelende en van de hoogere streken nederdalende water zich niet tot een meer, maar vloeit weg door de beek Tji-widahi, welke zich later in de rivier Tji-taroem uitstort. 4°. De beek Tji-panĕrĕsan, op ongeveer dezelfde wijze als de voorgaande ontstaande uit een bekken aan de westzijde van den G. Wajang (blz. 214) en afvloeiende naar het Plateau van Pĕnggalĕngan (blz. 227). 5°. De beek Tji-papandajan, ontspringende in den aan de noordwestzijde doorgekloofden krater van den G. Papandajan, en later overgaande in de rivier Tji-Beureum. 6°. Het meer Tĕlaga Bodas (blz. 214) 7°. Twee kleine meren, met groenachtig blauw water, in den G. Galoenggoeng. 8°. Het meer Tĕlâgâ Drĕngi, met eene uitwateringsbeek, in een bekken aan den westelijken voet van den G. Pagar Kĕntang in het Diëng-gebergte (blz. 216); zijn troebel water heeft eene vuil-witte kleur. 9°. Het meer Tĕlâgâ wĕrnâ (veelkleurig meer), met eene uitwateringsbeek, in eene komvormige vlakte ten oosten van het zuidelijke uiteinde van het Plateau van Diëng (blz. 216). Door de verschillende bestanddeelen van den bodem, en de velerlei gewassen, die het meer omgeven, vertoont het water onderscheidene kleuren. 10°. In de onmiddellijke nabijheid van het voorgaande de Tĕlâgâ Pĕngilon met helder gekleurd water. 11°. Een blauwachtig-groen schijnend meer in de diepte des kraters van den G. Kĕloet (blz. 220). 12°. Het meer in den krater van den G. Idjèn (blz. 224), of Kawah Idjèn, hetwelk eene lichtgroene kleur schijnt te hebben, doch eigenlijk kleurloos is. De wand van dezen krater heeft geene kloof, waardoor het meer zich kan ontlasten; doch beneden aan de westelijke helling des bergs heeft zich het water door den zandachtigen bodem eenen weg gebaand en vormt daar de bron van de uitwateringsbeek

Banjoe Pahit (ook Kali Pahit of »bitter water" en Banjoe Asĕm, »zuur water" genoemd), die bij grooten toevoer van water somtijds eene witachtige troebele kleur verkrijgt door de klei en vulkanische asch, welke zij dan mede afvoert. Na zich met verscheidene andere beken vereenigd te hebben, stroomt de Banjoe Pahit noordoostwaarts door eene kloof van het Kĕndang-gebergte (blz. 224) en valt onder den naam Kali Poetih in zee.

§ 5. Plantbekleeding des bodems.

Verdeeling.

Evenals Java ten opzichte van de luchtsgesteldheid in vier Zonen kan worden verdeeld (blz. 196), en wel juist ten gevolge daarvan, kan het ook ten aanzien van het algemeen karakter zijner plantbekleeding in dezelfde vier gordels worden onderscheiden, welke zich kenmerken door den verschillenden aard der gewassen, die zij voortbrengen ([1]). Natuurlijk kan hier geen sprake zijn van eene ook maar eenigszins volledige opgave der tallooze planten- en boomsoorten, welke Java's vruchtbare bodem draagt; maar is alleen ons doel die te vermelden, welke, òf door de groote menigte, waarin zij voorkomen, òf door hare bijzondere vormen en eigenschappen, het eigenaardig karakter eener zone kenschetsen. Ook behoeven wij niet op te merken, dat de aangenomene grenzen dier gordels geene scherpe grenslijnen tusschen de verschillende soorten van gewassen vormen, maar die overgang langzaam plaats heeft en zich verscheidene honderden voeten boven en beneden die grenzen laat waarnemen; zoodat men slechts in het middelste gedeelte der zone haar eigenlijk kenmerkend karakter sterk geteekend vindt. Hieruit volgt dat voor de weinige bergspitsen, die zich boven de 10000 voet verheffen, geene afzonderlijke zone behoeft te worden aangewezen; te minder daar de beide hoogste, de G. Slamat (blz. 215) en de G. Sĕméroe (blz. 221), werkende vulkanen zijn, op wier kruinen alle vegetatie door de aanhoudend uitgeworpene asch en puinbrokken geheel verhinderd wordt.

Niet overal heeft de natuur ongestoord kunnen werken. Op vele plaatsen heeft de mensch haren arbeid vernietigd of gewijzigd, en door ontginning en bebouwing het oorspronkelijk voorkomen van geheele streken ten eenenmale veranderd. Ook van deze veranderin-

([1]) Deze verdeeling is, evenals de volgende onderverdeelingen, aan JUNGHUHN ontleend.

gen, die op het tegenwoordig aanzien van Java grooten invloed uitoefenen, zullen wij hier in groote trekken melding maken en dus de voortbrengselen van het Plantenrijk onderscheiden in Natuurlijke plantbekleeding of Wildernis en Cultuurgewassen.

Eerste of heete Zone; van den zeespiegel tot op 2000 voet daarboven.

a. Natuurlijke plantbekleeding of Wildernis.

In deze Zone bestaat de bodem uit meer verschillende bestanddeelen dan in eenige andere. Hier is bij zeestrand, dat bij den vloed overstroomd en bij de eb droog gelaten wordt; elders een zandige alluviaalgrond, die nooit door de zee maar somtijds door de rivieren wordt onder water gezet; ginds eene rotsige kust; daar eene dunne aardlaag, welke schrale kalkheuvels bedekt; op andere plaatsen weder een vruchtbare teelgrond, die als een dik bekleedsel over de hellingen der bergen en de dalen daartusschen ligt uitgespreid. Daar nu de aard der gewassen, welke eene landstreek voortbrengt, grootendeels bepaald wordt door den aard des bodems en door het klimaat, volgt hieruit dat in de natuurlijke plantaardige voortbrengselen dezer Zone eene veel grootere verscheidenheid heerscht dan in andere Gordels, waar over het algemeen eene meerdere gelijksoortigheid van de oppervlakte des bodems wordt waargenomen. Zij kan in dit opzicht in twaalf Afdeelingen of Gebieden worden onderscheiden.

1°. Aan het strand, voor zooverre dit dagelijks bij den vloed door het zeewater wordt bevochtigd, is het gebied der 10 tot 20 vt. hooge Rhizophoren (Wortelboomen, Jav. *Tandjoeng*, Mal. *Bakau)* met hunne dicht inéén gegroeide bladerkronen en roode bloemen; uit wier stammen zich eenige voeten boven den grond uitspruitsels ontwikkelen, welke in den vorm van daksparren naar beneden schieten, zich nog boven den grond weder in onderscheidene takken verdeelen, en zoo een traliewerk vormen, waarachter alles, wat door den vloed op het strand wordt geworpen, teruggehouden en dus steeds tot verbreeding van den alluviaalbodem dienstbaar gemaakt wordt. — Tusschen deze Rhizophorenbosschen, en vooral daarachter in de moerassige kuststreken, groeit de Nipahpalm (Jav. *Boejoek*), een dwergachtige palm, wiens kroon bijna zonder stam op den wortel staat. — Deze beide boomsoorten worden afgewisseld door eene menigte heesters en struiken, van welke de voornaamste zijn: Galigali (*Acanthus*); *Api-api* (*Avicennia officinalis*), met blauw-grijsgroene

bladeren; Bĕloentas (*Bacharis*); Kĕmbang Nagasari (*Mesua ferrea*), eene Acacia soort; Pakoe laoet (*Acrostichum inæquale*), en Gaboes (*Alstonia scholaris*), wiens spilvormige worteluitwassen eene kurkachtige zelfstandigheid (*Kajoe gaboes*) opleveren (¹), welke als kurk wordt gebezigd (²).

2°. In de droge zandvlakten of duinen achter deze moerassige kust, en ook onmiddellijk aan het zeestrand, waar zich dit zoo spoedig verheft dat het niet door den dagelijkschen vloed wordt overstroomd, tieren boschjes bestaande uit onderscheidene soorten van Pandan (*Pandanus*), boompjes of boomen, wier hoogte van 8 of 10 tot 50 of 60 vt. verschilt, en uit wier smalle lange bladeren matten en mandjes worden gevlochten. Zij groeien ook op rotsachtige kusten en verdeelen, evenals de Bakauboomen, hunnen stam op eenigen afstand van den grond in takvormige wortels, welke echter korter worden naargelang de boom hooger groeit. Overigens is de droge zandgrond bedekt met eene menigte kruipende gewassen, wier veelkleurige bloemen zich boven de wijd en zijd uitgespreide ranken verheffen. Hiertoe behooren de Djoekoet Lari-lari (*Spinigex squarrosus*); Dawoen katang en Katang loemboet, twee Convolvulus-soorten; Bakoeng (*Crinum asiaticum*), en andere.

3°. De streken, welke meer landwaarts in op de boven vermelde strandmoerassen en duinen volgen en gewoonlijk een kalksteenachtigen bodem hebben, dragen veelal een gelijksoortig boschbekleedsel als die gedeelten der kust, welke door onmiddellijk uit zee oprijzende rotsen worden gevormd. Twintig tot 30 vt. hoog geboomte van onderscheidene soorten groeit hier en weeft zijne veelsoortiggroene kruinen, met veelkleurige bloemen versierd, tot een dicht loofgewelf te zamen. Men vindt er de Tjantigi (*Dodonæa littoralis*); de Babak goan (*Tournefortia argentea*) met zilvergrijs loof; de Lampani laoet (*Climacandra obovata*), met purpere bloemen tusschen het blinkend groen gebladerte; Tèrong laoet (*Fagræa littoralis*) met fraai gekleurde blinkende bladen; de Boenaga of Njamploeng (*Calophyllum inophyllum*) met zijne welriekende bloemen en hars; de Waroe (*Hibiscus Tiliaceus* of *Paritium tiliaceum*; Mal. *Baroe*) wiens dicht gebladerde kroon met groote gele bloemen prijkt; de Niboeng-, de

---

(¹) De eigenlijke naam dezer laatste plant schijnt Bedådå te zijn. Wij merken hierbij op, dat in de namen der planten, en ook wel in andere opzichten, groote verscheidenheid heerscht.

(²) Vergelijk over de strandflora: *Die Indo-malayische Strandflora*, van A. F. W. SCHIMPER, Jena, 1891, en J. W. H. CORDES, *Een blik op het plantenleven langs Java's strand.*

Langkap- (*Arenga obtusifolia*) en andere kleinere palmsoorten, die zich in kleine afzonderlijke boschjes vertoonen en de voorloopers schijnen te zijn van

4°. De Waaierpalmen, die in West-Java door den Gĕbangpalm (*Corypha Gebanga*) en in Oost-Java door den Lontarpalm (*Borassus flabelliformis*) worden vertegenwoordigd. Deze palmwouden worden gevonden op de berghellingen, 300 of 400 vt. boven den zeespiegel, op ééne tot drie palen afstands van de kust, in strooken, die nooit meer dan ééne paal breed maar dikwijls vele mijlen lang in de richting der kust voortloopen. Met hunne, 30 tot 40 vt. hoog opgaande, tak- en bladerlooze stammen van onregelmatige dikte, en ronde uit verbazend groote waaiervormige bladen bestaande kronen, vormen deze palmboomen eene scherp geteekende afscheiding tusschen het lage kustgeboomte en de zware wouden der hoogere bergstreken. De bodem is in en ter wederzijde van deze palmbosschen bedekt met Alang-alang. (Zie blz. 107).

5°. De stilstaande wateren (Jav. *râwâ*, Soend. *rantja*) zijn bedekt met de bladeren en bloemen van eene menigte moerasplanten, waaronder de Taraté Gĕdé of Lotus (*Nelumbium speciosum*) met rozenroode bloemen; de *Taraté* (*Nymphæa lotus*) en de Tanginoer (*Nymphæa stellata*) met hunne groote bladeren en prachtige bloemen vooral in het oog vallen; terwijl de tusschenruimten worden aangevuld met een soort eendekroos (*Pistia stratiôtes*; Jav. *Loemoet*, Soend. *Kajoe-apoe*) en Loekoet tjaï (*Lemma menor*). De zoom dezer moerassen is met onderscheidene grassoorten en andere planten met veelkleurige bloemen begroeid.

6°. Groote vlakten en zacht glooiende berghellingen zijn dikwijls vele mijlen in het rond begroeid met Alang-alang (Soend. *Eurih*) [1], waartusschen zich boschjes verheffen van eene nog grovere grassoort, Glagah (Soend. *Kaso*; Saccharum spontaneum), wier rietvormige stengels eene hoogte van 8 tot 12 vt. bereiken. De graswildernissen, waartusschen zich slechts schaars eenig ander gewas vertoont, zijn de geliefkoosde schuilplaatsen der tijgers, en komen niet slechts voor in geheel onbewoonde oorden maar ook in de nabijheid van bebouwde streken; in deze laatste hebben zij waarschijnlijk de plaats ingenomen van wouden, vroeger door menschenhanden geveld, alwaar om deze of gene reden van de bebouwing is afgezien. De uitgestrekste Alang-alangvelden worden in het zuiden der Preanger-Regentschappen gevonden.

---

[1] De Javaansche en Maleische namen van deze en andere planten zijn boven, blz. 97 en volgd., opgegeven.

7°. Ondoordringbare boschjes van 20 tot 30 vt. hoog geboomte, met allerlei slingerplanten doorvlochten, verheffen zich hier en daar uit de Alang-alangwildernissen, maar vertoonen zich nog meer als een gordel rondom de zware oorspronkelijke wouden, en maken eenen overgangsvorm tusschen deze en de bebouwde streken. Onderscheidene Bamboessoorten (Soend. *Awi*), inzonderheid de stekelachtige Bamboe doeri (Mal.; Jav. *Ori;* Soend. *Aoer tjoetjoek*); de Walang (Soend.) die tot de vijgsoorten behoort; eene groote Pandan-soort (blz. 244); onderscheidene kleine palmen, waaronder de Wiroe, van welks breede bladeren lange, welriekende sigaren worden gemaakt; de Malaka-boom (*Emblica-officinalis;* Jav. *Kĕmlåkå;* Soend. en Mal. *Malaka*); de peuldragende Plåså (*Butea frondosa;* Soend. *Waroelot*) met zijne vuurroode bloemen, en enkele Acacia's maken de voornaamste bestanddeelen dezer boschjes uit. En tusschen hunne stammen schieten eene menigte heesters, struiken en klimplanten op, die den weg erdoor als met een vlechtwerk versperren.

8°. In de bewoonde vlakten en aan de benedenste gedeelte van zacht glooiende berghellingen, vooral in de onmiddellijke nabijheid der dorpen, vindt men de grasvelden, welke den buffel tot weide verstrekken. Verschillende grassoorten maken hun bekleedsel uit; en de eentonigheid der groene vlakte wordt afgebroken door talrijke zich daarop verheffende en met allerlei bloemen getooide struik- en heesterboschjes, waarvan de Arèndoeng goenoeng (*Melastoma polyanthum*), Sĕlangkoer (*Cassia timorensis*), Djamboe bidji (*Psidium Guajava*) en *Bidoeri* (Mal.; Jav. *Widoeri*; Soend. *Badori*; *Calotropis gigantea*) de voornaamste bestanddeelen zijn.

9°. Het droge en heete heuvelland, vooral waar de bodem kalkachtig is of werkelijk uit kalkrotsen bestaat, is het Gebied van laag groeiende, weinig schaduw gevende en uit boomen en struiken bestaande boschjes, die hier en daar door met Alang-alang bedekte plekken worden afgewisseld. Verschillende *Sterculia*-soorten, Tranggoeli (*Cassia fistula;* Soend. *Tranggoli*), Sĕmpoer (Soend.; *Colbertia obovata*) met zijne groote kanarie-gele bloemen, Acacia's en Vijgsoorten, welke laatste vooral de kruinen der heuvels bedekken, verheffen zich boven Jasmijn- en Rotan-(rotting-)struiken; en daartusschen kruipen ontelbare slingerplanten, vooral Pepergewassen, die inzonderheid de kale wanden der kalkrotsen bekleeden. Hooge en steile kalkrotsen zijn gewoonlijk met zwaarder geboomte bedekt.

In de gewesten Tjeribon en Tjĕlatjap en op de hellingen van den Slamat komt in dit Gebied eene opmerkelijke boomsoort in groote hoeveelheid voor, namelijk de Pisang karèt of kĕlé (Soend. *Tjaoe*

kèlèlèt), was- of hars-Pisang, wier groote bladeren aan de onderzijde met eene witte, wasachtige zelfstandigheid zijn bedekt, die door de Javanen wordt afgeschrapt, gesmolten en gezuiverd, en dan een zeer zuiver, wit was oplevert, waarin geen onbelangrijke handel wordt gedreven.

10°. Hoewel in de vorige Gebieden hier en daar enkele Acacia's voorkomen, worden de eigenlijk-gezegde Acaciawouden hoofdzakelijk gevonden in de zuidelijke Neptunische gebergten, liefst op kalkachtigen bodem, en op de voorgebergten en benedenste hellingen van vulkanen. Over het algemeen treft men ze in Oostelijk- en Midden-Java meer aan dan in het westelijke gedeelte, waar zij alleen op het Plateau van Bandoeng eene belangrijke uitgestrektheid hebben. Zij groeien gewoonlijk tusschen de 500 en 1500 vt. boven den zeespiegel; waar zij op eene grootere hoogte worden aangetroffen, gelijk op genoemd Plateau, is zulks alleen daaraan toe te schrijven dat op die uitgestrekte vlakte door den invloed der zonnestralen een grootere warmtegraad wordt ontwikkeld dan op de steile hellingen der bergen. Deze Acaciawouden bestaan hoofdzakelijk uit de Sèngon (Soend. *Djeundjeung*) met slangswijs gebogene, horizontaal liggende takken, welke evenals de stam eene grijze kleur hebben; de Wĕroe (Albizzia procera; Soend. *Hyang*), met witachtigen stam en takken, die schuins opwaarts groeien, en aan hun einde roode peulvruchten dragen; de Kot (*Acacia tenerrima*), en de stekelachtige Pilang (Acacia leucophlaca; Soend. Kolampis), waarvan de gom tot het maken van inkt wordt gebezigd. Zij hebben een fijn-gevind loof en groeien niet dicht nevens elkander, zoodat zij geene schaduwrijke wouden vormen. De grond is tusschen het geboomte meestal met Alang-alang, zelden met struiken of heesters bezet.

11°. De Djati-boomen verdienen, zoowel wegens de groote menigte, waarin zij voorkomen, als ook wegens de bijzondere deugdzaamheid van hun hout vooral voor den scheepsbouw, tot de belangrijkste boomen van Java te worden gerekend. Zij vormen uitgestrekte wouden, die het best tieren op dorre, droge klei-, zand- of steenachtige gronden (nooit op een bodem uit verweerde lava ontstaan), niet hooger dan 500 vt. boven den zeespiegel gelegen; b. v. in de Residentie Tjeribon aan den noordelijken voet van den G. Tjĕrimaï; in Pĕkalongan aan den noordelijken voet van den G. Prahoe; in Sĕmarang ten noorden van den G. Oengaran; en vooral in dezelfde Residentie en in Rĕmbang en Soeråbåjå, waar de Djatiwouden zich uitstrekken van den oostelijken voet van den G. Oengaran en den G. Mĕrbaboe tot nabij Sĕdajoe en Soeråbåjå aan de straat van Ma-

doera; en op andere plaatsen, vooral in de Residentiën Djokjokarta, Madioen en Kĕdiri. De Djatiboomen bereiken hunnen vollen wasdom op den ouderdom van 100 jaren, en hebben dan eene hoogte van 30 tot 40 M.; omstreeks de maand Juli beginnen zij hunne bladeren te verliezen, welke eerst met den aanvang van den regentijd weder uitbotten; en daar ook geene andere struiken er tusschen groeien, staan deze wouden gedurende de maanden Augustus en September geheel dor. Het bloeien begint in den regel in October en duurt tot Mei of Juni. De Alang-alang, die den bodem bedekt, werd vroeger geregeld jaarlijks afgebrand tot bemesting van den grond, doch vooral met het doel om de naburige sawah's, zoo mogelijk, van de lastige plaag der walang-sangit (blz. 109) te bevrijden. Aangezien echter door die branden groote schade aan het jonge plantsoen wordt toegebracht, worden zij in den laatsten tijd van Regeeringswege tegengegaan of zooveel mogelijk beperkt.

12° In de hoogere streken dezer Zone, in oorden waar vruchtbaarheid van den bodem, vocht en warmte samenwerken om aan het plantenrijk de hoogste ontwikkeling te geven, en waar de werking der natuur niet door de hand des menschen wordt bedwongen, prijken in al hunne pracht de eeuwen heugende oorspronkelijke wouden (*Urwälder*). Zij bestaan uit ontelbare boomsoorten, welke eene hoogte van 80 tot 100 en meer voet bereiken, en wier kruinen een loofdak vormen, waardoor dikwijls geen zonnestraal kan dringen; terwijl eene oneindige verscheidenheid van struiken, heester en slingerplanten, vooral rottingsoorten, tusschen en om hunne stammen kruipt en den weg daartusschen zelfs voor het wild gedierte ontoegankelijk maakt. Opmerkelijk zijn hier: vele Ficussoorten (Jav. *Wit arah;* Soend. *Kiara*); die zich meer door hunnen omvang dan door hunne hoogte onderscheiden, en van wier gewelfvormige kruin eene menigte luchtwortels afhangen, welke zich weder in den grond hechten en zoo nieuwe stammen vormen; de Pohon Kapal (*Stelechocarpus burahol;* Soend. *Boerahol*) met zijnen pyramidalen vorm en smakelijke goudgele vrucht, die tijdens den bloei van het rijk van Mataram (blz. 2) alleen door diens Vorsten mocht worden gegeten; vele Tjampaka's (*Michelia*) met hunne prachtige bloemen; de Lĕngsĕr (*Irina glabra;* Mal. *Langsir*), die eerst op de hoogte van 120 vt. bloemen draagt en met een prachtig loofgewelf prijkt; de Djèngkol (*Mimusops acuminata*) en Badali (*Spathodea gigantea*), die dezelfde hoogte bereiken, en uit wier stammen de schijfvormige raderen der buffelkarren uit één stuk worden gesneden; de Amproe badak (*Orchipeda foetida*) en Pomporang (*Calosanthes Indica*), met hunne prachtige, groote bloemen;

de Ramboetan oetan (Soend. *Tjerogol monjèt; Xeraspermum Naranhianum*) en de Sånå, waarvan het bekende *Zonnehout;* Mal. *Angsana* (*Pterocarpus Indicus*); de Antjar of Giftboom (*Antiaris toxicaria*), met zijn giftig melksap; en eene onnoemelijke hoeveelheid andere, van welke sommige over geheel Java verspreid zijn, andere meer in bepaalde streken worden aangetroffen.

b. Cultuurgewassen.

In geene Zone is door de hand der menschen eene zoo groote verandering in het oorspronkelijk voorkomen harer plantbekleeding aangebracht, als in deze Eerste; geene bood ook een zoo uitgestrekt en voor zoo velerlei cultuur bruikbaar terrein ter bebouwing aan. Immers de oppervlakte van den bodem in deze Zone overtreft in grootte verre die van de drie andere gordels te zamen, en levert, door de groote verscheidenheid zoo van bestanddeelen als van ligging, voor alle tropische gewassen en ook voor vele, die in koelere streken tehuis behooren, geschikte gronden op.

De alluviaalvlakten en zacht glooiende berghellingen, waar genoegzame toevoer van water is, zijn voor het grootste gedeelte bedekt met Sawahs of kunstmatig door waterleidingen bevochtigde rijstvelden, welke zich zelfs tot boven de grens dezer Zone uitstrekken, en onafzienbare streken een gedeelte van het jaar op moerassen doen gelijken, die weldra in zacht golvende lichtgroene graanvelden worden herschapen. Waar stroomend water ontbreekt, vindt men op de berghellingen de Tĕgal en Gågåvelden (zie § 21), afgewisseld met akkers, waar Djagoeng (Turksch koorn) hoewel in eene betrekkelijk geringe hoeveelheid wordt verbouwd. De overige ruimte op de bouwvelden, vooral in de onmiddellijke nabijheid der dorpen, wordt ingenomen door onderscheidene soorten van Aardvruchten, waaronder vooral vermelding verdient de Cassave (*Manihot utilissime* Pohl), waarvan de cultuur zich op Java meer en meer uitbreidt, en Groenten (*Sajoer*), tot welke laatste vooral behooren: velerlei peulvruchten (*Katjang*), inzonderheid de *Katjang tjina* (*Araehis hypogaea* L), welke soort voedsel, olie en meststof levert en de *Kĕdèlé* (soja hispida Mönch), waarvan eene geliefkoosde toespijs (tèmpé) bereid wordt en wier boon het voornaamste ingrediënt voor de soja verschaft; eene soort van spinazie (*Bajam*), komkommer-soorten (*Kĕtimoen*), meloenen (*Sĕmangka*), enz. Deze gewassen worden aangekweekt als voedingsmiddelen, om of als toespijs of, bij gebrek, in plaats van rijst te worden gebruikt,

Andere gedeelten van den alluviaalgrond, en wel bij voorkeur de vetste, zijn bedekt met Indigo — (Jav. *Tom*, Mal. en Soend. *Taroem*) plantages en Suikerrietvelden (*Tĕboe*; Soend. *Tiwoe*); hier, en ook in veel hoogere streken, wordt mede Tabak (*Tĕmbako;* Soend. *Bako*) gekweekt.

De boomen, heesters en struiken, welke tot gebruik en tot sieraad in en rondom de dorpen worden aangekweekt en boschjes vormen, waarin deze geheel verscholen liggen, bieden eene oneindige verscheidenheid aan. De vruchtgevende Kanari (eene soort van amandel), Asĕm (tamarinde), Manggistan, Mangga, Ramboetan, Nangka (*Artocarpus integrifolia*), Soekoen (*Articarpus incisa*) of broodboom, vele Djamboesoorten, Doerian, verschillende Djĕroek-soorten (citroen- of Sina-appels), Dalima (granaatappel), Pisang, Nanas (ananas), Papaja (meloenboom), Pinang- (*Areca*), Arèn- en Kalapa- (klapper- of kokos-) palm, en vele andere, worden afgewisseld door de vooral om hunne bloemen aangekweekte Tjampaka- (*Michelia Tjampaca*), Kĕnangga- (*Uvaria odorata*), en Mĕlati- (Jasmijn-) soorten, Sri-gading, Pisang ajĕr, Djoeraï (*Oleander*), Nagasari, en duizenden kleinere bloemdragende boomen en struiken. Verder worden tot verschillende einden aangekweekt: Bamboes, waarvan de Javaan alles maakt; Rameh (Soend. *Kĕpiril* en *Haramaj*; zie blz. 102), een heester die uitmuntend vlas geeft; onderscheidene Pepersoorten, waaronder de Sirih (betel; Soend. *Seureuh*), welker bladeren worden gekauwd, en de Tjabé (Spaansche peper, *Capsicum*) in onderscheidene soorten, wier vruchten den Javaan eene onmisbare toespijs zijn; Kĕmiri, Kĕtapang en Tangkalak, boomen uit wier vruchten of zaad olie wordt geperst (blz. 106); eenige soorten van Kapas-heesters (*Gossypium*), die het tot weven geschikte katoen opleveren, en de Randoe (*Gossampinus*), wiens katoen (Kapok) slechts tot het vullen van kussens en dergelijke dient; Bĕbĕsaran gĕdé (*Broussonctia papyrifera Vent.*), van wiens schors papier en touw wordt vervaardigd; de Kambodja (*Plumieria acutifolia*) en Andjoewang Kasintoe (*Sanseviera latifolia*), die op de begraafplaatsen worden geplant, en de Waringin (Soend. *Tjaringin*; *Ficus religiosa*), eene vijgsoort, die de pleinen (aloen-aloen) bij de woningen der Regenten versiert. In één woord, de rijkdom van Cultuurgewassen in deze Zone is zoo groot, dat het ons niet mogelijk is meer dan de voornaamste ervan hier op te sommen. Naar twee

---

(1) Tot dit geslacht behoort ook de *Kaloewih* (Artocarpus incisa) of *broodboom*, die vooral in de Molukken en op de eilanden van de Stille Zuidzee algemeen verspreid is.

der belangrijkste producten draagt zij wel den naam van Gordel der rijst- en indigocultuur.

Tweede of gematigde Zone; van 2000 tot 4500 vt. boven den zeespiegel.

a. Natuurlijke plantbekleeding of wildernis.

In dezen Gordel, die behalve enkele hoogvlakten (de Plateaux van Tjisëroa, Bandoeng en Pĕnggalĕngan (blz. 227) en andere) hoofdzakelijk slechts een gedeelte der hellingen van vulkanische gebergten bevat, is veel minder verscheidenheid in het algemeen karakter der gewassen waar te nemen dan in de Eerste Zone; waarom hij dan ook slechts in twee Afdeelingen of Gebieden wordt verdeeld.

1°. Sommige gedeelten der hoogvlakten en eenige berghellingen, zooals die van den G. Sindårå, G. Soembing, G. Mĕrbaboe en de noordelijke helling van den G. Mĕrapi (blz. 217—219), waar de oorspronkelijke wouden zijn omgehouwen en de cultuur om deze of gene reden, veelal wegens gebrek aan water, is opgegeven, zijn met allerlei grassoorten, inzonderheid Alang-alang, bekleed, waaruit zich hier en daar verstrooid staande boschjes verheffen. Deze laatste bevatten eenige boomsoorten, die ook in het 7de, 8ste en 9de Gebied der Eerste Zone voorkomen, als de Malaka-boom en verscheidene Acacia's; en daarenboven eenige kleine Vijgsoorten (Soend. *Ambérang*), die soms alleen geheele boschjes vormen; Koenir (Soend. *Koening* = Kurkuma), wiens wortels de bekende gele verfstof opleveren; en vooral drie soorten van Pakoe (Jav. *Pakis*) of Varens (*Alsophila contaminans*, *robusta* en *debilis*), van welke de eerste, Pakoe tijang, de grootste hoogte, 15 vt., bereikt, en zijn fijn-gevind, witachtig groen loof schermvormig van den roodbruinen doornigen stam uitspreidt.

2°. Overigens zijn de berghellingen bedekt met oorspronkelijke hoogstammige wouden, welke in talrijkheid van soorten wellicht, en in grootte van het geboomte zeker, die der Eerste Zone overtreffen. In het benedenste gedeelte van dezen Gordel vindt men nog dezelfde soorten als aan de bovenste grens des vorigen; hoogerop worden zij door andere vervangen, uit wier oneindige verscheidenheid wij alleen zullen vermelden: den Poespaboom, wiens kroon zich op eenen 60 tot 80 vt. hoogen stam verheft en met groote sneeuwwitte bloemen is versierd, en die vooral in de Soenda-districten in groote menigte voorkomt; den Rasamala (*Liquidampar altingiana;* zie blz. 105); den Manggir, met zijne karmozijnroode bloemen, een der prachtigste

boomen van Java; den Kondang, eene vijgsoort, wiens stam een melkachtig sap bevat, waaruit door verdamping wit was wordt verkregen; eindelijk, vooral in Oostelijk Java, Bamboesbosschen van 60 en 70 vt. hoogte, wier stammen een voet in middellijn hebben. Tallooze struiken en slingerplanten vullen de ruimte tusschen de stammen dezer woudreuzen aan.

b. Cultuurgewassen.

Ten opzichte van de cultuurgewassen, waardoor deze Zone zich nog meer dan door de natuurlijke plantbekleeding van de vorige onderscheidt, zoude men haar kunnen noemen den Gordel der koffiecultuur.

Op de 3000 of 4000 vt. hooge hellingen der vulkanische gebergten, somtijds ook reeds lager, zooals op het Plateau van Bandoeng, worden op den uit verweerde vulkanische stoffen bestaanden bodem de Koffieheesters geplant; nu eens op de plaats van gevelde wouden, waar men op kleine afstanden boomen tot beschutting van den koffiestruik heeft laten staan (boschkoffie); dan eens op geheel open terreinen, waar men met hetzelfde doel op nog kleinere afstanden Dadapboomen plant (*Dadap*-koffie); of ook binnen de bamboes-omheiningen der dorpen (Pagar- of haagkoffie). Zie blz. 98.

De Kaneelboom (Mal. *Kajoe manis*), in 1826 het eerst op Java ingevoerd, wordt in deze Zone op verschillende hoogte aangeplant; hij tiert het best op vulkanischen bodem.

De Theeheester wordt mede in deze Zone aangekweekt, doch niet beneden de 3000 vt. hoogte, op geheel van geboomte ontdane bergvlakte of hellingen. (Zie blz. 99).

Ook voor de Kinacultuur schijnt het hoogere gedeelte van deze en het benedenste van de volgende Zone het best geschikt te zijn; althans men vindt de voornaamste kinaplantsoenen op het gebergte tusschen de 1250 en 1950 meters boven den zeespiegel, hoofdzakelijk in de Preanger-Regentschappen.

Behalve deze producten voor de Europeesche markt kweekt de Javaan er ook nog onderscheidene, zoo voor eigen gebruik als voor de Europeesche bevolking van Java. De dorpen worden zeldzamer hoe hooger men stijgt, en de boschjes, waardoor zij omgeven zijn, steeds ijler. Kokos- en Pinangpalmen groeien slechts in het benedenste gedeelte der Zone; hooger tieren nog de Nangka-, Doerèn-, Kĕmiri-, Pisang- en enkele andere vruchtboomen; maar vooral behoort hier tehuis de suiker en toewak leverende Arènpalm. Djagoeng

wordt met goed gevolg gebouwd, en vervangt bij de arme bergbewoners de plaats der rijst. Tarwe (Mal. en Soend. *Tarigoe*; Jav. *Gandoem*) komt in Midden-Java goed voor op eene hoogte van 4000 vt. Aardappelen (*Këntang* of *Oebi wolanda*), kool, uien, salade, rapen, erwten, selderij, artisjokken en andere Europeesche groenten, ook aardbeziën en perziken, slagen uitmuntend op de akkers en in de tuinen, die dikwijls met heggen van de schoonste rozen prijken.

Derde of koele Zone; van 4500 *tot* 7500 *vt. boven den zeespiegel.*

a. Natuurlijke plantbekleeding of Wildernis.

In deze Zone, die, behalve het Plateau van Diëng (blz. 216), het hoogland tusschen den G. Rawoeng en den G. Idjèn (blz. 224) en enkele zachtglooiende ruggen van het Tënggër-gebergte (blz. 222), slechts de meerendeels vrij steile hellingen van vulkanen omvat, kan men de natuurlijke plantbekleeding in vier Afdeelingen of Gebieden onderscheiden.

1°. De hoogstammige, schaduwrijke wouden, die echter een veel geringer aantal boomsoorten bevatten dan in de vorige Zonen. Zij bestaan aan de benedenste grens vooral uit Eiken (*Kajoe*, Soend. *Pasang*; *Quercus*) in groote menigte en onderscheidene soorten; hoogerop uit Laurieren, Kastanjeboomen (*Castanea Javanica*; Jav. *Sarangon*, Soend. *Sanintën*; *C. Argentea*, Soend. *Kalimborot*); Ahornen (*Walik Lar*; Soend. *Bajawi*; *Acer laurinum*); den reusachtigen Soerèn (Jav. en Soend. *Cedrela febrifuga*), en Sëgoeng (*Echinocarpus Sigun*); terwijl eene enkele groote Palmsoort (*Ptychosperma Kuhlii*; Soend. *Soewangkoeng*) alleen in de Soenda-landen schijnt tehuis te behooren. Hoog geboomte met groote schoonkleurige bloemen, zooals in de drie andere gordels in menigte voorkomt, wordt in deze Zone niet aangetroffen.

Tusschen het woudgeboomte van dit Gebied groeit eene menigte heesters en struiken, die met prachtige bloemen zijn versierd: Rhododendrons, Melastoma's, Azalia's, onderscheidene Rubussoorten, en vele andere, vertoonen hare schitterende kleuren tusschen het groen der Varens en Bladmossen, die niet slechts den bodem maar ook de stammen en takken der boomen bedekken.

2°. Eenige grasvlakten (voornamelijk het Plateau van Diëng), moerassen en meren met moerassige oevers komen in deze Zone voor. Het meer Patëngan aan den voet van den G. Patoeha (blz. 213), vele

kleine meren in het Diëng-gebergte, en die in de voorgebergten van den G. Lawoe (blz. 219) en den G. Tĕnggĕr, en de moerassen Råwå gĕdé en Råwå tĕgal badoeng, beide tusschen den voet van den G. Wajang en den G. Papandajan (blz. 213), zijn de voornaamste. Op de droge grasplekken wordt het groen door eene tallooze menigte veldbloemen, waaronder viooltjes en ranonkels, afgewisseld. In het moerassige gedeelte groeien vele grovere grassoorten, waaronder Bajongbong, dat rietachtige stengels heeft ter hoogte van 10 tot 15 vt.; Dringo (Soend. *Djaringaoe*; *Acovus calamus*), en andere moerasplanten. Dit gebied heeft slechts eene geringe uitgebreidheid.

3°. De Anggrang- of *Anggroeng* (*Parasponia parviflora*), (eene soort van Olm-) wouden worden hoofdzakelijk op den G. Kĕloet (blz. 220) en den G. Mĕrapi aangetroffen. Deze boomen hebben slanke grijze stammen en eene ijle kroon met kleine bladeren. Zij groeien op rotsachtigen bodem of op vulkanischen met steenbrokken vermengden zandgrond. Hunne grootste hoogte is 40 vt., en deze neemt af naargelang zij hooger op het gebergte voorkomen.

4°. De Tjĕmårå- (*Casuarina*-)wouden zijn de dennen- of pijnbosschen van Java. Zij komen alleen in het midden- en oostelijk deel des eilands voor en vertoonen zich het eerst aan de benedenste grens dezer Zone, waar zij eene hoogte van 30 tot 50 vt. hebben; hoogerop bereiken zij eene grootte van 80 of 90 vt. Op geheel drogen en kalen bodem verheffen zij hunne stammen lijnrecht opwaarts en dragen schrale kronen van ijl, naaldvormig loof.

b. Cultuurgewassen.

Bebouwde velden worden in deze Zone weinig meer aangetroffen; slechts hier en daar verheft zich een enkele koffietuin of kinaplantsoen eenige honderden voeten boven hare benedenste grens, en vertoont zich op eene kale berghelling, zooals die van den G. Sindårå, G. Soembing en G. Mĕrbaboe, een stuk grond met kool, uien of tabak beplant; maar in het algemeen kan men dezen geheelen Gordel, waar ook geene dorpen meer voorkomen, als onbebouwd beschouwen. Slechts twee gebergten maken hierop eene uitzondering, de G. Diëng en de G. Tĕnggĕr, op wier plateaux en menigvuldige zacht glooiende hellingen in dezen Gordel nog eene menigte dorpen en bebouwde akkers worden aangetroffen. Op den G. Diëng gedijt de tabak het best van geheel Java; en het is deze cultuur, die de Javanen daar hunne dorpjes doet vestigen tot op 6500 vt. hoogte (het dorp Simpoengan); terwijl de handel in dat artikel ook Chineezen er heen

lokt (het dorp Batoer). De G. Tĕnggĕr is tot op 6100 vt. bewoond en bebouwd door de zoogenaamde Heidenen van het Tĕnggĕrsche gebergte (zie § 19), die er Djagoeng, tot eigen gebruik, en Europeesche groenten, aardappelen, kool, uien, enz. ten verkoop teelen.

Vierde of koude Zone; van 7500 *tot* 10000 *vt. boven den zeespiegel.*

In dezen Gordel, die niet meer dan een twintigtal bergtoppen bevat is geen spoor van bebouwing te vinden; en ook de natuurlijke plantbekleeding draagt alleszins de blijken van een koud klimaat en eenen onvruchtbaren bodem. Slechts weinige soorten van boomen en heesters groeien hier en bereiken met hunne gekromde stammen zelden eene hoogte van 30 vt. Eene enkele Boomvarensoort schiet 40 of 50 vt. hoog op en verheft haren top ver boven de wouden van Kajoe bĕsi (*Dodonæa montana*, IJzerhout), die in Oost- en Midden-Java een groot deel dezer Zone beslaan. Eenige Myrthen, Acacia's en Vlierboomen worden afgewisseld door Rhododendrons, Berberissen, Kamperfoelie, Rubussoorten en kleiner struikgewas; terwijl de grond bedekt is met velerlei bloemen, waaronder ook Vergeet-mij-nietjes, Ranonkels, Viooltjes en andere Europeesche in menigte voorkomen.

Ons bestek gedoogde hier slechts eene zeer oppervlakkige en onvolledige schets van de zoo oneindig rijke plantbekleeding van den Javaschen bodem. Voor eene uitvoerige beschrijving daarvan moeten wij naar de meermalen genoemde werken van Dr. JUNGHUHN, Prof. VETH en anderen verwijzen.

§ 6. RIVIEREN.

Van de hellingen der bergen stroomt eene ontelbare menigte beken nederwaarts. Sommige er van ontspringen uit onderaardsche bronnen, andere ontstaan en worden gevoed door dampen, welke uit den bodem opstijgen, zich in de koudere lucht verdikken en dan weder als dauw of regen nedervallen. In haren loop zich met elkander vereenigende vormen deze beken rivieren van meerdere of mindere grootte, naargelang der uitgestrektheid van het terrein, hetwelk zij hebben te doorloopen alvorens de zee te bereiken; terwijl de snelheid van haren stroom bepaald wordt door de sterkere of zachtere helling van dat terrein. Hieruit volgt dat de grootste, en ook de meeste meer of minder bevaarbare, rivieren in de vlakke noordelijke helft van Java worden gevonden; en dat aan de rotsige zuidkust, behoudens

enkele uitzonderingen, slechts onbevaarbare beken en bergstroomen uitwateren. De langwerpige gedaante des eilands en de oost- en westwaartsche richting van het gebergte brengen mede dat aan de oost- en westkust geene belangrijke rivieren worden gevonden.

Bij de hieronder volgende vermelding der rivieren moeten wij ons tot de voornaamste bepalen.

a. *Aan de noordkust uitwaterende, van het westen naar het oosten.*

De Tji-Bantĕn ([1]), in Bantam, ontspringt aan de noordelijke helling van den G. Karang (blz. 211), loopt onder den naam van Tji-Pètèh noordwaarts, op geringen afstand ten westen langs de hoofdplaatsen Sérang en Bantam, en valt in de Baai van Bantam. Zij is slechts nabij haren mond voor zeer kleine vaartuigen bruikbaar.

De Tji-Oedjoeng of Rivier van Pontang, in Bantam, ontstaat in de Afdeeling Lĕbak in het Kĕndang- en Sadjira-gebergte (blz. 226) uit vele beken, van welke de Tji-Oedjoeng, de Tji-Simeut en de Tji-Bĕrang, die bij Rangkas Bitoeng bij elkander komen, de voornaamste zijn. In haren noordwaartschen loop doorsnijdt zij de geheele Residentie, neemt in de Afdeeling Sérang aan hare linkerzijde de beken op, die van den G. Karang afstroomen, van welke de Tji-Bongor en de Tji-Bodjo de belangrijkste zijn, en valt ten oosten van de Baai van Bantam bij Tandjoeng Pontang met drie armen in zee. Zij is voor prauwen bevaarbaar tot aan de handelplaats Kontjang-bala, en door een sĕlokan (kanaal), Tirtajasa genaamd ([2]), verbonden met de

Tji-Doerian of Tji-Kandi. Deze ontspringt in de Afdeeling Buitenzorg op de bergketen, welke zich westwaarts van den G. Salak uitstrekt (blz. 212) en daar de grensscheiding maakt tusschen deze Adsistent Residentie en de Preanger-Regentschappen. Zij loopt in eene noordwestelijke richting, vormt de grensscheiding tusschen Bantam en Batavia en valt in laatstgenoemde Residentie beneden Tanara in zee. Zij is van hare monding af bevaarbaar tot boven het aan den Grooten weg gelegen dorp Tji-Kandi, vanwaar af zij laatstgemelden naam verkrijgt, en waar zij aan hare linkerzijde den toevoer

---

([1]) *Tji* beteekent in het Soendaasch *water* en *rivier*, en wordt in de Soenda-Districten altijd voor de namen van beken en rivieren geplaatst. Dikwijls zijn ook namen van dorpen of gewesten met dit woord samengesteld.

([2]) Dit kanaal werd in 1645 gegraven op last van den Bantamschen Sultan ABOE'L FATAH; volgens ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, Boek III, Dl. II, blz. 281.

ontvangt van onderscheidene beken, welke in Bantam op het Sadjira-gebergte (blz. 226) ontspringen.

De Tji-Dani of Rivier van Tanggĕran ontstaat in het zuiden der Afdeeling Buitenzorg uit onderscheidene beken, die in het Gĕdé-gebergte (blz. 212) haren oorsprong hebben; loopt eerst noordwestwaarts door deze Adsistent-Residentie, onderscheidene beken opnemende, die van den G. Salak afvloeien; stroomt dan bijna recht noordwaarts door het noordelijke gedeelte van Buitenzorg en vervolgens met vele bochten in dezelfde hoofdrichting door de Afdeeling Tanggĕran der Residentie Batavia, waar zij bij Hoek Oentoeng Djawa met vijf monden in zee valt. Zij is tot Tanggĕran, aan den Grooten weg gelegen, voor groote prauwen, en tot Roempin in Buitenzorg voor kleine vaartuigen en vlotten bevaarbaar. Door een in 1667—1680 gegraven sĕlokan, de Mokervaart genaamd, die beneden Tanggĕran begint, is zij verbonden met de

Tji-Angké, een riviertje hetwelk ontstaat uit onderscheidene in Buitenzorg ontspringende beken, van welke de Angké en de Pasanggrahan de voornaamste zijn, die zich nabij de hoofdplaats Batavia vereenigen. Het stort zich ten westen van de hoofdstad in de Baai van Batavia en is door eenen rechter-zijtak, waarin nog de Kroekoet valt, verbonden met de

Tji-Liweung of Groote rivier, zoo genoemd omdat zij de grootste is der vele stroomende wateren, welke in den omtrek der stad Batavia worden aangetroffen. De Tji-Liweung ontstaat in Buitenzorg uit onderscheidene beken, die van den G. Mégamĕndoeng (blz. 226) afvloeien en gedeeltelijk de uitwatering zijn van het meer Tĕlaga warna. Zij doorstroomt deze Afdeeling in eene noordwaartsche richting en is onbevaarbaar tot aan Tandjoeng, op hare noordelijke grens; vandaar af is zij bevaarbaar gemaakt tot aan de stad Batavia, waar zij, in onderscheidene kanalen en grachten afgeleid, de stad doorstroomt en zich eindelijk in de Baai van Batavia ontlast. — Een weinig ten oosten der Tji-Liweung loopt de Sĕlokan of Kalibaroe, een kanaal (1), dat boven de hoofdplaats Buitenzorg uit de Tji-Liweung komt en vrij recht noordwaarts loopt tot bij Weltevreden, waar het in het riviertje Sontar valt. Het Molenvliet (2),

(1) MARTA DI WANGSA, Demang van Kampong Baroe, liet in 1739 dit kanaal gedeeltelijk graven voor de bewatering zijner rijstvelden; later deed de Gouverneur Generaal VAN IMHOF het verlengen tot Weltevreden; het werd voltooid in 1753.

(2) Het werd in het jaar 1648 gegraven door en op aanzoek van den toenmaligen Kapitein der Chineezen, die daarvoor door de O. I. Compagnie met geld werd ondersteund.

een kanaal dat de daarnaar genoemde voorstad van Batavia doorstroomt, ontvangt mede zijn water uit de Tji-Liweung en ontlast zich in de grachten van Batavia.

De Tji-Loewar of Rivier van Antjol, de Tji-Lingsi of Rivier van Bĕkasi en de Tji-Karang zijn weinig belangrijke rivieren, die in het oosten der Afdeeling Buitenzorg ontspringen, met ontelbare kronkelingen de Residentie Batavia doorloopen, door vele zijtakken met elkander gemeenschap hebben, en eindelijk in het oostelijke gedeelte der Baai van Batavia vallen. De Tji-Karang is ook door een rechterarm verbonden met de

Tji-Taroem of Rivier van Krawang. Deze ontstaat uit eene menigte beken, welke haren oorsprong hebben op den G. Tiloe, G. Malabar, G. Sambong, G. Wajang, G. Goentoer (blz. 214) en andere in het zuiden, en op den Boekit Toenggoel en Tangkoeban Prahoe (blz. 213) in het noorden der Preanger-Regentschappen, doorstroomt reeds onder den naam van Tji-Taroem het Plateau van Bandoeng in eene westnoordwestelijke richting; gaat dan noordwestwaarts, tot waar zij de uit het zuidelijk Kĕndang-gebergte komende Tji-Sokan opneemt; zet met deze vereenigd haren loop met groote kronkelingen noordwaarts voort door het zuidwesten der Residentie Krawang, na bij Tji-Kao nog den van den G. Boerangrang (blz. 213) komenden bergstroom Tji-Kao of Tji-Sondari aan hare rechterzijde te hebben ontvangen; maakt vervolgens de grensscheiding uit tusschen Batavia en Krawang; neemt bij de plaats van dezen naam aan hare linkerzijde de uit Buitenzorg komende Tji-Beët op, en stort zich eindelijk in Krawang bij Oedjoeng Krawang in zee met vijf monden, die de namen dragen van Moewara (¹) Bloeboek, M. Bĕsar, M. Pondok, M. Gombong en M. Bladjan. Zij is voor groote koffieprauwen bevaarbaar van Tji-Kao, op de grenzen van de Preanger-Regentschappen en Krawang, af, en heeft daar eene breedte van meer dan 100 vt. Daar echter de bedding op sommige plaatsen zeer klipachtig is, vereischt de vaart omzichtigheid en plaatselijke kennis. In den regentijd is de toevoer van water zoo groot, dat de rivier buiten hare oevers treedt en de lage landen van Krawang overstroomt. De Tji-Taroem was vroeger van veel belang voor het vervoer der aanzienlijke hoeveelheid in de Preanger-Regentschappen geteelde koffie.

De Tji-Lamaja (volgens anderen Tji-Malaja) ontspringt op den G. Boerangrang, doorstroomt de Residentie Krawang van zuid tot noord en valt ten oosten van Oedjoeng Sĕdari in zee.

(¹) Moewara of Moeara is Soendaneesch en Maleisch en beteekent »riviermonding."

De Tji-Asĕm ontspringt op den G. Tangkoeban Prahoe, loopt noordwaarts door Krawang, en stort zich, na aan hare linkerzijde onderscheidene beken te hebben opgenomen, in de Bocht van Tji-Asĕm ten westen van den Hoek van Pamanoekan.

De Tji-Poenĕgara, ook wel Rivier van Pamanoekan genaamd, ontstaat uit onderscheidene beken van de noordelijke helling van den G. Tangkoeban Prahoe en den G. Boekit Toenggoel, loopt aanvankelijk in eene noord-noordoostelijke richting door het District Batoesirap, tot zij aan de oostelijke grens daarvan de Tji-Kramas opneemt. Van hier gaat zij noordwaarts en vormt de oostelijke grens der Pamanoekan en Tji-asĕm landen; verder buigt zij zich noord-westwaarts en vervolgt haren loop in talrijke bochten, langs Pamanoekan, tot aan de dèsa Bobos, waar zij zich in twee armen splitst, die haar water naar zee voeren. Tot aan de hoofdplaats Pamanoekan is deze rivier voor zeeprauwen bevaarbaar.

De Tji-Kramas ontspringt op den G. Gègèr-soentĕn en maakt over hare geheele lengte de grensscheiding uit tusschen het District Batoesirap en Soemĕdang.

De Tji-Séwoe, een kustriviertje, dat de grensscheiding uitmaakt tusschen het District Pamanoekan en de Residentie Tjeribon.

De Tji-Manoek of Rivier van Indramajoe ontstaat in de Preanger-Regentschappen uit onderscheidene beken, die van den G. Papandajan, G. Tjikoraï en G. Agoeng afstroomende zich in het Dal van Garoet (blz. 227) vereenigen. Zij stroomt in eene noord-noordoostelijke richting eerst door genoemde Residentie en vervolgens door Tjeribon, waar zij bij den Hoek van Indramajoe in zee valt met twee monden, den Rambatan en den Tji-Manoek, na in haren loop vele beken en bergstroomen te hebben ontvangen, van welke de voornaamste is de Tji-Loetoeng, die uit de bergketen ten zuiden van den G. Tjĕrimaï (blz. 227) komt, en die zij bij Karang-Samboeng aan hare rechterzijde opneemt. De Tji-Manoek is nagenoeg over hare geheele lengte eene diepe en breede rivier, hoewel door den sterken stroom niet overal bevaarbaar; doch van Karang-Samboeng af is zij zelfs in den drogen moesson voor de grootste prauwen bruikbaar.

De Tji-Losari of Tji-Sanggaroeng ontspringt onder laatstvermelden naam in het zuidoosten van Tjeribon op de bergketen, die de Afdeelingen Koeningan en Galoeh scheidt (blz. 227), maakt vervolgens in haren noordwaartschen loop de grensscheiding uit tusschen Tjeribon en Tĕgal; stroomt langs Losari, waaraan zij haren gewonen naam ontleent, en valt bij Oedjoeng Losari met twee monden in zee. Aan

hare linkerzijde neemt zij verscheidene beken op, die van den G. Tjĕrimaï afvlieten; aan de rechterzijde ontvangt zij bij Tji-Lĕdoek de Tji-Tjangkĕlok, die van den G. Bongkok (blz. 227) komt.

De Tji-Pamali of Kali ([1]) Pamali ontspringt in de Residentie Tĕgal op de bergketen ten westen van den G. Slamat. Zij stroomt eerst noordwestwaarts, vervolgens noordwaarts door de Afdeeling Brèbès, langs de hoofdplaats van dien naam, beneden welke zij bij Sawah Djadjar ten oosten van Oedjoeng Brèbès in zee valt. Zij neemt in haren loop onderscheidene beken op, van welke de voornaamste zijn: aan hare rechterzijde de Kali Héran, die op dezelfde keten ontstaat, en aan hare linkerzijde de Tji-Goenoeng, welke in de bergketen ten zuiden van Tĕgal (blz. 228) haren oorsprong heeft. Door den toevoer van deze wateren wordt zij op 10 palen afstands van hare monding bevaarbaar voor middelmatige prauwen.

De Kali Tjomal, in dezelfde Residentie, Afdeeling Pamalang, ontspringt op de noordoostelijke helling van den G. Slamat, loopt, onderscheidene beken, die van de zich oostwaarts uitstrekkende bergketen afstroomen en van welke de Kali Lajangan de voornaamste is, opnemende, eerst noordoostwaarts tot dichtbij Tjomal en wendt zich dan noordwaarts naar Oedjoeng Pamalang, waar zij met eenen vrij breeden mond in zee valt. Zij is 50 of 60 palen landwaarts in voor middelmatige prauwen bevaarbaar.

De Kali Oeloe Djami vormt gedeeltelijk de grensscheiding tusschen de Residentiën Tĕgal en Pĕkalongan. Zij ontspringt in Pĕkalongan op den G. Rågå Djĕmbangan ten westen van het Diëng-gebergte uit onderscheidene beken, welke de Kali Sĕkarang vormen; deze stroomt noordwestwaarts tot waar zij, nabij de grens van Tĕgal komende, aan hare linkerzijde de Kali Pajingan opneemt en, met deze vereenigd, onder den naam van Kali Sĕragi eene noordwaartsche richting aanneemt; bij de dèsa Oeloe Djami aan den Grooten weg verkrijgt zij den naam van deze plaats en stort zich onder dezen in zee. Zij is slechts over een gering gedeelte voor kleine prauwen bevaarbaar.

De Kali Pĕkalongan, welke door de hoofdplaats der Residentie van dien naam stroomt, ontstaat hoofdzakelijk uit twee onbevaarbare riviertjes, die op den G. Pĕtarangan (blz. 228) ontspringen en zich even boven de hoofdplaats vereenigen. Zij is slechts weinig boven hare monding voor kleine prauwen bruikbaar.

([1]) *Kali*, in het Javaansch *rivier* of *beek*, wordt in Midden- en Oost-Java veelal voor de namen van zoodanige wateren gevoegd, om ze van gelijknamige plaatsen te onderscheiden.

De Kali Batang of Kali Samboeng, insgelijks alleen aan hare monding bevaarbaar, ontspringt op de noordelijke helling van den G. Diëng, stroomt in eene noordwaartsche richting door de Afdeeling Batang der Residentie Pĕkalongan en valt beneden de hoofdplaats Batang in zee.

De onbevaarbare Kali Koetå, die insgelijks van het Diëng-gebergte komt, vormt de grensscheiding tusschen de Residentiën Pĕkalongan en Sĕmarang.

De Kali Kĕndal ontstaat onder den naam van Kali Gĕtas in het Djamboe-gebergte (blz. 228) en valt beneden de dèsa Kĕndal in zee. Zij is slechts weinige palen landwaarts in bevaarbaar, evenals de volgende.

De Kali Woengoe ontspringt onder den naam van Kali Gading in de Afdeeling Kĕndal der Residentie Sĕmarang, op de noordwestelijke helling van den G. Oengaran, stroomt eerst noordwest- en vervolgens noordoostwaarts, en stort zich beneden de dèsa Kali Woengoe in zee.

De Kali Sĕmarang ontspringt op de noordelijke helling van den G. Oengaran onder den naam van K. Korong, en wordt door de Javanen ook Kali Ngaran genoemd (zie blz. 217, noot (¹). Zij loopt noordwaarts langs de westzijde van den weg naar de Vorstenlanden en valt, na de stad Sĕmarang te hebben doorsneden, in zee. Zij is ondiep en nabij de monding, voor welke eene zware bank ligt, geheel verslijkt. Zij heeft door een langs den Grooten weg gegraven kanaal gemeenschap met de

Kali Tĕdoenan of Kali Kondang, die op de oostelijke helling van den G. Oengaran ontstaat, eerst in eene noordoostelijke richting door de Sĕmarangsche Afdeeling Dĕmak stroomt, en dan zich noordwaarts wendende deze van de Afdeeling Sĕmarang scheidt.

De Kali Dĕmak of Kali Sampangan ontstaat uit onderscheidene beken, van welke de Kali Toentang de belangrijkste is, in het moeras Råwå Pĕning bij Ambåråwå ten zuidoosten van den G. Oengaran. In eene noordoostwaartsche richting voortloopende behoudt zij den naam Toentang tot boven de hoofdplaats Dĕmak, waar zij zich splitst in twee mondingsarmen, de K. Dĕmak en de K. Boejaran. Bij Dĕmak neemt zij aan hare rechterzijde nog eene kleine rivier op; en beneden deze plaats scheidt zich aan dezelfde zijde een arm af, welke zich lager in onderscheidene takken splitst, van welke sommige in zee vallen en één uitwatert in de

Kali Tanggoel Angin. Deze ontstaat uit de vereeniging van twee rivieren: de Kali Sérang of Tjidoenan, ook Karang Gĕdé genoemd,

en de Kali Loesi. De eerste ontspringt volgens JUNGHUHN uit talrijke beken, welke afvloeien van de bergketen, die den G. Mërbaboe met den G. Oengaran verbindt (blz. 218), en stroomt eerst noordoostwaarts, dan recht noordwaarts tot op de grenzen van de Residentie Djapårå. De tweede ontstaat uit de bergketenen in de Residentie Rëmbang (blz. 228), en stroomt recht westwaarts totdat zij de Kali Tjidoenan ontmoet en, met deze vereenigd, onder den naam van Kali Tanggoel Angin, in eene noordwestwaartsche richting voortloopende, de grens uitmaakt tusschen de Residentiën Sëmarang en Djapårå. Zij is ver landwaarts in voor kleine vaartuigen bruikbaar.

De Kali Djowånå, in de Residentie Djapårå, ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, welke van de zuidelijke helling van den G. Moeriå in Djapårå afstroomen en zich aan zijnen voet tot eene rivier vormen, die in haren noordoostwaartschen loop nog vele beken opneemt en ook gedeeltelijk de uitwatering is van de groote Råwå (moeras) in het zuiden der Residentie. Zij valt beneden Djowånå in zee en heeft nabij hare monding eene aanmerkelijke breedte en diepte.

De Kali Solo of Bëngawan ([1]), de grootste rivier van Java, ontspringt in het zuiden van Soerakarta. Haar hoofdbron is de Kali Pënambangan, op sommige kaarten ook reeds K. Bëngawan genoemd, die niet ver van de Indische Zee op de bergketen Pagar goenoeng ontspringt en in haren noordwaartschen loop aan hare rechterzijde de wateren opneemt, die van de zuidelijke en westelijke helling van den G. Lawoe komen (K Goentoer, K. Kadoewan, K. Samin enz.), en aan de linkerzijde die, welke op den G. Mërapi hunnen oorsprong hebben (K. Dëngkèng of Dangkan, K. Djëbol, enz.). Na de vereeniging van al deze wateren reeds boven Soerakarta krijgt de rivier eigenlijk eerst den naam van Bëngawan of K. Solo, stroomt verder noordwaarts voort langs de hoofdstad, waar zij aan de linkerzijde de van den G. Mërapi komende K. Pépé opneemt en lager aan de rechterzijde de beken die van den G. Lawoe stroomen (K. Këdoengbang, K. Këntëng enz.), en behoudt die richting totdat zij stuit tegen de bergketen, welke daar het midden des eilands doorsnijdt (blz. 228); wendt zich dan oostwaarts tot aan Ngawi, waar zij de Kali Gëntoeng (blz. 263) opneemt, vervolgt dan met ontelbare kronkelingen haren loop, eerst noord- en vervolgens oost-noordoostwaarts, door de Residentiën Rëmbang (waar zij aan hare linkerzijde door de Kali Këning bij Bådjå Nëgårå nog weder toevoer van water

---

([1]) Bengawan = groote rivier of landstroom.

uit de noordelijke bergketen (blz. 228) ontvangt) en Soeråbåjå, totdat zij zich in laatstgenoemde in de Straat van Madoera stort. Haren hoofdmond heeft zij tegenover het eilandje Mĕngari; een klein gedeelte van haar water ontlastte zich vroeger door twee smalle monden, ten noorden en ten zuiden van eerstgenoemden; de noordelijke, Kali Ngawèn, die in zee viel, is echter sedert lang afgesloten; de zuidelijke stort zich in het kustriviertje Kali Miring. Aan den hoofdmond der Kali Solo is voor eenige jaren een groote stroomleider aangebracht om de verslijking van het vaarwater in den ingang der Straat van Madoera te voorkomen. Aangezien deze maatregel echter niet tot het gewenschte doel heeft geleid, is in het begin van 1893 door de Regeering besloten den mond der Solo te verleggen tot *Sidajoe-lawas*, in de nabijheid van de districts-hoofdplaats Waringinanom en het daardoor afgesneden stuk van de rivier door middel van eenen dam voor het afstroomende water af te sluiten. In verband met dit plan zal in de zoogenaamde Vallei der Solo-rivier, *Bĕngawan-djĕro* (¹) genaamd, uitmakende de noordelijke Regentschappen van Soeråbåjå en de noordoostelijke van Rĕmbang, een bevloeiingskanaal met verscheidene armen worden aangelegd, teneinde deze streken, die tot hiertoe slechts gebrekkig door de rivier besproeid worden, voor landbouw en nijverheid geschikter te maken.

Van haren oorsprong tot aan de vereeniging met de Kali Gĕntoeng is de bedding der Solo klipachtig en de stroom zeer snel; vandaar af wordt deze veel langzamer, en heeft de rivier eene afwisselende breedte van 150 tot 800 vt., terwijl haar hoofdmond nagenoeg 3000 vt. wijd is. In den regentijd is zij voor kleine prauwen tot ver boven Soerakarta, en voor grootere tot aan deze plaats bevaarbaar.

De Kali Gĕntoeng of Gandong of Rivier van Madioen is eene rechter-zijrivier van de Solo. Zij ontstaat in het zuiden van de Residentie Madioen uit vele beken, welke haren oorsprong hebben op de zuidelijke en zuidwestelijke hellingen van den G. Wilis (blz. 220) en op het gebergte dat de Afdeeling Patjitan ten noorden begrenst; stroomt dan, al het water opnemende, dat van de westelijke en noordelijke hellingen van den G. Wilis en de oostelijke helling van den G. Lawoe afvloeit, in eene noordelijke richting door de geheele Residentie Madioen, langs de hoofdplaats van dien naam, en ontlast zich bij Ngawi op de grenzen van Madioen en Rĕmbang in de Solo. Zij is grootendeels bevaarbaar, doch heeft een klipachtigen bodem en zeer sterken stroom.

(¹) Volgens sommigen zou deze vallei vroeger zee zijn geweest en haar ontstaan aan het slib van de Solo-rivier te danken hebben.

De Kali Brantas of Rivier van Kĕdiri, in grootte de tweede van Java, ontspringt op de grens van de Residentien Pasoeroehan en Soeråbåjå uit vele beken, die van de zuidelijke hellingen van den G. Ardjooenå en den G. Kawi (blz. 220) en de westelijke van den G. Tĕnggĕr en den G. Sĕméroe (blz. 222 en 221) afvloeien, en doorstroomt de Afdeeling Malang in eene zuidwaartsche richting tot waar zij aan hare linkerzijde de Kali Moedjang opneemt, welke op den G. Sĕméroe ontspringt; wendt zich dan westwaarts in de richting van het gebergte langs de zuidkust (blz. 228), al het water van de zuidelijke hellingen van den G. Kawi en den G. Kĕloet (blz. 220) ontvangende, totdat zij tegen den voet van den G. Wilis (blz. 220) stuit; hier neemt zij de Kali Trĕnggalèk op (die, van de zuidelijke helling van den G. Wilis afgedaald, eerst zuid- dan oost- vervolgens noordwaarts loopt), en doorstroomt dan, aan beide zijden eene menigte beken van den G. Wilis en den G. Kĕloet ontvangende, in eene noord-noordoostelijke richting de Residentie Kĕdiri, langs de hoofdplaats van dien naam, tot aan de grenzen van de Residentie Soeråbåjå. Hier ontvangt zij de Kali Widas, die het water van de noordelijke helling van den G. Wilis en de zuidelijke van den G. Pandan (blz. 220) afvoert, en wendt zich eensklaps recht oostwaarts om de Soerabajasche Afdeelingen Soeråbåjå en Mådjåkĕrtå van elkander te scheiden; een weinig beneden de hoofdplaats Mådjåkĕrtå splitst zij zich in twee armen: de rechterarm stroomt onder den naam van Kali Brantas, Kali Pòrong of Troesan oost-zuidoostwaarts voort en stort zich op de grenzen van Soeråbåjå en Pasoeroehan in zee; de linker neemt den naam van Kali Màs aan, loopt noordoostwaarts tot op eenigen afstand van de kust der Straat van Madoera en wendt zich dan noordwaarts naar de stad Soeråbåjå, boven welke zij zich in twee takken verdeelt, van welke de westelijkste den naam Kali Màs behoudt en de oostelijkste dien van Kali Pĕgirian aanneemt, die beide de stad doorsnijden en beneden haar in de Straat van Madoera vallen, waarin de Kali Màs met een goed havenhoofd is uitgebracht. In de door deze twee hoofdarmen gevormde delta scheiden zich nog meerdere kleinere takken daarvan af, van welke de Kali Anjĕr (links van de Pòrong) en de Kali Tamba en Kali Pépé (rechts van de Kali Màs) de belangrijkste zijn. De meeste van deze takken verdeelen zich weder in onderscheidene kleinere, van welke vele met elkander gemeenschap hebben. — De geheele rivier is over een aanmerkelijk gedeelte van haren loop, hoewel niet voor zeer groote vaartuigen, bruikbaar.

De Kali Wĕdang, in het westen van de Residentie Pasoeroehan,

ontspringt op het Tĕnggĕr-gebergte en loopt eerst noordoostwaarts en daarna noordwaarts langs Wånårĕdjå en Kraton naar de Straat van Madoera.

De Kali Gĕmbong of Rivier van Pasoeroehan ontstaat uit onderscheidene beken, welke op het Tĕnggĕr-gebergte haren oorsprong hebben, loopt met vele kronkelingen in eene noordwaartsche richting door de Residentie Pasoeroehan en valt bij de hoofdplaats van dien naam in zee.

De Kali Sampéjan of Rivier van Panaroekan, in de Residentie Besoeki, ontstaat uit vele beken, welke haren oorsprong hebben op den G. Koekoesan (blz. 224) en op de heuvelketen, die den G. Ajang met den G. Rawoen verbindt (blz. 224). Zij neemt in haren noordoostwaartschen loop het water op, dat van de oostelijke hellingen van den G. Ranoe en den G. Ringgit of Rĕngĕt (blz. 224) afvloeit, en valt beneden Panaroekan met vier monden tusschen Tandjoeng Ringgit en Tandjoeng Tjina (blz. 204) in zee. Alleen de hoofdarm, bij Tandjoeng Tjina, is nabij de monding voor kleine vaartuigen bruikbaar.

De Kali Tikoes, op de noordelijke helling van den G. Koekoesan ontspringende, stroomt noordwaarts, is onbevaarbaar, en valt beneden Kali Tikoes ten westen van Tandjoeng Tjangkir (blz. 204) in zee.

De Kali Poetih of Banjoe Pahit (blz. 242) is onbevaarbaar en valt ten oosten van Tandjoeng Tjangkir in zee.

b. *Aan de oostkust uitwaterende, van het noorden naar het zuiden.*

De riviertjes, welke hier gevonden worden, zijn alle onbevaarbaar en van weinig uitgestrekten loop. De grootste zijn:

De Kali Badjoel Mati, die de noordelijke grens der Adsistent-Residentie Banjoewangi vormt. Zij komt van den G. Idjèn, loopt eerst noordoostwaarts, en, na nog eene van den G. Kĕndang (blz. 224) afkomende beek te hebben opgenomen, oostwaarts naar zee.

De Kali Banjoewangi, onder den naam van Kali Pĕndot op den G. Rantej ontspringende, vereenigt zich boven hare uitwatering met de Kali Tamboeng, welke op den G. Pĕntil (blz. 224) haren oorsprong heeft. De gemeenschappelijke monding van deze riviertjes vormt de haven der Afdeelings-hoofdplaats Banjoewangi.

Meer zuidwaarts vallen nog de Kali Mĕliwis of Rågå Djampi, de Båmå of Mĕnarang, de Kĕbaman en de Sĕtahil of Larangan in Straat Bali.

c. *Aan de zuidkust uitwaterende, van het oosten naar het westen.*

De Kali Majang ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, welke haren oorsprong hebben op den G. Rawoen en de heuvels, die dezen met den G. Ajang verbinden (blz. 224). Zij loopt door de Residentie Běsoeki in eene zuidwestelijke richting langs den westelijken voet van het gebergte Majang (blz. 229) naar de Indische Zee.

De Kali Poegĕr is de gemeenschappelijke uitwatering van zeer vele beken, welke aan de zuidelijke helling der bergen in het midden der Residentie Bĕsoeki haren oorsprong hebben, en van welke de oostelijkste, Kali Gradji of Bĕdadoeng de voornaamste is; sommige ervan, zooals de Kali Misini, dienen tevens tot afwatering aan het moeras Råwå Bèsèk, dat in het zuiden dezer Residentie gevonden en door het van boven afkomende water gevoed wordt. Beneden het dorp Poegĕr vereenigen zij zich tot eenen breeden riviermond, die ook wel Kali Misini wordt genoemd en tegenover den oosthoek van het eiland Noesa Baroeng in zee valt.

De Kali Gĕtĕm of Kali Djantoeng is de vereeniging van vele beken, welke van de oostelijke hellingen van het Tĕnggĕr-gebergte en de zuidelijke van den G. Lĕmongan en den G. Ajang (blz. 223) afstroomen in de vlakten van Pråbålinggå en Bĕsoeki, en na hare vereeniging de grensscheiding tusschen deze Residentiën uitmaken. Zij stort zich tegenover het midden van het eiland Noesa Baroeng in zee.

De Kali Grindoeloe of Rivier van Patjitan, in de Afdeeling van dezen naam, ontstaat uit de samenvloeiing van het water, hetwelk afstroomt van de oostelijke en zuidelijke hellingen van de bergketen, welke deze Afdeeling ten westen en noorden begrenst (blz. 228), en ontlast zich in de Baai van Patjitan. Zij is slechts in de nabijheid van hare monding voor kleine vaartuigen bruikbaar.

De Kali Opak of Oepak, in de Residentie Djokjokarta, maakt de grensscheiding uit tusschen de gewesten Mataram en Goenoeng Kidoel of Padjang Kidoel. Zij ontstaat uit vele beken op de zuidelijke helling van den G. Mĕrapi en neemt ook een gedeelte op van het water, dat zuidwaarts van den G. Kidoel (blz. 228) afstroomt (de Kali Åjå). Niet ver van de kust neemt zij eene zuidwestwaartsche richting aan en valt met eene bevaarbare monding in zee.

De Kali Prågå ontspringt in de Residentie Kĕdoe op de noordoostelijke helling van den G. Sindårå (blz. 217), loopt eerst oost-noordoostwaarts en vervolgens zuidoostwaarts; neemt eene menigte beken

welke van de zuidwestelijke helling van den G. Oengaran komen, nderheid de Kali Moerang, en ontvangt bij Boroboedoer in het len van Kědoe aan hare linkerzijde

de Kali Elo, een bergstroom, welke de wateren van de westejke hellingen van het Djamboe-gebergte (blz. 228) en den G. Měraboe afvoert.

let deze vereenigd zet de Prågå haren loop zuidoostwaarts voort op de grens van Djokjokarta, waar zij de van den G. Mĕrapi ende K. Krasak opneemt; wendt zich dan eerst zuidwestwaarts, volgens weder zuidoostwaarts, steeds een grooten toevoer van er van de zuidwestelijke hellingen van den G. Mĕrapi ontvangende, stort zich eindelijk met eenen recht zuidwaarts loopenden, zeer len mond beneden Bròsot in zee. Deze rivier is door haren kliptigen bodem en geweldigen stroom ten eenenmale onbevaarbaar.

e onbevaarbare Kali Bågåwåntå, die bij Sĕmangi op de grenzen Residentiën Djokjokarta en Bagĕlên in zee valt, ontspringt aan zuidelijke helling van den G. Soembing, en doorstroomt met eenige nkelingen in eene zuidwaartsche richting het oosten van laatstoemde Residentie. Niet ver van haren mond neemt zij aan de hterzijde

de in den regentijd voor kleine prauwen bevaarbare Kali Lérang p, die van het westen naar het oosten evenwijdig met Java's uidkust stroomt en tot afvoeringskanaal dient voor het water, lat van de zuidwestelijke helling van den G. Soembing komt, en roeger voor de Råwå's of moerassen, welke in de Afdeelingen ĕboemèn en Koetå-ardjå worden gevonden. Sedert zijn deze moeassen grootendeels tot sawah's gemaakt, terwijl het nog overtolige water door een gegraven kanaal — Kali Wawar — geloosd vordt.

e gemeenschappelijke monding van deze rivieren wordt ook wel ewara Kali Lérang, of ook Kali Kadilangoe genoemd, naar een iviertje van de Bågåwåntå.

e Kali Sĕrajoe ontspringt in de Residentie Bagĕlên uit beken, lke van de westelijke helling van den G. Soembing en de zuijke van den G. Sindårå afkomen, en doorstroomt de Residentie ljoemås in eene west-zuidwestwaartsche richting, al de wateren emende van de zuidelijke helling der bergketen, die den G. ng met den G. Slamat verbindt (blz. 228). Van deze is de voormste de

Kali Pĕkatjangan, die, van den G. Rågå Djĕmbangan komende n met andere bergstroomen vereenigd, onder den naam van Kali

Kĕlawèn een weinig boven de hoofdplaats Banjoemâs aan de rech zijde in de hoofdrivier valt.

Op eenigen afstand beneden de hoofdplaats, daar waar de Sĕr de grensscheiding begint te maken tusschen de Afdeeling Tjĕlat en Banjoemas, wendt zij zich zuidwestwaarts en vervolgens zu waarts en valt in het westen van de Schildpadbaai in zee. De m ding is door eene bank en daarop staande branding volkon onbevaarbaar. Een kanaal, de Kali Jåså of Sĕloekan, voert van weinig boven de monding, evenwijdig met het strand en den Zui lijken weg, naar de haven van Tjĕlatjap, waardoor de Kali Sĕra dienstig wordt voor den afvoer van producten en Tjĕlatjap de sta plaats van de Residentiën Banjoemâs en Bagĕlên is.

Ten westen van de Kali Sĕrajoe, tusschen deze en de Tji-T doewi, ontlasten zich nog een aantal kleine riviertjes of kreken noorden van Noesa Kambangan, zooals de Tji- Donan, Tji-Awo Tji-Beureum en andere, die door ongeregelde en belette afwateri aan de streek haar moerrassig karakter geven.

De Tji-Tandoej ontspringt op den G. Tjakraboewana (blz. 227) zuidwesten van den G. Tjĕrimaï op de grenzen van Tjeribon en Preanger-Regentschappen, en scheidt eerst deze beide Residentië en vervolgens laatstgenoemde en Banjoemâs van elkander. De T Tandoej stroomt eerst zuidwaarts door het dal tusschen den G. G loenggoeng en den G. Sawal (blz. 215) en wendt zich dan, om d voet van laatstgenoemden heen, oostwaarts langs de zuidelijke gre van de Afdeeling Galoeh, tot waar deze tegen Banjoemâs aanslu Hier ontvangt zij aan hare linkerzijde

de Tji Moentoer, die van den G. Bongkok (blz. 227) komende, Afdeeling Galoeh in eene zuidoostwaartsche richting doorstroom

de Tji-Djolang, welke aan den voet van den G. Tjĕrimaï on springt en zich door eene dalkloof in den G. Bongbok eenen w zuidoostwaarts baant, totdat zij de Tji-Tandoej ontmoet; en

de Tji-Kawoeng, welke ontstaat uit de samenvloeiing van onde scheidene riviertjes, welke op het zuidelijke grensgebergte van Residentie Tĕgal hunnen oorsprong hebben; zij valt lager dan Tji-Djolang op eenigen afstand van Siloeman in de Tji-Tando

Door dezen toevoer, alsmede door andere reeds vroeger opgenome beken, aanmerkelijk vergroot loopt de Tji-Tandoej nu zuid-zuidoos waarts, neemt aan hare rechterzijde nog eene belangrijke beek, d Tji-Sĕhĕl, op, waardoor zij aanzienlijk wordt verbreed, en stort zic eindelijk in de baai Sĕgara 'Anakan met twee monden, van welk de zuidelijkste insgelijks Tji-Sĕhĕl heet en waarnaar ook de reed

r zoo genoemd wordt. De Tji-Tandoej kan eenige uren ver den opgevaren tot aan de Districts-hoofdplaats Bandjar, van waar koffie, afkomstig van Z. O. Preanger en van de Afdeeling Galoeh Tjeribon uit de Gouvernements-pakhuizen met prauwen naar atjap wordt afgevoerd, die van hier veelal met zout geladen gkeeren.

le Tji-Mĕdang ontspringt in het gebergte in het zuidoosten der anger-Regentschappen, neemt aan hare linkerzijde de mede daar springende Tji-Goegoer op, en valt na eenen korten loop in zee.

le Tji-Woelan, in de Preanger-Regentschappen, ontspringt op de keten, welke den G. Tjikoraï met den G. Galoenggoeng verbindt. st in eene oost-zuidoostelijke richting stroomende, neemt zij aan e linkerzijde onderscheidene van laatstgenoemden berg afdalende en op, en wendt zich dan zuidwaarts naar zee, aan de rechter-e nog eenige beken opnemende, welke van de zuidoostelijke helling den G. Tjikoraï afdalen en zich gedeeltelijk in de Tji-Longan eenigen. Zij is slechts een paar uur boven hare monding be-rbaar.

)e Tji-Boeni ontspringt in het Preanger-Regentschap Tji-Andjoer op bergketen, welke zich noordwestwaarts van den G. Patoeha uit-kt (blz. 227), loopt eerst westwaarts en vervolgens zuid-zuidwest-irts met vele kronkelingen naar zee. Op eenige palen afstands haren mond ontvangt zij aan de rechterzijde de Tji-Djampang en lager de Tji-Palaboehan, welke beide in de)jampang-districten der Afdeeling Soekaboemi ontstaan. Beide zijn nbevaarbaar.

)e Tji-Kaso, uit vele beken in het Kĕndang-gebergte ontspringende, kt gedeeltelijk de grensscheiding uit tusschen de Districten Djam-g Tĕngah en Djampang Koelon, heeft een zeer kronkelenden loop, onbevaarbaar, en valt een weinig ten westen van de Tji-Boeni zee.

De Tji-Karang bepaalt haren loop tot het zuidwestelijke gedeelte Preanger-Regentschappen en is slechts weinig bevaarbaar.

De Tji-Mandiri, in het Regentschap Tji-Andjoer, ontspringt volgens GHUHN uit eene bron op den top van den G. Mandalawangi . 212) en vele beken, die van de zuidelijke helling van den Gĕdé afstroomen. Na zich vereenigd te hebben verlaten zij hare dwaartsche richting, en de rivier stroomt nu bijna recht west-arts, totdat zij in de Wijnkoopsbaai valt, na eerst nog al het ter, dat van de zuidelijke hellingen van den G. Panggĕranggo en G. Salak afdaalt (waaronder de Tji-Djati de voornaamste berg-

stroom is), aan hare rechterzijde te hebben ontvangen. Zij is v hare monding af drie of vier uren opwaarts bevaarbaar voor klei prauwen.

De Tji-Barénoh, die voor een gedeelte de grens vormt tussch Bantam en de Preanger-Regentschappen.

d. *Aan de westkust uitwaterende, van het zuiden naar het noorden.*

De Tji-Panimbang of Tji-Liman, in de Residentie Bantam, o springt in het Kĕndang-gebergte in de Afdeeling Lĕbak, loopt eene west-noordwestelijke richting en stort zich in de Peperbaai.

De Tji-Boengoer ontstaat uit vele beken, die op de zuidelij helling van den G. Poelasari en G. Karang ontspringen, eerst rec zuidwaarts en na zich vereenigd te hebben west-noordwestwaar stroomen, om een weinig ten noorden van de Tji-Panimbang in Peperbaai te vallen.

De Tji-Bĕtoeng of Pasang-Tawing, zijnde de uitwatering van h op blz. 231 genoemd bergmeer Dano.

Deze rivieren zijn onbevaarbaar.

Behalve de hierboven opgenoemde, storten zich nog aan alle kust van Java ontelbare kleine rivieren of beken in zee, welke wij echte daar zij wegens hare volstrekte onbevaarbaarheid minder belangrij zijn, met stilzwijgen voorbijgaan.

§ 7. Wegen en telegraaflijnen.

Java wordt in alle richtingen door vele goede wegen doorsnede die voor een groot gedeelte voor rijtuigen bruikbaar zijn. Wa dit laatste door het terrein onmogelijk wordt gemaakt, gaan zij ov in paden, die voor paarden begaanbaar zijn, en op enkele plaats in voetpaden. De rivieren worden deels over bruggen, deels o vlotten gepasseerd.

De hoofdwegen zijn de Groote Postweg en de Groote Zuidelijk weg, van welke beide een aantal zijtakken uitgaan.

Groote Postweg.

De voornaamste weg is de, op last van den Gouverneur-Genera Daendels aangelegde, Groote Postweg. Het is een schoone breed grintweg, die bij Anjĕr aan de noordwestkust begint, oostwaart voortloopt naar Batavia, dan zuidwaarts gaande de Residentie va

dien naam doorsnijdt, vervolgens in eene oostwaartsche richting door de Preanger-Regentschappen, buiten Krawang om, naar Tjeribon gaat en van die hoofdplaats meestal op geringen afstand van de noordkust zich voortzet, tot waar hij bij Soembĕrwaroe aan den noordoosthoek des eilands eindigt. (Zie onder Java, § 9, Bĕsoeki). Op elke 400 Rijnl. roeden (1506,94 meter, $16^{1}/_{2}$ minuut gaans) staat een paal als afstandswijzer; en ook die afstand wordt een *Paal* genoemd. Alle afstanden op Java worden bij zoodanige Palen berekend. De onderstaande tabel geeft een overzicht van de Residentiën en voornaamste plaatsen, door en langs welke de Groote weg gaat.

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Bantam . . .	*Anjĕr*, (¹) Tji-gading, Kramatwatoe, *Sérang*, Tji-trap, Oendĕrandir, Tji-kandi.	
Batavia . . .	Sĕntoel, Tjibadak, *Tanggĕrang*, *Batavia*, Weltevreden, *Meester Cornelis*, Bidara Tjina, Tandjoeng, Tji-mangis, Tji-binoeng, Tjiloewar, *Buitenzorg*, Wangoen, Tji-Krètèk.	
Preanger-Regentschappen.	Tji-Tjoeroeg, Parakan-Salak, Karang tĕngah, *Soekaboemi*, *Tji-Andjoer*, Tji-héja, Radja-mandala, Tji-mahi, *Bandoeng*, Sindang-laja, Oedjoengbroeng, Tandjoeng-sari, *Soemĕdang*, Tji-beureum, Tjongéang.	Oorspronkelijk liep de weg van Wangoen over Gadoh, Tji-Seroa, Toegoe, Andjawar, Tji-panas en Tji-hérang naar *Tji-Andjoer*. Het gedeelte tusschen Tji-Seroa en Tji-panas was een zeer moeielijke bergweg over den Megamendoeng. Men heeft daarom den hiernaast vermelden weg aangelegd, die tusschen den Salak en den Gedé door en om den zuidelijken en oostelijken voet van laatstgenoemd gebergte loopt.
Tjeribon . . .	Karang-samboeng, Djati-wangi, Parapatan, Palimanan, Plèrèd, *Tjeribon*, Moendoe, Pĕngarĕngan, Gĕbang, Losari.	
Tĕgal	Losari, Tandjoeng, *Brèbès*, *Tĕgal*, Kramat, *Pĕmalang*, Tjomal, Oeloedjami.	
Pĕkalongan .	Wiradèså, *Pĕkalongan*, *Batang*, Simbang, Soebah.	
Sĕmarang . .	Troekå, *Kĕndal*, Kaliwoengoe, *Sĕmarang*, Gĕnoeh, Karang-tĕngah, *Dĕmak*, Tjangkring, Tanggoel Angin of Karang-anjar.	

(¹) De cursief gedrukte namen zijn Hoofdplaatsen van Afdeelingen. Zie verder de *Kaart van de gewone wegen op Java-Madoera* achter het Koloniaal Verslag van 1885.

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Djapårå . . .	*Koedoes*, *Pati*, *Djowånå*, Mangoenan.	
Rĕmbang . .	Waroe, *Rĕmbang*, Lasĕm, Baptjar, Djĕnoe, *Toeban*, Rĕmbès.	
Soeråbåjå. . .	Prambon, *Sidajoe*, Boengah, *Grĕsik*, *Soeråbåjå*, Wånåkråmå, *Sidåardjå*, Pòrong.	
Pasoeroehan .	Gĕmpol, *Bangil*, Gĕmpèng, Bandoengan, Kraton, *Pasoeroehan*, Rĕdjaså, Grati.	
Pråbålinggå .	Tongas, *Pråbålinggå*, Dringoe, Gĕnding, Pĕdjarakan, *Karĕksan*, Pahitan.	
Bĕsoeki . . .	Banjoe-angĕt, *Bĕsoeki*, Mlandingan, Boengatan, *Panaroekan*, Sitoebåndå, Ardjåså of Kali-tikoes, Soembĕrwaroe.	

Zuidelijke weg.

In de Residentie Soeråbåjå scheidt zich van den Grooten weg een tak af, welke den naam draagt van *Zuidelijke weg*, en in eene westwaartsche richting geheel Midden-Java doorloopt, aanvankelijk door het midden, later langs de zuidkust des eilands. Deze weg, bij welks aanleg alle bergen zorgvuldig vermeden zijn, loopt om hunnen voet met zeer groote bochten, door en langs de volgende Residentiën en plaatsen, naar Tjĕlatjap in Banjoemås:

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Soeråbåjå. . .	Wånåkråma, Wånåsari, *Mådjåkĕrta*, Wiåsåbå of Mådjå-agoeng, Djombang.	Bij Wånåkråmå aanvang van den weg. Vanhier tot *Kediri* loopt hij langs of op geringen afstand van de Kali Brantas.
Kĕdiri	Kĕrtåsånå, Papar, *Kĕdiri*, Ngandjoek, Wilangan.	Van *Kediri* tot *Madioen* om den O. en N. voet van den G. Wilis.

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Madioen . . .	Tjaroeban, *Madioen*, Mahospati, Poerwådadi, *Ngawi*, Gĕndingan.	Van *Ngawi* tot *Soerakarta* op geringen afstand langs den rechteroever der Kali Solo, om den N. en W. voet van den G Lawoe.
Soerakarta . .	Sĕragèn, Såkå-winangoen, *Soerakarta*, Kartåsoerå, Klatèn, Prambanan.	Van *Soerakarta* een paardenpad langs de Kali Penambangan, naar de Baai van Patjitan. Van Kartåsoerå tot *Djokjokarta* langs den Z. O. voet van den G. Merapi.
Djokjokarta .	Kalasan, *Djokjokarta*, Bantoel, Bròsot, Galoer.	Van Bròsot, aan den rechteroever en nabij den mond der Kali Prågå, gaat de weg op geringen afstand langs de zuidkust.
Bagĕlèn . . .	Sĕmangi, Poerwå-dadi, *Poerwårĕdjå*, *Koetå-ardjå*, Prèmboen, Kĕdoeng-tawon, *Kĕboemèn*, *Karanganjar*, Gombong.	Bij Semangi wendt de weg zich noordwaarts, in de richting van de Bågåwåntå naar *Poerwåredjå*.
Banjoemås . .	Soempioeh, Boentoe, Sampang, Adirĕdjå, *Tjĕlatjap*.	Bij Sampang wendt de weg zich zuidwaarts langs den linker-oever der Kali Serajoe naar Adi-redjå, en loopt vandaar verder langs de kust tot *Tjelatjap*.

Zijtakken van den Grooten postweg.

Van den Grooten weg strekken zich verder in alle richtingen eene menigte, voor rijtuigen of paarden bruikbare, zijtakken naar de voornaamste plaatsen uit. De belangrijkste zijn de volgende:

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Bantam. . . .	Van *Anjĕr* naar *Tjaringin* en Laboehan.	Langs de westkust. [1]

[1] Deze weg is in 1883 door den vloedgolf vernield, doch van lieverlede gedeeltelijk weer hersteld.

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
	Van *Sérang* naar Bantam.	Door de geheele Residentie in alle richtingen paardenpaden naar de zuidkust.
	Van *Sérang* over *Pandéglang* naar *Tjaringin* ([1]) en naar *Rangkas Bètoeng*, en vanhier Z. W. naar Goenoeng Kĕntjana en Z. O. naar Sadjira.	Over den O. voet van den G. Karang.
Batavia. . . .	Van *Batavia* over Tanabang, Kĕbajoeran en Parong naar *Buitenzorg*.	
Batavia, Krawang en Tjeribon	Van *Meester Cornelis*, over Bĕkasi, Tji-karang en Krawang naar Dawoenan en *Poerwakarta*. Boven Poerwakarta scheidt zich een tak af, die over Kali-djati, Poerwadadi, Tji-asĕm, Pamanoekan, Kandang-awoer, *Indramajoe* en Karang-ampèl en Tangkil naar Kadjaksan gaat, waar hij zich weder met den Grooten weg vereenigt.	
Preanger-Regentschappen.	Van *Tji-Andjoer* zuidwestwaarts over Soekaradja en *Soekaboemi* naar Tji-kĕmbar naar Pĕlaboehan aan de Zuidkust; en noordwaarts naar Tji-kalong.	Van Tji-kembar wegen naar de Wijnkoopsbaai en de zuidkust.
	Van *Bandoeng* westwaarts over Tji-mahi (vanhier een tak zuidwaarts naar Tji-lilin), Tjipadalarang (vanhier een tak noordwaarts naar Plèrèd en Poerwakarta), Radjamandala en Tji-héja naar *Tji-Andjoer*.	
	Van *Bandoeng* zuidwaarts naar Bandjaran en Kopo.	
	Van *Bandoeng* zuidoostwaarts over Tji-paraj en Madjalaja naar Tji-tjalĕngka.	
	Van *Bandoeng* oostwaarts over Oedjòeng-broeng, Tji-tjalĕngka en vanhier zuidwaarts over Bloeboer, Lèlès, Trogong, Garoet, Mangoenrĕdja, *Tasik-mèlaja* en *Mangoendjaja* naar Bandjar.	Een aantal paardenpaden naar de zuidkust.

([1]) Dit gedeelte, dat over den G. Pandat voert, is niet voor rijtuigen bruikbaar.

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
	Van *Bandoeng* noordoostwaarts over Tandjoeng-sari naar *Soemĕdang*, en vanhier zuidoostwaarts over Dĕrmaradja, Mĕlambong, Tji-awi en Indihiang naar *Tasik-mĕlaja*, vanwaar een zijtak over Singaparna naar Mangoenrĕdja.	
Tjeribon . . .	Van Karang-samboeng over *Madjalĕngka* en Radja-galoeh naar Parapatan, waar deze tak zich weder met den Grooten weg vereenigt.	
	Tusschen *Madjalĕngka* en Radjagaloeh scheidt zich nog een korte tak zuidwaarts af naar Madja.	Van Madja en van Telaga paardenpaden, die gemeenschap hebben met de zijtakken in het Z. O. der Preanger-Regentschappen.
	Van *Tjeribon*, over den oostelijken en zuidelijken voet van den G. Tjĕrimaï, langs Tjilimoes, *Koeningan* en Tjikidjing naar *Tji-amïs* met een zijtak van Tjikidjing naar Tĕlaga.	
Tĕgal.	Van *Tĕgal* naar Bandjaran, waar de weg zich in tweeën splitst, en de westelijke tak over Lĕbaksioe, Bandjar-anjar, Margasari en Boemiajoe naar Adjibarong, en de oostelijke over Djati-nĕgårå naar Randoe-dangkal gaat.	Beide deze takken hebben gemeenschap met zijtakken van den Zuidelijken weg in Banjoemås. Zie blz. 273.
Pĕkalongan. .	Van *Pĕkalongan* over Masin naar Sĕdajoe.	Deze tak heeft door een paardenpad over den G. Diëng gemeenschap met eenen zijtak van den Zuidelijken weg in Banjoemås. Zie blz. 273.
Sĕmarang, Kĕdoe, Djokjokarta en Soerakarta.	Van *Sĕmarang* over Oengaran naar Bawèn, waar de weg zich in twee takken splitst, die oost- en westwaarts langs den G. Mĕrbaboe en G. Mĕrapi en hunne noordelijke voorgebergten loopende, zich met den Zuidelijken weg vereenigen. De westelijke tak gaat over *Ambåråwå*, Mĕdånå en Sĕdjang naar *Magĕlang*, waar hij zich weder in tweeën splitst; de eene arm gaat over Salaman naar *Poerwårĕdjå* (zie blz. 273); de andere over Moentilan, Tèmpèl	Van Sedjang gaan nog twee kleinere takken, een N. W. waarts over *Temanggoeng* naar Moentong in het gebergte ten oosten van den G Prahoe (blz. 216), en een

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
	en Sléman naar *Djokjokarta*. De oostelijke tak gaat over *Sålåtigå*, Kaligandoe, Tĕngaran, Ampèl en Båjålali naar Kartåsoerå.	oostwaarts naar den G. Andong (blz. 218). Tusschen Bawèn en *Sålåtigå* scheidt zich een kleine tak oostwaarts af, over Klåpå naar Tempoeran, en vandaar een paardenpad naar Mitreng.
Sĕmarang, Kĕdoe, Bagĕlên en Banjoemâs.	Van *Ambårâwå* over Sĕdjang, *Tĕmanggoeng*, tusschen den Soembing en Sindårå door, over Wånåsåbå, *Bandjar-Nĕgårå* en *Banjoemâs* naar *Tjĕlatjap*.	Nieuwe weg in 1867 aangelegd. Deze weg vereenigt zich met den Zuidelijken postweg naar Tjilatjap te Boentoe, Zuidwaarts van Banjoemâs.
Sĕmarang. . .	Van *Dĕmak* over Dempet, Boegĕl, Poerwådadi en Wiråsari naar Koewoe (blz. 232).	Van Dempet een tak Z. waarts naar Mitreng, en vandaar terug naar Godong. Van Poerwâdadi een tak N. waarts naar *Grobogan*.
Djapårå. . . .	Van *Koedoes* langs den Z. W. voet van den G. Moeriå naar *Djapårå*. Van *Pati* en van *Djowånå* wegen noordwaarts naar Tajoe en vandaar naar Wånårĕdjå. Van *Pati* over Gaboes, Kajèn en Tjĕngkal-sèwoe naar Såkålilå.	Van *Djapårå* om het N. van den G. Moeriå heen, een paardenpad naar Tajoe. Van Såkålilå een paardenpad naar het boven vermelde Grobogan.
Rĕmbang en. Soeråbåjå . .	Van *Rĕmbang* over Soelang naar *Blorå* en van daar over Djĕpon, Ploentoeran, Padangan en Pandjoenan (Ngoempah) naar Bådjånĕgårå. Even ten zuidwesten van laatstgenoemde plaats zendt hij in oostelijke richting een zijtak uit naar Soembĕrrĕdjå, Bowĕrnå en Brabat, waar hij de grens van Soeråbåjå overschrijdt, naar Lamongan en Grĕsik in aansluiting met den Grooten Postweg aldaar. De weg zelf volgt van af Bådjånĕgårå den rechteroever van de Solorivier, steekt haar bij Tawangsari over en zet zich voort over Rĕngĕl naar Toeban aan den Grooten Postweg. Van Padangan loopt een tak zuidwaarts naar Ngråhå en vandaar een paardenpad naar Ngawi.	Van Padangan een kleine tak zuidwaarts naar Tjengang, en vandaar een paardenpad naar *Ngawi* aan den Zuidelijken weg. Van *Toeban* een paardenpad naar Bedahan. Van Bedahan naar *Lamongan* paardenpaden naar de binnenlanden van Soeråbåjå, en naar onderscheidene punten van de Kali Brantas.

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Madoera . . .	Van *Sidajoe* naar *Lamongan*. Van Kamal (tegenover *Soeråbåjå*) noordwaarts over Pĕdĕng naar *Bangkalan;* en van daar, grootendeels langs de zuidkust, over Tanah-méjrah, Baléga, *Sampang*, Dĕrmatandjoeng, *Pamĕkasan*, Sindang, Kapédi, Dingdakèh, Bloetoe, *Soemènap* en Andoelang naar Lombang op de noordoostkust.	Van Pedeng (een paar paal benoorden deze plaats) een paardenpad naar Sotjä. Van *Bangkalan* een paardenpad naar Arosbaja, een naar Sambilangan en een naar Sotja. Van *Pamekasan* naar Boender, Tembéroe en Dempo, en van *Soemenap* naar Maringan dergelijke paden. Langs de noordkust loopt een pad, dat gedeeltelijk met rijtuig, gedeeltelijk slechts te paard kan begaan worden. Ook heeft men nog een weg van Kamal langs de Zuidkust tot Kadoendoeng en van hier naar Baléga.
Pasoeroehan .	Van *Pasoeroehan* over Kĕdjajan, Wånårĕdjå, Pròtong, Singåsari, *Malang* en Kĕpandjèn, naar Gondanglĕgi.	Van *Malang* een paardenpad, over de N. hellingen van den G. Kawi en den G. Keloet naar *Kediri*. Van Gondang-legi een paardenpad naar Srigondjå op de zuidkust, tegenover het eilandje Sempoe.
Pråbålinggå en Bĕsoeki. . .	Van *Pråbålinggå* over Klakah en *Loemadjang* naar Poegĕr. Van Loemadjang loopt de weg ook in zuidelijke richting door naar Tèmpèh en van daar naar Pasirihan en Djarit. De weg naar Poegĕr is in de laatste jaren van Djåsåwilangoen af onbruikbaar geworden.	Paden van Loemadjang naar den G. Brårnå, en naar de zuidkust.
Bĕsoeki. . . .	Van Sitoebåndå (een weinig ten oosten van *Panaroekan*) over *Båndåwåså*, Maësan, Soegĕr, Djèmbĕr en Baloeng naar Poegĕr. Van een weinig beoosten *Bĕsoeki* naar *Båndåwåså*.	
Banjoewangi.	Van Badjoel-mati over *Banjoewangi* en Rågå-djampi naar Kradĕnan.	Van Badjoel-mati naar Soemberwaroe een voor rijtuigen geschikte weg door de wildernis.

Zijtakken van den Zuidelijken weg.

Ook van den Zuidelijken weg gaan vele zijtakken uit, waarvan de meeste door paardenpaden met de zijtakken van den Grooten weg gemeenschap hebben. Zij zijn voornamelijk:

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Kĕdiri	Van *Kĕdiri* langs de Kali Brantas zuidwaarts naar Pakoentjèn en Ngoedjang, waar de weg zich in tweeën splitst en de eene tak oostwaarts loopt over Sringat en *Blitar* naar Kalipang; terwijl de andere zich om den zuidelijken voet van den G. Wilis wendt, over *Toeloeng-agoeng*, Kalang-brĕt, Trĕnggalèk en Ngasinan naar Tawing.	Van *Kediri* een paardenpad naar Sringat. Een weinig voorbij *Blitar* scheidt zich bij Garum een tak af, die noordwaarts loopt naar de Tjandi Penataran (zie § 9). Van *Blitar* een paardenpad over Welingi naar Kepandjèn op den weg van *Pasoeroehan* naar Gondang-legi (blz. 274). Van Welingi een paardenpad noordwaarts, om den G. Kawi heen, naar *Malang*. Van *Toeloeng-agoeng*, Pakis en Trenggalèk paardenpaden naar de Baaien Segårå-wedi, Panggoel en tusschenliggende plaatsen.
Madioen . . .	Van *Madioen* langs den W. voet van den G. Wilis naar *Pånåråg*å. Hier scheidt de weg zich in drie takken; de een gaat zuidoostwaarts over Djaboeng naar Taman-sari; de tweede zuidwaarts over Gĕmoelak naar Sĕlahong; de derde westwaarts over Ardjå-Winangoen naar Soemåråtå.	Van Taman-sari een paardenpad naar *Trenggalèk*. Van Selahong paardenpaden naar de zuidkust. Van Soemåråtå een paardenpad, over het Gebergte van Kadoewan en den W. voet van den G. Lawoe, naar *Soerakarta*.
Madioen . . .	Van Mahospati over *Poerwådadi* naar *Ngawi*.	
Soerakarta . .	Van Mahospati naar *Magètan*. Van Palor over Karang-anjar en Singon naar Karang-Pandan op de westelijke helling van den G. Lawoe.	Van *Magètan* een paardenpad over den G. Lawoe naar Karang Pandan in Soerakarta.
Djokjokarta .	Van *Djokjokarta* oostwaarts over Rådjå-winangoen en Tĕgal-sari tot Pijoengan aan de Kali Oepak en zuidwaarts naar Imågiri.	Van de Kali Oepak een paardenpad over den G. Kidoel en G. Sèwoe naar de Baai van Patjitan.

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Bagĕlèn en Kĕdoe	Van *Poerwå-rèdjå* noordwaarts over Maron en Gĕdong-agoeng naar Salaman; waar de weg zich in tweeën splitst, en de eene tak noordwaarts naar *Magĕlang*, de andere oostwaarts over Boro-boedoer en Moendoet naar Batian gaat, waar deze tak zich aan den weg van Bawèn naar *Djokjokarta* aansluit.	
Bagĕlèn en Banjoemàs. . .	Van Sĕmangi westwaarts langs de kust, evenwijdig met den Zuidelijken weg, over Wånåråtå, Kĕtawang, *Ambal*, Pĕtanahan, Poering, Karang-bòlong en Djĕtis naar Adirĕdjå, waar deze tak aan den Zuidelijken weg aansluit (blz. 271).	Van Ketawang een zijtak naar *Koetå-ardjå*. Van Poering een zijtak naar *Karang-anjar*.
Banjoemàs . .	Bij Boentoe scheidt zich van den Zuidelijken weg een tak af recht noordwaarts naar *Banjoemâs*. Deze splitst zich hier in twee takken; de eene gaat noordoostwaarts langs den linkeroever der Kali Sĕrajoe naar *Bandjar-Nĕgårå*; de andere noordwaarts tot Soekårådjå en verdeelt zich daar weder in twee armen, van welke de oostelijke naar *Poerbålinggå* gaat, en de westelijke over *Poerwåkĕrtå* en Adji-barang naar Boemi-ajoe in Tĕgal.	Van *Bandjar-negårå* een paardenpad over den G. Diëng naar Sedajoe in Pekalongan (blz. 273). Van *Poerbålinggå* een paardenpad naar Madjangon in Tegal (blz. 273).

Spoor- en Tramwegen.

A. Particuliere Spoorwegen.

In het jaar 1862 is door den Gouverneur Generaal aan de *Nederlandsch-Indische spoorweg-Maatschappij* consessie verleend tot het aanleggen van een spoorweg van *Sĕmarang* naar de *Vorstenlanden*, met een zijtak naar *Willem I*, en in 1865 voor eene van *Batavia* naar *Buitenzorg*.

Beide zijn geheel voltooid en in exploitatie gebracht. Van laatst

genoemde lijn is echter de dienst op den zijtak *Batavia—Kleine Boom* in 1887 gestaakt.

In het jaar 1882 werd aan naamlooze vennootschap *Java-Spoorweg-Maatschappij* concessie verleend voor den aanleg en de exploitatie van eenen spoorweg loopende van *Tègal* over *Bandjaran* naar *Balapoelang* met een zijtak naar *Pangka*, welke lijn in het laatst van 1886 geopend is. Gelijke concessie verkreeg in 1884 de *Bataviasche Ooster-Spoorweg-Maatschappij* voor eene verbinding tusschen *Batavia* en *Bĕkasi*, met recht om haar later over *Tjikarang Krawang*, *Daoenan*, *Kalidjati*, *Soebang* en *Karang-Samboeng* tot *Tjeribon* door te trekken. Eindelijk kan onder de Particuliere Spoorwegen nog melding worden gemaakt van de in aanleg zijnde lijn *Poerwâkĕrtâ—Bandjar-nĕgârâ* (Banjoemas), in aansluiting aan een der stations van de beneden onder B. te noemen lijn Djokjokarta—Tjĕlatjap, en de lijn *Soekaboemi—Wijnkoopsbaai*, waarvoor concessie is aangevraagd.

B. Gouvernements- of Staatsspoorwegen.

De voor rekening van den Staat op Java aangelegde spoorwegen worden onderscheiden in:

a. Oosterlijnen;
b. De lijn Djokjokarta—Tjĕlatjap, en
c. Westerlijnen.

a. *Oosterlijnen.*

De eerste spoorwegverbinding, voor rekening van den Staat aangelegd, kwam tot stand in het jaar 1878 en wel tusschen *Soerâbâjâ* en *Pasoeroehan*, met een zijtak *Bangil-Malang*, welke lijn later tot *Prâbâlinggâ* is doorgetrokken, terwijl het voornemen bestaat haar over *Klakah* en *Djĕmbèr*, met een zijtak *Randoe-agoeng—Pasirihan*, tot aan *Panaroekan* (Bĕsoeki) te verlengen. In hetzelfde jaar werd bij Koninklijk besluit de aanleg bevolen van eenen spoorweg, loopende van Sidâardjâ (aan bovengenoemde lijn gelegen) over Mâdjâkĕrtâ en Kĕrtasânâ (zijtak Kĕrtasânâ—Kĕdiri, Toeloeng-agoeng-Blitar) naar Madioen, later verlengd tot Soerakarta, in aansluiting aan de boven onder *A* genoemde lijn Sĕmarang—Vorstenlanden. De geheele lijn Soerâbâjâ—Vorstenlanden is in 1887 in exploitatie ge-

bracht, nadat anderhalf jaar te voren genoemde stad nog door een zijlijn met den mond der Kali-mas verbonden was geworden. Behalve de boven reeds vermelde uitbreiding van dit oosternet, zal ook de lijn Kĕrtasânâ—Blitar over *Wlingi* tot *Malang* en de zijtak Soerâbâjâ—Kali-mas tot *Tarik* worden doorgetrokken.

b. *De lijn Djokjokarta—Tjĕlatjap.*

Deze lijn werd in 1887 in exploitatie gebracht en loopt van *Djokjokarta* over *Koetâ-ardjâ*, *Kĕboemèn*, *Karang-anjar*, *Gombong* en de halte *Kasoegihan* naar *Tjĕlatjap*.

c. *Westerlijnen.*

De Westerlijnen nemen een aanvang te *Tandjoeng—Prijoek*, loopen van daar tot *Batavia*, waar zij zich aansluiten aan den bovengenoemden particulieren spoorweg Batavia—Buitenzorg en zullen, zoodra zij geheel voltooid zijn, de zuider havenplaats *Tjĕlatjap* (zie boven) met de hoofdstad van Neêrlandsch-Indië verbinden. Op het oogenblik is nog alleen het gedeelte *Buitenzorg*, *Soekaboemi*, *Tjiandjoer*, *Bandoeng*, *Tjitjalengka*, *Waroeng—Bandrĕg* (vanwaar een zijtak naar *Garoet* loopt) in exploitatie gebracht, doch het vooruitzicht bestaat dat ook het overig gedeelte van de lijn, die van laatstgenoemde plaats over *Tjibatoe*, *Tasik-mĕlaja*, *Manoendjaja* en *Bandjar* loopt en in de boven onder *b* genoemde halte *Kasoegihan* (ten oosten van Tjĕlatjap) eindigen zal, nog in het begin van 1895 voltooid wordt. Ten slotte kunnen wij hier mededeelen, dat bij de Regeering het voornemen bestaat om de noodige opnemingen te doen geschieden voor den aanleg van eenen spoorweg tusschen Batavia en *Bantam* zoodat, als dit plan tot uitvoering komt, geheel West-Java met Midden- en Oost-Java langs de »ijzeren baan" in verbinding zal staan ([1]).

Wij laten hieronder eene opgave volgen van het aantal passagiers dat gedurende het jaar 1890 van de drie Gouvernements-lijnen gebruik maakte, met vermelding van de bruto-ontvangsten, zooals die in de officiëele verslagen zijn genoteerd:

([1]) Bij de Indische Begrooting 1894 zijn door de Regeering ook nog andere lijnen, o. a. van Tjeribon naar Semarang en van Djember naar Banjoewangi in uitzicht gesteld.

	1ste klasse	2de klasse	3de klasse	4de klasse
Oosterlijnen . . .	10.899	83.391	2.785.743	
Lijn Dj. Tjĕlatjap	1.045	14.630	822.676	
Westerlijnen . .	24.336	112.108	1.475.696	413.775
Totaal . .	36 280	210.129	5.084.115	413.775

5.744.200 passagiers.

Bruto-ontvangsten.

O. L.	f 3.667.123
Lijn Dj. Tjĕlatjap	» 653.650
W. L.	» 1.136.908
Totaal	f 5.457.741

Stoomtramwegen bestaan op Java sedert 1883. Zij loopen tusschen:
a. *Sĕmarang*—Dĕmak—Koedoes—Pati en *Djoeânâ;*
b. *Batavia*—Kramat—Meester Cornelis en *Kampong Mèlajoe;* [1]
c. *Poerwâdadi—Goendih* (Res. Sĕmarang)—Kartâsoerâ;
d. *Koedoes—Majoeng* (Res. Japârâ);
e. *Oedjoeng*—Kramat—Gantoeng—Wânâkrâmâ en *Sèpandjang* (Res. Soerâbâjâ);
f. *Dĕmak*—Poerwâdadi en *Wirâsari;*
g. *Kapĕlĕngan* (Mâdjâkĕrtâ)—Mâdjâ-agoeng en *Ngoro;*
h. *Malang*—Gondang-lĕgi en *Kĕpandjèn* met een zijtak naar *Dampit.*

De boven onder *a*, *c*, *d* en *f* vermelde lijnen behooren aan de Sĕmarang—Djoeânâ—Stoomtram-Maatschappij, terwijl die onder *e* en *g* door de Oost-Java Stoomtram-Maatschappij en *b* door de Neerlandsch-Indische-Tramweg-Maatschappij worden geexploiteerd. Bovendien is nog voor een aantal andere tramlijnen concessie verleend.

Post- en Telegraafdienst. Telephoonverbindingen. Paardenposterij.

Langs den Grooten weg en zijne voornaamste zijtakken loopen sedert 1856, in welk jaar de eerste telegraphische verbinding op Java tot stand kwam, telegraaflijnen, die de voornaamste plaatsen van Java met elkander en ook dit eiland met Madoera, Bali, Selébes (Mangkasar), Soematra, Singapoera en Australië gemeenschap bezorgen. Evenals in Nederland, is de post- en telegraafdienst op Java

(1) Vroeger een paardentram tot Meester-Cornelis.

vereenigd, terwijl kleinere plaatsen door telephoonverbindingen bij de hoofdkantoren zijn aangesloten. In het begin van 1883 zijn ook de telegraafkantoren van den dienst der Staatsspoorwegen voor het algemeen verkeer opengesteld.

De verbinding van Java met Singapoera en Australië heeft sedert 1870 plaats langs de kabels der *Eastern Extension Australasia and China Telegraph Compagny Limited*, die te Banjoewangi haar eigen kantoor heeft en in 1892 vergunning verkreeg om zich tusschen genoemde plaats en Batavia van eenen afzonderlijken draad der Gouvernements-telegraaflijn te bedienen.

Behalve de bovenbedoelde Gouvernements-Telephoonverbindingen, is sedert 1881 aan verschillende particulieren concessie verleend voor den aanleg van dergelijke verbindingen, waarvan enkele — o. a. die van de *Nederlandsch-Indische Telephoon-Maatschappij* te Batavia, Sěmarang en Soeråbåjå — ook voor het publiek toegankelijk zijn.

Paardenposterij.

Vroeger had men op Java en Madoera een *Gouvernements-paardenposterij*, waardoor ambtenaren en andere in dienst van den lande reizende personen in staat werden gesteld, om zich langs verschillende wegen aan de daarvoor ingerichte stations van versche paarden te voorzien. Deze dienst is echter opgeheven en vervangen door de zoogenaamde *binnenlandsche paardenposterij*, die bij openbare aanbesteding door particulieren wordt onderhouden. In den Regeeringsalmanak zijn de wegen aangegeven waarop deze dienst onderhouden wordt, alsmede de sommen, die daarvoor zijn toegestaan. Ook worden daarin de voornaamste op deze paardenposterij betrekking hebbende bepalingen aangetroffen.

§ 8. Forten en Sterkten.

Plan der O.-I. Compagnie.

Ten tijde der Oost-Indische Compagnie werden bij alle plaatsen, waar zij kantoren of facterijen vestigde, fortjes opgeworpen, die tot bescherming tegen buiten- en binnenlandsche vijanden moesten verstrekken en tevens aan hare Ambtenaren tot woonplaats dienden. De wijze van verdediging had echter eene geheele versnippering der krijgsmacht en verbazende geldelijke uitgaven ten gevolge en werkte zeer mede tot het verval der Compagnie. Daarom was reeds de

Gouverneur Generaal VAN OVERSTRATEN (blz. 38) er op bedacht een ander stelsel in te voeren, doch zoowel de korte tijd van zijn bestuur als de moeilijke omstandigheden, waarin onze bezittingen destijds verkeerden, verhinderden hem zijn plan, hetwelk zich aanvankelijk slechts tot de verdediging van Batavia bepaalde, te volvoeren. Zijne eerste opvolgers waren mede te veel in allerlei moeilijkheden gewikkeld (blz. 38) om aan eene geregelde versterking van Java te kunnen denken.

Plan van den Generaal Daendels.

Eerst DAENDELS vatte dit plan weder op; hij achte het, om dit eiland tegen eenen buitenlandschen vijand te verdedigen, voldoende den Westhoek en de reede van Soeråbåjå in sterken staat van tegenweer te brengen. Hierom bouwde hij op het rots-eilandje Mĕngari aan den noordelijken ingang der Straat van Madoera, tegenover den hoofdmond der Kali Solo, een fort, aan hetwelk hij naar den toenmaligen koning van Holland den naam gaf van Fort Lodewijk (in 1816 herdoopt in Fort Oranje, en in 1839 in Fort Erfprins, welken naam het tot aan zijne afsehaffing heeft gedragen). Het kasteel van Batavia werd door hem gesloopt en daarentegen de positie van Meester Cornelis, ten zuiden der stad, met acht redouten versterkt, waar hij zijne meeste strijdkrachten bijeenbracht. Hij versterkte Anjĕr en het in de Mĕrak-baai gelegen eilandje P. Mĕrak, trachtte de Meeuwen-baaî tot eene sterke oorlogshaven te maken en bezette ook het daarin gelegene Meeuwen-eiland. De hierover ontstane oorlog met den Sultan van Bantam (blz. 41) en opvolgende staatkundige gebeurtenissen beletten hem echter dit laatste werk te voltooien; zoodat de versterking der Meeuwen-baai nimmer dienst gedaan heeft en sedert verlaten is, gelijk ook het Meeuwen- en Mĕrak-eiland. Het fort Erfprins is mede, na in de laatste jaren tot militaire gevangenis en kleedermakerswinkel te hebben gediend, thans geheel ontruimd, en ook de stelling te Meester Cornelis gesloopt.

Plan van den Generaal van den Bosch.

De betrekkelijk gemakkelijke verovering van Java door de Engelschen in 1811 en de oorlog met DIPÅ NĔGÅRÅ van 1825 tot 1830 bewezen echter de onvoldoendheid der bestaande sterkten om het eiland met goed gevolg tegen buiten- en binnenlandsche vijanden te verdedigen. Daarom werd, na het eindigen van laatstgenoemden

oorlog, door den Gouverneur Generaal VAN DEN BOSCH een nieuw plan tot versterking van Java ontworpen, volgens hetwelk de voornaamste strijdkrachten en verdedigingsmiddelen op eenige hoofdpunten aan de noordkust en in het binnenland werden aangebracht, en ook eenige der oude forten bezet bleven tot ondersteuning dier hoofdpunten. De zuidkust werd niet door kapitale forten versterkt, als zijnde voor een vijand bijna overal ongenaakbaar, behalve aan de Baai van Tjĕlatjap, welke, des gevorderd, door hare gunstige ligging gemakkelijk in staat van verdediging zou te brengen zijn, zooals dan ook later gedeeltelijk is geschied.

Op het oogenblik zijn bij het Gouvernement plannen in bewerking voor een nieuw verdedigingsstelsel van Indië, ten gevolge waarvan nu reeds achtereenvolgens de meeste op Java en elders bestaande werken worden opgeheven. In het begin van 1893 is dit o. a. nog het geval geweest met de kustbatterijen op Noesâ-Kambangan, het landfront op de landtong te Tjĕlatjap, het fort Prins-Hendrik te Soerâbâjâ en de lunetten N°. 1 en 3 bij Sĕmarang. Bij diezelfde gelegenheid werd de vesting Willem I in de Residentie Sĕmarang als zoodanig opgeheven en in een defensief kampement veranderd.

§ 9. OVERZICHT OVER DE AFZONDERLIJKE RESIDENTIËN MET DE DAARTOE BEHOORENDE KLEINE EILANDEN. OUDHEDEN (1).

De Residentie Bantam.

De oppervlakte dezer Residentie bedraagt met inbegrip van eenige kleine omliggende eilanden 143,6 □ geogr. mijlen (2), en hare, door de bekende Krakatau-ramp hevig geteisterde, bevolking aan

Europeanen en met hen gelijkgestelden.	275
Chineezen	1657
Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. .	58
Inlanders	636567
te zamen	638567 zielen (3)

(1) Bij dit overzicht is de officiëele volgorde behouden, zooals zij in den *Regeerings-Almanak* voorkomt.

(2) De grootte der Residentiën is volgens de opgaven, medegedeeld in den *Regeerings-Almanak* voor 1894. De sterkte der bevolking, waaronder het leger en de vloot niet zijn begrepen, is die op 31 December 1892.

Uitvoerige beschrijvingen der verschillende Residentiën vindt men bij VETH, *Java*, Dl. III.

(3) In 1881 bedroeg dit cijfer 762521 zielen.

Zij is gesplitst in vijf afdeelingen (zie beneden), vier Regentschappen (Noorder-, Midden-, Wester- en Zuider-Regentschap) en de zes Controle-Afdeelingen: Sérang, Tjilĕgon, Pandéglang, Rangkas-bĕtoeng, Goenoeng-kĕntjana en Tjaringin). In de Afdeeling Anjèr staat een *Patih* aan het hoofd van het inlandsch bestuur.

Bantam (eigenlijk Bantĕn) wordt aan drie zijden door de zee bespoeld en is alleen aan de oostzijde door de Residentiën Batavia en Preanger-Regentschappen begrensd; de Tji-Doeriân, zuidelijker Tji-Kandi genaamd, scheidt het van de eerstgenoemde, de Tji-Barénoh van de laatste. Met uitzondering van het noordoostelijke gedeelte is de geheele Residentie zeer bergachtig. De zuidkust en het zuidelijk gedeelte der westkust zijn geheel met rotsen bezet; ten noorden van de Peperbaai is de westkust vlak en zandachtig, hoewel slechts over eene geringe breedte; de noordkust is, van de Baai van Bantam af, laag en moerassig. In de Afdeeling Pandéglang ligt ten noordwesten van den G. Karang het Kratermeer Dano (blz. 231).

De suiker- en indigo-cultuur, die in het tweede vierde-deel dezer eeuw hier eene groote uitbreiding had bekomen, is sedert geheel te niet gegaan. Thans zijn de voornaamste voortbrengselen: rijst, koffie, peper, klapperolie, copra, arènsuiker, aardvruchten, vogelnestjes, voornamelijk uit de rotsen aan Java's Westhoek (afdeeling Lĕbak), en eenig vlecht-, weef- en aardewerk. In sommige streken wordt veel werk gemaakt van de teelt van vruchtboomen. Bamboe komt in het zuidelijk deel der Residentie veel voor. De grond bevat steenkolenlagen, welke echter nog niet geëxploiteerd worden. (¹)

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Sérang:

Sérang, aan de Tji-Bantĕn, zeven palen ten zuiden van de Baai van Bantam aan den Grooten weg, en tevens op den viersprong der wegen naar Bantam en Pandéglang, in eene schoone, uitgestrekte vlakte gelegen. Het is reeds sedert 1808 de hoofdplaats der Residentie en van de Afdeeling, de verblijfplaats van den Resident, den Regent van het Noorder-district, een Controleur en de voornaamste burgerlijke en militaire beambten. Over de rivier ligt eene Amerikaansche hangbrug. De voornaamste gebouwen zijn: het Residentiehuis, de Dalĕm of woning van den Regent, het blokhuis dat tevens tot kazerne dient, de kerk (²) en de gevangenis. De aloen-aloen bij de woning van den Regent is een der grootste van geheel Java.

(¹) Zie over den oeconomischen toestand van de verschillende gewesten op Java, het *Koloniaal Verslag* van 1892, Bijlage C.

(²) Deze wordt zoowel door Katholieken als Protestanten gebruikt.

Bantam, Oud-Bantam, aan de eenmaal zoo schoone, maar sedert onbruikbaar geworden Baai van dien naam en bij den mond der Tji-Pandan, de oude hoofdplaats van het vroeger zoo machtige Bantamsche rijk, doch thans geheel van hare vroegere grootheid afgedaald. Het vervallen paleis der Sultans, de moskee met een manarah, in wier nabijheid twee buitengewoon schoone waringinboomen (blz. 248) staan, eenige door de bevolking in eere gehoudene graven van vroegere Sultans, en de ruïnen van het fort Speelwijk zijn de voornaamste bijzonderheden der plaats. Bantam is weinig bevolkt, en ten gevolge van de moerassige kuststrook zeer ongezond. ([1])

Tanara aan den mond der Tji-Doerian, vroeger belangrijk door den zoutaanmaak, nu een ongezond, onbeduidend plaatsje.

Karangantoe, $^3/_4$ paal ten oosten van Oud-Bantam, met het hoofddepôt van het zout voor de Residentie. Hier ligt een oud kanon, waarschijnlijk nog herkomstig uit den Portugeeschen tijd, waaraan door de Inboorlingen godsdienstige eer wordt bewezen.

Tji-Kandi, aan de Tji-Doerian, die hier den naam van Tji-Kandi aanneemt, en den Grooten weg.

Pontang, een weinig boven den mond der Tji-Oedjoeng.

Oendĕr-andir, aan dezelfde rivier en den Grooten weg, waar de particuliere landen Tji-Kandi-ilir en Tji-Kandi-Oedik gelegen zijn.

2°. In de afdeeling Anjĕr:

Anjĕr of Anjar, tegenwoordig Anjĕr-lor ([2]) genoemd, was eenmaal eene hoogst belangrijke zeeplaats, maar werd bij de bekende uitbarsting van den G. Krakatau (blz. 211) door de hooge vloedgolven totaal verwoest. Hoewel sedert weer opgebouwd en op weg om het oude aanzien te herwinnen, is en blijft de zetel van het plaatselijk bestuur gevestigd te Tjilĕgon, waar naast den Adsistent-Resident, een Patih en een Adspirant-Controleur hun standplaats hebben.

Anjĕr-kidoel ([3]) of Bodjong (Java's 4de punt), officieel ook *Etablissement-Anjĕr* genoemd, waar de onderzeesche kabel naar Soematra aanvangt en een post- en telegraafkantoor gevestigd is. De plaats ligt twee en een halve paal bezuiden Oud-Anjĕr. Men vindt er eene waterleiding om de schepen van water te voorzien.

Badjanĕgara en Traté, twee niet onbelangrijke visschersdorpen aan de Baai van Bantam gelegen.

---

(1) Zie over het vroegere Bantam o. a. *Indische Gids*, 1890, blz. 1306.

(2) Lor = Noord; Kidoel = Zuid.

(3) In de Contrôle-afdeelingen, waar slechts een Adspirant Controleur is geplaatst, berust het beheer dier Afdeeling rechtstreeks bij den Resident of Adsistent Resident.

3°. In de Afdeeling Pandéglang:

Pandéglang, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident en een Controleur, 15 palen zuidwaarts van Sérang, aan den oostelijken voet van den G Karang. In de omstreken vindt men de warme baden van Tji-Panas en op verderen afstand het zwavelbad Tji-Bioek.

Tji-Omas, aan de oostzijde van het Kratermeer Dano (blz. 231), op eene hoogte van 400 M.

4°. In de Afdeeling Tjaringin:

Mènès, sedert de verwoesting van Tjaringin of Tji-Ringin in 1883, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident en eenen Controleur.

Laboehan, drie palen bezuiden en Tjarita, drie palen benoorden het oude Tjaringin, twee eveneens in 1883 verwoeste plaatsen, doch die sedert weder herbouwd zijn en gaandeweg in belangrijkheid toenemen.

5°. In de Afdeeling Lĕbak:

Rangkas Bĕtoeng, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent. Het ligt in eene vruchtbare vlakte aan de Tji-Simeut (Sprinkhanen-rivier) (blz. 256).

Lĕbak of Lĕbak Prahiang, de oude hoofdplaats der Afdeeling, 19 palen ten zuid-zuidoosten van Pandéglang. Op eenigen afstand van deze plaats liggen, in het dal van de rivier Oedjoeng, de kolenvelden Tji-Oedjoeng.

Waroeng Goenoeng, vroeger de hoofdplaats van het Zuider-Regentschap (Lĕbak), ongeveer zeven palen oostwaarts van Pandéglang.

Kanèkès, de officiëele benaming van de dèsa, waaronder de woonplaatsen der Badoewi ressorteeren; zie hierachter § 19.

Malingping, de hoofdplaats van het district Tji-Langkahan.

Goenoeng-kĕntjana, standplaats van eenen Controleur.

Bajah, aan de zuidkust, eene aanzienlijke dèsa.

De bruinkolenlagen (blz. 230) komen vooral in deze Afdeeling voor.

Over de Minerale bronnen in de Residentie Bantam zie men blz. 233.

Tot de Residentie Bantam behooren de volgende eilandjes, die eene gezamenlijke oppervlakte hebben van 132 □ palen.

1°. Langs de noordkust:

Poeloe Toenda en Babi, twee eilandjes recht noordwaarts van Tandjoeng Pontang, waarvan het laatste met een bakenlicht.

Poeloe Pandjang, aan den noordwestelijken ingang van de Baai van Bantam; het is een uur gaans lang en half zoo breed en levert kokosnoten, pisang en eenige veldvruchten op. De bevolking,

ongeveer 300 zielen sterk, bestaat uit inboorlingen van onderscheidene eilanden van den Indischen Archipel, voornamelijk Bantammers en Mandareezen.

Poeloe Pamoedjan bĕsar en Pamoedjan kĕtjil, zijnde kleine eilandjes ten westen van Tandjoeng Pontang.

Poeloe Lima, Doewa, Koeboer, Laboehan-Ratoe, Sagantoeng, Tarogantoeng, Kali en Sanéra, liggende in de Baai van Bantam.

2°. Langs de westkust:

Poeloe Tamposo.

Poelak Mĕrak, vlak bij de kust ten noorden van de Reede van Anjĕr; het bevat nog overblijfselen van de door DAENDELS daar aangelegde werken.

Poeloe Tampoeroeng of Toppershoedje, westwaarts van het voorgaande, nagenoeg in het midden van Straat Soenda.

Poeloe Oelĕr of Brabandshoedje.

Poeloe Sangjang of Dwars in den weg, ten zuiden van het voorgaande, midden in de Straat Soenda.

Het eiland Poolsche hoed.

Poeloe Popalé, bij de kust ten zuiden van Tjaringin.

Poeloe Liwoengan, in de Peperbaai.

In de Welkomstbaai liggen Poeloe Oemang, Oewar, Soemoer, Mangir, Batoe Andélang en Rongit.

Het Meeuwen-eiland, in de Meeuwenbaai.

Poeloe Panaïtan of Prinsen-eiland, 72 □ palen groot; het ligt tegenover de Meeuwenbaai en is door de Behouden-Passage van Java gescheiden. Het bestaat uit vulkanisch gebergte en is aan de noordwest- en zuidoostzijde door een rif omgeven; aan de oostzijde is eene goede ankerplaats, en aan den zuidwestkant eene diep inloopende baai, de Kasuaris-baai, met 3 tot 30 vadem water. De noordoostelijkste punt heet Tandjoeng Batoe Hadji, de zuidelijkste Tandjoeng Harian. Vóór laatstgenoemde liggen een paar kleine eilandjes, de Timmerlieden, en daar nabij de Meeuwensteen en P. Mornik. Het eiland is zeer boschrijk en levert verfhout op. Hoewel het niet geregeld bewoond is, vestigen er zich dikwijls tijdelijk visschers tot de vangst van schildpad en tripang, die in en bij de baai overvloedig voorkomen.

3°. Langs de zuidkust:

Poeloe Déli of Kalapa of Klapper-eiland, twee mijlen van de kust gelegen. Het is eene mijl lang en half zoo breed, onbewoond en levert veel kokosnoten op.

Poeloe Tandjĕl of Travers- (en bij verbastering Trouwers-) eiland,

ruim twee mijlen ten oosten van het vorige en iets minder uit den wal dan dit; het is een weinig kleiner en mede onbewoond. Levert veel kokosnoten op.

Poeloe Pĕtjang.

De Residentie Batavia. ([1])

Deze Residentie heeft eene oppervlakte van 122,2 □ geogr. mijlen. Hare bevolking bedroeg op 31 December 1892: ([2])

Europeanen en met hen gelijkgestelden. . . .	11701
Chineezen	80395
Arabieren	3076
Andere vreemde Oosterlingen	119
Inlanders	1055661
te zamen	1150952 zielen.

Zij wordt ten westen door de Tji-Kandi van Bantam, ten oosten door de Tji-Taroem van Krawang, ten zuiden door eene denkbeeldige lijn, welke over de toppen van den G. Alimoen, Salak en Gĕdé loopt, van de Preanger-Regentschappen gescheiden en ten noorden door de Java-zee bespoeld. Met uitzondering van de Afdeeling Buitenzorg bestaat zij geheel uit vlak land; de kust is laag en moerassig.

De Afdeelingen Stad en Voorsteden, Tanggĕrang en Meester Cornelis droegen tot voor weinige jaren de namen Noorderkwartier, Westerkwartier en Zuider- en Oosterkwartier. De administratie is hier van een geheel anderen aard als elders, omdat de landerijen hier aan particuliere grondeigenaars behooren, hetgeen over het algemeen op Java niet het geval is ([3]). De oorzaak hiervan is kortelijk deze: Ten gevolge van de oorlogen in het begin der 17de eeuw tusschen de Vorsten van Bantam en Djakarta of Jakatra (van welk laatste rijk de tegenwoordige Residentie Batavia een aanzienlijk deel uitmaakt), waarbij een groot aantal Jakatranen naar Bantam waren medegevoerd en vele anderen naar het gebergte gevlucht, en ook ten gevolge van den oorlog door de O. I. Compagnie daar gevoerd, waren de landstreken rondom het nieuw gestichte Batavia zeer ontvolkt en strekten hoofdzakelijk tot schuilplaats aan boosdoeners en wild gedierte. De

([1]) Zie over het Bestuur in deze Residentie boven blz. 201 en beneden.

([2]) Sedert het afdrukken van de vorige bladzijden is de *Regeerings-Almanak* van 1894 verschenen, waaraan de hier en bij de overige Residentie's volgende cijfers ontleend zijn. De op blz. 135 vermelde opgave van het zielental der voornaamste hoofdplaatsen van Indië zal door ons ter plaatse worden verbeterd.

([3]) Over grondbezit en grondgebruik zal gehandeld worden in § 21.

aanhoudende invallen en strooperijen der Bantammers bleven die landen onveilig maken, en eerst de vrede met Bantam in 1659 (blz. 19) deed hierin eenige verbetering voorzien. De gronden, welke al dien tijd woest en onbebouwd hadden gelegen, waren dus van weinig of geene waarde voor de Compagnie, aan welke het om producten te doen was; dientengevolge werden zij aanvankelijk, òf ter belooning voor kleine diensten òf tegen zeer geringen prijs, aan Inlandsche Hoofden of Europeanen afgestaan, en later, soms volgens taxatie en veelal bij publieke veiling aan den meestbiedende, verkocht. Thans zijn de grootste landgoederen eigendom van Europeanen en Chineezen ([1]). De cultuur is dus ook in handen van particulieren en geheel vrij. De voortbrengselen zijn: rijst, suiker, kaneel, kokosolie, tabak, djagoeng, notenmuskaat, indigo, katjang, kina, thee en koffie.

De afdeeling Buitenzorg (tevens Contrôle-afdeeling) bestaat uit het voormalige Regentschap Bogor. De grond is geheel bergachtig; van het noorden af langzaam rijzende verheft hij zich in het zuiden tot zijne grootste hoogte in de toppen en ruggen van den G. Alimoen, G. Salak, G. Panggĕranggo, G. Gĕdé, G. Mégamĕndoeng en andere. Dit gewest, mede een gedeelte van het oude koninkrijk Jakatra, werd in 1745 door de Regeering van Indië afgestaan aan den Gouverneur Generaal Van Imhoff, en sedert dien tijd steeds door den nieuw optredenden Gouverneur Generaal van zijnen voorganger overgenomen voor den eersten inkoopsprijs. Deze schikking is in werking gebleven tot het jaar 1808, toen Buitenzorg aan den Gouverneur Generaal Daendels werd afgestaan. Deze verkocht in 1810 het door Van Imhoff gebouwde en later veel verfraaide paleis met den omliggenden grond aan het Gouvernement, en het overige gedeelte van het gewest in groote perceelen aan particulieren, voor een gezamenlijk bedrag van 860000 Rijksdaalders. Sedert dien tijd is het paleis Gouvernements eigendom gebleven, en overigens deze Afdeeling, in onderscheidene landgoederen verdeeld, geheel in handen van bijzondere personen. De eigenaren dezer landgoederen zijn de eigenlijke heeren des lands en oefenen, onder toezicht van het gewestelijk bestuur, nagenoeg het souverein gezag over de bevolking uit.

De voortbrengselen van dit gewest zijn hoofdzakelijk: koffie, rijst, suiker, tabak, thee, kaneel, cochenille, klapperolie en vogelnestjes, welke laatste voornamelijk worden gevonden op twee rotsen in de

---

([1]) Zie hiervoor o. a. *Tijdschr. v. Neerl. Indië*, 1849, Dl. I, blz. 243 en het beneden op blz. 298 genoemde werk van den heer Riesz. In den *Regeerings-Almanak* komt eene opgave voor van de verschillende eigenaars en de uitgestrektheid der particuliere landerijen op Java.

landgoederen Tjampia en Kalapa Noenggal. — De vroeger verplichte koffieleverantie aan het Gouvernement is in 1855 afgeschaft. Op een paar landerijen komen kleine aanplantingen van notenmuskaat en kruidnagelen voor.

Over de minerale bronnen in Buitenzorg zie men blz. 234.

Op eenigen afstand van de hoofdplaats vindt men nog enkele overblijfselen van Padjadjaran, weleer de hoofdstad van het oude Hindoerijk van dien naam (blz. 1); en inzonderheid den zoogenaamden *Batoe toelis* (beschreven steen), van welks Kawi-inscriptie, op de oude godenvereering betrekking hebbende, eene verklaring is gegeven door Dr. R. FRIEDERICH in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. I, blz. 441—468. Te Djamboe, in het landgoed Djasinga op de grens van Bantam, zijn mede onderscheidene tot den Siwadienst behoorende beelden gevonden, benevens een steen met inscriptie in zuiver Sanskrit. Zie hetzelfde *Tijdschrift*, Dl. II, Afl. 1 en 2 en vooral Dl. XVII en XXVII. Vergelijk ook VETH, *Java*, Dl. III, blz. 89.

De voornaamste plaatsen in de Residentie Batavia zijn:

1°. Afdeeling Stad en voorsteden:

Batavia (of zooals de Inlanders zeggen *Batawi*), de hoofdplaats der Residentie en van geheel Nederlandsch-Indië. Zij werd in het jaar 1619 gesticht op de plaats waar Jakatra (Djakarta) had gestaan (blz. 15) en breidde zich hoe langer zoo meer vooral zuidwaarts uit, zoodat buitenverblijven, vroeger op aanmerkelijken afstand van de oude stad gelegen, langzamerhand tot voorsteden werden uitgebreid, die tot aan de stad reiken. De stad zelve is op Europeesche wijze gebouwd, met straten die elkander rechthoekig snijden, en tegen elkander aan gebouwde steenen huizen. Men vindt er nog het in 1710 voltooide stadhuis, waarin de bureaux van den Resident gevestigd zijn, en het Paleis van Justitie. Overigens treft men er slechts kantoren en winkels aan, terwijl de bevolking hoofdzakelijk uit Chineezen bestaat. Eene breede gracht, die haar water uit de Tji-Liweung ontvangt, omringt deze oude stad. De groote rivier zelve is de belangrijkste gracht, welke door de stad stroomt, waarlangs ook de zoo even bedoelde handelshuizen en de gebouwen der Nederlandsche Handelmaatschappij gevestigd zijn. De haven van Batavia is met een steenen dam afgesloten van de rivier, welke ter wederzijde uitwatert met twee monden, Ooster- en Westeruitwatering genoemd, van welke de laatste ook als Moewara-baroe bekend is. Daar deze haven voor de scheepvaart geheel onvoldoende was, is ten oosten van de stad bij Tandjoeng Prijoek eene ruime haven met in zee uit-

stekende havenhoofden aangelegd (1882), die door een scheepvaartkanaal met Batavia verbonden is en ook met het station van den spoorweg (Batavia—Buitenzorg) in verbinding staat. Op den westelijken havendam is een lichttoren geplaatst. In de nabijheid van Tandjoeng-Prijoek ligt de kustbatterij Moeara-Antjol, welke echter op het oogenblik niet bezet is.

De voornaamste voorsteden zijn: het Molenvliet; Noordwijk, Rijswijk, met het hotel van den Gouverneur Generaal, de bureaux van het Departement van Justitie, van het Departement van Binnenlandsch bestuur en van het Mijnwezen, het Scheikundig laboratorium en de Societeit »De Harmonie"; het Koningsplein, met het gebouw van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; ten zuidoosten van het Koningsplein ligt voorbij Mèntèng, niet ver van Meester Cornelis, de in 1864 onder toezicht van den bekenden kunstschilder Radèn Saleh aangelegde dieren- en plantentuin; Batoe toelis; Pasar baroe; Parapatan; Tanah abang (Tanabang); Pasar sĕnèn of Weltevreden, met het Plein van Waterloo, kazernen, tuighuizen, officierswoningen, het uitmuntende Groote hospitaal, het Parc vaccinogène, waaraan waarschijnlijk een »Instituut Pasteur" zal worden toegevoegd, de lokalen van het Hoog Gerechtshof, het Marinedepartement, de Landsdrukkerij, het Postkantoor, het Hoofd-telegraafkantoor, het gebouw van de Rekenkamer en het Paleis van Weltevreden ([1]), waarin zich bevinden de vergaderzaal der Hooge Indische Regeering met de portretten van alle Gouverneurs Generaal, en de bureaux van de 2de en 5de Afdeeling van het Departement van Oorlog (zie blz. 181), terwijl die der andere Afdeelingen over geheel Weltevreden zijn verspreid; Kramat; Goenoeng Sari; Tanah njonja en andere. In deze voorsteden, welke zich hoe langer zoo meer zuidwaarts hebben uitgebreid, zoodat ook de weg naar Meester Cornelis langzamerhand is volgebouwd, en die door een stoomtramweg met elkander verbonden zijn, hebben de meeste Europeanen hunne woningen of buitenverblijven. Andere voorsteden, als Jakatra, enz. zijn meer door Inlanders bewoond.

De stad met hare voorsteden telt 114864 inwoners, waaronder 27279 Chineezen, 2622 Arabieren en 8613 Europeanen. Zij is ver-

([1]) Dit prachtige gebouw is ontworpen en begonnen gebouwd te worden door Daendels, die het bestemde tot paleis voor den Gouverneur Generaal. De verovering van Java door de Engelschen deed den bouw staken, totdat de Commissaris Generaal Du Bus de Ghisignies in 1827 het voor zijn tegenwoordig doel bestemde en dienovereenkomstig deed voltooien. Achter het Paleis ligt de zoogenaamde Tuin Du Bus, die in latere jaren echter grootendeels gebezigd is tot plaatsing van nieuwe Officiers-woningen.

deeld in vier Districten (Pĕndjaringan, Pasar-sĕnèn, Mangga-bĕsar en Tanah-abang); zij hebben elk een Inlandsch Hoofd met den titel van Commandant, terwijl zij te zamen uit 72 wijken of kampoengs bestaan. Bovendien heeft men er nog 40 wijken die door Chineezen en 3 die door Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen bewoond worden. Voorts heeft men te Batavia nog een Majoor, eenige Kapiteins en Luitenants der Chineezen, een Kapitein en een Luitenant der Arabieren, het Hoofd en een Adjunct-hoofd der Mooren en Bengaleezen, die allen, als zoodanig, evenals de Commandanten, ondergeschikt zijn aan den Assistent-Resident voor de politie, aan wien bovendien nog een Controleur, een Europeesch Schout, drie Onderschouten, een Waterschout, enz. zijn toegevoegd.

De te Batavia gevestigde Hoofdcolleges, administratiën en andere inrichtingen zijn voornamelijk:

Het Gouvernement van Nederlandsch-Indië.

De Algemeene rekenkamer.

Het Hoog Gerechtshof en het Hoog militair Gerechtshof.

De Raad van Justitie voor Java's Eerste Afdeeling.

Het Generaal Commandement der landmacht.

Het Hoofdkwartier der Eerste Militaire Afdeeling op Java, met de Directiën der verschillende diensten en korpsen dier Afdeeling.

Het Commandement en de Hoofd-administratie der Marine, met de Hydrographie en den Geographischen dienst.

Het Hoofd-telegraafkantoor te Weltevreden.

De Hoofdcommissie voor den Hervormden eeredienst.

Het Genootschap van in- en uitwendige zending.

De Commissie tot bevordering in Nederlandsch-Indië van de belangen der Maatschappij van weldadigheid in Nederland.

Het Hoofdbestuur voor den R. Katholieken eeredienst.

Hulpfonds van den H. Vincentius à Paulo.

De Wees- en Boedelkamer.

Het Weezengesticht te Rijswijk.

Het gesticht voor verwaarloosde en hulpbehoevende kinderen te Pasar-baharoe.

Het Hoofdbestuur van den burgerlijken geneeskundigen dienst.

Het Hoofdbestuur der Javasche bank, sedert 1827.

De factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij.

De Landsdrukkerij.

Het Scheikundig laboratorium.

Het Topographisch bureau met het Lithographisch etablissement behoorende tot den Generalen Staf.

De Bibliotheken van den Generalen Staf, van de Genie-directie en van den Geneeskundigen dienst.

Het Pathologisch-anatomisch kabinet.

De plaatselijke Commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzicht.

De Geneeskundige school ter opleiding van Javanen in de genees- en heelkunde en in de vaccine.

Het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, opgericht in 1778.

De Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch-Indië, opgericht in 1850.

De Vereeniging ter bevordering der Geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië, opgericht in 1851.

Het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Oost-Indië.

De Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw.

De Kamer van Koophandel.

Het Nederlandsch-Indisch Onderwijzers Genootschap.

Het Gymnasium Willem III, opgericht in 1860. (Zie blz. 179.)

De Vrijmetselaars-loge de Ster in het Oosten.

2°. In de Afdeeling Tanggĕrang:

Tanggĕrang, de hoofdplaats der Afdeeling, aan den Grooten weg en de Tji-Dani, met eene talrijke Chineesche bevolking en veel vertier. Een weinig benoorden de plaats neemt de in 1677—1680 gegraven *Mookervaart* een aanvang, die de zoo even genoemde rivier met de Tji-Angké verbindt.

Toasia of Tandjoeng kaik, aan de noordkust.

Pĕsing aan den Grooten weg en de Tji-Angké, welk riviertje alleen aan zijne, door eene batterij beschermde, monding als haven bruikbaar is.

Bĕtoeng, Tji-Batak en Sĕntoel, aan den Grooten weg, ten westen van Tanggĕrang.

3°. In de Afdeeling Meester Cornelis:

Meester Cornelis, aan den Grooten weg, de hoofdplaats van de Afdeeling, met zijn vermaarde pasar-kĕmis (Donderdag-markt).

Blaradja en Maoek, Districtshoofdplaatsen.

Pasar-minggoe, standplaats van het Districtshoofd van Meester Cornelis.

Bidara Tjina, onmiddellijk ten zuiden van Meester Cornelis.

Djati nĕgara ten zuidoosten, en Kabajoeran ten zuidwesten van het vorige.

Toegoe, aan de rivier van dien naam, waar nog afstammelingen van vroegere Portugeesche-Protestantsche Christenen gevestigd zijn.

Běkasi, aan de Tji-Lingsi en den weg naar Krawang, alwaar een Landraad gevestigd is.

Tji-koenir, drie palen ten zuiden van den Krawangschen weg.

Tandjoeng, in het zuiden der Afdeeling aan den Grooten weg.

Antjol, ten oosten van Batavia, aan den mond van het riviertje Antjol, die als haven voor kleine vaartuigen bruikbaar is, met eene batterij (blz. 293).

4°. In de Afdeeling Buitenzorg:

Buitenzorg (Bogor), de hoofdplaats, welker naam dagteekent van het jaar 1746, toen de Gouverneur Generaal VAN IMHOFF hier het landhuis Buitenzorg stichtte, dat thans het gewone verblijf van den Gouverneur Generaal is. Het heeft geene versterkingen. De plaats, aan den spoorweg van Batavia naar Tjělatjap gelegen, is zeer aangenaam en over 't geheel gezond, daar de lucht bijna dagelijks, ook in den drogen moesson, door verfrisschende regenvlagen wordt afgekoeld. Alleen is het verschil tusschen dag- en nachttemperatuur dikwijls zoo groot, dat er dientengevolge nog al eens koortsen heerschen. Men vindt hier den prachtigen Gouvernements Plantentuin ([1]). Deze werd in het jaar 1818 op last van den Gouverneur Generaal VAN DER CAPELLEN aangelegd, onder toezicht van den Hoogleeraar REINWARDT, toen Directeur over de zaken van landbouw, kunsten en wetenschappen in Nederlandsch-Indië; later is hij aanmerkelijk uitgebreid en verfraaid en wordt nog steeds met de meeste zorg onderhouden. In het jaar 1868 zijn er, ter kweeking van planten uit kouder luchtstreek, vijf bergtuinen te Tji-Panas, Tji-Bodas, Tji-Běrěm, Kandang Badak en een op den top van G. Panggěrango, aan toegevoegd. In 1877 is aan den Plantentuin eene Landbouwschool verbonden en een Cultuurtuin toegevoegd. Genoemde school werd echter in 1884 weder opgeheven. In 1881 is van Gouvernementswege te Buitenzorg een krankzinnigengesticht opgericht.

Dépok, aan de Krokot en den spoorweg, met eene in 1744 gestichte gemeente van Inlandsche Christenen, eene Gouvernementsschool, de »Depoksche school" genaamd, aan het hoofd waarvan een Europeesch-hoofdonderwijzer staat, en een Seminarie ter opleiding van Inlandsche Zendelingen ([2]).

Overigens zijn Djasinga, in het westen der Afdeeling aan de Tji-

([1]) Zie *Annales du Jardin botanique de Buitenzorg* en het *Tijdschrift Teysmannia.*

([2]) Zie over deze belangrijke plaats o. a. *Indische Gids*, 1890, blz. 1239.

Doerian, Tjampéja, Tji-Mangis, Tii-Binoeng, Tji-Loewar, Wangoeng, Gadok met eene minerale bron en een gezondheidsetablissement en Tji-Sĕroa, alle aan den Grooten weg, en Tji-Baroesa bekend om zijne uitgestrekte bosschen, waaruit groote hoeveelheden van deugdzaam houtskool naar Batavia vervoerd worden, Tji-Lingsi en Tji-Trap in het oosten der Afdeeling gelegen, de voornaamste plaatsen.

Tot de Residentie Batavia behooren eene groote menigte eilandjes, die gezamenlijk eene oppervlakte van ongeveer 24 □ palen hebben. Het zijn meerendeels koraalrotsen, met altijddurend groen bedekt; sommige zijn door tripang- en agar-agarvisschers bewoond, de meeste echter niet bevolkt. De voornaamste zijn:

In en voor de Baai van Batavia:

Poeloe Kapal of Onrust; Poeloe Boeroeng of Kuiper; Poeloe Sakit of Purmerend; Poeloe Kèlor of Kerkhof; Poeloe Njamoek of Leiden; Poeloe Oentoeng Djawa of Amsterdam; Poeloe Poetri of Vader Smith; Poeloe Ajĕr of Hoorn; Poeloe Damar kĕtjil of Enkhuizen; Poeloe Damar bĕsar of Edam, met een lichttoren; Poeloe Pajoeng met een bakenlicht en Noord-Wachter (Houtmanstoren), met een kustlicht; Poeloe Mĕndjangan of Alkmaar; Poeloe Oebi bĕsar of Rotterdam; Poeloe Oebi kĕtjil of Schiedam; Poeloe Loesi of Haarlem; Poeloe Ramboet of Middelburg; Poeloe Baroe of Monnikendam; Poeloe Dapoer.

Ten westen van Kaap Oentoeng Djawa: Poeloe Tjangkir; Maneter of Menschen-eter; Groot en Klein Kombuis; Poeloe Paré; de Agnitengroep; Poeloe Pandjang en de Hoorn-groep.

Meer noordwaarts liggen de Duizend Eilanden, omtrent honderd in getal, waartoe Poeloe Ajĕr, Poeloe Pandjang, Poeloe Katok, enz. behooren. Zij hebben een Inlandsch Hoofd, die te Batavia gevestigd is.

De Residentie Krawang.

De grootte van dit gewest, dat uit twee Afdeelingen, één Regentschap en twee Controle-afdeelingen bestaat, bedraagt, met inbegrip van enkele zeer kleine daartoe behoorende eilandjes, 89.5 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

	205	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
	4606	Chineezen.
	69	Vreemde Oosterlingen.
	381924	Inlanders.
Te zamen	386804	zielen.

Krawang (Karawang) grenst ten noorden aan de Java-zee, en wordt ten westen door Batavia, ten zuiden door de Preanger-Regentschappen, ten oosten door Tjeribon ingesloten. De westelijke grens is de Tji-Beët en de Tji-Taroem, de zuidwestelijke de Tji-Kao (blz.258), de zuidelijke de ruggen van den G. Boerangrang, G. Tangkoeban Prahoe en G. Boekit Toenggoel, en de oostelijke de Tji-Séwoe en de Tji-Poenĕgaro (zie blz. 259). De grond is langs de kust en hier en daar meer landwaarts in zanderig en moerassig; elders vlak en, evenals het hooge zuidelijke gedeelte, zeer vruchtbaar. De voornaamste producten zijn: rijst, koffie, suiker, kinabast, vanille, notenmuskaat, foeli, djatihout en vogelnestjes. De vroeger aan de noordkust bestáan hebbende zoutpannen zijn opgeheven.

Over de Minerale bronnen zie blz. 236.

Van de Residentie Krawang is het westelijke gedeelte, zijnde het Regentschap Krawang, Gouvernementsland, bestaande uit zes Districten, gesplitst in de twee Contrôle-afdeelingen Krawang en Poerwakarta. Het overige gedeelte, bevattende de voormalige Regentschappen Tji-Asĕm en Pamanoekan, is van tijd tot tijd aan particuliere grondeigenaars verkocht, tegen zekere servituten van grondlasten op te brengen in geld of producten, en thans bekend onder den naam van Pamanoekan-, Tji-Asĕm- en Tĕgal-waroe-landen, die te zamen twaalf Districten en 359 dèsa's bevatten en eene uitgestrektheid hebben respectievelijk van 300.000 en 86080 bouw. De Tegal-waroelanden behooren in hun geheel aan Chineezen ([1]).

De voornaamste ptaatsen zijn:

Poerwakarta, de hoofd- en verblijfplaats van den Resident en den Regent en standplaats van een Controleur, op den rechteroever der Tji-Kao. De stad telt 5253 inwoners.

Krawang, aan den Grooten weg, nabij de Tji-Taroem, standplaats van een Controleur.

Wanajosa, eene aanzienlijke dèsa, waar in 1828 de eerste Gouvernements theetuin werd aangelegd.

Tji-Kao, aan de samenvloeiing van de Tji-Kao met de Tji-Taroem, aan de grenzen der Preanger-Regentschappen, vroeger met Gouvernements pakhuizen, waar een groot deel van de koffie uit laatstgenoemde Residentie werd opgestapeld en vervolgens langs de Tji-Taroem verder afgevoerd, thans, sedert het koffietransport over Bandoeng en Batavia gaat, geheel verlaten.

([1]) Zie: *De particuliere landerijen van Westelijk Java*, door C. H. F. RIESZ. Twee deelen. Batavia, G. KOLFF & C°., 1883—86.

Pamanoekan, aan den weg van Batavia naar Indramajoe, met belangrijken uitvoer van rijst.

Tji-lamaja, aan de rivier van dien naam, op korten afstand van de monding, eveneens met belangrijken uitvoer van rijst naar Batavia, Djapårå en Rĕmbang.

Soebang, de hoofdplaats der Pamanoekan en Tji-Asĕmlanden.

Teloekdjambi, id. der Tĕgal-waroelanden.

Sĕgala Hérang, op het plateau van dien naam, eene schoon gelegen dèsa in wier nabijheid de bekende waterval Tjoeroeg-Agoeng gevonden wordt.

Tot de Residentie behooren de eilandjes: Poeloe Boeta, Poeloe Tamijang en Poeloe Sĕdoelang, in de Bocht van Tji-Asĕm gelegen.

De Residentie Preanger- (1) *Regentschappen.*

Deze geheel uit gebergten van verschillenden aard bestaande Residentie (wier naam eigenlijk Parahijangan of Prijangan is) grenst ten westen aan de Indische Zee en Bantam; ten noorden aan Batavia, Krawang en Tjeribon; ten oosten aan Tjeribon en Banjoemås; en ten zuiden aan de Indische Zee. De Tji-Barénoh scheidt haar van Bantam; de Tji-Tandoej van Banjoemås en gedeeltelijk van Tjeribon; verder is de Tji-Loetoeng en een klein gedeelte van de Tji-Manoek de oostelijke grens. De noordelijke grenslijn is getrokken over den G. Salak, G. Panggĕranggo, G. Gĕdé, G. Mégamĕndoeng en G. Gamba tot aan de Tji-Taroem; volgt dan deze rivier tot waar zij de Tji-Kao opneemt, gaat vervolgens langs deze tot aan den G. Boerangrang; vanhier over den G. Tangkoeban Prahoe en G. Boekit Toenggoel; wendt zich dan noordwaarts langs de Tji-Poenĕgara, en eindelijk oostwaarts langs den bergrug, die de vlakte van Indramajoe ten zuiden begrenst, tot aan de Tji-Manoek.

Zij telt negen Afdeelingen, vijf Regentschappen en de negentien Contrôle-afdeelingen: Noord-Bandoeng, West-Bandceng, Tji-Tjalĕngka, Trogong, Tji-Andjoer, Tji-Poetri, Soekanĕgara, Tji-Tjoeroeg, Soekaboemi, Lèngkong, Soemĕdang, Tjonggéang, Tji-awi, Tasik mĕlaja, Garoet, Mangoendjaja (Manondjaja), Parigi, Tji-kadjang en Mangoenrĕdja.

---

(1) Verbastering van *Para-hijangan* of *Prijangan* = het land der geesten.

De bevolking dezer Residentie bedraagt:

1699	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
4165	Chineezen.
109	Arabieren.
11	andere vreemde Oosterlingen.
1994049	Inlanders.
te zamen 2000033	zielen.

Hare grootte is 371 □ geogr. mijlen; zij is dus verreweg de grootste Residentie van Java en wordt in sterkte van bevolking alleen door Soeråbåjå, Sĕmarang en Tjeribon overtroffen. Ook in schoonheid en vruchtbaarheid behoeft zij voor geene andere te wijken, en is vooral voor den koffiebouw zeer geschikt. Dit gewas is dan ook, benevens de rijst, het belangrijkste product; verder komen vooral in aanmerking: klapperolie, indigo, thee, arèngsuiker en kinabast. De afvoer dezer voortbrengselen geschiedde vroeger voornamelijk naar de vier hoofdpunten: Tji-Kao aan de Tji-Taroem, Karang Samboeng aan de Tji-Manoek, Kali Poetjang aan de Tji-Tandoej, en Tji-Gangsa aan de Wijnkoopsbaai.

Het elders op Java heerschende Cultuurstelsel ([1]) is in de Preanger-Regentschappen niet ingevoerd; ook de opiumverkoop en de voormalige bazaarpachten hebben hier nimmer bestaan. Daarentegen was de geheele bevolking vroeger verplicht koffieboomen aan te kweeken en hunne vruchten in te zamelen, te drogen en aan de Gouvernements-pakhuizen af te leveren tegen eenen bepaalden prijs; dit servituut is echter later voor een groot gedeelte ingetrokken, en in April 1871 is de administratie in de Preanger-Regentschappen op dezelfde wijze geregeld als in de andere Residentiën ([2]). Ook het vroeger bestaande verbod op het daar toelaten van Chineezen en andere vreemdelingen is opgeheven.

Over de Stikgrotten, Minerale bronnen en Zwavelmeeren zie men blz. 235, 236 en 241.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Bandoeng:

Bandoeng, de hoofdplaats der Residentie, met ruim 21000 inwoners, de verblijfplaats van den Resident en den Regent en een Controleur, op het Plateau van Bandoeng aan den spoorweg gelegen; het is eene groote en fraaie nĕgĕri (Inlandsche stad), met breede

---

([1]) Zie § 21.

([2]) Zie *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 121, 122, 123, 124, 199 en 200; en 1871, N°. 45, 46, 48, 49, 50 en 64; en De Louter, *Handleiding*, 2de druk, blz. 398.

rechtlijnige straten of liever grintwegen, ter wederzijde afgeschut met hooge bamboesheggen, waarachter zich de woningen der Inlanders onder hoog geboomte verschuilen. Op den Aloen-aloen, een met Waringinboomen beplant plein, dat in alle eenigszins aanzienlijke plaatsen gevonden wordt, bevindt zich de Dalĕm of Regentswoning, die de grootste en schoonste op Java en met Europeesche meubelen rijk versierd is, en de missighit (*masdjid*) of moskee. Het Residentshuis en de overige woningen der Europeanen staan in een afzonderlijk gedeelte der stad.

Tji-Lilin, met zoutbronnen.

Tji-Tjabang, een bergdorp, in welks nabijheid de grootste waterval van Java, de *Tjoeroeg Halimoen*, gevonden wordt.

Bandjaran, Districtshoofdplaats in de Contrôle-afdeeling Noord-Bandoeng.

Tji-Padalarang, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling West-Bandoeng. Op zes paal afstands van deze plaats, te Batoe-djadjar, wordt het artilleriekamp gevonden.

Oedjoeng-broeng-wètan, de hoofdplaats van het District van dien naam, aan den Grooten weg gelegen. Op weinige palen afstands van deze dèsa zijn twee plaatsen, waar overblijfselen uit den Hindoetijd gevonden worden, namelijk: dichtbij de kampong Tji-Panjaloe, een Nandi (Stier van Siwa) en twee zwaar beschadigde beelden, en niet verre van Nĕgara-wangi, een Doerga-beeld en twee Ganésa's.

2°. In de Afdeeling Tji-Tjalĕngka:

Tji-Tjalĕngka, de hoofdplaats der Afdeeling en van het District van dien naam, verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Patih en een Adspirant Controleur, aan den weg van Bandoeng naar Tasikmĕlaja (blz. 271) en den spoorweg gelegen.

Madjalaja of Tji-Bodjo, Districtshoofdplaats, acht palen zuidwaarts van het vorige.

Trogong, de standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling van dien naam.

3°. In de Afdeeling Tji-Andjoer:

Tji-Andjoer, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, 1450 vt. boven de oppervlakte der zee en aan den spoorweg gelegen. Het is eene gezonde en nette plaats, op dezelfde wijze aangelegd als Bandoeng, doch kleiner. Ook hier onderscheidt zich de Dalĕm van den Regent boven die van de meesten zijner ambtgenooten.

Tji-Panas aan den voormaligen Grooten weg, in de nabijheid van

den G. Mégamĕndoeng en den G. Gĕdé, met een lustverblijf van den Gouverneur Generaal en een plantentuin. Niet ver vanhier ligt het gezondheids-etablissement Sindang-laja, dat eene particuliere onderneming is. ([1])

Malèbèr, Districtshoofdplaats, twee palen ten zuidoosten van Tji-Andjoer.

Patjĕt, aan den voormaligen Grooten weg tusschen Tji-Andjoer en Tji-Panas, de standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling Tji-Poetri.

Soeka-nĕgara, standplaats van den Controleur.

Tji-Blagoeng en Tji-Kalong, Districtshoofdplaatsen, ten noordoosten van Tji-Andjoer.

4°. In de Afdeeling Soekaboemi:

Soekaboemi, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Patih en een Adspirant Controleur, zeven palen ten zuidwesten van Tji-Andjoer, aan den spoorweg, met een particulier gezondheids-etablissement.

Tji-Tjoeroeg en Karang tĕngah, aan den Grooten weg en spoorweg van Buitenzorg naar Tji-Andjoer; het eerste is de standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling van dien naam. Tusschen Tji-Tjoeroeg en Karang-tĕngal liggen de bekende thee-ondernemingen Pasakan-Salak en Sinagar.

Lèngkong of Ngalindoeng, standplaats van den Controleur in de Afdeeling van dien naam.

Pĕlabochan-Ratoe, Districtshoofdplaats, aan de Wijnkoopsbaai.

Tji-Gangsa, aan de Wijnkoopsbaai, nabij den mond der Tji-Mandiri, met Gouvernements-koffiepakhuizen.

5°. In de Afdeeling Soemĕdang:

Soemĕdang, de hoofdplaats der Afdeeling, verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, eene volkrijke plaats, aan den Grooten weg bij de rivier Pèlès.

Tandjoeng Sari, Districtshoofdplaats, elf palen ten zuidwesten van Soemĕdang. In de nabijheid ligt eene met steenbrokken bedekte hoogte, bekend onder den naam van *Sirah Gadjah* (Olifantskop), aan wier voet eene lauwe bron wordt aangetroffen.

Tji-Beureum, Districtshoofdplaats, vijf palen ten noordoosten van Soemĕdang.

Tjonggéang, Districtshoofdplaats, acht palen ten noorden van Tji-Beureum.

([1]) Zie blz. 296 en *Java*, Deel III, blz. 299 en volgd.

Pasèh, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling Tjonggéang.

Dĕrmaradja, Districtshoofdplaats, zeventien palen ten zuidoosten van Soemĕdang.

Het thans vervallen fort Tomo lag hier aan de vereeniging van de Tji-Manoek met de Tji-Loetoeng (blz. 259), tegenover Karang Samboeng.

6°. In de Afdeeling Tasik Mĕlaja:

Tasik Mĕlaja, de hoofdplaats der Afdeeling, verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Patih en een Adspirant Controleur, nabij de Tji-Tandoej aan den weg naar Tjĕlatjap.

Tji-Awi, Indihiang en Malamboeng, Districtshoofdplaatsen, meer noordwestwaarts aan denzelfden weg; het eerste is de standplaats van den Controleur.

Singaparna ([1]), Districtshoofdplaats, een zeer welvarend dorp, elf palen ten zuidwesten van Tasik Mĕlaja.

7°. In de Afdeeling Limbangan:

Garoet, op den rechteroever der Tji-Manoek en aan den spoorweg, de hoofdplaats der Afdeeling, verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan de Tji-Manoek.

Wanaradja, Districtshoofdplaats, negen palen ten oosten van Garoet.

Tji-Ela, in het district Panĕmboeng, waar eenige belangrijke overblijfselen (poesaka) uit vroegere tijden bewaard worden. In de nabijheid ligt de bekende thee-onderneming *Waspada* van den heer K. F. Holle.

8°. In de Afdeeling Soekapoera:

Mangoendjaja, de hoofdplaats der Afdeeling, aan den spoorweg, verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Controleur, nabij de Tji-Tandoej aan den weg naar Tjĕlatjap.

Parigi, Districtshoofdplaats, standplaats van den Controleur, zeven palen van Mangoendjaja verwijderd.

Bandjar, Districtshoofdplaats, twintig palen oostelijker aan dezelfde rivier.

Kali-Poetjang, Districtshoofdplaats en koffiestapelplaats, nabij den mond van dezelfde rivier.

Tji-Kĕmboelan, Prigi en Tji-Djoelang, Districtshoofdplaatsen aan de Pĕnandjoeng-baai.

9°. In de Afdeeling Soekapoera-Kolot:

Mangoenrĕdja, aan de Tji-Woelan en den spoorweg, hoofdplaats

([1]) Zie Veth, *Java*, Deel III, blz. 341.

der Afdeeling en verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Patih en een Adspirant Controleur, veertien palen ten zuidwesten van Tasik Mĕlaja.

Tji-Kadjang, standplaats van den Controleur.

Nĕgara en Karang, Districtshoofdplaatsen, zuidwaarts van Mangoenrĕdja.

De Residentie Tjeribon.

De Residentie Tjeribon (eigenlijk Tjirĕbon) is ingesloten ten westen door Krawang en de Preanger-Regentschappen, ten zuiden door laatstgenoemde Residentie en Banjoemâs, ten oosten door Tĕgal, en wordt ten noorden door de Java-zee bespoeld. Zij wordt gescheiden van Krawang door de Tji-Séwoe en de Tji-Poenĕgara (blz. 259); van de Preanger-Regentschappen door het voorgebergte van den G. Tampomâs, de Tji-Loetoeng en de Tji-Tandoej; van Banjoemâs door de Tji-Djolang en den G. Bongkok; en van Tĕgal door de Tji-Sanggaroeng of Losari.

Zij is gesplitst in vijf Afdeelingen en Regentschappen en de volgende negen Contrôle-afdeelingen: Tjeribon, Paloembon, Sindang-laoet, Indramajoe, Radja-galoeh, Tĕlaga, Tji-amis, Koeningan en Pĕndjaloe.

De oppervlakte van deze Residentie bedraagt 123,3 □ geogr. mijlen, met inbegrip der onder haar behoorende eilandjes. De bevolking bestaat uit:

Europeanen en met hen gelijkgestelden. . . .	881
Chineezen.	19808
Arabieren.	1707
Andere vreemde Oosterlingen.	135
Inlanders	1467641
te zamen	1490172 zielen.

In de Afdeeling Indramajoe is de grond vlak en hier en daar, inzonderheid langs de noordkust en ten oosten van de Tji-Manoek, zeer moerassig, waardoor dit gedeelte der Residentie een ongezond verblijf is. In den Oostmoesson heerschen in de hoofdplaats Tjeribon vaak malaria-koortsen; overigens is de Residentie geheel bergachtig en zeer gezond. De vruchtbare bodem levert vooral rijst, klapperolie, koffie, suiker, indigo en thee. Handel en scheepvaart zijn er zeer levendig.

Over de Slijkvulkanen, Stikgrotten en Minerale bronnen, zie men blz. 231, 233 en 236; over de Aardolie-bronnen, blz. 240.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Tjeribon:

Tjeribon, door de Inboorlingen *Gragè* genoemd, vroeger met het fortje De Beschermer, de hoofdplaats der Residentie en van de Afdeeling van dien naam, en de verblijfplaats van den Regent en van een Controleur, aan de monding der *Tji-rĕbon*. De plaats is zeer ongezond, waarom ook de Resident met den Secretaris en enkele andere Europeanen hun verblijf houden te Tangkil, ruim een half uur meer noordwaarts gelegen. De stad Tjeribon, die eene bevolking heeft van ruim 18000 zielen, bestaat deels uit steenen, deels uit bamboezen huizen, is eenigszins op Europeesche wijze aangelegd met nauwe straten en stegen, en in de laatste jaren veel verfraaid. Men vindt er nog twee Kratons of paleizen, bewoond door de afstammelingen der oude Sultans des rijks. In de Chineesche kampoeng is de Klĕntĕng of tempel bezienswaardig. Op de reede van Tjeribon ligt een ver uitstekend rif, waar achter de schepen in den West-moesson eene tamelijk veilige ligplaats vinden.

Op eenigen afstand ten zuidwesten van Tjeribon ligt Soenja-ragi, vroeger een vorstelijk lustverblijf, zeer opmerkelijk door zijn zonderlingen maar tevens hoogst kunstigen aanleg, die aan een Chinees wordt toegeschreven. ([1])

Ruim een uur ten noorden der stad ligt, op den heuvel Goenoeng Djati, het voor heilig gehouden maar vervallen graf (Astana) van Sjeikh IBN MAULANA of SOESOEHOENAN GOENOENG DJATI, den eersten verkondiger des Islams in Westelijk Java.

Paloembon, de hoofdplaats eener Contrôle-afdeeling, aan den Grooten weg, zeven palen ten westen van Tjeribon.

Palimanan, met eene redoute, aan denzelfden weg, drie palen westelijker.

Sindang laoet, de hoofdplaats eener Contrôle-afdeeling, elf palen ten zuidoosten van Tjeribon.

Tji-Lĕdoek, nabij de oostelijke grens der Residentie.

Overigens zijn Moendoe en Gĕbang, aan den Grooten weg en nabij de zee, hier de voornaamste dèsa's. De eerste plaats is bekend door eene zeer smakelijke vischsoort, *Ikan proet*, welke alleen hier schijnt gevonden te worden.

2°. In de Afdeeling Madjalĕngka:

Madjalĕngka, de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam en de zetel van den Adsistent-Resident en verblijfplaats van den Regent.

Leuwi Moending, Districtshoofdplaats in de Contrôle-afdeeling Radja Galoeh, standplaats van den Controleur.

([1]) Zie VETH, *Java*, Deel III, blz. 194 en volgd.

Madja, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling Tĕlaga op den westelijken voet van den G. Tjĕrimai.

Tĕlaga, aan de rechterzijde van de Tji-Loetoeng, eene aanzienlijke dèsa, met oudheden.

Karang Samboeng, op de grens der Preanger-Regentschappen, aan den Grooten weg en den rechteroever der Tji-Manoek.

3°. In de Afdeeling Galoeh:

Tji-Amis, de hoofdplaats der Afdeeling, nabij de Tji-Tandoej, aan den spoorweg naar Tjĕlatjap standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur.

Pĕndjaloe, met het prachtige meer Tasik Lèngkong, ook wel Meer van Pĕndjaloe genoemd.

Kawali, ten noorden van het voorgaande, bekend wegens de daar gevondene oudheden, bestaande in vier groote steenen met Kawi-inscriptiën, hoofdzakelijk godsdienstvoorschriften behelzende. Eene verklaring van die inschriften is gegeven door Dr. R. FRIEDERICH, in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Jaarg. II, Afl. 2. (¹)

4°. In de Afdeeling Indramajoe:

Indramajoe (eigenlijk Darmajoe of Dĕrmajoe (²)), aan beide zijden van de Tji-Manoek, de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam, standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, met een hoofddepôt van het zout.

Kandang-Awoer, aan het riviertje van denzelfden naam, het middenpunt van een aantal goed bevolkte dèsa's.

Karang-ampèl, aan den weg van Indramajoe naar Tjeribon, 14 palen ten zuiden van eerstgenoemde plaats.

Een gedeelte van deze Afdeeling, acht Districten bevattende, is in vroegeren tijd aan particulieren verkocht en maakt thans de landen Kandang-Awoer en Indramajoe-west uit, met een gezamenlijke uitgestrektheid van 257240 bouw. Beide zijn bijna uitsluitend rijstlanden.

5°. In de Afdeeling Koeningan:

Koeningan, de hoofdplaats der Afdeeling, twee en twintig palen ten zuiden van Tjeribon, met een aangenaam en gezond klimaat, standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur.

Loerahgoeng, districtshoofdplaats.

(¹) Zie over deze plaats ook VETH, *Java*, Deel III, blz. 213.

(²) Samengesteld uit *Darma* of *Derma* en *ajoe*, evenals *Derma-wangi*, *Derma-radja*, e. a.

Tot de Residentie Tjeribon behooren de, recht noordwaarts van den Hoek van Indramajoe liggende, Boompjes-eilanden, met koraalriffen omgeven. Zij zijn drie in getal: Boompjes-eiland, het Middenrif en het Noorder-rif of Poeloe Rakit met een kustlicht.

De Residentie Tĕgal.

De Residentie Tĕgal wordt ten westen door Tjeribon, ten zuiden door Banjoemâs, ten oosten door Pĕkalongan en ten noorden door de Java-zee ingesloten. Hare westelijke grens is de rivier Sangaroeng of Losari; de oostelijke voor een gedeelte de Kali Sĕragi of Oeloe Djami, en meer zuidwaarts eene beek, welke van den G. Dĕpok (blz. 228) afvloeit; de zuidelijke is de bergketen, welke zich onder verschillende namen oost- en westwaarts van den G. Slamat uitstrekt (blz. 228).

De oppervlakte dezer Residentie bedraagt 68,5 □ geogr. mijlen. Hare bevolking bestaat uit:

843	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
7762	Chineezen.
651	Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.
1082670	Inlanders.
te zamen 1091926	zielen.

Zij is gesplitst in drie Afdeelingen en Regentschappen en de zeven Controle-Afdeelingen: Tĕgal, Protjot, Pamalang, Moga, Brèbès, Balapoelang en Boemi-ajoe.

De grootste, noordelijke, helft des bodems is geheel vlak, en in de Afdeeling Brèbès hier en daar moerassig; het overige gedeelte bestaat uit de hellingen en ruggen van het zuidelijke grensgebergte, veelal met dicht geboomte, ook Djatibosschen, bedekt. Rijst, klapolie, koffie en suiker zijn de voornaamste producten.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Tĕgal:

Tĕgal, de hoofdplaats der Residentie en der Afdeeling van dien naam, standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur der Contrôle-afdeeling Tĕgal, met eene goede haven (waarbij een lichttoren) en een oud fort, hetwelk gedeeltelijk als kazerne voor Pradjoerits, gedeeltelijk als pakhuis wordt gebruikt. Het zielental bedraagt bijna 17000.

Te Soera, meer zuidwaarts, aan den weg naar Lĕbaksioe, liggen ook graven van thans onbekende personen, die echter door de Inboorlingen in eere worden gehouden.

Protjot, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling van dien naam.

Bandjaran, zes palen ten zuiden van Tĕgal, een aanzienlijk dorp aan de rivier van Tĕgal. Dicht bij deze plaats ligt de kapoetihan of priesterdèsa, waar het graf (Pasaréjan) van den op blz. 23 vermelden vorst van Mataram bewaard en als een heiligdom wordt vereerd.

Pangkah, Districtshoofdplaats, vier palen ten zuidoosten van het voorgaande.

2°. In de Afdeeling Brèbès:

Brèbès, de hoofdplaats van de Afdeeling van dien naam, standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Controleur, aan de Kali Pamali, die hier Kali Sawah Djadjar wordt genoemd.

Balapoelang, Districtshoofdplaats, standplaats van eenen Controleur.

Boemi-ajoe, Districtshoofdplaats, standplaats van den Controleur, zes en dertig palen ten zuiden van Tĕgal, in een schoon gelegen dalkom.

Bantar-kawoeng, hoofdplaats van het district Salĕm, (1) in het zuidwesten der Residentie.

Losari, voormalige Districtshoofdplaats, aan de rivier van dien naam.

Tandjoeng, tegenwoordige hoofdplaats van het District Losari, ruim vier palen ten oosten van het vorige.

3°. In de Afdeeling Pamalang:

Pamalang, de hoofdplaats der Afdeeling, standplaats van den Adsistent-Resident aan het riviertje van dien naam en den Grooten weg. Ook hier is een vereerd graf van een der eerste Islampredikers op Java.

Paklintangan, standplaats van den Controleur der Controle-afdeeling Pamalang.

Randoe-dongkal aan de Tjomal, standplaats van den Controleur in de Controle-afdeeling Moga.

Moga, aan den noord-noordoostelijken voet van den G. Slamat, met het zoogenaamde »Koningsbad" (Mandi Radja). In de nabijheid worden oudheden aangetroffen.

Tjomal, Districtshoofdplaats, aan de rivier van dien naam en den Grooten weg.

Oeloe-Djami, aan de rivier van dien naam, anders Kali Sragi genaamd, en den Grooten weg vlak op de grens van Pĕkalongan.

---

(1) Zie over dit District behalve bij VETH, Tijdschrift voor I. T. L. en V., Deel XXIX, blz. 509.

De Residentie Pĕkalongan.

De Residentie Pĕkalongan ligt tusschen Tĕgal ten westen, Banjoemàs ten zuiden, Sĕmarang ten oosten, en de Java-zee ten noorden. De westelijke grens is de Kali Oeloe Djami; de oostelijke, de Kali Koetå; en de zuidelijke, de bergketen, welke zich oostwaarts van den G. Slamat uitstrekt (blz. 228) en hier de namen van G. Dĕpok en G. Pĕtarangan draagt, benevens het Diëng-gebergte.

De grootte bedraagt 32,3 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

	558	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
	5567	Chineezen.
	309	Arabieren.
	43	Andere vreemde Oosterlingen.
	553247	Inlanders.
te zamen	560324	zielen.

Deze Residentie telt twee Afdeelingen en Regentschappen en de vier Contrôle-afdeelingen: Pĕkalongan, Bandar, Batang en Kĕboemèn.

In het noordwesten is de grond vlak; in het noordoosten meer bergachtig en boschrijk, zoodat de Groote weg hier ook meerendeels door bosschen, waaronder het bekende bosch van Wiléri, loopt; het zuidelijke gedeelte der Residentie bestaat geheel uit de hellingen en ruggen van het zuidelijke grensgebergte.

De voornaamste producten zijn: rijst, klapperolie, koffie, suiker, indigo en eenige thee en tabak; ook Djatihout en andere houtsoorten voor meubelwerk geschikt.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Pĕkalongan:

Pĕkalongan, de hoofdplaats van de Residentie en van de Afdeeling van dien naam, en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur, aan de beide oevers der rivier van denzelfden naam. Het is eene zeer levendige plaats met veel handel. De bevolking bedraagt ruim 35000 zielen. Het oude fort wordt thans als gevangenis en kazerne van de Pradjoerits gebezigd.

Pakadjangan of Kĕdoeng Woeni, Districtshoofdplaats, ten zuiden van Pĕkalongan en Paninggaran, id, in het zuidwesten der Residentie.

Wirådèsa, vier en een halven paal ten westen van Pĕkalongan, aan den Grooten weg.

2°. In de Afdeeling Batang:

Batang, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Contrôleur, aan de rivier van denzelfden naam en den Grooten weg.

Sĕdajoe of Bandar-Sĕdajoe, Districtshoofdplaats, aan den zuidelijken tak van den Grooten weg en den voet van den G. Diëng.

Soebah, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Kĕboemèn, aan den Grooten weg, dertien palen ten oosten van Batang.

Kali Salak of Limpoeng en Kĕboemèn of Dĕrsånå, Districtshoofdplaatsen ten zuidoosten van Soebah.

Bandar, standplaats van den Controleur.

In het zuidoosten dezer Residentie bevinden zich op den G. Prahoe, 7878 vt. boven de zee, de overblijfselen van twee tempels uit den Hindoe-tijd. De overige oudheden op den G. Diëng zullen vermeld worden bij de Residentie Banjoemås.

De Residentie Sĕmarang.

De Residentie Sĕmarang wordt begrensd: ten westen door Pĕkalongan; ten zuiden door Kĕdoe, Soerakarta en Madioen; ten oosten door Rĕmbang; ten noorden door Djapårå en de Java-zee. De grensscheiding is: ten westen, de Kali Koetå; ten zuiden, eene lijn, getrokken van den G. Prahoe over de keten, welke vandaar langs den G. Oengaran naar den G. Mĕrbaboe gaat (blz. 228), vervolgens noordoostwaards loopende tot aan de Kali Karang Gĕdé (blz. 261), en dan zich oostwaarts wendende totdat zij stuit tegen de Rĕmbangsche Afdeeling Blora, waarlangs zij zich dan noordwaarts wendt om de oostelijke grens te vormen; de noordelijke grensscheiding wordt gevormd deels door de Kali Tanggoel Angin, en deels door de bergketen, welke ten zuidoosten van Djapårå aanvangt (blz. 228).

De grootte van deze Residentie bedraagt 93,6 □ geogr. mijlen; en hare bevolking.

Europeanen en met hen gelijkgestelden, . . .	6187
Chineezen	19205
Arabieren	796
Andere vreemde Oosterlingen	1077
Inlanders	1407752
te zamen	1435017 zielen.

Zij telt zes Afdeelingen, vijf Regentschappen en de dertien Contrôle-afdeelingen: Sĕmarang, Goeboek, Sålåtigå, Ambårawå, Oengaran, Kĕndal, Gĕmoeh, Sélåkaton, Bodjå, Dĕmak, Godong, Wiråsari en Poerwådadi.

Over het geheel is Sĕmarang zeer bergachtig; alleen het noorde-

lijke gedeelte van de Afdeeling Dĕmak is vlak, benevens het midden van de Afdeeling Grobogan, die een dal vormt tusschen de twee bergketenen. welke haar ten noorden en zuiden begrenzen. De grond is in verscheidene gedeelten der Residentie zeer vulkanisch; in het zuidwesten bevindt zich ten noorden van den G. Mĕrbaboe het insgelijks vulkanische moeras Råwå Bĕning, dat met de Kali Toentang (blz. 261) de positie uitmaakt, waarvan de hoofdversterking is de voormalige vesting Willem I, gebouwd ten westen van het moeras aan de noordelijke grens der inundatie, welke hier kan daargesteld worden.

Rijst, klapperolie, koffie, suiker, tabak en Djatihout, benevens uitmuntende tarwe (*trigoe*) in den omtrek van Sålåtigå, zijn de belangrijkstc voortbrengselen van den bodem, die overigens zeer rijk is aan merkwaardige verschijnselen (blz. 232, 237 en 238). Zout wordt in groote hoeveelheid aangemaakt uit het water, dat zich afscheidt uit de modderwellen bij Koewoe ([1]).

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Sĕmarang:

Sĕmarang, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur, aan den Grooten weg en de Kali Sĕmarang. Behalve de genoemde autoriteiten heeft men er een Majoor en eenige Kapiteins en Luitenants der Chineezen, een Kapitein der Mooren, een Kapitein der Boegineezen en een Hoofd der Arabieren en Bengaleezen. Sĕmarang bestaat uit de oude of eigenlijke stad, als kern, met de zich daaromheen uitstrekkende kampoengs en voorsteden. De meest op Hollandsche wijze regelmatig en dicht opéén gebouwde stad, die eene bevolking heeft van bijna 73000 zielen, waaronder 3732 Enropeanen, ligt aan den linkeroever der rivier, op eenigen afstand van haren mond, welke afstand door aanslibbing steeds toeneemt en thans reeds een paar palen bedraagt. Zij werd vroeger aan de drie andere zijden ingesloten door de met de rivier in verband staande stadsgrachten, welke echter grootendeels gedempt of in riolen veranderd zijn. De rechteroever der rivier tegenover de oude stad wordt ingenomen door den Aloen-aloen (plein), den aanvang der in westelijke richting zich uitstrekkende Bodjongsche en Pontjolsche wegen, en het begin van de, langs den linkeroever der rivier tot aan den boom en de batterij doorloopende, voorstad of dicht bebouwde straat, bewoond door Chineezen, Arabieren, enz. Langs de twee genoemde wegen breidt zich de Euro-

---

([1]) Het hier vervaardigde zout is niet onder het Gouvernements-zoutmonopolie begrepen. Zie blz. 168.

peesche bevolking steeds uit en worden de, nog tusschen de huizen der Europeanen gelegene, kampoenggedeelten steeds minder. Sedert eenige jaren is men begonnen de stad zelve noordwaarts naar het zeestrand uit te breiden op het vroeger geheel onbewoonde en lage daar aanwezige terrein; en het is ook daar, dat het Stationsgebouw en andere etablissementen voor den Spoorweg naar de Vorstenlanden zijn opgericht. Oostwaarts, langs den weg naar Dĕmak tot aan de voorstad Torbaja, zijn belangrijke Inlandsche voorsteden. Ten oosten van de stad loopt in zuidelijke richting de weg naar de bovenlanden; langs dezen vindt men nog, tot op aanmerkelijken afstand, tot de stad behoorende kampoengs, waartusschen woningen van Europeanen verspreid liggen. Langs de rivier, onmiddellijk boven de stad, breidt zich het groote Chineesche kamp uit, tusschen den weg naar de bovenlanden aan de eene en de Inlandsche kampoengs achter den Aloen-aloen aan de andere zijde.

In de stad, die hoewel meer en meer door kantoren en pakhuizen ingenomen toch ook nog voor eigenlijke bewoning blijft dienen, vindt men de Kerken en Weeshuizen, het Oude-mannenhuis, Kazernes, het Arsenaal, het Telegraafkantoor, enz. Op den Aloen-aloen staat het nieuwe Stadhuis (waarin Politie- en Residentie-bureaux, Postkantoor, Raad van Justitie, Geldkantoor, enz.); aan de westzijde de Dalĕm van den Regent, en eenigszins meer achterwaarts de Moskee. Tegenover het Stadhuis, tusschen den aanvang der Bodjongsche en Pontjolsche wegen, is het Groote Hospitaal. Op het pleintje, door het ineenloopen der beide hoofdwegen gevormd, staat ruim anderhalven paal van de stad het Residentiehuis (Huis van Bodjong) en de woning van den Commandant der Afdeeling. Vanhier uit heeft men rechts den Grooten weg naar Batavia, links een verbindingsweg met den zijtak naar Oengaran. Langs beide wegen, die met hooge kanarie- en tamarinde boomen beplant zijn, breiden zich ook reeds de woningen der Europeanen uit. Achter en boven het Residentiehuis ligt, eveneens aan den linkeroever, het buskruit-etablissement van Bodjong; aan de overzijde, doch eenigszins meer landwaarts in, is een groot kruitmagazijn.

Sĕmarang heeft te kampen met eene slechte reede, gebrekkige communicatie met de reede en jaarlijksche overstroomingen door onvoldoenden afvoer van het plotseling afkomende bovenwater. Plannen ter verbetering zijn sedert jaren onder handen en gedeeltelijk in uitvoering, zonder dat er echter nog op afdoende wijze in voorzien is. Bij den westeroever van het havenkanaal staat op den wal een kustlicht, terwijl aan beide zijden van het havenhoofd nog twee verlichtingen (rood en groen) zijn aangebracht.

De te Sĕmarang gevestigde Colleges, Hoofd-administratiën en andere inrichtingen zijn voornamelijk:

Het Hoofdkwartier van de Tweede Militaire Afdeeling op Java en de bureaux der Chefs van diensten in de Afdeeling, met uitzondering van dat der Genie, hetwelk te Willem I gevestigd is.

De Raad van Justitie, voor Java's Tweede Afdeeling.

De Algemeene kas en het Kantoor van Ontvangst voor Midden-Java.

Het Vendu-departement.

De Pakhuis- en Zoutadministratie, het Havendepartement, Telegraafkantoor, de Posterij en Afdeeling van den Waterstaat.

Een Bureau van het Kadaster.

Een Agentschap van de Javasche bank, en een van de Handelmaatschappij.

Een Kamer van Koophandel.

De Vrijmetselaarsloge: La constante et fidèle.

De Afdeeling der Maatschappij: Tot nut van 't Algemeen.

Eene in 1892 opgerichte Ambachtsschool. (1)

Sĕrondol, Districtshoofdplaats, zes palen ten zuiden van Sĕmarang.

Grogol, Districtshoofdplaats, aan het riviertje Kali Kondang ten oosten van Sĕmarang.

Goeboeg, twintig palen ten zuidoosten van Sĕmarang, hoofdplaats eener Controle-afdeeling. Op ongeveer vier palen afstands van deze plaats, in de nabijheid der dèsa Mĕlatidarat, wordt te midden der sawah's eene merkwaardige gasbron aangetroffen, waaraan de Javanen den naam van »Mĕrapi" gegeven hebben. (2)

Kĕdong-djati, standplaats van den Controleur in bovengenoemde afdeeling.

2°. In de Afdeeling Sålåtigå:

Sålåtigå, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Wĕdånå en een Controleur. In de nabijheid vindt men mede overblijfselen van tempels uit den Hindoetijd. Het is eene bijzonder schoon gelegene en gezonde plaats. Bijna drie palen van hier, bij de dèsa Tingkir, ligt de badplaats *Sintjåjå*, aan wier water de Javanen zekere geneeskundige kracht toekennen.

Pragoenan, in het onderdistrict Toentang, waar, naar het volksgeloof, de hond begraven ligt van wien de Kalangs (zie onder Java, § 21) zouden afstammen.

---

(1) De te Semarang in 1885 opgerichte »Wilhelmina-school" is in 1893 weder opgeheven.

(2) *Java*, Deel III, blz. 514. Zie ook blz. 220.

Tĕngaran, Districtshoofdplaats, zeven palen ten zuiden van Sålåtigå.

3°. In de Afdeeling Ambarawa (Åmbåråwå):

Åmbåråwå, aan de noordzijde van het moeras Råwå-Bĕning, aan den Spoorweg, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident en den Controleur. Hier ligt de gewezen hoofdvesting Willem I (zie blz. 285), in wier nabijheid een troepen- en officierskampement is aangelegd.

Oengaran, eigenlijk Ngaran, standplaats van den Controleur, aan den weg naar de Vorstenlanden. Het is een schoone en zeer gezonde plaats, waar het bekende militair convalescentengesticht gevonden wordt. In den omtrek worden tal van overblijfselen uit den Hindoetijd aangetroffen.

Bawèn, bij Willem I, bekend onder den Maleischen naam van Tangan-tiga (driesprong), op het punt waar de weg naar de Vorstenlanden zich in tweeën splitst.

Banjoe Biroe, ten zuiden van hetzelfde moeras aan den noordelijken voet van den G. Mĕrbaboe, met een fraai permanent kampement.

Banjoe-koening (geel water), met minerale bronnen. Boven dit dorp, op de helling van den G. Soemåwånå, liggen de bouwvallen van negen Hindoe-tempels, de zoogenaamde Tjandi-Sångå.

4°. In de Afdeeling Dĕmak:

Dĕmak, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Grooten weg. Het was vroeger de zetel van Radèn Patah, den eersten Souverein van een Mohamedaanschen staat in Midden-Java; deze stichtte hier omstreeks het midden der 15de eeuw eene moskee, welke eerst in het jaar 1845 is afgebroken en zooveel mogelijk in denzelfden vorm vernieuwd. In de nabijheid van dezen tempel vindt men nog de graven van vroegere vorsten.

Godong, standplaats van den Controleur.

Dĕmpĕt en Boegĕl, hoofdplaatsen der Districten Samboeng en Manggar. In Boegĕl houden zich veel Chineezen op; zij ligt ongeveer zes en dertien palen ten oosten van Dĕmak.

Tanggoel Angin of Karang-anjar, aan de rivier van dien naam en den Grooten weg.

5°. In de Afdeeling Grobogan:

Poerwådadi, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur; een net en zindelijk plaatsje, aan de Loesé en den zuidoostelijken zijtak van den Grooten weg. De oude hoofdplaats Grobogan ligt aan de tegenovergestelde zijde van de rivier, op vier en een halve paal afstands van Poerwådadi.

Sèlå of Sĕsèlå Waroeng, is een District in het midden van de Afdeeling aan de Kali Loesi, (blz. 260) gelegen, doch behoorende aan Soerakarta, dewijl daar de graven liggen der Vorstelijke familie van Kartåsoerå, die door den Soesoehoenan worden onderhouden (blz. 70, Noot (²)). (¹)

Mĕndang Kamoelan, eene plaats in dezelfde Afdeeling niet ver van de grenzen van Rĕmbang; zij ligt naar de meening der Inlanders op dezelfde plek, waar eenmaal de hoofdzetel van het overoude Hindoe-rijk Mĕndang Kamoelan was, en waarvan daar nog enkele overblijfselen worden aangewezen. In de nabijheid ligt een meertje (Mĕndang Paramèsan), waaruit zich veel waterstofgas ontwikkelt en dicht daarbij eene door de natuur gevormde put, *Soemoer Oepas* geheeten.

Wiråsari en Kradénan, Districtshoofdplaatsen, het eerste tevens standplaats van den Controleur. In laatstgenoemd district ligt ook de dèsa *Koewoe*, waaraan de op blz. 232 vermelde slijkvulkaan, anders *Blĕdoeg* geheeten, zijn naam ontleent. Het is vooral in deze buurt dat door de Inlanders veel zout wordt gewonnen.

Djånå, op twee palen afstands van Sèlå, met modderwellen, waaruit de Inlanders zout trekken.

6°. In de Afdeeling Kĕndal:

Kĕndal, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan de rivier van denzelfden naam en den Grooten weg, achttien palen ten westen van Sĕmarang.

Bodjå, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, ten zuidoosten van Kĕndal.

Gĕmoeh, standplaats van den Controleur.

Wiléri, ruim twee palen van de grens van Pĕkalongan, waarnaar de in deze Residentie gelegen boschstreken den naam van »Bosch van Wiléri" dragen.

Kaliwoengoe, aan de rivier van dien naam, mede aan den Grooten weg, tusschen Kĕndal en Sĕmarang.

Gèbangan, een klein bergdorp met een buitengewoon gezond en aangenaam klimaat. Op een halven paal afstands ligt de op blz. 238 vermelde bron. Ruim zes palen zuidoostwaarts van hier vindt men de mede aldaar genaamde bron van *Asinan* of *Ngasinan* bij het gehucht Alas Asinan.

Sèlåkaton, in het westen der Residentie, elf palen bezuiden den

(¹) *Java*, Deel III, blz. 507.

Grooten weg, standplaats van den Controleur. Op ruim vijf palen afstands van dit dorp ligt het bad-etablissement *Pĕlantoengan* op het landgoed Sélåkaton, waarnaar het ook wel genoemd wordt (blz. 181 en 238).

Soekårådjå, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Sélåkaton.

Troekoe, Districtshoofdplaats, zes palen ten westen van Kĕndal, aan den Grooten weg.

De Residentie Djapårå.

De Residentie Djapårå wordt aan drie zijden door de zee bepaald, en is alleen ten zuiden door Sĕmarang, en voor een klein gedeelte ten oosten door Rĕmbang ingesloten. De oostelijke grens is het riviertje Dolok of Randoe Gĕnting ([1]); de zuidwestelijke, de Kali Tanggoel Angin, en de zuidoostelijke, de bergketen, welke zich van hier af oostwaarts door het noorden des eilands tot aan de Straat van Madoera uitstrekt.

Zij is 55,2 □ geogr. mijlen groot, en bevolkt met

931	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
11239	Chineezen.
73	Arabieren.
145	andere vreemde Oosterlingen.
915234	Inlanders.
te zamen 927622	inwoners.

Deze Residentie is gesplitst in vier Afdeelingen en Regentschappen en de vijf Contrôle-afdeelingen: Pati I, Pati II, Djapårå, Koedoes en Djowånå.

De berg Moeriå beslaat met zijne ruggen en hellingen bijna de geheele Residentie; alleen het zuidoostelijke gedeelte, tusschen den voet van dien berg en het zuidelijke grensgebergte, is een vlakke alluviaalbodem, en in het zuiden der Residentie ligt in de Afdeelingen Koedoes en Pati een uitgestrekt moeras, bekend onder den naan van Råwå bĕsar, waarvan de Kali Djowånå (blz. 262) gedeeltelijk de uitwatering is.

De voornaamste voortbrengselen: zijn rijst, klapperolie, koffie, suiker en tabak.

Belangrijke plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Pati:

([1]) Volgens de *Etappe-kaart van Java en Madoera* door den kapt. VERSTEEG.

Pati, de hoofdplaals der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en de Controleurs der Contrôle-afdeelingen Pati I en Pati II; het ligt in het zuidoosten der Residentie, aan den Grooten weg. Het residentiehuis bevindt zich op eenigen afstand van de stad. De bevolking bedraagt 16400 zielen.

Tĕnggèlès, Districtshoofdplaats, ten westen van Pati, aan den Grooten weg.

Sélåwĕsi, Districtshoofdplaats, ten noordwesten van Pati.

Tjĕngkal Séwoe, Districthoofdplaats, ten zuidoosten van Pati.

Gloenggoeng en Angkatan, Districtshoofdplaatsen, ten zuidoosten van Pati.

Bågårami, Districtshoofdplaats, ten oosten van Pati.

2°. In de Afdeeling Djapårå:

Djapårå, vroeger de hoofdplaats der geheele Residentie, thans van de Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en den Controleur. Het ligt aan de westkust en was vroeger eene der belangrijkste plaatsen langs de noordkust van Java. Hoewel sedert achteruit gegaan, wordt er echter nog altijd veel handel gedreven, waartoe de bloeiende inlandsche industrie niet weinig het hare bijdraagt. Nabij deze plaats ligt op eenen heuvel aan het strand een oud steenen fort, waarvan de enceinte-, van klipsteen opgetrokken muur nog in zeer goeden staat is, doch overigens de gebouwen verdwenen zijn; het is vrij groot en goed gebouwd, en waarschijnlijk van Portugeeschen oorsprong.

Majong of Majong-lor, Districtshoofdplaats, aan de Kali Kĕlês ten zuiden, en Bandjaran, Districtshoofdplaats, ten noorden van Djapårå.

3°. In de Afdeeling Koedoes:

Koedoes, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en den Controleur, ligt in het zuiden der Residentie aan den Grooten weg. Het is eene welvarende plaats met verscheidene voor Inlanders werkelijk rijk te noemen ingezetenen (handelaars), wier woningen door sierlijk snijwerk uitmunten. Er is eene goede inlandsche school, waarvan voornamelijk door den Regent veel werk wordt gemaakt. De Pĕndåpå vóór de Regentswoning is eene der grootste op Java; achter die woning is een fraaie tuin en vijveraanleg. In de zoogenaamde oude stad wordt het graf van Pangéran Koedoes ([1]) bewaard.

Tjålå, een der hoogste dorpen op den G. Moeriå, waarachter het graf van Soenan Moeriå ([2]) gevonden wordt.

([1]) *Java*, Deel II, blz. 193.
([2]) *Java*, Deel I, blz. 59.

Tjĕndånå, Districtshoofdplaats, ten noorden van Koedoes.

Oendakan, ten zuiden van Koedoes aan de Kali Tanggoel Angin.

Prawåtå, hoofdplaats van het District Oendakan, eene uit de geschiedenis van Java bekende plaats, aan het zuidelijk uiteinde der »Groote Råwå" of Råwå Wawar ([1]).

4°. In de Afdeeling Djowånå:

Djowånå, de hoofdplaats der Afdeeling, ligt aan de Kali Djowånå en den Grooten weg. Het is eene welvarende plaats en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur. Het oude fort wordt als pakhuis gebezigd. Ongeveer twee zeemijlen landwaarts in bij het douanenkantoor staat sedert 1852 een havenlicht. Vroeger was deze plaats alom bekend om zijne scheepstimmerwerven.

Mantoep, Districtshoofdplaats, aan de Kali Randoe Gĕnting.

Mĕrgå-toehoe, Districtshoofdplaats, ten noordwesten van Djowånå, op de oostkust. In dit District bevindt zich bij de dèsa Poentjĕl op het erfpachtsland Mĕrgårĕdjå, eene kolonie van Inlandsche Christenen, uit ongeveer honderd volwassen personen bestaande en bestuurd door twee Zendelingen van de Doopsgezinde Zending-Vereeniging te Amsterdam.

Tot de Afdeeling Djapårå behooren de Karimon-Djawa-eilanden, die door eenen Posthouder bestuurd worden. De groep bestaat uit 27 eilandjes, waaronder Karimon Djawa, Poeloe Kamoedian (Dibbets), P. Parang (Wachter), P. Bangkoewan (Frederiksburg), P. Genting (Flores-eiland), P. Njamoek (Beeldsnijder- of Sculpers-eiland), P. Kĕmbar (Jansens-eiland), P. Kĕmbang (Wilkens-eiland), P. Krabab bĕsar (Vogel-eiland), P. Krabab kĕtjil (Wageli), P. Boeroeng (Ossenbrugge), de voornaamste zijn. Tusschen deze eilanden verheffen zich onderscheidene klippen; P. Kamoedian is geheel daarmede omgeven. Alleen het onder 1°. genoemde eiland, groot 1.8 □ geogr. mijl, is bewoond. Hier is ook de Posthouder gevestigd ([2]).

Tot de Residentie Djapårå behooren voorts de volgende eilandjes:

Poeloe Pĕngantèn, nabij de westkust, ten zuiden van de Reede van Djapara. Het is zeer klein, evenals

Poeloe Tĕlok en Poeloe Pandjang, in de Bocht van Djapårå.

Poeloe Mandĕlika, bestaande uit eene koraalrots; het ligt aan de noordkust en is eene □ paal groot. Hier is een kustlicht geplaatst.

Poeloe Djowånå, een zeer klein eiland ten oosten van den mond der rivier van denzelfden naam.

([1]) *Java*, Deel II, blz. 193.

([2]) Zie over deze eilanden, gelegen tusschen 110° en 110°45′ O. L. en 5°30′ en 6′ Z. B., het *Tijdschrift voor I. T. L. en V.* Deel XXXI.

De Residentie Rĕmbang.

De Residentie Rĕmbang wordt ten westen ingesloten door Djapårå en Sĕmarang; ten zuiden door Madioen en Kĕdiri; ten oosten door Soeråbåjå; en ten noorden door de Java-zee. De grenzen zijn: ten zuiden, de bergketen welke zich hier oost- en westwaarts door het midden van Java uitstrekt (blz. 228); ten westen het riviertje Dolok of Randoe Genting, en de lijn die zich in de verlenging daarvan zuidwaarts uitstrekt tot aan genoemde bergketen. Ten oosten bestaat geene natuurlijke grensscheiding; eene lijn, die langs de oostelijke Regentschappen van Rĕmbang, in eenigszins zuidwestelijke richting, van de noordkust naar genoemde bergketen loopt, vormt hier de grens.

De grootte van deze Residentie is 135,2 □ geogr. mijlen. Hare bevolking bestaat uit:

675	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
16664	Chineezen.
331	Arabieren.
64	Andere vreemde Oosterlingen.
1253351	Inlanders.
Te zamen 1271085	zielen.

Zij is gesplitst in vier Afdeelingen en Regentschappen en de vijf Contrôle-afdeelingen: Rĕmbang, Toeban, Djatirågå, Bådjånĕgårå en Blorå.

De geheele Residentie is met kalkgebergten bezet en over het geheel vrij droog en schraal. De Afdeeling Toeban is minder arm aan levend water dan het overig gedeelte van dit gewest, en dankt dit voornamelijk aan de groote bronnen te Mĕrak-oerak in het District Djĕnoe en bij Renggel (blz. 234). Zie ook blz. 263). In het noordoosten ligt het moeras Råwå Malanggi; door het midden van het oostelijke gedeelte stroomt de Kali Solo, en verspreidt hier eenige meerdere vruchtbaarheid. Doch over het geheel is Rĕmbang in dit opzicht als eene der minst bevoorrechte streken van Java te beschouwen. Evenwel zijn hier zeer uitgestrekte Djatibosschen (blz. 247); overigens zijn de voornaamste voortbrengselen rijst en klapperolie. De cultuur van tabak en suiker is in de laatste dertig jaren zeer achteruitgegaan, zoodat zij op het oogenblik weinig beteekent.

De merkwaardige verschijnselen van den bodem zie men blz. 232, 239 en 240.

Oudheden van belang treft men hier niet aan. Tot voor weinig jaren vond men op den top van den G. Pandan een mannenbeeld in

zittende houding, bekend onder den naam van *Kjahi Dĕrpå*. Sedert 1884 is dit beeld echter spoorloos verdwenen.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Rĕmbang:

Rĕmbang, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident en den Regent, aan de monding van het riviertje Gĕnĕng. Visscherij, batikken, schoenen- en meubelmaken zijn de voornaamste middelen van bestaan der bevolking. Het oude fort is in Residentiewoning herschapen. Het zielental bedraagt ruim 14000.

Pårådéså, vijf palen ten westen van Rĕmbang aan den Grooten weg.

Lasĕm, acht palen oostwaarts van Rĕmbang aan den Grooten weg en den voet van den G. Lasĕm, de standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Rĕmbang. De scheepsbouw, die hier vroeger bloeide, is grootendeels vervallen; tegenwoordig vindt men er meer timmerlieden. De bevolking, die grootendeels Chineesch is, vindt hoofdzakelijk haar bestaan in scheepvaart en handel in petroleum en saroengs, en ook in den smokkelhandel van opium. De batikkerijen uit den omtrek hebben eenigen naam.

Waroe, Districtshoofdplaats, één paal ten westen van Rĕmbang.

Soelang, Districtshoofdplaats, acht palen ten zuiden van Rĕmbang.

Binangoen en Kragan, Districtshoofdplaatsen, ten oosten van Lasĕm aan den Grooten weg.

Pamotan en Sĕdan, Districtshoofdplaatsen, in het oosten der Afdeeling, bezuiden den Grooten weg.

Bonang, drie palen ten westen van Lasĕm, is bekend als de vroegere verblijfsplaats van Soehoenan Bonang, een der eerste en ijverigste verbreiders van het Islamisme in Midden-Java.

2°. In de Afdeeling Toeban:

Toeban, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en den Controleur. Scheepsbouw voor de Inlandsche markt, scheepvaart, handel en sluikerij maken ook hier de hoofdbedrijven der bevolking uit. De buitengewoon groote Waringinboomen op den Aloen-aloen of het plein hebben eene zekere vermaardheid verkregen. In deze Negeri zijn de begraafplaatsen van den bovengenoemden Soehoenan Bonang en onderscheidene andere als heilig vereerde personen.

Op de reede van Toeban worden zoetwaterbronnen gevonden.

Op weinige palen afstands van de hoofd-negeri vindt men, in het District Rĕmbĕs, de beroemde badplaats Bĕkti of Boekti, een ruim, vierkant, door de natuur gevormd bassin, van acht tot tien voet diepte en door zwaar geboomte omgeven.

Bij Djodjogan, in het District Singgahan, vormt het riviertje Ngalirip een prachtigen waterval van 120 vt. rechtlijnige storting.

Bantjar en Djěnoe, Districtshoofdplaatsen, op vijfentwintig en zeven palen ten westen van Toeban aan den Grooten weg.

Kapoe, zes palen ten westen van Toeban, in wier nabijheid de Goewå-Sroenggå, een merkwaardig gewelfd rotshol, gevonden wordt.

Rěmběs, Districtshoofdplaats, drie en een halve paal ten oosten van Toeban aan den Grooten weg.

Rěngěl, Districtshoofdplaats, negentien palen ten zuiden van Toeban, met eene merkwaardige grot, waaruit een riviertje ontspringt.

Singgahan en Djatirågå, Districtshoofdplaatsen, in het binnenland; het laatste tevens standplaats van den Controleur.

3°. In de Afdeeling Bådjånĕgårå:

Bådjånĕgårå, ([1]) de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent, den Controleur en een Adspirant Controleur. Het ligt aan de rechterzijde van de Kali Solo en den zijtak van den Grooten weg, welke zich van Rěmbang over Blorå naar Bådjånĕgårå en Toeban uitstrekt. Tot de hoofdmiddelen van bestaan behoort de handel in rijst en tabak.

De Districtshoofdplaatsen Bowěrnå, Soemběrrědjå en Padangan zijn de belangrijkste plaatsen aan eenen zijtak van zoo even genoemden weg, die hier in de richting van de Kali Solo langs hare rechterzijde grootendeels door Djatibosschen loopt. Ten noorden van de Solorivier ligt op 15 palen afstands van Bådjånĕgårå de Districtshoofdplaats Tinawoen.

4°. In de Afdeeling Blora:

Blora, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur.

Djěpon, Districtshoofdplaats, vier palen ten oosten van Blora.

Ngawèn, Districtshoofdplaats, negen palen ten westen van Blora.

Randoe Blatoeng, Districtshoofdplaats, in het zuiden der Afdeeling.

In het westen van het District Ngawèn vindt men enkele vogelnestgrotten en verscheidene andere grotten met merkwaardige druipsteenvorming, waaronder vooral de Goehå Tawang, de G. Agoeng en de G. Kidang genoemd moeten worden.

Ploentoeran, aan de linkerzijde van de Kali Solo, tegenover Padangan, aan den weg van Blora naar Padangan.

In de Bocht van Rěmbang liggen enkele zeer kleine koraal-eilandjes, als: Poeloe Běsar, P. Glatik, P. Sawalan en de Twee Gebroeders; en eenige riffen: Karang Gosa, K. Běsi en K. Oengkal.

([1]) Volgens Prof. VETH eigenlijk Boedjå-Negårå.

De Residentie Soeràbàjà.

De Residentie Soerabaja (Soeràbàjà) wordt ten noorden en oosten door de zee bespoeld; ten westen begrensd door Rĕmbang, ten zuidwesten door Kĕdiri; en ten zuidoosten door Pasoeroehan. De grenzen aan de landzijde zijn: ten zuiden, van het oosten af, een gedeelte van de Kali Pòrong, vervolgens eene lijn, die zuidwestwaarts gaat over den G. Pĕnanggoengan (blz. 221) en den G Walirang (blz 221) tot den G. Sĕlàndà (blz. 220), en vandaar noordwestwaarts tot aan de Kali Brantas, welke zij volgt tot waar de rivier zich oostwaarts wendt; de grenslijn gaat dan westwaarts, tot waar zij den zuidoostelijken hoek van Rĕmbang ontmoet; de westelijke grenslijn is de oostelijke van Rĕmbang.

De Residentie Soeràbàjà, waartoe ook het eiland Bawéan behoort, is 108,1 □ geogr. mijlen groot, waarvan 3.67 voor Bawéjan.

De bevolking bestaat uit:

7546	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
18454	Chineezen.
1971	Arabieren.
504	andere vreemde Oosterlingen.
2058949	Inlanders.
te zamen 2087424	zielen.

Zij telt acht Afdeelingen, zes Regentschappen en dertien Contrôle-afdeelingen, te weten: Soeràbàjà, Grisé, Màdjàkĕrtà, Djaboeng, Màdjàsari, Djombang, Ploso, Sidà-ardjà, Prambon, Sidajoe, Karanggĕning, Lamongan en Lĕngkir. Aan het hoofd van het inlandsch bestuur in de Afdeeling Djombang staat een Patih, terwijl aan den Adsistent-Resident van Bawéan een Wĕdànà is toegevoegd. De Districten in de Afdeeling Sidà-ardjà dragen hier de eigenaardige benamingen van Djĕnggàlà I—IV en Ràwà-poeloe I en II.

De gesteldheid van den grond is zeer verschillend. De delta tusschen de Kali Màs en de Kali Pòrong is vlak en laag en meerendeels moerassig, gelijk ook de kust tusschen Soeràbàjà, Grisé en Sĕdajoe; verder zijn de kuststreken droog en zanderig. Het geheele noordelijke gedeelte der Residentie is met kalkheuvels bezet en schaars van water voorzien; de Kali Solo is er de eenige stroom, en heeft hier slechts onbeduidende zijrivieren. Het middengedeelte, mede meestal kalkachtige grond, heeft eenige meerdere rivieren, die zich in de Kali Brantas ontlasten. Het zuidelijke gedeelte is bergachtig, door vele rivieren en beken, welke in de Kali Brantas vallen, besproeid en vruchtbaar.

De voortbrengselen zijn: rijst, kokosolie, koffie, suiker, tabak, indigo, staartpeper en djatihout. Aan de kusten wordt de visscherij op groote schaal gedreven. Van Tandjoeng Pangkah tot aan de grens van de Residentie Pasoeroehan bestaat de kust in nagenoeg onafgebroken opvolging over eene meer of minder breede strook uit zoetwatervischvijvers (tambak), voor welker aanleg het steeds aanslibbende strand zeer geschikt is en die van groote beteekenis zijn voor de welvaart der bevolking. Deze tambaks (door kleine dammen omperkte vakken, waarin door middel van sluisjes de visch (bandĕng) wordt ingelaten en binnengehouden) maken, daar zij de aanslibbing bevorderen, op den langen duur ook een middel van landaanwinning uit en zijn mede eene der oorzaken van de voortdurende verandering, welke in de steeds verbreedende alluviaalstrook plaats heeft.

Over de Minerale bronnen en andere merkwaardige verschijnselen van den bodem zie men blz. 232, 239 en 240.

Een gedeelte der gronden in deze Residentie, met 349 dèsa's, vooral in den omtrek der hoofdplaats, is in handen van particulieren, die daarvan ten tijde van DAENDELS en het Engelsch tusschenbestuur bezitters zijn geworden.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Soeråbåjå:

Soeråbåjå, de hoofdplaats der Residentie en standplaats van den Resident, een Adsistent-Resident voor de Politie en den Controleur, aan den Grooten weg en de Kali Mâs, welke door de stad stroomt en den spoorweg. Zij bestaat uit de stad met Voorsteden; de laatste strekken zich van vijf tot acht palen rondom de stad uit. De stad met de Voorsteden is verdeeld in drie Districten, Soeråbåjå of Kotå, Djåbå-kotå (buitenstad) en Goenoeng-Kĕndĕng, elk onder een Javaansch Hoofd met den titel van Wĕdånå. Voorts heeft men er een Majoor, een Majoor-titulair en eenige Kapiteins en Luitenants der Chineezen, een Kapitein der Arabieren en een Kapitein der Bengaleezen. De bevolking bedraagt 145690 zielen, waaronder ruim 5900 Europeanen. Het oude Europeesche gedeelte der stad, op Hollandsche wijze gebouwd, ligt ten westen van de Kali Mâs en wordt door den Grooten weg in een noordelijk en zuidelijk gedeelte gescheiden; tusschen deze Europeesche stad en de voormalige vestingwerken, die geheel Soeråbåjå omgaven, liggen Inlandsche kampoengs; overigens strekken zich de wijken der Inlanders, Arabieren en Chineezen meer zuidwaarts en langs de oostzijde der rivier uit De Europeesche bewoning breidt zich vooral ten zuiden en zuidoosten van de stad uit langs de Kali

Mâs en de Pĕgirian en langs den Simpangschen weg (een gedeelte van den Grooten weg) en daarmede evenwijdig loopende of dien snijdende lanen. De Simpangsche weg voert naar Simpang, waar het Residentiehuis staat en, nog iets verder, op ongeveer drie palen van de stad, het Militaire Hospitaal. — De sedert opgeheven Citadel Prins Hendrik (blz. 285) lag op den oostelijken oever der Kali Mâs, 1800 M. van den mond; bij de oostelijke buitenlijnen der Citadel begon de thans eveneens vervallen linie, die, tweemaal door de Pĕgirian en eens door de Kali Mâs doorsneden, aan de westzijde van deze rivier tegenover de Citadel weder aan den daar westwaarts loopenden Grooten weg (den overweg) aansloot. Belangrijke inrichtingen en gebouwen zijn voorts: de Artillerie-constructiewinkel, in het noordelijke gedeelte der stad ten westen van de Kali Mâs; — de Fabriek voor de Marine en het Stoomwezen, in het centrum der stad aan dezelfde zijde der rivier; deze Fabriek is gedeeltelijk verplaatst en vereenigd met het Maritieme Etablissement. Dit Etablissement, thans reeds van zeer grooten omvang, ligt aan de rechterzijde van den mond der Kali Mâs, tusschen dezen en het in het lage terrein aldaar gegravene bassin (waarin het drijvend dok), en bevat werkplaatsen, hellingen, magazijnen, woningen van Officieren en verder personeel, kazerne voor matrozen, enz. Iets meer vooruit ligt de zoogenaamde Ooster-kustbatterij tot bestrijking van de reede; — de uitmuntende en op groote schaal ingerichte Stoomfabriek van Baier & Cie., waar voortreffelijke werktuigen voor suiker- en andere fabrieken worden vervaardigd, aan den linkeroever der Pĕgirian ten zuiden der stad; — het etablissement vroeger door Cores de Vries gesticht met werf, helling, enz., onmiddellijk ten zuiden van de Citadel; — een buskruitmagazijn ten westen der stad, en een ander te Simpang; — de voor eenige jaren nieuw gebouwde aanzienlijke Dalĕm of Regentswoning, bij het zuidelijk uiteinde der stad, aan de zoogenaamde Kleine Aloen-Aloen, in wier onmiddellijke nabijheid ook de eveneens nieuwe moskee, met zeer hooge minaret, wordt aangetroffen; — de oude of Groote Aloen-aloen, iets meer zuidwaarts buiten de poort; — de Protestantsche en Roomsch-Katholieke kerken, het Weeshuis, het Stadhuis, de Schouwburg en de Chineesche tempel.

Ten westen van de rivier ligt de wijk Ngampèl, die de eerste oorsprong der stad geweest is en de zetel van Radèn Rahmat, den voornaamsten en ijverigsten Islamprediker in Oostelijk Java, die naar deze den naam van Soesoehoenan Ngampèl verkreeg en hier begraven ligt.

De voornaamste te Soerâbâjâ gevestigde Hoofd-administratiën, Colleges en andere inrichtingen zijn:

Het Hoofdkwartier van de Derde Militaire Afdeeling op Java, en de bureaux der Chefs van diensten in die Afdeeling.

Een Haven- en Equipage-departement voor de Zeemacht.

De Raad van Justitie voor Java's Derde Afdeeling.

De Algemeene kas.

Het Kantoor van inkomende en uitgaande rechten; loodswezen en kadaster.

Het Hoofdbureau van de Staatsspoorwegen (Oosterlijnen).

Het Vendu-departement.

De Pakhuis- en Zout-administratie, Posterij, Telegraafkantoor en Afdeeling van den Waterstaat.

Een Agentschap der Javasche Bank en een van de Nederlandsche Handelmaatschappij.

Eene Wees- en Boedelkamer.

Eene Inrichting voor Jongens-weezen.

Eene Hooger-Burgerschool op de plaats van de oude Regentswoning.

Een Hulpkrankzinnigengesticht.

Eene Afdeeling van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Ingenieurs.

Een Departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.

De Vrijmetselaars-loge: De Vriendschap.

Particuliere drukkerijen.

Een Kamer van Koophandel.

Simpang, met het Residentiehuis en het Militaire hospitaal, twee palen ten zuiden van Soeråbåjå [1].

Sĕmaroeng met een Leprozen-gesticht.

Kĕdoeng-waroe in het District Goenoeng-Kĕndĕng, waar eene Maatschappij bestaat tot het winnen van jodium en jodium-verbindingen. Ook nog op eene andere plaats in dit District en in Djåbå-Kotå is eene Maatschappij met hetzelfde doel werkzaam.

2°, In de Afdeeling Sidå-ardjå:

Sidå-ardjå (vroeger, evenals de Afdeeling, Sidå-kari genoemd), eene belangrijke Nĕgĕri, die zich over eene lengte van $2^1/_2$ paal aan beide zijden van den Grooten weg uitstrekt, met een spoorwegstation, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident en den Regent. Hier was waarschijnlijk vroeger de hoofdplaats van het oude rijk Djĕnggålå, waarnaar nog vier Districten den naam dragen, en waarvan de overblijfselen gevonden worden

---

(1) Zie *Java*, Deel III, blz. 866.

in de meer zuidwaarts liggende ruïnen Tjandi Pari en in de Residentie Pasoeroehan. Sidå-ardjå wordt door verschillende grootere of kleinere waterafvoerleidingen doorsneden, waarvan de voornaamste is de Kali Sidåkari, die na de leiding Kali Dajoe te hebben opgenomen, ten oosten van de plaats den naam van Kali Gabahan Tambak verkrijgt.

Pòrong, hoofdplaats van het District Råwåpoeloe I, aan den grooten weg, ongeveer zeven palen van Sidå-ardjå aan de Kali Porong, met een zeer druk bezochten pasar. In de nabijheid vindt men de groote in 1854 gebouwde overlaat, bestemd om den afvoer van het water naar zee uit de Kali Brantas te bevorderen.

Gĕdangan, nagenoeg vijf palen noordelijker aan denzelfden weg.

Pramboen, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeelingen Sidå-ardjå en Prambon.

3°. In de Afdeeling Mådjåkĕrtå:

Mådjåkĕrtå (vroeger Djapan geheeten), aan den Zuidelijken weg en de Kali Brantas, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent, aan den Spoorweg.

Djaboeng, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling van dien naam.

Mĕlirip, aan de scheiding van de Kali Brantas en de Kali Pòrong, merkwaardig om de kolossale sluis, welke daar in eerstgenoemde rivier is gebouwd, om de waterverdeeling tusschen de Kali Màs en de Kali Pòrong te regelen.

Gĕdèk, Districtshoofdplaats van Mådjådadi, ruim drie palen ten westen van Mådjåkĕrtå.

Djatirĕdjå, Districtshoofdplaats van Djaboeng, twee palen ten zuiden van Mådjåkĕrtå.

Mådjåkasri of Kaloeh, Districtshoofdplaats, in het westen der Afdeeling.

Mådjåsari, de hoofdplaats van het District Mådjåsari-lor, ten zuiden van de Kali Pòrong, standplaats van den Controleur.

Mådjåpoerå, de vroegere en Koetårĕdjå de tegenwoordige hoofdplaats van het District Mådjåsari-kidoel.

4°. In de Afdeeling Djombang:

Djombang of Mådjårĕdjå, de hoofdplaats van de Afdeeling en van het District Mådjårĕdjå, de standplaats van den Adsistent-Resident, een Controleur en den Patih. Het is een fraai gelegene en goed bevolkte dèsa, tevens een der drukste spoorweg-stations op de Oosterlijnen.

Ploso, hoofdplaats van het District Mådjådadi, standplaats van den Controleur, aan de Brantas, met een zoutpakhuis. Door eene 189 M. lange brug is zij met Dolok verbonden. Op beide plaatsen wordt een levendige handel gedreven, voornamelijk door Chineezen.

Ngĕmplak, hoofdplaats van het District Mådjå-agoeng met een zoutverkooppakhuis en eene suikerfabriek. In dit District vindt men de bekende ruïnen van Mådjå-pahit. ([1])

Mådjå-warnå, hoogst merkwaardig om de belangrijke vruchten, welke de Protestantsche zending er gedragen heeft. Men vindt er eene fraaie steenen kerk, eene kweekschool, enz. Ook te Bongsårĕdjå, Ngoro en Kĕrtårĕdjå bestaat eene Christengemeente uit Inlanders.

5°. In de Afdeeling Grĕsik:

Grisé (Grĕsik) of Tandĕs (bij de eerste Nederlandsche zeevaarders onder den naam Joartan bekend; zie blz. 9), aan den Grooten weg en de Straat van Madoera, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent. Het is eene plaats waar zeer veel handel en scheepvaart heerscht en reeds sedert eeuwen geheerscht heeft. Hier landde en vestigde zich de eerste verkondiger van het Mohamedanisme, Maulana MALIK IBRAHIM, en een schoon marmeren monument versiert er zijn graf. ([2]) Ook van verscheidene andere priesters vindt men er graftomben. De naburige heuvels leveren de leksteenen, die door geheel Indië gebruikt worden. — Tusschen Grisé en Soeråbåjå is een paar malen daags communicatie door middel van een stoombootje, waarvan veel gebruik wordt gemaakt.

Op drie palen afstands van Grĕsik ligt op den heuvel Giri het heilige graf van Radèn PAKOE of Soesoehoenan GIRI, ([3]) een leerling van MALIK IBRAHIM, die meer dan deze tot de verspreiding van het Islamisme op Java heeft toegebracht.

Soetji, op vijf palen afstands van Grĕsik, met belangrijke vogelnestgrotten en bronnen.

Boengah (of Boengoeh), Districtshoofdplaats, aan den linkeroever der Solo en den Grooten weg.

Manjar, Onderdistrictshoofdplaats, aan den Grooten weg, omstreeks zes palen ten noorden van Grĕsik, eene uitgestrekte dèsa met eene vrij groote moskee. In de nabijheid worden heilige graven gevonden, die vermoedelijk uit het Hindoe-tijdperk stammen.

([1]) Zie *de oudheden van Mådjå-pahit in* 1815 *en* 1887 door Dr. R. D. M. VERBEEK in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel XXXIII en bij VETH.

([2]) *Java*, blz. 184.

([3]) *Java*, blz. 189.

Het uit eene rots bestaande eilandje Měngari, tegenover den hoofdmond der Kali Solo aan den ingang der Straat van Madoera, wordt geheel beslagen door het thans ontruimde fort Erfprins (blz. 284).

6°. In de Afdeeling Lamongan:

Lamongan, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant-Controleur, eene schoon gelegen uitgestrekte plaats aan eenen zijtak van den Grooten weg.

Běngawan djěro, Districtshoofdplaats, ten noorden van Lamongan.

Lěngkir, standplaats van den Adspirant Controleur, die hier, bij uitzondering, met het beheer der Contrôle-afdeeling is belast.

7°. In de Afdeeling Sidajoe:

Sidajoe, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident en den Regent, aan den Grooten weg en den ingang der Straat van Madoera.

Karang-gěněng, standplaats van den Adspirant Controleur, op den rechteroever van de Solo-rivier.

Waringin-anom, Districtshoofdplaats, gelegen als voren.

Tambangan en Kědoekan, Districtshoofdplaatsen, ten westen van Sidajoe aan den linkeroever der Kali Solo.

Babat, op de grens der Residentie, eene voor den Inlandschen handel belangrijke plaats.

8°. De Afdeeling Bawéjan.

Deze Afdeeling bestaat uit het eiland Bawéjan (bij verbastering Boijan genoemd) en de eilandjes Poeloe of Gili Manoekan (ten oosten), P. Noko (zuid-oost), P. Karang-Bila (noord-oost) en P. Noesa (west-noord-west).

Bawéjan ligt recht noordwaarts van de Straat van Madoera, 16 mijlen van Oedjoeng Pangka en heeft een omtrek van 36 K. M.; het is geheel door klippen omringd en alleen voor vaartuigen van weinig diepgang te naderen. Het eiland is van vulkanischen aard; de twee hoogste bergtoppen zijn de G. Tinggi en G. Radja, waarvan de eerste eene hoogte bereikt van 650 M. Volgens den Hoofdingenieur R. D. M. VERBEEK, die het eiland in 1886 tot het doen van geologische nasporingen bezocht, is dit »een van de allermerkwaardigste punten van N.-Indië, daar het bijna geheel uit gesteenten bestaat, die of nergens elders in onzen Archipel gevonden worden, of slechts op zeer enkele punten optreden" ([1]). Rondom deze kegels bevindt zich echter ook gebergte van Neptunische formatie, waarin

([1]) Zie verder zijn officiëel verslag.

steenkolenlagen worden aangetroffen. Hier en daar worden naar zwavel riekende warme bronnen gevonden. Op een der toppen ligt het schoone meer *Kastâbâ*, waarvan de grootste diepte volgens de laatste peiling 139 M. bedraagt. Slechts acht rivieren van eenig aanbelang worden op het eiland aangetroffen, zooals de Kebon-baroe, de Soengejrådjå, de Lagoendi, de Tombok, enz. Laatstgenoemde vormt de uitwatering van het zooeven vermelde meer. De overige riviertjes zijn van weinig beteekenis en loopen in den oostmoesson nagenoeg droog.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, klapperolie, hoewel beide niet in genoegzame hoeveelheid voor de behoefte der bevolking, zoodat invoer van elders geregeld noodig is; verder arèngsuiker, sago en pinang. Voorts is de grond zeer geschikt voor de cultuur van indigo, katoen, tabak en koffie. De bevolking hield zich vroeger bij voorkeur bezig met de visscherij, inzonderheid van schildpad en tripang. Tegenwoordig is dit echter veel minder het geval. Naar schildpad wordt zelfs in het geheel niet meer gevischt. De Baweanners beginnen zich in den laatsten tijd meer en meer op den handel toe te leggen, waartoe zij geregeld uitstapjes naar Java en Singapoera maken. Mogelijk is hun deze treklust aangebracht door de Boeginezen, die in betrekkelijk grooten getale op het eiland gevestigd zijn en hunne vrouwen niet zelden uit de Inboorlingen kiezen. In enkele stranddorpen worden vrij goede prauwen vervaardigd.

Het eiland Bawéjan bevat het District van denzelfden naam, aan welks hoofd sedert 1869 als Inlandsch bestuurder een Wĕdånå of Districtshoofd staat; en vier Onder-Districten: Sangkapoera, Daoentimoer, Tambak en Soewari (1).

De voornaamste plaatsen zijn:

Sangkapoera, op de zuidkust aan eene ruime baai, de hoofdplaats en standplaats van den Adsistent-Resident en den Wĕdånå. Men heeft er een detachement Pradjoerits met twee Europeesche instructeurs.

Kalompèh, in welks nabijheid steenkolenlagen zijn.

Tĕlok Dalĕm, eene plaats, welker inwoners grootendeels hun bestaan vinden in het maken van allerlei mat- en vlechtwerk, dat vervaardigd wordt uit de bladeren van den pandanheester (blz. 244).

Kĕpoh, eene aanzienlijke kampoeng in het voormalige District Wétan Nĕgari.

---

(1) Over Bawéjan zie men nog een opstel van den Heer WISELIUS in het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1874, Deel I, blz. 249; *Java*, Deel III; *Tijdschrift voor I. T. L. en V.*, Deel XXXIV, blz. 533 en *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardr. Genootschap*, Deel IX, blz. 43.

Poeloe Gili is, sedert de zeeroovers dit eilandje hebben afgeloopen, zoo goed als onbewoond. De bevolking is naar den vasten wal verhuisd, waar zij de dèsa Sidå-adjĕng hebben gesticht. Hare aanplantingen op Poeloe Gili (bamboe, cassave, vruchtboomen, enz.) zijn echter blijven bestaan.

Poeloe Noesa, met vogelnestklippen, die verpacht worden, is, evenals bovengenoemd eilandje, geheel onbewoond.

De Residentie Pasoeroehan.

De Residentie Pasoeroehan ligt tusschen de Straat van Madoera en Soeråbåjå ten noorden; Soeråbåjå ten noordwesten; Kĕdiri ten westen; de Indische zee ten zuiden, en Pråbålinggå ten oosten. De grenzen aan de landzijde zijn: ten noorden, de Kali Pòrong; ten noordwesten, de lijn die de zuidoostelijke grens van Soeråbåjå uitmaakt (blz. 322); ten westen, de oostelijke grenslijn van Kĕdiri en ten oosten, eene lijn, die bijna recht noord- en zuidwaarts van de Straat van Madoera naar de Indische zee loopt over de toppen van den G. Bråmå en den G. Sĕméroe.

De grootte is 96 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

2009	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
6478	Chineezen.
1083	Arabieren.
70	Andere vreemde Oosterlingen.
938168	Inlanders.
te zamen 947808	inwoners.

Pasoeroehan telt drie Afdeelingen en Regentschappen en elf Contrôleafdeelingen, te weten: Kota Pasoeroehan, Grati, Tĕnggĕr, Kota Malang, Toempang, Kĕpandjèn, Toerèn, Batoe, Kota Bangil, Kasri en Poerwårĕdjå.

Met uitzondering van het kleine gedeelte langs de noordkust is de geheele Residentie bergachtig. Op hare westelijke grenzen verheffen zich de G. Ardjoenå, G. Kĕloet, en G. Kawi, en op de oostelijke, de G. Tĕnggĕr en G. Sĕméroe, wier ruggen en voorgebergten zich over het geheele gewest uitstrekken; terwijl het zuidelijke gedeelte geheel uit Neptunisch gebergte bestaat. Door de hooge ligging is het klimaat aangenaam en bij uitstek gezond. De bodem is over het geheel zeer vruchtbaar en bij uitnemendheid geschikt voor den aanbouw van suiker, koffie en tabak, die benevens rijst en klapperolie de voornaamste voortbrengselen zijn.

Over de Mofetten, Minerale bronnen en Zwavelmeren, zie men blz. 234, 238 en 240.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Pasoeroehan:

Pasoeroehan (beteltuin, afgeleid van Soeroeh = Sirih), de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Controleur en den Regent. De eigenlijke naam der plaats, die 24500 inwoners telt, is Gĕmbong; echter wordt zij gewoonlijk naar het Regentschap, waartoe zij behoort, genoemd. Zij ligt aan de spoorweglijn, den Grooten weg en de Kali Gĕmbong, die haar doorsnijdt; aan den rechteroever ligt de Europeesche stad, aan den linker de Chineesche wijk; de Inlanders en andere Oosterlingen wonen meer zuidwaarts aan beide zijden der rivier. Het oude fort Phenix is niet meer bezet. — Op weinige palen van Pasoeroehan bevindt zich eene uitmuntende badplaats, algemeen bekend onder den naam van Blauw water (Banjoe-biroe). (1)

Wangkal, standplaats van den Adspirant Controleur voor de Contrôle-afdeeling Pasoeroehan.

Rĕdjåså, Districtshoofdplaats, vijf palen ten zuidoosten van Pasoeroehan, aan den Grooten weg.

Grati of Grati-Toenon, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, negen palen ten zuidoosten van Pasoeroehan, aan den Grooten weg, bekend om de gezouten eende-eieren die van hier worden uitgevoerd. Nabij deze plaats vindt men het vermaarde meer Ranoe Kalindoengan of Meer van Grati, een kratermeer, waarin zich krokodillen ophouden, die door de Inlanders als heilig worden beschouwd, benevens eene soort van eenden, van welke eene zeer groote menigte eieren worden ingezameld, die gezouten en naar elders verzonden worden en eene geliefkoosde toespijs bij de rijst uitmaken. (2)

Kraton, Districtshoofdplaats, drie palen ten westen van Pasoeroehan, aan denzelfden weg.

Djati, hoofdplaats van het District van dien naam, dat ook Mĕlatèn schijnt genoemd te worden, aan de noordkust, zeven palen ten oosten van Pasoeroehan.

Kĕbon Tjandi en Winongan, Districtshoofdplaatsen, ten zuidoosten van Pasoeroehan.

---

(1) *Java*, Deel III, blz. 959.

(2) Volgens HAGEMAN is dit meer 134000 □ Rijnl. roeden, dat is ongeveer 190 Hectaren, groot (?). Zie *Java*, Deel I, blz. 61.

Ngĕpoh en Poespå in het District Tĕnggĕr, het laatste standplaats van den Controleur.

Tosari, eene om hare schoone en gezonde ligging en ook als hoofddorp van de Tĕnggĕreezen (¹) algemeen bekende dèsa, 1780 M. boven de zee op het meer vermelde Tĕnggĕr-gebergte.

Ngĕmpit, Districtshoofdplaats, ten zuidwesten van Pasoeroehan.

Lĕdok-åmbå, (²) 1972 M. boven den zeespiegel op de oostzijde van het Tĕnggĕr-gebergte, op de helling van den Poendak-lĕmboe gelegen (blz. 222).

2°. In de Afdeeling Malang:

Malang (³), de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent, gelegen aan eenen zijtak van den Grooten weg op 443 M. boven de zee, aan de Brantas. Er is een militair convalescenten-huis en eene permanente legerplaats.

Toempang, standplaats van den Controleur dier Contròle-afdeeling.

Karang-lo, Districtshoofdplaats, Lawang en Singåsari, aan denzelfden weg, ten noorden van Malang.

Batoe, ook wel Sisir genoemd, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, twaalf palen ten noordwesten van Malang, aan den zuidelijken voet van den G. Ardjoenå.

Ngantang, op tien palen afstand van de Kĕdirische grens.

Kĕpandjèn of Sĕnggoeroeh (bij VETH Sĕnggårå) en Gondang-lĕgi, Districtshoofdplaatsen, ten zuiden van Malang, aan denzelfden weg; het eerste tevens standplaats van den Controleur.

Toerèn, standplaats van den Controleur der Contròle-afdeeling van dien naam.

Pakis, Districtshoofdplaats, ten oosten van Malang op een der westelijke uitloopers van het Tĕnggĕr-gebergte, 463 M. boven de zee.

3°. In de Afdeeling Bangil:

Bangil, de hoofdplaats en standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Grooten weg en den spoorweg, elf palen ten westen van Pasoeroehan.

Gĕmpol, Districtshoofdplaats, op de grens van Soeråbåjå, aan denzelfden weg.

Prigèn, aan de helling van den bergzadel die den G. Pĕnanggoengan met den Ardjoenå verbindt, een der bekoorlijkst gelegen en gezondste dèsa's van Java.

(¹) Zie beneden § 19.
(²) Bij VETH, Ledå Ambå.
(³) Zie *Java*, Deel III, blz. 1021.

Trètès, met eenen beroemden waterval.

Gĕmpĕng, Districtshoofdplaats, een paal ten oosten van Bangil.

Pandàkan, Districtshoofdplaats, acht palen ten zuidwesten van Bangil.

Wånårĕdjå, Districtshoofdplaats, tien palen ten zuidwesten van Pasoeroehan.

Kasĕr, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling van dien naam.

Lawang ([1]), standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling Poerwårĕdjå. Het voornemen bestaat hier een tweede krankzinnigengesticht op te richten.

Er zijn in deze Residentie eene menigte overblijfselen uit de Hindoeperiode, als:

bij Djĕlok Toendå en Trawas, aan de noordelijke helling van den G. Penanggoengan, onderscheidene beelden in nissen, en prachtige waterleidingen, waarschijnlijk uit den tijd van het rijk van Djĕnggålå (blz. 325).

Te Djĕdong, niet ver van de vorige plaats, vier tempelruïnen.

In de Afdeeling Malang zijn vele ruïnen van tempels, waarschijnlijk in eene der eerste eeuwen van onze jaartelling gesticht, tijdens hier het rijk Singåsari bloeide. Men vindt ze bij Singåsari, bij Singårĕdjå (niet ver van Batoe), bij Ngantang, bij Singånå (ten zuiden van Malang), bij Kidal (niet ver van Pakis), en elders. Zij schijnen alle tot den Siwadienst te hebben behoord.

Tot de Residentie Pasoeroehan, Afdeeling Malang, behoort het onmiddellijk aan de zuidkust liggende eilandje Sĕmpoe, dat 0,5 □ geogr. mijl groot doch onbewoond is. Aan de zuidzijde, welke zeer steil is, vindt men eene vogelnestgrot, bekend onder den naam Goewå Sibantĕm. Tusschen het eiland en den vasten wal is eene goede ligplaats voor schepen, die door het rondom liggend gebergte tegen alle winden gedekt zijn.

De Residentie Pråbålinggå.

De Residentie Pråbålinggå wordt ten noorden en zuiden door de zee bespoeld, ten westen begrensd door Pasoeroehan en ten oosten door Bĕsoeki. Aan de landzijden zijn de grenzen: ten westen, de oostelijke grenslijn van Pasoeroehan; en ten oosten, van het zuiden af, eene lijn, welke langs de Kali Gĕtĕm noordwaarts loopt tot aan

([1]) *Java*, **Deel III, blz. 947.**

het Ajang-gebergte, dan oostwaarts gaat, en vervolgens weder noordwaarts langs een klein riviertje, dat van genoemd gebergte afvloeit De grootte is 63,4 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

1389	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
3248	Chineezen.
396	Arabieren.
537727	Inlanders.
Te zamen 542760	zielen.

Pråbålinggå telt drie Afdeelingen, één Regentschap en de zeven Contrôle-afdeelingen: Pråbålinggå, Soekåpoerå, Karĕksan, Gĕnding, Gading, Loemadjang en Klakah.

De noordkust is vlak en hier en daar zandachtig; alleen in de Afdeeling Karĕksan is de kuststrook grootendeels moerassig; men vindt hier dan ook de grootste tambaks (blz. 323) ten oosten van Soeråbåjå. Ook het zuidoostelijk gedeelte, het stroomgebied van de Kali Gĕtĕm, is vlak; overigens is de geheele Residentie bergachtig door de ruggen en voorgebergten van den G. Sĕméroe, G. Tĕnggĕr, G. Lĕmongan en G. Ajang, die er zich over uitstrekken.

De hoofdvoortbrengselen zijn: rijst, djagoeng, klapperolie, suiker, tabak en koffie.

Over de Minerale bronnen zie men blz. 239.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Pråbålinggå:

Pråbålinggå, door de Inboorlingen ook Bangĕr genoemd, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent, den Controleur en een Adspirant Controleur. Het ligt aan den Grooten weg en een klein riviertje, dat alleen aan de monding als haven bruikbaar is. Er bevindt zich hier een lichttoren. Hier eindigen op het oogenblik de Ooster-spoorweglijnen, die echter binnenkort tot Panaroekan zullen worden verlengd. De bevolking van de plaats bedraagt 8000 zielen.

Tongas, Districtshoofdplaats, acht palen ten westen van Pråbålinggå, aan den Grooten weg.

Dringoe, Districtshoofdplaats, drie palen ten oosten van Pråbålinggå, aan denzelfden weg.

Tĕnggĕr of Soekåpoerå, Districtshoofdplaats, op de noordoostelijke helling van het Tĕnggĕr-gebergte, standplaats van den Controleur.

2°. In de Afdeeling Loemadjang:

Loemadjang, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident en een Adspirant Controleur, aan een zijtak van den Grooten weg, een en dertig palen ten zuiden van Pråbålinggå.

Sĕndoerå, twaalf palen ten noordwesten van Loemadjang, hoofdplaats van het District Kandangan.

Kĕlakah, hoofdplaats van het District Ranoe-Lĕmongan en standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Kĕlakah, tien palen ten noorden van Loemadjang, aan den bovengenoemden weg en de geprojecteerde spoorweglijn tusschen Pråbålinggå en Panaroekan.

Djåså-Wilangoen, elf palen ten zuidoosten van Loemadjang, aan de Kali Djantoeng.

Dèså-Pĕnanggal, aan de zuidoostelijke helling van den G. Sĕméroe, belangrijk wegens de in de nabijheid liggende Tjandi Ardipoerå, de overblijfselen van eenen uit gebakken steen gebouwden tempel. Het is evenals het geheele District Ranoelĕmongan bekend om zijne bijzonder schoone meren, waaronder inzonderheid de Ranoe Kĕlakah vermelding verdient. (1)

Pasirihan, in het District Tèmpèh, eene belangrijke handelplaats.

3o. In de Afdeeling Karĕksan:

Karĕksan (Kraksan), hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident en een Adspirant Controleur, aan den Grooten weg, zestien palen ten oosten van Pråbålinggå.

Pahiton, Districtshoofdplaats, ruim acht palen ten oosten van Karĕksan, aan denzelfden weg.

Djaboeng, op ruim vier palen afstand van Karĕksan, in wier buurt de Tjandi Djaboeng, een vijftien meter koepelvormige tempel, van gebakken steen, gevonden wordt.

Pĕdjarakan en Gĕnding, Districtshoofdplaatsen, ruim twee en acht paal ten westen van Karĕksan, aan denzelfden weg; het laatste tevens standplaats van den Controleur.

Gading, Districtshoofdplaats, standplaats van den Controleur, negen palen ten zuiden van Karĕksan.

Boengkal, standplaats van het Districtshoofd, ongeveer een paal benoorden Gading.

Tot de Residentie Pråbålinggå behoort het kleine onbewoonde koraaleiland Katapa-an (op andere kaarten Kĕtapang of Kalapan) aan de noordkust, nagenoeg tegenover de hoofdplaats gelegen.

De Residentie Bĕsoeki (Basoeki).

Ten zuiden, noorden en oosten door de zee bespoeld, wordt deze Residentie ten westen door Pråbålinggå begrensd. De voormalige Residentie Banjoewangi neemt hiervan het zuid-oostelijke gedeelte in.

(1) *Java*, Deel III, blz. 1035.

Bĕsoeki heeft eene grootte van 184,5 □ geogr. mijlen en is dus, sedert hare vereeniging met Banjoewangi (1882), na de Preanger-Regentschappen de grootste Residentie van Java geworden. Hare bevolking bestaat echter slechts uit:

1036	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
1736	Chineezen.
1603	Arabieren.
690553	Inlanders (Javanen en Madoereezen).
te zamen 694928	zielen.

Het telt vijf Afdeelingen, vier Regentschappen en de zes Contrôle-afdeelingen: Bĕsoeki, Panaroekan, Kapongan, Båndåwåså, Djĕmbĕr en Banjoewangi.

Het zuidwestelijke gedeelte der Residentie is vlak en laag, en hier en daar moerassig; overigens is zij, met uitzondering van enkele gedeelten aan de noord- en oostkust, geheel met bergen bezet, die in het midden en noorden van vulkanischen, en in het zuiden van neptunischen aard zijn. Het zuidelijke gedeelte der Residentie is het minst bevolkt en het minst vruchtbaar. De kustplaatsen zijn zeer ongezond en worden dikwijls door hardnekkige koortsen bezocht. Van den noordoosthoek strekt zich een kooraalrif, de Meindertsdroogte, dicht bij den ingang van Straat Bali uit. (Zie blz. 204, noot (¹)). De zuidoostelijke uithoek van de Residentie wordt gevormd door het boven op blz. 229 vermelde schiereiland Balambangan.

De hoofdvoortbrengselen zijn: koffie, rijst, klapperolie, suiker en veel tabak.

Over het Zwavelmeer in den G. Idjèn zie men blz. 241.

De voornaamste plaatsen zijn:

Bĕsoeki, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur. Het is eene welvarende plaats, gelegen aan den Grooten weg nabij de kust, en aan een riviertje dat alleen aan de monding als haven bruikbaar is.

Mlandingan en Boengatan, Districtshoofdplaatsen, vijf en een halven en negen palen ten oosten van Bĕsoeki, aan den Grooten weg.

Binor, Districtshoofdplaats, tien palen ten westen van Bĕsoeki, aan denzelfden weg.

Waringin of Wringin, Districtshoofdplaats, vijf palen ten zuidoosten van Bĕsoeki.

2°. In de afdeeling Panaroekan:

Sitoebåndå, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en standplaats van een Adspirant

Controleur. Het ligt aan den Grooten weg, zesentwintig palen ten oosten van Bĕsoeki.

Panaroekan, Districtshoofdplaats, vier en een halven paal ten westen van Sitoebåndå, aan den Grooten weg en een arm van de Kali Sampéjan of Rivier van Panaroekan.

Kapongan en Kali-tikoes of Ardjåså, Districtshoofdplaatsen, aan denzelfden weg, vier en negen en een halven paal ten oosten van Sitoebåndå, het eerste tevens standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Kapongan.

Soembĕrwaroe, Districtshoofdplaats, aan het uiteinde van den Grooten-Postweg, die in 1875 door een nagenoeg 15 palen langen rijweg met de aan de oostzijde van het bosch van Soembĕrwaroe gelegene dèsa Badjoelmati verbonden werd (zie volgende bladzijde.)

Pradjĕgan, Districtshoofdplaats, zeven palen ten zuiden van Sitoebåndå, aan de Kali Sampéjan en een zijtak van den Grooten weg.

3°. In de Afdeeling Båndåwåså:

Båndåwåså, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent, aan eenen zijtak van den Grooten weg, vijftien palen ten oosten van Bĕsoeki.

Wånåsårå, Districtshoofdplaats, acht palen ten noordoosten van Båndåwåså, aan de Kali Sampéjan.

4°. In de Afdeeling Djèmbĕr:

Djèmbĕr, de hoofdplaats der Afdeeling, standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Patih, aan een zijtak der K. Bĕdadoeng en de geprojecteerde spoorweglijn.

Poeger, Districtshoofdplaats bij het zuiderstrand, tusschen de rivieren Misini en Bĕdadoeng.

Tanggoel en Soekåkertå, Districtshoofdplaatsen.

5°. In de Afdeeling Banjoewangi:

Banjoewangi, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Adspirant-Controleur en den Regent. Het is eene fraaie inlandsche stad, gelegen aan straat Bali, en gedekt door het in het jaar 1777 aangelegde fort Utrecht. Men vindt er eene kampoeng Mandar, waar afstammelingen van Mandareezen en Boegineezen wonen.

Soekå-rådjå, twee palen westwaarts van Banjoewangi, waar het Residentiehuis staat. Hier was vroeger een Gouvernements-etablissement van landbouw, waar de arbeid verricht werd door bannelingen (dat zijn veroordeelden wegens diefstal en andere misdrijven), die er in alle opzichten goed verzorgd en behandeld werden. Het hoofd-

product van dit etablissement was cochenille. In het jaar 1866 is dit etablissement opgeheven.

Banjoe-alit, in vroeger tijd de hoofdplaats van het gewest; het ligt tien palen ten zuiden van Banjoewangi, aan Straat Bali en de rivier van Banjoe-alit, Rågå-djampi of Mĕliwis.

Rågå-djampi, hoogerop aan dezelfde rivier gelegen, de hoofdplaats van het District van dien naam. Niet verre ten zuiden van deze plaats bevinden zich de overblijfselen van Matjan Poetih, bestaande uit zeer uitgestrekte ruïnen van tempels en andere gebouwen, met fraai beeldhouwwerk en beelden versierd, doch grootendeels tot vormlooze puinhoopen vervallen. Vermoedelijk werden deze gebouwen gesticht door de Javanen, die bij de verovering van Mådjåpahit herwaarts de wijk namen (blz. 2).

Pampang, aan de baai van dien naam; het was vóór Banjoewangi de hoofdplaats van dit gewest.

Banjoe-biroe, aan de noordoostzijde van het schiereiland Balambangan, dat het zuidoostelijke gedeelte dezer Residentie uitmaakt.

Badjoel Mati, aan de rivier van dien naam, op de noordelijke grens van Banjoewangi, aan het begin van den rijweg (zoogenaamden Regentsweg) vandaar naar Banjoewangi.

Tot de Afdeeling Banjoewangi behoort het kleine, onbewoonde koraal-eiland Gĕli-Bowan, Taboewan of het Duiven-eiland, aan de oostkust ten noorden van Bali gelegen, met een vuurtoren.

Tot deze Afdeeling behoort ook nog het eiland Noeså Barong, door de Inlanders eenvoudig Noeså genoemd, tegenover Poeger liggende, hetwelk 32 □ palen groot en onbewoond is. Het levert vogelnesten op (1).

De Residentie Banjoemâs.

De Residentie Banjoemâs, vroeger met Bagĕlèn de westelijke *Mântjå-nĕgårå* uitmakende, doch in het jaar 1830 geheel onder beheer van het Gouvernement gebracht (blz. 74), is ten westen begrensd door de Preanger-Regentschappen en Tjeribon; ten noorden door Tjeribon, Tĕgal en Pĕkalongan; ten oosten door Bagĕlèn; en ten zuiden door de Indische Zee. De Tji-Tandoej scheidt haar van de Preanger-Regentschappen; de Tji-Djolang van Tjeribon; de noordelijke grensscheiding is de groote bergketen van Midden-Java, van

---

(1) *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel XXVII en *Java*, Deel III, blz. 1043.

den G. Bongkok tot aan den G. Diëng (blz. 216); de oostelijke, eene lijn, welke eerst langs het riviertje Djĕtis ten westen van kaap Karang Bòlong, en vervolgens met vele bochten in eene noordwaartsche richting getrokken is naar den G. Prahoe.

De grootte is 101 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

939	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
5033	Chineezen.
7	Arabieren.
123	Andere vreemde Oosterlingen.
1207690	Inlanders.
Te zamen 1213792	zielen.

Deze Residentie telt vijf Afdeelingen en Regentschappen en de zeven Contrôle-afdeelingen: Banjoemàs, Tjĕlatjap, Madjĕnang, Poerwåkĕrtå, Poerbålinggå, Bandjar-nĕgårå en Karang-Kobar.

Het grootste noordelijke gedeelte van Banjoemàs is geheel bergachtig. De streek ten noorden van de Sĕgara Anakan is moerassig (Råwå Bowåjå, Råwå Tji-awoer, Råwå Tji-érang, enz.). De kust der Schildpadden-baai (van Tjĕlatjap tot Djĕtis) vertoont het begin eener duinformatie, welke naarmate men oostwaarts gaat sterker uitkomt en bij Djĕtis in de rotsen van Karang Bòlong overgaat. Deze duinen vormen een beletsel voor de afwatering; het daarachter liggende zakvormige terrein tusschen het strand en den Grooten Zuidelijken weg is daardoor moerassig. De duinstreek is het smalst en de moerasvorming het sterkst tusschen Tjĕlatjap en de Kali Sĕrajoe; ten oosten van deze rivier breidt het duin zich uit tot eene vrij breede vlakte, op welke ook de zijweg van Djĕtis naar Adirĕdjå (blz. 273) is aangelegd; en het daarachter liggende terrein tusschen dezen weg en den Zuidelijken weg is in vruchtbare sawah's herschapen, voornamelijk door het graven van afwateringskanalen, die het water in de uit zee landwaarts indringende kreken afvoeren. De bodem is voor velerlei cultuur uitstekend geschikt; de voornaamste voortbrengselen zijn: rijst en klapperolie.

Over de Minerale bronnen en andere merkwaardige verschijnselen van den bodem zie men blz. 233, 237 en 240.

Belangrijke plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Banjoemàs:

Banjoemàs, aan den linkeroever der Kali Sĕrajoe, eenen zijtak van den Zuidelijken weg en den weg van Willem I naar Tjĕlatjap, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur. Het voormalige blokhuis staat thans

onder civiel beheer en dient voor de Pradjoerits. De plaats, die ruim 5000 zielen telt, ligt in eene met rijstvelden bedekte vlakte.

Poerwårĕdjå, Districtshoofdplaats, een weinig boven Banjoemàs aan de saamvloeiing van de K. Sapi met de K. Sĕrajoe en denzelfden weg.

Soekårĕdjå, aan de K. Pĕloes en den weg van Banjoemås naar Adji-barang (blz. 279), en Kalirĕdjå of Soempioh in het oosten der Afdeeling aan den Zuidelijken weg, beide Districtshoofdplaatsen.

2°. In de Afdeeling Poerbålinggå:

Poerbålinggå, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan de K. Kĕlawèn en eenen zijtak van den Zuidelijken weg, welke door eenen weg (blz. 279) langs den G. Slamat gemeenschap heeft met een zijtak van den Grooten weg in Tĕgal.

Kĕrtå-nĕgårå aan de Tåmbrå en Tjahjånå, Districtshoofdplaatsen, de eerste ten noordoosten, de laatste ten zuidoosten van Poerbålinggå.

Bij het dorp Sĕrajoe, op de zuidoostelijke helling van den G. Slamat, is een waterval, gevormd door het riviertje Kali Såpå [1], hetwelk zich later in de Kali Sĕrajoe ontlast.

3°. In de Afdeeling Bandjar-nĕgårå:

Bandjar-nĕgårå, aan de Kali Sĕrajoe, eene schoon gelegene plaats, aan de zuidelijke helling van het Sĕrajoe-gebergte, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur.

Karang Kobar, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, eene kleine bergdèsa, ruim 1000 M. boven den zeespiegel, op het Hoogland van Karang Kobar (blz. 216) in het Diëng-gebergte, veertien palen van Bandjar-nĕgårå gelegen.

Batoer, [2] Districtshoofdplaats 1624 M. boven den zeespiegel op het Diëng-gebergte ten westen van het Plateau gelegen en, evenals het acht palen vandaar verwijderde

Sibèbèk, grootendeels door Chineezen bewoond, die zich meest bezig houden met den handel in tabak en Europeesche groenten, welke door de Javanen op het Plateau en andere gedeelten van den G. Diëng worden verbouwd.

Wånådadi, Districtshoofdplaats (in het District Singå-mĕrtå), op 7 palen ten noordwesten van Bandjar-nĕgårå.

Behalve de onder Pĕkalongan vermelde tempels op den G. Prahoe,

---

[1] Bij VETH, *K. Sasso.*

[2] Zie over deze plaats en de in hare omstreken aanwezige merkwaardigheid *Java*, Deel III, blz. 462 en *Tijdschrift voor I. T. L. en V.*, Deel XXXV, blz. 216.

bevinden zich op het Diëng-gebergte nog de overblijfselen van vijfentwintig, zoo groote als kleine, Brahma- of Siwa-tempelen. Vier er van, de Tjandi Ardjoenå, staan op het Plateau; elf andere, waaronder een groote, de Tjandi Wĕrkodårå (Wrĕkådårå) of Bimå, staan op verschillende gedeelten van den G. Pangonan (blz. 216); acht op den oostelijken en twee op den noordelijken rug van den G. Diëng. Alleen de Tj. Ardjoenå, de Gatot-Kåtjå, de Wrĕkådårå en de Indårå-Wati zijn nog goed bewaard gebleven; de overige tempels op het Plateau daarentegen steenhoopen geworden. (¹)

Deze tempels zijn niet de eenige oudheden, welke hier gevonden worden. De ruïnen van eenen kolossalen, uit gehouwen steen vervaardigden trap, die langs de zuidelijke helling van den G Diëng met ongeveer 300 treden afdaalt in de richting van Wånåsåbå (in Bagĕlên); eene onderaardsche, omtrent 800 vt. lange, waterleiding, onder het Plateau van Diëng; en een steen met een opschrift, dat er niet is ingebeiteld maar met eene onvernietigbare inktsoort er op geschreven, getuigen van de groote mate van beschaving en kunst, welke de vervaardigers dezer werken moeten bezeten hebben.

4°. In de Afdeeling Tjĕlatjap: (²)

Tjĕlatjap, de hoofdplaats der gelijknamige Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan het uiteinde van den Zuidelijken weg, de uitmuntende haven van Tjĕlatjap en bij het verbindingspunt van de Ooster- en Wester-Spoorweglijnen gelegen. Het is eene belangrijke handelplaats en de stapelplaats der meeste handelswaren van de geheele Residentie, alsmede van Bagĕlên en een gedeelte der Preanger-Regentschappen, vanwaar de producten langs de Sĕrajoe met de Kali Jåså, de Tji-Tandoej en de Sĕgara Anakan daarheen worden gevoerd. De plaats is zeer regelmatig aangelegd, met prachtige lanen, en berekend op groote toekomstige uitbreiding. Een aanzienlijk gedeelte moerassig terrein is in de laatste jaren drooggelegd en voor bebouwing en bewoning geschikt gemaakt; evenwel wordt het van tijd tot tijd nog door epidemische koortsen bezocht. Onder de regeering der Javaansche Vorsten was Tjĕlatjap een ballingsoord, waar de daarheen verbannenen spoedig bezweken. Op vier palen afstands westwaarts vindt men nabij Babakan en Adirĕdjå een van hout en bamboes opgetrokken en met pannen gedekt kampement met proefveld voor de Artillerie.

(¹) *Handboek der Land- en Volkenk.*, Dl. III, Boek III, blz. 76. Van de oudheden op het Diëng-gebergte zijn photographische afbeeldingen vervaardigd door den Heer VAN KINSBERGEN.

(²) Zie over de spelling van dezen naam, *Java*, Deel III, blz. 411.

Adirĕdja, Districtshoofdplaats, aan den Zuidelijken weg, niet ver van de monding der Kali Sĕrajoe en van den spoorweg.

Wlahar op den linker- en Salarang op den rechteroever der Kali Sĕrajoe zijn de plaatsen, tusschen welke deze rivier op een vlot wordt overgestoken.

Madjĕnang, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur in die Contrôle-afdeeling.

Overigens zijn Sidårĕdjå (Pĕgadingan) en Wånårĕdjå (Dajeuh loehoer) (1) als Districtshoofdplaatsen het belangrijkst.

5°. In de Afdeeling Poerwåkĕrtå;

Poerwåkĕrtå, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een · Adspirant Controleur, aan de K. Bandjaran en een zijtak van den Zuidelijken weg.

Adjibarang, Districtshoofdplaats, eene zeer aanzienlijke dèsa, aan denzelfden weg, met de »Sélå-bĕlah" of *gespleten rots* in de nabijheid.

Djamboe of Djati-loban, Districtshoofdplaats, aan de Kali Tadjĕm, een rechter-zijriviertje van de K. Sĕrajoe.

Tot deze Residentie, en bepaaldelijk tot de Afdeeling Tjĕlatjap, behooren de eilanden:

Noesa Kambangan. Dit eiland is geheel rotsachtig en heeft eene lengte van 18 palen; de breedte is zeer ongelijk; de geheele oppervlakte wordt berekend op 2,3 □ geogr. mijlen. De noordoostelijke binnenwaarts gekeerde punt, tegenover de landpunt van Tjĕlatjap, heet Karang Bòlong (zie blz. 206); de zuidoostelijke, van buitenaf zichtbare, wordt gevormd door den G. Tjimiring, op welken een verkenningstoren geplaatst is, vanwaar de aankomende schepen worden gesignaleerd, terwijl een seintoestel op de hoogte G. Tiga de signalen naar den vasten wal overbrengt; de zuidwestpunt is T. Batoe Larang; en de noordwestpunt, tegenover den mond der Tji-Tandoej, T. Pĕnigoan. De bevolking bedroeg vroeger, volgens Hageman, ruim 1500 zielen; thans is zij, daar het eiland in het belang der verdediging zooveel mogelijk woest moest blijven, grootendeels of geheel naar Java verhuisd. De belangrijkste kampoengs waren Darma rĕdja aan de west- en Mangoendjaja aan de noordzijde. Thans bevinden zich forten te Karang Bandong aan de noordoostpunt, tot bestrijking van den oostelijken ingang of drempel, en te

(1) Volgens aanteekening van een hooggeplaatst ambtenaar in Banjoemas is dit de juiste spelling en dus niet D̊åjå̊ loehoer, zooals Prof. Veth en anderen schrijven. Minder betrouwbaar schijnt ons de mededeeling toe, dat de å̊-klank in de geheele Residentie niet wordt gehoord. Waarschijnlijk is dit alleen van toepassing op de aan de Preanger-Regentschappen grenzende streken. Vergelijk *Java*, Deel III, blz. 411.

Banjoe Njapa meer westwaarts aan de noordkust, tot bestrijking van het nauwste gedeelte van het vaarwater tusschen Noesa Kambangan en den Java-wal (vergelijk blz. 268). Op het westelijk gedeelte bevinden zich nog de sporen van een fort — Bantèng-mati — dat nog verscheidene jaren na den Java-oorlog heeft bestaan. — De grond is geschikt tot het voortbrengen van rijst, suikerriet en koffie. Rotan komt er veel voor. Op enkele rotsen aan de zuidkust worden vogelnestjes aangetroffen, die sedert 1887 van landswege worden verpacht. Niet ver van Mangoendjaja ligt eene grot, die haren naam aan deze plaats ontleent; westwaarts hiervan heeft men nog eene andere, welke wegens hare op eenen tempel gelijkende gedaante den naam van Masdjid Sélå (steenen moskee) draagt; en eindelijk, oostwaarts, tegenover de Tji-Donan, de zeer schoone grot, Limas Boentoe genaamd. ([1])

Noesa Waroe of Wree, een klein eilandje tegenover Batoe Larang, den zuidwesthoek van Noesa Kambangan, dat den westelijken ingang tusschen dit eiland en Java in tweeën verdeelt, met vogelnestklippen.

De Sĕgara-Anakan, bijna geheel tot de Afdeeling Tjĕlatjap behoorende, met hare vier op palen gebouwde visschersdorpen, heet in den mond des volks nog algemeen Pĕdjagan (wachtplaats). Naar men wil waren vroeger bij die dorpen Inlandsche wachtposten geplaatst om te waken tegen invallen van zeeroovers.

De Residentie Bagĕlèn.

De Residentie Bagĕlên (misschien eigenlijk Pagĕlèn), sedert het jaar 1830 in het bezit van het Gouvernement (blz. 74), grenst ten westen aan Banjoemàs; ten noorden, waar zij slechts zeer smal is, aan Pĕkalongan; ten oosten aan Kĕdoe en Djokjokarta; ten zuiden aan de Indische zee. De westelijke grensscheiding is de lijn, welke boven als de oostelijke grens van Banjoemàs is opgegeven; de noordelijke, de G. Prahoe; de oostelijke, eene lijn welke van den G. Prahoe zuid-oostwaarts loopt over de toppen van den G. Sindårå en den G. Soembing, en vandaar met groote bochten zuidwaarts tot aan den mond van de Kali Bågåwåntå.

De oppervlakte van Bagĕlên bedraagt 62,1 □ geogr. mijlen; de bevolking:

([1]) Op Noesa Kambangan groeit de door de Javanen voor heilig gehouden bloem Widjåjå-Koesoemå (Pisonia Sylvestris of wilde koolboom), welke bloem bij de troonsbestijging van eenen nieuwen Vorst in Djokjokarta of Soerakarta op plechtige wijze geplukt en naar den Kraton wordt overgebracht. Zie *Java*, Deel I, blz. 45.

1035	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
3439	Chineezen.
55	Vreemde Oosterlingen (Afrikanen).
1348204	Inlanders.
te zamen 1352733	zielen.

Deze Residentie is gesplitst in vijf Afdeelingen en Regentschappen en de zeven Contrôle-afdeelingen: Poerwårĕdjå, Koetå-ardjå, Kĕboemèn, Karang-anjar, Wånåsåbå, Gombong en Sapoeran.

Het noordelijke gedeelte van Bagĕlèn is geheel bergachtig; de zuidelijke kustlanden zijn vlak en voor een gedeelte moerassig, daar onderscheidene van het gebergte afvloeiende riviertjes niet in zee uitwateren maar zich in het lage land verliezen. Echter is ook het vlakke land, zoowel als het hoogere gedeelte, uitstekend vruchtbaar, en zijn beide voor verschillende cultuurgewassen bijzonder geschikt. De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, klapperolie, koffie, indigo, thee, kaneel en vogelnestjes.

Over de Minerale bronnen zie men blz. 238.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Poerwårĕdjå:

Poerwårĕdjå, de hoofdplaats der Residentie en standplaats van den Resident, den Controleur en den Regent, met ruim 17000 inwoners. Zij ligt aan den rechteroever der Kali Bågåwåntå en den Zuidelijken weg. De naam Kĕdong Kĕbo (eigenlijk Gĕdong Kĕbo), welke in den Javaschen oorlog aan deze plaats gegeven werd, is later overgegaan op het versterkte militaire kampement in hare nabijheid, waar op het oogenblik, doch slechts tijdelijk, eenige Infanterie in garnizoen ligt.

Lowånå, Districtshoofdplaats, vier palen ten noorden van Poerwårĕdja, aan den weg van Magĕlang.

Tjangkrĕp, Districtshoofdplaats, ten oosten van Poerwårĕdjå.

2°. In de Afdeeling Kĕboemèn:

Kĕboemèn, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent, aan de K. Lo Oeloe, den Spoorweg en den Zuidelijken weg. Men vindt er eene Padjoeritskazerne.

Kĕdoeng-tawon en Prĕmboen, Districtshoofdplaatsen, zes en twaalf palen ten oosten van Kĕboemèn, aan den Zuidelijken weg.

Ambal, Districtshoofdplaats, nabij de kust, aan eenen zijtak van den Zuidelijken weg.

3°. In de Afdeeling Karang-anjar:

Karang-anjar, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van

den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan de K. Abang, die in de Råwå Babah Båjå uitstroomt en aan den spoorweg..

Gombong, Districtshoofdplaats, vijf palen ten westen van Karang-anjar, aan denzelfden weg. In hare nabijheid lag het nooit voltooide en thans geheel opgeheven fort Generaal Cochius. Hierbij zijn sedert 1856 eenige gebouwen opgericht tot verblijfplaats voor het Korps Pupillen, waarbij jongelieden van Europeesche afkomst, doch in N.-Indië geboren en gevestigd, voor den krijgsdienst worden opgeleid.

Sokå, Districtshoofdplaats, 7½ paal ten oosten van Karang-anjar.

Pĕtanahan, Districtshoofdplaats, elf palen ten westen van Ambal, aan denzelfden zijtak van den Zuidelijken weg.

Poering, Districtshoofdplaats, vijf palen ten westen van Pĕtanahan, aan denzelfden weg.

Banjoe-moedal, hoofdplaats van het District Karang-bòlong, in het noordelijk gedeelte van het rotsige voorgebergte van dezen naam, hetwelk bekend is door de groote menigte vogelnestjes die er worden ingezameld (¹).

4°. In de Afdeeling Lĕdok:

Deze aanzienlijke en schoone Afdeeling werd na 1830 aanvankelijk tot eene afzonderlijke Residentie verheven; weldra echter werd zij bij Kĕdoe ingelijfd, en later ook daarvan weder afgescheiden en bij Bagĕlèn gevoegd.

Wånåsåbå, 800 M. boven den zeespiegel gelegen, is de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent, aan den weg van Willem I naar Tjĕlatjap. Het is eene der gezondste plaatsen van Java. In de nabijheid, een weinig ten noorden van de negerie, nemen de bekende Boeddhå-wegen een aanvang (²).

Sapoeran, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, en Adirĕdjå of Ngadirådjå aan den weg van Wånåsåbå naar Poerwårĕdjå.

Lĕksånå, aan de Kali Sĕrajoe, en Kali Wirå, drie palen zuidelijker, Districtshoofdplaatsen.

5°. In de Afdeeling Koetå-ardjå:

Koetå-ardjå of Koetå-rĕdjå, de hoofdplaats der Afdeeling en de

---

(¹) De Godin Njahi Lårå of Rårå Kidoel wordt door de Javanen beschouwd als de patrones der vogelnestjes-industrie; te harer eere wordt ook jaarlijks, voor den aanvang van de inzameling der nestjes, door den pachter een feest gegeven. Zie: *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde.* Jaarg. I, Dl. I, blz. 304 en *Indische Gids*, Juni 1886.

(²) Veth *Java*, Deel II, blz. 49—62,

standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Zuidelijken weg, aan de K. Djali en den spoorweg; in de omstreken vindt men belangrijke grottentempels.

Kĕmiri, Districtshoofdplaats, vier palen ten noorden van Koetå-ardjå.

Pitoeroeh, Districtshoofdplaats, drie palen ten westen van Kĕmiri.

Djĕnar, Districtshoofdplaats, zeven palen ten zuiden van Poerwårĕdjå.

Wånåråtå, Districtshoofdplaats, nabij de kust aan den zijtak van den Zuidelijken weg, vijftien palen ten oosten van Ambal.

De Residentie Kĕdoe.

De Residentie Kĕdoe, mede sedert 1830 geheel onder het Nederlandsche bewind, wordt ingesloten ten westen door Bagĕlèn; ten zuiden door Djokjokarta; ten oosten door Soerakarta en Sĕmarang, en ten noorden door Sĕmarang. De noordelijke grens is de bergketen, welke van den G. Prahoe naar den G. Oengaran gaat (blz. 217); de oostelijke, eene lijn welke van den G. Oengaran over den G. Tĕlĕmåjå (blz. 218) en den G. Mĕrbaboe naar den G. Mĕrapi loopt; de zuidoostelijke, de Kali Krasak, welke op den G. Mĕrapi ontspringt en in de Kali Prågå valt; de zuidelijke, eene lijn, welke van de samenvloeiing van deze twee rivieren langs eenen bergrug westnoordwestwaarts gaat, tot waar zij de grens van Bagĕlèn ontmoet; de westelijke, de lijn, welke Bagĕlèn ten oosten begrenst (blz. 327).

Om hare schoone ligging, wordt deze Residentie ook wel »tuin van Java" genoemd.

Kĕdoe is na Pĕkalongan de kleinste Residentie en heeft slechts eene uitgestrektheid van 37,1 □ geogr. mijlen. Zij is echter betrekkelijk sterk bevolkt, en telt:

732	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
6487	Chineezen.
117	Arabieren.
7	Andere vreemde Oosterlingen.
745456	Inlanders.
te zamen 752799	inwoners.

Zij is gesplitst in twee Afdeelingen en Regentschappen en de vier Contrôle-afdeelingen: Magĕlang, Pråbålinggå, Prapak en Djĕtis.

De geheele Residentie is een uitgestrekt en zeer vruchtbaar dal, ingesloten tusschen den G. Soembing, G. Sindårå, G. Prahoe, G. Oengaran, G. Tĕlĕmåjå, G. Mĕrbaboe, G. Mĕrapi, en hunne verbindingsruggen; en besproeid door de Kali Prågå en de Kali Elo,

ievens eene menigte kleinere bergstroomen, die zich in deze beide
llasten.

De voortbrengselen zijn voornamelijk: rijst, klapperolie, koffie in
ote hoeveelheid, indigo, thee, suiker, tabak en kapas of katoen.

Over de Minerale bron zie men blz. 238.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Magĕlang:

Magĕlang, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van
n Resident, den Controleur en den Regent, met eene bevolking
n bijna 22000 zielen. Het ligt aan den linkeroever van de Kali
ågå en niet ver van den rechteroever der Kali Elo, aan den weg
n Bawèn naar Djokjokarta. Even ten zuiden van Magĕlang ligt
heuvel Tidar (504 M.), volgens de fabelleer het middelpunt (*poesĕr*)
s eilands, door hetwelk de spijker geslagen is, die het vroeger
bberende Java aan de wereld vasthechtte. Dat echter niet deze
uvel maar de G. Soembing op het midden des eilands ligt, is
gemerkt op blz. 217. Op den top van den Tidar bevindt zich
n heilig graf.

Moentilan, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling
àbålinggå, op tien palen afstand van Magĕlang, De plaats is be-
nd door de matjes, die hier van pandan-bladeren gevlochten worden.

Ngasinan, Districtshoofdplaats, ten oosten van Magĕlang.

Balak, Districtshoofdplaats, ten noordoosten van Magĕlang.

Bandongan, Districtshoofdplaats, ten westen van Magĕlang.

Mĕnorèh, Districtshoofdplaats, ten zuiden van Magĕlang, aan den
g vandaar naar Poerwårĕdjå.

Pråbålinggå en Rĕmamèh, Districtshoofdplaatsen, ten zuidoosten
n Magĕlang.

Mĕndoet, aan de Kali Elo nabij hare vereeniging met de Kali Prågå.

2°. In de Afdeeling Tĕmanggoeng:

Tĕmanggoeng, de hoofdplaats der Afdeeling en van het District
apak, en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent
een Adspirant Controleur, aan de K. Koewas, den noordoostelij-
n voet van den G. Soembing en den weg van Willem I naar
Ďatjap.

Prapak, de standplaats van den Controleur dier Contrôle-afdeeling.

Djĕtis, Districtshoofdplaats, ten westen van Tĕmanggoeng.

Lempoejang of Adirĕdjå, Districtshoofdplaats, ten noordwesten van
ĕmanggoeng, standplaats van een Adspirant-Controleur in de Afdee-
ng Djĕtis.

Soemåwånå of Mĕdånå, Districtshoofdplaats, en Sĕdjang, aan den
evengenoemden weg.

Kĕdoe, Districtshoofdplaats, tusschen Tĕmanggoeng en Djĕtis.

In de nieuwe geschiedenis is deze Residentie bekend, als zijnde voor een goed deel het tooneel geweest van den oorlog tegen Dipâ Nĕgârâ. Maar ook in oude tijden moeten belangrijke gebeurtenissen op haren bodem hebben plaats gehad; en waarschijnlijk is hier eenmaal een hardnekkige strijd gevoerd tusschen de Boeddhisten en Brahmanen, waarin de laatsten het onderspit hebben gedolven. Geen ander gewest van Java is zoo rijk aan overblijfselen, die tot den eeredienst van beide deze secten betrekking hebben, als Kĕdoe en het aangrenzende westelijke gedeelte van Djokjokarta. De belangrijkste van deze overblijfselen zijn in eerstgenoemd gewest:

De Tjandi Mĕndoet, bij de dèsa van dien naam, een Boeddhatempel, misschien omstreeks het jaar 1000 n.C. gebouwd; hij bevat onder andere een Boeddha-beeld van 14 vt. hoogte.

De Tjandi Boro Boedoer ([1]), op eenigen afstand ten zuidwesten van den voorgaanden, nabij den rechteroever der Kali Prâgâ, in het District Mĕnorèh. Deze is de grootste en prachtigste tempel op Java, beslaat eene uitgestrektheid van 2100 □ voeten, heeft acht verdiepingen of terrassen, is met fraai beeldhouwwerk versierd en eindigt in eenen hoogen koepel. Hij is rondom eenen heuvel gebouwd, zoodat er van binnen geene ledige ruimte in is. Meer dan een vijfhonderdtal beelden zijn er van buiten aangebracht.

De Tjandi Sélâ Grijâ op het oostelijke voorgebergte van den G. Soembing, met beelden van Siwa en Doerga.

De Tjandi Prĕngapoes, een Siwa-tempel aan de noordoostelijke helling van den G. Soembing, niet ver van Tĕmanggoeng.

De Tjandi Pèrot, een kleine tempel, op geringen afstand van den voorgaanden. En nog onderscheidene kleinere of meer vervallene, in de Districten Soemâwânâ en Lĕmpoejang (Afdeeling Tĕmanggoeng), en bij Batian en elders in de Afdeeling Magĕlang.

Een uit gehouwen steen vervaardigde trap, twee palen ten oosten van de grens van Bagĕlen, aan de helling van den G. Soembing en ten westen van den G. Pĕtarangan. Er zijn 89 treden van ontgraven,

---

([1]) Misschien eene verbastering van *Pârâ Boeddhâ, al de Boeddha's*, naar de menigte Boeddha-beelden, die hier worden gevonden. — Van dezen tempel, waarvan ook photo's van den heer VAN KINSBERGEN bestaan, is eene uitvoerige beschrijving met een rijken atlas van platen verschenen onder den titel: *Boro-boedoer op het eiland Java, afgebeeld door* F. C. WILSEN, *en uitgegeven op last van den Minister van Koloniën door* Dr. C. LEEMANS. Zie ook: *De Bârâboedoer op Midden-Java door* J. GRONEMAN, *Indische Gids*, 1887, blz. 99 en volgd.; *Iets over den oorspronkelijken voet van Boro Boedoer* in het *Tijdschrift voor I. T. L. en V.*, Deel XXXI, blz. 261.

doch de trap loopt dieper door, onder het riviertje Gandil; aan het boveneinde is een klein plateau, waarop wellicht vroeger een tempel heeft gestaan.

Uitvoerige beschrijvingen van deze oudheden, alsmede van die welke wij onder Djokjokarta zullen vermelden, worden verder aangetroffen in: RAFFLES, History of Java; CRAWFURD, History of the Indian Archipelago; de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, Dl. VII; JUNGHUHN, Java; in onderscheidene Jaargangen van het Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië; in het Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap, Dl. I, Afl. 3, Dl. XVI, blz. 471 en Dl. XXIII, blz. 361; en vooral in VETH, Java, Dl. II.

De Residentie Djokjokarta.

Deze Residentie, wier naam eigenlijk luidt Ngajogjåkartå en bij verkorting Ngajogjå (vandaar het gebruikelijke Djokjå), bevat het leenroerig eigen gebied des Sultans van Djokjokarta, zooals dat na het einde van den laatsten Javaschen oorlog is afgebakend (blz. 77), met inbegrip van het grondgebied van den van hem onafhankelijken Prins PAKOE ALAM (blz. 31, Noot (1)). Zij grenst ten westen aan Bagĕlèn; ten noorden aan Kĕdoe en Soerakarta; ten oosten aan Soerakarta, en ten zuiden aan de Indische Zee. De westelijke grens is eene lijn, welke van den mond der Kali Bågåwånta noord-noordoostwaarts gaat tot aan de grens van Kĕdoe; de noordwestelijke is de zuidelijke en zuidoostelijke grens van Kĕdoe (blz. 329); de noordoostelijke is eene lijn, welke van den top van den G. Mĕrapi zuidzuidoostwaarts afdaalt langs de Kali Gĕndol, eene der bronnen van de Kali Oepak, tot bij Prambanan, en zich dan oostwaarts wendt langs den noordelijken voet van den G. Kidoel; de oostelijke, eene lijn welke van den G. Gambar zuidwaarts naar de kust loopt.

De grootte van Djokjokarta is 56,5 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

2128	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
4110	Chineezen.
86	Arabieren.
144	Andere vreemde Oosterlingen.
787774	Inlanders.
Te zamen 794242	zielen.

Het land is geheel bergachtig; alleen het zuidelijke gedeelte tusschen de Kali Prågå en de Kali Oepak is vlak. Wat vruchtbaarheid

betreft is het oostelijke gedeelte, zijnde het gewest Goenoeng Kidoel, het minst bedeeld, als bestaande grootendeels uit een gebergte van harden, witachtigen kalksteen (blz. 228); dit oord is slechts schaars bevolkt en levert weinig anders op dan timmerhout. Van het overige gedeelte zijn de voornaamste voortbrengselen: rijst, koffie, suiker, indigo, peper, djagoeng (turksche tarwe), tabak en katoen; ook wordt er tarwe (*trigoe*) verbouwd, en vindt men aan de zuidkust in het landschap Rongkob vogelnestjes. Hier wordt ook, nabij de grenzen van Bagĕlèn, zout vervaardigd, dat veel beter en goedkooper is dan het Gouvernementszout en uitsluitend door de bevolking wordt gebruikt; het mag natuurlijk niet in de Gouvernementslanden worden ingevoerd (blz. 168).

Over de Minerale bronnen zie men blz. 238.

Het bestuur en de administratie in Djokjokarta verschillen natuurlijk ten eenenmale van die in de Gouvernementslanden. Men kan ze hier beschouwen als drieledig, namelijk 1°. die van het Gouvernement; 2°. die van den Sultan over zijne landen; 3°. die van den Pangéran Adipati Pakoe Alam over de hem afgestane gewesten.

Het rechtstreeksche bestuur van den Resident bepaalt zich tot de uitoefening van het hoogste gezag over alle Europeesche en andere niet-Javaansche bewoners des lands. Verder bestaan de ambtsbezigheden van den Resident in het zorgen voor de naleving der geslotene verdragen en het leiden van de regeeringsdaden van den Sultan en der Inlandsche Hoofden, waardoor hij eenen uitgestrekten invloed op het algemeene landsbestuur uitoefent. Hij wordt in dit een en ander bijgestaan door eenen Adsistent-Resident.

De Sultan en de onafhankelijke Prins staan een gedeelte van hun land in achterleen af aan leden hunner familie, rijksgrooten, ambtenaren, enz., tot hun onderhoud of bezoldiging. Het overige gedeelte wordt òf ten hunnen behoeve door van hunnentwege aangestelde ambtenaren beheerd, òf wel door hen aan Europeesche pachters verhuurd. Dit laatste is verreweg het voordeeligst; zoowel voor den eigenaar, die daardoor grootere inkomsten van zijne landerijen geniet, als voor de bevolking, die bij meerdere verdiensten minder aan knevelarij blootstaat; alsmede voor het Gouvernement, daar hierdoor de Europeesche invloed in de Vorstenlanden meer wordt uitgebreid, en ook meerdere producten voor de Europeesche markt worden gekweekt dan door de aan zichzelven overgelaten Javanen zoude geschieden. In het geheel bestaan in Djokjokarta twee-en-vijftig landbouw-ondernemingen. Vroeger was het hoofdproduct der Europeesche ondernemers indigo; in de latere jaren is dit gedeeltelijk

vervangen door suiker, waarvan de transportkosten door den hier aangelegden Spoorweg grootelijks zijn verminderd.

Behalve de inkomsten van zijne gronden geniet de Sultan nog jaarlijks van het Gouvernement als traktement of schadeloosstelling voor grondgebied *f* 471600.

De rechtstreeksche voordeelen, welke het Gouvernement van Djokjokarta geniet, bestaan in de opbrengst der belastingen, verpachtingen en dergelijke, en de vogelnestjes (zie blz. 45).

De voornaamste plaatsen zijn:

Djokjokarta, aan den Spoorweg en den Zuidelijken weg, de hoofdplaats des rijks en de residentie van den Sultan en den Resident. De stad, die eene bevolking heeft van ruim 58000 zielen — waaronder ruim 1800 Europeanen — is eene aaneenschakeling van kampoengs, in welker midden het fort Vredeburg, de Kraton (paleis) des Sultans en de Europeesche wijk zich bevinden. Ook de onafhankelijke Prins Pakoe Alam en de Rijksbestuurder hebben er hunne woonplaats en hofhouding in eene afzonderlijke wijk, respectievelijk de pakoe-alaman en danoe rĕdjan genoemd. Het overige gedeelte der stad wordt bewoond door des Sultans onderdanen, die te verdeelen zijn in twee groote klassen: 1°. den adel, de ambtenaren en de geestelijkheid; 2°. de burgerij. De eerste klasse wordt weder verdeeld in de volgende vijf Golongans of Afdeelingen: 1°. De Kadipatèn, zijnde de echte prinsen en afstammelingen van den bloede, staande onder den Pangéran Adipati of Kroonprins; 2°. de Kamisĕpoehan, zijnde de onechte leden der vorstelijke familie, en staande onder den Pangéran Kamisĕpoeh, een jongeren echten broeder van den Vorst; 3°. Kadanoerĕdjan [1] ambtenaren van verschillenden rang, staande onder den Danoe-rĕdjå of Rijksbestuurder; 4°. de Pradjoeritan, zijnde de krijgslieden en hunne familiën, staande onder bevel van het hoofd van de lijfwacht des Sultans; 5°. de Panghoelon of Geestelijkheid, staande onder den Panghoeloe of Opperpriester. Eene zesde Afdeeling, welke echter in den Kraton zelven haar verblijf houdt, is de Kapoetrèn, bestaande uit de vrouwen, bijwijven en verdere vrouwelijke bloedverwanten, ook de kleine kinderen, van den Vorst; zij staan onder een vrouwelijk opperhoofd, dat den titel heeft van Sĕdah-mirah met den rang van Adipati. Voor het overige is de stad, voor zoover zij tot het Sultans gebied behoort, in 13 wijken verdeeld, die elk door een hooggeplaatst beambte — Boepati geheeten — bestuurd worden. Buiten de hoofdplaats is het rijk in tien regent-

---

[1] In Soerakarta heet deze *Kapatijan* (van Adipati)

schappen gesplitst, aan wier hoofd Regenten staan, met den titel van Toemĕnggoeng-goenoeng. Het gedeelte van de Pakoe-alaman (zie blz. 351), dat buiten de hoofdplaats gelegen is, bestaat uit het regentschap Karang-Kĕmoening. Het wordt door eenen te Brosot wonenden Regent bestuurd.

De Kraton ([1]) beslaat een langwerpig vierkant terrein van 3600 vt. lengte en 2400 vt. breedte, omgeven door eenen 14 vt. hoogen en op sommige plaatsen 15 vt. dikken muur, waarop wachttorens zijn geplaatst, en die gedeeltelijk van buiten met eene gracht en van binnen met eenen aarden wal, waarop geschut kan geplant worden, voorzien is. Binnen dezen ringmuur bevinden zich onderscheidene pleinen en gebouwen, door muren en poorten van elkander gescheiden. In het midden is de Prååbåjåså of Dalĕm, de eigenlijke woning van den Vorst; vóór deze is de Sitinggil of Siti-inggil, eene verhevene plaats, waar de Sultan zich aan zijne onderdanen vertoont, en de Aloen-aloen of het Groote met waringinboomen beplante plein van het paleis. Binnen den omtrek des Kratons ligt het thans zeer vervallen Waterkasteel *Taman sari* of »bloemtuin" genaamd, ([2]) op een door kunst gevormd eilandje, met onder water doorloopende gemetselde toegangen, hetwelk zoowel tot toevluchtsoord in geval van nood als tot lusthuis kon dienen.

Ten noorden van het fort Vredeburg ligt de Groote Markt, daarachter de bovenvermelde danoerĕdjan. Langs den oost- en zuidkant staan gouvernements-gebouwen, officierswoningen en particuliere huizen. De laan die toegang tot den Kraton verleent heet de Toegoe-laan.

Op geringen afstand van de stad vindt men nog onderscheidene lusthuizen der vroegere Vorsten; zooals Rĕdjå-winangoen en Mawad-Rĕdjå ten oosten, en bij den G. Gamping ten westen der hoofdplaats. Op het eerste na, dat goed onderhouden wordt door een der landhuurders, op wien dit als servituut rust, zijn zij echter grootendeels vervallen.

Verder zijn de belangrijkste plaatsen:

Pasar-gĕdé, de eerste hoofdplaats van Mataram, met eene druk bezochte markt. Men vindt er eene vorstelijke begraafplaats (astana), die goed onderhouden wordt.

Plèrèd, vier palen van Pasar-gĕdé, waar eveneens de overblijfselen van eenen vroegeren Kraton gevonden worden.

([1]) Zie het schetskaartje hiernaast. Vergelijk verder VETH, *Java*, Deel III en *Indische Gids*, 1887, I, blz. 338.

([2]) Zie over dit Waterkasteel, *Tijdschrift voor I. T. L. en V.* Deel XXX. blz. 412.

Verklaring der cijfers bij den plat

1 Fort Vredeburg. 26
2. Residentiehuis.
3. Protestantsche kerk. 27
4 Gouvernementskantoor. 28
5. Societeit. 28
6 Moskee.
7. Gebouwen voor het bespelen van de 30
Sekatèn (de Sekatenan). 30
8. Priesterwijk
9. Post-en telegraafkantoor
9a. Ingang tot de Aloen-aloen (Kori-Pamoerakan). 3
Oorspronkelijk moest men om op de Aloen-aloen
te komen een kleiner plein - de zoogenaamde 3
geladag - passeeren, waartoe de Kori-geladag
toegang verleende. Dit plein is thans echter 3
grootendeels bebouwd. Genoemde poort wordt 3
evenals de andere kori's (poorten) door vorste- 3
lijke lijfwachten, zoo mannen als vrouwen, bewaakt.
10. Poort (Pĕlangkoeng Kadipatèn). 3
11. Dichtgemetselde poort (Pĕlangkoeng boentèt).
12. Poort (Pĕlangkoeng gading). 3
13. Poort (Pĕlangkoeng Ngabĕhan). 3
14. Poort (Pĕlangkoeng tamansari). 3
15. Aloen-aloen. 4
16. Twee binnen een houten hekwerk geplaatste 4
Waringin-boomen (Waringin-koeroeng). 4
17. Gebouwen voor het bespelen van de Monggang
18. Tijgerhok.
19. Gebouwen waarin de Landraad wordt
gehouden (Pagĕlaran).
20. Wachthuisje. 4
21 Sitinggil.
22. Groote pandåpå, met de Bangsal-Witånå
en Bangsal-Mangoentoer. 4
23 Bewaarplaats van het orkest Monggang.
24. Bewaarplaats van het orkest Sĕkatèn. 4
25. Stallingen voor rijtuigen en koetspaarden. 4

Sĕntâlâ, aan den rechteroever der Kali Prâgâ en den Spoorweg, negen palen ten westen van Djokjokarta.

Nangoelan, zes palen hooger aan denzelfden oever dier rivier.

Sambirâtâ, Pĕngasih en Kalibawang, bewesten die rivier.

Brôsot, aan de Kali Prâgâ en den Zuidelijken weg, en Galoer aan denzelfden weg ruim drie palen meer westwaarts, behoorende tot het gebied van Prins PAKOE ALAM.

Sambilĕgi en Kalasan, aan den Zuidelijken weg en den spoorweg van Djokjokarta naar Soerakarta.

Slèman, zeven palen ten noorden van Djokjokarta, aan den weg vandaar naar Magĕlang.

Tèmpèl, nabij de grens van Kĕdoe.

Tĕgal-sari, aan een oostelijken zijtak van den Zuidelijken weg.

Te Imâgari, aan de Kali Oepak, bijna zes palen van Plèrèd verwijderd, is de gemeenschappelijke begraafplaats van bijna alle Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta; het wordt ook door ambtenaren van beide Vorsten bewaakt. Eenige jongere Vorsten van Djokjokarta liggen begraven in het bovengenoemde Pasar Gĕdé.

Awoe-Awoe, Wânâsari en Sĕmanoe, aan den weg van Djokjokarta naar Patjitan.

Bij Rongkob, aan de kust, vindt men vogelnestklippen. ([1])

Aan de zuidkust zijn onderscheidene merkwaardige grotten, waaronder die van Njahi Lârâ Kidoel, de beschermgodin van het Mataramsche rijk, de beroemdste is. ([2])

Eene menigte meer of minder goed bewaarde overblijfselen van Hindoetempels worden aangetroffen in het gewest Mataram, meest in den omtrek van Kalasan en het tot Soerakarta behoorende Prambanan, waarnaar zij veelal genoemd worden. Wij vermelden daarvan:

De Tjandi Kalasan of Tjandi Kali-bĕning, bij het dorp Kalasan, eene twaalfhoekige pyramide, van 70 voet hoogte, aan den Brahmadienst gewijd.

De Tjandi Sari, in de nabijheid van den vorigen tempel, een grooter maar eenvoudiger vierhoekig gebouw.

De Tjandi Tjinâ, in de nabijheid van het dorp van dien naam.

De Tjandi Lârâ Djonggrang, bij uitnemendheid de tempels van Prambanan genoemd, bestaande uit eene groep van elf tempels, waaronder twee van buitengewone grootte. In een daarvan zijn nog ongeschondene beelden van Doerga, Ganésa en Mahadéwa, die dus

---

([1]) *Indische Gids*, 1886, blz. 749.
([2]) Zie *Java*, Deel I, blz. 317 en volgd.

tot de Brahmavereering behooren; er worden echter ook Boeddhabeelden in aangetroffen. (1).

De Tjandi-Lombok, een pyramidale tempel doch geheel in puin gestort.

De Tjandi Séwoe of Duizend tempels, een kolossale pyramidevormige Boeddhatempel, omgeven door 176 in vier rijen staande kleinere tempels. (2)

Op eenigen afstand zuidwaarts van Prambanan vindt men in een bosch de overblijfsels van het paleis van den Hindoe-Vorst Rådjå Båkå.

De Residentie Soerakarta.

Deze Residentie bevat het leenroerig gebied van den Soesoehoenan van Soerakarta (Soeråkartå), met inbegrip van het grondgebied van den van hem onafhankelijken Prins MANGKOE NEGÅRÅ (blz. 31). Zij wordt ten westen begrensd door Djokjokarta, Kĕdoe en Sĕmarang; ten noorden door Sĕmarang; ten oosten door Madioen en ten zuiden door de Indische Zee. De grenzen zijn: ten westen, de oostelijke en noordoostelijke grens van Djokjokarta (blz. 349), en vervolgens eene lijn over den G. Mĕrapi en den G. Mĕrbaboe, en verder in eene noordoostwaartsche richting loopende langs Sĕmarang tot aan de Kali Karang Gĕdé (blz. 261); ten oosten, eene lijn, die van laatstgenoemd punt met groote bochten eerst zuidoostwaarts gaat over den G. Lawoe en den G Koekoesan, en dan eenigszins zuidwestwaarts langs Patjitan naar zee loopt.

Soerakarta is 112,9 □ geogr. mijlen groot, en heeft eene bevolking van

	2680	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
	8058	Chineezen.
	83	Arabieren.
	241	Andere vreemde Oosterlingen.
	1165771	Inlanders.
Te zamen	1176833	zielen.

(1) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIII, blz. 361. Zie ook *Indische Gids*, 1887, II, blz. 1424.

(2) Volgens JUNGHUHN, in het *Tijdschr. v. Neérl.-Indië*, 1844, Dl. II. In hetzelfde *Tijdsch.* 1840, Dl. I, vermeldt de Heer VALCK, toenmaals Resident te *Djokjokarta*, 246 tempels; en ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, Dl. III, B. I., blz, 245, telt er 296. Vergelijk *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel XXXI, blz. 327. Zie ook Deel XXXII.

Behalve het zuidelijke gedeelte, dat uit den kalkachtigen G. Séwoe bestaat, is de geheele Residentie zeer vruchtbaar, en wordt in hare gansche uitgestrektheid doorsneden door de Kali Solo als hoofdstroom, en eene menigte kleine rivieren, welke van de zich aan alle zijden verheffende bergen naar het lagere middengedeelte vloeien en zich voor een goed gedeelte in de Solo ontlasten.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, koffie, suiker, indigo, tabak, katoen, peper en vogelnestjes.

Over de Stikgrotten en Minerale bronnen zie men blz. 239.

Het bestuur en de administratie is hier van denzelfden aard als in Djokjokarta, en dus drieërlei, nl.: 1°. die van den Soesoehoenan over zijne landen; 2°. die van den Pangéran MANGKOE NĔGÅRÅ, over de zijne; die van het Gouvernement, vertegenwoordigd door eenen Resident en eenen Adsistent-Resident, wier ambtsbezigheden echter in zooverre van die in Djokjokarta verschillen, dat de Resident hier, sedert 1883, ook Hoofd van plaatselijk bestuur is in de vijfde Afdeeling Soerakarta. Ook wordt hij bijgestaan door eenen Secretaris. ([1]) De sedert 1873 ingevoerde en later gewijzigde splitsing der Residentie in vijf Afdeelingen, (Soerakarta, Klatèn, Båjålali, Sragèn en Wånågiri), aan wier hoofd Adsistent-Residenten zijn geplaatst, is vooral geschied met het oog op de handhaving der politie in de binnenlanden.

De Soesoehoenan en de Prins MANGKOE NEGÅRÅ beheeren overigens hunne landen op dezelfde wijze als de Vorsten in Djokjokarta. Het aantal Europeesche landbouw-ondernemingen bedraagt hier 148.

De Soesoehoenan ontvangt jaarlijks van het Gouvernement als traktement en schadeloosstelling voor grondgebied *f* 804,772.

De rechtstreeksche voordeelen, welke het Gouvernement geniet van Soerakarta, bestaan in de opbrengst der belastingen, verpachtingen, den zoutverkoop en de vogelnestjes.

De voornaamste plaatsen zijn:

Soerakarta of Solo, met het fort Vastenburg, dat den Kraton beheerscht, aan de samenvloeiing van de Kali Pépé met de Kali Solo en aan den Spoorweg, de hoofdplaats des rijks, en de verblijfplaats van den Soesoehoenan, den Resident en den Pangéran MANGKOE NĔGÅRÅ, wiens rijk Mangkoe Nĕgaran wordt geheeten en een afzonderlijk Regentschap vormt ([2]). Zij is grooter dan Djokjokarta, heeft eene bevolking van ongeveer 202,000 zielen, waaronder ruim 1100

([1]) *Staatsbl.* 1883, N°. 34.

([2]) Het overig gedeelte van de Mangkoe Negaran ligt hier en daar door het Rijk verspreid en wordt eveneens door Regenten bestuurd. De Afdeeling Wånågiri bestaat grootendeels uit bezittingen van den Prins.

Europeanen, maar is overigens geheel op dezelfde wijze ingericht, en verdeeld in dertien wijken (*Kaboepatèn*), over elke van welke een Toemĕnggoeng als Regent (*Boepati*) is gesteld. Ook het overige gedeelte van het grondgebied des Soesoehoenans, voor zooverre het niet door hem in achterleen is uitgegeven, is op dezelfde wijze verdeeld en wordt evenzoo door Toemĕnggoengs (tegenwoordig zeven in getal, met verschillende titels) bestuurd. Deze ambtenaren staan rechtstreeks onder den Radèn Adipati.

De klassenverdeeling der bevolking, de aanleg van den Kraton (¹), in één woord de geheele inrichting der stad, is dezelfde als in het gebied van den Sultan, doch op grootere schaal. Overigens vindt men hier eene Protestantsche kerk en eenen Schouwburg.

Kartåsoerå, de voormalige residentie (blz. 29), op zeven palen ten westen van Soerakarta aan den Zuidelijken weg.

Sĕragèn, de standplaats van den Adsistent-Resident der Afdeeling van dien naam, zeventien palen ten noordoosten van Soerakarta, aan den Spoorweg.

Paloer en Soekå-winangoen, aan denzelfden weg, op vier en twaalf palen afstands van Soerakarta.

Klatèn, met het fort Engelenburg, de standplaats van den Adsistent-Resident der Afdeeling Klatèn, aan den spoorweg en den Zuidelijken weg tusschen Soerakarta en Djokjokarta, drie en twintig palen van eerstgenoemde plaats.

Dilangoe, Karang-woeni, Tangkisan en Prambanan, het laatste op de grens van Djokjokarta, aan denzelfden weg.

Båjålali, met een fort, de standplaats van den Adsistent-Resident der Afdeeling van dien naam, veertien palen ten westen van Soerakarta, aan den weg vandaar naar Sålåtigå.

Ampèl, aan denzelfden weg, acht palen noordwestelijker.

Wånågiri, de standplaats van den Adsistent-Resident der Afdeeling Wånågiri, aan de Kali Pĕnambangan, drie en twintig palen ten zuiden van Soerakarta.

Karang-anjar, Regentschapshoofdplaats en Karang-pandan, negen en negentien palen ten oosten van Soerakarta, aan den weg van daar naar Madioen, beide tot het gebied van MANGKOE NĔGÅRÅ behoorende.

Aan de westelijke helling van den G. Lawoe, vindt men, boven

(¹) Het Geladagsplein — zie noot op het Schetskaartje — bestaat hier nog. Op de Pelataran of Penataran staat een hooge wachttoren, van waar men den geheelen kraton kan overzien. Zie verder *Java*, Dl. III, blz. 661.

Karang-pandan, de tempelruïnen van Soekoe, welke naar het beeldhouwwerk te oordeelen aan den Siwadienst was gewijd. Deze tempel is waarschijnlijk gesticht in het begin der 15de eeuw, dus terwijl ook het Islamisme reeds op Java begon te bloeien.

Aan de noordwestelijke helling van denzelfden berg liggen de ruïnen van Djĕto, die tot denzelfden tijd en denzelfden eeredienst schijnen behoord te hebben

Aan de zuidkust zijn vogelnestklippen.

De Residentie Madioen.

De Residentie Madioen, sedert 1830 tot de Gouvernementslanden behoorende, ligt ingesloten tusschen de Residentiën Soerakarta ten westen, Sĕmarang en Rĕmbang ten noorden, en Kĕdiri ten oosten, en grenst ten zuiden aan de zee. De westelijke grens is eene lijn, welke van de kust af eerst langs de bergketen Pagar Goenoeng (blz. 228) en vervolgens over den G. Koekoesan en den G. Lawoe noordwestwaarts loopt tot aan de kalkbergketen, die Sĕmarang ten zuiden begrenst; de noordelijke, eene lijn, welke van laatstgenoemd punt langs dat gebergte oostwaarts loopt naar de samenvloeiing van de Kali Solo en de Kali Gĕntoeng en verder tot aan den G. Pandan; de oostelijke, eene lijn, welke van den G. Pandan zuidwaarts gaat, gedeeltelijk langs de Kali Wilangan (eene der bronnen van de K. Widas, zie blz. 262), aan den G. Wilis naar de landpunt, die ten westen van de Panggoel-baai gelegen is.

De grootte van Madioen is 106,8 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

	1276	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
	3904	Chineezen.
	12	Arabieren.
	65	Andere vreemde Oosterlingen.
	1064817	Inlanders.
te zamen	1070074	zielen.

De Residentie telt vijf Afdeelingen en Regentschappen en negen Contrôle-afdeelingen: Madioen, Ngawi, Ngrambé, Magĕtan, Pånårågå, Mahospati, Poeloeng, Patjitan en Tĕgalåmbå.

Twee groote rivieren, de Solo en de Gĕntoeng, doorstroomen het noordelijke gedeelte van deze Residentie, en voeren al het water af, dat in talrijke beken van de haar rondom insluitende bergen vloeit. Het vruchbaarst is het middelste gedeelte, zijnde het door de Kali Gĕntoeng en hare zijrivieren besproeide dal tusschen den G. Koekoesan

en den G. Lawoe ten westen en den G. Wilis ten oosten. Het noordelijke gedeelte, vooral ten oosten van laatstgenoemde rivier, heeft eenen schralen, weinig vruchtbaren kalkgrond; het zuidelijkste, de Afdeeling Patjitan, is een zeer bergachtig, niet onvruchtbaar en vooral voor de koffiecultuur geschikt gewest.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, klapperolie, koffie, suiker, indigo, kaneel, peper, katoen, djatihout en vogelnestjes. De kustbewoners houden zich veel met de vischvangst bezig.

Over de Mofetten, Minerale- en Aardolie-bronnen, zie men blz. 234, 238 en 239.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Madioen:

Madioen, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent, den Controleur en een Adspirant-Controleur. Zij ligt aan de Kali Gĕntoeng of Madioen, den Zuidelijken weg en den spoorweg van Soerakarta naar Sidå-ardjå. Het zielental bedraagt ruim 18000.

Kanigårå, Districtshoofdplaats, twee palen ten oosten van Madioen.

Nglamès (Bagi), Districtshoofdplaats, drie palen ten noordoosten van Madioen aan de rivier en den Zuidelijken weg.

Tjaroeban, Districtshoofdplaats, veertien palen ten noordoosten van Madioen, aan den Spoorweg; het is bekend door de uitgestrekte djatibosschen in zijn omtrek.

Mahospati, Districtshoofdplaats, zes palen ten westen van Madioen, standplaats van eenen Controleur.

Oeteran, Districtshoofdplaats, zeven palen ten zuiden van Madioen.

2°. In de Afdeeling Magètan:

Magètan, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent, aan den oostelijken voet van den G. Lawoe.

Bij het dorpje Simpatan, nabij Magètan, vindt men een als fontein dienend Doerga-beeld, bij een gemetseld bad. Overigens worden in deze Residentie wel hier en daar verstrooide beelden doch geene tempels gevonden.

Balé-pandjang, Boeloe, Poerwådadi en Kĕnitèn, Districtshoofdplaatsen, ten noordoosten van Magètan.

3°. In de Afdeeling Ngawi:

Ngawi, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent. Het ligt aan de samenvloeiing van de Solo en de Gĕntoeng, op den linkeroever van laatstgenoemde rivier. Het fort Generaal van den Bosch bestrijkt

beide rivieren. De plaats is weinig bevolkt, maar belangrijk als strategisch punt en als stapelplaats voor den binnenlandschen handel. Er is ook eene buskruitfabriek.

Ngrambé, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling van dien naam.

Gĕndingan, Districtshoofdplaats, twaalf palen ten westen van Ngawi aan den Zuidelijken weg.

Sĕprèh en Djågårågå, Districtshoofdplaatsen, drie en achttien palen ten zuidwesten van Ngawi.

4°. In de Afdeeling Pånårågå:

Pånårågå of Karang-gĕbang, aan eenen zijtak van den Zuidelijken weg, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant-Controleur. Nabij Pånårågå is een als heilig vereerd graf.

Tĕgal-sari, zes palen van Pånårågå, met eene beroemde Pĕsantrèn of priesterschool.

Ardjå-winangoen, Districtshoofdplaats, ten westen van Pånårågå, en Soemåråtå, Districtshoofdplaats, nog iets westelijker aan denzelfden weg.

Koetoe en Poeloeng, Districtshoofdplaatsen, ten zuiden en zuidoosten van Pånårågå.

Soegijan, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling Poeloeng.

5°. In de Afdeeling Patjitan:

Patjitan, aan de baai van dien naam, de hoofdplaats en standplaats van den Adsistent-Resident, den Adspirant-Controleur en den Regent. Het blokhuis heeft een kleine bezetting.

Pringkoekoe, Districtshoofdplaats, ten westen van Patjitan.

Tĕgalombo, standplaats van den Controleur.

Lòrog, aan een geheel opene baai en een riviertje van denzelfden naam.

Ngadirĕdjå, hoofdplaats van het District Lòrog, aan het riviertje Lòrog, dat in de Damas-baai (blz. 208, Noot) uitwatert.

Aan de zuidkust zijn talrijke vogelnestklippen.

De Residentie Kĕdiri.

De Residentie Kĕdiri ligt tusschen Madioen ten westen, Rĕmbang ten noorden, Soeråbåjå ten noordoosten, Pasoeroehan ten oosten, en de Indische zee ten zuiden. De grenzen zijn: ten westen, de lijn, welke Madioen ten oosten begrenst (blz. 357); ten noorden en noord-

oosten, de lijn, die als zuidelijke en zuidwestelijke grensscheiding van Soeråbåjå is opgegeven (blz. 322); ten oosten, eene lijn, welke van den G. Sĕlåndå zuidwestwaarts gaat naar den G. Kĕloet, vandaar oostwaarts naar den G. Kawi, en vervolgens recht zuidwaarts naar de kust.

Deze Residentie, waartoe eenige kleine eilandjes behooren, is 127,3 □ geogr. mijlen groot, en heeft eene bevolking van:

	1907	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
	9954	Chineezen.
	1140118	Inlanders.
te zamen	1151979	zielen.

Zij is gesplitst in vijf Afdeelingen en Regentschappen en acht Contrôle afdeelingen: Kĕdiri, Paré, Ngrowå, Trĕnggalèk, Panggoel, Ngandjoek, Kĕrtåsånå en Blitar. De Afdeeling Trĕnggalèk is in het jaar 1883 gevormd o. a. uit een groot gedeelte van het District Panggoel en een stuk van de Afdeeling Pånårågå, beide vroeger tot de Residentie Madioen behoorende.

Het middengedeelte van Kĕdiri is eene vruchtbare vallei, in hare geheele lengte door de Kali Brantas besproeid; zij wordt ingesloten door de hellingen van den G. Wilis en den G. Kĕloet. Het noordwestelijke gedeelte is kalkachtig, niet zeer vruchtbaar en dun bevolkt; het zuidwestelijke gedeelte daarentegen is vruchtbaar en zeer volkrijk; het zuidoostelijke gedeelte is eene woeste bergstreek, doch zeer goed voor ontginning geschikt en ook werkelijk gedeeltelijk gecultiveerd.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst in zeer groote hoeveelheid, klapperolie, koffie, suiker, kaneel, peper, tabak, indigo en djatihout.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Kĕdiri:

Kĕdiri, gelegen in de vlakte van Kĕdiri, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur, aan den spoorweg, den Zuidelijken weg en de Kali Brantas, aan welker oostzijde de Europeesche wijk ligt. Zij heeft eene bevolking van ruim 17000 zielen. Omstreeks tien eeuwen geleden lag hier Dåhå, de hoofdzetel van het toen machtige rijk van dien naam. In den omtrek vindt men, behalve tal van andere overblijfselen uit den Hindoe-tijd, de tempelgrotten van Sèlå-Mangling. (¹)

(¹) *Java*, Deel II, blz. 106.

Mådjåråtå, Districtshoofdplaats, een en een halven paal ten noordwesten van Kĕdiri, aan denzelfden weg.

Papar, Districtshoofdplaats, vijftien palen ten noorden van Kĕdiri, aan de Kali Brantas en denzelfden weg.

Djambéan, Districtshoofdplaats, negen palen ten zuiden van Kediri, aan dezelfde rivier en eenen zijtak van den Zuidelijken weg.

Paré of Soekårĕdjå, Districtshoofdplaats van Soekårĕdjå en standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Paré, tien palen ten noordoosten van Kĕdiri.

2°. In de Afdeeling Ngrowå:

Toeloeng Agoeng, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent, den Controleur en een Adspirant Controleur, gelegen aan de Kali Trĕnggalèk of K. Ngrowå, eenen zijtak van den Zuidelijken weg en aan de spoorweglijn naar Blitar.

Pakoentjèn, Districtshoofdplaats, vijf palen ten noorden van Toeloeng Agoeng, aan den linkeroever der Kali Brantas.

Kalang-Brèt, Districtshoofdplaats, twee palen ten westen van Toeloeng Agoeng.

3°. In de Afdeeling Trĕnggalèk:

Trĕnggalèk (Kr. Trĕnggalih), de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur. De plaats ligt aan de gelijknamige rivier en bovengenoemden zijtak van den Zuidelijken weg.

Soembrĕng, voormalige Districtshoofdplaats, aan de baai Soembrĕng.

Ngasinan, Districtshoofdplaats, twee palen ten zuiden van Trĕnggalèk.

Pakis, Districtshoofdplaats, tien palen ten zuidoosten van Trĕnggalèk.

Ngrajoen, Districtshoofdplaats, dicht bij de grens van Madioen.

Panggoel, Districtshoofdplaats, tevens zetel van den Controleur, gelegen aan de schoone baai van dien naam.

Tjampoer darat, in het District Wadjak, met marmergroeven, voor de ontginning waarvan in 1890 concessie is verleend.

Kampak, hoofdplaats van het District Kampak, dat ook Tawing schijnt genoemd te worden, twaalf palen ten zuiden van Trĕnggalèk.

4°. In de Afdeeling Bĕrbèk:

Ngandjoek, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, twintig palen ten noordwesten van Kĕdiri, aan den Zuidelijken weg en den spoorweg.

Bĕrbèk, eigenlijk Brĕbĕg, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan een zijtak van den Zuidelijken weg.

Siwalan, hoofdplaats van het District Siwalan, dat ook Bagor schijnt te heeten, aan denzelfden zijtak.

Gĕmĕnggĕng, hoofdplaats van het District van dien naam, dat ook Patjé heet, ten noorden van Ngandjoek.

Kĕrtåsånå, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan de Kali Brantas, twintig palen ten noorden van Kĕdiri.

Lèngkong, Districtshoofdplaats, aan de Kali Widas met een spoorwegstation.

Waroe-djajèng, Districtshoofdplaats, acht en een halven paal ten zuidwesten van Kĕrtåsånå.

5°. In de Afdeeling Blitar:

Blitar, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Regent, nabij de Kali Brantas, aan eenen oostwaarts loopenden zijtak van den Zuidelijken weg en op het verbindingspunt van de spoorweglijn van Kĕdiri en de geprojecteerde lijn naar Malang.

Srĕngat, Districtshoofdplaats, niet ver van dezelfde rivier.

Wĕlingi, Districtshoofdplaats, dertien palen ten oosten van Blitar aan de K. Lĕkså.

Soedåjå, Districtshoofdplaats.

Ook in deze Residentie vindt men, behalve de bovenvermelde, onderscheidene overblijfselen uit den Hindoetijd; niet slechts tempels en beelden, maar ook sporen van muren en fondamenten van uitgestrekte paleizen, wellicht eenmaal door de Vorsten van Dåhå, Djĕnggålå of Mådjåpahit bewoond. Van de eerstgenoemde zijn de belangrijkste:

De Tjandi Pĕnataran of Tj.-Pĕlataran, aan den zuidwestelijken voet van den G. Kĕloet, in het District Blitar, een pyramidale tempel uit kubieke steenen gebouwd en rijk met beeldhouwwerk versierd.

De Tjandi Boedang, in het District Papar, Afdeeling Kĕdiri, uit kleine gebakken steenen gebouwd en insgelijks met beeldhouwwerk voorzien.

Bij Pĕnampèjan in het District Pakoentjèn, Afdeeling Ngrowå, op de oostelijke helling van den Wilis, moet vroeger een kolossaal monument uit den Hindoetijd hebben gelegen, dat sommigen voor eene begraafplaats hebben gehouden. Van de daar bestaan hebbende beelden, beeldhouwwerk en inscriptie's is echter weinig meer over, terwijl het terrein grootendeels voor de koffie-cultuur in beslag is genomen. (1)

(1) *Java*, Deel II, blz. 106.

De eilandjes, tot deze Residentie en bepaaldelijk tot de Afdeeling Ngrowå behoorende, liggen voor en in de nabijheid der baai Segåråwĕdi, en zijn: Poeloe Sasak, P. Babadan, P. Goenoeng, P. Båjålangoe, Noeså Limå en P. Losari.

De Residentie Madoera.

De Residentie Madoera bestaat uit het eiland van dien naam en de naburige eilanden-groepen. Zij heeft eene uitgestrektheid van 98,3 □ geogr mijlen, waarvan ruim 80 voor het eiland zelf; de gezamenlijke grootte der zoogenaamde Soemĕnapsche eilanden wordt op ongeveer 16 □ mijlen geschat, hoewel die van vele hunner niet met juistheid bekend is

De bevolking bedraagt:

509	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
4338	Chineezen.
1595	Arabieren.
139	Andere vreemde Oosterlingen.
1523639	Inlanders.
te zamen 1530220	zielen.

Het eiland Madoera behoort sedert het jaar 1747 geheel aan het Nederlandsche Gouvernement, en zulks deels door vrijwilligen afstand van den Soesoehoenan van Mataram, den voormaligen opperheer, deels door verovering (blz. 26—29). Het bestond vroeger uit drie op zichzelf staande Vorstendommen of Regentschappen: Madoera of Bangkalan, Pamĕkasan en Soemĕnap. De Regenten dezer gewesten, eerst leenmannen van den Soesoehoenan van Mataram, later van het Nederlandsche Gouvernement, droegen oorspronkelijk den titel van Panĕmbahan of Pangéran; doch door DAENDELS en het Engelsch tusschenbestuur werd aan sommigen hunner de titel van Sultan verleend, zonder dat zulks evenwel invloed had op hunne verhouding tot ons bewind.

De Vorsten of Regenten op het eiland Madoera gaven, evenals die op Java, hunne gronden òf in achterleen uit òf lieten ze te hunnen behoeve besturen; een groot gedeelte ervan werd verpacht, vooral aan Chineezen. Voorts bestonden hunne inkomsten uit onderscheidene belastingen, welke zij van hunne onderdanen hieven, en uit de opbrengst der talrijke vogelnestklippen. Zij moesten op hunne kosten een bepaald aantal troepen (barisan) op de been en ter beschikking van het Gouvernement houden, welke troepen uit 's lands

magazijnen werden gewapend; zij mochten geene briefwisseling houden met de Regenten op Java of buitenslands, en zich niet zonder voorkennis van den Resident naar Java begeven.

Tot in het jaar 1857 behoorde Madoera administratief tot de Residentie Soeråbåjå, doch werd het toen tot een zelfstandig gewest verheven, dat eerst in drie en later (1864) in vier Afdeelingen, zijnde de Regentschappen Soemĕnap, Pamĕkasan, Bangkalan en het Onder-regentschap Sampang gesplitst was. Sedert zijn herhaaldelijk wijzigingen in het Inlandsch bestuur en zijne betrekkingen tot het Indisch-Gouvernement gebracht, totdat in de jaren 1883 en 1885 het Inlandsch zelfbestuur met al den aankleve van dien afgeschaft en geheel Madoera met deszelfs onderhoorigheden onder ons rechtstreeksch bestuur gebracht werd.

Op het oogenblik is deze Residentie administratief gesplitst in vier Afdeelingen en Regentschappen, die de vier boven vermelde namen dragen, en de acht Controle-afdeelingen: Pamĕkasan, Zuid-Soemĕnap, Noord-Soemĕnap, Sapoedi, Kangéan, Noord-Bangkalan, Zuid-Bangkalan en Sampang.

Wat de natuurlijke gesteldheid des eilands betreft: het bestaat grootendeels uit gebergte van Neptunische formatie (kalksteen), hetwelk eene oostelijke voortzetting is van dat in de Residentiën Rĕmbang en Soeråbåjå (blz. 228), en nergens eene aanmerkelijke hoogte bereikt; alleen de uit alluviaalgrond bestaande west- en zuidkusten zijn vlak. De bodem, bestaande uit meestal vrij magere mergel en kalkgronden en die door weinige en zeer onbelangrijke rivieren wordt besproeid ([1]), is grootendeels dor en onvruchtbaar; alleen de zoogenaamde Pajoedan-vallei in Soemĕnap — eigenlijk de bodem van een vroeger bestaand meer — maakt hierop eene gunstige uitzondering. Een en ander is oorzaak dat een groot gedeelte van het eiland onbewoond is, en er op verre na geen rijst genoeg geteeld wordt voor de behoeften der bevolking, die zich veelal met djagoeng moet voeden. Overigens zijn de belangrijkste voortbrengselen: kokosolie, eenige suiker, veel vogelnestjes, zout van uitmuntende hoedanigheid en eenig djatihout. Bangkalan voert bovendien veel vruchten uit, terwijl de veehandel, inzonderheid in Soemĕnap, niet onbelangrijk is.

([1]) De voornaamste riviertjes, of liever beken, zijn: in Soemenap: de Seroka, die dit gewest van het westen naar het oosten doorstroomt, de Maringan, de Lapa in het noordoosten, de Amboetan, de Pasangsoengan en de Batoe Karbo aan de noordkust; in Pamekasan: de Boender, de Kepo, de Rongkarong, de Pagandan en de Soengi Radja; in Sampang: de Tjamplong, de Sampang en de Baléga; in Bangkalan: de Bangkalan in het westen en de Aros Bowåjå in het noordwesten.

Behalve met de productie van deze artikelen houdt een gedeelte der bevolking zich bezig met de visscherij; zeer velen trachten op Java door handenarbeid bij publieke werken, fabrieken als anderszins of ook als landbouwers hun onderhoud te vinden.

Over de Minerale bronnen op Madoera zie men blz. 239; over de Wegen, blz. 262.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Pamĕkasan:

Pamĕkasan, de hoofdplaats der Residentie en van het Regentschap van dien naam, en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur der Contrôle-afdeeling Pamĕkasan. Het ligt aan den Grooten weg en is eene tamelijk welvarende plaats. De voormalige Vorstelijke kraton is groot en op eene eenigszins moderne wijze ingericht. Op ongeveer acht palen ten westen van Pamĕkasan worden twee vervallen Tjandis aangetroffen.

Dĕrma Tandjoeng, aan den Grooten weg, nabij de zuidkust.

Polagan, op een paal afstands van den Grooten weg, waar vier Hindoe-beelden bewaard worden.

Boendĕr, niet ver van de zuidkust, nabij den mond van het riviertje van denzelfden naam, met Gouvernements-zoutpannen.

Pagantĕnan, op meer dan 300 M. hoogte, alwaar eene pasanggrahan is opgericht.

2°. In de Afdeeling Bangkalan:

Bangkalan, de verblijfpaats van den Adsistent-Resident en den Regent en tevens standplaats van den Controleur van Noord-Bangkalan. Het ligt in het westen des eilands aan den Grooten weg en het riviertje van denzelfden naam. De voornaamste gebouwen zijn de voormalige Kraton (Kaboepatèn), de moskee en het fortje, dat echter niet meer bewapend is.

Arosbåjå, de oude hoofdplaats, in het noordwesten, aan het riviertje van dien naam. In vroegeren tijd was dit eene zeer belangrijke en bekende plnats, op het oogenblik echter slechts een armoedig visschersdorp. Men vindt er nog de vorstelijke begraafplaats Ajer mate (Mad. Aèng mata) met twee zoetwaterbronnen in de nabijheid.

Kamal, de gewone landingsplaats in het zuidwesten, tegenover Soeråbåjå, waarheen men in minder dan een uur roeit.

Tanah Mèrah, aan den Grooten weg, standplaats van den Controleur voor Zuid-Bangkalan.

Baléga, hoofdplaats van het gelijknamige District, aan het riviertje Baléga en den Grooten weg.

3°. In de Afdeeling Sampang:

Sampang, de standplaats van den Adsistent-Resident, den Regent en den Controleur, aan het riviertje Sampang en den Grooten weg, op geringen afstand van de zuidkust. Deze plaats drijft eenen vrij levendigen handel op Soeråbåjå.

Darma tandjang, aan een gelijknamig riviertje en denzelfden weg, meer oostwaarts.

Kĕtapang daja, eene groote dèsa aan de noordkust met een zoutverkooppakhuis en eene pasanggrahan.

In deze twee Afdeelingen zijn tal van vogelnestklippen.

4°. In de Afdeeling Soemĕnap:

Soemĕnap of Soemĕnĕp, de standplaats van den Adsistent-Resident en den Regent, met een fortje dat op het oogenblik voor gevangenis gebruikt wordt. De plaats is grooter en ook welvarender dan Bangkalan. Hier is thans ook een Adspirant Controleur geplaatst.

De Kota of Inlandsche stad bevat den voormalige Kraton, thans als Regentswoning in gebruik, de woningen der leden van de Vorstelijke familie, de moskee, en buitendien nog negentien door Inlanders bewoonde kampoengs. De Europeesche wijk, Maringan, ligt op drie palen afstands van de Kota, aan het riviertje van dien naam; hier zijn Gouvernements-zoutpannen. Op eenigen afstand van de hoofdplaats liggen vroegere vorstelijke lustverblijven, als Indrali Poera, Djaso Kambangan en Mådiràdå; alsmede de Vorstelijke begraafplaats Asta (Astana).

Sindang en Engadak, aan de zuidkust langs den Grooten weg.

Lombang, in het noordoosten.

Sĕrgang, aan de noordkust.

Batoe-ampar, met een merkwaardige grot, waarin een beschreven steen aanwezig is.

De aan de residentie Madoera onderhoorige eilanden, de *Sapoedi-* en *Kangéan*-archipel, behoorden vroeger alle tot het Panĕmbahanschap Soemĕnap; zij staan echter thans rechtstreeks onder Gouvernements beheer en ressorteeren onder de Afdeeling Soemĕnap. De voornaamste voortbrengselen zijn: timmerhout, tripang, schildpad, kokosolie, pinangnoten en steen- en aardewerk; de paarden- en runderenteelt is er niet onbelangrijk. De bevolking heeft steeds veel te lijden gehad van de zeeroovers, en was somtijds genoodzaakt gemeene zaak met hen te maken. Het onmiddellijk bestuur berust bij de op de voornaamste eilanden geplaatste Districts- en Onderdistrictshoofden.

De voornaamste eilanden zijn:

Poeloe Kangéan of Kéangilan, het grootste van alle, met eene oppervlakte van 72[1]/[2] ☐ paal. De voornaamste dèsa is Ardjasa, in het noordwesten des eilands. In den onmiddellijken omtrek liggen nog eenige zeer kleine eilandengroepen, als: Kĕmirian, de Kalkoen-eilanden en de Antilopen-eilanden.

P. Sapoedi, het tweede in grootte, met eene oppervlakte van 25 ☐ palen; het heeft 15 dèsa's, met ruim 7000 bewoners. Aan den westelijken hoek staat een lichttoren. Op dit en het voorgaande eiland wordt ons bestuur door eenen Controleur en eenen Wĕdånå vertegenwoordigd. Op Sapoedi worden eenige overblijfselen met den Hindoe-tijd bewaard ([1]).

P. Poetĕran of Tĕlangoe, recht tegenover de hoofdplaats Soemĕnap, 24 ☐ palen groot, met 8 dèsa's.

P. Rahas, ten oosten van Sapoedi, 13 ☐ palen groot, met 7 dèsa's en een bevolking van ruim 8000 zielen.

Gili Gĕnting ([2]), nabij de zuidkust.

Gili Radja, ten westen van het voorgaande, even groot en met 4 dèsa's.

P. Pondi, ook wel Gili Hyang genoemd, nabij Madoera's oostelijkste punt, 6 ☐ palen groot, met 2 dèsa's.

P. Gowa-Gewa, het oostelijkste eilandje van den Sapoedi-archipel, 3 ☐ palen groot, met 2 dèsa's en eene bevolking van 1600 zielen.

Tot de kleinere en weinig of niet bevolkte eilanden behooren: P. Kamoedi, P. Toendoek, Tĕlangoe Ajĕr, Tĕlangoe Tĕngah, Telangoe Timor, P. Sarok, P. Manoek, Gili Lawak, Gili Doewa, P. Poetak en P. Kambing of Gili Mandangir, P. Sa-oebi, P. Sapandjang, enz.

§ 10. Burgerlijk bestuur.

Algemeen beginsel van het bestuur.

De inrichting van het burgerlijk bestuur op Java en Madoera, gelijk in geheel Nederlandsch Oost-Indië, berust op het beginsel om de inlandsche bevolking zooveel mogelijk te laten onder de onmiddellijke leiding van hare eigene Hoofden, die van regeeringswege worden aangesteld of erkend, en onderworpen zijn aan zoodanig

---

([1]) Zie over deze overblijfselen, alsmede die welke op Madoera gevonden zijn, *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel XXXVI, Afl. 3. Over den *Sapoedi-Archipel* vergelijke men vooral *Tijdschrift voor I. T. L. en V.*, Deel XXXV.

([2]) *Gili* beteekent *eiland*.

hooger toezicht als bij algemeene of bijzondere voorschriften door den Gouverneur Generaal wordt bepaald. Dienovereenkomstig is alleen het hoofdbestuur aan Europeesche beambten opgedragen en worden alle ondergeschikte overheidspersonen uit de aanzienlijke inboorlingen gekozen.

Sedert de uitbreiding van het grondbezit op Java, onder de Oost-Indische Compagnie, had het oostelijke gedeelte van dit eiland eenen afzonderlijken Gouverneur, die te Sĕmarang resideerde; gelijk er nog afzonderlijke Gouverneurs van Soematra's Westkust, van Selébes en thans ook van Atjeh bestaan. De betrekking van Gouverneur van Java werd echter door DAENDELS opgeheven, en zijne functiën werden aan den Gouverneur Generaal opgedragen, bij wien dus sedert dien tijd het rechtstreeksch opperbestuur over Java berust. Door dezen zijn voor de Hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madoera alsmede voor de Regenten en Districtshoofden bijzondere instructiën vastgesteld.

Residentie- en Afdeelings-bestuur.

Aan het hoofd der afzŏnderlijke gewesten of Residentiën staan Europeesche ambtenaren, met den titel van Resident. Zij vertegenwoordigen in alle omstandigheden het Gouvernement en hebben in hun gewest het hoogste burgerlijk en geldelijk beheer, alsmede dat der Politie. Tevens zijn zij Hulp-ordonnateurs en Collecteurs, en hebben het oppertoezicht over alle cultuurwerkzaamheden. Zij hebben tot hunne hulp eenen Europeeschen Secretaris, die Ambtenaar van den burgerlijken stand, in de Residentiën Krawang en Madoera evenzoo fungeerend Notaris, Vendumeester en verantwoordelijk Kashouder is, - benevens eenige Europeesche en Inlandsche klerken en mindere ambtenaren; en voor de Politie eenen inlandschen Djaksa (Hoofd-djaksa) of Fiskaal. De Residentiën zijn, met uitzondering van Krawang, in Afdeelingen gesplitst, aan welker hoofd een Adsistent-Resident is geplaatst ([1]), die aldaar als zijn plaatsvervanger kan beschouwd worden en aan hem verantwoordelijk is; benevens een Onder-Collecteur, en een of meer Controleurs bij het Binnenlandsch Bestuur. Te Batavia, Sĕmarang en Soeråbåjå hebben de Residenten nog tot hunne hulp eenen Adsistent-Resident voor de Politie, een Ontvanger en een Hoofdcommies en een 3den Commies voor de Comptabiliteit; het eerste is ook te Batavia het geval. In de beide Vor-

([1]) Vergelijk blz. 139.

stenlanden zijn de werkzaamheden der Residenten natuurlijk grootendeels van eenen anderen aard (zie blz. 350 en 355).

De Residenten en Adsistent-Residenten worden door den Gouverneur Generaal benoemd. De Resident heeft ook recht tot het voeren van den vergulden *pajoeng* (zonnescherm); zijn vast traktement is naargelang van de grootte der Residentie *f* 12000 tot *f* 18000 's jaars; daarenboven geniet hij voor representatiekosten *f* 1200 tot *f* 6000, en voor reiskosten *f* 1200 's jaars. De Adsistent-Residenten hebben een jaarlijksch traktement van *f* 7200 met 2 driejaarlijksche verhoogingen van *f* 600 's jaars. Bij gemis van eene vrije woning ontvangen zij bovendien van *f* 100 tot *f* 150 's maands voor huishuur en *f* 600 voor reiskosten. Zij voeren een half witten, half gouden *pajoeng*. De Controleurs der 1ste klasse genieten 's jaars *f* 4800, die der 2de klasse *f* 3600, en de Adspirant-Controleurs *f* 2700; en allen voor reiskosten *f* 600. Behalve de laatstgenoemden hebben allen vrije woning of genieten, bij gebreke daarvan, indemniteit voor huishuur; namelijk de Adsistent-Residenten *f* 100, de Controleurs op de hoofdplaatsen der Afdeelingen *f* 75, en de overigen *f* 50 's maands. (Zie blz. 140.)

De Afdeelingen der Residentiën zijn in den regel dezelfde gewesten, die onder de regeering der vroegere Javasche Vorsten namens hen door Regenten of Gouverneurs werden bestuurd. Slechts enkele malen zijn een paar Regentschappen tot ééne Afdeeling vereenigd of is één groot Regentschap in twee Afdeelingen gesplitst. In dit geval staat in de ééne Afdeeling een Patih aan het hoofd. Behalve in de Residentie Batavia zijn ook de Regenten door ons Gouvernement behouden. Zij oefenen echter geen zelfstandig gezag meer uit, maar staan den Resident of Adsistent-Resident ter zijde en zijn aan hem ondergeschikt. Onder hem voeren zij het onmiddellijk bestuur over de Inlandsche bevolking in hun gewest, zijn er belast met de politie, het beheer en de regeling der cultuurwerkzaamheden, in één woord met de verantwoordelijkheid voor de richtige volbrenging van alle verplichtingen, die op de Javanen onderling en jegens het Gouvernement rusten. In den regel zijn zij personen van vorstelijke afkomst en voeren den titel van Radèn Toemenggoeng, Radèn Mas Toemĕnggoeng, of dien van Radèn Adipati; de eerste is geassimileerd aan den rang van Majoor, de laatste aan dien van Luitenant Kolonel. Aan enkele Regenten is door het Gouvernement tot belooning voor bewezen diensten den titel van *Arjâ* en *Pangéran* (Prins) verleend ([1]). Zij voeren een half witten en half groenen *songsong*

[1] In de Soendalanden worden de Regenten ook wel eenvoudig *Dalem* genoemd.

of *pajoeng* (zonnescherm) met drie vergulde randen en een vergulden knop; die van een Radèn Adipati is geheel wit, maar overigens op dezelfde wijze gemaakt. Soms wordt aan Regenten als blijk van waardeering het recht toegekend om een gelen pajoeng met verguldden cirkel om den rand te voeren. Ontvangen zij den titel van Pangéran, dan voeren zij een gelen pajoeng met drie vergulde cirkels (¹) Zij zijn de schakel, die het Europeesche bestuur met het Inlandsche verbindt; en daar zij door hunne afkomst en hunne betrekking eenen zeer grooten invloed op de bevolking uitoefenen, zijn zij voor ons Bestuur hoogst gewichtige personen, wier goede gezindheid men steeds moet trachten te verwerven of te behouden, en bij wier keuze met groote omzichtigheid moet worden te werk gegaan.

De Regenten worden door den Gouverneur Generaal naar vrije keuze benoemd; evenwel wordt, behoudens de voorwaarden van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw, zooveel mogelijk een der zonen of nabestaanden van den laatsten Regent tot zijn opvolger gekozen. Zij genieten een vast traktement van *f* 1000 tot *f* 1200 's maands, naarmate van de belangrijkheid van hun gewest (²), een veranderlijk inkomen, voortspruitende uit de percenten, welke zij van de op hoog gezag geteelde cultuurproducten genieten (cultuurpercenten) en bovendien, sedert de afschaffing van de pantjèndiensten (blz. 172), *f* 5 's maands voor elk van de veertig heerendienstplichtigen, waarover zij vroeger beschikken konden.

De Regent heeft, evenals elk voornaam Javaansch ambtenaar, eenen medehelper, Patih, in zijnen dienst, die door hem met verschillende werkzaamheden wordt belast, soms ook zijne bevelen aan de mindere Hoofden overbrengt; deze Patih is bij ziekte of afwezigheid van zijnen Chef en verder zoo vaak deze zulks goed of noodig acht diens plaatsvervanger, en wordt dan als zoodanig zijn Kamisĕpoeh of Kamitoewo genoemd. Hij wordt benoemd door den Gouverneur Generaal en geniet een maandelijksch traktement van *f* 250 tot *f* 300 en evenzoo *f* 75 voor het gemis van heerendienstplichtigen (³).

(¹) Aan lagere beambten kunnen medaljes voor burgerlijke verdiensten worden verleend.

(²) Alleen de Regenten van Krawang en Banjoewangi hebben *f* 900 's maands, terwijl de tegenwoordige Regenten van Bandoeng, Tji-andjoer en Soemedang, sedert de wijziging van het bestuur in de Preanger-Regentschappen in het jaar 1870, een jaarlijksch traktement genieten van *f* 20000 en eene jaarlijksche personeele toelage van *f* 24000. *Ind. Staatsbl.*, 1870, N°. 124.

(³) De vergoeding voor de afgeschafte heerendiensten geldt overigens voor alle beneden te noemen Inlandsche ambtenaren, voor zoover zij daarop vroeger aanspraak konden maken.

Behalve de Patih staan den Regent tot zijne onmiddellijke hulp nog ten dienste: één Mantri Kaboepatèn op eene bezoldiging van f 50, één schrijver met f 30 inkomen en vier politiedienaren, ieder met f 10 's maands. Andere hem meer of minder ondergeschikte ambtenaren zijn: de Hoofd-djaksa (op de Afdeelings-hoofdplaatsen gewoon Djaksa of Klein-djaksa genoemd), de Onder-Collecteurs, ontvangers van de bij de dèsahoofden door de bevolking gestorte belastingen, en de Hoofd-panghoeloe met de gewone Panghoeloe's, adviseurs in godsdienstige zaken. Voorts nog tal van andere mindere ambtenaren, zoogenaamde mantri, die met verschillende werkzaamheden belast zijn.

Aan alle Regenten en Districtshoofden (zie hieronder) wordt van Gouvernementswege huisvesting verschaft; de overige Inlandsche Hoofden en ambtenaren moeten zelf daarin voorzien.

Districtsbestuur.

De Afdeelingen zijn verdeeld in Districten, wier Hoofden, op voordracht van den Resident in overleg met den Regent, door den Gouverneur Generaal worden aangesteld. Deze Districtshoofden hebben den titel van Wĕdånå (Soend. Wadana); zij voeren als onderscheidingsteeken een blauwen pajoeng met twee vergulde randen en genieten een maandelijksch traktement van f 225 (op de hoofdplaatsen Sĕmarang en Soeråbåjå f 250), benevens vrije woning. Zij ontvangen hunne bevelen rechtstreeks van den Regent of door tusschenkomst van zijnen Patih, en zijn verantwoordelijk voor den goeden gang der zaken in hun District, zoowel wat de Politie als de cultuurwerkzaamheden betreft, moeten den Onder-Collecteur, des gevorderd, bijstand verleenen tot de ontvangst der landrenten, en helpen mede de hoeveelheid der door elk Dèsahoofd op te brengen landrente bepalen. Hun staan een Schrijver en vier Oppassers ter zijde, die respectievelijk eene bezoldiging van f 20 en f 10 's maands genieten.

De Districten worden verdeeld in Onderdistricten, waarvan één staat onder het rechtstreeksch bestuur van het Districtshoofd, de andere elk onder dat van een Onderdistrictshoofd, in de Preanger *Tjamat*, elders eenvoudig Adsistent-Wĕdånå genoemd. In het oostelijke gedeelte van Java heeten deze Onderdistricten Gĕlondong; in de Soenda-districten, Tjoetak of Katjamatan. Zij voeren een blauwen pajoeng met één vergulden rand. In de aan hen toevertrouwde Onderdistricten zijn hunne werkzaamheden van denzelfden aard als die der Districtshoofden, aan welke zij ondergeschikt en verantwoordelijk zijn. De Adsistent-Wĕdånå's der 1ste klasse hebben een

maandelijksch traktement van *f* 100, die der 2de klasse *f* 65. Allen worden bijgestaan door twee Oppassers, die ieder met *f* 10 's maands worden bezoldigd.

Dorpsbestuur.

Elk dorp (in het Laag Javaansch *dèsâ*, in het Hoog Javaansch *doesoen*, in het Soendaasch *lĕmboer* en ook *dèsa* [1]) heeft een Dorpshoofd, dat door de bevolking zelve uit de aanzienlijkste ingezetenen gekozen en door den Resident bevestigd wordt. Deze Dorpshoofden dragen verschillende titels: in het oosten van Java heeten zij veelal Patinggi; in Midden-Java, Bĕkĕl; meer westwaarts Koewoe, Loerah, Kapala, of Kapala doekoeh; en bij de in Oost-Java gevestigde Madoereezen ook wel Panèwoe (Hoofd over duizend) of Panatoes (Hoofd over honderd). Zij hebben een of meer plaatsvervangers (Kamisĕpoeh of Kamitoewå) en worden bijgestaan door een soort van Raad, samengesteld uit mindere beambten (Bahoe of Prabot, Oetjĕng, Kabajan), eenige oudsten of aanzienlijken (Leloegoe, Prèntah) en den Dorpspriester (Modin, Kaoem, Lebé, enz. Zie beneden onder Godsdienst) en voorts een Paliwårå, Rakså-boemi, Kapĕtĕngan of Djågåbåjå voor de politie-aangelegenheden. Bovendien heeft men in elke dèsa nog een Tjarik of schrijver, hoofdzakelijk belast met de bevolkingsstatistiek en het boeken van betaalde belastingen. Al de hier genoemde ondergeschikte hoofden en beambten worden door het désahoofd naar eigen keuze of met goedvinden van de bevolking aangesteld. De bezigheden dezer Dorpshoofden zijn vele en velerlei: zij verdeelen, waar zulks te pas komt, onder de ingezetenen de tot een dorp behoorende landerijen, en den arbeid, vereischt tot het aanleggen of onderhouden van waterwerken tot bevochtiging der aan de dèsa behoorende rijstvelden; bepalen het bedrag der landrente, jaarlijks door elken belastingschuldige aan het Gouvernement op te brengen;

---

(1) De hoofdplaats van een Regentschap heet in het Jav. *nagårå* of *nagari*, ook wel *kota* of *koetå*, in het Soend. *dajeuh* (die van een district *pakemitan*). Men heeft op Java ook nog zoogenaamde *perdikan* dèsa's, wier bevolking is vrijgesteld van het opbrengen van landrenten, enz., doch daarentegen verplicht in het onderhoud te voorzien van priesters en andere personen die met de zorg voor heiligen- en vorstengraven en moskeeën belast zijn. De hoofden dezer dorpen worden door den Gouverneur-Generaal benoemd en ontslagen. (Zie over deze dorpen o. a. *Tijdschrift voor Ind. T., L. en V.*, Deel XXVII en Deel XXXI en *Mededeelingen*, Deel XXXVII). In Bagelèn schijnt de plaatsvervanger van het dorpshoofd Tjangkok te worden genoemd, terwijl aldaar een Kamisepoeh aan het hoofd van een Kadoekoehan (gehucht) staat. Ook in andere deelen van Java komen afwijkingen van het bovenvermelde voor.

verdeelen het werk, dat aan de Gouvernements-cultures en, als heerendiensten, aan het aanleggen of onderhouden van wegen, bruggen, pasanggrabans (karavansera's, verblijfplaatsen voor reizigers), enz. te verrichten is; waken voor de zindelijkheid, goede orde en politie in hunne dorpen; geven van daar gepleegde misdrijven onmiddellijk kennis aan het Districts- of Onderdistrictshoofd; zorgen voor de noodige middelen tot vervoer van reizigers en goederen, welke zaak veelal aan eenen Kliwon is opgedragen; moeten aan de pachters van 's Gouvernements middelen, desgevorderd, bescherming en bijstand verleenen, maar ook toezien dat deze de bevolking niet knevelen; enz. Hunne inkomsten zijn niet groot en bestaan hoofdzakelijk in: acht percent van het bedrag der landrente door hun dorp op te brengen, eenige geringe percenten van de koffiecultuur en de beschikking over eenige dienstplichtigen (djanggol en sĕntånå). Zij en de overige leden van het dorpsbestuur zijn verder de eenige Inlandsche Hoofden, voor wie het apanage of ambtelijk landbezit niet is afgeschaft.

Elke der kampoengs of wijken, waaruit eene Nĕgĕri of Hoofdplaats bestaat, heeft insgelijks een eigen gekozen Hoofd, Kapala, wiens werkzaamheden, naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd, van denzelfden aard zijn als die der Dorpshoofden.

In de Soenda-districten verschilt de inrichting van het dorpsbestuur eenigszins met dat in Oostelijk Java. Eene of meer kampoengs met de daaraan onderhoorige gehuchten (Tjantilan of Babakan) vormen daar eene Kaloerahan ([1]), bestuurd door eenen Loerah (in Tjeribon, Koewoe), die zijne bevelen ontvangt van den Wĕdana of het Districtshoofd. Bestaat eene Kaloerahan uit meer dan ééne kampoeng, dan heeft de Loerah in de kampoengs, waar hij niet zelf woont, eenen Wakil of plaatsvervanger, die Koewoe leutik (Klein-Koewoe) heet en aldaar in zijnen naam het gezag uitoefent. Voorts zijn nog in elke Kaloerahan een of meer Amils of Lĕbé's (Dorpspriesters), die de belastingen tot weldadige of godsdienstige doeleinden (djakat) innen, aanteekening houden van de geboorten, huwelijken en sterfgevallen,

(1) Althans in de Preanger-Regentschappen en enkele gedeelten van Bantam; overigens is in Bantam de officieele titel der dorpshoofden Djaro of Djoeragan, welk laatste woord overal door de Soendaneezen, evenals in het Javaansch Bendårå, algemeen voor *heer*, *meester*, *meesteres*, gebezigd wordt. Ook de Tjantilans hebben hun Loerah, die echter niet officieel erkend wordt. Zie verder over het dorpsbestuur in Tjeribon de *Indische Gids*, 1882, Deel II, blz. 389.

Over vroeger bestaand hebbende en tegenwoordig nog bestaande middenpersonen tusschen de districtsbeambten en dèsa-hoofden, zie men het opstel in het *Tijdschrift voor Ind. T., L. en V.*, Deel XXXIV, blz. 365.

en somtijds toezicht uitoefenen bij landbouw-werkzaamheden. Eindelijk heeft men nog een Djoeroe toelis of schrijver, de Tjarik der Javanen (zie boven) en een Poendoeh, een door het Dorpshoofd aangesteld beambte, die ongeveer het werk van een dorpsopzichter verricht.[1].

Bestuur in de Residentie Batavia.

Van de hierboven vermelde bijzonderheden omtrent het burgerlijk bestuur is slechts zeer weinig op Batavia toepasselijk. Het Gouvernements grondgebied aldaar staat onder het onmiddellijk bestuur van den Resident, bijgestaan door Adsistent-Residenten voor de Afdeelingen. Voorts zijn over de verschillende onderdeelen Europeesche politiehoofden gesteld met den titel van Schout, of Inlandsche met dien van Dĕmang. De tusschenkomst van Regenten, Districtshoofden of dergelijke beambten bestaat in Batavia niet.

In de particuliere landen, welke het grootste gedeelte dezer Residentie uitmaken, oefenen de landeigenaren het bestuur uit, doch staan ten opzichte van de Politie onder den Resident en de Adsistent-Residenten, en zijn ook aan vaste bepalingen gehouden ten opzichte van de behandeling der bevolking en de lasten en diensten, welke aan haar kunnen worden opgelegd. De handhaving der orde en de dagelijksche politie geschieden door Inlandsche Hoofden of Opzichters, die door den landeigenaar worden aangesteld en op verschillende plaatsen onderscheidene titels voeren, als Tjamat, Mandoer, Djoeragan en andere. Ook heeft elke kampoeng haar eigen gekozen Hoofd, dat zorgt voor de behoorlijke verdeeling der werkzaamheden onder de dorpelingen, voor de goede orde en zindelijkheid in het dorp, enz.

Bestuur in de Vorstenlanden.

Van de betrekking van den Resident aan de beide hoven is reeds gewag gemaakt op blz. 350 en 355. Ook omtrent het Inlandsch bestuur in Soerakarta en Djokjokarta, hetwelk slechts in ondergeschikte bijzonderheden verschilt, is daar reeds het een en ander medegedeeld, waarbij wij hier nog het volgende voegen. Wat het eigen gebied van den Soesoehoenan en Sultan betreft is, na den Vorst, de hoogste persoon de Radèn Adipati, respectievelijk Soerå Diningrat en Radèn-

[1] Dit alles is echter niet in alle Kaloerahans volmaakt gelijk. Men zie daarover de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde. Nieuwe volgreeks*, Dl. IV, blz. 1. Bij de reorganisatie van de Preanger-Regentschappen zijn aldaar vele inlandsche titels afgeschaft.

Adipati Danoe Rĕdjå [1], of Rijksbestuurder. Deze heeft onder zich een zeker aantal Toemĕnggoengs of Boepati's, waarvan sommigen het opzicht hebben over de onderdeelen of wijken der hoofdplaats of Nĕgårå [2], en anderen daarbuiten (*djabaning rangkah*, buiten de limieten) bestuurders of Regenten zijn van een gedeelte van 's Vorsten grond; andere Toemĕnggoengs hebben weder andere betrekkingen, zooals die van Wĕdånå Kahoem of Opperpriester, met den titel van Mås Panghoeloe; Wĕdånå Djĕkså of Hoofdfiskaal, met den titel van Among Prådjå; Wĕdånå Pawon, hof- en victualiemeester des Vorsten; Wĕdånå Gladag of Opperleverancier van koelies en vervoermiddelen; Wĕdånå Kalang of Opperhoutvester en Directeur van de houthakkers van den Vorst. Aan elken Toemĕnggoeng zijn toegevoegd een Kliwon, twee Panèwoe's, vier Mantri's, eenige Panèkĕts (Hoofd over-vijftig) en andere mindere ambtenaren, naargelang van den aard en den omvang zijner bezigheden; buitendien heeft ieder ambtenaar zijnen Patih of plaatsvervanger en Tjarik of schrijver. Alle deze Toemĕnggoengs en hunne onderhoorige beambten wonen in de hoofdplaats, alleen met uitzondering van die, welke het bestuur hebben over de daarbuiten liggende landen van den Vorst; deze laatsten dragen den titel van Rĕdi of Goenoeng en hebben weder het gewone dorpsbestuur onder zich. De ambtelooze burgers in de hoofdplaats, niet behoorende tot eene der Golongans op blz. 351 vermeld, staan onmiddellijk onder den Loerah of het Hoofd van hunne kampoeng, die weder aan den Toemĕnggoeng ondergeschikt is.

De door den Vorst buiten de hoofdplaats in leen uitgegeven landen (*Paloenggoehan*) worden zelden door den leenman zelven bestuurd; maar deze stelt daarover bestuurders aan, die naarmate van hunnen rang Dĕmang of Kliwon heeten en weder Loerahs of Hoofden van onderscheidene dorpen, en Bĕkĕls of Dorpshoofden onder zich hebben.

De Onafhankelijke Prinsen in de beide Vorstenlanden hebben als eersten ambtenaar, die hun land bestuurt, eenen Patih; en vervolgens voor de onderdeelen administrateurs van verschillenden rang. Op de door hen aan anderen in leen gegevene landen is hetzelfde toepasselijk wat hierboven omtrent de Paloenggoehans gezegd is.

Bestuur over de vreemde Oosterlingen op Java.

De vreemde Oosterlingen, Maleiers, Boegineezen, Bengaleezen, Mooren, Arabieren, Chineezen, enz. wonen overal, waar zij een

[1] Ook van de hier onder volgende mindere ambtenaren verschillen de titels eenigszins in de twee rijken.

[2] Deze verdeeling in wijken of Kaboepatèns bestaat in Djokjokarta niet.

eenigszins aanmerkelijk aantal uitmaken, in afzonderlijke kampoengs, onder het onmiddellijk bestuur van hunne eigene Hoofden, die van de Javaansche overheidspersonen geheel onafhankelijk maar rechtstreeks aan den Resident of Adsistent-Resident ondergeschikt zijn. Deze Hoofden, aan wie de dagelijksche politie en de handhaving der orde in hunne kampoengs is opgedragen, worden, voor zoover zij den titel van Majoor, Kapitein, Luitenant of Wijkmeester voeren, door of van wege het Gouvernement benoemd.

De Majoor- of Kapitein Chinees is voorzitter van den Chineeschen raad, die te Batavia, Sĕmarang en Soeråbåjå bestaat, uit de aanzienlijkste Chineezen is samengesteld en door welken alle zaken van politie en inwendig beheer geregeld en aan den Resident voorgedragen worden, om door dezen te worden bekrachtigd of gewijzigd. Op de kleinere plaatsen betitelt men hen echter meestal slechts met »Kapala."

§ 11. Rechtswezen.

a. Rechtswezen in de Gouvernementslanden.

Hoog Gerechtshof.

De hoogste burgerlijke rechtbank is het Hoog Gerechtshof, gevestigd te Batavia, dat in eersten aanleg recht spreekt in de gevallen vermeld op blz. 146; verder het toezicht heeft te houden op de goede rechtsbedeeling in geheel Nederlandsch Indië, en op het nakomen der wetten en andere algemeene verordeningen bij alle rechtbanken en gerechten; en als Hof van appèl dient van de vonnissen door mindere rechtbanken geslagen.

Raden van Justitie.

Op Java zijn gevestigd drie Raden van Justitie: 1°. te Batavia: voor de Residentiën Bantam, Batavia, Krawang, Tjeribon en de Preanger-Regentschappen, benevens de Wester-afdeeling van Borneo, Bangka, Bĕlitoeng, Riouw, de Oostkust van Soematra, de Lampongsche Districten en Palĕmbang. 2°. te Sĕmarang: voor de Residentiën Tĕgal, Pĕkalongan, Sĕmarang, Djapårå, Rĕmbang, Banjoemås, Bagĕlèn, Kĕdoe, Djokjokarta, Soerakarta en Madioen. 3°. te Soeråbåjå: voor de Residentiën Soeråbåjå, Madoera, Kĕdiri, Pasoeroehan, Pråbålinggå, Bĕsoeki, benevens de Zuider- en Ooster-

afdeeling van Borneo, Timor, Bali en Lombok. Die te Batavia is samengesteld uit een President, een Vice-President, zes leden, een Officier van Justitie, een Substituut-Officier van Justitie, een Griffier en drie Substituut-Griffiers, en verdeeld in twee Kamers, elke bestaande uit drie leden en voorgezeten de eene door den President, de andere door den Vice-President; die te Sĕmarang en te Soerâbâjâ zijn samengesteld uit een President, vier leden, een Officier van Justitie, een Substituut-Officier van Justitie, een Griffier en een Substituut-Griffier. Over hunne rechtsbevoegdheid enz. zie men blz. 147.

Landraden.

In elke Afdeeling van Java en Madoera, waar een Resident of Adsistent-Resident gevestigd is, en bovendien te Bĕkasi (in Batavia), wordt wekelijks ter hoofdplaats een Landraad gehouden, samengesteld als boven op blz. 149 is medegedeeld. In zaken, waarin Chineezen zijn betrokken, is een der Chineesche Hoofden adviseur.

Deze landraad neemt kennis in eersten aanleg van alle misdrijven, begaan door Inlanders en Vreemde Oosterlingen, ook van civiele zaken en geschillen, wanneer de vordering meer bedraagt dan *f* 50, tusschen Inlanders; en ook tusschen Inlanders en Europeanen of vreemdelingen, wanneer de Inlander de gedaagde is en de vordering het bedrag van *f* 500 niet te boven gaat. Ingeval het geschil over eene hoogere som loopt, mogen wel de Inlanders als gedaagden voor den Landraad worden aangesproken, doch moeten de Europeanen en andere vreemdelingen voor de Raden van Justitie worden geroepen. Van de vonnissen der Landraden kan geappelleerd worden bij de Raden van Justitie, mits de condemnatie meer dan *f* 500 bedrage. Veroordeelingen tot zware straffen behoeven de goedkeuring van het Hoog Gerechtshof ([1]).

Residentiegerechten.

De Residenten oefenden vroeger overal als alleen-rechtsprekende rechters, zoo in burgerlijke als in overtredingszaken, eene zekere rechtsmacht uit over Europeanen en met hen gelijkgestelden. Dit Residentiegerecht, dat wekelijks gehouden wordt, bestond uit een Resident, bijgestaan door den Secretaris der Residentie of eenen anderen, door hem aan te wijzen, ambtenaar als Griffier; het Open-

([1]) Zie over de Rechtbanken van Omgang boven op blz. 149.

baar Ministerie werd waargenomen door eenen mede door den Resident aan te wijzen ambtenaar, die tevens de functiën van Griffier kon vervullen. Sedert is hierin echter de wijziging gekomen boven op blz. 148 door ons medegedeeld.

Voorts houden de Residenten of hunne wettelijke plaatsvervangers in de Afdeelingen de politierol, strekkende tot het opleggen van politiestraffen aan Inlanders en met hen gelijkgestelden. De straffen, welke zij als zoodanig kunnen opleggen, zijn: boeten of hoogstens drie maanden dwangarbeid aan de wegen voor den kost zonder loon.

Regentschapsgerechten.

In de hoofdplaats van elk Regentschap wordt wekelijks een Regentsgerecht of Regentschapsgerecht voor niet-Europeanen gehouden, samengesteld uit den Regent (of bij afwezigheid zijnen Patih), den Panghoeloe, den Djaksa, benevens eenige andere Hoofden. Voor dit Regentschapsgerecht worden te eerster instantie gebracht civiele zaken en vorderingen van *f* 20 tot *f* 50; voorts straatschenderij, kleine verwondingen, dieverijen en dergelijke. De straffen bestaan in geldboeten van hoogstens *f* 10 en gevangenis van hoogstens zes dagen. Van de vonnissen der Regentschapsgerechten kan geappelleerd worden bij den Landraad.

Districtsgerechten.

In elk District wordt wekelijks een Districtsgerecht gehouden, waarin zitting hebben het Districtshoofd en zooveel ondergeschikte Hoofden als voor ieder District door den Resident zal worden bepaald, als raadslieden. Zij beslissen in geschillen tusschen Inlanders tot een geldelijk bedrag van *f* 20, beleedigingen, twisten, vechterijen, over begrenzingen en waterleidingen in landerijen, en dergelijke. Zij kunnen geene hoogere straf opleggen dan eene geldboete van *f* 3, en moeten van door hen gedane uitspraken wekelijks kennis geven aan den Resident. Van de vonnissen der Districtsgerechten kan geappelleerd worden bij het Regentschapsgerecht.

Priesterraden. (1)

Naast elken Landraad is een Priesterraad gevestigd, saamgesteld uit den Panghoeloe (blz. 149) als voorzitter en drie tot acht andere

(1) *Ind. Staatsb.* van 1882, N°. 152 en 153. Zie Art. 78 van het *R. R.*

Priesters als gewone rechters (Jav. en Soend. *Hakim*). Allen worden als zoodanig door den Gouverneur Generaal benoemd en ontslagen. Deze Raad oordeelt in burgerlijke geschillen tusschen Inlanders of met hen gelijkgestelde personen van denzelfden landaard, welke volgens de godsdienstige wetten of de zeden en oude herkomsten dier personen ter beslissing staan van hunne priesters. Onder deze geschillen worden uitsluitend de zoodanige bedoeld, welke ontstaan omtrent huwelijkszaken en boedelscheidingen; zoodat de Priesterraden niet bevoegd zijn om in geschillen van anderen aard op te treden. Van hunne uitspraken is geen hooger beroep. Alleen is de Raad verplicht van zijne beslissing geregeld aanteekening te houden en het register om de drie maanden ter visie bij het hoofd van gewestelijk bestuur in te zenden.

b. RECHTSWEZEN IN DE VORSTENLANDEN.

Raad van Justitie.

De Europeanen in de beide Vorstenlanden staan onder de jurisdictie van den Raad van Justitie te Sĕmarang.

Residentieraden.

In de beide Vorstenlanden zijn Residentieraden, samengesteld als boven op blz. 148 is aangegeven.

De door deze Residentieraden opgelegde strafvonnissen zijn onderworpen aan de revisie van het Hoog Gerechtshof.

Inlandsche rechtbanken in Soerakarta.

De onderdanen van den Soesoehoenan staan volgens hunne eigene wetten en gebruiken te recht voor drie inlandsche rechtbanken, met name de Pradåtå's, de Kadipatèn en de Soerambi.

Er zijn zeven Pradåtå's, te weten: de Pradåtå ter hoofdplaats (Pradåtå Nĕgĕri) en de Pradåtå's in de Afdeelingen (Pradåtå Kaboepatèn) Klatèn, Ampèl, Båjålali, Kartåsoerå, Sĕragèn en Sockå-ardjå.

De Pradåtå Nĕgĕri is samengesteld uit den Radén Adipati (Rijksbestuurder) als Voorzitter, en zes Toemĕnggoengs (Regenten), door den Soesoehoenan te benoemen, als leden; het Openbaar Ministerie wordt waargenomen door een ambtenaar, die den titel voert van Among Prådjå; een Hoofdpanghoeloe is adviseerend lid.

Van de Pradåtå Kaboepatèn is het Hoofd der Kaboepatèn (de Boepati, Regent) Voorzitter. In de vijf eerstgenoemde Afdeelingen zijn de Kliwon en een Panèwoe leden, in Soekå-ardjå twee Panèwoe's; een Panéwoe fungeert als Djaksa (Fiskaal), een Rånggå als Griffier, terwijl aan elke rechtbank een Panghoeloe als adviseerend lid is toegevoegd.

Deze Pradåtå's zijn de dagelijksche rechtbanken, zoowel in civiele als in crimineele zaken, voor de onderdanen van den Soesoehoenan; tenzij er misdrijf is gepleegd op Gouvernements grondgebied of dat van Pangéran MANGKOE NĔGÅRÅ, of in gemeenschap met Gouvernements onderdanen. Ook nemen zij geen kennis van zaken, die tot de bevoegdheid van de Kadipatèn of de Soerambi behooren. Aan de Pradåtå Nĕgĕri is uitsluitend voorbehouden de rechtspraak over: 1°. misdrijven gepleegd door ambtenaren en bloedverwanten van den Soesoehoenan; 2°. alle misdrijven, welke met de straf des doods of naast die des doods kunnen worden gestraft; 3°. geweldddadig verzet tegen het openbaar gezag, waarbij bloedstorting of kwetsing heeft plaats gehad.

De Pradåtå Nĕgĕri neemt geen kennis van strafzaken dan ten gevolge van de toezending der stukken van voorloopig onderzoek door den Rijksbestuurder aan den Soesoehoenan, nadat de Resident ze van zijn *visum* heeft voorzien. Alle vonnissen van deze rechtbank worden binnen driemaal vierentwintig uren aan den Resident ter inzage gezonden. Doodvonnissen kunnen niet worden uitgevoerd dan nadat het *fiat executie* door den Gouverneur Generaal is verleend.

De processen-verbaal van onderzoek van de Pradåtå Kaboepatèn worden aan den Rijksbestuurder ter bekrachtiging voorgelegd en eerst daarna de vonnissen opgemaakt, die ook door den Rijksbestuurder moeten worden bekrachtigd en door hem aan den Resident ter inzage gezonden.

De Kadipatèn bestaat uit zoovele en zoodanige Pangérans (Prinsen) en Toemĕnggoengs (Hoogste ambtenaren) als de Soesoehoenan daartoe bij voorkomende gelegenheden zal benoemen. Deze rechtbank doet uitspraak in alle geschillen tusschen leden der Vorstelijke familie (*Sĕntånå's*), en in die zaken waarin dezen als gedaagden voorkomen. Van de uitspraken der Kadipatèn kan worden geappelleerd bij de Pradåtå Nĕgĕri.

De Soerambi bestaat uit den Hoofdpanghoeloe (Opperpriester) als Voorzitter en eenige Priesters als leden, te benoemen door den Soesoehoenan, aan wien ook de bepaling van hun aantal is overgelaten. Zij houdt hare zittingen in de Soerambi, dat is het voorportaal van

de Groote moskee, en ontleent daaraan haren naam. De Priesterraad beslist in alle zaken betreffende huwelijken, echtscheidingen, boedelscheidingen, erfopvolgingen bij versterf en bij uitersten wil, en alle daaruit voortspruitende geschillen.

De Onafhankelijke Prins MANGKOE NĔGÅRÅ heeft zijne eigene Soerambi en Pradåtå, die eene dergelijke rechtsbevoegdheid hebben in zijn gebied. (*Ind. Staatsblad* 1848, N°. 9). Voorts is in 1874 in de Afdeeling Wånågiri, ter plaatse waar de Adsistent-Resident dier Afdeeling is gevestigd, opgericht een Pradåtå Kawĕdanan, samengesteld uit het Hoofd der Kawĕdanan (den Wĕdånå) of den in rang op hem volgenden ambtenaar als Voorzitter, twee Panèwoe's als leden, een Panèwoe als Djaksa, een Rånggå als Griffier en een Panghoeloe als adviseerend lid. De bevoegdheid van deze rechtbank is in hoofdzaak dezelfde als die van de Pradåtå Kaboepatèn, en de uitvoering van hare vonnissen is ook door dergelijke bepalingen beperkt. (*Ind. Stbl.* 1874, N°. 211).

Inlandsche Rechtbanken in Djokjokarta.

De onderdanen des Sultans (met uitzondering van de Prinsen en Rijksgrooten, die volgens de adat alleen door den Sultan worden gestraft), worden wegens binnen het rijk gepleegde misdrijven te recht gesteld voor de *Rechtbank voor crimineele zaken.* Deze is samengesteld uit den Resident, als voorzitter, en den Rijksbestuurder benevens een of twee Inlandsche Grooten met den rang van Toemĕnggoeng, daartoe door den Gouverneur Generaal benoemd, als leden; het Openbaar ministerie wordt waargenomen door den Djaksa van den Rijksbestuurder onder den titel van Niti Rĕdjå; de Hoofdpanghoeloe of een ander priester is adviseerend lid, en de Secretaris ter hoofdplaats Griffier. De bevoegdheid van deze rechtbank strekt zich nagenoeg even ver uit als die van den Landraad en de Rechtbank van Omgang te zamen; zij neemt kennis van alle gepleegde misdrijven, welke de Resident aan hare kennisneming onderwerpt. Van alle aanklachten en van het in hechtenis stellen van verdachte of beschuldigde personen wordt door den Niti Rĕdjå dadelijk kennis gegeven aan den Resident, die het noodige onderzoek beveelt en daarna beslist of de zaak voor deze rechtbank zal worden gebracht, dan of zij door hem met den Rijksbestuurder kan worden afgedaan; dit laatste kan alleen geschieden, wanneer het feit van dien aard is dat daarop geene zwaardere straf kan vallen dan drie maanden arbeid in den ketting of *f* 50 boete. Doodvonnissen mogen niet worden uitgevoerd zonder

toestemming van den Gouverneur Generaal. Alle vonnissen moeten ter revisie worden opgezonden aan het Hoog Gerechtshof.

Indien onderdanen des Sultans eenig strafbaar feit begaan buiten zijn grondgebied, staan zij te recht voor de rechtbanken in het gewest, waar de zaak is voorgevallen.

In alle andere zaken is de rechtspraak over de onderdanen des Sultans overgelaten aan de zuiver inlandsche rechtbanken, zijnde de Balémangoe, gelijkstaande met de Kadipatèn in Soerakarta, de Soerambi en de Pradåtå (zie blz. 380). De Balémangoe is samengesteld uit den Rijksbestuurder, acht Wĕdånå's (Toemĕnggoengs) en den Hoofddjaksa, welk lichaam ook wel den naam draagt van Mantri Sadåså of De tien Mantri's. Zij houdt hare zittingen in de Balémangoe, dat is de pĕndåpå of gaanderij voor de woning van den Radèn Adipati, en ontleent daaraan haren naam.

Omtrent de behandeling van misdrijven, gemeenschappelijk gepleegd door onderdanen van verschillende Besturen, geldt hetzelfde wat bij Soerakarta is gezegd (blz. 380).

Inlandsche Wetboeken.

De Wetboeken (*Anggĕr*), volgens welke bij de inlandsche rechtbanken in de beide Vorstenlanden wordt gevonnisd, zijn: de *Anggĕr Agĕng* of *Anggĕr Gĕdé*, de *Nawålå Pradåtå*, de *Anggĕr Sadåså*, de *Anggĕr Goenoeng*, de *Anggĕr Aroebiroe* en, als grondslag van geheel het Mohamedaansch recht, de Koran bij de Soerambi.

De *Anggĕr Agĕng*, bepaaldelijk aangewezen als wetboek voor de Pradåtå ([1]), is in 1817 opgesteld door de Rijksbestuurders der beide Vorstenlanden in overleg met de Onafhankelijke Prinsen en de toenmalige Residenten der Vorstenlanden, de heeren NAHUYS en VAN PREHN.

De *Nawålå Pradåtå* bestond reeds ten tijde van den Soesoehoenan PAKOE BOEWÅNÅ II (blz. 27), doch werd door de opvolgende Vorsten van tijd tot tijd naar omstandigheden gewijzigd en was vroeger als wetboek voor de Pradåtå aangewezen.

De *Anggĕr Sadåså*, opgesteld in denzelfden tijd en door dezelfde personen als de *Anggĕr Agĕng*, is, benevens het laatstgenoemde, het wetboek waarnaar recht gesproken wordt bij de Balémangoe en de Kadipatèn ([2]).

([1]) Bij Art. 12 der *Beginselen en bepalingen omtrent de uitoefening der Justitie en Politie in het rijk van Soerakarta*, vastgesteld bij Akte van overeenkomst tusschen het Gouvernement en den Soesoehoenan, den 5den Juni 1847.

([2]) De Balémangoe bestond vóór het jaar 1847 ook in Soerakarta, doch is toen daar door de Kadipatèn vervangen.

De *Anggĕr Goenoeng* is opgesteld door of op last van den Soesoehoenan PAKOE BOEWÅNÅ VII, in het jaar 1840, en bevat voorschriften voor de Toemĕnggoengs, Kliwons en andere Ambtenaren, die belast zijn met het opzicht over wegen, bruggen, enz. en de politie buiten de hoofdplaats, welke beambten in het algemeen Goenoengs heeten (blz. 375).

De *Anggĕr Aroebiroe*, opgesteld door de Rijksbestuurders van Soerakarta en Djokjokarta in overleg met andere Rijksgrooten, in het laatst der vorige eeuw, behelst hoofdzakelijk bepalingen tegen het schenden en zich onwettig toeëigenen van dorpsgrond.

§ 12. VOORTBRENGSELEN EN HANDEL.

Plantenrijk.

Voor de opsomming der voortbrengselen uit het Plantenrijk, zoowel der natuurlijke als der cultuurgewassen, verwijzen wij naar blz. 97, 242 en volgg.

Dierenrijk.

De drie benedenste Zonen (blz. 196 en volgg.) zijn met eene menigte soorten van wild gedierte bevolkt. In deze drie gordels huizen in de alang-alangvelden en de boschjes, die zich daartusschen verheffen, en ook in grootere wouden, de Tijger (Jav. *matjan;* Soend. *méjong* of *maoeng*), de Panter (*matjan toetoel*), Koningstijger (*matjan-Lorèk*), de Wilde kat (*matjan tjongkok*; Soend. *méjong tjongkok*) en de Luipaard (*matjan koembang*); en tusschen het hoogstammige geboomte onderscheidene soorten van Herten en Reeën (*mĕndjangan*, *kidang*, *kantjil*; Soend. *Oentjal*); terwijl de takken bevolkt zijn met allerlei Apen (*soerili*, *loetoeng*; *oewå-oewå*, *kòwi*, enz.) en de Boschkat (*matjan rèmpak*), die bijna nimmer de kruin der boomen verlaat en van gevogelte leeft. In de zware wouden der Derde zone wonen de Woudstier (*bantèng*) ([1]), de Rhinoceros (*warak*; Soend. *badak*), welke laatste zich ook wel in lagere streken vertoont, en eene soort van Das (*sĕgoeng*), wiens stank hem reeds op zeer grooten afstand verraadt. In de Eerste en Tweede zone houdt het Wilde zwijn (*tjèlèng*; Soend. *djĕdok*) zijn verblijf in de alang-alangvelden en kreupel-

---

([1]) In de Soenda-landen heeten de mannetjes Bantèng *Lemboeng*, terwijl het wijfje *Sapi Loweung* genoemd wordt. Van de voornaamste voortbrengselen worden hier ook, zooveel noodig, de Soendaneesche namen vermeld. Zie daarover verder en voor de Maleische namen boven blz. 107 en volgd.

bosschen; de Eekhoorn (*badjing*) en de Civetkat (*rasé*) in de wouden; en op den bodem eene menigte Slangen (*Oelå*; Soend. *Oraj*), de onschadelijke *oelar sawah* en *oelar ajĕr*, en de venijnige *oelå wĕlang*, *oelar babi*, *oelå bĕdoedag* en vele andere. Aan de Eerste zone zijn vooral eigen de Vliegende honden (*kalong*), eene groote vledermuizensoort (Pteropus Javanicus Rg.), die zich bij dag aan de takken der woudboomen ophangen en bij nacht de ooftboomen plunderen; de Wilde honden (*asoe alas* of *asoe adjag*; Soend. *andjing adjag*), die van tijd tot tijd de bosschen verlaten om aan het strand jacht te maken op Schildpadden (*pĕnnjoe*, *koerå*); de Krokodillen of Kaaimans (*båjå*, *badjoel*, *boewåjå*; Soend. *boehaja*), die de rivieren onveilig maken; de Leguaan (*mĕnjawak*; Soend. *bajawak*), een krokodilachtig dier van drie of vier voet lengte, dat deels in het water deels op de grasvlakten leeft, op het land vooral op hoenders jacht maakt en wiens vleesch door Javanen en Chineezen wordt gegeten; het Stekelvarken (*landak*) en de Egel (*landak*), die in holen onder den grond huizen; Hazen (*kawèloe*; Soend. *kalintjé*); Konijnen (*trawèloe*, *klintji*); Ratten en Muizen (*tikoes*; Soend. *beurit*), enz.

Van de ontelbare wilde vogelsoorten verdienen vooral vermelding: eene Zwaluwsoort (blz. 108), die de bekende eetbare nestjes maakt en in groote menigte in de rotsen van Java's zuidkust huist; de Rijstvogeltjes (*glatik*; Soend. *galatik*), die in de rijstvelden dikwijls groote schade aanrichten; Kwartels (*bĕntjé*; Soend. *bĕbĕntjé*), wier wijfjes (*gèmak*, *poejoeh*) men met elkander laat vechten; onderscheidene soorten van Duiven (*marapati*, *boeroeng dårå*, *tĕkoekoer*, *perkoetoet*, enz.; Soend. *djapati*, *titiran*, *tikoekoer*, *poeroekoetoet*), welke laatste soort van Tortelduif de Javanen dikwijls in kooien voor hunne woningen hangen; Wilde hoenders (*ajam alas*; Soend. *hajam leuweung*); Patrijzen (*ajam-ajaman*); Fasanten (*dohan*); eene soort van Talingen (*mèliwis*; Soend. *waliwis*); Raven en Kraaien (*gagak*); Uilen (*kokokbèloek*; Soend. *koekoek-bĕloek*); Reigers en Ooievaars (*kontoel*; Soend. *bangngo*); velerlei Papegaaien (*loeri*, *djåkåtoewå*, *bètèt*, *sĕrindit*, enz.), en Pauwen (*mĕrak*), die vooral gevonden worden op plaatsen waar zich tijgers ophouden.

Van de menigte insecten en andere kleine diersoorten, vermelden wij alleen: Bijen (*tawon*; Soend. *papanting*), en vooral eene kleine Bijensoort (*tawon-madoe*; Soend. *odèng*), die in de boomen der dorpsboschjes nestelt en honig en was levert; Muskieten (*njamoek*, *lamoek*, *lĕmoet*; Soend. *rambĕtoek* en *rénngat*), gevreesd om haren vinnigen steek; Mieren (*sĕmoet*; Soend. *Sirèm*), en daaronder inzonderheid de Witte mier (*rajap*, *wĕrangas*; Soend. *rinnjoeh*), die vooral in de

alang-alangvelden in den grond huist, maar ook zich in de woningen ophoudt en in korten tijd het zwaarste houtwerk vernielt; Krekels (*djangkrik*); Kakkerlakken (*tjéré*; Soend. *tjoetjoengoek*); Schorpioenen (*kaladjĕngking*; Soend. *kala*); Duizendpooten (*klabang*; Soend. *balakaoer*), wier beet, evenals die van de schorpioenen (ook wel *Kĕtoenggèng*), zeer pijnlijk is en hevige zwelling veroorzaakt; onderscheidene Hagedissoorten, waartoe ook behooren de Gekko's (*tĕkèk*, *tòké*; Soend. *toké* en *tjaktjak*), die zich op boomen en in de huizen ophouden en zoo genoemd worden naar het geluid, dat zij maken; bloedzuigers (*lintah*; Soend. *lèntah*), waaronder eene soort van Springbloedzuiger (*patjĕt*), die den bezoeker van de wouden der Derde Zone onophoudelijk vervolgt; de Zijdeworm (*bĕbasaran*), die uit Europa naar Java is overgevoerd doch daar niet bijzonder tiert; en het Cochenilleinsect, dat oorspronkelijk in Noord Amerika tehuis behoort en vandaar door de Spanjaarden naar hun vaderland is overgeplant, vanwaar het in 1828 door de Nederlanders met uitmuntend gevolg naar Java is overgebracht.

Onder de tamme dieren zijn de volgende soorten de belangrijkste: de Buffel of Karbau (*kĕbo*; Soend. *moending*), die voor den landbouw, als trekdier tot het vervoeren van lasten, en als slachtvee van onberekenbaar nut is; Rundvee (*sapi*, *lĕmboe*) van Bengaalsch en Europeesch ras, waarvan echter vooral het laatste niet zeer goed op Java tiert; paarden (*djaran*, *kapal*; Soend. *koeda*), die klein maar sterk en vlug zijn; bij de Hoofden vindt men ook paarden van Arabisch en Perzisch ras ([1]); Geiten (*kambing*; Soend. *ĕmbè*); Schapen (*wĕdoes*; *méndå*; Soend. *dombå*); Zwarte varkens (*babi*; Soend. *bĕdoel*), bij Chineezen en Europeanen; Honden (*asoe*; Soend. *andjing*); Katten (*koetjing*; Soend. *oetjing*); Kippen (*ajam*); Eenden (*bèbĕk*; Soend. *mĕri*); Kalkoenen (*ajam welåndå*); Ganzen (*bannjak*; Soend. *sowang*), welke vogelsoorten, benevens Duiven, vooral in de binnenlanden, zeer menigvuldig en goedkoop zijn.

De zee rondom Java levert onderscheidene eetbare vischsoorten (Jav. *iwak* en *oelam*; Soend. *laoek tjai*), zooals: de Krapoe of Jacob Evertsvisch; de Kakap; de Pampel; de Bronang; de Ikan proet of Buikvisch, die alleen aan de kust van Tjeribon bij Moendoe wordt gevangen en wiens buik voor eene bijzondere lekkernij geldt; de Bandĕng, die ook in zoutwater-vijvers wordt aangekweekt (blz. 323); de Tĕngiri; de Pari (Rog); de Marang of Kilang, en andere; verder Schildpadden (*pĕnnjoe*), die lekker van smaak doch niet fraai van

([1]) Zie over *Veeteelt* enz., boven blz. 174.

schaal zijn; onderscheidene soorten van Oesters (*tiram*); ook Pareloesters worden bij Noesâ Kambangan en Banjoewangi gevonden, doch de paarlen zijn klein en van weinig waarde; Tripang, die in menigte bij de Duizend Eilanden gevangen en hoofdzakelijk door de Chineezen opgekocht wordt; Kreeften (*oerang karang*; Soend. *oerang tjatang*); Garnalen (*oerang*); Krabben (*kĕpiting*; Soend. *kĕnjĕng*), die met de Garnalen een voornaam bestanddeel van de inlandsche tafel uitmaken, enz. Van de riviervisschen zijn de bekendste: de Goerami, de Gaboes, de Lélé, de Tambra, de Gadis, de Balanah, de Djoempoel, de Ringkis, de Alau of Koetoek (snoek), de Wĕloet of Bĕloet (paling), enz.

Delfstoffenrijk.

Aan delfstoffen is Java niet rijk. Edele metalen of gesteenten worden er niet noemenswaard gevonden. In het Parang-gebergte (Krawang) komt goud en zilver voor en verder stofgoud in de bedding van sommige rivieren; Magneetijzer en Zwavelijzer komen, hoewel in fijn verdeelden toestand, voor in de Neptunische gebergten en de zich daartusschen bevindende eruptiegesteenten; Bruin-ijzererts en Magneet-ijzererts in Bantam en de Preanger-Regentschappen, in klei- en zandsteenlagen. Alleen de geheele Afdeeling Lĕbak in Bantam is bezet met eene menigte uitgestrekte Bruinkolenvlotten, van verschillende hoedanigheid, meestal tusschen zandsteen- en thonlagen ingesloten, op sommige plaatsen zeer nabij de oppervlakte des bodems, en in de beddingen van rivieren of beken dikwijls geheel ontbloot. In Buitenzorg is insgelijks eene rijke kolenmijn gevonden bij de kampoeng Parakan Tiga aan het riviertje Tiga-Séla, in Djokjokarta bij Nangoelan en Goenoeng Kidoel en in de Residentie Rĕmbang (District Sédan). Dunne aderen of kleine nesten van kolen worden ook aangetroffen in de Preanger-Regentschappen in de Afdeelingen Tji-Andjoer, Bandoeng, Soekaboemi (District Tjiheulang) en Soekapoera; en ook in de Afdeeling Koeningan in Tjeribon. De onderzochte kolen zijn over het geheel van goede hoedanigheid [1].

---

[1] De kosten aan den afvoer verbonden en andere omstandigheden waren oorzaak dat tot voor enkele jaren nog geen dezer mijnen ontgonnen is. Eerst in 1887 werd aan de naamlooze Maatschappij »Tanisari" consessie verleend voor de exploitatie van de kolenvelden in Soekaboemi. De onderneming schijnt echter mislukt te zijn. In het jaar 1890 werd gelijke consessie tot het winnen van bruin- en steenkolen verleend aan den heer A. W. DE RIJK, voor de exploitatie van de bovenbedoelde kolenvelden in het District Sédan. Deze ontginning, in 1891 voor goed begonnen, levert aanvankelijk gunstige resultaten op.

In het District Salĕm (Afdeeling Brèbès) komt ook Bruinkool voor, die door de bevolking als brandstof wordt gebezigd. In sommige van deze kolenvlotten vindt men ook fossiele Hars, die òf in dunne aderen òf in losse stukken daartusschen ligt, verbrand wordende een zeer zwarten rook ontwikkelt, en uit wier roet de Javanen eene verfstof bereiden, welke met Oost-Indische inkt overeenkomt. Marmer treft men aan in de Afdeeling Ngrowo (Residentie Kĕdiri ([1]). Hardsteen van goede hoedanigheid komt voor in het gebergte van Midden-Java en op Noeså Kambangan; men gebruikt echter nog meest den uit Europa aangevoerden steen.

Zwavel (*walirang*) vindt men op bijna alle vulkanen, doch de meeste en beste in Oostelijk Java, vooral in Banjoewangi. Salpeter (*sĕndåwå*) komt in overvloed voor, inzonderheid in de grotten van het gebergte in Grĕsik, Residentie Soeråbåjå, evenzoo aardolie ([2]).

Klei (*lĕmpoeng*) tot het bakken van allerlei aardewerk, ook metselsteenen, pannen enz., wordt op zeer vele plaatsen aan en in de rivieren gevonden; de metselsteenen zijn echter nooit zoo hard als de Hollandsche, waarom zij voor waterdicht werk, fortificatiën, enz. uit Nederland worden aangevoerd. In Soeråbåjå vindt men eene goede grondsoort voor het bakken van vuurvaste steenen, die overigens ook uit Europa komen. Behalve de gewone dakpannen bakt men ook de zoogenaamde holle en bolle of Palembangsche pannen, in den vorm der *talahab*, die gebezigd worden om vlakken te dekken. Voor Metselkalk leveren de koraalklippen, vooral in Djapårå en op Noeså Kambangan, overvloedige grondstof. Ook uit de Batoe Kambang, eene puimsteensoort op Bawéjan, wordt goede kalk gebrand. Cement verkrijgt men van den mergelsteen, die in de Neptunische gebergten voorkomt. Eene goede Trassoort wordt in poeder en kleine stukken gevonden aan de noordelijke en noordoostelijke helling van den G. Walirang, den nog werkzamen kegel van den G. Ardjoenå (blz. 220).

Over de Minerale en Aardolie-bronnen zie men blz. 234—240. ([3])

([1]) Zie beneden, Eerste Hoofdstuk, § 9 onder Kediri.

([2]) Tot het maken van Houtskool voor de vervaardiging van buskruit wordt vooral geschikt geacht het hout van den Djati Wolanda (Hollandschen eik, *Guazuma tamentosa*), eenen tot de lindesoorten behoorenden boom; bij de buskruitfabrieken is altijd een afzonderlijke aanplant van dat hout. De Waroe of Hibiscus tiliaceus (blz. 244), mede tot de lindesoorten behoorende, die op de kalkachtige gronden in de Residentiën Rembang en Soeråbåjå aan de oevers der Sole in overvloed wordt gevonden, is ook tot het maken van houtskool bruikbaar, doch wordt thans meer gebezigd tot het vervaardigen van kleine voorwerpen, als doozen enz., bij de Artillerie in gebruik.

([3]) Voor het overige wordt hier verwezen naar het *Register* op het werk van Professor VETH onder de hoofden *Delfstoffen*, *Dieren en Planten*, welk werkje, saamgesteld door R. VAN ECK, mede is uitgegeven door de Erven E. BOHN, te Haarlem.

Handel.

In den loop van het jaar 1890 zijn op Java en Madoera aangekomen 462 stoomschepen, 164 op europeesche wijze getuigde en 27 op inlandsche wijze getuigde zeilschepen, terwijl een getal respectievelijk van 453, 170 en 32 van daar vertrok.

De waarde van den totalen in- en uitvoer, zoowel voor particuliere als voor Gouvernements rekening, kan niet nauwkeurig worden opgegeven, daar in het *Koloniaal Verslag* van sommige artikelen de geldswaarde, van andere alleen de hoeveelheden worden medegedeeld.

De voornaamste voor particuliere rekening uitgevoerde producten waren:

Rijst	63977204	KG.,	waarvan	20911120	KG.	naar	Ned.
Koffie	22612562	»	»	17349520	» ([1])	»	»
Suiker	375694355	»	»	11310073	» ([2])	»	»
Tabak	12198526	»	»	12193940	»	»	»
Indigo	688623	»	»	630473	»	»	»
Thee	3399665	»	»	1917132	»	»	»
Peper	1948232	»	»	381122	»	»	»
Kaneel	2828	»	»	1511	»	»	»
Muskaatnoten	198114	»	»	11403	»	»	»
Foelie	4662	»	»	3673	»	»	»
Kruidnagelen	3339	»	»	1054	»	»	»
Tin	4992149	»	»	2892337	»	»	»
Hars en gom	852362	»	»	152531	»	»	»
Huiden	2837140	»	»	2533031	»	»	»
Kapok	1657294	»	»	686912	»	»	»
Kinabast	1630776	»	»	1451847	»	»	»
Rotting	1268409	»	»	685680	»	»	»
Oliekoeken	4227395	»					

Voor Gouvernements rekening werden door de Handelmaatschappij uitgevoerd naar Nederland:

Koffie	30276194	KG.
Tin	4700021	»
Kinabast	372390	»

De artikelen van invoer zijn, behalve de voortbrengselen van den Oost-Indischen Archipel, hoofdzakelijk: aardewerk, porselein, goud- zilver- en koperwerk, staal- en ijzerwerk en machines, lood, zink blik, glas en kristal, juweelen, horlogiën en instrumenten, laken

([1]) Hieronder niet gerekend 6.754973 KG. in hoornschil.
([2]) Hieronder 79.705124 KG. naar het Engelsch kanaal (voor elders).

katoenen-, wollen-, linnen- en zijden stoffen, kleedingstukken, galanteriën, kramerijen, mode-artikelen, lederwerk, rijtuigen, meubelen, provisiën, medicijnen en drogerijen, petroleum, verfwaren, scheepsbehoeften, wijn en andere dranken, boeken, muziek, schrijfbehoeften, wapenen, steenkolen, vaatwerk, koffiezakken (*goeni*-zakken), zeep, guano, marmer- en metselsteen, enz.

Over den zout- en opiumhandel (monopolie) zie men hiervoor, blz. 169.

§ 13. BESTANDDEELEN EN STERKTE DER BEVOLKING.

De bevolking van Java en Madoera bestaat, behalve de Inboorlingen, uit Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, en Europeanen. Zij bedroeg in 1815, volgens RAFFLES ruim 4.600000 zielen, welke opgave echter zeer twijfelachtig is, daar zij genoegzaam alleen op berekeningen rust. Sedert 1824 hebben er nu en dan, en in den laatsten tijd, geregelde volkstellingen plaats gehad. Die van

1824	gaf	een	bedrag	van	nagenoeg	6.400000	zielen.
1832	»	»	»	»	ruim	7.300000	»
1834	»	»	»	»	»	7.500000	»
1838	»	»	»	»	»	8.103019	»
1850	»	»	»	»	»	9.584130	»
1854	»	»	»	»	»	10.581890	»
1856	»	»	»	»	»	11.290450	»
1862	»	»	»	»	»	13.380268	»

Volgens den jongsten *Regeerings-almanak* bedroeg hare sterkte, het leger en de vloot niet medegerekend, op ult. December 1892 (zie boven blz. 134, de opgave van 1891) 24.268094 zielen, dat is ruim 10159.9 op de □ geogr. mijl.

Zooals uit de door ons bij de behandeling van de afzonderlijke Residentiën van Java medegedeelde cijfers blijken kan, loopt de dichtheid der bevolking in de verschillende gewesten nog al belangrijk uiteen. Terwijl die b. v. voor Bagĕlèn en Kĕdoe resp. 21783.1 en 20291.0 zielen per □ geogr. mijl bedraagt, zijn deze cijfers voor Bĕsoeki en Krawang niet hooger dan 3766.3 en 4371.8. [1]

De doorgaande sterke toeneming der bevolking, die in de laatste jaren gemiddeld 400000 zielen per jaar bedraagt, moet hoofdzakelijk worden toegeschreven aan de invoering van ons direct gezag, ten gevolge waarvan inzonderheid de positie van den gewonen Javaan

[1] Zie de Kaart van de dichtheid der bevolking van Java en Madoera achter het Koloniaal Verslag van 1892. Vergelijk ook boven blz. 116.

aanmerkelijk verbeterd is, rust en vrede op het eenmaal door binnenlandsche oorlogen geteisterde eiland zijn teruggekeerd, handel, nijverheid en landbouw zich vrijelijk kunnen ontwikkelen en, in 't algemeen, toestanden werden en worden in het leven geroepen, welke tot vermeerdering van de welvaart der bevolking samenwerken. Wat dan ook van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement moge worden gezegd, van welke feilen en misvattingen men het moge beschuldigen, het is en blijft een onbetwistbaar feit dat zijn optreden in stoffelijken zin van grooten zegen voor de Javanen is geweest.

§ 14. Stamverdeeling der inboorlingen van Java en Madoera.

Soendaneezen en Javanen.

De inboorlingen van Java behooren tot het Maleische ras (blz. 113) en worden onderscheiden in twee stammen, de Soendaneezen of Wester-Javanen, ook wel Berg-Javanen genoemd, en de Javanen, ook wel Ooster-Javanen geheeten; de eersten bewonen het westelijk deel van Java of de Soenda-districten en de grensstreken van Tĕgal en Banjoemâs, de anderen het overige gedeelte des eilands. Hoewel deze twee stammen thans in taal, uiterlijk voorkomen, maatschappelijke instellingen, als anderszins, aanmerkelijk van elkander verschillen, is het zoo goed als zeker dat zij oorspronkelijk slechts éénen stam uitmaakten, en de Soendaneezen recht hebben in hun beweren van de oorspronkelijke bewoners (*djalma boemi*) des eilands te zijn. Het ontstaan van het tegenwoordige verschil tusschen hen en de Ooster-Javanen, en de ontwikkeling van deze laatsten tot eenen van hen onderscheiden volksstam, laten zich voldoende verklaren uit den invloed, dien de volken van het vasteland van Indië op de bewoners van Midden- en Oostelijk Java hebben uitgeoefend (zie beneden § 19). Uit de geschiedverhalen, die te dezen aanzien bevestigd worden door de overblijfselen uit de Hindoeperiode (blz. 116, 292 en volgg.), blijkt dat die overheersching zich hoofdzakelijk tot Midden- en Oostelijk Java bepaald en het westelijke gedeelte des eilands daarvan slechts weinig gevoeld heeft; de overlevĕring maakt slechts melding van ééne landing der Hindoes in Westelijk Java, die nog maar eene kortstondige nederzetting aldaar ten gevolge had (zie beneden blz. 116). Vandaar dat de Soendaneezen, hoewel niet geheel van den Hindoe-invloed vrij gebleven, echter veel meer hun oorspronkelijk karakter hebben bewaard dan de overige bewoners des eilands; welke laatsten door die overheersching en de

hun daarmede aangebrachte beschaving in den loop der eeuwen zoozeer hunne oorspronkelijkheid verloren, dat zij sedert als een afzonderlijke, hoezeer dan ook nauw verwante, stam mogen beschouwd worden.

Madoereezen.

De Madoereezen behooren insgelijks tot het Maleische ras, doch maken weder eenen van de Soendaneezen en Javanen verschillenden stam uit. Waarschijnlijk echter zijn zij geheel van denzelfden oorsprong als dezen, en spruit het bestaande verschil hoofdzakelijk voort uit hunne verschillende levenswijze, die weder een noodzakelijk gevolg is van den onderscheiden aard hunner woonplaatsen. De uitstekende vruchtbaarheid van Java maakte zijne bewoners tot landbouwers, de minder voor bebouwing geschikte grond van Madoera noodzaakte de bevolking van dit eiland haar bestaan te zoeken in visscherij en zeevaart; en het is overbekend, welken grooten invloed deze bedrijven zoowel op het uiterlijk voorkomen als op het karakter van een volk uitoefenen. Van rechtstreekschen invloed der Hindoes op de Madoereezen zijn geene bewijzen; maar wel vermelden de geschiedverhalen de onderwerping van Madoera door het Hindoe-Javaansche rijk Mâdjâpahit. Op het eiland worden enkele weinig belangrijke Hindoebeelden aangetroffen.

Wat de getalsterkte van Madoereezen, Soendaneezen en Javanen aangaat, staat deze tot elkander in de verhouding van 1, 4.5 en 11. De Javanen zijn dus verre in de meerderheid.

§ 15. Uiterlijk voorkomen der inboorlingen.

Soendaneezen.

De Soendanees is niet groot van gestalte; hij bereikt zelden eene lengte van vijf voet; is eenigszins inéén gedrongen, vrij sterk gebouwd en gespierd; heeft zwaar, niet krullend, zwart haar, weinig baard, dunne wenkbrauwen en smalle zwarte oogen. Het voorhoofd is vrij hoog; de wangbeenderen en kaken zijn breed, zoodat de lengte van het gelaat weinig meer dan een duim met de breedte verschilt; de neus is kort, plat en breed; de mond vrij groot, met dikke lippen en fraaie, witte tanden, die echter gelijk bij vele Maleische stammen afgevijld en zwart gemaakt worden. De gelaats-

trekken zijn weinig beduidend, wezenloos. De huidkleur is lichtbruin of licht-koffiekleurig.

Javanen.

De Javanen zijn over het algemeen iets langer dan de Soendaneezen, maar daarbij zwakker en ranker van lichaamsbouw; de middel der vrouwen vooral is aanmerkelijk dunner. Het gelaat is minder vierkant, de neus niet zoo plat, zelfs is de haviksneus niet zeldzaam; de mond meer vooruitstekend; de wezenstrekken zijn krachtiger en hebben meer uitdrukking; de lichaamskleur is donkerder. Het dragen van knevels is bij de mannen vrij algemeen. Dit onderscheid tusschen den Javaan en Soendanees strekt mede ten bewijs voor het ontstaan van eerstgenoemden stam uit de vermenging met een donkerder gekleurd volk, dat niet meer in den natuurstaat verkeerde, maar welks beschaving en daarmede gepaard gaande meer verfijnde levenswijze reeds, gelijk altijd het geval is, ook het lichaam meer had verfijnd en verzwakt. Vooral bij de hoogere klasse is die inmenging van vreemd bloed waar te nemen.

Madoereezen.

De Madoereezen staan in lichaamsgrootte gelijk met de Javanen, doch zijn sterker gebouwd en meer gespierd dan dezen. Overigens verschillen zij van hen vooral in den vorm van het hoofd: zij hebben een breed, kort en zeer plat achterhoofd; een hoog, breed, aan de slapen afgerond en naar achteren gebogen voorhoofd, en zeer uitpuilende jukbogen. De oogleden zijn veel wijder gespleten dan bij de Javanen. De gelaatstrekken drukken meer karakter uit dan bij de Soendaneezen en het meerendeel der Javanen. (1)

§ 16. Kleeding en Wapenen.

Javanen.

De gewone kleeding van den Javaan is zeer eenvoudig en geeft hem een eenigszins vrouwelijk voorkomen. (2) Zijne lange haren houdt

(1) Zie *Java*, Deel I, blz. 388.

(2) Over dit onderwerp zie men uitvoeriger C. Poensen in de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. XX, blz. 257 en 377 en Dl. XXI, blz. 1.

hij in een knoop (*gěloeng*) op het hoofd te zamen, en verbergt ze onder eenen doek (*ikět* ook wel *oeděng*), dien hij op verschillende meer of minder bevallige wijzen zonder knoop om het hoofd weet te bevestigen en de uiteinden ervan daaronder te verbergen. ([1]) Om het gelaat tegen de zon te beschermen draagt hij buitenshuis somtijds eene breede, meest van bamboes doch ook wel van andere stoffen, soms van laken, vervaardigde klep (*tjapil*, elders *tjaping*), die met eenen rand om het hoofd wordt gedaan, of ook wel een breedgeranden, gevlochten strohoed (*toedoeng*), waarin zich een bamboezen band — gelijk in onze helmhoeden — bevindt, om den hoed op het hoofd te kunnen houden. Het bovenlijf wordt bedekt met eene soort van borstrok (*koetoengan*) met kraag en korte mouwen van wit linnen of gekleurd sits, en daarover eene tot op de heupen reikende badjoe (*kělambi* of *koelambi*, *rasoekan*), zijnde een wijd buis van sits, laken of fluweel vervaardigd, aan den hals sluitende en met wijde mouwen; of ook wel een korter buis of kamizool (*takwå*) met knoopen aan den kraag en lange mouwen; deze kleedingstukken worden, zoo mogelijk, met gouden of zilveren knoopen voorzien en anders met knoopen van minder metaal of glas. Om het benedenlijf draagt hij eene saroeng (*běběd*) ([2]), zijnde een stuk gekleurd linnen, dat als een vrouwenrok om de lendenen en beenen geslagen en boven de heup vastgemaakt wordt, hetzij door het uiteinde in te steken of door middel van een breeden lederen, lakenschen, linnen of zijden gordel (*saboek*) met zilveren of koperen gesp (*tiwang*). In dezen gordel wordt gewoonlijk ook de *oesap-tangan* of zakdoek geborgen. Onder den arbeid of bij het gaan wordt de běběd opgehaald en tusschen de beenen door van achteren vastgemaakt of wel vervangen door een gewone strook lijnwaad (*tjawat*), die op gelijke wijze wordt bevestigd en dan dikwijls het eenige kleedingstuk uitmaakt. Somtijds draagt men onder de saroeng eene korte, wijde broek (*sěroewal*, *lantjingan*), die tot aan de knieën reikt en bij geringeren *katok* heet ([3]). Voeg hierbij nog den van den Javaan onafscheidelijken

---

([1]) Op goede gronden houdt men het er voor dat deze hoofddoeken eene nabootsing zijn van den Arabischen tulband (zie beneden).

([2]) Tusschen de *saroeng* en de *bebed* (Mal. *kajin pandjang*) bestaat dit verschil, dat bij de eerste de twee uiteinden van het stuk lijnwaad aan elkander genaaid zijn zooals een wijde zak zonder bodem; bij de laatste niet. Zulk een lap geweven en gekleurd lijnwaad heet *djarit* of *sindjang*.

([3]) De Regenten dragen onder de saroeng veelal eene broek van Europeesch model met goudgalon, en schoenen of laarzen. — De huisbedienden hebben (voornamelijk des avonds, wanneer zij op partijen moeten bedienen) een pantalon en eene zeer lange, alleen aan den hals opengaande, meestal roode badjoe (*badjoe toro*).

dolk (*kris* of *doewoeng*) in zijnen gordel of in eenen daarvoor afzonderlijk bestemden riem (*anggar*), zijn even onmisbare betel-(*sirih*, *soeroeh*, *sedah*)-doos (*pakinangan*, *gantènan*), en somtijds een paar koperen of ijzeren ringen (*ali-ali* of *lĕpèn*) aan de vingers; en zijne dagelijksche uitrusting is voltooid. Gewoonlijk gaat de Javaan blootsvoets; soms bedient hij zich echter van houten zolen met een knop van voren, die tusschen den grooten en tweeden teen gehouden wordt (*gamparan*) of van sandalen met een strook leer er aan (*klètèk*).

Bij feestelijke gelegenheden blijft de kleeding in hoofdzaak dezelfde; doch de stof (die ook buitendien natuurlijk altijd in waarde verschilt naargelang van het vermogen des dragers) is dan kostbaarder, en velerlei versierselen, zooveel mogelijk van goud, worden er aan toegevoegd. Bij zoodanige gelegenheid worden ook de voeten geschoeid met Chineesche of andere muilen of sandalen (*tjripoe*; Mal. *tjarpoe*), die anders alleen door de Grooten en Priesters gedragen worden. Bij gelegenheid van een huwelijk draagt de bruidegom, wanneer hij een man van eenig aanzien is, gewoonlijk de hieronder volgende hofkleeding.

Om aan het hof van zijnen Vorst te verschijnen behoeft de Javaan een afzonderlijk kostuum. De hoofddoek wordt dan vervangen door een hoofddeksel, dat den vorm heeft van een afgeknotte kegel (*koeloek*) ([1]) van waaronder het haar, alleen in den nek te zamen gebonden, verder los over den rug hangt; het geheel naakte bovenlijf wordt door een bruidegom met zekere zalf of blanketsel (*boreh*, *konnjoh*) geel gekleurd, doch bij het hofkostuum niet; het benedenlijf wordt bedekt met eene lange wijde broek (*tjĕlånå*), en daarover, in plaats van de saroeng, een *dodot* of *kampoeh*, dat een dergelijk kleedingstuk is en eveneens met een gordel om het lijf bevestigd wordt. In den gordel steekt, behalve de kris, nog aan de linkerzijde een breed hakmes met houten scheede (*wĕdoeng*), een symbolisch teeken dat men niet alleen bereid is voor zijnen Vorst de kris te trekken, maar dezen ook de nederigste diensten — waartoe inzonderheid ook het houthakken behoort — te bewijzen.

([1]) De *koeloek* wordt gemaakt van met ketan gepapt en stijf gestreken neteldoek of batik. Eene andere staatsiemuts heet *kanigårå*; zij is zwart en met smalle strepen van geslagen goud belegd. Deze wordt alleen bij plechtige gelegenheden gedragen door den Vorst, de Pangérans, den Radèn Adipati en de Regenten, en ook door eenen bruidegom op den avond voor zijnen trouwdag.

De *kopjah* of *ketoe* (Arabische muts) is de dracht der priesters en wordt gewoonlijk onder den tulband gedragen; zij verschilt van de *koeloek* alleen daarin, dat deze van boven plat is, terwijl de *kopjah* puntig toeloopt,

Tot de oorlogskleeding der Javanen behooren: de *toedoeng* (zie boven); een gordel, welke om het lichaam gewonden wordt van onder de armen tot op de heupen (*ambĕn*): eene soort van kamisool zonder mouwen (*kotang*); het buis (*sikĕpan*); en een gordel van metaal (*pènding*), waaraan de sabel (*pĕdang*) hangt. Tot het krijgsgewaad van Vorsten en andere aanzienlijke personen behoort ook nog de *songkok*, een zwart fluweelen muts zonder rand of klep, soms met galon omboord.

De Javaansche priester draagt op het hoofd een tulband (*serban, destar*), en aan de voeten sandalen (*tjarpoe*). Overigens bestaat zijne kleeding in een lang wit onderkleed of hemd (*kamédja*) zonder mouwen, en daarover een even lang, van voren geheel open, wit of gekleurd overkleed (*djoebah*) met wijde mouwen, van laken of katoen; onder het witte hemd heeft hij somtijds nog een rood gekleurd onderkleed in den vorm van eenen vrouwenrok. Een zakdoek, waaraan de rozenkrans (*tasbih*) is vastgemaakt, hangt hem over den schouder. Deze geheele kleeding is eene navolging van die der Arabieren (zie boven) en wordt gewoonlijk ook door de Hadji's gedragen, de *djoebah* ook wel door vrouwelijke Hadji's.

De kleeding der vrouwen bestaat vooreerst uit eene strook lijnwaad, welke zij onder de armen om het bovenlijf wikkelen om den boezem te bedekken (*kĕmbĕn*, *kasĕmĕkan*), en somtijds de *kotang*, eene soort van borstrok, daarover een badjoe (*kĕlambi*) van donkere kleur, die tot op de knieën reikt, alleen aan den hals open is, en lange nauwe mouwen heeft, welke aan de polsen met knoopjes worden gesloten ([1]); of ook wel de *takwå*, die mede door de mannen wordt gedragen; en eindelijk de *tapih* of rok, die veelal van donkerbruine kleur is en tot op de voeten afhangt. Zij, die bij Europeanen dienen, dragen, althans binnenshuis, in plaats van de badjoe veelal eene lichtkleurige kabaai. Meer als sieraad dan als kleedingstuk is te beschouwen de *salèndang*, eene lange smalle doek, die over de schouders geslagen wordt en van voren aan de rechterzijde afhangt; bij de dienstbare vrouwen aan de hoven heet deze *sampir*. Overigens bepaalt de dagelijksche opschik zich hoofdzakelijk tot een paar oorsieraden (*soewĕng*), en het opmaken van het haar, dat altijd onbedekt blijft en veelal met bloemen versierd wordt, waarvoor inzonderheid de welriekende *mĕlati* en *tjampaka* zeer gezocht zijn. De Javaansche vrouwen kennen velerlei vormen van kapsel, die elk

---

([1]) In sommige streken heeft deze badjoe meer den vorm van een kabaai en wordt dan ook *kabajak* genoemd.

eenen verschillenden naam hebben; de meest gewone zijn de knoopvormige vlecht, waarin dan bloemen en versierde spelden worden gestoken, en die waarbij het haar achterover wordt gekamd en in den hals breed opgeslagen. Bij feestelijke gelegenheden, bij voorbeeld voor eene bruid, wordt het haar zooveel mogelijk met versierselen van goud en edelgesteenten opgemaakt en het gelaat met welriekend gemaakt rijstpoeder geblanket; gelijk dan ook aan de geheele kleeding meer zorg wordt besteed, naar gelang van haar stand en vermogen. Chineesche of ander fraai bewerkte muilen worden alleen bij dergelijke gelegenheden gedragen.

Ook het gebruik van armbanden (gĕlang; Soend. *geulang*) komt bij de Javaansche vrouwen voor. Kinderen dragen dikwijls ook ringen om de enkels (*krontjong*).

Tot de dienstkleeding der vrouwen aan het Hof behooren, behalve de bovengenoemde *sampir*: de *oedĕt*, eene soort van sjerp of lange strook wit linnen of roode zijde, die om den hals naar voren afhangende wordt gedragen; voor Prinsessen is dit kleedingstuk van gele zijde, en heet dan *mandâlâ-giri*; verder de *simboeng*, voor Prinsessen en Vorstelijke danseressen *sampoer* genaamd, bestaande in een lang en breed lint, als gordel om de middel gedragen, en waarvan de beide einden naar beneden afhangen. De vrouwelijke hofbeambten dragen ook krissen, kapmessen en *koeloeks* evenals de mannen.

Soendaneezen.

De dagelijksche kleeding van den Soendanees, hoewel gelijksoortig met die van den Javaan, verraadt echter ten duidelijkste eene mindere beschaving en verfijning; een gevolg van den geringeren invloed door de in dit opzicht meer ontwikkelde Hindoes op hem uitgeoefend. Zijn hoofddoek (*ikĕt*, *totopong*, in Bantam ook *timpoeloeng*) wordt met een knoop vastgemaakt, en de einden ervan hangen bij het hoofd neder. Buitenshuis draagt hij tot beschutting tegen de zon eenen grooten van bamboes gevlochten en zwart geverfden hoed (*doedoekoej*, *toedoeng*) in den vorm van eenen omgekeerden ronden bak. In tegenwoordigheid van aanzienlijken hangt hem het haar geheel los over rug en schouders. De borstrok (*koetang*) en het buisje (*badjoe*) zijn anders van snede, en worden veelal geheel achterwege gelaten; zoodat de Soendanees dikwijls geene andere kleeding aanheeft dan een stuk grof lijnwaad (*samping*) bij wijze van saroeng om de heupen geslagen, of somtijds alleen eene katoenen tot aan de knieën reikende broek (*serwal*, *tjaland pakèk*).

Ook bij de vrouwen is de gewone kleeding veel eenvoudiger, of igenlijk veel minder. De *kĕmbĕn* der Javaansche vrouwen is bij haar iet in gebruik; en dikwijls dragen zij het bovenlijf geheel naakt, oodat haar eenig kleedingstuk dan in eene samping of saroeng estaat.

Bij feestelijke gelegenheden wordt aan kleeding en opschik bij nannen en vrouwen meer zorg besteed, evenals bij de Javanen; loch ook daarin zijn vele kleine bijzonderheden, welke de beide tammen gemakkelijk van elkander doen onderscheiden. Een dienst- f kostuumbuis heet hier *badjoe sikĕpan*. Het lange kleed der Hadji's n priesters noemt men *badjoe badan* en *kamis*.

Madoereezen.

Deze eilanders wijken insgelijks wat hunne kleeding betreft in eenige bijzonderheden van de Javanen af. Den hoofddoek binden zij losser; de badjoe en het buis verschillen weinig van die der Javanen, maar worden, althans bij den geringen man, veelal niet gedragen; de broek is van een eigenaardig model, van onderen af tot boven de knieën zeer nauw, wordt dan wijder en om de middel vastgemaakt door een lang wit of groen koord met kwasten, hetwelk door eene ruime schuif gaat; groote knoopen op den broeksband dienen tot sieraad. Hoogrood, geel, groen, oranje en lichtblauw zijn de geliefkoosde kleuren voor hunne kleedingstukken.

De kleeding der vrouwen komt met die der Javaansche overeen doch is altijd eenvoudiger.

Wapenen.

De wapenen der bevolking van Java en Madoera zijn voornamelijk de volgende: de *kris* of *doewoeng*, een dolk, waarvan onderscheidene soorten bestaan, en die somtijds van kostbare grepen en scheeden voorzien zijn; de *pĕdang* of gewone sabel of zwaard; de *gòlok* (*wĕdoeng*; Soend. *wadoeng* en *balijoeng*), een klein zwaard, houwer of hakmes; de *kléwang* of *lamĕng*, een kort breed zwaard; de *toembak* of *wahos*, eene lans of piek; de *lĕmbing*, een aan een koord verbonden werpspies; de *bandring*, ook *bandil*, of slinger; benevens de *gandéwå*, boog, en *panah* of *djĕmparing*, pijlen, welke tegenwoordig echter meer tot vermaak of staatsie dan als wapenen gebruikt worden. Ook met vuurwapenen zijn zij sedert zeer lang bekend; *marijĕm*, kanonnen, waaronder een klein soort *kalantåkå* genaamd, en *bĕdil*

of *sĕndjâlâ*, geweren, werden vroeger veel door de Javanen vervaardigd; tegenwoordig maken zij nog buskruit (*obat* of *sĕndâwâ*), doch weinig en van slechte hoedanigheid. Als bedekkingsmiddel is alleen een klein rond schild, *tamèng*, in gebruik. Behalve de hier genoemde komen in de oude Javaansche geschiedenissen nog vele soorten van wapenen voor; zooals de *tjâkrâ* of radpijl, de *pasopati*, eene soort van dolk, de *trisoelâ*, eene driepuntige speer, *warajang*, eene soort van pijl, *dĕdali* of *râdâ dĕdali*, een thans onbekend wapen, *dĕndâ* en *gâdâ*, knotsen, en onderscheidene andere, die sedert lang afgeschaft en gedeeltelijk misschien nooit op Java in gebruik geweest zijn.

§ 17. Karakter.

Javanen.

Het oorspronkelijk karakter van den gewonen Javaan is zacht, heeft weinig sterk sprekende trekken, en is over het geheel niet ongunstig te noemen; de minder goede hoedanigheden, welke hij bezit, zijn grootendeels te beschouwen als een gevolg der onderdrukking, waaraan hij steeds van de zijde zijner Vorsten en Hoofden is blootgesteld geweest. Als alle Maleiers is hij kalm, weinig vatbaar voor levendige indrukken; met afgodische gehechtheid hangt hij aan zijnen geboortegrond en de voorvaderlijke zeden, gebruiken en instellingen (*adat*), en verzet hij zich tegen alles wat daarvan afwijkt. Hoogst matig in zijne dagelijksche levenswijze, heeft hij slechts weinig behoeften; maar onnadenkend en zorgeloos voor de toekomst, hoofdzakelijk een gevolg van de onzekerheid van bezit en leven, waarin het volk vroeger is opgevoed, gedeeltelijk ook van het fataliteitsgeloof hem door den Islam aangebracht, verteert hij bij huwelijks- en andere familie-feesten, dobbelpartijen of weddingschappen dikwijls alles wat hij bezit, ja meer dan dat; en als hij daarbij, wat helaas! niet zelden het geval is, aan het opium rooken (amfioenschuiven) verslaafd is, wordt zijn toestand diep ellendig. Onvermoeid arbeidzaam waar het aankomt op de voorziening in zijne dagelijksche nooddruft, rijstplanter bij uitnemendheid, leent hij zich slechts uit noodzaak tot werkzaamheden, waarvan het dadelijk nut of voordeel niet door hem wordt ingezien. Weinig geestkracht bezittende is hij lijdzaam en geduldig, maar niet standvastig, en hangt zijn moed als soldaat geheel af van het voorbeeld van zijnen meerdere. Zijne verstandsvermogens, hoewel zeer goed voor ontwikkeling vatbaar, zijn weinig

geoefend; en zoo maakt hem zijne eenvoudigheid dikwijls tot het slachtoffer van meer geslepen vreemdelingen. Mohamedaan van belijdenis kent of leert hij, zooals wij vroeger zagen, van zijnen godsdienst niets dan de uitwendige vormen, en wordt door zijne bij- en lichtgeloovigheid gemakkelijk de speelbal van geestdrijvers, die den gedweeën landbouwer tot een wraakzuchtigen niets ontzienden dweeper maken, welke alles verlaat om deel te nemen aan opstand en godsdienstoorlog. Behalve voor eer en schande — dit laatste echter nog maar in zeer betrekkelijken zin — is zijn gevoel niet bijzonder ontwikkeld; groote bedaardheid en kalmte kenmerken al zijn spreken en doen; doch beleedigingen, en vooral minnenijd, wekken eene vreeselijke wraakzucht in hem op. Uit beginsel doet hij goed noch kwaad; hij handelt volgens de adat of uit sleur. Dankbaarheid, vriendschap, medelijden en liefde zijn bij hem niet zeer groot; evenwel is hij een goed echtgenoot en huisvader, en zeer aan zijne kinderen gehecht. Eerlijkheid, gastvrijheid, dienstvaardigheid, beleefdheid, trouw en oprechtheid, waar de vrees hem niet tot veinzen dwingt, kunnen hem niet ontzegd worden; en evenmin zorgvuldige ingetogenheid in zijn gedrag jegens zijns gelijke, en eerbied voor ouders, bejaarden en hoogeren in rang, die omtrent deze laatsten zelfs in slaafsche onderwerping ontaard is.

Het karakter der Vorsten en Grooten steekt bij dat van den gewonen Javaan veelal ongunstig af. Meerdere beschaving en verstandsontwikkeling gaan bij hen dikwijls gepaard met losbandigheid en zedeloosheid; trotschheid, pronkzucht en verkwisting zijn hunne heerschende gebreken; en om aan deze neigingen te kunnen voldoen nemen zij, waar zij daartoe in de gelegenheid zijn, zonder schroom de toevlucht tot knevelarij en allerlei willekeurige handelingen jegens hunne onderhoorigen.

Soendaneezen.

De Soendaneezen komen in de hoofdtrekken van hun karakter met de Javanen overeen, doch staan op eenen lageren trap van ontwikkeling dan dezen, en overtreffen hen nog in onkunde en bijgeloovigheid. De voorschriften van den Godsdienst nemen zij echter getrouwer in acht, en hunne zedelijke hoedanigheid zijn over het algemeen beter. Het amfioenschuiven is weinig, en in de Preanger-Regentschappen bijna geheel niet, in gebruik. Matigheid en hulpvaardigheid zijn hun vooral eigen; en schoon ook zij eenen grooten eerbied voor meerderen van jaren of rang aan den dag leggen, zijn zij toch niet zoo slaafsch en kruipend als de Javanen.

Madoereezen.

De Madoerees is op verre na niet zoo zacht van aard als de Javaan; hij is opvliegend en twistziek en heeft een zelfstandiger karakter dan deze; den eerbied voor zijnen meerdere overdrijft hij veel minder. Zijn energie en ondernemingsgeest is grooter dan bij Javanen en Soendaneezen, een natuurlijk gevolg van de omstandigheid dat zijn eiland zich minder voor den landbouw leent en hij van oudsher gedwongen is geweest zich meer op handel, zeevaart en visscherij toe te leggen. Als koopman is hij vrij eerlijk; doch op zee is hij dikwijls kustroover onder het voorkomen van visscher. Hij staat als goed soldaat bekend.

§ 18. TALEN, LITERATUUR.

Het Javaansch.

De Javaansche taal is de meest ontwikkelde en beschaafde tak van den Maleischen taalstam, welke zich over den geheelen Indischen Archipel uitstrekt, en weder eene hoofdvertakking is van den grooten Polynesischen taalstam, waarvan boven op blz. 125 gesproken werd. De Javanen kregen van de Hindoe's hunnen Godsdienst, hunne beschaving, en daarmede niet slechts kennis aan eene menigte hun tot dusverre vreemde zaken en denkbeelden, waarvan zij tevens de benamingen overnamen, maar ontleenden aan hen ook het letterschrift (1) en hunne eerste literatuur; zoodat natuurlijk zeer spoedig een groot aantal Sanskritwoorden in de taal ingelijfd en onmisbare bestanddeelen daarvan werden. Sedert de invoering van den Islam op Java zijn ook Arabische woorden in het Javaansch opgenomen; doch met weinige uitzonderingen alleen dezulke, die rechtstreeks of zijdelings tot de leer van den Koran en zijne burgerlijke en godsdienstige voorschriften betrekking hebben. Voor zooveel noodig

(1) Het Alphabet, naar de vijf eerste letters *hånåtjåråkå* of gewoonlijk *tjarakan* genaamd, bestaat uit twintig medeklinkers, waaronder twee *d*'s en *t*'s, die elk twee vormen hebben naarmate zij door eenen klinker of door eenen medeklinker worden voorafgegaan, en waaraan de klinkers en klankteekens met uitzondering van de *a* (å)-klank, die in elken medeklinker ligt opgesloten, door afzonderlijke karakters worden toegevoegd. Men schrijft van de linker- naar de rechterzijde. De schrijfmaterialen waren vroeger: de Kalam, dat is de hoornachtige vezel van den stam des Arènpalms, die als pen diende, benevens eigengemaakte inkt en papier. Tegenwoordig bedient de Javaan zich echter van stalen pennen en gewoon papier.

worden zij met afzonderlijk gevormde letters geschreven. Het Arabisch kan dus niet gezegd worden tot de vorming der Javaansche taal te hebben bijgedragen, en zulks niettegenstaande de Arabieren sedert de vijftiende eeuw zulk eenen gewichtigen invloed op het staatkundig en godsdienstig bestaan der Javanen hebben uitgeoefend; eene omstandigheid, die zich laat verklaren door en tevens het bewijs levert voor de daadzaak, dat het Javaansch reeds toen zijne grootste ontwikkeling had bekomen. Ook van andere Oostersche en Westersche volken, die in vroegeren of lateren tijd met de Javanen in aanraking zijn gekomen, ook van de Nederlanders, hebben zij woorden overgenomen als benamingen van hun vroeger onbekende zaken; doch deze kunnen mede niet geacht worden bestanddeelen van het Javaansch uit te maken, en zijn, evenals de Arabische, in de uitspraak veelal grootelijks verbasterd; terwijl de Sanskritwoorden daarentegen of geheel zuiver bewaard zijn, of slechts eene geringe wijziging in uitspraak en soms ook in beteekenis ondergaan hebben.

Eene belangrijke bijzonderheid van het Javaansch, waarop wij vroeger reeds wezen (blz. 125) is, dat het zich geheel wijzigt naar den verschillenden stand van spreker en aangesprokene, zoodat men tegen zijnen mindere geheel andere woorden, eene geheel andere taal spreekt dan omgekeerd. In het Nederlandsch en sommige andere talen bestaan verschillende uitdrukkingen voor de Persoonlijke Voornaamwoorden; men bedient zich van beleefdere, gemeenzame of onbeleefdere naarmate de persoon, tot wien men spreekt of aan wien men schrijft, hooger of minder in rang is, en men hem meerdere of mindere achting toedraagt; en dit is dan het eenige verschil in taal, terwijl men overigens dezelfde woorden bezigt onverschillig tegen wien men spreekt. Ook in het Maleisch en andere indische talen worden de Persoonlijke en Bezittelijke Voornaamwoorden onder bepaalde omstandigheden door titels, woorden die een graad van onderdanigheid, enz. aanduiden vervangen en zijn enkele uitdrukkingen gebruikelijk, waardoor de stand van spreker of aangesprokene wordt aangegeven. Doch bij de Javanen bepaalt zich dat onderscheid niet hiertoe; de scherpe afscheiding tusschen de verschillende standen hunner maatschappij, een gevolg van het vroeger door de Hindoe's ingevoerde kaste-stelsel, waarvan de latere Javaansche adel een uitvloeisel is, de diepe eerbied van den mindere voor den meerdere, gelijk die zich als een sterke grondtrek van hun karakter in al hun doen openbaart, vertoont zich ook in de keuze van bijna alle woorden, waarmede zij hunne gedachten uitdrukken. Zoo onderscheidt

meer dan in het Javaansch de volgende taalsoorten: 1°. Het *Ngoko* (¹), de taal die door de Inboorlingen, waar geen plichtplegingen te pas komen, onderling gesproken wordt en waarvan zich ook de meerderen in rang of jaren jegens den mindere bedienen. 2°. Het *Krâmâ* (²), de beleefde taal, die door den mindere tegen den meerdere gesproken wordt, en ook door aanzienlijken van gelijken rang en jaren onderling. In deze taalsoort is vooral het aantal der aan het Sanskrit ontleende woorden zeer groot. 3°. Het *Madyâ*, de middentaal, de taal die het midden houdt tusschen het platte *Ngoko* en het beleefde *Krâmâ*, en gesproken wordt tusschen personen van gelijken rang uit den fatsoenlijken stand, of ook tegenover hen die, hoewel niet tot den hoogeren stand behoorende, om de eene of andere reden achting en eerbied verdienen. Deze taalsoort heeft eenige eigen woorden en vormen, doch is overigens niet anders dan door elkander gebruikt *Krâmâ* en *Ngoko*. 4°. De *Bâsâ Kraton* of *Kadaton* (³) of Hoftaal, die gebruikt wordt in tegenwoordigheid van den Vorst en tot den Vorst, alsmede door diens afgevaardigden wanneer zij zijne bevelen overbrengen. Deze taalsoort bepaalt zich tot de Persoonlijke en Bezittelijke Voornaamwoorden en eenige weinige andere woorden, welke slechts aan het hof in zwang zijn; terwijl men zich overigens van het *Krâmâ* bedient. 5°. Het *Krâmâ inggil* of *Hoog Krâmâ*, bestaande uit de woorden, welke, hetzij men in *Krâmâ* of *Ngoko* spreekt, gebruikt worden van of omtrent Vorsten of aanzienlijken; en 6°. Het *Ngoko andap* of *Laag Ngoko*, hetwelk ook omtrent personen gebruikt wordt, maar gemeen is of minachting uitdrukt, gelijk wanneer men in onze taal zegt *kerel* of *wijf*, voor *man* of *vrouw*.

Uit het bovenstaande blijkt dat het *Ngoko* en *Krâmâ* eigenlijk de hoofdsoorten zijn, die zich door de geheele taal heen onderscheiden, terwijl de andere zich slechts tot een betrekkelijk gering aantal woorden en uitdrukkingen bepalen. Van die beide is het *Ngoko* het oudste en oorspronkelijke; en het ontstaan van het *Krâmâ* moet, zooals wij boven reeds te kennen gaven, bepaaldelijk worden toegeschreven aan het maatschappelijk en zedelijk overwicht, hetwelk de Hindoes gedurende het tijdvak hunner heerschappij op Java over de bevolking hebben uitgeoefend. De grond er toe lag in den aanleg des volks tot slaafsche ondergeschiktheid, die ook wel vóór het Hindoe-tijdvak zal hebben bestaan, doch gedurende hunne over-

(¹) *Ngoko* komt in beteekenis overeen met het Fransche *tutoyer*; het is afgeleid van kowé = gij of jij.

(²) *Krâma* beteekent *beleefdheid*.

(³) Van *datoe* = ratoe = Vorst.

heersching natuurlijk meer en meer toenam; terwijl gelijktijdig, ten gevolge der toenemende beschaving, de onderscheidingen van rangen en waardigheden meer bepaald werden afgebakend. En zoo laat het zich gereedelijk verklaren, dat de Javaan tot het gebruik van eene afzonderlijke eerbiedstaal jegens zijnen meerdere (aanvankelijk den Hindoe) kwam, en deze grootendeels ontleende aan de taal zijner overheerschers als die hunner waardig en gemakkelijk voor hen te verstaan was. ([1])

Javaansche literatuur.

De Javanen bezitten eene vrij uitgebreide literatuur van verschillenden aard, die voor verreweg het grootste gedeelte, en wat de oudste voortbrengselen betreft, geheel uit poëzie bestaat. Gelijk hiervóór reeds met een woord is aangemerkt, ontleenden zij hunne eerste geschriften aan de Indische literatuur; deze bestonden hoofdzakelijk in heldendichten (b. v. de Râmâjana, de Mahâbhârata enz), mythen en werken van zedenkundigen aard, en werden opgesteld in het Javaansch, zooals dat toen gesproken werd, doormengd met eene zeer groote menigte Sanskritwoorden. Deze dichtertaal, die in woorden en woordvormen geheel van het gewone proza verschilt en thans niet meer verstaan wordt, draagt den naam van *Kawi* (Bâsâ K. of Tĕmboeng K. = Kawi-taal), of ook wel *oud Kawi*, in onderscheiding van het *Kawi miring* of meer naar de hedendaagsche dichtertaal overhellend *Kawi*. Deze laatste, de hedendaagsche dichtertaal, waarin ook onderscheidene oude dichtwerken zijn overgebracht, draagt den naam van *Bâsâ djarwâ* of taal der uitlegging en bevat, schoon niet meer tot de Kawitaal kunnende gerekend worden, toch nog zeer vele Kawiwoorden. De werken van lateren tijd, die deels in poëzie deels in proza zijn opgesteld, zijn voornamelijk òf kronieken en geschiedverhalen met eene menigte fabelen doorweven òf Indische legenden en verdichte verhalen meest van romantischen aard. De geschriften, welke op den Mohamedaanschen godsdienst betrekking hebben, zijn veelal met de Arabische karakters geschreven; zoodanig Javaansch boek wordt *Pègon* genoemd. Deze laatste, benevens eenige aan het Arabisch ontleende Mohamedaansche legenden, zijn de voornaamste voortbrengselen der letterkunde sedert de invoering van het

([1]) Voor de studie van het Javaansch is aan te bevelen: de *Handleiding bij de beoefening der Javaansche taal*, door Dr. J. J. DE HOLLANDER. Leiden, E. J. BRILL, 1866; T. ROORDA, *Javaansche Grammatica* (met Leesboek) en het *Javaansch-Nederduitsch Woordenboek* van denzelfde.

Islamisme, waarmede de bloeitijd van de Javaansche literatuur en, in het algemeen, van de ontwikkeling en beschaving der Javanen, ten onder ging ([1]).

Het Soendaasch.

De Soendasche of Soendaneesche taal is een geheel afzonderlijke tak van denzelfden Maleischen stam, die wel in wijze van woordvorming veel overeenkomst heeft met het Javaansch doch minder ontwikkeld is dan dit en veel minder met vreemde bestanddeelen verrijkt; terwijl het Sanskritsche element er nagenoeg geheel in ontbreekt. Ook het onderscheid tusschen *Krâmâ* en *Ngoko* of eene beleefde en niet-beleefde taal is in het Soendaasch veel geringer dan in het Javaansch; de eerste wordt hier *Basa lĕmĕs*, fijne taal, *basa mènak*, taal der edelen, of *basa kamènak*, taal tot de edelen, de laatste *basa kasar* of *basa tjohag* of *songngong*, ruwe of grove taal, of *basa koering*, taal der dienaren of *basa kakoering*, taal tot de dienaren, genoemd. Het Javaansche Madyâ heet hier *Sĕdĕng*, middelmatig of middentaal of *Panĕngah*, het Krâmâ inggil, *Lĕmĕs pisan*, zeer fijn, of *Basa djèro*, binnen- of hoftaal, en het Ngoko andap, *Kasar katjida*, zeer grof. Het *Mènak* is zeer nauw met het Javaansch, het *Koering* schijnt meer met het Maleisch en Bataksch verwant te zijn. Coolsma ([2]) zegt, terecht, dat het getal hooge woorden niet zoo beperkt is als sommigen beweren, en dat op de hoofdplaatsen de neiging bestaat om voor de ontbrekende nieuwe te scheppen, zoodat het getal nog toeneemt. Het verschil bestaat òf in den uitgang òf er zijn voor de verschillende taalsoorten afzonderlijke woorden. Een kenmerkend onderscheid tusschen het Javaansch en Soendaneesch bestaat hierin, dat in deze laatste taal de â wordt gemist en onder hare klinkers ook de *eu* voorkomt, welke het Javaansch op zijne beurt niet kent ([3]).

De Regenten in de Soenda-districten schrijven hunne brieven aan

---

([1]) Het bovengenoemde Kawi wordt onder ons ook *Oud-Javaansch* genoemd. Zie verder over de Javaansche letterkunde, over welk hoogst belangrijk onderwerp hier niet verder kan worden gesproken, o. a. de *Handleiding voor de vergelijkende Volkenkunde* en de *Handleiding bij de beoefening der Javaansche taal- en letterkunde*, van Dr. J. J. de Hollander, uitgave van 1848.

([2]) Zie diens *West-Java*, blz. 138 en *Soendaneesche Spraakkunst*. Van zijne hand is in 1834 ook een *Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek* in Latijnsch karakter verschenen. Een zeer lijvig woordenboek in Soendaneesche karakters, vervaardiger H. J. Oosting, zag in 1879 te Batavia het licht. — Zie ook *Tijdschr. v. Ind. taal-land- en volkenkunde*, Dl. XXI, blz. 255.

([3]) Zie over het *Bantamsch dialect der Soendaneesche taal* de *Bijdragen* 1890, blz. 222.

elkander gewoonlijk in het Javaansch, en een in het Soendaasch geschreven brief aan eenen Regent behoort althans een Javaansch opschrift te hebben; waaruit blijkt dat dezen het Soendaasch meer als de volkstaal beschouwen en het niet zoo fatsoenlijk achten als het Javaansch.

De Soendaneezen bezitten geen eigen letterschrift, maar hebben dat van de Javanen met geringe wijziging en weglating van de dubbele *d* en *t* overgenomen en gebruiken ook zeer dikwijls het Arabisch karakter. Hunne literatuur is veel minder uitgebreid. Wat daarvan bekend is bestaat in weinige verhalen omtrent het oude rijk van Padjadjaran (blz. 292), enkele epische gedichten en tooneelstukken, en vertalingen van Maleische of Arabische geschriften. Daarentegen bezitten zij mondelinge overleveringen, in zekere versmaat vervat, die door rondreizende zangers bij feestelijke gelegenheden worden voorgedragen en op die wijze voortgeplant ([1]).

Het Madoereesch.

De taal, die op Madoera gesproken wordt, behoort tot denzelfden stam doch is weder geheel verschillend, ook wat de uitspraak betreft, van het Javaansch en Soendaasch, en bevat vele Balineesche, Maleische en andere Polynesische bestanddeelen. Zelfs is er een aanmerkelijk verschil van tongval tusschen het westelijke en oostelijke gedeelte des eilands, Eene eigenaardigheid van het Madoereesch is de bijzondere eenigszins zingende toon, waarop het wordt uitgesproken, en waaraan men den Madoerees, ook als hij Maleisch spreekt, kan herkennen. Eene eigene literatuur schijnt op Madoera niet te bestaan, maar de Javaansche is er niet onbekend, althans bij de Regenten en Hoofden. Het letterschrift is het Javaansche. De Spraakkunst dezer taal is eerst in de laatste twintig jaren meer opzettelijk behandeld ([2]).

§ 19. GODSDIENST.

Vóór-historische tijd.

De godsdienst der oudste bevolking van Java was het Polynesisch-heidendom, zooals dit boven op blz. 121 in hoofdtrekken is aange-

---

([1]) *Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, 1842, Dl. II, blz. 139 en volgd., en 1851, Dl. I, blz. 341. Zie ook COOLSMA, blz. 142 en *Handleiding tot de vergelijkende Volkenkunde.*

([2]) A. C. VREEDE, *Handleiding tot de beoefening der Madoereesche taal.* Leiden, 1877—90.

geven en gelijk dit, hoewel zij sedert vele eeuwen andere godsdienstbegrippen omhelsd heeft, feitelijk nog onder haar voortleeft. Dit blijkt uit tal van daadzaken uit haar huiselijk en maatschappelijk leven, die met den Islam niets te maken hebben en ook niet rechtstreeks uit het Hindoeïsme kunnen stammen. Alleen is hier en daar de vorm gewijzigd en zijn ook de namen veranderd, maar het wezen der zaak is gebleven ([1]).

Hindoe-periode.

De vestiging der Hindoes op Java (blz. 116) en de overwegende invloed, dien zij weldra op de oorspronkelijke bewoners uitoefenden, had ook den overgang van deze laatsten tot hunne eeredienst ten gevolge. Naar den vermoedelijken ouderdom der door hen gestichte tempels en de daarin gevondene beelden te oordeelen, schijnen de eerste Hindoe-volkplanters op Java tot de secte der Brahmanen te hebben behoord, en dus de dienst van Wishnoe en Siwa daar aanvankelijk de heerschende te zijn geweest. Later (wellicht tusschen het jaar 500 en 600 n. C.) hebben ook kolonisten van de Boeddhistische secte er zich nedergezet en hunne leer ingevoerd, waarschijnlijk niet zonder hevigen tegenstand te ontmoeten van de eerstgenoemden, die echter meestal het onderspit schijnen gedolven te hebben. Bekend is dat de tempels op den top van den G. Diëng (blz. 348) gesticht zijn door Brahmanen, die, naar men vermoedt, door de Boeddhisten uit de lagere streken verdreven waren; evenzoo lijdt het geen twijfel dat zij de aanleggers waren van de hier uitgehouwen trappen en wegen, waarvan mede belangrijke overblijfselen gevonden zijn. ([2]) De vernieling der beelden in de overige Brahmatempels moet dan mede aan den godsdiensthaat hunner tegenstanders worden toegeschreven. Beide secten bleven echter nevens elkander bestaan en verbreidden zich over Midden- en Oostelijk Java tot in de laatste helft der 15de eeuw, toen zij door het Islamisme werden verdrongen. In de Soenda-landen is de invloed der Hindoes veel geringer geweest; de enkele beelden, daar gevonden, behooren tot den Siwa-dienst, waaruit met eenig recht kan worden opgemaakt, dat het Siwaïsme hier de heerschende

---

([1]) Zie VETH, *Java*; S. COOLSMA, *West-Java*, en beneden.

([2]) Dat de Javanen deze trappen en wegen *Boeddha*-trappen en -wegen noemen, maakt geen bezwaar, aangezien zij alles wat aan de Mohamedaansche periode voorafgaat, naar Boedha noemen, gelijk zij ook spreken van *djaman boedhå* (tijdperk van Boeddha), waaronder feitelijk de tijd der onwetendheid bedoeld wordt.

godsdienst is geweest. Sporen, dat ook de Boeddhisten onder de bevolking van West-Java gewerkt hebben bestaan, doch zijn niet talrijk. Zoogenaamde *Tjandi*, gelijk de Javanen de ruïnen van tempels uit den Hindoetijd noemen, komen hier niet voor.

Mohamedaansche periode.

Zooals wij boven (blz. 128) gezien hebben, waren de Arabieren voor het eerst in de 12de of 13de eeuw als handelaren op Soematra verschenen, en hebben zij van hieruit, nadat reeds vele Soematranen tot den Islam waren bekeerd, getracht de leer van MOHAMED ook op Java over te brengen. De eerste belangrijke pogingen daartoe hadden plaats in het laatst van 1300 of begin van 1400 en wel door middel van bekwame predikers, wier namen, als eerste Apostelen of Wali's van den Islam op Java, bewaard zijn gebleven. In Westelijk Java trad als zoodanig op zekere Sjeikh NOEROÉD-DIN IBRAHIM IBN MAULANÂ ISRAIL, [1] meer bekend onder den naam van Soesoehoenan GOENOENG DJATI, naar eenen heuvel van dien naam in Tjeribon, waar hij zich vestigde en waar nog heden zijn graf [2] wordt getoond. Dezen Arabier, die geruimen tijd in den Archipel had rondgereisd en aan zijne daardoor verkregene ondervinding en menschenkennis eene groote mate van geestkracht paarde, gelukte het weldra velen tot den Islam te doen overgaan en eindelijk, na enkele hem aanvankelijk vijandig gezinde regenten voor zich gewonnen te hebben, eenen zoo grooten aanhang te verwerven, dat hij zich ook van het wereldlijk gezag kon meester maken en den titel van Sultan van Tjeribon aannemen. Zijn zoon MAÜLANA HASANOE'D-DÎN verwierf zich gelijken invloed en titel in Bantam, en bekeerde en onderwierp ook Padjadjaran (in het tegenwoordige Buitenzorg), toenmaals het machtigste rijk van Westelijk Java, dat waarschijnlijk door eene kolonie van Hindoe-Javanen gesticht was en als een vazalstaat van Mådjåpahit bestuurd werd. Een andere zoon van Sjeikh NOEROE'D-DÎN werd tot Vorst te Djakarta (Jakatra) verheven; en zoo was in weinig jaren in al de Soenda-districten de leer van den Koran ingevoerd.

In Midden- en Oostelijk Java geschiedde dit eerst omstreeks eene halve eeuw later. Wel waren daartoe reeds in het laatst der 14de eeuw pogingen aangewend door MAULANA MALIK IBRAHIM, een Ara-

---

[1] Dat is: Licht van den godsdienst — IBRAHIM = ABRAHAM — zoon van onzen heer ISRAËL.

[2] Javanen en Soendaneezen noemen deze heilige, nog altijd hoog door hen vereerde graven *Astana*, welk woord oorspronkelijk *paleis* beteekent.

bier, die zich te Grěsik (Grissé) had gevestigd, doch deze bereikte zijn doel niet geheel; het gelukte hem echter zich bij het volk bemind en geëerd te maken en eenigen aanhang te verwerven, waardoor voor latere Islampredikers de weg althans eenigszins werd gebaand. Volgens een opschrift op zijn graf overleed hij den 8sten April 1419 (822 van de Hédjra) te Grěsik (in de kampoeng Gopoerå), waar zijn graf nog in groote eer wordt gehouden. Beter slaagde vele jaren na hem RADÈN RAHMAT. Deze was de zoon van een Arabisch priester en eene Vorstin uit het rijkje Tjampa, in het landschap Kambodja, aan de oostkust van de Golf van Siam gelegen ([1]), wier zuster, DÅRÅWATI genaamd, eene der vrouwen was van BRÅWIDJÅJÅ ([2]) den Vorst van Mådjåpahit, toenmaals het machtigste Hindoe-rijk van Java. Tot mannelijken leeftijd gekomen begaf hij zich, na een poos bij ARJÅ DAMAR, den Stedehouder van Mådjåpahit te Palembang, te hebben vertoefd, naar dezen Vorst, die, hoewel persoonlijk met zijne godsdienstige begrippen geenszins ingenomen, echter voor zijnen neef zooveel genegenheid opvatte, dat hij hem vergunde zich te Ngampèl (Soeråbåjå) te vestigen, en hem aldaar het bestuur over eenige duizenden Javanen gaf met de vrijheid om zijne leer onder hen voort te planten. RADÈN RAHMAT nam nu den titel aan van Soesoehoenan NGAMPÈL, en legde zich met kracht op de verbreiding van het Islamisme toe, zoowel door eigen verkondiging als door het vormen van andere predikers, die zich achtereenvolgens op verschillende plaatsen vestigden en allen den titel van Soesoehoenan voerden. Terwijl RADÈN RAHMAT en zijne leerlingen hunne leer door overreding ingang trachtten te verschaffen, geschiedde dit later gewapenderhand door RADÈN PATAH, zoon van bovengenoemden ARJÅ DAMAR, die den Islam reeds had aangenomen. Deze RADÈN PATAH, volgens het verhaal mede een bloedverwant ([3]) van denzelfden BRÅWIDJÅJÅ en door dezen eenigen tijd na zijne komst op Java tot Adipati van Děmak (vroeger Bintårå) verheven, werd daar de grondvester van den eersten Mohamedaanschen staat in Oostelijk Java, gelijk hij er de stichter der eerste moskee was. Hij verzamelde eene aanzienlijke krijgsmacht rondom zich, over welke hij het bevel opdroeg aan zekeren bekeerden Javaan, die den titel van Soesoehoenan NGOENDOENG aannam. Dit leger werd echter in 1468 door de Java-

([1]) In den roman *Madjapahit* door den heer GRAMBERG wordt Tjampa geplaatst op de Westkust van Soematra; doch het blijkt niet op welken grond zulks geschiedt.
([2]) Zie over dezen naam of titel VETH, *Java*, Dl. II, blz. 184.
([3]) Zijne moeder zou de Chineesche goendik (bijwijf) van BRÅWIDJÅJÅ zijn geweest, die door dezen aan ARJÅ DAMAR was uitgehuwelijkt.

nen onder RADÈN KOESÈN, broeder van RADÈN PATAH, bij Grěsik verslagen en de aanvoerder gedood. Deze tegenspoed ontmoedigde evenwel RADÈN PATAH niet; hij ontbood hulptroepen van Soematra (Palembang) en had spoedig weder een talrijk leger bijeen, waarover PANGÉRAN KOEDOES, de zoon van den gesneuvelden NGOENDOENG, het bevel voerde. Dit leger overwon de Hindoe-Javanen in verscheidene gevechten, en vermeesterde en verwoestte eindelijk het rijk van Mådjåpahit in het jaar 1478 (1400 der Javaansche jaartelling). Met den ondergang van dezen staat was de zegepraal van den Islam op Java beslist en kon de nieuwe leer daar als algemeen gevestigd beschouwd worden ([1]). De weinigen, die haar niet wilden omhelzen, namen de wijk naar Bali of naar den toen nog schaars of geheel niet bevolkten Oosthoek van Java, dien de Vorsten van Bali, welke insgelijks het Hindoeïsme waren toegedaan, als hunne onderhoorigheid beschouwden, en waar deze vluchtelingen zich nog een poos tegenover de Mohamedanen trachtten staande te houden, totdat zij in het jaar 1481 genoodzaakt werden voor goed straat Bali over te steken.

Van toen af is de bevolking van Java en Madoera de leer van den Koran blijven belijden tot op den huidigen dag, zonder echter, zooals wij vroeger reeds hebben opgemerkt, tot de nauwgezetste belijders te kunnen worden gerekend. De godsdienst der meesten bepaalt zich uit den aard der zaak tot het onderhouden der uiterlijke plechtigheden, de besnijdenis, de vasten, het zich onthouden van varkensvleesch, en, voor hen die daartoe in de gelegenheid zijn, het doen der verplichte Arabische formulier-gebeden, zonder deze echter te verstaan. Het godsdienstonderwijs, hetwelk zij van de Priesters ontvangen, bestaat uit het werktuiglijk leeren lezen (*adji*) van den Koran in het Arabisch, doch zonder dat hun daarbij de zin, zelden zelfs de letterlijke beteekenis, van het gelezene wordt verklaard; eene zaak, die trouwens den meesten Javaanschen voorgangers zelven zeer bezwaarlijk zou vallen. Het spreekt vanzelf, dat dit een en ander het ergst is daar, waar de bevolking weinig of niet met Arabieren, Hadji's en anderen meer der zake kundig in aanraking komt. In de behartiging hunner godsdienstplichten onderscheiden zich de bewoners der Soenda-landen over het algemeen boven die van Oostelijk Java; doch nergens heeft de Islam zoo diep wortel geschoten, dat hij het oude bijgeloof geheel heeft kunnen overwinnen, en de vrees voor of de vereering van allerlei booze of goede

---

([1]) RADÈN RAHMAT beleefde deze uitkomst niet; hij overleed te Ngampèl in het jaar 1467 (1389 der Jav. tijdr.)

geesten ten eenenmale doen ophouden ([1]). Zonder blozen brengt de Javaan nog altijd zijn offers aan de *Tjabal-bakal-dèsa*, de geesten zijner voorouders, en vereert hij de Hindoesche déwi *Sri* (Soend. ook *Poehatji*). Nog altijd worden zijne handelingen beheerscht door zijn geloof aan voorteekenen en het bekende pĕmali (blz. 115; Jav. *angkĕr*; Soend. *boejoet* en *pamali*), en zouden bladzijden noodig zijn om op te sommen wat er bij hem uit vroegere godsdiensten is overgebleven. Een en ander neemt evenwel niet weg — wij wezen er vroeger reeds op — dat de tegenwoordige bevolking van Java alleen de leer van MOHAMED voor haren godsdienst erkent en daarvoor wenscht te leven en, des gevorderd, ook te sterven. En moge de groote massa daarbij van tijd tot tijd ook al inslapen, men vindt tegenwoordig personen genoeg, zoo Hadji's als anderen, die door woord en geschrift den ijver voor de alleen zaligmakende leer trachten op te wekken en levendig te houden.

Volgens het Moslemsch recht, dat geen scheiding van kerk en staat kent, is de Vorst des lands tevens hoofd van den godsdienst, wat ons de omstandigheid verklaart waarom de Soesoehoenan van Soerakarta onder zijne vele titels ook dien van *Pånåtågåmå* — regelaar van den godsdienst — en de Sultan dien van *Kalifat' oelah*, d. i. stedehouder van Allah, voert. Hoewel nu onder het rechtstreeksch gezag van Nederland geheel andere toestanden zijn in het leven geroepen, zoo heeft het Gouvernement toch, in overeenstemming met genoemd recht, bepaald (zie Art. 129 R. R.), dat de priesters der Inlanders, die het Christendom niet belijden, onder het oppertoezicht van vorsten, regenten en hoofden geplaatst zijn en dezen zorg te dragen hebben dat door niemand iets ondernomen worde strijdig met de wet en de door de Indische Regeering uitgevaardigde verordeningen. Slechts enkele Hoofden houden zich echter rechtstreeks met den uitwendigen eeredienst bezig; de meesten laten de leiding van den godsdienst over aan de door hen aangestelde priesters — of liever, aangezien de Islam geen eigenlijk gezegden priesterstand kent — geestelijken, aan wier hoofd de door het Gouvernement bezoldigde *Panghoeloe* (blz. 177) staat, die op de Residentie-hoofdplaatsen en hier en daar elders Hoofdpanghoeloe (Jav. P. Gĕdé,

---

([1]) Over de godsdienstige begrippen der Javanen verdient gelezen te worden eene bijdrage van den voormaligen Zendeling S. E. HARTHOORN, getiteld: *de Zending op Java, en meer bepaald die van Malang;* voorkomende in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Jaarg. 1860, blz. 105 en volgd., en eene van den Zendeling C. POENSEN, getiteld: *Een en ander over den godsdienstigen toestand van den Javaan;* in dezelfde *Mededeelingen*, Jaarg. 1864, blz. 214 en volgd. en Jaarg. 1865, blz. 333 en volgd. Men zie verder *West-Java*, blz. 66 en VETH, *Java*.

Soend. P.-Bĕsar) heet, terwijl de anderen P. District (Jav. Soend. Naib, d. i. plaatsvervanger) genoemd worden. Bedoelde bezoldiging genieten zij echter alleen in hunne qualiteit van adviseurs bij de rechtspraak voor Inlanders. Hunne verdere inkomsten vloeien voort uit hunne priesterlijke werkzaamheden, waarin ook de aan hen ondergeschikte lagere geestelijkheid of eigenlijke volkspriesters — Kaoem, Lĕbé, Kĕtib, Modin, enz. genoemd — hun onderhoud vinden moeten.

Slechts in de grootere plaatsen heeft men een of meer moskeeën (Ar. *masdjid*; op Java *mĕsigit* en in den Oosthoek ook wel *sĕmigit*). Deze tempels staan onder een geregeld bestuur van geestelijke personen, waarvan de Panghoeloe voorzitter is, terwijl een of meer Kĕtib's (gewoonlijk voorgangers bij de Vrijdagsche godsdienstoefening), en een Modin (oproeper tot het gebed) als leden optreden. Verder kan daartoe nog gerekend worden de Mĕrbot (Ar. *Mĕrboet*), een soort van tempelwachter, die echter ook wel bij gewone godsdienstige samenkomsten voorgaat. De oproeping tot het gebed geschiedt vrij algemeen door middel van eene groote trom (bĕdoeg). Alleen in de Soendalanden schijnen de gebedstijden op vele plaatsen werkelijk te worden »uitgeroepen", waartoe bij voorkeur jongelingen (toekang adan) met heldere stemmen worden uitgekozen.

In plaatsen waar de moskée ontbreekt heeft men een *Langgar* of bidkapel, waarin tevens door den dorpspriester (Lĕbé of Kaoem, in Oost-Java ook Modin) aan de jeugd godsdienstonderwijs gegeven wordt.

Dorpspriesters, die met de inning der geestelijke belasting (*djakat* van het Ar. zakat), de pitrah (een hoofdelijk offer aan de geestelijkheid bij het eindigen van de vasten), enz. belast zijn, worden in de Preanger *Amil* genoemd.

Behalve bij de openbare godsdienstoefening en andere samenkomsten treden de boven besproken geestelijken van hoogeren en lageren rang op bij elke gewichtige gebeurtenis van den Inlander — als geboorte, besnijdenis, huwelijk, begrafenis — en oefenen zij langs dien weg een machtigen invloed op de menigte uit. Hun optreden is overigens van zeer vreedzamen aard. ([1])

Over de opleiding der Priesters zie men hierachter, § 23.

([1]) In de Soendalanden wordt een der leden van het moskeebestuur ook *Kalipah* (Ar. *Chalifat* en *Bilal*) genoemd, terwijl men er onder *Kahoem* of *Kaoem* ook de geheele geestelijkheid verstaat. De *Ketib* (Ar. *Khetib*) heet hier ook *Hetib*. *Modin* is eene verbastering van het Ar. *Moadzin*. Evenzoo komt *Adan* van het Ar. *Adzan*. De Hoofd-Panghoeloe wordt in de Vorstenlanden met *Mas-Panghoeloe* betiteld.

Zie verder over de Moh. priesters boven blz. 177 en over de geestelijkheid op Java inzonderheid *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel XXVII.

De Protestantsche zending op Java.

Ten slotte zij hier nog met een enkel woord gewag gemaakt van de pogingen der Protestantsche zending om Javanen, Soendaneezen en Madoereezen tot het Christendom te bewegen. Opmerking verdient dat daarmede eerst in het begin dezer eeuw een aanvang is gemaakt en het nog ongeveer vijftig jaren moest duren, alvorens dit werk met eenige kracht werd ter hand genomen. De eerste op Java gevestigde Zendelingen waren die van het meergemeld Nederlandsch Zendeling-genootschap (opgericht in 1797). In de laatste vijf en dertig jaren hebben zich verschillende andere Vereenigingen daarbij aangesloten, zoodat op ultimo 1891 het aantal Zendelingen *vijf en twintig* bedroeg, die aan het hoofd van ruim honderd Inlandsche Christengemeenten, met een gezamenlijk lidmatental van ongeveer 10000, geplaatst waren. Bovendien bevinden zich op Java nog ruim 2000 Protestantsche Inlanders (meest Amboineezen), die niet tot de eigenlijke Zendings-gemeenten gerekend worden. (1)

De Badoewi (Badoej's)

In het zuiden van de Afdeeling Lĕbak in de Residentie Bantam woont in het Kĕndĕng gebergte een kleine volksstam, bij ons algemeen bekend onder den naam van Badoewi, Badoej's of Bedoeïnen (2), terwijl de omwonende bevolking hen gewoonlijk *Djĕlĕma* of *Oerang Knèkès* noemt, naar het dorp van dien naam tot welks rechtsgebied de door hen bewoonde gehuchten behooren. Van zichzelven sprekende gebruiken zij bij voorkeur den naam *Oerang-parahyang*. Hoogstwaarschijnlijk zijn zij oorspronkelijk afkomstig uit *Padjadjaran* en hebben zij zich na den val van dit rijk langzamerhand naar hunne tegen-

(1) Zie verder boven blz. 119 en 177 en beneden Eerste Hoofdstuk, § 9, onder Djapårå.

(2) De naam *Badoewi* is waarschijnlijk het bekende Arabische woord, hetwelk *zoon der woestijn* of *woestijnbewoner* beteekent, en zal hun door Arabieren of door de Mohamedaansche bevolking van Java gegeven zijn. Berichten omtrent dezen volksstam zijn medegedeeld door Dr. W. R. VAN HOËVELL, in het *Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, 1845, Dl. IV, blz. 335 en volgd. Men zie daarover ook C. L. BLUME, in het *Indisch Magazijn*, 1845, Afl. 3, blz. 5—36; Dr. D. KOORDERS, in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde.* Derde Volgr., Dl. IV, blz. 317 en volgd, en VETH, *Java*, Dl. III, blz. 134. Betrouwbaarder komt ons echter voor het jongst verschenen werk van Dr. JUL. JACOBS en J. J. MEIJER, *De Badoej's*; 's Gravenhage, MARTINUS NIJHOFF, 1891. Men vergelijke ook: *Die Baduwis auf Java*, von LOUIS VON ENDE, in de *Mittheilungen der Anthropologische Gesellschaft in Wien*, XIXde Band, 1889, welk opstel evenwel van minder ernstige studie getuigt, en *Indische Gids*, 1889, blz. 113.

woordige verblijfplaats teruggetrokken, daarbij steeds angstvallig den omgang met de tot den Islam bekeerde stamgenooten vermijdende. Als een natuurlijk gevolg van die afscheiding, hebben hunne zeden en gewoonten, zoomede de taal welke zij spreken, veel van hunne oorspronkelijkheid behouden. Ook in hun uiterlijk vertoonen zij verschil met de overige Soendaneezen. Zij bestaan hoofdzakelijk van den landbouw en drijven eenigen handel in rijst en boschproducten, waarbij hun echter het streven naar groot winstbejag ten zeerste door de »adat" verboden is. In den ganschen omtrek staan zij bekend om hunne stille, eenvoudige en reine zeden; zij zijn eerlijk en openhartig ([1]) van aard en missen in hun karakter dat slaafsche, waardoor de andere bewoners van Java zich kenmerken, die, op hunne beurt, wat verstandelijke vermogens aangaat, weer boven hen staan. Misdrijven komen uiterst zeldzaam onder de Badoewi voor. Hunne belastingen brengen zij geregeld aan het Gouvernement op, dat zich voor de rest met hunne maatschappelijke en huiselijke aangelegenheden zoo weinig mogelijk inlaat. Alleen wordt van Bestuurswege een door henzelven gekozen dorpshoofd tot djaro-pyagĕm aangesteld om overal waar zulks noodig mocht zijn als bemiddelaar tusschen beide partijen op te treden.

Onderling zijn de Badoewi verdeeld in *Oerang-kédjĕro-an* en *Oerang-kaloewaran* of *O.-penamping*. De eersten of »binnenmenschen" zijn die welke de *tanah-larangan*, het voor anderen verboden terrein, bewonen en, van de buitenwereld geheel afgezonderd, zich zonder eenige afwijking gestreng houden aan hetgeen dezen stam van de hen omringende Mohamedanen onderscheidt in leefwijze, zeden, inwendig bestuur, godsdienst, enz. Zij wonen *tegenwoordig* ([2]) in de gehuchten *Tjibéo*, *Tjikeusik* en *Tjikartawana* en wel ten getale van bijna twee honderd zielen, verdeeld over *veertig* huisgezinnen, welk laatste getal, om welke reden is niet bekend, niet mag worden overschreden. Alleen het gezin eener weduwe wordt hierbij niet in aanmerking genomen. Stijgt het cijfer boven de veertig, dan moeten de overtolligen tijdelijk of voor goed naar de Oerang-kaloewaran of »buitenmenschen" verhuizen, Op gelijke wijze wordt eene door sterfgeval als anderszins opengevallen plaats uit deze laatsten aangevuld.

Hoewel de Oerang-kaloewaran, ook wel *Oerang-kaoem* genoemd, meer dan de Oerang-kĕdjĕro-an met de overige bevolking in aan-

---

([1]) Alleen waar het mededeelingen geldt omtrent hunnen stam, schijnen zij zeer geheimzinnig te zijn.

([2]) Wij zeggen *tegenwoordig*, omdat de Badoewi herhaaldelijk naar andere gehuchten verhuizen.

raking komen en dus meer in de verleiding zijn om zich aan de »adat" van den stam te bezondigen, gelden voor hen toch dezelfde godsdienstige en maatschappelijke wetten als voor de anderen zijn voorgeschreven. Zij zijn over zeven gehuchten verspreid, die onder het toezicht van de drie bovengenoemde hoofddorpen staan en elk door een *djèro-dangka* (dorpshoofd, zie boven) bestuurd worden. Volgens de jongste opgave bedraagt hun getal weinig meer dan honderd, zoodat de geheele Badoewi-maatschappij op het oogenblik nauwelijks drie honderd zielen zou tellen. Dat dit cijfer bij de verschillende schrijvers veel hooger is, vindt zijn grond o. a. hierin, dat in den loop der tijden vele Badoewi zich vrijwillig of gedwongen van den stam hebben afgescheiden en, hier en daar onder de Mohamedaansche Bantammers verspreid wonende, in meerdere of mindere mate aan de oude zeden en gewoonten getrouw gebleven zijn.

De Badoewi hebben een geregeld bestuur. Aan het hoofd daarvan staat in elk der drie binnendorpen de *Girang-poe-oen*, de vertegenwoordiger van de onzichtbare goden, aan wien allen, zoo in wereldlijke als geestelijke zaken, gehoorzaamheid verschuldigd zijn. Hij wordt in zijn ambt bijgestaan door een *Girang-seurat*, den Patih onder de Javanen, en een *Pangasoeh-Kolokol*, welke laatste de zaken met de buitengemeenten regelt. Aan dit drietal is verder een raad van oudsten (parĕkan) toegevoegd, die met hen de rechtbank vormen, door welke alle zaken den stam betreffende in behandeling genomen worden. Ernstige vergrijpen tegen de »adat" worden gestraft met verbanning buiten de tanah-larangan, eene straf die echter hoogst zelden behoeft te worden toegepast.

De godsdienst der Badoewi schijnt in hoofdzaak het oud Polynesisch-heidendom te zijn, vermengd met eenige verwarde Hindoesche begrippen, die hun uit Padjadjaran zijn bijgebleven. Als opperste wezen erkennen en vereeren zij *Batara Toenggal*, aan wien alle andere goden en geesten ondergeschikt zijn. Dank zij hun wonen te midden van eene moslemsche bevolking, komen ook de namen van Allah en Mohamed in hunne gebeden voor. Gelijk andere heidensche stammen van Indië eene bepaalde plek weten aan te wijzen waar de goden hunne residentie houden, is dit ook bij de Badoewi het geval. Voor hen ligt die plaats bij de bronnen van de rivieren Oedjoeng en Simeut, waarheen zij eenmaal 's jaars een pelgrimstocht ondernemen en het zich dan tot plicht en eere rekenen om dit geheimzinnig oord en den weg, die er heenleidt, van alle onreinheid te zuiveren. Een groote rol speelt bij hen ook het bekende *pĕmali* (wat verboden is), hier *boejoet* genoemd, dat op tal van voorwerpen en handelingen

wordt toegepast en het leven van dit volkje, inzonderheid dat der Oerang kadjero-an, tot een waar asceten-leven maakt. Zoo, om maar enkele zaken te vermelden, mogen zij hun rijst alleen op droge velden (hoema) verbouwen en zonder daarbij van ploeg of spade gebruik te maken. Het vleesch van paarden, runderen, schapen en geiten is boejoet. Hertenvleesch wordt toegestaan te eten, doch aangezien het vergieten van bloed ten strengste verboden is, mogen die dieren alleen in netten gevangen en later met een knuppel doodgeslagen worden. Niemand, wie ook, mag trekdieren er op nahouden. Des nachts moeten alle lichten zijn uitgedoofd, en van den girang-poe-oen af tot den geringsten dorpeling toe, zijn allen verplicht op den grond te slapen. Zelfs zang, muziek en dans, die elders in den Archipel zulk eene aangename en gewenschte afleiding in het eentonig leven der Inlanders brengen, zijn verboden. Alleen mogen bij enkele gelegenheden de pantoens (volksgedichten) worden voorgedragen, en de twee eenige nationale muziekinstrumenten, de katjapi en de angkloeng (zie beneden, Eerste Hoofdgroep, Eerste Hoofdstuk, § 25) zich doen hooren. Hierbij komt nog dat enkele dingen, die in gewone tijden tot de geoorloofde behooren, bij de viering van godsdienstige feesten mede op den index komen te staan. (¹)

Tot de hier bedoelde feesten behooren in de eerste en voornaamste plaats de *kawaloe* of oogstfeesten, die op eenen bepaalden dag in de drie eerste maanden van het jaar gevierd en door een *laksa*-feest besloten worden, welk laatste ten doel heeft de verblijfplaatsen der Badoewi van booze geesten te zuiveren. Wij laten er hier eene korte beschrijving van volgen.

Zoodra het kawaloe gelukkig is afgeloopen, wordt door de vrouw van den girang-seurat uit elke kampoeng een beeld van rijstmeel vervaardigd, voorstellende de bruid van den beschermgeest (sang hyang) dier kampoeng, waarvoor de rijst op een afzonderlijk veld (hoema-sĕrang) is gekweekt. Middelerwijl wordt door andere vrouwen de *laksa* bereid, zijnde eene meelspijs, uit dezelfde rijst vervaardigd, doch waarbij gevoegd wordt eenig vleesch van onderscheidene soorten van herten, van den miereneter, van een stekelvarken en van een eekhoorn, benevens eenige rivierslakken en riviergarnalen. Als dit gereed is, wordt het beeld, behoorlijk opgesierd en gekleed, door den girang-poeoen met zijn staf en door de anderen gevolgd naar een daartoe bestemd bosch gebracht en in eene zittende houding op een

(¹) Zie verder het boven aangehaalde werk *De Badoej's*, dat ook in de *Handleiding voor de Vergelijkende Volkenkunde* van Dr. G. A. WILKEN, blz. 643, wordt aanbevolen.

matje op den grond geplaatst, met den rug tegen een hoenderei rustende. Rondom het beeld worden, nadat het hoofd van de familie een formulier-gebed heeft uitgesproken, zooveel kleine lansen van arèn-stokken, als er mannen bij het feest aanwezig zijn, in een kring in den grond gestoken; en naar het getal der vrouwen worden er even zooveel vrouwenbeelden, van arèn-bladeren gesneden, nevens de *laksa*, rondom het beeld in kleine mandjes binnen gemelde lansen op den grond gezet; terwijl een schorpioen en eene spin als wachters bij het beeld links en rechts vastgebonden worden. Men hangt een bamboes met azijn, en een ander met water, aan een stok bij den ingang van den kring van lansen, en eindelijk wordt een bos padi-stroo in brand gestoken; waarna het gezelschap huiswaarts keert, met achterlating alleen van den pangasoeh-kokolot, die nog een oogenblik toeft om dan, na een vervaarlijk geschreeuw te hebben doen hooren, ijlings de anderen te volgen. Dit schreeuwen is voor de geloovigen het sein dat Batara-Toenggal het hem gebrachte offer heeft aangenomen, waarop mannen en vrouwen zich haasten door klappen en stampen een oorverdoovend geraas te maken, om zoodoende de booze geesten uit het dorp te verwijderen. Een feestmaal, waarbij de gewijde spijs (laksa) de hoofdschotel uitmaakt, besluit deze eigenaardige plechtigheid, welke daags te voren door een vasten (van zonsopgang tot drie uur in den namiddag) is ingeleid. (¹)

De Heidenen van het Tĕnggĕrsche Gebergte.

Onder de niet Mohamedaansche bevolking van Java verdienen nog eene afzonderlijke vermelding de bewoners van het hoogere gedeelte van den G. Tĕnggĕr (blz. 222) op de grenzen van Pasoeroehan en Pråbålinggå, zijnde afstammelingen van hen, die bij de zegepraal van het Islamisme op Java de nieuwe leer niet wilden omhelzen en waarschijnlijk onder aanvoering van zekeren KJAHI DADAP POETIH uit het rijk van Mådjåpahit naar deze toen nog onbewoonde streken de wijk hebben genomen, om aan het geloof hunner vaderen, het Polynesisch heidendom vermengd met Hindoesche begrippen en voorstellingen, getrouw te kunnen blijven. Hun hoogst gelegen dorp, het boven vermelde Lĕdok-åmbå of Lidå-åmbå, op de Pråbålinggåsche zijde, ligt 1972 M. boven de oppervlakte der zee; de overige, aanvangende bij het bekende en meest belangrijke Tosari (blz. 332), liggen hier en daar in de dalen verspreid en zoo goed van de buitenwereld afgesloten, dat deze stam, evenals de bovenbesproken

(¹) Vergelijk het *menjepi* bij de Balineezen.

Badoej's, eeuwenlang aan de oude traditiën getrouw kon blijven. In de laatste jaren is dit echter anders geworden. Tal van Javanen en Madoereezen uit de benedenlanden zijn zich onder hen komen neerzetten, tengevolge waarvan het eigenaardige dat hun tot hiertoe kenmerkte meer en meer verloren gaat en zij langzamerhand onder de overige bevolking van Java worden opgelost. In de grootere plaatsen hebben de meeste Tĕnggĕreezen, althans in naam, reeds den Islam aangenomen en schijnt men zich het geloof der vaderen te schamen. Ook elders wint het Mohamedanisme meer en meer veld, zoodat nog slechts enkele gehuchten, waaronder Wanamerta, Kertaanom en Pedakaja, kunnen worden aangewezen waar de meerderheid der bewoners tot dusverre ook voor het uiterlijke aan het oude Heidendom getrouw is gebleven.

Oorspronkelijk schijnt bij de Tĕnggĕreezen, evenals bij de Dajaks en anderen stammen, de gewoonte te hebben bestaan om de verschillende huisgezinnen tot dezelfde familie behoorende, onder één dak te doen saamwonen, gelijk dan ook nu nog hier en daar enkele van die lange woningen worden aangetroffen. In den laatsten tijd is men echter ook al van deze gewoonte afgeweken, zoodat nu bijna overal elk gezin zijn eigen huis heeft. Zelfs waar een meer gegoede Tĕnggĕrees, om aan den Islam te offeren, zich de weelde van eene tweede vrouw veroorlooft, wonen dezen niet bij elkander. De huizen, die eene rechthoekige gedaante hebben, worden van bamboe of planken vervaardigd en met alang-alang, soms met houten of bamboelatten gedekt. Ter bescherming tegen de koude stopt men de reten der wanden zorgvuldig met alang-alang toe. Dicht bij den ingang is eene soort zoldering (sanggar) aangebracht, waarop men aan de huisgoden offert en welke tevens dient tot bergplaats voor de gewijde erfstukken der vaderen. Bedoelde huisgoden (déwa's) zijn waarschijnlijk niet anders dan de geesten der afgestorvenen, die bij feestelijke gelegenheden door van klapperbladen, bloemen en katoen vervaardigde poppen worden voorgesteld. Langs de vier binnenwanden zijn lange, breede banken (ambĕn) aangebracht, die tot zit- en slaapplaatsen dienen. Alleen voor het hoofd van het gezin wordt eene afzonderlijke slaapplaats door middel van gordijnen afgeschoten. Midden in het vertrek staat eveneens eene lange ambĕn, waar achter zich de stookplaats bevindt. Eenig keukengereedschap vertegenwoordigt overigens den geheelen huisraad.

Voor het uiterlijke onderscheiden zich de Tĕnggĕreezen weinig van de bewoners der benedenlanden. Alleen zijn zij over het geheel iets donkerder gekleurd en ook sterker en forscher gebouwd. Ook hunne

taal is het gewone Javaansch (Ngoko), met dit verschil alleen dat zij de å-klank niet kennen en, zooals vanzelf spreekt, enkele elders niet gebruikelijke woorden bezigen. Hun karakter is als dat van inboorlingen, die eeuwenlang afgezonderd in hunne bijna ontoegankelijke dalen hebben geleefd: zij zijn kinderlijk, erg bijgeloovig, dom, maar eerlijk, gastvrij, trouw en vrij van het slaafsche dat anderen Javanen kenmerkt. Hunne arbeidzaamheid, zoowel van mannen als vrouwen, wordt geprezen. In elk dorp vindt men een *doekoen*, die bij godsdienstige plechtigheden als priester fungeert en zich bij die gelegenheid door eene eigenaardige kleederdracht kenmerkt. In onderscheiding van de doekoen's elders op Java treden zij echter niet op als geneesheer, maar is de behandeling van zieken aan anderen overgelaten.

Boven gaven wij reeds te kennen, dat de godsdienst der Tĕnggĕreezen een verward mengsel van Polynesisch-heidendom en Hindoeïsme kan worden genoemd. Tal van namen uit het Hindoe-pantheon leven als een vage herinnering onder hen voort en daaronder inzonderheid die van *Brahma*, wiens heilige woonplaats — de berg Bråmå— zich te midden van hunne dorpen hemelwaarts verheft en wiens bescherming zij bovenal meenen noodig te hebben. Om zich deze te verzekeren heeft er jaarlijks, en wel op den 14den der maand Sada (zie volgd. §) een pelgrimstocht naar de Dasar (blz. 222) plaats, waaraan alle Tĕnggĕreezen, groot en klein, deelnemen. Zelfs het vee mag niet worden thuis gelaten. Gewichtig is daarbij het oogenblik waarop de feestelijk uitgedoste doekoens, bij het walmen der wierooklamp, hunne onverstaanbare gebeden opdreunen en hunne helpers (lĕgèn) een gedeelte der meegebrachte offers, uit geld, vruchten, groenten, bloemen, kippen enz. bestaande, in den Krater neerwerpen. Dan zijn allen als door eene heilige vrees bevangen, die eerst wijkt als de schel der priesters het einde van het gebed aankondigt en men zich overtuigd mag houden, dat de goden de hun toegereikte spijzen tot zich genomen hebben. Langzamerhand keert de gewone stemming bij de menigte terug, om zich straks in luidruchtige vreugde lucht te geven, als de godsdienstige plechtigheid door eenen gezelligen maaltijd besloten wordt. Naar het schijnt beschouwen de Tĕnggĕreezen den 14den dag der maand Sada als het begin van eenen nieuwen jaarkring en dit zal wel een der redenen zijn waarom, wat ook onder hen moge veranderen of afslijten, de jaarlijksche tocht naar den heiligen Kraterrand nog niets van zijne belangrijkheid voor hen verloren heeft.

Hunne buffels weiden vrij in het gebergte, waarin geene tijgers

worden aangetroffen; vele dezer dieren keeren des avonds naar hunne stallen terug, terwijl andere op bepaalde plaatsen in de wildernis, waar zij des avonds samenkomen, overnachten. Hoewel zij halfwild zijn, loopen zij echter niet weg wanneer men hunne verzamelplaatsen nadert. Niemand bekommert zich om hen; alleen ten tijde van het boven beschreven feest, wanneer een ervan moet worden geslacht, drijft men ze bij elkander. Hetzelfde is het geval met hunne paarden. Geiten en hoenders onderhouden zij in groote menigte.

Het hoofdbedrijf der Tĕnggĕreezen is de landbouw. Behalve djagoeng planten zij echter slechts aardappelen en verscheidene andere soorten van Europeesche groenten, voornamelijk kool en uien, waarvoor zij in het benedenland aan den voet des bergs rijst, kokosolie en andere benoodigdheden inruilen. Regelmatig bebouwde velden van dezen aard, vooral uienvelden, omringen hunne dorpen en geven de fraaie groene grasmatten van het gebergte eene vroolijke afwisseling. (1)

§ 20. Tijdrekening.

Op Java en Madoera zijn drie verschillende hoofdstelsels van tijdrekening in gebruik; namelijk het oorspronkelijk-Javaansche, het Mohamedaansche en het Christelijke. Het eerstgenoemde wordt bepaaldelijk de Javaansche tijdrekening genoemd.

Javaansche tijdrekening.

Wanneer wij in dit werk het jaar 78 n. C. als het eerste jaar der Javaansche tijdrekening hebben aangenomen, geschiedt zulks in navolging van den Heer Cohen Stuart, wiens berekening ook in den Javaschen Almanak is aangenomen, en omdat eene afwijking daarvan zonder degelijke bewijzen noodeloos tot verwarring aanleiding zou kunnen geven. Het is echter nog niet volstrekt zeker dat dit cijfer het ware is; daar andere berekeningen, behalve het genoemde jaartal, ook de jaren 72, 75, 97, 98, 101, 102, 125 en 201 tot uitkomst hebben voor het eerste jaar der Javaansche telling; zoodat deze misschien eene halve eeuw later aanvangt dan nu ook in dit werk is aangenomen. Het gebrek aan feiten in de oude Javaansche

---

(1) Bovenstaande schets is grootendeels ontleend aan de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Deel XXIX, 1885. Men vergelijke ook Veth's *Java*, Deel III, blz. 1011 en volgd. en *Indische Gids*, 1889, blz. 2292.
Over de Tijdrekening der Tenggereezen zie hier achter.

geschiedenis, waarvan de datum nauwkeurig bekend is, en de onzekerheid welke intercalaties of andere veranderingen in den loop der tijden in de Javaansche jaartelling kunnen hebben plaats gehad, zullen het wel onmogelijk maken hierin ooit tot eene ontwijfelbare uitkomst te geraken. Zelfs is het onzeker met welke gebeurtenis deze telling aanvangt; doch waarschijnlijk ligt de komst der Hindoes op Java daaraan ten grondslag, en is zij geene andere dan de æra van SAKA of SÂLIVÂHANA, die ook op Bali in zwang is.

Van de Javaansche tijdrekening zijn drie verschillende wijzen of stelsels in gebruik:

a. De oude Javaansche rekening, die nog hier en daar in Oostelijk Java, en bepaaldelijk bij de Heidenen van het Tĕnggĕrsche gebergte, in gebruik is. Volgens deze is het jaar verdeeld in twaalf *Mângsâ's* of maanden, genaamd: 1. Kåså, 2. Karo, 3. Katigå of Katĕloe, 4. Kapat, 5. Kalimå, 6. Kanĕm, 7. Kapitoe, 8. Kawôloe, 9. Kasångå, 10. Kasapoeloeh, 11. Dastå (Dèstå), 12. Kasådå. [1] Zes van deze maanden vormen de *Mångså katigå* of den drogen tijd, de zes andere de *Mångså rĕndĕng* of den regentijd. De maanden hebben beurtelings 30 en 29, dus het jaar 354 dagen; in elke Windoe, dat is een tijdkring van vijf jaren, wordt eene dertiende maand van 30 dagen geïntercaleerd, om zoo het aantal dagen der Windoe op 1800 en dat van elke maand gemiddeld op 30 te brengen. Voorts wordt in het dagelijksch leven de tijd verdeeld in weken van vijf dagen; zoodanige week heet *sapĕkĕn* of *sapasar*, marktweek of pasarweek, omdat de markten op onderscheidene (oorspronkelijk waarschijnlijk beurtelings op vijf in een kring liggende) plaatsen naar de dagen van die weken bepaald zijn. De dagen dier pasarweken heeten, evenals die van de jaren der Windoe: 1. Manis of Lĕgi, 2. Pahing, 3. Pon, 4. Wagé, 5. Kliwon. Niet onbekend maar minder gebruikelijk is ook de Woekoe [2] of Boeddhistische zevendaagsche week, wier dagen heeten: 1. Dité, 2. Såmå, 3. Anggårå, 4. Boeddhå, 5. Rĕspati, 6. Soekrå, 7. Toempak. De dag wordt gerekend te beginnen des morgens ten zes ure. Deze tijdrekening

---

[1] De *Doekoens* der Tenggereezen zijn in het bezit van astrologische tafels op plankjes gesneden, waarop deze maanden met de verschillende dagen door teekens staan aangegeven en die door hen geraadpleegd worden om de zoogenaamde goede en kwade dagen aan te wijzen.

[2] Zie over deze Woekoes verder Deel II onder Bali en Lombok en over de tijdrekening der Tenggereezen: de *Bijdragen van het Instituut*, Vierde Volgreeks, Dl. III, blz. 131. Vergelijk verder den *Regeerings-Almanak voor Nederlandsch-Indië*, waarin geregeld de Javaansche tijdrekening van wijlen Dr. A. B. COHEN STUART wordt afgedrukt en ook nog andere bronnen zijn aangegeven.

wordt gesteld eenen aanvang te hebben genomen 15 Aug. 98 n. C. Het tegenwoordige jaartal is 1824.

De Badoewi in Bantam (blz. 412) schijnen ook, met eenige wijziging, deze manier van tijdrekening te volgen. Bij hen heeten de maanden: 1. Ka-asa, 2. Karo, 3. Katiga of Katédja, 4. Ka-opat, 5. Kalima, 6. Ka-anam, 7. Kapitoe, 8. Kadĕlapan, 9. Kasĕlapan, 10. Kasapoeloeh, 11. Hapit lama, 12. Hapit kajoe.

b. De nieuwe Javaansche jaartelling, die geacht wordt 16 Oct. 125 n. C. te zijn begonnen en over een groot gedeelte van Java in gebruik is. De jaren worden vereenigd tot Windoe's of tijdkringen van 7, 12, 20, 32 en 120 jaren; sommige van deze jaren hebben 354, andere 355 dagen; zoodat een jaar gemiddeld 354 dagen 9 uren en $38^1/_2$ seconde is, waardoor deze rekening in 120 jaren éénen dag bij de Mohamedaansche vooruit komt; hetwelk vereffend wordt door de laatste maand van het 120ste jaar eenen dag korter te nemen. Deze vereffening heeft het laatst plaats gehad in het Javaansche jaar 1745. Het jaar wordt verdeeld in 12 maanden, waarvan sommige 29 en andere 30 dagen hebben; en ook in weken van 7 dagen. Deze maanden en dagen dragen dezelfde namen als in de hieronder volgende Javaansch-Mohamedaansche tijdrekening, die over het algemeen met deze veelal verwisseld wordt. Het tegenwoordige Nieuw-Javaansche jaar 1824 is begonnen 5 Juli 1894. De dag vangt aan des morgens ten zes ure.

Deze jaartelling verschilt bij de Soendaneezen drie jaren met de overige Javanen; zoodat de eerstgenoemden thans het jaar 1826 hebben, hetwelk overigens op denzelfden tijd begint en eindigt.

c. De gewone Javaansch-Mohamedaansche jaartelling, die uit maanjaren bestaat, die gemiddeld 354 dagen 7 uren 33 minuten en $38^1/_5$ seconde groot zijn. Men veronderstelt dat het maanjaar en de daarnaar geregelde telling door de Javanen is aangenomen na de algemeene invoering van den Islam op Java, in het Javaansche jaar 1555 of 1633—1634 n. C., doch dat het toen loopende oud-Javaansche jaartal is behouden gebleven en vervolgd, zoodat dit steeds met het ware Mohamedaansche een verschil van 512 jaren bleef opleveren.

Acht jaren vormen eene Windoe of tijdkring, waarin elk jaar eenen bijzonderen van het Arabisch alphabet afgeleiden naam heeft, namelijk: 1. Alip, 2. Ehé, 3. Djim-awal, 4. Djé, 5. Dal, 6. Bé, 7. Wawoe, 8. Djim-akir. Vier zulke Windoes vormen weder eenen tijdkring van 32 jaren, waarin elke achtjarige Windoe weder haren bijzonderen naam draagt, namelijk: 1. Hadi, 2. Santjåjå, 3. Koentårå, 4. Sĕngågårå. Vijftien achtjarige Windoes vormen eenen tijdkring van 120 jaren, die eigenlijk de grondslag van alle berekeningen is.

Het jaar is verdeeld in 12 maanden, genaamd: 1. Soerå of Moharram, 2. Sapar, 3. Rebingoel-awal of Moeloed (Soend. Rabyoel), 4. Rebingoel-akir (Soend. Rabyoel), 5. Djoemadil-awal, 6. Djoemadil-akir (Soend. Dj.-ahir), 7. Rĕdjĕp (Soend. Radjab), 8. Saban of Roewah (Soend. Rĕwah), 9. Ramĕlan ook Poewåså of Påså, 10. Sawal, 11 Doelkangidah of Sélå (Soend. Hapit), 12. Doelkidjah of Bĕsar (Soend. Doelhidjah en Rajagoeng). (Zie volgende bladzijde). Zij hebben beurtelings 30 en 29 dagen; doch in het 2de, 4de en 8ste jaar der achtjarige Windoe, de zoogenaamde schrikkeljaren, heeft de maand Bĕsar 30 dagen. — Hiernevens is ook in gebruik de verdeeling in de op blz. 420 vermelde twaalf Mångså's, die dan eene ongelijke door een soort van zonnewijzer bepaalde lengte hebben, en naar welke inzonderheid de werkzaamheden van den landbouw worden geregeld ([1]).

De week heeft zeven dagen, welke de volgende verbasterd-Arabische namen, met of zonder toevoeging van Dinå (dag; Soend. powé) dragen: 1. Ahad ([2]), 2. Sĕnèn, 3. Sĕlåså, 4. Rĕbo, 5. Kĕmis, 6. Djoemahat of Djoemoengah (Soend. Djoema'ah), 7. Hari Saptoe.

De dag begint des avonds ten zes ure, zoodat b. v. *wĕngi* (Soend. *malèm*) *ahad* (Zondag-avond) onze Zaterdag-avond is; hij is verdeeld in vijf Waqtoe's of stonden, aanvangende op de uren wanneer de Mohamedanen hunne verplichte gebeden doen; zij zijn: 1. Soeboeh, van des morgens 5½ tot des middags 12 ure. 2. Lohor van 12 tot 3½ uur. 3. Asar, van 3½ tot 6 uur. 4. Mahrib (Soend. Magrib), van 6 tot 7½ uur. 5. Ngiså (Soend. Isa), van 7½ uur 's avonds tot 5 ure 's morgens ([3]). Onze uurtelling is aan vele Javanen niet onbekend, doch in hun onderling verkeer geheel buiten gebruik. Zij regelen zich daarbij hoofdzakelijk naar den stand der zon en de waqtoe's, die door het slaan op de *bĕdoeg* (blz. 411) worden aangegeven.

([1]) Met het oog daarop spreken de Javanen van *mångså katigå*, waaronder zij het droge seisoen verstaan, in tegenstelling van *mångså rendeng* den regentijd. Om de bij deze berekening ingeslopen onregelmatigheden te herstellen en voor den vervolge te voorkomen is, te beginnen met 22 Juni 1855, door Pakoe Boewånå VII van Soerakarta, onder den naam van pranåtå-mångså, eene vaste indeeling van het mångsåjaar aangenomen.

([2]) In den omgang met Vreemdelingen wordt voor Zondag ook wel de in het Maleisch gebruikelijke en uit het Portugeesch stammende benaming Hari Domingo of Hari Minggo gebezigd. De Arabische namen der dagen luiden: Ahad, Itsnain, Tsalatsa, Arbó'à, Chemis, Djoema'at en Sabtoe.

([3]) Het begin dezer Waqtoe's is tevens het oogenblik waarop de vijf voor Mohamedanen voorgeschreven gebeden moeten worden verricht.

Het tegenwoordige Javaansch-Mohamedaansch jaar 1824 (Bé) is aangevangen 5 Juli 1894.

Mohamedaansche tijdrekening.

De zuiver Mohamedaansche tijdrekening, die bij alle handeldrijvende stammen in den Archipel, en op Java bij de Arabieren, Maleiers en Bantammers in gebruik is, is aangevangen den 16den Juli 622 n. C. (Juliaansche periode) met Mohameds vlucht van Mekka naar Medina, en draagt den naam van Hédjrah of bij verbastering Hegira (vlucht).

De Hédjrah (Soend. Hidjrah) rekent naar tijdkringen van dertig maanjaren, elke van 12 maanden. Van deze 30 jaren zijn er elf van 355 en negentien van 354 dagen. Het tekort bij den waren maantijd wordt vereffend door intercalatie van éénen dag in de laatste maand van het jaar 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26 en 30 van elken dertigjarigen cyclus; zoodat elk jaar gemiddeld 354 dagen 8 uren 48 minuten $38^1/_5$ seconden groot is.

Het jaar is verdeeld in 12 maanden, genaamd: 1. Moharram, 2. Safar, 3 Rabioe'l-awal of Moeloed, 4. Rabioe'l-akhir, 5. Djoemadi'l-awal, 6. Djoemadi'l-akhir, 7. Rĕdjab, 8. Sjaban, 9 Ramadlan, 10. Sjawal, 11. Dzoe'l-qaïdah, 12. Dzoe'l-hidjah. Zij hebben beurtelings 30 en 29 dagen, behalve in de hierboven opgegevene jaren, waarin de laatste maand ook 30 dagen heeft.

De week heeft 7 dagen (zie Noot vorige bladzijde). Zij beginnen des avonds ten zes ure en worden evenals bij de Javaansch-Mohamedaansche rekening verdeeld in vijf Waqtoe's, waarvan de eigenlijke namen zijn, 1. Soebh, 2. Dloehr, 3. Açar, 4. Mĕgrib, 5. Isja.

Het tegenwoordige jaar der Hédjrah 1312 is begonnen 5 Juli 1894.

De Christelijke tijdrekening.

Deze is op Java althans bij de Hoofden en beambten bekend, en wordt door hen in hunne correspondentie met Europeanen gebruikt, hoewel zij er veelal ook de dagteekening naar de Mohamedaansche rekening bijvoegen. (1)

---

(1) Men zie verder over de tijdrekening op Java: HAGEMAN, *Handleiding tot de kennis der Geschiedenis* enz. *van Java*, Dl. II, blz. 355 en volgd.; *Tijdschr. v. Neêrl.-Indie*, 1843, Dl. II, blz. 147—155 en 659—669, en 1850, Dl. I, blz. 315 en volgd. *Iets over de Javaansche tijdrekening* door J. F. C. GERICKE, in het XVIde Dl. der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap;* alsmede de werken van CRAWFURD, RAFFLES en ROORDA VAN EYSINGA; VETH, *Java*, Dl. I, blz. 497 en bij WILKEN.

Tjondrå Sĕngkålå.

Behalve de gewone uitdrukking der jaartallen door cijferletters, hetzij dan Javaansche of Nederlandsche, treft men in de Javaansche geschriften nog eene bijzondere wijze van voorstelling der jaartallen aan, nu eens om het jaar, waarin het geschrift werd opgesteld, dan eens om dat, waarin eene belangrijke gebeurtenis voorviel, aan te duiden. Zij heet Tjondrå Sĕngkålå (¹) en bestaat in het gebruik van woorden, die elk een zeker cijfer voorstellen en zoo gekozen worden, dat zij niet slechts eenen zin uitmaken maar ook veelal kunnen geacht worden betrekking te hebben op de bedoelde zaak. De cijfers, welke door die woorden worden voorgesteld, moeten van de rechter- naar de linkerhand worden gelezen. Zoo wordt b. v. het jaartal van de verwoesting van Mådjåpahit (1400 Jav. tijdr.) voorgesteld door de uitdrukking:

sirnå	*hilang*	*kĕrtaning*	*boemi*
verdwenen,	verloren (is)	de voorspoed	des lands.
0	0	4	1

Maar dikwijls ook is het hoogst moeilijk den zin der woorden of hunne betrekking tot de door het jaartal aangeduide zaak te ontdekken; zooals in de volgende Sĕngkålå, die het Jav. jaar 1721 aangeeft als dat, waarin een afschrift van het gedicht Manik Måjå vervaardigd werd (²):

roepå	*karnå*	*giri*	*toenggal*
vorm	oor	berg	eenheid.
1	2	7	1

In het dagelijksch leven wordt deze wijze van aanduiding der jaartallen nooit gebruikt.

§ 21. Maatschappelijke toestand.

Standen, rangen en titels.

Men kan bij de Javanen twee hoofdstanden onderscheiden, den adel en den burgerstand, die hunnen oorsprong vinden in den tijd

(¹) Tjondrå beteekent: figuurlijke uitdrukking, en ook afbeelding; sengkålå, tijdrekening, jaartelling. Men zie verder over deze soort van chronogrammen de hierboven genoemde werken van Hageman en Gericke, en ook Raffles, *History of Java, Appendix G.* pag. CIX; op welke plaatsen men tevens eene opgave vindt der woorden, die voor elk cijfer gebruikt worden.

(²) Zie de uitgave van dit gedicht in het XXIVste Dl. der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.*

toen Java door de Hindoes werd overheerscht en dezen daar een geregeld bestuur invoerden, waarbij het land in een aantal gewesten werd verdeeld, die, hetzij gelijktijdig of achtereenvolgens, deels als zelfstandige rijkjes deels als onderdeelen (provinciën of Regentschappen) van grootere door Hindoesche Vorsten of familieleden van deze werden bestuurd. Ook de bestuurders der kleinere onderdeelen (Districten) behoorden tot het overheerschende ras; en de betrekking van Dorpshoofd was waarschijnlijk de hoogste, waartoe een oorspronkelijke Javaan kon opklimmen, gelijk zulks thans het geval is met de Sasaks (oorspronkelijke bevolking) op Lombok, waar ook alle hoogere waardigheden door Balineezen (Hindoes) worden bekleed. Deze bestuurders vormden den adel en waren van hoogeren of lageren stand naarmate van hunne nauwere of verdere verwantschap met den Vorst en van de kaste, waartoe zij behoorden; en van hen is ook de tegenwoordige Javaansche adel afkomstig ([1]).

De vorstelijke of adellijke titels zijn voornamelijk de volgende:

De Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta voeren den titel respectievelijk van *Soesoehoenan* en *Sultan* ([2]) of *Soeltan*. Hun volle titels luiden: *Pakoe Boewånå* (spijker der wereld), *Sénåpati ing ngalågå* (opperbevelhebber in den oorlog), *Ngabdoer Rahman* (dienaar des Barmhartigen), *Sajidin* (Sjah-din = heer van den eeredienst), *Panåtågåmå* (heer van den godsdienst), *de Xde* en *Hamangkoe-boewånå* (wereldbestuurder), *Sénåpati ing ngalågå Ngabdoer Rahman Sajidin Panåtågåmå Kalifatoelah* (stedehouder Gods), *de VII*. Zij worden ook wel *Pakoeningalam* (wereldspijker) of *Pakoeboewånå* (id.) genoemd. Tot of van hen sprekende zegt de Javaan *Sampéjan dalĕm* (Uwe of Zijne Majesteit) of *Ingkang sinoehoen* (Zijne Majesteit) en *Sinoehoen* (Sire).

De oudste wettige gemalin van den Vorst heet Ratoe, terwijl de overige wettige vrouwen den titel van *Radèn ajoe* voeren. De echte zonen van den Vorst heeten gedurende hunne kindsheid Radèn Mås Goesti, de onechte Radèn Mås of Radèn Bagoes; volwassen zijnde heeten zij Goesti Pangéran, de onechte Bĕndårå Pangéran, beiden ook wel met toevoeging van Arjå of Arijå; de oudste der echte zonen heet dan, als Kroonprins, Goesti Pangéran Adipati Anom; de oudste der onechte zonen, Pangéran Ngabéhi. De titel Pangéran Adipati wordt verleend aan Pangérans van hoog aanzien, en ook

---

([1]) Over den oorsprong van den Javaanschen adel zie men o. a. het *Tijdschr. van Neérl.-Indië*, 1868, Dl. II.

([2]) De titel Soeltan is niet Javaansch maar Arabisch, en hem door het Nederlandsche bestuur gegeven.

gevoerd door de Onafhankelijke Prinsen Mangkoe Negârâ en Pakoe Alam. De dochters van den Vorst hebben zoolang zij ongehuwd zijn den titel van Goesti Radèn Adjĕng en nà de besnijdenis (zie § 24) dien van Goesti Radèn Ajoe, wanneer zij n.l. eene Ratoe tot moeder hebben; anders heeten zij steeds Bĕndârâ Radèn Adjĕng. Bij haar huwelijk krijgen zij den titel respectievelijk van Goesti Kangdjĕng Ratoe en Bĕndârâ Radèn Ajoe; Radèn Ajoe of Radèn Adjĕng heeten ook de kleindochters, achterkleindochters en onechte dochters van den Vorst wanneer zij gehuwd zijn, en de vrouwen der Regenten, wier dochters Radèn Adjĕng heeten. De kleinzonen van den Vorst dragen gedurende hunne kindsheid, voordat zij tot Pangéran verheven zijn, den titel van Radèn Màs, en na bereikte meerderjarigheid dien van Radèn Màs Arijâ, de achterkleinzonen, indien hun vader Pangéran is, dien van Radèn Arijâ of Radèn Rijâ. De achter-achterkleinzonen van den Vorst heeten Radèn Màs Pandji. De zonen van een Radèn Màs Arijâ, Radèn Arijâ of Radèn Màs Pandji heeten in hunne kindsheid Radèn Bagoes, later alleen Radèn; de zoon van een Radèn is als kind Màs Bagoes, later alleen Màs, hetgeen de laagste adellijke titel is. Pangéran Kamisĕpoeh is de titel van eenen jongeren echten broeder van den Vorst, of anders van een anderen hoog aanzienlijken Pangéran, die het hoofd is der overige Pangérans behalve van den Kroonprins; overigens heeten de jongere broeders van den Vorst Arijâ.

Tot of van een Prins en de hoogste ambtenaren sprekende zegt de Javaan *Pandjĕnĕngan dalĕm* (Uwe hoogheid) en *Dalĕm* (Zijne hoogheid).

Ngabéhi is mede een titel van rang, doch die op zichzelven geenen graad van bloedverwantschap met den Vorst aanduidt; hij wordt gegeven aan personen, die reeds eenigen adellijken titel, als Pangéran, Radèn of Màs, bezitten.

Rânggâ is insgelijks een titel van rang, lager dan Ngabéhi; hij wordt ook door de Onder-regenten gevoerd. Màs is een titel, dien men niet slechts aan de bovengenoemde adellijken geeft, maar ook wel aan personen die door rijkdom of aanzien boven de menigte uitmunten; Kjahi of Ki zegt men, zonder onderscheid van rang, tegen bejaarde mannen en Njahi tegen bejaarde vrouwen, met welk laatste woord ook de bijzit van een Europeaan betiteld wordt. In gewone gevallen met elkander sprekende zeggen de Javanen tegen eenen man of broeder van ouderen leeftijd Kang, en tegen eene oudere vrouw of zuster Bak-ajoe of Joe. Is de aangesprokene jonger dan bezigt men in beide gevallen *Adi* of *Di*, waarmede de Javaan

ook zijne vrouw aanspreekt; de meerdere van zijne mindere sprekende plaatst Si voor diens naam ([1]). Zijnen Regent duidt de Javaan gewoonlijk aan door de uitdrukking »den Kangdjĕng," welk laatste woord eigenlijk eene soort van voorvoegsel is, dat bij den titel van voorname personen behoort. ([2])

Vorsten verleenen soms aan dezen of genen hunner bloedverwanten uit bijzondere gunst eenen hoogeren titel dan hem van rechtswege toekomt; doch het verheffen van niet-adellijken tot den adelstand heeft nimmer plaats. Zoodanige verhooging van rang wordt ook wel door het Gouvernement wegens bijzondere verdienste geschonken. Zie blz 370. In de Soendalanden zijn daarvoor de titels Dĕmang, Rangga en Kandoeroewan gebruikelijk.

Uit deze edelen werden vroeger door de Javaansche Vorsten de aanzienlijke rijksbeambten gekozen, alsmede de Hoofden der verschillende gewesten en hunner onderdeelen; en ook nog heden zijn de Regenten en de meeste Districtshoofden adellijke personen. Voorname Inlandsche ambtenaren en in 't algemeen zij die tot den adelstand behooren, worden ook met *Prijaji* (Kr. Prijantoen) betiteld.

Behalve deze titels van adeldom hebben de ambtenaren ook nog hunne ambtstitels, die dan aan den eersten worden toegevoegd. Zoo is Adipati of bij verkorting Dipati een titel, dien men het best door Hoofdregent of Opperlandvoogd zoude kunnen vertalen, en die dus aan den Kroonprins wordt gegeven (blz. 425) en ook aan den Rijksbestuurder, welke Radèn Adipati heet. Boepati of Heer is de titel van het Hoofd van eenig gewest, bepaaldelijk in de Vorstenlanden. De titel der Regenten is Radèn Toemĕnggoeng; zij kunnen echter ook tot Radèn Adipati en zelfs tot Pangéran verheven worden (blz. 370). Patih is een titel in rang volgende op dien van Radèn Toemĕnggoeng

---

([1]) *Kang* is een verkorting van *Kakang* (oudere broeder) en *Bok* van *Embok* (moeder). *Adi* beteekent jongere broeder of zuster. Over *Si* vergelijke men het *Javaansch Woordenboek*. Vrouwen spreken hunne mannen meest met *Kjahi* aan. Aan de hoven wordt *Kang* door *Kang mas* en *Di* door *Di mas* of *Di-adjeng* vervangen. Bij de Javanen bestaat ook nog het gebruik om getrouwde mannen en vrouwen met den naam van hun eerste kind, onder bijvoeging van bapak of pak (vader) en boq (moeder) te benoemen, als pak-Sidin = vader van Sidin.

([2]) Men zie verder over de Javaansche rangen en titels, welk ingewikkeld onderwerp hier niet uitvoeriger kan worden behandeld: *Tijdschrift voor de Indische taal-, land- en volkenkunde*, Jaarg. I, Afl. 12; *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1846, Dl. IV, blz. 253; *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XVI; VETH, *Java*; *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. VI; *Een en ander over den Javaanschen adel*, door J. GRONEMAN (*Indische Gids*, 1886, blz. 880); *Javaansche rangen en pajoengs*, door denzelfde (*Indisch Aardrijkskundig Genootschap*, 1882—83, afl. IV), en vooral L. W. C. VAN DEN BERG, *De Inlandsche rangen en titels op Java en Madoera*. Batavia, 1887.

(blz. 370). Wĕdånå is de gewone titel der Districtshoofden; in de Vorstenlanden behoort die echter ook aan andere ambtenaren (blz. 375). Kliwon, Panèwoe, Panèkĕt, Mantri, Dĕmang, Loerah, Bĕkĕl, enz. zijn titels van ondergeschikte ambtenaren, doch die niet overal op Java dezelfde betrekking aanduiden. In den tweeden en derden persoon wordt voor de hoogere titels het woord *djèng* of *kangdjèng* geplaatst. Ook tegenover voorname Europeanen is dit woord gebruikelijk.

Het bovenstaande geldt in hoofdzaak de eigenlijke Javanen. Bij de Soendaneezen voeren de adellijken den titel *Rahadèn* of *Radèn*, terwijl hunne afstammelingen uit huwelijken met niet-adellijken geboren *Santana* worden genoemd en verschillende titels als *Asèp*, *Agoes*, *Mas*, enz. voeren. Het Javaansche *Kjahi* wordt hier door *Kai* en *Ki*, en het eveneens bovenvermelde *Njahi* door *Njai* en *Nji* vervangen. In enkele deelen van Westelijk-Java zijn nog verscheidene andere titels in zwang.

Het onderscheid van rang tusschen dezen adel en den burgerstand, en ook tusschen de verschillende trappen van den adel, is zeer scherp geteekend en wordt met de meeste nauwkeurigheid in het oog gehouden; zoodat de mindere zijnen meerdere nooit zonder het maken van diepe plichtplegingen (*sĕmbah*) naderen, zich nooit in eene staande houding maar slechts nedergehurkt voor hem plaatsen, en niet anders dan de Kråmå-taal (blz. 402) tot hem zal spreken, terwijl hij door den meerdere steeds in de Ngoko-taal wordt beantwoord.

Tusschen de niet-adellijken of de lieden uit den burgerstand bestaat veel minder onderscheid van rang en bepaalt zich dit hoofdzakelijk tot het verschil, dat uit de meerdere of mindere gegoedheid der personen noodzakelijk voortvloeit. Zoo kunnen de bewoners van een dorp worden onderscheiden in vier klassen, namelijk: 1°. de leden van het dèsa-bestuur; 2°. de gegoede volksklasse; 3°. de gewone landbouwers; 4°. de *wong mondoq* (Mal. *orang mĕnoempang*). Het dèsa-bestuur bestaat uit de personen vermeld op blz. 372. De gegoede volksklasse zijn diegenen, uit welke het dèsa-bestuur gekozen wordt. De gewone landbouwers (*wong tani*, soms *koeli tani*; Soend. *djalma tani* of *ahli tani* (¹)) zijn dezulken, die minder gegoed zijn dan de vorigen en niet voor het dèsa-bestuur in aanmerking komen.

(¹) In Banjoemås noemt men hen ook wel *gogol*, door welk woord elders de meer gegoeden van het dorp worden aangegeven.

De eigenlijke volksklasse, de zoogenaamde »kleine man", wordt bij de Javanen *Wong-tjilik* en bij de Soendaneezen *Djalma leutik* (kleine of geringe menschen) genoemd.

De *wong mondoq*, die slechts in groote dèsa's worden aangetroffen, hebben geen landbezit, oefenen een ambacht uit, of leven van hetgeen zij als *boedjang* (daglooner) verdienen. ([1]) De van oudsher in een dorp gevestigde families worden in onderscheiding van de *wong mondoq* (Soend. *Boenijaga*), die van elders gekomen zijn, ook *wong sikĕp* (Soend. *Priboemi*) genoemd.

In de zuiver Javaansche maatschappij maakten de krijgslieden geenen afzonderlijken stand uit. Als de omstandigheden het vorderden werden alle weerbare mannen (wong sikĕp), die aan den landbouw konden onttrokken worden, door den Vorst onder de wapenen geroepen en aangevoerd door hunne Hoofden, die dan naar hunne verschillende rangen als bevelhebbers optraden. In tijd van vrede werd gewoonlijk slechts een klein aantal manschappen in dienst gehouden, hoofdzakelijk om als lijfwachten de staatsie van den Vorst te vergrooten. Tegenwoordig bepaalt de Javaansche krijgsmacht zich tot de troepen, opgegeven op blz. 189.

Ook de Priesters maken geen afzonderlijken stand of kaste uit. Ieder gewoon Javaan, die daartoe lust gevoelt, kan Priester worden, waarvoor hij slechts weinig opleiding noodig heeft, en waartoe het vooruitzicht op een gemakkelijk leven veelal de voornaamste drijfveer is. ([1])

Woonplaatsen, woningen, tjatjahs, huisgezinnen.

De Dèsa's (*doesoen*; zie boven blz. 372) of dorpen der Javanen liggen altijd zoo geheel in boschjes verscholen, dat men voor daarin

---

([1]) Het schijnt hier de plaats te zijn om met een enkel woord gewag te maken van een nog weinig bekend gedeelte der bevolking van Java, de *Kalangs*.

In Soerakarta maakten vroeger de Kalangs het gild van werklieden uit, die voor het kappen en vervoeren van het hout uit de bosschen van den Soesoehoenan hadden te zorgen; thans verstaat men daar onder dat woord de beambten, die, onder een Toemenggoeng Wedånå, het toezicht hebben over de hoftimmerlieden.

Maar buitendien bestaat er op Java een afzonderlijke volksstam, de Kalangs (*Wong Kalang*), die over geheel Midden- en Oost-Java verspreid zijn, en zich zooveel mogelijk afgescheiden houden van de overige bevolking, die hen dan ook eenigszins als paria's beschouwt. Hunne afkomst schuilt nog in het duister; volgens de overlevering stammen zij af van eene vrouw en eenen hond. Zij hebben verschillende gebruiken en plechtigheden, afwijkende van die der overige Javanen, en omtrent welke zij zeer geheimzinnig zijn, doch die zij nevens de voorschriften van het Islamisme onderhouden. Waarschijnlijk werden oorspronkelijk uit deze lieden de houthakkers van den Soesoehoenan genomen; thans is dit althans zeker niet meer uitsluitend het geval. Men zie over de Kalangs het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXIV, blz. 421; en VETH, *Java*, Dl. III, blz. 579.

te zijn doorgedrongen geene woningen kan ontdekken ([1]). Deze dorpsboschjes zijn omgeven met eene ondoordringbare levende heining van reusachtige bamboesstoelen, bij duizenden dicht nevens elkander geplant, en die eene hoogte van 40 tot 70 voet bereiken; slechts hier en daar verleent eene opening den toegang tot het dorp, waarin de huizen zonder eenige orde zijn opgeslagen. In de Soenda-landen (en zoo ook in de meeste Javaansche dorpen) ligt in het midden een open plein (aloen-aloen), waarop een enkele waringinboom (Soend. tjaringin) staat, en aan hetwelk de woning ligt van het Dorpshoofd en de *masdjid* (*mĕsigit*, moskee) of *langgar* (kapel), die in elke belangrijke dèsa gevonden wordt.

Wanneer door het toenemen der bevolking de dèsa te klein wordt, en verder afgelegene gronden moeten worden ontgonnen, wordt op eenigen afstand een gehucht (*doekoeh*, *padoekoehan*, *tjantèlan*; Soend. *tjantilan*) aangelegd, dat als tot de moederdèsa behoorende beschouwd wordt en aan het dèsabestuur onderworpen blijft, totdat het genoegzame uitbreiding heeft bekomen om eene zelfstandige gemeente te vormen.

In de Soenda-landen heeft men geene dèsa's maar slechts kampoengs (Soend. *lĕmboer*) of buurten, die hoogstens een twintigtal huisgezinnen bevatten. Eenige van deze kampoengs met hare onderhoorige gehuchten (Soend. *babakan*) vormen dan eene *kaloerahan* of gemeente, bestuurd door eenen Loerah (blz. 373).

De negeriën (*nagari*, *nagårå* of, indien de Regent er woont, ook wel koetå) of hoofdplaatsen ([2]) zijn op grooter schaal maar overigens nagenoeg op dezelfde wijze als de dèsa's ingericht. Het zijn vereenigingen van kampoengs of wijken, die door levende of gevlochten bamboezen *pagars* (pagger, heiningen) omgeven zijn, achter welke de woningen in het geboomte verscholen liggen. Tusschen deze kampoengs loopen breede, veelal rechte met kleine riviersteentjes begrinte, straten (Jav. Soend. *loeloeroeng*), welke uitkomen op den aloen-aloen aan welks zuidzijde de *dalèm* of woning van den Regent staat, en aan de westzijde de masdjid met het front naar het oosten gekeerd.

De huizen (*grijå*, *omah*; Soend. *imah*) ([3]) der gewonen Javanen

---

([1]) Zie *Iets over de Javaansche dèsa* door C. POENSEN in de *Mededeelingen*, Deel XXXVII, blz. 226 en volgd. Vergelijk ook *Mededeelingen*, Deel XIX, blz. 101 en ook bij VETH.

([2]) In de Soendalanden staan bij den ingang der hoofdplaatsen aan beide zijden van den weg twee hooge steenen pilaren, *katja-katja* genaamd.

([3]) Zij dragen overigens nog verschillende benamingen naar de wijze van hunnen bouw. Zie de uitvoerige beschrijving daarvan bij VETH, *Java*, Dl. I, blz. 592.

zijn geheel van bamboes vervaardigd of, bij gebrek aan bamboes, van houten stijlen met wanden van kadjangmatten (gevlochten *nipah*), en gedekt met *atap* (Jav. atĕp; Soend. ateup) van *nipah*-bladeren of *alang-alang*, somtijds ook met eene soort van houten of bamboezen dakpannen, *sirap* geheeten. of ook met midden doorgespleten bamboes van 5 of 6 voet lang (Soend. talahab), waarvan eene laag met de holle zijde naar boven naast elkander wordt gelegd en daarover eene andere laag met de bolle zijde naar boven. Het dak steekt 5 of 6 voet vóór den wand uit, rust met zijn uiteinde op palen, en vormt zoo een afdak of gaanderij (Soend. *tĕpas*), waaronder de huiselijke bezigheden worden verricht. Het huis bestaat gewoonlijk uit twee afdeelingen of vertrekken en heeft in den regel geene vensters, maar ontvangt zijn licht door de deur; de eene afdeeling dient tot zitplaats, de andere tot slaapplaats. Bij de Soendaneezen is de vloer veelal 2 of 3 voet boven den beganen grond, en de ruimte daartusschen (*kolong*) in vakken afgedeeld, waarin kippen, eenden en geiten haar verblijf hebben; eene soort van opstap (*golodog*) geeft dan toegang tot de woning. Bij de Javanen daarentegen is de grond zelf de vloer der woning, en genoemde huisdieren vinden in afzonderlijke hokken hunne plaats. Bij vele woningen is nog een klein afdakje voor keuken (*pawon*; Soend. *dapoer*). Bij de Soendaneezen kookt men ook wel in het huis zelf op een aarden fornuis (*awoe*). Naast het huis bevindt zich eene met palen omheinde ruimte, waarin des nachts de buffels worden opgesloten. Bij elke woning is een stuk gronds, dat door den eigenaar met zorg bebouwd en met vruchtboomen, groenten en bloemen beplant is; en het geheele erf (*pĕkarangan* of *pomahan*) waarop gewoonlijk zich ook nog eene rijstschuur (Jav. *loemboeng*; Soend. *leuit*) bevindt, is met eene omheining van bamboes of ander struikgewas omgeven. Steenen huizen (*omah gĕdong*) worden zelden door de gewone Javanen en Soendaneezen bewoond. Op de hoofdplaatsen begint men echter langzamerhand zulke huizen te bouwen en is het dekken met pannen (Jav. *gĕntèng*; Soend. *kĕntèng*) gebruikelijk; op sommige plaatsen, b. v. Soeråbåjå en Sĕmarang, is het dekken met pannen als politiemaatregel voorgeschreven.

De grootte en hoedanigheid der woningen verschilt natuurlijk eenigszins naarmate van de gegoedheid des bezitters; die der Ambtenaren en Dorpshoofden zijn gedeeltelijk van hout. De woningen (*Dalĕm*; Soend. *Padalĕman*) der Regenten en die der Districtshoofden, welke natuurlijk alleen in de hoofdplaatsen worden aangetroffen, zijn op veel grootere schaal aangelegd en nagenoeg overal van steen

opgetrokken; zij hebben vóór zich eene *pandåpå* (Soend. *balé*), zijnde eene rondom opene gaanderij of een op palen rustend dak, die als gehoorzaal en ontvangkamer dient. Het voornaamste uitwendige sieraad van deze gebouwen bestaat in snijwerk, dat aan de stijlen, enz. somtijds zeer sierlijk is aangebracht. Zulk gebeeldhouwd houtwerk behoort dan niet geverfd te worden, maar is nu en dan verguld. (¹)

Van de Kratons (*Kadatons*) of paleizen der Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta is eene beschrijving en afbeelding gegeven op blz. 335.

De Masdjids verschillen in grootte en bouwstoffen naar de plaatsen waar zij gevonden worden; in de hoofdplaatsen zijn zij dikwijls van steen gebouwd, terwijl zij in de gewone dèsa's van hout of ook wel gedeeltelijk van bamboes vervaardigd zijn. De Langgar of kapel, die niet slechts in elk dorp maar dikwijls ook nog op het erf van aanzienlijke Javanen gevonden wordt en tevens tot schoolgebouw dient, is eene eenvoudige hut van één vertrek, met een dak van atap, dat op ruw gekapte stijlen rust, met wanden van gevlochten bamboes, aan de voorzijde somtijds geheel open en anders voorzien van eenen ingang, die tevens tot venster dient en door een luik gesloten wordt; de bamboezen vloer is drie voet boven den grond.

Het huisraad van den gewonen Javaan is hoogst eenvoudig. Zijn bed (*patilĕman*, *pasaréjan;* Soend. *hĕnggon hées* en *pakoelĕman*) is eene *tikar* (Soend. *samah*) of mat en een met kapok (blz. 102) gevuld kussen (*bantal;* Soend. *anggĕl*), waarvóór veelal een eigen geweven stuk katoen als behangsel of draperie dient. Meer gegoede inlanders slapen ook wel op een met kapok gevulde matras (*kasoer*). Het voornaamste meubel is eene *balé-balé* of *ambèn* (Soend. *bangkoe*), zijnde eene van bamboes gevlochten rustbank, die tot zit- en ligplaats dient. Stoelen en tafels gebruikt hij gewoonlijk niet, maar zit bij den maaltijd bij voorkeur met onder het lichaam gekruiste beenen op den grond op een matje (*klåså*, *lanté* of *lampit;* Soend. *samak*, *amparan*), waarop de spijzen in aarden schotels op een houten blad worden nedergezet. Lepels en messen heeft hij, doch geene vorken, daar hij zijne vaste spijzen met de vingers naar den mond brengt. Voor borden dienen hem veelal pisang- of andere boombladeren. Voeg hierbij eenige potten en pannen voor de bereiding zijner spijzen, eenige van bamboes of pandanbladeren gevlochten mandjes, een *loempang* of *lĕsoeng* (Soend. *lisoeng*) of rijstblok om zijne padi te ontbolsteren, een eenigszins komvormigen steen om

(¹) Zie over Javaansche woningen en erven nog de *Mededeelingen*, Deel XIX.

de sambal in fijn te wrijven, een sirihdoos (*pakinangan;* Soend. *pasirihan*) en spuwbakje (*pakĕtjohan*, *pahidon* of *pangidon;* Soend. *patjidoehan* en *tampolong*), een spinnewiel (Jav. *djontrå;* Soend. *kintjir*) en weefgetouw (Jav. *abahabahttĕnoenan;* Soend. *pakara*), benevens de gereedschappen voor den akkerbouw, en de Javaan bezit alles wat hij voor zijn dagelijksch gebruik noodig heeft. Bij de aanzienlijken, die zeer op praalvertooning gesteld zijn, heerscht in dit alles grootere weelde; en schoon de voorwerpen, welke zij gebruiken, grootendeels van dezelfde soort zijn, zijn de stoffen, waaruit zij bestaan, kostbaarder. Bovendien worden tegenwoordig de woningen der Regenten en Hoofden meestal, ten minste gedeeltelijk, op Europeesche wijze gemeubeld, waarbij doorgaans meer pracht en overdaad dan goede smaak wordt aan den dag gelegd.

De bevolking eener dèsa is verdeeld in belastingschuldige huisgezinnen, welke den naam dragen van Tjatjah (Soend. *somah*), d. i. gedeelten of familiën, bestaande uit het familiehoofd, zijne bloedverwanten en de van hem afhankelijke arbeiders; van welke laatsten het getal grooter of kleiner is, naarmate van het aandeel in de rijstvelden (*tjatjah sawah*), waarover het familiehoofd kan beschikken. Gemiddeld bestaat zoodanige Tjatjah uit twintig tot vijfentwintig personen. Het Hoofd der Tjatjah geniet jaarlijks, naar gelang van de vruchtbaarheid, de helft of $^2/_5$ van den oogst van alle daaraan behoorende rijstvelden. ([1])

De eigenlijke huisgezinnen zijn bij den gewonen Javaan, die slechts éene vrouw heeft, gewoonlijk niet zeer sterk, en tellen zelden meer dan vijf of zes personen. Eene voorname oorzaak hiervan is, dat de kinderen reeds zeer vroeg het ouderlijk huis verlaten om in het huwelijk te treden, hetwelk bij de zonen reeds op hun vijftiende of zestiende jaar en bij de dochters nog een paar jaren vroeger plaats heeft.

De aanzienlijke Javaan maakt veelal gebruik van de vrijheid, die de Islam hem toekent, om meer dan éene vrouw te huwen. Bij de Vorsten en Regenten is dit doorgaans het geval; en dezen hebben somtijds boven het geoorloofde viertal echte vrouwen (van welke echter altijd éene als de voornaamste en als 't ware de officiëele

---

([1]) Deze verdeeling in *Tjatjahs* of belastingschuldigen, en dus grond bezittende familiën, was reeds in de Hindoeperiode in het rijk Mendang Kamoelan (omstreeks de 12de eeuw) in zwang. Zie *Blik op het bestuur van Ned. Indië onder den Gouverneur Generaal* VAN DEN BOSCH, *voor zooverre het door denzelven ingevoerde stelsel van Kultures op Java betreft*, blz. 7, en *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1864, Dl. II, blz. 261. Bij de Soendaneezen verstaat men onder *tjatjah* de gewone volksklasse.

wordt beschouwd) nog eenige bijwijven (*goendik* of *selir*; Soend. *goendik* en *parĕnjahi*), die mede in den Kraton of Dalĕm gehuisvest zijn; de samenwoning met deze wordt als geoorloofd beschouwd, en ook de kinderen uit deze vereenigingen gesproten worden door den vader erkend en dragen titels, hoewel van minderen rang dan die der wettige vrouwen.

Dat bij den gewonen Javaan de veelwijverij niet in zwang is, is gedeeltelijk toe te schrijven aan het bezwaar, dat het onderhoud van eene daardoor natuurlijk veel grooter wordende huishouding oplevert; en gedeeltelijk aan de gemakkelijkheid waarmede echtscheidingen worden toegestaan, waartoe het verlangen van den man voldoende is (§ 24).

Landbezit in Midden-Java.

De geheele inrichting der oude Javaansche maatschappij berustte op het beginsel, dat de Vorst zich beschouwt als eigenaar van den grond ([1]) en dezen aan zijne onderdanen in leen of in gebruik afstaat tegen betaling hunnerzijds van zekere pacht of landrente, bestaande in $^1/_5$ gedeelte der producten of de waarde daarvan, of wel in heerendiensten tot hetzelfde bedrag berekend. Ook de bezoldiging der ambtenaren bestond in het vruchtgebruik van eene zekere uitgestrektheid gronds, gelijk dit laatste nog in de Vorstenlanden het geval is (zie blz. 350 en 355). In zijne volle kracht werkte dit stelsel over geheel het middelste gedeelte van Java; terwijl het in de Soendalanden en het uiterst oostelijke gedeelte des eilands aanmerkelijk gewijzigd was en nog is, gelijk wij hieronder zullen zien. Ook schijnen de Javaansche Vorsten hun eigendomsrecht niet te hebben doen gelden op woeste gronden; althans de oude Javaansche wetten kennen den eersten ontginner van een stuk woesten grond na drie jaren den wettigen eigendom daarvan toe, behoudens zijne verplichting om van dien tijd af de gewone belasting aan den Vorst op te brengen.

Het Nederlandsche Gouvernement, in de plaats der Javaansche Vorsten als Souverein opgetreden, heeft dit beginsel gehandhaafd en de rechten van den grondeigendom aan zich gehouden. Het geeft dus de landerijen in gebruik aan de bevolking tegen eene landrente over-

([1]) Wij gebruiken de uitdrukking »zich beschouwt", omdat de ware aard van het landbezit of den grondeigendom op Java nog geenszins eene geheel uitgemaakte zaak is. Men zie daarover onder anderen: LEVYSSOHN NORMAN, *De Britsche heerschappij over Java*, blz. 216 en volgg. *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, Dl. I, blz. 47 en volgg. RAFFLES, *Hist. of Java.* CRAWFURD, *Ind. Arch.* enz.

eenkomstig de *adat* (oud gebruik) ([1]). Het Gouvernement verdeelt echter, evenals vroeger de Vorst, die gronden niet onder de bevolking hoofd voor hoofd, noch ook onder de familiehoofden, maar onder de dèsa's of dorpen; zoodat aan elke dèsa eene uitgestrektheid gronds is toegewezen zooveel mogelijk naar evenredigheid van hare grootte (communaal grondbezit). De dèsa is dus tegenover het Gouvernement de individu, die ook voor het bedrag der landrente en heerendiensten wordt aangeslagen, waarvan de verdeeling onder de ingezetenen aan het dorpsbestuur wordt overgelaten. Alleen in de Preanger-Regentschappen geschiedt de aanslag sedert 1873 niet dèsa's-gewijze maar individueel.

Tusschen de drie eerste klassen van dorpsbewoners (blz. 432) worden jaarlijks door het dèsabestuur alle tot eene dèsa behoorende gronden verdeeld, naarmate van ieders rang en van de lasten, welke dienovereenkomstig op hem rusten ([2]). Voor eene geregelde verwisseling der meer of minder vruchtbare gedeelten wordt daarbij gezorgd. In de dèsa's, welke eene zoo groote uitgestrektheid gronds hebben dat elk inwoner steeds een goed en groot stuk lands bebouwen kan, wordt de jaarlijksche verdeeling somtijds met onderling goedvinden nagelaten, en kan een akker jaren lang bij denzelfden persoon in gebruik blijven totdat veranderde omstandigheden eene nieuwe verdeeling noodzakelijk maken. Wanneer zich vreemdelingen wegens huwelijk of andere redenen in eene dèsa vestigen, of jongelingen daarin tot den mannelijken leeftijd komen, dan deelen ook beiden in de lasten en rechten der overige bevolking, en bij de eerstvolgende jaarlijksche verdeeling der gronden wordt hun een aandeel toegewezen, waardoor natuurlijk dat der overige bewoners zooveel kleiner wordt. Alleen wanneer de akkers daardoor te klein zouden worden om in de behoeften der gebruikers te voorzien, moeten de nieuw aangekomenen wachten tot er door sterfgeval of vertrek akkers beschikbaar komen, en tot zoolang op eene andere wijze hun onderhoud zoeken, hetgeen gewoonlijk geschiedt door in eene naburige dèsa, die ruim van grond voorzien is, akkers te huren (*mĕrapat*) of op eenigen afstand een gehucht aan te leggen, waarvoor dan natuurlijk woeste grond moet worden ontgonnen.

De Javaan is dus in het grootste middelste gedeelte des eilands niet de eigenaar van den grond, welken hij bebouwt, maar heeft

([1]) Zie hierover verder blz. 442.

([2]) Van daar dat deze communale gronden soms *koewoe* (ergens tijdelijk verblijf houden) genoemd worden.

dien in den regel slechts voor een jaar in gebruik tegen betaling van een daaraan geëvenredigd deel in de grondbelasting (Landrente). De gronden zijn daarvoor verdeeld in tien klassen, naarmate van de gemiddelde waarde der daarop geteelde producten; de landrente, jaarlijks per bouw (*bahoe*, 500 ☐ Rijnl. roeden of 7096,5 ☐ meters) verschuldigd ([1]), bedraagt voor de 1ste klasse *f* 20, voor de 2de *f* 18, en zoo vervolgens tot *f* 2 voor de 10de klasse ([2]). Hij heeft echter ook eenigen particulieren grondeigendom, namelijk de plek in de dèsa, waarop zijn huis staat met het daarbij liggend tuintje, waarin hij vruchtboomen en groenten kweekt. Bovendien kan hij zijn landbezit vermeerderen door ontginning van woeste plaatsen in bosschen of gebergten tot het aanleggen van droge rijstvelden (*tĕgal*), moestuinen of dergelijke. Deze gronden, *troekahan* genoemd, zijn zijne wettige en erfelijke bezitting, waarover hij naar goedvinden kan beschikken (erfelijk individueel grondbezit). Ook wanneer hij in den omtrek van zijne dèsa een onbebouwd stuk grond tot een sawahveld (*sawah jåså*, *s. poesåkå* of *s. Boedhå*) kan aanleggen, blijft dit het wettig eigendom van hem en zijne nakomelingen zoolang er de (na de drie eerste jaren) verschuldigde landrente van wordt betaald; alleen bij gebreke hiervan, of wanneer de eigenaar de dèsa metterwoon verlaat, vervalt zoodanige grond aan de dèsa en wordt met de overige sawahvelden onder de bevolking verdeeld ([3]). Overigens worden de individueel bezeten gronden *sawah pandĕngan* en die in communaal gebruik *sawah kongsèn* geheeten.

De hierboven vermelde wijze van grondbezit, of liever grondgebruik, die in de hoofdtrekken eveneens op Ceilon en in Hindostan wordt aangetroffen ([4]), is ongetwijfeld door de Hindoe-overheerschers op Java ingevoerd en was daar zoo in het volksleven ingeweven, dat de Islam bij zijne verschijning en trapsgewijze ontwikkeling er niet

---

([1]) Een halve bouw heet *loepit;* de bouw wordt ook wel verdeeld in vijf vakken, elk van 100 ☐ Rijnl. roeden, die dan *kotak* genoemd worden.

([2]) De Landrente wordt thans betaald van alle beplante gronden, ook van tuinen en nipahbosschen. Vrijgesteld zijn de kleine woonerven, gronden die niet meer dan *f*10 per bouw opleveren, nieuw ontgonnen en beplante velden gedurende drie jaren, en de perdikan-dèsa's (zie blz. 372).

([3]) Het schijnt dat de Europeesche ambtenaren somtijds de adat in dit opzicht verkeerd hebben uitgelegd, door aan den ontginner van eene sawah slechts gedurende de drie eerste jaren het individueel genot van den grond te laten en dien daarna onder den gemeenschappelijken dèsagrond op te nemen; hetgeen evenzeer met de Javaansche als met de Mohamedaansche rechtsbegrippen te dien aanzien strijdt. Zie *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, Nieuwe Volgreeks*. Dl. VI, blz. 273 en 277.

([4]) Zie o. a. De Warren, *l'Inde Anglaise en* 1843. Ed. de Bruxelles, 1844. Tom. IV, p. 132 suivv.; of van de Nederlandsche vertaling, Dl. II, blz. 154.

bij machte was in dien toestand eene geheele verandering te brengen; te minder daar hoofdzakelijk alleen de eerste verkondigers van de nieuwe leer Arabieren waren, maar overigens de Javanen bekeerd werden door landgenooten, die aan den bestaanden toestand gewoon waren. Men moest zich dus wel vergenoegen met de hoofdzaak onveranderd te laten en alleen bijzaken naar de beginselen van het Mohamedaansch recht te wijzigen; hetgeen te gemakkelijker kon geschieden daar de zaak dikwijls dezelfde bleef, zooals het verkrijgen van eigendomsrecht op den grond door eerste ontginning, of slechts van naam veranderde, zooals de opbrengsten, die vroeger aan de Hindoepriesters en Hindoetempels moesten gedaan worden en nu aan de Mohamedaansche kwamen; en dergelijke.

Intusschen zijn bij Kon. besluit van 11 April 1885 (*Ind. Staatsblad* N°. 102) regelen vastgesteld omtrent de vervanging van het communaal bezit op Java en Madoera door individueel bezit. Aangezien het gemeenschappelijk bezit geheel en al met de inrichting van de inlandsche maatschappij saamhangt en de Javaan, zooals wij zagen, noode met oude gewoonten breekt, laat het zich begrijpen dat deze conversie, welke alleen met goedvinden van de grondeigenaars mag plaats hebben, slechts langzaam vordert. Daarentegen is sedert in tal van dèsa's de op blz. 435 besproken periodieke verdeeling der communale gronden door aanwijzing van vaste aandeelen vervangen (zie *Kol. Verslag*, 1885, blz. 75).

Landbezit in de Soenda-landen en Oostelijk Java.

In de Soenda-landen (¹) is het grondbezit individueel; elk landbouwer heeft zijnen eigenen grond in voortdurend bezit (bezitrecht) en kan daarover naar goedvinden beschikken, bij verkoop, verhuur, erfmaking of op elke andere wijze. Het recht (eigendomsrecht) van den heer des lands (het Gouvernement) bepaalt zich tot het vorderen van de gewone belasting, hetzij in geld, producten of arbeid; en alleen in geval van nietvoldoening aan deze verplichtingen kan hij zich den grond van den nalatigen bezitter toeëigenen. Hij kan ook het recht op de hem toekomende belastingen of persoonlijke diensten aan anderen tijdelijk of voor altijd afstaan (verpachten of verkoopen).

De oorsprong van het verschil, dat in dit opzicht tusschen de Soenda-landen en Midden-Java wordt aangetroffen, ligt blijkbaar in

(¹) De Residentie Batavia en het grootste deel van Krawang komen niet in aanmerking, als zijnde Gouvernements-domein of aan particulieren verkocht.

den geringen invloed, dien de Hindoes in het westelijk deel des eilands hebben uitgeoefend. De Mohamedanen vonden daar het individueel grondbezit en lieten dit bij de onderwerping des eilands onaangeroerd, behoudens de verplichting van het volk om ten behoeve van den Staat, vertegenwoordigd door den Vorst, een jaarlijksche schatting op te brengen. ([1])

In de Residentiën Pråbålinggå en Bĕsoeki vindt men insgelijks het erfelijk individueel grondbezit, doch ten gevolge van andere oorzaken. Door de oorlogen in die gewesten tusschen de Mohamedaansche en Hindoe-Javanen en later door de O.-I. Compagnie tegen de Inboorlingen gevoerd (blz. 26) was in de eerste helft der 18de eeuw dit oostelijk uiteinde des eilands weinig of niet bevolkt en lag nagenoeg woest; zoodat het voor den landsheer (aanvankelijk in naam de Vorst van Mataram, later de O.-I. Compagnie) geene waarde had, en deze er zich niet om bekommerde. Wie er zich wilde nederzetten en een stuk gronds bebouwen, had dien slechts voor het nemen. Van deze gelegenheid werd vooral ruimschoots gebruik gemaakt door Madoereezen, die, op hun minder vruchtbaar en althans aan de kusten sterk bevolkt eiland den kost niet kunnende vinden, bij duizenden naar Java overstaken, zich daar in dèsa's vereenigden en ieder zooveel grond innamen als zij konden of wilden bearbeiden. De eerste ontginner van eenen akker beschouwde zich als eigenaar ervan, beschikte daarover naar welgevallen, en niemand dacht er aan hem zijn bezichtrecht te betwisten. Ook het Nederlandsch Gouvernement heeft in dezen gang van zaken berust en alleen aan de bevolking de gewone verplichtingen opgelegd.

Bij de zoogenaamde Agrarische wet van 9 April 1870, die een Bijvoegsel tot Art. 62 van het Regeeringsreglement bevat, is bepaald dat grond, door inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten, op aanvraag van den wettigen bezitter aan dezen in eigendom zal worden afgestaan onder de noodige beperkingen, bij algemeene verordeningen te stellen en in den eigendomsbrief uit de drukken, ten aanzien van de verplichtingen jegens den lande en de gemeente en van de bevoegdheid tot verkoop aan niet-Inlanders. Verhuur of in gebruikgeving van grond door Inlanders aan niet-Inlanders geschiedt insgelijks volgens regels, bij algemeene verordening te bepalen ([2]).

([1]) Vergelijk LEVYSSOHN NORMAN, *De Britsche heerschappij over Java*, blz. 224 en volgd.

([2]) Het Kon. Besluit van 20 Juli 1870 omtrent de uitvoering van deze wet zie men in het *Indisch Staatsblad* voor 1870, N°. 118. Dit Besluit is echter in 1874 gedeeltelijk ingetrokken en door andere bepalingen vervangen. Zie *Indisch Staatsblad*,

Tot en met het jaar 1891 zijn 2139 aanvragen om zoogenaamde agrarischen eigendom bij het Gouvernement ingekomen, waarvan echter slechts 1070 werden toegestaan, terwijl op genoemden datum nog 150 aanvragen in behandeling waren.

Woeste gronden.

Onder deze benaming worden verstaan gronden, die door niemand ontgonnen of, na ontginning in vroegere tijden, weder verlaten en tot den staat van wildernis teruggekeerd zijn, en waarop de inlandsche bevolking geen bezitrecht uitoefent of waarvan zij geene rechtstreeksche voordeelen trekt. Het Regeeringsreglement noemt ze: »gronden, niet door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorrende"; en deze laatste worden in het zoo even vermelde Koninklijk Besluit nader omschreven als: »de tot eene gemeente behoorende rijstvelden; de overige gronden, die bij hare leden, met uitsluiting van de leden van andere inlandsche gemeenten, in gedurig gebruik zijn; en de gronden, die de Gouverneur Generaal haar toevoegt met het oog op hare behoefte aan uitbreiding"; terwijl het *Ind. Stbl.* 1874, N°. 79 ze omschrijft als »grond der Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen en niet kennelijk verlaten; de woonerven; de wegen, die ten laste zijn van het dorp; gewijde gronden; begraafplaatsen; de erven der moskeeën en alle binnen de kom der dorpsgemeente gelegen pleinen en andere openbare plaatsen."

Volgens Art. 62 van het Regeeringsreglement mag de Gouverneur Generaal geen gronden verkoopen. Hij heeft echter de bevoegdheid om woeste of niet tot een dorp behoorende gronden, in het algemeen gronden waarop anderen geen bezitrecht kunnen doen gelden, in *huur* of wel bij perceelen van 500 bouws in *erfpacht* aan den meestbiedende uit te geven voor den tijd van 75 jaren (blz. 173) voor landbouw, veeteelt, en inrichtingen tot bereiding der voortbrengselen (Art. 70 R. R.); alleen de papaver-cultuur en zout-aanmaak zijn verboden (blz. 168). Als erfpachters worden toegelaten Nederlanders, ingezetenen van Nederland en van Nederlandsch-Indië,

---

1874, N°. 78 en 79. Zie over deze Agrarische wet en daarmede verwante verordeningen en besluiten: A. Meijer, *De agrarische verordeningen in Neêrlandsch-Indië*, van aanteekeningen en een alphabetisch register voorzien. Batavia, Ernt & C°., 1880. Over het grondbezit ook *Indische Gids*, 1883, II, blz. 780, en inzonderheid het *Eindresumé van het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond op Java en Madoera*. Batavia, Ernst & C°., 1876 en 1880.

en vennootschappen van koophandel in een van deze beide landen gevestigd. De verdere bepalingen omtrent deze uitgifte in erfpacht zie men in genoemd Koninklijk Besluit en de latere wijzigingen daarvan. Bij het einde van 1891 bestonden op Java 591 ondernemingen, die gronden van het Gouvernement, in het geheel 324,084 bouw, in erfpacht bezaten. De huurgronden besloegen op hetzelfde tijdstip eene uitgestrektheid van 5579 bouw. De Vorsten van Djokjokarta en Soerakarta mogen geen land aan Vreemde Oosterlingen verhuren. Met anderen mag de huurovereenkomst voor geen langeren duur dan dertig jaren worden gesloten. Van regeeringswege is een reglement vastgesteld op de huur en verhuur van gronden in de Vorstenlanden, dat het laatst in 1891 (*Ind. Staatsblad*, N°. 255), gewijzigd werd.

Boschcultuur.

De houtbosschen zijn domeinen van het Gouvernement. Vroeger waren de bewoners der nabij die bosschen gelegene dorpen verplicht de boomen voor rekening van het Gouvernement te vellen en te vervoeren, welke diensten onder den naam van *blandong*-diensten bekend waren. In het jaar 1865 zijn deze diensten afgeschaft en omtrent het beheer en de exploitatie dier bosschen bepalingen vastgesteld, die echter in 1875 weder zijn gewijzigd. (1)

De bosschen, die eigendom zijn van den lande, worden onderscheiden in *Djatibosschen* (de zoodanige, die geheel of grootendeels uit djatiboomen bestaan) en *Wildhoutbosschen*; en de laatstgenoemde weder in die, welke onder geregeld beheer zijn gebracht, en de zoodanige ten aanzien van welke dit nog niet is geschied. (2)

De Djatibosschen, welke onder geregeld beheer zijn gebracht, worden verdeeld in 13 boschdistricten. Het bestuur is, onder toezicht van de Residenten en onder de bevelen van den Directeur van het Departement van binnenlandsch bestuur, opgedragen aan eenen Inspecteur van het boschwezen, Houtvesters der 1ste, 2de en 3de klasse, Adspirant-houtvesters, Opzieners (1ste, 2de en 3de klasse), Mantri's-boschpolitie en Boschwachters. De exploitatie dezer Djatibosschen geschiedt uitsluitend door middel van particuliere industrie en kan op tweeërlei wijze plaats hebben: 1°. bij wijze van gewone

(1) *Ind. Staatsbl.* 1874, N°. 110, 241, 215 en 291, en *Staatsbl.* 1885, N°. 34 en 1890, N°. 115.

(2) Zie de *Situatie-schets van de djati- en wildhoutbosschen op Java* in het *Kol. Verslag* van 1891, achter de Bijlagen.

verhuring tegen betaling van eene jaarlijksche pachtsom; 2°. voor rekening van den lande tegen betaling van kap-, sleep- en vervoerloon per kubieken meter, in beide gevallen door middel van openbare uitbesteding. De veiling geschiedt perceelsgewijze en wordt om de tien jaren geregeld in verhouding tot de aanwezige houtmassa en den vermoedelijken bijgroei, zoodat jaarlijks eene nagenoeg gelijke hoeveelheid mag gekapt worden, waarvan alleen wegens dringende behoefte en op machtiging van den Gouverneur Generaal kan worden afgeweken. Op het einde van 1892 bestonden op Java 54 ondernemingen voor den houtaankap.

Voorts kan aankap of uitsleep van hout tot een bepaald doel in bepaalde hoeveelheid geschieden: 1° op last van den Resident na machtiging van den Directeur ten behoeve van landswerken of werken van algemeen nut door de Inlanders te maken; of ook, op vergunning van den Directeur, ten behoeve van ieder ingezetene, die zulks aanvraagt, voor korten tijd en tegen door de Regeering te bepalen prijs. 2°. kan de Resident vergunning verleenen tot het verzamelen van brandhont, dat niet meer voor timmerhout geschikt is. 3°. worden op voordracht van den Houtvester en met vergunning van den Resident bij afwisseling sommige bosschen geheel of gedeeltelijk voor de inlandsche bevolking afgebakend, waar zij tegen geringe betaling hout beneden bepaalde afmetingen mag kappen en, zonder betaling, brandhout verzamelen.

De onder geregeld beheer staande Wildhoutbosschen worden op dezelfde wijze als de Djatibosschen geëxploiteerd. Die, welke niet onder geregeld beheer zijn gebracht, staan onder toezicht der Residenten, die voor de instandhouding en den regelmatigen aankap moeten zorgen. In deze bosschen mag de inlandsche bevolking op vergunning van het Districtshoofd, met uitzondering van eenige bepaalde houtsoorten, hout van vastgestelde afmetingen kappen tegen eene zeer geringe retributie aan den lande, en zonder vergunning of betaling het tot timmerhout onbruikbare als brandhout inzamelen. Voorts kan door den Resident vergunning worden gegeven om ook hier, evenals in de Djatibosschen (zie hierboven 1°.), voor een bepaald doel bepaalde hoeveelheden hout te kappen tegen een door den Gouverneur Generaal te bepalen prijs.

Cultuurstelsel. ([1])

Op het hierboven vermelde beginsel, dat de Souverein (het Gouvernement) zich beschouwt als eigenaar van den grond en, ook daar waar particulier landbezit gevonden wordt, volgens de adat gerechtigd is $^1/_5$ van den oogst als landrente of belasting voor zich te vorderen,

---

([1]) Tot het verkrijgen van materieele voordeelen van Java ten bate van het moederland zijn achtereenvolgens de onderstaande Stelsels van beheer gevolgd: 1°. het Monopoliestelsel der O. I. Compagnie (1602—1808); 2°. het Dwangarbeidstelsel van den Generaal DAENDELS (1808—1811); 3°. het Landrente- of Landelijk stelsel der Engelschen (1812—1830); 4°. het Cultuurstelsel of Landbouwstelsel van den Generaal VAN DEN BOSCH (1830 tot heden).

Monopoliestelsel. De O. I. Compagnie had bij Octrooi van de Staten-Generaal het recht verkregen van monopolie op de landen beoosten de Kaap de Goede Hoop (blz. 10). Aanvankelijk had zij volstrekt geen grondbezit, maar zond geld en koopwaren naar Indië, om daarvoor producten te bekomen, die in Holland geveild werden. Deze handel werd gedreven met de Inlandsche Vorsten en Hoofden, die hunne onderhoorigen noodzaakten hun de verlangde producten te leveren. Toen later de Compagnie een uitgestrekt grondbezit verkreeg, bleef zij slechts op onmiddellijk winstbejag bedacht, zonder zich om de inwendige aangelegenheden der nieuw verworven landen veel te bekommeren; zij liet het bestuur aan de Inlandsche Hoofden over en legde aan dezen eene schatting op, te voldoen in rijst, peper, koffie en andere handelsartikelen, die natuurlijk door de bevolking moesten worden opgebracht. Nu eens moedigde zij den eenen tak van cultuur aan, wanneer die een bijzonder voordeel beloofde, dan weder eenen anderen, en behield den uitsluitenden handel in zoodanig product aan zich zoolang het groote winsten afwierp, om het, wanneer deze onbeduidend werden, weder aan den vrijen handel over te laten. Voor het $^1/_5$ van den oogst of de waarde daarvan in persoonlijke diensten, waarover de Souverein volgens de adat beschikken kon, legde de Compagnie gewoonlijk aan elke Tjatjah de verplichting op om jaarlijks 1000 koffieheesters te planten, de vruchten te oogsten en af te leveren, waartoe ongeveer 60 dagen arbeids gevorderd werden, en betaalde voor de daarvan verkregene hoeveelheid koffie (gemiddeld $2^1/_2$ pikoel) *f* 12 of *f* 14. Daarvoor had de Tjatjah de vrije beschikking over hare rijstvelden, doch moest $^1/_{10}$ van den oogst aan de Inlandsche Regenten afstaan.

Dwangarbeidstelsel. Door den Generaal DAENDELS werd het Monopoliestelsel afgeschaft en de handel op Java geheel vrijgelaten. Daarentegen vorderde hij van de Javanen persoonlijke diensten, ver boven hetgeen de adat bepaalde, en dwong hen niet slechts tot den arbeid voor het aankweeken van producten, maar ook voor het aanleggen van wegen, bruggen, vesting- en havenwerken, publieke gebouwen, enz.

Landrentestelsel. RAFFLES, Gouverneur van Java voor Engeland, bepaalde volkomene vrijheid van handel en landbouw, afschaffing van de gedwongen levering van producten tegen onevenredig lage prijzen, en afschaffing van Heerendiensten. Dit laatste was echter grootendeels alleen in naam; daar de Javanen, ook onder het Engelsche bestuur, verplicht bleven tot het aanleggen en onderhouden van wegen, bruggen, poststations, pasanggrahans (verblijven voor reizigers) en woningen van Hoofden en Regenten. Voorts, uitgaande van het beginsel dat alle grond eigendom is van het Gouvernement en dit dus daarvan de rente moet trekken, werd alle tot eene dèsa behoorende bouwgrond aan het Dorpshoofd voor eene bepaalde som verpacht (village settlement), en hij voor de betaling dier pacht en de verdeeling der gronden en lasten onder de landbouwers verantwoordelijk gesteld. Weldra echter werd deze wijze van heffing der grondbelasting afgeschaft, en werden de landerijen aan de land-

bouwde de Gouverneur Generaal VAN DEN BOSCH in het jaar 1830 het naar hem genoemde Cultuurstelsel, waarvan het hoofddoel was den landbouw op Java zooveel mogelijk op te voeren tot het teelen van producten, die eene aanzienlijke winst voor het moederland beloofden en de nijverheid op Java zelf vermeerderden; en zulks op eene wijze, die met de adat overeenstemde en dus bij de Javanen gereeden ingang te wachten had. In hoofdtrekken komt dit stelsel op het volgende neder.

Eene dèsa, welke het $^{1}/_{5}$ gedeelte van hare rijstvelden afzonderde voor de teelt van eenig gewas voor de Europeesche markt geschikt en daarbij niet meer arbeid vorderende dan de rijstbouw, zoude vrij zijn van de opbrengst der landrente. Indien zoodanig gewas bij taxatie mocht blijken meer op te brengen dan het bedrag der verschuldigde landrente, zou dit meerdere komen ten voordeele van de dèsa; en het mislukken van den oogst zoude zijn ten nadeele van het Gouvernement, wanneer het althans niet aan traagheid of zorgeloosheid der Javanen was toe te schrijven. De oorspronkelijk ingevoerde cultures waren die van de koffie, suiker, indigo, tabak, thee en kaneel, die echter langzamerhand zijn verminderd (blz. 400).

Alle arbeid geschiedt onder het onmiddellijk opzicht van Inlandsche Hoofden, terwijl alleen het oppertoezicht aan Europeesche Controleurs is opgedragen.

---

bouwers individueel verpacht of in gebruik gegeven (detailed settlement) tegen betaling van zekere landrente; namelijk voor de sawahs of natte rijstvelden $^{1}/_{2}$, $^{2}/_{5}$ of $^{1}/_{3}$, en voor de tegals of droge rijstvelden $^{2}/_{5}$, $^{1}/_{3}$ of $^{1}/_{4}$ der gewaardeerde opbrengst, naarmate van de vruchtbaarheid van den grond; dus in elk geval meer dan de adat bepaalde. (De Javaansche Vorsten eischten echter ook hetzelfde bedrag. Zie *Gids*, voor April 1875, blz. 93; VAN DEVENTER, *Bijdrage tot de kennis van het Landelijk stelsel op Java*, Dl. I, blz. 178—219, 337, 372, Dl. II, blz. 217, 239 en 287; en RAFFLES, *Hist. of Java*, p. 164). De Javanen werden hierdoor aan den invloed der Inlandsche Hoofden onttrokken en brachten hunne landrente rechtstreeks aan het Gouvernement op. Dit detailed settlement is echter niet in alle gewesten van Java ingevoerd geworden. — Toen in 1816 Java aan Nederland werd teruggegeven, behield men, om den regelmatigen gang van zaken niet te stremmen, aanvankelijk dit stelsel; doch ziende dat op deze wijze het hoofddoel van het koloniaal bestuur, de vermeerdering van producten, welke op de markten van het moederland voordeel konden opleveren, niet bereikt werd, week men ten opzichte van de koffieteelt daarvan af, en dwong de Javanen koffietuinen aan te leggen, onder bepaling dat zij na aflevering van $^{2}/_{5}$ van den oogst over het overige vrij mochten beschikken.

Daar echter de verwachtingen van het moederland ten opzichte van zijne koloniën nog steeds onbevredigd bleven, en ook de Inlandsche bevolking door de bestaande inrichting, die zeer ongelijkmatig werkte, te veel gedrukt was, werd het onvermijdelijk andere maatregelen te nemen, waardoor zoowel het belang van het Gouvernement als dat der Javanen beter bevorderd werd. Van deze overwegingen werd het, op eene nauwkeurige kennis der Javaansche maatschappij gegronde, Cultuurstelsel van den Generaal VAN DEN BOSCH het gevolg.

Tot het fabriekmatig bearbeiden der op deze wijze verkregen producten werden kennis, kapitalen en andere vereischten gevorderd welke bij den Javaan doorgaans niet te vinden zijn. Hierom werden Europeesche en Chineesche kapitalen en nijverheid zoodanig met de inrichting in verband gebracht, dat daardoor eene behoorlijke be werking der grondstof werd verzekerd.

Deze hoofdbeginselen van het Cultuurstelsel werden echter hier en daar naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd. Zoo werden niet altijd rijstvelden voor de nieuwe cultuur gebezigd, maar, waar deze schaars waren, hooger gelegen landen, die voor den Javaan minder waarde hadden en toch voor het aankweeken van eenig product geschikt waren, daartoe gekozen. Elders, waar, gelijk in sommige oostelijke Residentiën en vooral in Pasoeroehan, de suikercultuur reeds vroeger door de Javanen uit eigen beweging ondernomen was, liet men hen geheel voor eigen rekening plantages aanleggen en de voordeelen daarvan genieten; in dit geval bleven zij natuurlijk aan de betaling der landrente onderworpen. In gewesten, waar onkunde der Javanen de nieuwe cultuur bemoeielijkte, werd zij op de volgende wijze tot stand gebracht: men zonderde het $^1/_5$ gedeelte der rijstvelden van eene dèsa af of koos een toereikend gedeelte hoog gelegen land, en verdeelde den arbeid onder de bevolking in dier voege, dat voor de bewerking van elke bouw lands door de dèsa dagelijks één man gesteld werd, om de week of om de maand door een ander te vervangen; voor elke bouw moesten steeds vier man beschikbaar zijn doch slechts één arbeiden, onder de leiding van eenen Chineeschen opzichter (*mandoor*) en het toezicht van het Javaansche Hoofd. Voor het inzamelen van den oogst en het vervoer naar de fabrieken werd op gelijke wijze een voldoend aantal ingezetenen ingedeeld, waarvan echter slechts $^1/_4$ gedeelte behoefde te werken. Tot den arbeid in de fabrieken werden de Javanen alleen verplicht, wanneer er geene vrijwillige daglooners te bekomen waren. Alle zoo bij de cultuur ingedeelde personen waren vrij van de betaling der landrente; de fabriek-arbeiders ontvingen daarenboven rijst en zout tot hun onderhoud. ([1])

([1]) Men zie over het Cultuurstelsel en de overige stelsels verder: SELBERG, *Verleden en tegenwoordige toestand van het eiland Java;* De *Indische Staatsbladen* van 1834; LEVYSSOHN NORMAN, *de Britsche heerschappij over Java;* VAN HOËVELL, *Reis over Java;* vele opstellen in onderscheidene Jaargangen van het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië;* TEMMINCK, *Coup d'œil sur les possessions Neerlandaises;* MONEY, *Java, or how to manage a Colony;* VAN DEVENTER, *Bijdrage tot de kennis van het landelijk stelsel op Java;* G. H. VAN SOEST, *Geschiedenis van het Cultuurstelsel*, 1869—71; enz.

In de Residentiën Kĕdiri, Madioen en de voormalige Residentie Patjitan is het Cultuurstelsel eerst ingevoerd sedert 1 Jan. 1859 en in Banjoewangi en de Preanger-Regentschappen sedert 1873. Tot dien tijd toe was de bevolking daar onderworpen aan de verplichte teelt en levering van koffie, suiker, indigo, peper, kaneel of andere voortbrengselen naarmate de geschiktheid van den grond, waarvoor zij van het Gouvernement behoorlijke betaling ontving. Alleen in de Vorstenlanden wordt geen landrente geheven. ([1]) Overal, waar de verplichte cultuur nog bestaat, is aan de Regenten de zorg opgedragen dat zij zooveel mogelijk afwerpe, en genieten dezen daarvoor eene percentsgewijze belooning van de aan het Gouvernement geleverde hoeveelheid.

Wat nu de werking van het Cultuurstelsel betreft merken wij met een enkel woord op, dat deze niet altijd overal even gelukkig was, hoewel het milioenen schats aan het moederland heeft opgeleverd. Het oorspronkelijke plan was indertijd wel in overeenstemming met de belangen èn van den Javaan èn van het Gouvernement; maar de financiëele nood van het moederland na de Belgische revolutie dwong VAN DEN BOSCH spoedig zijns ondanks daarvan af te wijken en steeds hoogere eischen te stellen. Zoo werd weldra zoowel van de gronden voor de Gouvernements cultures als van die voor rijstvelden gebezigd landrente geheven, en voor de eerstgenoemde aan de bevolking een gering plantloon uitbetaald, en dikwijls zooveel grond en tijd van den Inlander in beslag genomen, dat deze niet in zijne eigene behoeften kon voorzien. Maar ook buitendien was voor eene geregelde en billijke uitvoering van het stelsel eene juiste kennis van de uitgestrektheid en den aard der gronden, waarover elke dèsa kon beschikken, een onmisbaar vereischte. Aanvankelijk ontbrak deze kennis ten eenenmale, en moest men zich vergenoegen met de opgaven der Inlandsche Hoofden, in wier belang het was de gronden en de bevolking zoo klein mogelijk te doen voorkomen. Weldra werd men van de onjuistheid dier opgaven overtuigd; maar om door eigen onderzoek en opmeting tot eene betere kennis te geraken werd een lange tijd vereischt en meer personeel dan het Gouvernement daarvoor beschikbaar konde stellen. Men nam dus tot andere hulpmiddelen de toevlucht, en wel voornamelijk tot de percentsgewijze belooning der Hoofden, die nu wel voor de levering van meer producten zorgden, maar dit dikwijls op de onredelijkste wijze ten koste hunner onderhoorigen deden. En daar de geregelde opmeting

---

([1]) *Ind. Staatsbl.* 1872, N°. 66.

der dèsa-gronden tot dusverre slechts over een gedeelde van Java had plaats gehad, bleef de Javaan, hoezeer het Gouvernement zulks ook tracht te beletten, nog dikwijls aan de knevelarijen zijner onmiddellijke Hoofden blootgesteld. Bedenkt men daarbij, dat hij nog $^{1}/_{10}$ van zijnen rijstoogst aan de Regenten en een ander $^{1}/_{10}$, onder den naam *djakat* (*zakât*), aan de Priesters moet afstaan, en dat hij een aanmerkelijk gedeelte van zijnen tijd moet besteden tot het verrichten van weinig of niet betaalde heerendiensten voor de inlandsche Hoofden, aan wegen, bruggen, pasanggrahans, wachthuizen, waterleidingen (*selôkans*), enz. (zie blz. 172), dan laat het zich begrijpen dat het aandeel, hetwelk de gemeene man als het zijne mag beschouwen, dikwijls zeer gering is en bij een schralen oogst hem niet voor gebrek vrijwaart. Velerlei omstandigheden hebben eene juiste en billijke uitvoering van het stelsel, zooals die in het plan van den Ontwerper lag, verhinderd; vandaar dat zich langzamerhand een aantal stemmen daartegen verhieven, hetgeen belangrijke wijzigingen heeft ten gevolge gehad; zoodat de verplichte cultuur zich thans nog alleen bepaalt tot die van koffie. Ook de Heerendiensten worden geleidelijk zeer verminderd (zie blz. 172).

Middelen van bestaan; landbouw, nijverheid.

Het voornaamste middel van bestaan der Javanen is de landbouw, en bepaaldelijk de teelt van hun hoofdvoedsel, de rijst. Dit gewas wordt op drieërlei velden geteeld: 1°. op *sawahs*, dat zijn met dijkjes (Jav. en Soend. *Galĕngan*) omgeven horizontale velden, welke zoo gelegen zijn, dat zij door kunstmatige onderwaterzetting kunnen bevochtigd worden; deze brengen de meeste en beste rijst voort, welke naar gelang van de soort en den daaraan besteden arbeid en den tijd tot hare kweeking gevorderd *pari djèro* of *pari gèndjah* heet ([1]); 2°. op *tĕgals* (S. *Tipar*), dat zijn velden, welke zoo gelegen zijn, dat er geen stroomend water kan overgeleid worden, en die dus voor de bevochtiging alleen van den regen afhankelijk zijn, waardoor de oogst zeer wisselvallig is, dikwijls mislukt en altijd in hoeveelheid en hoedanigheid verre beneden dien der sawahs staat, en 3°. de *gâgâ* of *pĕgagan* (Soend. *hoema*) velden, tot wier aanleg eenvoudig een stuk bosch wordt omgekapt of afgebrand en die, aangezien de stompen en wortels der boomen in den grond blijven en de rijstkorrels, zonder verdere bewerking van den bodem, eenvoudig

([1]) De naam *padi* voor te velde staande rijst is Maleisch (zie blz. 97).

in gaten worden geworpen, bezwaarlijk eenigen oogst van belang kunnen opleveren. Na afloop van den rijstoogst worden als tweede gewas (*pâlâ-widjâ*) vooral geplant *katjang* (peulvruchten) en *katéla*-soorten (aardvruchten), welke benevens de *djagoeng* (Turksch koorn, maïs) een minder geliefd voedsel uitmaken. Tarwe (*trigoe*) wordt veel verbouwd in den omtrek van Sâlâtigâ en ook in Djokjokarta. De weinige groenten, welke de Javaven overigens voor eigen gebruik behoeven, kweeken zij gewoonlijk in de tuintjes rondom hunne woningen; uitgestrekte aanplantingen van Europeesche groenten vindt men op opzettelijk daartoe aangelegde akkers op het gebergte. — Verder zie men over de Cultuurgewassen blz. 249 en volgg.

De voornaamste bij den Javaanschen landbouwer in gebruik zijnde gereedschappen zijn: de ploeg (Jav. *wĕloekoe*, Soend. *woeloekoe*), de egge (*garoe*), een soort spade (*patjoel*) en een eigenaardig mesje om rijst te snijden (Jav. *ani-ani*; Soend. *ĕtĕm*).

Bij den rijstbouw hebben tal van bijgeloovige formaliteiten plaats. ([1]) In sommige streken geschiedt de oogst bijna uitsluitend door de vrouwen, omdat de mannen daar, naar de Inlander zegt, *tangan panas* (lett. warme handen) hebben, wat ook in andere opzichten voor onheilspellend wordt gehouden.

Vele strandbewoners vinden hun bestaan in de visscherij, waardoor wij niet slechts verstaan de eigenlijk gezegde vischvangst, maar ook die van tripang, schildpad, oesters, kreeften, garnalen en dergelijke, welke gedeeltelijk voor eigen gebruik en gedeeltelijk ter verzending gedroogd, of op andere wijzen bereid worden. Ook de riviervischvangst is op sommige plaatsen een niet onbelangrijke tak van nijverheid; eenige soorten worden zelfs in uitsluitend daartoe aangelegde vijvers opzettelijk aangekweekt (blz. 323).

De handel der Javanen is gering en bepaalt zich hoofdzakelijk tot den kleinen binnenlandschen handel in artikelen van dagelijksch gebruik; en ook deze wordt nog veelal gedreven door Chineezen en Arabieren, die op Java de eigenlijke handelaars zijn. Eene uitzondering hierop maakt de bevolking van Koedoes (Djapârâ), die eene bijzondere geschiktheid voor den handel heeft; in onderscheidene voorname plaatsen van Java treft men wijken van Koedoesche handelaars aan, en velen hunner keeren later werkelijk rijk naar hunne geboorteplaats terug (blz. 317).

Onderscheidene takken van nijverheid worden door de Javanen uitgeoefend; en hoewel zij zulks hoofdzakelijk slechts tot eigen gerief

---

([1]) VETH, *Java*, Deel I, blz. 520.

doen, worden echter de voortbrengselen hunner industrie ook dikwijls door de Nederlanders aan hunne belangen dienstbaar gemaakt, en ook Javanen door het Gouvernement en particulieren als ambachtslieden gebezigd. Te Sĕmarang en Soerâbâjâ heeft men vele goede inlandsche schoen- en kleermakers, die hun ambacht bij eenen Europeeschen baas geleerd hebben; te Batavia zijn dit meer Chineezen, gelijk ook de smeden, timmerlieden en metselaars. Te Soerâbâjâ en Djapârâ zijn vele en zeer goede meubelmakers; op eerstgenoemde plaats is zelfs eene geheele kampoeng met hen bevolkt; ook te Batavia is deze tak van nijverheid in de laatste jaren meer ontwikkeld.

Den scheepsbouw, die vroeger hier en daar langs de noordkust zeer bloeide, verstaan zij zeer goed, voor zooverre betreft het vervaardigen van inlandsche vaartuigen (*prahoe*, prauwen) en booten (*sampan*) van verschillende soorten, grootte en benamingen, waartoe hout van uitmuntende hoedanigheid in overvloed vooral in het oostelijke gedeelte des eilands voorhanden is. Ook voor den bouw van Europeesche schepen zijn de Javanen, onder de leiding van bekwame bouwmeesters, alleszins geschikt.

In het smeden en bewerken van ijzer, koper en andere metalen, ook tot het vervaardigen van muziekinstrumenten voor de Gamĕlan zijn zij zeer bedreven; zoo ook in het bakken van steen en ander grof aardewerk; het bereiden van leder uit dierenhuiden, waartoe vooral de Gambir de looistof oplevert; het touwslaan uit de vezelachtige schors van onderscheidene boomen, inzonderheid van den Waroe, en het daaruit vervaardigen van eene soort van zeildoek, zakken (*goeni*-zakken), en dergelijke; het snijden in hout en andere zelfstandigheden; het maken van allerlei vlecht- en matwerk uit rotting, bamboes en bladeren van verschillende boomen en heesters, inzonderheid van den Pandan; het vervaardigen van papier (*dèloewang*; Soend. *sahi*) uit de schors van den Galoegoe-boom (bronssonetia papyrifera vent.); het bereiden van allerlei verven uit onderscheidene planten en delfstoffen; het koken van suiker uit het sap van den arènpalm en van het suikerriet; het persen van olie uit de kokos- of klappernoot, het winnen van zout uit zeewater; enz.

Het spinnen (Jav. *antih*; Soend. *ngantèh*) en weven (Jav. *tĕnoen*; Soend. *ninoen*) van de *kapas* (katoen, boomwol) wordt uitsluitend door de vrouwen verricht. Wanneer daaruit effen of gestreepte (*ginggang*) kleedingstukken moeten vervaardigd worden, verft men de stof voordat zij geweven wordt; doch bloemen of andere figuren worden na het weven op het doek gebracht op eene wijze, welke

men *batik* noemt. Hiertoe worden op het nog geheel ongeverfde kleed de daarop te brengen figuren met gesmolten was afgeteekend; dan wordt het kleed in de kleur gedompeld, die men aan den grond geven wil, welke zich dan niet aan de gewaste plaatsen mededeelt; vervolgens wordt het was door middel van heet water weggenomen en telkens weder dezelfde bewerking herhaald, totdat elk gedeelte de verlangde kleur heeft. Dit batikken wordt insgelijks door vrouwen verricht. Vroeger vormde het batikken een belangrijke tak van nijverheid onder de Javanen, doch sedert de invoering van gedrukte stoffen uit Europa, zoogenaamde *batik tiron*, is deze zeer achteruitgegaan. Ook maakt de Inlander daarbij tegenwoordig veel minder gebruik van eigen geweefde stoffen. ([1])

§ 22. Wetenschappelijke en zedelijke toestand.

Javaansch volksonderwijs.

Hoewel het den Javaan geenszins aan vatbaarheid ontbreekt, staat echter zijne wetenschappelijke ontwikkeling op een zeer lagen trap, ja kan men die aan den gemeenen man nagenoeg geheel ontzeggen, terwijl zij ook bij aanzienlijken en Priesters zeer onbeduidend is. De hoogte, waarop zij staat, en de oorzaken daarvan zullen het best blijken uit een overzicht van de inrichtingen van onderwijs, die onder de Javanen worden aangetroffen.

Het gewone volksonderwijs wordt gegeven in de Langgars (blz. 411) door den dorpspriester, die als onderwijzer Goeroe heet. Dit onderwijsgeven behoort tot zijne priesterlijke betrekking, waarom hij daarvoor geene afzonderlijke betaling mag vorderen; evenwel krijgt hij somtijds van zijne leerlingen geschenken in vruchten, rijst, olie, geld of iets anders, of bedelt ook wel daarom aan de huizen der ouders of op de markten (*pasars*). Het onderwijs (vergelijk blz. 123) bestaat uitsluitend in het werktuigelijk leeren lezen van eenig stuk uit den Koran in het Arabisch (*mĕngadji*), dat door alle leerlingen tegelijk overluid wordt beoefend, doch zonder daarvan een woord te verstaan (hetgeen de Goeroe dikwijls zelf niet kan), en voor vergevorderden in het van buiten leeren van eenige Arabische formuliergebeden. De schooltijden zijn des morgens vroeg en des avonds, telkens een paar uren; doch slechts zelden neemt éénvierde gedeelte der kinderen uit eene dèsa aan dat onderwijs deel, en ook dezen

---

([1]) *Eigen Haard*, 1889, blz. 576.

komen nog zeer ongeregeld op; ook de Goeroe zelf komt en gaat wanneer hem zulks goeddunkt. Gewoonlijk bezoeken de kinderen op deze wijze gedurende een jaar de school, dikwijls ook korter; zij, die langer blijven, behooren tot de uitzonderingen en worden spoedig als wonderen van geleerdheid beschouwd. Op plaatsen, waar de Goeroe een Hadji is, mag bij de leerlingen eenige meerdere ijver of bij de ouders eenige meerdere belangstelling bespeurd worden uit aanmerking van de heiligheid van den onderwijzer, maar het onderwijs blijft geheel hetzelfde. Van het leeren lezen of schrijven van hunne moedertaal, of van eenige andere wetenschap, is in deze Langgars zelden sprake, evenmin als van eigenlijk gezegd godsdienstonderwijs.

Eene soort van inrichtingen van Javaansch hooger onderwijs zijn de Pĕsantrèns, de scholen waar de Santri's of Priesterleeringen hunne opleiding ontvangen ([1]). Ook hier is de Goeroe een Priester maar van hoogeren rang, en gewoonlijk een Hadji, die om zijne eerwaardigheid of zijnen ouderdom den titel van Kjahi draagt en veelal genoemd wordt naar de plaats zijner woning, b. v. Kjahi Tĕgal Sari, de Kjahi van Tĕgal Sari (Res. Madioen). De Santri's zijn òf dezulken, die eerst het onderwijs in eene Langgar bijwoonden, òf ook dezulken die vroeger geen onderricht hoegenaamd genoten; ook hun ouderdom is geheel onbepaald evenals de tijd, dien zij in de Pĕsantrèn doorbrengen; sommigen blijven er zes jaren of langer om *tamat ngadji* (zooveel als »volleerd") te worden, maar de meesten achten zich na één jaar geleerd genoeg; en evenmin als tot de toelating, wordt voor het ontslag eenig bewijs van bekwaamheid gevorderd. Vele leerlingen keeren na een korter of langer verblijf tot de gewone bezigheden van eenen Javaan terug; de anderen treden later als priester op ([2]). Het onderwijs bepaalt zich ook hier tot het leeren lezen van den Koran en eenige Arabische geschriften over godsdienstplechtigheden handelende, welke door den Goeroe somtijds, zoo goed hij zulks kan, worden verklaard; in enkele Pĕsantrèn is dit onderricht iets meer uitgebreid en wordt daar ook in het recht en de theologie onderwezen. De manier waarop het onderwijs gegeven wordt is nog treuriger dan in de Langgars: in de meeste Pĕsantrèn's heeft elke Santri een afzonderlijk kamertje of hokje,

---

([1]) Deze naam van *Santri* wordt ook gegeven aan mannen en vrouwen, die zich door nauwgezetheid in de vervulling hunner godsdienstplichten onderscheiden.

([2]) Zie over deze pesantrèn VETH, *Java* en *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel XXVII, blz. 21 en Deel XXXI, blz. 518. In beide laatstbedoelde stukken (van Mr. L. W. C. VAN DEN BERG) worden ook de bij dit onderwijs gebruikte Arabische boeken vermeld.

hetwelk hij van den Goeroe huurt, en dat hem voor woon- en studeervertrek dient en dikwijls zoo klein en laag is, dat hij daarin niet overeind kan staan maar op zijne *balé* op den buik liggende moet studeeren met het hoofd voor een klein vierkant gat, hetwelk, wanneer de gedurende het onderwijs altijd geslotene deur dicht is, den eenigen toegang aan lucht en licht verschaft. Al deze kamertjes staan op eene rij, aan beide zijden van eene daarlangs loopende gaanderij, waarin, terwijl al de Santri's gelijktijdig hunne les luidkeels liggen op te dreunen, de onderwijzende Priester op en neder wandelt, die de gaaf schijnt te bezitten om altijd juist te onderscheiden wie een woord verkeerd uitspreekt of zijne les niet kent. In andere Pĕsantrèn's zijn de cellen ruimer, doch dienen dan ook tot verblijfplaats van meer Santri's, die er echter den nacht niet in doorbrengen, maar elders eene slaapplaats zoeken. Overal moeten de Santri's hunne eigene boeken en andere leermiddelen medebrengen en gedurende de vrije uren in hun eigen onderhoud voorzien. Men vindt op Java en Madoera eene menigte zulke Pĕsantrèns, waarvan de beroemste vroeger dikwijls door eenige honderden Santri's gelijktijdig werden bezocht; zoodat de Hoofd-Goeroe, die door den roem van zijne heiligheid of geleerdheid een zoo groot aantal leerlingen tot zich trok, zich in het onderwijs door andere Priesters moest doen bijstaan; en hoewel over het geheel tegenwoordig de toevloed veel minder is, zijn er toch nog die een honderdtal discipelen en meer tellen. Het bezoeken van deze scholen is echter voor den aanstaanden Priester volstrekt geen vereischte; ook zonder dat kan elke Javaan, die zich daartoe in staat acht, of wien zijne medeburgers daarvoor de noodige bekwaamheden toekennen, door dezen tot Priester worden gekozen.

In het jaar 1891 bedroeg het aantal dezer Mohamedaansche scholen, zoowel hoogere als lagere, op Java en Madoera 18.285 met 281.149 leerlingen.

De hierboven vermelde Langgars en Pĕsantrèns zijn de eenige inrichtingen van openbaar volksonderwijs, die echter, gelijk uit de opgave van hetgeen daar geleerd wordt blijkt, geheel niet voldoen aan de behoefte der bevolking, onder welke er toch velen gevonden worden, voor wie althans het lezen en schrijven hunner moedertaal een volstrekt vereischte is om in eenige betrekking van hoogeren of lageren rang te kunnen optreden. In deze behoefte werd vroeger, hoe gebrekkig dan ook, door bijzondere personen ten minste eenigszins voorzien. Vooreerst traden de Schrijvers of Secretarissen (*Djoeroe toelis*) der Regenten en Districtshoofden op als de huisonderwij-

zers der kinderen hunner superieuren, bij welke zich dan veelal de kinderen van andere Hoofden of aanzienlijken voegden. Zij onderwezen hen in het lezen en schrijven van het Javaansch, de beginselen der Rekenkunde en het schrijven van het Maleisch met Arabische of Romeinsche karakters. Als leerboeken of voorbeelden dienden veelal officiëele brieven, rapporten en dergelijke. Ten tweede werd dergelijk onderwijs en met gelijksoortige hulpmiddelen ook dikwijls gegeven op de hoofdplaatsen door dezen of genen persoon, die zich daartoe bekwaam achtende er zich vestigde en eene soort van school (somtijds Ambtenaarsschool genoemd) opende, die door de kinderen der voornaamste ingezetenen gewoonlijk gedurende twee of drie jaren, tegen betaling van eenig schoolgeld werden bezocht. Uit deze beide inrichtingen kwamen de Javaansche ambtenaren voort en zij, die later als klerken bij het Gouvernement of particulieren of in ondergeschikte administratieve betrekkingen werkzaam waren. — Eindelijk vond men somtijds in eene dèsa den een of ander, die eenen brief of een blad uit eene Javaansche geschiedenis bezat en kon lezen en dit aan zijne kinderen of ook aan die zijner buren onderwees; verder dan het lezen van zoodanig blad of fragment (*lajang*) ging echter dit onderwijs, bij gebrek aan hulpmiddelen, niet, en slechts zelden kwam er een weinig schrijven bij. — In de laatste jaren is echter door de oprichting van tal van openbare lagere, particuliere en zending-scholen in het volksonderwijs eene belangrijke verandering gekomen (zie beneden), ten gevolge waarvan dit soort van huisonderwijs dan ook meer en meer tot de zeldzaamheden begint te behooren (1).

Onderwijs voor Javanen van Gouvernementswege.

Het door de Inlandsche inrichtingen van onderwijs niet genoegzaam vervulde gebrek aan personen, die voldoende bekwaamheid bezaten om door het Gouvernement in eenige betrekking te worden gebruikt, gaf reeds voorlang aanleiding dat op de bureaux der Residenten en Adsistent-Residenten aan zonen van aanzienlijke Javanen gelegenheid werd gegeven om zich te oefenen in het lezen en schrijven met Romeinsche letters, het rekenen, het maken van statistieke tabellen, en het schrijven van officiëele rapporten en brieven. Doch ook dit onderwijs is uit den aard der zaak gebrekkig en bepaalt zich tot betrekkelijk weinige personen, die daar gevormd worden tot meer

(1) Men zie verder over dit onderwerp de verhandeling van Dr. J. F. G. BRUMUND, *Over het volksonderwijs onder de Javanen.*

of minder bruikbare ondergeschikte ambtenaren, maar dient in geen geval tot wetenschappelijke ontwikkeling van den Javaan in het algemeen. Ook het bezoeken van de scholen voor kinderen van Europeanen, hetwelk vroeger soms oogluikend aan zonen van voorname Inlanders werd toegelaten en hun in 1849 officieel is toegestaan, kon tot geene voldoende uitkomst leiden, daar zoowel de behoefte als de mate van ontwikkeling der beide soorten van leerlingen te veel verschillen.

Daarom werd in het jaar 1848 besloten tot de oprichting te Soerakarta van eene Kweekschool voor Inlandsche onderwijzers op Java en Madoera, onder de leiding van eenen Europeeschen Hoofdonderwijzer en twee of drie Hulponderwijzers; aan welk besluit in 1852 uitvoering is gegeven. Als kweekelingen werden aangenomen de zonen van fatsoenlijke Javanen, veertien tot zeventien jaren oud zijnde; zij genoten eene toelage van *f* 10 tot *f* 15 's maands. In 1853 werd aan deze Kweekschool eenige uitbreiding gegeven, door daaraan een dertigtal kinderen van fatsoenlijke Javanen als dagscholieren toe te laten tegen betaling van schoolgeld. Het aantal kweekelingen kon tot honderd stijgen. In 1871 is het onderwijs aan deze en ook aan de later opgerichte of op te richten kweekschool nader geregeld ([1]); het omvat voor de kweekeling-onderwijzers: de Javaansche, Soendasche of Madoereesche taal, naar gelang van hunne afkomst of bestemming; de Maleische taal met Arabisch en Romeinsch karakter; de Nederlandsche taal, de Rekenkunde; de Aardrijkskunde van Nederlandsch-Indië en de algemeene; de Geschiedenis, zoowel van Nederlandsch-Indië en Nederland als de algemeene; de beginselen van de kennis der Natuur; die der Landbouwkunde; het Teekenen; het Landmeten en het Zingen. De eerste opgerichte kweekschool is in 1875 van Soerakarta verplaatst naar Magĕlang, doch werd in 1884 opgeheven, nadat in 1866 en 1872 dergelijke kweekscholen te Bandoeng voor de Soenda-districten en te Pråbålinggå voor Oost-Java waren opgericht ([2]).

Gelijktijdig met die der kweekschool te Soerakarta werd ook de oprichting bepaald van zoogenaamde Provinciale scholen in de hoofd- en andere voorname plaatsen der verschillende Residentiën. Aanvankelijk was het getal dier scholen op twintig vastgesteld; later is in

([1]) *Ind. Staatsbl.*, 1871, N°. 104.

([2]) Het voornemen bestaat om ook voor Midden-Java, hetzij te Magelang hetzij elders (volgens een later bericht te Djokjokarta), weer eene dusdanige school op te richten. Tevens zijn plannen in bewerking tot stichting van scholen ter opleiding van *inlandsche* ambtenaren.

beginsel bepaald, dat er in elk District minstens ééne zoodanige school moet worden opgericht. Zooals wij reeds op blz. 179 gezien hebben bedraagt op het oogenblik het aantal Openbare inlandsche scholen op Java en Madoera 203 met 34.607 leerlingen, buiten en behalve de vele particuliere scholen. Aan het hoofd van vele dezer inrichtingen staan reeds onderwijzers uit de kweekscholen afkomstig. Het onderwijs omvat de moedertaal, het Maleisch, de beginselen der Rekenkunde, de Aardrijkskunde inzonderheid van Java, en voor de meer gevorderden het Landmeten (¹).

Door de Ambtenaren voor de Statistieke opname van Java zijn reeds vele zeer bruikbare opnemers en teekenaars gevormd, waarvoor de Javanen nog al aanleg hebben.

Niet van het Gouvernement uitgaande inrichtingen van onderwijs.

Behalve de bovenvermelde Gouvernementsscholen zijn er nog een aantal particuliere lagere scholen voor Inlanders, waarvan sommige door het Gouvernement gesubsidiëerd worden, andere niet. Verder zie men hiervoor blz. 179.

Gevolgen van het bovenstaande op den toestand des volks.

Het behoeft wel niet betoogd te worden, dat ook het boven vermelde onderwijs voor Inlanders geenszins geschikt is tot ontwikkeling van het volk, ja dat althans het Priester-onderwijs daaraan veeleer in den weg staat; terwijl ook de pogingen der Nederlanders nog te korten tijd en op te kleine schaal gewerkt hebben om op eene bevolking van bijna vier en twintig millioen zielen eenigen algemeen merkbaren invloed uit te oefenen. Bovendien bevatten de voortbrengselen der Javaansche literatuur (zie boven blz. 403) ook voor hen, die ze kunnen lezen, weinig of niets dat tot beschaving van den geest kan strekken: wonderbare, fabelachtige legenden en beuzelachtige verhalen, dikwijls met vrij zedelooze schilderingen doorweven, maken er de hoofdstof van uit, en het goede en schoone, dat er nog in wordt aangetroffen, ligt in eene zee van onbeduidendheden bedolven. Geen wonder dus dat de Javaan (enkele uitzonderingen daargelaten, die het bewijs leveren dat deze Inlanders niet onvatbaar zijn voor hoogere ontwikkeling) in de hoogste mate onkun-

(¹) De plaatsen, waar deze scholen op het oogenblik zijn gevestigd, vindt men opgegeven in den *Regeerings-almanak voor* 1894. blz. 500.

dig is en van iets, wat naar wetenschap zweemt, ter nauwernood een denkbeeld heeft. Het is waar, dat hij in onderscheidene ambachten, in den landbouw, en in het algemeen in handenarbeid niet onbedreven is, en vooral in het laatste in den jongsten tijd vooruitgang kan bespeurd worden; doch ook dit alles verricht hij geheel werktuiglijk, nadoende wat anderen hem sedert onheuglijke jaren hebben voorgedaan of zooals de *adat* het voorschrijft, maar zonder eenigen zelfstandigen vooruitgang of verbetering in zijne wijze van arbeiden, in zijne werktuigen, of dergelijke. Integendeel is het ontegenzeglijk, dat hij sedert den val van het Hindoeïsme in sommige vakken, zooals bouw- en beeldhouwkunst, schromelijk is achteruitgegaan, terwijl hij in andere, ten beste genomen, op dezelfde hoogte is blijven staan; de geneeskunde b. v., door mannen en vrouwen, *doekoen* geheeten, uitgeoefend, bepaalt zich nog steeds hoofdzakelijk tot de kennis van eenige kruiden, die veelal uitwendig worden aangewend en, benevens wrijven en knijpen (*pidjĕt*) en niet te vergeten het gebruik maken van zoogenaamde bezweringsmiddelen, het voornaamste geneesmiddel uitmaken ([1]); de Javaansche muziek verdient den naam van toonkunst slechts gedeeltelijk; en zoo is het met alle andere takken van kunst en wetenschap. Bij een zoo volslagen gebrek aan wetenschappelijke vorming kan het niet anders of ook de zedelijke ontwikkeling van den Javaan moet op eenen lagen trap staan. Lichtgeloovigheid en bijgeloof zijn de eerste gevolgen van zijne diepe onkunde; angstig slaat hij elk buitengewoon natuurverschijnsel gade als het werk van dezen of genen boozen geest, dien hij moet trachten te verzoenen door offers of te verdrijven door hem vrees aan te jagen; en gaarne geeft hij zijn laatste geld uit voor eenig nietswaardig voorwerp, hetwelk anderen hem als een talisman (*djimat*) tegen een gevreesd onheil verkoopen. Is zijn dagwerk afgedaan, dan heeft hij niets dat zijnen geest kan bezighouden, en werkeloos zet of legt hij zich op zijne rustbank neder, indien hij niet tijd en geld met dobbelspelen, hanengevechten of amfioenschuiven doorbrengt. Het zien en hooren van het dansen en zingen der *Ronggèng* (publieke danseressen), of andere openbare vermakelijkheden zijn hem geliefkoosde uitspanningen; en uren lang eene geestelooze

---

(¹) De aan de School tot opleiding van Inlandsche geneeskundigen (blz. 180) gevormde *Dokters-Djawa* zijn hier natuurlijk buiten beschouwing; buitendien zijn deze niet talrijk, en de gewone Javaan neemt liever tot een *Doekoen* de toevlucht. In 1891 waren er op geheel Java en Madoera slechts een en zestig
Het woord *Doekoen* wordt dan ook niet ten onrechte tevens door »toovenaar" en »wichelaar" vertaald.

wajang-vertooning (blz. 466) aan te staren is het toppunt van zijn geluk. Over het algemeen kan men opmerken dat de zeden eenvoudiger en beter zijn in de dorpen, welke meer landwaarts in liggen, en vooral in de Soenda-districten, dan aan de Inlandsche Hoven en in of nabij de hoofdplaatsen, waar velen dikwijls losbandig en zedeloos zijn en de ondeugden van beschaafde volken hebben overgenomen.

§ 23. Wijze van krijgvoeren.

Bij een volk als het Javaansche, waar de legers grootendeels zijn samengesteld uit personen, die slechts tijdelijk de wapens opvatten en niet in den wapenhandel geoefend zijn, kan natuurlijk geene eigenlijk gezegde krijgskunst bestaan, en hangt de uitslag van eenen strijd grootendeels af van de getalsterkte der benden en de dapperheid der aanvoerders: want ook hierin volgt de Javaan het voorbeeld van zijnen meerdere; hij wijkt niet zoolang zijn Hoofd stand houdt en offert zich gelaten op voor diens bescherming of voor de verdediging eener hem heilige zaak. Evenwel vindt men in de Javaansche geschiedverhalen melding gemaakt van verschillende soorten van slagordenen, waarin de troepen werden gesteld, en die somtijds de gedaante van eenig dier, somtijds van een ander voorwerp, moesten voorstellen, en nagevolgd werden uit de beschrijvingen der slagordenen voorkomende in de aan de Hindoes ontleende heldendichten. Zoo heeft men de slagordenen *Mangkårå bjoehå* (kreeften-slagorde), *Dirådå mëtå* of *Gadjah mëtå* (woedende olifant), enz.; de eerstgenoemde, waarvan eene afbeelding voorkomt bij Raffles, *History of Java*, werd, zegt men, gevolgd in den Mataramschen oorlog (blz. 25). Of zij in hunne gevechten tegen Europeanen ooit van dergelijke slagordenen hebben gebruik gemaakt is ons niet met zekerheid gebleken; in een Javaansch verhaal omtrent den oorlog tegen Dipå Nëgårå, waarvan de vertaling voorkomt in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XX, wordt op blz. 235 gezegd dat op den 15den October 1825 de Javanen zich opstelden in de slagorde *Båjå mèngkab* (gapende krokodil), terwijl de Gouvernementstroepen zich schaarden in de slagorde *Dirådå mètå*, waarbij twee kanonnen de slagtanden van den olifant voorstelden. Hunne meest gewone tactiek tegen dezen is: den vijand door onverhoedsche aanvallen of uit hinderlagen te verrassen; door zich op onderscheidene punten gelijktijdig te vertoonen, te trachten hem te nopen om zijne macht te verdeelen; hem in moerassige sawahs te lokken; den weg, dien zij veronderstellen dat hij nemen

zal, met scherpgepunte bamboezen voetangels (*borang*, Maleisch *randjau*) te beplanten ([1]), en alle levensmiddelen of andere voorwerpen, welke hem zouden kunnen te stade komen, te vernietigen. Den omtrek van hunne uit aarde en bamboes of palissaden opgeworpene veldverschansingen (*bènlèng*) beplanten zij met *borang* om de nadering te bemoeielijken, en verdedigen ze met geweervuur of kleine stukken geschut (*lilla's*), terwijl zij zich in het open veld meer van de lans, het zwaard of de klèwang en de kris bedienen, ofschoon ook dáár zij, die geweren bezitten, deze gebruiken. Hunne onder luid veldgeschrei ondernomene aanvallen zijn dikwijls zeer hevig; en somtijds stormen eenigen in blinde woede (*amoek*) op den vijand of zijne versterkingen in, als razenden om zich heen moordende zonder hun eigen leven in het minst te ontzien, en ook zonder zich ooit levend over te geven. Krijgsgevangenen te maken is hunne gewoonte niet; veelal worden de vijanden, die in hunne handen vallen, ter dood gebracht en somtijds op de wreedaardigste wijze gemarteld.

Uitvoerig kan dit onderwerp hier niet behandeld worden. Tot verkrijging van eene eenigszins nauwkeurige kennis van de wijze van oorlogvoeren der Javanen is het noodig de geschiedenis hunner jongste oorlogen met de Europeanen te beoefenen, waartoe onder anderen kunnen worden aanbevolen de *Verzameling van Officiëele rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825—1830, *door den Kolonel* NAHUYS; en de *Oorlog op Java van* 1825—1830, *door* A. W. P. WEITZEL.

§ 24. PLECHTIGHEDEN EN FEESTEN.

Bij geboorte, huwelijk en overlijden.

De geboorte van een kind geeft, althans bij Javanen van eenig aanzien, aanleiding tot velerlei plechtigheden en feesten, die, wanneer de moeder voor de eerste maal zal bevallen, reeds eenige maanden te voren aanvangen. Bij allen hebben daarbij bijgeloovige gebruiken plaats. De feesten verschillen in aard en aantal naarmate van den rang der ouders, en zijn ook niet in alle gewesten van Java gelijk, maar in allen gevalle te omslachtig en deels ook minder geschikt

---

[1] Over deze en andere dergelijke krijgslisten der volken van den Archipel zie men o. a. VERMEULEN KRIEGER, *Oost-Indische oorlogen*. Breda, 1829.

om hier uitvoerig te worden verhaald ([1]). De algemeene strekking ervan is, door offeranden en allerlei symbolische handelingen moeder en kind tegen den invloed van booze geesten te beschermen; daartoe worden zij ook nog gedurende den vroegsten leeftijd van het kind telkens op gezette tijden herhaald.

De naamgeving aan het kind geschiedt weinige dagen na de geboorte. Indien echter de ouders tot den aanzienlijken stand behooren, wordt, wanneer de zoon tot mannelijken leeftijd gekomen is, zijn naam veranderd; en dit heeft ook somtijds plaats wanneer hij eene verhooging van rang of titel bekomt.

De besnijdenis (*soenat*) heeft omstreeks het 15de jaar, soms vroeger plaats. Zij wordt meestal door eenen Priester verricht en door gebeden en maaltijden voorafgegaan en gevolgd. Ook de meisjes ondergaan eene soort van besnijdenis.

Het afvijlen der tanden geschiedt bij de meisjes op haar 12de of 13de, bij de jongelingen op hun 15de of 16de jaar; zij worden na deze plechtigheid als meerderjarig (*akil balèg*) beschouwd.

Het huwelijk van twee jongelieden werd vroeger algemeen door de wederzijdsche ouders bepaald zonder de keuze der eerstgenoemden te raadplegen, die daarvan eerst kennis kregen nadat de zaak besloten was. Tegenwoordig bepaalt zich deze gewoonte bijna uitsluitend tot de hoogere standen, terwijl het onder de gewone Javanen bijna regel geworden is, dat de jongelieden zich eerst zelven met elkander verloven, alvorens de toestemming der ouders te vragen ([2]). De jongelingen worden niet uitgehuwelijkt voor hun 15de of 16de jaar, de meisjes dikwijls op haar 8ste of 9de; in dit geval wordt echter de voltrekking van het huwelijk uitgesteld tot zij de jaren van huwbaarheid (12 of 14 jaren) bereikt hebben. Indien de vader van het meisje reeds overleden is, wordt deze vervangen door haren grootvader, oudsten broeder, oom of neef, of, zoo zij ook dezen niet heeft, door den *Panghoeloe;* deze plaatsbekleeder heet dan *Wali* of, in het laatste geval, *Wali hakim*. Nadat de verloving tusschen de ouders, somtijds door tusschenkomst van een bemiddelaar (*tjongkok*), bepaald is, brengt de vader van den bruidegom met dezen een bezoek aan den vader der bruid, ten einde zijnen zoon in de gelegen-

---

([1]) Eene uitvoerige beschrijving van de gebruiken en plechtigheden bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen onder de Javanen vindt men in het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1843, Dl. I, 1852, Dl. II en bij VETH, *Java*, Dl. I, blz. 628 en volgg.

([2]) De eertijds hoogst onderdanige en eerbiedige houding der kinderen tegenover hunne ouders is thans onder de gewone Javanen dermate gewijzigd, dat het volk er reeds het spreekwoord KEBO MANOET GODÈLÈ, d. i. »De buffel volgt zijn jong" op toepast.

heid te stellen zijne aanstaande te zien (*nontonni*); bevalt zij hem niet, dan gaat het huwelijk niet door; het goedvinden van het meisje wordt nimmer gevraagd. Neemt de jongeling genoegen in zijne bruid, dan wordt vervolgens de dag van het huwelijk bepaald. Zoodra de toestemming der ouders van het meisje is verkregen, zendt de vader van den bruidegom eenige geschenken (*paningsèt*) aan dien der bruid, bestaande, naarmate van zijn vermogen, in vruchten, ringen, kleedjes of karbouwen, benevens eenige lekkernijen. Vijf of zes dagen later, of ook wel op den dag van het huwelijk, zendt hij nog andere geschenken, die *toembasan* of *toekon* en *sasrahan* heeten, en bestaan in geld, keukengereedschappen, lijnwaad, gevogelte, kokosnoten, rijst en dergelijke. Gelijktijdig hiermede geven de wederzijdsche ouders, onder het toezenden van eetwaren en lekkernijen, aan hunne bloedverwanten en vrienden kennis van het aanstaande huwelijk (*nondjokki*), en noodigen hen tot de bijwoning daarvan uit (*ngoelĕmi*); de genoodigden zijn dan verplicht eenige tegengeschenken te geven; ook aan hunne onmiddellijke Hoofden worden op denzelfden dag geschenken (*pakèpĕl*), geëvenredigd aan hun vermogen, gezonden. Den dag vóór het huwelijk wordt ten huize der ouders van de bruid een maaltijd gegeven (*djagongan* of *kèpoengan*). De nacht vóór het huwelijk wordt door bruid en bruidegom in de ouderlijke woningen wakend doorgebracht, wat *midâdarèni* heet en de beteekenis heeft van wachten op de komst der widâdari's (hemelnimfen) zonder wier bezoek, naar het oordeel van den Inlander, geen huwelijk gelukkig kan zijn. De voltrekking van het huwelijk geschiedt voor den gewonen Javaan in de moskee, voor aanzienlijken in de woning van den Regent of een ander Hoofd, ook wel ten huize van den vader der bruid. Daartoe begeeft zich de bruidegom in gewone kleeding of reeds opgesierd te paard en vergezeld door de mannelijke bloedverwanten en genoodigden (doch zonder de bruid, die door haren vader of anderen *Wali* wordt vertegenwoordigd) ([1]), naar de bepaalde plaats, waar de Priester met zijne twee getuigen hem wacht. De *Wali* geeft nu aan den Priester kennis van hun voornemen, en verzoekt hem zijne dochter met den hier aanwezigen bruidegom te huwen. Deze laatste verbindt zich dan aan zijne vrouw de *sri kawin* of *mâs kawin*, huwelijksgift ([2])

([1]) In de Soenda-landen gaat de bruid somtijds mede; zij wordt dàn in een draagstoel gedragen.

([2]) Deze huwelijksgift, die niet altijd terstond wordt uitgekeerd, maar als eene schuld van den man aan zijne vrouw op hem blijft rusten, bedraagt onder de gewone Javanen niet meer dan een paar rijksdaalders.

te geven of verklaart die reeds gegeven te hebben; waarna de Priester het huwelijk in weinige woorden, met eene korte zegenbede, bevestigt. Als daarna de offeranden (*sanggan*), bestaande in *pisang*, *sirih*, *pinang*, *tabak* en *gambir*, benevens eenig geld (*srakah*) als *saluwat kawin* (d. i voor zijne huwelijksgebeden) aan den Priester gegeven zijn, keert de stoet in dezelfde orde naar het huis des bruidegoms terug. Na den maaltijd wordt de bruidegom in plechtigen optocht, hetzij te paard of in een draagstoel, naar de woning der bruid gebracht, waar dan feesten aanvangen, die minstens twee dagen duren voordat de jonggehuwden aan elkander worden overgelaten (*kirap*). In Soerakarta haalt de bruidegom des middags na het huwelijk de bruid naar het huis van zijn vader (*oendoeh*); gaat den volgenden middag met haar naar de woning van haren vader, telkens in statigen optocht, en keert den derden dag weder met haar naar zijns vaders huis terug, gewoonlijk zonder plechtigheid.

Het bovenstaande is eene oppervlakkige schets der voornaamste huwelijksplechtigheden, waarin vele kleine bijzonderheden stilzwijgend zijn voorbijgegaan. Zijn de jongelieden van vorstelijken bloede, dan zijn de ceremoniën nog oneindig talrijker en omslachtiger. In de Soenda-landen verschillen ook de huwelijksplechtigheden in eenige bijzonderheden; men zie daarvan de beschrijving in: *Java, tooneelen uit het leven, karakterschetsen en kleederdragten van Java's bewoners; door* E. HARDOUIN en W. L. RITTER.

De feesten, bij dergelijke heuglijke gelegenheden gegeven, heeten in het algemeen *slamàtan;* het offeren voor iemands welzijn heet *njalamàti*. Het strooien of offeren van duiten, rijst, enz. als voldoening van eene gelofte na iemands herstelling, verlossing uit gevaar, of dergelijke, wordt *kaoel* genoemd.

Eene echtscheiding (*pĕgatan* of *pisahan*) wordt gemakkelijk verkregen. Zij komt in drieërlei vorm voor, n. l.: de *talak*, waarbij de man eenvoudig voor den priester, in tegenwoordigheid van getuigen, verklaart, dat hij zijne vrouw van hare verdere verplichtingen ontslaat; de *koeloek*, welke uitgaat van de vrouw, met opoffering harerzijds van de mâs-kawin, soms tegen betaling van eene vooraf overeengekomen som gelds, en eindelijk de *pasah*, welke evenals de talak, maar nu op verzoek van de vrouw wegens tekortkomingen (kwaadwillige verlating, enz.) van den man, door den priester wordt uitgesproken. Wanneer man en vrouw eenvoudig van elkaar wegloopen, zonder meer, noemen de Javanen deze scheiding eigenaardig *pisah kĕbo* (Buffelscheiding). De door de talak gescheiden echtgenooten kunnen onder zekere voorwaarden weer bij elkander gaan wonen.

Heeft de man echter tot driemaal toe zijne vrouw op die wijze verstooten, dan kan hun huwelijk niet worden vernieuwd, tenzij laatstgenoemde vooraf met een anderen man getrouwd is geweest, die haar op zijne beurt moet hebben weggezonden. Zulk een tusschenechtgenoot, die gewoonlijk maar voor den vorm optreedt, wordt *lĕt* of *èlĕt* genoemd.

Gehuwde lieden kunnen ook met onderling goedvinden tijdelijk van elkander scheiden (Soend. sègah), in welk geval de man echter zijne vrouw moet blijven onderhouden.

Bepalingen zijn gemaakt omtrent den tijd, dien eene weduwe of eene op wettige wijze gescheidene vrouw moet wachten, alvorens een nieuw huwelijk te mogen aangaan. Deze tijd, de *iddah* genoemd, duurt in het eerste geval vier maanden en tien dagen en in het tweede drie maanden en tien dagen.

Vóór het overlijden, wanneer een zieke in den doodstrijd is, heffen de aanwezige bloedverwanten of vrienden aanroepingen tot God en Mohamed aan; somtijds wordt een Priester geroepen om een gedeelte uit den Koran voor te lezen; al hetwelk geschiedt opdat de zieke, wanneer hij nog eenig bewustzijn mocht hebben, niets dan godsdienstige indrukken ontvangen en hij straks, als zijn lijk in den grafkuil is neergelegd en de engelen *Nakir* en *Monkir* hem daar komen bezoeken om hem over zijn geloof te ondervragen, behoorlijk zal kunnen antwoorden. Zoodra hij overleden is, wordt het lijk met het hoofd naar het noorden gelegd en geheel met een kleed overdekt, dewijl het niet goed is dat de bloedverwanten na zijnen dood zijn gelaat aanschouwen. Vervolgens wordt het lijk buitenshuis door Priesters onder het doen van gebeden gewasschen, eerst met water, dan met loog, vervolgens met citroen- of tamarinde-water, en eindelijk weder met water; hierna wordt het in een wit lijkkleed gewikkeld, dat ééns, driemaal of zevenmaal om het lichaam gaat, en op eene draagbaar onder de *Pandâpâ* of gaanderij nedergelegd, waar door Priesters aanhoudend gebeden en eene offerande, *soertanah* genaamd, verricht wordt. Binnen 24 uren wordt het lijk naar het graf gebracht door de bloedverwanten of, bij ontstentenis van dezen, door de Priesters; was de overledene een aanzienlijke, dan geschiedt zulks in eene houten doodkist; was hij een gering persoon, dan slechts op eene bamboezen bank. Bij de lijkstatie wordt boven het lijk eene *pajoeng* (zonnescherm) gedragen, die met wit linnen bekleed is; dezelfde staatie, welke een aanzienlijke overledene gewoon was bij zijn leven te voeren, volgt hem ook naar het graf; langs den geheelen weg worden door de Priesters gebeden opgezegd en

strooit men somtijds geld (*sawoer*). Op de begraafplaats gekomen wordt het lijk in een diep graf geplaatst, met het hoofd naar het noorden, eenigszins op de rechterzijde, en het gelaat naar het westen opdat het naar den tempel van Mekka gekeerd zij. Als het graf weder met aarde gevuld is worden er twee gebeden bij gedaan, *dongå koeboer* en *talèkim;* indien de overledene een man was, plaatsen de Priesters zich daartoe ten westen van het graf; was het eene vrouw, dan aan de oostzijde, dewijl het niet betamelijk is dat eene vrouw door eenen man in het aangezicht wordt gezien. Na de begrafenis wordt een maaltijd ter eere van den afgestorvene gehouden; dit wordt herhaald drie, zeven, veertig, honderd dagen, een jaar, duizend dagen, en telken acht jaren na het overlijden; elk van deze maaltijden draagt een bijzonderen naam naar den tijd, waarop hij gevierd wordt. De algemeene benaming van eenen offermaaltijd is *sĕdĕkah* of *sidĕkah*.

Op de begraafplaatsen worden gewoonlijk boomen met welriekende bloemen geplant, zooals de *Kambodja* (Soend. *Samodja*), *Andjoewang* *Kasintoe*, *Kamoening*, *Tĕlasih* en andere.

Jaarlijksche groote feesten (*Garĕbĕg*) [1].

De Javanen hebben jaarlijks drie groote feesten, *Garĕbĕg* genaamd, die vooral in de Vorstenlanden met grooten luister gehouden worden. Zij heeten *Mauloed* (*Maulid*) of *Garĕbĕg Moeloed*, *Idoe'l-fitr* (het kleine feest) of *Garĕbĕg Poewåså* (in de Soendalanden *Lĕbaran* of *L pitrah*) (blz. 122) en *Idoel'-Korbân* (het groote offerfeest of *Garĕbĕg Bĕsar* (Soend. *Lĕbaran hadji*) en zijn, wat hun onderwerp betreft, van godsdienstigen aard; hoewel uit de wijze, waarop zij gevierd worden, daarvan weinig blijkt. Het eerste valt voor op den 12den dag der maand *Moeloed* (blz. 433), en is ingesteld ter gedachtenis van Mohameds geboorte; het tweede, op den 1sten dag der maand *Sawal*, na het einde van de groote jaarlijksche vasten in de maand *Ramèlan*, is mede ter eere van Mohamed, die op den 21sten, 23sten, 25sten, 27sten en 29sten dier maand (zie volgd. blz.) de voor hem gereed

---

[1] *Garebeg* of *grebeg* is eigenlijk een klanknabootsend woord, dat »geruisch" of »geraas" beteekent en zijn ontstaan te danken heeft aan het oud-Javaansch gebruik dat de verschillende Grooten en Hoofden des lands op bepaalde tijden met hun gevolg, allen in feestdos (hofcostuum) gekleed en met de gamelan aan het hoofd, hunne opwachting kwamen maken bij den Vorst, die daarvoor op de *Sitinggil* (zie beneden) plaats nam en de menigte voorbij zich liet trekken. Later heeft men dit gebruik op de Mohamedaansche feestdagen overgebracht. Zie ook volgende bladzijden.

gemaakte spijzen niet wilde gebruiken, maar die onder zijne volgelingen deed uitdeelen; het derde, op den 10den dag der maand *Bèsar*, is een feest ter gedachtenis aan de offerande van Ismaël, den stamvader der Arabieren, dien de Mohamedanen voor deze gelegenheid in de plaats stellen van Izaäk, den jongeren zoon van Abraham. Wij geven hier eene hoofdzakelijke beschrijving van de wijze, waarop zij in de Vorstenlanden worden gevierd ([1]).

Het eerstgenoemde feest vangt eigenlijk reeds op den 6den der maand *Moeloed* aan; daar van dien dag af tot op den 12den dagelijks de Keizerlijke muziek-instrumenten (*gamĕlan sĕkatèn*; zie beneden) binnen den ringmuur van de groote moskee worden bespeeld; terwijl ook op den avond van laatstgenoemden dag (dat is, naar onze verdeeling, op den avond van den 11den; zie blz. 426) al de Priesters uit het rijk zich in die moskee vereenigen tot de lofprijzing van Allah (Ar. *dikr*) en de vereering van den Profeet (*dikir mahoeloed*). Eenmaal om de acht jaren, nl. in het jaar *Dal* (zie. tijdrekening), wordt dit feest nog met meer luister gevierd.

Het tweede feest wordt voorafgegaan door het opbrengen en uitdeelen van spijsoffers ([2]), die op den *Aloen-aloen* (blz. 435) geschieden tegen zonsondergang, op den 21sten der maand *Ramĕlan* door den Vorst, op den 23sten door den Kroonprins, op den 25sten door de overige Prinsen, op den 27sten door de *Toemĕnggoengs* en op den 29sten door de *Radèn adipati*. Deze twee feesten zijn ook de gewone termijnen voor het doen van halfjaarlijksche betalingen, als pachten, en dergelijke; de *Garĕbĕg Poewåså* wordt door de Europeanen veelal als Nieuwjaarsdag beschouwd, hoewel, zooals bekend is, het jaartal met den eersten dag der maand *Moharram* verwisselt. Waarschijnlijk vindt dit zijn grond hierin, dat de Inlanders de gewoonte hebben elkander op den eersten dag der 10de maand bezoeken te brengen, elkander geluk te wenschen met den afloop der poewåså en wederkeerig vergiffenis te vragen voor wat men gedurende de vasten jegens elkander mocht hebben misdaan.

Het derde feest wordt door geene bijzondere plechtigheden voorafgegaan.

Overigens bestaan de drie feesten hoofdzakelijk in het volgende: op

---

([1]) Men zie daarover uitvoeriger het *Tijdschr. v. Neérl.-Indië*, 1843, Dl. I, 1857, Dl. I; VAN ECK. in de *Indische Gids*, voor Maart, 1881; VAN DELDEN LAERNE, *De officieele feesten aan het Sultanshof te Djokjokarta* (*Indische Gids*, 1887, blz. 126 en 314); *Iets over de vasten en de viering der Garebeg-poeasa op Java*, in de *Indische Gids*, 1887, blz. 462, en J. GRONEMAN.

([2]) Het opbrengen van deze spijsoffers (*maleman* genaamd) wordt steeds gevolgd door een offermaaltijd (*sidekah*). Zie hierover *Mededeelingen*, Dl. X.

den morgen van het feest begeven zich de Radèn Adipati en overige aanzienlijke inlandsche ambtenaren naar den *Aloen-aloen*, met hunne vaandels en muziekinstrumenten, welke daar in orde worden opgesteld. De Resident en verdere Hoofdambtenaren, de Officieren van het garnizoen, de Onafhankelijke Prinsen en eenige aanzienlijke ingezetenen, die allen genoodigd worden, begeven zich uit het Residentiehuis naar den Kraton, waar de Vorst hen onder de *pandåpå* ([1]) ontvangt. De Vorst zit op een *dampar* (vergulden stoel zonder leuningen) met het gelaat naar het noorden gekeerd; de Resident aan zijne linkerzijde op een gewonen stoel; de oudere broeders of ooms van den Vorst zitten op stoelen met het aangezicht naar het oosten: de genoodigden, die met den Resident gekomen zijn, tegenover hen met het gelaat naar het westen; de jongere Prinsen en Rijksgrooten links van den Vorst op den grond. Na hier eenige oogenblikken gezeten te hebben begeeft de stoet zich naar den *sitinggil* (blz. 335), waar de troepen van den Vorst geschaard staan, die vervolgens, eerst geregeld marcheerende dan al dansende (*tandak*), voor hem defileeren. Inmiddels worden de *Goenoengan* (offerspijzen), bestaande uit rijst, gebak, vruchten en andere lekkernijen in kegelvormige bamboezen manden naar de moskee gedragen om gewijd te worden, waarna zij onder de dienstdoende onderdanen des Vorsten worden verdeeld. Het gezelschap op den *Sitinggil* houdt zich intusschen bezig met het kauwen van *sirih*, voor zooverre men zulks verlangt, en het drinken van eenige glazen wijn, waarbij door den Soesoehoenan en den Resident eenige officiëele door het reglement, dat ook het overig ceremoniëel regelt, voorgeschreven toasten worden uitgesproken; terwijl allerlei muziek-instrumenten zich aanhoudend doen hooren. Na afloop van dit een en ander keert men eerst naar de *pandåpå* terug, en begeeft zich vervolgens naar het Residentiehuis, waar het feest besloten wordt met eenen maaltijd, op welken alle bovengenoemde Vorsten en aanzienlijken genoodigd, en twaalf officiëele toasten, op den Koning, den Gouverneur Generaal, den Vorst enz. gedronken worden. Hoewel de afstand tusschen den Kraton en het Residentiehuis klein is, begeven de hooge gasten zich toch allen per rijtuig of te paard derwaarts, terwijl de Vorst zich bovendien door eenen grooten stoet van volgelingen laat begeleiden, waaronder ook eenige vrouwen, die de oepåtjårå (rijkssieraden) ([2]) of

([1]) Zie boven blz. 335.
([2]) Zie de afbeelding van deze oepåtjårå in de *Bijdragen van het Kon. Instituut*, Nieuwe volgreeks, Tweede deel, en het in 1889 verschenen werk van Dr. GRONEMAN, *In den Kedaton te Jokjåkårta*. Leiden, E. J. BRILL.

ampilan voor hem uitdragen. Ook de beide met de grootste oplettendheid verzorgde olifanten maken gewoonlijk een deel van den stoet uit.

In de overige Residentiën wordt alleen de Garĕbĕg-poewåså op eenigszins groote schaal op den *Aloen-aloen* van den Regent gevierd.

§ 25. Vermaken.

Muziek [1].

De Javanen hebben onderscheidene muziek-instrumenten, welke te zamen gebruikt een volledig orkest (*Gamĕlan*; Kr. Gångså) uitmaken. Hiertoe behooren de volgende: de *Rĕbab*, eene soort van viool met twee snaren, die door den orkestmeester wordt bespeeld; de *Gĕndĕr*, een instrument samengesteld uit elf of twaalf bamboezen ter lengte van ruim 2 vt., welke rechtopstaande in eene houten kast geplaatst worden, en waarboven dunne metalen plaatjes hangen, die met houten hamertjes met koord omwonden worden geslagen; de *Gambang gangsa*, eene soort van *staccato* of harmonica, samengesteld uit een langwerpig vierkanten bak, waarop 16 of 17 metalen staafjes of plaatjes liggen, die met een houten hamertje worden geslagen; de *Gambang kajoe*, die van de voorgaande alleen daardoor verschilt, dat de hierop liggende plaatjes van hout zijn; de *Saron* of *Saron babon*, de *Saron pĕnĕroes* of *pĕnĕrèt*, de *Dĕmoeng* en de *Sĕlĕntĕm* zijn gelijksoortige instrumenten als de *Gambang gangsa*, maar veel kleiner; de *Bonang* en *Kråmång*, bestaande uit tien of meer metalen ketels, die in eene soort van rooster of raam tusschen koorden of bamboes hangen en geslagen worden met langwerpige houten aan het einde met garen of leder omwoeld; de *Kĕtjèr* en *Tjĕloering*, soort van bekkens; de *Bĕndé* en *Bèri*, als voren; *Kĕmanak*, id., klein soort; de *Kĕnong*, een groote metalen ketel, die in een rooster tusschen koorden hangt en met een hamer geslagen wordt; een gelijksoortig instrument is ook de *Kĕtoek;* de *Gong*, zijnde twee metalen of koperen bekkens, somtijds van drie voet middellijn met een knop in het midden, welke met koorden aan eene soort van galg hangen en geslagen worden met hamers dik met leder of gom elastiek bekleed; de *Kĕnong*, een koperen ketel, die op eene houten stelling rust en evenals de gong geslagen wordt; de *Kĕtipong* en *Kĕn-*

---

[1] Men zie over dit onderwerp ook de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. V en XVI, blz. 75.

dang, langwerpige trommen of tamboerijns, die alleen met de hand of de vingers geslagen worden; de *Bĕdoeg*, eene groote trom, die met een houten hamer (taboeh) wordt geslagen; de *Soeling*, eene fluit van bamboes vervaardigd; de *Tjĕlĕmboeng*, een snareninstrument met tien tot vijftien snaren, die op de wijze van eene harp met de vingers getokkeld worden.

Niet in elke *Gamĕlan* worden alle deze instrumenten gebezigd; ook verschilt hunne grootte naar gelang van den persoon aan wien de *Gamĕlan* behoort, de gelegenheid bij welke zij wordt gebruikt en den toonaard waarin de instrumenten gezet zijn. Men onderscheidt hoofzakelijk de volgende soorten van *Gamĕlans*: de *Gamĕlan salèndro*, die de volledigste is en waarvan weer verschillende soorten bestaan; zij wordt gebruikt bij groote feesten en bij de vertooningen der *Wajang poerwå* (blz. 467); de *Gamĕlan sĕkatèn*, waarin de instrumenten grooter en zwaarder van toon zijn, en die alleen bij Vorsten in gebruik is en slechts bij plechtige gelegenheden, zooals de *Garèbĕg moeloed* (blz. 462), bespeeld wordt; de *Gamĕlan pélog* en de *Gamĕlan miring*, welke beide uit zware instrumenten bestaan en gebruikt worden, de eerste bij de vertooning der *Wajang gĕdog*, de laatste bij die der *Wajang kalitik* (blz. 468); de *Gamĕlan tjårå balèn* of *tjårå wangsoel*, welke mede uit zware instrumenten bestaat doch niet volledig is; onvolledig is ook de *Gamĕlan soeråbajan* of *soeråpringgan*, waarin tevens de instrumenten kleiner zijn; de *Gamĕlan kodok ngorèk* mist mede onderscheidene instrumenten en wordt bij optochten of maaltijden, maar nimmer bij de *Wajang* gebruikt; de *Gamĕlan sĕnèn*, bij tornooispelen en militaire optochten, bevattende behalve de gewone instrumenten nog een bijzonder soort van *Gongs* en trompetten (*Sĕlomprèt*); de *Gamĕlan seroenèn*, die slechts uit de *Kĕndang*, *Kĕnong*, *Koempoel* en *Sĕlomprèt* bestaat en bij huwelijksoptochten en feesten door den geringen Javaan wordt gebruikt.

De *Gamĕlan* behoort in Midden- en Oost-Java te huis. Bij de Soendaneezen vindt men andere muziekinstrumenten, zooals: de *Tarawangsa*, eene soort van viool met drie snaren van koperdraad, die met een strijkstok bespeeld wordt; de *Kĕtjapi*, eene soort van gitaar met snaren van koperdraad, die met de vingers getokkeld wordt; zij is kleiner dan de Tarawangsa; de *Angkloeng*, het voornaamste muziekinstrument bij dezen stam, bestaande uit vijf of meer van boven schuins afgesneden bamboezen pijpen van verschillende lengte, die, als pijpen van een orgel, in een raam naast elkander staan en bewogen wordende een schel geluid geven; de *Tjaloeng*, zijnde eenige stukken bamboes, van welke de langste drie voet en de kortste een

halven voet groot is, die door eene klimoprank aan elkander verbonden worden met tusschenruimten van een halven voet; uit dezen toestel, bij wijze van een ladder aan een boom opgehangen en van onderen met de knie vastgehouden, worden door het slaan met stokjes van eenig zacht hout niet onwelluidende tonen voortgebracht.

Er zijn voor elke soort van *Gamĕlan* vele verschillende muziekstukken, die bij bepaalde gelegenheden moeten dienen; zij bestaan echter zelden op schrift, maar worden meest door het geheugen bewaard. Eigenlijk gezegde toonkunst zal men bij de Javanen te vergeefs zoeken ([1]).

Tooneelvertooningen.

Er zijn twee hoofdsoorten van tooneelvoorstellingen, de *Wajang* (schimmen; Kr. *Ringgit* = pop of figuur) en de *Topèng* (maskers); in de eerste worden de handelende personen door beelden of poppen voorgesteld; in de laatste zijn het menschen, die, behalve wanneer zij voor den Vorst spelen, altijd gemaskerd zijn.

De *Wajang* wordt onderscheiden in de volgende soorten ([2]).

1°. De *Wajang poerwå*, behandelende onderwerpen uit de alleroudste mythische geschiedenis van Java. De daarin voorkomende Goden en Halfgoden worden voorgesteld door platte poppen van eene gedrochtelijke menschengedaante, uit zwaar buffelleder gesneden, ter grootte van een paar voet, geschilderd en verguld naarmate van den persoon, dien zij moeten voorstellen. Deze poppen, waarvan het volledig stel uit ± 200 stuks bestaat, worden achter een doorschijnend gordijn (*Kĕlir*) geplaatst en in beweging gebracht door den *Dalang*, den eigenlijken acteur, die ook de rollen der verschillende personen reciteert, onder begeleiding der muziek van de *Gamĕlan Saléndro.* Zoodanige *wajang*-voorstelling vangt in den avond aan en duurt het grootste gedeelte van den nacht voort. Somtijds worden de toeschouwers zoo geplaatst dat de mannen de poppen zelf zien, de vrouwen echter altijd alleen de schaduw er van, voortgebracht door de

---

([1]) Over de muziek der Javanen zie men ook het *Voorberigt* van de *Séwåkå, uitgegeven door* J. A. WILKENS, *Zalt-Bommel*, 1851; J. GRONEMAN, *de Gamelan te Jogjåkartå*, uitgegeven (met eene voorrede van Dr. J. P. N. LAND) door de Kon. Acad. van Wetenschappen te *Amsterdam*, 1890; ID., *de Sekatèn te Soerakarta*, *Eigen Haard*, 1883, blz. 466.

([2]) Over dit onderwerp zie men ook de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelingsgenoodschap*, Dl. XVI, blz. 59. En over de spelen en vermaken der Javanen in het algemeen eene reeks opstellen van R. VAN ECK, in de *Indische Gids*, 1880 en 1881.

blèntjong (lamp), die boven het hoofd en onder bereik van den dalang hangt, op het gordijn waarnemen.

2°. De *Wajang gĕdog*, verschillende van de voorgaande weinig anders dan door de onderwerpen, welke er in behandeld worden, en die tot een later tijdvak der Javaansche historie behooren, voornamelijk de geschiedenis van PANDJI, den Vorst van het oude Djĕnggålå (blz. 325) en de oude Vorsten van Bali en Balambangan. Bij deze *wajang* wordt de *Gamĕlan pélog* bespeeld.

3°. De *Wajang kalitik*. Deze wordt gewoonlijk overdag vertoond: de poppen zijn daarbij rond en uit hout gesneden, doch hebben overigens nagenoeg dezelfde gedaante als in de vorige *wajangs;* ook zit de *Dalang* er niet mede achter een gordijn, maar terwijl hij ze in orde stelt en zoolang de vertooning nog niet begonnen is, staat er voor het tooneel een klein schermpje, nagenoeg in den vorm van schoppenaas op onze speelkaarten, waardoor het publiek zich verbeelden moet niets te zien. In deze *wajang* worden onderwerpen behandeld uit den tijd van de rijken van Mådjåpahit en Padjadjaran, vooral de geschiedenis van DAMAR WOELAN en MÉNAK DJINGGÅ ([1]); men bespeelt daarbij de *Gamĕlan miring*.

4°. De *Wajang bèbèr*, waarin de figuren slechts geteekend zijn op stukken papier, welke door den *Dalang* naar den loop van het stuk worden ontrold en vertoond. De onderwerpen zijn dezelfde als in de *Wajang gĕdog;* de muziek bestaat hierbij alleen in de *Rĕbab*.

Inlandsche Vorsten en Hoofden hebben dikwijls een of meer van deze *Wajangs*, meer of minder kostbaar, in eigendom en houden er hun eigen *Dalang* op na. Anders is de *Dalang* de eigenaar der poppen en wordt hij bij feestelijke gelegenheden door de aanzienlijke Javanen ontboden, om tegen behoorlijke betaling te hunnen huize zijne vertooningen te geven.

Eindelijk heeft men nog de *Wajang wong* of *Ringgit tijang* (Mal. *Wajang orang*), die eerst uit het midden der 18de eeuw dagteekent, buiten de Vorstenlanden weinig bekend is en oneigenlijk den naam van *wajang* draagt, daar zij niet door poppen maar door menschen wordt voorgesteld. Het is eene soort van komedie, waarin allerlei onderwerpen, meest stukken uit de voornaamste Javaansche

---

([1]) Over de geschiedenis van DAMAR WOELAN zie men ROORDA VAN EYSINGA, *Handboek der Land- en Volkenkunde*, Boek III, Dl. I, blz. 502 en vervolgens. Over PANDJI vindt men iets in hetzelfde Deel, blz. 492; zie verder T. ROORDA, *De lotgevallen van* RADÈN PANDJI *volgens de Javaansche wajangverhalen*. Andere teksten van wajangstukken vindt men in de *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Deel XLIV. Van het tooneelstuk *Abiåså* is door den heer H. C. HUMME eene Hollandsche vertaling geleverd. 's Hage, 1878.

heldendichten, worden behandeld. De acteurs, steeds mannen, hebben het gelaat beschilderd, en de vrouwenrollen worden ook door als vrouwen gekleede mannen vervuld ([1]). In den regel zijn ook zij slechts pantomimisten; want ook hier wordt het stuk zelf door den *Dalang*, onder begeleiding der *Gamĕlan*, gereciteerd en de opvoering door hofzangers begeleid. De vertooning duurt van des avonds ten 7 of 8 uur tot 5 of 6 uur in den morgen.

Tot de eigenaardige gebruiken bij de vertooning van de *wajang* behoort, dat de dalang, alvorens zijn spel te beginnen, een reuk- en spijsoffer aan de goden brengen moet. Somtijds treden bij deze tooneelvoorstellingen ook danseressen (*talèdèk*; zie beneden) op, om de voordracht van den *dalang* aan te vullen of af te wisselen.

De *Topèng*, die oorspronkelijk in de Soendalanden thuis behoort, en ook *Topèng dalang* wordt genoemd, is eene tooneelvoorstelling, waarin dezelfde geschiedenissen behandeld worden als in de *Wajang gĕdog;* doch de poppen worden vervangen door mannen, die uit fijn hout gesneden en kunstig beschilderde maskers dragen en hunne pantomimen naar de woorden van den *Dalang* regelen. Wanneer echter de *Topèng* voor den Vorst vertoond wordt, zijn de acteurs ongemaskerd en dragen zij ook zelven hunne rollen voor.

De *Topèng babakan* is eene straatvertooning, die door twee gemaskerden, eenen man en eene vrouw, somtijds ook door meerderen uitgevoerd, bijna dagelijks te Batavia en in de Ommelanden te zien is. Onder begeleiding van eene trom en een paar bekkens en soms geadsisteerd door een of meer *bodor's* (clowns) dansen zij en zingen daarbij beurtelings liedjes (*pantoens*), die zeer onbeduidend en dikwijls vrij onzedelijk zijn. Bestaat het gezelschap uit meer dan twee personen, dan breiden zij somtijds hunnen werkkring uit en geven vertooningen, waarbij Chineezen, Arabieren of andere personen op eene belachelijke wijze worden voorgesteld.

Hoewel niet bepaaldelijk tot het tooneel behoorende, maken wij hier nog even melding van de *toekang-pantoen* in de Soendalanden, reizende zangers, die overal waar men hen roept, onder begeleiding van de kĕtjapi of tarawangsa (blz. 466), stukken uit de oude geschiedenis voordragen.

Dansen.

Het dansen (Mal. *tandak;* Soend. *igĕl;* Jav. *djogèd*) bestaat bij de Javanen hoofdzakelijk in kunstmatige en in hun oog bevallige be-

([1]) Zie de Aanteekeningen van den Regent van Brebes op VETH's *Java*, in de *Bijbladen van het Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootschap*, N°. 9.

wegingen en verdraaiingen der ledematen, waarbij de voeten zelden van den vloer komen; en het is in den regel meer een beroep, dat men uitoefent om de toeschouwers te vermaken, dan eene uitspanning voor eigen genoegen. De danseressen (want het zijn met weinige uitzonderingen alleen meisjes of vrouwen, door welke deze kunst wordt uitgeoefend) zijn onderscheiden in de volgende klassen of soorten:

De *Bĕdåjå* en *Sĕrimpi* ([1]), jeugdige danseressen aan de hoven van Soerakarta en Djokjokarta. Zij zijn van adellijk, soms van vorstelijk bloed en mogen hare dansen, die door mannelijke en vrouwelijke koorzangers (pĕsindèn) worden begeleid, alleen aan het Hof in tegenwoordigheid van den Vorst of met diens goedkeuring in de woning van een of anderen hooggeplaatsten gunsteling, uitvoeren. Zij zijn prachtig gekleed en treden steeds ten getale van *vier* of van *negen* op. In onderscheiding van de hier na te noemen Djogèd, wier dans en geheele optreden een minder karakter dragen, spreken en zingen zij daarbij niet, maar is het haar taak de hoofdmomenten van het voor te stellen stuk, evenals bij de wajang, door eenen dalang voorgezongen, door kunstig bestudeerde dansfiguren in actie te brengen.

Ook de particuliere danseressen van Regenten op Java worden Bĕdåjå genoemd.

Aan de Javaansche Hoven schrijft de adat voor, dat gedurende het optreden dezer danseressen niemand der toeschouwers zich van zijne plaats mag bewegen. Ook het eten, drinken en rooken is dan verboden.

De *Tĕlèdèk* of *Djogèd* (*Bèksa* en *Ringgit* in Hoog-Javaansch: Soendaneesch *Ronggèng*) zijn publieke danseressen, veelal van een zedeloos gedrag, die bij alle feestelijke gelegenheden worden ontboden om hare dansen, welke zij met een luidruchtig gezang begeleiden, te vertoonen, of ook wel langs den openbaren weg als straatkunstenaressen hare voorstellingen geven. Bij den dans van deze *Ronggèngs* sluiten zich somtijds mannen uit de toeschouwers aan.

([1]) Eigenlijk zijn *Serimpi* en *Bedåjå* namen van dansfiguren, waarvoor het hier genoemde aantal personen noodig is: en vandaar zijn die benamingen op de danseressen zelve overgebracht. Zie RAFFLES, *Hist. of Java*, Vol. I, p. 379. Vergelijk ook *Soendasch-Nederduitsch Woordenboek* van H. J. OOSTING op *Badaja* en vooral J. GRONEMAN, *De Javaansche Tooneeldansen*, in het *Tijdschrift van het Indisch Aardrijkskundig Genootschap*, 1881. Volgens laatstgenoemden schrijver worden de hierbedoelde danseressen Bedåjå genoemd, zoolang zij nog leeren en Serimpi, zoodra zij hare dansen voor den Vorst kunnen uitvoeren. Zie ook *Indische Gids*, 1887, blz. 329, en het boven aangehaalde werk *In den Kedaton te Djokjokarta.*

Enkele malen treden ook mannen als publieke dansers op; deze heeten dan ook *Djogèd* of *Běksâ*. In de Vorstenlanden wonen de Djogèds, die meer bijzonder aan den Kraton verbonden zijn, in afzonderlijke kampoengs bijeen.

De *Bèksan* of *Djědjogèdan* is een soort van krijgsdans, die door eenige met schild en lans gewapende prinsen en rijksgrooten al dansende en zwijgende wordt uitgevoerd en alleen aan de hoven tehuis behoort.

Een zeer eigenaardige dans, naar het schijnt eene uitvinding van den laatsten tijd, is de *Langěndrijâ*, waarbij de acteurs, mannen of jongens, op Javaansche wijze gehurkt op den grond blijven zitten en in die houding het door den Dalang voorgedragen stuk aanschouwelijk voorstellen.

Tornooispel.

Het tornooispel (*sěnènan*, *sódòran* of *watangan;* Soend. *sěsěnènan*) behoort uitsluitend tot de vermaken der Vorsten en Grooten, en wordt gehouden op den *Aloen-aloen* bij de paleizen der Vorsten of woningen der Regenten. Op den bepaalden dag, bij de Regenten des Maandags (*sěnèn*) en bij de Vorsten des Zaterdags, verzamelen zij zich daar in staatsiekleeding, gewapend met lange speren (*sódòr;* Soend. *bahoe*) waarvan het scherp is afgenomen, en op sierlijk getuigde paarden gezeten. Na eenige malen, onder de muziek der *Gamèlan sěnèn*, bij paren het terrein te zijn rondgereden maken de twee voorste ruiters zich van den trein los, wenden hunne paarden en rennen tegen elkander in, waarbij de een de lans van den ander tracht te breken, hetgeen bij welslagen met luidruchtige toejuichingen door de aanschouwers wordt bekroond; dan sluiten zij zich weder achteraan den trein aan; het tweede paard volgt hen op; en zoo vervolgens. Een paar harlekijns verhoogen daarbij gewoonlijk het vermaak van het publiek. Tegenwoordig komen deze tournooispelen maar zelden voor.

Eene zeer gewilde aardigheid is ook het vastbinden van dwaas geconstumeerde bijna levensgroote poppen op losse paarden, waaraan dan ook vuurwerk is vastgebonden, dat wordt afgestoken; het verschrikt dooreen loopen der paarden geeft aan die poppen allerlei zonderlinge houdingen (*wongwongan*).

Op Madoera bestaat het *kropan* of het rennen van Stieren, paarsgewijze onder een juk gespannen.

De Jacht.

De jacht is van weinig beteekenis op Java; alleen geldt hier en daar, inzonderheid in de Preanger-Regentschappen, de hertenjacht als eene geliefde uitspanning van de Javaansche Grooten. Een paar weken voordat zoodanige jacht zal ondernomen worden, wordt een uitgestrekt *Alang-alang*veld afgebrand, en de weldra weder opschietende jonge spruitjes lokken de herten in menigte tot zich. Dan verzamelen zich een aantal jagers, in sierlijk jachtgewaad, op vlugge paarden gezeten, en alleen met eene scherpe sabel gewapend; de herten worden door honden opgejaagd, en door de jagers somtijds palen ver vervolgd, totdat het hun gelukt ze met de sabel te vellen. In andere gedeelten van Java worden meer groote drijfjachten gehouden, waarbij het wild van alle zijden naar elkander gedreven en dan in massa nedergeschoten wordt; dit geschiedt echter slechts bij bijzondere gelegenheden.

Ook op wilde zwijnen, tijgers, rhinocerossen en ander wild gedierte wordt somtijds jacht gemaakt.

Dierengevechten (Ng. Adoe-adoe; Kr. Abĕn-abĕn).

Onder deze komen in de eerste plaats de tijgergevechten in aanmerking, die zelden anders dan aan de Vorstelijke Hoven plaats hebben. Op den *Aloen-aloen* is eene afgeperkte plaats, waarbinnen zich een buffel bevindt; terwijl aan de buitenzijde het tijgerhok staat, gesloten door eene schuif, die met een opening in de omheining van het park correspondeert. Op een teeken van den Vorst wordt die schuif opgehaald en de tijger in de kampplaats gedreven, waarop weldra een gevecht aanvangt, dat gewoonlijk met de nederlaag van den aanvaller, den tijger, eindigt ([1]). Is de eerste tijger spoedig bezweken, dan wordt somtijds nog een tweede in het strijdperk gebracht; en de kans wordt dan ongunstiger voor den buffel, die ook in den eersten strijd veel geleden heeft. Hebben de dieren geen lust in het gevecht, dan worden zij daartoe aangehitst, de tijger door hem met brandend stroo te bewerpen, en de buffel door hem met een aftreksel van Spaansche peper te begieten of wel met jeukende boontjes van de *Dolichos mucuna* L. (Jav. *rawé*) of de eveneens jeu-

([1]) Volgens sommigen is het geheele gevecht op de nederlaag van den tijger aangelegd, omdat deze daarbij, naar de meening der Javanen, de *Hollanders* voorstelt, terwijl de *buffel* de *Inlanders* representeert.

kende bladeren van de *Urtica urentissima* (Jav. *kĕmadoeh*), zoogenaamde karbouwenblad, te bestrijken.

Eene andere soort van tijgergevecht, *rampok* of *rampog* genaamd, is deze: rondom een hok, waarin zich een tijger bevindt, staat op eenigen afstand een kring van mannen, in drie nauwgesloten gelederen, met gevelde lansen. De tijger wordt uit zijn hok gedreven door dit in brand te steken; hij tracht dan in vrijheid te komen door over de hem insluitende personen heen te springen, doch wordt op de punten der lansen opgevangen. Somtijds redt hij zich door een gelukkigen sprong, maar wordt dan toch weldra weder gevangen en gedood. Gewoonlijk staan er in den kring verscheidene hokken; er worden dan ook wel twee of meer tijgers tegelijk uitgedreven, althans wanneer het *matjan toetoel* (Panters) zijn; met den koningstijger is men voorzichtiger.

In vroeger tijd deed men somtijds misdadigers, die dan met eene *kris* zonder punt gewapend waren, tegen tijgers vechten; hadden zij het geluk den tijger te dooden, dan werd dit als een bewijs van hunne onschuld aangemerkt. Dit gebruik is echter geheel afgeschaft.

Mindere Javanen laten dikwijs wilde zwijnen met honden of bokken vechten, op dezelfde wijze als dit bij de Vorsten met tijgers en buffels geschiedt. Alle inlanders zijn ook groote liefhebbers van hanengevechten, waartoe deze dieren van jongs af worden opgevoed; hierbij werden vroeger steeds stalen sporen (*tadji*) in den vorm van lancetten aan de pooten der hanen (*djago*, *sawoeng*) bevestigd. Het gebruik maken van stalen sporen is echter door het Gouvernement verboden en wordt het houden van hanengevechten, waarbij steeds hooge weddingschappen worden aangegaan, in 't algemeen alleen bij buitengewone gelegenheden toegestaan. Ook de wijfjes van eene soort van kwartels, *gĕmak* of *poejoeh* genaamd, laten zij met elkander vechten: ja zelfs weten zij eene soort van krekels, *djangkrik* geheeten, en andere kleine dieren daartoe aan te hitsen. Ook hierbij worden weddenschappen aangegaan.

Ten slotte vermelden wij nog dat in de Soendalanden het wedrennen van paarden (ngadoe-koeda) zeer gezocht is.

Spelen.

Hiertoe behooren de volgende: Eene soort van kaatsspel (*oendibalang* of *oendi-gĕril*), bestaande in het opvangen of afweren van eenen uit bamboes of rotting gevlochten bal, dien de spelers elkander toewerpen. Het schaakspel (*tjatoer*) is bij de aanzienlijken in gebruik;

bij minderen een op domino gelijkend spel (*kaling*). Meer algemeen zijn het damspel (*tjoeki*) en andere, welke op dergelijke borden gespeeld worden, zooals: *dakon*, dat vooral door vrouwen gespeeld wordt met achttien stukken, gewoonlijk sawo-pitten, op een langwerpig ovaal bord met twee groote gaten aan het einde en twee rijen kleinere gaten aan de beide zijden; *tjoeki*, waarin elke partij zestig stukken, eigenlijk zwarte en witte boonen, heeft, en waarvan het doel is zooveel mogelijk stukken van de tegenpartij te slaan; *matjanan*, waarin elke partij twee stukken heeft, die tijgers, en drie en twintig die runderen voorstellen, welke door de tijgers van de tegenpartij geslagen worden; *malingan*, waarin ieder speler achttien stukken heeft, welke die van de tegenpartij moeten insluiten; enz. Europeesche kaartspelen zijn bij sommige Regenten bekend. Ook van de Chineezen zijn kaartspelen overgenomen, die eenige overeenkomst hebben met ons *vingt et un*, waartoe Chineesche kaarten gebruikt worden. Andere soorten van hazardspelen zijn er in menigte, zooals: het werpen met dobbelsteenen (*dadoe*); het *kĕplèk*, ons kruis of munt, waarbij de centen of duiten ([1]) aan den eenen kant met kalk of iets anders worden gemerkt; het *gimĕr*, een spel met een draaitolletje, waarop oogen of nommers staan, of met een stuk geld waarin een gat is, hetwelk rondgedraaid wordt, en waarbij dan de kans afhangt van de zijde waarop het valt; en vele dergelijke. Hiertoe behooren ook de weddenschappen over de hardheid van kokosnoten, *kĕmiri*-vruchten en dergelijke, welke tegen elkander gestooten of geslagen worden; en bij het oplaten van vliegers (*lajangan;* Soend. *langlajangan*), waarbij men de lijnen over elkander laat schuren en wedt wiens lijn het eerst zal breken; over het getal voorwerpen, hetwelk iemand in de hand heeft, of dat zal overblijven wanneer men van een onbekend aantal voorwerpen telkens een bepaald getal afneemt; enz.

Onder de weinige spelen, die de vlugheid en kracht des lichaams oefenen, vermelden wij alleen het *oedjoengan* der Soendaneezen, waarbij twee kampvechters elkander met een stuk dunne rotan tegen de beenen slaan en dit zoolang voortzetten, totdat een der partijen buiten gevecht gesteld is.

([1]) Hoewel sedert de Wet van 1854 (blz. 162) de oude munten zijn of worden ingetrokken, zijn er nog steeds op Java eene menigte duiten in omloop, die van elders schijnen te worden ingevoerd en waaraan de Javanen in hun onderling verkeer de voorkeur geven boven de nieuwe munt.

§ 26. Vreemde Oosterlingen ([1]) op Java.

Chineezen.

De Chineezen houden zich voor het grootste gedeelte op in de noordelijke strandresidentiën, welke voor den handel het best gelegen zijn, vooral in de Residentiën Batavia, Tjeribon, Sĕmarang, Rĕmbang, Soeråbåjå en Djapårå; betrekkelijk minder worden zij in het midden des eilands, en het minst aan de zuidkust aangetroffen. In afzonderlijke wijken bewonen de Chineezen voor een groot deel steenen huizen, en staan onder het onmiddellijk bestuur van hunne eigene Hoofden (blz. 376). ([2])

In zeer belangrijke Chineesche wijken vindt men een tempel, en dikwijls meer dan één, *Tei-Pekkong* geheeten, van welken het voorste steeds opene gedeelte met onderscheidene afgodsbeelden versierd en bestemd is voor het doen van offeranden en gebeden, terwijl het achterste veelal verdeeld is in kamertjes, waarin de priesters wonen. Evenwel zijn niet bij elken tempel priesters, zoodat zij somtijds, wanneer hun dienst wordt vereischt, van eene naburige plaats moeten worden ontboden. Eigenlijke of groote Priesters bevinden zich slechts in de hoofdplaatsen; zij moeten volbloed Chineezen zijn en worden dus altijd uit China ontboden, moeten zich het hoofd geheel kaal scheren, mogen geen dierlijk voedsel gebruiken en niet huwen. Buiten deze is er nog eene mindere klasse van priesters of tempeldienaars, die zich alleen van dierlijk voedsel moeten onthouden, doch overigens leven gelijk andere Chineezen; zij staan den grooten Priester bij of verrichten, bij ontstentenis van dezen, de plechtigheden alleen. Daarenboven heeft elk Chinees in zijne woning eene soort van huisaltaar, bestaande in eene tafel, waarop een kistje (*tschoe-tszè*, bij verbastering *djoesi*, bij de Hollanders ook wel *joosje*) staat, bevattende een beeldje van eenige godheid; op deze tafel worden dagelijks reukwerk, vruchten en andere voorwerpen geofferd en kaarsen ontstoken.

([1]) Zie blz. 126 en volgd.

([2]) Vroeger betaalden zij een hoofdgeld, het zoogenaamde staartgeld (*wang kondeh*), naargelang van hun vermogen ten bedrage van *f* 2 tot *f* 50, voor het recht om den staart (blz. 128) te dragen, waarvan zij een schriftelijk bewijs, *soerat kondeh* geheeten, ontvingen; alsmede voor elk paard *f* 6, en voor elk rijtuig *f* 100, als jaarlijksche belasting. Deze belastingen zijn echter op Java vervallen sedert de invoering van de personeele belasting en het patentrecht. Zie blz. 171.

Arabieren. ([1])

Het aantal der Arabieren is op Java, in vergelijking met dat der Chineezen (zie de Tabel op blz. 134) ([2]), gering. Zij wonen hoofdzakelijk in de handelplaatsen langs de kusten, vooral in de Residentiën Soeråbåjå, Madoera, Batavia, Tjeribon, Pasoeroehan en Bĕsoeki; in de binnenlanden zijn slechts enkele plaatsen aangewezen, waar zij zich mogen vestigen, zoodat hun getal hier zeer gering is. De staatkundige invloed, dien zij in vroegere eeuwen op Java uitoefenden, is door de vestiging der Nederlandsche macht aldaar geheel vernietigd; thans houden zij zich, met uitzondering van eenige weinige geestelijken, alleen met den handel bezig. Ambachten of handwerken worden zelden door hen uitgeoefend. In de Residentie Batavia treden eenige Arabieren als landheeren op.

Andere vreemde Oosterlingen.

Mooren (Klinganeezen) (zie blz. 132), Bengaleezen en andere niet uit den Archipel stammende vreemdelingen. Sommigen rekenen daartoe ook de hier en daar in de kustplaatsen gevestigde Maleiers, Boegineezen en andere van de eilanden afkomstige Insulaners. Uit het oogpunt van publiek recht behooren zij echter niet tot deze categorie en doet men beter met hen *Oostersche Vreemdelingen* te noemen. Zie over het aantal Vreemde Oosterlingen op Java blz. 134.

([1]) Zie boven blz. 128.
([2]) De aldaar vermelde cijfers bedroegen op 31 December 1892: 246307 Chineezen en 14703 Arabieren.

TWEEDE HOOFDGROEP.

SOEMATRA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN; BENEVENS DE GROEPEN VAN RIOUW, BANGKA, BELITOENG (1) EN ONDERHOORIGHEDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

SOEMATRA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.

EERSTE AFDEELING.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN SOEMATRA.

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, LUCHTGESTELDHEID.

Ligging, grenzen, grootte.

Het eiland Soematra (waarschijnlijk een verbastering van Semoedra, een vroegere naam van Pasei), in de Maleische geschriften *Poeloe Pertja* of *Indalas* en bij oude Europeesche reisbeschrijvers ook *Java Minor* geheeten, ligt in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting tusschen 5°40′ N. B. (Tandj. Batoe) tot 5°59′ Z. B. (Tandj. Rata of De vlakke hoek), en 95° 16′ (Tandj. Atjih of Kaap Atjih) tot 106°3′45″ O. L. (1e Punt in Straat Bangka). Het is in grootte het tweede der Groote Soenda-eilanden en heeft, volgens den *Regeerings-Almanak* van 1894, eene oppervlakte van 8256.3 □ geogr. mijlen (2); de lengte

---

(1) Om moeielijkheden bij het drukken te voorkomen, is de toonlooze *e* in dit verdere gedeelte van het werk eenvoudig door *e* weergegeven.

(2) Hieronder zijn de Batak-landen en, zoo het schijnt, ook Indragiri en Kwantan niet begrepen.

bedraagt 227, de grootste breedte omstreeks 50 mijlen. Ten westen en noorden wordt het door den Indischen Oceaan omgeven; ten oosten door de Straat van Malaka van het schiereiland van dien naam, en door Straat Bangka van het eiland Bangka gescheiden en verder door de Java-zee bespoeld; terwijl ten zuiden de Straat Soenda tusschen Soematra en Java stroomt.

Luchtsgesteldheid, moessons.

In het noordelijke gedeelde van Soematra heerscht de Zuidwestmoesson van omstreeks April tot October, de Noordoostmoesson van October tot April, met de gewone kenteringen tusschen de beide seizoenen; in het zuidelijke gedeelte des eilands komt hunne afwisseling met die op Java overeen; terwijl in de middelste onder en nabij den Evenaar gelegene landstreek veranderlijke winden heerschen. In het algemeen strekt zich op Soematra de regelmatige invloed der moessons, vooral wat de afwisseling van regen en droogte betreft, niet verder uit dan tot de vlakke kustlanden; in de bovenlanden valt ook gedurende den goeden moesson zeer dikwijls regen, en inzonderheid ten noorden van den Evenaar, waar in het gebergte zelden veertien dagen zonder zware regens en gure noordwestenwinden voorbijgaan.

Onder en nabij den Evenaar kan de thermometer op het midden van den dag aan de kust tot omstreeks 90° F. stijgen, en op de hoogste bewoonde plaatsen (het plateau van Toba) tot 67°; doch gewoonlijk is de temperatuur minder en in de bovenlanden koel, ja dikwijls kil ten gevolge van de groote vochtigheid van den dampkring, welke door de aanhoudend uit de moerassige kustlanden opstijgende dampen en de veelvuldige regens wordt onderhouden. De zware wouden, die het gebergte bedekken en waarop de zonnestralen afstuiten, dragen mede veel tot deze lagere temperatuur bij.

§ 2. Staatkundige verdeeling, bestuur en rechtswezen.

Verdeeling.

Soematra wordt verdeeld in:
Gouvernementslanden, en
Onafhankelijke gewesten.
De Gouvernementslanden bestaan uit:
A. Het Gouvernement van Soematra's Westkust, zich uitstrek-

kende langs de Westkust en over een aanmerkelijk deel der bovenlanden, van Teroemon, aan eene kleine baai, op 2°53′ N. B. tot aan het riviertje Mandjoeta op 2°25′ Z. B. Het wordt ten noorden begrensd door het Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden; ten oosten door de Batak-landen, de Residentie Oostkust van Soematra, het rijk Kwantan, en de Residentie Palembang; ten zuiden door de Residentie Bengkoelen. Dit Gouvernement, 1495.2 ([1]) □ mijlen groot, bevat:

a. De Residentie Padangsche Benedenlanden, met de Batoe-, Mentawei- en Pageh- of Nassau-eilanden.

b. De Residentie Tapanoeli, waartoe ook P. Mensala, de Banjak-eilanden en P. Nias met de onderhoorige eilanden behooren.

c. De Residentie Padangsche Bovenlanden.

B. De Residentie Bengkoelen, zich uitstrekkende langs de Westkust van de rivier Mandjoeta tot Tandjoeng Rata of den Vlakken hoek, de zuidelijkste punt des eilands, en ten oosten begrensd door de Residentiën Palembang en de Lampongsche Districten. Hiertoe behooren ook de eilanden Engano, Poeloe Tikoes, Pisang en Betoewah. De grootte bedraagt, met Engano, 455,6 □ mijlen.

C. De Residentie Lampongsche Districten, in het zuiden des eilands, ten westen begrensd door Bengkoelen, en ten noordwesten en noorden door de Residentie Palembang. Zij is 533,5 □ mijlen groot. Tot deze Residentie behoort ook het bekende eiland Krakatoea met de daarbij gelegen eilanden Lang-Eiland en verlaten Eiland of P. Temiang en P. Sertoeng,

D. De Residentie Palembang, bestaande uit het voormalige rijk van dien naam benevens dat van Djambi; ten zuiden grenzende aan de Lampongsche Districten, ten westen aan Bengkoelen, Padangsche Beneden- en Padangsche Bovenlanden, ten noorden aan de rijken Kwantan en Indragiri, en ten oosten aan de zee. Palembang is 3148,6 □ mijlen groot.

E. Het rijk Indragiri, aan de oostkust, met het westwaarts daarvan gelegene Kwantan; ten zuiden begrensd door Djambi, en ten noorden door Kampar en de Residentie Oostkust van Soematra. Dit rijk is administratief eene onderhoorigheid van de Residentie Riouw, behalve de Kwantan-districten, die gerekend worden te behooren tot de bemoeienis van het gewestelijk bestuur van Soematra's Westkust.

([1]) Hieronder zijn de onderhoorige eilanden niet begrepen.

F. De Residentie Oostkust van Soematra, bevattende het rijk Siak met Kampar en verdere onderhoorigheden; ten zuiden grenzende aan Indragiri en Kwantan; ten westen aan de Padangsche Bovenlanden, Tapanoeli, de Onafhankelijke Bataklanden en het Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden; ten noorden aan Atjeh, en ten oosten aan de Straat van Malaka. Zij beslaat 1668,9 □ mijlen. Hiertoe behooren ook de eilanden Bengkalis en Roepat.

G. Het Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden, bestaande uit het voormalige Sultansrijk van dien naam en beslaande het noordelijke gedeelte des eilands, aan de westkust zich uitstrekkende tot even voorbij Sebati bij Teroemon op 2°53′ N. B. (blz. 479), en aan de oostkust tot Kaap Tamiang op 4°25′ N. B.; daar en binnenslands wordt het begrensd door de tot de Residentie Oostkust van Soematra behoorende landschappen Tamiang, Langkat, Baloe Tjina en Déli. De grootte wordt gesteld op 966,5 □ mijlen. Hiertoe behooren ook de eilanden Si-maloer, Way (Wèh) en Bras.

Als onafhankelijke streken worden thans alleen nog beschouwd:

De Batak- (of Batta-)landen (grenzende ten noorden en oosten aan de tot de Residentie Oostkust van Soematra behoorende landschappen Bedageh en Batoe Bara; ten westen en zuiden aan de Residentie Tapanoeli) en de bovengenoemde Kwantan-districten.

Bestuur.

De Gouvernementslanden zijn, deels door het recht van den oorlog, deels door ruiling van grondgebied met Engeland, deels ook door vrijwillige onderwerping der Inboorlingen, meerendeels rechtstreeksche bezittingen van Nederland en worden als zoodanig door Nederlandsche ambtenaren bestuurd; met dien verstande dat het Gouvernement ook hier, gelijk overal elders in Indië, de bevolking zooveel mogelijk laat onder het onmiddellijk toezicht van hare eigene Hoofden, zoodat alleen het hoofdbestuur door Nederlanders wordt uitgeoefend. Dienovereenkomstig zijn op Soematra de volgende autoriteiten gevestigd:

In het Gouvernement van Soematra's Westkust een Gouverneur, aan wien het hoogste burgerlijk gezag in dat gewest is opgedragen en die tevens is belast met het speciaal beheer der Residentie Pa-

dangsche Benedenlanden; hij wordt hierin bijgestaan door Adsistent-Residenten in de verschillende Afdeelingen, die steeds tevens de betrekkingen van Magistraat, Ambtenaar van den burgerlijken stand en Notaris bekleeden. In de tot dit Gouvernement behoorende Residentiën Tapanoeli en de Padangsche Bovenlanden zijn Residenten geplaatst, die van den Gouverneur van Soematra's Westkust hunne bevelen ontvangen en onder hem het hoogste burgerlijk gezag, ieder in zijne Residentie, uitoefenen. Ook zij worden op dezelfde wijze door aan hen ondergeschikte Adsistent-Residenten of Controleurs in de verschillende Afdeelingen bijgestaan. — Het hoogste militair gezag in het Gouvernement van Soematra's Westkust berust bij eenen Commandant met den rang van Kolonel.

Bengkoelen, de Lampongsche Districten en Palembang staan elk onder het burgerlijk beheer van eenen Resident; in de onderafdeelingen dier gewesten zijn Adsistent-Residenten of Controleurs geplaatst. De Residenten van Bengkoelen, de Lampongsche Districten en Palembang zijn onafhankelijk van elkander en van den Gouverneur van Soematra's Westkust; zij staan (blz. 139) onmiddellijk onder den Gouverneur Generaal. In de Residentie Soematra's Oostkust is een Resident gevestigd te Médan, met een Adsistent-Resident op het eiland Bengkalis en verder Controleurs in de verschillende Afdeelingen en Onderafdeelingen. In het Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden berust het bestuur op het oogenblik bij een Civiel en Militair Gouverneur (blz. 64), bijgestaan door een Resident, eenige Adsistent-Residenten en Controleurs (zie beneden). — In onze bezittingen buiten het Gouvernement van Soematra's Westkust is geen algemeen militair bewind. Te Bengkoelen en in de Lampongsche Districten is de Militaire Commandant een Kapitein, behoorende onder den Commandant der Eerste militaire Afdeeling op Java. In Palembang, Soematra's Oostkust en het Gouvernement van Atjeh zijn als Militaire Commandanten Hoofdofficieren, die rechtstreeks onder het Militair Departement te Batavia staan.

In het bij de Residentie Palembang behoorende rijk Siak is van onzentwege een politiek agent geplaatst om te waken voor de behoorlijke naleving van het met den Sultan gesloten contract.

Het Europeesch bestuur wordt in de onderscheidene gewesten op verschillende wijzen met het Inlandsche in verband gebracht, zooals bij hunne afzonderlijke behandeling zal worden aangewezen.

Rechtswezen.

Europeanen en met hen gelijkgestelden staan terecht, in het Gouvernement van Soematra's Westkust voor den Raad van Justitie te Padang (blz. 147). Hij heeft, voor zooverre Europeanen betreft dezelfde rechtsbevoegdheid als die op Java (blz. 147); voorts is hij ook de dagelijksche rechtbank voor Vreemde Oosterlingen en Inlanders niet behoorende tot de inheemsche bevolking; spreekt recht in revisie in zaken van misdrijf, waarin eene veroordeeling door inlandsche rechtbanken heeft plaats gehad; en is hof van appèl voor alle vonnissen van mindere rechtbanken, behalve van die der districtsgerechten, waarvan in appèl wordt gegaan bij de Rapats (zie beneden).

Residentiegerechten (zie blz. 148) zijn: in de Residentie Padangsche Benedenlanden voorgezeten door den Voorzitter der Landraden te Padang en Priaman; in de Padangsche Bovenlanden en Tapanoeli, voorgezeten door de Residenten; in Palembang, voorgezeten door den Voorzitter van den Landraad, bijgestaan door den Griffier van die rechtbank; in de Lampongsche Districten, voorgezeten door den Resident, bijgestaan door den Griffier der inlandsche rechtbank ter plaatse, waar het gerecht zitting houdt: in Bengkoelen, voorgezeten door den Resident, bijgestaan door den Secretaris der Residentie of een ander door den Resident aan te wijzen ambtenaar, en in Soematra's Oostkust, voorgezeten door den voorzitter van den Landraad. Over hunne rechtsbevoegdheid zie men het *Indisch Staatsblad*, 1874, N°. 94b, 1878, N°. 14, 1879, N°. 65, 1880, N°. 32 en 1887, N°. 45.

De rechtbanken voor Inlanders en Vreemde Oosterlingen zijn verder de volgende:

In het Gouvernement van Soematra's Westkust: te Padang en te Priaman, Landraden, samengesteld uit eenen rechtsgeleerde als Voorzitter, een Europeeschen Griffier, een Djaksa, een Priester en eenige inlandsche Hoofden; en verder de Rapats (blz. 149) te Païnan, Loeboeq Begaloeng, Balei-Selasa, Indrapoera, Kajoe-tanam, Loeboeq Basong, Ajer Bangis, Taloe, Raoe, Loeboeq Sikaping, Poeloe Tello, Fort van der Capellen, Singkaraq, Boewa, Sidjoendjoeng, Fort de Kock, Manindjau, Palembajan, Bondjol, Padang Pandjang, Pajakoemboeh, Soeliki, Solok, Koebang nan Doewa, Alahan Pandjang, Moewara Laboeh, Natal, Moewara Sama, Moewara Sipongi, Hoeta Nopan, Penjaboengan, Padang Sidempoean, Sipirok, Batang Taroe, Siboga, Baroes, Singkil en Goenoeng Sitoeli (Nias), allen samengesteld uit den Adsistent-Resident of Controleur, een Europeesche Griffier, een Djaksa of Adj. Djaksa, een Priester en eenige inlandsche Hoofden (Panghoeloes, Laras- of Koeria-hoofden).

Verder is in elk District een Districtsgerecht, bestaande uit het Districtshoofd en zoovele en zoodanige mindere Hoofden als daartoe door het Hoofd van gewestelijk bestuur worden aangewezen.

De Magistratuur wordt uitgeoefend door de Europeesche ambtenaren, daartoe door den Gouverneur Generaal aangewezen; zij worden in de uitoefening hunner functiën bijgestaan door een inlandschen officier van Justitie (Djaksa). Zij zijn, onder den Resident, belast met de zorg voor de handhaving der politie en het toezicht op de Districts- en andere hoofden, en nemen kennis van alle binnen hun ressort tegen Inlanders en met hen gelijkgestelden ingebrachte klachten ter zake van lichte overtredingen. Hunne uitspraken zijn aan geenerhande herziening onderhevig; zij worden alleen aan den Raad van Justitie voorgelegd, die daarop aanmerkingen kan maken.

In enkele van de tot dit Gouvernement behoorende Landschappen is de bevolking voorloopig gelaten in het bezit van hare eigene rechtsbedeeling (*Staatsblad* 1879 N°. 13; 1882, N°. 234; 1883, N°. 41; 1888, N°. 118; 1890, N°. 62 en 1891, N°s. 9 en 89).

In de Residentie Bengkoelen is de rechtspraak over de niet tot de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats behoorende Inlanders en de met dezen gelijkgestelden opgedragen aan de Magistratuur en den ter hoofdplaats gevestigden Landraad. Als Magistraten fungeeren de Controleurs. In de binnenlanden is de bevolking in het genot van hare eigene rechtspleging gelaten. De Residentie Bengkoelen ressorteert onder den Raad van Justitie te Padang.

In de Residentie Lampongsche Districten: behalve de Raad van Justitie te Batavia, waaronder deze Residentie ressorteert, is de rechtspraak over de Inlanders en met hen gelijkgestelden opgedragen: ter hoofdplaats Telok Betoeng aan een Landraad, samengesteld uit den Resident als Voorzitter, een Commies van het Residentiekantoor als Griffier, een Hoofddjaksa, een Hoofdpanghoeloe en drie inlandsche leden; en in de zes andere afdeelingen aan de Landraden of, zooals zij buiten de hoofdplaats genoemd worden, Proatins ([1]), samengesteld uit den gezagvoerenden ambtenaar (Controleur) in de Afdeeling als Voorzitter, een Europeeschen Griffier, een Djaksa, en de Kampoenghoofden der Afdeeling. Met de uitoefening der Magistratuur zijn ter hoofdplaats de Secretaris der Residentie, elders de gezagvoerende Controleurs der Afdeelingen belast.

In de Residentie Palembang, die onder den Raad van Justitie te Batavia ressorteert, is de rechtspraak, voor zooverre de rechts-

---

([1]) Eigenlijk *Parawatin* = de aanzienlijken. Zie blz. 149.

bedeeling niet krachtens het met hem gesloten contract aan den Sultan van Djambi is overgelaten, opgedragen aan den Landraad, samengesteld uit een rechtsgeleerden Voorzitter en Griffier, een Hoofddjaksa, den Hoofdpanghoeloe en vier inlandsche Hoofden als leden. Met de uitoefening der magistratuur zijn belast: ter hoofdplaats Palembang de Adsistent-Resident voor de politie aldaar, in het rijk Djambi de als politiek agent aldaar fungeerende landsdienaar, overal elders de Europeesche gezagvoerende ambtenaren.

In de Residentie Oostkust van Soematra is de rechtspraak over de Inlanders en met dezen gelijkgestelde personen opgedragen aan de magistraten en de landraden, de laatsten gevestigd te Médan, Bindjei, Tandjoeng-Balei en Bengkalis; die te Médan met een rechtsgeleerd Voorzitter, die ook dien van Bindjei voorzit. Hooger beroep van de uitspraken dezer Landraden in burgerlijke zaken bij den Raad van Justitie wordt alleen toegelaten, wanneer de vordering loopt over eene som of waarde van meer dan *f* 1500. Met de uitoefening van de magistratuur zijn belast de Controleurs bij het binnenlandsch bestuur.

In het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden, dat onder den Raad van Justitie te Padang ressorteert, is de rechtspleging opgedragen aan de Magistraten en een Landraad, naar regelen in hoofdzaak overeenkomende met die voor het Gouvernement van Soematra's Westkust. De inheemsche bevolking van Groot Atjeh blijft echter voorloopig in het genot van hare eigene rechtspleging. De Districtshoofden (hoeloebalang's) en de inlandsche rechtbanken (Moesapats), samengesteld uit inlandsche Hoofden onder voorzitterschap van het Hoofd van bestuur der Onderafdeeling (die echter alleen eene raadgevende stem heeft), spreken recht volgens de in Atjeh bestaande wetten, instellingen en gebruiken, voor zooverre die niet met algemeene beginselen van rechtvaardigheid in strijd zijn. Een *Reglement op de regeling van het rechtswezen* is in 1881 vastgesteld. (*Indisch Staatsblad* 1881, N°. 61, 82 en 83).

De bevoegdheid van al deze rechtbanken en de wijze van rechtspleging daarbij zijn omschreven in de *Indische Staatsbladen*, vermeld aan den voet van blz. 152.

§ 3. Natuurlijke gesteldheid.

Bergen en vlakten.

Over de geheele lengte van Soematra strekt zich in de westelijke helft des eilands, evenwijdig met de kust, eene bijna onafgebrokene

bergketen uit, die onder den algemeenen naam van Boekit Barisan of Ketengebergte bekend is en eene afwisselende hoogte van 1500 tot 6000 voet heeft. (¹) Zij is gedeeltelijk vulkanisch en schijnt te rusten op eenen grondslag van trachiet, terwijl zich in de bovenlagen graniet, syeniet, porphier, kalk- en zandsteen vertoonen. Over een groot gedeelte der kust rijst dit gebergte onmiddellijk, en soms vrij steil, uit zee op en strekt zich in twee of drie evenwijdige rijen, met tusschenliggende valleien, 15 tot 25 mijlen in het binnenland uit; terwijl zich eene menigte dwarsketenen in oostwaartsche richting van de hoofdketen afscheiden, die in Atjeh en het noorden der Batak-landen de geheele breedte des eilands beslaan. Slechts op enkele plaatsen wijkt het $^1/_4$ tot $^1/_2$ mijl van de kust af; zooals in den omtrek van de hoofdplaats Bengkoelen, van de hoofdplaats Padang noordwaarts tot Priaman, en nog noordelijker van Tikoe tot Singkil in het noorden der Residentie Tapanoeli. Deze vlakke kuststreken (door de Maleiers *rantau* genoemd), die echter op sommige plaatsen door lage heuvelrijen worden afgebroken, zijn grootendeels moerassig en hier en daar met Casuarina-wouden begroeid.

Eene dergelijke doch over het geheel minder hooge bergketen loopt op gemiddeld zestien mijlen ten westen van de kust en daarmede evenwijdig; hare toppen vormen de reeks eilanden-groepen, welke zich daar langs Soematra uitstrekt. Met den Boekit Barisan is zij verbonden door dwarsjukken, die zich in de kleine tusschenliggende eilanden (de Banjak-eilanden, Mensala, Kapini, enz.) vertoonen.

Uit dit gebergte, hetwelk in zes hoofdafdeelingen kan worden onderscheiden, rijzen de volgende voor een groot deel onderzochte vulkaankegels op (²):

De Goenoeng Ya Moera, ook Goudberg of Koninginneberg geheeten, nabij de noordkust in Atjeh op 5°14′ N. B. gelegen, en 6460 vt. hoog (volgens Melvill).

De G. Samalanga, meer oostwaarts nabij dezelfde kust, op 5°6′ N. B. met eene hoogte van 6155 vt. (M.)

De G. Batoe Gapit, op de grenzen van Atjeh en het Maleische

(¹) Zie hiervóór blz. 211; Noot (¹).

(²) Men zie over dit onderwerp inzonderheid: *Topographische en Geologische beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust*, door R. D. M. Verbeek, Batavia, Landsdrukkerij, 1883; *Jaarboek van het Mijnwezen*, 1880, I; R. D. M. Verbeek, *Topographische en Geologische beschrijving van Zuid-Sumatra*, en *Die Oro- und Hydrographie Sumatra's nach dem Standpunkte unserer heutigen Kenntnisse*, von J. F. Hoekstra. Groningen, J. B. Wolters, 1893, in welk laatste werk ook nog andere bronnen over de bergen van Soematra worden vermeld. Men vergelijke verder Junghuhn, *Java, deszelfs gedaante*, enz.; id. *Die Battaländer auf Sumatra* en de kaarten van Melvill en Bogaerts.

staatje Baloe Tjina (blz. 480), op 3° 34′ N. B. en 97°58′ O. L. met eene hoogte van 6155 vt. (M.)

De Dolok ([1]) Saoet, in het noordoosten der Residentie Tapanoeli, op 1°54′ N. B. en 99° 8′ O. L. Het is een stompe kegel van zeer wijden omvang, die met uiterst zachte hellingen zich 1625 M. boven den zeespiegel verheft. Aan den westelijken voet komen solfatara's voor.

De Dolok Siboeal-boeali, mede in het noordoosten van Tapanoeli, in het landschap Sipirok, omstreeks 16′ zuid-zuidoostwaarts van den voorgaanden vulkaan gelegen; hij heeft ongeveer 1300 M. (J. 4000 vt.) hoogte. Uit zijne oostelijke helling stijgen op eene hoogte van omstreeks 3400 vt. uit twee solfatara's sterke zwaveldampen op. Ook heete bronnen worden op zijne hellingen aangetroffen. Hij is door eenen gemiddeld 3000 vt. hoogen bergrug verbonden met den zuidwestwaarts liggenden

Dolok Loeboeq Raja, in dezelfde Residentie in het landschap Angkola, op 1°28′ N. B. en 99° 10′ O. L. Het is een 1900 M. hooge kegelberg met zachte hellingen, wier benedenste gedeelte bewoond en bebouwd is, terwijl het overige gedeelte tot aan den top met zware wouden is bedekt. ([2])

De G. Sorik Berapi (op de meeste kaarten Merapi genaamd), gelegen in het zuidoosten der Residentie Tapanoeli, op 0° 44′ N. B. en 99° 39′ O. L. Hij heeft eene hoogte van ongeveer 2100 M. en is doorboord door eenen krater, den Boekit (berg) Balirang, op welks randen zwavel wordt gevonden. Aan den voet van den B. Balirang bevinden zich bronnen van heet, sterk met zwavelzuur bezwangerd water, die zich ontlasten in de Batang (rivier) Maga (zie hierachter Tweede Afd., *A*, § 2 *d*).

De G. Pasaman, die op de meeste kaarten den bij de Inboorlingen onbekenden naam van Ophir draagt, in het noordoosten der Residentie Padang op 0° 4′ N. B. en 100° O. L. Het is een op zichzelf staande regelmatige kegel, waarvan de hoogste top, de Talaman, 2912,3 M. hoog is.

De G. Merapi, die op 0° 16′ Z. B. ([3]) en 100° 35′ O. L. ligt en

---

([1]) *Dolok* beteekent in het Bataksch *berg*.

([2]) Deze berg heet niet Loeboe Radja, zooals op de meeste kaarten en ook bij JUNGHUHN staat. Zie *Bijdr. van het Instituut voor taal-, land- en volkenkunde*, Dl. III, blz. 355.

([3]) Volgens de kaart van MELVILL ligt de Merapi op 0° 25′, de Singgalang op 0° 27′ en de G. Sago op 0° 18′ Z. B. Volgens de *Topographische en Geologische beschrijving* van VERBEEK is de Merapi de hoogste top (2892 M.) en liggen de beide straks te noemen Kapoendans (bij hem Pakoendan Gading en P. Mati geheeten) op 2703 M.

eene hoogte heeft van 2891,3 M. Het is de werkzaamste vulkaan op Soematra, van welken onderscheidene uitbarstingen bekend zijn, als in 1807, 1822, 1833, 1834 en 1845. In het jaar 1876 gaf hij blijken van verhoogde werkzaamheid, doch schijnt sedert een tijdperk van rust te zijn ingetreden. Hij heeft drie kraters, welke bijna in eene rechte lijn liggen en bij de Inlanders bekend zijn onder de namen van Kapoendan toewa, Kapoendan tengah en Kapoendan bongsoe (oudste, middelste en jongste). Aan zijnen zuidelijken voet strekt zich het schoone meer van Singkaraq uit. Hij is tot op eene hoogte van 3000 vt. bewoond. Door eenen zadelvormigen tusschenrug is hij verbonden met zijnen zoogenaamden tweelingbroeder, den

G. Singgalang, in het westen der Residentie Padangsche Bovenlanden op 0°18′ Z. B. en 100°24′ O. L., doorboord door eenen krater, waarin een meer is gelegen; hij heeft eene hoogte van 2890 M. (1)

De G. Sago, een uitgebrande vulkaan met een gedeeltelijk verbrokkelden kraterrand, met drie toppen: de B. Malintang (2) (2240 M.), de B. Karos (2033 M.) en de B. Sago (2007 M.)

De G. Talang, ook G. Soelasi of G. Selajoe genoemd, in het westen der Residentie Padangsche Bovenlanden op 0°57′ Z. B. en 100°44′ O. L.; hij bereikt eene hoogte van 2596.8 M. en vertoont drie kraterspleten, van welke één dikke zwaveldampen uitstoot, en één met een kokend zwavelmeer gevuld is. Uitbarstingen van dezen berg hebben plaats gehad in de jaren 1833 en 1845. Volgens het bericht van leden der Sumatra-expeditie is de Talang 2540 meter hoog en heeft hij geen krater maar verscheidene solfatara-spleten en gaten, waaruit de stoom aanhoudend met donderend geweld naar buiten wordt gedreven en die met wijde kransen van schitterend gele zwavelkristallen omzoomd zijn. (3)

De G. Indrapoera of Piek van Indrapoera, ook G. Korintji of Piek van Korintji genoemd, op de grenzen van de Residentiën Padangsche Beneden- en Bovenlanden en Palembang gelegen, op 1°36′ Z. B. en 101°20′ O. L., de hoogste berg van Soematra, bereikende 3805.5 M. (4) Het is een regelmatig gevormde spitse kegel, waaruit

(1) Volgens de opname door de triangulatie 2877¹/₄ M.

(2) Niet te verwarren met den G. Malintang, beneden op blz. 490.

(3) *Bijbladen van het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap. Berichten omtrent de Sumatra-expeditie*, blz. 102. Zie ook bij VERBEEK.

(4) MELVILL bepaalt zijne hoogte op 8160 Rijnl. of 7884 Parijsche voeten, en plaatst hem op 100° 8′ O. L. *Tijdschr. v. Neérl.-Indië*, 1844, Dl. I, blz. 535. Deze bepalingen komen echter niet overeen met zijne eigene jongere kaart, volgens welke deze berg de in den tekst aangeduide ligging en eene hoogte van ongeveer 12770 vt. heeft. Hij

van tijd tot tijd zware rookzuilen opstijgen. In de nabijheid van den krater komen zwavelbronnen en zwavelvelden voor. Een weinig oostelijker ligt op de twee laatstgenoemde grenzen de G. Toedjoeh (volgens anderen Toedjoeq), wiens hoogste punt 2604.3 M. bereikt.

Op de zuidoostpunt van de Bengkoelensche Afdeeling Moko-Moko en de noordelijke grens van de Redjangsche landschappen verheft zich een vulkanisch gebergte, dat op de kaarten G. Seblat heet. De leden der Sumatra-expeditie (¹) konden van dezen berg geene aanwijzing krijgen, maar vonden daar wel eenen vulkaan met drie toppen, den G. Biti, 1820, den G. Baleirang of Belairan, 1870, en den G. Gedang, 2030 meters hoog; benevens den G. Loemoet, waarschijnlijk ook een vulkaan, van 1730 M. en de B. Oeloe Belimau van 1060 M. hoogte. Deze bergen begrenzen ten noorden de bronnen van de rivier Ketaoen (Bengkoelen), die aan de oostzijde door den G. Pandjang (blz. 490) worden ingesloten.

De Boekit Oeloe Moesi of Goenoeng Tjoendoeng, ook wel Boekit Besar genoemd (²), in het westen der Residentie Palembang (landschap Redjang) aan de grenzen van Bengkoelen gelegen, op 3°20′ Z. B. en 102°30′ O. L.; hij is door eenen 1500 M. hoogen pas gescheiden van den ten zuid-oosten liggenden G. Itam, ongeveer 1650 M. hoog.

De G. Kaboe of Kaba, zuid-zuidoostwaarts van den voorgaanden, op 3°33′31″ Z. B. en 102°48′ O. L., met eene hoogte van 1650 M.; hij heeft in 1833 eene hevige uitbarsting ondergaan.

De G. Dempo, in het landschap Pasoemah Lébar in het westen der Residentie Palembang gelegen, op 3°58′ Z. B. en 103°25′ O. L., met eene hoogte van 3167 M. Zijn bovenste gedeelte draagt de sporen van vroegere hevige uitbarstingen, en nog aanhoudend stijgen uit zijnen krater, die zich een aanmerkelijk einde beneden den top bevindt, dampen of rookwolken op; het benedengedeelte is met bijna ondoordringbare wouden bedekt.

De G. Poegoeng, liggende in de Afdeeling Kroë (Res. Bengkoelen) op 5°5′ Z, B. en 103°57′ O. L. en ongeveer 1200 M. hoog.

De G. Semangka of Keizerspiek, ook G. Tanggamoes genoemd ge-

---

is in December 1877 beklommen door de Heeren A. L. VAN HASSELT en D. D. VETH, leden der Sumatra-expeditie, die zijne hoogte op 3600 meter stellen. De kaart van DORNSEIFFEN geeft hem 3736 meter.

(¹) *Midden-Sumatra*, II, blz. 36.

(²) Er ligt nog een Boekit Besar meer zuidwaarts op de grenzen van Bengkoelen en Palembang. — Over den B. Oeloe Moesi en andere vulkanen zie men ook Dl. II der *Reizen in den O. I. Archipel*, door A. S. BICKMORE, vertaald door Dr. J. J. DE HOLLANDER, Schiedam, 1873.

legen in de Lampongsche Distrikten op 5°10′ (J.) of 5°25′ (M.) Z. B. en 104°45′ O. L., en ongeveer 2280 M. hoog. Aan zijnen voet worden warme bronnen aangetroffen.

De Keizerspiek of G. Taboean, op het eiland Taboean of Semangka in de Semangka- of Keizersbaai ten zuiden van de Lampongsche Districten; een vulkaan, die op 3000 à 4000 vt. wordt geschat (M. *Tijdschrift van Neèrl. Indië*, 1844, Deel I).

De Piek van het eiland Besi of Sibesi, voor de Lampongsbaai in de Straat Soenda gelegen op 5°57′ Z. B. en 105°34′ O. L.; het is een vulkaan van omstreeks 2740 vt., en die van het naburige eiland Siboekoe een van ruim 1300 vt. (M.).

Behalve de hier opgenoemde, stellig als vulkanen bekende bergen, verheffen zich uit de groote keten nog vele andere toppen, waarvan sommige waarschijnlijk ook vulkanen zijn, hoewel het niet bekend is dat zij tot dusverre teekenen van werkzaamheid hebben gegeven. Hiertoe behooren voornamelijk:

De Tafelberg in den noordoosthoek van Atjeh op 5°4′ N. B. en 97°30′ O. L., met eene hoogte van 4920 vt. (M.).

De G. Abong-Abong, meer in het midden van Atjeh op 4°18′ N. B. en 96°50′ O. L.; het is zeer waarschijnlijk een vulkaan, 3400 M. hoog.

De G. Loeseh, ten zuidoosten van den voorgaanden in hetzelfde gebied, op 3°43′ N. B. en 97°18′ O. L.; ook deze schijnt een vulkaan te zijn, maar op verre na niet de hoogte van 11000 vt. te bereiken, die door denzelfden reiziger, en in navolging van hem ook door M., daarvoor is opgegeven.

De G. Tampat Toewan, aan de zuidwestkust van Atjeh, op 3°20′ N. B., 1700 M.

De G. Mertimbang, in de Residentie Tapanoeli, nagenoeg op dezelfde breedte met den D. Saoet (blz. 486), maar omstreeks 20′ westelijker, met eene hoogte van 1640 M. Aan den voet bevindt zich eene warme bron.

De G. Maléja, misschien een vulkaan, op de grenzen der Residentie Tapanoeli en der Batak-landen, op 1°5′ N. B. en 90°38′ O. L., omstreeks 1300 M.

De G. Taloe, ten noorden van den G. Pasaman, een ingestorte vulkaan, op welks helling eene warme bron met eene temperatuur van 40° C. wordt aangetroffen.

De G. Sidoardoar, ten zuidwesten van den voorgaanden in dezelfde Residentie, berekend op 1460 M. hoogte.

De G. Sikadoedoeq, ten westen van den Sorik Berapi, op 0°38′ N. B. en 99°27′ O. L., berekend op 1000 tot 1300 M.

De G. Malintang, in het noordoosten der Residentie Padang, landschap Raoe, op 0° 3′ N. B. en 99° 35′ O. L., 1983.3 M. hoog.

De G. Kalaboe, in hetzelfde gewest, op 0° 20′ N. B. en 100° O. L., ongeveer 2200 M. hoog. Aan zijnen zuidelijken en oostelijken voet worden tal van warme bronnen aangetroffen.

De G. Ambatjang, op de grenzen der Residentiën Padangsche Beneden- en Bovenlanden, op 0° 33′ Z. B. en 100°18 O. L., ongeveer 976 M. hoog.

De G. Rajah, in het landschap Korintji ten noordwesten der Residentie Palembang aan de grenzen der Residentie Padangsehe Benedenlanden op 2° 4′ Z. B. en 101° 56′ O. L. Hij is ongeveer 2000 M. hoog. Ten noordoosten van zijnen voet ligt het Meer van Korintji, op 500 M. boven den zeespiegel.

De G. Pandjang (1), ongeveer 1847 M. hoog, in het landschap Redjang Lebong op 3° 5′ Z. B. en 102° 20′ O. L.

De G. Patah, meer zuidwaarts, niet ver van de grens van Bengkoelen, op 4° 16′ Z. B. en 103° 30′ O. L., met eene hoogte van 2200 M.

De G. Bedagi, in de Afdeeling Kroë (Res. Bengkoelen), op 4°58′ Z. B., bestaande uit de drie toppen Besagi Balaq, Besagi Ranik en Oedjoeng Tandjoeng. Eerstgenoemde top is 2240 M. hoog.

De G. Sekintjau (2000 M.) en de G. Aboeng, op de zuidelijke grens van het landschap Blalau in het oosten van Bengkoelen, op 5° 7′ Z. B.

De G. Lampoeng of G. Pesawaran, een weinig ten zuidoosten van den G. Semangka (blz. 488) in de Residentie Lampongsche Districten, 2280 M. hoog.

De G. Walirang, ten westen van de Semangka-baai, ongeveer 1000 M. hoog, in welks nabijheid tal van warme bronnen worden aangetroffen.

De G. Radja Basa, in hetzelfde gewest op de zuidoostelijkste punt des eilands aan Straat Soenda, met eene hoogte van 1341 M.

Over de voornaamste valleien, bergvlakten en meren zal gesproken worden bij de behandeling der gewesten, in welke zij voorkomen.

Het oostelijk deel van Soematra is geheel vlak, behoudens enkele uitzonderingen, welke in het smalste noordelijke gedeelte des eilands (Atjeh en de Batak-landen) worden aangetroffen, waar de zijtakken der groote bergketen zich somtijds tot aan of nabij de oostkust uit-

---

(1) Zoo heet deze berg volgens de leden der Sumatra-expeditie (*Midden-Sumatra*, II, blz. 36). Op de kaarten heet hij G. Pandan.

strekken. Deze vlakke bodem, slechts zelden afgebroken door een meer of min heuvelachtig terrein, dat zich in oostwaartsche richting uitstrekt, bestaat grootendeels uit alluviaalgrond, is op vele plaatsen moerassig, overal met dichte wouden bedekt, schaars bevolkt en weinig bebouwd. Eerst op eenen aanmerkelijken afstand binnenslands, waar de grond begint te rijzen, treft men beter bevolkte en bebouwde streken aan. De vele aarddeelen, die, door de zware regens van het gebergte los gemaakt, en door de rivieren afgevoerd, voor hare mondingen bezinken, veroorzaken in vereeniging met andere omstandigheden eene steeds toenemende verbreeding van deze alluviaalvlakte en hebben onderscheidene vroeger, volgens de overleveringen, aan de kust gelegene plaatsen thans reeds op aanmerkelijken afstand daarvan verwijderd. Ook de meeste eilanden voor of nabij de riviermonden der Oostkust hebben aan deze oorzaken hun ontstaan te danken.

Rivieren.

Uit de hiervóór beschrevene verdeeling van Soematra in een westelijk bergland en een oostelijk vlakland, en de met eerstgenoemde kust evenwijdige richting der bergketen, volgt natuurlijk vooreerst dat alle rivieren in eene oost- of westwaartsche hoofdrichting stroomen, en ten tweede, dat zij aan de Westkust slechts een zeer beperkten loop hebben. Wel ontlast zich uit de ontelbare enge kloven, die het gebergte aan deze zijde doorsnijden, een gedeelte van het water, dat zich in de meer binnenwaarts gelegene dalen verzamelt, doch het vormt slechts even zoovele onbevaarbare beken en bergstroomen; en alleen op die plaatsen, waar het gebergte eenigszins van het strand terugwijkt, ontstaan daaruit rivieren, welke gedeeltelijk voor kleine vaartuigen bruikbaar zijn, zooals die van Singkil, de B. Taro of Toroe, de B. Gadis, allen in de Residentie Tapanoeli, en enkele andere. Doch verreweg het meeste water baant zich eenen weg door de ruimere openingen in het oostelijke gedeelte der bergketen en verzamelt zich aan die zijde des eilands in machtige stroomen, die de uitgestrekte vlakte in hare geheele breedte met vele kronkelingen doorsnijden, en van welke de meeste vele mijlen landwaarts in door vrij aanzienlijke schepen kunnen bevaren worden. Zoo zijn de Toelang Bawang en de Masoedji in de Lampongsche Districten; de Moesi en de Batang Hari in Palembang; de Indragiri, de Kampar en de Siak in de rijken van die namen; de Rokan en de Boeroemon, tusschen het eigenlijke Siak en de Batak-landen, en

andere; waarover uitvoeriger zal worden gesproken bij de behandeling der gewesten, welke zij besproeien.

Kapen en punten.

Van deze zijn de voornaamste:

a. Aan de westkust van het noorden naar het zuiden:

In het Gouvernement van Atjeh:

Tandjoeng Atjeh of Atjeh-hoofd, de noordwestpunt des eilands;
O. Radja of Koningspunt;
O. Masamoeka;
O. Sedoe;
O. Bangka;
O. Baroes of Rigas-punt in de Bocht van Rigas;
O. Boeboen;
O. Malaboeh;
O. Taripoh;
O. Raja of Felix;
O. Paoeh;
O. Toewan;
O. Mangkoer;
T. Doewa-alim;

In de Residentie Tapanoeli:

O. Petikala, aan de zuidelijke grens van het landschap Taroemon, op 2°22′ N. B.
T. Singkil, bij den mond der rivier van dien naam;
O. Silaboe, ten noorden van Tapoes;
O. Karang, ten noorden van Baroes;
O. Batoe Mana, ten zuiden van de Baai van Tapanoeli;
O. Taboejoeng, tegenover het eilandje van dien naam;
O. Si Kara-kara, ten noorden van de hoofdplaats Natal;
O. Rakat en O. Soemoer, ten zuiden van Natal;
O. Perlapoengan, in het zuiden van Tapanoeli.

In de Residentie Padang:

O. Batoe Belajar ten noorden, en O. Sawang Poeding ten zuiden van de Baai van Ajer Bangis;
T. Masang, ten noorden van Tikoe;
de Hoek van Indrapoera, ten zuiden van de monding der rivier van dien naam.

In de Residentie Bengkoelen:

de Buffelkaap, ten zuiden van de hoofdplaats Bengkoelen, bij de Eilandbaai;

T. Besar of O. Mana, ten zuiden van Mana.
T. Si-aboeng of Buffelpunt, ten zuiden van Bengkoelen.
T. Karang Peringgan, ten zuiden van Kroë;
T. Rata of T. Blimbing of Vlakke hoek, de westpunt van het zuidwestelijke uiteinde des eilands.

b. Aan de zuidkust:

In de Lampongsche Districten:

T. Tjina, de oostpunt van het zuidwestelijke uiteinde des eilands;
T. Kamantara of T. Tikoes, de zuidpunt van de middelste landtong;
de Varkenshoek of T. Toewa, de zuidpunt van het zuidoostelijke uiteinde des eilands.

c. Aan de oostkust, van het zuiden naar het noorden:

In de Lampongsche Districten:

T. Telok Baroe, een weinig ten zuiden van den mond der rivier Toelang Bawang, op 4°25′ Z. B.

In Palembang:

De Lucipara-punt, ten zuiden van den mond der rivier Siloempoer;
1ste Hoek of Punt, aan den zuidelijken ingang van Straat Bangka;
Valsche Eerste punt;
2de Hoek of T. Tjapat, iets meer noordwaarts in dezelfde Straat;
3de Hoek of T. Kasoegihan, nog noordelijker, waar Straat Bangka zich westwaarts wendt;
4de Hoek of T. Patima Bangkoe, meer westwaarts in Straat Bangka, ten oosten van de Saleh, den oostelijken mond van de Moesi;
T. Api-api, tusschen de Soengsang, den westelijksten mond der Moesi, en de Banjoe Asin;
T. Djaboeng of Djabon of Kaap Bon, ten oosten van den hoofdmond der Djambi, op 1° 0′55″ Z. B. en 104°21′12″ O. L.

In het rijk Indragiri:

T. Toengkalaboe, op de grens van dat rijk en Djambi;
T. Laoet, op het zuidelijkste delta eiland aan den mond der Indragiri;
T. Bakau of Bakoeng.
T. Baroe of Datoe.

In de Straat van Malaka:

T. Djati, de noordpunt van het eiland Bengkalis;
T. Boeroeng, de noordpunt van het eiland Roepat;
T. Bangsi, aan den mond der rivier Paneh of Boeroemon.

In de noordelijke, tot de Residentie Oostkust van Soematra (Siak) behoorende, Maleische kuststaatjes:

T. Mati, in Serdang, en T. Boenga, in Déli;

T. Tamiang, op de noordelijke grens.

In het Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden:

T. Langsar, en

T. Perlak.

d. Aan de noordkust van het oosten naar het westen:

In het Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden:

O. Djamboe Ajer of Diamantpunt, de noordoostpunt van Soematra;

O, Teloek Semawé of Samoi, ten westen van de baai van dien naam;

O. Pasangan;

O. Radja;

O. Merdoe;

O. Pédir of Batoe Pédir:

O. Segi of Sagi;

O. Batoe Poetih;

O. Aroe of Pédro-punt of O. Pidar;

O. Batoe.

Kusten, baaien, ankerplaatsen.

Langs de westkust des eilands liggen eene ontelbare menigte zeer kleine eilandjes, die grootendeels niet dan koraalklippen zijn. De kust zelve rijst vrij recht, op vele plaatsen steil, uit zee op, zoodat deze tot vlak onder den wal eene aanzienlijke diepte heeft, voldoende voor groote schepen. In den Westmoesson kunnen deze hier echter zelden veilig ankeren, maar moeten spoedig achter een of ander eiland eene schuilplaats zoeken; daar de reede bijna overal geheel open ligt, en ook aan goed gesloten baaien gebrek is. De voornaamste Baaien zijn:

de Kroëng Raba-baai;

de Rigas-baai;

de Malaboeh-baai, alle drie in het Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden;

de Baai van Tapanoeli, door het eilandje Mensala gedekt;

de Baai van Natal;

de Baai van Ajer Bangis;

de Koninginnebaai, voorheen Brandewijnsbaai, de Baai Boengoes, de Pinang- en de Sétan- of Houtbaai, ten zuiden van Padang;

de Baai van Salidah en de Baai van Tjingko, ten zuiden van het landschap Troesan;

de Baai van Bengkoelen, geheel open;

de Poeloe- of Eiland-baai ook Baai van Selèbar genoemd, door de Buffelkaap gedekt;

de Baai van Binsoehan, en
de Baai Blimbing, ten zuiden door T. Rata beschut.

Aan de zuidkust, die insgelijks geheel rotsachtig is, dringen twee groote en diepe baaien ver landwaarts in, namelijk: de Semangka- of Keizersbaai in het westen, en de Lampongbaai of Telok-Betoeng in het oosten; de kust der laatste is met riffen bezet, en voor den ingang liggen eene menigte eilandjes; in hare westzijde heeft men nog de kleine Pedada-, Poendoeh- en Ratai-baaien; evenzoo treft men aan de oostzijde en in het noordwesten nog enkele kleine baaien aan.

Langs de oostkust des eilands is, ten gevolge der alluviaalvorming in het grootste zuidelijke gedeelte aan deze zijde, de zee zeer ondiep en met zandbanken bezet. De eenige bruikbare baai is hier de Amphitrite-baai tegenover het eiland Lingga, in welke zich de Toeaka, de noordelijkste mond der rivier van Indragiri, uitstort. De wijde mondingen van vele rivieren, die als ankerplaatsen kunnen gebruikt worden, strekken hiervoor eenigszins ter vergoeding; doch ook voor deze liggen veelal zandbanken, zoodat zij bij laag water voor groote schepen moeielijk binnen te komen zijn. In het noordelijkste gedeelte der oostkust, waar minder of geene alluviaalvorming is, worden evenwel ook geene belangrijke baaien gevonden behalve de Langsarbaai ten noorden van T. Tamiang.

De noordkust is steil en rotsachtig; de zee is er diep en niet met klippen bezet. De eenige eigenlijke gezegde baai, die echter aan de noordzijde geheel open ligt, is de Teloek Semawé in het oosten tusschen de kapen O. Djamboe Ajer en O. Teloek Semawé: veel kleiner is de Kroeng Rijah-baai ten oosten van Pedropunt in Groot Atjeh. De Baai of liever Reede van Atjeh is door de eilandjes P. Nasi, P. Bras en P. Wèh slechts gebrekkig tegen noord-westenwinden gedekt.

Eene meer nauwkeurige opgave der geschikte ankerplaatsen zal gevonden worden bij de beschrijving der afzonderlijke gewesten.

§ 4. Voortbrengselen. Handel en scheepvaart, en financiëele uitkomsten.

Plantenrijk.

De gunstige ligging van Soematra onder en nabij den Evenaar, in verband met de overal en altijd overvloedige bewatering, geeft aan

den bodem eene nergens in den Archipel overtroffene vruchtbaarheid, die nog gevoed en onderhouden wordt door de groote menigte plantaardige zelfstandigheden, welke op en in den grond vergaan en eene onafgebrokene natuurlijke bemesting verschaffen. Geen wonder dan ook, dat de voortbrengselen uit het plantenrijk hier dikwijls reusachtige vormen aannemen en in dit opzicht zelfs die van Java overtreffen; en dat geheel Soematra met dichte wouden bedekt is, die slechts voor een betrekkelijk klein gedeelte door de zwakke bevolking vernietigd en in bebouwde velden herschapen zijn. Het karakter van deze wouden verschilt echter veel van dat der Javasche; vele van de daar menigvuldig voorkomende boomsoorten worden hier gemist, zooals b. v. de *djati*, die alleen in Atjeh enkele vertegenwoordigers heeft, welke daarheen schijnen te zijn overgebracht; terwijl er daarentegen weder vele andere worden aangetroffen, die men op Java te vergeefs zoekt. Daar echter Soematra nog niet voldoende onderzocht is, om van zijne natuurlijke plantbekleeding eene zoo uitvoerige beschrijving te kunnen geven, als wij in staat geweest zijn zulks aan de hand van JUNGHUHN en anderen omtrent Java te doen, bepalen wij ons hier tot de vermelding van enkele der belangrijkste voortbrengselen ([1]). Hiertoe behooren: onderscheidene boomsoorten, die uitmuntend timmer- en meubelhout opleveren, als: *djoewas* (een soort ijzerhout); *kajoe arang* (ebbenhout); *kajoe besi* (ijzerhout) en *kajoe temboesoe*, welk laatste vooral uitmuntend timmerhout is; *ambalau*, voor balken, masten en planken; *ambatjang*, lichtgeel gevlamd meubelhout; *angsana*, zwaar hout voor huisbouw; *belijoeng* (eene soort van ijzerhout); *daroedaroe*, voor huisbouw; *déwadaroe*, voor stijlen en liggers van bruggen; *kawan*, masthout; *kemap* en *kepajang*, voor stijlen en paalwerk; *kerandji*, zwaar en hard, bruin hout; *baljang*, licht doch duurzaam hout voor planken en kleine vaartuigen; *merawan batoe*, voor stijlen en masten; *nangka*, geel meubelhout; *oengling* en *pelawang*, beide vooral voor paalwerk; *baroe*, welks houtskool tot de bereiding van buskruit kan worden gebruikt, terwijl uit de vezels van zijnen stam zeer goed touw wordt geslagen, gelijk ook uit die van den *bagoe*-boom, enz. — Verder de kamferboom, die ten noorden van den Evenaar in overvloed en uitmuntende hoedanigheid voorkomt en, behalve de kamfer, ook zeer goed timmerhout oplevert; de *menjan*

([1]) Eene uitvoerige opgave van boomen en planten, die op Soematra voorkomen, is te vinden in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Jaargang I, Deel II, blz. 272—317. Men zie ook de boven op blz. 98 en 109 vermelde werken.

of benzoë-boom, en vele andere boomen, die hars (*damar*) en gom (*getah*) opleveren, en daaronder ook de Vijgeboomsoorten, uit wier stam de gom-elastiek en *getah pertja* druipen, en de *rasamala*, die eene welriekende hars en uitmuntend timmerhout geeft; de *kassia* of wilde kaneelboom; de drakenbloedboom (*djĕrĕnang*), eene zware rottingsoort, wier hars als verfstof en geneesmiddel gebruikt wordt; de *djarak*- of wonderboom, die de bekende Castorolie oplevert; *sapan*- of Braziliehout (*sétjang*), sandelhout (*tjĕndana*), de *wongkoedoe* of *bengkoedoe*, en vele andere waaruit verfstoffen bereid worden, en andere die geneesmiddelen of reukwerken opleveren. Onderscheidene soorten van rotting (*rotan*) en bamboes. Vele palmsoorten, vooral ook de kokospalm (*njioer*, *kalapa*) en de *arèn*boom, worden aan den zeekant gevonden. De boterboom (*melebakan* of *kawang*), welks steenvrucht een vleeschachtig merg bevat, dat gekookt zijnde een vet oplevert van zuiverder en aangenamer smaak dan de beste olie, en dat in plaats van boter bij de spijzen wordt gebruikt; hij komt vooral in Palembang voor. Onder de ontelbare bloemsoorten verdient inzonderheid vermelding de bloem van eene parasietplant, *Kraboet* of *Kroeboet*, naar haren ontdekker RAFFLES ook *Rafflesia* genoemd; zij heeft uitwendig den vorm van eene zeer groote kool; haar hart is donker purperkleurig, en verder heeft zij verschillende schakeeringen van geel met sneeuwwitte plekken; zij heeft eene middellijn van 3 voet, een gewicht van 6 of 7 kilo, en kan in haren kelk ruim zeven liters water bevatten.

Van de cultuurgewassen komen vooral in aanmerking: peper, zoowel de gewone (*lada*), in groote hoeveelheid, als de zoogenaamde Spaansche (*tjabej*) [1]; *gambir*; katoen, beide de *kapas* en *kapoek* (blz. 101); koffie, inzonderheid in de Padangsche Bovenlanden, waar tegenwoordig ook veel *tabak* en *suikerriet* wordt verbouwd; de *sirih* of betelstruik; de *pinang*boom, welks noten bij de betel worden gebruikt; rijst, niet alleen voor eigen gebruik maar ook voor den uitvoer; zoo ook indigo; muskaatnoten, kruidnagels en cacao in de bovenlanden van Palembang; tabak, hier en daar in tamelijke hoeveelheid; *kloewi* of *soroni*, eene netelplant van welker stengel uitmuntend bindgaren (*rameh*) wordt vervaardigd, vooral in Palembang (blz. 102); aardappelen (*oebi wolanda*) in de bovenlanden; andere aardvruchten (*oebi*) en *katjang* of peulvruchten in vele soorten; en voorts dezelfde vruchten en fruiten, die op Java voorkomen.

---

(1) Bij de Maleiers van de Padangsche Bovenlanden wordt de Spaansche peper wel *lada* en de gewone *maritja* of *lada boelat* (uitgesproken *boelèh*) genoemd.

Dierenrijk.

In het dierenrijk is het verschil met dat op Java niet minder in het oog loopend. De olifant (*gadjah*), die op Soematra menigvuldig is, wordt ginds niet gevonden; zoo ook de tweehoornige rhinoceros (*badak karbau*); de beer (*bĕroewang*); de tapir (*babi aloe* of *tjiban*); de groote hertensoort *hippelaphas* (*mĕndjangan ajer* of *roesa*); eene zeer schuwe antilope (*kambing oetan*); de otter (*andjing ajer* of *barang-barang*), en andere. Ook heeft Soematra vele eigenaardige verscheidenheden van apen, onder anderen den *orang oetan* of *mawas*, die alleen hier en op Borneo voorkomt, wilde zwijnen, eekhoorns (*toepei*), vledermuizen en honden. Ook de vogelsoorten verschillen dikwijls van die derzelfde geslachten op Java, inzonderheid door meerdere grootte en schitterender kleuren; onder deze verdient vooral vermelding de fraaie Argus- of Junovogel of Soematrasche fazant (*koewau*). Tijgers (*matjan*, *harimau*), panters (*matjan toetoel*, *harimau koembang*, *hariman dahan*), stekelvarkens (*landak*), civetkatten (*tanggaloeng*, *rasé*, *dèdès* of *moesang*), krokodillen (*boewaja*), leguanen (*bijawak*), slangen en vele andere wilde dieren en insecten hebben beide eilanden gemeen. — Van de tamme dieren wordt de buffel (*karbau*) zoowel voor den landbouw als tot voedsel gebezigd; paarden zijn niet inheemsch, behalve in de Batak-landen en Atjeh, maar worden van elders ingevoerd, hetgeen ook het geval is met het Bengaalsch rundvee; schapen (*biri-biri*, *domba*) en geiten (*kambing*) zijn er, doch niet menigvuldig; kippen (*ajam*), eenden (*itik*), ganzen (*gangsa*), en ander eetbaar gevogelte zijn in de kustlanden overvloedig, doch in de bovenlanden dikwijls moeielijk te bekomen. — De rivieren en kusten zijn rijk aan visch; de Brouwersstraat is vooral bekend voor de *Troeboek*-visscherij (blz. 109); op de banken aan de oostkust wordt veel *tripang* gevangen en vooral naar China uitgevoerd.

Tot de voornaamste handelsproducten uit het dierenrijk behooren: ivoor (*gading*); rhinoceroshoornen (*tjoela badak*); eetbare vogelnestjes (*sarang boeroeng*); was (*lilin*) van bijen, die in de boomen nestelen; civet van de Civetkat; en eene bloedroode verfstof of gomlak, afkomstig van zeker insect (*coccus lacca*), dat zich aan de takken van sommige vijgeboomsoorten hecht.

Delfstoffenrijk.

Het delfstoffenrijk levert: goud, vooral in de bovenlanden van Padang en Palembang en in den omtrek van Korintji; tin, minder zuiver

dan dat van Bangka, vooral in Siak ([1]); lood, in den omtrek van Soengei Aboe, in de Afdeeling XIII en IX Kota's; koper, in de Padangsche Bovenlanden, vooral in den omtrek van het Meer van Singkaraq; ijzer, op verschillende plaatsen; magneetijzererts in den IJzerberg bij Fort Van der Capellen, Afdeeling Tanah Datar; uitgestrekte steenkolenlagen van uitmuntende hoedanigheid in de Sinamoevallei en ter wederzijden van de rivier Oembilin, in de Afdeeling Tanah Datar ([2]); zeer goede bruinkolen in verschillende gedeelten van de Padangsche Bovenlanden, in den omtrek van Siboga, aan de Rivier van Indrapoera, in het grensgebergte van Bengkoelen en in Palembang ([2]); prachtig marmer, vooral langs de boven-Indragiri; lei, in de Afdeeling XIII en IX Kota's; petroleum in het Palembangsche en de noordelijke onderhoorigheden van Siak ([3]); *arsenicum* (rattenkruit); salpeter; aluin; naphtha, zwavel en minerale bronnen, in de nabijheid van vele vulkanen.

Handel en scheepvaart en financiëele uitkomsten.

Gedurende het jaar 1888 zijn in de gezamenlijke havens onzer bezittingen op Soematra aangekomen 1197 stoomschepen, 52 op europeesche wijze getuigde en 903 op inlandsche wijze getuigde vaar-

---

([1]) In 1874 is door den Sultan aan eenige ingezetenen van Batavia concessie verleend voor het delven van tinerts en het ontginnen van woeste gronden aan de Tapoeng Kiri en T. Kanan, welke onderneming, in 1888 overgegaan op naam van de te Amsterdam gevestigde »Siak Tin- en Landbouw-Maatschappij", aanvankelijk goede uitkomsten beloofde, maar niet geheel aan de verwachting beantwoord heeft en in 1891 gestaakt is. *Koloniaal Verslag*, 1893, blz. 254.

([2]) De Oembilin-kolenvelden zijn van Gouvernementswege nauwkeurig onderzocht en rijk en deugdelijk bevonden; bij de wet van 28 December 1891 (*Indisch Staatsblad* 1892, N°. 72), werd beslist dat de exploitatie voorloopig van Staatswege zal geschieden en is daarmede reeds een aanvang gemaakt. De vroeger bestaande bezwaren voor den afvoer zijn door den beneden in § 4 vermelden spoorweg opgeheven (*Kol. Verslag* 1892, blz 255). — Voor de ontginning van bruinkolen aan het riviertje Toengkal, in de Afdeeling Iliran en Banjoe — asin der Residentie Palembang, is in 1874 door het Gouvernement concessie verleend voor den tijd van 25 jaren aan G. BELLOWS te Palembang. De concessie draagt den naam van Concessie Toengkal, en strekt zich uit over eene oppervlakte van 61 bouws. Overigens zie men over de delfstoffen van Soematra ook het *Tijdschr. v. N.-I.*, 1869, Dl. I, blz. 27, en Dl. II van het boven aangehaalde werk van BICKMORE.

([3]) In Langkat zijn, aan den rechteroever der Lepan-rivier, rijke petroleumbronnen, voor welker exploitatie in 1883 door den Vorst van dat staatje voor den tijd van 75 jaren concessie is verleend aan een Nederlander (*Kol. Verslag*, 1894, blz. 257), welke concessie in 1892 gevolgd is door eene andere, betrekking hebbende op een mijnveld, gelegen in het westelijk gedeelte van genoemd landschap.

tuigen, totaal 2172 vaartuigen, en van daar vertrokken 1187 stoomschepen, 52 op europeesche wijze getuigde en 790 op inlandsche wijze getuigde vaartuigen, totaal 2029 vaartuigen.

Het zoutdebiet bedroeg in 1889:

in het Gouvernement van Soematra's Westkust	69.108	pikoel
» de Residentie Bengkoelen	9.943	»
» » » Lampongsche Districten	8.274	»
» » » Palembang	39.263	»
Totaal	126.588	»

gemiddeld tegen *f* 5,80 de pikoel.

De opiumpacht bracht in 1890 op:

in het Gouvernement van Soematra's Westkust	*f* 288.120
» » » » Atjeh en onderhoorigheden	» 120.000
» de Residentie Bengkoelen	» 27.600
» » » Palembang	» 72.360
» » » Oostkust van Soematra	» 2602.560
Totaal	*f* 3110.640

Behalve de indirecte voordeelen uit den handel voortspruitende bestaan de bronnen van inkomsten voor het Gouvernement voornamelijk uit inkomende en uitgaande rechten, personeele belasting, patentrecht, verpondingsrecht, monopoliën (zout en opium), verplichte koffiecultuur in het Gouvernement van Soematra's Westkust, hoofdelijke belasting in Bengkoelen, de Lampongsche Districten en de binnenlanden van Palembang, bedrijfsbelasting van Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen en hoofdgeld van de Inlanders ter hoofdplaats Palembang, belasting op het houden van pandhuizen, rechtstreeksche belastingen voor het onderhoud van wegen en bruggen in de hoofdplaatsen Palembang en Bengkoelen, de hasil in Atjeh en Onderhoorigheden, belastingen in Siak, die tot hiertoe door het inlandsch bestuur geheven werden en eenige andere verpachte en niet verpachte belastingen.

Het Gouvernement van Soematra's Westkust is het eenige gedeelte, dat voordeelen afwerpt, dank zij vooral de verplichte koffiecultuur, welke geregeld goede baten afwerpt (voor 1893 werd de verkoop op *f* 4147.500 begroot). In de overige gewesten hadden tot dien tijd de lasten steeds aanmerkelijk de baten overtroffen. [1]

[1] Zie verder over de opbrengst van de genoemde belastingen enz. de *Koloniale Verslagen*.

§ 5. Bevolking.

Verdeeling.

De inheemsche bevolking van Soematra en omliggende kleinere eilanden behoort tot het Maleische ras en kan onderscheiden worden in Beschaafde en Niet- of Half-beschaafde Maleiers (verg. blz. 119).

Tot de Beschaafde Maleiers rekenen wij: de Atjehneezen en Pedireezen in het noorden des eilands; de eigenlijke Maleiers, in het Gouvernement van Soematra's Westkust; de bevolking van Bengkoelen en de Lampongsche Districten; die van Korintji, Redjang en de Pasoemah-landen, ten westen van Palembang; de met den Javaanschen stam vermengde bevolking van de rijken Palembang, Djambi en Indragiri, en de bewoners van Siak en de overige Oostkuststaatjes ten zuiden van Atjeh.

Tot de Niet- of Half-beschaafde Maleiers worden gerekend: de bewoners der Batak-landen, zijnde de eigenlijke Bataks of Batta's; de Orang Alas en Orang Gajoe, in de aan de Batak-landen grenzende binnenlanden van Atjeh; de bevolking van al de eilanden langs de Westkust, van P. Babi af tot en met Engano; benevens de Koeboes en nog een paar andere zeer kleine stammen, in de binnenlanden van Soematra.

Behalve de Inboorlingen bevinden zich op Soematra ook Chineezen, Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen, die zich hoofdzakelijk met den handel bezighouden.

Getalsterkte.

De hoegrootheid der bevolking is, bij onze nog zeer onvolledige kennis van en slechts gedeeltelijke heerschappij over Soematra, niet dan bij gissing of oppervlakkige berekening bekend. Alleen ten opzichte van het Gouvernement van Soematra's Westkust (zie blz. 135) bestaat hieromtrent meer zekerheid. Dat die bevolking in verhouding tot de grootte des eilands zeer schaarsch is kan niet betwijfeld worden; en de onmetelijke wouden en wildernissen der Oostkust, die slechts op menschenhanden wachten om in de vruchtbaarste velden herschapen te worden, strekken daarvan tot voldoend bewijs. Als oorzaken, welke de vermeerdering der bevolking steeds hebben in den weg gestaan, kunnen vooral worden opgegeven: de onophoudelijke binnenlandsche oorlogen, waarvan zoowel de oude overlevering als de latere geschiedenis getuigt; de verwoestingen van

tijd tot tijd door de kinderpokken aangericht; verkeerde maatschappelijke instellingen ten opzichte van het huwelijk, als anderszins. Naarmate door de uitbreiding van onzen invloed deze oorzaken meer en meer zullen worden weggenomen, laat het zich voorzien dat, getuige o. a. genoemde Westkust, ook de bevolking zal toenemen. Voor het tegenwoordige wordt haar getal door sommigen op 4 500000, door andere op 3.500000 zielen begroot; welke laatste berekening, zoo als wij zien zullen, het naast aan de waarheid komt.

JUNGHUHN schat, volgens de door hem aangenomene rasverdeeling (zie bl. 111), voor Soematra en onderhoorige eilanden de sterkte
van het Bataksche ras op 685200, en die
van het Maleische ras op 2.996076 zielen;

hetgeen een bedrag geeft van 3.681.276 voor de geheele bevolking;
van welke . . . 520000 Bataks (Niet-Beschaafde Maleiers)
en 2.082310 Maleiers,

dus te zamen 2.602310 zielen, de aan Nederland onderhoorige gewesten zouden bewonen ([1]).

MELLVILL ([2]) rekent de bevolking van Soematra en onderhoorige eilanden op 2.057000, waarvan onder Nederlandsch gebied 1.682000. Van dit laatste cijfer dient nog te worden afgetrokken de bevolking der Batak-landen, die door hem tot de Nederlandsche bezittingen gerekend worden, doch zulks toen niet waren en thans nog slechts gedeeltelijk zijn. Die Batak-landen schat hij met de rijkjes langs de Oostkust tusschen Atjeh en Siak op eene bevolking van 275000.

De *Regeerings-almanak voor* 1894 geeft de bevolking van onze bezittingen op Soematra op ult° December 1892 op als in het geheel te bedragen 2.987972 zielen, als volgt verdeeld:

Afdeelingen.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere Vreemde Oosterl.	Totaal.
Res. Padangsche Benedenl. .	1726	296424	6249	177	715	303291
Res. Padangsche Bovenl. . .	493	733783	701	21	196	735194
Res. Tapanoeli	273	232631	1250	5	254	234413
Res. Bengkoelen	194	158643 (*a*)	566	28	—	159431
Res. Lamp. Districten . . .	97	131023	605	64	20	131809
Res. Palembang	393	664596 (*b*)	6054	2226	123	673392
Res. Soematr. Oostkust . . .	1296	229498	68601	293	4912	304600
Gouvernement Atjeh e. o. .	252	441859 (*c*)	3159	47	525	445842
Totalen . . .	4724	2888457	87185	2861	6745	2987972

([1]) Zie zijne gedetailleerde opgave in *Die Battaländer*, Th. II, S. 386.
([2]) *Moniteur des Indes*, 1846.

a. Hieronder is begrepen de bevolking van het eiland Engano, geschat op 724 zielen.
b. Hieronder niet begrepen de bevolking van Djambi, geschat op 80.000 zielen.
c. Waaronder 11179 voor het door ons bezette gebied van Groot-Atjeh, voor Edi 43250, voor Ségli en Teloek-Semawé 257700 en voor Melaboeh en Poeloe Raja 129730.

Bovenstaand cijfer van 2888457 Inlanders — dat, wij herhalen zulks, grootendeels slechts bij benadering is verkregen — gevoegd bij het zielental in de nog Onafhankelijke gewesten (blz. 480), hetwelk op het oogenblik weinig meer dan 150.000 zal bedragen, geeft voor de *inheemsche* bevolking op Soematra een totaal van ruim 3038457 zielen, waarvan ruim een *derde* voor het Gouvernement van Soematra's Westkust. Dit laatste is dus verreweg het best bevolkte gedeelte van het geheele eiland.

TWEEDE AFDEELING.

DE GOUVERNEMENTSLANDEN.

a. Het Gouvernement van Soematra's Westkust.

§ 1. De Residentie Padangsche Benedenlanden.

Ligging, grenzen.

De Residentie Padangsche Benedenlanden strekt zich uit langs de Westkust van Batoe Koedoeng tot aan de rivier Mandjoeta, de noordelijke grens van Bengkoelen. De oostelijke grens volgt de westelijkste bergketen, die van den G. Rajah (blz. 490) noordwestwaarts met aanmerkelijke bochten voortloopt en waaruit zich de Piek van Indrapoera, de G. Talang, de G. Soegiri, de G. Bongsoe, de G. Malintang, de G. Lantik, de G. Soebah, de G. Ambatjang (waarover de groote weg langs de Anèh loopt) en de G. Singgalang verheffen; van dezen laatsten berg loopt de grenslijn ten westen van het Meer Manindjau, om het landschap De III Loewaks (onderafdeeling Loeboeq Basong en Tikoe) heen, tot aan de rivier Masang, wier loop zij eenigen tijd westwaarts volgt, en dan eerst noord- en vervolgens, waar zij tegen den voet van den G. Ophir stuit, noordoostwaarts gaat, gedeeltelijk langs den rug van de dwarsketen Boekit Gedang, tot aan het zuidwestelijk gedeelte der Batak-landen, waar-

langs zij eenigen tijd noordwaarts loopt, en dan weder zich westwaarts wendende de noordelijke grenslijn wordt, die met groote kronkelingen over den G. Kalaboe en den G. Malintang gaat en bij Batoe Koedoeng eindigt. Zij grenst dus: ten zuiden aan Bengkoelen; ten oosten, van den G. Rajah tot de Piek van Indrapoera, aan het landschap Korintji, en vervolgens tot ten noordoosten van den Boekit Gedang aan de Residentie Padangsche Bovenlanden, en voor een klein gedeelte, hetwelk thans gerekend wordt tot Siak te behooren, aan de Batak-landen, en ten noorden aan de Residentie Tanapoeli.

Bestanddeelen en verdeeling (¹).

De Residentie Padang bevat de landschappen, gelegen tusschen de zuidelijke grens van Tapanoeli en de noordelijke van de Residentie Bengkoelen. Deze landschappen hebben meestal hunne natuurlijke grenzen in de ruggen der dwarsketenen, welke zich van de hoofdketen westwaarts afscheiden, of in riviertjes of bergstroomen, die daarvan afvloeien.

Tot deze residentie behooren ook de Batoe-, Mentawei- en Pageh-eilanden, welke afzonderlijk zullen behandeld worden in §§ 13 en 14.

Administratief is de Residentie Padang verdeeld in vier Afdeelingen, die elk weder in eenige Onder-afdeelingen gesplitst zijn, namelijk:

I. De Afdeeling Ajer Bangis, bevattende het noordelijke gedeelte tot aan de Batang (Rivier) Masang, en verdeeld in twee Onder-afdeelingen: 1°. Ajer Bangis, met de vier Larassen: Ajer Bangis en Batahan, Sikabouw, Oedjoeng-Gading en Sikilang; 2°. de Batoe-eilanden.

II. De Afdeeling Priaman, ten zuiden van de vorige, zich zuidwaarts uitstrekkende tot aan de Batang Anèh, en verdeeld in

(¹) De opgave der beneden te vermelden landschappen tot deze en de beide volgende Residentiën behoorende, is hoofdzakelijk volgens de *Kaart van het Gouvernement van Soematra's Westkust*, door BEIJERINCK, en den *Atlas van Ned.-Indië*, uit officiëele bronnen en met goedkeuring van het Gouvernement samengesteld door P. Bn. MELLVILL VAN CARNBEE (na diens dood voortgezet door den Kapitein VERSTEEG), een en ander volgens latere aanteekeningen aangevuld en verbeterd. Men zie hierover ook den *Regeerings-Almanak*.

In de spelling van de namen der landschappen, rivieren, enz. heerscht bij de verschillende schrijvers soms groote verscheidenheid, omdat sommigen geen rekening houden met de eigenaardige uitspraak der Maleiers van de Bovenlanden en anderen de Bataksche namen met de Maleische verwarren. De vele door ons omtrent het Gouvernement van Soematra's Westkust ontvangen aanteekeningen stellen ons, naar wij vertrouwen, in staat van een en ander de juiste *schrijfwijze*, welke vaak zeer van de *uitspraak* verschilt (zie beneden § 9) te geven.

drie Onder-afdeelingen: 1°. Priaman, met de zes Larassen: Priaman, Manggoeng, de V Kota's, Piloebang, Oelakan en de VII Kota's; 2°. Loeboeq Basong en Tikoe, met de drie Larassen: Loeboeq Basoeng, Tikoe en de XII Kota's, en drie negerieën Sitanaug, Batoe Kambing en Si-Talang of III Loewak; 3°. Kajoe Tanam, met één Laras, genaamd VI Lingkoeng en de tien Districten: Goegoeq, Kajoe Tanam, Andoering, Sipisang (¹), Kapala Hilalang, Si-Tjintjin, Sintoeq, Loeboeq Along, Tobo Gedang en Panggoeng Kasik.

III. De Afdeeling Padang, ten zuiden van de vorige, tot aan het landschap Boengoes, verdeeld in twee Onder-afdeelingen: 1°. de hoofdplaats Padang; 2°. de Ommelanden van Padang, bestaande uit de acht Districten: Paoe V, Paoe IX, Nanggalo, Kota tengah, Boengoes, Loeboeq Kilangan, Limau manis, Kasang en de Mentawei-, de Pageh- met de Nassau-eilanden.

IV. De Afdeeling Païnan, van Troesan af zuidwaarts tot en met het Regentschap Indrapoera, verdeeld in drie Onder-afdeelingen: 1°. Païnan, die weder gesplitst is in de vijf Districten: Païnan, Batang Kapas, Bajang, Poeloet-poeloet en Troesan; 2°. Ajer Hadji met de zeven negerieën: Ambang Paroq, Kambang, Lakitan, Pelangei, Soengei Toengoe, Poenggasan en Ajer Hadji; 3°. Indrapoera, bestaande uit de vier landschappen: Indrapoera, Tapan, Loenang en Silaoet.

De Gouverneur van Soematra's Westkust fungeert tevens als Resident van de Padangsche Benedenlanden en wordt ter hoofdplaats bijgestaan door een Adsistent-Resident voor de Politie, die tevens als hoofd van plaatselijk bestuur fungeert. Voorts staat onder hem aan het hoofd van de Afdeelingen Priaman en Païnan een Adsistent-Resident, terwijl de Afdeeling Ajer Bangis door eenen Controleur wordt bestuurd. Aan het hoofd van elke Onder-afdeeling staat een Controleur, behalve op de Batoe-eilanden, waar het Gouvernement door een Civiel gezaghebber wordt vertegenwoordigd. Voorts zijn ter hoofdplaats gevestigd: een inlandsch Regent, met den titel Toewankoe Panglima, een Majoor (titulair), twee Kapiteins en twee Luitenants der Chineezen, met een Hoofd der Arabieren, een id. der Klingaleezen en id. der Koringgi's en andere voor Indiërs; te Priaman een Kapitein- en op Poeloe Tello (Batoe-eilanden) een Luitenant-Chinees; en in de Onder-afdeeling Indrapoera een inlandsch Regent, die nog den titel van Sultan (Soetan) voert.

(¹) Deze twee staan onder één hoofd.

Voornaamste plaatsen en rivieren.

a. In de afdeeling Ajer Bangis:

Ajer Bangis, aan de baai en den rechteroever der rivier van denzelfden naam, standplaats van den Controleur, met eene school voor Inlanders. De temperatuur verschilt van 70° tot 90° F. De rivier ontstaat uit verscheidene beken, die meerendeels van den G. Malintang afvloeien, en is twee of drie mijlen ver voor inlandsche bootjes en sloepen bevaarbaar; doch de vele boomstammen, die in hare bedding liggen, bemoeielijken somtijds de vaart. Voor haren mond ligt eene zandbank, waarop bij eb 3 of 4, doch bij vloed 9 vt water staat. De Baai vormt een halven cirkel en is door verscheidene kleine hoogten omgeven, die een op zichzelf staand kustgebergte vormen, terwijl overigens de geheele omtrek vlak en met bosschen bedekt is. Voor en in de Baai liggen acht kleine eilandjes, die de kracht der golven breken, namelijk: P. Pangalaran, P. Oengéh, P. Kasih, P. Poegago, P. Pandjang, P. Pangka, P. Tamiang en P. Taloer; het grootste van deze is P. Pandjang, aan welks oostzijde eene zeer goede reede is, waar de schepen op 5 tot 7 vadem diepte veilig liggen.

Katiagan, in het landschap Kinali, aan den linkeroever en den mond der B. Masang, eene der grootste rivieren van Soematra's Westkust. Zij ontspringt in de Padangsche Bovenlanden op den G. Singgalang en den G. Merapi, loopt, eene menigte beken opnemende, eerst noordwaarts om het in die Bovenlanden gelegene Meer der X Kota's of Manindjau heen, en vervolgens noordwestwaarts, tot zij zich bij Katiagan in zee stort. Een linkerarm van deze rivier, die ook nog uit andere beken water ontvangt, valt bij O. Masang in zee.

b. In de Afdeeling Priaman.

Tikoe, met eene goede haven voor kleine vaartuigen, welke door drie kleine eilandjes, P. Tapis, P. Tengah en P. Oedjoeng, vrij goed tegen alle winden beschut is. Ten noorden van Tikoe stort zich de B. Antokan in zee, die meer noordwaarts een tweeden mond heeft bij Moeara Poetoes; zij is de uitwatering van het Meer der X Kota's. Hooger op aan deze rivier ligt in hetzelfde landschap de kampoeng Mengopo.

Loeboeq Basoeng, de hoofdplaats van het landschap en de Onderafdeeling van Loeboeq Basoeng en Tikoe en standplaats van een Controleur, binnenslands gelegen. Er is hier eene school voor Inlanders gevestigd.

Soengei Limau, eene vrij belangrijke kustplaats in het zuiden van het landschap De XII Kota's.

Djoear, de hoofdplaats van het landschap Tiloebang.

Naras, de hoofdplaats van het landschap van dien naam.

Priaman, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap van dien naam, aan den mond van een klein onbevaarbaar riviertje, en de standplaats van den Adsistent-Resident. Het heeft eene goede ankerplaats, die gedekt is door de drie kleine eilandjes P. Anso, P. Tengah en P. Oedjoeng — Men heeft hier eene school voor Inlanders. Van een weinig ten noorden van Priaman, noordwaarts op, tot ten zuiden van het landschap Tikoe strekt het gebergte zich tot aan zee uit; doch van Priaman zuidwaarts tot aan de hoofdplaats Padang is de kuststreek vlak.

Oelakan, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, eene vrij belangrijke kustplaats aan den mond van een onbevaarbaar riviertje.

Anèh of Anei, aan den rechteroever en den mond der rivier van dien naam, welke, op den G. Merapi ontspringende, door de Kloof tusschen den G. Singgalang en G. Djarat stroomt en vervolgens zuidwaarts naar zee vloeit.

Kajoe Tanam, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling van dien naam en standplaats van den Controleur, aan de Batang Anèh en den westelijken voet van den G. Ambatjang met een reconvalescentengesticht voor beri-berilijders.

c. In de Afdeeling Padang:

Kota Tengah, de binnenslands gelegene hoofdplaats van het landschap van dien naam.

Nanggalo, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, mede binnenslands gelegen.

Padang, de hoofdplaats van het Gouvernement van Soematra's Westkust en de zetel van den Gouverneur en een Adsistent-Resident voor de Politie; het ligt aan den rechteroever van den mond der B. Arau of Rivier van Padang, aan welks linkeroever de Apenberg of Boekit Monjèt, tegenwoordig meer G. Padang [1] genoemd, zich onmiddellijk uit de zee verheft. De monding der rivier is 300 vt. breed doch heeft eene zandbank vóór zich, waarop slechts 7 of 8 vt. water staat; binnen deze bank heeft zij aanvankelijk eene diepte van 12 tot 14 vt., doch wordt spoedig zoo ondiep dat zij doorwaadbaar is. Zij is dus geheel onbevaarbaar en kan alleen als haven voor inlandsche vaartuigen dienen. De reede ligt ver uit den wal

---

[1] Bij HOEKSTRA vinden wij afzonderlijk een *Boekit Monjèt* (108,3 M.) en een *Goenoeng Padang* (332 M.) vermeld.

en is in den noordwestmoesson zeer onveilig. Te Padang ligt de staf van het Garnizoensbataljon van Soematra's Westkust, het 17de veldbataljon, een gedeelte van het depot-bataljon van Fort de Kock, een subsistenten-kader en een halve compagnie Artillerie. Een gedeelte dezer macht is gelegerd in het permanent troepen- en officierskampement op de *Sawah*. Hier bevinden zich ook het hospitaal en een dertigtal officierswoningen. Op verschillende plaatsen in de stad vindt men verder bamboezen kampementen, benevens permanente Artillerie-werk- en bergplaatsen, een geweermakers-atelier, Genie- en garnizoensmagazijnen, Hoofdofficierswoningen, enz. Op den Apenberg ligt een steenen defensief wachthuis, thans tot buskruitmagazijn gebezigd; een ander steenen buskruitmagazijn met gecréneleerden ringmuur ligt buiten de stad aan den weg naar Solok. De stad zelve is door goede breede wegen doorsneden; zij bestaat uit ruim 2000 huizen, waaronder weinige steenen gebouwen, die meest aan Chineezen behooren; de overige zijn voor een klein gedeelte van hout, doch meerendeels van bamboes en staan op vrij hooge stijlen van kokosstammen. De bevolking bedraagt ruim 30000 zielen; waaronder 1600 Europeanen, ongeveer 3000 Inboorlingen van Nias en de Batoe-eilanden, die grootendeels gewezen pandelingen zijn, en een vijfhonderdtal Chineezen, wier wijk in het oostelijke gedeelte der stad ligt. In het midden der stad bevindt zich een plein, waarop een monument ter eere van den Generaal Michiels staat en dat daarom ook het Michielsplein heet. Ook voor den Luitenant-Kolonel Raeff is te Padang een gedenkteeken opgericht. De Pasar of marktplaats strekt zich langs de rivier uit, en bestaat uit twee rijen huizen met afdaken, onder welke vruchten, rijst, tabak, gambier, sirih, reukwerken, lijnwaden, koper- en ijzerwaren en ook goud verkocht worden, van welk laatste artikel Padang de hoofdmarkt op Soematra is. Het klimaat van Padang is niet ongezond, hoewel de dagen er somtijds zeer heet en de nachten koel en vochtig zijn. De gemiddelde jaarlijksche thermometerstand is ruim 77° F., doch somtijds stijgt hij op het heetst van den dag tot 90° en daalt des nachts tot 68°. Ten zuiden van Padang bevindt zich de in den laatsten tijd met groote kosten aangelegde *Emma-haven*, die door eene zijlijn van den spoorweg naar de Ombilin-velden met de hoofdplaats verbonden is. Zij ligt in de Koninginne-baai, in wier nabijheid de Boengoes-, Pinang- en Sétan- of Hout-baaien gevonden worden, die elk weder verscheidene inhammen hebben, en waarvóór onderscheidene kleine eilandjes liggen, van welke de voornaamste zijn: P. Pisang Gedang, P. Pisang Ketjil, P. Telor, P. Kasih, P. Sétan,

P. Sarindah en P. Maraq tegenover het landschap Troesan; ten oosten van laatstgenoemd eiland is eene goede ankerplaats. Op eenigszins verderen afstand van de kust, noord- en zuidwaarts van Padang, liggen mede vele eilandjes. De meeste zijn koraalriffen en schaars of niet bewoond.

Van bezuiden Padang tot nabij den mond der rivier van Indrapoera strekt het gebergte zich nagenoeg overal tot aan de kust uit.

Raoe, recht oostwaarts van Padang.

Loeboeq Begaloeng, hoofdplaats van de Onder-afdeeling Ommelanden van Padang, standplaats van den Controleur.

Loeboeq Kilangan, op de grens der Residentiën Padangsche Beneden- en Bovenlanden.

Tjindakir en Laboean Pasir, twee belangrijke plaatsen in het landschap Tjindakir, aan de Boengoes-baai.

Batang Kaboeng, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan dezelfde baai.

Soengei Pisang, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan de Sétan-baai.

d. In de Afdeeling Païnan:

Salidah, aan de baai en in het landschaap van dien naam; het was gedurende eenigen tijd de hoofdzetel der O. I. Compagnie in dit gedeelte der Westkust, en is bekend door de bearbeiding der goudmijnen in den nabijgelegen Boekit Tambang, die van het midden der 17de tot dat der 18de eeuw steeds met zeer weinig vrucht heeft plaats gehad. Sedert dien tijd zijn deze mijnen verlaten. — Op het ten zuiden van de baai van Salidah, voor die van Tjingkoeq, gelegene eilandje P. Tjingko was vroeger een Nederlandsch Posthouder gevestigd. Nog verscheidene andere kleine eilandjes, vóór deze baaien liggende, breken daar eenigszins de kracht der golven.

Païnan, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap van dien naam en de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, aan de Baai van Tjingkoeq, met eene school voor Inlanders.

Kota Toewa, de voornaamste plaats in het landschap Batang Kapas.

Balei Selasa, hoofdplaats der Onder-afdeeling Ajer Hadji en standplaats van den Controleur, met eene school voor Inlanders.

Ajer Hadji, nabij den mond der rivier en in het landschap van dien naam.

Indrapoera, ook Tandjoeng Médan, Pasar Kota Ilalang en Kampoeng Dalam genoemd, de hoofdplaats van het voormalige rijkje, thans Regentschap en Onder-afdeeling Indrapoera, en de standplaats van den Controleur en den Regent (Soetan). Het ligt omstreeks twee

uren opvarens boven de monding der rivier van dien naam, nabij het punt waar deze zich met de Soeingei Silaoet vereenigt, en is thans een weinig beduidende kampoeng, bestaande alleen uit bamboezen woningen, behalve die van den Regent, welke van hout doch vrij bouwvallig is. De rivier van Indrapoera ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, die van de Piek van Indrapoera en het naburige gebergte afdalen, en stroomt zuidwestwaarts totdat zij niet ver van de kust de Soengei Silaoet ontmoet en, de richting van deze volgende, noordwestwaarts naar zee loopt, waarin zij zich uitstort met twee monden, die eene vrij groote delta insluiten. De S. Silaoet is eene tamelijk breede rivier, die uit het zuiden van het Regentschap Indrapoera nagenoeg evenwijdig aan de kust noordwestwaarts stroomende, in haren loop al de wateren opneemt, welke van de westelijke hellingen der bergketen tusschen den G. Rajah (blz. 490) en de Piek van Indrapoera (blz. 490) afvloeien; de voornaamste van deze rechterzijrivieren zijn, van het zuiden af, de B. Sindang, B. Loenang en B. Tapan, van welke de eerste het landschap Silaoet, de beide andere de landschappen Loenang en Tapan doorstroomen. De kuststreek (*Ilir.* benedenland), door welke deze rivier stroomt, is laag, hier en daar moerassig en weinig bevolkt. In het zuiden van Indrapoera heeft men nog de rivier Troesan Boenga. Het grootste gedeelte der inwoners houdt zich op in de Bovenlanden (*Oedik*), doch is ook daar schaarsch; dewijl het geheele Regentschap slechts een vijftigtal kampongs bevat, die over de vier landschappen (Loewak) verdeeld zijn. De belangrijkste plaatsen, behalve de bovengenoemde hoofdplaats, zijn: Tapan en Maraban, in het landschap Tapan; Médanbaik, in het landschap Loenang; Silaoet in het landschap van dien naam, en Moewara Sakih omstreeks een uur beneden de samenvloeiing van de Tapan en de Silaoet.

§ 2. De Residentie Tapanoeli. (Tapian na oli = schoone rivier).

Ligging, grenzen.

De Residentie Tapanoeli ligt ten noorden van de Residentiën Padangsche Beneden- en Padangsche Bovenlanden en strekt zich vandaar noordwaarts uit tot nabij Sebadi op 2° 53′ N. B., waar zij aan de onderhoorigheden van Atjeh grenst. Ten oosten wordt zij van de tot Siak behoorende landschappen Serdang en Batoe Bara (zie hierachter *f*, § 1) en van de Onafhankelijke Batak-landen gescheiden,

volgens eene zeer onregelmatig loopende lijn, die den omtrek der van tijd tot tijd ingelijfde gewesten bepaalt.

Bestanddeelen, verdeeling.

Deze Residentie bestaat hoofdzakelijk uit de drie deelen Batak-Pakpak of Daïri, Batak-Toba en Batak-Mandaïling, en verder uit de alleen ons oppergezag erkennende landschappen van de Simpang-kanan en Simpang-kiri, het vroegere Atjehsche landschap Taroemon (¹) en het eiland Nias met onderhoorige eilanden, over welke afzonderlijk zal gesproken worden in §§ 11 en 12.

Zij is verdeeld in vijf Afdeelingen, die weder in Onder-afdeelingen of Districten zijn gesplitst, namelijk:

I. De Afdeeling Mandaïling en Angkola, bevattende de binnenlanden ten oosten van Natal en gesplitst in vier Onder-afdeelingen: 1°. het landschap Groot Mandaïling, met de vier Koeria's (Districten): Kota Siantar, Penjaboengan, Goenoeng toewa en Pidoli Boekit en drie Onder-koeria's; en het landschap Batang Natal, met de drie Koeria's: Moewara Pelampoengan, Moewara Sama en Ajer Nangali; 2°. het landschap Klein Mandaïling of Mandaïling-djoeloe, met de vier Koeria's: Menambin, Tamiang, Singengoe en Tambangan, benevens de Onder-koeria Sajoer-maintjat of Sajoer-matinggi, en het landschap Oeloe met de Larassen Batang-Gadis en Penjonghé en het landschap Pakantan met de Koeria's Pakantan Dolok en P. Lombang of Lombo; 3°. het landschap Angkola Djoeloe, met de zes Koeria's: Kampoeng Baroe, Si-Mapil-apil, Oetarimbaroe, Saboengan, Batoe nan doewa en Si-Ondop; en het landschap Angkola Djai, met de vijf Koeria's: Soeroe-mantingi, Pintoe padang, Sigalangan, Moewara Tais en Pidjor Koling; 4°. het landschap Sipirok, met de drie Koeria's: Sipirok, Baringin en Praoe-sorat en de beide landschappen Si-Mangoemban en Si-Lantom.

II. De Afdeeling Siboga, bevattende het noordelijke gedeelte der Residentie, binnenslands tot aan het landschap Angkola en aan de kust tot nagenoeg halverwege tusschen de monden der

(¹) Dit landschap is in 1881 officieel bij het Gouvernement van Soematra's Westkust ingelijfd. *Ind. Stbl.* 1881, n°. 72. Bij acten van 29 April 1874 en 5 October 1882 is de verhouding van Taroemon tot het Gouvernement geregeld en bij acten van 10 Maart 1883 zijn de inkomsten uit opium aan ons afgestaan.

rivieren Batang Taroe en B. Gadis. Zij is verdeeld in vijf Onder-afdeelingen, als: 1°. Siboga en Ommelanden, bevattende de acht Koeria's: Siboga met de hoofdplaats van dien naam, Tapanoeli, Siroedoet, Siboeloean, Kalangan, Bediri, Toeka en Saïd nan hoeta; 2°. de Batang Taroe-districten, met de acht Koeria's: Pinangsoreh, Loemoet, Anggoli, Manosor, Batang Taroe, Hoeraba, Sianggoenan en Marantjar; 3°. Baroes, met de vier Koeria's: Kampoeng Oedik, Kampoeng Ilir, Tapoes en Sorkam; 4°. Singkil, met de zeven districten: Pasar Singkil en Kampoeng Nias, Teloek-amboen, Rantau-Gedang, Tandjoeng Baharoe, Pajaboemboeng, Gosong-Telaga en de Banjak-eilanden (1); 5°. Nias met de omliggende eilanden.

III. De Afdeeling Natal, bevattende de geheele kuststreek ten zuiden van de voorgaande Afdeeling en gesplitst in de zes Koeria's: Natal, Linggabajoe — waaronder ressorteeren de Onder-koeria's Batoe Gadjah, Simpang Gambir en Bangko — Batahan, Koengkoen, Taboejoeng en Singkoewang.

IV. De Afdeeling Padang Lawas, bestaande grootendeels uit dezelfde gewesten, die reeds in 1837 en 1839 in bezit genomen en toen de Afdeeling Pertiba vormden, doch in 1843 weder ontruimd zijn. Zij strekt zich uit van bezuiden het Plateau van Toba langs de Afdeeling Mandaïling en Angkola tot aan den oostelijksten hoek van de Afdeeling Ajer Bangis (Res. Padangsche Benedenlanden), wordt ten oosten begrensd door de tot de Residentie Oostkust van Soematra (Siak) behoorende landschappen Asahan, Koealoe, Bilah, Paneh, Kota Pinang en Koeboe, en bevat hoofdzakelijk de stroomgebieden van de Boven-Bilah en Boven-Boeroemoen met hare bronrivieren benevens dat van de Sosah, eene der bronnen van de Rokan Kanan. Zij bevat de Bataksche landschappen: Batang Onang, Poerba Sinomba (Goenoeng toewa), Batang Panèh (Pertibi), Si-Apas, Boeroemoen tengah, Holongonan (Oedjoeng Padang), Hadjoran, Sandéan, Goelangan, Si Langgé (Bahap), Si Moendoel, Oeloe Bilah, Goenoeng tinggi, Tapoes, Oeloe Batang Panèh (Tamboesei), Oeloe Boeroemoen, Sosah djoeloe en djai, Mondang, Pinarik, Tabang, Tanah Rambé, Padang Bolak-djoeloe c. e. a.

V. De Afdeeling Toba en Silindoeng, gesplitst in twee Onder-afdeelingen (Toba en Silindoeng) en bestaande uit een honderdtal

---

(1) Bij deze Onder-afdeeling is voor de politieke onderhandelingen het landschap Taroemon gevoegd.

Bataksche landschappen en negorijen, die zich in den laatsten tijd voor het meerendeel vrijwillig onder ons gezag hebben geplaatst (zie *Regeerings-Almanak voor Neêrl.-Indië* van 1894, blz. 103).

Behalve in de Afdeeling Mandaïling en Angkola, waar de Resident is gevestigd, zijn in de Afdeelingen Si Boga en Toba met Silindoeng Adsistent-Residenten en in de twee andere Afdeelingen Controleurs aan het hoofd van het bestuur geplaatst, terwijl over de Onder-afdeelingen Controleurs zijn gesteld, uitgezonderd in de Onder-afdeeling Si Boga en Ommelanden, waar een Adspirant-Controleur met het bestuur is belast.

Voornaamste plaatsen en rivieren.

a. In de Afdeeling Mandaïling en Angkola:

Padang Sidempoean, de hoofdplaats der Residentie en de zetel van den Resident en van den Controleur uit de Onder-afdeeling Angkola, gelegen in het noordoosten van het landschap Angkola ten zuiden van den G. Loeboeq Raja, in eene vallei, welke zich hier over de geheele lengte van het landschap uitstrekt en waardoor de B. Angkola (blz. 517) stroomt. Er is eene sterkte met een detachement van het Garnizoensbataljon. Vroeger was er eene Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers gevestigd. In 1882 is de openbare school voor Europeanen van Siboga naar hier overgebracht. Verder heeft men er eene school voor Inlanders. Het zielental bedraagt ongeveer 2100.

Sipirok, de standplaats van den Controleur der gelijknamige Onder-afdeeling, gelegen op het schoone plateau van Sipirok. Door kampoeng Sipirok, een groot en dicht bevolkt dorp, stroomt de Aëk [1] Lampesong, die oostwaarts naar de Aëk Si Goeti vloeit. Er bevindt zich hier eene school voor Inlanders en eene Zendingschool.

Tobing, noordwestwaarts van Padang Sidempoean.

Pitjar Koling of Bandjar Keling, ten zuidoosten van Padang Sidempoean aan de B. Angkola.

Penjaboengan, hoofdplaats der Onder-afdeeling Groot Mandaïling en Batang Natal en standplaats van den Controleur, aan een zijriviertje van de B. Gadis. Vroeger stond hier het Fort Elout, de militaire hoofdpost in het landschap Groot Mandaïling. Deze versterking is thans echter geheel gesloopt; zij was gelegen op 600 voet boven den zeespiegel, nagenoeg te midden van vier aanzienlijke dor-

[1] *Aek* beteekent in het Bataksch *water* of *rivier*.

pen: Goenoeng toewa, Kota-Siantar, Pidoli en Penjaboengan, in de vallei, die zich in het oostelijk gedeelte des landschaps over een groot deel van zijne lengte uitstrekt, door de B. Gadis (blz. 517) wordt doorstroomd, en het best bevolkte gedeelte van het gewest uitmaakt. Er bevindt zich te Penjaboengan eene school voor Inlanders.

Tanah Batoe (Tano Bato), aan den noordelijken voet van den G. Sorik Berapi (blz. 486), aan een zijriviertje van de B. Gadis.

Maga, mede in het zuidwesten van Groot Mandaïling aan de B. Maga, welke ontspringt uit de minerale bron aan den voet van den Boekit Balirang (blz. 486) en zich in de B. Gadis ontlast.

Aëk na Ngali, gewoonlijk *Ajer Nangali*, in het landschap Batang Natal der afdeeling Groot Mandaïling, aan de B. Natal.

Moeara Sama, aan de Aëk Si Sama gelegen, de voornaamste kampoeng aan de Batang Natal.

Hoeta Nopan, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Klein Mandaïling, Oeloe en Pakantan en standplaats van den Controleur, gelegen in eerstgenoemd landschap, aan de B. Gadis, met eene school voor Inlanders.

Penjangei, de hoofdplaats van het landschap Oeloe.

Hoeta Dolok en Lembang, hoofdplaatsen van de het landschap Pakantan vormende koeria's P. Dolok en P. Lembang, gelegen aan de Aëk P. welke zich iets beneden laatstgenoemde plaats met de B. Gadis vereenigt.

Bij Tolang in het landschap Mandaïling-djoeloe bevindt zich eene minerale bron, wier water heet maar smakeloos is.

Hoeta na Godang, hoofdplaats van het landschap Oeloe Poengkoet, aan de rivier van dien naam, een linkerzijtak van de Gadis. Hier bevindt zich het graf van den eersten Regent van Mandaïling, die in het jaar 1831 in den strijd tegen de Padri's sneuvelde.

b. In de Afdeeling Siboga:

Taroemon, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan de gelijknamige rivier (met zeer onveilige reede), zetel van den Vorst.

Boeloe-sama, in het landschap van dien naam, zetel van den Radja.

Singkil, aan den mond der rivier van dien naam, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur. Het is eene vrij belangrijke uit verscheidene kampoengs bestaande handelplaats, met eene vierkante aarden redoute met twee bastions; de daarbinnen staande gebouwen — kazerne, woning van den Commandant, ziekenzaal, enz. — zijn geheel van hout en meest met pannen gedekt; er is een detachement van het Garnizoensbataljon van Soematra's West-

kust. De grond is tot op eenen aanmerkelijken afstand in den omtrek vlak en op sommige punten moerassig, waardoor de plaats ook den naam heeft van zeer ongezond te zijn. Men vindt er een post- en telegraafkantoor, een kantoor voor de in- en uitvoerrechten en eene inlandsche school. De reede is door T. Singkil voor noordwestenwinden gedekt en heeft van 5 tot 10 vadem diepte. Zij wordt gevormd door de nieuwe monding der rivier, die haar ontstaan aan een van 1885—1887 gegraven kanaal te danken heeft. De moessons zijn er meer geregeld dan nader bij den Evenaar. In den Noordwest- of regenmoesson, van Mei tot October, stijgt de thermometer van 75° tot 92°, en in den Oostmoesson van 80° tot 94° F. De rivier van Singkil, door de Inlanders Batang Ajer Besar genoemd, ontspringt op het Agoesan-gebergte, loopt onder den naam van Alasrivier door de Alas-landschappen en daarna als Soengei-raja of Simpang-kiri door het landschap van dien naam en vereenigt zich bij Pamoeka met de Simpang-kanan, welke laatste in het Bataksche landschap Rambei haren oorsprong heeft. Beide Simpangs kunnen 5 of 6 dagen ver worden opgevaren; na hunne vereeniging is de rivier zelfs voor groote vaartuigen bruikbaar. Zij stort zich in zee met twee hoofdmonden, de Koewala Atjeh en de Koewala-baharoe; op de daardoor gevormde delta ligt het Nederlandsche etablissement. Vóór de rivier bevindt zich eene zandbank, waarop eene hevige branding staat.

Pamoeka, aan de samenvloeiing van de Simpang Kiri en Simpang Kanan.

Bij Gosong Telaga, ± 18 palen ten zuiden van Singkil, ligt op twee uren gaans van het strand een diep meer, dat vroeger een zeearm was doch door aanslibbing is ingesloten; het draagt den naam van Anaq-laoet. Nabij deze kust liggen de Klappereilanden, waaronder P. Pandjang, waar veel kokosboomen groeien, die daar vroeger door Atjehers geplant zijn en nu door het Gouvernement verpacht worden.

Baroes, door de Bataks Batoe Garigiq genoemd, de hoofdplaats der Onder-afdeeling (¹) en de verblijfplaats van den Controleur, met een gedenkteeken, opgericht ter eere van Luitenant-Kolonel Roeps (gesneuveld in 1840), eene school voor Inlanders en eene vierkante aarden redoute met twee bastions en eene gracht, waarbinnen zich de kazerne voor het detachement van het Garnizoensbataljon en

---

(¹) Zie over de Onder-afdeeling Baroes ook het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXII, blz. 156.

verdere militaire gebouwen bevinden. Baroes ligt aan den mond der rivier van Baroes of Ajer Batoe Garigiq (die in de Batak-landen ontspringt en slechts tot een paar uren boven Baroes voor booten bevaarbaar is) en was vroeger de voornaamste stapelplaats van de kamfer — die naar haar ook *Kapoer-Baroes* heet — en van benzoë (*hamindjau; Mal. koemenjan*). (¹) Op het oogenblik heeft de uitvoer van deze producten hier echter minder te beduiden.

Sorkam-rechter en Sorkam-linker, hoofdplaatsen der districten van dien naam, gelegen aan weerszijden van de Sorkam-rivier (bij wier monding Pasar-Sorkam gevonden wordt), die in de Batak-landen ontspringt onder den naam van Aëk Siboendong en een paar dagreizen ver voor booten bevaarbaar is, hoewel de stroom spoedig vrij sterk wordt. Ook te Sorkam wordt handel in kamfer en benzoë gedreven. Op eenigen afstand ligt voor den mond der rivier het kleine eiland Sorkam.

In het oostelijke gedeelte van het landschap Silindoeng, ten oosten van Baroes, bevinden zich, voornamelijk langs den linkeroever der B. Taroe, verscheidene zeer heete bronnen, welker water sterk met kalk en zwavel bezwangerd is. Vele dezer bronnen zijn door uitgestrekte zwavelvelden omgeven, waarvan het grootste in het landschap Si Goempoelon gevonden wordt en den naam draagt van *Hamora-Langit* (hemelkoning). De Inboorlingen gebruiken het water dezer bronnen ter vermeerdering van hunnen eetlust en tot herstel van eene door overlading bedorvene maag.

Tapanoeli, de oude hoofdplaats, aan den mond van een weinig beduidend riviertje, dat zich in het noorden der Baai van Tapanoeli ontlast.

Siboga, de standplaats van den Adsistent-Resident en een Adspirant-Controleur (de laatste van de Onder-afdeeling Si Boga en Ommelanden), eene handelplaats aan de Baai van Tapanoeli gelegen, met eene Gouvernementsschool voor Inlanders en eene Zendingschool. De baai is de grootste en beste van geheel Soematra en door vooruitstekende landpunten geheel ingesloten, terwijl het eilandje Pontjang Gedang vóór den ingang de kracht der golven breekt. In de baai zelve liggen onderscheidene eilandjes, van welke P. Bahi, P. Pontjang Pandjang en P. Pontjang Ketjil de voornaamste zijn. Dicht aan zee ligt een open kampement van onregelmatigen vorm, bestaande uit houten gebouwen, die, met uitzondering van het kruitmagazijn, met *atap* gedekt zijn; sommige hebben steenen voetstukken. Dit kampe-

(¹) In 1890 bedroeg de uitvoer van benzoë 111733 KG., die van kamfer slechts 543 KG.

ment bevat huisvesting voor het garnizoen (behalve de Officieren), hospitaal, geweermakerswinkel, magazijnen, enz. Daar het vroeger als het hoofdetablissement dezer Afdeeling beschouwd werd, bevat het meer ruimte dan voor de bezetting van ongeveer 120 man noodig is. — Op eenigen afstand ligt vóór de baai de Mensala-groep, bestaande uit P. Mensala (op de kaarten veelal Marsalah of Mansular ook wel Moesala genoemd), P. Laboean Barat, P. Silaboe Ketjil, P. Silaboe Besar, P. Kalimoentang Ketjil, P. Kalimoentang Besar en eenige kleinere. Het eerste, verreweg het grootste, is ongeveer 5 mijlen lang en 1½ mijl breed, en heeft slechts ééne kampoeng, insgelijks Mensala geheeten, die door Maleiers en Niassers wordt bewoond. Ook Kalimoentang Besar en Silaboe Besar zijn bewoond.

Batang Taroe of Pasar B. Taroe, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Batang Taro-districten en standplaats van den Controleur, ligt aan de vrij belangrijke rivier Batang Taro of Toroe, die in Toba ten noordoosten van de Residentie Tapanoeli ontspringt, eerst westwaarts loopt en dan in eene zuidoostelijke richting de vallei doorstroomt, welke de Ommelanden van Siboga scheidt van Silindoeng, Silantoem, Sigompoelon en Sipirok, totdat zij, na tal van zijrivieren te hebben opgenomen, tegen den G. Loeboeq Raja stuit en dan weder westwaarts loopende zich door de Koewala Batang Taroe in zee stort. Zij is tot de kampoeng Si Gala Gala, vijf palen benedenwaarts van Pasar Batang Taroe, bevaarbaar. In het zuidelijk gedeelte van de Batang-Taroe-districten strekt zich langs den rechteroever der rivier een groot moeras uit, *Rawang Aëk Loboe* genaamd.

Garoga, aan den transportweg en de beide oevers van dezelfde rivier.

Hoeraba, binnenslands aan dezelfde rivier gelegen.

Loemoet, mede binnenslands, nagenoeg halverwege tusschen Hoeraba en de Baai van Tapanoeli gelegen.

c. In de Afdeeling Natal:

Singkoewang, waarvan Djamboer (= marktplaats) een gedeelte uitmaakt, eene vrij belangrijke kampoeng aan den mond van de B. Singkoewang of B. Gadis. Deze aanzienlijke rivier ontstaat uit de vele beken die op en nabij den G. Kalaboe, den hoogsten top van de Residentie Tapanoeli, ontspringen en stroomt in eene noordwaartsche richting door de valleien der landschappen Mandaïling, waarvan zij al het water afvoert, tot op de grenzen van het landschap Angkola, waar zij zich vereenigt met de B. Angkola, die van den G. Loeboeq Raja afkomende dat geheele landschap in eene zuidwaartsche richting doorstroomt; vervolgens wendt zij zich eerst noordwest- en daarna

zuidwestwaarts, en valt bij bovengenoemde kampoeng in zee. De B. Gadis is, van af de monding, zes of zeven dagreizen voor prauwen bevaarbaar; het vaarwater is echter van Bandjar-Langkoewas tot Bandjar Si Ambil zeer moeielijk, wegens den sterken stroom en de menigte groote steenen. Hare oevers zijn vrij wel bebouwd en bevolkt.

Taboejoeng, aan den mond van den rechteroever van de B. Taboejoeng, die op den Boekit Moeatan Kapal ontspringt. Zij heeft twee zijrivieren, de linker B. Silibaroe (waaraan de kampoeng van dien naam), de rechter B. Sigaragah geheeten. Zij kan twee dagreizen opwaarts door kleine prauwen worden opgevaren, doch hare oevers zijn weinig bewoond. Omtrent eene halve mijl uit den wal liggen voor hare monding de eilandjes P. Taboejoeng en P. Tengah of P. Si Kaladi.

Natal, eigenlijk Natar, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Controleur, aan den rechteroever en den mond der B. Natal, eene vrij belangrijke handelplaats. Aan denzelfden oever ligt een thans ontruimd steenen fort, in welks nabijheid de door Europeanen bewoonde huizen gevonden worden. De warmtegraad is er nog iets hooger dan te Padang en te Ajer Bangis, en de uitdampingen der naburige moerassen maken deze plaats zeer ongezond. — De B. Natal, naar eene hoogerop aan haren oever gelegen district ook B. Linggabajoe genoemd, ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, van welke sommige op den G. Sidoardoar, andere op den G. Sorik Berapi ontspringen, en is tot Sikoemboeh, ruim twaalf uren roeiens van haren mond, voor groote prauwen bevaarbaar; hoogerop is zij slechts voor kleine booten bruikbaar. Even boven Sikoemboeh ligt de zoogenaamde *Loempatan harimau*, eene groote rots, midden in de rivier, die den doortocht voor grootere vaartuigen onmogelijk maakt. Vóór de monding ligt, gelijk ook bij de andere rivieren op deze kust, eene zand- en modderbank. De reede is geheel open, daar de baai van Natal door slechts weinig vooruitstekende punten, O. Kara-Kara in het noorden en O. Rakit of Rakat in het zuiden, gevormd wordt.

Tapoes, tien palen meer landwaarts in aan dezelfde rivier, de hoofdplaats van het district Linggabajoe, aan den rechteroever van de B. Natal.

Batahan, aan den mond en rechteroever der rivier van dien naam. Deze vrij aanzienlijke rivier ontspringt in Klein Mandaïling op of nabij den G. Kalaboe en heeft eenen uitgestrekten loop, eerst door deze Onder-afdeeling en vervolgens door de lage landen der Af-

deelingen Ajer Bangis en Natal; zij is voor groote prauwen drie en voor kleine vijf dagreizen opwaarts bevaarbaar. Ten zuiden van haren mond ligt op geringen afstand uit den wal het eilandje P. Tamang, aan welks oostzijde eene goede ankerplaats is.

Moeara Pelampoengan aan de gelijknamige rivier in Groot Mandaïling.

d. In de Afdeeling Padang Lawas:

Goenoeng-toewa, sedert 1883 de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur, aan de B. Panèh.

Pertibi, de vroegere hoofdplaats der Afdeeling, aan de B. Panèh iets boven hare vereeniging met de B. Boeroemoen. In haren omtrek vindt men drie ruïnen van Boeddhatempels van gebakken steen gebouwd.

Hadjoran (Kadjoran), aan de samenvloeiing der Aëk Si Ombal en Aëk Hiloeng.

Binanga, Sihoeristak en Si Mengaba aan de B. Boeroemoen.

Saroematinggi in Batang-Onang.

Tapoes, aan eene der bronrivieren van de B. Bilah, en Goenoengtinggi, aan de rivier zelve, in het noordoosten der Afdeeling.

Hoeroeng, aan de rivier van dien naam, in het midden der Afdeeling, vroeger een groot dorp, thans onbeduidend.

e. In de Afdeeling Toba en Silindoeng:

Taroetoeng, binnenslands, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, met een detachement van het Garnizoens-bataljon te Padang.

Sipoholon, aan het riviertje Boetar, eene der bronnen van de Batang Taroe, met eene zendingschool.

Baligé, hoofdplaats der Onder-afdeeling Toba, standplaats van den Controleur. Niet ver van deze plaats ligt het zoogenaamde Fort aan het Toba-meer met een detachement van het Garnizoens-bataljon van Soematra's Westkust.

Lagoe-boti, aan het Toba-meer, met eene zendingschool.

§ 3. De Residentie Padangsche Bovenlanden.

Ligging, grenzen.

De Residentie Padangsche Bovenlanden strekt zich uit ten oosten van de Residentie Padangsche Benedenlanden, van de Piek van Indrapoera af noordwaarts, tot aan de landschappen, welke de bovenlanden der Afdeeling Ajer Bangis uitmaken, waaraan zij ten noor-

den grenst. Ten oosten wordt zij bepaald door de binnenlanden der rijken Siak, Kampar, Kwantan en Djambi, en ten zuiden door het landschap Korintji.

Bestanddeelen, verdeeling.

In dit geheel bergachtige gedeelte des eilands, door de Inlanders *Darè* of *Darat* (hoogland) genoemd, is het terrein onregelmatiger gevormd dan ergens elders; niet slechts door den afwijkenden loop der hoofdketenen, maar vooral ook door de menigvuldige dwarsketens en jukken, die zich in verschillende richtingen daarvan afscheiden. Hierdoor wordt het land verdeeld in eene menigte valleien en bergvlakten, vormende even zoovele afzonderlijke landschappen, welke in de ruggen dier ketenen hunne natuurlijke grenzen vinden.

Administratief is deze Residentie verdeeld in zes Afdeelingen, die, met uitzondering van éene, weder in Onder-afdeelingen en deze weder in Larassen of Districten gesplitst zijn, namelijk:

I. De Afdeeling Agam, bevattende het noordwestelijke gedeelte der Residentie tot ten zuiden van het Meer Manindjau, verdeeld in drie Onder-afdeelingen: 1°. Oud Agam, met de elf Larassen: Banoe-hampoe, Ampat Angkat, Kapau, Salo, Soengei Poear, Tjandoeng, Tilatang, Kamang, Baso, Ampat Kota en Mageh; 2°. de Danau-districten en Matoer, bestaande uit de landschappen Manindjau en Matoer, met de vier Larassen: IV Kota's, VI Kota's, Matoer en Andalas; 3°. de VIII Kota's en VII Loerahs, met de twee Larassen : VIII Kota's en VII Loerahs.

II. De Afdeeling Batipoe en de X Kota's, ten zuiden van de voorgaande Afdeeling in het westen der Residentie, zich uitstrekkende tot halverwege het Meer van Singkaraq. Zij bevat de zeven Larassen: VI Kota's, IV Kota's, Batipoe di atas, Batipoe di bawah, Boenga Tandjoeng, Soempoer en Simawang; zij is niet in Onder-afdeelingen gesplitst.

III De Afdeeling De L Kota's, bevattende het noordoostelijke gedeelte der Residentie en zich ten oosten van de Afdeeling Agam ongeveer evenver zuidwaarts uitstrekkende als deze (tot en met Halaban); zij is gesplitst in drie Onder-afdeelingen: 1°. Pajakoemboeh, met de dertien Larassen: Batoe-hampar, Kota nan ampat, Goegoe, Kota nan gadang, Limboekan, Loeboeq Batingko, Moengkar, Pajabasong, Sarilamak, Si-toedjoe, Soengei Baringin, Taram en Halaban; 2°. Poewar Datar en Mahé, met

de drie Larassen: Kota Lawas, Soelikr en Mahé; 3°. Pangkalan Kota baharoe en XII Kota Kampar (1), met de vier Larassen: Bangkalan kota baharoe VI Kota, VI Kota Kampar di Moedik, VII Kota Kampar di Ilir en Kapoer nan Sembilan met het landschap Gloegoer III Kota di Ilir (2).

IV. De Afdeeling Tanah Datar, zich uitstrekkende langs de oostzijde der Residentie ten zuiden van de Afdeelingen Agam en De L. Kota's tot en met het landschap de VII Kota's, en aan de westzijde (ten zuiden van de Afdeeling Batipoe en De X Kota's) het landschap de XX Kota's bevattende, de zuidelijke helft van het Meer van Singkaraq insluit. Zij is gesplitst in vier Onderafdeelingen: 1°. Fort Van der Capellen, met de dertien Larassen: Lima (V) Kaoem, Telawi, Padang Ganting, Pagar Roejoeng, Soeroeq-aso, Salimpawang, Raoe-Raoe, Soengei Tarab, Goeroen, Soengei Djamboe, Prijangan, Soemanik en Tandjoeng; 2°. Singkaraq of De XX Kota's, met de vier Larassen: Tandjoeng Balik, Saning Bakar, Singkaraq en Soelit Ajer; 3°. Lintau en Boewa, met de vier Larassen: Lintau, Boewa, Koemanis en Soempoer; 4°. Kota VII, bestaande uit de landschappen Sidjoendjoeng en Tandjoeng Ampaloe, met de zes Larassen: Kota Baroe, Siloengkang, Sidjoendjoeng, Kota VII, Padang Siboesoeq en Loeboeq Tarab.

V. De Afdeeling XIII en IX Kota's en verdeeld in vier Onderafdeelingen: 1°. Solok, met de elf Larassen: Solok, Selajoe, Tjoepak, Gantoeng Tjiri, Goegoe, Talang, Kota Anau, Moeara Panas, Panjakalan, Sawah Lawas en IX Kota's; 2°. Soepajang, met de Larassen Soepajang en III Kota en de Laras Sirockan; 3°. Alahan Pandjang, met de Laras van dien naam en de negerieën Lolo en Soerian; 4°. Moeara Laboeh, bestaande uit de landschappen Soengei Pagoe en XII Kota's.

VI. De Afdeeling Loeboeq Sikaping, verdeeld in drie Onder-afdeelingen: 1°. Loeboeq Sikaping en Rau met de Larassen: Loeboeq Sikaping, Salibawan, Panti, Kota-Radja, Langoen, Padang Matinggi, Loeboeq Lajang, Taroeng-taroeng, Batoeng, Langsapkadap, Padang Gloegoer, benevens de in 1882 onder rechtstreeksch gezag gebrachte Maleische landschappen: Moeara Soengej Lolo, VI Kota's en Mapat Toenggoel; 2°. de Ophir-districten met acht Larassen: Kanaikan, Tinggam, Taloe, Sinoeroet, Tjoeba-

(1) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVIII, blz. 356.
(2) Ib., Dl. XXIV, blz. 356.

dak, Simpang Tonang, Pasaman en Kinali; 3°. Bondjol, met 3 Larassen: V Kota, Koempoelan, Alahan Pandjang en een drietal negerijen: Kota Tengah, Malampa en Ladang Pandjang.

De Resident is gevestigd in de Afdeeling Agam; in de andere Afdeelingen wordt onder hem het bestuur uitgeoefend door Adsistent-Residenten, en in de Onder-afdeelingen door Controleurs.

Voornaamste plaatsen, forten, meren, rivieren en oudheden.

a. In de Afdeeling Agam:

Boekit Tinggi met het Fort De Kock, onder welken laatsten naam de plaats meest bekend is, de hoofdplaats der Residentie en de zetel van den Resident en een Controleur (Onder-afdeeling Oud-Agam), aan eene der bronnen van de B. Masang in het landschap Agam. Er is eene kweekschool voor Inlandsche onderwijzers en eene gewone Gouvernements Inlandsche school. De achthoekige sterreschans, waaraan de plaats haren naam ontleent, is in 1877 als permanente versterking opgeheven; echter ligt hier nog eene sectie Berg-artillerie. De overige troepen zijn ondergebracht in een fraai kampement tegenover de zoo even genoemde kweekschool. Het hospitaal bevindt zich bij het zoogenaamde »Karbouwengat" aan de andere zijde van den heuvel (Boekit-tinggi). Het landschap is eene schoone bergvlakte, die zich noordwaarts van den G. Singgalang en den G. Merapi uitstrekt, en ongeveer 1000 meters boven den zeespiegel ligt. Behalve door genoemde rivier en verscheidene kleinere beken wordt zij ook doorsneden door de B. Agam, die oostwaarts naar het landschap de L Kota's stroomt en daar in de B. Sinamar (blz. 524) valt.

Paoe (Pau), in het noorden van hetzelfde landschap. Zuidwaarts van deze plaats lag vroeger het fort Koeriri.

Manindjau, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Danau-districten en Matoer en standplaats van den Controleur, aan den oostelijken oever van het Meer Manindjau. Dit meer, dat naar de gezamenlijke aan zijne oevers gelegene landschappen, De VI en De IV Kota's, gewoonlijk het Meer der X Kota's, en ook wel eenvoudig Danau (Meer), genoemd wordt, ligt 470 meters boven den zeepiegel en is omgeven door eenen 1200 meters hoogen en boschrijken bergrug, het overblijfsel van eenen ouden vulkaan, welks twee met water gevulde kraters thans het meer vormen, dat eene langwerpige gedaante heeft met eene lengte van 16600 meters, terwijl de breedte afwisselt van 8000 tot 3600 meter; de oppervlakte van het water beslaat

1,81 □ geogr. mijl. [1] De grootste diepte bedraagt 157 M. Het heeft zijne uitwatering aan de westzijde door de rivier Antokan of Antaukan, die ten noorden van Tikoe in zee valt, en wel bij de belangrijke dèsa Moeka-Moeka. Aan de noordzijde van het meer lag vroeger de sterkte Soengei Djawi. — Nabij Manindjau, in welke plaats eene school voor Inlanders gevestigd is, bevindt zich eene heete bron, aan welker water de Maleiers allerlei geneeskracht toeschrijven.

Pandan, aan de zuidoostzijde van het meer, in het landschap De IV Kota's.

Matoer, met het vroeger sterke doch thans niet meer bezette fort van dien naam en eene school voor Inlanders, in het landschap Matoer, aan de noordelijke grens van Agam.

Palembajan, de hoofdplaats der Onder-afdeeling De VIII Kota's en VII Loerahs en standplaats van den Controleur, in eerstgenoemd landschap, met eene school voor Inlanders.

Soengei Poewar, vroeger eene belangrijke plaats, ook bekend uit den Padri-oorlog, in het landschap De VIII Kota's.

Si-Pisang en Paloepoeh, twee plaatsen met in den Padri-oorlog opgeworpene doch sedert verlatene sterkten, in het landschap De VII Loerahs; het eerste, de voornaamste plaats in dit landschap, ligt niet ver van de B. Masang, aan eenen zijtak van dezelfde rivier. Men heeft hier een pasanggrahan, eene passantenkazerne en een koffiepakhuis.

b. In de Afdeeling Batipoe en De X Kota's:

Padang Pandjang, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident en een Controleur, met eene school voor Inlanders. De vroeger hier gebruikt wordende redoute is sedert 1873 verlaten; het 15de veldbataljon (3 compagnieën) ligt hier in garnizoen en is gehuisvest in een semi-permanent kampement te Goegoe Malintang [2], een der wijken van Padang Pandjang, die ook het hospitaal, de geweermakerswinkel, het kruitmagazijn enz. bevat. Het landschap De VI Kota's is eene driehoekige vallei, gelegen tusschen den G. Singgalang, G. Merapi en G. Djarat, en besproeid door onderscheidene beken, welke zich vereenigen tot een stroom,

---

[1] Eene uitvoerige beschrijving van dit meer vindt men in A. S. BICKMORE, *Reizen in den O.-I. Archipel*, Dl. II, blz. 109 en volgg. Zie ook *Topographische en Geologische beschrijving van een gedeelte van Soematra's Westkust*, door R. D. M. VERBEEK. Batavia, 1883. In dit werk wordt de oppervlakte op 99.575 □ KM. gesteld.

[2] Op deze plaats bevindt zich ook het monument opgericht ter eere van de drie dapperen, SCHELLING, MARIEN en SOSMITO, die hier in den nacht van 27 op 28 Februari 1841 gesneuveld zijn.

de Batang Anéh, die door de zoogenaamde *Kloof* heenbreekt en zich aan de westkust in zee stort (blz. 507).

Goenoeng, de hoofdplaats van het landschap De IV Kota's.

Batipoe, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, dat ten noorden en westen van het Meer van Singkaraq gelegen en in vier Larassen verdeeld is. Zij ligt in het noorden van het landschap, aan de B. Soempoer, die gevormd wordt door het water dat van den G. Merapi en B. Barisan afvloeit en zich in het genoemde meer ontlast.

Bij Sipinang, ten oosten van Batipoe en bij Ajer Angat, in VI Kota, bevinden zich eenige warme bronnen.

Pitalaq, ten zuiden van Batipoe, met Boenga Tandjoeng de voornaamste negeri's der Laras Boenga Tandjoeng, in hetzelfde landschap.

Simawang, aan de Ombilin, hoofdplaats der Laras van dien naam, waar onder Raffles en later in den Padri-oorlog eene kleine bezetting heeft gelegen.

Te Batoe Beragoeng, in hetzelfde landschap aan den noordelijken oever van het Meer van Singkaraq, bevindt zich een steen met eene inscriptie in slecht Sanskrit, waarover men zie de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXVI; en de *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Derde volgreeks, Dl. VII, blz. 289, Dl. VIII, blz. 16 en Vierde volgreeks, Dl. I, blz. 159.

Soempoe, aan den noordelijken en Goegoe aan den westelijken oever van hetzelfde meer.

c. In de Afdeeling De L Kota's:

Paja Koemboeh, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap De L Kota's, en de standplaats van den Adsistent-Resident en een Controleur, voor de gelijknamige Onder-afdeeling, met eene school voor Inlanders en een reconvalescentengesticht. Zij heeft eene vierkante aarden redoute met twee bastions, bezet door een detachement van het Garnizoensbataljon van Soematra's Westkust. De plaats is gelegen aan de B. Agam, een weinig boven het punt waar deze zich uitstort in de B. Sinamar, welke deze schoone, vier mijlen lange vallei doorstroomt en in haren loop eene menigte van de omringende bergen afvloeiende beken opneemt en zoo eene der hoofdbronnen wordt van de B. Kwantan of Indragiri, die aan de oostkust uitwatert. Ten noordwesten van Paja Koemboeh lag het fort Van den Bosch, en ten noorden het fort Veltman, beide sedert lang als versterkingen opgeheven. — Het landschap de L. Kota's, ook wel Rana Lima Poeloeh genoemd, ligt tusschen 0° 4′ tot 0° 12′ Z. B. en

100°28′ tot 100°45′ O. L. en vormt eene groote langwerpige kom, die zich van het noord-noordwesten naar het zuid-zuidoosten uitstrekt, gemiddeld 520 meters boven de oppervlakte der zee ligt, en bijna rondom ingesloten is door heuvelrijen en bergen, van welke laatste de G. Boengsoe, G. Koemajan, G. Sanggoel in het noorden en de G. Sago in het zuiden de voornaamste zijn.

Halaban of Alaban, de hoofdplaats van het landschap van dien naam (ook wel De IV Kota's genoemd), dat zich over eene vallei ten zuidoosten van de vorige, oostwaarts van den G. Sago uitstrekt en mede door de B. Sinamar doorsneden wordt. Tijdens den Padrioorlog was deze plaats versterkt; noordwaarts ervan lag vroeger het fort Raaff.

Poewar Datar, de hoofdplaats van het landschap Kota Lawas.

Soeliki, de hoofdplaats van het landschap van dien naam en van de Onder-afdeeling Poewar Datar en Mahé, standplaats van den Controleur, ten zuiden van Kota Lawas, aan de B. Sinamar, met eene school voor Inlanders.

Awoer-Doeri, de hoofdplaats van het landschap Mahé, hoogerop aan de B. Mahé.

Alahan Tiga [1], de hoofdplaats van het landschap De XII Kota's, ten noordoosten van het vorige, aan de B. Kampar, eene andere bron van de B. Kampar besar, die dit geheele landschap en het westwaarts liggende VI Kota Pangkalan in eene oostelijke richting doorstroomt. Ten zuidwesten van Alahan Tiga op den Boekit Marapalam ligt het overblijfsel van een door de Padri's aangelegd, doch in 1831 door ons bij verrassing genomen sterkte. In de nabijheid daarvan bevindt zich het graf van Kapitein Schenck, die bij de verovering van Lintau in 1832 sneuvelde. Ook treft men er een oud grafteeken aan, genaamd Kota Tjandi, waarschijnlijk uit de Hindoeperiode.

Moeara Takoes, hoofdplaats van de laras VI Kota Kampar di moedik en Batoe bersoerat, hoofdplaats van de Laras VII Kota Kampar di Ilir, beide aan de B. Kampar Kiri.

Galoegoer, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan den bovenstroom van de B. Kampar.

Kota Baroe, hoofdplaats van het landschap Pangkalan Kota Baroe aan de B. Mahé, tevens hoofdplaats der Onder-afdeeling Pangkalan Kota Baroe en XII Kota Kampar en standplaats van den Controleur.

---

(1) Op de Kaarten heet deze plaats Alahan Tikoe of Tiko; de ware naam is echter Alahan Tiga. Zie ook *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IX, blz. 531.

d. In de Afdeeling Tanah Datar:

Fort Van der Capellen, bij Batoe Sangkar, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap Tanah Datar en de standplaats van den Adsistent-Resident en den Controleur, met eene school voor Inlanders. De sterkte is eene rechthoekige aarden redoute met twee bastions en eene droge gracht; de bezetting bestaat uit een detachement van het Garnizoensbataljon van Soematra's Westkust.

Pagar Roejoeng, aan de B. Sélo ([1]), de oudste hoofdzetel der Maleiers, in het landschap Tanah Datar, hetwelk eene vallei beslaat, die zich van den G. Merapi en den G. Sago zuidwaarts uitstrekt en besproeid wordt door vele van die bergen afstroomende beken, welke zich in de B. Ombilin (zie blz. 528) ontlasten Te Pagar Roejoeng is nog de woning van den laatsten Vorst van Minangkabau; op eenigen afstand voor dit zeer vervallen paleis, op het oogenblik door een nakomeling van een slaaf van dien Vorst bewoond, bevinden zich twee groote staande steenen, en vóór elk dezer een liggende: drie ervan zijn voorzien met inscripties, die gedeeltelijk slecht Sanskrit gedeeltelijk oud Minangkabausch Maleisch schijnen te wezen, doch hier en daar reeds zeer onduidelijk zijn geworden ([2]). Raffles vond hier ook een Hindoebeeld, dat later door de Padri's zeer beschadigd en sedert overgebracht is naar den tuin van de Adsistent-Residentswoning te Fort Van der Capellen, waar ook nog een tweede eveneens geschonden beeld staat.

Soeroeq-Aso, eene groote kampoeng ten zuidoosten van Pagar Roejoeng. Men vindt hier twee groote liggende steenen, waarvan een met eene dergelijke inscriptie. Op eenigen afstand buiten het dorp bevindt zich, in een grooten met keisteenen ommuurden kuil of kom, een overeind staande steen, eveneens met zulk eene inscriptie.

Tandjoeng Ampalan, aan het uiteinde van een der wegen naar Padang, met eene school voor Inlanders.

Raoe, eene volkrijke plaats, waar wij tijdens den Padri-oorlog eene bezetting hadden.

Tabah Pasah, met betrekkelijk veel handel, in wier nabijheid nog de sporen zijn te zien van twee bèntèngs uit den Padri-oorlog.

Soengei Tarab of Taro, eene aanzienlijke kampoeng ten noorden van Fort Van der Capellen.

In het noordoosten van het landschap Tanah Datar ligt op den

([1]) Ook in de vlakte van Lintau stroomt een B. Sélo, door den mijningenieur Verbeek de Sélo II genoemd.

([2]) Zie de *Verhandelingen vau het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXVI, en de *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgreeks, Dl. VII, blz. 289 en Dl. VIII, blz. 16 en 188.

G. of Boekit Marapalam het overblijfsel van eene door de Padri's aangelegde sterkte, niet ver van de kampoengs Tandjoeng en Andalas.

Prijangan of Pariangan Padang Pandjang, het overblijfsel van eene hoofdplaats van het oude rijk Minangkabau, volgens eene andere overlevering de eerste neerzetting der Maleiers, ook wel de *tangkei alam* of »steel der wereld" genoemd, in het westen van hetzelfde landschap aan het riviertje Bingkaweh, dat op den G. Merapi ontspringt en zich in de B. Ombilin ontlast. Nabij deze plaats vindt men eenige warme bronnen aan den rechteroever van de B. Bingkaweh; twee van deze zijn bij de Inlanders bekend onder de namen van *Permandian poetri* en *Permandian Radja* (¹) (vorstelijke badplaats). Mede in de nabijhetd van Prijangan staat een groote steen, door de Inlanders *Batoe besoerat* (beschreven steen) genoemd, met eene niet meer leesbare inscriptie.

Nabij Sintoea en Pajah, ten oosten van Prijangan, bevindt zich eene vierkante met steenen afgeperkte plek gronds van 12 voet lang en breed, aan welker westzijde eene verhooging van opeengestapelde steenen is ter hoogte van 4 vt. Uit het midden van dezen steenhoop verheft zich een groot trachietblok, met eene lange, smalle opening in de zijde. Aan dezen steen, door de Inlanders *Batoe bertikam* of *batikam* (doorstoken steen) genoemd, hecht zich eene legende uit de oude geschiedenis van het rijk Minangkabau.

Lima Kaoem (of Qaum nl.: vijf geslachten), eene aanzienlijke markt- en handelsplaats ten oosten van Sintoea, mede in het landschap Tanah Datar, met een groote moskee met *vijf* verdiepingen, eene bijzonderheid, die in verband gebracht wordt met den naam der plaats.

Bij Koeboeran-Radja, grenzende aan Lima Kaoem, is een langwerpig vierkant plein van ongeveer 300 vt. lang en 75 vt. breed omgeven door een 3 vt. hoogen muur van ruwe keisteenen; aan den noordkant bevinden zich verscheidene opstaande steenen, waaronder drie groote; de middelste van deze heeft eene onduidelijke inscriptie, de andere zijn met beeldhouwwerk versierd. Vóór elken staanden steen ligt er één vlak. Aan het westeinde van dit plein bevinden zich eenige grafheuvels Koeboer Radja (Vorsten-graven) genoemd; ook op deze grafplaatsen staan steenen met onleesbaar geworden opschriften.

Singkarah (eigenlijk Singkaraq), de hoofdplaats der Onder-afdeeling en van het landschap XX Kota's en de standplaats van den Controleur, aan den zuidoostelijken oever van het Meer van Singkaraq, met eene school voor Inlanders. Genoemd meer (*danau* of *lawi* = *zee*),

---

(¹) Ook wel Pantjoeran Poetih en P. Radja genoemd.

dat ten noorden en westen door Batipoe, ten zuidoosten, zuiden en oosten door De XX Kota's, en ten noordoosten door Tanah Datar en Simawang (Afdeeling Batipoe en X Kota's) wordt ingesloten, en welks waterspiegel 362 meters boven het vlak des Oceaans ligt, is het grootste in dit gedeelte van Soematra; het is 21000 meter lang; de breedte wisselt af tusschen 7700 en 3350 M., en de wateroppervlakte beslaat 2,04 □ geogr. mijl. Volgens VERBEEK bedraagt de oppervlakte 112,115 □ K.M., terwijl de grootste diepte 268 M. is. Het ontvangt zijn meeste water aan de noordzijde uit de op blz. 524 vermelde van den G. Merapi afkomende Soempoer-rivier, en aan de zuidzijde uit een vrij aanmerkelijken stroom, de B. Soemani (blz. 530), die zijnen oorsprong heeft gedeeltelijk op den G. Talang, misschien ook uit het kleine Danau di Talang op de zuidoostelijke helling van dien berg, 1680 M. boven den zeespiegel gelegen en 1,21 □ kilometer groot ([1]), en gedeeltelijk in een zuidoostwaarts daarvan gelegen meer, Danau di bawah of D. di baroeh (benedenmeer) geheeten, dat 11,26 □ kilometer groot is en op eene hoogte van 1470 meter ligt; mede aan de zuid- en westzijde van het meer voeren de rivier van Saningbakar, de Pingei en de Paninggahan kolossale massa's water aan. Het meer ontlast zich aan de oostzijde door de B. Ombilin, die in eene oostwaartsche richting stroomende eene der hoofdbronnen is van de B. Kwantan of Indragiri, welke door de rijken van die namen naar zee vloeit. ([2])

Soemani, in hetzelfde landschap, ten zuiden van het Meer van Singkaraq. Zuidoostwaarts vandaar lag de verlatene sterkte Padang Riboe-riboe.

Soelit Ajer en Tandjoeng Balik-katjang, in hetzelfde landschap, ten oosten van het meer. Tusschen beide plaatsen lag vroeger bij Ganting Kinari eene kleine bezetting.

Saningbakar en Paninggahan, twee belangrijke plaatsen ten zuiden en westen van het meer. Van laatstgenoemde plaats loopt een bergweg door de Kloof van Paninggahan langs den G. Lantik naar Padang.

Boewa, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Lintau en Boewa en de standplaats van den Controleur, met het sinds lang opgeheven

---

([1]) Op geringen afstand hiervan ligt nog een klein meertje, Danau Kètè (Ketjil) genaamd, 1710 meter boven de zee.

([2]) Men zie over deze D. di Talang en D. di bawah en over het op blz. 529 te vermelden D. di atas ook de *Bijbladen van het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. I; *Berichten omtrent de Sumatra-expeditie*, blz. 101 en volgg.; en *Midden-Sumatra, Reizen en onderzoekingen* enz. II, blz. 9, volgens welke laatste geen van deze meertjes eene uitwatering heeft, en het boven aangehaalde werk van R. D. M. VERBEEK.

fort Boewa Pangian, aan de B. Sinamar. Lager aan dezelfde rivier ligt de kampoeng Taloe, naar welke het gewest ook wel genoemd wordt. Boea was voorheen de zetel van den Radja-Adat van het Minangkabausche rijk. Er bevindt zich hier een koffie-inkooppakhuis en eene school voor Inlanders.

Koemanis of Koemani, hoofdplaats van de Laras van denzelfden naam, in het zuiden van het landschap Boewa, bekend om zijne druk bezochte veemarkt.

Soempoer, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, ten oosten van Lintau en Boewa gelegen.

Lintau, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan de B. Sinamar. Noordwestwaarts ligt bij Batoe-Boelat het oude fort Schenck.

Balei Tengah, in hetzelfde landschap, met een levendigen pasar.

Sidjoendjoeng, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling en het landschap De Kota VII, en de standplaats van den Controleur, aan de Ajer Soekam, die zich in de Kwantan uitstort. Er bevindt zich hier eene school voor Inlanders.

Padang Lawas of P. Bolaq, in hetzelfde landschap, aan de Ombilin, noordwestwaarts van Sidjoendjoeng.

Goegoe, in het noorden van hetzelfde landschap, aan de saamvloeiing van dezelfde rivier en de B. Sinamar.

Padang Siboesoeq of Siloengkoeng, zuidwestwaarts van het voorgaande, in hetzelfde landschap.

e. In de Afdeeling XIII en IX Kota's:

Solok, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap De XIII Kota's, en de standplaats van den Adsistent-Resident en den Controleur, aan de rivier B. Soemani, die uit het op den G. Talang gelegene meer Danau di Baroeh (bawah) ontspringende en gevoed wordende door onderscheidene beken door dit geheele gewest naar het Meer van Singkaraq stroomt. Hoogerop heeft men aan dezelfde rivier Moewara Pané (Panas), waar vroeger een fort van dien naam was. Bij Solok ligt eene vierkante aarden redoute met twee bastions en droge grachten, binnen welke eenige houten gebouwen staan, die tot magazijnen dienen. Ten zuidoosten van de redoute, binnen den verboden kring, ligt een kampement bevattende twee houten met pannen gedekte kazernes met steenen voetstukken, en een dergelijk wachthuis; voorts een geweermakerswinkel en verdere gebouwen. De bezetting bestaat uit een detachement van het Garnizoensbataljon van Soematra's Westkust. Men heeft er eene school voor Inlanders.

Kota Anau, bekend door de *salèndangs* (blz. 540), hoofddoeken en het gouddraad-kantwerk, die daar worden vervaardigd.

Koebang nan Doewa, drie palen van de oude hoofdplaats Soepajang, aan den weg van Solok naar Alahan Pandjang, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling en het landschap Soepajang en de standplaats van den Controleur, met eene school voor Inlanders.

Siroekam, de hoofdplaats van het landschap Siroekam.

Soengei Lasi, de hoofdplaats van het landschap De IX Kota's.

Batoe Badjandjang, de hoofdplaats van het landschap De III Kota's.

Si-Manang-Manang, ook Manang-Manang of meer gebruikelijk Grabak, de hoofdplaats van het landschap Banang.

Alahan Pandjang, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling en het gewest van dien naam en standplaats van den Controleur, ten zuidoosten van het Meer Danau di atas, aan de rivier, die de uitwatering van dit meer is en het geheele landschap in eene zuidoostwaartsche richting onder den naam van B. Goemanti doorstroomt, zich vervolgens met de B. Hari vereenigt en zoo in de rivier van Djambi valt. Het Danau di atas ligt 1531 meters boven den zeespiegel en is 12,3 □ kilometer groot. Te Alahan Pandjang bevindt zich eene school voor Inlanders.

Soengei Aboe, zuidoostelijker in hetzelfde landschap aan dezelfde rivier.

Silago, in de Laras Loeboeq Tarab aan de Ajer Silago, een zijriviertje van de B. Momong, die uit het landschap Banang komt en zich verder op met de B. Hari vereenigt.

Goenoeng Sompong, in hetzelfde gewest; in de nabijheid van deze plaats vindt men kwikerts.

Pasir Talang, de hoofdplaats van het landschap Soengei Pagoe, aan eene zijrivier van de B. Hari, de B. Seliti, welke eerst het geheele gewest van het noorden naar het zuiden doorsnijdt en dan zich oostwaarts wendende gedeeltelijk de grensscheiding vormt met het landschap De XII Kota's, en in de B. Hari valt.

Datar Panas, met eene heete bron, en Balang, beide ten noorden van Pasir Talang aan dezelfde rivier.

Moeara Laboeh, drie palen ten zuiden van Pasir Talang aan de samenvloeiing van de B. Seliti en de B. Bangko, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Moeara Laboeh en standplaats van den Controleur. Aan de overzijde van de rivier Bangko ligt Kota-Baroe. — Bij tal van plaatsen in deze Onder-afdeeling worden verlaten goudmijnen aangetroffen. Te Moeara Laboeh heeft men een school voor Inlanders.

Tandjoeng Medang, eene groote kampoeng ten zuidoosten van Pasir Talang.

Moeara Sangir, aan het riviertje B. Sibelaboe, dat zich beneden deze plaats in de B. Eikor stort en met deze vereenigd in de B. Hari valt. Tusschen de twee genoemde riviertjes vindt men kwikerts.

Bidar Alam, de hoofdplaats van het landschap De XII Kota's, aan de B. Sangir, die in het zuidwesten van het landschap op de Piek van Indrapoera ontspringt en zich bij de noordoostelijke grens in de B. Sipotar, en met deze in de B. Hari stort.

Loeboeq Malaka, drie palen stoomopwaarts van de vorige plaats.

Loeboeq Gedang, eene belangrijke plaats in de Laras Pasimpai, 24 palen van Moeara Laboeh, aan den voet van de Piek van Korintji en de B. Liki.

Abei, de hoofdplaats der gelijknamige Laras, waar de genoemde B. Sangir voor kleine prauwen bevaarbaar wordt.

f. In de Afdeeling Loeboeq Sikaping en Raoe:

Loeboeq Sikaping, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, met eene school voor Inlanders. Er is een versterkt kampement met een detachement van het Garnizoens-bataljon van Soematra's Westkust.

Bondjol, de hoofdplaats van het landschap van dien naam en de standplaats van den Controleur, met het niet meer bezette en grootendeels verdwenen fort »Generaal COCHIUS" en eene school voor Inlanders. De plaats, gelegen in de schoone en vruchtbare vallei, welke vroeger Alahan-Pandjang heette, heeft in den Padri-oorlog een voorname rol gespeeld.

Taloe, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling Ophir-districten, standplaats van den Controleur.

Raoe of Rau, de vroegere hoofdplaats van het binnenlands gelegene en aan de Residentie Tapanoeli grenzende landschap van dien naam, met het vervallen fort Amerongen en eene school voor Inlanders.

Pasaman, de hoofdplaats van de Laras van dien naam, aan den rechteroever der B. Pasaman.

Kinali, de hoofdplaats van de Laras van dien naam, aan den zuidwestelijken voet van den G. Ophir.

§ 4. WEGEN, TELEGRAAFLIJNEN EN TELEFOONVERBINDINGEN EN SPOORWEGEN IN HET GOUVERNEMENT VAN SOEMATRA'S WESTKUST.

Wegen.

De toestand der wegen in het Gouvernement van Soematra's Westkust, hoewel nog verre bij dien op Java ten achteren, is toch over

het geheel vrij voldoende. Ook wordt aan de verbetering ervan, die gedeeltelijk door de bevolking in heerendienst geschiedt, onophoudelijk gearbeid. De toeneming der bevolking doet ook in dit opzicht hare gunstige uitwerking gevoelen.

De menigvuldige rivieren worden deels over meer of minder goede bruggen, deels op vlotten gepasseerd of gewoon doorwaad.

De hieronder volgende beschrijving der wegen in het Gouvernement van Soematra's Westkust is grootendeels ontleend aan in den jongsten tijd ontvangen opgaven van de hand van besturende ambtenaren, van welke opgaven alleen moet betreurd worden, dat zij klaarblijkelijk niet geheel volledig zijn. Ook heerscht daarin, waarschijnlijk ten gevolge van herhaalde verlegging van wegen, niet de gewenschte eenstemmigheid.

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loopt.	Aanmerkingen.
Padang . . .	Van Padang gaat zuidwaarts langs het strand, waar zulks niet door bergen of moerassen belemmerd wordt, een voetpad, dat veelal ook te paard bruikbaar is en tot Bengkoelen doorloopt.	
	Van Padang langs het strand noordwaarts over Boenga Pasang, Aneh, Oelakan, Priaman, Naras en Soengei Limau naar Tikoe; hier gaat de weg landwaarts in over Mengopo en vervolgens langs den rechteroever	Van Priaman een voetpad noordoostwaarts, tusschen den G Singgalang en het Meer Manindjau door, naar Fort De Kock.
Padangsche Bovenlanden.	van de B. Antaukan over Loeboeq Basoeng naar het Meer Manindjau, en langs den noordelijken oever daarvan over Malintang ([1]) (VI Kota's) en Manindjau naar Matoer.	Tusschen Manindjau en Matoer moeielijke bergweg.
	Van Padang noordoostwaarts door de Larassen Goegoe (XIII Kota's), Talang, Tjoepak en	Tusschen Padang en Solok hier en daar moeielijke bergpassen.

([1]) Bij minder bekende plaatsen wordt het landschap of district, waartoe zij behooren, tusschen haakjes vermeld.

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loopt.	Aanmerkingen.
Padangsche Bovenlanden.	Selajo naar Solok, in wier nabijheid de weg zich in tweeën splitst, en de eene tak zuidoostwaarts naar Alahan Pandjang en de andere met vele bochten meestal den loop van bergstroomen volgende over Siloengkoeng of Padang Siboesoeq loopt. Vandaar een goede rijweg in de richting van Sidjoendjoeng, die zich, circa twee palen voorbij Padang Siboesoeq, splitst in twee wegen, waarvan de eene over Moeara Badi naar Sidjoendjoeng en de andere naar Tandjoeng-Ampalan voert. Van Sidjoendjoeng loopt een goede rijweg naar Si Tangkei, waar hij zich in tweeën splitst en in de eene richting doorloopt naar Fort van der Capellen en in de andere naar Boea.	Van Sidjoendjoeng een weg voor voertuigen over Loeboeq Tarab en vandaar een weg voor paarden naar Sibakoer; verder een voetpad naar Silago; vandaar een moeielijke doch voor paarden bruikbare weg over Padang Hilalang, Padang Sibelaboe, Gasing (Silago), Abei, Talaki, Bidar Alam en Djapan naar Loeboeq Gedang (XII Kota's). Vanhier voetpaden door het gebergte noordwestwaarts naar Pasir Talang (Soengei Pagoe) en het landschap Alahan Pandjang.
Padang . . .	Van Padang noordwaarts over Boenga Pasang, Doekoe, Loeboeq Along, Kajoe Tanam, door de bergkloof tusschen den G. Barisan en den G. Singgalang (blz. 487), naar Padang Pandjang (VI Kota's).	Deze weg is in 1833 aangelegd op last van den Commissaris-Generaal VAN DEN BOSCH; vroeger liep hij over den G. Ambatjang.
Padangsche Bovenlanden.	Van Padang Pandjang gaan drie wegen uit. De eerste zuidoostwaarts langs Goenoeng over Batipoe naar Koeboe Krambil. Van hier gaat een zijtak over de zoogenaamde *Pintoeangin* langs Simaboer naar Fort van der Capellen. De groote weg vervolgt zijnen loop langs het Meer van Singkaraq over Katjang naar Singkaraq en Solok. De vroegere weg	Van Fort Van der Capellen een goede breede weg zuidoostwaarts naar Pagar Roejoeng, Soeroe-aso, en verder door het landschap Tanah Datar. Van dezelfde plaats een andere weg noordwestwaarts over Soengei Tarab en Raoe-raoe

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loopt.	Aanmerkingen.
Padangsche Bovenlanden.	over Goegoe, Peninggahan enz. naar Solok wordt voor het algemeen verkeer niet meer gebruikt. — De tweede weg gaat noordwaarts langs Panjalangan, Kota Lawas, Ajer Angat en Kota Baroe naar Fort de Cock. Bij Goegoe Si Gandang, de plaats waar tijdens den Padrioorlog een Hollandsch fort heeft gestaan, vangt een derde weg aan, loopende over Kota Lawas (VI Kota's), Fort De Kock, Matoer, Palembajan, Pisang (VII Loerahs), Bondjol, Kampoeng Tengah, Loeboeq Sikaping, Batoe Bedindi (Loender),	naar Tandjoeng Alam (Tanah Datar), waar de weg zich in tweeën splitst en de oostelijke tak naar Pajakoemboeh (L Kota's), de westelijke naar Fort De Kock gaat Van Fort De Kock loopt ook nog een oostelijker weg naar Pisang, op eenigen afstand van den rechteroever der B. Masang. Sedert 1886 zijn echter dwangarbeiders bezig in de plaats van dezen een nieuwen transportweg aan te leggen. Van Palembajan loopt, dwars door het ringgebergte, in zuidwestelijke richting een bergweg (alleen voor ruiters en voetgangers begaanbaar), welke zich met den weg om het Meer van Manindjau vereenigt en van genoemde plaats uit de kortste verbinding met de zee (Tikoe. blz 506) daarstelt. Van Bondjol naar Loeboeq Sikaping moeielijke weg. Sedert 1888 is men echter bezig dezen te verbeteren. Van Fort De Kock loopt de groote weg naar Pajakoemboeh, waar hij zich weder splitst. De eene weg gaat naar Boea, waar deze zich aansluit aan den weg, die van Padang-Pandjang komt (blz. 533). De tweede weg gaat naar Soeliki en Poear-Datar en een derde naar Pangkalan Kota Baharoe; deze laatste is echter slechts voor de helft geschikt voor voertuigen en overigens een gewoon paardenpad. Van Soeliki voert een moeielijk bergpad naar Bondjol. Van Pangkalan zet het paardenpad zich voort langs de B. Makèh tot Moeara Makèh en verder
Tapanoeli.	Loender, Tandjoeng Baringin, Raoe, Limau Manis, Pinjonghé, Moeara Si Pongi en verder door de valleien van de Batang Gadis en de Batang Angkola, ten oosten van die rivieren, over Batoeng, Tamijang, Hoeta Nopan, Laroe en Tambangan (Klein Mandaïling), Maga, Panjaboengan Djoeloe, Si-aboe (Groot Mandaïling), Banjar Keling of Pitjar Koling, Padang Sidempoean, Tobing (Angkola), Hoeraba, Tapolong (Tapanoeli), Aëk Bediri en Siboeloe-an naar Siboga. Van Padang- Sidempoean over Pagar-oetan naar Sipirok, terwijl van Pagar-oetan oostwaarts een weg voert over Si Poepoes naar Goenoeng toewa (Padang-Lawas).	

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loopt.	Aanmerkingen.
		stroomopwaarts de B. Kamparkiri langs naar Moeara Takoes. Van Moeara Makèh vormt de B. Kampar den handelsweg naar de Oostkust. Van Soeliki loopt nog een paardenpad naar Makèh en verder naar Kapoer nan IV en Pangkalan Kota Baharoe. Te Laroe splitst zich de weg in twee takken; die over Tambangan loopende wordt officiëel »Groote transportweg" genoemd, doch is alleen voor paarden en voetgangers begaanbaar, en zet zich de transportweg van Padang Sidempoean voort naar Si Pirok, terwijl van hier af de groote weg langs Aëk Latoeng en door het landschap Si Mangoemban naar de Afdeeling Toba en Silindoeng loopt. Tot Aëk Latoeng en Si Pogoe zijn deze wegen voor pedatie's geschikt. Van Tapolong een weg noordwestwaarts naar Loemoet (Tapanoeli), en vanhier een voetpad naar Siboga.
Tapanoeli. .	Van Siboga over Sorkam (Baroes), Baroes, Tapoes (Baroes) en Singkil naar Taroemoen.	Voetpad, dat voor een goed deel door het zeestrand wordt gevormd.
	Van Natal, grootendeels langs den rechteroever der B. Natal, over Tapoes en Simpang Gambir (Natal) Moeara Perlamboengan, Aëk na Ngali en Tanah Batoe (Tano Bato) tot waar hij een paar paal voorbij laatstgenoemde plaats zich bij den grooten weg uit de Padangsche Bovenlanden aansluit.	Hier en daar moeielijke bergweg, alleen voor karren bruikbaar. Het Bestuur doet echter het mogelijke om dezen weg bruikbaarder te maken.
	Van Ajer Bangis oostwaarts over Parit (III Loerahs), Moeara Keawar, (III Kota's), Taloe, Si-oeroet en Tjoebada naar Loender.	Een zijtak van Parit noordwaarts door de landschappen Ajer Bangis en Klein Mandaïling naar Maga (Groot Mandaïling); moeielijke bergweg. Volgens den Heer COUPERUS, vroeger Resident in Tapanoeli, zijn de wegen in die Residentie ten allen tijde bruikbaar voor troepen en artillerie. *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, Afl. 3.

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loopt.	Aanmerkingen.
Tapanoeli. .	Van Siboga over Si-Boeloehan en Halangan naar Loeboet. Van Siboga over Pagaran Pisang naar Taroetoeng en van daar over Bahal-Batoe, Loeboeg Si Régar, Goergoer en Baligé naar Lagoe Boti aan het Toba-meer. Van Taroetoeng over Hoetabarat naar Si-Pahoetar en van hier naar het landschap Pengariboean.	

Telegraaflijnen op Soematra.

Van het hoofd telegraafkantoor te Weltevreden (Java) loopt eene lijn over Batavia en Serang naar Nieuw-Anjer; vanhier een onderzeesche kabel naar Kalianda (Lampongsche Districten), vanwaar de lijn verder overland gaat over Telok-Betoeng, Palembang, Kota Boemi, Moeara doewa, Lahat, Tebing tinggi (Residentie Palembang), Bengkoelen, Moko-Moko (Residentie Bengkoelen), Indrapoera, Padang, Padang Pandjang, Fort de Cock, Raoe, Padang Sidempoean en Siboga naar Singkil.

Van Padang over Fort de Cock en Padang Sidempoean over Goenoeng toea, Rantau, Perapat, Tandjoeng-Balei, Loeboeq-Sikaping naar Médan (Res. Oostkust van Soematra), welke lijn in 1889 langs den spoorweg werd verlengd tot Laboehan-Déli. In 1892 is laatstgenoemde plaats met het nabijgelegen Belawan telegrafisch verbonden en van hier een kabel gelegd naar Olehleh, dat reeds sedert lang met Kota-Radja verbonden is.

Telefoonverbindingen op Soematra.

Van Padang over Loeboeq Selasei naar Solok.
Van Padang Pandjang naar Fort van de Capellen.
Van Fort de Cock naar Pajakoemboeh.
Van Siboga naar Lagoeboti.
De Telefoonverbindingen van de Deli-spoorweg-Maatschappij in Deli, Langkat en Serdang.

Spoorwegen.

De Spoorwegen op Soematra bepalen zich tot dusverre tot *a*. de vijf kilometer lange lijn van Kota Radja naar Oleh-leh en het havenhoofd aldaar; *b*. de lijn van de Koninginnebaai (Padang) naar Padang-Pandjang, Fort de Cock en Moeara-Kalaban. (De hoofdplaats Padang staat tevens door eene afzonderlijke lijn met de Emmahaven in verbinding) en *c* de lijnen van de Déli-Spoorweg-Maatschappij loopende van de hoofdplaats Belawan over Médan naar Déli-toewa met een zijtak naar Langkat en de kampoeng Selèsèh, welke laatste nog verder verlengd zal worden.

§ 5. Bevolking.

Sterkte en verdeeling.

De bevolking van het Gouvernement van Soematra's Westkust op het eiland zelf ([1]) wordt in den *Regeerings-almanak* voor 1894 opgegeven te bestaan uit:

2492	Europeanen,
8200	Chineezen,
203	Arabieren,
1165	andere Vreemde Oosterlingen,
1262838	Inlanders,

te zamen 1274898 zielen, behalve het leger en de soldaten-kinderen; hetgeen, de grootte van dit Gouvernement op 1495,2 □ geogr. mijlen gesteld, ruim 850 zielen op de □ mijl geeft (vergelijk blz. 502).

De Chineezen worden inzonderheid op de hoofdplaatsen aangetroffen, bewonen daar afzonderlijke wijken onder hunne eigene Hoofden (Kapiteins en Luitenants), en houden zich evenals op Java hoofdzakelijk met handel en nijverheid bezig. De andere Vreemde Oosterlingen, Arabieren, Klinganeezen, Mangkasaren, enz. wonen overal in de kustplaatsen, waar zij door den handel hun bestaan zoeken, terwijl van de eerstgenoemden sommigen ook priesterlijke betrekkingen bekleeden.

De inboorlingen van de Padangsche Boven- en Benedenlanden zijn grootendeels Maleiers, van wier uiterlijk voorkomen eene beschrij-

---

([1]) De bevolking van het tot dit Gouvernement behoorende eiland Nias en de Mentawei-groep (§§ 12—14) wordt geschat op 230000 zielen. De gezamenlijke grootte van deze eilanden stelt Melvill op 321,8 □ mijlen, hetgeen eene bevolking van bijna 715 zielen op de □ mijl zoude geven (zie beneden).

ving gegeven is op blz. 113, en maken een hoofdstam uit van het Maleische ras, die oorspronkelijk gevestigd was in het rijk Minangkabau in de Padangsche Bovenlanden (Agam, Tanah Datar, De L. Kota's) en zich vandaar langs de Westkust van Soematra en over de andere deelen des Archipels heeft verspreid ([1]). De bewoners der Residentie Tapanoeli daarentegen behooren meerendeels tot de Bataks; vermoedelijk zijn zij van Tobasche afkomst, doch hebben zij zich in het zuiden en langs de kusten met andere volkstammen, Maleiers, Atjehneezen en Niassers vermengd.

Karakter ([2]).

De *Maleiers* zijn bij uitstek vrijheidlievend en onderwerpen zich noode aan vreemde overheersching. Zij hebben eene sterke gehechtheid aan het oord hunner geboorte. Elders gevestigd zijnde keeren zij gaarne van tijd tot tijd daarheen terug en doen dit bij voorkeur tijdens of na de vastenmaand. Zij stellen er hoogen prijs op in de nabijheid van hunne voorouders begraven te worden, zoodat zij zelfs, als het mogelijk is, het gebeente van hen, die ver van hunne woonplaats sterven, ook al zijn die reeds voorloopig begraven, derwaarts vervoeren. Over het algemeen meer tot handel en zeevaart dan tot handenarbeid en landbouw geneigd, dien sommigen zelfs beneden zich achten, zijn zij hierin traag en laten dien liefst door anderen verrichten, hoewel luiheid in het algemeen hun niet kan worden ten laste gelegd. Overigens leveren ook hier de Maleiers het bewijs, dat onder een meer geregeld bestuur de lust tot handenarbeid toeneemt. Verregaand eergierig laten zij geene beleediging ongewroken, hoewel zij hunne wraakzucht dikwijls langen tijd onder een kalm uiterlijk verbergen. Groote moed kan hun over het algemeen niet worden toegekend, ofschoon zij door dweepzucht of andere drijfveren soms voor korten tijd tot eene onstuimige dapperheid kunnen worden opgewonden. Overigens heeft hun karakter vele ongunstige trekken: zij zijn inhalig en onzindelijk, valsch, trouweloos, ondankbaar, tegenover vreemdelingen dikwijls onbeschoft, weinig waarheidlievend, koel, niet deelnemend, weinig liefhebbend voor

---

([1]) Zie over de geschiedenis der Maleiers de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, Deel, II, Hoofdstuk I.

([2]) De nu volgende Schetsen zijn hoofdzakelijk van toepassing op de eigenlijke Maleiers. Waar dit noodig mocht zijn zullen de verschilpunten tusschen hen en de overige bevolking van het Gouvernement in 't kort worden aangegeven.

hunne vrouwen en kinderen, die zij, zoowel als hunne vrijheid, zonder aarzelen op het spel zetten bij hanengevechten en dobbelpartijen, waarvan velen nog altijd hartstochtelijke liefhebbers zijn.

Over het karakter der Bataksche en Niassche bevolking van Soematra's Weŝtkust zie beneden.

Kleeding en wapenen.

Het spreekt vanzelf dat bij eene zoo gemengde bevolking de kleeding niet in alle gedeelten van Soematra's Westkust geheel dezelfde is. Ook verschilt zij naar de tijdsomstandigheden, zoodat zij bij voorbeeld bij feesten en officieele gelegenheden sierlijker is dan in het gewone dagelijksche leven. Wij bepalen ons hier dus tot eene oppervlakkige beschrijving van de kleeding van den gewone *Maleier* in zijn dagelijksch bedrijf (¹).

De kleeding der mannen bestaat in eene *saroeng*, die los om de heupen geslagen of bij wijze van bandelier over een der schouders gedragen (²) of wel vastgehouden wordt door een gordel (kabat pinggang), van katoen, laken, leder of rotting; daaronder eene broek (*sarawa* of *saréwa*, *seroewal*), die tot over de knie reikt; en aan het bovenlijf eene soort van nauwsluitend buis (*badjoe*), waarvan het fatsoen op vele plaatsen zeer verschillend is. Het buis is in den regel van zwart, blauw of gebloemd, de broek van wit, zwart of bont, en de *saroeng* van gebloemd katoen vervaardigd. De echt nationale kleur schijnt echter donkerblauw te zijn. Tot de kleedingstukken behoort, bij feestelijke gelegenheden, ook de *sapoe tangan* of *tjeda* (handdoek, zakdoek), zijnde een vierkante bonte doek, die dan gewoonlijk over den linker schouder wordt gedragen en niet tot gebruik maar alleen tot sieraad dient. Om het kort afgesneden hoofdhaar knoopen zij eenen doek, *déta* (*destar*) genaamd, van donkergekleurd katoen, waarvan een der punten naar boven, voren of achteren uitsteekt, terwijl het bovengedeelte van het hoofd onbedekt blijft; alleen op reis of bij den veldarbeid dragen zij een *toedoeng* van denzelfden vorm als die der Soendaneezen (blz. 396). De Priesters, voor zooverre zij Hadji zijn, dragen een tulband en een lange witte kabaai; dit was ook de dracht van de aanhangers der Padri's. De Adat-hoofden (zie beneden) zijn gewoonlijk te herkennen aan den

(¹) Uitvoerig is dit onderwerp behandeld in *Midden-Sumatra. Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie*, Dl. III.

(²) Deze laatste manier van den saroeng te dragen wordt als hoogst ongepast beschouwd, wanneer men tegenover zijn meerdere staat.

destar berkata', die verscheidene malen om het hoofd kan worden gewonden en zeer zwaar is.

Het dragen van de *kris* is verre van algemeen bij de Maleiers. In sommige streken wordt dit wapen alleen door de Hoofden gedragen, en dan nog slechts bij feesten. Hier en daar is de kris zelfs verboden.

De vrouwen dragen eene *kajin*, dat is eene soort van nauwe saroeng, aan de linkerzijde open, en daarover, om het bij het gaan telkens ontbloote been te bedekken, een stuk doek, dat slechts tot aan de knieën reikt en *kambèn* of *landjèn* heet; beide kleedingstukken worden bevestigd door eene lange smalle katoenen lap, bij wijze van gordel om de middel geslagen en *kabat pinggang* genaamd. In sommige streken is de saroeng niet open en ontbreekt dus ook het zoo even bedoelde stuk doek, of, hoewel open, is hij breed genoeg om ook bij het gaan de beenen te bedekken. Het bovenlijf wordt buitenshuis bedekt door de *badjoe koeroeng*, eene soort van, meestal blaauw, hemd met lange nauwe mouwen, aan de polsen door eenige knoopjes gesloten, een en ander geheel naar den vorm van de kabaja's der vrouwen op de strandplaatsen. Tot hiertoe is de kleederdracht der vrouwen over het geheel nog zeer stemmig, doch begint hierin reeds verandering te komen. Voorts dragen zij eene *salèndang*, (¹) een langwerpig stuk doek van een paar meters lengte, dat somtijds op verschillende wijzen om het hoofd wordt gewonden, dan weder om de middel geslingerd of over den schouder geworpen, of ook dient om daarin een kind op den rug of tegen de heup te dragen. Het lange, zelden bedekte haar wordt òf in eene wrong boven op het hoofd vastgemaakt (*bekoendej*), òf gevlochten in een strik op het achterhoofd samengebonden en met een kam vastgebonden (*besanggoeroe*, *besanggoel*), òf op het midden van het hoofd gescheiden en van achteren in eene lang afhangende vlecht gedragen (*belepië*, *belapis*), òf in een strik op het achterhoofd saamgebonden (*bersanggoel*); steeds wordt het rijkelijk met kokosolie bestreken en dikwijls met bloemen of andere sieraden getooid. Somtijds wordt het hoofd bedekt met een doek, die òf platgevouwen er op ligt òf over den hals en de schouders afhangt. Bij den veldarbeid dragen ook de vrouwen de *toedoeng* even als de mannen. Voorts bestaat de opschik hoofdzakelijk in oor-, arm- en vingerringen, en somtijds in blanketsel

(¹) In de Danan-districten en Matoer is het gebruik van de salèndang verre van algemeen. Daarentegen bestaat hier de gewoonte dat de vrouwen een breed stuk wit of gekleurd doek (tjeda) om het hoofd dragen.

(*poepoer* of *kasei*), waarvan rijstmeel het hoofdbestanddeel is en hetwelk moet dienen om de huid zacht en lenig te maken.

Vooral in de binnenlanden wordt bij het dagelijksch bedrijf de kleeding, zoowel bij mannen als vrouwen, nog zeer vereenvoudigd, zoodat die dan bij de eerstgenoemden alleen in de broek en bij de laatsten in de *saroeng* bestaat. Beide geslachten vijlen de tanden af en maken die zwart. In enkele streken gaat deze gewoonte echter meer en meer uit de mode.

Kinderen gaan geheel naakt; in sommige streken dragen meisjes van één tot 4 jaar alleen eenig bedeksel (*tjaping*), (een klein schild van zilver ter breedte en lengte van 5 cM. ongeveer) om de middel.

In de Atjehsche landschappen Taroemon en Boeloe Sama heeft de bevolking de oude volksdracht behouden. Ook in de boven-Singkil-streken is de Atjehsche invloed in deze merkbaar.

De wapens bestaan in: de *kris* in verschillende vormen; onderscheidene andere soorten van dolken (*séwar*, *badèh* of *badiëq*, *koerambi* en zijdgeweren (*pedang*, *tjinangké*, *roedoes*, *pemandah*); kapmessen, tevens tot huiselijk gebruik (*kléwang*, *rèntjoeng*, *sakin*, *lading*); lansen (*tëmbing*, *toembaq*, *galah*, *koedjoer*, *seligi*). Lontgeweren (*bëdil*, *badije sitènggah*) met zeer lange loopen, die zoowel als het kruit en de kogels door de Maleiers zelf werden vervaardigd, geraken in onbruik en worden langzamerhand door Europeesche jachtgeweren vervangen. Kanonnen schijnen zij reeds tijdens de komst der Portugeezen op Soematra te hebben bezeten; nu komen zij niet meer voor. Eindelijk moet nog worden vermeld de slinger (*oemban tali*) uit touw gevlochten, die tot het werpen van steenen dient en vroeger in den oorlog gebezigd werd.

Bij de Bataksche bevolking verschilt de kleeding tegenwoordig hier en daar weinig meer van die der Maleiers, gelijk de wapenen ook reeds ongeveer dezelfde zijn. Ook in andere opzichten openbaart zich bij haar het streven om zich de Maleiers tot voorbeeld te stellen.

Woonplaatsen, woningen, huisraad, spijs en drank.

De gewone benaming voor een dorp is bij de Maleiers *negeri* ([1]), onder welk woord hier echter de verschillende verspreid liggende kampoengs (zie bij de Soekoe-verdeeling) met de gehuchten (*taratag* of *doesoen*) en het geheele omliggende grondgebied begrepen zijn.

([1]) Het hier en daar op Soematra's Westkust gebruikelijke *dèsa* schijnt in de Bovenlanden niet bekend te zijn.

Men spreekt ook nog van *indoeq-negeri* en *anaq-negeri* (moeder en kind), om oudere en nieuwere neerzettingen van elkander te onderscheiden. In sommige streken, vooral in de Bovenlanden, droegen vroeger de negeri's veelal den naam van *Kota* of *Koeta* (Bataksch *hoeta*) en werden de districten genoemd naar het aantal dorpen dat zij bevatten en die toen een soort van bondgenootschappelijke gewesten vormden. Vandaar tegenwoordig nog de officiëele benamingen van de L Kota's, de XX Kota's enz. In dien tijd van voortdurende binnenlandsche oneenigheden bestond ook nog de gewoonte om de negeri's behoorlijk te versterken (*kota* beteekent versterkte plaats), wat echter sedert het optreden van ons Gouvernement langzamerhand in onbruik geraakt. Bezigt men nu nog hier en daar het woord Kota, dan geschiedt dit hoofdzakelijk om daarmede de oudste en belangrijkste kampoeng binnen eene negeri aan te duiden.

De dorpen zijn zooveel mogelijk aan of nabij den oever eener rivier, voorheen bijna de eenige communicatieweg, aangelegd. In het midden staat op een plein een rondom open gebouw, de zoogenaamde *balei* (bij het Bataksch gedeelte der bevolking *sopo na godang* geheeten), waarin de dorpsvergaderingen gehouden worden. Mocht ergens dit gebouw ontbreken, wat hier en daar schijnt voor te komen, dan wordt voor dit laatste de moskee gebezigd, waarvan er in elke negeri minstens een aanwezig is.

De huizen staan vier à vijf voeten uit den grond op palen, die losweg op groote steenen staan en dikwijls door beschotten verborgen zijn. Hun geraamte is altijd van hout; doch overigens zijn zij somtijds uit bamboes en somtijds uit planken samengesteld, liefst veelkleurig rood geverfd, en gedekt met *nipah*-(palm)-bladeren, met gespleten bamboes, met *idjoek* (de op paardenhaar gelijkende vezelen van den stam van den arèn-palm), de bladeren van den poewarboom, van den rambio of sagoepalm of ook wel met *koelit kajoe* of boomschors van den *kalawi* of broodvruchtboom, van welk laatste ook wel de wanden worden vervaardigd. Arme lieden bezigen voor dakbedekking ook wel het bekende alang-alang, hier *hilalang* genoemd. In enkele streken gaan de Inlanders er reeds toe over om hunne huizen met gegalvaniseerd ijzer te dekken. Alleen de huizen der Hoofden zijn soms geheel van hout en met kunstig snijwerk versierd (*beroekir*). Het dak verlengt zich bij sommige woningen aan de voorzijde tot een afdak, waaronder de dagelijksche bezigheden worden verricht. In sommige streken, vooral in de Padangsche Bovenlanden, zijn de beide uiteinden van den nok hoog naar boven gebogen, zoodat deze den vorm heeft van eene halvemaan, en de punten met

bladtin bekleed; en somtijds staat op dit dak dan nog een kleiner van denzelfden vorm. Het licht wordt ingelaten door de deur en een paar openingen in het dak of de wanden, welke tevens uitgang verleenen aan den rook der haardstede, die uit een paar op den bamboezen vloer gelegde steenen bestaat. Hier en daar maakt men voor den rook ook openingen aan den voorwand, die dan des nachts door neervallende luiken kunnen worden afgesloten. In den regel is het huis in de lengte in twee deelen gescheiden, van welke het voorste één enkel vertrek uitmaakt en het achterste in kleinere kamertjes is verdeeld. Een losse trap of ladder van bamboes, die somtijds des nachts wordt weggenomen, verschaft den toegang tot de deur, die meestal in het midden van de voorzijde van het huis is aangebracht. ([1]) De ruimte onder het huis dient gewoonlijk tot stalling van vee en paarden of wordt ook wel door de vrouwen als werkplaats gebezigd.

In het noordelijk gedeelte van de Afdeeling Mandaïling en Angkola volgt men bij de huizen nog altijd den Batakschen bouwtrant. Elders treedt daarvoor echter meer en meer de Maleische in de plaats.

De moskeeën zijn in den regel eenvoudige houten gebouwen op steenen fundamenten, met twee of drie steeds kleiner wordende daken boven elkander, waarvan het bovenste in eene punt (*poentjaq*) eindigt, of ook wel met een enkel spits toeloopend dak, dat met idjoeq wordt gedekt en waarvan de punt veelal verborgen is onder eenen kunstig gevormden koker van bladtin, zink of koper. De minaret, vanwaar de geloovigen tot het gebed worden opgeroepen, ontbreekt meestal; zulks geschiedt dan door het slaan op eene groote trom, *taboeh* genaamd, welke in enkele streken eenvoudig uit een met een koehuid bespannen hollen boomstam bestaat. Alleen te Padang en te Fort De Kock vindt men fraaie van steen gebouwde moskeeën. ([2])

Het huisraad is hoogst eenvoudig. De slaapplaats is eene van pandanbladeren gevlochten mat en eenige met *kapok* gevulde kussens ([3]), waarboven aan het hoofdeneinde een stuk gekleurd katoen, bij wijze van draperie, hangt. Tafels en stoelen vindt men alleen in de woningen van hoofden en aanzienlijken; de plaats van de eerstgenoemde

---

([1]) Tegenwoordig begint men hier en daar ook afzonderlijke kleine huizen te bouwen, aangezien samenwoning tot diefstallen en twisten aanleiding geeft.

([2]) Zie over de moskeeën in de Padangsche Bovenlanden *Indische Gids*, 1888, I, blz. 312.

([3]) In de Bovenlanden vullen de minder gegoeden hunne kussens met gedroogd wier of anders met een bijzonder soort boommos.

wordt bij den maaltijd eenigszins vervangen door groote houten bakken op lage pooten (*doelang*), waar rondom drie of vier personen op de hurken zittende of op de linkerzijde liggende kunnen plaats nemen. In deze *doelangs* plaatst men de *talam*, eene soort van presenteerblad zonder voet en met een deksel (*toedoeng*), veelal van koper, waarop de spijzen geplaatst worden op boombladeren, in gevlochten korfjes of in schotels of koppen van aardewerk, welke laatste echter alleen voor vloeibare stoffen worden gebruikt. Hier en daar treft men ook nog een verouderd soort van doelang aan, die *pakar* heet en van een voet is voorzien. De *toedoeng* of *toedoeng sadji* is vaak ook eenvoudig van nipahbladeren vervaardigd ([1]). Lepels en vorken waren vroeger geheel onbekend en worden die ook nu nog, evenmin als messen, door de Inboorlingen bij den maaltijd gebezigd. Tot het bereiden der spijzen heeft men eene aarden of ijzeren pan (*koewali*) en aarden of metalen potten (*pĕrijoek* en *belanga*); de rijst wordt soms ook wel gekookt in bamboes, dat natuurlijk slechts eenmaal kan gebruikt worden doch daarvoor genoegzaam aan de werking van het vuur wederstaat. Inzonderheid doet men dit echter met de ketan of »kleefrijst." De uitgeholde en boven het vuur gedroogde *laboe*-vrucht, eene soort van kalebas, wordt gewoonlijk gebezigd om er uit te drinken; terwijl stukken bamboes voor emmers dienen. Bij meer gegoeden bedient men zich ook bij het drinken van een koperen waterketeltje (*tjerèk*), waarvan de tuit aan den mond wordt gezet. Overigens bestaat het huisraad hoofdzakelijk in manden en korfjes, vervaardigd van bamboes, rotting of boombladeren, en in de gereedschappen voor den landbouw. Bovendien vindt men in elke woning van meer gegoeden een paar groote kisten met koper beslag, waarin de kostbaarheden achter zware sloten bewaard worden. De gewone drank is water en koffie-daoen. Het hoofdvoedsel is rijst met kerrie (*goelej*), gedroogd buffelvleesch (*dèndèng*), versche of gedroogde visch, eenige peulvruchten (*katjang*) en bladgroente (*sajoer*). Sago, turksch koorn (*djagoeng*) en eene soort van gierst (*randa djawa*) worden ook, doch niet algemeen, gebruikt; versch buffelvleesch zelden anders dan bij feestelijke gelegenheden. — De toespijs bij de maaltijden bepaalt zich voor den gewonen Maleier tot wat zout of een gedroogd vischje. Het onophoudelijk kauwen van betel (*sirih*) met de areka-noot (*pinang*), gambir en tabak, niet als voedsel maar als versnapering, vooral na den maaltijd, hebben de Soematranen met de Javanen gemeen.

([1]) Bij feestelijke gelegenheden wordt de toedoeng ook wel overdekt door een beschilderd kleed van rood of zwart laken *doelamak* (dahoen lamak) geheeten.

De stammen Oeloe en Loeboe.

In het zuidoosten van de Afdeeling Mandaïling en Angkola en gedeeltelijk in Padang-Lawas wonen in de gebergten, die het dal van de B. Gadis (blz. 513) omvatten, twee kleine, weinig beschaafde volksstammen: de Oeloe's en de Loeboe's. Eerstgenoemde stam houdt zich hoofdzakelijk op in het landschap Oeloe en Pakantan (Klein-Mandaïling), terwijl de tweede in Groot-Mandaïling en Padang-Lawas gevestigd is.

De Oeloe's wonen gedeeltelijk in gehuchten (*doesoen*), gedeeltelijk in de bergen verspreid. De gehuchten worden bestuurd door een Hoofd, Datoeq geheeten. De hoogste in rang is de Datoeq-nan-beranam. Voor zoover bekend zijn zij in drie Soekoe's of stammen verdeeld, die bij huwelijks- en erfrecht in hoofdzaak het matriarchaal huwelijk (zie volgende §) volgen. Hunne huizen zijn van hout en bamboes, vrij goed gebouwd op de wijze der Maleische, doch zonder vooruitstekend afdak. Hun lichaamsbouw verschilt weinig van dien hunner naburen; evenwel zijn zij over het algemeen meer ineen gedrongen, gespierder en hebben grovere gelaatstrekken. Zij die in gehuchten bijeenwonen volgen in hoofdzaak de Maleische kleederdracht; bij de anderen bestaat de geheele kleeding uit een bedeksel van boomschors of een linnen lap, die om de lendenen wordt geslagen. Allen versieren zich met geel koperen ringen en snoeren van glazen koralen; sommigen dragen een witten doek, bij wijze van tulband, om het hoofd. Zij telen *djagoeng*, aardvruchten, een weinig rijst en houden zich overigens bezig met het inzamelen van boschproducten, welke zij tegen andere benoodigdheden inruilen.

De Loeboe's waren oorspronkelijk nog onbeschaafder dan de Oeloe's. Tot voor eenige jaren woonden zij in de bosschen in verspreid staande hutten; zij bedekten zich met boomschors (tangki) en leefden grootendeels van de jacht en wilde gewassen. Op de jacht en tot hunne verdediging bedienden zij zich van kleine, somtijds vergiftigde pijlen, welke zij door bamboezen blaasroeren afschoten. Volgens eene telling van het jaar 1891 bedroeg de sterkte van dezen stam toen ruim 2000 zielen. In den laatsten tijd zijn echter velen van hen naar de vlakte verhuisd, waar zij zich in bestaande kampoengs hebben gevestigd en meer en meer in de overige bevolking worden opgelost. Vóór de afschaffing van de slavernij op Soematra's Westkust waren zij lijfeigenen van de Mandaïlingsche Hoofden, inzonderheid van die van Siantar (blz. 511). Op het oogenblik geldt dit nog eenigszins van de Loeboe's in het landschap Oeloe Beroemoen, die aan het hoofd

(natobang) van Djandji Lobi ondergeschikt zijn en voor dezen boschproducten moeten inzamelen. Ook mogen zij niet zonder diens toestemming naar elders verhuizen. In de wandeling worden zij *halak dolok* d. i. »bergmenschen" of *h. karangan* (boschbewoners) genoemd (¹).

Omtrent den oorsprong dezer beide stammen is niets met zekerheid bekend. Waarschijnlijk zijn het twee verdwaalde familie's uit de Padangsche Bovenlanden, die sedert eeuwen in de bosschen een geïsoleerd bestaan hebben gevoerd en buiten aanraking met elke beschaving gebleven zijn. Volgens anderen zouden zij oorspronkelijk van Malaka afkomstig zijn. Dat vele Loeboe's in hun uiterlijk meer op de Bataks dan op de Maleiers gelijken, kan zijn grond ook hierin vinden, dat zij zich reeds sedert langen tijd met Bataksche vrouwen hebben vermengd (²).

§ 6. Maatschappelijke toestand der bevolking.

Soekoeverdeeling (³).

Volgens eene bij deze Maleiers bestaande overlevering zou een der eerste Vorsten van het rijk van Minangkabau het, ter bevordering van orde en regelmaat, noodig hebben geoordeeld zijn gebied in twee groote deelen (Laras of Larè) te splitsen. Het bestuur over de eene hoofdafdeeling, bevolkt door de stammen of geslachten (Soekoe) (⁴)

(¹) Volgens de verhalen zouden zij afstammen van een paar Loeboe's uit Mandaïling, die als bruidschat waren medegegeven aan eene Mandaïlingsche prinses, bij gelegenheid van haar huwelijk met eenen Radja van Djandji Lobi. De berichten omtrent de sterkte van dezen stam loopen zeer uiteen, een gevolg ook van de omstandigheid, dat velen van hen tot den Islam zijn overgegaan en zich in weinig meer van de overige bevolking onderscheiden.

(²) Men zie over deze stammen en hunne taal verder het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. IV, blz. 56, vooral Dl. XXIX; *Tijdschr. voor Neêrl.-Indië*, 1864. Dl. I, blz 261; Pruys van der Hoeven, *Een woord over Sumatra*, II, blz. 53; Bickmore, *Reizen*, Dl. II; *Tijdschr. van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede Serie, Dl. III, en *Bijdragen*, 1884, blz. 151.

(³) Over de Soekoeverdeeling en het Soekoebestuur zie men ook het *Tijdschrift voor N.-I.*, 1869, Dl. I, blz. 21; *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, blz. 1 en 257; *Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur*, Derde Deel; *Midden-Sumatra* (Volksbeschrijving), blz. 180; *Resumé's van het onderzoek naar de regten, welke in de Gouvernements-landen op Sumatra op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend;* J. F. A. de Rooij, *De positie der Volkshoofden in een gedeelte der Padangsche Bovenlanden*; *Indische Gids*, 1890, blz. 634; Verkerk Pistorius. *Studiën over de Maleische huishouding*, enz.

(⁴) Het woord *Soekoe* beteekent *een vierde* en past dus eigenlijk niet meer op de kleinere stammen (soekoe), zooals die nu bestaan.

Kota en *Pilihang* behield *Datoeq Katoemenggoenggan*, zoo wordt zijn naam vermeld, aan zich, terwijl dat over het andere gedeelte, bewoond door de Soekoe's *Bodi* en *Tjeniaga*, aan zijnen halfbroeder *Perpatih Sabatang* werd opgedragen. De vier genoemde stammen zouden zich dan verder, bij de uitbreiding der bevolking, in een groot aantal op zichzelf staande familie's hebben gesplitst, die eveneens met den naam van Soekoe worden aangeduid en op het oogenblik nog onafhankelijk van elkander voortleven.

Hoewel nu de oudste geschiedenis dezer Maleiers nog vrij wel in het duister ligt, mag men toch op grond van enkele gegevens aannemen, dat de splitsing in *vier* stammen reeds bestond, toen zij zich van uit Malaka op Soematra kwamen neerzetten en ligt aan bovenstaande overlevering alleen deze historische waarheid ten grondslag, dat, om eene of andere gewichtige reden ([1]), deze vier geslachten zich twee aan twee tot eene Laras of grootere volksafdeeling hebben aaneengesloten. De oplossing der oorspronkelijke Soekoe's in tal van kleine familie's, had toen waarschijnlijk reeds lang haar beslag gekregen.

Voor het vroeger bestaan van *vier* stammen pleit de omstandigheid, dat de Maleiers bij de aanduiding van de verschillende Soekoe's zich nog altijd van de uitdrukking *negeri nan ka-ampat Soekoe*, d. i. het land der vier Soekoe's, bedienen.

De leden eener Soekoe wonen niet allen bij elkander in een zelfde dorp, maar zijn overal verspreid. Zij bestaan uit een grooter of kleiner aantal afzonderlijke geslachten of familie's (*Saboewah peroet* = één buik) ([2]), die weer uit eenige huisgezinnen (*Samandei* = ééne moeder of *Indoeq roemah*) zijn samengesteld. Iedere Maleier weet steeds tot welke Soekoe hij behoort ([3]) en gehoorzaamt in zaken, niet tot het alge-

([1]) Afgaande op de Maleische overlevering meent men te moeten aannemen, dat er verschil was ontstaan over het gezag dat aan de Adat moest worden toegekend en zou Perpatih-Sabatang met zijnen aanhang (Bodi en Tjeniaga) eene meer vrijzinnige denkwijze (moeafakat of moepakat = onderling overleg) daaromtrent zijn toegedaan geweest. Zie ook *Midden-Sumatra*, blz. 182.

([2]) Volgens eene door ons ontvangen mededeeling zou men, o. a. in de Danaudistricten en Matoer, hiervoor ook wel het woord *Pajoeng* bezigen, onder welk woord elders eene vereeniging van verschillende Boewah-peroet verstaan wordt.

([3]) Volgens de Adat blijft iemand steeds behooren tot de Soekoe waarin hij geboren wordt. Het is echter meermalen voorgekomen, dat iemand, die in de plaats zijner vestiging geen eigen Soekoe-genooten aantrof, zich bij eene andere Soekoe aansloot en door deze (zijn *indoeq samang* genaamd) ook als familielid werd aangenomen. Dat men hem echter niet als bloedverwant in dien engeren zin van het woord beschouwde en beschouwt, blijkt o. a. hieruit, dat het huwelijk van zulk een persoon met een lid van de Boewah-peroet of Pajoeng, waarin hij zich heeft laten opnemen, toegelaten wordt.

meen bestuur behoorende, alleen aan de door de familie-hoofden gegeven bevelen.

In het algemeen onderscheidt men bij de Maleiers drie standen (*djenis* of *bangsa*), nl. de *panghoeloestand*, waartoe, behalve de later te vermelden Hoofden, ook hunne familieleden en afstammelingen van vroegere waardigheidsbekleeders in het rijk Minangkabau behooren, de *priesterstand* en de *burgerstand*.

De Priesters worden onderscheiden in de eigenlijke priesters of Imams, de Khatibs en de Bilâl-djoemaât, die te zamen de zoogenaamde Adat-geestelijkheid vormen, wier waardigheid soms erfelijk is. Zij behartigen in 't algemeen de geestelijke zaken in eene negeri, gaan voor bij de Vrijdag-godsdienstoefening, innen en verdeelen de zakât, enz. Voorts zijn er nog de Malims of Pandita's (leeraars), die meestal met *Toewankoe* of *Toewankoe Alim* worden aangesproken, de Orang sijaq, een soort van bedelmonniken (ook mindere bedienden aan de moskeeën) en Hadji's, welke laatsten evenwel niet uitsluitend priesters zijn. Het hoofd der geestelijkheid in elke Residentie is officiëel de Panghoeloe ter hoofdplaats. Allen hebben gelijke rechten en plichten met de andere Soekoeleden, doch genieten eenige aan hunnen stand verbondene inkomsten, als een gedeelte van de *zakât* (zuiverings-aalmoezen), zijnde hoofdzakelijk $^1/_{10}$ van den rijstoogst, en kleine belooningen bij besnijdenissen, huwelijken, begrafenissen, enz.; overigens voorzien zij door landbouw in hunne behoeften.

De Burgers (orang kabanjakan of anaq boewah) zijn de overige ingezetenen, niet tot het Soekoebestuur behoorende. Men onderscheidt onder hen ook nog de *orang tjerdiq pandej* (met de adat vertrouwden), de *orang toewa* (oudsten) en *orang patoet* (notabelen), die dikwijls in zaken geraadpleegd worden. In sommige streken schijnt men onder de *orang patoet* meer de »ampat djenis" (blz. 550) te verstaan (¹)

Pandelingen (*orang ber-oetang*, elders *kamanakan di bawah loetoet* genoemd) waren vroeger de zoodanigen, hetzij mannen of vrouwen, die wegens schulden verplicht waren voor hunne schuldeischers te arbeiden. Zij werden als leden van het huisgezin aangemerkt, hadden aanspraak op een klein aandeel in den rijstoogst en konden vrij worden door het betalen hunner schuld of door in nauwe betrekking tot hunnen schuldeischer of hunne schuldeischeres te komen;

(¹) Tot deze orang toewa of orang patoet kunnen ook gerekend worden de hier en daar voorkomende *Poetjoeq boelat*, afstammelingen van de eerste of oudste Panghoeloe's, die als zoodanig geëerd worden. Een afgetreden Panghoeloe-andiko (zie beneden) wordt *Orang toewa di adat* genoemd.

zij konden dan ook leden der Soekoe worden. Als pandelingen onderling trouwden waren hunne kinderen vrij en gingen dezen over tot de Soekoe hunner moeder. Thans is het pandelingschap in het Gouvernement van Soematra's Westkust verboden; zie blz. 157.

Slaven (*boedaq*) konden volgens de oorspronkelijke Maleische instellingen alleen vreemdelingen, geene Maleiers, zijn; zij hadden geene rechten, konden geene bezittingen verwerven noch leden eener Soekoe worden, ook al werden zij vrijgekocht. Als slaven onderling trouwden, waren hunne kinderen ook slaven. Daar de Padri's (blz. 58) allen, die hunne voorschriften niet opvolgden, als ongeloovigen beschouwden, waren er echter zelfs nog in 1869 in de Padangsche Bovenlanden ook een aantal Maleische slaven en hunne afstammelingen uit dien tijd afkomstig, niettegenstaande de slavernij reeds in 1860 wettelijk was verboden [1]. In 1876 zijn echter alle nog overgebleven slaven met goedkeuring der bevolking vrij verklaard, wat natuurlijk niet wegneemt, dat zij wie deze vrijverklaring gegolden heeft en hunne afstammelingen nog altijd met eene zekere geringschatting door de geboren »vrijen" bejegend worden.

Bij de Bataksche bevolking der noordelijke Onder-afdeelingen bestaat ook de verdeeling in stammen of geslachten, welke daar den naam van *marga* dragen, die ieder een eigen oorsprong hebben maar door aanhuwelijking (het huwelijk in de eigen marga is nl. verboden) aan elkander verwant zijn. De kinderen worden gerekend tot de marga van den vader te behooren, terwijl, evenals in de Bataklanden, de zoon van den vader erft. Alleen gaat op enkele plaatsen de titel (Radja, Mangaradja, enz.) van den vader niet op den zoon maar op den kleinzoon over.

Elke marga heeft zijn eigen Hoofd. In sommige streken vormen eenige marga's vereenigd eene Koeria (district), welke Koeria's vroeger in Groot-Mandaïling een groot bondgenootschappelijk lichaam vormden, met een gemeenschappelijk Hoofd, die den titel van Datoeq of Jang Dipertoewan voerde. Dit bondgenootschap bestaat echter niet meer. [2]

Oorspronkelijk was de bevolking in deze streken verdeeld in drie standen: de *adel*, zijnde de Vorsten (Radja) en andere Hoofden met

---

[1] *Tijdschrift voor Neêrlandsch-Indië*, 1869, Dl. I, blz. 37.

[2] Het woord *Koeria* schijnt oorspronkelijk »groote confederatie van stammen" te hebben beteekend. Bij de Bataksche bevolking in het Gouvernement kent men het echter als zoodanig niet meer. (Zie *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, Nieuwe serie, 2de jaargang.)

hunne afstammelingen (*namora* = de rijken); de *vrijgeboren lieden* of burgerstand (*anaq mata* of *bajo-bajo*), en de *slaven* en *pandelingen*. Sedert den vrijkoop der slaven in 1876 heeft deze laatste stand, waartoe ook nog de *Ompong dalam* (tijdelijk vrijgegeven slaven) behoorden, echter opgehouden te bestaan.

In de Afdeeling Mandaïling en Angkola schijnen deze standen (ripè) als *ripè anggi ni radja*, *ripè soehoeq* en *ripè natobang* of *natora* te worden onderscheiden.

Soekoebestuur.

Het bestuur over de leden van elke Soekoe, die, zooals wij zagen, niet bij elkander wonen maar over verschillende negeri's verspreid zijn, waar zij dan afzonderlijke wijken (kampoeng) innemen, berust bij den Panghoeloe-Soekoe, wiens waardigheid erfelijk is volgens het Maleische erfrecht (*adat kamanakan*; zie beneden) (¹) en die aangeduid wordt onder de benamingen *Panghoeloe-Poetjoeq* en *Panghoeloe-Aoer*. (²) Men spreekt ook wel van hem als van den *Datoeq nan ka-ampat Soekoe*, waaronder anders de gezamenlijke Panghoeloe's in de negeri bedoeld worden. Hij moet steeds gevestigd zijn in het dorp, dat als de bakermat zijner Soekoe, de vroegere woonplaats der stam*moeder*, wordt beschouwd. Volgens de oorspronkelijke inrichting oefent hij een aartsvaderlijk gezag uit over de leden, die hem, waar zij ook gevestigd mogen zijn, eerbied en gehoorzaamheid verschuldigd zijn. De aanstelling van aan hem ondergeschikte familiehoofden moet steeds aan zijne goedkeuring worden onderworpen. Alleen wegens wangedrag of groot plichtsverzuim — omschreven in de Oendang-oendang — kan hij van zijne waardigheid worden ontzet.

Om den Panghoeloe-Poetjoeq bij zijne veelomvattende taak bij te staan, zijn hem drie beambten toegevoegd, als een *Manti*, een *Malim* en een *Hoeloebalang*, die met hem de zoogenaamde *Ampat-djenis* (³) — een soort van Raad — vormen en ook wel de *Orang-beradat* worden genoemd. De Manti is meer speciaal belast met de rechtszaken, de Malim met zaken van godsdienstigen aard, terwijl de Hoeloebalang of Doebalang, ook wel *Pegawé* genoemd, als uitvoerder

---

(¹) Althans zoo was het vroeger. Het schijnt echter dat men hier en daar, o. a. in de Danau-districten en Matoer (zie blz. 520), daarvan is gaan afwijken en deze Hoofden door de voornaamste Soekoeleden gekozen worden.

(²) *Poetjoeq* = uitspruitsel; *Awoer* of *Aoer* = bamboe.

(³) *Ampat-djenis* (uitgesproken djinis) = de vier soorten of geslachten.

van de gegeven bevelen, als inner der belastingen, enz. optreedt. In vroegere tijden was hij ook voorvechter in den strijd.

De betrekkingen dezer drie beambten zijn eveneens erfelijk. ([1])

Op den Panghoeloe-Poetjoeq volgen de *Panghoeloe's Kampoeng*, die ook wel met den naam *P. Andiko* ([2]) worden aangeduid en met het bestuur over de buiten het moederdorp verspreid wonende Soekoeleden belast zijn. Omtrent het hun toegevoegde hulppersoneel geldt hetzelfde wat boven van de Ampat-djenis gezegd is. Bovendien hebben sommigen hunner nog een *Datoeq manoengkat* als wakil naast zich. Elders wordt deze eenvoudig *Toengkat* (stok of staf) genoemd. De hier bedoelde Soekoeleden kunnen tot verschillende boewah-peroet (zie boven) behooren, in welk geval elke tak, althans in sommige streken, zijn eigen Panghoeloe-Kampoeng heeft.

Onder de P. Kampoeng staan de hoofden van huisgezinnen of *Toengganei*, als hoedanig steeds niet de vader maar de oudste broeder van de vrouw des huizes (de mamaq of oom) optreedt. Bij ontstentenis van broeders gaat deze waardigheid op een van de zusterszoons (kamanakan kandoeng) over.

De gezamenlijke Panghoeloe's-Kampoeng in eene negeri vormen, ter behartiging van algemeene belangen, het dorpsbestuur, gewoonlijk *Rapat-Panghoeloe* genoemd. Evenzoo berust het bestuur van een geheel district (Laras of Loehak), bij de aldaar gevestigde Panghoeloe's Poetjoeq.

Alle Panghoeloe's voeren officiëel den titel van Datoeq.

Op gelijke wijze als dit elders in het Gouvernement is geschied, heeft zich ook in de Padangsche Bovenlanden naast en, in zekere opzichten, boven het patriarchaal bestuur der Soekoehoofden, de macht van een enkel individu ontwikkeld en wel in den persoon van den Vorst van *Minangkabau* die, met den titel van *Jang-dipertoewan* of *Jampitoewan*, het oppergezag in handen kreeg en zich, hoewel steeds met eerbiediging van de rechten der familiehoofden en zonder zich te veel met de inwendige aangelegenheden der negeri's in te laten, als Heer der Bovenlanden wist te doen gelden. Om zich over dat, overigens niet zware juk te troosten, laten de Maleiers hem regelrecht stammen uit *Pariangan Padang Pandjang* (blz. 527), de plek waar hunne voorouders hunne eerste en voornaamste neder-

---

([1]) Zie boven en *Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, Deel I.

([2]) Zie over dit woord *Andiko* de *Indische Gids*, 1890, blz. 653. Volgens eene latere mededeeling zou het eenvoudig eene verbastering zijn van *Sa-indoeq iko* = ons aller meester (aller moeder?). In de wandeling worden deze Hoofden ook wel *Panghoeloe-ketjil* genoemd.

zetting hebben gehad. Hij zetelde te Pagar-Roejoeng (blz. 526), waar ook zijne opvolgers hebben geresideerd. Dat wij hier en daar van meer Vorsten in het rijk van Minangkabau melding vinden gemaakt, heeft zijn grond hierin, dat het gezag van den Jampitoewan zich langzamerhand in drieën heeft gesplitst, m. a. w. dat men naast den *Radja Alam* (rijksvorst of wereldvorst) ook nog een *Radja-Adat* en een *Radja-Ibadat* (Vorst van den godsdienst) gekregen heeft, die met elkander het bestuur over het land deelden en ieder meer speciaal een afzonderlijk departement daarvan voor hunne rekening namen. ([1]). Onder hen stonden oorspronkelijk de *Besar nan ampat balei* of *Andiko daulat nan di pertoewan*, vier waardigheidsbekleeders, die op hunne beurt met afzonderlijke takken van dienst belast waren. Later moet dit getal nog zijn uitgebreid. De voornaamste rijksbeambten schijnen echter steeds geweest te zijn de *Poentjaq's* ([2]), die in elke negeri den Drievorst vertegenwoordigden, in de vergadering der Soekoehoofden het voorzitterschap bekleedden en in hoogste instantie, namens den Jampitoewan, uitspraak deden. Ook zij mochten zich echter verder niet met de huishoudelijke aangelegenheden der Soekoe's inlaten.

Sedert nu het gezag dezer Maleische Vorsten op het Indische Gouvernement is overgegaan, heeft de Regeering, op ongeveer gelijke wijze, naast de eigenlijke Adat-hoofden, andere Hoofden aangesteld, die wel door de bevolking gekozen worden, maar hunne benoeming van het Nederlandsche bestuur ontvangen en geheel hieraan ondergeschikt zijn. Wij hebben ons bovendien het recht voorbehouden om een voorgedragen kandidaat af te wijzen. Aan het hoofd staat de *Panghoeloe Soekoe Rodi* ([3]), die gekozen wordt door de Ampatdjenis in elke Soekoe en alleen eene erkenningsakte doch geene bezoldiging van ons ontvangt. Op hem volgen de *Panghoeloe Laras* ([4]) of Districtshoofden en de *Panghoeloe Kapala* of Negerihoofden, die

---

([1]) Zij werden ook wel *Radja tiga séla* genoemd, men zegt omdat zij bij plechtige gelegenheden plaats namen op de drie steenen (tiga séla), die op het oogenblik nog bij de dèsa *Lima Qaum* (blz. 527) aanwezig zijn.

([2]) *Poentjaq* = top of kruin.

([3]) Verbastering van het Hollandsche »Order". In andere mede ter plaatse opgestelde berichten vinden wij van dezen afzonderlijken P. S. R. geen melding gemaakt en worden de Panghoeloe-Laras als de eigenlijke P. Rodi aangegeven.

([4]) In Agam schijnt hiervoor de titel *Toeankoe-Laras* of *Kapala-Laras* in zwang te zijn. Dit heeft voorzeker dit voor, dat zoodoende de verwarring, welke elders door den titel *Panghoeloe* moet ontstaan, vermeden wordt. Had men misschien niet verstandiger gehandeld, met de aan ons ondergeschikte Hoofden eenvoudig *Poentjaq* te noemen?

respectievelijk door den Gouverneur en den Resident worden aangesteld en *f* 80 en *f* 20 's maands traktement genieten. Allen ontvangen bovendien nog procenten voor hunne bemoeiingen met de gedwongen koffie-cultuur (zie beneden). Wat hun werkkring betreft, kan in het algemeen worden gezegd, dat zij de schakel vormen tusschen het Europeesch bestuur en de bevolking. Evenals de bovengenoemde Poentjaq's zitten zij voor in de vergadering der Adathoofden en oefenen zij mede daardoor eenen grooten invloed op den goeden gang van zaken uit. De Panghoeloe's Laras zijn ook leden van de op blz. 482 vermelde Rapats.

In het Regentschap Indrapoera bestaat geen Soekoebestuur maar een éénhoofdig gezag. De Regent, die thans de middenpersoon is tusschen het Nederlandsche bestuur en de mindere Inlandsche Hoofden, voert den titel van Soetan (Sultan); hij benoemt de aan hem ondergeschikte dorpshoofden, die Mantri worden genoemd.

In het staatje Taroemon berust het bestuur bij een Vorst met den titel van Radja. Evenzoo in het bovengenoemde landschap Boeloe-Sama.

Elders in het Gouvernement, bij voorbeeld in Ajer Bangis en de Ophir-districten, treden nog wel Soekoe-hoofden op, maar is het bestuur over de gewesten langzamerhand overgegaan op één persoon, die, met den titel van *Radja*, het hoogste gezag in handen heeft.

In het landschap Singkil, welks bevolking voor een groot deel Bataksch is, bestaat geen Soekoe- doch ook geen éénhoofdig bestuur. Elk district heeft zijn Hoofd, Datoeq genaamd, die echter slechts weinig invloed bezit en alleen in kleine geschillen beslist. Zaken van eenig belang worden behandeld voor de Rapat te Singkil, waarvan de Controleur Voorzitter is. Deze Datoeq's worden door de bevolking gekozen, maar door het Gouvernement aangesteld en bezoldigd. Omtrent die van de Districten Teloeq-amboen, Rantau-Gedang, Tandjoeng-baharoe en Paja-Boemboeng is de erfopvolging onzerzijds gewaarborgd. Elk van hen heeft nog vier zoogenaamde adathoofden (Wakil, Panghoeloe-Kampoeng, Panghoeloe-moeda en Radja-Léla) en twee panglima's onder zich, die met hem de *Penghapit-datoeq* vormen.

In de tot deze Onder-afdeeling behoorende Simpang-kanan en Simpang-kiri-streken (Tjinendang en Soengei-raja genoemd) dragen vele hoofden den titel van Radja. Allen erkennen (sedert 1840) de Nederlandsche souvereiniteit, doch zijn tot hiertoe vrij gebleven in het bestuur over hun gebied. Aan de meesten hunner is een rotting met zilveren (of gouden) knop, voorzien van het Nederlandsche wapen, uitgereikt. Ook deze Radja's vormen met de hun ondergeschikte

Hoofden een *Penghapit-radja*, terwijl zij vereenigd met de in de Landschappen aanwezige Panghoeloe's als *Rapat-radja* optreden, voor welken Raad zaken worden gebracht, die niet door ieders Penghapit kunnen worden uitgemaakt.

In de Afdeeling Mandaïling en Angkola staan aan het hoofd der districten de Koeria- en Onder-koeria-hoofden, en onder dezen de Kampoeng-hoofden, aan welke laatsten de ripè- of familie (stam-) hoofden ondergeschikt zijn. De twee eerstgenoemde categoriën worden door het Gouvernement aangesteld en bezoldigd. Vroeger kende men hier slechts de verdeeling van het land in van elkander onafhankelijke kampoengs, elk met een *Radja pamoesoeq* aan het hoofd. De Koeria-hoofden voeren den titel van *Radja Panoesoenan*. Zij genieten eene maandelijksche bezoldiging van *f* 80, terwijl de Kampoeng- en Ripè-hoofden alleen respectievelijk *f* 0.20 en *f* 0.40 koffiepercenten ontvangen.

Bijzonderheden het inlandsche rechtswezen betreffende.

Vóór de invoering van het *Reglement tot regeling van het rechtswezen voor Inlanders en met hen gelijkgestelden op Soematra's Westkust* ([1]) gold daaromtrent in hoofdtrekken onder de *Maleische* bevolking het volgende.

Bij voorkomende geschillen of andere zaken, waar de tusschenkomst van hooger gezag noodig was en niet van Gouvernementswege werd recht gesproken, wendden de Soekoe-leden zich in de eerste plaats tot hunnen Panghoeloe Kampoeng en, zoo deze er niet in slaagde de zaak te vereffenen, tot den Panghoeloe hunner Soekoe. Waren personen tot verschillende Soekoe's behoorende in de zaak betrokken, dan kwam zij voor de gezamenlijke Panghoeloe's dier Soekoe's; gold zij de geheele negeri, dan moest zij gebracht worden voor de gezamenlijke Panghoeloe's, die het dorpsbestuur uitmaken, met den Panghoeloe Kapala als Voorzitter; was eindelijk het belang van het geheele district er in betrokken, dan kwam zij ter beslissing voor de vergadering der Panghoeloe rapat met den Panghoeloe Laras als Voorzitter. Strafzaken kwamen voor deze zelfde rechtbank, doch met den Adsistent-Resident of Controleur als Voorzitter (vergelijk blz. 482).

Het recht van den sterkste (*prang batoe*, gevecht, dat aanving met het werpen van steenen), waartoe vroeger ter beslissing van een

([1]) *Indisch Staatsblad* 1874, N°. 94*b*, *c*, *d*, *e*, 1875, N°. 960 en 1876, N°. 164. Zie ook boven, blz. 152, Noot ([2]) en *Midden-Sumatra*, blz. 215.

geschil meermalen de toevlucht werd genomen, als de Hoofden er niet in slaagden de zaak ten genoege van partijen te beslissen, was reeds lang in onbruik.

De rechtspraak geschiedde volgens de *Oendang-oendang*, een oud strafwetboek; de niet beschrevene *Adat* of voorouderlijke gebruiken, die door de Hoofden soms willekeurig werden uitgelegd; en de voorschriften van den Koran, waarvan de verklaring door den Imam volgens de Mohamedaansche wetgeleerden werd gegeven. De eed (bestaande in het uitspreken van een formulier, dat door den Priester wordt voorgezegd, terwijl deze den Koran boven het hoofd van den beëedigde houdt en vervolgens daarmede aanraakt; of ook wel in het leggen van de rechterhand op den Koran, terwijl het eedsformulier den Priester wordt nagezegd) werd slechts in enkele gevallen aan eene van beide partijen opgelegd.

Moord of doodslag werd gestraft met geldboete (*bangoen* of *bangoen njawa*), terwijl boven dezen »bloedprijs" nog eene andere som aan de familie van den verslagene moest worden betaald (*tepoeng boemi*). In sommige gevallen werd ook de doodstraf uitgesproken, doch deze kon worden afgekocht. Onwillekeurige manslag werd alleen met boete gestraft; zoo ook verwonding, beleediging, brandstichting en overspel; tenzij in het laatste geval de schuldigen op de daad werden betrapt, in welk geval de beleedigde echtgenoot het recht had hen beiden op staanden voet te dooden. Op diefstal stond boete en de verplichting tot vergoeding van het gestolene. Was de misdadiger onvermogend tot het betalen der boete, dan werd deze geëischt van zijne vermoedelijke erfgenamen, of anders van zijne *Boewah-peroet* of *Soekoe*, onder wier leden steeds de solidaire aansprakelijkheid werd toegepast. Ditzelfde gold omtrent alle schuldenaren, die niet in staat waren aan hunne verplichtingen te voldoen. Omtrent deze boeten bestond het gebruik, dat altijd slechts het kleinste gedeelte werd ingevorderd van de som, die was opgelegd; wanneer b. v. iemand werd veroordeeld tot eene boete van één tahil (*f* 16) en één paoeh ($^1/_4$ tahil), kon hij met de betaling van *f* 4 volstaan. Voor het weigeren van verplichte diensten konden de goederen van den dienstplichtige in beslag genomen worden. Personen, die zich bij herhaling aan misdaden schuldig maakten, voor de rust gevaarlijk werden geacht, of hunne familie in ongelegenheid brachten, konden door een besluit van de gezamenlijke familie-hoofden uit de Soekoe verstooten worden, welke dan niet meer voor hen verantwoordelijk was; zij verloren daardoor alle recht op de familie-bezittingen, werden als vreemdelingen beschouwd, begaven zich veelal bij een of ander Hoofd in dienst of trachtten elders in hun onderhoud te voorzien.

Dit een en ander, uitgezonderd het laatste, is natuurlijk bij de invoering van het Nederlandsch-Indische strafwetboek vervallen; daarentegen zijn de volgende gebruiken omtrent het erfrecht en de verhouding tusschen echtgenooten in stand gebleven.

Volgens de bepalingen van de Adat is het Maleische huisgezin, d. w. z. de *moeder* met hare kinderen, de gemeenschappelijke eigenaar van de *harta poesaka* of familie-goederen, zoo roerende als onroerende, alles onder beheer van den *mamaq* (zie blz. 551), die ook in andere opzichten als hoofd van het gezin optreedt. Op gelijke wijze blijven de persoonlijke bezittingen van den man en vader onder berusting van de familie waartoe hij behoorde en na zijn huwelijk blijft behooren. Bedoelde harta poesaka, die in de eerste plaats tot onderhoud van het gezin dienen, mogen niet worden vervreemd; alleen in buitengewone gevallen en dan slechts met volle toestemming van al de familie-leden is het geoorloofd een gedeelte van de *roerende* goederen te verpanden of, des noods, te verkoopen. Een enkele maal gebeurt het dat de mamaq eigendunkelijk en ten eigen bate het een of ander van de harta poesaka zijner zuster of zusters vervreemdt, wat, naar het schijnt, straffeloos kan geschieden. Wel heeft de familie het recht zoo iemand te verstooten (blz. 555), doch daartoe gaat men zelden over.

In onderscheiding van de harta poesaka, die dus gemeenschappelijk eigendom eener geheele familie is en blijft en alleen bij erfenis in den vierden graad mag worden verdeeld, spreekt men bij de Maleiers van *harta pentjarian*, waaronder verstaan worden al zulke goederen, die door man en vrouw staande het huwelijk door handenarbeid als anderszins zijn bijeengebracht. Bij het overlijden van den man erven zijne kinderen echter noch van zijne h. poesaka noch van zijne h. pentjarian, daar, volgens de Adat kamanakan (erfrecht), alles op zijne broers en zusters, zusters-kinderen, enz., eigenlijk op zijn indoeq roemah (blz. 547) overgaat en hier dus weer harta-poesaka wordt. (¹) Alleen met toestemming van deze zijne wettige erfge-

---

(¹) Uitgesloten blijven de broederskinderen, die volgens de Adat geen *bloedverwanten* zijn en dus ook niet kunnen erven.

Bloedverwanten van den erflater, die, hoewel met goedvinden van de familie, naar elders verhuisd zijn (*pindah*), worden tot zoolang zij niet in hunne negeri terugkeeren, als vreemdelingen beschouwd en kunnen zich dan niet als erfgenamen doen gelden.

Volgens eene in ons bezit zijnde aanteekening van den Controleur in de Onderafdeeling Baroes, zouden aldaar bij het Mohamedaansche gedeelte der bevolking de kinderen van hunne beide ouders erven en verdeelt men er de bezittingen in: *harta pembawaq* (wat de man ten huwelijk medebrengt), *harta dapatan* (eigendom der

namen is het hem geoorloofd gedurende zijn leven zijn kroost uit de harta pentjarian geschenken (*hibah*) te geven, wat hier en daar, waarschijnlijk door den invloed van den Islam, het gebruik heeft in het leven geroepen, dat deze laatste goederen bij overlijden van een der partijën gelijkelijk onder de beide familie's worden verdeeld.

Nagelaten schulden komen ten laste van de wettige erfgenamen.

Sterft iemand zonder erfgenamen na te laten dan vervallen zijne bezittingen aan de Soekoe.

Het huwelijk (*soemando*) tusschen personen uit dezelfde Soekoe is verboden ([1]). In overeenstemming met het bovenstaande volgt hier de man zijne vrouw, welke laatste, de stamhouderes van de familie ([2]), in hare kampoeng, gewoonlijk zelfs in het ouderlijk (moederlijk) huis, blijft wonen en daar de nieuwe huishouding opzet. Gedurende de wittebroodsweken komt haar echtgenoot bij haar logeeren (menoempang), doch zijn eigenlijk verblijf is in het huis zijner moeder, waarheen hij dan ook straks terugkeert om dan verder slechts van tijd tot tijd, gemeenlijk des avonds, bezoeken bij zijne wederhelft af te leggen ([3]).

Zooals bekend is zijn de Maleiers belijders van den Islam en, aangezien de Koran het erfrecht in rechte lijn voorschrijft, komt het hier en daar, vooral in de kustlanden, voor dat iemand zijne nalatenschap

---

vrouw) en *harta pentjarian* of *harta soearang*. Bij het overlijden van een der partijen erft de overlevende wat door hem of haar mede ten huwelijk is gebracht en de helft van de harta soearang. (Vergelijk bij WILKEN, blz. 28).

Bij de Negers op de Goudkust erft ook niet de zoon, maar de broeder of de zusterszoon (de Neger beweert alleen zekerheid te hebben dat de kinderen zijner zuster werkelijk zijne bloedverwanten zijn). De zoon erft doorgaans het familiehuis. Zijn er geene bloedverwanten, dan komt de oudste slaaf in zijns meesters bezittingen. De erfopvolging in het bestuur der *Krommen* (dorpen) heeft op dezelfde wijze plaats. Zusterskinderen, wier ouders overlijden, worden het volle eigendom van den oom of de tante van moederszijde, die hen ook geheel als hunne kinderen beschouwen en den naam van vader en moeder over hen aannemen. Ook de andere betrekkingen vervallen aan de erfgenamen van moederszijde. C. A. JEEKEL, *Onze bezittingen op de kust van Nieuw Guinea.* Amsterdam, 1869.

([1]) In enkele gedeelten van de Afdeeling Tanah Datar is het huwelijk tusschen personen uit dezelfde Soekoe wèl, doch uit dezelfde *Boewah peroet* (blz. 547) niet geoorloofd. Hetzelfde geldt voor Solok. In de afdeeling Agam komt het een enkele maal voor, doch men ziet het daar liever niet. Zie ook boven, blz. 547, Noot ([2]), en *Tijdschr. voor Neêrl.-Indië*, 1869, Dl. I, blz. 32.

([2]) Ook bij de bovengenoemde Negers is de moeder de stamhoudster. Zie hierover uitvoeriger G. A. WILKEN, *Iets over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de Volken van het Maleische ras. Indische Gids*, 1883, Dl. I, en diens *Handleiding voor de vergelijkende Volkenkunde* Vergelijk ook de boven op blz. 546 vermelde werken en *Bijdragen*, 1888, blz. 163.

([3]) Bij de Maleische bevolking van de Onder-afdeeling Baroes gebeurt het ook wel dat de vrouw, in afwijking van de Adat, bij den man gaat inwonen.

bij uitersten wil aan zijne kinderen vermaakt, wat wel dikwijls tot onaangenaamheden tusschen deze en de, volgens de Adat, wettige erfgenamen aanleiding geeft, doch gewoonlijk ten slotte wordt geëerbiedigd. Elders houdt men zich echter stipt aan de oude gewoonte en noch de gewelddadige pogingen der Padri's noch de raadgevingen van het Nederlandsche bestuur hebben daarin verandering kunnen brengen. (¹)

Ook eene erfelijke waardigheid, titels (gelar), enz. gaan bij de Maleiers niet van den vader op den zoon maar op een broeder of zusters-zoon (kamanakan kandoeng) over. In sommige streken, o. a. in de Afdeeling Natal, wijkt men daarvan soms af als een huwelijk bij *djoedjoer* (zie beneden, § 8) gesloten is.

In de Onder-afdeeling Singkil en de Simpang-streken, waar ook het huwelijk tusschen leden van dezelfde Marga (zie blz. 549) verboden is, gaan de goederen van den man over op den zoon of bij ontstentenis van dezen op den vader, den jongeren broeder of een anderen mannelijken nabestaande, welke laatsten dan echter slechts $^{2}/_{3}$ van de nalatenschap ontvangen, terwijl de rest aan de weduwe vervalt. Ontbreken de mannelijke bloedverwanten, dan treedt de Radja van het landschap als erfgenaam op. Evenals bij de Soekoe's blijft de vrouw na het huwelijk in hare eigene kampoeng wonen. Elders, b. v. in de Onder-afdeeling Baroes, houdt het Bataksche deel der bevolking zich mede, althans in sommige opzichten, streng aan de oude gebruiken vast. De vrouw wordt hier eenvoudig door den man gekocht en volgt hem als zijne wettige »bezitting", zijn »djolma" (mensch of slaaf) in zijne marga, waartoe zij nu verder, evenals de kinderen, wordt gerekend te behooren.

Grondbezit, lasten, heerendiensten.

Omtrent den aard van het grondbezit bij de Maleische bevolking in het Gouvernement van Soematra's Westkust heeft men langen tijd in onzekerheid verkeerd, totdat een op last van de Indische Regeering opzettelijk ingesteld onderzoek daarover het noodige licht verspreidde. In het algemeen kan over dit onderwerp het volgende worden medegedeeld.

Alle onbebouwde gronden zijn het communaal eigendom der *negeri*. Ieder wettig ingezetene kan die, op vele plaatsen met, hier en daar

(¹) Zie Noot (¹), blz. 556.

zelfs zonder medeweten van den Rapat-Panghoeloe (blz. 551) en zonder betaling ([1]) voor eigen rekening ontginnen. Men onderscheidt de hier bedoelde gronden echter in *rimba*, bosschen en wildernissen, die het verst van de plaats gelegen zijn; *beloekar*, grond, die eenmaal bebouwd was, doch waarop alle sporen van ontginning verdwenen zijn en *sasoq*, waarop de sporen van vroegere bebouwing nog duidelijk zichtbaar zijn. Over deze laatste soort gronden mag niet worden beschikt, zoolang nog door een ander bezitrecht daarop kan worden aangetoond.

Eenmaal als ontginner van een stuk woesten grond opgetreden, ten teeken waarvan men aan de uithoeken van zijn perceel steenen plaatst of eenig duurzaam gewas plant, is men daarvan individueel bezitter en gaat zulk een stuk grond dus tot iemands harta-pentjarian of harta-poesaka (blz. 556) behooren. Langs dezen weg ontstaan de *tanah-soekoe*, waarmede men langen tijd de *negeri-gronden* verward heeft.

Vreemdelingen (*orang dagang*), die zich in eene negeri gevestigd hebben en, wat ook eene vereischte is, bij eene *boewah-peroet* aangesloten zijn (blz. 547 Noot ([2])), in welk laatste geval zij *orang berganloeng* heeten, krijgen dezelfde rechten op de onbebouwde gronden als de eigenlijke ingezetenen.

Over het verkoopen van poesaka-gronden zie men boven blz. 556. Verkoop of volledige afstand van negeri-gronden aan andere negerieën is door de Adat verboden. Toch is dit een enkele maal voorgekomen. Voor het overige staat het iedereen vrij zijne gronden te verpanden, te verhuren of in vruchtgebruik te geven. Perceelen, waarvan geen eigenaar meer kan worden aangewezen, vervallen weder aan de negeri.

Vóór het optreden van het Nederlandsch bestuur vond men overal tusschen twee negeri's in een stuk neutrale grond, *tanah radja* geheeten, waarop geschillen verhandeld of uitgevochten (*prang batoe* of *prang adat;* blz. 554) werden. Sedert zijn deze echter als zoodanig vervallen en onder de negeri's verdeeld.

Het bezitrecht op gronden wordt eigenaardig onderscheiden in: *tanah tambilang besi* (door de ijzeren spade d. i. door ontginning verkregen gronden), *tanah tambilang emas* (door de gouden spade d. i. door aankoop verkregen gronden) en *tanah poesaka* of erfgronden.

([1]) Wel worden bij het doen van een verzoek om grond te mogen ontginnen door den aanvrager kleine geschenken (sirih, gebak, enz.) aangeboden, doch dit is niets anders dan een echt Indische beleefdheidsvorm, die overal wordt in acht genomen, waar minderen met hunne Hoofden in aanraking komen.

In enkele gedeelten van de Padangsche Benedenlanden komen bij de daar gevestigde Maleiers ten opzichte van het grondbezit enkele afwijkingen van het bovenstaande voor. In Priaman en Indrapoera is het o. a. gebruik geworden dat bij de aanvraag om vergunning tot ontginning *f* 2.50 aan de Hoofden betaald wordt.

Bij het Bataksche gedeelte der bevolking beschouwt men den Radja Panoesoenan (blz. 554) als Heer van den grond, die daarover ten behoeve van de wettige ingezetenen van het District beschikt. In sommige gevallen doen dit, namens hem, de Pamoesoeq's of Kampoenghoofden. Overigens heerschen hier omtrent het individueel en communeel bezit ongeveer dezelfde beginselen als bij de Maleiers. Voor den afstand van woeste gronden behoeft feitelijk niet te worden betaald. Alleen wil het gebruik, dat bij den eersten oogst een gedeelte aan het Koeria- of Kampoeng-hoofd wordt afgedragen. Men noemt dit *boenga-tanah* of landrente. 't Is eigenlijk een uitvloeisel van de zoogenaamde *Oeloe-tahoen*, een offer, dat men voor het welgelukken van den oogst aan de geesten brengt, als wier vertegenwoordigers de Hoofden worden aangemerkt. Vreemdelingen moeten de boenga tanah, welke gewoonlijk uit eene kip, $^1/_{20}$ pikoel rijst en $^3/_5$ pikoel padi bestaat, jaarlijks opbrengen.

Als belasting kan ook worden aangemerkt de verplichting der ingezetenen om de rijstvelden van hun Hoofd te helpen bearbeiden.

De Koerija- en Kampoeng-hoofden bezitten als zoodanig eene zekere uitgestrektheid gronds (*Saba* of *Oema na bolak*) tot hun onderhoud, die bij overlijden op den opvolger overgaat.

Ook in de Residentie Tapanoeli worden de gronden naar mate van hunne ligging, geschiktheid voor ontginning als anderszins met verschillende namen aangeduid. Zoo heeft men de *Roebaton* of *Tomboq*. zijnde zware bosschen, hooge gebergten en wildernissen; *Arangan*, naderbij gelegen en gemakkelijker te ontginnen bosschen en verlaten gronden; *Djalangan*, gras- en alang-alangvelden, waar ieder zijn vee mag weiden en voeder snijden; *Gasqas*, vroeger ontgonnen doch weder verlaten gronden, waarop echter nog vruchtboomen staan en door den eersten ontginner of zijne rechthebbenden nog bezitrecht kan worden uitgeoefend; *Pambajanan*, de bebouwde gronden en *Oeta* of *Perkoetahan*, de grond waarop zich de Kampoeng met de daarbij behoorende erven bevindt ([1]).

([1]) Zie over het grondbezit inzonderheid de meergemelde *Resumé's*. Verder: *Midden-Sumatra*, het werk van den heer VERKERK PISTORIUS, *Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, 1867, Dl. I, e. m. a.

Het Indisch-Gouvernement heeft echter omtrent de gronden, die geen particulier eigendom zijn, het volgende bepaald. Alle woeste gronden in de Gouvernementslanden op Soematra behooren, voor zooverre daarop door leden der inheemsche bevolking geene aan het ontginningsrecht ontleende of nog te ontleenen rechten worden uitgeoefend, tot het staatsdomein, en de beschikking daarover berust uitsluitend bij het Gouvernement (zie boven blz. 558 en volgg.) (¹). Het Gouvernement kan deze gronden aan Nederlanders, ingezetenen van Nederland of Nederlandsch-Indië en aan in Nederland of Nederlandsch-Indië gevestigde vennootschappen van koophandel in erfpacht uitgeven voor ten hoogste 75 jaren, in gewone gevallen tegen eene jaarlijksche erfpachtsom van *f* 1 per bouw (*bahoe*); in die erfpacht is echter niet begrepen de delfstoffen bevattende ondergrond, welks ontginning door of op concessie van het Gouvernement de erfpachter verplicht is te gedoogen volgens regelen bij algemeene verordening vast te stellen. (²) De Inlanders en met dezen gelijkgestelden, in dienst van den erfpachter op diens gronden gevestigd, zijn vrij van de diensten bedoeld bij art. 57 van het Regeerings-reglement, behalve die in het belang der openbare veiligheid en tot afwering van rampen van hooger hand; daarentegen betaalt de erfpachter voor iederen in zijn dienst op de voorschreven gronden wonenden Inlander of Vreemden Oosterling een hoofdgeld van *f* 2,50 per jaar. Tot ultimo 1893 waren op bovenstaande wijze ruim *zestien duizend* bouw in erfpacht afgestaan.

De belastingen in geld of geldswaarde, door de Maleiers aan hunne Hoofden of ten algemeenen nutte op te brengen, bestaan hoofdzakelijk in: de *padi zakât*, zijnde het $^1/_{10}$ gedeelte van den rijstoogst, van hetwelk $^1/_3$ komt aan de Hoofden, $^1/_3$ aan de priesters en $^1/_3$ aan de kampoeng of de negeri; — eene belasting op het aanplanten van tabak, die jaarlijks ten bedrage van 5 *koepangs* (ruim *f* 2) van elken planter wordt geheven; — eene vrijwillige gift van erfgenamen bij het aanvaarden eener erfenis; deze beide worden betaald aan de Soekoehoofden en blijven onder hunne administratie; zij strekken tot betaling van schulden der negeri en reisgeld aan Hoofden, die buiten de negeri diensten te verrichten hebben; zoodanige gelden worden *amé* (*amâs*) *nĕgĕri* (negeri geld) of *amâs bersama* (gemeenschappelijk geld) genoemd; — bij het slachten van vee, hetwelk slechts door bepaalde personen mag geschieden, eene belasting in vleesch, te

(¹) *Ind. Staatsblad* 1874, N°. 94*f*; id. 1886, N°. 223; 1888, N°. 152 en 1891, N°. 4.
(²) Ook daar waar de uitgifte van woeste gronden aan de Hoofden was overgelaten, werd vroeger de »ondergrond" dikwijls uitgesloten.

voldoen aan den opzichter van de *pasar*. Tot de verplichte of heerendiensten kunnen gerekend worden: het bouwen en onderhouden der *balei's*, *pasars* en moskeeën, en het bekostigen van de huwelijks- en lijkfeesten der Hoofden, dit laatste echter uitsluitend door hunne eigene Anaq-boewah (blz. 548).

In Mandaïling hebben de Hoofden recht op: *a*. de *boenga kajoe* of *b. pasir*, gewoonlijk $^1/_{10}$ aandeel van de boschproducten en ontginningen in hun gebied, ingezameld door lieden uit eene andere Kampoeng; *b*. de *oeloe tahoen* (blz. 560); *c*. de hulp der mannelijke bevolking bij de bewerking der *Saba-* of *aoema na bolak* (blz. 560); *d*. de hulp der bevolking bij den bouw van een woonhuis (*bagas na godang*) of van eene vergaderzaal (*Sopo na godang*); *e*. hulp in rijst, zout enz., bij het geven van groote hadatfeesten, en *f*. een aandeel in het binnen hun gebied geschoten wild of geslacht vee.

De heerendiensten (¹) ten behoeve van het Nederlandsch-Gouvernement bestaan hoofdzakelijk in het kosteloos aanleggen en onderhouden van wegen, bruggen en dergelijke openbare werken; het verrichten van diensten tot het afweren van rampen van hooger hand en in het belang van de openbare veiligheid; en in de verplichte koffieteelt. Te Padang kunnen de dienstplichtigen die diensten afkoopen tegen een equivalent van *f* 4 per jaar en per hoofd.

Middelen van bestaan; landbouw, nijverheid.

De landbouw is het voornaamste middel van bestaan van den *Maleier*, vooral in de Bovenlanden. Over het algemeen moet echter de wijze waarop hij gedreven en het gereedschap dat daarbij gebruikt wordt noch zeer gebrekkig worden genoemd en geldt als regel dat de vermeerdering van producten, die zoowel voor den handel als voor eigen gebruik vereischt wordt, niet door verbeteringen in de manier van werken maar door het ontginnen van meer terrein gezocht wordt. De traagheid der Maleiers (en Bataks) in dit opzicht, maar bovenal hunne hardnekkige gehechtheid aan oude gebruiken staan alle verbeteringen in den weg; en eene aanhoudende zorg van het Europeesch bestuur is een volstrekt vereischte om op den duur tot voldoende resultaten te geraken. Dit is zelfs het geval met de rijstcultuur, den hoofdtak des landbouws; hoewel deze geheel vrij is, staat zij toch onder het toezicht der Nederlandsche ambtenaren, daar de bevolking anders uit zorgeloosheid of traagheid dikwijls het

(¹) Geregeld bij *Staatsblad* 1877, N°. 248.

geschiktste jaargetijde tot de aanplanting laat voorbijgaan. In den laatsten tijd valt er echter op dit gebied eenige vooruitgang waar te nemen.

De rijst wordt hoofdzakelijk op sawahs, minder op ladangs, geteeld en komt in vijf of zes maanden tot rijpheid. Alleen het ploegen of omspitten van den grond geschiedt door mannen; de overige arbeid van zaaien, verplanten, wieden en oogsten wordt hier en daar bijna uitsluitend door de vrouwen verricht. Na afloop van den oogst dienen de velden tot aan het volgende seizoen als weiden voor het vee, dat de spoedig in overvloed opschietende grashalmen afgraast; zijne mest en de asch der stoppels, die op het veld verbrand worden, zijn de eenige bemesting van den grond. Behalve het binnenlandsch gebruik wordt eene zeer aanzienlijke hoeveelheid rijst naar buiten dit Gouvernement gelegene plaatsen, vooral naar het oostelijke gedeelte van Soematra, uitgevoerd. De Soematrasche rijst is voedzamer en beter van smaak dan die van Java, doch kan niet lang bewaard blijven en is dus voor verre verzending ongeschikt.

In de Afdeeling Mandaïling en Angkola wordt geene ploeg gebruikt, maar omwoelt men daar den grond door er eene kudde karbauwen op rond te drijven, of men laat den bodem eenvoudig onbewerkt en vergenoegt men zich met het neerslaan van het onkruid, door middel van de *tadjak*, een soort van schoffel. In deze Residentie heeft men geheele streken waar de rijst uitsluitend op ladangs wordt verbouwd.

Op de hoog gelegene niet voor kunstmatige bewatering geschikte velden worden *djagoeng*, aardvruchten en groenten, waaronder ook Europeesche, gekweekt.

De koffiecultuur is bijna overal verplicht en staat geheel onder toezicht en bestuur van de Ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur, de door ons aangestelde Hoofden en eenige mindere beambten (mantri's). De koffie moet rechtstreeks, gepeld en gedroogd, door de planters geleverd worden tegen *f* 15 de *pikoel*. (¹) Voor deze cultuur worden bij voorkeur gronden gekozen, die tusschen de 1000 en 4000 vt. boven de zee gelegen zijn; de aanplanting geschiedt vooral op boschgronden (boschkoffie) of in kleine tuinen nabij de kampoengs

---

(¹) Zie blz. 167 en *Staatsblad* 1878, N°. 309, 1879, N°. 18, 1883, N°. 143, 1889, N°. 189 en 1893, N°. 218. — De door ons aangestelde Hoofden ontvangen, als belooning voor hunne medewerking in de leiding en uitbreiding der koffiecultuur, van elken pikoel koffie, die aan het Gouvernement geleverd wordt, een halven gulden, te verdeelen tusschen den Panghoeloe Laras, den Panghoeloe Kapala en den Panghoeloe Soekoe. In Tapanoeli worden daarvoor *f* 0.80 per pikoel onder het Koeria-, Kampoeng- en Ripè-hoofd, respect. 20, 20 en 40 cts., verdeeld. (Zie blz. 553.)

(kampoengkoffie; zie blz. 99); groote regelmatig aangelegde tuinen, gelijk op Java, vindt men hoofdzakelijk in de Afdeeling Mandaïling en Angkola.

Tabak wordt in de Padangsche Bovenlanden, vooral in de Afdeeling Tanah Datar, op 1000 à 2000 vt hooge gronden geteeld, doch alleen voor binnenlandsch gebruik; hij is van mindere hoedanigheid dan de Javasche. De productie is ook op verre na niet voldoende voor de behoefte, waarom jaarlijks belangrijke hoeveelheden van Java en van Soematra's Oostkust worden aangevoerd.

Gambir wordt in de Padangsche Bovenlanden, vooral in De L Kota's aangekweekt, hoofdzakelijk om het door koking verdikte sap uit de bladeren bij de sirih te gebruiken. Het product wordt overigens opgekocht door Chineezen, die het uitvoeren.

Suikerriet wordt insgelijks in de hoogere streken der Padangsche Bovenlanden geteeld en daarvan ook suiker bereid, vooral op de hellingen van de Singgalang en Merapi door de Larassen VI Kota en Soengej-poear. Het riet wordt tusschen verticale houten cylinders uitgeperst en het sap in opene pannen gekookt, waarna de suiker in den vorm van ronde koekjes wordt ter markt gebracht. (¹) In Tapanoeli wordt bij voorkeur van het sap door inkoking stroop gemaakt.

De Kassia of wilde kaneel, die vooral in de bovenlanden menigvuldig in het wild voorkomt, wordt ook in de Afdeeling Tanah Datar in geregelde plantsoenen in de nabijheid der negeri's aangekweekt en naar Padang in den handel gebracht; het product is echter van te geringe hoedanigheid om belangrijke voordeelen te kunnen afwerpen.

De pepercultuur is nog van zeer weinig beteekenis en wordt te Baroes en in de Afdeeling Païnan der Residentie Padangsche Benedenlanden gedreven. In enkele streken begint de cultuur echter toe te nemen.

De teelt van kokosboomen wordt in de benedenlanden ter bereiding van klapperolie op groote schaal gedreven.

De teelt van muskaatnoten heeft vooral plaats in de Afdeelingen Padang en Priaman en hier en daar in de Padangsche Bovenlanden; zij breidt zich meer en meer uit.

Ook van de indigocultuur wordt meer en meer werk gemaakt; het zijn vooral de Chineezen, die zich toeleggen op de bereiding van indigo, die tot het blauwverven van lijnwaad wordt aangewend. Voor de Europeesche markt wordt geen indigo bereid.

(¹) Zie hierover ook BICKMORE, *Reizen* enz., Dl. II, blz. 198.

Kina begint thans ook in de Padangsche Bovenlanden en Tapanoeli te worden aangekweekt; zij slaagt beter in het eerste dan in het laatste gewest. Noch de Hoofden noch de bevolking toonen echter veel belangstelling in deze cultuur. (1)

De veeteelt gaat belangrijk vooruit. In de Padangsche Bovenlanden worden o. a. te Pajakoemboeh, Fort Van der Capellen, Koemanis, Matoer en Fort De Kock geregeld niet onbeduidende veemarkten gehouden. In laatstgenoemde plaats bestaat eene wedloopsocieteit, welke zich onder meer de veredeling van het paardenras ten doel stelt. In 1890 ontving zij van de Regeering eene subsidie van *f* 2000.

Een deel der bevolking vindt een niet onbelangrijk middel van bestaan in de inzameling van goud, dat door hen gemiddeld tegen *f* 55 of *f* 60 de *taïl* (2) verkocht wordt. Deze inzameling geschiedt of door regelmatige ontginning van goudmijnen, of door wassching van goudhoudende aarde. De wijze van bewerking der mijnen, die geheel door en voor rekening van Inlanders plaats heeft, is, evenals hunne werktuigen, zeer gebrekkig; zoodat de opbrengst verre blijft beneden hetgeen zij zoude kunnen zijn, indien zulks door of onder leiding van deskundigen geschiedde. De goudgronden zijn, althans wat het vruchtgebruik betreft, meestal eigendom van particulieren (3), die ze echter zelden zelven bewerken maar gewoonlijk daaromtrent met anderen overeenkomsten aangaan; in dier voege, dat de eigenaar hen van voedsel en werktuigen voorziet en van het gevonden goud een gelijk aandeel verkrijgt als ieder arbeider; of wel, dat de arbeiders geheel in hunne eigene behoeften voorzien, en dan van elke *taïl* goud vijf *koepang* ontvangen. De goudrijkste streken, of die althans als zoodanig bekend staan, zijn vooral: in de Padangsche Bovenlanden de Afdeelingen Tanah Datar en De XIII en IX Kota's (4); in de Residentie Padangsche Benedenlanden het Landschap Raoe (5); in de Residentie Tapanoeli, de Afdeeling Mandaïling en de meer noordwaarts gelegene bergstreken.

---

(1) Op de boven (blz. 561) vermelde erfpachtslanden wordt hoofdzakelijk *koffie*, *padi* en *tabak* verbouwd.

(2) Te Padang is de *tahil* of *taïl* goud = 39,225 grammen (wichtjes); de *paoeh* (*pahoe*) = 1/4 *taïl*; de *mâs* = 1/16 *taïl*; de *koepang* of *soekoe* = 1/64 *taïl*; de *koendi* = 1/304 *taïl*.

(3) In het landschap De XX Kota's, Afdeeling Tanah Datar, zijn de goudgronden algemeen eigendom; elk inwoner van een dorp, binnen welks jurisdictie zoodanige gronden liggen, mag daar ten zijnen voordeele goud zoeken.

(4) Volgens de opgaven der Inlanders wordt in de Afdeeling De XIII en IX Kota's jaarlijks gemiddeld 576 *taïl* goud gewonnen, tot een bedrag van *f* 34560, wat echter zeer overdreven moet worden genoemd.

(5) De mijnen van Salidah (blz. 509) zijn door de O. I. Compagnie langen tijd doch altijd met schade bewerkt.

Van het verkrijgen van zilver, tin en lood, dat in dezelfde gewesten voorkomt, wordt weinig meer werk gemaakt dan voor zooverre de bevolking die producten tot eigen gebruik noodig heeft.

Door de inzameling van natuurlijke voortbrengselen als: harsen, gommen, was, ivoor, vogelnestjes, zwavel, enz. in de wouden en op de bergen, die als algemeen eigendom worden beschouwd, voorzien velen in hunne behoeften.

In de bewerking der metalen zijn de Maleiers goed bedreven. Als goud- en zilversmeden munten zij vooral uit in draadwerk. Van het ijzer, dat zij goed weten te harden, vervaardigen zij hunne geweren, zwaarden, krissen, kléwangs (roedoe), messen (lading), kleine dolken (badiq), grasmessen (sabit) en andere wapenen en werktuigen; ook gieten zij kogels, veelal van tin, en maken buskruit. In het vervaardigen van lijnwaden van allerlei kleuren, dikwijls met goud- of zilverdraad doorweven, zijn vele Maleische vrouwen zeer ervaren. (1) De verfstoffen bereiden zij uit onderscheidene planten en boomen, die vroeger vermeld zijn; zoo ook reukwerken, hoofdzakelijk tot eigen gebruik. Grof aardewerk wordt hier en daar vervaardigd doch meest van buiten ingevoerd.

De bevolking der kustlanden vindt grootendeels haar bestaan in handel, zeevaart en visscherij.

§ 7. Godsdienst, zedelijke en wetenschappelijke toestand des volks.

Godsdienst.

Evenmin als van den tijd wanneer of de wijze hoe de Maleiers op Soematra zijn gekomen, is ook iets bekend van hunnen oorspronkelijken godsdienst, die echter waarschijnlijk in een zeer grof Polynesisch heidendom (blz. 114) zal hebben bestaan, waarvan zich hier en daar nog vele sporen vertoonen. Maar zeker is het, dat in lateren tijd het Boeddhisme op Soematra heeft geheerscht en een groot deel van dit eiland, evenals Java, gedurende een vrij ruim tijdvak is onderworpen geweest aan den overheerschenden invloed van kolonisten uit Voor-Indië, die tot de beschaving van het volk

(1) In de Residentie Tapanoeli wordt het weven bijna in 't geheel niet beoefend, gelijk hier ook de aanplant van katoen uiterst gering is. De enkele goede goud- en ijzersmeden zijn hier meest Atjehers of Maleiers. In sommige streken worden goede pottebakkers aangetroffen.

grootelijks hebben medegewerkt. Zoo al niet de taal der Maleiers en sommige plaatsnamen allen twijfel daaromtrent wegnamen, zouden de gevonden overblijfselen dit voldoende bewijzen. RAFFLES vond onderscheidene geschondene Hindoesche beelden en inscriptiën in Atjeh en de Padangsche Bovenlanden; in de Maleische staatjes Déli en Batoe Bara, en in de Batak-landen bij Pertibi aan de B. Panèh worden overblijfselen van Hindoetempels aangetroffen in denzelfden stijl als die van Mådjåpahit op Java (blz. 519, 524, 525 enz.); in de rijken Indragiri en Kwantan Hindoesche graven en andere monumenten, enz. ([1]). Deze overblijfselen, welke dus over het grootste noordelijke gedeelte van Soematra verspreid liggen, zijn echter op verre na niet zoo menigvuldig en kolosaal als die op Java; hetgeen waarschijnlijk is toe te schrijven aan de mindere getalsterkte der Hindoekolonisten en den korteren duur hunner heerschappij; terwijl wellicht ook in lateren tijd de godsdienstijver der Padri's menig monument der oude afgoderij heeft doen verdwijnen. Omtrent den aanvang der Hindoeperiode op Soematra is niets met zekerheid te zeggen; wij meenen dien echter veel later te mogen stellen dan het begin der Hindoekolonisatie op Java (blz. 406), en wel (daar de gevondene overblijfselen tot den Boeddhadienst schijnen te behooren) eenigen tijd na de komst der Boeddhisten op laatstgenoemd eiland (blz. 331 en 406). Later hebben ook de Hindoe-Javanen eenen belangrijken invloed op Midden-Soematra uitgeoefend; en uit deze periode dagteekenen de op blz. 519 enz. vermelde inscripties in oud-Javaansch schrift, die uit het midden der 14de eeuw van onze tijdrekening afkomstig zijn en betrekking hebben op de regeering van den Minangkabauschen Vorst ADITYAWARMAN ([2]). Ook de steenen gebouwtjes, zoogenaamde *biaras*, die hier en daar in de Afdeeling

---

([1]) Zie ook: ANDERSON, *Mission to the east coast of Sumatra* in 1823, p. 293, 395, 397; *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXII en XXXV en de *Handleiding* van Dr. WILKEN, blz. 539.

([2]) Volgens LASSEN (*Geschiedenis van den Indischen Archipel*, vertaald door Dr. A. W. DE KLERCK) bezat deze Vorst, die bij hem Adityadharma of Adityadharman heet, ook een rijk op Java, waarvan Djinalajapoera de hoofdstad was, en droeg zijne hoofdstad op Soematra den naam van Soeratalapattana. Overigens kent ook LASSEN, in navolging van Dr. FRIEDERICH (*Verh. van het Bat. Genootschap*, Dl. XXVI), aan deze inscripties een veel te hoogen ouderdom toe en brengt ze tot het midden der 7de eeuw. Laatstgenoemde schijnt echter zelf de juistheid van die opvatting betwijfeld te hebben; althans in het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Jaarg. I, Dl. II, blz. 447, spreekt hij van in het gebied van Minangkabau gevondene inscripties die 700 jaren oud kunnen zijn. Eerst later heeft Prof. KERN overtuigend aangetoond, dat zij tot den in den tekst vermelden tijd behooren. *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Derde Volgreeks, Dl. VII, blz. 289.

Padang-Lawas aan de B. Panèh gevonden worden, schijnen van Hindoeschen oorsprong te zijn.

De invoering van den Islam, die den ondergang van het Hindoeïsme ten gevolge had, begon volgens de Maleische kronieken en geschiedverhalen, die hier onze eenige gidsen zijn, omstreeks het begin der 13de eeuw in Atjeh door zekeren Arabischen priester Sjeik Ismail. Deze wist den toenmaligen Radja van Pasei tot zijne leer te bekeeren, zoodat deze als de eerste Mohamedaansche Vorst op Soematra moet worden beschouwd. [1] Van Pasei uit verspreidde zich de nieuwe leer over Pedir, het tegenwoordige Groot-Atjeh met de overige Noordkuststaten des eilands en zoo verder zuidwaarts. Tegen het einde der 14de of begin der 15de eeuw had zij zich ook van de Padangsche Bovenlanden meester gemaakt, waar nu alom het Hindoeïsme moest plaats maken voor den Islam, die tot heden de godsdienst der geheele Maleische bevolking is. Moge hij echter al aanvankelijk met geestdrift en ter goeder trouw zijn omhelsd, de ijver verflauwde weldra en de voorschriften van den Koran omtrent godsdienst en zedelijkheid werden hoe langer zoo meer veronachtzaamd, zoodat in de 18de eeuw beide in zeer diep verval waren. Het was dan wel eene alleszins noodige en nuttige zaak, die in 1803 door de drie Hadji's Miskin, Soemanik en Piabang werd ondernomen, den Islam op Soematra volgens de strenge Wahabitische leerstellingen te zuiveren, het gebruik van opium, sterke dranken, sirih en tabak tegen te gaan, hanengevechten en dobbelspellen te verbieden en de bepalingen van de Soekoe-instellingen omtrent de huwelijken, het erfrecht en andere onderwerpen af te schaffen of te wijzigen. Ongelukkig gingen zij bij de uitvoering hunner goede, en zoo het schijnt oorspronkelijk zuivere, bedoelingen niet met de noodige voorzichtigheid en gematigdheid te werk; waardoor zij zich weldra een hevigen tegenstand berokkenden en aanleiding gaven tot eenen godsdienstoorlog, die dertig jaren lang in het hart van Soematra woedde, en door de onvermijdelijk geworden tusschenkomst der Nederlandsche wapenen met den ondergang der Padri's, welken naam de sekte der hervormers had aangenomen, eindigde (blz. 58). Hoewel nu het doel dier hervormers in zijnen ganschen omvang geheel gemist werd, de Soekoe-instellingen gehandhaafd en hanengevechten [2], dobbelpartijen en amfioenschuiven, ofschoon hier en daar zeer getemperd, in zwang bleven, had de beweging toch dit nuttig gevolg dat bij

---

[1] Zie de *Bijdragen* 1888, blz. 386.

[2] Evenals op Java heeft het Gouvernement ook hier het houden van hanengevechten verboden. *Ind. Staatsblad* 1872, N°. 111.

de bevolking in het algemeen de vroeger geheel verwaarloosde godsdienst weder meer op den voorgrond trad, talrijke moskeeën werden gesticht en eene menigte priesters zorgt voor de onderhouding althans van de uiterlijke plechtigheden van den Mohamedaanschen eeredienst. Het gros der bevolking stelt zich evenwel daarmede tevreden zonder tot het wezen der zaak door te dringen; en vandaar dat de meesten het geloof aan eene menigte goede en booze geesten en allerlei bijgeloovige gebruiken met hun Islamisme bestaanbaar achten en ook niet bezield schijnen met dien haat tegen de ongeloovigen, welke den zuiveren Mohamedanen eigen is. Het ontbreekt echter ook hier niet aan personen, die voor den Islam ijveren en door het oprichten van geheime broederschappen het godsdienstig fanatisme opwekken en gaande houden. Ook neemt het aantal Hadji's toe.

De bevolking der Afdeeling Mandaïling en Angkola belijdt tegenwoordig eveneens den Islam. Het spreekt echter vanzelf dat onder haar, meer dan elders, nog veel van het oude heidendom is overgebleven.

In de laatste jaren is door de Zendelingen van het Rijnsche Zending-genootschap onder de Bataksche bevolking van het Gouvernement ijverig gearbeid, tengevolge waarvan tal van Inlanders het Christendom hebben aangenomen.

Volksonderwijs.

Het onderwijs, dat door de Priesters in de *soerau's* (kapellen) aan de kinderen gegeven wordt, verschilt niet van dat in de Langgars op Java (blz. 449) en draagt dus weinig vrucht, behalve dat hier met het lezen van den Koran in enkele gevallen ook het leeren lezen en schrijven van het Arabisch-Maleisch letterschrift gepaard gaat. Inrichtingen van soortgelijken aard als de Javasche Pesantrèns bestaan hier en daar, hoewel minder groot (zie blz 450). De leerlingen heeten *garim* en *moerid*. Van elders afkomstige discipelen worden ook wel *fakir* genoemd, terwijl men iemand, die tot de *Paqihi* is gevorderd met *paqih* (*fakih*) betitelt. [1]

Het Gouvernement tracht ook hier, evenals op Java, langzamerhand in de behoefte aan onderwijs voor den Inlander te voorzien. Op

(1) Zie over de Soerau's enz. in de Padangsche Bovenlanden *Indische Gids* 1888, blz. 318, *Midden-Sumatra* en *Bijdragen* 1883. Tot het jaar 1872 bestond te *Siloeng-koeng* (blz. 529) eene wijd en zijd beroemde school, welke echter na den dood van den geleerden TOEANKOE SJÈCH MOHAMED SALÈH langzamerhand in verval is geraakt.

verschillende plaatsen zijn van tijd tot tijd reeds 50 scholen opgericht ([1]). In deze scholen worden dezelfde vakken onderwezen als in die op Java, naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd. Voorts is in 1856 bij Boekit Tinggi (Fort de Cock) eene kweekschool voor Inlandsche onderwijzers opgericht, aanvankelijk voor vijftien kweekelingen, welk getal later op vijftig is gebracht, die elk eene tegemoetkoming van *f* 12 en voor de meest gevorderden *f* 15 's maands genieten; in 1879 eene dergelijke te Padang Sidempoean in de Residentie Tapanoeli, voor vijf en dertig kweekelingen, welke laatste inrichting echter in 1893 weer is opgeheven ([2]). Deze maatregelen zijn echter nog te kort in werking om reeds belangrijke vruchten te dragen, hoewel de vorderingen der leeringen over het algemeen vrij bevredigend te noemen en er van de leerlingen der kweekscholen reeds verscheidene als Onderwijzers geplaatst zijn.

Naast de Gouvernements-scholen telt het Gouvernement nog zes particuliere- en acht en zeventig Zendingsscholen.

Gevolgen van het bovenstaande op den toestand des volks.

Dat onder zulke omstandigheden zedelijkheid, althans volgens onze begrippen, en wetenschappelijke kennis op lagen trap moeten staan, spreekt wel vanzelf. Ten gevolge der gebruiken omtrent het huwelijk is dit bij de Maleiers hoogstens een instelling, welke dient tot voortplanting der bevolking, maar geenszins een band, die gezinnen aan elkander hecht. De mannen blijven altijd vreemdeling in de woning hunner vrouw en oefenen geen gezag over de kinderen uit. Voor hunne toekomst behoeven zij niet te zorgen, zoodat van die zijde alle aandrang ontbreekt om de bezittingen te vermeerderen. Voegt men hierbij dat zij, gelijk wij vroeger zagen, van nature vijanden zijn van inspannenden arbeid, dan kan het geen verwondering baren, dat zij hunnen tijd liefst in ledigheid of bij het spel doorbrengen. Ook de opium richt hare verwoestingen in de Maleische maatschappij aan.

Van beoefening van eenigen tak van wetenschap of kunst, die meer dan werktuiglijke handenarbeid is, kan verder wel geen sprake zijn bij het volk in het algemeen, van hetwelk slechts betrekkelijk weinigen

---

([1]) De plaatsen, waar deze scholen gevestigd zijn, vindt men opgegeven in den *Regeerings-almanak* voor 1894.

([2]) Deze kweekschool is gesticht ter vervanging van die te Tanah Batoe, welke in 1865 was opgericht doch in 1874 weder opgeheven. Aan deze school, die bepaaldelijk met het oog op de Bataksche gewesten was ingericht, werd behalve het Maleisch ook het Bataksch door Inlandsche leeraars onderwezen.

hunne eigene taal kunnen lezen of schrijven. Van Geschiedenis kennen zij alleen bij overlevering de fabelachtige verhalen van de lotgevallen hunner natie; Aardrijkskunde is hun geheel vreemd, behalve den zeevaarders, die door ondervinding eenige kennis van den Archipel hebben opgedaan en eene zeer voldoende practische zeevaartkunde bezitten; hunne Geneeskunde, waarbij, evenals elders in den Archipel, het bijgeloof een groote rol speelt, bestaat in het uit- en inwendig toedienen van enkele kruiden, welke de ervaring hun als heilzaam heeft doen kennen; de Muziek staat beneden die der Javanen; natuur- en wiskundige wetenschappen zijn hun onbekend. Over de literatuur der Maleiers, welke in den regel slechts aan de Priesters en sommige Hoofden bekend is, zie men blz. 576.

§ 8. Plechtige gebruiken, feesten, vermaken.

Geboorte, huwelijk en overlijden.

Bij de geboorte van een kind hebben geene bijzondere plechtigheden plaats. In Mandaïling draagt eene jonggeboren dochter den algemeenen naam van Si Taring (stookplaats) en een pasgeboren zoon dien van Si Dalian of Si Batoe (steen). Eerst later worden deze door eenen bijzonderen naam vervangen. Bij de Maleiers is het algemeen de gewoonte, dat de vader het kind een willekeurigen naam geeft, den zoogenaamden *nama ketjil* (kindernaam), die men in enkele streken ook als volwassene behoudt, doch elders later voor eenen anderen verwisselt. De besnijdenis geschiedt tusschen het 7de en 12de jaar door den Priester (bij meisjes door eene vrouw), die daarvoor eene kleine belooning in geld ontvangt benevens eenige geschenken in eetwaren bestaande. Het afvijlen en zwart maken der tanden (dat in sommige streken van het Gouvernement vooral bij mannen in onbruik schijnt te geraken) geschiedt later en wordt als een teeken van huwbaarheid beschouwd. Het doorboren van de ooren der meisjes, waarin gewoonlijk ringen doch op sommige plaatsen ook grootere voorwerpen gedragen worden, heeft plaats als zij nog klein zijn.

Het huwelijk wordt bij de Maleiers gewoonlijk omstreeks hun 15de of 16de jaar voltrokken; veelal wordt daarbij de keuze der jongelieden niet geraadpleegd en zijn deze soms reeds sedert jaren door hunne ouders verloofd. Volgens de Adat wordt de jongeling door het meisje, volgens de Mohamedaansche wet het meisje door den jongeling ten huwelijk gevraagd. Dat aanzoek geschiedt door de

ouders of andere naastbestaanden, op sommige plaatsen ook door tusschenkomst van de Soekoehoofden, onder toezending van eenig geld en geschenken, soms enkel een gouden ringetje; in beide gevallen moet de jongeling, wanneer het voorstel aangenomen wordt, eene *tanda gadang* (borgstelling) geven, die gewoonlijk in zijne kris, een gouden- of zilveren armband of iets dergelijks (tanda) bestaat, welke tanda hij verliest zoo hij zijn woord niet gestand doet. (¹) De voltrekking van het huwelijk, waaraan feesten, optochten (beraraq), bezoeken bij de Orang-beradat, enz., voorafgaan, geschiedt in de woning der bruid door den Priester, of in diens tegenwoordigheid door den *Wali* van het meisje, die daarvoor een *oewang kawin* (trouwgeld), vroeger van 12 tot 24 duiten, ontvangt, en wordt besloten met een feest (*bimbang*), waarvan een gastmaal (*makan-makan*) de hoofdzaak is. (²)

Veelwijverij is, gelijk bij alle Mohamedanen, geoorloofd; evenwel

---

(¹) In de Afdeeling Mandaïling en Angkola wordt voor de vrouw gewoonlijk een koopprijs (*toehor boli* of *djoedjoeran*) betaald, waarvan het maximum in 1856 door tusschenkomst van het Gouvernement op *f* 30 is bepaald; tevens werd vastgesteld dat alle gehuwde mannen gedurende het eerste jaar van hun huwelijk van alle heerendiensten, lasten en opbrengsten zullen zijn vrijgesteld, maar de ongehuwden daarentegen in de heeren- en cultuurdiensten moeten deelen. Bij aanzienlijken is bedoelde koopprijs echter, ondanks de daaromtrent bestaande bepaling, dikwijls zoo hoog en vereischen de plechtigheden bij het huwelijk zulke groote uitgaven, dat velen, met goedvinden van de wederzijdsche ouders, hunne bruid eenvoudig *schaken* (Mal. *melarikan perampoewan;* Bat. *mengalakoeb*), om zoodoende noodelooze onkosten te besparen. Ook schaking tegen den zin der ouders komt nu en dan voor. Bij echtscheiding op verzoek der vrouw moet door hare familie de koopprijs worden terugbetaald. Dit zal wel eene der redenen zijn waarom deze gevallen meer onder de geringen dan onder den adel voorkomen.

(²) In het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVI, blz. 206 komt eene uitvoerige beschrijving voor van de wijze, waarop in de Onder-afdeeling Oud-Agam de huwelijken worden gesloten. Men onderscheidt daar o. a. drieërlei soort van huwelijken, namelijk: *Kawin kètè* (het kleine huwelijk) of *Tangga nan di bawah* (de laagste afdeeling), het huwelijk van den kleinen man, dat op de eenvoudigste wijze voltrokken en waarbij slechts eene kip geslacht wordt; *Kawin tangga nan patangahan* (het huwelijk van de middelste afdeeling), het huwelijk van den gegoeden burger, dat met meer vertoon gesloten en waarbij eene koe geslacht wordt, en het *Kawin djo ara* (huwelijk met staatsie), het huwelijk van aanzienlijken, dat met veel onkosten gepaard gaat, waarbij de Panghoeloe's worden geraadpleegd, een buffel geslacht en, zoolang het feest duurt, de *agoeng* (*gong*, bekken) geslagen wordt. Wanneer de jongelieden van gelijken stand zijn, kan het aanzoek zoowel van de zijde van den man als van de vrouw geschieden; doch bij verschil in stand wordt de aanzienlijkste door de andere partij tot de verbintenis uitgenoodigd. Zie ook over dit onderwerp *Midden-Sumatra*.

Bij de Bataksche bevolking kent men o. a. ook het huwelijk bij *manjompo*, waarbij het meisje ongevraagd bij den man kan komen om van hem een huwelijk te eischen op grond van vroeger door hem gedane belofte en tot redding van hare maagdelijke eer.

wordt van dit recht slechts zelden, en dan alleen door aanzienlijken, gebruik gemaakt.

De man kan ten allen tijde zonder opgave van redenen zijne vrouw weder verlaten; maar indien de vrouw echtscheiding verlangt, moet zij daarvoor geldige oorzaken opgeven. Aan den Priester wordt hiervoor niets betaald. Eene vrouw mag niet binnen de honderd dagen na de scheiding een nieuw huwelijk aangaan, en in geval van zwangerschap eerst na hare bevalling, in welken tusschentijd de man het recht heeft haar weder tot zich te nemen. Laat hij echter dezen tijd (iddah) voorbijgaan dan is, volgens de mededeelingen van den heer VAN HASSELT, een tusschenhuwelijk (blz. 461) noodig. Een man, die minder dan vier vrouwen heeft, kan na de scheiding terstond een nieuw huwelijk aangaan; doch indien hij er vier had, en van eene scheidt, moet hij insgelijks honderd dagen wachten alvorens te hertrouwen, omdat vóór dien tijd het huwelijk niet als geheel ontbonden wordt beschouwd en hij dan vijf vrouwen zoude hebben, hetgeen de Koran verbiedt. Deze wachttijd is echter niet noodig als hij bij het scheiden van zijne vierde vrouw de *talaq tiga* in plaats van de *saraq* (gewone scheiding) uitspreekt (blz. 460).

Bij overlijden wordt het lijk, na gewasschen te zijn, in wit katoen (dat gescheurd doch niet genaaid wordt) gewikkeld en binnen 24 uren zonder kist begraven; bij welke gelegenheid door den Priester eenige gebeden worden gedaan, waarvoor hij eene geringe belooning (*oewang mati*, dood-geld) ontvangt. Het lijk wordt in den ongeveer twee meter diepen kuil zoo gelegd, dat het gelaat naar het westen (Mekka) gekeerd is. Na afloop van de begrafenis geeft de familie eenen maaltijd; hetzelfde geschiedt ook den derden (*sedekah meniga-hari*), zevenden (*sedekah menoedjoeh hari*), veertigsten (*sedekah mengampat poeloeh hari*) en honderdsten dag (*sedekah meratoes-hari*) na het overlijden. Het spreekt vanzelf, dat ook hier plaatselijke gebruiken en de mate van gegoedheid van den overledene invloed uitoefenen op den aard en omvang der plechtigheden.

Feesten.

Algemeene feesten, waaraan de bevolking van een geheel gewest deel neemt, schijnen niet te bestaan behalve op enkele plaatsen bij het begin van den arbeid op de rijstvelden.

In elke negeri wordt jaarlijks na den afloop van den rijstoogst een feest gehouden, dat den naam draagt van *Selamat soedah potong padi* (feest van het padi-snijden) en bestaat in eenen maaltijd in het open veld, waartoe elk zijne eigene rijst en verdere eetwaren mede-

brengt en zijn aandeel betaalt in den daarvoor geslachten buffel. In sommige streken worden, nadat de padi gesneden is, zoowel de familieleden als de vrienden en kennissen op het veld bijeengeroepen om de korrels van de aren te trappen (*mengiriq*).

Bij het optreden van een nieuwen Panghoeloe-andiko (mendirikan Panghoeloe) ([1]) wordt door dezen aan de leden zijner boewah peroet een feest gegeven; zoo ook door een vreemdeling, die als lid in eene Soekoe wordt opgenomen (blz. 547). Gewoonlijk wordt bij zulk eene gelegenheid een karbau geslacht.

Overigens bepalen de feesten zich hoofdzakelijk tot afzonderlijke familiën bij het eindigen der vastenmaand, bij gelegenheid van huwelijken of dergelijke. Ook begrafenissen geven, zoowel bij de Maleische als Bataksche bevolking, tot allerlei, niet zelden, kostbare feesten aanleiding. In de Afdeeling Mandaïling en Angkola en waarschijnlijk ook elders bestaat, evenals op Java, het gebruik om na den afloop van de vastenmaand wederzijdsche bezoeken af te leggen (mandjalang), terwijl de Hoofden eenige dagen later hunne opwachting bij den besturenden Ambtenaar komen maken.

Hoewel bij al deze feesten de maaltijd hoofdzaak is, gaan zij ook somtijds gepaard met muziek en dans en het voordragen van voor de vuist vervaardigde liedjes (*Pantoen*) ([2]), welke door twee personen, veelal een jongeling en een meisje, beurtelings worden opgezongen. Zoodanige feesten zijn bijna de eenige gelegenheid, waarbij jongelieden van verschillende sekse met elkander in aanraking komen, en hebben dan ook veelal huwelijken ten gevolge.

Spelen en vermaken.

Het dansen (*menari*) bij de Maleiers geschiedt niet, gelijk op Java, door danseressen van beroep, maar allen zoowel mannen als vrouwen nemen daaraan deel. Ook de dans zelf is geheel anders; hij wordt gewoonlijk paarsgewijze door twee of meer personen op de maat der muziek uitgevoerd, en komt eenigszins meer met de Europeesche wijze van dansen overeen. De bewegingen zijn langzaam en doorgaans meer kunstmatig dan bevallig. Ook de spiegelgevechten, die bij feestelijke gelegenheden zeer gezocht zijn, worden al dansende gehouden. Overigens heeft men verschillende soorten van dansen, die elk door eenen afzonderlijken naam worden aangeduid.

([1]) Zie blz. 551. Vergelijk over deze Hoofden ook nog *Indische Tolk*, 1891, N°. 97.

([2]) Zie de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 6de uitgave, blz. 303 en *Midden-Sumatra*.

Het Bataksche dansen (*menortor*) is voor den Europeaan nog minder aantrekkelijk dan het bovenomschreven menari. De mannen houden daarbij de armen ver van het lichaam, dat zij in verschillende bochten wringen. Beide seksen volgen met hunne vingers de maat der dansmuziek, uit trommen en koperen bekkens bestaande, en schuiven met de voeten langzaam heen en weder door beurtelings op de hielen en de voorvoeten te staan en het vrije gedeelte van den voet links of rechts te plaatsen.

De muziek der Maleiers is zeer eenvoudig en eentonig; en daar alle theoretische kennis hun ontbreekt spelen zij alleen op het gehoor. Hunne instrumenten zijn: de *gongs*, van verschillende grootte evenals die der Javanen (blz. 465); de *kalintang* of *koelintang*, overeenkomende met de Javaansche *gambang gangsa* en *gambang kajoe;* de *kĕlèntang*, met zes metalen toetsen; onderscheidene soorten van trommen, van uitgehold hout met geitenvel bespannen; de *soeling*, eene fluit gelijk aan de Javaansche; de *sĕrdam*, mede eene bamboezen fluit met slechts vier gaten en de *rebab* of viool, die door een gebogen en met paardehaar bestreken bamboe-latje bespeeld wordt. Ook de Europeesche viool is hun niet onbekend.

In Mandaïling worden buiten de bovenvermelde trommen en bekkens zelden andere instrumenten meer gebruikt, dan alleen de Maleische rabana (soort tamboerijn), die steeds meer in zwang komt.

Het laten vechten van hanen (*menjaboeng*) en het aangaan van zware weddingschappen daarbij is de meest geliefde bezigheid van den Maleier en Mandaïlinger. De hanengevechten hebben op tweeërlei wijze plaats: 1°. in de daartoe opzettelijk aangelegde vechtbanen (*gĕlanggang*), waar zich bij bijzondere gelegenheden de liefhebbers uit den omtrek verzamelen, en waarbij de houder der baan aan de spelers huisvesting en voedsel verschaft, tegen genot van een bepaald aandeel in de sommen die verspeeld worden; en 2°. overal waar en zoo dikwijls de gelegenheid zich voordoet. De eerste wijze is eigenlijk volgens de Adat. Aan de pooten der hanen worden kunstsporen (*tadji*) in den vorm van een lancet vastgemaakt, waardoor het gevecht meestal spoediger beslist is. (Men zie overigens de Noot op blz. 568).

Stierengevechten hadden ten tijde van de Vorsten van Minangkabau plaats, doch zijn thans in onbruik. [1] In sommige streken worden nog gewone karbauwen-gevechten gehouden, terwijl ook duiven- (*katitiran*), kwartel- en krekelgevechten tot de volksvermaken kunnen worden gerekend.

---

[1] NAHUYS, *Brieven over Bencoolen* enz., blz. 177.

De Wajang is hier onbekend. ([1]) De eenige spelen van dien aard zijn pantomimes, waarvan getuigd wordt dat zij enkele malen zeer aardig kunnen zijn, maar gewoonlijk in walgelijke gemeenheden ontaarden.

Mĕkoeda of *lari koeda* bestaat in het maken van eenige manoeuvres met sabel en piek, of ook slechts bewegingen met de armen, door een persoon, die op een opgetooid paard in eenen kring rondgaloppeert.

Mĕmĕntjaq of *majin mĕntjaq* is een soort van schermen, dat door twee of drie met sabels gewapende personen al dansend verricht wordt.

Bĕbĕdil, schijfschieten, waarin de Maleiers eene groote vaardigheid hebben. Men heeft hier ook een *menari bebedil*, een soort van oorlogsdans, die door vier meisjes, waarvan er twee een waaier, en de beide andere eenen stok (bij wijze van geweer) in de hand houden, wordt uitgevoerd.

Sepak raga, eene soort van kaatsspel, eenigszins overeenkomende met het *Oendi-balang* der Javanen (blz. 473), maar waarbij men elkander den bal (*boewah raga*) met de voeten toeslaat.

Sirah-poetih (rood-wit), een dobbelspel, waarbij muntstukken worden opgeworpen, overeenkomende met ons *kruis of munt*.

Majin lajangan, vliegerspel, waaraan zoowel volwassenen als kinderen deel nemen en waarbij evenals op Java weddingschappen worden aangegaan.

Onderscheidene dobbelspelen van gelijken aard als die hierboven van de Javanen zijn vermeld en waaronder het *dakon*, hier *bertjongkaq* of *kepolèh* genoemd, overal geliefd is. Ook het Javaansche *tjaloer* is bekend. ([2])

§ 9. Taal, literatuur ([3]) en tijdrekening der Maleiers in het algemeen.

Taal.

De taal der bevolking van het Gouvernement van de Padangsche Boven- en Benedenlanden is het Maleisch, dezelfde die met eenig dialectverschil door alle Maleiers in den Indischen Archipel wordt

([1]) Zie over het in den laatsten tijd opkomend MALEISCH TOONEEL *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXI, blz. 303 en volgg.

([2]) Zie over dit onderwerp verder *Midden-Sumatra*.

([3]) Over de taal en literatuur der Maleiers zie men uitvoeriger de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 6de uitgave, blz. 283 en volgg. en *Midden-Sumatra*.

gesproken. Haar oorsprong schijnt, evenals die van het volk, in de Minangkabausche bovenlanden te moeten worden gezocht. Oorspronkelijk arm en slechts voldoende voor de behoefte van een volk, dat nog in zijne kindsheid verkeerde, werd zij vervolgens door den invloed der Hindoes en Hindoe-Javanen, zoowel wat den woordenschat als de taalvormen betreft, uit het Sanskrit verrijkt en tot volkomen ontwikkeling gebracht. Na de invoering van den Islam onder de Maleiers werden ook Arabische woorden in hunne taal opgenomen; natuurlijk het eerst die, welke op den nieuwen godsdienst en daarmede in verband staande zaken betrekking hadden; later ook andere en daaronder vele, waaraan geene behoefte bestond en die slechts gebezigd worden uit eerbied of om eenen schijn van geleerdheid te vertoonen. Ook aan het Perzisch, Chineesch, Portugeesch, Engelsch en Nederlandsch zijn eenige woorden ontleend, die echter, vooral wat de vier laatstgenoemde talen betreft, niet geacht kunnen worden bestanddeelen van het Maleisch te zijn, maar slechts gebruikt worden als benamingen van zaken, welke door den omgang met deze volken aan de Maleiers zijn bekend geworden.

Men onderscheidt in het Maleisch twee hoofddialecten: dat van Riouw of Malaka, hetwelk over den geheelen Archipel is verspreid en waarin ook verreweg de meeste Maleische werken zijn geschreven, en het Minangkabausche, waarvan weder eenige onderdialecten bestaan, dat in de Padangsche Boven- en Benedenlanden en een gedeelte van Tapanoeli wordt gesproken en waarin ook eenige geschriften zijn opgesteld, doch dat eerst in den laatsten tijd meer opzettelijk is beoefend. Het onderscheid tusschen de beide hoofddialecten ligt gedeeltelijk in het gebruik van enkele woorden, die elders niet bekend zijn, doch hoofdzakelijk in de hoogst eigenaardige uitspraak bij de Minangkabausche Maleiers, welke, zooals wij boven (blz. 504) reeds aangaven, zeer van de geschreven taal afwijkt. Bij de behandeling van de Soekoe-verdeeling, het grondbezit, enz. hebben wij daarvan een paar voorbeelden aangestipt en willen hier nog alleen mededeelen dat b. v. de woorden *peroet*, *kampoeng*, *atas*, *gelar*, *tanda* en *ampat* als *paroei*, *kampooëng*, *atèh*, *gala*, *tando* en *ampè* worden uitgesproken. (¹)

Het verschil tusschen Hooge en Lage taal, in den zin waarin deze in het Javaansch worden onderscheiden (blz. 401), bestaat in het Maleisch niet of strekt zich althans niet verder uit dan tot de Per-

(¹) Zie hierover verder: *Het Minangkabausch tegenover het Riausch*, in Dl. I van het *Tijdschrift voor het B. B.*

soonlijke en Bezittelijke voornaamwoorden, waarvoor men verschillende uitdrukkingen bezigt naar gelang van den stand der sprekende personen, en tot enkele woorden, welke alleen omtrent Vorsten worden gebruikt. Men spreekt evenwel ook van Hoog en Laag Maleisch, en verstaat dan door het eerste het eigenlijke Maleisch, zooals dit hier en elders gesproken wordt; en door het laatste een jargon, dat door vreemdelingen, die het Maleisch niet kennen en door Inboorlingen in hunnen omgang met allen voor wie de landstaal vreemd is, wordt gesproken, en dat zeer eenvoudig van uitdrukking, met vele vreemde woorden vermengd, op onderscheidene plaatsen verschillend, maar eigenlijk geen Maleisch is, hoewel het Maleisch den grondslag ervan uitmaakt (¹).

In de Residentie Tapanoeli is het *Bataksch* de hoofdtaal. Slechts ongeveer een derde der bevolking is met het Maleisch bekend.

Letterschrift.

Het is wel buiten twijfel dat de eigenlijke Maleiers vóór de komst der Hindoes op Soematra geen letterschrift hebben bezeten; en dat zij aan dezen een schrift zouden hebben ontleend, en wel het tegenwoordige Rèntjongschrift (zie hieronder *d*, § 3), gelijk sommigen willen, komt ons mede zeer onwaarschijnlijk voor. Zeker is het althans, dat bij de eigenlijke Maleiers, zoo min op Soematra als daarbuiten, tot dusverre geen spoor van het gebruik van dat of eenig ander oud letterschrift ontdekt is. Het eenige schrift, dat zij kennen en altijd gebruiken, is het Arabische, hetwelk na de invoering van den Islam door hen is aangenomen met bijvoeging van een vijftal karakters, die door eene kleine wijziging van andere gevormd zijn.

Het schrijfgereedschap is hetzelfde als bij de Javanen (blz. 400).

Zie over Taal en Schrift in de Residentie Tapanoeli onder Bataklanden.

Literatuur.

De Maleiers bezitten eene vrij uitgebreide literatuur, hoofdzakelijk uit prozawerken en slechts voor een kleiner gedeelte uit poëzie be-

(¹) Men zie hierover, behalve de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 6de uitgave, blz. 288 en de daar vermelde bronnen, vooral ook *Midden-Sumatra Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie*, Dl. III, Tweede Gedeelte.

staande. De gedichten ([1]) zijn meerendeels oorspronkelijk Maleisch en van romantischen aard, hoewel er ook aangetroffen worden, waarin historische of zedenkundige onderwerpen behandeld worden. De prozawerken zijn voor een gedeelte, hetzij rechtstreeks of door tusschenkomst van het Javaansch, aan de literatuur der Hindoes, voor een ander deel aan die der Arabieren of andere Mohamedanen ontleend, terwijl slechts een betrekkelijk klein gedeelte op oorspronkelijkheid kan bogen. Dit laatste gedeelte is echter verreweg het gewichtigste, daar het vooral verzamelingen van wetten en adats, overleveringen en geschiedverhalen behelst, die voor de beoefening der geschiedenis en instellingen van het Maleische volk van veel belang zijn. De aan de Indiërs ontleende werken zijn veelal dezelfde of omwerkingen van dezelfde geschriften, welke wij reeds in de Javaansche literatuur, doch daar als gedichten, hebben ontmoet, en die de daden en lotgevallen van godheden en helden ten onderwerp hebben. De van de Arabieren of andere belijders van den Islam overgenomen geschriften bevatten Mohamedaansche legenden en op den Koran gegronde voorschriften omtrent recht, godsdienst, zedenkunde, enz.

De tijd van vervaardiging der Maleische geschriften is doorgaans niet te bepalen, omdat de Schrijvers slechts zelden hunnen naam en nog minder het jaartal vermelden; intusschen kan men veilig aannemen dat de meeste reeds eenen vrij hoogen ouderdom hebben en de bloeitijd der Maleische letterkunde reeds lang voorbij is. Echter zijn er in deze eeuw enkele Maleiers, die zich als Schrijvers eenen naam gemaakt hebben, onder welke wij Radja Ali Hadji en eenige andere personen van Riouw en Abdoe'llah van Singapoera vermelden.

Tijdrekening.

Het blijkt niet dat de Maleiers vóór de invoering van den Islam eene eigene tijdrekening gehad of die aan de Hindoes ontleend hebben. Bij het verhaal van gebeurtenissen, welke vroeger hebben plaats gehad, worden tot tijdsbepaling alleen de namen van Vorsten of andere bekende personen vermeld. Sedert dien tijd hebben zij de

([1]) De op blz. 574 vermelde *Pantoens* worden slechts zelden opgeschreven en kunnen niet geacht worden een deel der Maleische literatuur uit te maken. Overigens zie men over dit onderwerp en de Maleische geschriften en schrijvers in het algemeen uitvoeriger de meergemelde *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, van Dr. J. J. de Hollander, 6de uitgave, herzien en tot 1893 bijgewerkt door R. van Eck, en *Midden-Sumatra*, Dl. III, blz. 302 en volgg.

Mohamedaansche tijdrekening (blz. 423) aangenomen, waarvan zij zich in hunne geschriften, brieven, enz. altijd bedienen; doch waaraan zij thans veelal de overeenkomstige tijdsbepaling volgens de Christelijke jaartelling toevoegen, althans in geschriften, die bestemd zijn om onder het oog van Europeanen te komen.

In Tapanoeli volgt men nog hier en daar de Bataksche tijdrekening, waarvan kennis en gebruik echter langzamerhand verloren gaan om plaats te maken voor de Mohamedaansche jaartelling.

§ 10. Si-Maloer of Poeloe Babi.

Ligging, grootte, kusten.

Si-Maloer, op de Engelsche kaarten Hog-island en door ons veelal verkeerdelijk Poeloe Babi of Varkens-eiland genoemd, is het noordelijkste der reeks van eilanden, welke met Engano eindigende zich evenwijdig aan de westkust van Soematra, gemiddeld op 15 mijlen afstands vandaar, uitstrekken en, zooals vroeger reeds werd opgemerkt, niet anders zijn dan de hoogste gedeelten van eene bergketen, geheel gelijksoortig aan die welke Soematra in de lengte doorsnijden, doch slechts door eene diepere en wijdere kloof dan de overige van deze gescheiden; terwijl in de Banjak-eilanden, Mensala en P. Pingi dwarsjukken te ontdekken zijn, welke deze keten met de andere verbinden. Al deze eilanden behooren tot de Nederlandsche bezittingen, en wij zullen ze, daar zij geographisch één geheel uitmaken, hier achtereenvolgens kortelijk behandelen ([1]).

P. Si-Maloer ([2]) strekt zich in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting uit van 3°4′ tot 2°19′ N. B, en 95°39′ tot 96°35′ O. L; het heeft eene lengte van ongeveer 18 bij eene gemiddelde breedte van 2 tot 3 mijlen, en eene oppervlakte van 30 □ mijlen. ([3]) De noordkust, welker noordelijkste punt Noordkaap (Oedjoeng Si Ambong-

---

([1]) Hunne indeeling bij onze bezittingen op Soematra zie men in het *Indisch Staatsblad* 1864, N°. 104.

([2]) De belangrijkste berichten omtrent dit en de volgende eilanden zijn medegedeeld door H. von Rosenberg, *Der Malayische Archipel*. Leipzig, 1878; en over P. Babi ook door F. K. J. Netscher, Resident van Tapanoeli, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. V, blz. 397 en volgg. en K. F. H. van Langen, in het *Tijdschrift van het Indisch Aardrijkskundig Genootschap* (met eene kaart) en in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVII.

([3]) *Moniteur des Indes*, 1846, p. 47. Von Rosenberg zegt 85 □ g m., hetgeen bij de ook door hem opgegevene lengte en breedte natuurlijk eene drukfout is en waarschijnlijk 25 moet zijn.

ambong) genoemd wordt, is hier en daar steil en rotsachtig; van hier tot aan O. Lataling staat langs de geheele westkust een hevige branding; de golfslag wordt echter door onderscheidene kleinere eilandjes, waaronder de Kokos-eilanden, gebroken. Op de noord-oostkust treft men twee schoone baaien aan, de Sinabang en Telok-Dalem, waarvan de toegang echter door eilandjes en steenen bemoeilijkt wordt. De oostkust is meer vlak en wordt van omstreeks 2°40′ af gedekt door eene menigte in de onmiddellijke nabijheid liggende onbewoonde eilandjes, waarvan P. Si Oemat het grootste en voornaamste is en die zich uitstrekken tot nabij Oedjoeng Matak'le of B'lah Setas, de zuidoostelijkste punt des eilands; men vindt hier de Baai Laboean Badjak. De zuidkust is laag en hier en daar moerassig en het vaarwater daarlangs ondiep en vol riffen; de zuidelijkste punt is T. Tapah of Tapak; op eenigen afstand hiervan zuidoostwaarts liggen twee kleine eilandjes, P. Tapak en P. Tjoet (1), ook de Vlakke Eilanden geheeten, die door het Veilige of Zekere Kanaal of Safe Canal van het hoofdeiland gescheiden zijn. Meer westwaarts heeft men het grootere eiland P. Oeh. (2) Nabij de westkust, die bij afwisseling laag en hoog is, liggen de Kokosnoot-eilanden.

Gesteldheid van den grond, voortbrengselen. Handel.

Het geheele eiland wordt door een bergketen doorsneden, waarvan de twee voornaamste toppen, de G. Si Baoeh in het oosten en Si Bihau in het westen, eene hoogte van ± 2000 voet bereiken. Ongeveer in het midden ligt de G. Si Lala. In het westelijk deel van het eiland stroomen drie rivieren, de Si-Along, Tamang en Lambahoeng, die vrij diep zijn, doch, aangezien de mondingen verzand zijn, alleen door vaartuigen van zeer geringen diepgang kunnen worden binnengeloopen. Overigens vindt men er onderscheidene beken ruim voldoende tot bevochtiging der sawahs, waarmede de vlakten en valleien bedekt zijn en aan welke door de bevolking veel zorg wordt besteed. Ook op droge velden (*ladang*) wordt hier en daar rijst geteeld, en verder *djagoeng*, *sirih* en andere producten tot eigen gebruik. De kleinere eilanden leveren veel pisang, kokos- en pinangnoten op; zoo ook peper, suikerriet, aard- en ver-

(1) Atjehneesch = *tjoet* = klein; *oeh* = klappernoot. Volgens eene andere opgave heet het noordelijkste van deze Tapak-eilanden P. Rasian, het zuidelijkste P. Babi. Het zuidelijkste punt van Si Maloer zou eigenlijk O. Latioeng worden genoemd.

(2) *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. V, *Mededeelingen*, blz. 161.

schillende boomvruchten. Als dagelijksch voedingsmiddel dient ook de sagoe van den roembijapalm, die overal wordt aangekweekt. De uitgestrekte bosschen die het gebergte bedekken leveren *rotan* (rotting), *damar* (harsen) en *gĕtah* (gommen) en ook goede houtsoorten op, waarvan partij wordt getrokken voor den scheepsbouw, waarin de Maloerees uitmunt. Van wild gedierte vindt men er het zwijn, een zwarte aapsoort, veel slangen, de moesang (een klein roofdier, hier Oèng genoemd), vleermuizen, waaronder eene groote soort (Pteropus), enz.; onder het tamme vee komen vooral in aanmerking eene zeer groote menigte buffels ([1]), verder schapen, kippen enz. Op een paar plaatsen worden vogelnestgrotten aangetroffen. De grond bevat steenkolen van vrij goede hoedanigheid, die echter zeer verspreid liggen en geene eigenlijke lagen vormen, zoodat de exploitatie geen voldoende resultaten zou beloven.

In de hier genoemde voortbrengselen wordt ruilhandel gedreven uitsluitend op de Atjehneesche havens en Singkil, vanwaar lijnwaden, opium, tabak en gambir, ijzer en aardewerk naar hier worden ingevoerd. Chineesche handelaren koopen de tripang en karet op, die hier en daar door de bevolking wordt ingezameld.

Bevolking, bestuur, enz.

De bevolking wordt geschat op ruim 5000 zielen. De oorspronkelijke bewoners zijn, volgens hunne overlevering, afkomstig uit Minangkabau; hunne taal, zeden en gewoonten wijken echter in menig opzicht van die der Maleiers van de Padangsche Bovenlanden af. Volgens eene andere lezing stammen zij af van Poeloe Nako-nako, ten westen van Nias. Aangezien Si Maloer tot het jaar 1880 eene onderhoorigheid van Atjeh was — in welke hoedanigheid het jaarlijks de zoogenaamde *perahoe sembah* (huldigingsvaartuig), gevuld met landsproducten, aan den Sultan moest opbrengen — hebben zich steeds veel Atjehneezen op het eiland neergezet, aan wie het niet moeielijk moet zijn gevallen de minder beschaafde Inboorlingen aan hunnen invloed en gezag te onderwerpen. Het noordwestelijk gedeelte des eilands wordt grootendeels bewoond door afstammelingen van Niassche volkplanters, wier invloed op de taal en oorspronkelijke gebruiken mede belangrijk is.

De Si-Maloërs zijn in stammen verdeeld, die ook hier den naam van *Soekoe* dragen, doch die, naar het schijnt, wat hunne inrich-

---

([1]) Hier en daar komen ook kudden van wilde karbauwen voor.

ting als anderszins aangaat, met de Soekoe's van de Padangsche Bovenlanden weinig meer dan den naam gemeen hebben. Zoo, om slechts dit eene te noemen, zijn hier de kinderen het uitsluitend eigendom van den *vader* en erven zij niets van de familie-goederen der *moeder*. Aan het hoofd van elke Soekoe staat een *Datoe*, die in elk der vijf Districten (Lakoön, Si-Goelei, Salang, Si-Maloer en Tapah), waarin het eiland verdeeld is, ondergeschikt zijn aan een Hoofddatoe, welke laatsten van uitheemsche (Atjehneesche) afkomst zijn. Het oppergezag over het eiland schijnt bij den Hoofddatoe van het District Si-Maloer te berusten. — De Niassers bewonen hoofdzakelijk de Districten Salang en Si-Goelei.

De taal heeft veel overeenkomst met die gesproken wordt op de Banjak-eilanden en is zeer verwant aan het Niasch, elders met Atjehneesch vermengd.

De bevolking belijdt den Mohamedaanschen godsdienst.

Bij de rechtspraak wordt de Atjehneesche adat gevolgd.

De voornaamste plaatsen zijn: Padang, aan de Si-Lala, waar de Hoofddatoe van Si-Maloer gevestigd is, Kota Tinggi aan de oostkust, Lakoön aan de westkust en Laroe-oeh aan de zuidkust.

Sedert het jaar 1880 maakt Si-Maloer een deel uit van het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden.

§ 11. De Banjak-eilanden.

Ligging, grootte, kusten, kapen, baaien en ankerplaatsen.

De Banjak-eilanden, welke tot de Onder-afdeeling Singkil der Residentie Tapanoeli behooren, liggen vijf geogr. mijlen ten westen van den Hoek van Singkil tusschen 2°25′ tot 1°58′ N. B. (¹) en 97°8′ tot 97°32′ O. L. Zij zijn veertig in getal, van welke echter vele niet meer dan klippen zijn, hebben gezamenlijk eene oppervlakte

---

(¹) Von Rosenberg geeft in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. III, blz. 419 en ook in zijn *Malayische Archipel*, S. 117, voor de zuidelijke grenslijn 1° 30 N. B., hetgeen bezwaarlijk juist kan zijn. Dat hij in laatstgenoemd werk de lengte tusschen 26°40′ en 27°30′ stelt, is natuurlijk eene drukfout. Volgens de kaart van Dornseiffen strekken zij zich zelfs westwaarts niet tot 97° uit, indien men er althans P. Tapak niet bij rekent, dat hierboven tot de Si-maloergroep is gebracht. V. R. stelt de gezamenlijke grootte op 105 □ Eng. mijlen.

Op de kaart van Versteeg in den *Algemeenen Atlas* zijn de eilanden van deze groep: P. Toewankoe, P. Bangkaroe, P. Batoe, P. Soerongaloe, P. Pinang, P. Balambak, P. Samoe, P. Rangit, P. Panghoeloe, P. Tiloe, P. Pandjang, P. Pabisi, P. Laoer, P. Asap, P. Oedjoeng Batoe, P. Sikandang, P. Laroengan, P. Laraga, P. Simoh, P. Lamoen, P. Matahari, P. Mandankati, P. Balong, P. Temparat, en een aantal ongenoemde.

van ongeveer 4½ □ geogr. mijl en kunnen in drie groepen worden verdeeld, nl. 1°. de Poeloe nan delapan (of de *acht* eilanden); 2°. Poeloe Toeankoe met omliggende eilandjes, en 3°. Bangkaroe. Slechts achttien ervan zijn op den duur bewoond, namelijk: P. Toeankoe (op de kaarten gewoonlijk Banjak of Groot Banjak genoemd, omstreeks 2½ □ mijl groot), P. Simoh, P. Lamoen, P. Tailana Laraga, P. Orongan, P. Matahari, P. Balong, P. Sikandang, P. Laoerat, P. Telok Niboeng, P. Oedjoeng Batoe (op de kaarten veelal Klein Banjak genoemd), P. Balei, P. Bagoe, P. Pandjang, P. Rangit gedang, P. Rangit ketjil, P. Balambak gedang of Midden-eiland en P. Bambambak ketjil. Het eiland Bangkaroe (op de kaarten West-Banjak of Zuid-Banjak genoemd) is ongeveer 1 □ mijl groot, doch onbewoond.

Het gebergte bereikt op deze eilanden nergens eene belangrijke hoogte. De hoogste toppen zijn: op P. Toeankoe, de G. Tèoesa (400 vt.) en de G. Batoe Lanting (250 vt.), de G. Tambégo (150 vt.) en op P. Bangkaroe de G. Angin-tolan (500 v.); zij bestaan voornamelijk uit zand- en kalkgesteenten, en zijn geheel met hoog geboomte begroeid. De kusten zijn laag en door menigvuldige koraalriffen en zandbanken omgeven, welke het vaarwater gevaarlijk maken, zelfs voor middelmatige vaartuigen. Alleen op de westkust van Poeloe Toeankoe en op P. Balambak daalt het gebergte vrij stijl in zee af.

De bij name bekende kapen of punten zijn:

Op P. Toeankoe: Oedjoeng Selinga, de noordwesthoek van het eiland; O. Telok Limoh; O. Laboean Loeloek, de zuidhoek; O. Tambègo; O. Si-oleh, de oosthoek; O. Karang Eiroe; O. Bala-bala, en O. Batoe Lanting, de noordhoek.

Op P. Bangkaroe: O. Batoe, de noordhoek.

De voornaamste inhammen zijn:

Op P. Toeankoe: aan den noordkant, Laboean of Telok Toeankoe, L. Alasan tèlà en Batoe Lanting Loeloè; aan den oostkant, L. Samoet, L. Tambègo; aan den westkant, T. Limau.

Op P. Oedjoeng Batoe: Telok Niboeng, aan den noordwesthoek.

Op P. Bangkaroe: T. Barasi of Kameleonsbaai, aan de zuidoostkust, en T. Asin, op de noordwestkust.

Van deze zijn tot ankerplaatsen voor groote vaartuigen alleen geschikt: L. Toeankoe, L. Tambègo, L. Limau, L. Asin en de Kameleonsbaai. Kleine vaartuigen kunnen ook ankeren aan de noordzijde van P. Bangkaroe; aan de westzijde van het onbewoonde P. Asap; aan de oostzijde van P. Balambak gedang, aan de oostzijde van P. Balei, en tusschen P. Rangit gedang en P. Rangit ketjil.

Gesteldheid van den grond, voortbrengselen; nijverheid en handel.

De kleine eilanden, die grootendeels slechts koraalrotsen zijn, zijn weinig vruchtbaar maar brengen echter een menigte kokosboomen voort. Op de grootere daarentegen bestaat de grond uit eene zeer vette en vruchtbare aarde, welke door verscheidene onbevaarbare riviertjes (op P. Toeankoe de Talalo en de Poesagò, die in de Laboean Toeankoe vallen) en beken bevochtigd wordt. Deze brengen voort: rijst (op Telok Niboeng en P. Toeankoe afkomstig van ladangs, op laatstgenoemd eiland hier en daar ook van sawah's), peper, suikerriet, aardvruchten, veel kokos-, sagoe- en andere palmsoorten, vruchtboomen, timmerhout, rotting, bamboes, enz.; en wat het dierenrijk betreft: slangen, krokodillen, leguanen, zeer veel wilde varkens, apen, honden, katten, geiten, veel duiven en hoenders, zeevogels; tripang en visschen, die een voornaam voedingsmiddel der bevolking uitmaken.

Het bereiden der sagoe, het vervaardigen van zout, het branden van kalk uit schelpen en koraal, het maken van palm- en rietsuiker en het vlechten van touwwerk uit boomschors zijn, behalve landbouw en visscherij, de eenige takken van nijverheid.

De handel, welke met de omliggende eilanden gedreven wordt, is van weinig belang. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: kokosnoten, peper, gedroogde visch, tripang, vogelnestjes, timmerhout, koraalsteenen, kalk en een weinig schildpad; ingevoerd worden: rijst, tabak, lijnwaden en ijzerwerk.

Bevolking.

De bevolking der geheele groep wordt door Von Rosenberg geschat op ongeveer 600 zielen, van welke er 250 op P. Toeankoe in de zeven kampoengs of gehuchten Toewankoe, Talalo, Sirohi, Raoetan, Ladang Toeankoe, Ladang Panghoeloe en Ladang Asaloean wonen. Op de oostelijke (de zeven laatste der op blz. 584 opgenoemde eilanden) houden zich een honderd en zeventigtal Atjehneezen op, die in verstrooid staande huizen nabij het strand wonen en zich met handel en landbouw, voornamelijk rijst- en pepercultuur, bezig houden. Het overige gedeelte der bevolking, de eigenlijke Banjakkers, is ontstaan uit eene vermenging van Niassers, Maleiers en andere vreemdelingen, gelijk ook hunne taal een samenraapsel uit die van onderscheidene volken is, welke zich echter tot een geheel eigenaardig idioma ge-

vormd heeft; velen spreken evenwel ook de taal der Niassers, en op de oostelijke eilanden natuurlijk het Atjehneesch. Zij zijn Mohamedanen, doch zeer onkundig en bijgeloovig; zoo bewonen of bezoeken zij b. v. niet het eiland Bangkaroe (West-Banjak) uit vrees voor de booze geesten, die daar wonen en de zielen der afgestorvenen derwaarts voeren.

In zeden en gewoonten hebben zij veel overeenkomst met de bevolking van Singkil, hoewel zij ook het een en ander van de Niassers hebben overgenomen. Hunne woningen, van zeer lichte materialen en 3 à 4 voet hoog boven den grond gebouwd, zijn doorgaans in zeer vervallen staat; in enkele kampoengs vindt men sommige planken huizen, op de wijze van die der Maleiers gebouwd, doch de meeste zijn slechts hutten uit dun bamboes en boombladeren samengesteld.

Zij worden bestuurd door vier Hoofden, welke den titel van Datoe voeren en ondergeschikt zijn aan den Toeankoe, die op P. Toeankoe in de kampoeng van denzelfden naam zijn verblijf houdt en van Gouvernementswege bezoldigd wordt. Het oppergezag van den Toeankoe wordt echter door de Atjehneezen niet erkend. Voor het toezicht op de bovengenoemde Poeloe nan Delapan en de daar gevestigde Atjehneezen en Niassers zijn van onzentwege twee zoogenaamde Datoe-dagang aangesteld. Een Nederlandsch ambtenaar is er niet gevestigd.

§ 12. NIAS ([1]).

Ligging, grootte, kusten, kapen, baaien.

Het eiland Nias ([2]), behoorende tot de Afdeeling Siboga van de Residentie Tapanoeli, ligt tusschen 97° en 97°59′ O. L. en 0°32 en

([1]) Eene uitvoerige beschrijving van dit eiland is medegedeeld door de Heeren VON ROSENBERG en NIEUWENHUISEN in Dl. XXX der *Verhandelingen van het Bat. Genootschap voor K. en W.* en in de *Malayische Archipel* van eerstgenoemden. Latere aanteekeningen van personen, die op het eiland gevestigd waren of nog zijn en waaronder de Heeren PALMER VAN DEN BROEK en SUNDERMANN bijzondere vermelding verdienen, stellen ons echter in staat veel van het daarin voorkomende te verbeteren en aan te vullen. Men zie ook de mededeelingen van den Zendeling H. SUNDERMANN in het *Allgem. Missions-Zeitschrift* 1885, en in de *Berichten van het Rijnsch Zend.-Genootschap* en *Drei Jahre in Südnias*, *Erlebnisse* von J. W. THOMAS. Im Verlage des Missionshauses zu Barmen, 1892. Vroegere berichten over Nias vindt de lezer o. a. in het *Tijdschr. voor Neérl.-Indië*, 1848, 1849 en 1850.

([2]) De naam *Nias* schijnt afgeleid te zijn van *niha* (mensch), gelijk de Inboorlingen zichzelven in onderscheiding van de *dawa* of vreemdelingen noemen; dus Hoelo Niha (eiland N.) of Tano N. (het land N.).

1°34′ N. B. De oppervlakte bedraagt 83.5 □ geogr. mijlen. Het heeft een langwerpigen vorm, terwijl zijne lengte-as in de richting van N. W. naar Z. O. loopt. Waar de kust niet uit opgeheven koraalriffen bestaat, is zij zandig, terwijl op enkele plaatsen, achter een smallen zandstrook, lagunen en breede moerassige vlakten gevonden worden. Slechts op enkele punten, o. a. bezuiden O. Labang, is de kust steil en rotsachtig. Het vaarwater heeft over het algemeen tot dicht onder den wal eene vrij groote diepte, doch is op onderscheidene plaatsen met banken en koraalriffen bezet, die niet zonder gevaar voor de scheepvaart zijn.

De voornaamste vooruitspringende landpunten (Mal. *Oedjoeng;* Niasch *Toera* of *Toerè*) zijn: aan de Noordkust: O. Tobi (T. Dowi), O. Lojang (T. Laoja), O. Taligo'o (T. Go'o), O. Tanah Nasi (T. Idanò Nasi); aan de Westkust: O. Labang (T. Lawa), O. Bana (T. Mbana) en O. Siro'mboe (T. Siromboe); aan de Zuidkust: O. Lagoendi (T. Loeaha Goenre), O. Pohili (T. Wohili) en O. Taloek Dalam (T. Loeaha Wara) en aan de Oostkust: O. Madjingo (T. Mazinò), O. Soeani (T. Zoeani), O. Goenoeng Lemboe (T. Nono Limboe), O. Lambaroe, O. Laboean-Angin (T. Mba'a), O. Soboe (T. Zowoe) en O. Laja (T. La'aja) (¹).

De Oost- en Westkusten van Nias zijn weinig ontwikkeld. Op de beide andere zijden treft men echter enkele vrij diep indringende baaien aan, waarvan de meeste goede ankerplaatsen aanbieden. Zij zijn: op de Noordkust: Taloek Siaba, de groote bocht van Lapan en Taloek Simanari; op de zuidkust: de baai van Lagoendi (Laoeha Goenre), de Taloek Dalam (Laoeha Wara) en de door riffen ontoegankelijke baai van Wo'ili. Van minder belang zijn: op de Westkust: Laboean Atjeh, Taloek Kapoeloe (Kafoeloe) en Taloek Siromboe, en op de Oostkust: de reede van Goenoeng Sitoli (Ono Zitoli) en de bocht van Tofola.

Eene menigte kleine eilandjes, meerendeels lage koraalvormigen en gedeeltelijk onbewoond, omgeven Nias van alle zijden. De voornaamste daarvan zijn: in het Noorden: Poeloe Sarangbaoen (Hoelo Ziriwao) en de eilanden in en voor de baai van Lapan, nl. P. Pandjang (H. Sanaoe), P. Bangkora (H. Makora), P. Taliwaá (H. Dalwaá), P. Lapan (H. Lafaoe) en eenige kleinere; in het Westen: het onbe-

---

(¹) Omtrent spelling en uitspraak van de in parenthesi geplaatste Niasche namen, merken wij het volgende op: de *ó* is eene lange *o*, die achter in de keel wordt uitgesproken en overeenkomt met een op dezelfde wijze gevormde toonlooze *e;* de *w* stemt overeen met de Engelsche *w;* de *z* klinkt als een zachte *ds;* de *ch* als eene zachte Hollandsche *g*, gelijk in *zegen*. Waar twee klinkers door een ' van elkander gescheiden zijn, wordt de eerste scherp uitgesproken alsof hij door eene *g* gevolgd werd.

woonde P. Moesi (H. Maoese), P. Boenga en de Nako-eilanden, acht in getal, P. Nako (H. Hinako), P. Simanang (H. Imona), P. Sindorongan (H. Ziloronga), P. Manggit (H. Mbogi), P. Moetala (H. Hamoetala), P. Langoe, P. Lawanda (H. Lawanda), Roeangan (H. Haroeangan) en P. Asoe, waarvan slechts de vier eerste bewoond zijn; verder P. Si'éte voor de Bocht van Siramboe; in het Zuiden: het onbewoonde P. Noedja (H. Noeza), voor den ingang van Taloek Tohili, en in het Oosten: P. Soembawa (H. Zômambawa), P. Somasoma (H. Zôma-Zôma), twee in getal, en P. Goenoeng Limboe (H. Nono Limboe), eveneens twee in getal.

Gesteldheid van den grond, voortbrengselen; handel.

Het geheele eiland is bedekt met heuvels en heuvelreeksen, die over het algemeen eene richting van het noordwesten naar het zuidoosten hebben en slechts betrekkelijk smalle, hier en daar moerassige dalen insluiten. Alleen aan de kusten worden grootere vlakten aangetroffen. Op enkele plaatsen naderen de heuvelketenen tot dicht aan het zeestrand; van hier rijzen zij naar het binnenland toe snel aan en bereiken hunne grootste hoogte in de zuidelijke helft des eilands in den Hili Matojoea (± 700 M.) en in het noorden in den H. Mozôi (1) (± 600 M.).

Het eiland wordt door tal van rivieren besproeid, welke ten gevolge van de algemeene richting der voornaamste heuvelreeksen in hunnen bovenloop meerendeels naar het zuidoosten of zuidwesten stroomen. De belangrijkste zijn: de Idanô Ho, de Lahomi, de Moro'o en de Ojô aan de westkust; de rivier van Lapan en de Moezô'o aan de noordkust; de Sowoe, de Nooe, de Idanô'o, de Idanô Gawo of rivier van Badjihôna, de Idanô Maoeloe of rivier van Goenoeng Limboe, de Soesoea en de Mezaja aan de oostkust. Zij zijn slechts voor sampans bevaarbaar; alleen de Ojô en de Moezô'o zouden ook voor grootere vaartuigen bruikbaar zijn, ware het niet dat de toegang tot hare monding door banken ten zeerste werd belemmerd.

De geologische gesteldheid van den bodem is nog slechts gedeeltelijk onderzocht. Volgens den mijningenieur Verbeek bestaan de oudste lagen uit eene mergelformatie, die op vele plaatsen door koraalkalk bedekt wordt. Hier en daar, o. a. achter Glora op de oostkust, komen lagen van een soort pekkolen (2) voor, die echter

(1) Elders *Mazioja* genoemd. Het hier gebezigde woord *Hili* beteekent »berg."
(2) Zie ook *Kol. Verslag* 1874, blz. 224.

door hunne geringe dikte en slechte hoedanigheid niet voor ontginning in aanmerking kunnen komen.

Terwijl de noord- en westkusten van Nias langzaam rijzen, schijnen de oost- en zuidkusten aan eene daling onderworpen te zijn.

Hoewel het eiland niet vulkanisch is, zijn aardbevingen er toch niet zeldzaam. In 1843 en 1861 werden daardoor zelfs groote verwoestingen aangericht en is in laatstgenoemd jaar o. a. onze militaire vestiging aan de Lagoendi-baai totaal vernield.

Volgens mededeeling van den heer PALMER VAN DEN BROEK, van wien wij het bovenstaande grootendeels overnamen, worden op enkele plaatsen aan de oostkust nabij den voet der heuvels bronnen aangetroffen, die zwavelwaterstof ontwikkelen.

Oorspronkelijke bosschen worden nog veel in de binnenlanden en hier en daar langs de kusten aangetroffen; elders is de onbebouwde grond met alang-alang (ilalang), kreupelboschjes of jong houtgewas bedekt. De bebouwbare grond wordt op verre na niet geheel bearbeid, hetgeen een gevolg is van de betrekkelijk geringe sterkte der bevolking in vele gedeelten van het eiland en den onrustigen aard der bewoners in het algemeen.

De landbouw bepaalt zich voornamelijk tot rijst, aard- en peulvruchten, pisang en een weinig suikerriet, djagoeng, sirih, katoen en tabak. Voorts heeft men er veel aanplantingen van den pinang- en langkap-palm, den notenmuskaatboom, maar inzonderheid van den kokospalm. De bosschen leveren, behalve vele goede houtsoorten ([1]), waaronder het zeer harde merbau-hout vooral vermelding verdient, getah-pertja, caoetchoek en rotan; de strandmoerassen nipah, terwijl aan de lage oevers der rivieren een soort van biezen groeit, waarvan zakken en matten gevlochten worden.

Zout wordt op vele plaatsen langs het strand gemaakt.

Uit de dierenwereld verdienen vermelding: ééne soort van apen, de *Karo*, herten, een tijgerkat, de geschubde miereneter, stekelvarkens, de moesang (blz. 498) en andere kleinere zoogdieren. Verder buffels, die door de Maleiers aan de kusten gefokt worden en op sommige plaatsen geheel zijn verwilderd, tammen varkens en geiten ([2]).

De zee levert, behalve vele en daaronder zeer smakelijke vischsoorten, schildpad en een weinig tripang (soealo) op.

([1]) Zie de bovenvermelde *Verhandeling*.

([2]) Over de Fauna van Nias zie men verder de *Verhandelingen* van NAPOLEON M. KEIHL, *Die Rhopalocera der Insel Nias*. Berlin, R. FRIEDLÄNDER, 1884 (vergelijk *Indische Gids* 1885, blz. 126) en de *Heterocera der Insel Nias*, von Dr. A. PAGENSTECHER. Wiesbaden, J. NIEDNER, 1885.

De handel wordt bijna uitsluitend gedreven op Padang, Poelo Pinang en Singapoera en wel door de aan de kustlanden wonende Maleiers en de te Goenoeng Sitoli (dat in geregelde stoomvaartverbinding met Soematra, enz. staat) gevestigde Chineezen, Arabieren en Klingaleezen. Alleen op Zuid-Nias wordt ook wel een weinig handel rechtstreeks met de Batoe-eilanden gedreven. Uitgevoerd worden: kokosolie, copra, varkens, een weinig notenmuskaat, getah-pertja, rotan, kapoek, huiden, nipahblad, eene katjangsoort (*katjang padi*), matten en zakken van biezen en pandan-bladeren. Tot de invoerartikelen behooren: rijst, petroleum, gedroogde en gezouten visch, goud, ijzer, koperdraad, manufacturen en kramerijen.

Het totaal bedrag van den in- en uitvoerhandel bedraagt jaarlijks gemiddeld *f* 450.000. De binnenlandsche handel bestaat nog hoofdzakelijk uit ruilhandel. Gebrek aan goede wegen en de buiten de kustplaatsen heerschende onveiligheid zijn oorzaak, dat hij slechts op zeer bescheiden schaal gedreven wordt.

Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur.

Eene geregelde verdeeling in rijken of districten bestaat op Nias niet. De verschillende landschappen, waarvan bij Von Rosenberg en anderen melding wordt gemaakt, dragen hunne namen eenvoudig naar den volkstam, die er gevestigd is of naar de rivier, welke ze doorstroomt. Overigens kent men hier alleen dorpen (banoea), die allen een zelfstandig geheel vormen met eigen grondgebied en soms, met name op Noord-Nias, wegens gemeenschappelijke afstamming der bewoners, door een lossen band met andere dorpen verbonden zijn en dan eene zoogenaamde *ori* uitmaken. In de omstreken van Goenoeng Sitoli vindt men negen van zulke ori's, bewoond door de stammen Ira ono Lase, Déla mbanoea, Mado Harefa en Ono na Molo. Deze kunnen, met de hoofdplaats en de kampoeng Mégo, gerekend worden tot het Gouvernements-gebied of, gelijk men het noemt, »Rapatgebied", omdat alleen hier recht wordt gesproken volgens het Reglement tot regeling van het rechtswezen op Soematra's Westkust.

Een groot gedeelte van de binnenlanden is nog geheel onbekend.

In het zuiden van het eiland van af de monding der Idanô Ho tot aan het riviertje Mezaja op de oostkust ligt:

1°. het gebied der Ono maena môlô;

2°. het landschap Mazinô, bewoond door de Mado Doeha of Ono Mazinô en verdeeld in Tohene Asi (kuststreek) en Mazinô Lawa (Hoog-Mazino), en

3°. het gebied der Ono Laloe, in het binnenland achter het vorige. De drie hier genoemde stammen schijnen een gemeenschappelijke afkomst te hebben en kunnen dus uit een ethnographisch oogpunt als één groep worden beschouwd. De door hen bewoonde dorpen zijn voor het meerendeel zeer bevolkt en geducht versterkt, het laatste een gevolg van de voortdurende oneenigheid waarin zij met elkander leven. Onder de voornaamste kampoengs in eerstgenoemd landschap vermelden wij: Bawô Mata Loeo (Orahili), bekend uit de expeditie's van de jaren 1861 en 1863; Hili Simae Tanô (Fadoro), dat ons bij diezelfde expeditie's, hoofdzakelijk ondernomen tot tegengang van den slavenhandel en kinderroof, trouw heeft bijgestaan; Hili Talawoe; Hili Zaneche Hôsi, nabij de monding der Idano Hô; Hili Zaneche-Asi, aan de Lagoendi-baai; Siwa Lawa; Hili Zihônô; Hili-Wasôma; Hili Geho en Bawô Lowalani aan de Taloek Dalam.

In het landschap Mazinô liggen: in Tohene Asi: Bawô Zaoea; Bawô Dobara, Hili Ganôwô, Hili Satarô en het beruchte zeeroovers-nest Bawô Ganôwô, en in Hoog-Mazinô, aan de beide oevers van de Mezaja, de dorpen Hili Alawa, Lawinra, Ichoe Nrawi enz. In het landschap der Ono Laloe: Hili Wonrege Lôoe, Hili Amoeroeta, Hili Falao, enz.

Benoorden zooeven genoemde rivier liggen de landschappen Balaieka of Baleka en Sinambawa, welke met de daaraan grenzende gewesten bewoond worden door verscheidene stammen, aan wie de Zuid-Niassers den algemeenen naam van *Aramô* (vreemden of vijanden) geven. De voornaamste dezer stammen zijn: Ono Hambawa, Ira Ono Hoena, Ono Limboe, Ira Ono Hoera en Ono Zihoera. Evenals de in het binnenland van Noord-Nias gevestigde stammen, als de Mado Harefa, Ono na Môlô, Mado Delambanoea, Ira Ono Gea. Mado Menrofa en Ira Ono Lase, wonen zij verspreid in talrijke grootere en kleinere dorpen, welke, met het oog op de alom heerschende onveiligheid, meerendeels op de toppen der heuvels zijn aangelegd. In bedoelde binnenlanden liggen de landschappen Lahômi, Lahagoe, Si Waloe Ori, Toegala, Moro'o en andere.

De kusten zijn van af Oedjoeng Goenoeng Limboe noordwaarts tot O. Labang in het noordwesten bezet door Maleiers, onder welke benaming behalve de afstammelingen van Maleiers, Atjehneezen, Boegineezen, enz. ook de tot den Islam bekeerde Niassers verstaan worden. Zij staan tegenwoordig direct onder het gezag van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement en worden bestuurd door Hoofden met den titel van Datoeq, die hier en daar nog een of meer Panghoeloe's onder zich hebben. In vroegeren tijd leefden deze vreemde-

lingen hoofdzakelijk van den slavenhandel; thans vinden zij hun onderhoud voornamelijk in den aanleg van tuinen, de vischvangst, den handel en het fokken van buffels. Hunne voornaamste nederzettingen zijn in het oosten: Goenoeng Limboe Moedik, Goenoeng Limboe Ilir, Naim, Bodjihôna, Boa, Mene, Mego en *Goenoeng Sitoli*. Deze laatste is de hoofdplaats der Onder-afdeeling Nias en de standplaats van den Controleur, met eene militaire versterking, waarin een detachement van het Garnizoens-bataljon te Padang. De plaats bestaat, behalve uit de civiele en militaire etablissementen, uit eene Maleische wijk (de zoogenaamde *Pasar*) en de Chineesche kampoeng. Men vindt er eene Gouvernements-school voor Inlanders en eene Zendingschool. In de nabijheid liggen de Maleische kampoengs Moedik en Ilir, met hunne onderhoorigheden (Bojo, Pohia, Kalimboengan, Landatar, Baroe, Sombo en Moawô), elk bestuurd door een Radja, die, evenals het Hoofd van de zooeven genoemde Pasar, door het Gouvernement aangesteld en bezoldigd worden. In de omstreken van de hoofdplaats liggen de kampoengs Ombôlata, Dahana en Taechoe, waar Zendelingen gevestigd zijn.

Noordwaarts van Moawô vindt men o. a. de Maleische neerzettingen: Glora, Helera, La'aja, Ladara, Taloek Bingkoeang, Taloek Siaba, Poeloe Sarangbaoen en Taloek Simanari, onder welke laatste benaming verscheidene kleine kampoengs aan de baai van dien naam begrepen zijn. Op de westkust treft men, behalve op Poeloe Boenga en de Nako-eilanden, nog slechts éène Maleische kampoeng aan, nl. Doemoela.

De bovenvermelde Nako-eilanden staan, althans in naam, onder het bestuur van een eigen *Radja*, wiens gezag echter alleen door het Mohamedaansch gedeelte der bevolking schijnt te worden erkend. De bewoners, tusschen de 1000 en 2000 zielen sterk, behooren tot verschillende Niassche stammen, waaronder de Maroe's bijzondere vermelding verdienen. Op het vrij dicht bevolkte hoofdeiland wordt op sommige tijden van het jaar een vrij levendige handel in kokos-olie en copra gedreven.

Over het inlandsch bestuur op Nias, zie beneden.

Bevolking.

Omtrent de sterkte der bevolking op Nias ontbreken alle betrouwbare gegevens, zoodat die moeielijk is vast te stellen. Hoogstwaarschijnlijk gaat zij echter de 150.000 zielen niet te boven, zoodat vroegere opgaven als te hoog geschat moeten worden aangemerkt.

Volgens eene door ons ontvangen mededeeling neemt het zielental langzaam af wat, de binnenlandsche toestanden, voortdurende emigratie naar Soematra's Westkust, enz. in aanmerking genomen, zich gemakkelijk laat verklaren. Over het geheel zijn de zuidelijkste landschappen het dichtst bevolkt. In de binnenlanden worden geheel of bijna geheel ontvolkte streken aangetroffen.

De eigenlijke Niassers zijn in vele opzichten verschillend van de bewoners van het naburige Soematra. In hun uiterlijk voorkomen vertoonen zij nog de meeste overeenkomst met de Bataks, hoewel zij over het geheel iets kleiner en, inzonderheid de vrouwen, van eene lichtere huidkleur dan dezen zijn. Ook hunne taal vertoont verwantschap met het Bataksch. Zij zijn in verschillende stammen (*mado*) verdeeld, waarvan de boven op blz. 590 vermelde drie in het Zuiden gevestigd zijn en zich in karakter, taal, zeden en gewoonten vrij sterk van die in de noordelijke helft (blz. 591) onderscheiden. ([1]) De tusschen beide deelen in wonende stammen, gewoonlijk gezamenlijk *Aramo* genoemd, vertoonen overgangsvormen. De leden van eenzelfden stam zijn niet altijd in dezelfde landstreek gevestigd, maar worden niet zelden in groepen vereenigd in verschillende gedeelten van het eiland aangetroffen.

De bewoners van Zuid-Nias zijn over het geheel grooter en kloeker gebouwd en bezitten veel meer energie dan de noordelijke stammen. De berichten omtrent hun karakter luiden over het geheel niet gunstig. Ondernemend en leerzaam van aard, worden zij ons afgeschilderd als zeer inhalig, gierig, wraakzuchtig, wantrouwend en uiterst bijgeloovig. Voor »dank" of »dankbaarheid" heeft de taal zelfs geen woord. Het koppensnellen is, vooral in het zuidelijk gedeelte des eilands, algemeen in zwang. Terwijl dit barbaarsch gebruik ook hier oorspronkelijk eene godsdienstige beteekenis had ([2]), gaat men tegenwoordig meer op koppensnellen uit om eer en aanzien te verwerven. Voor den moed der Noord-Niassers pleit het zeker niet, dat zij zich daarvoor liefst van de hand van huurlingen bedienen. Het bestaat in het uit eene hinderlaag verraderlijk aanvallen van iemand uit eenen anderen stam, wiens hoofd afgehouwen en als een zegeteeken naar huis gebracht wordt, waar het dan bij feestelijke gelegenheden dienst doet om verder als bewijs van moed en beleid bewaard te blijven. Tot bedoelde feestelijke gelegenheden behoort o. a. ook het oprichten van eene nieuwe woning en het bouwen van

([1]) Hiertoe behooren ook nog de Ira Ono Gea en andere stammen.

([2]) De oorspronkelijke bedoeling is nl. om aan overledenen het noodige dienstpersoneel in de geestenwereld te bezorgen.

een raadhuis (*Bale* in Z. N. en *Osale* in N. Nias). Zooals wij reeds zagen, beschouwen de drie stammen van Zuid-Nias zich als aan elkander verwant en behoort het dan ook tot de uitzonderingen als hier onderling koppen worden gesneld. De bovengenoemde Aramô (blz. 591) moeten het hier misgelden.

Het tabakrooken is bij de mannen algemeen, evenzoo het sirihkauwen, het laatste ook bij de vrouwen. Amfioen-schuiven komt onder hen nog weinig voor.

De kleeding is over 't geheel nog zeer eenvoudig. De mannen dragen gewoonlijk enkel een smal stuk doek of een lange reep, die tusschen de beenen doorgehaald en daarna eenige malen om het middel geslagen wordt. In de binnenlanden is deze doek algemeen nog van geklopte boomschors vervaardigd. Elders maakt men die veelal van katoenen stoffen, welke gekocht of van eigen plantsel vervaardigd worden. Op Noord- en Zuid-Nias bedekt men het bovenlijf met een soort van open vest met of zonder mouwen, eveneens van boomschors of katoen. Hier dragen velen ook een hoofddoek of vergenoegen zich met een eenvoudigen hoofdband van vlechtwerk. De vrouwen hebben een smal kleedje, dat met een buikband wordt vastgehouden en bij den veldarbeid slechts tot aan de knieën reikt, doch anders de beenen grootendeels bedekt. Deze soort rok, van dezelfde stoffen vervaardigd, is aan de linkerzijde open. Bij feestelijke gelegenheden dragen zij, althans in Noord-Nias, een kort baadje en maken eveneens gebruik van een hoofdband om de haren, die in een knoop op het hoofd saamgebonden worden. In Zuid-Nias en de binnenlanden blijft het bovenlijf bij de vrouwen steeds onbedekt.

Buitenshuis dragen zoowel mannen als vrouwen hoofddeksels van gevlochten pandan-bladeren.

Beide seksen tooien zich gaarne met gouden, koperen en koralen sieraden, welke bij feestelijke gelegenheden vooral niet mogen wegblijven. Daartoe behoort inzonderheid een gouden kroon, welke bij het dansen wordt opgezet, terwijl de mannen zich dan bovendien nog gouden knevels aanbinden, een en ander natuurlijk alleen in het bezit van de Hoofden en rijkeren onder de bevolking. Om de vaak groote oorringen behoorlijk te kunnen aanbrengen, wordt bij de kinderen reeds vroeg een opgerold blad of een stuk hout in het oor gestoken, ten einde het gat gaandeweg grooter te maken.

Deze zucht naar opschik gaat nergens met uiterlijke zindelijkheid gepaard. Vooral in N.-Nias laat deze laatste veel te wenschen over, zoodat daar dan ook allerlei huidziekten menigvuldig voorkomen. Syphilis is overal zeldzaam, terwijl melaatschheid nog tot de onbekende

ziekten behoort. Bij allen bestaat de gewoonte om de hoek- en snijtanden tot op het tandvleesch weg te zagen. Alleen in de omstreken van Goenoeng Sitoli volgt men tegenwoordig meer de Maleische manier, door nl. alleen de snijtanden stomp en aan de voorzijde glad te vijlen.

Volgens den heer P. v. d. Br. heeft besnijdenis (door incisie) van knapen algemeen plaats.

De wapens bestaan uit lansen, korte zwaarden en messen. In den oorlog bedient men zich tegenwoordig overal van een ovaal schild, dat van idjoeq, licht hout of ook wel van buffelhuid wordt vervaardigd. Ook draagt men dan een hoofddeksel, somtijds van ijzer, doch meestal van idjoeq, rotan of palmbladeren gevlochten. Schietgeweren komen nog zelden voor.

Het gewone voedsel bestaat in rijst (hoewel niet overal), aardvruchten, mais, sagoe, kokosnoten, pisang en visch Varkensvleesch en kippen — en in sommige streken ook rijst — worden als lekkernijen beschouwd en niet dagelijks gegeten. De gewone drank is water. Bij feestelijke gelegenheden speelt echter de *toewak* (van den langkappalm) een groote rol, welke drank, waarvan velen ook op de gewone tijden misbruik maken, op den wortelbast van doerian getrokken en zoo bedwelmend wordt gemaakt.

De werkzaamheden van den man bestaan hoofdzakelijk in de jacht ([1]) voornamelijk op wilde zwijnen, herten en apen, het visschen, aan de kusten het bereiden van zout en verder het verzorgen van zijne varkens, voor zoover zijne vrouw hem tot dit laatste door het bijeenbrengen van het voedsel in staat stelt. In het zuiden des eilands neemt hij ook een groot deel van den landbouw, die hier en elders zoowel op sawah's als op droge velden gedreven wordt, voor zijne rekening, waar deze elders grootendeels aan de vrouwen wordt overgelaten. Alleen het aanleggen van nieuwe velden schijnt overal door de mannen te geschieden. Overigens zijn de Niassers goede timmerlieden en smeden. Hier en daar worden ook bekwamen kopergieters gevonden. Het weven en vlechten geschiedt door de vrouwen, die, waar dit gebruikelijk is, zich ook met het verwen van zakken en tasschen belasten.

In het zuiden des eilands zijn de dorpen geregeld aangelegd en door natuurlijke of kunstmatige verdedigingsmiddelen versterkt. In het noorden maakt men tegenwoordig zelden meer van kunstmatige versterkingen gebruik, maar bouwt men zijne woningen eenvoudig

---

([1]) Zie hiervoor *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVI.

op steile heuveltoppen, die voor vreemden moeielijker te bereiken zijn. Hier tellen de kampoengs dan ook slechts van twee tot hoogstens twintig huizen, terwijl dit getal in Zuid-Nias soms honderd en meer bedraagt. Een gedeelte van de dorpsbewoners woont in verspreid gelegen veldhuizen (*halama*). In Noord-Nias zijn de huizen, die gewoonlijk in twee rijen tegenover elkander staan, ovaalvormig en van een kegelvormig dak voorzien, waarin soms eenige vensterluiken zijn aangebracht om het licht in te laten. Zij staan op palen 6 tot 10 vt. boven den grond en zijn gewoonlijk van planken gebouwd. Aan de voorzijde is de wand meestal open en van traliewerk voorzien. Bij elk huis behoort een losse ladder, waarlangs men aan het valluik komt, dat in den vloer van het hoofdvertrek is aangebracht en den eenigen toegang tot de woning verleent. Dit hoofdvertrek, waar ook de haard, bestaande uit een met aarde gevulden bak, wordt aangetroffen, ligt juist in het midden en wordt aan de beide uiteinden begrensd door kleinere vertrekken, welke tot slaapplaatsen dienen. Hier vindt men weinig meer dan een matje om op te liggen en een van idjoeq, bladeren of boomschors gevlochten kleed om zich tegen de nachtelijke koude te beschermen. Voor hoofdkussen bedient men zich eenvoudig van een houten blok of een ander hard voorwerp. In de kuststreken begint men hier en daar reeds matrassen en kussens van kapoeq te gebruiken.

In Zuid-Nias hebben de huizen een langwerpig vierkanten vorm, met een zoogenaamd zadeldak. De lengte-as staat dwars op de richting van de dorpsstraat. Aan de voorzijde vindt men een groot vertrek dat tot verblijf van gasten en ongehuwde mannen dient, en van waar men door eenen gang in het achtergedeelte van het huis komt, waar de familie huist en dat somtijds slechts uit één vertrek bestaat. Onder de huizen bevinden zich de varkens- en hoenderhokken.

Zooals boven op blz. 590 reeds is medegedeeld, vormen op Noord-Nias enkele aan elkander verwante en in verschillende dorpen wonende stammen eene *öri*, die dan een gemeenschappelijk Hoofd hebben, de *Salawa nori*, wiens waardigheid evenals die van de hem ondergeschikte Hoofden erfelijk is, doch wiens gezag gewoonlijk, vooral als hij niet rijk is en bij feesten niet met kostbaarheden kan pronken, weinig te beteekenen heeft. De bewoners van ieder dorp bestaan uit één of meer afdeelingen (*banoea*), die elk door een *Sanoehe ba'mbanoea*, geadsisteerd door mindere hoofden, als: *Tambalina ba nori*, *Fahanrona ba nori*, enz., worden bestuurd. De eerste in rang onder deze Sanoehe's is de *Satoea ba mbanoea*, die, als hij in het oudste of moederdorp woont, in den regel ook als Salawa nori optreedt. Ook de

andere dorpshoofden worden wel met Salawa betiteld. Een bijzondere titel, door sommige aanzienlijke dorpelingen gedragen, is *Baloegoe*, dien men zich door het geven van feesten verschaffen kan.

In Zuid-Nias, waar de Ori's onbekend zijn, staat elk dorp op zichzelf, doch zijn ook hier de bewoners in afdeelingen (*gana*) gesplitst, die elk haar eigen *balö gana* aan het hoofd hebben. Verder onderscheidt men hier drie standen, nl. de *adellijken* (Si oeloe), de *menigte* (sato) en de *slaven* (*sawoejoe* of *larakana*). Het bestuur is steeds in handen van leden van den eersten stand, die dan ook als zoodanig *Si-oeloe* heeten, terwijl de eerste in rang onder hen *Solohe banoea* of »drager van het dorp" genoemd wordt. Somwijlen volgt de zoon zijnen vader in deze waardigheid op, doch regel is dat bij overlijden de tweede in rang onder de Si-oeloe's tot algemeen Opperhoofd wordt aangewezen. De Hoofden kiezen uit de Sato hunne raadslieden, die als zoodanig *Si'-ila* worden genoemd. Een daarvan schijnt steeds de onderhandelingen met vreemdelingen te voeren en daaraan zijnen verbasterden titel van *Zoeroe baso* (Mal. djoeroe basa) te danken te hebben.

De vergaderingen van de dorpshoofden werden vroeger overal in het gemeentehuis (blz. 594) gehouden. Tegenwoordig geschiedt dit echter meer binnenshuis en wordt nog slechts hier en daar in Zuid-Nias de Osali daarvoor gebruikt. Ieder vrij dorpeling heeft het recht in die bijeenkomsten zijn gevoelen te doen hooren. Kleine zaken worden door de Hoofden der wijken behandeld; grootere door de gezamenlijke dorpshoofden. In Noord-Nias moet van enkele misdrijven door de geheele òri kennis worden genomen. De straffen bestaan gewoonlijk in boeten. Kan een veroordeelde deze niet betalen, dan vervalt hij tot den slavenstand. Op ontucht en overspel (waaromtrent deze stam zoo streng is, dat kinderen buiten het huwelijk geboren dikwijls in eenen zak geplaatst en zoo in de struiken opgehangen worden om den hongerdood te sterven) staat volgens de niet beschreven Adat de doodstraf, welke in den regel geschiedt door onthoofding of doorsteking. Een enkele maal wordt een veroordeelde ook wel verdronken of verwurgd, terwijl gevallen bekend zijn waarbij men echtbrekers levendig begraven — alleen met het hoofd boven den grond — of eenvoudig verbrand heeft, door hem met idjoeq te omwikkelen en dit in brand te steken. Onder bepaalde omstandigheden kan de doodstraf door eene zware boete worden afgekocht. Overal bestaat de bloedwraak, die hier echter eveneens kan worden afgekocht. Kunnen de rechters den dader van eenige misdaad niet aanwijzen, dan neemt men zijn toevlucht tot een godsoordeel, of

wordt de onbekende eenvoudig door de priesters aan de wraak der geesten overgegeven.

Het afleggen van den eed bestaat hierin, dat de delinquent een of ander voorwerp in de hand neemt of aanraakt en de oppergoden van de boven- en benedenwereld uitnoodigt zich aan hem te wreken, mocht hij de waarheid niet spreken. Bij het sluiten van vrede tusschen twee dorpen of stammen wordt eene kip aan stukken gereten en spreekt men daarbij de vervloeking uit, dat hij die den strijd weder begint een dergelijk lot zal ondergaan.

Het grondbezit is individueel; ontginning schept hier, gelijk elders, eigendomsrechten, welke behouden blijven zoolang nog sporen van bewerking zichtbaar zijn. De woeste gronden behooren aan het dorp, in Noord-Nias soms aan de òri. Bij iemands overlijden blijven zijne roerende en onroerende goederen een tijd lang in gemeenschappelijk bezit van zijne erfgenamen. Alleen kokosboomen worden terstond na den dood van den erflater verdeeld.

De Niassers zijn nog meerendeels heidenen, bij wie de vereering van de geesten der afgestorvenen op den voorgrond staat. Behalve aan een hoogste wezen, *Lowalangi* genaamd, van hetwelk al het goede en kwade komt, doch dat zich weinig meer met de wereld bemoeit, gelooven zij aan eene menigte booze geesten (*Bechoe*), die zij door het brengen van offers (*Soemangĕ nadoe*), uit kippen, varkensvleesch, enz. bestaande, trachten te bevredigen. Tot deze onheilaanbrengende geesten, waaronder ook de *Matiana* (Poentianak) ([1]) voorkomt, behooren feitelijk ook de zielen der afgestorvenen. Ook vereeren zij goede geesten, die hen tegen de kwade beschermen. De bovenbedoelde godheid van de benedenwereld, die gezegd wordt de aarde op zijne schouders te dragen, heet *Ba'oema Danö*, de wereldslang, die als zij zich beweegt de aardbevingen veroorzaakt. In alle woningen en ook daarbuiten vindt men tal van houten beelden (*Adoe;* in Zuid-Nias ook wel *Beëlö* genoemd), die de vereerde goden, inzonderheid de voorouders (*Zatoea* of *Noewoe*) en pas gestorven familieleden moeten voorstellen en in allerlei vorm voorkomen. Alleen van personen die sterven zonder mannelijk oir na te laten, wordt geen beeld gemaakt De vele godsdienstige plechtigheden worden gewoonlijk geleid door mannelijke en vrouwelijke priesters, *Ere* genoemd, waarvan er in bijna elk dorp een of meerderen gevonden worden. Ook hier treden deze personen als geneeskundigen (bezweerders) op, waartoe zij voornamelijk de hulp der *Bela's* — wezens die vroeger onder de menschen als hun gelijken verkeerd hebben,

([1]) De schrik van zwangere vrouwen.

maar sedert onzichtbaar geworden zijn — inroepen. Onder de Zuid-Niassers treft men nog een soort van priesters aan, die *Boro-nadoe* genoemd worden en bij de geheele bevolking in hoog aanzien staan. Zij ontleenen hunnen naam aan twee groote beelden, welke den stamvader en de stammoeder (*boro-nadoe* = oorsprong der adoe's) moeten voorstellen.

De Niassers hebben eenige verwarde denkbeelden omtrent de onsterfelijkheid der ziel en gelooven dat deze na den dood van het lichaam naar de onderwereld verhuist, vanwaar zij echter later weer terugkeert om haar intrek in de voor haar vervaardigde adoe te nemen. Op Noord-Nias bestaat het gebruik om op eene bepaalde plaats in de nabijheid van het dorp, *Dela* of »brug" geheeten, voor elken afgestorvene eenen steen te plaatsen, waaruit men zou kunnen opmaken dat deze *Dela* voor de verzamelplaats der zielen gehouden wordt. Enkele categorieën van personen gaan na hunnen dood in dieren over; kinderen o. a. veranderen in een regenworm. ([1])

Slechts enkele Niassers hebben den Islam aangenomen. Sedert eenige jaren zijn in de hoofdplaats van Nias en omstreken (blz. 592) Zendelingen van het Rijnsche Zending-genootschap met vrucht werkzaam om het Christendom onder de bevolking te verspreiden. Op het einde van 1891 stonden zij aan het hoofd van vier gemeenten, met een gezamenlijk lidmatental van 842 zielen. ([2])

Over de taal der Niassers is boven reeds met een enkel woord gesproken (zie ook Noot, blz. 587). Men onderscheidt twee zeer van elkander afwijkende dialecten, waarvan het eene in het noorden en het andere in het zuiden des eilands thuis behoort. Een letterschrift kent men niet. De vele onder hen bestaande volksvertellingen (amaedola) worden van mond tot mond voortgeplant. ([3])

Bij zwangerschap en geboorte volgt men allerlei bijgeloovige gebruiken, welke ten doel hebben moeder en kind tegen den invloed van booze geesten te beschermen. Eerstgenoemde heeft zich van veel zaken te onthouden, terwijl de daaromtrent bestaande verbodsverpalingen

([1]) Men zie over dit onderwerp verder: *Godsdienst en Bijgeloof der Niassers*, door L. H. A. CHATELIER, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, 1881; *Der Götzendienst der Niasser*, von FR. KRAMER, id. 1890 en *Der Cultus der Niasser*, von H. SUNDERMANN, *Globus*, Band 59.

([2]) *Die Insel Nias und die Mission daselbst*, von H. SUNDERMANN. *Allgem. Missions-Zeitschrift*, 1884 en 1885.

([3]) Zie over de taal der Niassers de *Kurze Formenlehre der Niassischen Sprache* enz., von H. SUNDERMANN, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVIII, en over deze volksvertellingen: *Niassische Erzählungen* door denzelfden en in hetzelfde Tijdschrift, Dl. XXXI.

gedeeltelijk ook op haren man toepasselijk zijn. Men duidt dit aan met den algemeenen naam van *amonita*. Bij gelegenheid van de bevalling wordt een houten beeld vervaardigd en brengt men hieraan de noodige offers, om de overtredingen te verzoenen, waaraan de ouders zich, vóór de geboorte, mogelijk hebben schuldig gemaakt. Kort daarop heeft de naamgeving (*fanalörö töi*) plaats, eene plechtigheid, waaraan het geheele dorp deelneemt. Tot de eigenaardige gebruiken behoort ook nog, dat de kleine, eenige maanden oud zijnde, naar de woning van zijnen grootvader van *moeders*zijde wordt gebracht en dezen namens zijn kleinkind geschenken worden aangeboden. De geboorte van tweelingen beschouwt men algemeen op Nias als onheilspellend en worden de kleinen niet zelden op de wijze als boven op blz. 597 is aangegeven omgebracht.

Vele omstandigheden wijzen er op dat oorspronkelijk op Nias de matriarchale huwelijksvorm heeft bestaan. Onder beide volksafdeelingen staat b. v. de oom van moederszijde of de *Siboja* in hoog aanzien, terwijl op Zuid-Nias de kinderen den stand hunner moeder volgen. Hier is ook het huwelijk van eene vrouw met iemand van lageren stand verboden. Waarschijnlijk was voorheen het huwelijk buiten den stam (exogamie) algemeen; op het oogenblik is dit nog alleen voor de Noord-Niassers voorgeschreven, hoewel ook hier afwijkingen niet zeldzaam zijn. Bij beide stammen betaalt de man eenen bruidschat (bòwô of bòli niha) aan de ouders zijner bruid, die daarvan echter een gedeelde aan den oom van moederszijde van het meisje, het dorpshoofd en de gemeente moet afstaan. De bòwò, welke in goud, geld en varkens wordt betaald, bedraagt van *f* 120 tot *f* 400 al naar gelang van den stand van het meisje. Bij aanzienlijke familie's komt het voor, dat de koopprijs verhoogd wordt, als de jongeling aan eene of andere huidziekte lijdende is. Bij overlijden van den man blijft de vrouw, onder zekere beperkingen, het eigendom zijner familie.

De verloving heeft dikwijls reeds op zeer jeugdigen leeftijd plaats. Het aanzoek wordt gedaan door een *Si'o* of tusschenpersoon. Stemt de vader van het meisje toe, dan ontvangt hij eenen koperen armring als verlovingsteeken voor zijne dochter. Vanaf dit oogenblik tot op den dag van het huwelijk mogen de jonge lieden elkander niet ontmoeten. Vóór en op den trouwdag hebben er allerlei feestelijkheden plaats, waarvoor de bruidegom het grootste gedeelte van de varkens leveren moet. De huwelijksinzegening geschiedt op Noord-Nias door het dorpshoofd, elders door eenen priester en bestaat, behalve in het aanroepen van de adoe zatoea, hoofdzakelijk hierin,

dat de hoofden van bruid en bruidegom zacht tegen elkander gestoten worden. Overal komt het gebruik voor, dat bij een huwelijksvoltrekking op den schoot der jonge vrouw, soms ook op dien van den jongeling, een knaap wordt geplaatst, als symbool van eene talrijke, inzonderheid mannelijke nakomelingschap. Eenige dagen na het huwelijk brengt de vrouw een bezoek aan hare ouders om dezen, zooals het heet, de kleederen van haar bruiloftsfeest terug te brengen (*mamoeli noecha*), met welke noecha dan de familie-kostbaarheden bedoeld worden. Hierop neemt zij voor goed van hare betrekkingen afscheid ([1]).

De man mag zooveel vrouwen nemen als hij betalen kan. De koopprijs is natuurlijk ook hier oorzaak, dat de meesten zich met éène vrouw moeten te vreden stellen.

Als een Niasser sterft, wordt het lijk gewasschen en gewoonlijk in eene kist gelegd, welke uit een uitgeholden boomstam vervaardigd en met eene plank gesloten wordt. Terstond na het overlijden komen tal van gasten het sterfhuis bezoeken, waar zij de doodenklacht helpen aanheffen en door dansen en het maken van allerlei rumoer de booze geesten op eenen afstand trachten te houden. Op Noord-Nias worden aanzienlijke hoofden en hunne vrouwen onder de osale (blz. 594) begraven, de overigen op eene algemeenen doodenakker buiten de kampoeng. In het zuiden wordt voor zeer arme lieden geen kist gemaakt, doch wikkelt men de lijken in bladen of matten of bindt ze op een plank, om ze zoo op de begraafplaats op te hangen of neer te leggen. Aan deze zijde van het eiland wil ook het gebruik dat boven het graf van eenen Si-oeloe eene hut wordt gebouwd, op welker dak het houten beeld van een of ander dier is aangebracht. Soms wordt de lijkkist ook wel in deze hut geplaatst en blijft daar totdat alles te zamen vergaan is. Op het oogenblik dat hier de kist het sterfhuis zal verlaten, schieten de vrouwen toe en trachten zij den mannen te verhinderen den geliefden doode weg te dragen. Bij deze gelegenheid verbrijzelt men in Noord-Nias met de voeten een aarden pot, waarin zich een kuiken en eenige korrels rijst bevinden, die den afgestorvene op zijne reis naar de benedenwereld tot teerkost moeten dienen. In de binnenlanden worden daartoe ook wel gesnelde menschenhoofden gebezigd. Vier dagen na de begrafenis worden enkele voorwerpen, die het eigendom van den doode zijn geweest, op zijn graf neergelegd en hem op plechtige wijze het terugkeeren in zijne voormalige woning verboden.

([1]) Vergelijk *Das Niassische Mädchen von seiner Geburt bis zur seiner Verheiratung*, von H. LAGEMANN. *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, 1893,

Een enkele maal komt het bij zeer aanzienlijke hoofden voor dat de kist, na eenigen tijd op de bovenbeschreven wijze bewaard te zijn geweest, weder geopend wordt en men daaruit den schedel met eenige beenderen wegneemt, die dan in een houten beeld gesloten en aan de voorste palen van de woning worden opgehangen. Eerst na afloop hiervan wordt dan de kist begraven.

Vermoorde personen worden niet begraven vóór en aleer hun dood door de familie gewroken is.

De vermaken der Niassers bestaan grootendeels in de feesten, die bij tal van gelegenheden gegeven worden, en waarvan de maaltijden een voornaam deel uitmaken. Bij deze feesten wordt ook door mannen en vrouwen afzonderlijk gedanst, onder begeleiding van muziekinstrumenten, die uit *gongs* en trommen bestaan; allen zijn daarbij zeer rijk met allerlei sieraden opgeschikt. Somtijds wordt ook door met een ontbloot zwaard gewapende mannen eene soort van krijgsdans uitgevoerd of een spiegelgevecht geleverd, waarbij ook zij bijzonder zijn uitgedost en knevels van buffelleder of ook wel van goud dragen (blz. 594).

Zeer menigvuldig zijn de oorlogen of vijandelijkheden, die tusschen de verschillende kampoengs of landschappen plaats hebben. De aanleiding daartoe is veelal het moorden door koppensnellers, het rooven van vrouwen en kinderen, het niet betalen van schulden, enz. Eene geregelde oorlogsverklaring heeft daarbij niet plaats; gewoonlijk wordt de vijandelijke kampoeng bij nacht overvallen en, wanneer de aanval gelukt, worden de vrouwen en kinderen als slaven medegevoerd, de mannen, die niet kunnen ontkomen, vermoord, en de kampoeng verbrand. Dit heeft natuurlijk wederwraak ten gevolge; en zoo duurt de oorlog gewoonlijk zoolang voort totdat een onzijdig Hoofd als bemiddelaar optreedt en er in slaagt een vredesverdrag tot stand te brengen, hetwelk dan met een feest wordt gesloten (blz. 598).

Sedert onze vestiging op Nias (blz. 603) zijn echter deze gewelddenarijen, althans in de noordelijke helft des eilands, aanmerkelijk verminderd.

Slavernij, pandelingschap.

Een Niasser kan door vier oorzaken in slavernij komen: 1°. door in den oorlog gevangen genomen te worden; 2°. ten gevolge van straf voor gepleegde misdrijven; 3°. wegens schulden; 4°. worden weezen door hunne naaste bloedverwanten verkocht. Het derde geval is het menigvuldigst; wanneer b. v. iemand eene hem opgelegde

boete niet kan betalen, of wanneer hij geld noodig heeft tot het aangaan van een huwelijk, het bouwen van een huis, of eenige andere onderneming, leent hij het bij eenen rijke, dikwijls bij het Kampoenghoofd. Kan hij na verloop van een jaar het geleende, plus 50°/₀ rente, niet teruggeven, dan verdubbelt men gewoonlijk de schuld; en dan verder met 50°/₀ per jaar verhooging. Zoodra de schuld de waarde van een slaaf, dat is ten hoogste *f* 40, bedraagt, heeft de schuldeischer het recht zijnen schuldenaar als slaaf tot zich te nemen en hem te verkoopen. Bedraagt de schuld meer dan de waarde van een slaaf, dan kunnen ook de kinderen, broeders of verdere bloedverwanten van den schuldenaar tot slaven worden gemaakt. Daar de vrouw eene bezitting van den man is, kan zij natuurlijk niet voor zijne schulden tot slavin worden gemaakt. De arbeid der slaven bestaat hoofdzakelijk in den landbouw en het verzorgen van de varkens. Voor hun levensonderhoud moeten zij echter zelf zorgen, waarvoor de eigenaar hun een stukje grond ter bebouwing aanwijst. Slaven kunnen alleen met slavinnen trouwen, en de eigenaars hebben het recht ouders en kinderen afzonderlijk te verkoopen. Eene slavin wordt vrij, wanneer zij door haren meester tot bijzit wordt genomen.

Ten gevolge van dit gebruik en de menigvuldige onderlinge strooptochten zijn een groot aantal Niassers slaven van hunne rijkere of machtigere landgenooten. Zij werden vroeger openlijk ongehinderd door Maleiers en Atjehneezen opgekocht en naar Soematra en elders uitgevoerd. Doch in 1820 werd door Raffles, toen Luitenant Gouverneur der Britsche bezittingen op Soematra's Westkust, een verdrag aangegaan met eenige Hoofden van Nias, waarbij deze zich o. a. verbonden den uitvoer van slaven te verbieden, terwijl de Engelsche Compagnie op zich nam deze lieden zooveel mogelijk te gebruiken op zulke wijze als hen in staat zou kunnen stellen om de schuld af te doen, door welke zij tot den slavenstand waren gebracht. Door dezen maatregel werden zij dus uit den toestand van levenslange slavernij overgebracht tot dien van Pandelingen, die in de gelegenheid waren te eeniger tijd hunne schuld af te lossen; hetgeen eene aanmerkelijke verbetering in hun lot was, hoewel er toch ongetwijfeld velen onder hen waren, die niet wegens schulden maar door geweld in slavernij gekomen waren. Op de toen reeds Nederlandsche bezitting te Padang was deze maatregel niet van toepassing, en de daar aangevoerde Niassers bleven slaven. Toen echter ten gevolge van het tractaat van 1824 de Britsche bezittingen op Soematra aan Nederland kwamen, werden de door Raffles met de

Niassche Hoofden gesloten overeenkomsten in 1825 door ons Gouvernement bekrachtigd en op de geheele Westkust van Soematra toepasselijk gemaakt. Later is van tijd tot tijd omtrent den aanvoer van Pandelingen en hunne behandeling hoofdzakelijk het volgende vastgesteld.

Ieder Europeesch ingezetene van Soematra's Westkust kon zich bij request tot den Gouverneur wenden tot het verkrijgen eener toestemming om Pandelingen van Nias af te halen. Na die verkregen te hebben moest het voor de overvoering bestemde vaartuig naar Goenoeng Sitoli stevenen, ten einde den scheepspas door den Hoofdambtenaar aldaar te laten viseeren, dan eerst mocht het zich begeven naar de haven, waar de aankoop zou geschieden, gewoonlijk Samambawa. Dadelijk na de aankomst te Padang werden de Pandelingen geregistreerd en waren dan verplicht tien jaren hunnen heer te dienen, die hen moest kleeden, voeden en hun een maandelijksch zakgeld van *f* 1 geven. Mishandeling van den Pandeling werd met boete gestraft, en indien zij van ernstigen aard was werd hij vrij verklaard; dit laatste was ook het geval wanneer eene Pandeling door haren meester als bijzit werd genomen. Zij mochten niet vervoerd worden naar plaatsen, waar zij geene landgenooten aantroffen. Na verloop van tien jaren werd de Pandeling in vrijheid gesteld en kon gaan waar hij wilde. De meesten bleven te Padang en vestigden zich daar in de Niassche kampoeng, die onder het bestuur van haar eigen Hoofd staat.

Thans echter is, evenals elders in onze Oost-Indische bezittingen, ook in het Gouvernement van Soematra's Westkust het nemen van Pandelingen tot zekerheid voor schuld verboden en de slavernij afgeschaft; zoodat althans daar geene Niassche slaven meer kunnen zijn (zie blz. 157).

Ook op Nias is de slavernij officiëel afgeschaft en kan in het aan ons gezag onderworpen gedeelte de handel in slaven nog slechts tersluik plaats hebben.

§ 13. De Batoe-eilanden.

Ligging, grootte, voornaamste eilanden.

De Batoe-eilanden, vormende eene Onder-afdeeling van de Afdeeling Ajer Bangis der Residentie Padangsche Benedenlanden, liggen meerendeels tusschen de 16 en 20 geogr. mijlen ten westen van Soematra, tusschen 97°50′ tot 99° O. L. en 0°10′ N. B. tot 0°40 Z. B.

Deze groep, die op de oudere kaarten als één groot eiland onder den naam Mintao voorkomt, bestaat uit bijna zestig eilandjes, wier gezamenlijke oppervlakte op 30 □ geogr. mijlen wordt berekend, en van welke slechts een twintigtal geregeld bewoond zijn.

De voornaamste eilanden zijn:

Poeloe Pingi (op de kaarten ook Pini of Kapini genoemd) slechts 10 mijlen uit de kust van Soematra gelegen. Het heeft eene langwerpig vierkante gedaante in eene oost- en westwaartsche strekking, en eene lengte van 3 bij eene breedte van 1 geogr. mijl. De zuid- en oostkusten loopen bijna rechtlijnig, de noord- en westkusten hebben eenige groote doch niet diepe bochten; de grootste bevindt zich in het noorden tusschen de kapen Antimoenang en Bakoe. Het eiland is, evenals de Batoe-eilanden in het algemeen, zeer boschrijk doch onbewoond, behalve dat zich somtijds tijdelijk eenige Maleiers en Boegineezen langs de kusten vestigen. — In de nabijheid van P. Pingi bevinden zich de zeer kleine onbewoonde eilanden P. Masin, P. Oelar, P. Amboe Labing of Samboe Labing, P. Angso Laoet en P. Pasakeh.

Poeloe Bahi, nagenoeg evenver van P. Pingi als van Tanah Masa gelegen; het is ongeveer $^1/_2$ □ mijl groot en wordt slechts tijdelijk door Maleiers of Boegineezen bewoond.

Tanah Masa, dat evenals de later te vermelden eilanden eene langwerpige zich van het noord-noordwesten naar het zuid-zuidoosten uitstrekkende gedaante heeft, het grootste eiland van de groep, met eene lengte van 7 bij eene breedte van 1 tot $1^1/_2$ geogr. mijlen. De hoofdplaats, welke *kota* genoemd wordt, heet Boeloearoe; buitendien zijn er onderscheidene kampoengs, van welke Owa doewa, Lemo, Wawa en Mala Sondeh de voornaamste zijn. De bevolking bedraagt omstreeks 300 zielen. (¹) Dit eiland is door eene smalle straat, waarin onderscheidene kleine eilandjes liggen, gescheiden van het ten zuiden er van liggende

Tanah Ba'a, dat 5 geogr. mijlen lang en 2 breed doch onbewoond is. Het voornaamste van de ten oosten hiervan liggende, insgelijks onbewoonde, eilandjes is P. Kasia.

Poeloe Bodji of Bodjo, het zuidelijkste van de groep, gelegen ten zuidoosten van Tanah Bala; het is nog geene □ mijl groot en onbewoond.

Poeloe Tello of Si Boeasi, gelegen ten westen van Tanah Masa en daarvan door eene straat van ongeveer eene mijl breedte gescheiden.

(¹) *Tijdschr. voor Neêrl.-Indië*, 1840, Dl. I, blz. 339, en 1853, Dl. II, blz. 91.

Dit eiland, dat omstreeks 2 □ mijlen groot is, is het meest bevolkte van de geheele groep; het zielental zal ongeveer 600 bedragen. Hier houden ook de Civiel Gezaghebber en een Luitenant-Chinees hun verblijf in de kampoeng Tello aan de oostzijde des eilands.. Verdere belangrijke kampoengs zijn: Beroedjoe Lasana, ook Batoe Lasari en Boeloe Sari genaamd, Si Boeasi, Si Noeroe en andere.

In de straat, die Poeloe Tello van Tanah Masa scheidt, liggen o. a. de eilandjes Batoe Melolo en Sifika, die onbewoond zijn.

Ten westen en noordwesten van P. Tello liggen P. Bintoeang, Sigata of Sigota, Lorang, Siboloh Eneh en andere; enkele hiervan zijn bewoond.

Poeloe Simoe of Kalapa is het noordwestelijkste der Batoe-eilanden, op omstreeks 10 mijlen van den noordwesthoek van Tanah Masa gelegen. Het heeft een vrij groot aantal kampoengs en eene bevolking van meer dan 500 zielen.

Natuurlijke gesteldheid, kusten, ankerplaatsen, voortbrengselen; handel.

De Batoe-eilanden rusten, evenals de andere langs Soematra's Westkust, op eenen vulkanischen grondslag, die zich echter niet boven de oppervlakte der zee heeft verheven; zoodat zij geheel met koraalrotsen, zandsteen en schelp-conglomeraten bedekt zijn. Vele eilanden, vooral de kleinere, zijn nagenoeg vlak; andere worden, naarmate van hunne grootte, door éëne of meer berg- of heuvelreeksen doorsneden, die zich echter nergens hooger dan 200 vt. verheffen.

De kusten zijn op sommige plaatsen vlak en zandig, elders steil en rotsachtig, en worden bijna overal door koraalriffen omgeven, welke echter veelal door de daarop staande branding te verkennen zijn. Goede ankerplaatsen voor groote vaartuigen worden er weinig aangetroffen; de voornaamste zijn: op P. Pingi, de bocht van Oedjoeng Batoe Belobang, de zuidwestelijkste punt des eilands; op P. Tello, voor de kampoeng Tello, en op de westkust tegenover het eiland Bintoeang; op Tanah Masa, voor de kota Boeloearoe; en op P. Sigata, voor de kampoeng Batoe Sitrah.

Alle eilanden zijn dicht met geboomte bedekt, in de zandige kuststreken vooral met Rhizophoren en Kokospalmen, meer binnenslands met Sagoepalmen en eene menigte andere boomsoorten, van welke vele uitmuntend timmerhout opleveren. De cultuurgewassen bepalen zich tot een weinig rijst, suikerriet en aardvruchten (*oebi-oebi*) voor eigen gebruik.

Uit het dierenrijk komen vooral in aanmerking: apen, eekhorens, eene kleine hertensoort, vledermuizen, slangen, hagedissen, de zwaluw, die de bekende eetbare nestjes bouwt, weinige schildpadden en eene groote menigte visschen, schelpdieren en tripang.

De handel bepaalt zich hoofdzakelijk tot den uitvoer van kokosolie, gedroogde visch, tripang en eenig schildpad.

Bevolking.

Omtrent de sterkte der bevolking zijn geene officieele mededeelingen bekend. Afgaande op enkele daaromtrent bestaande opgaven, zal zij tusschen de 3000 en 4000 zielen bedragen.

Behalve eenige Chineezen, die zich met den handel, en Maleiers en Boegineezen, die zich met visch- en tripangvangst bezig houden en veelal slechts tijdelijk op deze eilanden verblijven, bestaat de bevolking uit menschen van hetzelfde ras als die van zuidelijk Nias, vanwaar zij zeggen af te stammen; en nog tegenwoordig verhuizen van tijd tot tijd Batoeërs naar dat eiland, en wederkeerig Niassers naar de Batoe-groep. De taal dezer beide volken verschilt zoo weinig, dat zij elkander gemakkelijk kunnen verstaan.

De bevolking van Boeloearoe op Tanah Masa wordt gezegd van eene andere afkomst te zijn als de overige Batoeërs, en in uiterlijk voorkomen meer overeenkomst te hebben met de Maleiers. (1) Het Hoofd van deze plaats, welke in onderscheiding van alle andere *kota* en niet *kampoeng* genoemd wordt, voert den titel van Radja en wordt ook door ons Gouvernement beschouwd als Vorst der Batoe-eilanden, hoewel dit slechts in naam is en zijn gezag buiten zijne woonplaats volstrekt niet wordt geëerbiedigd. De Boeloearoeërs verschillen overigens in taal, gebruiken, enz. niet van de overige eilanders, op welke veel, wat in de vorige § omtrent de Niassers gezegd werd, met geringe wijzigingen toepasselijk is. De aanhoudende onderlinge vijandelijkheden, het koppensnellen en de slavenhandel hebben hier echter niet, of althans slechts in geringe mate plaats, dank zij den invloed van het Nederlandsche Gouvernement, jegens welks gezag de Batoeërs zich doorgaans welgezind en gehoorzaam betoonen.

---

(1) Misschien stammen zij af van Maleische of Boegineesche gelukzoekers, die zich in oude tijden daar gevestigd en van de oppermacht over de zwakke bevolking meester gemaakt hebben. Vergel. *Tijdschr. voor Neêrl.-Indië*, 1840, Dl. I, blz. 370.

§ 14. De Mentawei- en de Pageh- of Nassau-eilanden. (1)

Ligging, grootte, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen; handel; verhouding tot het Gouvernement.

Deze groep ligt tusschen 0°59′ tot 3°41′ Z B. en 98°30′ tot 100°40′ O. L. (2) in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting, nagenoeg evenwijdig met de kust van Soematra, twintig mijlen daarvan verwijderd, en bestaat uit vier betrekkelijk groote en zeventien kleinere eilanden, wier gezamenlijke oppervlakte op omstreeks 200 □ mijlen wordt geschat. (3) De twee noordelijkste dezer groote, Sibéroet en Porah, met de omliggende kleinere zijn de Mentawei-eilanden; de twee zuidelijkste, Noord-Pageh en Zuid-Pageh (door de Porah- of Nassau-straat van de voorgaande gescheiden) met de naburige eilandjes zijn de Pageh- of Poggi-eilanden, ook Nassau-eilanden genoemd. Niettegenstaande deze onderscheiding zijn zij geographisch als ééne groep te beschouwen, en worden dan ook wel onder den algemeenen naam Mentawei-eilanden begrepen.

De natuurlijke gesteldheid dezer eilanden komt met die der Batoegroep overeen. Zij zijn van vulkanischen aard en aan aardbevingen onderhevig; de oppervlakte bestaat echter uit koraal- en zandsteenformatie met eene rijke humuslaag overdekt. Over hunne geheele lengte strekken zich heuvelrijen uit, die zelden meer dan 500 vt. hoogte hebben en op sommige plaatsen het strand bereiken, waar zij dan steil in zee afdalen. Overigens zijn de stranden over het algemeen laag en hebben een aantal baaien en inhammen, die voor kleine vaartuigen geschikte ligplaatsen opleveren; doch koraalriffen, die bijna overal deze eilanden omgeven en alleen bij laag water gedeeltelijk zichtbaar zijn, maken de nadering gevaarlijk.

Er zijn onderscheidene rivieren doch van weinig belang; enkele echter zijn groot genoeg om bewoond te worden door krokodillen, die op de Batoe-eilanden niet gevonden worden. Overigens komt het dierenrijk op de beide groepen overeen; en zoo ook het plantenrijk, zoowel wat de natuurlijke plantbekleeding als de cultuurgewassen

---

(1) De volledigste berichten over deze groep, voor zooverre ons bekend is, komen voor in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, 1853, blz. 403; 1854, blz. 319, en 1881 (Dl. XVVI), blz. 63; Von Rosenberg, *Der Malayische Archipel*, S. 176; het *Album der Natuur*, 1858, blz. 129, en het *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1870, Dl. I, blz. 339.

(2) Volgens het *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië* tusschen 1°9′ tot 3°40′ Z. B. en 98°30′ tot 101° O. I.

(3) Melvill berekent de oppervlakte op slechts 140 □ mijlen. *Moniteur*, 1846.

betreft, met deze uitzondering evenwel dat op de Mentawei- en Pageh eilanden volstrekt geene rijst maar vrij wat tabak wordt gebouwd.

Er wordt een geringe ruilhandel gedreven met de bevolking van Soematra's Westkust. De uitvoer bestaat in kokosnoten, hout, sagoe, schildpadden, boomschors, tripang, olie en touwwerk; de invoer in ruwe kapmessen, lemmers voor lansen, sabels en messen, vijlen, beitels, glaskoralen, ijzeren pannen, scharen, spiegeltjes, naalden, koperdraad, snuisterijen, grove borden, doeken en grof katoen van verschillende kleuren. Het gebruik van geld is hier onbekend.

De geheele groep behoort thans administratief tot de Onder-afdeeling Ommelanden van Padang. De Pageh-eilanden werden vroeger als eene onderhoorigheid van Bengkoelen beschouwd en zijn als zoodanig ook bij het tractaat van 1824 door Engeland aan ons Gouvernement overgegeven. Evenwel heeft noch het Engelsch bewind noch het onze ooit getracht eenig gezag over de bevolking uit te oefenen, maar slechts nu en dan een oorlogsschip derwaarts gezonden tot het doen van opnemingen en onderzoekingen. Bij deze gelegenheden schijnt gebleken te zijn dat de kosten van eene bepaalde vestiging niet door de te verwachten voordeelen zouden worden opgewogen; wij hebben er dan ook geen Posthouder of anderen ambtenaar.

Beschrijving der voornaamste eilanden.

a. Sibéroet, door de Inboorlingen Sibiroe, en op de kaarten ook wel Mentawei of Noord-Porah geheeten, is het noordelijkste en grootste van de groep en wordt door Straat Sibéroet of Sibiroe van de Batoe-eilanden en door de Zeebloemen-straat of Seaflowers-street van het zuidwaarts gelegene Porah gescheiden. Er zijn eenige vrij goede baaien, namelijk: aan de oostkust, van het noorden naar het zuiden, de baai van Tebékat en de Simalapeh-baai; in het zuiden, de baai van Katorè; en in het zuidwesten die van Teloek Loea of Teleleoe. De voornaamste rivieren zijn de Katoerei, welke in de baai van dien naam uitloopt, eene lengte van 6 uren gaans heeft en aan de monding 20 meter breed is en de Tabèkat, die hare uitwatering heeft op de noord-oostkust.

Het eiland is verdeeld in de volgende dertien landschappen, die elk onderscheidene landwaarts in gelegene kampoengs bevatten: langs de oostkust, van het noorden naar het zuiden: Tebèkat, Tasilibat, Sibeloeat, Semboengan, Seibi, Sibéroet en Katoerei; langs de westkust

van het noorden naar het zuiden: Sibiri-siget, Mataloe, Sibeloelat, Sibapatjat, Teoloea (Teloek Loea) en Telolagoe (Teloek Lagoe). Als hoofdplaats wordt beschouwd Sibéroet in het landschap van dien naam gelegen.

In de onmiddellijke nabijheid der oostkust bevinden zich onderscheidene kleine eilandjes of liever koraalrotsen; ten zuiden en zuidwesten liggen er op eenigen afstand, die iets grooter en door de Jenny-straat van Sibéroet gescheiden zijn; de voornaamste van deze zijn Pangalang, Karamatjit en West-eiland.

b. Porah of Siporah, door de inboorlingen Sikabau genoemd; het is het tweede in grootte en wordt door de Zeebloemen-straat van Sibéroet en door Straat Nassau van de Pageh-eilanden gescheiden. De voornaamste baaien zijn: in het noordwesten, die van Sibiri-benoea; in het oosten die van Teloek-dalam, die van Sihoerloe of de Hurlock-baai, die van Silaboe en die van Teloekpelana; in het zuidoosten, die van Siteloroe (Teloek-aroe?), van Sianoe en van Sioban. Op de kaarten en ook elders ([1]) wordt nog genoemd de baai van Silaba-laba of Selabba, en wel als de beste in dit gedeelte van de kust. De zuidoostpunt des eilands draagt den naam van Kaap Marlborough.

Het eiland is verdeeld in negen landschappen: in het noorden Simatobbe; langs de oostkust, van het noorden naar het zuiden, Telasinan, Sioban, Sibaran en Sigitjik; langs de westkust, van het noorden naar het zuiden, Sibiri- benoea, Sibiri-oelan en Sibesoea; en in het midden Porah. Eene van de voornaamste kampoengs nabij de oostkust is Sigitjik.

Nabijgelegene eilandjes zijn: ten noorden, P. Sétan of Duivelseiland en Siboeroe-boeroe; ten westen, P. Boeroeng en Noko; en ten zuidwesten Sidoewa mata, twee eilandjes.

c. Noord-Pageh (te zamen met Zuid-Pageh door de inboorlingen Sigalagan genoemd) is het derde in grootte en heeft eenigszins de gedaante van eenen driehoek, welks top naar het noordwesten gekeerd is; het wordt door Straat Nassau van Porah en door de Straat Sikakap of Sikoekoep, waarin onderscheidene eilandjes liggen, die ook wel meer bepaaldelijk de Nassau eilanden worden genoemd, van

---

([1]) De hier, volgens het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVI en het *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1870, medegedeelde namen der baaien op Sibéroet en Porah verschillen eenigszins van de in den ouderen jaargang van eerstgenoemd Tijdschrift vermelde, namelijk op Sibéroet: de baai van Tepeket, van Katjapoengan of Katjapingan, van Sibéroet, van Katorei of Katoerei en van Teleleoe: en op Porah: de baai Sibiri-benoea, van Teloek-dalam (volgens VON ROSENBERG dezelfde als de Hurlocks-baai), die van Teloek-pelana, van Teloek-aroe, van Sioban en van Selabba of Silaba-laba.

Zuid-Pageh gescheiden. Dit eiland heeft vele baaien, van welke die van Silaboe op de westkust en die van Laboean Djawa (Belaboean Djaoe) in het Zuidoosten ons bij name bekend zijn. De noordelijkste punt heet Kaap Cuddalore, de zuidwestelijkste Tandj. Batoe.

Het eiland is verdeeld in de zes landschappen: Simanganjoe, Simangaja en Simontobi, langs de oostkust; Tokako in het zuiden; en Silaboe en Batoe-mongga, in het westen. De belangrijkste rivieren zijn die van Simangaja en van Tokako, in de landschappen van die namen. Ten westen liggen eenige kleine eilandjes P. Laboe geheeten.

d. Zuid-Pageh, het zuidelijkste der vier groote eilanden, dat met het vorige slechts weinig in oppervlakte verschilt, bestaat uit de landschappen: Silabanja, in het noorden; Timaboeko en Simalakoba, langs de oostkust; Simalago, in het zuiden; en Teloek Boelei (of Tello Bakoe) en Timabobo, langs de westkust. Aan de noordoostzijde vindt men de Kaap Teloek Poeloe; aan de oostzijde de Kaap Sabaloewa en de baai Laboehan-Djawa; de zuidelijkste punt van het eiland wordt Zuidhoek genoemd.

Behalve verscheidene onmiddellijk rondom de kust gelegene kleine eilandjes, zooals Si baroe-baroe en de Bigoe-eilandjes aan de westzijde, behooren hiertoe ook nog eenige, die meer zuidwaarts liggen en door het Addington's-kanaal van Zuid-Pageh gescheiden zijn; de grootste van deze zijn P. Sanding ketjil, P. Sanding besar en een eind Zuiderlijker op 4° Z. B., P. Mego of Triëst.

Bevolking.

Alleen de vier groote eilanden zijn bewoond; en wel (naar gissing):

Sibéroet	door	8000	zielen,
Porah	»	1450	»
Noord-Pageh. . .	»	1300	»
Zuid-Pageh ([1]). .	»	1250	»

zoodat hunne gezamenlijke bevolking 12000 zielen bedraagt.

De kleinere eilanden worden slechts van tijd tot tijd door visschers bezocht.

Deze bevolking verschilt in lichaamsgedaante, taal, zeden en gewoonten ten eenenmale van de naburige eilanders, maar heeft daarentegen groote overeenkomst met de bewoners van sommige Zuidzee-

([1]) Volgens eene andere opgave zou de bevolking van Noord-Pageh slechts 770, en die van Zuid-Pageh 880 zielen bedragen. VON ROSENBERG schat Sibéroet op 7000, Porah en Noord-Pageh elk op 1400 en Zuid-Pageh op 1200 zielen.

eilanden; zoodat het ontwijfelbaar schijnt, dat zij van een der daar tehuis behoorende stammen van het Maleische ras afkomstig is. [1]

De Mentaweiërs zijn middelmatig groot van lichaam, sterk gespierd en goed gebouwd; de handen en voeten iets grooter dan bij den Javaan en Soematraan; de gelaatstrekken bij mannen en vrouwen niet onaangenaam. De huidkleur is eenigszins geelbruin met eene roodachtige tint; het haar fijn, weinig gekruld en gitzwart; mannen en vrouwen dragen het gewoonlijk los over de schouders hangend of in eenen knoop op het achterhoofd samengebonden; sommigen snijden het boven het voorhoofd af in eene rechte lijn van den eenen slaap tot den anderen. De baard is dun en wordt zorgvuldig uitgetrokken. De oogen zijn groot en helder, de neus is breed en eenigszins plat, de mond vooruitstekend doch minder dan bij den Maleier. De tanden worden driehoekig afgevijld en zijn blinkend wit, daar het kauwen van sirih en tabak op deze eilanden onbekend is; het tabak rooken is echter zeer in zwang. Bij beide geslachten wordt het geheele lichaam, zooverre zij dit onbedekt dragen, met verschillende figuren getatouëerd, welke bewerking reeds bij de kinderen aangevangen en tot in den ouderdom wordt voortgezet.

Zij zijn levendig en vol vuur in hunne bewegingen, doch zachtaardig, vreedzaam, en niet licht tot drift of toorn geneigd. Hun onderling verkeer is gul en vriendschappelijk; zelden hoort men van twist, vechtpartijen, moord of andere misdaden, behalve nu en dan van vergiftiging. Onder elkander stelen zij niet; doch omtrent vreemdelingen zijn zij dikwijls oneerlijk en somtijds moordzuchtig.

De bedekking der mannen bestaat alleen in een smal stuk bereide boomschors, dat om de lendenen gewonden en tusschen de beenen doorgehaald wordt; bij slecht weder dragen sommigen een grooter stuk van dezelfde stof over de schouders, met een gat in het midden om het hoofd erdoor te steken. Ter bescherming tegen zon en regen dragen zij een spits toeloopend hoofddeksel met zeer breede randen,

---

[1] Volgens het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.* — De afkomst dezer eilanders schijnt echter nog vrij onzeker. Volgens JUNGHUHN zouden zij verwant zijn met de Bataks. Volgens BICKMORE (*Reizen in den Oost-Indischen Archipel*, Dl. II, blz. 200) hebben zij het zuivere Maleische type en verschillen in grootte en algemeene proportiës niet aanmerkelijk van de Soematrasche Maleiers. Volgens eene legende, medegedeeld in het *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië* 1870, Dl. I, blz. 340, zouden zij afkomstig zijn uit het landschap Soengei Ngiang, dat in de binnenlanden van Soematra ten oosten van het oude Minangkabausche rijk of in de bovenlanden van Djambi schijnt te moeten gezocht worden. In elk geval schijnen zij dus tot het Maleische ras te behooren, maar tot dat gedeelte daarvan, hetwelk wij op blz. 120 Onbeschaafde Maleiers hebben genoemd.

vervaardigd van palmbladeren; somtijds ook wel een doek of een bosje groene takken en bladeren. De vrouwen dragen binnenshuis een vierkant stuk boomschors of een lap grof katoen om de middel; buitenshuis dragen zij over de schouders, de borst en de middel eene bedekking van uitgerafelde pisangbladeren, en op het hoofd eene soort van driekante muts mede van pisangbladeren samengevouwen. Beide geslachten versieren zich het hoofd en de ooren met bladeren en bloemen, den hals en de armen met ringen van koralen en koperdraad, en de middel met banden van geel of rood geverfden rotting.

De wapens zijn lansen, korte sabels, dolkmessen, boog en pijlen, welke laatste vergiftigd zijn, en schilden van licht hout; zij hebben geene vuurwapens en zijn daarvoor zeer bevreesd. De lemmers hunner lansen, zwaarden en messen ontvangen zij in ruw bewerkten staat van Soematra en voltooien die verder zelven.

Hunne vaartuigen maken zij uit éénen boomstam; zij verschillen in lengte van 2 tot 17 meter. De groote hebben masten, en zeilen uit palmbladeren vervaardigd; op de kleine worden veelal slechts takken van kokosboomen opgericht om den wind op te vangen. Overigens bestaat hunne nijverheid in het kappen van planken, het trekken van eene soort van olie of vernis uit den stam van den Lagan-, Larat- of Hagat-boom, het inzamelen van was en hars, de jacht, de visscherij met netten en harpoenen, en den veldarbeid, die evenals de vischvangst grootendeels door de vrouwen wordt verricht.

De kampoengs zijn altijd gelegen aan den oever van eene voor hunne booten bevaarbare rivier of kreek, en zeer onregelmatig aangelegd. Sommige huizen zijn klein en slechts vóór één gezin bestemd, andere groot en voor 30 of 40 familiën ingericht. Deze laatste, die altijd het eigendom van een Hoofd zijn, zijn verdeeld in een vóór- en een achtergedeelte; het eerste bestaat uit één vertrek, dat de geheele breedte der voorzijde van het huis beslaat en tot algemeen gebruik der bewoners dient; het andere is in zoovele afdeelingen gescheiden als er familiën zijn, die daarin hunne afzonderlijke kook- en slaapplaatsen hebben. Ook de kleine woningen zijn in een vóór- en achtervertrek verdeeld. Alle huizen staan op eenige voeten hooge palen met balken aan elkander verbonden, waarover een vloer gedeeltelijk van planken gedeeltelijk van bamboes gelegd is. Van dezen vloer verheft zich somtijds dadelijk het stevig gebouwde en met palmbladen gedekte dak; andere woningen echter hebben ook 5 of 6 vt. hooge rechtopstaande zijwanden. De vierkante gaten, die tot deuren en tevens als vensters dienen, bevinden zich naar gelang van den bouwtrant òf in het dak òf in den zijwand der woning; men

klimt daartoe op met bamboezen trappen of stellages, die zich langs de geheele breedte van het gebouw uitstrekken.

Als ligplaats des nachts gebruikt men twee of drie lange stukken palmschors met rotting aan elkander gehecht, en als dek een stuk bereide boomschors of eene Soematrasche mat; een stuk grof katoen daaromheen gehangen dient tot afwering der muskieten. Het overige huisraad bestaat uit eenige ijzeren pannen, borden van grof aardewerk door handelaren aangebracht, bamboezen kokers, schildpadschalen en gevlochten korven tot berging van sieraden, en de gereedschappen voor de jacht en visscherij.

Het hoofdvoedsel is sagoe in zeewater gekookt en met fijn geraspte kokosnoot gemengd; voorts het vleesch van apen, krokodillen, slangen en andere dieren, visch en allerlei in het wild groeiende vruchten. Varkens en hoenders worden slechts bij buitengewone gelegenheden gegeten. Hoewel de Mentaweiërs geene rijst aankweeken, eten zij die echter als zij ze van de handelaren kunnen bekomen. De bereiding en het gebruik van zout, suiker, palmwijn of andere bedwelmende dranken zijn bij hen niet bekend.

De landbouw bepaalt zich hoofdzakelijk tot het aankweeken van kokos-, sagoe-, doerian-, lansat- en ramboetan-boomen en eenige aardvruchten. Veeteelt is geheel onbekend. Handel en nijverheid zijn vermeld op blz. 609.

In elk dorp (*lalagai*) zijn onderscheidene Hoofden, die ieder hunne eigene functiën hebben doch geene voorrechten of eerbewijzingen genieten. Deze Hoofden zijn: 1°. de Radja, die een eenigszins aartsvaderlijk gezag uitoefent en meer de raadsman dan de bestuurder zijner onderhoorigen is; alleen in geval van oorlog en bij de beslissing of met een op de reede aankomend vaartuig al dan niet zal worden handel gedreven heeft hij een overwegend gezag; 2°. de Koetek Doelak, een tweede Hoofd, wiens werkkring zich hoofdzakelijk schijnt te bepalen tot het fungeeren als ceremoniemeester bij feestelijke gelegenheden; 3°. de Doekoen, die geneesheer, waarzegger en priester is, dat is, bezweerder der menigvuldige booze geesten (*Sinetoe*), die zich in de lucht, in het water, onder de aarde, in de bosschen en op de bergen ophouden en alle onheilen veroorzaken; hij is dus een man van zeer groot gewicht, 4°. de Roebei Hiba, eene soort van Adviseur; en 5°. de Bobok Ngong of Voorvechter in den oorlog, die ook de bevelen der andere Hoofden aan de bevolking overbrengt. De waardigheid dezer hoofden is niet erfelijk; evenwel wordt tot Radja veelal de zoon van zijnen voorganger gekozen. Alle rechtzaken en andere geschillen worden in vergaderingen der Hoofden

of in volksvergaderingen afgedaan. De op oude gebruiken steunende verordeningen (*pantang*) strekken hierbij, evenals bij alle andere zaken, tot leiddraad.

Vergiftiging of poging daartoe wordt gestraft met den dood, gewoonlijk door verdrinking. Wanneer eene enkele maal op andere wijze een moord geschiedt, wordt de moordenaar uit de kampoeng verdreven en zwerft dan rond of begeeft zich naar eene andere kampoeng of ook wel naar een der onbewoonde eilanden. Diefstal wordt voor de eerste en tweede maal met eene berisping in het openbaar door de Hoofden, doch voor de derde maal met den dood gestraft.

De godsdienstige begrippen dezer eilanders bepalen zich tot het geloof aan de bovenvermelde Geesten, voor welke zij overigens weinig eerbied hebben en die zij ook niet met tempels of beelden verwaardigen. Van een toekomend leven hebben zij een flauw denkbeeld; de bewoners van Porah althans gelooven dat de zielen der overledenen naar het in de Zeebloemen-Straat gelegene P. Sètan of Duivelseiland verhuizen en daar booze Geesten worden, waaraan dit eiland zijnen, overigens niet inheemschen naam zou te danken hebben. Verder hebben zij allerlei bijgeloovige gebruiken en hechten zeer aan voorteekenen.

De mannen huwen slechts ééne vrouw, welke zij van hare ouders koopen; echtscheiding is onbekend; wel kan de man zijne vrouw verkoopen, doch deze wordt daardoor niet vrij; weduwnaars of weduwen kunnen slechts met weduwen of weduwnaars hertrouwen. Echtbreuk wordt met den dood der beide schuldigen gestraft. Het aangaan van een huwelijk heeft echter slechts zelden, en gewoonlijk alleen bij eenigszins bejaarde lieden plaats. In den regel is de verkeering tusschen beide geslachten geheel onbeperkt; zoodat het voor eene ongehuwde vrouw volstrekt geene schande is moeder te worden. Hare kinderen, wier vaders gewoonlijk onbekend zijn, blijven bij haar; en indien zij later trouwt, brengt zij deze mede ten huwelijk. Man en vrouw slaan bij die gelegenheid ieder eene volwassen kip den kop af, waarna de Doekoen onder luid geschreeuw het huwelijk voor gesloten verklaart.

De dooden worden uit vrees voor de onderaardsche Geesten niet begraven; maar op eene uitsluitend hiertoe bestemde plaats in het bosch wordt op de benedenste takken der boomen eene stevige stelling van latwerk vervaardigd, waar de lijken geheel onbedekt worden nedergelegd, waarna de dragers, uit vrees voor de booze Geesten, zich ten spoedigste van die plaats verwijderen, welke niemand anders

dan bij zoodanige gelegenheid bezoekt. In sommige gedeelten der Pageh-eilanden worden evenwel de lijken in eenen ondiepen kuil gelegd en met aarde en bladeren bedekt. — De nalatenschap wordt onder de kinderen en naaste betrekkingen gelijkelijk verdeeld.

De vermaken dezer eilanders bestaan vooral in maaltijden, die bij groote feesten vele dagen, ja weken, duren en afgewisseld worden door dansen, aan welke alleen ongehuwde personen van beide geslachten, met takken en boombladeren versierd, deelnemen. De dansen of liever verdraaiingen van het lichaam worden begeleid door gezang en het slaan op *gongs* (hetgeen door den Bobok Ngong geschiedt) en eene soort van trommen, vervaardigd uit een uitgehold stuk palmboom aan de eene zijde met leguanen-vel bespannen. Deze feesten, die bij het afsterven van een Hoofd, bij het voltooien van een nieuw huis, enz. worden aangelegd, worden hoofdzakelijk des nachts gevierd, terwijl men over dag uitrust, en behooren met den moord van een of meer menschen besloten te worden. Daartoe begeven zich dan een aantal personen, zooveel mogelijk opgeschikt en gewapend, naar een ander eiland der groep, leggen zich daar in het bosch in hinderlaag en schieten den eerst voorbijkomende met hunne pijlen neder, waarna zij terstond huiswaarts keeren. Komt echter in verscheidene dagen niemand onder hun bereik, dan schieten zij hunne pijlen op een kokosboom af en achten daarmede te kunnen volstaan.

Tot hunne bijzondere gebruiken behoort ook dat zij in sommige gevallen niet buiten hunne kampoeng mogen gaan, geenen vreemdeling daarin toelaten, zich van sommige spijzen moeten onthouden en geen handel drijven. Dit heeft o. a. plaats na de verkiezing van eenen nieuwen Radja, voor de geheele bevolking der kampoeng; na de voltooiing van een groot huis, voor allen die aan den bouw hebben deel genomen; voor eene vrouw na hare bevalling; voor de naastbestaanden van eenen pas overledene, enz. Gelijksoortige gebruiken, meer of minder overeenkomende met het *taboe* der Zuidzee-eilanders, worden ook aangetroffen bij de Dajaks op Borneo, de Alfoeren op Boeroe en vele andere tot de Onbeschaafde Maleiers behoorende stammen.

De taal, die op de vier eilanden met weinig dialectverschil dezelfde is ([1]), is niet onwelluidend. Zij bevat enkele woorden, die aan het Maleisch ontleend zijn; ook de Telwoorden hebben eenige overeen-

---

([1]) De taal, die in het landschap Tebèkat op Sibéroet gesproken wordt, wijkt echter aanmerkelijk af van die der overige landschappen en eilanden. Zie hiervoor ook *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXV.

komst met die in het Maleisch en het Javaansch: doch zij is overigens nog te weinig bekend om over hare verwantschap met andere talen te kunnen beslissen. Letterschrift is aan deze eilanders geheel onbekend. Ook van tijdrekening hebben zij geen denkbeeld; alleen kennen zij eene ruwe verdeeling van een tijdvak, dat nagenoeg met een jaar overeenkomt, twee jaargetijden, van welke het eerste *Akau* en het andere *Roerau* heet. *Akau* wordt zoo genoemd naar eene soort van landkrabben, die omstreeks Mei in menigte uit de aarde te voorschijn komen en met graagte worden gegeten; *Roerau* is de benaming van den zuidwestenwind, die gedurende het tweede jaargetijde heerscht.

§ 15. De eilandengroep Engano ([1]).

Ligging, grootte, kusten, gesteldheid van den grond, Verdeeling, Voornaamste plaatsen, Voortbrengselen, Wegen.

De eilandengroep *Engano*, naar het hoofdeiland door de Maleiers *Poeloe Telandjang* en door de Inboorlingen Kèfoe ([2]) Kaïkoeko of ook wel E-Loppo (de aarde) genoemd, ligt tusschen 5°18′ tot 5°30′ Z. B. en 102°7′41″ tot 102°23′3″ O. L. Hare oppervlakte bedraagt 23 □ geogr. mijlen. Het hoofdeiland wordt door een zestal kleinere omgeven, die de namen dragen van Kèfoe Kaïk (Z.), K. Karakoewa (N.), K. Kaperoeroe, K. Adoewë en K. Kaoepanoe (O.) en K. Koki (N. O.). De groep behoorde vroeger administratief tot de Afdeeling Kroë (Bengkoelen), doch schijnt nu bij de hoofdplaats te zijn gevoegd. Zij wordt van tijd tot tijd, gewoonlijk om de drie maanden, door een ambtenaar bezocht. Overigens is sedert 1888 in het beneden te noemen landschap Kèfoe-adoewë van Gouvernementswege een inlandsch beambte geplaatst, met den titel van *Opziener*, die toezicht houdt op den gang van zaken, doch zich niet met inwendige bestuurszaken mag inlaten.

Engano is geheel door riffen omringd, die bij lagen waterstand op

([1]) Uitvoerige berichten omtrent Engano komen voor in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, blz. 379, Dl. III, blz. 338 en 370, Dl. XIV, blz. 93 en 330 en Dl. XIX, blz 165, en VON ROSENBERG, *Der Malayische Archipel*, S. 205. Wij bezitten echter ook van deze groep belangrijke aanteekeningen uit den laatsten tijd, die deze vroegere berichten aanvullen en voor een groot deel als minder juist kenmerken. Men vergelijke hierbij vooral *Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Jaargang 1888 en 1889.

([2]) *Kèfoe* beteekent *eiland;* in enkele streken van Engano wordt dit als *Kèpoe* uitgesproken. Ook in andere opzichten bestaat er hier nog een klein dialect-verschil. *Kaikoeko* schijnt »groot" te beteekenen.

de meeste plaatsen droog vallen en waarop altijd eene hevige branding staat; het is alleen te naderen door de openingen (*èkoewè*), welke hier en daar tusschen deze riffen worden aangetroffen. De belangrijkste dier openingen zijn: de binnenbaai van Kèfoe-adoewĕ in het zuid-oosten, waar een tiental schepen bij alle winden eene veilige ankerplaats vinden; de baai van Barohia in het noord-westen, en de baai van Kèfoe Kaïk in het zuiden. De voornaamste hoeken of kapen (Koeroe) zijn: K. Aki-aki en K. Koewabi (O. en Z. O.), K. Laboeha (Z.), K. Komang en Kiofofa (W.) en K. Kananini en K. Kikoba (N.).

Het eiland, welks weinig vruchtbare grond bestaat uit vaste roode klei gemengd met schelpzand, die op eenen grondslag van koraal rust, is met dicht geboomte begroeid en van het noordwesten naar het zuidoosten met eene heuvelrij bezet, welke zich doorgaans niet meer dan 500 of 600 voet boven den zeespiegel verheft, doch op een enkel punt in het noorden des eilands tot 1000 of 1200 voet stijgt. De voornaamste toppen zijn: de Koh-Apéha, de Koh-Nananoa en de Koh-Komang. De uitloopers van dit laag gebergte strekken zich naar alle kanten tot nabij de zee uit, zoodat groote vlakten op het eiland niet worden aangetroffen. Behalve eenige beken zijn er tal van riviertjes, van welke drie, die tot de groote behooren, nl. de Beloewa Barohia, de B. Karakoewa en de B. Pamiki, aan de noordkust uitwateren. Deze rivieren zijn vrij breed en op sommige plaatsen zeer diep, doch overigens slechts enkele palen ver in het binnenland voor inlandsche vaartuigen bevaarbaar. Wegen bestaan er niet; slechts paden, die zich door de wildernis slingeren en soms door moerassen loopen, waarin dan boomstammen, bij wijze van vonders, zijn nedergelegd. In de laatste jaren is echter de bevolking op aandringen van het bestuur begonnen hier en daar meer geregelde voetpaden aan te leggen.

De kleinere eilanden zijn geheel vlak, met uitzondering van de twee eerstgenoemde, die als min of meer heuvelachtig worden beschreven.

Engano is thans verdeeld in dertien (vroeger vijftien) kleine landschappen (Karorik), die gezamenlijk vijftig kampoengs of gehuchten (Ka-oedara) bevatten; namelijk:

aan de noordkust: *Barohia* en *Karakoewa;*

aan de noord-oostkust: *Malakoni*, *Bèoewĕ*, *Kikoba* en *Kèfoe-adoewè;*

aan de zuidkust: *Laboeha* en het thans verlaten landschap *Hĕhobi;*

aan de westkust: *Pahanoma*, *Lĕha-lĕha*, *Kèfoe-kaïk*, *Kabaheko en Boewo-boewo*. De voornaamste kampoengs zijn: nabij het strand: Karakoewa, Barohina, Kiak, Kikoba en Kiojo en in het binnenland: Mahéko, Léha-léha en Boewo-boewo.

De bodem is over het geheel weinig vruchtbaar. De voortbrengselen zijn: eene menigte kokos- en andere boomsoorten, van welke sommige (merban, balam, medang, bajoer, penaga) goed timmerhout voor huis en scheepsbouw opleveren, terwijl van de schors van andere, o. a. de kajoe tĕrok, kleedingstukken en touwwerk (de bagoe en waroe) vervaardigd worden; voorts nipah- en niboeng-palmen, bamboes en rotting. Van de stammen der niboeng-palmen worden latten tot bevloering der woonhuizen gemaakt, terwijl de bladen van den nipah behalve tot dakbedekking ook aangewend worden als dekblad voor sigaretten, die hier zoowel door vrouwen als mannen worden gerookt. De cultuur bepaalt zich tot den aanplant van enkele aardvruchten, als keladi, bira, cassave; pisang in verschillende soorten; kokos-palmen, waarvan betrekkelijk veel copra doch minder olie wordt bereid en een gering aantal gewone vruchtboomen, waaronder hoofdzakelijk de djeroek- en poepajaboom. Van het dierenrijk zijn krokodillen, slangen, wilde varkens, honden, katten, eekhorens, hoenders, duiven en papegaaien de voornaamste vertegenwoordigers; terwijl de zee veel goede vischsoorten en ook tripang oplevert.

Er wordt eenige handel gedreven met kooplieden van Soematra, Java, Selébes en elders, die bijlen, messen, scharen, blik, koperdraad, koralen, spiegeltjes, tabak en dergelijke invoeren en tegen copra, planken, touwwerk, rotting en tripang verruilen. Tot het vervaardigen van deze handelsartikelen en van kano's uit boomstammen bepaalt zich de nijverheid der Enganeezen. Het gebruik van geld was hun vroeger geheel onbekend. Tegenwoordig zijn zij echter niet ongenegen om *zilvergeld* als betaalmiddel aan te nemen.

Bevolking.

De afkomst der Enganeezen, wier getal op ultimo December 1890, volgens telling, 825 zielen bedroeg (¹), is nog niet met zekerheid bekend. Volgens hunne overlevering zouden zij van Chineeschen oorsprong zijn. JUNGHUHN vermoedt dat zij tot den stam der Niassers behooren; VON ROSENBERG brengt hen tot het Negritenras (zie blz. 112), waarmede echter hunne persoonsbeschrijving in strijd is. Zij zijn van middelmatige grootte, stevig gebouwd, donker-roodbruin van huidkleur, de vrouwen iets lichter dan de mannen. Het hoofdhaar

(¹) Dit zielental, dat een dertigtal jaren geleden nog enkele duizenden bedroeg, is tengevolge van allerlei omstandigheden (epidemieën, binnenlandsche oorlogen, enz.), gaandeweg afgenomen. Zie *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 1888, blz. 305. In den *Regeerings-Almanak* van 1894 wordt het zielental op 724 geschat.

is zwart en licht gekroesd, bij enkelen sterk golvend en in krullen neerhangend; de mannen dragen het gewoonlijk kort afgesneden, de vrouwen lang over den rug hangend of in een wrong op het achterhoofd saamgebonden; baard en knevel worden door sommigen uitgetrokken, anderen dragen baard en knevel. De oogen staan eenigszins schuins in het hoofd; het voorhoofd is rond, de kaken zijn breed, de mond is groot doch met dunne lippen; de tanden zijn schitterend wit. Zoowel mannen als vrouwen doorboren de oorlellen en dragen daarin allerlei groote en zware voorwerpen, waardoor zij bovenmatig worden uitgerekt. Ook versieren zij zich gaarne met ringen, armbanden en halssnoeren van koralen en dergelijke vervaardigd.

Zij zijn in de hoogste mate onkundig en onbeschaafd. Hunne godsdienstbegrippen bepalen zich tot het geloof aan en eene bijgeloovige vrees voor geesten (*èkowèk* of *kowèk*) en toovenaars; bedoelde vrees is ook oorzaak dat zij dikwijls, om de een of andere geheimzinnige macht te ontvluchten, van woonplaats veranderen; verder zijn zij vrij zedeloos; verregaand hebzuchtig, en aarzelen niet geweld en moord te plegen ten einde aan hunne hebzucht te voldoen. Misdrijven komen zelden voor behalve diefstal, die met eene geringe boete wordt gestraft. Zij zijn arbeidzaam, zindelijk en onder elkander gul, vriendschappelijk en hulpvaardig; niettemin ontstaan er en ontstonden er vroeger vooral tusschen de verschillende landschappen dikwijls geschillen, welke meestal eenen bloedigen afloop hebben. Jacht en visch- en tripangvangst zijn, benevens de vervaardiging der bovengenoemde handelsartikelen alsmede van kleine vaartuigen, hunne voornaamste bezigheden. De land- of liever tuinbouw is van weinig belang.

De mannen gingen vroeger algemeen gewoonlijk geheel naakt (telandjang), of bedekten zich de schaamdeelen met een lapje (ěarě), dat door een touw om de middel werd vastgebonden. Buitenshuis droegen zij een hoofddeksel van boomschors of ook wel van rotan gevlochten, bij gebrek waarvan zij echter ook wel volstonden met een boomblad, dat als een band om het voorhoofd werd gesloten en nu en dan met vederen versierd was. Bij feestelijke gelegenheden was hunne kleeding iets minder primitief. De gewone kleeding der vrouwen bestond uit een korte kain of rok, zonder meer. Waar dit pas gaf bedekten zij ook wel het bovenlijf. Als zooveel gaat echter ook deze adat langzamerhand bij de Enganeezen verloren en begint men in de kleeding meer en meer het voorbeeld der vreemdelingen te volgen. Het tatoueeren is bij hen niet in gebruik.

Het nationale wapen der Enganeezen is de eigengemaakte lans of werpspies, die van vele weerhaken voorzien is en in wier gebruik zij reeds van der jeugd af geoefend worden; alsmede een halfrond houten schild van 5 of 6 vt. lang en 2 of 3 vt. breed, aan welks binnenkant een houten handvatsel is aangebracht. Zij gebruiken tegenwoordig echter ook bijlen, parang's (hakmessen) en gewone messen, die door de handelaren worden ingevoerd.

De woningen (*Kakario*) staan in gehuchten of kampoengs van drie tot dertien huizen bij elkander, op 10 tot 20 vt. hooge palen, die veelal met grof beeldhouwwerk versierd zijn, en zijn hoofdzakelijk uit bamboes en rotting samengesteld in de gedaante van een bijenkorf; de eenige opening daarin is een rond gat in den wand, vlak boven den vloer en juist zoo groot dat een mensch er zich met moeite door kan wringen. Men klimt daartoe op langs eenen boomstam, waarin treden gekapt zijn. Vier of vijf voet beneden de eigenlijke woning is eene ronde plaats (*Kamamo*), waar alles waarvoor in dezen bijenkorf geen ruimte is wordt opgeborgen. De haard (*Koemajo*), een vierkante bak met aarde gevuld, bevindt zich binnenshuis. — In de ruimte onder het huis of anders in de nabijheid daarvan bevinden zich de varkenshokken. In de laatste jaren begint men echter meer en meer den Maleischen bouwtrant te volgen. Men vindt er tegenwoordig zelfs huizen, die gewoon op den grond gebouwd zijn.

Het huisraad is geheel in overeenstemming met de woning en bestaat hoofdzakelijk in wapenen, netten, manden en een matje om op te slapen. Dit laatste wordt op den grond of op een houten rustbank uitgespreid. Ook voor de spijsbereiding behoeven zij weinig gereedschappen, daar hun gewoon voedsel is pisang, aardvruchten, varkensvleesch en visschen, welke laatste zij, als ze klein zijn, rauw eten en anders een weinig op het vuur schroeien. Varkens en kippen eten zij slechts bij groote feesten. Zout gebruiken zij nooit, zonder er echter een afkeer van te hebben, gelijk vroeger werd beweerd. Sedert de tabak is ingevoerd, rooken zoowel de vrouwen als de mannen. De gewone drank is het vocht uit de kokosnoot; water drinken zij slechts zelden; doch *toewak* (palmwijn), zoowel versch als gegist, gebruiken zij gaarne.

De bevolking van Engano is verdeeld in zes geslachten (*Yakaaoek*), wier leden meestal over twee of meer landschappen verspreid wonen, doch die, evenals bij de Soekoe's der Maleiers, elk hun eigen Hoofd (*Kidodo èdji*) [1] hebben, aan wien de leden uitsluitend gehoorzaamheid

[1] *Kidodo* = Hoofd; *èdji* = praten.

verschuldigd zijn. De namen dier stammen of geslachten zijn: Kadobi, Kadora, Kahawa, Kaono, Kaharoba en Karabaiba. Elk geslacht staat op zichzelf. De in sommige landschappen gevestigde Hoofden, aan wie door de vreemdelingen den titel van *Radja* gegeven is en die vroeger van de Residenten van Bengkoelen eene acte van aanstelling ontvingen, zijn van lateren oorsprong en oefenen geen gezag over de bevolking uit. De waardigheid van Kidodo èdji is niet erfelijk. Gewoonlijk wordt daartoe het bekwaamste lid der Yahaaoek gekozen.

De rechtspraak wordt uitgeoefend door de Stamhoofden. Alle misdrijven worden gestraft met boeten ten bate van de beleedigde partij en te voldoen in snoeren van roode glaskoralen, kapmessen, lansen, enz.

Het grondbezit is zoowel individueel als communaal. Elke stam heeft zijne eigene gronden onder het dorp behoorende, die gelijkelijk onder de leden worden verdeeld. Sterft een lid zonder erfgenamen na te laten, dan vervallen zijne gronden aan de Yahaaoek en worden weer communaal bezit. Verloopt een dorp, wat nog al eens voorkomt, dan behooren deszelfs gronden aan het landschap, waarin het gelegen was. Het is aan iedereen vergund in de bosschen hout te kappen of andere producten in te zamelen en zoo ook in beken, rivieren of de zee te visschen.

Bij het overlijden van man of vrouw worden hunne bezittingen, indien er geene kinderen zijn, in twee gelijke deelen verdeeld, waarvan de eene helft aan den overlevenden echtgenoot blijft en de andere aan de erfgenamen — moeder, zusters en broeders — van den overledene wordt toebedeeld. Zijn er kinderen, dan komen deze met vader of moeder voor de eene helft op. De vader deelt nimmer in de nalatenschap van een overledene mede.

De Enganees heeft gewoonlijk slechts ééne vrouw. Uitgezonderd zijne moeder en zuster, mag hij trouwen met wie hij wil. Bij het huwelijk hebben geene formaliteiten plaats. Alleen is het gebruikelijk dat de aanstaande echtelieden aan hunne wederzijdsche ouders bij wijze van bruidschat geschenken aanbieden, bestaande in eene zekere hoeveelheid pieken, bijlen, *parangs* en koralen. Na het huwelijk valt doorgaans op het gedrag der vrouwen niets aan te merken, doch vóór dien tijd geven de meisjes zich, van het oogenblik dat haar als bewijs van huwbaarheid de twee oogtanden zijn uitgebroken, aan de verregaandste zedeloosheid over, waarin geene schande wordt gezien. In de laatste dagen van zwangerschap wordt de vrouw op eene eenzame plek bij de woning of naar het bosch gebracht, waar

zij, alleen door een kleed van bladeren bedekt, in zittende houding hare bevalling moet afwachten. Bij ziekte roept men de hulp in van een *kahèyĕ* (mannelijke of vrouwelijke dokter), die uitsluitend uitwendige middelen toepassen.

Een overledene werd vroeger met zijne wapenen in boomschors of in een vischnet gewikkeld, maar overigens naakt, nabij de kampoeng of in het midden van haar plein begraven. Het medegeven van de wapens schijnt echter langzamerhand in onbruik te geraken. Eenigen tijd daarna geven de bloedverwarten een feest, waartoe echter ook de genoodigden het hunne moeten bijdragen. Het huis van den overledene, voor het geval hij niet met zijne vrouw saamwoonde, wordt afgebroken en een klein gedeelte van zijne vruchtboomen (een paar kokosboomen en pisangstoelen) vernield; de weduwe bouwt zich een hutje laag bij den grond, daar zij geen op palen staand huis mag bewonen. Ook bij overlijden van de vrouw wordt dit gebruik toegepast. Gedurende den rouwtijd, die gewoonlijk drie maanden duurt, mogen de nabestaanden, ja zelfs de overige kampoengbewoners geene kleederen dragen behalve de mannen eene muts van boombladeren vervaardigd en de vrouwen om de middel een bedeksel van uitgerafelde pisangbladeren. Enkelen houden zich echter ook hieraan niet meer.

Lijken van hen, die aan eene besmettelijke ziekte zijn gestorven, werpt men eenvoudig in het bosch weg, terwijl kinderen beneden de drie maanden oud worden verbrand.

Feesten worden gegeven ter gelegenheid van een huwelijk, na herstel uit eene zware ziekte, na afloop van den rouwtijd en ook wel na het binnenhalen van den keladi- of bira-oogst. Zij bestaan in eten, drinken en dansen, welk laatste alleen door de vrouwen geschiedt onder begeleiding van gezang (bij het voordragen van pantoens) en het geluid van eene soort bamboezen fluit (*ginging*), het eenige muziek-instrument der Enganeezen. De volksvermaken bestaan in wedzeilen met kleine prauwen en eene soort van spiegelgevecht met stompe sabels of bladsteelen van den papaja, die werpspiesen moeten voorstellen.

Hunne taal is bijzonder arm en klinkt zeer onwelluidend. (¹) Van iets, wat naar literatuur gelijkt, hebben zij geen denkbeeld. Zij kennen geen letterschrift en hebben ook geene tijdrekening. Bij het rekenen volgen zij het tientallig stelsel en bedienen zich daarbij van

(¹) Zie over dit onderwerp het boven aangehaald *Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 1889, en *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXV, XXXIV en XXXV.

hunne vingers en teenen of van strepen, die zij met een kapmes in den grond trekken.

Op de eilandengroep Engano zijn ongeveer vijftig vreemdelingen (Chineezen, Bantammers, Batavianen en Maleiers) gevestigd.

b. De Residentie Bengkoelen. ([1])

§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen. Bestanddeelen en voornaamste plaatsen, wegen.

Ligging, grenzen, grootte.

De Residentie ([2]) Bengkoelen (eigenlijk Bang koelon, d. i. westkust), gelegen tusschen 2° 30′ tot 6° Z. B. en 101° 5′ tot 104° 45′ O. L., strekt zich zuidoostwaarts van de Residentie Padangsche Benedenlanden uit langs de kust tot aan de zuidwestpunt des eilands, en grenst ten zuiden ook voor een klein gedeelte aan de Lampongsche Districten. De noordelijke grens is de rivier Mendjoeta ([3]); de oostelijke, het gebergte, dat haar van het Palembangsche gebied en de Lampongsche Districten scheidt, en waaruit zich de G Rajah, G. Pandjang, G. Oeloe Moesi, G. Dempo, G. Patah, G. Sekintjau en G. Aboeng (blz. 488 tot 490) verheffen. Hare oppervlakte bedraagt volgens den Regeerings-almanak van 1894 ruim 443 □ geogr. mijlen.

Natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen.

De luchtsgesteldheid is in de hoogere streken gunstig; doch aan de kusten is het zeer heet en op sommige plaatsen ongezond door de uitdampingen van den moerassigen bodem.

De grond is op de meeste plaatsen vrij ver landwaarts heuvelachtig, en begint zich dan op geruimen afstand van de kust merkbaar te verheffen; op enkele plaatsen echter strekken zich westwaartsche zijtakken van den Boekit Barisan verder, ja somtijds tot onmiddellijk aan zee, uit. Alleen hier en daar is de kust vlak. Bedoelde heu-

---

([1]) Zie het Overzicht betreffende den Oeconomischen toestand in Bengkoelen in het *Koloniaal Verslag* van 1891, Bijlage F F F.

([2]) Tot 1878 was zij eene op zichzelf staande Adsistent-Residentie, doch is bij besluit van 12 Januari van dat jaar vergroot met de vroeger tot Palembang behoorende gewesten Belalau en Batoe Brah en tot eene Residentie verheven.

([3]) In het *Koloniaal Verslag* van 1891, Bijlage F F F, wordt de Soengei Serik als voornaamste grensscheiding aangegeven.

velenrij bereikt hare grootste hoogte in den G. Boengkoek of »Suikerbrood" (ongeveer 1000 M.) en den Boekit Kaboe (600 M.), beide in de Afdeeling Ommelanden van Bengkoelen gelegen. Ontelbare riviertjes (¹), welke voor het meerendeel een goed eind landwaarts in met kleine prauwen of vlotten kunnen bevaren worden, besproeien den vruchtbaren bodem, die voor de aankweeking van specerijen, koffie, suiker, tabak, katoen en rijst uitnemend geschikt is. De cultuurproducten zijn hoofdzakelijk: rijst, doch die, in niet genoegzame hoeveelheid voor de behoefte der bevolking, hoofdzakelijk gebouwd wordt op droge rijstvelden op de wijze der *gågå's* op Java (blz. 416); het gebruik van *sawahs* of natte rijstvelden vindt echter langzamerhand ingang; voorts *djagoeng*, *katjang*, kokosnoten en daarvan bereide olie, die in groote hoeveelheid worden uitgevoerd, aardvruchten, muskaatnoten, kruidnagelen, peper, koffie, gambir en tabak, van welke vijf laatste producten de teelt steeds toeneemt. De vroeger van Gouvernementswege ingevoerde verplichte cultuur van peper en koffie is in het jaar 1872 wegens de toenmaals geringe opbrengst afgeschaft en vervangen door eene jaarlijksche hoofdelijke belasting, naar gelang van ieders gegoedheid, van *f* 1 tot 100 per huisgezin (²), waartoe de belastingschuldigen in tien klassen verdeeld zijn. De bosschen, hoewel op verre na niet zoo menigvuldig en zwaar als in andere deelen des eilands, bevatten eene groote hoeveelheid deugdzame houtsoorten en leveren vele natuurlijke voortbrengselen op, als: kaneel, bamboe, rotting, hars, gom-elastiek, olifantstanden en was. Hier en daar, vooral in de zuidelijke Afdeeling, worden vogelnestjes gevonden. De grond bevat, inzonderheid in den omtrek van de hoofdplaats Bengkoelen, goud, van welks opdelving echter geen werk wordt gemaakt; elders ook kopererts; in de Ommelanden van Bengkoelen en de Afdeeling Moko-Moko komen op vele plaatsen dicht bij de oppervlakte van den bodem steenkolenlagen voor van goede hoedanigheid, die evenwel nog niet worden ontgonnen (³).

De veestapel bestond op het einde van het jaar 1890 uit 7404 karbauwen, 2460 runderen, 687 paarden, 15140 geiten en 808 schapen.

(¹) De voornaamste ervan worden vermeld bij de plaatsen, langs welke zij stroomen.

(²) Voor Vreemde Oosterlingen is deze belasting sedert 1878 vervangen door de Bedrijfsbelasting van minstens *f* 3 's jaars. *Indisch Staatsblad* 1878, N°. 86.

(³) Over de steenkolen in Bengkoelen zie men: *Het Indisch Magazijn*, 1845, N°. 5, blz. 74 en 126; onderscheidene Deelen van het *Natuurkundig tijdschrift voor Neêrlandsch-Indië*, inzonderheid Dl. XXII, XXIII en XXVII; en BICKMORE, *Reizen in den Oost-Indischen Archipel*, Dl. II, blz. 214 en volgg.

Bestanddeelen en voornaamste plaatsen.

De Residentie Bengkoelen bestaat van het noorden af uit de Afdeelingen: 1°. Moko-Moko; 2°. Laïs of Soengei Limau; 3°. Ommelanden van Bengkoelen; 4°. de hoofdplaats Bengkoelen; 5°. Seloema; 6°. Mana (iegenlijk Manaq) en Pesoemah Oeloe Mana; 7°. Kauer; en 8°. Kroë of Krohé, die vroeger, tijdens het bestaan der verplichte cultuur, in Districten waren verdeeld, waarvoor sedert — hoewel men ook nog wel van Districten spreekt — de splitsing in Marga's in de plaats is getreden. Het bestuur berust bij eenen Resident ter hoofdplaats, terwijl aan het hoofd der Afdeelingen Controleurs zijn geplaatst.

1°. Moko-Moko, de noordelijkste en verreweg grootste Afdeeling, strekt zich uit van de rivier Mendjoeta tot aan het riviertje Oerei of Oerè, dat op den G. Serangei ontspringt, daarnaar ook wel dezen naam draagt, en een weinig ten zuiden van de veel grootere Ketaoeng in zee valt. Het bestaat uit de zes Marga's: V Kota's, XIV Kota's, Bantal, Ipoeh, Sebelat en Ketaoeng en vier zelfstandige pasar's: Moko-Moko, Bantal, Ipoeh en Ketaoeng (¹).

De voornaamste plaatsen zijn:

Moko-Moko (misschien beter *Moeka-Moeka*), eene zelfstandige Pasar, de hoofdplaats der Afdeeling en zetel van den Controleur, die er het gezag uitoefent, en van een Adspirant-Controleur, gelegen aan de rivier van denzelfden naam, hoogerop Soengei Ipoeh genaamd, welke ontstaat uit de samenvloeiing van eene menigte beken, die in het binnenlands gelegene gebergte haren oorsprong hebben. De rivier heeft eenen wijden mond doch is bezwaarlijk te naderen door de branding, die op de daarvoor liggende bank staat, gelijk bij alle rivieren in deze Residentie het geval is. Moko-Moko is eene niet onbelangrijke handelplaats met de overblijfsels van het steenen, door de Engelschen gebouwde fort Anna aan de zuidzijde der rivier. Er bevindt zich hier eene school voor Inlanders. Het voormalige district telt buitendien nog achttien dorpen.

Bantal, de voornaamste plaats van het vroegere District Bantal, thans eene zelfstandige Pasar en hoofdplaats van de Marga van dien naam, aan den mond der rivier van denzelfden naam, die uit vele bronnen op den Boekit Barisan ontstaat en op 2°44′54″ Z. B. in

---

(¹) Over de Afdeeling Moko-Moko zie men ook: *Moko-Moko. Eene bijdrage tot de land- en volkenkunde van Neérlandsch-Indië*, door J. M. C. E. LE RUTTE. 's Gravenhage, 1870. Onder *Pasar* worden eigenlijk Maleische nederzettingen verstaan.

zee valt. Er is eene fraaie pasar, waar een niet onbelangrijke handel wordt gedreven.

Ipoeh, de hoofdplaats van het vroegere District Ipoeh, thans eene zelfstandige Pasar in de Marga van dien naam, aan den mond der gelijknamige rivier, die meer zuidwaarts op hetzelfde gebergte, vooral op den G. Pandjang, haren oorsprong heeft. Er is ook eene groote pasar. In de nabijheid van deze plaats vindt men aan de kust heete bronnen. Voorts zijn er in dit District nog elf dorpen.

Sebelat, de hoofdplaats van de Marga Sebelat, aan den mond van eene gelijknamige rivier, die zuidelijker op den Boekit Barisan ontspringt.

Ketaoeng, de op de beide oevers en aan den mond der gelijknamige rivier gelegene zelfstandige Pasar in Ketaoeng. De vrij breede rivier ontspringt in het oosten van het tot de Residentie Palembang behoorende landschap Redjang leboeng, stroomt eerst zuidwestwaarts en wendt zich, na aan hare linkerzijde de Soeloep, die uit het zuiden komt en de geheele vallei in eene noordwestwaartsche richting doorloopt, te hebben opgenomen, in het noorden daarvan om den G. Leboeng heen westwaarts naar Bengkoelen, waar het District naar haar genoemd wordt; eene linker-zijrivier is de Ajer Santan, die ook in Redjang leboeng ontspringt en zich in de vlakte met de Ketaoeng vereenigt. Men vindt te Ketaoeng een schoone en groote pasar.

2°. Laïs of Soengei Limau (door de Engelschen Laye genoemd), grenst ten noorden aan de voorgaande Afdeeling en wordt ten zuiden gedeeltelijk door de rivier Kerkap gedeeltelijk door de Ajer Paleh van de Ommelanden van Bengkoelen gescheiden. Deze Afdeeling bestaat uit de zes Marga's: Kerkap, Palik, Ajer Besi, Oeloe Laïs, Ajer Padang en Bintoenan met de zelfstandige Pasar Laïs.

De voornaamste plaatsen zijn:

Bintoenan, aan den mond der gelijknamige rivier.

Laïs, aan den mond der rivier van denzelfden naam, die op den binnenlands gelegen G. Laïs ontspringt. Het is de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Controleur. Er bevindt zich hier eene school voor Inlanders. Vroeger was het de zetel van den Engelschen Resident, doch heeft reeds gedurende het Engelsche bestuur zijne belangrijkheid verloren door de verplaatsing der handels-etablissementen.

Paleh, aan den mond der rivier van dien naam, die op den B. Dadèn ontspringt.

Kerkap, de voornaamste plaats in het voormalige District van dien

naam, aan den mond van het riviertje Kerkap, dicht bij de zuidelijke grens der Afdeeling gelegen.

Awoer Gading of Auer Gading, eene vrij belangrijke plaats oostwaarts van de voorgaande in het binnenland aan de Paleh gelegen.

3°. De Ommelanden van Bengkoelen grenzen ten noorden aan de Afdeeling Laïs en ten zuiden aan de Afdeeling Seloema, van welke zij gedeeltelijk door het riviertje Siaboen gescheiden worden; tot in 1866 behoorde ook het District Lima boewah badah, dat in de Afdeeling Seloema geënclaveerd lag, er toe, doch is dit in genoemd jaar bij deze laatste Afdeeling gevoegd. Deze Afdeeling bestaat uit achttien Marga's, nl.: 1. Semitoel; 2. Bermani-Perbo; 3. Bangbadji; 4. Djoeroe-Kalang; 5. Merigi Poendjoeng; 6. Bermani Soengei-Hitam; 7. Merigi Lembak-Selapan; 8. Proatin doewa-belas-tepi-ajer; 9. Proatin doewa belas di darat; 10. Semidang Boekit Kaboe; 11. Seloepoe-lama; 12. Seloepoe-baharoe; 13. Semidang Kota Nijoer; 14. Merigi Kelindang; 15. Kadjang Sabidang Soekoe doewa; 16. Kadjang Sabidang Soekoe satoe; 17. Seloepoe lembak selapan, en 18. Seloepoe Djoeroe-halang, met de vijf zelfstandige Pasar's: Tabah Penandjoeng, Pondok Kaboer, Selèbar, Atjeh en Kandang. (¹) Officieel past men op hen ook nog wel de oude verdeeling toe en splitst ze dan in de vier Districten: Soengei Limau, Soengei Hitam, Oeloe Bengkoelen en Andalas Soengei Kroë.

De voornaamste plaatsen zijn:

Tabah Penandjoeng, hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur, nagenoeg recht oostwaarts van de hoofdplaats Bengkoelen en door eenen goeden rijweg met deze verbonden, met eene school voor Inlanders.

Rindoe Hati, een paar palen boven Tabah Penandjoeng, evenals deze aan de Aër Rindoe-Hati, een tak van de rivier van Bengkoelen.

Pondok kelapa, aan den mond der Soengei Lemau.

Pedati, een weinig meer zuidwaarts aan de kust.

Tandjoeng Agoeng, vlak bij de Residentie hoofdplaats.

Doesoen besar, de grootste plaats in de Afdeeling, drie palen ten zuid-oosten van Bengkoelen.

Pagar-Déwa, een weinig meer zuidwaarts.

Talang-ampat, met een pasanggrahan, aan den grooten weg tusschen Bengkoelen en Tabah Penandjoeng.

(¹) In den *Regeerings-Almanak* van 1894 worden slechts veertien Marga's (met weglating van de n°s. 5, 7, 8 en 9) vermeld, terwijl daar alleen *Tabah Penandjoeng* als zelfstandige Pasar staat opgegeven.

Sekayoen in het noord-oosten der Afdeeling aan den bovenloop der Soengei Lemau, eveneens met een pasanggrahan.

Pasar-Selébar, gelegen aan den mond der rivier van dien naam of Soengei Andalas en aan de schoone, door de Buffelkaap gedekte Poeloe-baai of Baai van Selébar. De meeste Inlandsche zeehandelaars losten hier vroeger hunne waren en vervoerden die, negen palen ver, per as naar Bengkoelen, liever dan zich aan de gevaren op de reede van laatstgenoemde plaats bloot te stellen. Zelfs groote schepen vonden toen alhier eene veilige lig- en losplaats. Sedert jaren is deze baai echter dermate verzand, dat middelmatige visschers-prauwen nauwelijks meer kunnen binnen komen. Dien tengevolge is dan ook de voorheen bloeiende plaats, evenals de omliggende Pondoq-Kapoer, Pasar Atjeh en Pasar Kandang, geheel in verval geraakt.

In de Marga's boven onder 11 en 12 vermeld worden erfpachtsgronden aangetroffen.

4°. Bengkoelen, de hoofdplaats en standplaats van den Resident en een Controleur, met 6560 inwoners, aan de Baai van Bengkoelen of Beloe-baai, omstreeks een uur ten zuiden van den mond der Rivier van Bengkoelen, op een kleine uitstekende hoogte, Oedjoeng Karang genaamd; zij is gedekt door het grootendeels van steen gebouwde fort Marlborough, waarin de Garnizoens-Compagnie van Bengkoelen (waarvan een detachement te Kepahiang in de Res. Palembang), ligt. De plaats, die twee scholen voor Inlanders heeft, is vrij regelmatig aangelegd, in negen wijken verdeeld en doorsneden met goede wegen, aan wier zijden hier en daar steenen muren zijn opgetrokken, voorzien met poorten of barrières. De gebouwen zijn deels van steen deels van hout, meest met twee verdiepingen, op geregelde afstanden van elkanden gebouwd en met tuinen omgeven. Het Residentiehuis is eene fraaie steenen woning en goed gelegen. In de Chineesche wijk en op de Pasar Marlborough, waar de meeste handel wordt gedreven, heerscht veel bedrijvigheid. De landingsplaats, met een vervallen zeehoofd, ligt aan den voet van het fort, in welks onmiddellijke nabijheid zich ook de meeste handels-etablissementen bevinden. De reede van Bengkoelen is zeer onveilig, zoodat de schepen gewoonlijk ten noorden van het kleine, $1^1/_2$ mijl buiten den wal gelegene, Ratten-eiland of P. Tikoes ankeren. Ook het eiland Engano behoort op het oogenblik tot deze Afdeeling.

5°. Seloema, vroeger veelal Talo genoemd, grenst ten noorden aan de Ommelanden van Bengkoelen en strekt zich zuidwaarts uit tot aan de Afdeeling Manaq, van welke zij gescheiden is door eene denkbeeldige lijn op ongeveer 4° 23′ Z. B. Seloema bestond vroeger

uit de Districten Ngalam of Angalam, Seloema, Talo, Koengkai en Alas. Op het oogenblik heeft men daar de 15 Marga's: Bang Seloepoe Loeboeq Sahoeng, Bang Seloepoe Keban-agoeng, Semidang Naga-raja, Bang Seloepoe Toemboehan, Lima boeah badan, Doewa boeah-kampoeng, Semidang boenga-mas, Kota Padang, Anaq Pangè, Anaq-Berigo, Anaq Djentoeloe, Anaq Loeboeq Batang, Semidang Resam, Semidang IV Doesoen en Semidang-babatan, met vijf zelfstandige Pasar's, die de namen der vijf bovengenoemde Districten dragen.

De voornaamste plaatsen zijn:

Loeboq Lintang, hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur, op eenigen afstand van de kust, niet ver van de rivier Seloema, aan den grooten weg naar Bengkoelen.

Koengkai of Koengkè, voormalige Districtshoofdplaats, aan den mond van een klein riviertje.

Ngalam, eene op zichzelfstaande Pasar, aan eenen wijden riviermond, die gevormd wordt door de samenvloeiing van de rivieren Koengkai en Ngalam, welke zich op eenigen afstand van de kust vereenigen. In den omtrek dezer plaats bevinden zich erfpachtslanden, waarop vooral peper wordt geteeld. (1)

Seloema, mede eene op zichzelfstaande Pasar, ten zuiden van de vorige, aan den wijden mond der rivier Seloema, die hoogerop Simpang heet.

Talo, de hoofdplaats van het voormalig District Talo, aan de rivier van denzelfden naam, welke zich hier noordwaarts wendt en nog eenigen tijd op geringen afstand van het strand in die richting voortloopt, totdat zij met een vrij wijden mond in zee valt. Er is eene school voor Inlanders.

Alas, voormalige Districthoofdplaats, aan een wijden riviermond ontstaande uit de samenvloeiing van de rivier Alas en eene, wier naam ons onbekend is, die het zuiden der Afdeeling doorstroomt en zich op geringen afstand van de kust noordwaarts wendende voortloopt, totdat zij de Alas ontmoet.

6°. Manaq en Pesoemah Oeloe Manaq (2) grenst ten noorden aan de Afdeeling Seloema en ten zuiden aan Kauer, van welk laatste het gescheiden wordt door de rivier Serandjangan. Deze Afdeeling bestaat uit negentien Marga's, nl.: Anaq Goemai, Anaq Tandjoeng-rajam, Toedjiwah Poetjoekan, Soembai Besaq (Manaq), Ketjiaq,

---

(1) Zie over het grondbezit in deze Residentie *Staatsblad* 1874 en de meer vermelde *Resumé's*.

(2) Zie over de taal- en letterkunde in deze Afdeeling *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXVII, Afl. 1.

Soembai besar di loewar Kalipah, Anaq Loeboewaq Sigriah, Anaq doesoen-tinggi, Tandjoeng Boentar, Loebaq Ombai, Oeloe Loerah, Semidang-moelaq, Soembai besaq, Padang Goetji, Anaq Kelampajan, Oeloe Loerah Ilir, Oeloe Loerah Oeloe, Soembai besaq Raboe Samat en Soembai besaq Samat, met drie zelfstandige Pasar's: Pinoeh, Manaq en Padang Goetji.

De voornaamste plaatsen zijn:

Pinoeh, eene zelfstandige Pasar, aan den mond der vrij breede rivier van dien naam, welke op de grenzen van het Palembangsche ontspringt.

Manaq, hoofdplaats van de Afdeeling en verblijfplaats van den Controleur, die met de uitoefening van het gezag is belast en bijgestaan wordt door eenen Adspirant-Controleur. Manaq, waar eene school voor Inlanders is, ligt aan den mond der vrij belangrijke rivier van dien naam, welke in de Pasoemahlanden ontspringt uit een meer, ten zuidwesten van den G. Dempoe gelegen, en in dat landschap gelijk ook in het voormalige District Manaq nog vele andere opneemt.

Loeboeq Taba en Oelaq Lèbar, hoogerop aan dezelfde rivier.

Tandjoeng besar of Bangkenang aan den mond der rivier van laatstgenoemden naam.

Kedorang, voormalige Districtshoofdplaats, aan den mond der rivier Kedorang.

Padang Goetji, zelfstandige Pasar, aan den mond der rivier Padang Goetji, die in haren benedenloop vrij breed is en twee of drie riviereilandjes vormt.

7°. Kauer grenst ten noorden aan de voorgaande Afdeeling en is ten zuiden van Kroë gescheiden door de rivier Menoelah. Deze Afdeeling bevat de negentien Marga's: Moeara Kinal, Goemai, Oeloe Kinal, Moeara Loewas, Oeloe Loewas, Tetap, Bandar, Semahah, Moeara Sambat, Oeloe Sambat, Moeara Nasal, Oeloe Nasal, Kolèh, Moeara Sahoeng, Oelaq Bandoeng, Soengei Aro, Moeara Sindang, Pematang Danau en Oeloe Danau, met de zelfstandige Pasar Bintoehan. (1)

Voornaamste plaatsen zijn:

Bintoehan, afdeelings-hoofdplaats en zetel van den Controleur, aan eene vrij goede ankerplaats en haven, welke echter tegen zuidenwind niet beschermd is. De plaats heeft eene school voor Inlanders, een zoutpakhuis en een steenen gevangenis.

Moeara Kinal, twaalf palen ten noorden van de overige aan de

---

(1) Zie over deze Afdeeling *Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur*, Dl. IV en V.

monding van de rivier Kinal, stapelplaats van rotan en damar. Dicht bij den oorsprong van genoemde rivier liggen de Danau-toedjoeh (de zeven meertjes), in wier nabijheid eene petroleumbron wordt aangetroffen.

Linau, de oude afdeelings-hoofdplaats, acht palen ten zuiden van Bintoehan, aan eene vrij goede, doch niet tegen westenwind beschermde baai, met eene school voor Inlanders.

Kepahiang, hoofddorp in de Marga Oeloe Loewas, in eene vruchtbare vallei.

Oeloe Danau en Pematang Danau, aan den rechter-oever der Loeas-rivier, gelegen in eene zeer vruchtbare streek. Tusschen beide plaatsen in ligt het meer *Oeloe Danau*, op eene hoogte van 855 M. Het is hoogst waarschijnlijk van vulkanischen oorsprong.

Oelaq Bandoeng, eveneens op den rechter-oever van bovengenoemde rivier, dat door eene 71 M. lange brug met het tegenoverliggende Moeara Sahoeng verbonden is.

Bandar agoeng en Batoe Lijang zijn verder de belangrijkste kustplaatsen.

8°. Kroë, Keroë of Krohé [1] grenst ten noorden aan de Afdeeling Kauer, waarvan zij door de Wai (Ajer) Menoela gescheiden is en strekt zich zuidwaarts uit tot aan de zuidpunt des eilands. Deze Afdeeling bevat de twintig Marga's: Poegoeng Malaja [2], Poegoeng Bandar, Poegoeng Tampak, Wai Sindi, Penggawa Lima Tengah, Penggawa Lima Ilir, Pasar Keroë, Wai Napal, Penoembang, Ngamboer, Ngaras, Bengkoenat, Belimbing, Oeloe Keroë, Liwa, Soekan, Kembahang, Boewai Kenjangan [3], Boewai Beloengoe [3] en Soewah, met twee zelfstandige Pasar's: Keroë en Betoewah, benevens de eilanden P. Pisang en P. Betoewah of »Klein Fortuin".

De hoofdplaats en standplaats van den Controleur, die het gezag in de Afdeeling uitoefent, is Keroë of Pasar Keroë, aan den mond van eene kleine rivier met denzelfden naam, de grootste en voornaamste handelplaats in dit gewest. Er is, evenals op Poeloe Pisang, eene school voor Inlanders.

Negara Batin, hoofdplaats der Marga Liwa, standplaats van den Adspirant-Controleur, met eene ruime pasanggrahan. In deze Marga vindt men erfpachtsgronden, waarop hoofdzakelijk koffie wordt geplant.

---

(1) Zie over deze Afdeeling de hoogst belangrijke verhandeling van den Heer O. L. Helfrich, in de *Bijdragen*, 1889.

(2) In den *Regeerings-Almanak* »Poegoeng Melajoe". Helfrich vermeldt 21 Marga's.

(3) Deze twee Marga's zijn in 1878 van de Onder-afdeeling Ranau-districten (Residentie Palembang) afgenomen en bij Bengkoelen gevoegd.

Kenali, hoofdplaats der Marga Boewai Beloengoe, evenals de vorige in het voormalige landschap Belalan gelegen.

Voorts behooren de Districtshoofdplaatsen Malaja en Penengahan, aan den mond van gelijknamige riviertjes, en Belimbing, aan de baai van dien naam, op $^1/_4$ paal afstand van het kustlichtetablissement gelegen, tot de belangrijkste plaatsen.

Wegen.

De uit Palembang komende en voor rijtuigen en troepenbewegingen geschikte weg, loopt langs Tabah-Penandjoeng, Talang-ampat en Tandjoeng-agoeng naar de hoofdplaats Bengkoelen en zet zich ten noorden en zuiden daarvan door de geheele Residentie voort.

De afstand van Moko-Moko tot Bengkoelen wordt op 6 dagen gaans, en vanhier tot T. Rata op 12 uren rijdens berekend. Tusschen Kauer en Keroë is de weg echter zeer moeilijk en bij hoogen waterstand somtijds niet te passeeren.

Van Keroë loopt tot aan de grens met Indrapoera de hoofdtransportweg, die 375 Java-palen lang is en meestal het strand volgt. Hij is bijna overal voor voertuigen geschikt.

Door het geheele landschap Moko-Moko loopt meer binnenslands nog een tweede weg; ook zijn de dorpen aldaar door goede paden met elkander verbonden.

De wegen en bruggen buiten de hoofdplaats worden door de bevolking in heerendienst onderhouden. ([1])

§ 2. Bevolking.

Sterkte en afkomst.

De bevolking van Bengkoelen bestond op het einde van het jaar 1892 uit:

194	Europeanen,
566	Chineezen,
28	Arabieren,
158643	Inlanders,
te zamen 159431	zielen ([2]),

zijnde, na aftrek van Engano dat, zooals wij gezien hebben, op genoemden datum 724 bewoners telde,

([1]) *Staatsblad* 1891, N°. 170, en *Bijblad*, N°. 4659.

([2]) Hieronder is begrepen de bevolking van het eiland Engano, dat tot deze Residentie behoort.

357 op de □ geogr. mijl. Het zielental is dus betrekkelijk zeer gering, doch schijnt in den laatsten tijd toe te nemen; immers in 1861 bedroeg het 126253, in 1860 slechts 116777, in 1856 niet meer dan 112799 zielen, doch in 1879 ruim 142000 en is het sedert weder met ruim 17000 gestegen.

De Inlandsche bevolking is verschillend van afkomst en behoort tot zeer onderscheidene stammen van het Maleische ras. Die van de Afdeeling Moko-Moko onderscheidde zich vroeger in Anaq soengei en Anaq pasisir; de eersten, zijnde de bewoners van de Districten Mandjoeto (Mendjoeta) en Moko-Moko, houden zich voor de oudste bevolkers des landschaps en uit het rijk Minangkabau afkomstig; bij hen heeft men dan ook nog de verdeeling in Soekoes of stammen gehad, hoewel er geen Soekoebestuur bestond; — de laatsten, die de Proatin-landen (blz. 673) bewonen, worden gezegd van Indrapoera en andere Maleische kuststaten te zijn overgekomen. De bevolking van de Afdeeling Laïs noemt zich Redjang ampat patoelai, en stamt af van de Redjangs, een volksstam, die aan gene zijde van den Boekit Barisan in het Palembangsche gebied woont; die van het District Soengei Itam noemt zich Anaq Lakita, en is mede van een aldaar wonenden stam, misschien uit de Ampat Lawang, afkomstig. De bewoners van het District Selèbar en de Afdeelingen Seloema en Manaq noemen zich Anaq Serawai (van Serawai) en behooren tot den in het zuidwesten van Palembang wonenden stam der Pasoemahs; in de Afdeeling Ommelanden van Bengkoelen onderscheidt men Anaq Serawei, Anaq Lakitan, Anaq Lambak en verder Maleiers, terwijl de bevolking van de Afdeelingen Kauer en Keroë grootendeels uit de Lampongsche Districten afkomstig is en ook de taal van dat gewest spreekt. In laatstgenoemde Afdeeling heeft men de gewone verdeeling van de bevolking in *marga's* (zie beneden onder Lampongsche Districten); evenzoo in Kauer.

Karakter, godsdienst, beschaving.

Het karakter der Inboorlingen is in de verschillende gewesten zeer onderscheiden. Die van Moko-Moko zijn zachtzinnig en arbeidzaam, en zelden hoort men onder hen van misdrijven; die van het zuidelijke gedeelte des lands zijn trager van aard, bovendien laf, zedeloos en wraakzuchtig; de bewoners van de hoofdplaats, inzonderheid de zoogenaamde Anaq-Radja aldaar, zijn bekend om hun trotsch en wraakzuchtig karakter. Van alle Bengkoeleezen kan worden gezegd,

dat zij weinig geestkracht aan den dag leggen en eene sterke neiging tot dobbelspelen en hanengevechten hebben.

De Godsdienst is de Mohamedaansche, die echter alleen op de hoofdplaats en hier en daar langs de kust eenigszins nauwgezet wordt nagekomen; in de binnenlanden is de bevolking nog zeer aan hare oude bijgeloovige begrippen gehecht. Hier worden ook nog heidenen aangetroffen.

Onder de aanzienlijken heerscht eene zekere mate van beschaving; zoodat zij bijna allen hunne taal kunnen lezen en schrijven, waarin zij door de Priesters worden onderwezen.

Ook van Gouvernementswege wordt door de oprichting van scholen voor het onderwijs gezorgd. Op het einde van 1892 waren er tien lagere scholen voor Inlanders, waarvan enkele goed bezocht worden.

De hoofdtaal is het Maleisch, dat met de gewone Arabisch-Maleische letter wordt geschreven; er bestaat echter ook in dit gewest belangrijk dialectverschil, terwijl in sommige streken ook het *Rèntjong*-schrift in gebruik is (zie hierachter bij *d.* De Residentie Palembang, § 3). [1]

Bestuur en rechtswezen. [2]

Het bestuur van het Gewest berust bij den te Bengkoelen gevestigden Resident, aan wien voor de Afdeelingen Controleurs en enkele Adspirant-Controleurs zijn toegevoegd. De Controleurs beschikken over een inlandsch beambte, die den titel voert van *Mantri* en hoofdzakelijk als tolk dienst doet, en eenen afdeelingsschrijver.

De inlandsche Hoofden der verschillende gewesten, die de tusschenpersonen zijn tusschen de mindere Hoofden en de Nederlandsche autoriteit, en vroeger officiëel verschillende ambts- en andere titels, als *Toeankoe*, *Kalifah*, *Sultan*, *Pangéran*, enz droegen, zijn sedert tot gewone Marga-hoofden, met den titel van *Pasirah* teruggebracht, terwijl hunne ambtgenooten in de op zichzelf staande Pasar's en Doesoen's (zie boven) met *Datoeq*, *Pembarab* of *Depati* worden aangesproken. Onder den *Pasirah* staan de Onder-Margahoofden met den titel van *Pemangkoe Marga*. De dorpshoofden worden *Depati* of

[1] Zie ook *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXVII.

[2] Over het bestuur, de rechtspraak en sommige maatschappelijke instellingen in de Afdeeling Ommelanden van Bengkoelen worden vele belangrijke bijzonderheden medegedeeld in de *Bijdragen van het Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië*, *Nieuwe volgreeks*, Dl. IV, blz. 255—316. Veel van het daar vermelde is sedert echter veranderd.

Proatin [1] genoemd. Al deze hoofden worden door de bevolking gekozen, doch door het Nederlandsch bestuur benoemd. Zij ontvangen geene vaste bezoldiging. Bij hunne indiensttreding krijgen zij gewoonlijk eenen schoonklinkenden bijnaam (gelar). Het gezag der Hoofden is zeer beperkt: zij moeten zorgdragen voor de handhaving der voorvaderlijke instellingen (*adats*), die, hoewel niet beschreven, de plaats van wetten vervangen [2]; doch zij kunnen in de bestaande orde van zaken geene verandering maken dan met overleg en toestemming der mindere Hoofden en oudsten des volks. Alleen in Moko-Moko, welks Toewankoe geacht werd van de Minangkabausche Vorsten af te stammen, werd hem vroeger op grond daarvan door de bevolking eenige meerdere eerbied toegedragen. Zij moeten in hun eigen onderhoud voorzien en genieten van hunne onderhoorigen geene andere wettige inkomsten dan een aandeel in de boeten, welke zij hun volgens de Adat wegens misdrijven kunnen opleggen, eenige Heerendiensten (o. a. drie werkdagen 's jaars van ieder weerbaar man) of hier en daar een equivalent daarvoor in geld of rijst en een zeker procent van ingezamelde boschproducten; evenwel weten zij zich soms door list of geweld onwettige voordeelen te verschaffen. Van het Gouvernement ontvangen de Dorpshoofden 8°/₀ collectie-loon voor gestorte hoofdelijke belasting (blz. 625).

Wat de rechtspleging van Gouvernementswege betreft heeft men in Bengkoelen het Residentiegerecht (blz. 482), de Magistraten (blz. 483) en den Landraad, samengesteld uit den Resident als Voorzitter, den Secretaris der Residentie als Griffier, den Hoofddjaksa, den Hoofdpanghoeloe en twee inlandsche Hoofden als Leden. De Landraad neemt in eersten aanleg kennis: van alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen leden van de inlandsche bevolking van Soematra; van alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelde personen; van alle overtredingen van politiereglementen en plaatselijke keuren, alsmede van wettelijke bepalingen van algemeenenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. Voorts heeft men ter hoofdplaats Bengkoelen nog de *Hakim kĕtjil* of Raad van kleine zaken, waarvan een bekwaam Inlander het voorzitterschap bekleedt en die verder uitsluitend is samengesteld uit Inlanders, welke beslist in zaken, betreffende huwelijken, boedelscheidingen en dergelijke.

---

[1] In de Marga's Boewai-Kanjangan en Boewai-Beloengoe wordt deze door de bevolking *Krija* en de Pemangkoe-Marga *Panggawa* genoemd. Ook elders verschillen de plaatselijke gebruiken.

[2] De Adats der Afdeeling Moko-Moko zie men in het *Koloniaal Verslag* over 1865, Bijlagen, blz. 27.

De Magistraten nemen kennis van alle ingebrachte klachten tegen niet tot de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats behoorende Inlanders en met dezen gelijkgestelde personen ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene geldboete van *f* 100, ten arbeidstelling aan publieke werken gedurende drie maanden of gevangenisstraf van acht dagen. Over de bevoegdheid van en de wijze van rechtspleging voor deze rechtbanken zie men verder het *Indisch Staatsblad*, 1880, N°. 32, 33 en 34 en boven blz. 152.

In de binnenlanden heeft de bevolking gedeeltelijk hare eigene rechtspleging behouden. Kleine geschillen worden beslist door de Dorpshoofden. Zaken van meer belang en misdrijven komen voor eenen Raad der Hoofden, de Rapat Pasirah en Rapat Proatin, beide samengesteld uit den Pasirah, Proatin en mindere Hoofden. Grootere zaken komen voor den Rapat Pasirah, die hier en daar onder leiding van den besturenden Ambtenaar staat, kleinere voor den Rapat Proatin, welke meer onafhankelijk is. Alle misdrijven, van welken aard ook, werden vroeger overal gestraft met geldboete, waarvan de hoegrootheid door de Adat bepaald en die verdeeld werd tusschen de beleedigde partij en de Hoofden. In geval van moord werd behalve de boete ook nog de *bangoen* (bloedgeld), die naarmate van den rang des vermoorden verschilde, door den moordenaar aan de bloedverwanten des verslagenen uitgekeerd. Ook de *tepoeng boemi*, een zoenoffer aan de plaats op wier gebied de moord is geschiedt, wordt hier en daar nog betaald. Bij onvermogen van den veroordeelde of bij het onbekend blijven van den schuldige kon de boete op zijne naastbestaanden of desnoods op zijn dorp worden verhaald.

Door den invloed van het Europeesche bestuur is hierin echter in vele streken verandering gebracht, zoodat nu ook in sommige gevallen de doodstraf, in andere ten arbeidstelling of dwangarbeid worden toegepast. De solidariteit der bewoners in een zelfde dorp, hier *tanggoeng menanggoeng* genoemd, handhaven de Rapats gewoonlijk nog alleen dan, als het onbekend blijven van den schuldige aan onwil bij de bevolking wordt toegeschreven.

Standen.

Men kan tegenwoordig bij de bevolking van Bengkoelen in het algemeen de volgende standen onderscheiden: de *Kapala-kapala* (Hoofden), de *Pegawei* (Geestelijken) en de *Matagawei* (Heerendienstplichtingen). Bovendien heeft men in de Hoofdplaats Bengkoelen nog de

Anaq-Radja zijnde afstammelingen van Hoofden, die zich den Vorstelijken titel hebben aangematigd. Zij zijn daar de schadelijkste klasse van lieden, dewijl zij uit trots op hunne afkomst allen arbeid beneden zich achten en allerlei ongeoorloofde middelen aanwenden om aan hunne zucht tot weelde en verkwisting te kunnen voldoen; en in Moko-Moko de *Anaq Toewan-Toewan*, eveneens afstammelingen van vroegere Regenten ([1]).

Vroeger had men overal ook nog de *Orang-beroetang* (Pandelingen) en de *Boedak's* (Slaven), welke categoriën van personen echter, sedert in 1863 het pandelingschap en in 1876 de slavernij voor Bengkoelen is afgeschaft, vervallen zijn.

Landbouw, handel en nijverheid.

De bevolking genoot tot hiertoe over het algemeen weinig welvaart, waarvan de voornaamste oorzaken waren: hare traagheid, de gebrekkige en onvoldoende rijstbouw, en de knevelarijen der Hoofden, die door het Gouvernement wel tegengegaan doch niet altijd konden verhinderd worden. Langzamerhand begint in dit alles echter verbetering te komen. De landbouw bepaalt zich nog hoofdzakelijk tot het aankweeken van kokos- en arèn-palmen, djagoeng, verschillende soorten van aardvruchten, suikerriet, tabak, katoen, koffie, kruidnagelen, muskaatnoten, een weinig peper en indigo. De cultuur van rijst op sawahs neemt toe, vooral in de Afdeelingen Moko-Moko, Manaq, Kauer en Kroë, waardoor de behoefte aan invoer, die meest van Padang en Priaman geschiedt, minder wordt. Terwijl de teelt van muskaatnoten afneemt, vermeerdert die van kruidnagelen, vooral in de Afdeelingen Kauer, Manaq en Kroë, waar reeds belangrijke tuinen zijn aangelegd en zoo ook van peper. Koffie wordt het meest in Manaq en Kroë gevonden; men plant deze echter niet in geregelde tuinen maar op de droge rijstvelden en zaait dan de padi daartusschen.

De handel ter zee is grootendeels in handen der vreemdelingen, die op de voornaamste kustplaatsen gevestigd zijn; die der Inboorlingen bepaalde zich vroeger hoofdzakelijk tot een weinig belangrijken ruilhandel met de volksstammen, welke aan gene zijde van den Boekit Barisan wonen. In de laatste jaren begint men echter meer en meer op geregelde markten (*pekan*) handel te drijven, waarbij ook geld, in de binnenlanden veelal nog oud kopergeld, tot ruilmiddel dient.

([1]) Zie verder *Resumé's*.

Het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen des lands (rotan, damar, gomelastiek, bijenwas, enz.), de visscherij langs de kusten, het weven en kleuren van garens, smeden (van ijzer, goud en zilver), het vervaardigen van vaartuigen voor de kustvaart en het bakken van potten en pannen zijn de voornaamste takken van nijverheid.

In het jaar 1890 bedroeg de waarde van den in- en uitvoer op de drie havenplaatsen Bengkoelen, Kroehé en Moko-Moko respectievelijk *f* 829,215 en *f* 578,137.

Huwelijks- en erfrecht.

In zeden en gewoonten verschilt de bevolking van Bengkoelen, althans in de hoofdtrekken, te weinig van die der naburige gewesten om ze hier afzonderlijk te beschrijven. Alleen verdient de wijze, waarop de huwelijken worden gesloten, welke wij ook gedeeltelijk in Palembang en de Lampongsche Districten wedervinden, eene bijzondere vermelding. Zij hebben, met inachtneming van grootere of kleinere afwijkingen in de verschillende deelen van het gewest, hoofdzakelijk plaats onder de volgende omstandigheden en benamingen. (1)

Semendo, onderscheiden in *Semendo beradat* en *Semendo balik djoerei*. Bij deze wijze van huwen zendt de man of zijne bloedverwanten, na aan de ouders van het meisje zijn voornemen te hebben bekend gemaakt, aan dezen eene som gelds, *antaran* geheeten, waarvan de hoegrootheid verschilt naar den rang der bruid, en welke dienen moet om hare huwelijkskosten goed te maken. Bij zoodanig huwelijk, hetwelk eischt dat de man bij de ouders zijner bruid komt inwonen en niet zonder toestemming zijner vrouw mag verhuizen, moet een *bimbang nikah* of huwelijksfeest worden gegeven, waarvan de kosten voor $^1/_3$ door den man en voor $^2/_3$ door de vrouw worden gedragen. Bij de *Semendo beredat* hebben de beide echtgenooten gewoonlijk gelijke rechten op de kinderen en goederen; bij het aangaan van zulk een huwelijk kunnen beide partijen echter voorwaarden stellen, die later van kracht blijven; bij de *Semendo balik djoerei* moet bij het overlijden van den man slechts één kind aan zijne nabestaanden worden afgestaan. In geval van echtscheiding op verlangen van den man moet het door de vrouw betaalde aandeel in de kosten van het huwelijksfeest aan haar worden terugbetaald; bij scheiding op ver-

(1) *Tijdschrift voor Neêrlandsch-Indië*, 1842, Dl. I, blz. 441. *Bijdragen van het Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.Indië, Nieuwe volgreeks*, Dl. IV, blz. 265, 279, 295, 302, 311 en *Bijdragen*, 1889.

langen der vrouw heeft geene teruggave plaats. In beide gevallen worden de gezamenlijk verworvene bezittingen of aangegane schulden gelijkelijk tusschen beide partijen verdeeld; het huis blijft echter het eigendom der vrouw, en ook de kinderen blijven bij haar totdat zij oud genoeg zijn om te kiezen of zij den vader dan wel de moeder willen volgen. Sterft de man dan blijft de vrouw het beheer voeren over alle eigendommen. Bij overlijden van vader en moeder erven de kinderen onder zekere beperkingen gelijkelijk de nalatenschap en zijn ook gezamenlijk aansprakelijk voor de schulden hunner ouders; in sommige streken vervalt echter het huis steeds aan de oudste dochter of, bij ontstentenis van deze, aan den oudsten zoon.

Wanneer een op deze wijze getrouwd man eene tweede vrouw neemt, is hij verplicht aan de eerste een geschenk van *f* 40 te geven, hetwelk *oewang pemadoean* (geld voor veelwijverij) genoemd wordt.

Djoedjoer. Zoodanig huwelijk wordt aangegaan door aan de ouders van het meisje de *djoedjoer* of koopschat te betalen, die wel naar gelang van haren rang verschilt en onderscheiden wordt in *djoedjoer agoeng*, *tĕngah* en *kĕtjil* (groote, middelmatige en kleine *djoedjoer*), doch steeds eene voor den Inlander zeer groote som bedraagt; zij wordt dan ook niet altijd onmiddellijk geheel door den man afbetaald, maar kan gedeeltelijk als schuld op hem blijven rusten, welke schuld in geval van overlijden op zijne kinderen overgaat. Door een huwelijk bij *djoedjoer* wordt de vrouw geheel het eigendom, de slavin, van den man, wien ook de kinderen toebehooren en die in de *djoedjoer* van zijne dochters weder vergoeding tracht te vinden voor de koopsom zijner vrouw. Bij overlijden van den man vervallen al zijne goederen aan zijne kinderen en wordt de vrouw het eigendom van diens naasten bloedverwant, die haar moet onderhouden en als deze een broeder is als bijwijf kan nemen, welk laatste dan *ganti tikar* (van bed verwisselen) wordt genoemd. — In het landschap Moko-Moko is deze wijze van huwen niet anders dan bij de Hoofden in gebruik.

Adat ambil anaq (kind-aanneming) is bijna het tegengestelde van het huwelijk bij *djoedjoer*. De man betaalt daarbij geenen koopschat maar moet hij, terwijl zijne zoogenaamde harta poesaka bij zijne eigene familie blijft, bij de ouders zijner vrouw komen inwonen en kan hij worden beschouwd als slaaf van haar en hare bloedverwanten, die het recht hebben hem weg te zenden met verlies van alles wat hij bezit. De kinderen zijn het eigendom der vrouw en behooren tot haar geslacht, niet tot dat van den man. Wenscht de man zonder goedvinden van zijne vrouw te verhuizen, dan is echtscheiding daarvan het onmid-

lellijk gevolg. Bij zijn overlijden erft zijne vrouw de geheele harta)entjarian. Tot deze wijze van huwen, die men als vernederend voor len man beschouwt, wordt zelden anders overgegaan dan bij vol-strekte armoede van zijne zijde. Somtijds laten Hoofden, die geenen zoon hebben, hunne dochters op deze wijze huwen, ten einde hunne waardigheid in hun geslacht te doen blijven.

Eene vierde soort van huwelijk heeft plaats door *schaking* (*melarikan gadis*), welke later door de ouders wordt goedgekeurd; de man moet dan eene dubbele *antaran* geven en daarenboven eene door de Hoofden naar gelang van zijn vermogen te bepalen boete betalen (¹).

Het spreekt vanzelf dat deze instellingen alleszins hinderlijk zijn voor de toeneming der bevolking, vermits de voorwaarden, waarop een huwelijk kan worden aangegaan, dikwijls zoo bezwarend zijn, dat zeer vele mannen zich of geheel niet of slechts laat in den echt begeven. Het Nederlandsch Gouvernement poogt dan ook daar, waar het zijnen invloed kan doen gelden, het huwelijk bij *djoedjoer* te doen afschaffen of althans de koopsom der vrouw op een gering vast bedrag te doen bepalen; en waar het daarin geslaagd is, heeft deze maatregel overal vermeerdering der huwelijken en toeneming der bevolking ten gevolge.

c. De Residentie Lampongsche Districten (²).

§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Ligging, grenzen, grootte.

De Lampongsche Districten worden in het zuiden door Straat Soenda, in het oosten door de Java-zee bespoeld. Van Palembang worden zij in het noorden gescheiden door de rivier Masoedji, en in het noordwesten door eene denkbeeldige lijn, welke zich van de bronnen van die rivier zuidwestwaarts uitstrekt, gedeeltelijk de rivier Pisang (eene linker-zijrivier van de Toelang Bawang) volgende tot aan

(¹) Deze soort van huwelijken behoort waarschijnlijk in de zuidelijke door Lampongers bevolkte landschappen tehuis; daar iets dergelijks ook in de Lampongsche Districten wordt aangetroffen. Zie hierachter *c*, § 3.

(²) De volledigste berichten omtrent deze gewesten komen voor in het *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1847, Dl. I, 1852, Dl. I, 1856, Dl. II en 1857, Dl. I. *Bijdragen van het Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië. Nieuwe volgreeks*, Dl. IV, blz. 69 en volgg. Latere aanteekeningen stellen ons echter in staat ook hier de noodige verbeteringen aan te brengen. Zie ook *Koloniaal Verslag* van 1891, Bijlage F F F.

het Meer Saroedja (blz. 646), dan recht zuidwaarts loopt tot aan het landschap Belalau, vervolgens langs dit landschap, dus langs de Residentie Bengkoelen, gaat, eerst zuidoostwaarts tot aan den G. Aboeng en vandaar recht westwaarts tot aan den G. Sekintjau, en van dezen laatsten top den B. Barisan volgt, welke hier de Lampongsche Districten van Bengkoelen scheidt. Zij liggen tusschen 3°40′ (¹) tot 5°56′ Z. B. en 104°15′ tot 105°57′ O. L. en beslaan volgens den *Regeerings-almanak* eene oppervlakte van 533,3 □ mijlen.

Kusten, baaien, kapen, naburige eilandjes.

De oostkust is vlak en laag, loopt bijna in eene rechte lijn van het noorden naar het zuiden, en heeft geene klippen of eilanden in de nabijheid, behalve alleen nabij de zuidpunt, waar, van het noorden naar het zuiden, de volgende kleine en rotsachtige eilandjes liggen: het Noorder-eiland of P. Moendoe besar en Poeloe Moendoe ketjil; De Drie gezusters bestaande uit P. Serem-Pinggir, P. Serem-Tengah en P. Tambekil; P. Logok; en de Zutphensche eilanden, zijnde P. Toempoel, P. Kramat, P. Rimau besar en P. Rimau Ketjil; De Gebroeders of P. Toewa, het Oud-eiland of P. Penjoerit, het Klapper-eiland, P. Kandang Besar en P. K. Ketjil; P. Sindoe en P. Sigamet, twee koraal eilandjes ten westen van de koeala Penet (²).

Aan de bergachtige zuidkust dringen twee groote baaien diep landwaarts in, van welke de oostelijke Lampong-baai of Telok Betoeng, de westelijke Keizers- of Semangkabaai heet. De eerste vormt aan hare westzijde weder drie kleinere baaien (van het noorden naar het zuiden), de Ratai-, Poendoeh- en Pedada-baai; en aan de oostzijde in het zuiden, de Baai Belantoeng of Loboek. De Keizersbaai vormt aan hare oostzijde de kleine baaien Teloek (baai) Limau Badak, Poetih, Pertiwi, Kaloembajan en Kiloeman; in het noordwesten, Teloek Tandjoengan of Broenai en in het zuidwesten T. Tambang.

In de Lampong-baai liggen P. Banjak of P. Tiga en de Lagoendi-groep, bestaande uit P. Lagoendi, P. Lagoendi Ketjil, P. Sa-Oentjal, P. Lagoendi Saka, P. Oemang-oemang, P. Sesoerat en P. Patapan; verder: P. Balak, P. Tengah en P. Loek (in de Pedada-baai), P. Kalapa, P. Lelangga, P. Lahoe, P. Tambikil, P. Tangkil, P. Paha-

---

(¹) Volgens de kaart der Lampongsche Districten van den Kapt. VERSTEEG in den *Atlas van Ned.-Indië*; op andere kaarten, waar de Masoedji minder bochten heeft, strekken zij zich niet verder uit dan tot 4°5′ Z. B.

(²) Het vroeger als eiland vermelde *Tandjoeng Sikopong* is een laag, zandig schiereilandje.

wang, P. Kalangian, P. Mahitan, P. Tegal, P. Koeboer, P. Pemoengoetan, P. Pasaran, P. Tjondong Soelah, P. Tjondong Darat, P Tjondong Laoet en het eilandje Kraanvogel; vóór de baai liggen P. Siboekoe, P. Siboekoe Ketjil of Beschutterseiland, P. Pandjang en P. Sibesi. In het midden van den ingang der Keizersbaai ligt P. Taboean of Semangka ook het Keizerseiland genoemd; aan de oostkust liggen twee kleine eilandjes nabij de Baai van Pertiwi, vier in die van Kaloembajan, en twee in die van Kiloean.

Voorts behoort nog administratief tot de Lampongsche Districten het in Straat Soenda gelegene P. Rakata of Krakataoe (blz. 211) met de in de onmiddellijke nabijheid daarvan liggende op blz. 479 genoemde eilanden [1].

De weinige kapen in dit gewest zijn vermeld op blz. 493.

Bergen en vlakten.

De bergen in de Lampongsche Districten bestaan uit drie bijna evenwijdig loopende ketenen, welke zich over een klein gedeelte van het gewest in een zuidoost- en noordwestwaartsche richting uitstrekken, door lagere ruggen met elkander verbonden worden en van vulkanischen aard zijn. Aan haren voet worden, vooral aan de zeezijde, op onderscheidene plaatsen warme bronnen aangetroffen. De oostelijkste keten loopt langst de oostkust van de Lampong-baai, en heeft tot hoogste spits den G. Radja Basa met twee toppen ter hoogte van 1291 en 1195 M. in het zuidelijke uiteinde gelegen. Op de noordelijke helling wordt op eene hoogte van 800 à 900 M. een meertje gevonden, gewoonlijk eenvoudig Danau genoemd, aan welks kristalhelder water door de Inboorlingen zekere geheimzinnige kracht wordt toegekend. Van hier noordwaarts neemt de keten aanmerkelijk in hoogte af en wordt vereenigd met de volgende door eene om den achtergrond der baai heenloopende heuvelrij, die den algemeenen naam van G. Talang draagt, slechts van 100 tot 400 vt. hoogte heeft, en wier hoogste punten zijn de eenigszins landwaarts in gelegene heuvel G. Terang en de G. Ratai en G. Tangka meer nabij de Westkust der baai. De middelste bergketen begint bij Tandjoeng Tikoes en loopt langs de oostkust der Keizersbaai. Hare hoogste punten zijn de G. Pedada (6000 v.) in het zuiden; de G. Lampong of Lampongs-piek (2280 M.), nagenoeg in het midden; en de G. Tanggamoes of Keizerspiek (7000 vt., 2280 M.) in het

---

(1) *Ind. Staatsblad* 1864, N°. 14 en 1888, N°. 36.

noorden der keten. Van dezen laatsten berg loopen eenige lagere takken een eind ver noordoostwaarts, uit welke zich de toppen G. Oeloe Sikampoeng, G. Oeloe Sipoetih en G. Aboeng verheffen; terwijl hij noordwestwaarts door eenen lagen rug verbonden is met den G. Sekintjau op de zuidelijke grens van het landschap Belalau, en deze weder met den G. Pasagi of Besagi (450 M.). De westelijkste bergketen eindelijk is het zuidelijke gedeelte van den G. Barisan, die hier B. Sawah heet en geene bijzonder hooge toppen heeft.

Het overig gedeelte van het land is nagenoeg overal vlak en voor een gedeelte zoo laag, dat het gedurende den regentijd geheel overstroomd wordt. In de nabijheid der bergen treft men den vruchtbaarsten grond aan, die nu eens rood-bruin, dan weder zwart van kleur is. Hoe meer men noordwaarts gaat des te schraler wordt de bodem, die eindelijk geheel overgaat in dorren zandgrond slechts hier en daar door strepen goede teelaarde doorsneden. Deze gesteldheid van den grond is oorzaak dat het land, niettegenstaande zijne ligging, in den goeden moesson zeer spoedig weder geheel opdroogt, behalve in de streken langs de oostkust, die altijd moerassig blijven.

Zoowel de bergen als de vlakten zijn bedekt met dichte bosschen en wildernissen, waarin alleen voor het aanleggen der dorpen en velden van de weinig talrijke bevolking kleine gedeelten zijn ontgonnen.

Rivieren (1) *en meren.*

Uit de hierboven vermelde ligging der bergen volgt natuurlijk dat aan de zuidkust geene rivieren van eenige beteekenis kunnen gevonden worden. Er wateren echter eene menigte beken uit, die wel meerendeels onbevaarbaar zijn, doch dienstbaar kunnen gemaakt worden aan den aanleg van sawahs. Zoo vallen in de Lampong-baai: de Wai (2) Koeala, ontstaan uit de samenvloeiing van de W. Balau en W. Awi, de W. Telok Betoeng, Panjandingan, Gebang, Menanga, Ratai, Pedada, Saboe en Bawang; in de Keizersbaai: de W. Nagerri, Napal, Pakoe, Oembar, Pertiwi of Tandjoeng Djati, Poetih of Pekondoh, Limau, Badak, Tarega, Beloengoe, Bineatan, Bineawang, Broenai of Semangka met twee monden, de grootste van alle (zij ontspringt op den G. Pasagi en doorstroomt, voordat zij in de Lampongsche Districten komt, Belalau; hare voornaamste linker-

(1) Zie over de rivieren het bovenvermelde werk van Dr. J. F. HOEKSTRA.

(2) *Wai* beteekent *rivier*.

zijrivier is de Samoe-ong, die op den G. Sekintjau ontspringt), Nipah, Karang Beraq, Tiram, Kauer Gading, Tanda en andere.

Aan de oostkust daarentegen ontlasten zich eenige belangrijke rivieren, welke alle op het zuidelijke en westelijke gebergte ontspringen, het geheele gewest in eene oostwaartsche hoofdrichting doorstroomen en meerendeels tot ver landwaarts in bevaarbaar en dus voor het binnenlandsch vervoer van veel belang zijn. Voor den landbouw zijn deze echter van weinig nut; deels omdat de bedding te diep is en de oevers te hoog zijn, deels omdat zij in den regentijd het geheele omliggende land overstroomen, waardoor alle bebouwing onmogelijk wordt. De volgende zijn de voornaamste:

De W. Masoedji of Mas Oedji (¹), de noordelijke grensrivier. Zij ontspringt ongeveer 18 mijlen landwaarts in op een eenigszins verheven grond uit acht bronnen, Mata Waloe geheeten, loopt eerst noordoostwaarts, vervolgens zuidoostwaarts en valt op 4°5′ Z. B. met een 700 meter breeden mond in zee. Zij is bijna over hare geheele uitgestrektheid voor stoomers van 10 à 12 voet diepgang en groote prauwen bevaarbaar en heeft door het kanaal Babatan of Batang Hari, de W. Komering en Peladjoe gemeenschap met de Moesi (zie hieronder, *d*, § 1). De voornaamsfe zijriviertjes zijn: Links, het kanaal Babatan of Batang Hari, de W. Boeroeng en de W. Rasau; Rechts, de W. Boeaja.

De Toelang Bawang, de grootste rivier van het gewest. Zij ontstaat uit de vereeniging van vier hoofdstroomen: de Wai Oempoe, W. Besai, W. Soengkei en W. Rarem of Raroe. De W. Oempoe ontspringt op den G. Sekintjau en loopt eerst noordwaarts en vervolgens oostwaarts totdat zij beneden Boemi Agoeng de W. Besai opneemt, die op den G. Aboeng haren oorsprong heeft; na deze vereeniging neemt de rivier den naam aan van W. Kanan en stroomt oostwaarts voort totdat zij bij Pagar Déwa de W. Kiri opneemt. Deze W. Kiri ontstaat uit de samenvloeiing van de W. Rarem en de W. Soengkei, die elkander bij de kampoeng Negeri Oedjoeng Karang ontmoeten, beide op den G. Aboeng ontspringen — evenals de Aboeng-rivier, welke bij Kota-Boemi in de W. Rarem valt — en het westelijk gedeelte der Lampongsche Districten in eene noordoostwaartsche richting doorstroomen. Na de vereeniging van de W. Kanan en W. Kiri (Rechter- en Linker-rivier) krijgt de rivier den naam van Toelang Bawang en loopt met groote bochten in eene

(¹) Zoo wordt deze naam geschreven door ZOLLINGER, *Tijdschrift voor Neérl. Indië*, 1847, Dl. I, blz. 18.

noordoostwaartsche hoofdrichting tot zij met eenen ongeveer 1000 M. breeden mond op 4° 21′ Z. B. in zee valt. Van de vereeniging der W. Kiri en W. Kanan tot aan den mond is de rivier, zelfs bij ebbe, die zich tot hiertoe doet gevoelen, voor niet te diep gaande stoomers en voor prauwen van de grootste soort bruikbaar, welke laatste voor dezen tocht stroom-afwaarts drie etmalen noodig hebben; hoogerop kan zij door kleinere vaartuigen ver landwaarts in worden bevaren. De voornaamste zijrivieren zijn van boven af:

L. De W. Tahmi, wier bronnen noordwestwaarts van die der W. Oempoe gelegen zijn; zij valt beneden het dorp Belambangan in deze rivier. De Tahmi neemt onderscheidene beken op en is grootendeels voor kleine prauwen bevaarbaar, hoewel zulks door den sterken stroom met gevaar gepaard gaat.

L. De W. Giham, eene voor prauwen bevaarbare rivier, die nabij den G. Pasagi ontspringt en een paar uur beneden de Tahmi in de W. Oempoe valt.

L. De W. Pisang, eene kleine, sterk stroomende en gedeeltelijk bevaarbare rivier, die bij den G. Pisang uit het kleine meer of moeras Papepoe (elders Proepoe en ook Saroedja genaamd) op de grens van het Palembangsche ontstaat en eerst noordoost- en vervolgens zuidoostwaarts stroomende bij Boemi Agoeng in de W. Oempoe valt.

R. De Bakoeng, die beneden de hoofdplaats Menggala, nabij de kampoeng Bakoeng-oedik, met twee armen in de Toelang Bawang valt en eene uitwatering is van het uitgestrekte moeras Bawang-Bakoeng.

L. De W. Pedada, welke nabij de bronnen van de Masoedji haren oorsprong heeft en, vrij recht oostwaarts stroomende, zich niet ver van de kust in de Toelang Bawang uitstort.

Daarenboven hebben de vier hoofdbronnen der Toelang Bawang eene ontelbare menigte zijriviertjes, welke echter alle onbevaarbaar zijn. Een van de belangrijkste is de W. Aboeng, die op den G. Aboeng ontspringt en bij Kota Boemi in de linkerzijde van de W. Rarem valt; voorts de W. Papan Balak, linker-zijriviertje van de W. Kiri, die voor hare uitwatering aan hare rechterzijde de W. Papan-Loerik opneemt.

De W. Sipoetih, ontspringende op den heuvel G. Oeloe Sipoetih ten zuiden van den G. Aboeng; zij neemt in haren oostwaartschen loop onderscheidene zijrivieren op, en valt op 4° 45′ Z. B. met een wijden mond in zee. Voor de monding ligt eene zandbank, die alleen bij hoog water kan worden gepasseerd. De voornaamste bevaarbare zijrivieren zijn:

L. De W. Pengoeboean, die nabij de Sipoetih ontspringt en bij Siring Kebau zich met haar vereenigt.

R. De W. Kapoean.

L. De W. Lampoejang.

L. De W. Boendan.

L. De W. Troesan, die niet ver van de kust in de Sipoetih valt.

R. De W. Pagadoengan, welke zich nog lager met haar vereenigt.

L. De Batang-Hari, die links de W. Ramai opneemt.

R. De W. Soekadana ([1]).

De W. Penet, een wijde riviermond, op 5° 9′ Z. B., ontstaande uit de samenvloeiing van de Endah, de Penet en de Tjoeroep, welke zich niet ver van de kust vereenigen.

De W. Maringgi en de Niboeng, twee riviertjes van weinig uitgestrekten loop doch voor kleine prauwen bevaarbaar. Zij vallen dicht bij elkander tusschen 5° 21′ en 5° 23′ in zee.

De W. Sikampoeng, ontspringende uit onderscheidene bronnen op den G. Oeloe Sikampoeng ([2]), tusschen den G. Oeloe Sipoetih en de Keizerspiek; zij loopt in eene oost-noordoostwaartsche richting, aanvankelijk onder den naam van Ilahan doch spoedig onder dien van Sikampoeng, tot ten noorden van de Lampong-baai en wendt zich dan zuidoostwaarts totdat zij op 5° 35′ Z. B. in zee valt. Hoewel deze rivier een uitgestrekten loop en voldoende diepte heeft, is zij echter bezwaarlijk te bevaren wegens de sterke kronkelingen en onderscheidene watervallen, die er zich in bevinden; terwijl ook het dichte er over hangende geboomte de vaart hier en daar zeer belemmert. De belangrijkste zijrivieren zijn:

R. De W. Boeloq,
De W. Semah,
De W. Toeloeng Poetih,
De W. Kandis,
De W. Bekarang,
De W. Katibong,
De W. Batoe Pajoeng, die op den G. Radja Basa ontspringt, en
De Moeara Pakoe.

Deze zijn wegens hare smalheid en scherpe kronkelingen slechts met zeer korte prauwen of vlotten gedeeltelijk bevaarbaar.

De W. Roegoeh is een onbevaarbaar riviertje, dat op den G. Radja Basa ontspringt en ten zuiden van het Noorder-eiland in zee valt.

---

(1) De vroegere spelling *Soekatanah* is onjuist; het Lampongsche *dana* heeft niets te maken met *tanah*.

(2) De voornaamste bron is een meer op den Tangkit (heuvel) Tebah.

Meren.

Er zijn weinig meren bekend in de Lampongsche Districten. Behalve het boven op blz. 643 vermelde vindt men er nog twee aan den bovenloop van de W. Penet, bij de kampoengs Djoepara en Wana, en een aan den bovenloop van de W. Tjoeroep, het laatste Danau (meer) Kamoening geheeten.

Luchtsgesteldheid.

De afwisseling der moessons heeft geregeld en ongeveer op denzelfden tijd als op Java plaats. Daar het land aan twee zijden door de zee omgeven, de grond voor het grootste gedeelte zeer laag, door ontelbare rivieren en beken doorsneden en met dicht geboomte bedekt is, is de atmosfeer zeer vochtig, en vormen de dampen, die door de groote hitte vooral in de kuststreken des daags worden opgetrokken, na zonsondergang zware nevels, welke zelden voor negen of tien ure des morgens geheel zijn opgeklaard. Regen valt er zeer overvloedig; zoodat zelfs in den goeden moesson zelden drie dagen zonder buien voorbijgaan. De gemiddelde jaarlijksche temperatuur is 81° F., en het verschil tusschen den hoogsten en laagsten thermometerstand bedraagt niet meer dan 15°.

Op vele plaatsen worden poelen en moerassen van beduidende uitgestrektheid aangetroffen, die den omtrek ongezond maken. Dit is vooral het geval in het gebied van Semangka.

Voortbrengselen.

De natuurlijke voortbrengselen uit het plantenrijk verschillen niet bijzonder van die in het overige gedeelte van Soematra, vermeld op blz. 496. Aangekweekt worden: rijst, doch niet altijd voldoende voor de behoefte der bevolking en voor het grootste gedeelte van ladangs afkomstig; veel peper en katoen, beide ook voor den uitvoer, en een weinig koffie, tabak, muskaatnoten, suikerriet, zijde en indigo ([1]). De bosschen leveren, behalve onderscheidene goede houtsoorten, ook verschillende andere producten op, zooals rotting, verschillende harssoorten en gom-elastiek, van welk een en ander eene niet onbelangrijke hoeveelheid naar Java en Singapoera wordt uitgevoerd.

([1]) Ook in deze Residentie, en wel in de Afdeelingen Toelang Bawang en Ommelanden van Telok-Betoeng, bevinden zich erfpachtsgronden, te zamen ruim 58000 bouw groot. Zie verder over het *grondbezit* in deze Residentie beneden.

Het dierenrijk bevat dezelfde soorten als op het overige gedeelte des eilands, daaronder eene groote menigte tijgers, olifanten, rhinocerossen en krokodillen. Het rundvee bestaat in buffels en runderen; ook paarden worden er aangetroffen. Einde 1890 bestond de veestapel uit 541 paarden, 2218 runderen, 15141 karbauwen, 8292 geiten en 2116 schapen.

Aan delfstoffen is het gewest zeer arm. In de bedding van sommige rivieren wordt een weinig slecht stofgoud gevonden; zilver-, koper- of ijzermijnen zijn er niet bekend; tin zegt men dat aan de Lampong-baai en langs de rivier Sikampoeng voorkomt; zwavel wordt gevonden op den G. Radja Basa en hier en daar in het westelijk grensgebergte. Warme minerale bronnen bevinden zich op zeer vele plaatsen, zooals: bij Miraq Batin ten noorden van de Lampong-baai; langs het strand van die baai, zuidwestwaarts van de hoofdplaats Telok Betoeng; bij de monding van de W. Ratai; bij de kampoeng Kali Anda, aan den noordwestelijken voet van den G. Radja Basa; men treft ze op de drie laatste plaatsen zelfs in zee aan, waar zij door het opborrelen en de warmte van het water kenbaar zijn; in de Afdeeling Semangka tusschen Pajoeng en Beloe en in de Afdeeling Sikampoeng tusschen Njampir en Negari Toea en dicht bij Djoepara.

§ 2. Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur; wegen.

Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur.

Volgens het stroomgebied der drie hoofdrivieren en der twee groote baaien zijn de Lampongsche Districten, buiten de hoofdplaats, verdeeld in de volgende zes Afdeelingen, van het noorden af: 1°. Toelang Bawang; 2°. Sipoetih [1]; 3°. Sikampoeng; 4°. Ommelanden van Telok Betoeng; 5°. Katimbang; 6°. Semangka. Elke Afdeeling staat onder het bestuur van eenen Controleur, aan wien in twee Afdeelingen een Adspirant-Controleur en in alle een inlandsch door den Gouverneur-Generaal benoemd Districtshoofd met den titel van Demang is toegevoegd, welke laatste de schakel tusschen het Europeesch en het inlandsch bestuur vormt.

De hoofdplaats der Residentie, Telok (Teloek) Betoeng, gelegen aan de noordkust der Lampong-baai, staat op zichzelve buiten de genoemde Afdeelingen. Zij is de standplaats van den Resident, onder wiens rechtstreeksch bestuur zij staat, en die daarin wordt bijgestaan door een Secretaris-Magistraat, tevens fungeerend als Notaris en Vendu-

[1] Volgens door ons ontvangen mededeeling zou het voorvoegsel *Si* hier en elders *Sĕ* moeten zijn.

meester, en een Commies, tevens buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand. Voorts zijn er gevestigd een inlandsch Hoofddjaksa en een Luitenant der Chineezen. Het is ook de militaire hoofdpost der Residentie; de vroegere redoute is in 1890—91 vervangen door een houten etablissement op den Talang-heuvel met een verboden kring van 200 meter, waar de Garnizoens-compagnie der Lampongsche Districten ligt. Tot de hoofdplaats behooren tien kampoengs, t. w.: 1°. Koeng Sri Agoeng, 2°. Sri Meranti, 3°. Boegis, 4°. Palembang, 5°. Pesawahan, 6°. Gedoeng-Pakoean, 7°. Talang, 8°. Golak-galik, 9°. Koepang-Lama en 10°. Kampoeng Tjina. Aan het hoofd daarvan staan inlandsche wijkmeesters, die echter geene bezoldiging genieten. (1) De gezamenlijke bevolking bedraagt 2931 zielen, waaronder 32 Europeanen, 467 Chineezen en 62 Arabieren. Er is eene lagere school voor Inlanders.

1°. De Afdeeling Toelang Bawang, waarmede in 1873 de vroeger afzonderlijke Afdeeling Boemi Agoeng gedeeltelijk is vereenigd, bevat het stroomgebied van de rivier van dien naam en hare voornaamste bronnen en zijrivieren. Zij grenst ten noorden aan Palembang, ten westen aan Palembang (het Ranau-gebied) en Bengkoelen (Belalau), en wordt ten zuiden bepaald door den linkeroever van de W. Troesan tot aan de kampoeng Goenoeng Batin (Afdeeling Sipoetih), vervolgens door eene denkbeeldige lijn, die, van laatstgenoemde plaats in noordnoordwestwaartsche richting loopende, de W. Kiri boven de kampoeng Kerta snijdt, zich dan meer westwaarts en ten slotte zuidwestwaarts ombuigt om de waterscheiding te vormen tusschen de W. Papan-Balak, Papan-Loenih en Besai ten noorden en de W. Soengkei ten zuiden, en eindelijk uitloopt in het Soebahanoelah-gebergte, waar de bronnen van bovengenoemde rivieren gevonden worden.

De hoofdplaats van deze Afdeeling is Menggala, 83 palen ten noorden van Telok Betoeng, aan den rechteroever der rivier, nagenoeg in het midden des lands, de standplaats van den Controleur, een Adspirant-Controleur en den Demang; het is eene groote en goed bevolkte handelplaats, met een haven- en recherche-kantoor, waar vele afstammelingen van Boegineezen en Palembangers gevestigd zijn, die in de naar hen genoemde wijken bijeen wonen. Er is eene school voor Inlanders. Verder zijn de voornaamste plaatsen: Bakoeng ilir en Bakoeng oedik, Meraso of Meraksa, Gedoeng-Adji, Gedoeng Meneng, Dintih en Teladas, alle aan de rivier beneden Menggala gelegen.

---

(1) In eene andere opgave vinden wij slechts zes wijken vermeld; de Nos. 2, 4, 7 en 8 ontbreken daarin.

Teladas, nabij de monding, is de standplaats van eenen Inlandschen Opziener der in- en uitvoerrechten en accijnsen.

In het overig gedeelte der Afdeeling zijn de voornaamste plaatsen: de vroegere Afdeelingshoofdplaats Negeri besar, aan de Wai Kanan, Pagar Déwa aan de saamvloeiing van de W. Kanan en W. Kiri, lager, Negara Batin en Negara Ratoe, hooger aan de W. Kanan; en aan de W. Oempoe, Karang-Agoeng, Boemi agoeng, waar de O. I. Comp. in 1737 het thans geheel vervallen fort Valkenoog bouwde, Gebang, in de onmiddellijke nabijheid daarvan, en Gedoeng Batin, Tioeh-Balak, Karangan, Kota Boemi aan de W. Besai; in de streek aan den bovenloop van de W. Oempoe gelegen en Rebang genoemd, de aanzienlijke kampoengs Rantau-Temiang, Menanga-Siamang en Kasoei, gesticht door Semundoërs afkomstig uit Palembang.

2°. De Afdeeling Sipoetih ligt ten zuiden van de vorige en bevat het stroomgebied der rivier van denzelfden naam. De noordelijke grens is natuurlijk de bovenvermelde lijn, de zuidelijke eene lijn, loopende van den G. Tebah noord-oostwaarts tot zij de W. Endah ontmoet, tot waar deze in de W. Kapoengoer valt, verder langs den rechteroever dezer rivier tot waar zij in de W. Sipoetih valt tot het punt waar deze de W. Troesan opneemt; de westelijke eene lijn, loopende van den G. Soebahanoelah over den G. Sekintjau naar den G. Tebah.

De hoofdplaats en standplaats van den Controleur, een Adspirant-Controleur en den Demang is Goenoeng Soegih, in het midden van het landschap, 40 palen van Telok Betoeng, aan den rechteroever der rivier Sipoetih en den grooten weg. Voorts zijn de belangrijkste plaatsen: Tarabangi, de vroegere hoofdplaats, ook in het midden van het land, 46 palen van Telok Betoeng aan den grooten weg en den linkeroever der rivier Pengaboean, met eene kleine niet meer bezette sterkte; Goenoeng Batin, aan de grens van Toelang Bawang en den grooten weg; Boemi Ratoe, aan den grooten weg bezuiden de hoofdplaats; Koeripan, aan den bovenloop van de W. Sipoetih en Kota-Boemi, aan de W. Besai, in het midden der Afdeeling met een telegraafkantoor.

3°. De Afdeeling Sikampoeng ligt ten zuiden van de vorige en bevat het stroomgebied der rivier van denzelfden naam. Zij wordt ten noorden begrensd door de zuidelijke grenslijn van Sipoetih, ten zuiden door eene lijn, die van den mond der Sikampoeng eerst, gedeeltelijk langs die rivier, westwaarts en vervolgens noord-westwaarts, op eenigen afstand om de Lampong-baai gaat, en vervolgens over den G. Rateh en de Keizerspiek naar den B. Tebah.

De hoofdplaats en standplaats van den Controleur en den Demang is Soekadana, in het noorden der Afdeeling aan het bovengedeelte der rivier van denzelfden naam (blz. 647). Er is eene lagere school voor inlanders. Verder zijn de voornaamste plaatsen: Natar, de voormalige hoofdplaats, 12 palen van Telok Betoeng, aan den grooten weg; ten noorden van deze plaats treft men warme bronnen aan; Boejoet en Boemi-Naboeng aan de W. Sipoetih; Gedoeng-Dalem aan den grooten weg van Goenoeng-Soegih; Rantau-Djaia-Ilir aan de Soekadana-rivier, welke beneden deze plaats den naam krijgt van W. Pegadoengan. In het zuidwestelijk en meest bevolkte gedeelte liggen: Djoepara, Mataram, Niboeng, Asahan, Goenoeng-Raja e. a. Lager aan de Sikampoeng heeft men: Gedoeng, Goenoeng Soegi, Negara Batin, enz.; en aan de Maringei een dorp van dien naam.

4°. De Afdeeling Ommelanden van Telok Betoeng bevat, met uitzondering van de hoofdplaats, haren omtrek ten noorden van de Lampong-baai en verder de oostelijke helft van de landpunt, welke deze baai van de Semangkabaai scheidt, volgens eene lijn, die van Tandjoeng Tikoes of Kamantara over den G. Tangka loopt en bij den G. Ratai de zuidelijke grens der Afdeeling Sikampoeng ontmoet.

De hoofdplaats van deze Afdeeling en de standplaats van den Controleur en den Demang is Tandjoeng Karang, in het noorden der Afdeeling, op drie palen afstand van Telok Betoeng. Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Bandjar-negeri, Penengahan en Perdasoeka, in de door peper- en sawahcultuur welvarende W. Lima-streek; Koepang en Semoerbatoe bij Telok Betoeng, beide door Bantammers bewoond; Hoeroen, aan de westzijde van de Lampong-baai; Laboean-Ratoe, Natar en Walangan-Ratoe in de richting naar de grens van Sikampoeng.

5°. De Afdeeling Katimbang, door de bevolking Ampat Marga of De IV Marga's genoemd, bevat de zuidoostpunt des eilands ten zuiden van den mond der Sikampoeng en verder de oostkust der Lampong-baai tot aan de Afdeeling Ommelanden van Telok Betoeng. De noordelijke grens is natuurlijk de zuidelijke van die Afdeeling en van Sikampoeng.

De hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur en den Demang is Kalianda, aan den noordwestelijken voet van den G. Radja Basa, met een telegraaf- en haven- en recherche-kantoor. Verder zijn de voornaamste plaatsen: Radja Basa, Kasoegihan, Tjanggoe, Panengahan en Petahan aan den noordelijken-, Tjanti aan den westelijken voet des bergs en Ketapang, alwaar een inlandsch opziener voor de in- en uitvoerrechten gevestigd is, aan de Oostkust.

Bij de uitbarsting van den G. Krakataoe zijn in deze Afdeeling vele welvarende dorpen verwoest.

6°. De Afdeeling Semangka, bevattende de landen om de Semangkabaai en de noordwestwaarts vandaar gelegene bergstreken, die gedeeltelijk door de rivier Semangka of Broenai, gedeeltelijk door hare linkerzijrivier, de Samoe-ong, worden besproeid. Zij grenst ten westen en noorden aan Bengkoelen, ten oosten aan de Afdeelingen Sipoetih en Ommelanden van Telok Betoeng.

De hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur en den Demang is sedert 1883, toen de vroegere hoofdplaats Beniawang door den vloedgolf geheel verwoest werd, Kota-agoeng aan de noordkust der baai. Verder liggen aan of nabij die kust: Pasir Madang, Pajoeng, Telaga, Kagoengan en Menggala; aan de oostkust: Badak, Poetih, Tandjoeng-Djati, Petiwi, Pakoe, Napal, enz.; aan de westkust: Betoeng, Wai-Nipah, Karang-Berak, Gading, Tiram, Moeara Tanda en Tampang.

De zes bovengenoemde Afdeelingen zijn weder verdeeld in van elkander onafhankelijke Districten, *Marga* of op sommige plaatsen *Mégo* of *Boewai* genoemd en waaronder eigenlijk een stam of volksafdeeling moet worden verstaan. Aan het hoofd staat een Kapala Marga of Districtshoofd. Tijdens de Lampongsche Districten onder de souvereiniteit van Bantam stonden (blz. 32), gaven de Sultans aan die Marga- en andere Hoofden dikwijls den titel van Pangéran, Kjai Aria, Toemenggoeng, enz. Tegenwoordig nog zijn de Lampongers zeer op die titels gesteld, zoodat het land wemelt van personen, die met Pangéran, Radèn, Dalem, Temenggoeng, Soetan, Ngabéhi, Mas enz. worden aangesproken. Zelfs gewone kampoeng-hoofden voeren allerlei hoogdravende titels, en zoo ook getrouwde vrouwen, onder wie tal van Anggin's, Mas', Inten's, Omoq's, Dalem's, Ratoe's, Pangéran's en Soetan's voorkomen. Het verleenen van deze titels geschiedt bij het aangaan van een huwelijk en andere gelegenheden en houdt ook verband met het bezitten van de onderscheidingsteekens, waarover beneden gesproken wordt. Wie b. v. nog op geen *sesaka* (zie daar) kan bogen, heeft geen aanspraak op een hoogeren titel dan dien van Mas.

Tot elke Marga behoort een grooter of kleiner aantal dorpen, *kampoeng* geheeten; de eigenlijke Lampongsche naam is *Tioeh* (ook wel *Aněk* of *Pekon*). De Kapala of het Hoofd van een dorp, die door de bevolking gekozen, doch door den Resident wordt aangesteld, vormt met de hieronder te vermelden Kapala's Soekoe den Tioeh-raad of

het dorpsbestuur. Het houdt zijne vergaderingen in een daartoe bestemd gebouw, *sesat* of *balaj* genoemd, dat in de oudste wijk van elk dorp gevonden wordt, en waarin de bevelen der overheid worden aangeplakt of opgehangen. Ook in de andere wijken bevindt zich gewoonlijk zulk een Sesat, ook wel *andjoeng* en *paséban* genoemd, waarin vreemdelingen worden geherbergd en die overigens bij feestelijke gelegenheden als anderszins tot vergaderplaats der bevolking dient.

De bewoners van een dorp, die allen gerekend worden tot dezelfde Marga te behooren, zijn, al naar hunne afstamming, verdeeld in *Soekoe's*, wier leden niet in dezelfde wijk (*tepoq* of *toempoeq*) bijeen behoeven te wonen, doch in familiezaken toch allen aan hetzelfde Hoofd (*Kapala-Soekoe*) gehoorzamen. Deze Kapala-Soekoe treedt tevens op als Wijkhoofd (*Kapala-toempoeq*), in welke hoedanigheid hij aan den Kapala-Toijeh ondergeschikt is. De behartiging van algemeene belangen is aan de gezamenlijke hoofden opgedragen (zie boven); familiezaken daarentegen worden uitsluitend door de Marga en Soekoe-hoofden geregeld, die daarbij steeds in overleg handelen met de zoogenaamde *Panjimbang's*, waaronder de oudste vertegenwoordigers van den stam of zijne onderdeelen worden verstaan ([1]).

Oemboel noemt men gehuchten, op eenigen afstand van een dorp gelegen doch daartoe behoorende (op Java, *doekoeh* of *padoekoehan*). Het gezag over een Oemboel wordt uitgeoefend door of vanwege den aanlegger of zijne erfgenamen.

Als onderscheidingsteeken dragen de dorps- en soekoehoofden een kostuum, vastgesteld bij Gouvernements besluit van 24 Juni 1884, N°. 30 (*Staatsblad* N°. 4073).

De inkomsten der dorpshoofden bestaan in: een jaarlijksche huldegift van iederen werkbaren man tot een bedrag van *f* 1.25 of vijf dagen arbeid; 8% van de door hen geïnde hoofdelijke belasting en als lid van de proatin het recht van heffing, bedoeld bij *Indisch Staatsblad* 1879, N°. 66. Bovendien zijn zij van alle heeren- en kampoengdiensten en zoo ook van belasting vrijgesteld.

Wegen.

In de hoofdplaats zijn de kampoengs onderling door goede wegen verbonden. Van hier loopt een ongeveer 20 vt. breede weg noord-

---

([1]) Volgens de meergemelde *Resumé's* zou deze verdeeling van de bevolking in Marga's of *Kaboeajan's* niet overal in de Lampongs, althans niet op die wijze, bestaan. Ook openbaart zich bij de bevolking het streven om de kampoengs van het Marga-bestuur onafhankelijk te maken.

waarts over Tegi-Nènong, Boemi-Ratoe, Goenoeng-Soegih, Tarabangi-besar en Goenoeng-Batin naar Menggala, aanvankelijk over een heuvelachtig later over een vlak terrein, hetwelk op sommige plaatsen zelfs zoo laag is, dat de weg gedurige ophooging behoeft om in den regenmoesson boven water te blijven; evenwel is de weg voor troepen van alle wapenen bruikbaar. Enkele rivieren, zooals de Sikampoeng, Sipoetih en Troesan worden op vlotten gepasseerd; over andere liggen vrij goede bruggen.

Van Tandjoeng Karang loopt een weg over Tarahan, Soekadjaja en Blantoeng naar Kalianda en een over Gedang Patahan, Tandjoeng-Héran, Sanggi en Kagoengan naar Kota-Agoeng. Deze laatste, loopende over den G. Tanggamoes, is tusschen Tandjoeng-Héran en Sanggi alleen voor paarden bruikbaar. Verder loopt van uit Goenoeng Soegih een weg over Gedoeng-Dalem naar Soekadana. Eindelijk vindt men door de geheele Residentie eene menigte binnenwegen, die grootendeels voor voertuigen geschikt zijn. Elders treft men slechts moeielijk begaanbare voetpaden aan en heeft de gemeenschap in die streken dan ook, waar dit mogelijk is, langs de rivieren plaats.

De wegen en bruggen worden door de bevolking onderhouden. Dit, benevens het vervoeren van 's lands goederen en dienaren, en werkzaamheden tot afwering van rampen van Hooger hand, zijn de eenige betaalde of onbetaalde heerendiensten, welke van de Lampongsche bevolking worden gevorderd ([1]).

§ 3. Bevolking.

Sterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen, karakter, godsdienst.

De bevolking der Lampongsche Districten bestond op het einde van het jaar 1892 uit:

97	Europeanen,
605	Chineezen.
64	Arabieren,
20	Andere vreemde Oosterlingen,
131023	Inlanders,

te zamen 131809 zielen, of 247 op de □ geogr. mijl, en is dus in verhouding tot hunne uitgestrektheid zeer gering. De oorzaken daarvan zijn dezelfde, welke op blz. 501 voor de zwakke bevolking van Soematra in het algemeen zijn opgegeven.

([1]) *Indisch Staatsblad*, 1866, N°. 137 en 1878, N°. 136.

De Inlandsche bevolking behoort tot het Maleische ras, waarvan zij echter eenen van de Maleiers van Soematra's Westkust veel verschillenden stam vormen. JUNGHUHN houdt hen, evenals de naburige Pasoemahs, voor verwant met de Bataks ([1]).

ZOLLINGER ([2]) daarentegen zegt dat zij klaarblijkelijk tot denzelfden stam behooren als de Soendaneezen. Niettemin geeft hij een nog al aanmerkelijk verschil met dezen in den lichaamsbouw op; de Lampongers, zegt hij, zijn niet grooter en minder gespierd dan de Soendaneezen ([3]); vooral vindt men onder hen niet de ronde breede gezichten, de korte beenen, en de grove groote voeten, die men onder de laatstgenoemden zooveel aantreft; inzonderheid valt het verschil bij de vrouwen in het oog, die zich door fijn gebouwde handen en voeten, door eene blankere huidkleur en zachtere uitdrukking der oogen voordeelig onderscheiden. De wangbeenderen zijn minder uitstekend, de neus is niet zoo stomp en breed, en de mond niet zoo wijd geopend als bij andere volken van het Maleische ras ([4]). De overleveringen van de verschillende deelen der Lampongsche bevolking met elkander in verband brengende, moet men aannemen, dat zij tot de oorspronkelijke bewoners van Soematra behoort, die in overoude tijden een deel uitmaakten van die volksstammen, welke vóór de invoering van den Islam in de noordelijke en middenstreken van het eiland gevestigd waren. Zekerheid hieromtrent is echter moeielijk te verkrijgen. De tegenwoordige bevolking zegt af te stammen van zekeren *Lampoeng*, die een broeder zou zijn geweest van Madjapahit en Soenda, en wiens nakomelingen zich onder aanvoering van *Pangéran Kembahang* aanvankelijk te *Segala Berah* in Belalau zouden hebben gevestigd, om zich later van hieruit verder over de zuidelijke berglanden van Palembang te verspreiden, totdat zij ten slotte de tegenwoordige Lampongsche Districten bevolkt hebben ([5]).

Tengevolge van de langdurige overheersching der Lampongsche Districten door Bantam, zijn door de Lampongers natuurlijk ook met de Soendaneezen vermengd geraakt.

([1]) Dat in het noordwestelijke gedeelte der Lampongsche Districten de taal in sommige opzichten eene merkwaardige overeenkomst heeft met het Bataksch, is opgemerkt door NEUBRONNER VAN DER TUUK, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVIII, blz. 153 en Dl. XIX, blz. 400.

([2]) *Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, 1847, Dl. I, blz. 125.

([3]) Volgens andere berichten (*Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, 1857, Dl. I, blz. 112 en *Bijdragen*, enz. blz. 102) munten de mannen uit door rijzige en gespierde lichaamsgestalte, en zijn de vrouwen dikwijls zeer schoon.

([4]) *Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, terzelfde plaats.

([5]) Zie *Resumé's*, blz. 93.

Over het algemeen wordt hun karakter zeer ongunstig afgeschilderd, doch grootendeels ten onrechte. Hun grootste gebrek is dat zij uiterst ijdel zijn en weinig moed aan den dag leggen. Als alle Oosterlingen zijn zij gastvrij. Waar winst of voordeel te behalen is toonen zij dat de beschuldiging, als zouden zij in den hoogsten graad lui zijn, ten eenenmale onverdiend is. De zedelijkheid staat bij hen gansch niet lager dan bij andere stammen. Hunne beschaving is zeer gering; evenwel is het een feit, dat de meeste volwassenen, zoowel mannen als vrouwen, hunne taal kunnen lezen en schrijven. De Orang Aboeng, een stam nagenoeg in het midden des lands voornamelijk aan de Wai Aboeng, een linker-zijriviertje van de Rarem (blz. 645), en aan deze rivier zelve wonende, zijn door hunne roofzucht berucht; zij zijn verdeeld in vier *kaboewajan* of stammen, genaamd *Oenjai*, *Oenji*, *Soebing* en *Oeban*, die elk hun eigen Hoofd hebben, wat naar het schijnt ook wel eene vrouw kan zijn; overigens zijn zij nog slechts gebrekkig bekend. Wellicht zijn zij de oorspronkelijke Lampongers en is hunne taal het echte Lampongsch. Hunne voornaamste woonplaatsen zijn Kota Boemi en de kampoengs hooger op aan de twee zoo even genoemde rivieren gelegen; echter schijnt ook een deel van hen naar de Afdeeling Sipoetih en andere streken verstrooid te zijn ([1]). Van de hoofdstammen afgedwaald geven zij zich andere namen als *Balijoek*, *Selagei*, *Anak-Toeba*, enz.

De godsdienst der Lampongers is de Mohamedaansche. Zij kennen en onderhouden daarvan echter niets dan eenige uitwendige plechtigheden; en vooral in de binnenlanden, waar slechts schaars een priester wordt aangetroffen, vindt men niet de minste kennis van den Islam, maar alleen eenige bijgeloovige gebruiken en geestenvereering.

Kleeding, sieraden, onderscheidingsteekenen, wapenen ([2]).

De mannen kleeden zich nagenoeg gelijk in Westelijk Java; zij dragen echter zelden den *toedoeng* maar alleen den hoofddoek. In het noordelijke gedeelte des lands heeft hunne kleederdracht meer

---

([1]) Zie *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. II, blz. 35, en *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIX, blz. 391. De Lampongers verstaan door *Aboeng* in het algemeen *Bovenlander*, en gebruiken die uitdrukking dikwijls in tegenstelling van *Lampoeng*, hetgeen misschien oorspronkelijk *Benedenland* beteekent. Zie hetzelfde *Tijdschrift* Dl. XVII, blz. 569. In het Maleisch beteekent *lampoeng*, alwat op het water dobbert, en het werkwoord *melampoeng*, uit de verte opdoemen, zooals een eiland of eene boei op het water.

([2]) Zie *Indische Gids*, Jaargang 1880 en *Bijdragen*, 4de volgreeks, Dl. X, 3de stuk.

overeenkomst met die der Palembangers De vrouwen hebben slechts één kleedingstuk, dat niet om de middel geslagen maar onder de armen wordt vastgehouden en *tapih* heet; het is een soort *sarong*, doch van inlandsch zeer zwaar weefsel, met overdwars gestreepte en geruite patronen; alleen bij het dansen op feesten dragen de meisjes somtijds om het bovenlijf een kleedingstuk (*selapai*) op de wijze der Javaansche *kĕmbĕn* (blz. 395), en een riem (*boeloe serant*; of *pending*). Ook hier komen echter meer en meer kleedingstukken van vreemd maaksel in zwang. Alleen bij feesten houdt men zich nog algemeen aan het nationaal tenue.

Als sieraden dragen de mannen gewoonlijk vingerringen, gouden, zilveren of geel-koperen krisscheeden en buikplaten (*badoeng*); bij feesten daarenboven gouden of andere kostbare hoofdtooisels, welke naarmate van hunnen vorm *makota* of *kopia* heeten, armringen (*gĕlang bakas*), en twee of meer fraaie krissen en een met goud bezetten gordel (*saboek*). Jongelingen dragen op sommige plaatsen gouden of zilveren oorringen en halsbanden (*kalaj djingai*). *Gehuwde* vrouwen hebben geen anderen opschik dan oor- en armsieraden van goud, zilver of koper, en gouden vingerringen, alsmede de *kandoek*, zijnde een stuk zijde of linnen, dat om het hoofd gewonden wordt met afhangende slippen; meisjes dragen daarenboven nog verscheidene andere voorwerpen, als: voorhoofdsiersels (*kandoe kĕdak* of *poepoe kekak*) hetzij van goud of van bamboes met goud overtogen; hoornen haarkammen, met stukjes zilver behangen; snoeren van goud of zilveren koralen door het haar; halsbanden (*taligalah*) van goud of minder metaal; takjes van bladgoud of, bij bruiden, van jonge pisangbladeren achter de ooren; gouden of zilveren nagels aan een of meer vingers; hoofdtooisels van goud, zilver of papier (*sigar*, *pandan*); beenringen van dezelfde metalen, enz. Zoowel de stof als de vorm van de meeste dezer sieraden dient tevens om den rang der draagster aan te duiden.

Als onderscheidingsteekenen (*pangkat*), die niet aan het lichaam gedragen worden, hebben de mannen de *Papadoen*, de *Sasakå* en de *Lawang kori*. De *Papadoen* schijnt een troon te moeten verbeelden, en is eene bank van ongeveer 1 vt. hoog, 4 vt. lang en 3 vt. breed. Voor het recht om zich tot de *Papadoen* te laten verheffen wordt niets anders vereischt dan dat iemand genoegzame middelen bezit om de daarbij gebruikelijke feesten en maaltijden te geven, dat hij de voorafgaande rangen op behoorlijke wijze doorloopen heeft en dat geen smet op zijnen naam of de familie kleeft, of, zoo dit het geval mocht zijn geweest, hij zich daarvan volgens de voorschriften van de Adat

gezuiverd heeft. Deze verheffing is de grootste eer, die hem en zijnen bloedverwanten kan te beurt vallen; zij geeft hem het recht eenen hoogeren bruidschat voor zijne dochters te eischen en, vóór de invoering van de Europeesche rechtspleging, kon hij ook aan misdadigers zwaardere boeten opleggen dan een ander voor hetzelfde feit mocht doen. Gedurende de feesten zit hij op de *Papadoen*, die dan beplakt is met dunne gouden plaatjes of belegd met zilveren geldstukken, die meestal geleend zijn. Na den afloop der plechtigheden wordt de *Papadoen* in de *Sĕsat* geborgen en nooit weder door den eigenaar gebruikt. De *Sasakâ*, een onderscheidingsteeken van minderen rang en dat minder onkosten vereischt, is eene gebeeldhouwde leuning of rugsteunsel, waartegen de te verheffen persoon bij die gelegenheid wordt geplaatst, en die ook vervolgens in de *Sĕsat* wordt weggezet. Laat men zich later tot de *Papadoen* verheffen, dan wordt de *Sasakâ* daaraan vastgehecht, als de rug van eenen stoel, hetgeen de waarde van de *Papadoen* verhoogt. De *Lawang kori* is eene soort van eerepoort van gebeeldhouwd houtwerk, somtijds ook gedeeldelijk van steen, in de nabijheid van de woning des eigenaars opgericht. Deze gaat daardoor bij bijzondere gelegenheden. Overigens wordt zij gebruikt door vreemde bezoekers, bruidegoms en bruiden, en verder door ieder die zulks verlangt, mits hij voor die eer eenen buffel of de waarde daarvan aan den eigenaar der *Lawang kori* geeft. — Ten tijde van de Bantamsche overheersching gaven de Sultans aan de Hoofden bij hunne benoeming een *Piagĕm* (¹) (bewijs van aanstelling) van koper somtijds met een zilveren rand, en *Simbangan* (gedenkstukken) bestaande in krissen, pieken en andere wapens; welk een en ander nog door hunne nakomelingen met zorg wordt bewaard.

De vrouwen hebben als onderscheidingsteekenen: de *Titi kaki djalma* (een mensch als voetbank hebben; *titian koejoe djimo*), dat is het recht om, wanneer zij bij plechtige gelegenheden op eene draagbaar of eene soort van staatsiewagen naar de *Sĕsat* worden gevoerd, met de voeten op eenen voor haar voorover liggenden man te steunen; dit geschiedt alleen in het binnenland en bij de aanzienlijkste Penjimbang's. De *Titi kaki bokor*, zijnde het recht om eenige op eene mat geplaatste koperen of zilveren kommen (*bokor*) voor zich uit langs den grond te doen sleepen. De *Titi kaki talam* is hetzelfde, doch in plaats van kommen worden daarbij schotels (*talam*) gebruikt; bij de *Titi kaki halaj* geschiedt dit met een stuk lijnwaad. De *Kandang rarang* is

(¹) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIX, blz. 191.

een stuk lijnwaad van 15 tot 18 vt. lang, dat door onderscheidene personen in den vorm van een halven cirkel vóór aanzienlijke vrouwen wordt gedragen. De *Pajoeng oeboer-oeboer* is een zijden zonnescherm met lange afhangende franjes en met bloemen of figuren van bladgoud bezet; deze mogen de alleraanzienlijksten zich doen nadragen. Bij de mindere rangen zijn de *pajoengs* minder prachtig. Door den omgang met vreemdelingen en andere invloeden beginnen deze onderscheidingsteekenen echter langzamerhand in veler oog van hunne waarde te verliezen.

De wapenen der Lampongers zijn voornamelijk: krissen, pieken, *kléwangs*, sabels (*pedang*), badiq's en andere kleine steekwapenen, schietgeweer, somtijds ook grof geschut. Als verdedigingswapenen hebben zij hoofdzakelijk de gewone voetangels (*randjau*).

Woonplaatsen, woningen, huisraad, spijs en drank.

De Tioeh's of dorpen, die elk uit onderscheidene wijken bestaan (blz. 653), liggen, althans in het binnenland, vrij ver uiteen, meest aan zulke rivieren, welke het geheele jaar door water behouden of langs de groote- en binnenwegen; aan de zuidkust zijn zij dichter bij elkander aangelegd. In de oudste wijk van elk dorp vindt men het raadhuis (*Sĕsat;* blz. 654). Aan de *Sĕsat* is de rang of het aanzien van het dorp te onderscheiden: in de aanzienlijkste kampoengs rust zij op kolommen, aan welker boveneinden groote koperen schenkbladen (*talam*) bij wijze van kapiteelen zijn vastgehecht. Zoowel de Sĕsat's als de Paséban's dragen bovendien nog eigenaardige namen bij wijze van titel als: balej-keraton, balej-dana, balej-bang, beringin-agoeng, enz. De huizen staan gewoonlijk, voor zooverre het terrein zulks toelaat, rondom deze vergaderzaal. — Vroeger waren sommige dorpen versterkt door eenen met *bamboe doeri* beplanten wal en eene smalle diepe gracht. In die omheiningen bevonden zich dan een of twee openingen, welke slechts één persoon tegelijk doorlieten en met eene dikke plank gesloten werden.

De algemeene naam van een huis is *Noeå;* voorname lieden noemen echter hunne woningen dikwijls *kraton* (paleis), *doenja* (wereld) of iets dergelijks, hoewel deze gebouwen zich slechts door kleine uitwendige bijzonderheden van de huizen der overige ingezetenen onderscheiden. De huizen zijn geheel van hout of van bamboes, gedekt met atap, sirap of pannen, soms aan de voorzijde geverfd en dikwijls met snijwerk versierd, en, vooral in het binnenland, veel beter dan die der Javanen en Maleiers. Zij staan op palen omstreeks zes

voet boven den grond, zijn in onderscheidene kamers verdeeld en hebben twee of soms drie verdiepingen, naarmate van de talrijkheid der leden van het gezin, die ieder hunne afzonderlijke vertrekken bewonen. Langs een bamboezen trap klimt men op tot eene soort van bordes (*garang*), dat zich op gelijke hoogte met den vloer langs de geheele voorzijde der woning uitstrekt en waarop de deur uitkomt. De ruimte onder het huis dient tot verblijfplaats van geiten en gevogelte, somtijds ook tot buffelstal. Elk huis is omgeven door een grooter of kleiner erf, dat veelal door eene omheining van de naburige erven is afgescheiden.

De slaapsteden bestaan uit eenige op elkander gelegde matten (zellen eene matras) en kussens gevuld met kapoek of eene soort van nos, benevens lakens en gordijnen van gestreept of gebloemd katoen.)verigens bepaalt het huisraad zich tot eenig grof porselein, glasen aardewerk, koperen en houten schenkbladen, en eenvoudige gereedschappen tot spijsbereiding en verder huiselijk gebruik. Bij de ıanzienlijken treft men zilveren schotels en dergelijke voorwerpen ıan, welke gewoonlijk erfstukken zijn en meer tot staatsie dan tot ;ebruik dienen, en ook wel artikelen van weelde van Europeeschen ›orsprong.

De spijs en drank der Lampongers verschilt weinig van die der ;eringe Javanen. In het binnenland wordt evenzeer zout als *arèng*-uiker gebruikt. *Sirih*-kauwen en tabakrooken zijn bij beide geslachen in zwang; amfioenschuiven komt voornamelijk langs de zuidkust, loch over 't geheel weinig voor.

Rechtspleging.

De Europeesche rechtspraak volgens het *Reglement tot regeling van et rechtswezen in de Lampongsche Districten* is ingevoerd in 1879 *Ind. Staatsblad* 1879, N°. 64 en 65; zie blz. 482). Behalve het Residentie-gerecht voor Europeanen (blz. 148), heeft men de Magisraten, den Landraad en de Proatins. De Magistraten nemen kennis 'an alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen Inlanders of net hen gelijkgestelden, wanneer het onderwerp van het geschil eene hoogere waarde heeft dan *f* 50, en van alle klachten tegen nlanders of met hen gelijkgestelden ter zake van overtredingen, waarop eene zwaardere straf is gesteld dan eene geldboete van *f* 100, ten rbeidstelling aan publieke werken voor drie maanden, of gevangenistraf van acht dagen. De Landraad en de Proatins nemen in eersten anleg kennis van alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders

of met hen gelijkgestelden; van alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden; van alle overtredingen van reglementen van politie en van plaatselijke keuren, alsmede van wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. Van de uitspraken der inlandsche rechtbanken is in sommige gevallen hooger beroep bij den Raad van Justitie toegelaten. Zie verder bovengenoemd *Staatsblad* en blz. 125.

De oorspronkelijke inlandsche rechtspleging, die vóór de invoering van de bovenstaande overal nog grootendeels van toepassing was en misschien hier en daar in de binnenlanden nog niet geheel buiten werking is gesteld, wordt in hoofdtrekken volgenderwijze beschreven.

Het recht werd, daar de voorschriften van den Koran onbekend waren, alleen volgens de oude gebruiken uitgeoefend door de Hoofden, onder voorzitting van het Districts-, Dorps- of Wijkhoofd naar gelang van omstandigheden. Bij schuldigverklaring van eenen aangeklaagde door de rechters (*Påråwatin* of *Proatin*) bepaalde het Hoofd alleen de straf. Deze bestond bijna altijd in boete, waarvan het bedrag verschilde niet slechts naar den aard van het misdrijf, maar ook naar den rang van hem, die haar oplegde; zoo mocht een Margahoofd eene zwaardere boete opleggen dan een Dorpshoofd, en een Hoofd dat tot de *Papadoen* verheven was (blz. 659) eene zwaardere dan hij die zulks niet was. Bij deze boete kwam nog: in geval van diefstal, enkelvoudige of dubbele teruggave van het ontvreemde; en in geval van moord, de *bangoen* of het bloedgeld, waarvan de hoeveelheid verschilde naarmate van den rang des verslagenen en dat aan diens bloedverwanten moest worden betaald; voorts vijf buffels, welke bij de begrafenis van den vermoorde en op den 3den, 7den, 40sten en 100sten dag daarna werden geslacht, en een stuk lijnwaad om het lijk in te wikkelen. Verder moest de moordenaar nog leveren twee menschenhoofden om aan het voeteneinde van den doode te worden begraven, en een levend mensch, die door de naastbestaanden van den vermoorde werd geslacht tot herstelling van hunne door den moord beleedigde eer. Ten einde nu niet weder betrapt te worden op de misdaad, waartoe die verplichting noodzakelijk leidde, trachtte de moordenaar deze drie slachtoffers in eene afgelegene landstreek machtig te worden, of wel hij nam daartoe slaven als hij ze had. Bloedschande werd met den dood der beide schuldigen gestraft. Indien een veroordeelde de hem opgelegde boete en verdere onkosten niet kon voldoen, werd hij met zoovelen van de zijnen als het vereischte bedrag vertegenwoordigden daarvoor tot slaven gemaakt.

Behalve die boeten, welke het voornaamste inkomen der Hoofden

uitmaakten, ontvingen dezen ook nog van elk uitgewezen geschil: de *laba*, zijnde $^1/_5$ der waarde van de zaak waarover het geschil liep, die door de partijen gezamenlijk werd betaald, en de *wang oesoer*, zijnde $^1/_{10}$ van dat bedrag, te betalen door den winner van het proces. ([1]) Ten einde van de richtige betaling van dit een en ander verzekerd te zijn, moest elk der beide partijen, voordat tot het onderzoek hunner zaak werd overgegaan, de waarde van het voorwerp, waarover het geschil liep, aan de Rechters in pand geven. Konden zij dit niet in geld of andere bezittingen doen, dan gaven zij hunne naaste bloedverwanten of zichzelven tot pand.

De getuigenis van twee ter goeder naam en faam staande personen, onder eede afgelegd, was voldoende tot schuldigverklaring van eenen aangeklaagde. De eed werd op enkele plaatsen op den Koran, maar meestal op het graf van dezen of genen beroemden voorvader gedaan. Bij gebrek aan getuigen nam men zijne toevlucht tot eene soort van Gods-oordeelen; men liet b. v. den beschuldigde eenen ring of een stuk geld met de hand uit een pan met kokende olie visschen, of streek hem met een gloeiend ijzer over de tong, waarbij het een bewijs van zijne schuld was zoo hij zich brandde; of men liet de beide partijen in de rivier duiken en stelde hem, die het langst onder water bleef, in het gelijk; en dergelijke.

Huwelijken, overlijden, erfrecht.

De huwelijken worden altijd aangegaan bij *djoedjoer* (blz. 640), en deze koopschat, die van *f* 100 tot *f* 2000 waarde aan geld en goederen bedragen kan, verschilt zeer naarmate van den rang des vaders van het meisje; zoo kan iemand, die tot de *Papadoen* verheven is, eene viermaal grootere *djoedjoer* voor zijne dochter vragen dan een ander overigens van gelijken rang, die zulks niet is. ([2]) Eenmaal de djoedjoer betaald zijnde, is de vrouw het onvervreemdbaar

---

([1]) Behalve het bovengenoemde bestonden de inkomsten der Hoofden in: de *wang peneboes* of het opvatloon van weggeloopen slaven, die in hun gebied achterhaald werden; de *wang papadang*, zijnde $^1/_4$ van de olifantstanden en rhinoceroshoornen, welke in de bosschen binnen hunne grenzen gevonden werden; de *oepah batin*, zijnde het bedrag, dat betaald moest worden wanneer een meisje uit hun gebied met iemand van eene andere plaats trouwde, en de grondhuur van velden, welke in de tot hun dorp behoorende streek door vreemden ontgonnen werden. De ongemerkte buffels (blz. 668), welke in de bosschen binnen de grenzen van het dorpsgebied gevonden werden, vervielen in eigendom aan het Hoofd der oudste wijk van het dorp.

([2]) Door de bemoeilingen van het Gouvernement is in onderscheidene gedeelten dezer Residentie de *djoedjoer* beperkt.

eigendom van den man en vervalt zij bij overlijden van dezen aan zijnen oudsten broeder of een anderen mannelijken bloedverwant, die vroeger het recht had haar, ook tegen haar zin, te trouwen (*adat samalang*). Tegenwoordig schijnt men haar echter in dit laatste vrij te laten. Men onderscheidt twee soorten van huwelijken, namelijk: *Minang* (uitgesproken *minĕng*) *wawaai* of het goede huwelijk, dat vooraf door de ouders besproken en aan de ingezetenen bekend gemaakt wordt, hetwelk het meest gebruikelijke is en waaraan de meeste onkosten verbonden zijn; *Sebembangan kimpoenan* of het huwelijk na wegvoering met voorkennis, hetwelk de oorspronkelijke Lampongsche manier schijnt te zijn. Bij deze laatste wijze schaakt de jongeling het meisje en verbergt haar in het huis van zijnen vader of, zoo zij van hoogeren rang is dan hijzelf, in dat van den aanzienlijksten persoon in zijne wijk. Na verloop van eenigen tijd komt haar vader met eenige gewapende lieden en wordt aan den ingang der kampoeng, waar zijne dochter zich bevindt, door de ingezetenen, die insgelijks gewapend zijn, afgewacht. Op het plein voor de publieke vergaderzaal gekomen, wordt tusschen de beide partijen een soort van tornooi of spiegelgevecht geleverd, waarbij men zorgt dat de partij van den vader der bruid overwonnen wordt. Vervolgens wordt in de vergaderzaal de hoegrootheid der *djoedjoer* bepaald, en het overige van den dag met maaltijden en feesten doorgebracht. Een derde manier is de *Nakat* of wegvoering zonder voorkennis der ouders. De voltrekking van het huwelijk geschiedt, op de weinige plaatsen waar een priester is, door dezen op de gewone Mohamedaansche wijze; doch gewoonlijk eenvoudig op de volgende manier: de bruid en bruidegom zetten zich in het bijzijn hunner bloedverwanten naast elkander neder, en vervolgens raakt de bruidegom even met zijne linkerknie de rechterknie van de bruid aan (*tindih sila*), waarmede de geheele plechtigheid is afgeloopen. Elders zit de bruid op een stellage, omringd door wederzijdsche vrouwelijke familieleden en nadert de bruidegom haar al dansende (mengigĕl), als ware hij in een spiegelgevecht begrepen, zet zich dan rechts naast haar en brengt den grooten toon van zijnen rechtervoet in aanraking met dien van den linkervoet zijner aanstaande (*temoe tjaloek*). Beide toonen worden daarop door de moeder van den bruidegom met water besprenkeld. Het slot van de plechtigheid is, dat een jongentje en een meisje bruid en bruidegom een weinig geraspte klapper of ketan in den mond stopt en een daarvoor aangewezen persoon bij bekkenslag den nieuwen naam (gelar) van den bruidegom bekend maakt.

De Lamponger kan als Mohamedaan vier vrouwen huwen, die dan

elk eene afzonderlijke kamer in zijn huis bewonen; daarenboven mag hij zoovele bijwijven nemen als hij verkiest of kan onderhouden; deze staan in eene ondergeschikte betrekking tot zijne wettige echtgenooten. Bij overlijden van den man vervallen al zijne vrouwen aan zijn oudsten broeder, die ze naar zijn goedvinden als zijne echtgenooten behandelen of als weduwen in zijn huis kan houden, maar in elk geval verplicht is haar te onderhouden. Bij ontstentenis van den oudsten broeder komen zij aan den daarop volgenden naasten bloedverwant, en bij geheel gebrek van mannelijke nabestaanden aan het Hoofd der wijk.

Echtscheidingen hebben in het binnenland niet plaats; de oorspronkelijke Lampongsche instellingen schijnen dit niet te dulden. Aan de zuidkust, waar de Islam eenigen meerderen invloed heeft, gebeurt het somtijds dat de man van zijne vrouw scheidt of dat deze echtscheiding verlangt; in dit laatste geval is zij dan verplicht de voor haar betaalde *djoedjoer* terug te geven en afstand te doen van hare kinderen; van de gemeenschappelijke bezittingen ontvangt zij alleen hetgeen zij ten huwelijk heeft medegebracht.

De begrafenis van een lijk geschiedt hoofdzakelijk op dezelfde wijze als op Java; veelal echter met uitzondering van de diensten, welke daarbij door priesters te verrichten zijn, omdat deze in de Lampongsche Districten schaars te vinden zijn.

Onmiddellijk na de begrafenis, en ook op den 3den, 7den, 40sten en 100sten dag daarna, wordt door de nabestaanden een maaltijd gehouden voorafgegaan door het lezen van een gebed. Deze maaltijden hadden vroeger niet plaats voor eenen vermoorde, wiens dood nog niet door zijne bloedverwanten gewroken was; zijn lijk werd ook in alle stilte, dikwijls des nachts, bijgezet.

De helft der nalatenschap, voor zooverre die uit roerende goederen bestaat, benevens de dochters worden geërfd door den oudsten wettigen zoon, of door diengene der zonen, die door den vader tot zijn *Penjimbang noeâ* (erfopvolger) benoemd is; waartoe, indien een man meer dan ééne vrouw heeft, de zoon der aanzienlijkste vrouw gekozen wordt. De wederhelft der roerende nalatenschap wordt gelijkelijk tusschen de overige zonen verdeeld. De onroerende goederen, als huis, tuin, erf, enz., komen volgens de Adat in hun geheel aan den oudsten zoon; een enkele maal komt het ook voor dat een gedeelte daarvan, met voorkennis van de familie en de Hoofden, aan de jongere zoons wordt vermaakt. Wanneer een overledene geene zonen nalaat, komen zijnen bezittingen aan zijne ouders of aan zijnen op hem volgenden broeder of verdere aanverwanten. Men

kan desverkiezende ook eenen vreemde tot kind of broeder aannemen en dus erfgenaam maken. Heeft iemand een kleinzoon, dan is deze de erfgenaam en opvolger van zijnen grootvader en ook verplicht diens nagelatene vrouwen tot zich te nemen, welk laatste *Ngapoei* heet.

Feesten, spelen en vermaken.

De feesten, welke gevierd worden bij de besnijdenis der kinderen, het afvijlen der tanden, het doorboren van de ooren der meisjes, huwelijken, begrafenissen, het verheffen van iemand tot de *Papadoen*, enz., bestaan in de eerste plaats in maaltijden, waarbij karbauwenvleesch de hoofdschotel uitmaakt, en die voor de jongelieden, de gehuwde mannen en vrouwen afzonderlijk worden aangericht. Deze worden gevolgd door een soort van tornooispel (*nigĕl*) met kris, lans, pedang en schild, hetwelk door mannen overdag wordt uitgevoerd, en het dansen (*nari*), dat hoofdzakelijk door de meisjes des avonds wordt gedaan. Daarna vermaken zich de jongelieden van beide seksen met elkander beurtelings liedjes (*bandoeng*) toe te zingen (*ngadio* of *pepisa-an*), terwijl de ouderen zich met praten en rooken (vroeger ook met hanengevechten of dobbelspelen) bezig houden. De beide laatste vermaken waren altijd bij de Lampongers zeer geliefd; en dikwijls verspeelden zij daarbij niet slechts hunne bezittingen maar ook hunne vrijheid en die hunner vrouwen en kinderen. Tegenwoordig kunnen zij alleen tersluiks aan dien hartstocht bot vieren.

De muziekinstrumenten, welke bij de feesten gebruikt worden, zijn de gamĕlan, die echter niet zoo volledig is als de Javaansche (blz. 465), en vooral gongs (bekkens).

Taal, schrift, literatuur.

De taal der Lampongers is nog onvolledig bekend. Uit de door ZOLLINGER en NEUBRONNER VAN DER TUUK medegedeelde woordenlijsten en verdere bijzonderheden (1) blijkt dat zij vele Maleische, Javaansche en Soendasche woorden in zich heeft opgenomen, hetgeen zich ook reeds van te voren liet veronderstellen, en ook, vooral in het noordwesten, met het Bataksch is verwant; en daar zij, volgens eerstgenoemden schrijver, buitendien ook nog Redjangsche bestanddeelen

(1) *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1847, Dl. I, blz. 249 en volgg. *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVII, blz. 569, Dl XVIII, blz. 118, Dl. XIX, blz. 362.

bevat, kan haar oorspronkelijke rijkdom niet groot zijn. Zij bestaat uit twee hoofddialecten, welke VAN DER TUUK het Aboengsch en het Lampongsch noemt, en die beide nog weder geringere verscheidenheden opleveren; het eerstgenoemde is hoogstwaarschijnlijk het echte, oorspronkelijke Lampongsch.

Het alphabet, waarin eenige overeenkomst met het Redjangsche te vinden is, bestaat uit twintig medeklinkers, waaraan de klinkers en ook sommige slotconsonanten door afzonderlijke teekens worden toegevoegd, gelijk ook in het Javaansch en andere talen van den Archipel het geval is; het wordt ook, evenals deze, van de linker- naar de rechterzijde geschreven. Het gewone schrijfmateriaal was vroeger algemeen een *lontar*blad, waarin de letters met een scherpe stift gegriffeld werden. Tegenwoordig bedient men zich ook hier meer en meer van papier, pen en inkt.

De letterkunde schijnt weinig bijzonders op te leveren; minneliederen (*bandoengs*) en *pantoens*, overeenkomende met de Maleische (blz. 574), zijn de voornaamste voortbrengselen ervan; voorts vindt men geschriften over wichelarij, wetboeken of verzamelingen van Adats en enkele overleveringen. Historische werken schijnen er niet te bestaan; evenwel beweerde Radèn INTAN (blz. 66) in het bezit te zijn van eene Geschiedenis der Lampongsche Districten, welke hij echter nimmer wilde vertoonen, en waarvan het niet blijkt in welke taal zij was opgesteld. ([1])

Landbouw, handel, nijverheid.

De landbouw staat op eenen lagen trap. Hoewel door de menigvuldige stroomende wateren de grond op zeer vele plaatsen tot het aanleggen van *sawahs* uitstekend geschikt is, treft men deze slechts hier en daar aan in de Afdeelingen Telok-Betoeng, Katimbang en vooral in Semangka; overal elders wordt de rijst geplant op *tipar-* of *gaga*-velden (blz. 446), hier *ladang* of *oemå* genaamd, die eenen zoowel in hoeveelheid als in hoedanigheid geringen oogst opleveren en zeer spoedig uitgeput zijn. Er moeten dus telkens nieuwe velden worden ontgonnen; hetwelk, daar de tot een dorp behoorende grond

---

([1]) Het belangrijkste wat van de Lampongsche literatuur tot dusverre in druk verscheen is: *Les manuscripts Lampongs en possession de M. le Baron* SLOET VAN DE BEELE, *publiés par* H. N. VAN DER TUUK. Leide, T. HOOIBERG & FILS, 1868. Zie ook de *Taalkaart van Sumatra* van HOLLE in het *Koloniaal Verslag*, 1887; *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIX, blz. 191 en Dl. XIX, en *Bijdragen*, 3de volgreeks VI.

als algemeen eigendom der dorpelingen wordt beschouwd ([1]), geen ander bezwaar oplevert dan dat men zich steeds verder van zijne woning moet verwijderen; waarvan dan weder het ontstaan van *oemboels* het gevolg is. Zelfs het gebruik van den ploeg op de sawahs is niet bekend, uitgezonderd in de kuststreek, waar veel Javanen en andere vreemdelingen wonen; elders laat men den grond door buffels fijntrappen. Ook de meeste andere takken van landbouw worden zeer verwaarloosd; zoodat in het dikwijls bestaande gebrek aan voedsel voor de bevolking, waarvan ook misgewas vaak de oorzaak is, door invoer van buiten moet worden voorzien, en de teelt van katoen, koffie en muskaatnoten geene zeer belangrijke uitkomsten oplevert; iets meer van tabak. De pepercultuur valt meer in den smaak der bevolking en neemt van jaar tot jaar zeer toe ([2]), zoodat deze in de Afdeelingen Ommelanden van Telok-Betoeng, Semangka en Sikampoeng reeds een belangrijk middel van bestaan voor den Inlander oplevert.

Van de veeteelt wordt weinig werk gemaakt. Paarden of rundvee worden niet aangefokt. De buffels laat men meestal in de bosschen in het wild loopen en drijft ze slechts van tijd tot tijd bij elkander om hen van het merk des eigenaars te voorzien; alleen in de Afdeelingen Telok-Betoeng, Sikampoeng, Toelang-Bawang en ter hoofdplaats Telok-Betoeng wordt aan deze dieren eenige meerdere zorg besteed, en heeft vandaar eenige uitvoer naar de andere Afdeelingen en naar Palembang plaats.

Met de nijverheid is het niet beter gesteld. Deze bepaalt zich bij de mannen hoofdzakelijk tot het inzamelen der voortbrengselen, die zij in de bosschen vinden, als: olifantstanden, rhinoceroshoornen, was, vogelnestjes, gom, *damar*, getah-pertjah, rotting en dergelijke en tot het bouwen van prauwen (*djoekoeng*); en bij de vrouwen, tot het weven van kleedingstukken en het vlechten van matten en doozen.

De handel wordt door de Lampongers niet met voorliefde gedreven en is dan ook hoofdzakelijk in handen van de onder hen gevestigde Vreemdelingen; hij is van geringen omvang en bepaalt zich hoofdza-

---

([1]) Volgens *Staatsblad* 1875, N°. 199*a*, is ook in de Lampongs alle grond, waarop niet door anderen bezitrecht kan worden bewezen, domein van den Staat (zie boven blz. 648, Noot). Volgens de Lampongsche instellingen is echter alle onbebouwde grond met de daarop voorkomende natuurlijke producten het eigendom der kampoeng of van de marga. In de Afdeelingen Toelang-Bawang, Sipoetih en Sikampoeng zijn ook de rijstvelden, dus de bebouwde gronden, communaal bezit. Zie verder over het grondbezit de *Resumé's*.

([2]) In 1890 bedroeg de uitvoer van peper ruim 50.000 pikoel.

kelijk tot nabijgelegen gewesten; langzamerhand begint hij zich ook naar Java en Singapoera uit te breiden. De voornaamste artikelen van invoer zijn: rijst, opiüm, zout, zijden en katoenen stoffen en kleedingstukken, buskruit, petroleum, ijzer en aardewerk. Uitgevoerd worden de hierboven genoemde natuurlijke voortbrengselen des lands.

De voornaamste markt- en handelplaatsen zijn: Telok-Betoeng en Tandjoeng Karang, aan de Lampong-baai; Kota-Agoeng, aan de Semangkabaai; Djaboeng, aan de Sikampoeng; Soekadana aan de rivier van dien naam; Soerabaja, aan de Sipoetih; en Menggala, aan de Toelang Bawang.

d. De Residentie Palembang. (¹)

§ 1. LIGGING, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID, VOORTBRENGSELEN.

Grenzen, ligging, bestanddeelen, grootte.

De Residentie Palembang bestaat uit: 1°. het voormalige rijk van dien naam, zich uitstrekkende van de Masoedji (blz. 645) langs de oostkust noordwaarts tot op nagenoeg 1°30′ Z. B., en bevattende voorts bijna het geheele stroomgebied van de rivier de Moesi en hare ontelbare zij- en nevenrivieren benevens dat van de Banjoe Asin; 2°. de daarvan vroeger meer of minder onafhankelijke doch thans van tijd tot tijd ingelijfde Redjangsche gewesten, de Pasoemah- of Pĕsĕmah-landen, de landschappen Semendo, Kisam, Makakau, Boeai, en het Ranaugebied, alle in het westelijk grensgebergte gelegen; en 3°. het rijk Djambi, dat in het jaar 1839 aan de Residentie Palembang is toegevoegd.

De landschappen Korintji, Soengei Tenang, Serampei, Batang Asei, Pangkalan Djamboe, Tabo en Limoen, ten westen en zuidwesten van Djambi gelegen, hebben in vroeger tijd de suprematie der Palembangsche of Djambische Sultans erkend (²); sommige ervan behooren thans nog in naam tot Djambi.

De Residentie Palembang grenst dus ten zuiden aan de Lampongsche Districten en voor een klein gedeelte aan Bengkoelen; ten oosten aan de Soenda-zee en Straat Bangka; ten noorden aan de rijken

(¹) Zie over deze Residentie het *Overzicht betreffende den Oeconomischen toestand* in het *Koloniaal Verslag* van 1891, Bijlage F F F.
(²) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, blz. 186.

Indragiri en Kwantan; ten westen eerst aan de Padangsche Bovenlanden, dan aan de zoo even genoemde onafhankelijke landschappen ten westen van Djambi, en vervolgens aan Bengkoelen. De zuidelijke grenslijn is die, welke op blz. 641 als de noordelijke der Lampongsche Districten is opgegeven; de westelijke, grootendeels de westelijkste bergrug van den Boekit Barisan en verder een gedeelte van de Padangsche Bovenlanden; de noordelijke, eene denkbeeldige lijn, welke van Kaap Toengkal Laboe nagenoeg rechts westwaarts tot aan laatstgenoemde Residentie loopt.

Het rijk Djambi strekt zich langs de kust noordwaarts uit van op ongeveer 2° 46′ tot 0° 47 Z. B. (B. Sebelat) en voorts in het binnenland over het stroomgebied der Rivier van Djambi (Batang Hari) en dat der Toengkal. Het grenst ten noorden gedeeltelijk aan zee en verder aan de landschappen Reteh en Indragiri en de rijkjes Si Goentoer, Si Tidoeng en Padang-Lawas; ten westen aan de Padangsche Bovenlanden, Indrapoera en Bengkoelen; ten zuiden aan de Afdeeling Iliran en Banjoe-asin, Moesi-Ilir en Tebing-tinggi, en ten oosten aan zee. De ten westen en zuidwesten van Djambi gelegene bergstreken schijnen nooit het gezag van den Sultan erkend, of althans hoogstens hem eene geringe jaarlijksche schatting als huldebewijs opgebracht te hebben ([1]).

De Redjangsche gewesten zijn te onderscheiden in: Redjang leboeng, Redjang ampat petoelai, ook bekend onder den naam van Redjang tengah of Redjang Moesi ([2]), en Redjang ampat lawang. — Redjang leboeng of gewoon Leboeng, het noordelijkste en grootste, is eene vallei van 20 uren lang en 10 of 12 uren breed, ingesloten tusschen twee takken van den Boekit Barisan, van welke de eene van den G. Kaba af noordwestwaarts loopende, en waaruit zich van het zuiden naar het noorden de vulkaanspitsen G. Palèh, G. Laïs en G. Loemoet verheffen, de grens met Bengkoelen maakt, en de andere van den G. Oeloe Moesi (blz. 485) naar den G. Pandjang en vandaar naar den G. Sebelat gaande de grens met de Palembangsche Rawasdistricten vormt. Ten noorden grenst het aan het onafhankelijke landschap Soengei Tenang, en ten zuiden aan Redjang ampat petoelai.

([1]) *Bijbladen* van het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. I. *Rapporten van de Sumatra-expeditie*, blz. 51. Zie het met den Sultan van Djambi gesloten contract op 28 Mei 1888.

([2]) Volgens andere bescheiden is Redjang tengah en Redjang Moesi niet hetzelfde, maar wordt door het eerste de landstreek langs den linker-, door het laatste die langs den rechter-oever der Boven-Moesi verstaan. Waarschijnlijk is deze onderscheiding juist; en Redjang ampat petoelai zal de naam van de beide deelen te zamen zijn.

De vallei wordt in hare geheele lengte doorsneden door de rivier Ketaoeng en voor een gedeelte door de Ajer Santan (blz. 627). Dit gewest is in het jaar 1861 op verzoek der Hoofden en bevolking bij Palembang ingelijfd; de hoofdplaats Tapoes ligt aan de boven-Ketaoeng. — Redjang ampat petoelai (Redjang der vier stammen) of alleen Redjang strekt zich van den G. Kaba zuidoostwaarts uit langs de beide oevers der rivier de Moesi, zoolang deze hare zuidelijke richting behoudt. Dit gewest, waarvan Kepahiang of Kepajang de hoofdplaats en standplaats van den Controleur is, werd in 1859 in bezit genomen en aan de Residentie Palembang gehecht (¹). — Redjang ampat lawang (Redjang der vier poorten), ook wel eenvoudig Ampat lawang geheeten, waarvan Talang Padang de hoofdplaats is, strekt zich zuid- en oostwaarts van het vorige uit en wordt in zijne geheele breedte doorsneden door de Moesi, nadat deze de oostwaartsche richting heeft aangenomen (beneden). Ten zuiden wordt het van de Pasoemah-landen gescheiden door een bergrug, die zich van den G. Kemoening, op de grens van Bengkoelen, naar den G. Dempoe uitstrekt en verder in de richting van de Kikim, een rechter-zijriviertje van de Moesi, loopt. Oostwaarts van den G. Oeloe Moesi en G. Kaba liggen de Sindang- (d. i. grenswacht-) streken, die thans eene afzonderlijke Onder-afdeeling vormen met Padang Oelak Tanding als hoofdplaats en standplaats van den Controleur. Dit geheele gewest werd reeds ten tijde van het Engelsche bestuur tot de Residentie Palembang gerekend (²). De koffiecultuur is er vrij belangrijk. — De bevolking van deze gewesten (³) heeft zich tot in Bengkoelen uitgebreid (blz. 634).

De Pasoemah- of, juister, Pĕsĕmah-landen strekken zich van den G. Dempoe af zuidwaarts uit langs Bengkoelen tot aan den G. Patah (4° 16′ Z. B. en 103° 30′ O. L.), waar zij aan het landschap Semendo Oeloe Loeas grenzen. Zij zijn vier in getal, namelijk: Pasoemah Oeloe ajer Kroë of Pasoemah Oeloe Kroë, dat het noordelijkste is, ingesloten ligt tusschen Redjang ampat lawang, de Bengkoelensche Afdeeling Seloema en Pasoemah Oeloe Lintang, en geographisch en

(¹) Zie hierover *De annexatie van Redjang: eene vredelievende militaire expeditie*, door W. A. van Rees, 1850.

(²) Vroeger (1856) waren met de Redjangsche Gewesten overeenkomsten gesloten tot invoering van de *Atoeran sindang mardika* of Regeling der vrije grensbewaking, bij welke de bevolking belast was met het handhaven der grenspolitie, het opvatten van vluchtelingen, en het waken tegen vijandige invallen van buiten, doch daarentegen vrijgesteld van heerendiensten, verplichte cultuurwerkzaamheden en het opbrengen van landrente.

(³) *Koloniaal Verslag*, 1873; *Midden-Sumatra*, II, blz. 83.

administratief tot Bengkoelen (District Andelas soengei Kroë, blz. 628) behoort. — Pasoemah Oeloe Lintang, dat ten noorden aan dat gedeelte van Ampat lawang grenst, hetwelk door de Lintang (rechterzijrivier van de Moesi) wordt besproeid, en voorts ten westen en zuidwesten van den G. Dempoe ligt. — Pasoemah Oeloe Manaq, ten zuiden van het vorige, eene kleine vallei grenzende aan en thans behoorende tot de Bengkoelensche Afdeeling Manaq (blz. 630). — Pasoemah lèbar (breed Pasoemah), eene grootere vallei ten oosten van de twee vorige, ten zuiden door Semendo Darat (zie beneden), ten oosten door Lematang oeloe en ten noorden door Kikim begrensd. In 1866 zijn Pasoemah lèbar en Pasoemah Oeloe Lintang bij Palembang, en Pasoemah Oeloe Manaq bij Bengkoelen (blz. 630) ingelijfd; te Bandar, de hoofdplaats van Pasoemah lèbar, is toen een Controleur gevestigd ([1]).

Semendo of Semindo strekt zich zuidoostwaarts van Pasoemah Oeloe Manaq, Pasoemah lèbar en een gedeelte van Lematang oeloe uit. Het wordt gesplitst in Semendo Oeloe Loeas en Semendo Darat of Darè. Het eerste is een klein gewest, dat door de bronnen van de in de Bengkoelensche Afdeeling Kauer uitwaterende rivier Loeas wordt besproeid en in 1866 bij de Afdeeling Manaq is ingelijfd (blz. 630). Semendo Darat, ten noordoosten van het vorige, wordt doorstroomd door de bronnen van de Inim en, voor een klein gedeelte, door die van de Ogan, en wordt daarom nog wel gesplitst in Semendo Inim oeloe en Semendo Ogan oeloe. De hoofdplaats Poeloe Pangoeng ligt aan de Selaboeng. Dit gewest is, evenals de volgende, in 1864 bij Palembang, aanvankelijk in de Afdeeling Komering en Ogan-oeloe, Inim en de Ranau-districten, ingelijfd, doch in 1880 bij de Afdeeling Lematang Oeloe en Ilir en de Pasoemah-landen gevoegd ([2]); vóór dien tijd was de *Atoeran Sindang mardika* (blz. 671 Noot ([2])) ook bij hen van kracht ([3]).

Kisam of Kesam is een klein landschap, dat ten westen aan Semendo Oeloe Loeas, ten zuiden aan Makakau, en ten oosten aan het Palembangsche landschap Ogan oeloe grenst. Het wordt besproeid

---

([1]) Over de Pasoemah-landen zie men ook: *De inlijving van het landschap Pasoemah*, door J. S. G. GRAMBERG. Batavia, 1865. PRUIJS VAN DER HOEVEN, *Een woord over Sumatra*, II, blz. 73, schat hunne bevolking op 200,000 zielen; zij schijnen echter slechts hoogstens 30000 bewoners te tellen. Zie ook de Kaart in den Jaargang 1885 van het *Tijdschrift van het Nederl. Aardrijkskundig Genootschap.*

([2]) *Indisch Staatsblad* 1880, N°. 180.

([3]) Over dit en de drie volgende gewesten zie men een artikel in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, blz. 446, dat ook overgenomen is in het *Tijdschrift voor Neérl.-Indië*, 1866, Dl. II, blz. 361.

door de riviertjes Kisam, die in de Sako, en Sako, die in de Komering valt (blz. 684); Tandjoeng Dalem, Danau-rata, en Padang Bindoe zijn de voornaamste plaatsen.

Makakau is eene kleine, smalle vallei, die ten zuiden van Semendo Oeloe Loeas langs Bengkoelen loopt, en door den Boekit besar van Kisam wordt gescheiden, terwijl zij ten oosten door Boeai en ten zuiden door het Ranau-gebied wordt begrensd. Zij wordt besproeid door het riviertje Makakau, dat door de Selabong met het Meer Ranau gemeenschap heeft (blz 687). De voornaamste plaatsen zijn Poeloe Beringin, Teriti en Tandjoeng besar.

Boeai is een betrekkelijk grooter gewest, verdeeld in de landschappen Boeai Pematja, met de voornaamste plaats Segara Kembang; Boeai Roendjoeng, met de plaatsen Belambangan en Loeboeq Likoe; Boeai Rawang, met Moeara doewa en Negeri Batin; en Hadji, met Tandjoeng rata (of raja?) en Koeripan. Het wordt ingesloten ten westen door Kisam en Makakau, ten zuiden door het Ranau-gebied, ten oosten door het Palembangsche gewest Komering oeloe, en ten noorden door het gewest Ogan oeloe.

Het Ranau-gebied is de kleine vallei in den zuidwestelijken uithoek der Residentie Palembang, waarin het Meer Ranau ligt. Het grenst ten noorden aan Makakau en Boeai, ten westen en zuiden aan Bengkoelen, en ten oosten aan de Lampongsche Districten. De voornaamste plaatsen zijn: Bading agoeng, Djapara en Tandjoeng-djati, aan den noordelijken en oostelijken oever van het meer gelegen.

Volledigheidshalve vermelden wij hier ook met een enkel woord de nog onafhankelijke grensgewesten.

Korintji beslaat eene uitgestrekte vallei in het gebergte ten oosten van het Regentschap Indrapoera (blz. 509) en ten westen van Djambi, tusschen de parallel van den G. Indrapoera en van den G. Rajah. Dit dal wordt in zijne geheele lengte van het noorden naar het zuiden doorsneden door de rivier Sangkian. Deze ontspringt op den G. Indrapoera of Korintji en gedeeltelijk uit het meer van den G. Toedjoeq; zij ontlast zich in de noordzijde van het schoone aan den voet van den G. Rajah liggende Meer van Korintji, dat aan de oostzijde zijne uitwatering heeft door de B. Maringin, die door de B. Tembesi (blz. 679) gemeenschap heeft met de Batang Hari. De ten zuidoosten van dit Meer gelegene vlakte wordt besproeid door het riviertje Loempoer. Het landschap Korintji bestaat uit negentien *mandapoers* of districten, met een tachtigtal dorpen en naar schatting 40000 bewoners ([1]), die eenigen handel drijven met de Westkust, vooral

([1]) *Midden-Sumatra* II, blz. 78 en *Kol. Verslag* van 1891.

Moko-Moko en Padang. De grond is zeer vruchtbaar en levert inzonderheid koffie, tabak, kaneel, katoen, indigo en rijst (niet genoeg voor eigen gebruik) op. Goud wordt volgens sommige berichten in den omtrek van het Meer gevonden, doch volgens andere door de Korintjiërs in de naburige goud produceerende landen opgekocht en in den handel gebracht. Uitgevoerd worden eene belangrijke hoeveelheid koffie, eenige tabak en kaneel, karbouwen en goud. Aan het hoofd van elk district staat een Dipati, wiens gezag echter slechts zoover reikt als hij zich door het recht van den sterkste kan doen gelden, terwijl hij anders door een machtiger Dorpshoofd wordt verdrongen ([1]). Volgens een ander bericht zou het opperbestuur van het geheele landschap berusten bij eenen Vorst, wiens titel is Dipati, en wiens waardigheid erfelijk is in zijn geslacht ([2]). Volgens eene mededeeling in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië* 1881, Dl. II, blz. 393 zou Korintji bestaan uit twee republieken, elk onder eenen Raad van Hoofden, die eenen Soetan, gevestigd te Poeloe Sangkar aan het Meer, als gemeenschappelijken raadsman erkennen zonder zich tot gehoorzaamheid aan hem verplicht te achten.

Het landschap Soengei Tenang ligt ten zuiden van het vorige in eene langwerpige vallei, die zich zuidwaarts tot Redjang leboeng en de Palembangsche Rawas-districten uitstrekt en doorstroomd wordt door de Batang Asei en de Tembesi. Het bevat acht dorpen en wordt ook wel, schoon ten onrechte, gerekend tot Korintji te behooren. Men verbouwt er eenige koffie, die naar Moko-Moko en naar Palembang wordt uitgevoerd.

Serapan ligt ten noordwesten van Soengei Tenang, in het oostelijk grensgebergte van Bengkoelen (Moko-Moko), en telt zeven dorpen. De gezamenlijke bevolking van dit en het voorgaande landschap wordt geschat op 2800 zielen. Op de zoo even genoemde plaats in het *T. v. N. I.* wordt gezegd dat ook in Soengei Tenang en Serapan het bestuur berust bij eenen Raad van Hoofden, terwijl in eerstgenoemd gewest de Pamoentjah (Hoofd) van Kota Tapoes en in het laatste die van Tandjoeng Sari de waardigheid van algemeen raadsman bekleedt ([3]).

Batang Asei ligt ten noordoosten van Soengei Tenang, en beslaat eene oost- en westwaarts loopende vallei, door welke de rivier Batang Asei stroomt.

([1]) *Midden-Sumatra* II, blz. 78.
([2]) *Koloniaal Verslag* over 1872, blz. 9.
([3]) *Kol. Verslag* over 1891.

Pangkalan Djamboe ([1]) strekt zich uit ten oosten van Korintji, tusschen de B. Maringin ten zuiden en de B. Tabo en B. Hari ten noorden, en wordt gedeeltelijk doorstroomd door de B. Mesoemai (naar het schijnt ook wel Pangkalan Djamboe geheeten), die bij de hoofdplaats Moeara Mesoemai in de Maringin valt. Op deze plaats houdt zich een Pangéran op, die namens den Sultan van Djambi ook toezicht heet te houden op Korintji en daar vroeger eenige schatting inde.

Tabo strekt zich noordwaarts van Pangkalan Djamboe uit langs de oevers van de gelijknamige rivier, die bij Moeara Tabo in de B. Hari valt.

Het landschap Limoen is eene, door de gelijknamige rivier besproeïde vallei, welke ten westen begrensd wordt door Soengei Tenang, ten noorden door Batang Asei, waarmede het nagenoeg evenwijdig ligt, en ten zuiden door de Rawas-districten. De grond schijnt vrij rijk aan goud te zijn, dat hier door de Korintjiërs wordt opgekocht en te Padang verhandeld.

Al deze gewesten behoorden vroeger tot het gebied van den Sultan van Djambi; zijn gezag bestaat er echter alleen in naam, en schijnt in Korintji, waar men meer en meer aansluiting bij ons Gouvernement zoekt, zelfs geheel te hebben opgehouden.

De Residentie Palembang, gelegen tusschen 0°47′ tot 5°15′ Z. B. en 101°25′ tot 106°3′45″ O. L., heeft eene grootte van 3148.6 □ mijlen. ([2])

Luchtsgesteldheîd.

Met uitzondering van de moerassige kuststreken, welke schaars of niet bewoond zijn, is de luchtsgesteldheid over het algemeen gezond. Wel is de hitte zeer sterk, daar de thermometer van Juni tot September van 26° C. (20,8° R. 78,8° F.) tot 34° C. (27,2° R. 93,2° F.) en gedurende de overige maanden van 24° C. (19,2° R. 75,2° F.) tot 29° C. (23,2° R. 84,2° F.) afwisselt, doch de dampkring wordt gestadig door onweders en zware regenbuien gezuiverd. Over het geheel is het weder onbestendig en zijn de moessons minder regelmatig dan op Java. Gedurende de maanden Mei, Juni en Juli is

([1]) De hier en daar voorkomende naam Pangkalan Djambi is onjuist, volgens het *Koloniaal Verslag*, 1878, blz. 21, en de berichten van de leden der Sumatra-expeditie.

([2]) Volgens opgave van den Topographischen dienst.

de wind doorgaans oost en zuidoost; en in het overige gedeelte des jaars afwisselend van het zuidwesten naar het noordwesten en somtijds naar het noordoosten loopende.

Gesteldheid van den grond, bergen, vlakten.

Het westelijke gedeelte der Residentie, inzonderheid de boven vermelde grensgewesten, is bergachtig. De Boekit Barisan zendt hier vele takken oostwaarts, die over het algemeen geene groote hoogte bereiken, doch waaruit zich enkele aanzienlijke toppen verheffen, zooals de B. Oeloe Moesi [1], de G. Dempoe en de G. Rajah (blz. 488 en 490); van minder belang zijn de B. Ambalau in het landschap Soengei Tenang, de G. Biti, G. Baleirang, G. Gedang, G. Loemoet, B. Pandjang, B. Tjemara, B. Bala, B. Tjermeh, B. Selapan, B. Pematang Kambing, B. Maling, B. Kaha, B. Basah, B. Kamoering en B. Hitam, alle in of nabij de Redjangsche gewesten gelegen; de G. Besar, in de Pasoemah-landen; de G. Pandan, in Semendo Oeloe Loeas, en andere. Het oostelijke en grootste gedeelte is nagenoeg geheel vlak; vooral zijn de kustlanden, die van alluvialen oorsprong zijn, zeer laag gelegen, dikwijls aan overstroomingen blootgesteld en op vele plaatsen moerassig.

De grond, door eene ontelbare menigte rivieren besproeid, is uitstekend vruchtbaar en voor de cultuur van nagenoeg alle keerkringsgewassen geschikt. Daar de bevolking echter zeer schaarsch en gedeeltelijk weinig tot den landbouw geneigd is, wordt daarvan niet veel partij getrokken, en zijn de beneden- en vooral de kustlanden voor een groot gedeelte met bijna ondoordringbare wouden en wildernissen bedekt. De bodem bestaat langs de zuidoostkust uit vette klei van roodachtige kleur, welke eenige mijlen meer landwaarts in overgaat in een blauwachtig leem, dat omstreeks de hoofdplaats met eene soort van witte pijpaarde is vermengd. In de bovenlanden bestaat de grond uit meer of minder donkere tuinaarde van uitmuntende hoedanigheid, op sommige plaatsen afgewisseld door geelachtige klei, die hier en daar goud bevat. [2]

De kapen en de gesteldheid der kust zijn vermeld op blz. 493 en 495.

---

(1) Op Soematra wordt dikwijls voor de namen van bergen, in plaats van *Goenoeng berg*, het woord *Boekit* geplaatst, dat eigenlijk *heuvel* beteekent, maar daar ook van wezenlijke bergen wordt gebruikt.

(2) *Jaarboek van het Mijnwezen in Neêrl.-Oost-Indië*, Jaargang 1881.

Rivieren. ([1])

De hoofdrivieren in deze Residentie, met hare voornaamste zij- en bijrivieren, zijn van het noorden naar het zuiden de volgende:

De Soengei Toengkal, die een weinig bezuiden de noordelijke grens der Residentie (in Djambi) op 0°52′ Z. B. en 103°32′ O. L. met een vrij wijden mond in zee valt, is eene kustrivier, die echter een vrij uitgestrekten loop heeft; zij ontstaat in het vlakke binnenland en stroomt noordwaarts totdat zij zich na hare vereeniging met de S. Roemahan oostwaarts wendt. Zij kan bij eene diepte van 6 tot 8 vadem 74 kilometer ver met kleine stoomschepen worden opgevaren. Zijrivieren zijn voornamelijk:

L. de S. Asam, gedeeltelijk bevaarbaar, en
de S. Roemahan, die bij Roemahan in de hoofdrivier valt.

De Batang Hari, in haren benedenloop ook Rivier van Djambi genoemd. Zij ontspringt in het zuiden van de Padangsche Bovenlanden in het landschap Alahan Pandjang, ten zuiden van het Meer Danau di atas (blz. 530), waarvan hare bronnen slechts door eene onbeduidende waterscheiding zijn afgezonderd, loopt dan evenwijdig met het Barisan-gebergte zuidoostwaarts tot aan hare vereeniging met de B. Seliti en B. Goemanti, wendt zich dan noordoostwaarts totdat zij de grens der Padangsche Bovenlanden bereikt en loopt vanhier meer noordwaarts, door een klein gedeelte der onafhankelijke landschappen ten westen van Djambi, naar Kwantan, waar zij bij Sigoentoer gekomen de Pangéan opneemt en zich op eens zuidoostwaarts richtende naar het rijk Djambi stroomt. Bij Moeara Tabo, waar zij de Tabo opneemt, wendt zij zich op eens oostwaarts en stroomt in die richting met zeer vele en groote kronkelingen voort langs de hoofdplaats Djambi, totdat zij zich beneden T. Djaboeng in Straat Berhala stort. Een weinig beneden de hoofdplaats scheidt zich van de rechterzijde der B. Hari een takje af, de Soengei Sakian, elders ook S. Kompeh genoemd, dat oostwaarts stroomt tot aan zijne vereeniging met het uit het zuiden komende spruitje S. Arang-arang, waarna het zich onder den naam S. Kompeh noordoostwaarts wendt om zich iets lager weder bij Moeara Kompeh met de B. Hari te vereenigen en zoo een riviereiland in te sluiten, aan welks noordoostelijk uiteinde de Nederlandsche vestiging en handelplaats Moeara Kompeh ligt aan de 100 meters breede rivier. Op 14 kilometer afstand van hier tusschen Simpang toewa en Simpang moeda splitst

([1]) Over dit onderwerp raadplege men vooral het werk van HOEKSTRA.

zich de B. Hari in twee hoofdmonden, de Koeala Nioer en Koeala Berba, die eene groote delta insluiten en in de Berhalastraat uitloopen. Vlak aan zee scheidt zich van laatstgenoemden mond nog een oostwaarts loopende doch gebrekkig bevaarbare arm af, de Koeala Sadoe, welke als de oostelijkste mond van de B. Hari moet worden beschouwd. Voor K. Berba liggen enkele kleine eilandjes, Poeloe Berba genoemd en op eenigszins grooteren afstand P. Perhala.

Van de groote menigte zij- en bijrivieren der B. Hari vermelden wij hier alleen de voornaamste.

R. De B. Seliti, die hare bronnen heeft ten zuidwesten van die der B. Hari, aanvankelijk evenwijdig met het Barisan-gebergte stroomt en dan oostwaarts gaande, na bij Moeara Laboe de B. Bangko en iets lager de B. Lolo te hebben opgenomen, zich met de B. Hari vereenigt op de grenzen van de landschappen Soengei Pagoe, Alahan pandjang en XII Kota's.

L. De B. Goemanti, die de uitwatering is van het meer Danau di atas, het geheele landschap Alahan pandjang in eene zuidoostwaartsche richting doorstroomt en beneden Sibaroek in de B. Hari valt.

- L. De B. Sikia, die uit verscheidene bronnen in de XIII en IX Kota's ontstaat en beneden Alahan tiga in de Goemanti valt.

R. De B. Sangir. Zij ontspringt op de noordelijke hellingen van den G. Toedjoeq en stroomt in noordwaartsche richting naar de B. Hari, waarmede zij zich dicht bij de oostelijke grens van de Padangsche Bovenlanden vereenigt.

- L. De B. Liki, die op den G. Patah sembilan ontstaat en noordoostwaarts naar de B. Sangir stroomt.
- R. De B. Ekoer, die van den G. Toedjoeq komt en bij Moeara Ekoer, beneden Bidar Alam (blz. 551) in de B. Sangir valt.

L. De B. Sipotar ontspringt op het gebergte ten oosten van de B. Sikia en valt, na eenen oostwaartschen loop, buiten de Padangsche Bovenlanden in een ook van Djambi onafhankelijk landschap bij Batoe Pelasi in de B. Hari.

- R. De B. Sibelaboe ontspringt op hetzelfde gebergte, loopt langs het dorp Sibelaboe en valt even buiten de grenzen der Padangsche Bovenlanden in de B. Sipotar.

L. De B. Mamoen ontstaat in het landschap Banang (Padangsche Bovenlanden) en loopt in eene oostelijke hoofdrichting naar de B. Hari, waarmede zij zich in het zuidwesten van het rijk Kwantan bij Moeara Mamoen vereenigt.

- R. De B. Silago, wier loop zich tot de Padangsche Bovenlanden bepaalt.

L. De B. Pangéan, wier bronnen gedeeltelijk in het oosten der Padangsch Bovenlanden en gedeeltelijk in het westen van Kwantan zijn. Zij valt, na eenen zuidoostwaartschen loop, in laatstgenoemd rijk bij Sigoentoer in de B. Hari.

R. De B. Langki en B. Takoeng.

L. De B. Lalo of Lolo.

R. De B. Siè, eene weinig bekende rivier in de onafhankelijke landschappen ten westen van Djambi, die bij Si Malidoe in de B. Hari valt.

R. De B. Djoedjoehan ontstaat op de noordoostelijke hellingen van den G. Toedjoeq en stroomt in eene noordoostelijke richting naar de B. Hari, waarmede zij zich bij Teloeq Kajoe poetih in het westen van Djambi vereenigt.

R. De B. Tabo. Zij ontspringt op de hellingen van het Mandè Oerè-gebergte en loopt oostwaarts naar de B. Hari, waarmede zij zich bij Moeara Tabo vereenigt.

R. De B. Oelèh en de B. Boenga.

R. De B. Tabir ontstaat in het bergland van Pangkalan Djamboe en stroomt nagenoeg evenwijdig met de grootere B. Tabo naar de B. Hari, waarin zij zich ontlast bij Teloeq-Poean.

L. De S. Kelalo, welke in de noordelijke binnenlanden van Djambi ontspringt en bijna recht zuidwaarts naar de B. Hari stroomt.

R. De B. Tembesi is de belangrijkste zijrivier van de B. Hari en neemt verscheide stroomen in zich op. Zij ontstaat in het berglang ten zuidoosten van het Meer van Korintji en loopt in eene oost-noordoostwaartsche richting naar de B. Hari, waarin zij zich nabij Rantau Kapas ontlast.

L. De B. Maringin, die de uitwatering is van het Meer van Korintji en oostwaarts naar de B. Tembesi stroomt.

L. De B. Loemboer, die ten zuiden van het Meer haren oorsprong heeft.

R. De B. Tamiè, B. Imat en B. Itam, die alle ten oosten van het Meer haren oorsprong hebben.

L. De B. Asei heeft haren oorsprong in de weinig bekende bergstreken ten zuidoosten van het Meer van Korintji, doorstroomt het naar haar genoemde landschap in eene oostelijke richting en wendt zich dan noordoostwaarts naar de B. Tembesi.

L. De B. Limoen, die het naar haar genoemde landschap doorstroomt. Zij ontstaat op het gebergte dat de Residentie Palembang scheidt van de onafhankelijke

gewesten en daar de waterscheiding vormt tusschen het stroomgebied van de B. Moesi en dat van de B. Hari. Zij stroomt noordoostwaarts naar de B. Asei.

R. De Soengei Boelian, die tusschen den mond van de B. Tembesi en de hoofdplaats Djambi in de B. Hari valt doch van weinig belang is.

De Batang Hari, die een stroomgebied heeft van 50.000 □ kilom., kan van de monding van de Koeala Nioer af over eene lengte van 615 mijlen met een stoomschip worden opgevaren en met prauwen of kleine vaartuigen nog 190 mijlen verder. Ook hare meeste zijrivieren zijn over een goed gedeelte voor kleine vaartuigen bruikbaar.

De S. Banjoe Asin is eene zeer breede rivier doch met geenen uitgestrekten loop. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken en riviertjes, die alle in de benedenlanden hunnen oorsprong hebben en van welke de Toengkal en de Dawas de voornaamste zijn. Na de vereeniging van de Toengkal en de Dawas stroomt de rivier, onder den naam van B. Bantoeng, een paar mijlen oostwaarts, en splitst zich dan in twee armen, van welke de linker Banjoe Asin en de rechter Bantoeng heet. De Banjoe Asin stroomt vrij recht noordoostwaarts naar zee; de Bantoeng gaat eerst zuidoostwaarts en vervolgens noordoostwaarts, krijgt spoedig eene aanzienlijke breedte, en vereenigt zich op een paar mijlen van de kust weder met de Banjoe Asin, waarmede zij dan een zeer wijden riviermond vormt, die ook Banjoe Asin heet. De Banjoe Asin en de Bantoeng sluiten het riviereiland Rimau in. Zij nemen onderscheidene zijrivieren op, waaronder vooral vermelding verdienen:

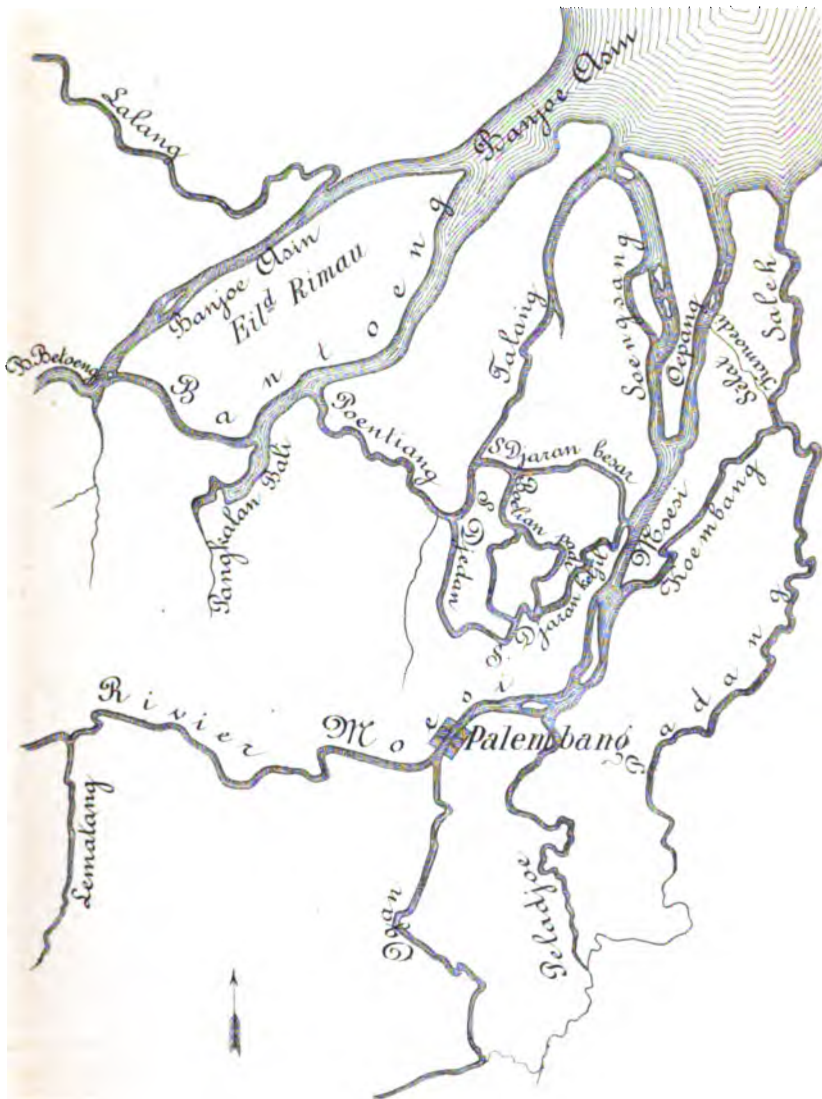
L. De S. Lalang, die in Djambi ontspringt, slechts voor kleine prauwen bevaarbaar is, en niet zeer ver van zee in de Banjoe Asin valt.

R. De Poentiang, welke ontstaat uit de vereeniging van verscheidene stroomen, die zich van de linkerzijde van de Moesi afscheiden; zij valt bij Tandjoeng laga in de Bantoeng, en vereenigt deze rivier, en dus ook de Banjoe Asin, met de Moesi.

Men kan de Banjoe Asin als eene haven beschouwen, wier zuidelijke arm van hare vereeniging met de Poentiang af zelfs voor linieschepen bevaarbaar is. In den Oostmoesson, wanneer bij sterken wind het uitvaren van de rivier de Moesi somtijds moeielijk is, kiezen de schepen van Palembang dikwijls den weg naar zee door de later te vermelden Sĕlat Djaran, de Poentiang en de Banjoe Asin, hoewel deze vaart aanmerkelijk langer is.

Het nevenstaande Kaartje geeft eene schets van de monden der Moesi en van de Banjoe Asin.

Schets van de monden der Moesi en Banjoe Asin.

Lith. K.M.A. 1895.

De S. Moesi of Rivier van Palembang ontspringt op den G. Oeloe Moesi in het landschap Redjang ampat petoelai, gaat eerst zuidwaarts naar het landschap Redjang ampat lawang, hetwelk zij in eene oostwaartsche richting doorstroomt, loopt dan langs Tebing Tinggi met tal van kronkelingen eerst noordoostwaarts en dan noordwaarts door de Onder-afdeeling Moesi oeloe tot nagenoeg in het midden des lands, waar zij de van het westen komende Rawas opneemt en met deze vereenigd vandaar haren loop oostwaarts vervolgt tot aan de hoofdplaats Palembang op 13 mijlen afstands van de zee. Beneden Palembang stroomt zij noordwaarts en verdeelt zich weldra in twee armen, van welke de westelijke den naam van Moesi behoudt en de oostelijke eerst S. Koembang en, na hare vereeniging met de later (blz. 685) te vermelden S. Padang, S. Saleh heet. Omstreeks vier mijlen lager verdeelt de Moesi zich weder in twee armen, van welke de oostelijkste S. Oepang, en de westelijkste en breedste S. Soengsang heet. De Oepang is met de Saleh verbonden door de Sĕlat (¹) Kamoedi. Behalve door deze drie eigenlijk gezegde monden ontlast de Moesi nog een gedeelte van haar water door armen, welke met de Banjoe Asin gemeenschap hebben: tusschen de eerste en tweede splitsing van de Moesi scheidt zich aan hare linkerzijde een tak af, die zich bijna onmiddellijk weder in twee takken verdeelt, van welke de noordelijke Sĕlat Djaran besar, de zuidelijke eerst Sĕlat Djaran kĕtjil en vervolgens Sĕlat Djedan heet, onder welken naam zij zich met de Poentiang (blz. 680) vereenigt. Van de S. Djaran besar scheidt zich nog weder een tak af, de Boelian Padi, die zuidwaarts stroomende zich alweder in twee takken splitst, welke zich beide in de S. Djaran kĕtjil ontlasten. Evenwel wordt niet al het water, dat de Moesi door deze Sĕlats ontlast, door de Poentiang in de Banjoe Asin gebracht; een gedeelte ervan vormt de Talang, die van de Sĕlat Dedan noordwaarts gaat en zich aan den mond van de Soengsang met deze vereenigt.

De Moesi neemt gedurende haren loop eene zeer groote menigte zijrivieren op, van welke wij slechts de voornaamste vermelden:

I. De S. Kelingi. Zij ontspringt in de Sindang-streken bij den B. Besar, hoofdzakelijk uit een klein meer, Danau Oeloe Kelingi geheeten, en valt beneden Poeloe Pangoeng bij Moeara (²) Kelingi in de Moesi. Eene zijrivier hiervan is

(¹) Het woord *Selat*, dat eigenlijk *Straat* of *Zee-engte* beteekent, heeft hier eenvoudig de beteekenis van *doorvaart*; dezelfde beteekenis heeft ook het woord *Troesan*, dat later voorkomt.

(²) *Moeara*, riviermond; dezen naam met bijvoeging van dien der zijrivier dragen hier in het algemeen de plaatsen, waar eene zijrivier zich in de hoofdrivier stort.

R. de S. Beliti, die ook op de grenzen van het Redjangsche, op den B. Balè niet ver van Tebing Tinggi, ontspringt en, na aan hare linkerzijde de Saling en de Kati te hebben opgenomen, bij Moeara Beliti in de Kelingi valt.

L. De S. Lakitan. Zij ontspringt in de Onder-afdeeling Moesi oeloe uit onderscheidene bronnen op het gebergte tusschen den G. Hitam en den G. Oeloe Moesi, en valt in het oosten van dezelfde Onder-afdeeling bij Moeara Lakitan in de Moesi. • Hare voornaamste zijrivier is:

L. De S. Megang.

L. De S. Rawas. Zij ontspringt uit verscheidene bronnen op of nabij den G. Pandjang ten oosten van Redjang lebong, en stroomt bijna recht oostwaarts totdat zij de doesoen Kemang in de Moesi stort. Zij is breed en tot Moeara Roepit voor de grootste handelsprauwen bevaarbaar. Hoogerop wordt de vaart langzamerhand moeielijker. Zij heeft buitengemeen vruchtbare oevers. De voornaamste zijrivier hiervan is.

R. de S. Roepit, die iets meer zuidwaarts mede op de grenzen van het Redjangsche op de noordelijke hellingen van den G. Oeloe Moesi nabij den Boekit Amboeng Beras ontspringt en zich, na aan hare linkerzijde de S. Tiko te hebben ontvangen, bij Moeara Roepit in de Rawas stort. Van minder belang zijn de rechter-zijriviertjes S. Djamban, S. Koeloes, S. Senawar, S. Mengkoelam, S. Koewis en S. Koeto, die hoogerop in de S. Rawas vallen.

L. De S. Batang Leko of Batang Hari Leko, die op de grenzen van het rijk Djambi op den heuvel Oeloe Batang Leko uit onderscheidene beken ontstaat en zuidoostwaarts door de Afdeeling Moesi ilir stroomende bij Moeara Batang Leko in de Moesi valt. Zij is buitendien nog met de hoofdrivier verbonden door twee doorvaarten, van welke de westelijkste Troesan Loempoer en de oostelijkste Troesan Goetji heet.

R. De S. Lintang in Redjang ampat lawang. Zij ontspringt op de westelijke hellingen van den G. Dempoe, voornamelijk uit twee bronnen, van welke de westelijke Lintang kanan (rechter-Lintang) en de oostelijke Lintang kiri (linker-Lintang) heet, en valt bij de oostelijke grens van Ampat lawang boven Talang Padang in de Moesi.

R. De S. Kikim. Zij ontspringt op het gebergte ten oosten van den G. Dempoe en stroomt noordwestwaarts naar de Moesi, waarmede zij zich bij Moeara Kikim op de noordelijke grens der Onder-afdeeling Kikim vereenigt. Zijrivieren hiervan zijn

L. de S. Anak, welke mede op of bij den G. Dempoe ontspringt en bij Padang in de Kikim valt, en de S. Lingai, die zich iets hooger met haar vereenigt.

R. De S. Semangoes. Zij ontstaat uit eenige beken in het binnenland in het landschap Kikim, en valt in de Moesi een weinig boven de S. Lakitan bij Moeara Semangoes in de Onder-afdeeling Moesi oeloe, tot welke haar loop zich geheel bepaalt.

R. De S. Keroeh, die te Sekajoe nabij de Troesan Loempoer, en de S. Penoekal, die nabij de Batang Lekoeh in de Moesi valt; zij bepalen beide haren loop geheel tot de Afdeeling Moesi ilir en zijn van weinig belang.

R. De S. Lematang. Zij ontstaat uit eenige bronnen ten noordoosten van den G. Patah op den B. Dingin in het landschap Pasoemah lébar, en stroomt met vele bochten in eene noordoostwaartsche richting door de Onder-afdeelingen Lematang oeloe en Lematang ilir naar de Moesi, met welke zij zich ongeveer 5 mijlen boven de stad Palembang bij Rantau Bajoer vereenigt. Zij is tot Lahat bevaarbaar en heeft aan hare boorden hooge gronden, welke in het oppergedeelte zelfs bergachtig zijn. Zijrivieren zijn:

L. De S. Salangi of Salangis, welke nabij den zuidoostelijken voet van den G. Dempoe of op den B. Oemang ontspringt en in eene noordwaartsche richting door Pasoemah lébar naar de S. Lematang stroomt, met welke zij zich bij Tandjoeng Sirih in het zuidwesten van de Onder-afdeeling Lematang oeloe vereenigt.

R. De S. Inim of Enim, welke in het landschap Semendo ontspringt, hoofdzakelijk uit drie bronnen, de Inim kanan, Inim tengah en Inim kiri (rechter-, midden- en linker-Inim). Zij doorstroomt nagenoeg rechts noordwaarts het landschap Semendo Darat en de Onder-afdeelingen Inim en Lematang ilir, in het zuiden van welke laatste zij zich bij Moeara Inim in de Lematang stort. Zij ontvangt

L. de Soeban, in Semendo Darat, en de Mioe, in de Onder-afdeeling Inim.

R. De Keramasan, een klein riviertje, dat een weinig boven de hoofdplaats Palembang in de Moesi valt. Het wordt hier alleen vermeld, omdat bij de daaraan gelegene plaats Lorok vroeger de Groote weg een aanvang nam.

R. De S. Ogan. Zij heeft hare bronnen niet ver van die der Inim in het zuidwesten der Onder-afdeeling Ogan oeloe, en ontstaat hoofdzakelijk uit de samenvloeiing van de Ogan kanan en de

Ogan kiri, van welke de eerste op den B. Oemang, de laatste op den B. Ringgit, beide op de oostelijke grens van het landschap Semendo Darat gelegen, ontspringt. Na de vereeniging van deze twee bronnen stroomt zij eerst oost- en vervolgens noordoostwaarts door de Onder-afdeelingen Ogan oeloe en Ogan ilir naar de Moesi, met welke zij zich bij de hoofdplaats Palembang vereenigt. Zij is over het grootste gedeelte van haren loop bevaarbaar en, vooral in hare benedenste helft, door den toevoer van vele beken en zijriviertjes eene schoone en breede rivier. De belangrijkste zijrivieren zijn:

L. De Rembang of Rambang, die door de Onder-afdeeling Ogan oeloe stroomt en bij Loeboeq Keliat in de Ogan valt. Deze heeft weder tot zijrivier

R. de Loebai, in dezelfde Onder-afdeeling.

R. De S. Langkajap en de S. Silas, in dezelfde Onder-afdeeling, van welke de eerste bij Batoe Radja en de andere bij Doerèn in de Ogan valt.

R. De S. Komering of Kemering. Deze ontspringt in het thans tot Bengkoelen behoorende landschap Belalau op de noordelijke hellingen van den G. Sekintjau. Eene van hare bronnen is de Sako, die bij Moeara doewa de Selaboeng opneemt, welke laatste weder gemeenschap heeft met de Makakau, en de uitwatering is van het Meer Ranau. Zij stroomt vele beken opnemende eerst rechts noord- en vervolgens noord-noordoostwaarts, door de Onder-afdeeling Komering oeloe, totdat zij in de Onder-afdeeling Komering ilir aan de Troesan Djawa gekomen den naam van S. Peladjoe aanneemt, onder welken zij zich eene mijl beneden de hoofdplaats in de Moesi stort. De Komering is breed doch heeft vele ondiepten en is in den Oostmoesson dikwijls geheel onbevaarbaar; de Peladjoe heeft door den grooten toevoer van water, welken zij van verschillende kanten ontvangt, een zeer sterken stroom. Het riviereiland, dat door de Ogan, de Troesan Djawa, de Peladjoe en de Moesi wordt gevormd, is nog weder doorsneden door eene doorvaart, de Troesan Begajoet, welke van de Troesan Djawa naar de Peladjoe loopt. De Komering en Peladjoe hebben onderscheidene zij- en bijrivieren, van welke de voornaamste zijn:

L. De S. Batang Hari Gitas, die het midden der vlakte tusschen de Ogan en de Komering doorstroomt.

R. De Lempajoeng, welke ontstaat uit de vereeniging van de Ajer Hitam, de Belitang en de Matja, die alle drie op

of nabij de grenzen der Lampongsche Districten haren oorsprong hebben. Zij doorstroomt het zuidelijk gedeelte van de Afdeeling Komering ilir, gaat door het Meer Ajèr Hitam en valt omstreeks eene mijl boven Loeboeq Dalem in de Komering.

R. De S. Babatan of Batang Hari, eene smalle rivier, die uit de Masoedji (blz. 645) voorkomt, west-noordwestwaarts door de Afdeeling Komering ilir stroomt en in het Meer Danau Lebaq Tapoes en verder door Danau Iitam stroomt, waarna zij door denzelfden mond als de Lempajoeng zich met de Komering vereenigt. Zij stroomt grootendeels door moerassige streken, zoodat in den regentijd hare oevers dikwijls niet te ontdekken zijn. Hoewel zij over hare geheele uitgestrektheid voor kleine vaartuigen bruikbaar is, belemmert echter het zware overhangende geboomte hier en daar de vaart.

R. De S. Padang, eene breede, diepe en zeer goed bevaarbare rivier, die eigenlijk niet eene zijrivier maar een arm van de Peladjoe is. Zij scheidt zich van deze rivier af bij Sirah Poeloe Padang (op de kaarten ook wel geschreven Sirapoeloe Padang) en stroomt dan noordwaarts naar de S. Koembang, welke van dit vereenigingspunt (Moeara Padang) af den naam van S. Saleh aanneemt (blz. 682). De Padang heeft dus door de Koembang gemeenschap met de Moesi, en door de Sĕlat Kamoedi met de Oepang.

Door den grooten toevoer van water, welken de Moesi van alle zijden ontvangt, kan zij over het grootste gedeelte van haren loop worden bevaren. Zonder gevaar kan dit in den regenmoesson met vlotten en kleine vaartuigen geschieden tot aan Poeloe Pangoeng boven Moeara Kelingi (blz. 682), een afstand, welke op 20 dagen opvarens wordt berekend. Hoogerop, waar men in de bergachtige streken komt, wordt de vaart bezwaarlijk door den sterken stroom en de klipachtige bedding. Voor de hoofdplaats Palembang heeft de rivier eene breedte van 400 Meters, en voldoende diepte voor de zwaarste fregatten; evenwel vereischt de vaart met groote schepen hier en daar omzichtigheid, wegens eenige kleine eilandjes (1) en zandbanken, welke zich daar en ook in de nog breederen Soengsang bevinden. Ook vóór dezen riviermond ligt eene uitgestrekte modder-

(1) Tegenover de monding der Peladjoe ligt het eilandje Kombaroe of Gombora, welks batterijen grootelijks bijdroegen tot het mislukken onzer expeditie in 1819 (blz. 57).

bank, welke bij laag water de invaart voor groote schepen bemoeielijkt. Voor de Oepang ligt insgelijks eene zware bank, zoodat daar nooit eene brik kan binnenkomen. Op de bank voor de Saleh staat bij gewone ebbe drie vadem water, zoodat de grootste brik daar dan altijd kan invaren. Van Mei tot November laten de vloed en eb zich in de Moesi tot eene dagreize boven Palembang, evenals in zee, gevoelen; doch in den regentijd wordt de vloed door de groote massa van boven afkomend water gestuit. Deze toevoer is zoo sterk, dat het dorp Tamboen, een paar mijlen beneden Moeara Kikim, hetwelk in den drogen moesson 40 vt. boven den waterspiegel ligt, in den regentijd somtijds wordt overstroomd.

De Siloempoer, die gedeeltelijk de uitwatering is van het Meer Seboedjang of Lebak Deling en daardoor met de S. Padang gemeenschap heeft, loopt oostwaarts door het moerassige kustland naar den zuidelijken ingang van Straat Bangka en is nagenoeg geheel verslijkt.

Meren.

De Residentie Palembang heeft vele belangrijke meren, vooral in het zuidoostelijke gedeelte ingesloten tusschen de rivieren Padang, Komering en Masoedji. De voornaamste er van zijn:

Danau (Meer) Talang Batin, waarin verscheidene hooge eilandjes liggen. Het wordt gevonden in het zuidoosten van Palembang nabij de rivier Masoedji, met welke het gemeenschap heeft; terwijl het ook door de S. Babatang met de S. Komering verbonden is.

D. Loewar, D. Itam en D. Lĕbak Tapoes, ter linker- en rechterzijde van de S. Lampoejang en S. Babatang, waarmede zij gemeenschap hebben en waardoor zij dus met de nabijgelegene S. Komering verbonden zijn.

D. Seboedjang of Lĕbak Deling, hetwelk met de S. Padang en ook met de S. Loempoer gemeenschap heeft.

D. Baton, nabij den rechteroever van en verbonden met de S. Komering, even boven de Troesan Djawa.

D. Lingkis, tusschen de S. Peladjoe en de S. Padang, met deze beide, en door de laatste ook met D. Seboedjang, verbonden.

Al deze meren zijn zeer vischrijk en leveren daardoor aan de niet talrijke bewoners van die voor den landbouw weinig geschikte streken een voornaam middel van bestaan op.

Behalve de bovengenoemde verdienen nog vermelding:

D. Ranau, in den zuidwestelijken uithoek der Residentie nabij het landschap Belalau, een zeer vischrijk, geheel door heuvels ingesloten

meer. Het is 14 Km. lang en $15^1/_2$ Km. breed en heeft eene oppervlakte van 106 □ Km. Het heeft zijne uitwatering aan de noordzijde door de Selaboeng, die de Makakau opneemt en in de Komering uitmondt (blz. 684).

Een Meer ten zuidwesten van den G. Dempoe in de Pasoemahlanden, waaruit de door Bengkoelen stroomende rivier Manaq gedeeltelijk haren oorsprong heeft.

D. Korintji, in het landschap van dien naam, ten oosten van den G. Rajah. Het heeft bij eene lengte van 15 Km. eene oppervlakte van 50 □ Km. In dit meer ontlasten zich vele beken van het omliggende gebergte; het heeft zijne uitwatering aan de oostzijde door de B. Maringin, die door de B. Tembesi gemeenschap heeft met de B. Hari (blz. 679).

Langs den benedenloop der B. Hari bevinden zich een aantal kleine meertjes, die veelal met deze rivier gemeenschap hebben.

Voortbrengselen.

Daar in het gebied van Palembang bijna alle voortbrengselen uit het Planten- en Dierenrijk van Soematra worden aangetroffen, kunnen wij hier naar het op blz. 495—499 daarover gezegde verwijzen, met bijvoeging van slechts enkele bijzonderheden. De beste en meeste Benzoë wordt gevonden aan de oevers der S. Lalang, S. Toenggal, S. Batang Lekoeh en S. Beliti, doch ook elders in deze Residentie komt de *Pohon Kemenjan* voor [1]; de Drakenbloed-rotting vooral in den omtrek der S. Rawas, S. Beliti, S. Kelingi en S. Batang Lekoeh; de Bindrotting overal aan de oevers der rivieren; de Gom-elastiek en Getah Pertja hoofdzakelijk in de bovenlanden; de *Djarak*- of Wonderboom langs de stranden. De Kamfer komt in Palembang niet voor; de Koffie is minder geurig dan die van de Padangsche Bovenlanden en Java, hetgeen echter gedeeltelijk een gevolg van de minder goede behandeling schijnt te zijn, en wordt ook weinig gekweekt. Muskaatnoten, Kruidnagelen, Cacao en Tabak zijn het best in de Bovenlanden, vooral in het landschap Ampat Lawang; Peper in het stroomgebied der S. Rawas.

Olifanten en Rhinocerossen zwerven in de uitgestrekte wildernissen bij talrijke troepen rond en richten op de bebouwde velden dikwijls jammerlijke verwoestingen aan; zoo ook de wilde zwijnen, die door

---

(1) Zie over de Benzoëcultuur in deze Residentie *Tijdschrift voor het B. B.* Deel VII, blz. 43.

het afbijten van jong plantsoen en het omvroeten van den grond den landbouwers veel schade toebrengen. Tijgers, op welken vroeger uit bijgeloovige begrippen geen jacht werd gemaakt, zijn nog altijd zeer menigvuldig en maken vele slachtoffers, zelfs in den omtrek der dorpen. De Boeroeng Lawit of Lajang Boehi, hier *Lajang-lajang* of wel *Boeroeng-sarangan* genoemd, die eetbare vogelnestjes maakt, wordt vooral in Ampat Lawang en in het gebergte bij de bronnen van de S. Rawas en de S. Ogan gevonden.

Aan delfstoffen is Palembang niet rijk. Goud komt voor aan de boven-Rawas en in de onafhankelijke landschappen ten westen van Djambi, deels als stofgoud in de bedding van eenige beken, deels bij kleine brokjes in den kleiachtigen grond; de inzameling daarvan levert echter weinig meer op dan een ruim dagloon. Het wordt hoofdzakelijk naar de hoofdplarts Palembang en voorts naar Padang ter markt gebracht. Hier en daar vindt men een weinig IJzererts, Arsenicum en Aluin; op den G. Dempoe wordt Zwavel ingezameld. De Afdeeling Banjoe Asin bevat aan de S. Toengkal bruinkolen (blz. 499); in de Afdeeling Lematoeng Oeloe c. a. (Onder-afdeeling Loematang Ilir) worden steen- en bruinkolen ontgonnen; ook elders in deze Residentie komen lagen voort (1). Onder de Minerale bronnen in den omtrek van den G. Dempoe is vooral merkwaardig eene zoute bron, welke aan de boven-Lematang niet ver van Lahat wordt gevonden.

§ 2. Verdeeling, bestuur en rechtspraak; voornaamste plaatsen, wegen.

Verdeeling, bestuur en rechtspraak.

De natuurlijke verdeeling van het Palembangsche gebied is die in Beneden- en Bovenlanden, of met andere woorden in een oostelijk vlakland en een westelijk bergland.

De bovenlanden worden nagenoeg geheel ingenomen door de op blz. 670—675 vermelde grensgewesten, die gedeeltelijk nooit de heerschappij der sultans van Palembang en Djambi schijnen te hebben erkend doch zich, met uitzondering van de ten noorden van Redjang leboeng gelegene landschappen, aan het Nederlandsche gezag hebben onderworpen.

(1) *Indisch magazijn*, 1845, N°. 5, blz 100. Over de steenkolen in de Residentie Palembang zie men verder: *Natuurkundig Tijdschrift van Ned.-Indië*, Dl. XXI en elders.

De Benedenlanden waren reeds onder het Sultansbestuur verdeeld in vele landschappen, die den naam droegen en nog dragen naar de rivieren door welke zij besproeid zijn; zij werden vroeger door ons Divisie's genoemd. De grenzen van deze Divisie's, en ook die van hare onderdeelen, schijnen nimmer nauwkeurig afgebakend, maar door de ingezetenen bij overeenkomst vastgesteld en doorgaans geëerbiedigd te zijn. Het beheer over zoodanige Divisie, dat zich hoofdzakelijk tot het innen der belastingen bepaalde, werd door den Vorst dikwijls aan een zijner bloedverwanten of gunstelingen opgedragen, die dit òf zelf waarnam òf door eenen *Djĕnang* (Divisiehoofd) liet doen. De betrekking van Divisiehoofd of *Kapala-divisie* is thans afgeschaft. ([1])

Elk landschap is naarmate van zijne uitgestrektheid verdeeld in een grooter of kleiner aantal Marga's of Districten, die van elkander onafhankelijk zijn en elk een afzonderlijk Hoofd hebben, nl. den Pasirah, die den ambtstitel voert van Dipati. Bij ontstentenis van dezen treedt gewoonlijk het Hoofd zijner doesoen als zijn plaatsvervanger op en wordt als zoodanig *Pembarab*, *Gindo-Marga* of *Penggawa-Marga* genoemd. ([2]) Boven dit Districtsbestuur is echter, althans in sommige streken, nog eene uitgebreidere vereeniging, waarin gewoonlijk vier of vijf Marga's begrepen zijn, welke kreits dan mede den naam Pasirah draagt, hetgeen ook de titel van zijn Hoofd is; deze vereeniging treedt echter slechts in bijzondere gevallen in werking, ter behandeling van zaken, waarin het belang van meer dan ééne Marga gemoeid is.

Tot elke Marga behoort een zeker aantal dorpen of gehuchten, wier Hoofden den algemeenen titel van Proatin voeren, hier en daar soms vervangen door Baginda, Krio of Gindo (Kjahi Aria), Loerah of Ngabéhi. Daar waar nog *doesoen midji* bestaan, wordt het Hoofd eveneens Dipati genoemd. Deze Dorpshoofden met den Pasirah

([1]) *Koloniaal Verslag* over 1864, blz. 11.

([2]) Aan verdienstelijke Pasirahs wordt somtijds door het Gouvernement de titel Pangéran geschonken; zij ontvangen dan als onderscheidingsteeken een stok met gouden knop, waarop het Nederlandsche wapen is gegraveerd; voor anderen is de knop van zilver. — In de Rawas-districten zijn in 1876 en later ook in sommige andere Marga's op verlangen van de bevolking de Pasirahs afgeschaft, en zijn deze gewesten onder het rechtstreeksch bestuur der Europeesche ambtenaren gebracht. Dientengevolge kreeg men hier overal zelfstandige dorpen (*doesoen midji*), die onder geen algemeen Hoofd stonden. *Koloniaal Verslag*, 1877, blz. 17. In het jaar 1883 is men echter weder op dezen maatregel teruggekomen en zijn de *Pasirah's* bijna overal weer in eere hersteld. Evenals in de Lampongsche Districten voeren de hoofden in Palembang ook nog andere hoogdravende titels, zoogenaamde *gelar*, als Praboe-Anom, Kerta-Djaja e. m. a., waaraan hier echter minder waarde schijnt te worden toegekend.

vormen den Marga- of Districtsraad, die het bestuur uitoefent en met het recht en de politie over de Inlanders buiten de hoofdplaats is belast. Elk dorp is in een grooter of kleiner aantal wijken verdeeld, bestuurd door wijkhoofden of *penggawa's* (¹), die met den Proatin den dorpsraad vormen, aan welken de behandeling van kleinere zaken is opgedragen.

Bovenbedoelde inlandsche rechtbanken — Rapat-marga en Rapat-doesoen genaamd — spreken onder toezicht van de Europeesche ambtenaren recht volgens de voorschriften van de Adat. De door hen opgelegde straffen bestaan hoofdzakelijk in boeten. (²)

Door het Nederlandsch Gouvernement is de Residentie Palembang, behalve het rijk Djambi, thans verdeeld in de volgende zeven Afdeelingen:

1°. De hoofdplaats Palembang en haar onmiddellijke omtrek.

2°. De Afdeeling Tebing Tinggi, bevattende de Onder-afdeelingen: *a.* Moesi oeloe (³), *b.* Ampat Lawang, *c.* Rawas, *d.* Redjang en Loebong, *e.* Sindangstreken.

3°. De Afdeeling Lematang oeloe, Lematang ilir, Kikim en de Pasoemahlanden, bevattende de Onder-afdeelingen: *a.* Lematang oeloe, *b.* Lematang ilir benevens de Marga's Lawang Kidoel, Panang Wolong Poeloe, Panang Karoblah Soekoe Pedjaja, Panang tengah Selawé, Panang Sengang Poeloe en Semendo, *c.* Kikim, *d.* de Pasoemah-landen.

4°. De Afdeeling Komering oeloe, Ogan oeloe, Enim en de Ranau-districten, bevattende de Onder-afdeelingen: *a.* Komering oeloe, *b.* Ogan oeloe en Enim benevens de Marga's Rembang Kapak tengah, Loebei Soekoe satoe, Rembang ampat Soekoe en Moeara Koewang, *c.* de Ranau-districten (behalve de bij Bengkoelen gevoegde landschappen Belalau en Batoe Brah).

5°. De Afdeeling Moesi ilir.

(¹) Ondanks de bewering van den Controleur WESLY (zie zijn beneden op blz. 695 vermeld stuk over de Onder-afdeeling Rawas) houden wij het er voor dat deze spelling de juiste is.

(²) Omtrent de straffen en de wijze van rechtspraak bij deze inlandsche Rechtbanken, welke in sommige opzichten overeenkomen met die in de Lampongsche Districten (blz. 663), zie men verder de *Indische Bij*, 1843, blz. 431 en volgg. en het beneden blz. 695 vermelde opstel over de Onder-afdeeling Rawas; over de Adats in Palembang, het *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1876, Dl. I, blz 13. Overigens zie men over de rechtspleging in de Residentie Palembang hiervóór, blz. 148, 149 en 183.

(³) *Ilir* is het benedengedeelte, *Oeloe* het bovengedeelte van eene rivier. De vroegere grenzen van deze Afdeelingen zijn, evenals die der Onder-afdeelingen, bekend uit de kaart van VERSTEEG in den *Algemeenen Atlas van Ned.-Indië*, en den *Atlas van* DORNSEIFFEN. Over de grenzen der respectieve hoofdplaatsen zie *Staatsblad* 1883, N°. 66.

6°. De Afdeeling Ogan ilir, Komering ilir en Belidah.

7°. De Afdeeling Iliran en Banjoe Asin, waarbij gevoegd zijn de tot de voormalige Afdeeling Komering ilir behoord hebbende Marga's Soengei Arèn, Parang Priaji, Djedawi, Koembang, Tandjoeng Krang, Kemang, Ramboetan, Koerah, Pangkalan Limpan, Tjambi en Selapan.

In het rijk Djambi is het bestuur onder het oppergezag der Nederlandsche regeering overgelaten aan den inlandschen Vorst (Sultan), met uitzondering van een gedeelte der hoofdplaats Djambi, de havenplaatsen Moeara Kompeh, Moeara Saba, Moeara Simpang en Toengkal, die rechtstreeksch Gouvernements grondgebied zijn en waar recherche-kantoren zijn gevestigd. Buitendien is aan den Sultan sedert 1858 een Politiek Agent toegevoegd om te waken voor eene juiste uitlegging en behoorlijke nakoming van het toen met hem geslotene en in 1876, 1882 en 1888 vernieuwde Contract, en om hem in zaken betreffende het beheer en den inwendigen toestand van zijn Rijk als raadgever en leidsman ter zijde te staan; deze betrekking wordt thans door eenen Controleur der 1ste klasse waargenomen. ([1])

De Hoofdplaats Palembang staat onder het onmiddellijk bestuur van den Resident, bijgestaan door een Adsistent-Resident voor de politie, aan wien een Adspirant-Controleur en twee Demangs zijn toegevoegd, een Secretaris en drie Commiezen; voorts zijn daar gevestigd een Hoofd der Arabieren, een id. der Klingaleezen en Bengaleezen en een Kapitein- en twee Luitenants-Chineezen. De Afdeelingen worden, onder het opperbestnur van den Resident, beheerd door Europeesche ambtenaren; de drie eerstgenoemde elk door een Adsistent-Resident, de drie andere elk door een Controleur. In de Onder-afdeelingen is een Controleur der 1ste of 2de klasse met de uitoefening van het civiel gezag belast. Aan den Adsistent-Resident van de Afdeeling Tebing-Tinggi en aan de Controleurs van de Onder-afdeelingen Pasoemah-landen en Komering-Oeloe is bovendien nog een Adspirant-Controleur toegevoegd. Het inwendig beheer der Marga's en dorpen is aan inlandsche Hoofden opgedragen; dat over de Chineesche kampoengs, waar deze worden gevonden, aan een Luitenant-Chinees. ([2])

([1]) Zie *Koloniaal Verslag* van 1891, blz. 11.

([2]) Over het bestuur in het rijk Djambi zie men o.a. *Midden-Sumatra* en hierboven.

Voornaamste plaatsen.

1°. De Hoofdplaats.

Palembang ([1]), de hoofdplaats en zetel van het bestuur der Residentie, ligt 13 mijlen van den mond der Soengsang op de beide oevers van de Moesi, tusschen de uitwatering van de Ogan en die van de Peladjoc. Het is de grootste handelstad van Soematra. De bevolking bestond in het jaar 1892 uit:

258	Europeanen en hunne afstammelingen,
47988	Palembangers,
4393	Chineezen,
2270	Arabieren en andere vreemde Oosterlingen,
te zamen 54909	zielen.

De stad heeft eene lengte van ruim 2½ uur, doch strekt zich landwaarts in ter wederzijde van de rivier geen kwartier uurs uit; dewijl de Palembangers liefst langs den oever der rivier wonen, daar de communicatie veelal te water plaats heeft, hoewel de stad over hare geheele uitgestrektheid door goede wegen wordt doorsneden. Zij is grootendeels aangelegd op eene groep van eilandjes, die door eene menigte beken en kreken (*soengei's*) gevormd worden, over welke echter goede bruggen liggen; ook zijn vele huizen, vooral van de Chineezen, op vlotten (*rakit*) gebouwd. De stad is verdeeld in 52 kampoengs of wijken, van welke 36 op den linker- en 16 op den rechteroever der rivier liggen; de eerste worden Kampoeng Ilir, de andere Kampoeng Oeloe genoemd ([2]); zij worden op elken oever door ons onderscheiden als Kampoeng 1, 2, 3 enz., doch hebben

([1]) Volgens den Heer DE CLERQ spreekt de bevolking dezen naam uit als Palimbang, hetwelk zou afgeleid zijn van het werkwoord *melimbang*, dat beteekent *goud zoeken in het rivierzand*, vanwaar de B. Moesi ook wel Soengei Palimbangan wordt genoemd. Eene andere lezing zie bij VAN RIJN VAN ALKEMADE, *De hoofdplaats Palembang* (*Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. VII). In oude berichten wordt de stad ook wel genoemd Lébar Dawoen; dit is echter eigenlijk de naam van een nabijgelegen heuvel, thans bekend onder den naam van Boekit Seboentang. Zie hetzelfde Tijdschrift, Dl. II, blz. 174. In een Maleisch geschiedverhaal komt Lébar Dawoen voor als de naam van den Demang of Rijksbestuurder van den Palembangschen Vorst Sri Tri Boewana, die dan waarschijnlijk naar dezen heuvel genoemd is. Zie *Leesboek* in de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, onder het opschrift: *Volksverhuizing der Maleiers van Soematra naar Malaka* (Zesde uitgave *Leesboek*, blz. 207).

([2]) Vroeger waren er 57 kampoengs, namelijk 39 op den linker- en 18 op den rechteroever der rivier. De onderscheiding in Kampoeng Ilir en Kampoeng Oeloe dagteekent reeds van het jaar 1823 en is door het Europeesche bestuur geschiedt. Vergelijk de Noot op blz. 690.

niettemin afzonderlijke namen, waaronder zij bij de bevolking bekend zijn. De meeste dezer kampoengs vormen een smalle strook langs den rivieroever; alleen aan de rechterzijde vindt men er enkele die zich dieper landwaarts in uitstrekken. Elk huis met bijbehoorend erf is door eenen bamboezen *pagar* omheind. De huizen zijn van bamboes (*roemah boeloeh*) of hout, daar onder de regeering der Sultans het bouwen van steenen woningen, ja zelfs van die van ijzerhout, aan de bevolking verboden was. De aanzienlijkste inboorlingen en ook de Nederlandsche ingezetenen wonen aan den linkeroever der rivier, op de zoogenaamde *Tanah Kraton*, die een □ halve paal groot is en waar zich ook het Nederlandsche fort ([1]) bevindt, zijnde de voormalige kraton der Vorsten, die in 1780, zoo men zegt door eenen Europeaan, gebouwd is ([2]) en eene breedte van 285 bij eene diepte van 187 Meters heeft. De steenen ringmuur is 5 vt. dik en 24 vt. hoog, aan de binnenzijde met aarden banketten en op de vier hoeken met bastions voorzien, en van buiten omgeven door eene natte gracht, welke met de rivier gemeenschap heeft; het binnenste gedeelte, de *Dalem* of eigenlijke woning van den Vorst, insgelijks door eenen muur omgeven, vormde vroeger eene soort van reduit en is thans de woning van den Militairen Commandant. In dit fort bevinden zich de kazernen der Infanterie, Artillerie en Sappeurs, Officierswoningen, het hospitaal, magazijnen, pakhuizen, het post- en telegraafkantoor, 's lands kas en de gevangenis. De bezetting bestaat uit den staf en twee compagnieën van het Garnizoensbataljon Infanterie en een gedeelte van de 19de compagnie Garnizoensartillerie.

Verdere openbare gebouwen en bijzonderheden zijn:

De Moskee, die voor de schoonste in Nederlandsch Indië geldt. Het is een in 1740 gesticht, vierkant steenen gebouw, dat gedeeltelijk op steenen gedeeltelijk op ijzerhouten pilaren rust, eenen marmeren vloer heeft, en van een niet zeer hoogen toren voorzien is. De zich daarbij bevindende Minaret, vanwaar des Vrijdags de geloovigen tot het gebed worden opgeroepen, is een in 1753 gebouwde, achtkante steenen toren, ruim 100 vt. hoog. Een steenen muur omgeeft deze beide gebouwen.

([1]) Het oude Nederlandsche fort, dat bij den moord der bezetting in 1811 (blz. 43) door de Palembangers is geslecht, stond iets lager op den rechteroever der rivier. Zie blz. 20.

([2]) Vroeger hadden de Vorsten hunne residentie in *Kampoeng Soera* (Ilir 30); deze kraton is echter in 1821 gesloopt.

De Chineesche tempel, een fraai steenen gebouw, in 1841 gesticht en inwendig met fraai snijwerk en rijk verguldsel versierd.

De Vorstelijke begraafplaatsen te Lemahbang (kampoeng 3, Ilir), zijnde steenen gebouwen, van welke één met een steenen koepeldak is voorzien. Deze worden, daar zoowel de afstammelingen der Vorsten als het volk ze lieten vervallen, door het Gouvernement onderhouden.

Eene als heilig beschouwde begraafplaats te Boekit Seboentang (Lébar Dawoen) ten westen van Palembang, die door de bevolking gehouden wordt voor het graf van ALEXANDER DEN GROOTE, van wien de Palembangsche Vorsten zeggen af te stammen.

De *Pasars* of marktplaatsen, zijnde met pannen gedekte loodsen rustende op steenen pilaren. Op de beide oevers der rivier wordt nagenoeg in het midden der stad eene zoodanige marktplaats gevonden. Deze pasars, die zoowel voor den binnenlandschen handel als voor het gemak der bevolking van veel belang zijn, zijn eerst sedert de vestiging van ons bestuur te Palembang opgericht; vroeger moest de bevolking zich hare benoodigdheden aanschaffen van kooplieden, meestal Chineezen, die met hunne waren de rivier op- en afvoeren.

Voorts zijn te Palembang gevestigd de op blz. 149 en 483 vermelde rechtbanken; eene afdeeling van de Bataviasche wees- en boedelkamer; een zoutpakhuis; eene factorij van de Nederlandsche Handelmaatschappij (op den rechteroever); eene school voor de kinderen van Europeanen, twee Gouvernements scholen voor Inlanders, en goede Chineesche scholen.

De Chineesche en Arabische bevolking, welke in den handel haar bestaan vindt, is hier tegenwoordig gelijk elders in afzonderlijke kampoengs vereenigd; zij staan onder het bestuur van hunne eigene Hoofden.

2°. De Afdeeling Tebing Tinggi bevat de Redjangsche gewesten en het stroomgebied van de boven-Moesi (tot beneden hare vereeniging met de Rawas) en hare zijrivieren de Semangoes, de Kelingi, de Lakitan en de Rawas, benevens de zijrivieren van deze. De voornaamste plaatsen zijn:

a. In de Onder-afdeeling Moesi oeloe:

Tebing Tinggi, aan den linkeroever der boven-Moesi nabij Ampat Lawång, op het punt waar de wegen samenkomen, die van Moeara Beliti en van Kepahiang naar Lahat voeren; het is de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, een Adspirant Controleur en een Luitenant-Chinees. Op geringen afstand van de rivier ligt op eene hoogte een defensief kampement; de enceinte bestaat uit eenen steenen gecréneleerde muur van onregelmatigen

vorm, met zes bastions. Een gedeelte der binnenruimte is door een dergelijken muur van het overige afgescheiden en vormt het reduit. Binnen den buitenmuur staan de gebouwen voor de bezetting, die bestaan uit een compagnie van het Garnizoens-bataljon van Palembang, Officierswoningen, het hospitaal, magazijnen, enz., alles van steen en met pannen gedekt. Er bevindt zich in deze plaats eene school voor Inlanders.

Poeloe Panggoeng, Moeara Kelingi, Moeara Semangoes, Moeara Lakitan en Ngoelak, alle lager aan dezelfde rivier.

Moeara Beliti, aan de samenvloeiing van de S. Beliti en de S. Kelingi, standplaats van den Controleur in de Onder-afdeeling Moesi oeloe.

Laboengin, Terawas, Padoeraksa, Megang en Loeboeq Pandan, alle aan de S. Lakitan.

b. In de Onder-afdeeling Ampat Lawang:

Talang Padang, de hoofdplaats en standplaats van den Controleur, ligt aan den weg van Rindoe Hati (Bengkoelen) naar Tebing Tinggi. De vroeger hier gelegerde bezetting is ingetrokken.

Tjemeda, Amboeng Idjoe en Keban, alle aan de boven-Moesi.

c. In de Onder-afdeeling Rawas. (¹)

Soeroelangoen, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur, aan de S. Rawas, het centrum van den handel met de Djambische grensdorpen.

Moeara Roepit, aan de samenvloeiing van de S. Roepit en de S. Rawas, de voormalige hoofdplaats der Onder-afdeeling. (²)

Lesoeng Batoe, hoogerop aan de Rawas.

Bingin Teloek en Paoe, lager aan dezelfde rivier; het laatste aan hare samenvloeiing met de Moesi.

Teroesan, aan de S. Roepit.

d. In de Onder-afdeeling Redjang en Leboeng:

Kepahiang of Kepajang, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur. Zij ligt in het zuiden van het landschap Redjang en draagt ook den naam van Loeboeq Boentar. Er ligt een detachement van de Garnizoens-compagnie van Bengkoelen, gelegerd in een klein kampement.

Keloebaq, Oedjan Mâs en Kesambi, aan zijtakjes van de boven-Moesi.

(¹) Zie over deze Onder-afdeeling *Tijdschrift voor het B. B.*, Dl. III, blz. 275.
(²) Zie over het tusschen beide laatstgenoemde plaatsen gelegen Meer RAJÔ *Midden-Sumatra*, Dl. III, blz. 72.

Tapoes, vroeger de hoofdplaats van de voormalige Onder-afdeeling Redjang Leboeng, aan een zijtak van de rivier Ketaoen (blz. 627).

Kota-danau en Teloek-doerian, lager aan dezelfde rivier.

Danau, ten westen van die rivier.

e. In de Onder-afdeeling Sindangstreken:

Padang Oelak Tanding, hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur.

3°. De Afdeeling Lematang oeloe, Lematang ilir en de Pasoemah-landen, bevat het stroomgebied van de geheele Lematang, dat van de Kikim (zijrivier van de boven-Moesi) en hare zijriviertjes, en de Pasoemah-landen. De voornaamste plaatsen zijn:

a. In de Onder-afdeeling Lematang oeloe:

Lahat, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, een Controleur en een Luitenant-Chinees, aan de boven-Lematang, met den staf en drie compagnieën van het Garnizoens-bataljon Infanterie en een detachement van de Garnizoens-compagnie Artillerie van Palembang, die gedeeltelijk in de vierkante aarden met twee bastions en eene gracht voorziene redoute, gedeeltelijk in een daarbuiten gebouwd kampement gelegerd zijn. Men heeft hier eene school voor Inlanders. Zuidwaarts van Lahat bevinden zich, tusschen de dorpen Poeloe Pinang en Padang (hoofdplaats van de Marga Goemai oeloe) op het plateau van Boengkal Batoe, eenige steenen beelden, die waarschijnlijk overblijfsels uit de Hindoe-periode zijn (¹).

Goenoeng Meraksa. Tandjoeng Sirih, Tandjoeng Djati, Tandjoeng Pajoeng, Manggoel, Goenoeng Agoeng en Merapi, alle aan de Lematang gelegen, en Tandjoeng agoeng, Loeboeq Betoeng en Tandjoeng Beringin, ten oosten van die rivier, zijn verder de voornaamste plaatsen.

b. In de Onder-afdeeling Lematang ilir, waartoe ook de Marga Semendo behoort (²):

Moeara Enim, hoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan de samenvloeiing van de S. Enim met de Lematang.

Peninggiran, Goenoeng Megang, Oedjan-mas en Oelak-bandoeng, alle aan de Lematang gelegen, zijn verder de voornaamste plaatsen.

c. In de Onder-afdeeling Kikim:

Boenga Màs, aan de S. Kikim, hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur.

(¹) *Indisch Archief*, 1849, Afl. 12. *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIX, blz. 1.

(²) *Indisch Staatsblad*, 1880, N°. 180.

Goenoeng-kerto en Tandjoeng Awoer, in het zuiden, en Saoeng Naga, in het westen der Onder afdeeling.

d. In de Onder-afdeeling Pasoemah-landen:

Bandar, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur en een Adspirant Controleur. Er ligt een detachement van het Garnizoen te Lahat.

4°. De Afdeeling Komering oeloe, Ogan oeloe, Enim en de Ranau-districten bevat het stroomgebied van de boven-Komering tot op nagenoeg 3° 38′ Z. B., dat van de boven-Ogan tot aan hare vereeniging met de Rembang op 3° 26′ Z. B. (blz. 684), dat van de Enim (rechter-zijrivier van de Lematang), met de bronnen van deze drie, en het Ranau-gebied behalve het in 1878 bij Bengkoelen gevoegde gedeelte; daarin zijn dus ook begrepen al de kleine grensgewesten van Semendo af zuidwaarts. De voornaamste plaatsen zijn:

a. In de Onder-afdeeling Komering oeloe:

Moeara doewa, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, een Adspirant Controleur en een Luitenant Chinees. Zij ligt in het landschap Boeai Rawang (blz. 673), en is ook de hoofdplaats der Onder-afdeeling Komering oeloe en als zoodanig tevens de standplaats van den Controleur dier Onder-afdeeling. Er bestaat hier eene school voor Inlanders.

Negeri Batin, in hetzelfde gewest; Segara Kembang, in Boeai Pematja; Blambangan en Loeboeq Likoe, in Boeai Roendjoeng; Tandjoeng raja en Koeripan, in Boeai Hadji.

Tjempaka Negeri Toelang Bawang, Martapoera, Poeloe Negara, Kota Negara, Rasoean, Soerabaja, alle aan de Komering, het laatste bij de noordelijke grens der Afdeeling.

b. In de Onder-afdeeling Ogan-oeloe en Enim:

Batoe Redja, hoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan de boven-Ogan.

Oelak Pandan, Batang Hari, ten westen en Loeboeq Badang, Doerèn en Mendalo, ten noordoosten van Batoe-Redja, alle aan dezelfde rivier.

Padang Hindoe, Moeara Mio en Tandjoeng Agoeng aan de Enim.

c. In de Onder-afdeeling Ranau-districten (waartoe ook Kisam en Makakau behooren):

Banding agoeng, de hoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan den noordelijken oever van het Meer Ranau.

Djapara, Pila en Tandjoeng-djati, ten oosten van hetzelfde meer,

Tandjoeng Dalam, Danau-Rata en Padang Bindoe, in Kisam,

Teriti, Poeloe Beringin en Tandjoeng besar, in Makakau,

5°. De Afdeeling Moesi ilir bevat het stroomgebied van de Moesi en hare zijrivieren, behalve de Lematang; de belangrijkste der zijrivieren is de Batang Leko (blz. 682). De voornaamste plaatsen in deze, niet in Onder-afdeelingen gesplitste, Afdeeling zijn:

Sekajoe, aan den linkeroever der Moesi, de hoofdplaats en standplaats van den Controleur der Afdeeling.

Kasemaran en Soengei Waras, hoogerop aan dezelfde rivier.

Teloek Ketjing, Rantoe Bajoer en Semampir, lager aan de Moesi.

Ipil, Boekit-iboel en Loeboeq Batoe, aan de S. Batang Leko.

Banjoe-oerip en Panta déwa, aan kleine riviertjes op geruimen afstand van den rechteroever der Moesi.

6°. De Afdeeling Ogan ilir, Komering ilir en Belidah bevat het stroomgebied van de beneden-Ogan, van hare vereeniging met de Rembang af (blz. 684) tot aan de Moesi; dat van de Beneden-Komering (beneden-Komering oeloe, zie blz. 684) en hare zijrivieren, ten zniden begrensd door de Masoedji en in het noorden zich uitstrekkende tot aan den mond der Saleh, welke daar met de Koembang gedeeltelijk de westelijke grens vormt; en dat van de ten westen van de Ogan stroomende riviertjes Keramasan, Belidah en enkele kleinere, die tusschen de Ogan en de Lematang in de Moesi vallen. De voornaamste plaatsen in deze, niet in Onder-afdeelingen gesplitste, Afdeeling zijn:

Tandjoeng Radja, de hoofdplaats en standplaats van den Controleur der Afdeeling, aan de beneden-Ogan, met eene school voor Inlanders.

Loeboeq Keliat, Sirapoeloe-kilip, Moeara Penimboeng, Pemoeloetan en Pegajoet, alle aan dezelfde rivier.

Karta moelija, de vroegere hoofdplaats van de voormalige Onder-afdeeling Belidah, aan de Belidah.

Pedataran en Alai of Alè, hoogerop aan hetzelfde riviertje.

Lorok, waar vroeger de Groote weg begon, aan de Keramasan.

Geloembang en Kamang, zuidwaarts van Karta moelija.

Kajoe agoeng, de hoofdplaats der voormalige Afdeeling Komering ilir, in het zuiden daarvan, aan de Komering.

Sirapoeloe Padang of Sirah Poeloe Padang, eene vroegere hoofdplaats van diezelfde gewezen Afdeeling, aan de Peladjoe ter plaatse waar de Padang zich van haar afscheidt.

Djoea-djoea, Oelak Boengoer, Pedaraman en Poeloe Gemantang, alle hoogerop aan of nabij de beneden-Komering.

Ajer Hitam, Soekaderma en Aloeran, beneden Sirapoeloe Padang aan de Peladjoe.

Kandis, Koera en Tandjoeng Karang, aan de S. Padang.

Peradjin, aan de Moesi, Teloek Tenggiri en Moeara Padang, aan de S. Koembang.

7°. De Afdeeling Iliran en Banjoe Asin bevat het stroomgebied der monden van de Moesi, dat van de Banjoe Asin, en verder de kustlanden noordwaarts vandaar tot aan Djambi en westwaarts tot aan de Afdeeling Moesi ilir. Zij is niet in Onder-afdeelingen gesplitst en bevat de volgende voornaamste plaatsen:

Talang Betoetoe, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur.

Pangkalan Bali, de voormalige hoofdplaats, nabij den oorsprong van de rivier Pangkalan Bali.

Betoeng, Latang en Soepat, westwaarts van Pangkalan Bali; de beide eerste aan gelijknamige riviertjes.

Dawas, in het zuidwesten der Afdeeling, nabij den oorsprong der rivier van denzelfden naam.

Poeloe Gading, in het westen der Afdeeling, aan het bovengedeelte van de S. Lalang (blz. 680).

Sako Karangan, in het westen der Afdeeling, op eenigen afstand van den oorsprong der S. Toengkal (blz. 677).

Penoenggoean, aan den linkeroever van de Banjoe Asin.

Balè Boekit, zuidwestwaarts van de S. Bantoeng, aan of nabij het riviertje Betoeng (blz. 680).

Tandjoeng Laga, aan den rechteroever van de Poentiang, nabij hare samenvloeiing met de S. Bantoeng.

Gasing, aan de vereeniging van de Sĕlat Djedan met de Poentiang.

Sebaleh, aan de vereeniging van de Sĕlat Djaran Besar met de Talang.

Karang Anjar, lager aan de Talang.

Soengsang, aan den gemeenschappelijken mond van de Soengsang en de Talang.

Sĕlat Djaran, aan den rechteroever der Moesi, waar de arm Sĕlat Djaran zich van haar afscheidt.

Oepang, lager aan denzelfden oever der Moesi, waar deze zich in de Oepang en de Soengsang splitst.

Teloek Serdong, lager aan den rechteroever der Soengsang.

In het rijk Djambi zijn de voornaamste plaatsen:

Djambi of Tanah Pileh, de hoofdplaats van het rijk van dien naam, standplaats van den Politieken Agent (blz 691) en een Luitenant-Chinees. Het ligt omstreeks 10 mijlen van zee op de beide oevers van de S. Djambi op 1°35′33″ Z. B. en 103°36′23″ O. L. De

Inboorlingen wonen aan den rechter-, de Arabieren en andere vreemdelingen aan den linkeroever der rivier; de geheele bevolking wordt geschat op 3500 zielen. Op den linkeroever der rivier ligt eene rechthoekige aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene droge gracht. Binnen deze ruimte bevinden zich de kazerne van eene compagnie van het Garnizoens-bataljon van Palembang en verdere militaire gebouwen. Tegenover het Nederlandsch etablissement woont in de zoogenaamde Patjina-an de Pangéran-ratoe of troonopvolger.

Docsoen tengah, twee dagreizen boven de hoofdplaats aan de rivier gelegen, de vroegere verblijfplaats van den Sultan.

Tandjoeng Moera Ketala, aan de S. Djamoi, de tegenwoordige verblijfplaats van den Sultan.

Moeara Kompeh, op 1°23′13″ Z. B. en 103°58′56″ O. L. ongeveer 6 mijlen van zee, aan den mond van het zijriviertje de Kompeh (blz. 678). Het is eene belangrijke handelplaats. In het jaar 1707 was hier reeds door de O.-I. Compagnie een fort gebouwd, doch dat sedert vervallen is. In 1834 werd, naar aanleiding van een toen met den Sultan gesloten tractaat, opnieuw eene sterkte gesticht en bezet, die echter in 1870 weder is opgeheven.

Simpang, ongeveer 4 mijlen van zee aan de S. Djambi, waar deze zich in hare twee monden verdeelt.

Moeara Saba, eene handelplaats aan de Koeala Nioer, waar het riviertje Saba zich in haar ontlast (blz. 678).

Toengkal, aan de gelijknamige rivier. In de vier laatstgenoemde plaatsen is van onzentwege een recherchekantoor gevestigd.

Roemahan, aan de S. Toengkal, waar het zijriviertje van dien naam in deze valt.

Djaboeng en Pengaboean, hooger aan de S. Toengkal, boven hare vereeniging met de S. Asam (blz. 680).

In de bovenlanden ten westen van Djambi, grenzende aan de Padangsche Bovenlanden, liggen nog de onafhankelijke en weinig bekende staatjes Soengei Koenjit, Indamar, Tandjoeng Alam, Rantau Ikir en Sirih Sakapoer.

Wegen.

Voor het onderling verkeer en het vervoer van goederen wordt bij voorkeur van de talrijke rivieren gebruik gemaakt, hoewel eene menigte wegen in alle richtingen deze uitgestrekte Residentie doorsnijden en ook tot gemeenschap met de naburige gewesten strekken.

Deze wegen zijn echter meerendeels slechts smalle voetpaden, die door onbewoonde streken en wildernissen leiden, en waarvan de vrees voor tijgers de bevolking weerhoudt buiten volstrekte noodzakelijkheid gebruik te maken.

De eenige groote weg is die van de hoofdplaats Palembang naar Bengkoelen. Hij loopt van Palembang naar Lorok aan de Keramasan (blz. 698), gaat dan over Geloembang (blz. 698), Lembok, Moeara doewa en Loeboeq Raman naar de Lematang, en volgt de richting van de rivier, meestal op eenigen afstand van haren rechteroever, tot Moeara Enim (Onder-afdeeling Lematang ilir); gaat vandaar langs den linkeroever derzelfde rivier over Moeara Enim naar Lahat (Lematang oeloe); vanhier noordwestwaarts, over Boenga Mås (Kikim), naar Tebing Tinggi (Moesi oeloe), en vervolgens op eenigen afstand van den linkeroever der Moesi over Talang Padang (Ampat Lawang), Kebon en Kepahiang naar Rindoe Hati (Bengkoelen), vanwaar hij met de hoofdplaats Bengkoelen gemeenschap heeft. Deze weg is voor alle troepensoorten bruikbaar ook in den regenmoesson, is even breed als de militaire wegen op Java, wordt goed onderhouden en jaarlijks verbeterd. — Bij Moeara Enim scheidt zich van den Grooten Weg een zijtak af, die over Darma, Oedjan-Mâs en Soekapoera naar Batoe-Redja (blz. 697) voert. Van Kepahiang (Redjang) loopt een goede karreweg naar Bengkoelen. Ook nog andere doch minder goede wegen leiden uit Ampat Lawang en Redjang daarheen. Met den aanleg van post- en andere wegen wordt steeds ijverig voortgegaan, zoodat op die wijze de belangrijkste niet aan den Grooten Weg gelegene plaatsen reeds met elkander verbonden zijn.

Overigens vindt men, vooral in de Bovenlanden, hier en daar tamelijk bruikbare paden.

§ 3. Bevolking.

Sterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen, godsdienst, karakter, beschaving en zedelijkheid.

De bevolking der Residentie Palembang bedroeg, volgens den *Regeerings-almanak*, op den laatsten December 1892:

	393	Europeanen,
	6054	Chineezen,
	2226	Arabieren,
	123	Andere vreemde Oosterlingen,
	664596	Inlanders,
te zamen	673392	zielen.

Hieronder is begrepen de bevolking van het rijk Djambi, die op 76000 zielen wordt geschat. De betrekkelijke bevolking is dus niet sterk; daar zij, aangezien Palembang 3148,6 □ groot is, slechts ongeveer 190 zielen op de □ mijl bedraagt; en dit getal wordt nog kleiner, wanneer men in het oog houdt dat de hoofdplaats Palembang (zie boven) vrij sterk bevolkt is. De verhouding wordt nog ongunstiger, wanneer men Djambi mederekent. De oorzaken daarvan zijn grootendeels dezelfde, welke wij in Bengkoelen en de Lampongsche Districten hebben opgemerkt, en die voor de geringheid der bevolking over het geheele eiland zijn medegedeeld (blz. 501).

De Inlandsche bevolking van dit uitgestrekte gebied bestaat uit verschillende bestanddeelen en is dus in vele opzichten aanmerkelijk onderscheiden. Wij zullen daarom eerst de eigenlijke Palembangsche of hoofdbevolking, waartoe ook die van Djambi behoort, en later de daarvan onderscheidene stammen afzonderlijk behandelen.

De Palembangsche bevolking behoort tot het Maleische ras, en is eene vermenging van den stam der Maleiers met dien der Javanen, welke laatste het hoofdbestanddeel uitmaakt. Reeds in het laatste gedeelte der veertiende of in het eerste der vijftiende eeuw werd de Maleische bevolking van Palembang en Djambi door het toen machtige Javaansche rijk Mådjåpahit onderworpen ([1]); en schoon die oude geschiedenis vrij duister is, blijkt het toch genoegzaam zeker dat, ten gevolge van die verovering, talrijke Javaansche kolonisten naar dit gedeelte van Soematra zijn overgekomen en zich zelfs over het nog noordelijker gelegene Indragiri hebben verspreid. Hetzij door hunne meerdere beschaving of door hunne getalsterkte, of door beide deze voordeelen, verwierven zij zich het overwicht over de oorspronkelijke bevolking, die naar elders week of zich in de nieuwe volkplanting oploste; zoodat nog heden het Javaansche element daar het heerschende is ([2]).

Het uiterlijk voorkomen der Palembangers verschilt weinig van

---

([1]) Zie o. a. *La chronique du royaume de Pasey*, publié par ED. DULAURIER, Paris, 1849; *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, Zesde uitgave, blz. 223 van het *Leesboek*; en *Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang*, door W. L. DE STURLER.

([2]) Dat zich reeds vroeger Hindoes, rechtstreeks uit Indië, in de Bovenlanden van Palembang gevestigd hebben, en dat van hen de beelden enz. afkomstig zijn, waarvan de overblijfselen vooral in de Afdeeling Lematang oeloe gevonden worden, is hoogst waarschijnlijk. Evenwel hebben zij ongetwijfeld hier een veel geringeren invloed uitgeoefend dan op Java en zelfs in de Padangsche Bovenlanden, en kan het Hindoesche element als bestanddeel der tegenwoordige bevolking niet meer in aanmerking komen. Men vergelijke hierover ook het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*. Dl. XIX, blz. 1.

dat der Javanen; zij zijn echter eenigszins rijziger van gestalte, lichter bruin van huidkleur, en hebben minder uitstekende wangbeenderen. De afstammelingen der Vorstelijke familie onderscheiden zich door schoonere gelaatstrekken, inzonderheid door een rechteren neus en dunnere lippen; hetgeen wel aan hunne half-Arabische afkomst zal zijn toe te schrijven (blz. 129).

De godsdienst is de Mohamedaansche, van welke zij echter slechts eene gebrekkige kennis hebben, en welks beoefening zich hoofdzakelijk tot uitwendige plechtigheden, de besnijdenis, de dagelijksche bidstonden ([1]), de vasten en dergelijke bepaalt. In de binnenlanden vindt men in dit opzicht nog grootere onkunde en mindere nauwgezetheid dan op de hoofdplaats, waar de dagelijksche omgang met Arabieren hierop niet zonder invloed is. Het aantal Hadji's is buiten de hoofdplaats zeer gering. Van alle Palembangers kan overigens worden gezegd dat zij zeer licht- en bijgeloovig zijn; zij hechten zeer aan voorteekenen van geluk of ongeluk, en vertrouwen sterk op *djimats* of talismans, welke hen beschermen in gevaar, vooral wanneer zij daarin komen voor den godsdienst. Ook gelooven zij aan eene soort van zielsverhuizing; althans zij hebben de vaste overtuiging dat tijgers en krokodillen met de geesten van afgestorvenen bezield zijn, waarom zij ook voor deze dieren een eenigszins godsdienstigen eerbied hebben, zoo zelfs dat zij hen vroeger ongestoord lieten vermenigvuldigen ([2]). — In de voornaamste plaatsen buiten de stad Palembang (blz. 693) vindt men eene houten moskee of kapel (*langgar*). De Pangéran-Panghoeloe of Opperpriester van Palembang was vroeger het hoofd der geestelijkheid in het geheele gebied; tegenwoordig staan de geestelijken (Lebih, Lebih-Panghoeloe en Ketib) in de binnenlanden op zichzelf, behoudens hunne onderworpenheid aan de wetten en bepalingen, die door ons in de verschillende gewesten zijn geldig gemaakt.

Het karakter der Palembangers wordt beschreven als achterhoudend en geveinsd, zoodat men zelden op hun gelaat de opwelling van eenigen hartstocht bespeurt en zij hunne wraakzucht soms jaren lang verbergen maar niet afleggen, vooral wanneer zij hunne eer- of ijverzucht gekwetst achten. Het is echter te betwijfelen of hun oorspron-

---

([1]) Zie blz. 411. Evenals de Javanen verdeelen zij, hoewel niet overal, naar deze bidstonden hunnen dag. Voorts is zoowel de Javaansche als de Mohamedaansche tijdrekening bij hen in gebruik.

([2]) De door het Gouvernement uitgeloofde premie op gedoode tijgers en ingeleverde krokodillen-eleren begint ook hier langzamerhand de overhand over dit bijgeloof te verkrijgen.

kelijk karakter wel zoo ongunstig mag beoordeeld worden; maar veeleer moet men aannemen dat de langdurige slaafsche onderdrukking der Vorsten daaraan die kwade plooi gegeven heeft. Althans in de binnenlanden, waar zij minder onmiddellijk met den Vorst en diens Grooten in aanraking kwamen, is hunne geaardheid veel beter; en ook in de Hoofdplaats heeft na de vernietiging van de macht der Sultans in dit opzicht eene aanmerkelijke verandering ten goede plaats gehad ([1]). Evenwel is het niet te ontkennen dat zij, wanneer zij door hunne Hoofden worden opgestookt, licht tot wederspannigheid tegen ons Gouvernement geneigd zijn. Overigens zijn zij zorgeloos, traag en twistziek, liefhebbers van opschik en vermaak, hartstochtelijke beminnaars van dobbelspelen, maar beleefd en onderdanig jegens hunne meerderen, en gewoonlijk stipt in de volbrenging der hun opgelegde plichten. Het behoeft wel geene opzettelijke vermelding, dat ook deze laatste karakterschets niet op de geheele bevolking der Residentie toepasselijk is en de meerdere of mindere omgang met vreemde volken zijn invloed in deze heeft doen gelden. Van enkele stammen in de binnenlanden wordt in dit opzicht zelfs een zeer gunstig getuigenis gegeven. Op gelijke wijze laat zich het verschil in beschaving verklaren. Terwijl deze toch in de binnenlanden nog op een zeer lagen trap staat, kan van de bevolking der Hoofdplaats worden gezegd, dat zij vrij goed ontwikkeld is en door schranderheid uitmunt. Hier kunnen bijna allen, althans de mannen, lezen en schrijven; hoewel er geene eigenlijke inlandsche scholen zijn, maar elk, die daartoe lust en bekwaamheid gevoelt, hierin onderwijs geeft. In de laatste jaren zijn er vijf Gouvernements lagere scholen voor Inlanders in deze Residentie opgericht (zie boven). In vele takken van nijverheid zijn mannen en vrouwen zeer goed bedreven, gelijk later zal blijken. In al hunne handelingen gaan zij met overleg te werk, zijn wellevend in den omgang, en hebben ook in hun onderling verkeer bepaalde begrippen van welvoeglijkheid, welke nauwgezet worden in acht genomen.

Kleeding, onderscheidingsteekenen, wapenen.

De kleeding van den gewonen Palembanger bestaat in een lakensch buis, op de wijze van dat der Javanen (blz. 393), of eene kabaai van gebloemd katoen, met eene broek van gestreepte zwaardere katoenen stof, waarover somtijds een saroeng wordt gedragen; het hoofd

---

([1]) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. V, blz. 457.

omwindt hij zich met eenen doek, doch op eene eenigszins andere wijze als de Javanen. De aanzienlijken maken veel werk van hunne kleeding; bij hen bestaat zij gewoonlijk uit een wit katoenen vest en een buis van zijde met goud doorweven, waaraan gouden knoopen zijn, eene zijden broek en zijden saroeng, welke laatste wordt vastgehouden door een lederen gordel met stalen of zilveren slot of gesp; op het hoofd dragen zij een kapje van katoen of van stroo met gouddraad doorvlochten, hetwelk door de rijksgrooten en ambtenaren bij feestelijke gelegenheden vervangen wordt door een zwart geverfd strooien hoedje van denzelfden vorm als de Javaansche *koeloek* (blz. 394); aan de voeten hebben zij sandalen. Bij den veldarbeid worden hier en daar *toedoeng's* (blz. 396) gedragen De kris ontbreekt bij niemand.

De vrouwen dragen, evenals de Javaansche (blz. 395), eene badjoe van donkerblauwe of gekleurde, en eene saroeng van geruite of gebatikte stof, welke verschilt naarmate van den rang of den rijkdom der draagster, en de *kĕmbĕn* of het borstkleedje. Tot opschik dienen de *salĕndang* en de zakdoek, welken laatsten zij òf opgevouwen in de hand òf over den schouder hangend dragen, en de *soebangs*, zijnde zeer zware gouden, zilveren of hoornen oorsieraden. Het ongedekte hoofdhaar wordt op de Javaansche wijze gekapt.

De onderscheidingsteekenen van den Vorst en de rijksgrooten werden niet door henzelven, maar door anderen vóór en achter hen gedragen. Voor den regeerenden Sultan bestonden zij in eene witte pajoeng, welke hem boven het hoofd werd gehouden; eene kris, drie pieken van verschillenden vorm, een met juweelen bezetten wandelstok, een paar kostbare muilen en een gouden kistje, welk een en ander vóór hem werd gedragen; twee schilden van spinsbek (*soewasa*), welke naast hem, en twee kléwangs met spinsbekken scheeden, die achter hem werden gedragen met nog eenige kleinigheden. Op zijn vaartuig, dat gedeeltelijk wit en gedeeltelijk zwart geschilderd was, voerde hij een zwarte vlag. De zonen van den Vorst deden éénen piek vóór zich en eene kléwang en eene of meer pieken achter zich dragen, de pieken met het scherp ontbloot en naar boven, waardoor zij te onderscheiden waren van de andere Prinsen, die wel dezelfde wapenen mochten voeren doch met de lanspunten in scheeden en naar beneden gekeerd. De edelen van minderen rang mochten zich slechts ééne kléwang en een bepaald getal pieken doen nadragen. Overigens was voor elken rang eene bepaalde kleur van pajoeng en vlag voorgeschreven. In het jaar 1849 zijn van Gouvernementswege voor de verschillende standen distenctieve teekenen vastgesteld, welke vooral in de kleur van de pajoeng bestaan, evenals op Java, en in

het gouden borduursel aan het hoofddeksel, hetwelk de ambtenaren dragen.

De wapenen zijn, behalve de gewone slangswijze gebogene kris, de kléwang of houwer doorgaans met een hoornen of zilveren gevest in den vorm van eenen drakenkop; de *toembak lading*, in de binnenlanden *toembo lado* of *sekin* genoemd, een snij- en steekwapen iets kleiner dan de kris, doch met een grooter lemmer; de *badej*, een dergelijk wapen als het vorige, doch zwaarder; de *parang* of *golok*, een hak- of kapmes, waarvan men zich in de bosschen bedient; de *toembak* of piek, acht of negen voet lang; *bĕdil* of *senapang*, geweren van Europeesch model met vuursloten; *pemoeras* of donderbussen; en grof geschut.

Woonplaatsen, woningen, levenswijze.

De *Doesoens* of dorpen liggen alle langs de oevers der rivieren; landwaarts in vindt men slechts *talangs* of gehuchten, welke alleen tijdelijk bewoond worden door lieden, die zich met den landbouw bezig houden. In de voornaamste dorpen is eene houten moskee of kapel, en eene *balé*, zijnde eene groote opene houten loods, die tot het houden van volksvergaderingen en feesten dient.

De woningen der geringe lieden zijn van bamboes met palmbladeren gedekt; die der meer gegoeden van hout, en gedekt door gespleten bamboe of ook wel door dakpannen. De huizen staan op meer of minder hooge palen boven den grond, om aan den wind daaronder toegang te verleenen tot verdrijving van de schadelijke uitdampingen van den moerassigen bodem; dikwijls ook worden zij gebouwd op *rakits* of bamboezen vlotten, welke dan aan in de rivier geheide palen worden vastgemaakt. Zij zijn gewoonlijk vrij ruim, en verdeeld in twee door gordijnen afgescheidene vertrekken, van welke het eene tot slaap- en het andere tot woonkamer dient. De houten gebouwen zijn zeer goed betimmerd en met fraai snijwerk voorzien.

Het huisraad en de spijzen en dranken verschillen natuurlijk naar den rang en rijkdom der personen, doch komen in het algemeen met die der Javanen en Maleiers overeen.

De man eet alleen en wordt bediend door zijne vrouw, die na hem eet; heeft hij meer dan ééne vrouw of bijwijven, dan eten deze allen gezamenlijk, waarbij de bijwijven de echte vrouwen moeten bedienen, gelijk zij zulks te allen tijde verplicht zijn. Met uitzondering der ambtenaren, ambachts- en kooplieden, brengen de mannen hunnen tijd veelal in ledigheid of met hanengevechten en dobbelspelen door,

terwijl de vrouwen zich met spinnen, weven of andere huiselijke werkzaamheden bezighouden en ook een groot gedeelte van den veldarbeid moeten verrichten

Taal, schrift, litteratuur.

De taal, welke in de Hoofdplaats wordt gesproken, is het Maleisch hoewel met eenigszins verschillende uitspraak en met vele Javaansche woorden vermengd. Het Javaansch werd gedurende de Sultansregeering als Hoftaal beschouwd. In de binnenlanden is het Maleisch eveneens sterk met Javaansch, elders weder met Minangkabausch-Maleisch vermengd. ([1])

De bevolking in de Hoofdplaats bedient zich van het Arabisch karakter, en schrijft met *kalam* (de stengel van den arèn-palm) en inkt op papier. Het eigenlijke Palembangsche schrift, dat in de binnenlanden gebezigd wordt, heet *Satra rèntjong* ([2]), en wordt met eene kris of ander puntig werktuig in bamboes of bladeren van den lontar-palm gegriffeld. Dit Alphabet bestaat, volgens de daarvan door De Sturler (*Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang*) en Marsden en later door den Heer A. L. van Hasselt ([3]) medegedeelde afbeelding, uit drie en twintig medeklinkers, waaraan de klinkers en andere teekens boven, beneden of op de schrijflijn worden toegevoegd. Het wordt van de linker- naar de rechterhand geschreven, evenals het Javaansch.

Dat onder de Maleische werken in het gewone Arabische karakter geschreven sommige van Palembangschen oorsprong schijnen te zijn, is elders opgemerkt. ([4])

Standen.

De bevolking kan worden onderscheiden in drie afdeelingen: den adel, de geestelijkheid en de volksklasse, zonder dat deze echter bepaalde, van elkander afgescheidene standen vormen.

([1]) Zie *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. V, blz. 451 en Dl. XXIII, blz. 517.

([2]) *Satra* zal wel eene verbastering zijn van het Sanskritsche en Javaansche *sastra*, *schrift*, *letter*; *rèntjong* beteekent *snijden*. *Satra rèntjong* is dus waarschijnlijk *ingesneden schrift*.

([3]) *Midden-Sumatra*, Dl. III, Tweede Gedeelte, blz. 7. Er bestaat echter in de verschillende gewesten, waar dit schrift in gebruik is (Rawas-districten, Redjang, Bengkoelen enz.) eenig onderscheid in den vorm en het aantal der karakters. Zie o. a. *Tijdschrift voor het B. B.*, Dl. VII, blz. 367.

([4]) *Inleiding voor de Sjaïr Bidasari*, uitgave van Van Hoëvell; en *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal* zesde uitgave, blz. 309.

Tot den adel behooren in de eerste plaats de Prijaji's of afstammelingen der Palembangsche Sultans, welke den titel van Pangèran, Radèn of andere Javaansche vorstelijke benamingen dragen, naarmate van hunne vroegere verwantschap met den Vorst. Zij waren te allen tijde de geesel der bevolking; daar zij te trotsch en te traag waren om zelf iets te verrichten, moest deze in hun geheele onderhoud voorzien. Daartoe gaf hun de Sultan eene Marga in leen, waar hunne *djenangs* of zaakgelastigden — zijzelven bleven in de hoofdplaats wonen — naar willekeur heerschten en over de bezittingen der ingezetenen beschikten; of wel, indien een Prijaji gebrek aan geld had, gaf de Vorst hem vergunning het in deze of gene Marga te doen halen, namelijk door hunne handlangers derwaarts af te zenden met goederen, welke de bevolking koopen *moest* tegen den door den verkooper geëischten prijs, hetzij in geld of in andere waren, van welke laatste dan de waarde ook namens den Prijaji werd bepaald; of op andere dergelijke wijzen. Na den val van het Sultansbestuur zijn deze praktijken natuurlijk door het Gouvernement tegengegaan en langzamerhand onmogelijk gemaakt, waaruit het zich laat verklaren, dat deze »adellijken" over het geheel ons minder gunstig gezind zijn.

Over de geestelijkheid zie boven.

De volksklasse bestaat uit de volgende bestanddeelen:

De Hoofden der Marga's en Doesoens. Hoewel somtijds door den Vorst het bestuur over eene Marga aan iemand uit den adelstand werd gegeven, was dit geenszins regel; ook wanneer de Vorst aan een Margahoofd, wegens zijne verdiensten of omdat hij diens dochter tot bijwijf genomen had, eenen adellijken titel verleende, was deze slechts persoonlijk en ging niet op zijne afstammelingen over. Wanneer de Hoofden hunne betrekking verliezen, keeren zij in het volk terug.

De Matagawé's, zijnde de personen, die, volgens de tegenwoordig bestaande bepalingen, tot het verrichten van heerendiensten kunnen worden opgeroepen. Onder de Sultans werden over deze Matagawé's de belastingen en heerendiensten omgeslagen en waren zij voor de betaling en volbrenging daarvan aansprakelijk. Elke Marga of Doesoen had een bepaald en onveranderlijk getal Matagawé's, welk getal vroeger bij overeenkomst met den Vorst schijnt vastgesteld te zijn. Zij waren hoofden van huisgezinnen of geslachten of van gedeelten van geslachten, behoorden tot den gegoeden stand, hadden het meeste aanzien en den meesten invloed, en waren als het ware de vertegenwoordigers van het volk; zoodat zij bij de benoeming van Hoofden en dergelijke gelegenheden altijd gehoord werden. Bij

overlijden van eenen Matagawé volgde zijn oudste zoon hem gewoonlijk op; bij ontstentenis van dezen werd door den Dipati en de Proatins der Marga een nieuwe Matagawé uit de aanzienlijkste ingezetenen gekozen.

Onder Alingan verstond men vroeger algemeen hen, die aan de Matagawé's — wier positie vóór ons optreden, zooals wij zagen, eene eenigszins andere was — waren toegevoegd om voor dezen mindere werkzaamheden te verrichten. Tegenwoordig is het woord nog slechts hier en daar in gebruik om zonen of volgelingen van Hoofden aan te duiden.

Op de hoofdplaats Palembang heeft men nog de Midji's, zijnde de lansdragers en volgelingen van Inlandsche Grooten en ook van den Resident. Zij behooren niet tot eenen bepaalden stand, maar kunnen zoowel bedienden (*boedjangs*) als vrije ingezetenen zijn. (¹)

Vroeger had men nog de Pandelingen; doch reeds in 1865 is het pandelingschap ook in deze Residentie verboden.

Huwelijken, erfrecht.

Volgens de oorspronkelijke landsinstellingen hadden vroeger in het geheele Palembangsche gebied de huwelijken plaats òf bij *Djoedjoer* òf bij *Ambil anaq* (blz. 640), behalve alleen op de hoofdplaats, waar, tengevolge van betere bekendheid met en nauwkeurigere naleving van de voorschriften van den Koran, ook het vrije huwelijk bestond. Het verderfelijke van deze instelling voor de vermeerdering der bevolking was reeds aan enkele Sultans in het oog gevallen; doch hunne pogingen tot verandering daarvan hadden weinig of geen vrucht gedragen. Door het Nederlandsche bestuur werd deze zaak opnieuw ter harte genomen en met gunstiger uitslag. Door zijne bemoeiing werd in 1841 het vrije huwelijk ingevoerd in het zuidwaarts aan de hoofdplaats grenzende District Pegagan oeloe (ingesloten tusschen de S. Ogan, S. Komering, Troesan Djawa en T. Kilip, blz. 685), en in 1845 de *Djoedjoer* afgeschaft of althans tot een gering maximum bepaald in de Onder-afdeelingen Komering ilir, Komering oeloe, Ogan ilir, Ogan oeloe, Banjoe Asin, het grootste gedeelte van Moesi ilir en oeloe, Lematang en Rawas. Men beweert echter dat de bevolking, uit gehechtheid aan de Adat, nog zeer dikwijls de *Djoedjoer*, zij het dan ook onder andere benamingen, eischt en betaalt. Dat er evenwel in de laatste jaren een grooter aantal huwe-

(¹) Over de *Midji-doesoen* zie boven.

lijken gesloten worden dan vroeger mag men afleiden uit de vrij sterke vermeerdering der bevolking; hoewel hierbij ook de toenemende welvaart en de invloed der vaccine als anderszins niet buiten rekening moeten gelaten worden.

Ook het huwelijk bij ambil-anaq raakt hier en daar uit de mode. De man betaalt nu algemeen eene kleine som geld als *Mâs-kawin* of huwelijks gift ([1]).

Veelwijverij is, gelijk bij alle Mohamedanen, geoorloofd; zij bestaat echter op de hoofdplaats nagenoeg alleen bij de Rijksgrooten en volkshoofden, en in de binnenlanden hebben deze laatsten zelden meer dan twee vrouwen.

Het erfrecht is hoofdzakelijk geregeld volgens de Mohamedaansche wet.

Feesten, spelen.

De plechtigheden en gebruiken bij huwelijken, geboorten en sterfgevallen in zwang, komen in hoofdzaak overeen met die bij vroeger beschrevene Maleische stammen ([2]).

De feesten, welke bij deze gelegenheden gevierd worden, bestaan gelijk overal elders hoofdzakelijk in maaltijden, die, behalve in het laatstgenoemde geval, gewoonlijk door muziek en danspartijen worden vergezeld of gevolgd.

Het dansen (*tandak*) geschiedt alleen door jongelingen en meisjes, hetzij gezamenlijk of afzonderlijk. Publieke danseressen, gelijk de Javaansche Ronggèngs, zijn op de hoofdplaats zeer talrijk; zij heeten hier *Plandô's* (*Pĕlandoeks*, bokjes) en hebben een eigenaardig kostuum.

De muziek-instrumenten zijn dezelfde, waaruit op Java de Gamĕlan bestaat.

De meest geliefkoosde spelen zijn: hanengevechten; dobbelspelen met steenen, kaarten of duiten; schaak- en damspel; het oplaten van vliegers, met het doel om elkanders lijn af te snijden; welke alle ook op Java in zwang zijn (blz. 473). Een nationaal spel, vooral in de benedenlanden, is het *Oedjoengan*, zijnde eene soort van batonneeren, waarbij twee personen, elk met een zwaren stok gewapend, op de maat der muziek elkander bevechten en dikwijls ernstig verwonden.

([1]) Zie over dit onderwerp *Midden-Sumatra.*

([2]) Voor bijzonderheden, omtrent deze en andere onderwerpen in de verschillende gedeelten van het Palembangsche gebied in gebruik, zie men o. a. de *Indische Bij*, 1843, blz 405 en volgg., waarin echter veel voorkomt, dat op de tegenwoordige toestanden niet meer van toepassing is.

Grondbezit, heerendiensten, lasten.

De Sultan werd beschouwd als eigenaar van den grond in zijn geheel gebied, en zoo ook van de natuurlijke voortbrengselen, die in de wildernissen zonder aankweeking of bearbeiding werden ingezameld, als olifantstanten, harssoorten, enz. Een gedeelte van dien grond deed hij ten zijnen eigen behoeve bearbeiden; andere gedeelten stond hij in leen af aan zijne bloedverwanten of aan de *djenang's*, die in de Palembangsche Benedenlanden als zijne gedelegeerden optraden en die daarin hun onderhoud vonden. Voorts was de grond, voor zooverre de sterkte der bevolking zulks vereischte, verdeeld tusschen de Marga's en Doesoens, die hunne grenzen bij onderling goedvinden regelden. De niet gebruikte grond of wildernis bleef kroondomein.

Daarentegen was de bevolking verplicht tot het verrichten van allerlei heerendiensten, als; het bearbeiden van den grond des Sultans en het onderhouden van den kraton; het vervoeren der producten van 's Vorsten gronden, het roeien van de vorstelijke vaartuigen, en vele dergelijke meer. Ook de Prinsen en verdere Rijksgrooten vorderden zoodanige diensten. Bovendien behield de Vorst aan zich het monopolie der meest winstgevende producten, als peper, koffie, bindrotting, stofgoud, was, benzoë, enz., welke hem tegen zeer lagen prijs door de bevolking moesten geleverd worden (*Tiban-toekon*). Een even zware last, welke op de ingezetenen drukte, was de verplichte of gedwongen koop van door den Vorst geleverde goederen (lijnwaden, kleedingstukken, ijzerwaren, enz.) tegen de door hem bepaalde prijzen, die van 200 tot 400 pCt. boven de waarde waren, de betaling moest geschieden òf in geld òf in producten, zooals rijst, katoen, gambir, enz., waarvan dan ook de prijs door den Vorst werd vastgesteld. Oorspronkelijk werd deze gedwongen handel slechts eenmaal per jaar en tot een bepaald bedrag gedreven; doch onder de laatste Sultans geschiedde dit meestal drie of viermalen 's jaars, en tegen nog veel verhoogde prijzen. Voorts had men de *Haçil*, zekere som, die van verschillende voortbrengselen van landbouw en nijverheid moest worden betaald. Bovendien werden bij verschillende gelegenheden en onder allerlei voorwendsels belastingen of geschenken gevorderd, hetzij in geld of producten.

Al deze diensten en lasten werden gelijkmatig verdeeld over de Matagawé's, die te zorgen hadden dat daaraan geregeld werd voldaan, waartoe zij de hulp der Alingans konden inroepen (zie boven).

Door het Nederlandsch Gouvernement zijn alle bovenvermelde knevelarijen en drukkende lasten afgeschaft. Het beginsel is echter be-

houden den Souverein te beschouwen als eigenaar van den grond, en van de bevolking eene vergoeding voor het vruchtgebruik daarvan te eischen [1]. Dienovereenkomstig zijn aan haar als verplichtigen opgelegd:

Het verrichten van eenige heerendiensten [2] als: *a*. de aanleg en het onderhoud van land-, waterwegen en bruggen buiten de hoofdplaats; *b*. het vervoeren van Gouvernements-reizigers, gelden, goederen, postpaketten en gevangenen, voor zoover hiervoor geen transportmiddelen van Gouvernementswege kunnen worden verstrekt; overigens is dit vervoer uitbesteed en geschiedt dus in vrijen arbeid; *c*. het verrichten van gemeentelijke diensten en die waarop de Volkshoofden nog altijd aanspraak kunnen maken.

Voor landbouwers de betaling van eene Landrente in geld, die voor elke Marga afzonderlijk wordt bepaald naar evenredigheid der welvaart en verschilt van *f* 1,50 tot *f* 8 per huisgezin. Van de Inlanders in de binnenlanden, voor zooverre zij geene landrente betalen, wordt een huistaks of hoofdelijke belasting geheven. De Inlanders ter hoofdplaats zijn aan de bedrijfsbelasting onderworpen.

Voorts heeft men ter hoofdplaats eene belasting voor het onderhoud van wegen en bruggen. Vroeger werden de verschillende kampoengs naarmate van hare sterkte in deze belasting aangeslagen in evenredigheid van het aantal Koeli's (werklieden), dat zij daarvoor anders zouden moeten leveren; doch sedert het jaar 1863 is de som voor elken mannelijken ingezetenen, de Inlanders die den vollen ouderdom van 16 jaar en de met hen gelijkgestelden van 14 jaar bereikt hebben, bepaald op een vast bedrag van *f* 3 's jaars [3].

De landbouw in het Palembangsche gebied neemt van jaar tot jaar in belangrijkheid toe, dank zij het toezicht van de besturende ambtenaren, waardoor vroeger bestaande hinderpalen — willekeurige handelingen van Vorsten en Rijksgrooten, onzekerheid van leven en bezittingen, enz. — meer en meer worden weggenomen. Ook het aanleggen en verbeteren van communicatie-middelen werkt hierop, evenals op de welvaart der bevolking in het algemeen, gunstig in. Het hoofdvoortbrengsel, de Rijst, wordt hoofdzakelijk op *ladangs* gekweekt, die, meestal in moerassige streken aangelegd, dikwijls aan

---

[1] *Koloniaal Verslag*, 1874, blz. 78. Het Gouvernement beschikt dus ook hier over de niet-ontgonnen woeste gronden. Volgens den *Regeerings-Almanak* van 1894 waren reeds 207836 bouw in erfpacht afgestaan. Zie verder over het Grondbezit in deze Residentie de *Resumé's* en *Indisch Staatsblad* 1874, N°. 94*f*.

[2] De Heerendiensten zijn geregeld bij *Staatsblad* 1878, N°. 33.

[3] *Koloniaal Verslag*, 1861, blz. 110, Noot [1]; *Staatsblad* 1877, N°. 197 en 198.

overstroomingen zijn blootgesteld, waardoor de oogst geheel of gedeeltelijk verloren gaat; *sawahs* worden vooral in de Onder-afdeelingen Lematang oeloe, Rawas en Ampat Lawang aangetroffen. Na afloop van den rijstoogst wordt op de eenigszins hooger gelegene ladangs, vooral aan de boven-Moesi en in de Ranau-districten tabak, op de lagere, inzonderheid in de benedenlanden, katoen geplant. Deze katoen is de zoogenaamde struik- of jaar-*kapas* (*kapas tahoen*), waarvan de oogst reeds drie maanden na de planting plaats heeft, waarna de plant weder sterft; eene andere soort van katoen (*kapas wolanda*) wordt verkregen van den katoenheester, die zeven of acht jaren leeft en gewoonlijk in de nabijheid der dorpen wordt geplant. De teelt van tabak is meestal niet voldoende voor de behoeften der bevolk. De Gambirstruik wordt voornamelijk in de Onder-afdeeling Rawas aangekweekt; suikerriet, alleen als tweede gewas en voor eigen gebruik; onderscheidene soorten van *katjang* of peulvruchten bijna overal, zoowel tot voedsel als om er olie uit te persen. De pepercultuur, die vroeger inzonderheid in de Rawas-districten eene vrij groote uitbreiding had, was ten gevolge van het monopolie der Vorsten nagenoeg geheel teniet gegaan, doch begint sedert de uitbreiding van ons gezag langzamerhand, inzonderheid in de Afdeeling Komering, weer te herleven. De koffieteelt is in de laatste jaren aanmerkelijk uitgebreid, vooral in de Afdeelingen Tebing tinggi, Lahat en Komering en Ogan oeloe; het product is van zeer goede hoedanigheid ([1]). Indigo wordt alleen voor binnenlandsch gebruik gebouwd aan de Moesi, Beliti, Rawas en Lakitan. In de laatste jaren wordt meer en meer werk gemaakt van de aankweeking der *rameh* (blz. 102). Dit gewas groeit het best in de Pasoemah-landen en de Onder-afdeelingen Ampat Lawang, Kikim, Lematang oeloe, Komering oeloe en Ogan. De zijde-kultuur, die hier vroeger betrekkelijk nog al van eenige beteekenis was, gaat meer en meer achteruit. Proeven vroeger van Bestuurswege genomen met de kinacultuur in de Pasoemah-landen, Redjang en de Sindangstreken zijn niet in den smaak der bevolking gevallen. Boschproducten, als gom-elastiek, benzoë, gĕtah pertja, *damar* (hars), was, *kajoe laka* (welriekend hout, waarvan eene roode verfstof getrokken wordt), rotting enz. worden veel in de binnenlanden ingezameld en naar Palembang, Moeara Kompeh en verder naar Singapoera afgevoerd. In de Afdeelingen Tebing-Tinggi, Lematang-Oeloe en Komering c. a. komen veel vogel-

---

([1]) Zie over de koffiecultuur in de Sindangstreken *Tijdschrift voor Binnenlandsch Bestuur*, Dl. VII, blz. 1.

nestjes voor, die door de bevolking ingezameld en aan de Chineezen worden verkocht.

Vele takken van nijverheid worden door de Palembangers, vooral op de Hoofdplaats, met gunstig gevolg beoefend. Zij zijn zeer goede goud-, zilver-, ijzer- en wapensmeden, koper- en geschut- (*lila*)gieters, timmerlieden, metselaars, steen en pannenbakkers, meubelmakers en kunstdraaiers. De Palembangsche meubels zijn door geheel Indië bekend, even als het hier door de Chineezen vervaardigde lakwerk. Als scheepstimmerlieden bouwen zij prauwen en kleinere vaartuigen, waaronder vooral beroemd zijn de *Pantjalang's*, zijnde bont geschilderde staatsie-roeivaartuigen, welke somtijds ter lengte van 60 en ter breedte van 6 of 7 vt. uit een enkelen boomstam worden vervaardigd. In het vlechten van mand- en matwerk uit rotting en andere stoffen zijn zij kunstenaars, De vrouwen zijn zeer bedreven in het spinnen, weven en verven van katoenen en zijden kleedjes en het maken van borduur- en kantwerk.

De handel is te Palembang, de eenige plaats waar schepen komen, vrij aanzienlijk. Het buitenlandsch verkeer heeft vooral plaats met Bangka, Java, de Oostkust van Soematra, Lingga, Singapoera, Siam en China. In de laatste jaren bedient men zich voor den handel in het binnenlandsch verkeer ook reeds van stoomscheepjes, die de verschillende rivieren bevaren. Overigens gebruikt men daarvoor inzonderheid overdekte bamboe-vlotten, *rakit*, genaamd. De invoerartikelen zijn hoofdzakelijk: Europeesche, Javaansche en Bengaalsche lijnwaden, Europeesche katoenen en wollen stoffen, ijzer- en staalwerk, zout, petroleum, opium, rijst, suiker, Chineesche waren, ruwe zijde en zijden stoffen, papier, kokos- en katjang-olie, Europeesch en inlandsch aardewerk, enz. Uitgevoerd worden: ruw en gezuiverd katoen, benzoë, drakenbloed, harssoorten, olifantstanden, gĕtah pertja, gom-elastiek, was, koffie, peper, rijst, arèng-suiker, tabak, stofgoud, pinangnoten, Palembangsche lijnwaden en zijden kleedjes, rotting, rottingmatten, doozen en andere houtwerken, bewerkt koper, aardewerk, gedroogde visch, enz. Naar de binnenlanden worden vooral gevoerd: zout, lijnwaden, ijzer en koperwaren, grof aardewerk, kramerijen en eetwaren. In het jaar 1890 bedroeg de algemeene waarde van in- en uitgevoerde artikelen *f* 6.937.119.

De Veestapel is in de Residentie Palembang van weinig beteekenis, terwijl zich voor als nog bij de bevolking geen lust openbaart om dien te verbeteren. Paarden komen bijna niet voor.

De Orang-Koeboe.

De Orang-Koeboe vormen een onbeschaafde en weinig talrijke volksstam, die in enkele gehuchten langs en in de wildernissen tusschen de Beneden-Moesi, de S. Rawas, de Tembesi en de rivier van Djambi woont of rondzwerft. Men vindt hen vooral langs de S. Lalang, S. Dawas, Si Toengkal (blz. 680), de Boven-Rawas, in de omstreken van Soewelangoen en eindelijk langs de Batang Hari Leko of Lekoeh (blz. 682). Hoogstwaarschijnlijk vormen zij het overblijfsel van de oorspronkelijke bevolking van Palembang, die zich bij de komst der Javaansche overheerschers naar het binnenland heeft teruggetrokken. In den laatsten tijd van het Sultansbestuur, doch vooral sedert het optreden van het Hollandsch Gouvernement, hebben enkele families hun zwervend leven laten varen en zich, hoofdzakelijk aan den eenen of anderen rivieroever, vaste woonplaatsen gekozen. Hunne doesoen's zijn echter tot hiertoe nog slechts onbeduidende gehuchten, gevormd door enkele op de meest primitieve wijze van zoogenaamde wilde bamboe (boeloeh kapal), boomschors en atap opgetrokken hutten. Dit wonen aan de rivieren heeft echter reeds dit voordeel opgeleverd, dat deze Koeboe's — ook wel *Koeboe laoet* of »water-Koeboe's" genoemd — hunne schuwheid tegenover vreemdelingen beginnen af te leggen en iets minder onbeschaafd zijn dan hunne in de wildernissen gevestigde of ronddolende stamgenooten, die met den naam van *Koeboe-alas* (bosch-Koeboe's) onderscheiden worden en op wie de in de vorige uitgave van dit werk gegeven schets nog geheel of grootendeels van toepassing schijnt te zijn.

De Koeboe's zijn over het geheel forscher van gestalte dan de overige Soematranen. De kleeding der Koeboe-alas is zoo primitief mogelijk en bestaat uitsluitend uit een lap gestampte boomschors. Bij de Koeboe-laoet komt hiervoor langzamerhand katoen of linnen in de plaats, maar overigens schijnen ook zij, althans in gewone omstandigheden, zich met dat kleedingstuk tevreden te stellen. Hunne taal kenmerkt zich door eenige eigenaardige woorden, maar regelt zich overigens naar die van het gewest, waarin zij gevestigd zijn. De godsdienst is nog het Polynesisch heidendom, waarin het geloof aan en de vrees voor goede en kwade geesten de hoofdrol speelt. Gelijk elders vindt men ook bij deze Koeboes, althans bij hen die in geregelde doesoen's bij elkander wonen, bijzondere personen, *malim* of *doekoen* geheeten, die gezegd worden met deze geesten in nauwere betrekking te staan en bij ziekten, ongevallen enz. geraadpleegd worden. Volkshoofden schijnen bij dezen stam

oorspronkelijk niet te hebben bestaan. In de bovenbedoelde doesoen begint men zich echter meer en meer, in navolging van de omwonende Palembangers, aan een geregeld bestuur te gewennen en doen zich hier ook andere verschijnselen voor, die de voorspelling wettigen dat de Koeboe's, evenals de vroeger besproken Loeboe's en Oeloe's, langzamerhand in de overige bevolking van het gewest zullen worden opgelost. ([1])

De Pasoemahs.

De Pasoemahs behooren hoogstwaarschijnlijk tot denzelfden stam als de oorspronkelijke Lampongers (vergel. blz. 656) en zijn misschien ook met de Bataks verwant, doch zeker in later tijd sterk met Javanen vermengd geraakt; volgens hunne eigene overleveringen zouden zij zelfs uit het Hindoe-Javaansche rijk Mådjåpahit afkomstig zijn. In uiterlijk voorkomen verschillen zij weinig van de eveneens met Javanen vermengde (blz. 702) bevolking der binnenlanden van Palembang. De dagelijksche kleeding der mannen bestaat in een grof wit kleed van de heupen tot aan de knieën nederhangende (een soort van saroeng?) en somtijds een buis en hoofddeksel van dezelfde stof; de vrouwen kleeden zich als die der naburige gewesten met saroeng en salèndang. Bij feestelijke gelegenheden besteden zij meer zorg aan hunne kleeding; en vooral de Hoofden zijn zeer op allerlei opschik gesteld.

De dorpen zijn omgeven met aarden wallen beplant met *bamboe doeri*, waarin nauwe ingangen zijn opengelaten, somtijds ook met vrij diepe grachten; in het midden van het dorp is een gewoonlijk met steenen belegd plein, op hetwelk de *balé* (vergaderzaal) staat. De huizen staan op palen en zijn zeer goed gebouwd; het huisraad is hoogst eenvoudig en meest van bamboes vervaardigd.

De taal der Pasoemahs is een bijzonder dialect van het Maleisch, maar zeer sterk met Javaansch en ook met Lampongsche woorden vermengd. Zij gebruiken het *Rèntjong*-schrift (blz. 707).

Zij hebben een sterk gevoel van onafhankelijkheid, zijn ruw en zeer lichtgeraakt, driftig, stoutmoedig, roofzuchtig, matig, afkeerig van het gebruik van opium, ijverige landbouwers, en hoewel onbeleefd bij uitstek gastvrij jegens vreemdelingen al zijn dezen ook misda-

([1]) Zie verder over dezen stam *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXI; *Bijdragen*, Derde volgreeks, Dl. VII; *Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur*, Dl. I, blz. 359 en Dl. III, blz. 364; *Journal of the Antropol. Inst. of Great Britain*, XIV, 1884, en *Midden-Sumatra*.

digers; doch met elkander leven zij dikwijls in oorlog, en oprechtheid, eerlijkheid en goede trouw kunnen hun niet worden toegekend. Hunne gastvrijheid strekt zich echter niet uit tot ontvluchte slaven, die zij als bezittingen beschouwen, doch op de eerste aanvrage uitleveren. In vroegeren tijd schijnt de Islam eenigen ingang bij hen gevonden te hebben, waarvan zij echter alleen de uitdrukking *Allah Tàâla* (Allerhoogste God) en de besnijdenis hebben overgehouden; dit is echter waarschijnlijk alleen toepasselijk op de Semendoërs, die zich later van hen hebben afgescheiden (blz. 772). Thans zijn de Pasoemahs nog grootendeels Heidenen en vereeren verschillende bovenaardsche wezens, *Orang aloes* (onstoffelijke personen) genaamd, welke zij onderscheiden in *Déwa's* of goede en *Djins* of booze geesten. Vooral zijn de *Poejangs* of schimmen der voorvaderen gevreest als wrekers van schending der oude instellingen. Ook zijn zij niet vrij van het geloof dat de ziel van den mensch na den dood in een of ander dier, bij voorkeur in een tijger, overgaat. Afgodsbeelden of Priesters worden bij hen niet aangetroffen; maar in sommige dorpen vindt men een klein vierkant gebouw, dat tot tempel schijnt te dienen.

De bevolking van Pasoemah lébar is thans verdeeld in vijf Soembai's of stammen, wier hoofden den titel Pasirah voeren. Vier van deze stammen hebben een bondgenootschap met elkander gesloten onder den naam van Pasirah berampat (de vier Pasirahs); de vijfde en oudste, tegenwoordig de kleinste stam, staat buiten dit verbond en noemt zich *Mardika* of De vrije ([1]). De Hoofden, die door de bevolking worden gekozen, hebben weinig macht en zijn slechts de uitvoerders der Adats, ook in rechterlijke zaken. Gewichtige voorvallen worden in vergaderingen der Hoofden of in volksvergaderingen behandeld; doch ook dan nog behoudt elk individu zich de vrijheid voor zich aan de genomene beslissing al of niet te onderwerpen. Onder de Pasirahs heeft elk dorp zijn eigen hoofd, met den titel van Pangéran of Dipati. De Pasirahs worden beschouwd als eigenaars van den grond; hunne onderhoorigen (*Anaq boewah;* zie blz. 548) kunnen dien echter in gebruik nemen zonder betaling van eenige landrente; alleen zijn zij verplicht hun Hoofd in het bearbeiden zijner rijstvelden te helpen, zijne woning te onderhouden en hem ten oorlog te volgen. Overigens verschillen de instellingen der Pasoemahs weinig van die der binnenlanden van Palembang. De huwelijken geschieden

([1]) Volgens Gramberg: *De inlijving van het landschap Pasoemah* en de meer vermelde *Resumé's*, zijn er zes Soembai's, waarvan vijf van Javanen en de zesde van Maleiers zouden afstammen. Deze stammen bewonen geene afzonderlijke landstreken, maar hunne dorpen liggen overal door elkander verspreid.

veelal nog bij *Djoedjoer* of bij *Ambil anaq*. Diefstal wordt gestraft met twee- tot vijfvoudige teruggave van het ontvreemde. Voor moord betaalt men de *Bangoen* (bloedgeld); wanneer echter de vermoorde tot een anderen stam behoorde dan de moordenaar, ontstaat daardoor veelal een oorlog Bij onvermogen tot betaling wordt de schuldige door de beleedigde partij gevangen gehouden. Sedert het optreden van het Nederlandsch Gouvernement heeft het maatschappelijk leven door Pasoemahs echter reeds belangrijke wijzigingen ondergaan.

Hun bestaan vinden zij grootendeels in den landbouw, welke zich vooral bepaalt tot het aankweeken van tabak, *rameh* (blz. 714), van welks vlas zij bindgaren (*poelas*) vervaardigen, rijst, die hier gedeeltelijk op *sawahs* gebouwd wordt, en aardvruchten; in den laatsten tijd is ook de teelt van koffie belangrijk geworden. Tot verkrijging van zout en katoen, welk gewas in de Pasoemah-landen slecht voortkomt, drijven zij eenigen ruilhandel met tabak, bindgaren en fraai door hen bewerkte rottingmatten, welke artikelen zij meestal naar Moeara Doewa afbrengen en daar aan de Palembangers verkoopen. In het algemeen is ook hier in den handel vooruitgang te bespeuren.

De Redjangs..

De Redjangs behooren tot het Maleische ras; zij zijn Maleiers, volgens hunne eigen berichten afkomstig uit Minangkabau, doch sterk met Javaansch bloed vermengd, en hebben ook de verdeeling in Soekoes (vergelijk blz. 546). Hun uiterlijk voorkomen verschilt niet van dat hunner naburen; ook hunne kleeding is gelijk aan die der Pasoemahs (blz. 716), evenwel is er eenige meerdere weelde in te bespeuren; de gegoeden althans dragen dikwijls zijden saroengs, en de Hoofden zijn zeer gesteld op gouden en zilveren passementen langs de boorden van het buis, dat zij bij plechtige gelegenheden dragen. Hunne wapens zijn krissen, lansen, zwaarden en eene soort van dolken (*siwar*), welke alle van Palembang worden ingevoerd; de weinige vuurwapenen zijn lange Maleische lontgeweren en eenige oude Europeesche geweren. De dorpen bestaan uit een tien of twintigtal bamboezen huizen op palen gebouwd; de Hoofden hebben echter somtijds houten woningen; houten balé's worden ook gevonden in de hoofdplaatsen van elke Marga. Een gedeelte der bevolking woont niet in geregelde dorpen maar verspreid in gehuchten (*talang*), die in het veld zijn opgeslagen.

Hunne taal is een dialect van het Maleisch, met minder Javaansch

vermengd dan die der Pasoemahs. Ook zij bedienen zich van het Rèntjong-schrift ([1]).

Zij hebben een zeer levendig gevoel van onafhankelijkheid, en hun verzoek om inlijving bij ons grondgebied zal wel grootendeels toe te schrijven zijn geweest aan de hoop om daardoor bescherming te erlangen tegen de roofzuchtige invallen der Pasoemahs; voorts zijn zij zacht van aard, onnadenkend, traag, verslaafd aan hanengevechten, dobbelspelen en amfioenschuiven, doch leven onder elkander vreedzaam en ingetogen. Hunne godsdienstige begrippen zijn nagenoeg dezelfde als die der Pasoemahs; zoo ook hunne maatschappelijke instellingen ten opzichte van het huwelijk ([2]), de rechtspleging, het burgerlijk bestuur, enz.

De bevolking van Redjang leboeng bestaat uit vijf stammen of Soekoes, die verdeeld zijn over de vijf Districten of Marga's Djoeroekalang, Bermani, Soekoe VIII of Soekoe Semelako, Soekoe IX of Soekoe Aman en Seloepoe ([3]), welke ieder bestuurd worden door eenen Pasirah bijgestaan door een minder Hoofd met den titel van Pembarab of Proatin Toewa, wier waardigheden erfelijk zijn. Elk dorp heeft een afzonderlijk Hoofd met den titel Proatin, wiens waardigheid niet erfelijk is. Behalve deze ambtstitels voeren velen van deze Hoofden ook nog adellijke of eeretitels, zooals dien van Dipati, Radèn, Radja of Panglima; hun invloed en de afstand tusschen hen en hunne onderhoorigen zijn echter zeer gering ([4]).

De bevolking van Redjang ampat petoelai en Ampat Lawang verschilt in de bijzonderheden, voor zooverre ons die bekend zijn, niet belangrijk van die van Redjang leboeng.

In landbouw, handel en nijverheid staan zij nagenoeg gelijk met, misschien iets boven, de Pasoemahs. In Ampat Lawang is de koffiecultuur thans een hoofdmiddel van bestaan.

([1]) Zie over de taal der Redjangs *Midden-Sumatra* en *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXX.

([2]) Volgens BICKMORE, *Reizen* enz., Dl. II, blz. 220, is bij de Redjangs de *Djoedjoer* door het Nederlandsche Gouvernement bepaald op een maximum van *f* 20.

([3]) Vroeger waren de vijf Soekoes verdeeld over de vier Marga's Djoeroekalang, Bermani, Seloepoe en Marigi of Toekai, welke laatste de twee Soekoes Semelako en Aman bevatte. Eene opgave der dorpen, welke tot elke Marga behooren, en het getal hunner inwoners vindt men in *Midden-Sumatra*, Dl. II, blz. 81.

([4]) Zie ook het boven aangehaalde werk van VAN REES, *De annexatie van Redjang*, blz. 94.

De bevolking van Semendo, Kisam, Makakau en Belalau ([1]).

De Semendoërs zijn afkomstig uit Pasoemah lèbar, waar zij vroeger in het dorp Perdipa eenen afzonderlijken stam schijnen gevormd te hebben, die zich door eigenaardige gebruiken en strengere grondbeginselen van de overige Pasoemahs onderscheidde en bij wie waarschijnlijk vroeger ook de Islam bekend was, waarvan thans echter weinig sporen zijn overgebleven. Volgens hunne instellingen werden moordenaars en bloedschenders levend begraven; amfioenschuiven en hanengevechten zijn verboden; de slavernij was sterk in zwang, en de heer had willekeurige macht over leven en dood van den slaaf ([2]). Het huwelijk bij *Djoedjoer* of *Ambil anaq* is niet in gebruik; de man betaalt slechts eene zeer kleine som als *Mâs kawin* of huwelijksgeld, doch is verplicht zich te vestigen in het dorp, waar de vrouw woont; ingeval van scheiding blijven de kinderen bij de moeder. Rijstbouw, voornamelijk op *sawahs*, is het hoofdbedrijf van deze goedaardige en gastvrije bevolking.

De bevolking van Kisam is insgelijks uit de Pasoemah-landen afkomstig en schijnt vandaar alleen uitgeweken te zijn wegens gebrek aan bouwgrond. Zij komt met de overige Pasoemahs geheel overeen.

Die van Makakau is een tak van de Semendoërs, welke zich eerst sedert kort daarvan heeft afgescheiden. Zij komt dan ook in zeden en gebruiken geheel met deze overeen; alleen schijnen zij meer handelaars dan landbouwers te zijn.

De bevolking van Belalau, dat thans tot Bengkoelen behoort (blz. 630), schijnt tot twee verschillende stammen te behooren. Die van het District Batoe Brah wordt gezegd van over zee gekomen te zijn, en zich in ontwikkeling boven hare naburen te onderscheiden. Die van het District Beloengoe is uit het Palembangsche gewest Komering oeloe hierheen verhuisd. Deze laatsten worden beschreven als gastvrij, innemend, voorkomend en vrij beschaafd. Zij zijn, thans in naam, Mohamedanen en hebben moskeeën in de meeste dorpen; amfioen-

---

([1]) Zie *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, blz. 446.

([2]) Na de inlijving is de straf van levend begraven natuurlijk verboden. De slavernij werd volgens contract met de Hoofden voorloopig in stand gehouden, om niet op eens te zeer inbreuk te maken op hunne oude gebruiken of aan de bevolking te groote schade te berokkenen, daar sommigen veertig of vijftig slaven bezaten, die elk gerekend werden op *f* 90 of *f* 100; alleen werd daaromtrent bepaald: 1°. Dat de eigenaar, die een slaaf doodde, als moordenaar zou terecht staan; 2°. dat bij verwonding door den eigenaar de slaaf onmiddellijk vrij was; 3°. dat de eigenaar niet mocht beletten dat de slaaf zich vrijkocht. In 1872 is echter zoowel de slavernij als het pandelingschap ook in Semendo geheel afgeschaft.

schuiven en hanengevechten zijn echter zeer in zwang. De huizen staan op palen, zijn zuiver vierkant en hebben een pyramidaal dak, dat met goemoeti gedekt is; vele woningen zijn netjes met snijwerk versierd. De vrouwen zijn gekleed met eene lange kabaai en saroeng, en dragen gouden armbanden; het haar hangt los en wordt bij elkander gehouden door een van goud- of zilverdraad of bamboes gevlochten kroontje, waarvan eene guirlande van zilveren plaatjes of muntstukken afhangt. De huwelijken worden altijd gesloten bij *Djoedjoer*, die van *f* 80 tot *f* 400 bedraagt. De rechtspraak geschiedde vroeger in belangrijke zaken door eenen raad, Pak Si Ampat genaamd, bestaande uit de Hoofden der vier Districten; kleinere zaken werden door het Districts- of Dorpshoofd alleen afgedaan; de straffen bestonden in slavernij, boeten of pandelingschap. De inlijving en de latere invoering van het *Reglement op de rechtspleging* in Bengkoelen hebben hierin natuurlijk verandering gebracht.

De Korintjiërs.

Ook dezen, misschien met de Pasoemahs verwant, behooren tot het Maleische ras, spreken Minangkabausch Maleisch (hoewel er ook nog een bijzonder Korintjisch dialect schijnt te bestaan), doch hebben een eigen letterschrift. Zij drijven niet slechts handel met de bevolking der Westkust, maar begeven zich ook dikwijls daarheen en naar de zuidoostwaarts van hunne vallei gelegene streken om door handen-arbeid in hun onderhoud te voorzien. Hunne vlijt wordt geroemd; doch zij zijn onderling zeer onverdraagzaam en leven veelal met elkander in oorlog, waardoor natuurlijk landbouw en handel zeer belemmerd worden. In de laatste dertig jaren zijn tal van Korintjiërs tot den Islam overgegaan, zoodat op het oogenblik nog slechts enkele Heidenen onder hen worden aangetroffen. Het opkoopen van goud in Limoen, Pangkalan Djamboe en aangrenzende gewesten en de handel daarin is een van hunne hoofdmiddelen van bestaan. In sommige door dezen stam bewoonde streken breidt de koffiecultuur zich gaandeweg uit. Zie verder het op blz. 673 vermelde en *Koloniaal Verslag* van 1891, blz. 10.

e. Het rijk Indragiri met de landschappen Reteh, Anak Sirka, Gaoeng, Igal, Mandah, Kateman en Danei en het Onafhankelijk rijk Kwantan.

§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid, voornaamste plaatsen, voortbrengselen.

Ligging, grenzen, grootte, gesteldheid van grond en lucht.

Het rijk Indragiri met de boven genoemde landschappen grenst ten zuiden aan Djambi, ten westen aan Kwantan, ten noorden aan Kampar en ten oosten aan de zee.

Eene betrouwbare opgave der grootte van dit gebied is ons niet bekend (¹).

De landschappen Reteh, Gaoeng, Igal, Mandah, Kateman en Danei beslaan de stroomgebieden der rivieren van dien naam. Het medegenoemde Anak Sirka behoort direct tot Indragiri. Het geheel maakt een onderdeel uit van het rijk Riouw-Lingga.

De grond is van de kust af tot ver binnenslands alluviaal, laag, moerassig en met wouden en wildernissen bedekt. Langzamerhand rijst de bodem, totdat hij in het westelijke gedeelte heuvelachtig wordt. De vruchtbaarheid is zeer groot; doch het ontbreekt aan genoegzame bevolking om daarvan partij te trekken.

De werking der moessons is, gelijk overal onder den Evenaar, onregelmatig. Regen valt er bijna dagelijks. In de kustlanden is de dampkring zeer vochtig en de hitte drukkend; naarmate men zich meer van het strand verwijdert wordt de lucht droger en koeler.

Rivieren. Meren.

S. Reteh (²), eene rivier, welke ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Gangsal, die uit het westen komt, en de S. Reteh, die in eene heuvelachtige streek op de grenzen van Djambi ontstaat en noordwaarts naar de S. Gangsal stroomt. Na de vereeniging bij Kota Baroe draagt de rivier den naam van S. Batang of S. Reteh, stroomt nog ongeveer zes mijlen met vele kronkelingen oostwaarts door het landschap Reteh, en splitst zich dan op ruim twee mijlen van de kust in drie breede monden, de Koeala Kerang of Terap (²),

---

(¹) Melvill geeft op de *Statistieke kaart* voor Indragiri, enz. 676,8 □ mijlen.

(²) Zie over deze rivier en de Indragiri ook de schetskaart in het *Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede serie, Dl. VII, 1890, en van de Indragiri eene andere schetskaart in hetzelfde Tijdschrift.

Koeala Tengah en Koeala Bata-parang (evenals K. Terap zoo genoemd naar het riviertje, dat daarin uitmondt), van welke althans de beide eerste goed bevaarbaar zijn; zij vallen op ongeveer 1°18′ N. B. in zee en vormen de delta-eilandjes P. Asam of Kitjang en P. Boekoe. Voor deze mondingen ligt eene breede modderbank. Een zijriviertje is

L. de S. Sampi, die in de Reteh valt, waar deze zich in drie monden verdeelt.

S. Inak, S. Nijoer en S. Terkolai, kustriviertjes, wier mondingen gemeenschap hebben met den zuidelijksten mond van de Indragiri (zie beneden).

De Batang Indragiri, welke eerst in het rijk Indragiri dezen naam verkrijgt, is eene zeer aanzienlijke rivier, die uit eene menigte beken en bergstroomen in de Padangsche Bovenlanden ontstaat. De voornaamste daarvan is de B. Sinamoe of Sinamang, welke in het landschap Kota Lawas (blz. 521 en 525) ontspringt, en vervolgens in eene zuidoostwaartsche richting stroomt door Siliki, De L. Kota's (waar zij beneden Pajakoemboeh aan hare rechterzijde de uit Agam komende B. Agam opneemt), Alaban, Lintau, Boewa, De VII Kota's (waar zij aan hare rechterzijde de B. Ombilin, die de hoofduitwatering is van het Meer Singkaraq, de B. Sidjoendjoeng en onderscheidene andere bergstroomen ontvangt) en Soempoer, waar zij de Padangsche Bovenlanden verlaat en in het gebied van Kwantan komende den naam van B. Kwantan aanneemt. In De VII Kota's verkrijgt de rivier de oostwaartsche richting, welke zij tot aan haren mond behoudt. Bij Padang Lawas (blz. 529) heeft zij reeds eene breedte van 50 of 52 meter met eene afwisselende diepte van 3 tot 14 meter, en is niettegenstaande den sterken stroom en de klipachtige bedding bevaarbaar voor prauwen, welke vandaar Loeboeq Djambi in éénen dag kunnen bereiken. Steeds in breedte toenemende komt zij bij het gehucht Tambangan in het gebied van Indragiri, verkrijgt dan den naam van B. Indragiri, en stort zich eindelijk op 0°20′ Z. B. in zee met vijf monden, van welke de zuidelijkste Koeala Sapat Dalem, de volgende Koeala Ladjau, de derde Moeara Pisang of Koeala Terboeng, de vierde Koeala Tjoentjoeng [1] en de noordelijkste Koeala of Batang Toeaka heet; de twee laatste vallen in de Amphitritebaai (blz. 495). Deze mondingen, welke alle, behalve de Koeala Tjoentjoeng, voor de scheepvaart van belang zijn, omgeven de eilandjes Poeloe Baso of Bakoeng, P. Mas, P. Njioer of Keloewang, P. Pisang c. a. Ook in de rivier zelve liggen zoowel beneden als boven de

[1] Elders *Tjoengtjoeng* geschreven.

hoofdplaats Rengat verscheidene eilandjes. Van Loeboeq Djambi tot aan zee is de rivier ten allen tijde bevaarbaar voor groote prauwen, welke dezen afstand in 6 of 8 dagen afleggen; voor de terugreis stroomopwaarts wordt meer dan het dubbele van dien tijd vereischt. Bij hoogen waterstand kunnen zelfs stoomschepen met 6 en meer voeten diepgang gemakkelijk tot voorbij Baserah, de hoofdplaats van Kwantan, komen. De oevers zijn doorgaans laag en glooiend en met vele gehuchten en dorpen bebouwd. De zijrivieren van de B. Indragiri zijn, behalve de bovengenoemde B. Agam, B. Ombilin en B. Sidjoendjoeng:

R. De S. Simpang kiri of S. Peranap, die uit het zuidwesten komt, bij het dorp Pematang in de hoofdrivier valt en tot ver landwaarts in voor groote handelsprauwen bevaarbaar is. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van de B. Pantei en de B. Tioe.

R. De S. Eko of Poedoe, die meer oostwaarts in de Indragiri stort.

R. De S. Tjinako, die in het grensgebergte tusschen Indragiri en Djambi uit vele beken en bergstroomen ontstaat en bij Koeala Tjinako beneden Rengat in de Indragiri valt. ([1]) Zij is tot op grooten afstand van hare monding voor vaartuigen tot 6 voet diepgang bevaarbaar.

De S. Ketemen, welke langs de noordelijke grens van het landschap van dien naam loopt. Bij hare monding ligt Poeloe Ketemen.

De S. Anak Serka, eene breede en diepe rivier, ontspringt in het rijk Indragiri, doorloopt dit landschap in eene oostelijke richting en ontlast zich met eene breede monding in de Amphitrite-baai. Zij is diep landwaarts in bevaarbaar.

Meren.

Over het geheele landschap liggen vele meren, waaronder enkele van vrij aanzienlijke grootte, verspreid. Zij hebben zoet water, zijn evenals de rivieren zeer vischrijk en worden door eene menigte watervogels en krokodillen bewoond. De voornaamste zijn: Danau Radja (nabij Pajaboembai), D. Selikoeng (nabij Rengat), D. Baroe (even beneden Djapoera), D. Kota (idem), D. Nagaberalih, D. Sialang-Loetoeng en D. Gading. Al deze meren hebben eene of meer uitwateringen naar de Indragiri-rivier.

([1]) *Schetsen uit Indragiri*, van A. F. P. GRAAFLAND, Batavia, G. KOLFF & C°., 1889, welk werk ook voor andere onderwerpen met vrucht kan worden nageslagen. Over de bevolking zie men ook diens nota, voorkomende in de *Bijdragen*, 5de volgreeks, Dl. V, blz. 40.

Voornaamste plaatsen.

Slechts weinige aanzienlijke plaatsen worden in Indragiri gevonden; wel een aantal dorpen en gehuchten, dikwijls slechts uit weinige huizen bestaande, die langs de oevers der rivieren gebouwd zijn. De belangrijkste zijn:

Anak Serka, aan de rivier van dien naam, verblijfplaats van den vertegenwoordiger van het inlandsch zelfbestuur en eenige Chineesche handelaren. Er is hier een ontvanger van de in- en uitvoerrechten gevestigd.

Perigi-radja, aan den ingang der B. Terboeng, waar eene Chineesche nederzetting wordt aangetroffen, evenals in

Pekan-toewa, in welke beide plaatsen veel handel wordt gedreven.

Koeala Tjinako of Toeako, waar in vroeger tijd de O.-I. Comp. eene vestiging had en thans bewoond wordt door Chineezen, die er handel drijven in boschproducten, lijnwaden, enz.

Pĕkan-Laïs, nabij Rengat, waar in 1838 door ons Gouvernement eene sterkte en eene Adsistent-Residentswoning werden gebouwd, die echter in 1843 weder gesloopt zijn (blz. 61). Thans is het eene eenvoudige kampoeng met ongeveer 150 inwoners.

Rengat, veelal Ringat geschreven, de hoofdplaats, bestaande uit vier afzonderlijke kampoengs of wijken, nl. K. Besar, K. Poeloeh, K. Dagang en K. Tengah. Het is de standplaats van den Controleur en een Luitenant der Chineezen. Eerstgenoemde woont in K. Besar, die geheel door het Gouvernements-etablissement wordt ingenomen. De inlandsche Vorst of Soetan heeft zijne residentie in K. Tengah en de Onderkoning in K. Poeloeh. De overige rijksgrooten wonen meest in K. Dagang, waar ook vele inlandsche handelaren gevestigd zijn.

Djapoera, de voormalige zetel van den Sultan, hoogerop aan de rivier. Niet ver van den oever ligt het heilige graf van Marhoem Kramat, tijdens zijn leven (eerste helft der 18de eeuw) Radja Gombag geheeten.

Poedoe, Kelajan en Kota-Baroe, hoogerop, alle vrij sterk bevolkt.

Peranap, aan den rechteroever der B. Indragiri, niet ver van de plaats waar de B. Peranap zich in haar ontlast, bekend als zetel van den pretendent Soetan *Oengkoe Boesoe* (Radja Abdoerahman).

Batoe-Idjal, vier uren hoogerop aan de B. Indragiri.

Pematang, aan de B. Peranap.

Deze drie voorname plaatsen dragen gezamenlijk den naam van Tiga-Loeroeng. De bevolking van deze streek, omstreeks 5000 zielen

in getal, is wegens de vele belangrijke diensten aan vroegere Vorsten bewezen, vrij van alle belastingen. Er heerscht hier veel welvaart.

Soengei Krija, de tegenwoordige verblijfplaats van den Stedehouder van den Onderkoning van Riouw, in het landschap Mandah.

Taloeq-pisang, aan de S. Ketemen.

Daar de voornaamste plaatsen alle aan de rivieren gelegen zijn, heeft het onderling verkeer meest te water plaats. Evenwel worden er ook hier en daar voetpaden aangetroffen.

Voortbrengselen.

De voortbrengselen zijn voornamelijk: rijst op droge velden, inzonderheid in de bovengenoemde streek Tiga-Loeroeng, sagoe; katoen, suikerriet, indigo, peulvruchten (*katjang*), vele houtsoorten geschikt voor timmerhout, kokos- en andere palmboomen, en daaronder inzonderheid de Roembija, pisang, vele bamboes- en rottingsoorten, waaronder ook de Drakenbloedrotting, gom- en harssoorten, was, ivoor en stofgoud. Aan de S. Reteh, de S. Tjinako en aan den bovenloop der Indragiri liggen uitgestrekte steenkolenlagen (bruinkool) van middelmatige hoedanigheid ([1]); ook moet er goud en tin voorkomen. In het landschap Mandah en elders wordt de sagoecultuur op vrij groote schaal gedreven voor rekening van den Onderkoning van Riouw (blz. 710). ([2])

In het geheele gebied werd tot voor eenige jaren de landbouw bijna uitsluitend gedreven ter voorziening in eigen behoeften, en waren veeteelt en handel van weinig beteekenis. Sedert het krachtige optreden van ons Gouvernement is hierin echter reeds veel verbetering gekomen. ([3])

([1]) *Indisch Archief*, 1849, blz. 331. *Natuurkundig Tijdschrift voor Ned.-Indië*, Dl. IV, blz. 611.

([2]) In het Soetanaat Indragiri zijn reeds eenige gronden in erfpacht afgestaan, doch nog niet in exploitatie gebracht. Volgens de adat poesaka, hier eigenaardig *roempoet sakaki tanah sakepal radja poenja* genoemd, is de grond in het rijk Indragiri het eigendom van de Vorsten, die daarvan in vroegere tijden het grootste deel aan hunne ambtenaren, bloedverwanten en anderen in erfelijk of tijdelijk vruchtgebruik hebben afgestaan. Enkele apanagehouders beweren dat hun de gronden bepaald in eigendom zijn afgestaan, welke bewering bij latere uitgifte van erfpachtsgronden zeer zeker tot moeielijkheden aanleiding zal geven.

([3]) Zie het overzicht van den oeconomischen toestand in de Residentie Riouw en Onderhoorigheden in het *Koloniaal Verslag* van 1892.

§ 2. Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Afkomst, sterkte en verdere bijzonderheden der bevolking.

De bevolking bestaat uit Maleiers, evenals in Palembang, doch in mindere mate, met Javanen vermengd. Hare sterkte is niet met juistheid bekend; de opgaven daaromtrent verschillen van 12000 tot 20000 (¹) zielen, en berusten alleen op mededeelingen van Inlandsche Hoofden. Verder zijn er eenige Chineezen, afstammelingen van Arabieren, Boegineezen, Javanen en andere Vreemdelingen gevestigd.

De Inboorlingen worden onderscheiden in Orang Melajoe, Orang Mamaq en Orang Laoet. De Orang Mamaq zijn evenals de Orang Melajoe van Minanghabau afkomstig, doch hebben meer dan dezen hunne oorspronkelijkheid bewaard. Zij leven afgezonderd in de binnenlanden tusschen de Indragiri en de Tjinako, staan onder een gemeenschappelijk Hoofd, Datoeq Patih, en zijn nog grootendeels heidenen. De Orang Laoet behooren vermoedelijk tot denzelfden stam als de Orang Sekah of Sakai van Bangka en elders. Zij wonen in kleine prauwen en leven van de vischvangst. Zij zijn zeer onbeschaafd en hebben nog slechts gedeeltelijk den Islam aangenomen. Zoowel bij de Orang Mamaq als bij de O. Melajoe bestaat de Soekoe verdeeling; bij de eersten vindt men deze instelling in den zuiversten vorm. Aan het hoofd staat een Panghoeloe, die door de oudsten gekozen en door den Vorst bevestigd wordt.

Indien tusschen de bevolking van Indragiri en die van Kwantan oneenigheid ontstaat, wordt door de partij, welke zich beleedigd acht, de gemeenschap afgebroken (*àdat tali-an*), waarvan het teeken is het spannen van een van rotting gevlochten touw (*tali*) over de rivier, bij hetwelk dan wachters (hoeloebalang) worden geplaatst. Deze wachters moeten de gemeenschap stremmen, òf door geweld van wapenen (*manau mati*), òf door het heffen van eene belasting op alle doorgevoerd wordende handelsvoorwerpen (*manau hidoep*).

De landbouw bepaalt zich tot het aankweeken van rijst op ladangs en van de andere boven vermelde producten. De daar genoemde artikelen zijn tevens de voornaamste voorwerpen van den handel; zij

(¹) *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1852, Dl. I, blz. 276, en *Aardrijkskundig en statistisch Woordenboek van Nederlandsch-Indië*, op het woord *Indragiri*. Het *Kol. Verslag* van 1881 geeft voor Indragiri, Reteh en Mandah 38500 zielen, wat echter te hoog geschat schijnt te zijn. Volgens opgave van eenen in Indragiri gevestigden ambtenaar zou het zielental begrepen zijn tusschen 17000 en 20000.

worden bijna uitsluitend naar Singapoera of, zooals men in Indragiri zegt, *Selat* (de Straat) uitgevoerd. De invoer van zout, manufacturen, koper- en ijzerwerken, opium, tabak, kramerijen, enz. neemt gaandeweg toe. De nijverheid bepaalt zich, buiten den landbouw, hoofdzakelijk tot den scheepsbouw, het spinnen van katoen, het weven van katoenen en zijden kleedjes, dikwijls met zilver- en gouddraad doorweven, het vervaardigen van kokosolie, en het inzamelen van stofgoud en andere natuurlijke voortbrengselen des lands.

Bestuur.

Het opperbestuur des rijks berust bij den *Soetan* (Sultan), die meer algemeen genoemd wordt *Jang Dipertoewan Besar* of *Jang Toewan Besar* (de Groote Heer). Zijne waardigheid is erfelijk in zijn geslacht. Bij ontstentenis van mannelijke afstammelingen mag deze niet dan met toestemming der Hooge Regeering aan eenen anderen Prins worden opgedragen, terwijl de voorloopige vervulling daarvan geschiedt onder nadere goedkeuring van het Indisch Gouvernement in overeenstemming met den Sultan van Lingga. Bij de aanvaarding zijner Regeering legt de Soetan in persoon of door eenen gemachtigde den eed van getrouwheid en stipte naleving der contracten af in handen van den Resident van Riouw. Zijne waardigheidsteekenen (*Kabesaran*), die bij plechtige gelegenheden vóór hem worden gedragen, bestaan in eene gele vlag, twee gele en twee witte pajoengs, eene lange kris, eene sirihdoos, een geel vloerkleed (*lampit*) en eene soort van armstoel of troon. Zijn gezag is onbeperkt, en zijne macht hangt grootendeels af van zijne persoonlijke hoedanigheden.

Het eigenlijke bestuur wordt tegenwoordig uitgeoefend door *twee* rijksbestuurders, één voor de boven- en één voor de benedenlanden, die den titel voeren van *Soetan Moeda* of *Jang di pertoewan Moeda* (¹). Hun opvolger wordt gekozen door de bevolking en de keuze bekrachtigd door den Soetan. Hunne onderscheidingsteekenen zijn: eene gele vlag met een groenen boven- en benedenrand, twee witte en twee zwarte pajoengs, een zwaard, eene kris en eene sirihdoos.

Onder hen wordt het dagelijksch beheer gevoerd door Rijksgrooten of Datoeq's, waaronder in de Hoofdplaats de Bandahara, en elders de Toemenggoeng de voornaamsten zijn. Zij hebben als onderscheidingsteekenen, de eerste eene zwarte vlag en de laatste eene zwarte

---

(¹) Officieel ook *Radja-Moeda* genoemd.

dito voorzien van witte bloemtjes, en beiden een zwaard en eene zoogenaamde keris pandjang, die in tegenwoordigheid van den Soetan door henzelven, doch anders door een hunner volgelingen gedragen worden. Deze beide ambtenaren behandelen ook de dagelijks voorkomende rechtzaken tot hunne competentie behoorende; doch in belangrijke zaken vereenigen zij zich met den Radja Moeda tot eene opperste rechtbank. De gewone straffen zijn geldboeten. De doodstraf wordt hoogst zelden toegepast. Folterende en verminkende straffen zijn natuurlijk ook hier verboden.

De landschappen Reteh, Mandah, Ketemen, Danei, Gaoeng en Igal worden beschouwd als eene onmiddellijke onderhoorigheid van den Sultan van Lingga, waarom ook te Soengei Krija (blz. 726) een Stedehouder van dien Vorst of zijnen Rijksbestuurder, den Onderkoning van Riouw, gevestigd is. Het inlandsch Hoofd van Reteh voert thans den titel van *Bandar;* na de onlusten aldaar in 1858 (blz. 67) heeft het Gouvernement zich de goedkeuring van diens keuze voorbehouden.

Verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Het rijk Indragiri was in vroeger tijd een vazalstaat van den Sultan van Djohor, en kwam bij de verplaatsing van diens zetel naar Riouw in 1718 (blz. 34) onder de opperhoogheid van den Sultan van Riouw (Lingga) en daarmede in 1784 onder het gebied van het Nederlandsche Gouvernement (blz. 34), welke toestand door het Tractaat van 1824 werd bestendigd. Het handels-etablissement der O.-I. Compagnie aan de Koeala Tjinako was echter sedert lang opgeheven, en eene nieuwe vestiging van ons bewind in Indragiri vond eerst plaats in 1837, toen de Soetan, niet bij machte de binnenlandsche onlusten in zijn gebied te dempen, uit eigen beweging aanbiedingen deed om de souvereiniteit zijner landen aan Nederland af te staan (blz. 34). (¹) Dientengevolge werd den 27sten September van dat jaar een verdrag met dien Vorst gesloten, waarbij hij de opperheerschappij van zijn rijk overdroeg aan ons Gouvernement, onder verdere bepaling: dat het Gouvernement op alle ingevoerde vreemde koopwaren alsmede op het zout inkomende rechten zoude mogen heffen; dat de bevolking in de gelegenheid zou worden gesteld om alle hare buitenlandsche benoodigdheden (die zij tot dusverre meest van Singapoera ontving) van Java, Palembang of eenige

(¹) *Koloniaal Verslag* 1891, blz. 13.

andere Nederlandsche bezitting te bekomen; en dat aan den Soetan eene jaarlijksche schadeloosstelling in geld ten bedrage van *f* 1200, en aan den Radja Moeda eene van *f* 2400, zou worden uitgekeerd. Indragiri werd nu als eene Adsistent-Residentie aan Riouw toegevoegd, onder het bestuur van eenen te Pĕkan Laïs (bij Rengat) gevestigden Adsistent-Resident, aldaar eene sterkte met Nederlandsche bezetting aangelegd, en op de rivier een schooner of kanonneerboot gestationneerd, om tegen smokkelhandel en zeeroof te waken. In het jaar 1843 is evenwel onze geheele vestiging aldaar weder opgeheven, de aangelegde sterkte geslecht en de schadeloosstelling aan den Soetan en den Onderkoning verminderd op *f*.2100 en *f* 1200, welk bedrag zij jaarlijks door een gezantschap moesten doen afhalen bij den Resident van Riouw, tot welke Residentie Indragiri nog steeds geacht wordt te behooren. [1] In 1859 is dit contract vernieuwd en in stand gebleven tot het jaar 1878 toen, tengevolge van binnenlandsche onlusten, het Gouvernement genoodzaakt werd zich meer rechtstreeks met de zaken van Indragiri te bemoeien. In dat jaar werd dan ook te Rengat eenen, aan den Adsistent-Resident der Afdeeling Lingga ondergeschikten, Controleur gevestigd, aan wien een schrijver werd toegevoegd en die een Gouvernements-vaartuig (*sampan pandjang*) te zijner beschikking kreeg. In Maart van het jaar 1892 werd een suppletoir politiek contract tusschen het Gouvernement en het Rijksbestuur van Indragiri gesloten, waarbij o. a. bepaald is, dat de schadeloosstelling aan den Soetan en zijne beide rijksbestuurders tot *f* 33,000 's jaars zal worden verhoogd, doch dat, te beginnen met 1 Augustus van gemeld jaar, zoowel de tolheffing, als de verpachte middelen in onze handen zullen overgaan. Daartoe zijn te Anak Serka en op de Indragiri-rivier ontvangkantoren opgericht. Indragiri vormt thans met de meer vermelde landschappen Ketemen, Mandah, Igal, Gaoeng en Retch eene afzonderlijke Afdeeling van de Residentie Riouw en Onderhoorigheden onder eenen Controleur aan wien een Adspirant-Controleur is toegevoegd.

Ten slotte vermelden wij hier met een enkel woord het rijk Kwantan, dat vroeger ten onrechte als tot Indragiri behoorende werd beschouwd, doch tot de Onafhankelijke gewesten van Midden-Soematra moet worden gerekend. Wel schijnen de Indragirische Vorsten steeds getracht te hebben invloed in dit rijk uit te oefenen,

---

[1] *Tijdschrift voor Neêrl.-Indië*, 1852, Dl. I, blz. 281. *Bijlagen der Ned. Staats-Courant* 1859—60, blz. 591. Zie dezelfde *Bijlagen*, 1878—79, LXXI, N°. 13 en *Kol. Verslag* 1892.

loch groot is die nimmer geweest. In de jaren 1873 en 1874 zijn van onzentwege betrekkingen met de Hoofden aangeknoopt, bij welke gelegenheid dezen den wensch uitspraken om onder Nederlandsch gezag te komen. Deze aanraking heeft evenwel geen verdere gevolgen gehad. Ook de bekende gebeurtenissen van het jaar 1891 (*Kol. Verslag*, blz. 9) heeft in de wederzijdsche verhouding geen verandering gebracht. (¹)

f. De Residentie Oostkust van Soematra.

§ 1. LIGGING, NATUURLIJKE GESTELDHEID, VOORTBRENGSELEN.

Ligging, grenzen, bestanddeelen, grootte, gesteldheid van lucht en grond.

Deze in het jaar 1873 gevormde Residentie bevat het gebied van het vroegere Siak en Onderhoorigheden met de ten zuiden daarvan gelegene landschappen en strekt zich uit langs de Oostkust van ten noorden van Indragiri tot aan Pantei Karma, waar zij door het riviertje van dien naam en verder door eene denkbeeldige lijn over Paja-Keloebi, Boekit-Mesigit naar Goenoeng Itam (grens met de Gajoelanden) van het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden is gescheiden; terwijl zij ten westen grenst eerst aan de Padangsche Bovenlanden, dan aan de Onafhankelijke landen Kota-Intan enz.; voorts aan de Afdeeling Padang Lawas der Residentie Tapanoeli, verder aan de Onafhankelijke Batak-landen, en eindelijk aan het rijk Atjeh.

Het zuidelijke gedeelte van deze uitgestrekte landstreek wordt ingenomen door het leenroerige landschap Pelalawan (²) en de Onafhankelijke V Kota, die het stroomgebied der Kampar-rivier bevatten, welke belangrijke stroom in de XII Kota Kampar (Padangsche Bovenlanden) ontspringt. In het begin van deze eeuw (1811) is het eerste, dat voorheen zijne eigene Hoofden had, op een der leden van de Siaksche Vorstenfamilie overgegaan, die den titel voert van Tongkoe besar en sedert zelfstandig heeft geregeerd. Ook het Nederlandsche Gouvernement heeft zich lang buiten alle rechtstreeksche bemoeiingen

---

(¹) Zie over dit rijk nog *Koloniaal Verslag* van 1875, blz. 15 en de belangrijke *Nota* van den Controleur SCHWARTZ in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXXVI.

(²) Ten onrechte *Poeloe Lawan* genoemd. Vroeger was dit landschap onder den naam *Kampar* bekend.

met Pelelawan gehouden. Eerst in 1879 is door den Tongkoe besar de souvereiniteit over zijn rijk afgestaan aan Nederland, dat daar voortaan de rechten en pachten zal heffen tegen schadeloosstelling aan den leenroerigen Vorst en de troonsopvolging regelen. ([1])

Ten noorden van Pelalawan ligt het eigenlijke rijk Siak Sri Indrapoera of bij verkorting eenvoudig Siak, dat door de rivier van dien naam (of B. Taboeng) wordt besproeid en vroeger zijn gebied ook uitstrekte over de zuid- en zuidwestwaarts daarvan gelegene landschappen Mandau Pĕkan Baroe, Taboeng Kanan en Taboeng Kiri ([2]), de noordwaarts gelegene landschappen Boekit Batoe, Tanah Poetih, Bangka, Koeboe, Panè, Bila, Kota Pinang, Koewalo (Bataksche uitspraak Hoealoe), Asahan, Batoe Bahra, Bedagè, Padang, Serdang, Pertjoet, Pebaoengan, Déli ([3]), Langkat en Tamiang e. e. a., alsmede over de eilanden Mandal, Rantau, Rangsang, Padang, Bengkalis, Roepat, en verdere langs de oostkust van dit gebied in de Straat van Malaka gelegen. ([4])

In vroegere eeuwen was Siak een zeer machtig rijk, dat over alle hier genoemde gewesten werkelijk gezag uitoefende. Thans echter heeft het de vroegere grootheid verloren; zijne heerschappij over de landschappen ten noorden van de B. Rokan gelegen bestond bij ons optreden weinig meer dan in naam en sedert hebben de Vorsten hunne aanspraken op bijna alle geheel laten varen.

De grootte van het eigenlijke Siak wordt door MELVILL ([5]) geschat op 732, door PERELAER op slechts 200 □ mijlen; dit groote verschil is natuurlijk een gevolg van verschil van opvatting omtrent het werkelijk gebied van de vroegere Sultans. Volgens den Regeeringsalmanak van 1894 bedraagt de oppervlakte van de geheele Residentie 1668.9 □ mijlen.

De gesteldheid van lucht en grond komt met die in Indragiri overeen; behalve dat in het eigenlijke Siak nagenoeg in het geheel geen

---

([1]) *Koloniaal Verslag* 1880, 1882, 1884 en 1892. Zie verder Dl. XXVII en XXIX van het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, en *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, 1884 en 1886.

([2]) De tot hiertoe gebruikelijke spelling is *Tapoeng*.

([3]) Bijzonderheden omtrent dit landschap zie men in het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, blz. 340; over Asahan, Panè, Bila en Batoe Bahra, Dl. XVII, blz. 377; over Kota Pinang, Dl. XVIII, blz. 240; over Asahan inzonderheid ook nog Dl. XXXI van het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*.

([4]) Zie de *Koloniale Verslagen* over de jaren 1858, 1864, 1879 en latere jaargangen; zoo ook het bovenvermeld *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 1884, blz. 291 en volgg.

([5]) *Moniteur des Indes*, 1846, pag. 48.

gebergte wordt gevonden, terwijl dit zich daarentegen in de gewesten ten noorden van de B. Baroemoen op vele plaatsen tot nabij de kust uitstrekt. Langs de rivier van Siak bestaat de bodem geheel uit alluviaal-formatie; men vindt daar dikke lagen humus, rustende op turf- of kleilagen.

Rivieren.

Vele rivieren, waaronder zeer aanzienlijke, doorsnijden het land; sommige daarvan zijn, ten gevolge van het vlakke terrein hetwelk zij doorloopen, tot ver binnensland bevaarbaar.

De voornaamste zijn:

De S. Kampar, ontspringende op den Boekit Gedang in het tot de Residentie Padangsche Bovenlanden behoorende landschap Mapat Toenggoel (blz. 521). Zij doorstroomt in eene oostwaartsche richting de tot genoemde Residentie behoorende landschappen De III Kota's en De XII Kota's, in welk laatste zij aan hare rechterzijde bij Moeara Mahè de B. Mahè opneemt, die uit het zuiden komt, waarna zij S. Kampar Kanan (Rechter-Kampar, in onderscheiding van de later te vermelden uit het zuidwesten komende Kampar Kiri of Linker-Kampar) genoemd wordt. Onder dezen naam loopt zij oostwaarts voort tot aan hare vereeniging nabij Tandjoeng Simentoh met de S. Kampar Kiri, waarna zij zich noord-noordoostwaarts wendt en onder den naam Kampar Besar (Groote Kampar) of eenvoudig Kampar door Pelalawan naar de Straat van Malaka stroomt, waarin zij zich op 0°45′ N. B. uitstort — De B. Mahè is reeds vóór hare vereeniging met de S. Kampar bij Kota Baroe (de hoofdplaats van Pangkalan Kota baroe) bevaarbaar voor kleine prauwen, doch heeft niet ver beneden dit vereenigingspunt eenen kleinen waterval, Antoko geheeten, die bij hoog water onzichtbaar is doch bij lagen waterstand 3 of 4 vt. rechtlijnige storting heeft, waarom de goederen dan daar moeten ontscheept worden. Bij Koewo (bij de grens van de Afdeeling L. Kota), waar de Kampar Kanan in minder bergachtig land komt, wordt zij voor grootere prauwen bevaarbaar, en neemt na hare vereeniging met de Kampar Kiri spoedig zoozeer in breedte en diepte toe, dat zij bruikbaar is voor de vrij groote vaartuigen, waarmede de binnenlandsche producten, vooral koffie, van de aan de Kampar Besar gelegene aanzienlijke handelsplaats Pelalawan worden afgehaald en verder over zee vervoerd. De vaart van Kota Baroe tot Pelalawan wordt berekend op 14 of 16 dagen, de terugreis op ruim eene maand. — Van den oorsprong der B. Kampar Kanan en

B. Mahè tot aan Koewo zijn de oevers meestal hoog en steil, en is de bedding klipachtig en de waterstand zeer verschillend naarmate van den meerderen of minderen toevoer uit de bovenlanden, beneden Koewo zijn de oevers bijna overal laag en vlak, en is de rijzing en daling van het water minder aanzienlijk. — Voor de monding van de B. Kampar liggen in de Straat van Malaka drie alluviaal-eilandjes, Serapoeng, Laboe en Mandol of Penjaléan genaamd; het eerste is het grootste en meest bevolkte. Binnen de monding ligt het eilandje Poeloe Moeda, dat door een zandbank omringd wordt en bij laag water het binnenloopen zelfs voor kleinere vaartuigen bemoeielijkt.

De S. Kampar-kiri draagt aan haren oorsprong den naam van B. Sibajang, die haren oorsprong neemt uit verscheidene beken in het gebergte dat de Padangsche Bovenlanden (De L. Kota's, Alaban en Lintau) ten oosten begrenst. Deze vereenigen zich bij Pangkalan Sari, waar de rivier voor kleine prauwen bevaarbaar wordt. Oost-noordoostwaarts stroomende neemt zij bij Tandjoeng Balei iets beneden Kota Lama de B. Rio op en draagt dan tot aan hare vereeniging met de aanstonds te vermelden Sinjinji den naam van S. Lipat; zij wordt bij Koentoe bruikbaar voor grootere vaartuigen, en krijgt, na de B. Sinjinji ontvangen te hebben, bij Lipat Kajin den naam van Kampar Kiri (Linker-Kampar), onder welken zij bij Moeara Lemboe de B. Lemboe opneemt en zich bij Moeara Saka met de Kampar Kanan vereenigt en de Kampar Besar vormt. Nevenrivieren zijn:

De B. Rio, ontspringende op hetzelfde gebergte als de B. Sibajang, ten noorden van deze; zij wordt voor kleine vaartuigen bruikbaar bij Pangkalan Kapas en valt beneden Kota Lama in evengenoemde rivier.

De B. Sinjinji, welke ontspringt in het oostelijke grensgebergte der Padangsche Bovenlanden (landschap Soempoer); zij wordt voor kleine prauwen bevaarbaar bij Pangkalan Indaroeng en valt bij Lipat Kajin in de Lipat.

L. De B. Nila, eene rivier, die in het Kwantansche ontspringt; zij valt ongeveer een dag varens boven de kampoeng Pelalawan, bij Tandjoeng-Gialang, in de Kampar Besar. ([1])

De S. Pelalawan, een kleinere zijtak, die bij het dorp van dien naam in de hoofdrivier valt.

([1]) Het vaarwater tusschen Bengkalis en Soematra heet Selat Pandjang, naar een langwerpig eilandje ten noordwesten van P. Tiga gelegen; dat tusschen Bengkalis en Padang, Selat Padang; dat tusschen Padang en Rantau, Selat Ringgit, en dat tusschen Rantau en Rangsang, Selat-Ajer hitam. In Selat Pandjang is of was de hoofdzetel der *Troeboek*-visscherij. Zie blz. 109 en beneden.

De S. Siak, hebbende haren oorsprong ten noorden van dien der B. Kampar uit onderscheidene beken, welke afvloeien van het gebergte, dat de oostelijke grens uitmaakt van de landschappen De XII Kota Kampar en Mapat Toenggoel (Residentie Padangsche Bovenlanden). Deze beken vereenigen zich tot een vrij belangrijke rivier, de *Taboeng Kiri*, welke bij Koeala Taboeng het water van de uit het noorden komende Taboeng-Kanan opneemt en dan verder onder den naam van B. Siak eerst oostwaarts en dan noordoostwaarts naar zee stroomt; zij ontlast zich op ongeveer 1°15′ N. B. in de Selat-Pandjang ([1]) of Brouwerstraat, welke de alluviaal-eilanden Bengkalis, Padang, Rantau of Tebing-Tinggi en Rangsang van den vasten wal scheidt en aan wier zuidelijke uiteinde de tot Pelalawan behoorende Poeloe-tiga of de Drie eilanden gelegen zijn. De rivier, die bij de hoofdplaats Siak eene breedte heeft van ongeveer 220 M. bij eene diepte van ± 12 vadem is tot Koeala Taboeng voor groote vaartuigen bruikbaar. Tusschen deze plaats en het lager op gelegen Pekan-Baroe kenmerkt zij zich echter door tal van scherpe bochten (tandjoeng), die de reis zeer vertragen. Tusschen Siak en Pekan-Baroe wordt de communicatie vooral door stoomscheepjes onderhouden ([2]).

De oevers zijn over het geheel laag en dicht begroeid; voorbij Pekan-Baroe loopen zij bij eenigszins hoogen waterstand geheel onder.

Van de zijrivieren zijn de belangrijkste:

L. De S. Mandau; zij ontspringt uit een noordelijk gelegen Meer, is over een groot gedeelte van haren loop voor prauwen bevaarbaar, neemt tal van zijriviertjes, waaronder de S. Olok, op en valt ongeveer halverwege tusschen Siak en Pĕkan-Baroe even boven de kampoeng Penjingit in de S. Siak.

R. De S. Mempoera besar, S. Kalakap en S. Mampoera ketjil, drie kleine riviertjes, die bij de hoofdplaats in de S. Siak vallen en de S. Kasip, welke op eenigen afstand van de kampoeng Bangsa in de hoofdrivier valt.

De B. Siak Ketjil of Kleine Siak; zij ontspringt niet diep landwaarts in, vormt de uitwatering van verschillende meren en is, hoewel veel minder breed en diep dan de B. Siak, toch eene niet onbelangrijke rivier; zij valt eene mijl ten noorden van laatstgenoemde in de Brouwerstraat.

De S. Rokan ([3]), ontspringende onder den naam van B. Soempoer

---

([1]) *Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur*, Dl. III.

([2]) *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, 1885.

([3]) *Bijdragen van het Kon. Instituut*, Vierde volgreeks, Dl. VIII. Vergelijk *Kol. Verslag* 1879, blz. 14.

in het landschap Loeboeq Sikaping ten oosten van den G. Ophir. Zij doorstroomt in eene noordwaartsche richting dat gewest en de landschappen Loender en Raoe, in welk laatste zij aan hare linkerzijde onderscheidene uit het noorden komende beken opneemt, en doorsnijdt dan zich eensklaps oostwaarts wendende het landschap Mapat Toenggoel. Hier verlaat zij de Residentie Padangsche Bovenlanden en neemt een weinig lager, bij de kampoeng Rokan, den naam van B. Rokan Kiri aan, waarna zij in noord-noordoostwaartsche richting de tusschen eigenlijk Siak en het andere deel van het Gouvernement van Soematra's Westkust gelegene onafhankelijke landen doorstroomt om zich dan bij Sako, op de grens van het landschap Temboesei of Tamoesè (Rantau Benoewang) te vereenigen met de S. Rokan, welke ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene rivieren, die in het zuiden der Afdeeling Padang Lawas (Res. Tapanoeli) haren oorsprong hebben en van welke de S. Temboesei, de breede S. Sosah en de S. Rokan-tengah de voornaamste zijn.

Na deze vereeniging loopt de rivier eerst noordoostwaarts en vervolgens bijna recht noordwaarts, met zeer vele kleine doch scherpe kronkelingen, naar de Straat van Malaka, waarin zij zich uitstort met eenen zeer breeden mond, bij welks ingang twee eilandjes Halang-besar en Halang-ketjil (Groot- en Klein-Halang) [1] gelegen zijn.

De S. Bangka, een kleine rivier, welke in de Beneden-Rokan uitwatert.

De S. Koeboe, de uitwatering vormende van het Meer Laoet-Napangga, op de noordelijke grens van Padang-Lawas. Zij doorstroomt het gelijknamige landschap en valt tegenover Poeloe Halang-ketjil in de Straat van Malaka.

De S. Baroemoen, die vroeger grootendeels de zuidelijke grens der Onafhankelijke Batak-landen uitmaakte doch thans in haar geheelen bovenloop tot de Afdeeling Padang Lawas behoort. Zij ontspringt op de oostelijke helling van het Maléja-gebergte, dat het landschap Groot Mandaïling ten oosten begrenst, en neemt vooral aan hare linkerzijde vele bergstroomen op, van welke de voornaamste zijn: de Aëk Siapas, A. Mangga en A. Panè, welke laatste in het Hawoe apan-gebergte ontspringt, en, na verscheidene zijrivieren, waaronder de A. Siroemambé, te hebben opgenomen, zich beneden Pertibi, niet ver van de kampoeng Oenteroedang, met de Baroemoen vereenigt. Na deze vereeniging wordt de rivier door sommigen Baroemoen, door

---

[1] In de boven vermelde *Bijdragen* heeten deze eilandjes *Lalang*.

anderen Panè genoemd ([1]), en stroomt eerst noord-noordoostwaarts tot even boven Si Mangambat, waar zij de A. Langkimat opneemt, vervolgens nagenoeg recht noordwaarts tot bij de kampoeng Sorik, waar zij de Residentie Soematra's Oostkust betreedt en deze met buitengewoon vele en sterke kronkelingen in dezelfde richting doorstroomt, totdat zij zich omstreeks eene mijl van de kust met de S. Bila (zie hieronder) vereenigt en daarmede eenen riviermond vormt, die van 1300 tot 2100 M. breedte heeft. Van Kota Pinang, boven welke plaats zij nog de wateren van de belangrijke S. Kanan opneemt, is de rivier bevaarbaar en heeft daar bij gemiddelden waterstand eene diepte van 18 vt. De vaart vandaar tot aan de monding duurt vijf dagen, de terugreis stroomopwaarts drie weken. De eb en vloed doen zich meer dan drie mijlen landwaarts in gevoelen en veroorzaken aan den mond een verschil in den waterstand van 16 of 18 voet.

De S. Bila, die mede voor een gedeelte tot de Afdeeling Padang Lawas behoort. Zij ontspringt in de Onafhankelijke Bataklanden op de grens van de Onder-afdeeling Toba, neemt, vóór zij Goenoeng-Tinggi bereikt, tal van zijrivieren, waaronder vooral de A. Hoeroeng moet worden genoemd, op en stroomt van hier met zeer vele en sterke kronkelingen eerst oostwaarts en vervolgens voorbij Bandar nagenoeg recht noordwaarts, totdat zij bij Tandjoeng Kopijah zich met de Panè vereenigt en met eenen gemeenschappelijken mond naar zee vloeit ([2]), waarvan de rechterhoek Tandjoeng Ledoeng en de linker T. Bangsi heet.

De S. Koewaloe of, volgens de Bataksche uitspraak, A. Hoealoe, eene vrij belangrijke rivier, die met een breeden mond in de Straat van Malaka valt.

De S. Ledoeng; zij ontspringt waarschijnlijk op het Plateau van Toba en stroomt bijna recht oostwaarts totdat zij bij Tandjoeng Ledoeng aan den ingang van den mond der uit het zuidwesten komende B. Koewaloe vereenigt, in zee valt.

De S. Asahan, die door het landschap van dien naam stroomt; zij ontspringt in het noordelijke gedeelte der Batak-landen en is vrij ver landwaarts in voor middelmatige prauwen bevaarbaar.

([1]) Zie hierover vooral het belangrijke stuk: *Panè- en Bila-stroomgebied*, door J. B. Neumann, in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 1885 en volgg.

([2]) Zie het boven aangehaalde geschrift van den heer Neumann. Aan de samenvloeiing van beide rivieren ligt het eiland Kantan, dat niet op de kaarten voorkomt.

L. De S. Silau, die hare bronnen heeft ten noorden van die der S. Asahan en zich niet ver van de kust, bij Tandjoeng Balei, met deze vereenigt.

R. De B. Ajer Piasa, die bij Tandjoeng Alam in de B. Silau valt.

De S. Batoe Bara of Bahra, waaraan de kampoeng van dien naam, meer bekend als kampoeng Pasir Tinggi, ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Kanan en S. Kiri, welke bij Tandjoeng Tiram bij elkander komen. Laatstgenoemde ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Boenoet en de S. Poeloe Banding. Verder heeft zij als linker-zijrivieren de S. Si Kasim en Si Balei of Salem. De S. Kanan ontstaat uit de S. Doloq en S. Koeala Goenoeng. Noordwaarts van de beide Simpangs stroomen nog in de Batoe Bara de S. Gamboes, de S. Tandjoeng, S. Pari-Pari en S. Pagoerawan. De drie laatstgenoemde staan aan haren oorsprong door kreekjes en teroesan's met elkaar in verbinding. Van uit kampoeng Perdagangan-Besar kan men per sampan langs deze rivieren de zee bereiken, waarom dan ook deze plaats het groote vereenigingspunt van den Maleischen en Batakschen handel is. De S. Kiri is met stoombarkassen bevaarbaar tot aan de Koeala S. Moeka en de S. Kanan tot boven kampoeng Tanah-Datar.

In de Afdeeling Déli heeft men, van het zuiden af, de volgende rivieren [1]:

De S. Padang of Koeala Padang, die uit verschillende bronnen op het Merawang-gebergte ontspringt, langs Tebing-tinggi stroomt en haren mond heeft ten zuidoosten van dien der volgende.

De S. Bedagè of Bedagai; zij ontspringt op het gebergte ten oosten van de Onder-afdeeling Singkil der Residentie Tapanoeli, wordt door verschillende zijrivieren, waaronder de S. Ramboeng, gevoed en valt even ten noordoosten van de gelijknamige plaats in zee.

De S. Denai, in het landschap van dien naam, die voorbij Tandjoeng Boenga-boenga in zee valt.

De S. Tawang, lager Belaleh en, bij hare uitwatering Serdang geheeten, die de grensscheiding vormt tusschen Déli en Serdang.

De S. Karang, die onder den naam van S. Pertjoet in zee valt.

De S. Déli, ook wel S. Laboean genoemd, ontspringt in het noorden der Batak-landen, en stroomt eerst noordwaarts, vervolgens

[1] Van deze rivieren kan de beschrijving niet geheel met zekerheid als juist worden beschouwd; zij berust op de berichten van PERELAER, vergeleken met de bestaande kaarten, o. a. met die van VETH in Dl. II van het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* en latere opnamen.

noordoostwaarts langs Médan en Laboean-Déli en valt in zee met eenen breeden mond, die echter alleen bij eb voor kleine stoomschepen binnen te varen is. (Het verschil tusschen den hoogsten en laagsten waterstand bedraagt 11 voet). In dezen mond ligt een vrij groot deltaeiland, waardoor hij verdeeld wordt in twee armen, van welke alleen de noordelijkste voor eenigszins diepgaande schepen bruikbaar is.

L. De S. Soenggal, wier bronnen een weinig ten westen van die der S. Déli liggen, met welke rivier zij nagenoeg evenwijdig loopt; lager krijgt zij den naam van Hamparan Pérak, onder welken zij in de S. Déli valt.

De S. Belawan, die haren oorsprong heeft in het midden van het landschap en zich dicht bij de kust met de S. Déli vereenigt.

De S. Mentjirim, die bij hare uitwatering Karang-gading heet.

De S. Langkat, die in het Bataksche gebergte ontspringt, in haren bovenloop S. Bampoe heet, zich bij Koeala Bindjai met de gelijknamige rivier vereenigt, om bij de plaats Tandjoeng-poera het water van de S Serangan en de S. Besilam op te nemen, waarna zij met eenen breeden mond, de Koeala Langkat, in zee stort.

De S. Temiang of Seroewai, die vroeger de grensscheiding met het Atjehsche gebied uitmaakte, is eene grootere rivier, ontstaande uit de S. Simpang Kanan en S. Simpang Kiri, die beide op de Atjehneesche grenzen ontspringen en bij de kampoeng Koeala-Simpang bij elkander komen.

De S. Lepang, die uit de Alas-landen (Atjeh) komt en bij Kaap Bedoekan uitmondt.

De S. Besitang, die op hetzelfde gebergte ontspringt, het smalste gedeelte van het gewest doorloopt en met twee armen in de Aroebaai ([1]) uitloopt. Voor hare monding ligt P. Pandjang en het grootere P. Sembilan. Deze rivier vormt de noordelijke grens van het landschap Langkat.

De S. Ajer-masin, eene kleine kustrivier.

De S. Pantai-Karma, eene kleine rivier, welke gedeeltelijk de noordelijke grens met Atjeh vormt.

Wegen.

Eigenlijk gezegde wegen bestonden er voor ons optreden in het geheele gebied van Siak niet; de gemeenschap tusschen de verschil-

([1]) Zie over deze baai o. a. *Bijdragen*, 1889.

lende dorpen had hoofdzakelijk langs de rivieren plaats, die hier en daar ook nu nog de eenige communicatie tusschen de kampongs vormen. Door de zorg van het Gouvernement zijn echter benoorden eigenlijk Siak en ook hier en daar binnen dit rijk goede wegen aangelegd en gaat men steeds voort deze te verbeteren en uit te breiden. In de streken waar de beneden te vermelden landbouwondernemingen gevestigd zijn, wordt deze zaak ook door particulieren in de hand gewerkt.

Spoor- en Tramwegen.

De boven op blz. 537 vermelde lijnen van de Déli-Spoorweg-Maatschappij loopen van de havenplaats Belawan over Laboean-Déli en de Residentie-hoofdplaats Médan naar Déli-toewa, met zijtakken van Médan naar Timbang-Langkat en Serdang-Perbaoengan. Eerstgenoemde zijtak is verlengd tot Sèlèsèh (op de kaart Selèsè), terwijl het voornemen bestaat de geheele lijn ook nog verder uit te breiden. Ook met den aanleg en exploitatie van Tramwegen is reeds een begin gemaakt. ([1])

Voortbrengselen en handel.

De natuurlijke voortbrengselen des lands en de producten van den landbouw zijn in het eigenlijke Siak en de naburige gewesten hoofdzakelijk dezelfde als in het zuidwaarts gelegene Indragiri. De benedenlanden zijn bijna geheel bedekt met oorspronkelijke bosschen, die velerlei uitmuntend timmerhout, alsmede niboeng- en nipah-palmen, rotting, verschillende harssoorten, enz. opleveren. De rijstteelt is niet voldoende voor de behoefte. In sommige streken van de Bataksoesoen worden hier en daar kunstmatig besproeide rijstvelden aangetroffen. Op andere plaatsen buiten het eigenlijk Siak teelt men de rijst op geregeld aangelegde, doch door den regen besproeide gronden; elders in de Residentie komt alleen roofbouw voor. Overigens houdt de bevolking zich bezig met den aanplant van djagoeng, katjang, ketèla en andere voedingsmiddelen. Verder vindt zij haar bestaan in de peper- en notenmuskaatcultuur, waarvan de eerste gaandeweg in belangrijkheid toeneemt. Op de tot Siak behoorende eilanden (blz. 735) worden uitgestrekte sagoe-aanplantingen aangetroffen. Aan de pinang- en klapperteelt wordt vooral in Batoe Bahra

([1]) Over de Telegraaf- en Telefoonverbindingen zie boven op blz. 536.

veel zorg besteed. Op enkele plaatsen wordt indigo, katoen en suikerriet geproduceerd, doch in geringe hoeveelheid. Het voornaamste product is op het oogenblik de *tabak*, die hier steeds door de bevolking is aangekweekt, doch wier goede hoedanigheid eenige jaren geleden in die mate de aandacht der Europeanen getrokken heeft, dat op het oogenblik in het gedeelte der Residentie dat boven de S. Rokan (blz. 735) gelegen is, niet minder dan honderd een en dertig landbouw-ondernemingen bestaan, waarvan op 127 uitsluitend tabak wordt verbouwd. ([1]) Slechts op een drietal houdt men zich speciaal met de koffiecultuur bezig, terwijl in Langkat en op het eiland Bengkalis ook eene onderneming voor den houtaankap wordt gevonden. Op Poeloe Sembilan (blz. 739) bestaan enkele door Chineezen opgerichte kolenbranderijen.

Bovenbedoelde landbouw-ondernemingen werken op contract met de inlandsche Vorsten, die hier nog algemeen als eigenaars van den grond beschouwd worden. Gedurende de jaren 1864—1889 bedroeg de totale opbrengst aan tabak niet minder dan ruim 225 millioen Amsterdamsche ponden, eene waarde vertegenwoordigende van *f* 300,000000.

De inlandsche industrie heeft tot hiertoe weinig te beteekenen. Langs de kusten in het noordelijke gedeelte der Residentie vindt de bevolking een ruim bestaan in het vervaardigen van atap van nipahbladeren, welke laatste voor een gedeelte van elders worden ingevoerd. Bekend zijn verder de zijden saroengs uit Batoe Bahra, doch verder valt er ook weinig van de nijverheid der inheemsche bevolking te vermelden. Langs de rivier en bij de kusten wordt veel werk gemaakt van de vischvangst. De boven op blz. 735 vermelde Brouwerstraat is bekend door de troeboekvangst. In de laatste jaren schijnt deze kostbare vischsoort zich echter meer noordelijk, inzonderheid naar Straat Roepat verplaatst te hebben. In de omstreken van de Aroe-baai en elders levert de garnalenvangst aan vele aldaar gevestigde Chineezen een goed middel van bestaan op.

De inheemsche bevolking neemt weinig of geen deel aan de werkzaamheden op de bovengenoemde ondernemingen, die bijna uitsluitend met vreemdelingen, inzonderheid Chineezen, arbeiden. Indirect geniet zij echter ook van de voordeelen dier nederzittingen.

De veestapel heeft in de Residentie weinig te beduiden. Alleen in de bovenvermelde Batak-doesoen worden karbauwen aangetroffen.

([1]) Zie o. a. de *Kaart der Tabakslanden in de Residentie van Sumatra's Oostkust*, door J. Pik te Groningen.

Overal elders voorziet men in de behoefte aan trekdieren en slachtvee door invoer van buiten.

Het delfstoffenrijk van de Residentie is nog slechts gebrekkig bekend. Naar beweerd wordt moet de bodem goud en steenkolen bevatten. Over de *petroleum*-bronnen in Beneden-Langkat is boven (blz. 499) reeds gesproken. In eigenlijk Siak wordt sedert het jaar 1887 door eene Nederlandsche Maatschappij *tin* ontgonnen. ([1])

Artikelen van uitvoer zijn: verschillende hars- en houtsoorten, tabak, peper, muskaatnoten, koffie, olifantstanden, gedroogde visch, trasi, haaivinnen, enz. Ingevoerd worden: opium, vee, manufacturen, kramerijen, zout, rijst, bouwmaterialen, dranken, enz. In het jaar 1890 bedroeg de totaalinvoer eene waarde van *f* 22.000000.

§ 2. Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement, verdeeling en voornaamste plaatsen.

Bevolking.

De bevolking, wier sterkte voor het eigenlijke Siak op 12000 en voor het geheele gebied vroeger op 32000 zielen geschat werd ([2]), bedraagt thans volgens den *Regeerings-almanak* 304600 personen, waaronder 68600 Chineezen ([3]), 203 Arabieren en 4912 andere Vreemde Oosterlingen (meest Klinganeezen). Zij bestaat, wat de Inlanders betreft, uit Maleiers, Bataks en verder uit Javanen, Baweanners, Bandjareezen en Maleiers van de Westkust, wier aantal in het jaar 1890 ruim 21000 bedroeg en die, evenals de Chineezen, grootendeels op de landbouw-ondernemingen werkzaam zijn.

De Maleische bevolking in het eigenlijke Siak en omliggende gewesten, die den naam heeft van lui en zeer onzindelijk doch goedaardig te zijn, is vermoedelijk uit Minangkabau afkomstig en heeft ook, althans gedeeltelijk, de Soekoeverdeeling (blz. 546) en eenige daarmede in verband staande instellingen behouden. Men heeft daar o. a. De IV Soekoes (die eene gemeenschappelijke afkomst schijnen te hebben en de namen dragen van Tanah Datar, Lima Poeloeh, Pasisir en Kampar) en de Soekoe Talang, die weer gesplitst is in T. Gasip,

---

([1]) Zie verder over dit onderwerp de *Verslagen van het Mijnwezen in Indië.*

([2]) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VII, blz. 392. waar men vele bijzonderheden omtrent dit rijk en zijne bevolking vermeld vindt.

([3]) Volgens het *Koloniaal Verslag* van 1891 bedroeg dit getal einde 1890 ruim 88.000.

T. Dajoen en T. Mandau ([1]); het overige, niet tot deze Soekoes behoorende, gedeelte der bevolking, draagt den naam van *Hamba radja* of Onderhoorigen van den Vorst of diens Vertegenwoordigers. Ten opzichte van hunnen maatschappelijken stand kunnen de Siakkers onderscheiden worden in vijf klassen: 1°. *Radja-radja* of Vorstelijke personen; 2°. *Anak-radja* of afstammelingen van de voorgaanden; 3°. *Hamba-radja* en *Rajat-radja*, de directe onderdanen van den Sultan; 4°. *Datoeq's* of *Panghoeloe's*, en 5°. *Pandelingen*. Voorts moeten hier nog vermeld worden de zoogenaamde *Orang-oetan* of Boschmenschen, eigenlijk *Sakai* of *Akit* ([2]) geheeten, die in het binnenland van Siak (aan de Boven-Mandau en ook in Kota-Intan) en op de eilanden Bengkalis en Roepat huizen en veel overeenkomst hebben met de *Orang Koeboe* in het Palembangsche (blz. 736), doch iets minder onbeschaafd zijn en Hoofden hebben, die *Batin* worden genoemd. ([3]) — Deze bevolking is verdeeld over landschappen, welke veelal den naam dragen naar de rivier, door welke zij worden besproeid.

De Maleiers in het noordelijke gedeelte van het Siaksche gebied bewonen hoofdzakelijk de kusten en zijn meest handelaars of visschers, somtijds ook eigenaars van meer landwaarts in gelegene pepertuinen, met wier bearbeiding zich echter voor het grootste gedeelte de in het gebergte wonende Bataks bezig houden. Deze laatsten zijn gevestigd in de Benedenlanden ten oosten der hoogvlakte van het Tobameer, de zoogenaamde *Batak-doesoen* (blz. 740). ([4])

Inlandsch bestuur.

Het bestuur van eigenlijk Siak berust bij eenen Sultan, die den titel voert van *Soeltan Siak Sri Indrapoera* of *Jang Dipertoewan besar*, bijgestaan door eenen Rijksbestuurder met den titel van *Mangkoe*

([1]) Zie o. a. *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 1886, blz. 133 en de *Nota omtrent het Rijk van Siak*, door H. A. HIJMANS VAN ANROOY, blz. 259 van het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXX. In dit laatste geschrift wordt ook nog van de T. Koetip gesproken, terwijl de T. Mandau daar T. Pandau heet.

([2]) Zie het boven aangehaald werk van den heer HIJMANS VAN ANROOY, waarin van de *Sakai* en *Akit* als van twee afzonderlijke stammen gesproken wordt.

([3]) *Bijdragen*, Vierde Volgreeks, Dl. VIII, blz. 22 en *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 1885, blz. 235.

([4]) Zie *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, 1893 en 1894.

Boemi [1] en eenen Rijksraad, samengesteld uit de Hoofden der hierboven vermelde IV Soekoes en de vier *Orang besar dalam* of Grootwaardigheidbekleeders des rijks, zijnde de *Datoeq Laksamana* of Bevelhebber der krijgsmacht te water, de *Datoeq Djaja Pahalawan Bintara Kiri* en *Datoeq Bentara Kanan* of Chefs der vorstelijke huishouding tevens wapenherauten, en de *Datoeq Bandar* of *Bandahara* of Beheerder van 's Vorsten bezittingen. De titel van den troonopvolger is *Tongkoe Soeloeng Negara.*

Onder dit opperbewind hebben de verschillende deelen der bevolking van Siak hun eigen bestuur; namelijk: De IV Soekoes, wier leden door het geheele gebied verspreid wonen (vergel. blz. 563), hun *Kapala Soekoe* (Soekoehoofd), die op de hoofdplaats gevestigd is; de leden der Soekoe Talang en de *Hamba radja* in het landschap Mandau gevestigd, den *Panghoeloe Mandau;* de leden der Soekoe Talang en de *Hamba radja* in het landschap Pĕkan Baroe, den *Bandar Pĕkan Baroe;* de buiten de bovengenoemde landschappen in de Siaksche benedenlanden gevestigde *Hamba radja* en leden der Soekoe Talang, vier Panghoeloes; en de Arabieren en hunne afstammelingen hun bijzonder Hoofd.

De vroegere onderhoorige of leenplichtige gewesten buiten het eigenlijke Siak hebben tegenwoordig hunne eigene Vorsten of Hoofden; namelijk: Kota Pinang, eenen *Soetan;* Boekit Batoe een *Datoeq Laksamana;* Tanah Poetih eenen *Setija Maharadja;* Bangka eenen *Endra Pahalawan;* Koeboe eenen *Panghoeloe;* Bila eenen *Soetan;* Pané eenen *Soetan;* Koewaloe en Leidoeng eenen *Jang Dipertoewan;* Asahan [2] eenen *Sultan*; Batoe Bahra, welks bevolking in Soekoes is verdeeld, vier *Datoeq's* en eenen Radja; Bedageh eenen *Orang Kaja;* Padang eenen *Sri Indra moeda;* Serdang, waartoe ook Pertjoet en Pebaoengan behooren, eenen *Sultan;* Déli eenen *Sultan;*Kota Pinang eenen*Datoeq*; Tandjoeng, id.; Pagoerawan, id.; Si Paré Paré, id.; Pasisir, id.; Langkat en onderhoorigheden eenen *Sultan;* Temiang vier Hoofden, die den ambtstitel van Tongkoe voeren en verder *Soetan Moeda*, *Radja*

---

(1) Vroeger was in Siak een Onderkoning met den titel van *Jang Dipertoewan moeda* en somtijds daarenboven een Rijksbestuurder met den titel van *Tongkoe Panglima besar*. Bij het in 1858 met den Sultan gesloten contract (blz. 746) was bepaald dat alleen een Onderkoning als Rijksbestuurder moest worden aangesteld. Later is op verzoek van den Sultan en den Rijksraad die waardigheid eenvoudig aan eenen Rijksbestuurder opgedragen met den boven vermelden titel, en daaromtrent den 28sten Maart 1863 een suppletoir contract met den Sultan aangegaan. Zie het *Koloniaal Verslag* over 1862, blz. 17. Evenwel wordt thans die Rijksbestuurder ook weder *Jang Dipertoewan moeda* genoemd.

(2) Zie de *Geschiedenis van Asahan* in Dl. XXXI van het *Tijdschrift v. I. T. L. en V.*

Bandahara en twee andere *Kedjoeroean* heeten; Taboeng Kanan en Taboeng Kiri elk eenen *Bandahara*. Deze Vorsten en Hoofden, hoewel in naam aan Siak onderworpen en ook bij het contract van 1858 als zoodanig beschouwd, gedroegen zich inderdaad vrij onafhankelijk; waarom ook in 1862 de Resident van Riouw met eene Commissie vanwege den Sultan de staatjes ten noorden van de Boeroemon bezocht, bij welke gelegenheid nagenoeg allen de souvereiniteit van Nederland, en die van Panè, Bila, Batoe Bahra, Bedageh, Pertjoet, Serdang, Pebaoengan en Padang ook de suprematie van den Sultan van Siak erkenden; terwijl Déli zich eenigermate op den voet van gelijkheid met Siak verbonden verklaarde. — De invloed dezer Vorsten op de Bataksche bevolking was en is zeer gering; zij heeft hare eigene Hoofden, die den titel *Sebaja* of *Panghoeloe* voeren.

In 1865 bleek echter eene militaire expeditie noodig te zijn om de noordelijke staatjes tot daadwerkelijke onderwerping aan Siak en het Nederlandsche Gouvernement te brengen, die, met gunstigen uitslag bekroond, het sluiten van nieuwe contracten ten gevolge heeft gehad ([1]); hetgeen echter niet heeft verhinderd dat in 1872 de tusschenkomst der militaire macht daar opnieuw tot het dempen van onlusten is vereischt. Sedert zijn bedoelde staatjes echter geheel onafhankelijk van Siak geworden en hebben hunne Vorsten en Hoofden afzonderlijke traktaten met het Nederlandsch-Indisch Gouvernement gesloten ([2]), ten gevolge waarvan ons gezag zich aldaar langzamerhand uitbreidt, de in- en uitvoerrechten en belasting aan ons komen, overal eene betere rechtsbedeeling intreedt en landbouw, handel en nijverheid gaande weg in bloei toenemen. Alleen in de zoogenaamde Confederatie der Taboeng's wordt het gezag van den Sultan van Siak nog tot op zekere hoogte erkend. ([3])

Verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Sedert de opheffing onzer bezettingen op Soematra's Oostkust en ook in Siak in 1843, was dit rijk geheel aan zichzelf overgelaten en meermalen aan binnenlandsche onlusten ten prooi. Dit was ook weder het geval in 1857; en de Sultan, toen niet meer in staat zich tegen zijnen broeder, den Onderkoning ([4]), te handhaven, begaf zich

---

([1]) *Koloniaal Verslag* over 1862, blz. 18, en 1865, blz. 12.
([2]) *Koloniaal Verslag* over 1890 en elders.
([3]) Zie over deze streken nader bij HIJMANS VAN ANROOY.
([4]) Zie de noot op blz. 744 en Dl. XXXV der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.*

naar Singapoera om zijn rijk aan het Britsche Gouvernement op te dragen. Toen die opdracht geweigerd werd, nam hij het aanbod van hulp aan van eenen te Singapoera gevestigden Engelschman, WILSON geheeten, die met eenige door hem bijeengebrachte troepen, meest Boegineezen, met goed gevolg de vijanden des Sultans bestreed, doch nu daarvoor aan dezen zoo hooge eischen deed dat de Vorst, zijne regeering daardoor in gevaar gebracht keurende, ze niet kon inwilligen; waarop WILSON zijne vorderingen gewapenderhand begon te doen gelden en den Sultan uit zijne hoofdplaats verdreef. Deze riep toen de tusschenkomst in van het Nederlandsche Gouvernement; hetzelfde geschiedde ook door den Onderkoning. De Resident van Riouw werd nu met een stoomschip naar Siak gezonden, en op zijne aankomst te Boekit Batoe verwijderden zich de Engelschen met hunne Boegineezen. De verzoening tusschen den Sultan en den Onderkoning werd spoedig bewerkt, en den 19den Juni een verdrag van vriendschap, handel en scheepvaart tusschen Nederland en Siak gesloten, waarna de Resident naar Riouw terugkeerde. Weldra echter vestigde WILSON zich weder te Kalapa Pati op Bengkalis, hetgeen eene nieuwe zending van den Resident derwaarts ten gevolge had, die er in slaagde aan dezen onwettigen staat van zaken zonder aanwending der medegevoerde gewapende macht een einde te maken; daar WILSON met de zijnen zich van het eiland verwijderde voordat de hun daartoe gestelde termijn verstreken was. Deze nieuwe bemoeiing van het Gouvernement met de Siaksche aangelegenheden had ten gevolge dat de Sultan in overeenstemming met den Onderkoning en verdere Rijksgrooten het rijk van Siak en onderhoorigheden aan het Nederlandsche Gouvernement opdroeg, welke opdracht den 31sten October 1857 werd aangenomen en den 8sten Februari 1858 gevolgd door een nader contract, waarbij dat rijk erkend werd te zijn een gedeelte van Nederlandsch-Indië en als zoodanig onder de opperheerschappij van Nederland gesteld. Op het eiland Bengkalis werd een Nederlandsche post en militaire bezetting gevestigd, welke echter later opgeheven en naar de hoofdplaats Siak verlegd werd. Die bezetting werd derwaarts gedetacheerd van Riouw, tot welke Residentie deze nieuwe bezitting gerekend werd te behooren. [1]

Bij Besluit van 15 Mei 1873 werd echter het geheele Siaksche gebied, gelijk het toen nog officiëel werd erkend, verheven tot eene zelfstandige Residentie onder den naam Oostkust van Soematra; en

[1] De Adsistent-Residentie Siak had echter eene afzonderlijke financiëele administratie; doch het tekort werd uit de kas van Riouw gedekt.

in 1874 stond de Sultan het eiland Bengkalis in vollen eigendom aan Nederland af tegen eene jaarlijksche schadeloosstelling van *f* 8000. Genoemd eiland is echter slechts korten tijd de hoofdzetel van het Nederlandsch bestuur gebleven. In 1887 werd deze namelijk om verschillende redenen verplaatst naar Médan in het rijk Déli, waar op het oogenblik ook de Staf van het Garnizoens-bataljon van Soematra's Oostkust gevestigd is. Tengevolge van een later contract (Begrooting van Neêrl.-Indië, 1893) zijn ook in eigenlijk Siak, behalve de in- en uitvoerrechten, de belastingen aan ons gekomen. Overigens oefenen wij hier en elders over de eigenlijke Inboorlingen voorloopig nog slechts indirect gezag uit en zijn de Vorsten, behoudens hunne gebondenheid aan de gesloten verdragen, in het bestuur over hun land gelaten.

Verdeeling en voornaamste plaatsen.

De Residentie is verdeeld in vijf Afdeelingen, als:

1. Déli, bevattende de Onderafdeelingen: *a.* Médan, met de Soekoe Soeka Piring, het landschap Senembah, benevens een gedeelte van het landschap Pertjoet en van de Soekoe's Sapoeloeh Doewa Kota en Serbanjaman; *b.* Laboean Déli, met het gelijknamige landschap, benevens het andere deel van Pertjoet en van Sapoeloeh Doewa Kota (Déli); *c.* Boven-Langkat en Timbang-Langkat, omvattende de landschappen Selesé en Bohoroq, benevens de Pangéran's-landen aan de Bingai- en Salpian-rivieren; verder de zuidelijkste gedeelten der landschappen Setabat en Bingai (Langkat) en eindelijk de westelijke gedeelten der Soekoe's Serbanjaman en Sapoeloeh Doewa Kota (Déli); *d.* Beneden-Langkat, omvattende de landschappen Langkat, Lèpan en Besitan, benevens de noordelijkste gedeelten der landschappen Setabat en Bingai, en verder de eilanden Tapa Koeda, Poeloe Sembilan, Poeloe Koempai en Poeloe Masjdjid (Langkat); *e.* Serdang, omvattende het rijk van dien naam, bestaande uit de landschappen Serdang, Senembah (1), Denai, Pebaoengan en Serbadjadi; *f.* Tamiang, met de zoogenaamde Tamiangsche landen, bevattende het gebied van den Kedjoeroean Karang, van Radja Bandahara, van den Kedjoeroean Moeda en van Soetan Moeda Indra Kasoema en *g.* Padang en Bedagai;

---

(1) Een ander dan het tot de Onder-afdeeling Médan behoorende Senembah.

2. Batoe Bahra;

3. Asahan;

4. Laboean Batoe, waartoe, behalve het Gouvernements-grondgebied van dien naam, ook de landschappen Kota Pinang, Panè en Bila behooren, en

5. Bengkalis, verdeeld in drie Onder-afdeelingen, nl.: *a.* het eiland Bengkalis; *b.* Tanah Poetih, en *c.* Siak, waaronder ressorteeren eigenlijk Siak, Mandau, Pakan Baroe en omstreken, de Taboeng's, de zoogenaamde Tiga Loewak en aangrenzende gewesten.

Eenige der voornaamste plaatsen zijn:

In de Afdeeling Déli:

Médan, de hoofdplaats der Residentie, standplaats van den Resident, eenen Adsistent-Resident en twee Controleurs ter beschikking, den Controleur en eenen Adspirant-Controleur voor de Onder-afdeeling Médan, eenen Kapitein en Luitenant der Chineezen en een Hoofdman der Hohian-Chineezen. De plaats ligt aan de Soengei Déli in de Sapoeloeh-Doewa-Kota en den op blz. 740 vermelden spoorweg. Zij heeft eene vrij talrijke bezetting, bestaande uit den Staf en twee compagnieën van het Garnizoens-bataljon van Soematra's Oostkust, benevens een gedeelte van de 12de compagnie Artillerie. In de stad, die 12924 inwoners telt, waaronder 334 Europeanen, 6260 Chineezen, 25 Arabieren en 775 andere Vreemde Oosterlingen, vindt men verder een post- en telegraafkantoor, eene Europeesche school voor lager onderwijs, drie logementen, een agentschap van de Factorij der Nederlandsche handelmaatschappij en van tal van andere maatschappijen, eene boekdrukkerij, enz. Ook is er een landraad gevestigd.

Polonia, even beneden Médan, waar vroeger de boven vermelde Staf was gevestigd.

Bandar-Chalifah, tusschen Médan en de kust, met een kantoor voor de in- en uitvoerrechten.

Laboean-Déli, aan de beneden-rivier en den spoorweg, standplaats van den Controleur der gelijknamige Onder-afdeeling, den Sultan en eenen Luitenant der Chineezen.

Belawan, anker- en havenplaats van Déli, met een kantoor voor in- en uitvoerrechten, aan de monding der gelijknamige rivier

Baroe en Déli-toewa, ten zuiden van Médan, aan den spoorweg.

Bindjai, hoofdplaats der Onder-afdeeling Boven-Langkat, standplaats van den Controleur, aan de gelijknamige rivier en den spoorweg. Er ligt hier eene Compagnie van het bovenvermelde Garnizoens-bataljon. Ook is er een Landraad gevestigd.

Tandjoeng-Beringin, met een tolkantoor.

Tandjoeng-Poera, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Beneden-Langkat, standplaats van den Controleur en eenen Luitenant der Chineezen, tevens residentie van den Vorst, even beneden de saamvloeiing van de S. Serangan en S. Besilam. Er ligt hier eene Compagnie van het Garnizoens-bataljon. Ook is er een kantoor voor in- en uitvoerrechten gevestigd.

Loeboeq-Pakam, de tegenwoordige hoofdplaats der Onder-afdeeling Serdang, standplaats van den Controleur en verblijfplaats van den Vorst.

Serdang, de vroegere hoofdplaats, aan de linkerzijde van den mond der rivier.

Rantau-Pandjang, bij de monding der S. Serdang, met een havenkantoor.

Seroewai, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Tamiang, standplaats van den Controleur en eenen Luitenant-Chinees en residentie van den Radja-Bandahara, aan den rechter- en linkeroever der rivier. Het Nederlandsch établissement, waar ook een detachement van het Garnizoens-bataljon is ondergebracht, ligt aan eerstgenoemden oever.

Soengei-Koerau, niet ver van de hoofdplaats, residentie van den Soetan-Moeda.

Batoe-Berdoelang, aan de S. Simpan-kanan, dicht bij de Atjehsche grens.

Karang, niet ver van de saamvloeiing der Simpang-kanan en S. Kiri, de woonplaats van eenen Kedjoeroean.

Tebing-tinggi, hoofdplaats der Onder-afdeeling Padang en Bedagai, standplaats van den Controleur en eenen Luitenant der Chineezen, aan de S. Padang.

Bedagai, hoofdplaats van het landschap van dien naam, meer binnenlands.

In de Afdeeling Batoe-Bahra:

Laboean-roekoe, hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur, niet ver van de kust.

Batoe-Bahra of P. Tinggi, aan den linkeroever van de gelijknamige rivier in de zoogenaamde Soekoe Bogah.

Si Paré-paré, Pagoeroean en Tandjoeng, hoofdplaatsen van gelijknamige landschappen, die elk door eenen Datoeq worden bestuurd. In elk dezer drie aan zee gelegene plaatsen is van onzentwege een kantoor voor in- en uitvoerrechten gevestigd.

In de Afdeeling Asahan:

Tandjoeng-Balei, hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den

Controleur, aan de Ajer Silaoe, met een ontvangkantoor en eene school voor Inlanders. De Vorst woont in de wijk, die door hem Indra-Sakti is gedoopt.

Koewaloe, aan de monding der gelijknamige rivier, met een havenkantoor.

Poeloe-radja, aan de S. Asahan, in het binnenland.

Si-begandìng, dicht bij de Bataksche grenzen.

In de Afdeeling Laboean-Batoe:

Laboean-Batoe, de hoofdplaats der Afdeeling, standplaats van den Controleur en van het Inlandsch hoofd, aan de S. Panè.

Laboean-Bilih en Soengai Djawi-djawi aan de monding derzelfde rivier, elk met een kantoor voor in- en uitvoerrechten.

Kota Pinang, ver in het binnenland, aan dezelfde rivier.

Negeri-lama, aan de S. Bila.

In de Afdeeling Bengkalis:

Bengkalis, op de zuidkust van het eiland van dien naam, dat eene oppervlakte heeft van 390 □ palen en geheel van alluviale formatie is. Het is de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur der Onder-afdeeling Bengkalis, eenen Kapitein en Luitenant der Chineezen en een Inlandsch hoofd. Er ligt een detachement van het Garnizoens-bataljon van Soematra's Oostkust. Verder heeft men er eenen Landraad en eene school voor Inlanders. (¹)

Tanah-Poetih, de hoofdplaats der Onder-afdeeling van dien naam, standplaats van eenen Adspirant-Controleur, aan de S. Rokan, met een kantoor voor in- en uitvoerrechten.

Siak of Siak Seri Indrapoera, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Siak, de standplaats van den Controleur en verblijfplaats van den Sultan en diens Rijksgrooten, aan de beide oevers der rivier, 14 à 15 mijlen van haren mond gelegen. Er ligt een detachement van het meermalen genoemde Garnizoens-bataljon. Ook heeft men er een kantoor voor in- en uitvoerrechten.

Pekan-Baroe, ongeveer 16 mijlen boven Siak aan dezelfde rivier gelegen. Het is tegenwoordig de voornaamste handelsplaats in het binnenland.

Pelalawan, aan de S. Kampar in het binnenland, de verblijfplaats van den Vorst. Ook hier is van onzentwege een kantoor voor in- en uitvoerrechten gevestigd.

(¹) Zie over dit eiland en de hieronder vermelde plaatsen de boven aangehaalde stukken over Siak.

g. Het Gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden. [1]

§. 1. Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en handel.

Ligging, grenzen, grootte.

Dit in het jaar 1878 gevormde Gouvernement (zie blz. 64) bestaat uit het voormalige Atjehsche rijk (zoogenaamd Groot-Atjeh en bijbehoorende staatjes), dat het noordelijkste gedeelte van Soematra innam, met de onmiddellijk ten noordwesten daarvan liggende kleine eilandjes benevens P. Si-maloer (blz. 580), dat in 1880 daarbij is ingedeeld. Het strekt zich langs de westkust zuidwaarts uit tot Oedjoeng Tjoloeq-Batoe op nagenoeg 2° 55′ N. B., waar het grenst aan het in 1881 bij de Residentie Tapanoeli ingelijfde staatje Teroemon. Aan de oostkust strekt Atjeh zich uit tot aan het landschap Tamiang, dat tot de Residentie Oostkust van Soematra behoort (blz. 747). Binnenslands grenst het aan de tot dezelfde Residentie behoorende landschappen Langkat, Baloe Tjina en Déli, en verder aan de Bataklanden, waarvan het gerekend wordt gescheiden te zijn door eene lijn, die over den G. Batoe Gapit zuidwestwaarts naar de kust loopt. Hoewel door deze grenzen wordt afgebakend wat men door het Atjehneesche gebied verstaat, vormen zij echter geene strenge afscheiding van de Atjehneesche bevolking, die daar zeer met de naburige stammen vermengd is.

Vroeger was Atjeh een zeer machtige staat. In het begin der 17de eeuw strekte het zijn gebied uit langs de westkust tot aan Bengkoelen, en langs de oostkust tot Kampar, terwijl ook de binnenlanden gedeeltelijk er aan schatplichtig waren en een aanmerkelijk gedeelte van het schiereiland Malaka zijne opperheerschappij moest erkennen. Langzamerhand hebben zich echter de zuidwaarts van het tegenwoordige Atjehneesche gebied gelegene gewesten benevens Malaka aan die

---

[1] Berichten over dit rijk vindt men o. a. in het *Tijdschr. voor Neérl.-Indië*, 1838 en 1839; in Anderson, *Acheen and the ports on the north and east coasts of Sumatra*, London, 1848; in de verschillende *Koloniale Verslagen* van de laatste jaren; in *Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland*, door P. J. Veth, Leiden, 1873; in J. A. Kruyt, *Atjeh en de Atjehers*, Leiden, 1877 en tal van andere werken uit den jongsten tijd (zie de Noot op blz. 65), waarvan wij hier alleen het allernieuwste en zeker wel het belangrijkste vermelden, nl. *De Atjehers*, door Dr. C. Snouck Hurgronje, Dl. I en II. Uitgegeven op last der Regeering en gedrukt op de Landsdrukkerij te Batavia. Men vergelijke vooral ook de in dit laatste werk geciteerde geschriften van den heer K. F. H. van Langen.

overheersching onttrokken; hetgeen wanbestuur en binnenlandsche onlusten in Atjeh hun gemakkelijk maakten. Bij het begin van den Atjeh-oorlog bepaalde het werkelijke gebied van den Sultan zich tot het zoogenaamde Groot-Atjeh, bestaande uit de XXVI, XXII en XXV Moekims (blz. 756).

Volgens den jongsten *Regeerings-Almanak* heeft het tegenwoordige Gouvernement eene uitgestrektheid van 966.5 □ geogr. mijlen.

Natuurlijke gesteldheid.

Van de natuurlijke gesteldheid van dit gedeelte van Soematra is nog altijd betrekkelijk weinig bekend, daar nagenoeg alleen de kustplaatsen door Europeanen bezocht zijn. Men weet echter dat het geheel bezet is met bergen, gedeeltelijk van vulkanischen aard, die zich, behalve in het zuidoostelijke gedeelte, bijna overal tot onmiddellijk aan zee uitstrekken, en waarvan de voornaamste toppen vermeld zijn op blz. 485 en 489. Het gedeelte van den Boekit Barisan, dat het westelijk deel van Atjeh doorloopt, draagt den naam van Pedir-Daholigebergte of Goenoeng-hitam. Langs de noordkust loopt het Samalanga-gebergte ([1]), waarvan de Olifantsberg en de Poentoeng belangrijke toppen zijn. Ten zuidoosten van den G. Abong-Abong ligt nog de G. Sinobong met eene hoogte van 3700 M.

De rivieren zijn ten gevolge van de ligging der bergen over het geheel van weinig belang; wel zijn zij zeer talrijk, doch hebben meest alle slechts een zeer beperkten loop en snellen stroom, waardoor zij nagenoeg geheel onbevaarbaar en alleen aan de monding als havens bruikbaar zijn; terwijl bovendien de voor haar liggende banken en de hevige branding de nadering bezwaarlijk maken. De voornaamste zijn:

Aan de westkust van het zuiden af:

De rivier van Senagan, welke twee monden heeft, van welke de zuidelijkste Koeala Toewa en de noordelijkste Koeala Baroe heet.

De Kr. Melaboeh, die door het bekende landschap loopt.

De Kr. Tenom of Inang, die in het landschap Tenom ontspringt en met eenen vrij breeden mond in zee valt.

De Kr. Lambesoi, eene vrij groote rivier, die verschillende zijtakken heeft en bij de gelijknamige plaats in zee valt. Een der belangrijkste zijtakken is de Kr. Daja.

([1]) Het op de nieuwere kaarten vermelde *Glè* is het Atjehneesche woord voor berg, gebergte of heuvel; *Kroeng* (Kr.) beteekent rivier of stroom.

Aan de noordkust van het westen af:

De rivier van Atjeh, welke aan hare uitwatering eene breedte van 100. en eene diepte van 6 tot 10 meters heeft; voor den ingang ligt eene bank, waarop somtijds eene sterke branding en bij ebbe slechts 4 voet water staat. Zij ontspringt ver in het Batoe Moekarah of Toepè-gebergte, neemt in haren loop tal van zijrivieren op en is een eind landwaarts in voor kleine prauwen bevaarbaar.

De Kr. Giging, ten oosten van de vorige

L. De Kr. Daroe, die door den voormaligen Kraton stroomt en bij dezen in de hoofdrivier valt.

De Kr. Raja, die in de baai van dien naam uitmondt.

Verder de rivieren van Pedir, van Olim, van Pasangan, van Pasai en de Djamboe Ajer, bij de Kaap van dien naam, die allen, behalve de derde, van gering belang schijnen te zijn.

Aan de oostkust van het noorden af:

De Kr. Perlak, welke op den G. Semoewang ontspringt, bij de kaap van dien naam in zee valt, en

De Kr. Langsar, die, evenals de voorgaande, door het vlakke gedeelte des lands stroomende eenen uitgestrekteren loop heeft, en bij kaap Langsar in zee valt.

De Kr. Pantai Karma, die gedeeltelijk de grensscheiding tusschen dit Gouvernement en Soematra's Oostkust vormt.

De noordwesthoek des eilands, ten westen van den mond der rivier van Atjeh, bestaat uit eene driehoekige landpunt, welker oostelijke hoek Atjeh-hoofd, en welker westelijk uiteinde Oedjoeng-Radja of Koningspunt heet. Voor die landpunt, en door de Suratte-passage of Straat Sawang Aroes-tjoet ([1]) ervan gescheiden, liggen naast elkander de vier kleine eilandjes P. Angkasa, P. Batoe, P. Toewan en P. Kelapa. Ten noordwesten van de twee laatstgenoemde, en door de goed bevaarbare Ceder-passage of Straat Sawang Aroes-rajoet ([1]) ervan gescheiden, ligt het grootere P. Nasi-besar of Dedap en nog verder noordwestwaarts P. Nasi-ketjil of Kresik en P. Bras of Lampoejang, op welk laatste een lichttoren, de Willemstoren genaamd, is gebouwd. Oostwaarts van de Rivier van Atjeh, tegenover Oedjoeng Batè of Pedro-punt, ligt het kleine eilandje P. Boeroe, waarop ook een kustlicht is geplaatst, en ten noordwesten daarvan

---

([1]) De woorden *tjoet* en *rajoet* beteekenen hetzelfde als het Maleische *ketjil* en *besar* (klein en groot), welke beide laatste woorden beneden zijn behouden, waar men op de nieuwere kaarten van Atjeh misschien *tjoet* en *rajoet* vindt gebezigd. Ook bij de spelling der plaatsnamen dient op het verschil tusschen de Atjehneesche en Maleische *uitspraak* te worden gelet.

en door Straat Malaka ervan gescheiden het veel grootere P. Wèh. Het vaarwater tusschen het laatstgenoemde en P. Bras heet Straat van Bengalen of Sawang Poelau Wèh. Hoewel dus de reede van Atjeh, vooral aan de westzijde, door een aantal kleine eilandjes is gedekt, is zij toch bij noorden- en noordwestenwind onveilig. Van Atjeh-hoofd tot de Pedro-punt is de kust laag en moerassig en bezet met uitgestrekte lagunen, die aan belette uitwatering der riviertjes haren oorsprong zijn verschuldigd. Meer oostwaarts wordt de kust eenigszins hooger, tot aan kaap Djamboe Ajer, waar zij zich zuidoostwaarts wendt en weder grootendeels laag en moerassig is tot aan de zuidelijke grens.

Voortbrengselen en handel.

De natuurlijke voortbrengselen des lands zijn hoofdzakelijk dezelfde als in de overige gedeelten van Soematra; van de inzameling van olifantstanden wordt hier echter weinig of geen werk gemaakt.

Stofgoud van zeer goede hoedanigheid wordt vooral in het zuiden van Atjeh verzameld en grootendeels te Malaboeh aangebracht.

Pinangnoten, die in het noordelijke gedeelte des rijks in groote menigte groeien, worden meest naar Poeloe Pinang en China uitgevoerd. De noordkust wordt daarnaar ook wel de Areka- of Betelnootkust genoemd.

Koffie wordt, vooral in den omtrek van Teloek Glompang op de Westkust, alleen voor den uitvoer geteeld.

Tabak en katoen worden overal aangeplant, doch alleen voor eigen gebruik.

Rijst wordt aangekweekt voor eigen gebruik; slechts op enkele plaatsen, zooals te Pedir, wordt zij uitgevoerd; daarentegen wordt ook van Nias rijst ingevoerd. Met uitzondering van het genoemde landschap Pedir, waar men kunstmatig besproeide sawah's aantreft, zijn de rijstvelden overal afhankelijk van het regenwater, dat door middel van dijkjes daarop staande wordt gehouden. Bij de bewerking bedient men zich algemeen van buffels en eene bijzondere soort van ploeg. Onder zoogenaamde tweede gewassen komt vooral suikerriet voor.

Zout wordt overal langs de kust door uitdamping van het zeewater verkregen, doch slechts tot eigen gebruik. Het vervoer geschiedt alleen naar de binnenlanden, in wier behoefte nog somtijds door den aanvoer van buitenlandsch zout moet worden voorzien.

Verreweg het voornaamste voortbrengsel en handelsartikel is de

peper, die in zeer groote hoeveelheid aangekweekt en jaarlijks bij duizenden pikols uit de peperhavens uitgevoerd wordt.

Op de eilanden P. Nasi-besar, P. Bras en P. Wèh zijn, zegt men, tingronden.

Ingevoerd worden: zijde, katoen, lijnwaden, ijzerwaren, opium, rijst en zout.

Aan de kusten vinden vele Inlanders hun bestaan in de vischvangst. Ook de rivieren leveren tal van vischsoorten op, voor de vangst waarvan, evenals op de sawah's, hier en daar geregelde vijvers worden aangelegd.

De handel geschiedt nog gedeeltelijk door ruiling van waren. Vroeger hadden de Atjehneezen hunne eigene gouden, zilveren, koperen en tinnen munten. Tegenwoordig zijn echter overal in Groot-Atjeh de Nederlandsch-Indische muntsoorten in gebruik, terwijl in de Onderhoorigheden naast deze ook nog de zoogenaamde Pilaarmatten ([1] en Engelsche koperen pasmunt in omloop gebracht worden.

Munten van Atjeh worden vermeld en afgebeeld in het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. V, blz. 313 en VI, blz. 463; in Dl. XXXI der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, blz. 161 en volgg.; en in H. C. Milliës, *Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien et de la Péninsule malaie.*

Men zie over dit onderwerp ook de *Bijdragen*, Vijfde Volgreeks, Dl. III, blz. 429 en volgd. (Verhandeling van den heer Van Langen).

§ 2. Bevolking.

Afkomst, verdeeling, godsdienst, karakter, taal.

De sterkte der bevolking van het gebied van Atjeh is slechts bij benadering vast te stellen. Wij verwijzen daaromtrent naar de cijfers boven op blz. 502 gegeven.

Zij behoort in hoofdzaak tot het Maleische ras en wordt onderscheiden in de eigenlijke Atjehneezen, Pedireezen, Paseiërs en Maleiers, waarbij men voor de onbekende, aan de Batak-landen grenzende, binnenlanden ook nog wel Bataks zal kunnen voegen.

De Atjehneezen, die thans over de kustlanden van bijna het geheele rijk zijn verspreid, waren oorspronkelijk de bewoners van het eerste gebied van Atjeh, het zoogenaamde *Groot Atjeh*, dat zich

([1]) In sommige streken ook wel *Ringgit-mariam* of »kanonnen rijksdaalders" genoemd. Onze rijksdaalder heet ook wel *Ringgit-nonna* of onge juffrouw rijksdaalder.

vanaf Kloeang op de Westkust tot Kroëng-raja op de noordkust uitstrekt en bij den aanvang van den Atjeh-oorlog, buiten de hoofdplaats en het gebied van den grooten Masjdjid (tempel), in drie gewesten of Sagi's was verdeeld, welke naar het aantal Moekims (¹), dat zij bevatten, nog den naam dragen van De Sagi der XXVI, der XXV en der XXII Moekims. De XXVI Moekims liggen ten oosten, de XXV Moekims ten westen, en de XXII Moekims ten zuiden van de hoofdplaats. Het is niet met zekerheid bekend uit welke vermenging deze volksstam is ontstaan; sommigen houden hen voor Chineezen, anderen voor Siameezen, nog anderen voor Klinganeezen of Mooren, die met den Maleischen stam, welke oorspronkelijk dit gedeelte van Soematra bewoonde, zijn samengesmolten. Volgens hunne eigene meening zijn zij een mengsel van Bataks, Maleiers, Niassers en Boegineezen, met al welke volken van ouds een levendig handelsverkeer heeft plaats gehad (²). Naar luid van eene andere volksoverlevering zou de oorspronkelijke bevolking tot de *Orang-Mantir* hebben behoord, die waarschijnlijk van het Schiereiland Malaka afkomstig waren. Teekenen wij nog aan dat ook de Hindoe's, wier werkzaamheid wij op Java gadesloegen, eenen machtigen invloed op dit gedeelte van Soematra hebben uitgeoefend, dan kunnen wij verder volstaan met de opmerking, dat de Atjehneezen moeten worden aangemerkt als eene vermenging van verschillende nationaliteiten, die de eene meer de andere minder, tot hun uiterlijk voorkomen, beschaving en ontwikkeling hebben saamgewerkt (³). Uit een en ander, waarbij ook nog de invloed der Arabieren in rekening kan worden gebracht, volgt dat het bezwaarlijk is eene op de geheele bevolking passende schets van het uiterlijk voorkomen, karakter, enz. te geven. In het algemeen zij daarom van hen alleen gezegd: zij zijn groot en welgemaakt, doch hebben in hun gelaat een trek van valschheid, welke hun een onaangenaam voorkomen geeft. Van belijdenis zijn zij Mohamedanen; bij hen werd reeds vroeg, zooals wij vroeger zagen, de Islam ingevoerd en hoewel ook zij de voorschriften van dien godsdienst niet in alle deelen getrouw nakomen en zich ook onder hen het oude heidendom nog doet gelden, kunnen zij toch tot de getrouwste volgelingen van den Profeet in onzen Archipel gerekend worden. Ten opzichte van hunne zedelijkheid staan zij in eenen slechten naam, en worden afgeschilderd als wellustig en verslaafd aan amfioen

(¹) Zie over dit woord en over *Sagi* het aangehaalde werk van den heer VAN LANGEN.
(²) *Notulen van het Bat. Genootschap*, Dl. XIX, blz. 24.
(³) Zie verder hierover bij SNOUCK HURGRONJE en VAN LANGEN.

schuiven, hanengevechten en dobbelspelen. Niet gunstiger wordt hun karakter geteekend, als trotsch, wispelturig, achterhoudend, trouweloos, verraderlijk, wraak- en moordzuchtig; en moge dit al in sommige opzichten overdreven wezen, zeker is het althans dat zij als handelaars volstrekt niet te vertrouwen en van zeeroof niet afkeerig zijn. Dat het hun aan moed en volharding niet ontbreekt is in de laatste jaren overtuigend genoeg gebleken.

Onder de op de vorige bladzijde vermelde invloeden heeft zich de taal der Atjehneezen, die oorspronkelijk een tak is van den grooten Maleisch-Polynesischen taalstam en ook nog tal van zuiver Maleische woorden bevat, tot eene zelfstandige taal ontwikkeld, welke zich door een eigenaardig klankstelsel kenmerkt. Wat Groot-Atjeh betreft, bestaat er een belangrijk dialect-verschil tusschen de taal der XXV en XXVI en die in de XXII Moekims gesproken wordt, terwijl beide weer groote afwijking met het Pedireesch en het Paseisch vertoonen. In het zuidelijk gedeelte van de westkust wordt meer of minder zuiver Maleisch gesproken, terwijl in de zuidelijke binnenlanden van het Gouvernement zeer zeker het Bataksch zijn invloed doet gelden. Behalve in deze nog weinig bekende streken, bedient men zich overal van het Arabisch-Maleisch letterschrift ([1]).

De Pedireezen zijn afkomstig van het aan de noordkust gelegene Pedir, dat vroeger een vrij machtigen staat vormde, maar later onder eenen Radja stond, die aan den Sultan van Atjeh schatplichtig was. Behalve het staatje van dien naam bewonen zij nog Ajer Leboe en Telok of Lok Sĕmawé op de noord-, Djoeloek en Pedawa-rajoet op de oost-, en eenige kleine plaatsen bij de Kloewang-baai in het noorden van de westkust. Zij onderscheiden zich van de eigenlijke Atjehneezen, aan wie zij zich overigens liefst niet aansluiten, weinig anders dan door eene donkerder huidkleur.

De Paseiërs bewonen, behalve het staatje Pasei, ook Giging en Pasangan op de noord-, en Edi en eenige kleinere landschappen op de oostkust.

De Maleiers, uit de zuidelijkere kustlanden afkomstig, bewonen aan de westzijde de zuidelijkste staatjes Melaboeh, Laboean Hadji,

---

([1]) Van de Atjehneesche spreektaal is het eerst eene *Woordenlijst* uitgegeven door P. ARRIËNS, te *Amsterdam*, bij J. H. DE BUSSY, 1880 en in 1888 een boek met Samenspraken, enz. door H. A N. CATENIUS. Sedert zijn wij echter in het bezit gekomen van eene *Handleiding voor de beoefening der Atjehsche taal* en een *Woordenboek der Atjehsche taal* door K. F. H. VAN LANGEN (1889). Zie ook de *Studiën over Atjehsche klank- en schrijfleer* van Dr. SNOUCK HURGRONJE in het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap voor kunsten en wetenschappen*, Dl. XXXV, blz. 346—442.

Tampat Toewan, Asahan, Bakoengan enz., en aan de oostzijde insgelijks de zuidelijkste gewesten Kroeng Raja, Langsar en Mandjapahit. De eerstgenoemde onderscheidden zich oorspronkelijk in twee afdeelingen, de XII en de VII Moekats (Duizendtallen), bij welke de later aangekomenen zijn ingesmolten. Zij hebben grootendeels de Maleische zeden en gebruiken behouden.

In het nagenoeg onbekende binnenland, door Maleiers en Atjehneezen Oeloe (Bovenland) genaamd en zich zuidwaarts uitstrekkende tot aan de Batak-landen, wonen nog twee geheel onafhankelijke volksstammen, de Orang Gajoe en de Orang Alas. De Orang Gajoe, de noordelijkste en grootste stam zijn in hoofdzaak verdeeld in de landen Tanah Boekit, Lingga en Patimbang, die elk door een Radja of Kedjoeroean worden bestuurd; zij zijn heidenen maar hebben eigen geschreven wetten en boekwerken, en schijnen op een betrekkelijk hoogen trap van ontwikkeling te staan. De kleinere, meer zuidelijk wonende stam der Orang Alas bewoont de insgelijks door Radja's beheerschte Alas-landen, die ten oosten aan de Residentie Soematra's Oostkust en ten zuiden aan het Gouvernement van Soematra's Westkust grenzen; voor zoover bekend zijn zij grootendeels Mohamedanen en gebruiken het Arabisch-Maleische letterschrift, maar schijnen in beschaving bij hunne naburen ten achteren te staan. Beide stammen zijn hoogst waarschijnlijk met de Bataks verwant (1).

Kleeding, wapenen, woningen, levenswijze.

De kleeding der mannen, welke zij gewoonlijk op hun twaalfde of dertiende jaar beginnen te dragen, bestaat in een lang wit katoenen of zijden kleed, bij wijze van saroeng om de heupen geslagen en met eenen buikband van dezelfde stof bevestigd; hieronder wordt een wijde broek, meestal van zijde, gedragen, die in den Archipel bekend is onder den naam van *Seloeër Atjeh* (Atjehneesche broek); het bovenlijf blijft veelal naakt, doch wordt buitenshuis gewoonlijk bedekt met een zijden of sitsen badjoe, dat in velerlei vorm en kleur voorkomt, of wel met een lap wit linnen, die los over de schouders geslagen wordt; het hoofd wordt gedekt met een klein mutsje (*kopjah*), waarom de aanzienlijken een linnen of zijden lap, somtijds met goud geborduurd, bij wijze van tulband slingeren. De kleeding der vrouwen is dezelfde, behalve dat zij het hoofd buitenshuis met een stuk wit linnen bedekken.

---

(1) Over de Gajoe's zie men o. a. het *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*. Dl. V, blz. 34.

De wapens zijn krissen, kléwangs en zwaarden, pieken, werpspiesen, geweren en houten schilden; ook had men hier reeds lang lilla's en zwaar geschut. In het behandelen der wapenen, ook der vuurwapenen, staan de Atjehneezen lang niet bij de Maleiers ten achteren ([1]).

Hunne kampoengs of, gelijk zij hier heeten, *gampong* zijn òf door eene houten schutting (*pagar*) òf door eenen aarden, met *bamboe doeri* beplanten, wal omgeven. De huizen, waarvan het bijbehoorend en gewoonlijk met vruchtboomen als anderszins beplante erf mede door eene heining afgesloten is, staan dicht bij elkander op palen, zijn van planken gebouwd, met *atap* gedekt, langwerpig van gedaante, en bestaan gewoonlijk uit eene breede voorgalerij, twee, drie of meer vertrekken, waarin groote onzindelijkheid heerscht en verder eene achtergalerij, waar de familie huist en die tevens bij velen tot keuken dient. De slaapplaats (*djoeree*) is afgescheiden door katoenen of sitsen gordijnen (*taping*); overigens bestaat het huisraad hoofdzakelijk uit een paar matten om op te zitten, een lage bank, een of meer lampen, een maalsteen voor specerijen, een aarden pot (goetji) om water in te bewaren, koperen of aarden drinkkannen, een of meer kisten om de kleedingstukken en lijfsieraden in te bewaren en eenige potten tot bereiding der spijzen. In de voorgalerij, die den toegang tot het overig gedeelte van de woning voor vreemdelingen afsluit, is de vloer met matten, bij feestelijke gelegenheden ook wel met tapijten bedekt; ook staat hier nog eene bank van hout of bamboe, die des nachts vaak door een der mannelijke bewoners tot legerstede wordt uitgekozen. De ruimte onder het huis dient tot verblijfsplaats voor honden, schapen en hoenders en tevens tot bergplaats voor werktuigen. Soms is daarin een gedeelte afgeschoten, waarin de vrouwen zich met een' of anderen arbeid bezighouden. Voor de koeien en buffels heeft men op het erf afzonderlijke stallen. De *pasars* of marktplaatsen (*pekan* en *kedei*) langs het strand bestaan uit eene of meer rijen kleine huizen, alle onder één dak gebouwd, waarin alwat zoodanige plaats oplevert te verkrijgen is.

De gewone spijs is rijst met groente of visch; vleesch of hoenders worden slechts bij feestelijke gelegenheden gegeten. Water is nagenoeg de eenige drank. In het algemeen verschilt de gewone levens-

([1]) Zie over de kleeding en wapenen der Atjehneezen o. a. *Tijdschr. van het Kon. Nederl Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede serie Dl. V; *Atjeh en de Atjehers* van J. A. KRUIJT en bij SNOUCK HURGRONJE. Men vergelijke ook het jongst verschenen werk van Dr. J. JACOBS, *Het familie- en Kampongleven op Groot-Atjeh*, Leiden, 1894.

wijze weinig van die der Maleiers. De man houdt zich met den veldarbeid, den handel of de visscherij bezig; terwijl de huiselijke werkzaamheden geheel voor rekening der vrouw komen.

Voormalig en tegenwoordig bestuur, verdeeling, voornaamste plaatsen.

Vóór de inbezitneming van Atjeh door de Nederlanders berustte de regeering over Groot Atjeh, althans in naam, bij eenen Sultan, die te Atjeh gezeteld was, en onder wien een Perdana Mantri (*Perdakaremantroi*) als Rijksbestuurder fungeerde, terwijl een door hem benoemde Sjahbandar alles verrichtte wat den handel en het heffen der rechten betrof. Het gezag van den Sultan, wien het aan middelen ontbrak om zich te doen gelden, was echter zeer gering; en de meeste kampoengs, vooral die welke op eenigen afstand van de hoofdplaats gelegen en door den handel tot eenen zekeren trap van bloei en sterkte gekomen waren, erkenden zijne opperheerschappij slechts flauwelijk of geheel niet.

Over elke der drie Sagi's (blz. 757), waarin zooals wij zagen eigenlijk Atjeh verdeeld was, stonden twee Hoofden, die den ambtstitel Panglima voerden en met den eeretitel Toewankoe werden aangesproken, en wier waardigheid erfelijk was. Met deze zes Hoofden, die den Rijksraad vormden, moest de Sultan raadplegen over alles wat hij wilde ondernemen, en niet slechts hun gevoelen maar ook hunne toestemming vragen; terwijl zij integendeel hem eenvoudig kennis gaven van hetgeen zij met de mindere Hoofden hadden besloten, aan welke besluiten hij zich moest onderwerpen. Bij deze zes personen berustte vroeger ook de keuze van een nieuwen Sultan, mits uit het regeerend stamhuis, en de macht om hem af te zetten wanneer hij van de landsgebruiken afweek of iets deed, dat zij voor de welvaart des rijks nadeelig achtten. In den laatsten tijd van het Sultanaat hadden ook de Hoeloebalang's of Hoofden van eenige bij elkander behoorende Moekim's — zooals de III Moekims, de VII Moekims, enz. — eene stem bij de verkiezing van eenen nieuwen Sultan.

Voorts had elke Moekim of district een afzonderlijk Hoofd met den titel van Imam (Imeum), terwijl een andere Imam of priester en zijne helpers, den Khatib en den Bilal met de godsdienstaangelegenheden belast waren. Verder had men een kampoeng-bestuur, dat uit den *Keljehik* (dorpshoofd), den *Tengkoe* [1] (geestelijke) en de

[1] Ook wel Tengkoe-*bènasah* (of *bandarsah* = bedehuis).

Orang-toeha of oudsten was samengesteld. Het bovenvermelde Kratongebied stond onder het onmiddellijk gezag van den Sultan, terwijl dat van de hoofdmoskée door eenen Panglima Masdjid-Raja werd bestuurd.

Zooals boven reeds werd gezegd, is van onzentwege te Kota-Radja een Landraad gevestigd, onder voorzitterschap van den Adsistent-Resident. Overigens heeft men de rechtspraak over de inheemsche bevolking in Groot-Atjeh, onder controle van de ambtenaren, aan de Districtshoofden en de Moesapats (uit Hoofden en voorname Inlanders saamgestelde rechtbanken) overgelaten. Terwijl het Sultanaat voorloopig blijft afgeschaft en de Sagi-hoofden zijn vervallen, blijven nl. de Districts- en Kampoeng-hoofden door ons op den ouden voet gehandhaafd.

Voor zoover de eigenlijke Atjehneezen betreft hadden dus deze Panglima's het meeste gezag; doch ook hun invloed hing grootendeels af van hunne persoonlijke hoedanigheden of van hunnen rijkdom en van de middelen, waarover zij dientengevolge konden beschikken.

Bij de hierboven genoemde Hoofden berustte ook in naam de handhaving van het recht; maar slechts zelden werd hunne tusschenkomst daartoe ingeroepen. Elk man beschouwde zich als zijn eigen rechter; en daar zij altijd gewapend zijn, werden hunne geschillen ook meestal dadelijk gewapenderhand beslecht, waarbij bloedverwanten voor bloedverwanten en dorpsgenooten voor dorpsgenooten partij trokken, zoodat zij gedurig met elkander in twist en oorlog leefden. ([1])

Buiten Groot Atjeh, dat, zooals wij zagen, den noordwesthoek van het gebied inneemt en over het geheel vrij sterk bevolkt is, wonen de Pedireezen, Paseiërs en Maleiers grootendeels langs de kusten; de overige binnenlanden schijnen betrekkelijk schaars bevolkt te zijn, evenwel niet in die mate als men vroeger meende te moeten afleiden uit de geringe hoeveelheid zout, die, voor zooverre men wist, daarheen werd vervoerd; die binnenlandsche kampoengs zijn echter weinig bekend. Langs de kusten liggen er eene menigte, vormende een aantal kleine staatjes, die van den Sultan feitelijk onafhankelijk waren en bestuurd worden door Hoofden (veelal met den titel van Radja, Tongkoe of Toekoe en in de Maleische Onderhoorigheden van Datoeq), die in de hoofdkampoengs dier staatjes gevestigd zijn. De hier bedoelde staten en staatjes worden door ons opgenoemd in de beneden vermelde administratieve indeeling van

---

([1]) Zie verder over de vroegere rechtspleging, de inkomsten der Sultans en andere Hoofden, enz., de studie van den heer VAN LANGEN.

Atjeh en Onderhoorigheden. Behoudens het toezicht der Nederlandsche autoriteit is hier het bestuur aan de Vorsten en Hoofden overgelaten.

Zooals boven op blz. 64 reeds is medegedeeld, werd het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, dat tot het jaar 1884 onder burgerlijk bestuur had gestaan, onder eenen civielen en militairen Gouverneur geplaatst, wat het tot op dezen oogenblik gebleven is. In den loop van het jaar 1892 werd de zoogenaamde »Scheepvaartregeling" ingevoerd, waarbij slechts enkele plaatsen voor den algemeenen handel bleven opengesteld, terwijl het verkeer over zee tusschen deze en de overige kustplaatsen en tusschen deze laatste onderling slechts wordt toegelaten voor op inlandsche wijze getuigde vaartuigen. De Indische Regeering hoopte door deze regeling orde en veiligheid op de kust te bevorderen, de goedgezinde bevolking te steunen en haren handel en nijverheid gelegenheid te geven zich te ontwikkelen. Voorts werden herhaaldelijk wijzigingen gebracht in het ondergeschikt bestuur en de administratieve indeeling van het Gouvernement. Deze laatste is nu als volgt;

Aan het hoofd staat een Civiel- en Militair Gouverneur, gevestigd te Kota-Radja, aan wien een Resident voor de Atjehsche Zaken, inzonderheid de scheepvaartregeling, en twee Adsistent-Residenten, voor de politieke aanrakingen met de Atjehsche Onderhoorigheden en Hoofden ter Oost- en Noordkust en ter Westkust, benevens een Secretaris zijn toegevoegd. Verder is het Gouvernement gesplitst in:

A. Groot-Atjeh, hoofdplaats Kota-Radja, onder eenen Adsitent-Resident, aan wien twee Controleurs zijn toegevoegd en bestaande uit:

a. Het gebied binnen de postenlinie ([1]), gevormd door de negen districten of Hoeloebalangschappen: 1. Masdjid-Raja, rechteroever en 2. Masdjid-Raja, linkeroever der Atjeh-rivier; 3. Merasa; 4. de VI Moekims met de daarbij behoorende eilanden Bras, Nasi-besar, Nasi-ketjil, Kelapa, Batoe en Angkasa; 5. de IX Moekims, met de vroeger tot den Kraton behoorende Moekims Longbatah, Pagar-Ajer en Lamsajoen; 6. de VI Moekims uit de Sagi XXII Moekim; 7. Lamreng (XXVI Moekim); 8. de III Moekims Oleh-Karang; 9. de III Moekims Kajoe-Adang (XXVI Moekim);

b. Het gebied buiten de postenlinie, waartoe ook een gedeelte van de boven onder 4, 5 en 6 genoemde districten behoort; en

---

([1]) Deze linie oopt van uit Kota-Radja en Olehleh over Lamdjamoe, Belang, Ketapang-Moea, Lampeneroet, Lamrong, Lambaroe, Siroen, Lampermej, Tjot-Iri, Roempit, Boekit-Karang, Lamjong en Pahan Kroeng-Tjoet naar Kota-Pohama, welke plaatsen, alleen met uitzondering van de laatste, door de zoogenaamde ceintuurbaan met elkander verbonden zijn.

c. Het eiland *Wèh*, onder het bestuur van eenen Controleur gevestigd te Soebang.

B. De Onderhoorigheden van Atjeh, waaronder al de kuststaten begrepen worden van Oedjoeng Tjolok-Batoe (grens van Soematra's Westkust) tot Pantai Karma (grens Soematra's Oostkust), benevens de zoogenaamde Zuidelijke Nederzettingen van Groot-Atjeh. Zij bestaan uit:

a. De Noord- en Oostkust, onder eenen Adsistent-Resident, gevestigd te Teloek-Semawé, aan wien twee Controleurs, een te Edi en een te Ségli, zijn toegevoegd, en omvattende de landschappen: Pedir, Gighen, Ajer-leboe, Endjoeng, Pantai-Radja, Merdoe, Samalanga, Pasangan, Kloempang-doewa en Pakan-baroe aan de Noordkust en Teloek-Semawé, Sawang, Nisam, Tjoenda met Boeloeh, Bajoe, Belang-Mangat, Gedoeng, Beloek, Samha Koeroek, Kroeng, Tandjoeng-Semantoh met Merbau, Kerti, Simpang-Olim, Djolok-Ketjil, Boeging met Bajau, Djolok-besar, Edi-ketjil, Edi-besar, Pedawa-besar, Perlak, Soengai-Raja, Mandjapahit en Langsar, aan de Oostkust;

b. De Westkust, onder eenen Adsistent-Resident te Poeloe-Raja, aan wien een Controleur (tot hiertoe een Civiel-gezaghebber) te Melaboeh is toegevoegd, en omvattende de landschappen: Kloewat met eenige aan het strand gelegene vasalstaatjes, Tampat-toewan, Samadoewa, Teloek-Paoeh met Onderhoorigheden, Makih c. a., Laboehan-Hadji met Onderhoorigheden, Manging met Baoeh, Teloek-Paoeh c. a., Soesoeh, Poeloe-kajoe, Belang-Pedir, Koeala-batoe c. a., Senagan, Melaboeh met Onderhoorigheden, Tenom met Pangga, Kroeng-Sabil met Tjelang, Rigas, Patih met Lagen, Teloek-Gloempang en Ramoet, en Teloek-Kroet met Baba-nipah;

c. Het eiland Si-Maloer, en

d. De Zuidelijke nederzettingen van Groot-Atjeh: Lepong, Lebong, Kloewang, Daja, Koeala-Lambesoi, Koeala-Oenga, Djinamproeng, Baba-Awih, Noh met Poelau-Raja en Koeala-Tjarakinon.

De onder *c* en *d* vermelde Onderhoorigheden behooren administratief tot de »Westkust", onder het bestuur van den te Poeloe-Raja gevestigden Adsistent-Resident, die nog eenen Controleur, behalve den onder *b* bedoelden, te zijner beschikking heeft.

Tot hiertoe wordt ons bestuur in het Gouvernement van Atjeh nog gesteund door eene sterke troepenmacht, waarvan het grootste gedeelte in en om Kota-Radja ligt, terwijl kleinere afdeelingen over een drie-en-twintigtal plaatsen verspreid zijn.

Voornaamste plaatsen.

Kota-Radja, de hoofdplaats van het Gouvernement, van de Afdeeling Groot-Atjeh, het hoofdkwartier der militaire macht in Atjeh, de standplaats van den Gouverneur, de aan dezen toegevoegde burgerlijke ambtenaren en den Kapitein Chinees. Het is de in eene Nederlandsche vestiging herschapen Kraton of Dalam der voormalige Sultans, gelegen aan den linkeroever der Atjeh-rivier op eenen afstand van ruim een uur roeiens van haren mond en doorsneden door haar linker-zijriviertje de Kroeng Daroe, versterkt en voorzien van eene talrijke bezetting Behalve dit belangrijkste gedeelte der vroegere hoofdplaats van Atjeh, behooren daartoe nog een aantal kampoengs door Inlanders, Chineezen en andere vreemdelingen bewoond, de Pasar, het voornaamste gedeelte der oude stad, en Pekan-Atjeh, beide onmiddellijk aan de rivier gelegen; ook Pantej-Pérak, aan de overzijde der rivier, kan daartoe worden gerekend. Tot Kota-Radja behoort ook de Groote Moskee (Messigit), die in 1614 door den Sultan Iskander Moeda is gesticht, den 6den Januari 1874 door onze troepen veroverd en vernield en in 1881 op Gouvernementskosten herbouwd werd. Vóór den oorlog werd de plaats met hare onmiddellijke omgeving geschat op eene bevolking van 6000 zielen: thans bedraagt dit cijfer slechts 2300, waaronder 155 Europeanen en 1230 Chineezen. De reede is goed doch, gelijk boven gezegd is, tegen noorden- en noordwestenwinden slechts gebrekkig gedekt; groote schepen moeten op een half uur afstands, kleinere half zoover uit den wal ankeren; daarom heeft men het later te vermelden Oleh-leh tot landingsplaats bestemd en dit door een spoorweg en eene telegraaflijn met Kota-Radja verbonden.

Penajoeng en Lampoeloe, lager aan den rechteroever der rivier.

Lampoe-oek en Longbatah, ten zuidoosten van Kota-Radja, op eenigen afstand ten westen van de rivier. Met Kampoeng-Djawa, Pandé en nog enkele andere voorheen zeer welvarende plaatsen, vormden deze dorpen vroeger de zoogenaamde Banda-Atjeh of »Hoofdstad", binnen wier gebied ook de bovenvermelde Moskee en de Pasar gelegen waren. Te Penajoeng is een Luitenant der Chineezen gevestigd.

Oleh-leh of Oleh-Oleh, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van eenen Waterschout en een Luitenant Chinees. Het ligt in de Moekim Merasa aan de kust en heeft een ijzeren in zee uitgebouwd havenhoofd.

Pakan Badak, Lamdjamoe en Ketapang-doewa, zuidwaarts van Oleh-leh.

Merasa, meer oostwaarts, aan den spoorweg.

Lamsagi, Lampagar en Lambaroe, in de VI Moekims. In laatstgenoemde plaats is een Luitenant der Chineezen gevestigd.

Indrapoeri of Glé-Kambing, en Montasik, aan de Atjehrivier in de XXII Moekim.

Anak-galoeëng en Senelop, ten noordoosten van Montasik.

Lampoe-oek en Seboen, in de IV Moekims.

Kroeng Raba, aan de westkust, aan de baai en het riviertje van dien naam.

Lepong en Lehong, twee kustplaatsen in de Zuidelijke nederzettingen. Zuidwaarts van laatstgenoemde liggen nog Kloewang en Lambesoeh of Lambesoi.

In de XXII Moekim liggen nog: Gliëng, Tjot-Basatoel, e. a.

In de XXVI Moekim:

Toengkoeb, op eenigen afstand van de kust zuidwaarts van Koeala Giging in het landschap De XIII Moekims gelegen.

Kroeng Kali, ten oosten, Pakan Kroeng Tjoet, ten noordwesten, en Lamprit, ten westen van Toengkoeb.

Kota Alam, Pango en Lamkali langs den rechteroever der rivier; het laatste tegenover Lambaroe.

Koeala Giging, aan de uitwatering der lagune van dien naam, Lambada, Lamnga, Doeroeng, Ladoeng, Kota-Pohama en Kroeng Raja bij de kaap en de baai van dien naam, zijn de belangrijkste plaatsen langs de noordkust van Groot-Atjeh.

Aan de Noord- en Oostkust van Atjeh:

Teloek Semawé, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en eenen Luitenant der Chineezen, gelegen aan de baai van denzelfden naam.

Marasa, Lantjoet, Blangmeh en Pasei, oostwaarts van Teloek Semawé.

Belang Pandjang en Kloempang Doewa, westwaarts van Teloek Semawé.

Samalanga, aan den mond van het riviertje van denzelfden naam.

Pedada, Djempa, Djoeti en Pasangan, oostwaarts van Samalanga.

Segli, de standplaats van den Controleur, aan den mond der rivier van dien naam, in het landschap Pedir.

Kota Pedir, iets meer landwaarts in.

Laoeng, Blang Raja en Blang Roebé, westwaarts van Segli langs de kust.

Pakan Baroe, Gighen, Ajer Leboe, Endjoeng en Merdoe, oostwaarts van Segli langs de kust.

Edi, op de Oostkust in het landschap Groot Edi (Edi besar), de standplaats van den Controleur.

Kota Nawas, in hetzelfde landschap iets noordelijker en eenigszins van de kust verwijderd.

Edi ketjil, de hoofdplaats van het landschap van dien naam of Klein Edi, op eenigen afstand van de kust.

Bagan, aan de kust, en Boeging, eenigszins daarvan verwijderd, in het landschap Bagan Boeging, ten noorden van het voorgaande.

Geloempang, aan den mond van het riviertje Djoeloek, ten noorden van Bagan.

Djoeloek besar, Djoeloek ketjil, Merbau en Tandjoeng Semantoh, ten westen van Geloempang landwaarts in.

Simpang Olim, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, vrij ver landwaarts in, aan een gelijknamig riviertje.

Kota Pasir, de hoofdplaats van het landschap Pedawa besar, ten zuiden van Edi besar.

Kota Simpang, in hetzelfde landschap, landwaarts in.

Perlak, Kampoeng besar en Belang-Panta, aan de rivier Perlak in het landschap van dien naam.

Kroeng Raja, meer zuidwaarts aan de kust.

Langsar, in het landschap en aan de rivier van dien naam.

Aan de Westkust van Atjeh ([1]):

Poeloe Raja, een eilandje vlak bij de kust, standplaats van den Adsistent-Resident en den Controleur.

Melaboeh, aan de kleine baai van dien naam, de standplaats van eenen Controleur.

Tusschen Poeloe-Raja en Melaboeh liggen: Telok-Kroet, Patih, Telok-Gloempang, Rigas, Pangah, Tenom en Boeboen, en ten zuiden van Melaboeh: Koeala-Baroe, Koeala-Terang, Sikandang, Paoeh, Mangging, Laboean-Hadji, Makih, Tampat-Toewan, Terbangan-besar, Asahan, Bakoengan, enz., gezamenlijk onder den naam van *Peperhavens* bekend.

([1]) Zie over deze Westkust het boven aangehaald geschrift van den heer VAN LANGEN, in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. V, 1888.

DERDE AFDEELING.

DE ONAFHANKELIJKE GEWESTEN.

De Batak-landen.

§ 1. LIGGING, GRENZEN, NATUURLIJKE GESTELDHEID, VOORNAAMSTE PLAATSEN, VOORTBRENGSELEN.

Hoewel ook de binnenlanden van het Atjehneesche gebied door feitelijk grootendeels onafhankelijke volksstammen worden bewoond, wordt thans nog alleen het noordelijk gedeelte der Batak-landen met de vroeger vermelde kleinere landschappen, beschouwd als niet tot het Gouvernements grondgebied te behooren.

Eigenlijk strekken de Batak-landen, dat zijn de door de Bataks of Batta's bewoonde gewesten, waarvan in de laatste jaren geheele streken bij het Gouvernements-gebied zijn gevoegd, zich uit van ten zuiden van het Atjehneesche gebied tot aan de zuidelijke grens van de Afdeeling Asahan (Soematra's Oostkust), en worden zij aan de west- en zuidzijde ingesloten door de Residentie Tapanoeli, en aan de oostzijde door een gedeelte van de tot de Residentie Oostkust van Soematra behoorende staatjes van Asahan of noordwaarts tot Déli.

Toen de bekende JUNGHUHN zijn werk over de Batak-landen schreef [1], namen deze nog een belangrijk deel van Noord-Soematra in en kon hij nog spreken van *negen* afzonderlijke landschappen, waarvan bergruggen en rivieren de natuurlijke grenzen vormden. Sedert zijn echter, gelijk wij zagen, geheele stukken van de zuidelijke streken, grootendeels op verzoek of althans met toestemming van de bevolking, bij het Gouvernementsgebied gevoegd, zoodat zij op het oogenblik nog slechts uit een gedeelte van het plateau van Toba, een stuk van het landschap Boven-Bila en de noordelijker nog weinig bekende landstreken zijn saamgesteld. Zooals boven is aangetoond, grenst onze uiterste post op het oogenblik reeds aan het bekende Meer van Toba en met grond mag worden verwacht dat de oost- en westwaarts hiervan gelegen landschappen binnenkort mede onder ons bestuur zullen worden gebracht. Welke uitgestrektheid het dan nog overschietende gedeelte der Batak-landen zal beslaan, is niet

---

[1] *Die Batta-länder auf Sumatra.*

met zekerheid aan te geven. Afgaande op de door de nieuwste kaarten afgebakende grenzen, zal zij, waar JUNGHUHN nog van 750 □ geogr. mijlen kon spreken, hoogstens 150 □ mijlen bedragen.

Waar dus beneden verder over de Batak-landen en hunne bevolking gesproken wordt, moet in het oog worden gehouden, dat het nu nog onafhankelijk gedeelte zoo goed als onbekend is en de medegedeelde bijzonderheden hoofdzakelijk betrekking hebben op het door ons bezette gebied, dat, dit mag er aan worden toegevoegd, sedert het optreden van JUNGHUHN, door verschillende reizigers onderzocht is. Ook de in Toba en elders gevestigde Rijnsche Zendelingen hebben er veel toe bijgedragen om onze kennis van dit gedeelte van Soematra te vermeerderen ([1]).

Het onmiddellijk aan onze bezittingen grenzende onafhankelijk gebied wordt door vier afzonderlijke stammen bewoond, bekend onder de namen van *Karo-*, *Timoer-*, *Rajah-* en *Pakpak*-Bataks. De streek waarin laatstgenoemden gevestigd zijn, grenst aan de Residentie Tapanoeli, en schijnt bestemd te zijn om langzamerhand hierin te worden opgenomen. Het gebied der Karo's wordt over zijne geheele lengte doorstroomd door de vrij belangrijke rivier *Wampoe*, welke niet ver van het Meer van Toba, op den berg *Danda-binoa* haren oorsprong heeft. Alle vier landschappen liggen op of tegen de helling van het bekende Plateau van Toba, dat zuidwestwaarts langzaam naar de kuststreek afloopt en zich aan de andere zijde tot aan de onderhoorigheden van Déli uitstrekt. Dit bergachtig gedeelte van Soematra is tegenwoordig zeer arm aan bosschen; zij zijn meerendeels door menschenhanden uitgeroeid, omdat men bij de aanhoudende vijandelijkheden die tusschen de verschillende deelen der bevolking heerschen, alles uit den weg heeft willen ruimen, wat eene bedekte nadering van den vijand zou kunnen begunstigen. Op deze wijze zijn ook in andere opzichten geheele streken totaal verwoest geworden, ten gevolge waarvan een groot gedeelte der bevolking gedwongen werd om naar het zuiden af te zakken. Eerst op eenigen afstand ten Westen, Noorden en Oosten van het straks te

---

([1]) Zie o. a. *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Deel III; PETERMAN'S *Mittheilungen*, 1876; *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Deel XXXVIII; het vroeger door ons vermelde werk van den heer J. B. NEUMANN: *Het stroomgebied van Paneh en Bila; Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* Deel XXII en XXXI; *De Zending onder de Karo-Bataks* van J. K. WIJNGAARDEN; (*Mededeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap*, Deel XXXVIII); *Berichten van het Rijnsche Zending-Genootschap*, enz.

Bij de bewerking van dit gedeelte van de HOLLANDER's werk kon bovendien nog van verschillende aanteekeningen van besturende ambtenaren gebruik worden gemaakt

noemen Meer begint het Urbosch zich hier en daar weer te vertoonen. Overigens zou de overvloedige regen, die er valt en de gematigde warmtegraad, die er heerscht, alleszins bevorderlijk zijn aan de vruchtbaarheid van den bodem, ware 't niet dat de dagelijks over de vlakte strijkende winden den grond uitdroogden en dezen voor de cultuur ongeschikt maakten. Men vindt er dan ook geheele streken, waar niets dan alang-alang wordt aangetroffen.

Niettegenstaande de veelvuldige en plotselinge afwisselingen van het weder, die voor den groei van onderscheidene gewassen, inzonderheid van vruchtboomen, nadeelig werken, schijnt het klimaat op de hoogvlakte en dus ook in den omtrek van het Meer zoowel voor Europeanen als voor Inlanders vrij gezond te zijn.

Als voornaamste voortbrengselen uit het plantenrijk vinden wij vermeld: rijst, die zoowel op sawahs als op ladangs wordt gekweekt; koffie; djagoeng; onderscheidene aardvruchten; peulvruchten; gewone en Spaansche peper; sirih; tabak en katoen, die alle met meer of minder zorg worden aangekweekt. Zonder aankweeking vindt men den arèn- en kokospalm; den pisang-, mangga- en doerian-boom, die, naar het schijnt, minder van het afwisselend klimaat te lijden hebben. De bosschen, vooral naar de zijde van de Westkust, leveren kamfer, benzoë, drakenbloed; onderscheidene andere hars-, gom- en verfsoorten, rotting, enz.

Van de tamme dieren zijn te vermelden: een klein doch vlug en sterk ras van paarden, zeer geschikt om bergen te beklimmen, die overal in Toba aangefokt en vandaar uitgevoerd worden; runderen, het meest in hetzelfde landschap; buffels, zwijnen, geiten, honden, katten en hoenders. Sedert de epidemie van 1878 is echter de veestapel zeer verminderd, terwijl inzonderheid het paardenras in de laatste vijf-en-twintig jaren zeer achteruit ging. Van de wilde dieren komen tijgers, olifanten, rhinocerossen en beeren voor in dat gedeelte der Batak-landen, hetwelk tegenwoordig tot de Nederlandsche bezittingen gerekend wordt. Verder noordwaarts schijnen zij zich niet te verspreiden. Slangen van verschillende soorten, en daaronder zeer gevaarlijke, worden overal aangetroffen.

In het noordelijk gedeelte van het Plateau ligt het opmerkelijke *Meer van Toba*, op eene gemiddelde hoogte van 4000 vt. boven den zeespiegel (¹).

(¹) Zie over dit Meer inzonderheid het bovenvermelde XXXIste Deel van het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Afl. 4 en Jaargang 1893 Afl. 5 en 6.

Het wordt ingesloten door een randgebergte, dat grootendeels kaal en dor is; alleen waar dit gebergte steil afdaalt is het nog begroeid. Het Meer heeft eene van het noordwesten naar het zuidoosten loopende zeer onregelmatig langwerpige gedaante, eene lengte van ± 5 uren gaans en eene zeer ongelijke diepte. Het wordt door het bergachtige, doch slecht begroeide Schiereiland *Samosir* in twee ongelijke helften verdeeld, waarvan de noordelijke *Tao* (meer) *si Lalahi* en de zuidelijke *Tao Moeara* heet. Dit laatste, veel smallere gedeelte steekt met een uithoek naar het zuidwesten en noordoosten uit, respectievelijk bekend onder den naam van *Tao Bakara* en *Tao Balige*. Bedoeld schiereiland, dat door eene strook van ongeveer 200 Meter breedte met het vaste land verbonden is en ten zuiden waarvan nog een paar kleine eilandjes worden aangetroffen, is vrij sterk bevolkt. Men vindt er tal van goed bewoonde plaatsen, als: Ambarita, Soekéjan, Harian, Paranggoewan, enz., die allen op zichzelf staan en door eigen Hoofden of Radja's worden bestuurd.

Ook de oevers van het Meer zelf hebben eene talrijke bevolking, welke hoofdzakelijk in den rijstbouw en de vischvangst haar bestaan vindt. Van de vele dorpen, die elk uit een aantal gehuchten bestaan, zijn de voornaamste: Si-Dogor-dogor, Poesoek-Boekit (of Boehiti), Si-Hotang, Pamba, Saboelan, Tipang; verder *Bakara* of *Bangkara*, de hoofdplaats van een belangrijk landschap van dien naam, de vroegere zetel van *Si Singa Mangaradja* (zie blz. 62 en beneden), Tanga-Batoe, Méat, Balige, Tamboenan, Lagoe-Boti, Si-Antar, Harangan, Adjibata, enz.

Zuidwaarts van het Meer worden op de hoogvlakte eveneens vele sterk bevolkte dorpen aangetroffen, als: Lintoeng-ni-Hoeta, Barambéjan, Naga-Sariboe, Loebis, Si-Géang-géang, Si-Andjoer, Boetar, Leboeg-Si-Régar, Hoeta-Gindjang en andere.

§ 2. Bevolking.

Sterkte, afkomst, karakter, beschaving, godsdienst.

De sterkte van de bevolking der nog onafhankelijke Batak-landen is zelfs bij benadering niet op te geven. Wij verwijzen daaromtrent naar hetgeen daarvan vroeger is gezegd. Het volk vormt een afzonderlijken stam van het Maleische ras, die volgens de overlevering het Plateau van Toba oorspronkelijk tot woonplaats had en ook zichzelve Toba's noemt. Hoe, wanneer of vanwaar zij daar gekomen zijn, ligt ten eenenmale in het duister; maar men mag aannemen dat

zij zich reeds in de eerste helft der 12de eeuw aanmerkelijk zuidwaarts hadden uitgebreid, zoodat de Maleiers van het Minangkabausche rijk tegen hen stieten en bij hunne uitbreiding genoodzaakt werden zuidoostwaarts naar de kustvlakte te trekken en naar Singapoera en het schiereiland Malaka over te steken ([1]).

Het karakter der Bataks heeft zonderlinge tegenstrijdigheden; en hunne beschaving staat op eenen zeer eigenaardigen trap, die, schoon niet met den toestand van eenige Europeesche natie te vergelijken, echter niet laag is te noemen.

Hunne meerdere of mindere aanraking met andere stammen heeft natuurlijk hier en daar wijzigingen in hun in- en uitwendig bestaan teweeggebracht, welke mede oorzaak zijn, dat de berichten, die van verschillende kanten omtrent het karakter van dit volk tot ons zijn gekomen, op sommige punten zeer uiteenloopen. Iemand, die langen tijd onder de Bataks heeft doorgebracht, schrijft, dat de schets door JUNGHUHN in zijn bekend werk ([2]) gegeven, als vrij juist en nauwkeurig moet worden aangemerkt. Ter vergelijking en aanvulling laten wij hier het oordeel van andere deskundigen volgen: »Onder de deugden der Bataks staat bovenaan hunne groote gastvrijheid, die bij hen als een der eerste en voornaamste plichten geldt. Verder zijn zij ouderlievend en toonen veel gehechtheid aan kinderen, en dit niet alleen waar het hun eigen kroost geldt, maar ook ten opzichte van broeders en zusters kinderen. Over het geheel zijn zij vroolijk van aard, gezellig in den omgang, oppervlakkig, nieuwsgierig, in hooge mate bijgeloovig, gulzig in het eten en liefhebbers van den drank. Eerzucht en hebzucht zijn twee hunner eigenschappen, die hen dikwijls tot het kwade doen neigen. Hoewel zeer wantrouwend, onoprecht en gesloten van aard, worden zij openhartig en kan men op hun woord staat maken, als men eenmaal hun vertrouwen gewonnen heeft.

»De mannen zijn van nature bovenmate lui en laten zich alleen door den nood gedwongen met geregelden arbeid in. De vrouwen daarentegen zijn werkzaam en ijverig. De zindelijkheid is bij beide sexen niet groot.

»Zeer ontwikkeld is bij dezen stam het redenaarstalent, wat vooral uitkomt bij de behandeling van geschillen, die in openbare vergaderingen plaats heeft en bij hen bijna aan de orde van den dag is. Zij houden daarbij eindelooze redevoeringen, trachten de zaken zoo

---

([1]) Zie over de geschiedenis van dezen stam inzonderheid bij NEUMANN.

([2]) *Die Batta-Länder.* Th. II, S. 275.

ingewikkeld mogelijk te maken en nemen het met de waarheid, zoo dit in hunne kraam te pas komt, niet zeer nauw. Aangezien zij driftig en opvliegend van aard zijn, is de lust om geschillen met de wapenen uit te maken, niet minder groot.

»Neiging tot fanatisme bezit de Batak niet, doch koppigheid kan men moeielijk ergens sterker ontwikkeld vinden. Overigens is hij, zoo zijn haat niet wordt opgewekt, zacht van aard.

Van den Hindoe-eeredienst, die blijkens de ruïnen in vroegere eeuwen althans in de zuidelijke Batak-landen heeft geheerscht, komen thans in den godsdienst der Bataks nog menigvuldige sporen voor. De Islam, dien de Padri's te vergeefs getracht hebben daar met geweld in te voeren, begint, evenals het Christendom, op het Gouvernements-gebied, veel aanhangers te winnen (vergelijk blz. 569). Ten noorden, oosten en westen van het Toba-meer zijn allen nog heidenen. Hoewel de godsdienstbegrippen in onderscheidene landstreken schijnen te verschillen, komen deze toch overal daarin overeen, dat zij ten hoogste bijgeloovig zijn. De Bataks gelooven in het algemeen aan eene menigte godheden of geesten, die niet alleen in de bovenwereld maar ook op aarde in allerlei voorwerpen en ook daaronder huizen. Den hoogsten rang onder de goden bekleeden de Nébata's of Débata's (welke naam van het Sanskritsche Déwata afkomstig is), die in den hemel of in de bovenwereld wonen en van welke Batara Goeroe, Sori Pada en Mangala (of Bala) Boelan (die aan Brahma, Wisjnoe en Kali doen denken) de voornaamste of volgens anderen de eenige zijn. Van de als godheden vereerde wezens, die op of in de nabijheid van deze aarde verblijf houden, is de belangrijkste de bovenvermelde Si Singa Mangaradja, de Vorst van Bakara aan het Meer van Toba, een soort van Priester-Koning, tot wien men o. a. gebeden richt voor het welslagen van den oogst en die overal zijne vertegenwoordigers heeft om zijne bevelen over te brengen ([1]). Verder de Somboans of geesten van vroegere Radja's of Grooten, die op boomen, rotsen, enz. hun verblijf houden; de Bégoes, die ziekten veroorzaken, Soemangot's, die nu eens als goede, dan weer als booze geesten in hunne tamelijk verwarde godsdienstbegrippen optreden, enz. De vereering van de geesten van afgestorven bloedverwanten, van vroeger bekende Radja's, enz. speelt daarbij ook een groote rol. Vooral is dit het geval met de zielen

([1]) Sedert de verdrijving van dezen Priester-Koning (blz. 62), wiens waardigheid volgens sommigen uit Atjeh, volgens anderen uit Minangkabau stamt, is diens aanzien zeer verminderd. Zijne tegenwoordigheid in de Tobalanden blijft echter nog steeds een gevaar voor ons gezag in deze streken.

van levenloos geborenen of zuigelingen, die, vreemd genoeg, bij de meeste Bataks *Batara-goeroe* worden genoemd.

Tot de onderaardsche godheden behooren onder anderen: Naga Padoka en Rangga Poeri, van welke de eerstgenoemde Soematra op het hoofd draagt en door zijne bewegingen de aardbevingen veroorzaakt. Voorts is de geheele natuur met godheden of geesten vervuld, die zich in verschillende gedaanten vertoonen en meerendeels als aan den mensch vijandig worden beschouwd. Veel eer wordt echter aan deze geesten niet bewezen. Tempels zijn er niet, en ook geene eigenlijk-gezegde priesters, maar alleen wichelaars en geestenbezweerders (Datoe's of Goeroe's), die bij alle ondernemingen worden geraadpleegd en tevens geneesheeren zijn, die hoofdzakelijk door bezweringen de booze geesten, welke de ziekten veroorzaken, trachten te verdrijven ([1]). Meestal bedienen zij zich daarbij van een medium, gewoonlijk vrouwen, Sibaso genoemd. In sommige gevallen worden door hen echter ook wel werkelijk geneesmiddelen toegediend.

Pogingen tot invoering van het Christendom onder de Bataks zijn het eerst aangewend door twee Engelsche Zendelingen in het jaar 1824, doch spoedig na het sluiten van het Londensche tractaat gestaakt. In 1833 werden twee Amerikaansche Zendelingen door hen vermoord en opgegeten. Sedert 1856 heeft het Rijnsch Zendinggenootschap een groot aantal Zendelingen naar de Bataks afgevaardigd, die, zooals wij vroeger reeds zagen (blz. 569 en 570), met bijzonder veel vrucht onder hen werkzaam zijn.

Kleeding, wapenen, woningen, huisraad, levenswijze.

De kleeding, die men eerst met het zevende of achtste levensjaar begint te dragen, wordt vervaardigd uit katoenen stoffen, welke gedeeltelijk door henzelven geweven, gedeeltelijk ingevoerd worden. Zij bestaat bij den gemeenen man eenvoudig in eene door hunne vrouwen geweven kain, die bij wijze van saroeng en sjaal wordt gedragen; bij de vrouwen uit een soort saroeng, welk kleedingstuk,

---

([1]) JUNGHUHN, t. a. p. S. 246. *Ind. Arch.*, t. a. p. bl. 92. *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1846, Dl. II, bl. 292; 1847, Dl. IV, bl. 175. *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Neêrl. Indië*, 1858, bl. 288; en vooral *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1870, Dl. I, bladz. 288. Men zie inzonderheid Dr. B. HAGEN; *Beiträge zur Kenntniss der Battareligion* (Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, 1883), waarin nog meer bronnen voor de kennis ván dezen godsdienst zijn aangegeven, en de *Berichten* van het Rijnsch-Zending-Genootschap.

soms slechts een lap, grof keper, bij velen boven de borsten wordt toegebonden; in sommige streken, o. a. aan het Toba-meer, hebben de gehuwde vrouwen en ook wel de meisjes het bovenlijf geheel ontbloot. Hier en elders begint de invloed van vreemdelingen zich echter ook reeds op de kleeding te doen gelden, zoodat onder de mannen het dragen van eene broek en bij de vrouwen de Maleische *saroeng* meer en meer in zwang komen. Arme lieden vervaardigen hunne kleedingstukken nog meest uit boomschors, die door weeken en kloppen zeer zacht en buigzaam wordt gemaakt. De Hoofden dragen ook wel een soort van sjaal, die *Djoekia Sampa* heet en met een rand van koralen versierd is, welke het onderscheidingsteeken van hunnen rang daarstelt. Het haar wordt bij mannen en vrouwen op het achterhoofd in een knoop samengebonden en daar met een bosje gras of bladeren versierd; in sommige streken dragen de mannen echter ook een stuk katoen bij wijze van tulband om het hoofd gewonden. Armringen, uit ivoor gesneden of uit eene groote schelp geslepen, worden alleen door de Hoofden gedragen. Ongehuwde meisjes hebben als sieraad om den hals, de beneden-armen en de enkels, ringen van zwaar koperdraad, welker aantal verschilt naar haren rang en rijkdom, en ook koralen, koperen of tinnen oorsieraden; al deze opschik wordt echter afgelegd zoodra zij huwen.

De wapenen zijn: de *roedoes*, een lang kapmes; de *séwa* (Mal. *siwar* of *séwar*), een dolkmes; lansen, hetzij van hout met ijzeren punten of alleen van scherp gepunt bamboes; lontgeweren, die zij van de Maleiers bekomen, doch waarvoor zij de kogels en het kruit op eene zeer gebrekkige wijze zelven vervaardigen; en eenige lilla's. Met de vuurwapenen gaan zij echter zeer gebrekkig om.

De huizen staan op palen 6 of 8 vt. boven den grond, zijn van hout of bamboes gebouwd en meest met *alang-alang* gedekt; zij zijn langwerpig vierkant en hebben eene breedte van 10 tot 12 bij eene lengte van 20 tot 21 vt.; de hoogte der zijwanden bedraagt 5 vt.; het aan alle zijden ver uitstekende dak loopt spits toe en is vrij hoog. Inwendige verdeelingen worden er niet in aangetroffen. De eenige opening is de deur, die $3^1/_2$ of 4 vt. hoog is en aan de smalle voorzijde wordt aangebracht; een gebrekkige ladder van boomtakken geeft den toegang daartoe. De ruimte onder de huizen dient tot varken-, runder- of paardenstal. In Toba zijn de huizen grooter, dewijl daar veelal meerdere familiën samenwonen. Ook de woningen der Hoofden zijn grooter en zeer goed gebouwd; zij zijn geheel van hout, gewoonlijk in twee verdiepingen verdeeld, en de balken en stijlen met kunstig snijwerk versierd.

De dorpen, *Hoeta* (Mal. *Kota*), bestaan gewoonlijk uit twee rijen huizen, die dicht naast elkander met de smalle zijde naar het breede tusschenliggende pad gekeerd staan. Slechts zelden, en alleen wanneer het terrein zulks vordert, zijn zij in het rond of vierkant rondom een plein gebouwd. Alle dorpen zijn omgeven door eenen 6 of 7 vt. hoogen, aarden, met palissaden en *bamboe doeri* beplanten wal, waarin slechts aan de beide uiteinden eene smalle opening is gelaten. Behalve de woonhuizen vindt men in de dorpen nog magazijnen, waarin de voorhanden zijnde rijst wordt bewaard, en die niet van de woningen verschillen; en *soppo's* of vergaderhuizen, die in stevigheid en schoonheid de woningen der Hoofden overtreffen en dienen tot het houden van bijeenkomsten van allerlei aard, tot het herbergen van vreemdelingen, en tot het bewaren der heilige boeken, krijgsbanieren (blz. 785) en verdere kostbaarheden van het dorp.

Het huisraad bestaat uit eenige aarden potten, 3 of 4 vt. lange bamboezen kokers, die tot watervaten en tevens tot drinkbekers dienen, uit bamboes gevlochten mandjes, een uitgehold blok met stamper om de rijst te ontbolsteren, en messen. Tot verlichting bedient men zich in de meeste landschappen van eene soort van fakkels, bestaande óf uit een tak van harsrijk hout, inzonderheid *toesam*-hout, óf uit een stuk bamboes met hars gevuld; in enkele streken heeft men eene soort van lampen, zijnde een halve kokosnotendop of een ijzeren bakje met kokosolie gevuld, waarin een pitje drijft. Lepels, borden, kussens, voorwerpen om tot zit- of ligplaats te dienen, en alle verdere meubelen zijn geheel onbekend.

De gewone spijzen zijn rijst, djagoeng en aardvruchten; zout werd vroeger, althans in Toba, zelden of nooit gebruikt, maar door Spaansche peper of gember vervangen; tegenwoordig wordt het echter overal op de pasar's verkocht; vleesch, van welke dieren ook, en visch worden gegeten, doch alleen bij feestelijke gelegenheden. Gewoonlijk drinken de Bataks niets dan water en nu en dan palmwijn, doch wanneer zij sterken drank kunnen bekomen, is deze, zooals wij boven reeds zagen, hun zeer welkom. De maaltijden worden gehouden des morgens ten 8 á 9 en des avonds ten 6 à 7 ure.

In het noordelijk gedeelte der Batak-landen wordt alle arbeid, ook die op het veld, door de vrouwen verricht, terwijl de mannen den tijd doorbrengen met tabak rooken (uit lange koperen pijpen, wier grootte en zwaarte hunnen rang of rijkdom aanduiden), met hanengevechten of dobbelspelen en tegenwoordig ook wel met opiumschuiven, wat althans in enkele landschappen meer en meer alge-

meen wordt en zelfs bij vrouwen en kinderen moet voorkomen. In de zuidelijke streken doet de vrouw alleen de huiselijke bezigheden, en komt de veldarbeid inzonderheid het ploegen, spitten en planten voor rekening van den man. Het weven en verven van katoen voor kleedingstukken wordt uitsluitend door de vrouwen verricht. Na vier of vijf ure des namiddags wordt er gewoonlijk niet meer gewerkt, maar het overige gedeelte van den dag binnenshuis doorgebracht met praten en het verhalen van allerlei geschiedenissen, die bij voorkeur de Goden en Geesten ten onderwerp hebben. Waar dit echter noodig mocht zijn, wordt de veldarbeid ook wel na zonsondergang voortgezet.

Bestuur en rechtswezen.

Elk dorp, dat, althans op het plateau van Toba, veelal uit een aantal gehuchten of buurten bestaat, vormt eene op zichzelve staande geheel onafhankelijke gemeente, die bestuurd wordt door eenen Radja of Hoofd, wiens waardigheid erfelijk is in de mannelijke linie. Zijn gezag heeft echter in vredestijd weinig te beduiden; daar over alle zaken door de gezamenlijke mannelijke bevolking in de *Soppo's* wordt geraadpleegd en, wanneer dit verzuimd is, niemand zich om de bevelen van den Radja bekreunt. Zoodra deze echter, daartoe in de gelegenheid zijnde, zich willekeurige handelingen tegen zijne onderhoorigen veroorlooft, verlaten zij dikwijls hun dorp en stellen zich onder de bescherming van eenen naburigen Radja, waaruit dan veelal een oorlog voortvloeit. In oorlogstijd is het Dorpshoofd Opperbevelhebber en worden zijne bevelen stiptelijk nagekomen. Somtijds vereenigen zich dan ook wel eenige dorpen van hetzelfde landschap of denzelfden stam met elkander, en kiezen eenen hunner Radja's tot aanvoerder in den strijd tegen den gemeenschappelijken vijand. Zoodanig Opperhoofd neemt dan den titel aan van Oempoen, Soetan, Jang Dipertoewan of eenen dergelijken, en behoudt ook na den oorlog eene zekere suprematie, hoewel alleen in naam, over de verbondene kampoengs. In vroegere eeuwen schijnt echter, onder den invloed der Hindoes, in de Batak-landen eene monarchie te hebben bestaan, waarvan men een overblijfsel meent te vinden in den eerbied, die thans nog wordt bewezen aan den Vorst van Bakara, een aan den oever van het Meer van Toba gelegen dorp, die den titel van Si Singa Mangaradja (d i. Maharadja of Groote Vorst) voert; hoewel die vereering tegenwoordig hoofdzakelijk van godsdienstigen aard is en

gelijk wij zagen, sedert een gedeelte der bevolking meer en meer vertrouwen in het Gouvernement gaat stellen, gaandeweg afneemt ([1]).

De rechten en plichten der Radja's zijn door de Adat bepaald. Zij hebben geene vaste inkomsten, maar vinden hun bestaan in den veehandel en in de opbrengsten hunner velden, die gedeeltelijk kosteloos door hunne onderhoorigen, gedeeltelijk door hunne eigene slaven worden bearbeid. Van hunne dorpsgenooten zijn zij alleen onderscheiden door hunne uiterlijke sieraden; overigens leven zij met hen op den voet van volkomene gelijkheid. Zij worden beschouwd als de eigenaars van den tot een dorp behoorenden grond, waarvan gedeelten door hen aan de ingezetenen in gebruik worden afgestaan tegen eene geringe vergoeding hetzij in producten of in persoonlijke diensten. Zij mogen echter geene stukken van den grond verkoopen, maar moeten dien in zijn geheel aan hunne erfgenamen nalaten.

De rechtspraak geschiedt door de gezamenlijke bevolking met den Radja in de *Soppo* vergaderd (elders niet in een gebouw, maar in de open lucht in het midden van het dorp), volgens de Adat of overlevering, die echter op verre na niet in alle voorkomende gevallen voorziet en dus voor vele willekeurige uitspraken ruimte laat. De straffen bestaan in geldboeten (bij diefstal met teruggave van het ontvreemde of de waarde daarvan) of de doodstraf, waarbij in sommige gevallen de misdadiger wordt opgegeten; doch ook deze straf kan met geld of geldswaarde worden afgekocht. De boeten komen ten voordeele van de beleedigde of benadeelde partij; maar daarenboven moet de veroordeelde gewoonlijk eenen buffel geven, die door hem met de gezamenlijke dorpelingen wordt opgegeten. Op moord staat de doodstraf, te voltrekken door de naastbestaanden des vermoorden. Echtbrekers, landverraders en spionnen worden ter dood gebracht en daarna opgegeten. Hetzelfde wedervoer vroeger in sommige streken, vooral in Toba en de overige noordelijke landschappen, den vreemdeling, die ongenoodigd eene kampoeng binnentrad; hij werd dan als spion beschouwd; tegenwoordig schijnt echter dit gevaar, althans voor Europeanen, grootendeels geweken te zijn. Een vijand, die met de wapenen in de hand wordt gevangen genomen, wordt levend verslonden; in dit geval is geen afkoop mogelijk, evenmin als voor den gemeenen Batak die overspel heeft gepleegd met de vrouw van eenen Radja. Indien de dader van eenig misdrijf onbekend mocht

---

([1]) Naar het schijnt werd tot hiertoe het gezag van dezen Vorst door alle Batakstammen erkend, uitgezonderd door de leden van den Stam *Lottoeng*, die hun eigen Mangaradja hebben.

zijn of zich door de vlucht heeft weten te redden, is de kampoeng. waartoe hij behoort, aansprakelijk voor de hem op te leggen boete. Dit een en ander is natuurlijk niet van toepassing op die gedeelten der Batak-landen, welke onder bestuur van het Nederlandsch Gouvernement zijn gebracht.

Verschillende gebruiken.

Bij de geboorte van kinderen worden kleinere of grootere feesten gegeven, doch hebben overigens geene bijzonderheden plaats; alleen de naamgeving geschiedt met zekere plechtigheid. Als het kind eenige, bij Radja's altijd vier, dagen oud is, wordt het onder geleide van de bloedverwanten en buren naar de naaste beek gebracht en daar gebaad, terwijl de vader den door hem gekozenen naam uitspreekt. De hiervoor bestemde dag moet door een Datoe worden aangewezen. Jongens dragen vóór dien tijd den naam van Si Boersok (elders Si Oetjok), terwijl meisjes met Si Betet of Si Taring worden toegesproken. Na afloop van de naamgeving keert de optocht naar huis terug en worden, naarmate van den rang en het vermogen der ouders, eenige hoenders, een varken of een buffel geslacht, waarop de genoodigden worden onthaald; daarna wordt in de *Soppo* muziek gemaakt en gedanst. Ongeveer twee weken na de geboorte neemt de moeder het kind mede naar de pasar om het daar te laten zien, bij welke gelegenheid de haar volgende bloedverwanten op drank en inlandsche lekkernijen worden onthaald. Eerst na afloop van deze plechtigheid wordt de kleine met den door den vader aangegeven naam aangesproken.

Onderwijs wordt aan de kinderen niet gegeven. De kunst van lezen en schrijven is dan ook op verre na niet algemeen onder de Bataks; alleen de kinderen der Radja's worden daarin soms opzettelijk onderwezen door den een of ander, die den naam van bijzondere bekwaamheid heeft en voor zijn onderricht een geschenk ontvangt, dat meest in een stuk lijnwaad bestaat.

Het vijlen der tanden, vroeger algemeen onder dit volk, geraakt buiten de onafhankelijke landen meer en meer in onbruik. Het komt hier nog het meest bij vrouwen voor.

De meisjes huwen gewoonlijk omstreeks haar 15de, de jongelingen na hun 17de jaar, hoewel afwijkingen niet zeldzaam zijn. De toestemming der eersten is geen volstrekt vereischte; zij worden echter zelden tot een huwelijk gedwongen. Zooals wij vroeger reeds opmerkten is het huwelijk in den stam (marga) verboden en staat dit gelijk

met bloedschande. Gewoonlijk verzekert de jongeling zich vooraf van de gevoelens van het meisje alvorens zijn aanzoek bij de ouders te doen. Er zijn twee wettige wijzen van huwelijken bekend: het huwelijk *Mangoli* en het huwelijk *Soemondo*, welke overeenkomen met de *Djoedjoer* en *Ambil anak* in Bengkoelen; bij het eerste verschilt de koopprijs (*Sinamot*) der vrouw van 5 tot 10 buffels, dat is ongeveer *f* 90 tot *f* 180; dikwijls is hij echter veel hooger. Bovendien moet de jongeling ten teeken van zijne zuivere bedoelingen zoowel aan zijne aanstaande als aan hare ouders geschenken vereeren. De eigenlijke bruidschat wordt dan zoo spoedig mogelijk betaald, waarna de jonge man het recht heeft naar de woning zijner *vrouw* te gaan en met haar saam te wonen. Verdere plechtigheden hebben er dan niet plaats; noch de tusschenkomst van een Priester, noch eene schriftelijke overeenkomst tusschen de beide partijen wordt hier bij het sluiten van een huwelijk vereischt; men beschouwt het eenvoudig als eene gewone handeling van koop en verkoop; alleen wordt door den bruidegom naarmate van zijn vermogen aan zijne dorpsgenooten een klein feest gegeven. Gewoonlijk blijft de jonge man zoolang bij zijne schoonouders inwonen, totdat zijne vrouw haar eerste kind heeft gebaard; het echtpaar bouwt zich dan een eigen huis of neemt bij de ouders van den man zijnen intrek. Bij die gelegenheid wordt dan door de wederzijdsche familie bepaald, hoeveel de huwelijksgift (*paoeséang*) van den kant der vrouw bedragen zal. Ook huwelijken door middel van schaking komen hier, gelijk elders, menigvuldig voor. Veelwijverij is geoorloofd, doch uithoofde van de duurte der vrouwen alleen bij de Radja's in zwang; doch ook dezen hebben zelden meer dan vier of vijf vrouwen, welke allen gelijke rechten bezitten, hoewel de oudste gewoonlijk een zeker gezag over de later genomene uitoefent.

Echtscheidingen komen zelden voor en dan nog hoofdzakelijk onder den geringeren stand. Verlangt de man te scheiden, dan zendt hij zijne vrouw eenvoudig weg; doch wanneer het verlangen daartoe van de vrouw uitgaat, moeten hare ouders of bloedverwanten haren koopprijs terugbetalen, aan den man een geschenk in lijnwaad (bij wijze van boete) geven, en een buffel slachten om de dorpelingen te onthalen, In beide gevallen blijven de kinderen bij den man, tenzij zij nog niet oud genoeg zijn om de moeder te kunnen missen. Bij overlijden van den man wordt de vrouw het eigendom van diens broeder of, bij ontstentenis van dezen, van den naasten meerderjarigen bloedverwant van den overledene, aan wien zij dan tot dienstbaarheid is verplicht. Sterft de vrouw dan is hare familie, volgens

de oud-Bataksche gemeente, verplicht hem eene andere wederhelft te verschaffen of hem een gedeelte van den koopprijs terug te geven.

De begrafenis van eenen aanzienlijken Radja gaat bij de nog onafhankelijke Bataks met vele ceremoniën gepaard. Dadelijk bij zijn overlijden heffen zijne vrouwen, bloedverwanten en bekenden een luidruchtig gejammer aan; inmiddels wordt een buffel geslacht om de van alle zijden toestroomende weeklagers te spijzigen. Dan wordt door den zoon of een der naaste bloedverwanten een klein stuk gronds met rijst bezaaid, en worden arbeiders naar het woud gezonden om een boom te vellen, uit welks stam de doodkist vervaardigd en waaraan omstreeks 14 dagen wordt gewerkt, Zoolang ligt het lijk in huis op eene laag fijngestooten *djagoeng* en rijst, en wordt dagelijks herhaalde malen met kamfer bestrooit. Als de kist gereed is, wordt het lijk in zijne beste kleederen en met al zijne sieraden voorzien daarin gelegd, het deksel er op gedaan, de naden met hars dichtgemaakt, en de kist op eene kleine verhevenheid in een hoek van het huis nedergezet. Soms wordt de kist ook wel voorloopig in eenen grafkuil in het dorp neergelegd tot tijd en wijle de definitieve begrafenis plaats heeft, bij welke gelegenheid, evenals later, muziek wordt gemaakt, gedanst en geweeklaagd wordt. Wanneer de op den sterfdag gezaaide rijst rijp is geworden, dat is na ongeveer vijf à zes maanden, slacht men een buffel en zendt diens beenderen aan de naburige Radja's, waardoor dezen ter begrafenis worden uitgenoodigd en verplicht zijn elk eenen buffel mede te brengen. Op den voor de begrafenis bepaalden dag wordt de kist op eene vrij groote, met onderscheidene deels zeer onkiesche uit hout gesnedene zinnebeeldige figuren versierde, stellage voor het huis geplaatst, en daarnaast op eene rij de door de Radja's medegebrachte buffels; de bloedverwanten des overledenen doen zevenmaal een omgang daar omheen; daarna slaat de oudste der weduwen een bord met gekookte rijst, van die op den sterfdag geplant is, op den kop van eenen der buffels aan stukken, hetgeen het sein is tot een luid gejammer en misbaar der vrouwen en een oorverdoovend geraas, dat met alle mogelijke muziekinstrumenten in de *Soppo* wordt gemaakt. Dan verwijderen zich de vrouwen om zich te gaan baden en opschikken; en de Radja's doen nu zevenmaal een omgang om de gezamenlijke buffels, waarna elk den zijnen een lanssteek toebrengt en het dier verder door de omstanders wordt geslacht. Terwijl dit gedaan en de maaltijd bereid wordt, draagt men de stellage met het lijk naar het graf, bij welken optocht zich de geheele bevolking aansluit. Daar gekomen opent men het deksel van de kist, en de zoon (of naaste

bloedverwant) zegt: »Vader, nu ziet gij voor het laatst de zon, die gij nooit weder zult aanschouwen", waarop het deksel weder gesloten en de kist in het graf nedergelaten en met aarde bedekt wordt. De boven vermelde versierselen der lijkstellage worden als bewijs van den hoogen rang des overledenen op het graf geplaatst (later komen daar ook de hoornen en schedels der geslachte buffels bij), en de geheele stoet keert vroolijk naar huis om zich aan den buitengewoon overvloedigen maaltijd te vergasten (1).

Het gebeurt ook wel dat de lijken gedurende twee jaren en langer in hun voorloopig graf blijven liggen, waarna ze weder opgegraven en met het gebeente van middellerwijl gestorven bloedverwanten, na behoorlijk gewasschen te zijn, in eene nieuwe kist gesloten worden om dan onder het noodig ceremonieel naar de eigenlijke begraafplaats te worden overgeplaatst.

Bij het overlijden van gewone dorpsbewoners hebben er geen plechtigheden plaats; het lijk wordt eenvoudig in doeken gewonden en zoo begraven, soms ook wel in eene ruw getimmerde kist of in eenen hollen boomstam neergelegd.

Minder aanzienlijke Radja's worden eene of twee maanden na hunnen dood met veel minder plechtigheid, en de gemeene man meestal denzelfden dag zonder eenige cermoniën, begraven; maar een maaltijd, hoe gering dan ook, behoort er steeds bij.

De begraafplaatsen zijn gewoonlijk in de nabijheid der dorpen en met eene bamboes-heining omgeven, doch worden overigens volstrekt niet in orde gehouden. En daar het aan iedereen vrijstaat zijne dooden te begraven waar hij wil, treft men ook vele graven hier en daar in de wildernissen rondom de kampoengs aan.

De nalatenschap van eenen overledene wordt geërfd door zijnen oudsten zoon of, zoo deze mocht overleden zijn, door zijne andere zonen, en, bij ontstentenis, door zijnen naasten mannelijken bloed verwant. De erfgenaam is daarentegen ook aansprakelijk voor de schulden van den overledene. Het gebruik wil dat bij den adel de

---

(1) Op andere plaatsen zet men ruw bewerkte beeldjes van hout of steen op het graf, of ook wel ruiterbeeldjes, waarvan het paard een olifantssnuit heeft, hetgeen eene herinnering aan de Hindoesche godheid Ganésa schijnt te zijn. Ook spijzen worden op de graven, en somtijds op de borst der lijken, nedergelegd. BICKMORE (*Reizen*, Dl. II, bl. 131) beschrijft een door hem gezien graf als bestaande uit een vierhoekigen aardhoop, met een houten paardekop aan het eene einde en een stuk van een paardestaart aan het andere, terwijl de hoop zelf het lichaam moest voorstellen. Op elk van de vier hoeken was een beeld van een naakten man of vrouw. Over het geheel stond een ruw dak op vier palen, en op een paar voet afstands er rondom eene rij stokken van vier voet hoog, aan welker uiteinden kleine vlagjes van wit katoen waren bevestigd.

oudste en jongste zoon grootere erfporties krijgen dan de middelste zonen. Ook wordt steeds de afstamming der moeder daarbij in aanmerking genomen. Dochters erven niet.

Pandelingschap, slavernij, kannibalisme, oorlogen.

In de onafhankelijke landen komen pandelingschap en slavernij nog overal voor. In sommige streken wordt zelfs veel handel in slaven gedreven. De oorzaak der slavernij ligt gedeeltelijk in de vele binnenlandsche oorlogen, waarbij krijgsgevangenen worden gemaakt, deels daarin dat de meeste straffen in geldboeten bestaan of voor geld kunnen worden afgekocht. Een veroordeelde, die de hem opgelegde boete niet kan betalen, of ook iemand die voor eenige onderneming geld behoeft, leent het benoodigde bij zijnen Radja of een ander bemiddeld dorpsbewoner. Bedraagt de som de waarde van eenen slaaf, *f* 50 tot *f* 90, dan wordt hij dadelijk het eigendom van den geldschieter; doch is de som minder dan is hij alleen verplicht voor hem, in hoedanigheid van *pandeling*, eenigen arbeid te verrichten bij wijze van rentebetaling. Wordt het geleende na verloop van een jaar niet terugbetaald, dan verdubbelt de som; na het tweede jaar verdubbelt dit dubbel, en zoo verder; zoodra het bedrag de waarde van een slaaf bereikt, wordt de schuldenaar het eigendom van den geldschieter, mag hij door dezen tot zich genomen of verkocht worden, en is verplicht zijnen meester te gehoorzamen en voor hem te arbeiden. De eigenaar moet aan zijne slaven voedsel en kleeding verschaffen en mag hen niet willekeurig straffen; begaan zij eenig misdrijf, dan wordt daarover evenals omtrent vrije lieden geoordeeld; doch indien hun de doodstraf wordt opgelegd, is deze niet afkoopbaar, maar worden zij onvermijdelijk gevonnisd. De slaven mogen niet deelnemen aan de openbare beraadslagingen, doch zijn overigens voor het uiterlijke niet van de andere dorpsbewoners onderscheiden; zij worden als leden van het huisgezin hunner meesters beschouwd en goed behandeld, en trachten daarom ook hoogst zelden door de vlucht hunne vrijheid te herkrijgen. In sommige streken doen zich zelfs de gevallen voor, dat een slaaf zich eenig vermogen in roerende en onroerende goederen verwerft en op zijne beurt de meester van andere slaven wordt.

Meisjes en vrouwen komen vrij van het pandelingschap, indien zich iemand opdoet die haar trouwen wil en hare schuld aan den meester betaalt; de aldus uitgeschoten som wordt dan als de gewone koopsom (*sinamot*) aangemerkt.

Het eten van menschenvleesch is bij de Bataks, althans tegenwoordig, volstrekt geen gewoon gebruik, maar wordt bij enkele stammen door de Adat als straf op sommige misdaden voorgeschreven, en slechts in drie gevallen is die straf voor den veroordeelde onafkoopbaar (blz. 777 en hierboven). Het slachtoffer wordt, gewoonlijk buiten de kampoeng, aan eenen paal gebonden en door den beleedigden persoon of door den Radja, die daarbij eerst eene redevoering houdt over het gepleegde misdrijf, met lanssteken gedood; waarna de omstanders de stukken vleesch van het lichaam snijden, deze aan bij voorraad in den omtrek aangelegde vuren even roosteren en dan met een weinig peper verslinden. Alleen in den krijg gewapenderhand gevangen genomen vijanden worden niet eerst gedood, maar zijn gewoonlijk reeds gedeeltelijk opgegeten eer zij den geest geven. Deze afschuwelijke Adat schijnt niet altijd bij de Bataks te hebben bestaan maar eerst sedert twee of drie eeuwen in gebruik te zijn gekomen ([1]), en wordt daarom ook niet aangetroffen bij de van hen afstammende Niassers, die volgens de overleveringen in de twaalfde eeuw van het vasteland zouden verhuisd zijn. Ook bij den stam der Karo-Batak's, ten noorden van het Meer van Toba, is het eten van menschenvleesch niet in gebruik ([2]).

De menigvuldige oorlogen of vijandelijkheden tusschen de kampoengs ontstaan veelal uit schuldvorderingen van iemand uit het eene dorp tegen eenen persoon uit het andere. Gelukkig zijn zij over het algemeen weinig bloeddorstig. Wapenstilstanden komen veel voor, doordat onzijdige personen zich met de zaken komen bemoeien en de twisten trachten bij te leggen. Zulk een scheidsrechter of *panghoeloe* ontvangt van beide partijen een ring of een mes, ten teeken dat zij de vijandelijkheden zullen staken, zoolang hun dit onderpand niet is teruggegeven. Overigens is het verloop van zulk eenen

([1]) Volgens sommige verhalen is dit gebruik ontstaan ten gevolge van binnenlandsche oorlogen, welke omstreeks dien tijd met zoo groote verwoedheid onder de Bataks werden gevoerd dat men het bloed der verslagenen dronk en hun nog lillend vleesch verslond (*Aardrijkskundig Woordenboek*, Dl. III, bl. 724); volgens andere was de oorsprong deze: Een van de Radja's had een zwaar misdrijf gepleegd, en allen waren overtuigd dat hij, niettegenstaande zijn hoogen rang, moest worden gestraft, doch niemand wilde de verantwoordelijkheid daarvoor op zich nemen. Eindelijk kwam men tot het besluit dat hij zou ter dood gebracht worden, doch dat allen een stukje van zijn lichaam zouden opeten en op die wijze ook allen deelnemen aan de strafoefening. Bij die gelegenheid vond iedereen tot zijne verbazing de hem toegewezene portie een zeer lekker hapje; en zij kwamen overeen, dat zij zich telkens, als in het vervolg een veroordeelde moest worden ter dood gebracht, weder op dezelfde wijze zouden trakteeren (BICKMORE, *Reizen*, Dl. II, bl. 161).

([2]) *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXXVIII, bl. 49.

oorlog, waar men niet tot eene schikking kan komen, als volgt: Wanneer een schuldenaar niet op den bepaalden tijd betaalt en zijn Radja weigert hem aan den schuldeischer, die gewoonlijk ook een Radja is, uit te leveren, dan volgt de oorlogsverklaring, waartoe echter eerst na langdurige beraadslagingen in de *Soppo* wordt besloten. De verongelijkte partij slacht dan een buffel en noodigt de naburige bevriende Radja's ter maaltijd; en zij, die deze uitnoodiging aannemen, verbinden zich daardoor aan den krijg deel te nemen of althans allen omgang af te breken met de vijandelijke kampoeng, die zich insgelijks bondgenooten tracht te verwerven. Het dorp wordt nu in staat van verdediging gebracht, de palisaden worden hersteld of vernieuwd, en wachten op de wallen geplaatst. De krijgsbedrijven bepalen zich aanvankelijk tot het trachten op te vangen van personen uit de wederzijdsche kampoengs, welke dan met de beenen in een blok gesloten in de *Soppo's* bewaard, doch verder niet mishandeld worden, totdat eene van beide partijen het vee van de andere rooft of eene dergelijke daad van geweld pleegt. Dan wordt één of meer van de krijgsgevangenen geslacht en opgegeten; en nu eerst ontbrandt in volle kracht de oorlog, welke gewoonlijk eindigt met het vernielen en verbranden van een der beide dorpen en het vermoorden of tot slaven maken van alle inwoners, die zich niet door de vlucht weten te redden.

Muziek, taal, schrift, literatuur, tijdrekening.

Het Bataksche orkest draagt den naam van *gondang* en bestaat uit verschillende instrumenten, als: vijf *taganing's*, trommen met huiden overspannen, langwerpig van vorm en van verschillende grootte; zij worden met de hand geslagen; éene fluit of *senoenei*, het leidend instrument, waardoor de te volgen melodie wordt aangegeven; vijf *ogoeng's*, te vergelijken met de Maleische gong's. De bekende wijzen zijn zeer weinig in getal en zeer eentonig, terwijl het geheel ook in andere opzichten bij de Javaansche gamĕlan achter staat. Verder kent de Batak nog de *hasapi* en de *arbab* (Mal. *rebab*), tweesnarige instrumenten, die door middel van een stukje hout bespeeld worden. Met deze instrumenten wordt in de *Soppo's* eene eentonige doch zeer luidruchtige muziek gemaakt bij alle feestelijke gelegenheden, als huwelijken, begrafenissen, enz. Aan de daarbij uitgevoerde dansen nemen zoowel mannen als vrouwen deel. De dans dezer laatsten is echter hoogst eenvoudig en bestaat slechts in enkele verdraaiingen van handen en voeten, waaruit zich de mededeeling

van sommige schrijvers laat verklaren, dat de Bataksche vrouwen nooit dansen.

De taal schijnt tot den grooten westelijken Maleischen taalstam te behooren en geene verwantschap met de oostelijke talen der Zuidzee-eilanden te hebben; vele zuiver Maleische bestanddeelen worden er in aangetroffen. In het bij ons bekende gedeelte der Batak-landen bestaan drie hoofddialecten: het Tobasch, het Dairisch en het Mandailingsch. Het Mandailingsch is de heerschende taal bij de zuidelijke Bataks, van Spirok en de vallei der Batang Taro tot aan den berg Ophir; het Daïrisch, in het stroomgebied der rivieren van Singkil en Baroes; het Tobasch, waarin ook Javaansche woorden en uitdrukkingen voorkomen, in de landen rondom het Meer van Toba. Van het echt Tobasch onderscheidt men nog verschillende onderdialecten, die hier en daar vrij belangrijke afwijkingen aanbieden. Ook in het overig gedeelte der Batak-landen schijnt de strenge afscheiding, welke tusschen de verschillende stammen bestaat, grooten invloed op de taal te hebben uitgeoefend, zoo zelfs dat de bewoners van het eene landschap die van het andere moeilijk of in 't geheel niet kunnen verstaan. Overigens bepaalt zich het verschil tusschen de boven bedoelde dialecten hoofdzakelijk tot eene gewijzigde uitspraak van dezelfde woorden, met verandering van klinkers en medeklinkers, die tamelijk bepaalde regels volgen ([1]).

Het alphabet bestaat in sommige gewesten uit achttien, in andere uit negentien medeklinkers, waaraan de klinkers door afzonderlijke teekens worden toegevoegd. Men schrijft door insnijding op bamboes, of met de *Taroegi* (Mal. en Jav. *Kalam*) en inkt op zekere boomschors of, bij meerdere aanraking met vreemdelingen, op papier, en wel van links naar rechts. Bij het insnijden op bamboes door middel van een mesje schrijft men echter steeds van onderen naar boven.

De literatuur bepaalt zich tot eenige op boomschors geschrevene werken (*Poestaha* of *Lopijan*), die verzamelingen van Adats, stukken over de godenleer, tooverformulieren en verhalen van merkwaardige voorvallen behelzen. Volgens de verhalen der zuidelijke Bataks

([1]) De taal der Bataks in hare verschillende dialecten is voor het eerst wetenschappelijk beoefend door den Afgevaardigde van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, wijlen Dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK, die daarvan een *Woordenboek* en een *Leesboek* vervaardigd en ook eenige gedeelten van den Bijbel in het Tobasch dialect vertaald heeft. Door denzelfden Schrijver is over de Spraakkunst eerst het een en ander medegedeeld in de *Bijdragen van het Kon Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië*, Dl. IV bl. 1—54, en later van het Tobasche dialect eene Spraakkunst vervaardigd. Men vergelijke ook enkele der bovenvermelde werken.

zouden zij vroeger volledige wetboeken hebben bezeten, die echter bij hen door de Padri's vernield, doch in de noordelijke gewesten nog aanwezig moeten zijn ([1]). Zij hebben ook liedjes (*djoling*; Mal. *pantoen*), enkele grootere gedichten, raadsels, waarvan de oplossing in den vorm van een verhaal wordt gegeven, en vertellingen, die dikwijls vrij onkiesch zijn ([2]).

Een eigenlijke jaartelling hebben de Bataks niet. Zij verdeelen het jaar in 12 maan-maanden, welke beurtelings 29 en 30 dagen hebben, elk een eigen naam dragen en weder verdeeld zijn in vier weken, elke van zeven dagen, waarbij dan nog een of twee aanvullingsdagen gevoegd worden. Het meest rekenen zij met rijstoogsten. Ook de verdeeling van den dag in uren is onbekend; de tijd wordt gewoonlijk bepaald naar den stand der zon. Alleen hebben zij voor bepaalde gedeelten van dag en nacht afzonderlijke benamingen, die bij allen bekend zijn en voor uuraanwijzingen dienst doen ([3]).

Nijverheid en handel.

In sommige takken van nijverheid zijn de Bataks zeer bedreven. Zij vervaardigen zeer goede blauwe en roode verfstoffen uit indigo en den wortel van den *Pamarei-* of *Bengkoedoe*-boom (*Morinda citrifolia*), waarmede zij hunne door de vrouwen gesponnen en geweven katoenen kleedingstukken verven. Uit ivoor snijden zij armringen, zoo volkomen rond en glad gepolijst alsof zij gedraaid waren; koper kunnen zij smelten, vermengen en goed bearbeiden; inzonderheid maken zij er tabakspijpen van, die $^1/_2$ tot 4 vt. lang, eenige ponden zwaar en over de geheele lengte met allerlei figuren in relief bewerkt zijn. Hunne bedrevenheid in het bearbeiden van hout vertoont zich voornamelijk in de balken en stijlen van de *Soppo's* en de huizen der Radja's, die met allerlei bloemen en figuren gebeeldhouwd zijn; en ook in hunne krijgsbanieren (*Toenggal panaloan*), die uit eene soort van ebbenhout vervaardigd, 5 tot 7 vt. lang bijna $^1/_2$ vt. dik, en geheel met snijwerk versierd zijn; het bovenste gedeelte van deze

---

([1]) In de *Verh. van het Bataviaansch Genootschap*, Dl. XXXVIII, bladz. 34 en 52. worden althans nauwkeurig omschrevene strafbepalingen op allerlei misdrijven medegedeeld; de doodstraf komt daaronder niet voor, alleen boeten.

([2]) Over de literatuur der Bataks zie men: *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde*, Derde Volgreeks, Dl. I, bladz. 245.

([3]) Zie over de indeeling van het jaar en van den dag het *Spelboekje* van den heer NOMMERSEN.

banieren stelt een menschenhoofd voor, waaraan eene lange vlecht wezenlijk menschenhaar is bevestigd ([1]). De ploeg is in sommige streken bekend en in gebruik; in andere wordt de grond met eene soort van houten houweel omgewoeld. In den omtrek van het Toba-meer wordt de rijstbouw in het groot gedreven.

Gebrek aan goede communicatiewegen en de onveiligheid, die bij de veelvuldige oorlogen tusschen de dorpen voor hunne wederzijdsche bewoners veelal heerscht, zijn oorzaken dat de binnenlandsche handel van weinig belang is. In enkele volkrijke plaatsen worden echter wekelijks markten gehouden, waar artikelen van dagelijksch gebruik worden aangevoerd en verkocht, hetzij bij ruiling of tegen betaling in geld, waarvoor alleen koperen duiten en zilveren Pilaarmatten gangbaar zijn. Paarden, welke de Bataks zelden zelven gebruiken, worden door hen aan de Maleiers verhandeld.

De handel met het buitenland bepaalt zich hoofdzakelijk tot den invoer van koperdraad, glaskoralen, ijzerwaren, Europeesch lijnwaad en eenig zout; waartegen benzoë, kamfer, hars, was, ivoor en rotting worden uitgevoerd. Het vervoer van deze producten geschiedde vroeger voor een groot gedeelte langs de rivieren Bila en Boeroemon. De inlijving van een groot deel der Batak-landen bij ons gebied is echter oorzaak dat tegenwoordig de handel zich meer en meer naar het Westen verplaatst.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE RESIDENTIE RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN ([2]).

§ 1. BESTANDDEELEN, LIGGING, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID, VOORTBRENGSELEN.

Bestanddeelen, ligging en grootte.

Tot de Residentie Riouw en Onderhoorigheden behooren, behalve het boven behandelde rijk Indragiri en de landschappen Reteh, Kate-

([1]) Volgens VON ROSENBERG zijn dit geen krijgsbanieren maar tooverstaven, die tot genezing van ziekten, het verkrijgen van regen of droogte enz. worden aangewend. *Der Malayische Archipel*, S. 36.

([2]) Men zie over deze Residentie o. a ook het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, XII, XIII en XIV, en *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1853, Dl. I en 1863, Dl II.

man, Mandah, Igal en Gaoeng op Soematra's Oostkust, de Groep van Bintan of Riouw, de Groep van Lingga, de Groep van Batam, de Karimon-eilanden, de Tambelan-eilanden, de Anambas-eilanden, de Natoena-eilanden en de Serasan- of Zeeroovers-eilanden. Deze groepen, gezamenlijk ongeveer 200 □ mijlen groot, terwijl de geheele Residentie op 770 mijlen wordt geschat, vormen het overschot van het rijk des Sultans van Lingga, die oorspronkelijk te Djohor gevestigd zijnde zijn gebied ook over Djohor en Pahang op het schiereiland Malaka uitstrekte en toen den titel voerde van Sultan van Djohor, Pahang, Riouw, Lingga en Onderhoorigheden. Toen echter bij het Londensche Tractaat van 1824 bepaald werd dat »het Nederlandsch Gouvernement nimmer op eenig gedeelte van het schiereiland »Malaka een kantoor mag oprichten of tractaten sluiten met eenige »der inlandsche Vorsten of Staten op dat schiereiland gevestigd", ontstond er ten opzichte van den Sultan eene groote moeilijkheid, welke men uit den weg ruimde door eenvoudig te verklaren, dat Djohor en Pahang, op de vaste kust gelegen, niet meer tot zijn rijk behoorden. In dezen geest werd den 29 October 1830 een nieuw verdrag met den Sultan gesloten en hem een geldelijke schadeloosstelling toegezegd.

De eigenlijke Groep van Riouw (Riau) ligt ten zuiden van Singapoera tusschen ongeveer 1°13′ tot 0°36′ N.B. en 103°35′ tot 104°50′ O.L en heeft tot grenzen, ten noorden Straat Singapoera, ten westen Straat Doerian of Doerei, ten zuiden Straat Dempoe, en ten oosten de Chineesche Zee. Zij bestaat uit eene groote menigte eilanden en eilandjes, van welke de volgende de voornaamste zijn: Bintan (Bintang) of Riouw, het grootste van de groep; ten oosten en zuidoosten hiervan liggen de veel kleineren eilanden: Mapor of Pandjang, Pangkil Besar, Pangkil-ketjil, Poto, Mantang, Kelong, Gin, Siolong of het Apen-eiland en Talang; en ten westen: Batoe, Lobang, Dompa, Sengarang, Perjingat of Mars, Manili, enz. Deze laatste worden door de Straat van Riouw gescheiden van den Batam-Archipel, welke uit verschillende afzonderlijke groepen bestaat en ten noorden door Straat Singapoera, ten zuiden door de Straat Dempoe en een gedeelte van Straat Doerian en ten westen door laatstgenoemde Straat begrensd wordt. Tot de grootere eilanden hiervan behooren: Batam, Boelang, Rempang, Galang, Tjombol en Soegi. Van de kleinere zijn slechts enkele bewoond ([1]).

([1]) Men zie over den Batam-Archipel inzonderheid de beschrijving van den heer J. G. SCHOT in de *Indische Gids*, 4de Jaargang en volgd.

De groep van Lingga, te zamen met die van Riouw op eene grootte van ruim 92 □ mijlen geschat, ligt onmiddellijk ten zuiden van laatsgenoemde tusschen 0° 38′ N. B. tot 0° 37′ Z. B. en 104° 8′ tot 105° 2′ O. L., en is daarvan door Straat Dempoe gescheiden; ten oosten wordt zij door de Chineesche Zee, en ten zuiden door Straat Berhala of Brahala bespoeld. Het belangrijkste eiland van deze talrijke groep is Lingga, welks noordelijkste punt even boven den Evenaar ligt; zuidwaarts, en door Straat Lima ervan gescheiden, ligt Penoeba; en ten zuiden van dit en van Straat Penoeba het eiland Singkep. Zuidoostwaarts van Singkep ligt de kleine groep der Singkep-laoet-eilanden en oostelijk hiervan Saja, ook wel Taja genoemd, een klein rotseiland, welks piek zich ruim 200 M. hoog verheft; verder ten noordwesten Rawa, Mendara en eenige kleinere. Noordwaarts van Lingga liggen eene menigte eilanden, die echter grootendeels onbekend zijn. Hiertoe behooren: Pentjawa en Sebangka, die door Straat Dasi van Lingga gescheiden zijn; Tjempah en Boewaja, westwaarts van Pentjawa en door Straat Tjempah daarvan gescheiden; Temiang en Pinto, wier kusten zelfs niet nauwkeurig bekend zijn, ten noorden van Pentjawa; noordoostwaarts van Temiang en door de Straat van dien naam daarvan gescheiden, Merodong, Lima, Bakau, Mensana, Binang, en andere; Dedap en Pangelap aan Straat Abang, en vele andere; en ten noordwesten van deze Straat, Abang Ketjil, Abang Besar en Potong, die ten noorden door Straat Dempoe bespoeld worden; noordoostwaarts van Lingga liggen Kintar, Kongka of Groot Damino en Boeloe of Klein Damino. Ook Poelan Katjangan en andere, te zamen, Poelau Toedjoeh of De Zeven Eilanden, zuidoostwaarts van Singkep op 1° 17′ Z. B. en 105° 16′ O. L. gelegen, worden tot deze groep gerekend.

De Karimon-eilanden, slechts twee in getal, Groot Karimon en Klein Karimon of, zooals het door de Inboorlingen genoemd wordt, Karimon-Anak, door eene zeer nauwe Straat, eveneens Karimon-anak genoemd, van elkander gescheiden, liggen aan den zuidelijken ingang der Straat van Malaka tusschen 0° 58′ en 1° 9′ N. B., door De Broeders en andere eilanden, als Parit, Boeroe, Sekoepoeng, Koendoer, enz., omgeven, en door Straat Itam of Ajer Itam van Sekoepong en Koendoer en de eilandjes onder den wal van Soematra gescheiden.

De Tambelan-eilanden, recht oostwaarts van de Groep van Riouw tusschen 107° en 107° 40′ O. L. gelegen, vormen eene talrijke groep kleine eilanden, van welke Groot Tambelan, P. Boenoa en P. Djarang de voornaamste zijn. Ook de zuidelijker gelegene Watas-

of St. Esprit-eilanden en het eiland St. Barbe, nabij den Evenaar, en Direction, ten noordoosten van het voorgaande, kunnen tot deze groep gerekend worden. De grootte der gezamenlijke Tambelan-eilanden wordt op 7 □ mijlen geschat.

De Anambas-eilanden, in de Chineesche Zee tusschen 2° 40′ tot 3° 30′ N. B. en 105° 35′ tot 106° 30′ O. L. gelegen, bestaan uit drie groepen, de West-Anambas- of Djemadja-groep, de Zuid-Anambas en de Groot-Anambas- of Siantan-groep, die gezamenlijk op eene oppervlakte van ruim 10 □ mijlen worden geschat. De West-Anambas-groep bevat ongeveer twintig eilanden, van welke Djemadja (3½ □ mijl) het voornaamste en eenige bewoonde is; de Groot-Anambas-groep telt ruim honderd eilanden, van welke de voornaamste zijn Siantan of Terempah, Mata (2 □ mijlen), Moboer, Tabian, Ajer-aboe en Telaga; de Zuidelijke groep, eindelijk, bestaat slechts uit enkele kleine onbewoonde eilanden.

De Natoena-eilanden in de Chineesche Zee bestaan uit drie groepen: de Noord-Natoena- of Poelau-laoet-groep, de Groot-Natoena- of Boengoeran-groep, en de Zuid-Natoena- of Soebi-groep. De Noord-Natoena-groep ligt tusschen 4° 40′ tot 4° 50′ N. B. en 107° 56′ tot 108° 2′ O. L. en bestaat uit zes eilanden, van welke alleen Poelan Laoet bewoond is en de overige weinig meer dan klippen zijn. De Groot-Natoena-groep ligt tusschen 3° tot 4° 16′ N. B. en 107° 50′ tot 108° 25′ O. L. en bevat een veertigtal eilanden, van welke Groot-Natoena of Boengoeran het grootste en, met de ten zuidwesten daarvan liggende eilanden Sedanau en Sededap de eenige bewoonde zijn; verder zijn de voornaamste Seloewan, Salaoer, Batang, Lagong, en meer zuidwaarts het Laag-eiland; de geheele groep wordt berekend op ruim 30 □ mijlen. De Zuid-Natoena-groep ligt tusschen 2° 42′ tot 3° 3′ N. B. en 108° 45′ tot 108° 57′ O. L. en bestaat uit elf eilanden, van welke Soebi of het Vlak-eiland en P. Pandjang bewoond zijn; Soebi bestaat eigenlijk uit twee eilanden, Perpat besar in het noorden en Sebrang in het zuiden, welke door een bijna altijd droogliggend rif met elkander verbonden zijn; verder is P. Seraja of het West-eiland het grootste van de groep. Zij zullen te zamen omstreeks 8 □ mijlen groot zijn.

De Zeeroovers- of Serasan-groep, de oostelijke der tot de Residentie Riouw behoorende groepen, ligt in de Chineesche Zee tusschen 2° 42′ tot 1° 55′ N. B. en 108° 36′ tot 109° 11′ O. L. Zij bevat dertien eilanden, van welke alleen Serasan of het Hoog-eiland bewoond is; verder zijn Moeri en Sempadi de voornaamste.

Natuurlijke gesteldheid dezer eilanden in het algemeen.

De luchtsgesteldheid van den onder of nabij den Evenaar gelegene eilanden is zeer onbestendig, de moessons zijn er niet scherp afgebakend, en er valt bijna het geheele jaar door overvloedige regen; de meeste droge dagen komen beurtelings voor in de maanden Januari, Februari, Maart en April. In plaats van de gewone oostelijke en westelijke heeft men hier noordelijke en zuidelijke winden, van welke de eerste van November tot April, de laatste vooral van Juni tot September waaien; beide zijn echter aan vele afwisselingen onderhevig. Het klimaat kan over 't algemeen gezond worden genoemd.

De bodem bestaat op de meeste eilanden uit klei, die verschillend van kleur en hoedanigheid maar over het algemeen vrij vruchtbaar is, en waarin voorheen zware wouden van allerlei geboomte welig tierden, die thans echter door de gambir- en peperkultuur op vele eilanden grootendeels uitgeroeid zijn. De kusten hebben meest een alluvialen moddergrond en zijn op vele plaatsen begroeid met Rhizophoren, die zich hoe langer zoo verder in zee voortplanten; waardoor vele nu reeds smalle straten langzamerhand zoodanig vernauwd zijn, dat de eindelijke vereeniging van onderscheidene eilanden daarvan het gevolg moet zijn.

De grond is bijna overal berg- of althans heuvelachtig, hoewel geene aanzienlijke bergen in deze Residentie worden aangetroffen. De hoogste toppen zijn de G. Ranai op Groot Natoena, die op ± 1180 M. berekend is, en de Piek van Lingga, die iets hooger is. De zoogenaamde Piek van Bintang is slechts ± 280 M. hoog. Belangrijke rivieren zijn er evenmin, hetgeen een natuurlijk gevolg is van de geringe oppervlakte der eilanden; ook minerale wateren of meren van eenig belang worden er niet gevonden.

De kusten der eilanden vormen eene menigte kleine baaien en inhammen, van welke echter slechts zeer enkele geschikte ankerplaatsen voor groote vaartuigen aanbieden, doch die vroeger des te bruikbaarder waren voor de zeeroovers, die daar en in de menigvuldige nauwe straten uitmuntende wijkplaatsen voor hunne lichte prauwen vonden, waar zij door onze schepen niet konden vervolgd worden. Tegenwoordig heeft echter ook hier de zeeroof opgehouden.

Voortbrengselen.

Het dierenrijk is op deze eilanden arm. Paarden en tamme buffels behooren er niet tehuis, en de weinige, die van elders worden in-

gevoerd, telen slecht voort; ook schapen en geiten zijn schaarsch. Varkens en honden worden alleen door de Chineezen gehouden. Melk- en slachtvee wordt ingevoerd. De wilde dieren bepalen zich tot eenige wilde buffels op Lingga, en voorts tot wilde zwijnen, dwergherten (*Kidjang*), apen en andere kleine boschdieren op de grootste eilanden. Krokodillen, katten, ratten en muizen vindt men overal in menigte; wilde vogels weinig; visschen, kreeften, garnalen en *tripang* in overvloed.

Het plantenrijk levert vele zeer goede en fraaie houtsoorten, zoowel voor huis- en scheepsbouw als tot het vervaardigen van meubelen geschikt. Onder deze komen vooral in aanmerking: *Kajou Merbau*, *K. Tamboesoe*, *K. Tampini*, *K. Palawan*, *K. Merawang*, *K. Seloema*, *K. Ampedal ajam*, *K. Bengkoe*, *K. Merpoejang* en *K. Kemap*, welke alle niet door de witte mieren worden aangetast; *K. Tampini*, *K. Resak*, *K. Tjengal*, *K. Teroeniong*, en *K. Medang koenjit*, die niet door den zee- of paalworm beschadigd worden; en ontelbare andere (¹). Voor Djatiboomen is de grond niet geschikt. Sagoe-, kokos- en andere Indische vruchtboomen komen in menigte voor; de sagoecultuur breidt zich meer en meer uit, vooral op de eilanden Lingga, Groot-Karimon en Koendoer. Suikerriet groeit alleen op Lingga in geringe hoeveelheid; ook bamboes en rotting zijn niet overvloedig. Rijst wordt alleen en dan nog hoofdzakelijk in de landschappen op Soematra's wal en verder op enkele plaatsen in de Afdeeling Karimon op droge gronden aangekweekt, maar niet voldoende voor de bevolking; de pogingen om dit gewas ook op sawahs te telen zijn tot dusverre slechts gebrekkig geslaagd. Ook keukengroenten zijn schaarsch en slecht. Peper en vooral gambir worden in groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid aangekweekt en maken, op vele eilanden, het hoofdmiddel van bestaan der bevolking uit; de uitvoer van peper heeft in de laatste jaren gemiddeld bedragen 60.000 en die van gambir 200.000 pikoels.

Het delfstoffenrijk levert tin op de Karimon-eilanden, Koendoer en Singkep, en eene soort van zerksteen uit eene groeve op het eilandje Sengarang; de hier gedolven steenen worden veel uitgevoerd naar Java en daar door de Chineezen op hunne graven ge-

---

(¹) Eene uitvoerige opgave der houtsoorten van dezen Archipel, met hare hoedanigheden en haar gebruik, wordt gevonden in het *Tijdschrift v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 118 en 272.

plaatst. In de afdeeling Batam komen veel kalk- en houtskoolbranderijen voor ([1]).

De handel in deze streken is bijna uitsluitend in handen der Chineezen.

§ 2. Beschrijving der belangrijkste eilanden.

Bintang en de handel aldaar.

Het eiland Bintang, 21 □ mijlen groot, ligt tusschen 1° 13′ tot 0° 50′ N. B. en 104° 13′ tot 104° 37′ O. L., ten westen door de Straat van Riouw, aan de andere zijden door de Chineesche Zee bespoeld. De kusten zijn over het algemeen laag en vlak, en hebben slechts weinige aanmerkelijk in zee uitstekende punten; de belangrijkste zijn: T. Lagé of Soebang in het noordwesten, de Noordoostkaap of T. Malang-berakit, zijnde de noordelijkste punt des eilands, en T. Wakan aan de oostzijde. Als baaien kunnen vermeld worden: de Bintang-baai, waarin een paar eilandjes liggen en de baai van Sabang. Het binnenland is heuvelachtig en boschrijk. De bovengenoemde Piek van Bintang ligt dicht bij eerstgenoemde baai. De rivieren zijn van weinig belang. De grond is zeer geschikt voor de gambir en pepercultuur.

Aan de zuidwestzijde des eilands strekt zich in de Baai van Bintang de landpunt Tandjoeng Pinang uit, die eene mijl lang en half zoo breed is, en begrensd wordt door Sĕlat (Straat) Ajoe en S. Dompa ten zuiden, en S. Poelei ten noorden; de Baai van Bintang, waarin het kleine eilandje P. Bajam ligt, stroomt tusschen Tandjoeng Pinang en het eilandje Sengarang. Dit Tandjoeng Pinang vormt met P. Bajam het onmiddellijke Gouvernements grondgebied in deze Residentie. Hier ligt aan de noordwestpunt de gelijknamige hoofdplaats en zetel van den Resident, beschermd door het op eenen heuvel gebouwde fort Kroonprins. Dit fort, hetwelk eenen zeer onregelmatigen vorm heeft, bestaat uit eenen lagen steenen ringmuur, aan welks binnenzijde banketten zijn aangebracht; het heeft vijf bastions en wordt door eene gracht omgeven. De daarbinnen staande gebouwen zijn van steen en met pannen gedekt. De commandantswoning en het hospitaal staan buiten het fort; de bezetting bestaat uit eene garnizoens-compagnie Infanterie en een detachement gar-

([1]) Zie over dit en andere onderwerpen het Verslag omtrent den oeconomischen toestand in de Residentie Riouw (*Kol. Verslag* 1892); zoo ook *Indisch Tijdschrift van Landbouw en Nijverheid*, 1888.

nizoens-artillerie. Tandjoeng Pinang heeft een bevallig aanzien; men vindt er een zeer schoon Residentiehuis, eene nette kerk, eene Gouvernements lagere school voor Inlanders en eene voor Europeanen, eene steenbakkerij, handelspakhuizen, enz. De bevolking bedraagt ongeveer 4000 zielen, waaronder 160 Europeanen en ruim 1900 Chineezen. Iets meer oostwaarts ligt de kampoeng der Amoyer- of Emoyer-Chineezen; die der Kantonner-Chineezen bevindt zich op het tegenover liggende P. Sengarang. Sedert 1828 is Riouw eene vrijhaven; evenwel heeft zich door de mededinging van het naburige Singapoera de handel daar niet zoo uitgebreid als de gunstige ligging der plaats deed verwachten. De artikelen van uitvoer zijn hoofdzakelijk gambir en peper; verder komen in aanmerking: visch, *tripang*, pinangnoten, huiden en *agar-agar*, zeker eetbaar zeegewas, dat meest naar China wordt uitgevoerd. Ingevoerd worden (meest door Chineezen): manufacturen, zijden en katoenen garens, aardewerk, ijzer- en koperwerk, kramerijen, enz.

Op Tandjoeng Pinang bevinden zich voorts nog eenige inlandsche kampoengs, welke door breede en goed onderhoudene voetpaden met elkander en met de hoofdplaats gemeenschap hebben.

Verder heeft men op Bintang de kampoengs Goenoeng Kidjang, sedert 1876 door een goeden weg met Tandjoeng Pinang verbonden, Boeroe, Goera, Radja, Teramira, Ajer Pontang, Kota Lama, Kakoe, Dajoe en Inam, alle aan de west- en zuidkust gelegen.

Het eilandje Penjingat of Penjingit of Mars, waar de Onderkoning resideert, ligt in de onmiddellijke nabijheid van Tandjoeng Pinang. Er bevindt zich hier eene Gouvernements lagere school voor inlanders.

Batam.

Batam, het grootste van den hiernaar genoemden Archipel, met een oppervlakte van ongeveer $8^1/_2$ □ geographische mijlen, ligt tusschen 0° 58′ tot 1° 12′ N. B. en 103° 53′ tot 104° 8′ O. L. Aan de noordzijde dringen twee baaien vrij diep het land in; de westelijke heet de Djoedoe-baai, de oostelijkste de Tering-baai. Tusschen deze baaien steekt eene landtong uit, welker uiterste punt T. Singkoewan heet. Rondom de baaien liggen de meest bekende Kampoengs, zijnde van het noordoosten af: Nongsa, Tering, Belian, Djoedoe, Sengoenoeng en Mentaran; aan de zuidwestzijde ligt aan Straat Boelang de kampoeng Batoe Adji; aan de zuidoostzijde de

kampoengs Doeriankang en Asiamkang. Bergen of rivieren van eenig belang worden er niet aangetroffen. De voor velerlei cultuur geschikte grond wordt hoofdzakelijk tot den aanbouw van gambir en peper gebruikt, die er in vele plantages aangekweekt en naar Riouw doch voornamelijk naar Singapoera uitgevoerd worden. Behalve van Bintang en Batam komen deze producten grootendeels van de eilanden Gampang of Rempang, Galang, Gin, Sengarang, Kelelong, Tjombol, Soegei, Soegei-bawah en Moro-besar.

Lingga.

Lingga ligt tusschen 0° tot 0° 20′ Z. B. en 104° 26′ tot 105° O. L. en wordt berekend op eene grootte van 18 □ mijlen. De kusten vormen geene noemenswaardige bochten, behalve alleen aan de zuidoostzijde, waar zich de ruime en diep inloopende Tolo-baai bevindt. De eenige belangrijke kapen zijn dus ook die, welke de hoeken des eilands vormen, namelijk: T. Jang of Hiang (op de kaarten Djang), de zuidoostkust des eilands; T. Roe, ten westen van de Tobobaai; T. Goebang, de zuidpunt; T. Boeton en T. Laboehan aan Straat Lima. De landpunten aan Straat Dasi hebben geene ons bekende namen. Door het midden des eilands loopt een laag gebergte, dat zich in de Piek van Lingga (naar zijne twee steile, spitse toppen ook wel De Ezels-ooren genaamd) tot 1189 M. verheft en bij T. Boeton in den G. Sepintjan, eenen tafelberg eindigt; ten zuiden van de Piek van Lingga ligt de G. Tanda, en in het westen des eilands de G. Sereteh. Op dit gebergte ontspringen eenige rivieren van weinig belang; de voornaamste is de S. Dai, die zuidoostwaarts stroomende ten oosten van T. Boeton bij Koeala Dai in zee valt, twee mijlen opwaarts bij vloed voor groote prauwen bevaarbaar is, en in het gebergte een schoonen waterval van aanmerkelijke hoogte vormt. Ten oosten van deze stroomt de S. Pangga, en in de Tolobaai stort zich de S. Tolo uit, welke beide onbevaarbaar zijn. Noordwaarts stroomt van het gebergte de S. Doewara, die zich in Straat Dasi ontlast en waarvan de S. Resoen en S. Semaroeng kleine rechter-zijrivieren zijn. In Straat Dasi ontlast zich nog de S. Papan, in wier stroomgebied vele peper- en gambirtuinen worden aangetroffen. Verder heeft men hier nog de bijna even groote S. Tjembong en S. Tiram.

Het eiland schijnt vrij vruchtbaar doch is zeer verwaarloosd. Slechts in enkele streken (zie boven) vertoont zich eene geregelde bebouwing van den grond, inzonderheid voor de peper- en gambir-

cultuur; overal elders slechts bosch en wildernis; alleen in de nabijheid der kampoengs vindt men eene menigte kokospalmen, en in het wild veel sagoepalmen, boomen die hars- en gomsoorten opleveren, en vruchtboomen.

De plaats Lingga of Koeala Dai, de residentie des Sultans, ligt op 0° 14′ 5″ Z B. en 104° 35′ O. L. aan den mond der S. Dai. De woningen der Maleiers hebben een zeer vervallen aanzien; die der Boegineezen zijn beter gebouwd en onderhouden; de Chineesche kampoeng, uit houten huizen bestaande, met eenen steenen tempel ligt aan de rechterzijde van den mond der rivier. De Sultan woont iets meer binnenslands aan den voet van bovenvermeld gebergte. De bevolking der hoofdplaats bedraagt ongeveer 6000 zielen, waaronder een aantal Boegineezen. In 1879 is er eene Gouvernements lagere school voor Inlanders geopend.

Bijna een uur ten westen van de hoofdplaats ligt de schoone en goed onderhoudene kampoeng Merawang; zij wordt uitsluitend bewoond door Bangkaneezen, die in het begin van deze eeuw naar dit eiland zijn overgekomen. Ook de meer landwaarts gelegene welvarende kampoeng Lagang wordt door hen ingenomen.

De kampoengs der Inlanders zijn overigens van weinig belang.

Singkep.

Het eiland Singkep ligt tusschen 0° 20′ tot 0° 37′ Z. B. en 104° 15′ tot 104° 35′ O. L. en wordt op eene oppervlakte van $9^1/_2$ □ mijl berekend. Het heeft bij eene zeer onregelmatige gedaante vele in zee uitstekende landpunten of kapen, van welke de zuidelijke onder den naam T. Boekoe, de noordwestelijkste onder dien van T. Sembilan en de noordoostelijke onder dien van T. Sawang bekend zijn. De kusten vormen vele bochten, van welke de grootste en diepst landwaarts inloopende de Sekana-baai is, die aan de noordzijde gevonden wordt en waarin zich drie riviertjes, de Baka, de Langkap en de Santel, ontlasten. In het noordoosten des eilands verheft zich de G. Landjoet of Piek van Singkep 532 M. boven den zeespiegel; overigens is de grond in het binnenland hier en daar heuvelachtig, maar toch voor het grootste gedeelte vrij vlak, en slechts door weinig beduidende riviertjes besproeid. Er bevinden zich op dit eiland tinmijnen, welke de Sultan van Lingga vroeger voor zijne rekening liet bearbeiden, en die hem gemiddeld jaarlijks 800 pikols tin opleverden, welke opbrengst echter verminderd is. In het jaar 1864 is aan een Nederlander concessie verleend tot het ontginnen

der tingronden op Singkep, op de voorwaarden bij een tusschen hem en den Onderkoning van Riouw voor den Sultan van Lingga gesloten contract bepaald ([1]). Deze onderneming bestaat echter niet meer. Sedert het jaar 1889 wordt Singkep geëxploiteerd door de Singkep-Tin-Maatschappij, wier hoofdzetel in Nederland gevestigd is.

Het hoofddorp des eilands is Dako of Djago aan de noordkust. Voorts zijn Singkep, Muntok en Seraja op de oostkust en Sekana aan de westzijde der Baai van dien naam de voornaamste plaatsen.

Groot Karimon.

Groot Karimon, tusschen 0° 58′ tot 1° 7′ 30″ N. B. en 103° 19′ tot 103° 27′ O. L. gelegen, kan omstreeks 4 □ mijlen groot zijn en eene inlandsche bevolking van ongeveer 100 zielen hebben; het naburige Klein Karimon, dat slechts uit eenen uit zee oprijzenden berg met twee toppen van ruim 325 M. hoogte bestaat, is niet meer dan 1/2 □ mijl. Aan de westzijde vormt de kust eene menigte baaien, van welke die van Lemang Soedoe en Pasir Pandjang de voornaamste zijn; de baai bij de kampoeng Meral aan de zuidoostpunt des eilands is eene veilige haven in alle jaargetijden. Nabij het strand is de grond over het algemeen vlak; doch door het midden des eilands loopt eene heuvelrij, die zich naar het noorden meer en meer verheft en daar hare hoogste toppen heeft in den Boekit Djantan en den Boekit Betina, van welke de eerste ongeveer 650 M., de andere iets minder hoog is, terwijl de bergrug die beide koppen verbindt den naam van Boekit Pergang draagt. Van deze heuvelketen stroomen aan beide zijden vele onbevaarbare riviertjes zeewaarts, onder welke de Soengei Lemang Soedoe, S. Gelangang, S. Pasir Pandjang en S. Pedas aan de westzijde, en de S. Pelambong, S. Giam, S. Petani, S. Pongkar en S. Aloer-himau aan de oostzijde de voornaamste zijn. Het eiland is met geboomte en kreupelhout bedekt, en ontleende voorheen zijne belangrijkheid aan de groote hoeveelheid tinerts van uitmuntende hoedanigheid, welke er gevonden werd. Vroeger waren hier door den Onderkoning van Riouw, aan wien het eiland toebehoort, proeven van mijn-ontginning genomen, die echter door de gebrekkige wijze, waarop zij plaats hadden, niet veel opleverden; in 1856 is door het Gouvernement aan een Nederlandsch ingezetene ([2]) van Riouw concessie verleend om, volgens een

([1]) *Kol. Verslag* over 1864, blz. 168.
([2]) *Koloniaal Verslag* over 1868, blz. 192.

door hem met den Onderkoning gesloten contract, de tinmijnen van Karimon te exploiteeren; en in 1861 is deze concessie overgegaan op eene te Amsterdam gevestigde *Karimon-tinmijnen-maatschappij*, die den mijnarbeid door daartoe aangeworvene Chineesche werklieden deed verrichten en met gunstige uitkomsten gewerkt heeft. In 1868 is echter de tinontginning daar gestaakt, dewijl de voorraad was uitgeput.

Op de zuidoostkust ligt Tandjoeng-balè waar de Controleur gevestigd is.

Klein-Karimon, dat ook tin bevat en mede in de concessie begrepen was, wordt nog niet geëxploiteerd.

De nu volgende eilanden, alle in de Chineesche zee gelegen, vormen te zamen de zoogenaamde *Poelau-Toedjoeh* (Zeven-eilanden), niet te verwarren met de bezuiden Lingga gelegen Poelau Toedjoeh, eene groep kleine onbewoonde eilanden (zie boven).

Tambelan.

Tambelan of Groot Tambelan, het eenige bewoonde eiland van de daarnaar genoemde groep (1), is een hoog en bergachtig eiland; de voornaamste toppen zijn de G. Koeta, die 650, en de G. Pedjantan en G. Pedjali, die ongeveer 500 M. hoog zijn. De bodem is rotsachtig en het geheele eiland met koraalriffen omgeven. Aan de westzijde bevindt zich eene ruime baai, die echter wegens geringe diepte en de menigte riffen niet voor schepen toegankelijk is. Aan deze baai ligt de eenige kampoeng des eilands, genaamd Kampoeng Melajoe, met eene bevolking van ongeveer 1500 zielen, waaronder enkele Chineezen; zij heeft een vrij welvarend aanzien en bezit eene goed onderhoudene moskee en eene *balé* of vergaderzaal. Aan de landzijde is de kampoeng omgeven door eene palisadeering, en aan de zeezijde werd zij vroeger door eene kleine houten sterkte met een paar stukken geschut tegen aanvallen van buiten beschermd. Het steenkolen-depôt opgericht ter voorziening in de behoefte der stoomschepen, die tot beteugeling van den zeeroof in deze wateren kruisten, bestaat niet meer. De bevolking vindt haar bestaan in het bouwen van prauwen, het kweeken van kokosnooten, het vervaardigen van klapperolie en arèngsuiker en het weven van zijden kleedjes. Zij betaalt aan den Onderkoning van Riouw eene jaarlijksche belasting

(1) In den laatsten tijd komen zich ook op de kleinere eilanden bewoners vestigen, daar de vrees voor zeeroovers verdwenen is.

van hoogstens *f* 3 per huisgezin. Het bestuur berust bij eenen Petinggi, eenen Ama en eenige Panghoeloes (kampoenghoofden).

Djemadja.

Djemadja, het voornaamste eiland van de West-Anambas-groep, ligt tusschen 2° 50′ tot 3° 4′ N. B. en 105° 38′ tot 105° 48′ O. L. Het is een rotsachtig eiland, welks hoogste top, de G. Boedjang, ongeveer 700 M. hoog is; gevaarlijke klippen omgeven het aan alle zijden. De heuvels zijn bedekt met zware bosschen, die uitmuntend timmerhout opleveren en den grootsten rijkdom van het eiland uitmaken, schoon men zegt dat er ook tinerts gevonden wordt. De bevolking bedraagt ongeveer 1000 zielen, waaronder een gering aantal *Orang laoet* (bl 806); zij wonen in eenige kampoengs, nl. Maras, Koeala, Teloek-sena, Soendjoeq en Tomo. Zij worden bestuurd door een Orang Kaja en twee of drie Panghoeloes, die door den Onderkoning van Riouw worden aangesteld, aan wien ook door de bevolking eene jaarlijksche belasting van hoogstens *f* 3 per huisgezin moet worden opgebracht. De voornaamste middelen van bestaan zijn de sagoe- en klapperteelt, het bouwen van prauwen en het verzamelen van zeeproducten, die tegen rijst en sagoe worden verruild.

Siantan.

Siantan, het hoofdeiland van de Groot-Anambas-groep, is geheel rotsachtig doch heeft geene hooge toppen; de hoogste bereiken 250 of 350 M (Op de eilanden Ajer-aboe en Telaga, bl. 790, zijn pieken van omstreeks 500 M.). Het brengt vooral kokos- en sagoepalmen, een weinig rijst en veel uitmuntend timmerhout voort. Aan de noordzijde bevindt zich eene schoone diepe baai, waaraan de kampoeng Terempah, de eenige van het eiland, gelegen is, met eene Maleische bevolking van ongeveer 2000 zielen en vijfhonderd Chineezen; voorts behooren er nog omstreeks 100 *Orang laoet* tehuis. Deze bevolking vindt haar bestaan in de klapperteelt en den handel in copra, kokosolie, sagoe, *tripang*, *agar-agar* en visch, het weven en verven van zijden kleedjes en het bouwen van prauwen. Zij wordt bestuurd door eenen Orang Kaja, eenen Pangéran en een Hakim. De jaarlijksche belasting, aan den Onderkoning van Riouw op te brengen, bestaat voor de Maleiers uit *f* 3 per huisgezin en *f* 1,50 voor elken volwassen ongehuwden persoon; ook moeten zij, wanneer

zulks gevorderd wordt, een zeker aantal bemande prauwen ten dienste van den Onderkoning leveren. — Te Terempah is ook een steenkolen-depôt geweest.

De bevolking der overige eilanden van deze groep zal in het geheel slechts ongeveer 300 zielen bedragen, die hier en daar in kleine gehuchten verspreid wonen. De bevolking van al de Anambas-eilanden gezamenlijk wordt geschat op ongeveer 3000 zielen.

Poelau laoet.

Poelau laoet, het hoofdeiland van de Noord-Natoena-groep, op 4° 45′ N. B. en 108° O. L., is ongeveer 1½ □ mijl groot en heeft eene bevolking van ongeveer 800 zielen, die hun bestaan vinden in den handel in kokos-noten en olie en zeeproducten, welke zij vooral op de Westkust van Borneo tegen rijst verruilen. Zij brengen aan den Onderkoning van Riouw eene jaarlijksche belasting op van ƒ 2,50 voor elk volwassen ongehuwd man. Het bestuur berust bij een Hoofd met den titel van Orang Kaja..

Boengoeran.

Boengoeran, het hoofdeiland van de Groot-Natoena-groep, ligt tusschen 3° 40′ tot 4° 16′ N. B. en 108° 2′ tot 108° 25′ O. L. en wordt geschat op eene grootte van 29 □ mijlen. Het is bezet met bergen, onder welke de G. Ranai (1200 M.) op de oostkust de voornaamste is; westwaarts daarvan ligt de G. Bedong, en in het zuiden des eilands de G. Seitoe (275 M.) en de G. Tjatoe (240 M.). De noordelijkste punt heet Tandj. Datoe, de oostelijkste T. Soenoebing, de zuidelijkste T. Lampah, en de westelijkste T. Pajoeng. Aan de oostkust wateren eenige rivieren uit, van welke de Ranai en de Oeloe de belangrijkste zijn. Aan de zuidwestzijde vindt men de ruime en diep landwaarts inloopende Baai Boengoeran, welke echter zoo ondiep en met riffen en banken bezet is, dat zij zelfs door kleine prauwen bezwaarlijk kan gebruikt worden. Voor deze baai ligt het smalle langwerpige eilandje Sedanau, geheel door riffen omringd, hetwelk met Boengoeran het eenige bewoonde van de groep is. De bevolking bedraagt ongeveer 3000 zielen, bestuurd door eenen Orang Kaja; zij vindt haar bestaan in den handel in copra, kokos-noten en olie, sagoe en zeeproducten, welke zij op Singapoera en de Westkust van Borneo tegen rijst en andere behoeften verruilt, alsmede in het bouwen van prauwen en het vlechten van matwerk. De belasting

aan den Onderkoning van Riouw op te brengen bedraagt jaarlijks *f* 3 voor ieder huisgezin.

Soebi.

Soebi, het eenige bewoonde eiland van de Zuid-Natoena-groep, zal omstreeks 6 □ mijlen groot zijn, en heeft eene bevolking van ongeveer 1000 zielen in de kampoeng Soebi, gelegen op beide zijden van de afscheiding tusschen Perpat besar en Sebrang (bl. 790), die door twee Orang Kaja's wordt bestuurd. De middelen van bestaan zijn dezelfde als op de vroeger vermelde eilanden; de jaarlijksche belasting is hier ook *f* 3 voor een huisgezin.

De bevolking van al de Natoena-eilanden te zamen kan in het geheel op 5 à 6000 zielen geschat.

Serasan.

Serasan of Hoog eiland, het eenige bewoonde van de Zeerooversgroep, is 2 of 3 □ mijlen groot, en geheel heuvelachtig; de hoogste top is de G. Koeta, welke echter niet meer dan 250 M. bereikt. Het is bijna geheel bedekt met bosschen van kokospalmen en andere boomsoorten, van welke vele uitmuntend timmerhout opleveren. De bevolking bedraagt 2400 zielen, die in de kampoeng Ilir, Paja, Genting en Djeremalé wonen en meest hun bestaan vinden in het vervaardigen van prauwen, kokosolie en matten, waarin zij een vrij belangrijken handel drijven vooral op Sambas en Poentianak. Het bestuur berust bij één Orang Kaja. De jaarlijksche belasting van *f* 3 per huisgezin wordt aan den Onderkoning van Riouw betaald.

Vroeger waren de bewoners van deze groep als zeeroovers gevreesd, doch thans hebben zij van dat bedrijf afgezien (¹).

§ 3. Bevolking, Bestuur.

Bestanddeelen en sterkte der bevolking ,

De bevolking van deze eilandengroepen bestaat, behalve de weinige daar gevestigde Europeanen, uit Maleiers, Boegineezen, Chineezen,

(¹) De bijzonderheden omtrent deze in de Chineesche Zee gelegene groepen zijn grootendeels ontleend aan de berichten van den Heer E. Netscher in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, blz. 1—25. Men zie daarover ook een bericht van den Heer R. C. Kroesen, in hetzelfde *Tijdschrift*, Dl. XXI, blz. 235.

oorspronkelijke bewoners des lands (wilde stammen), Klinganeezen van de Kust van Koromandel, Javanen, en de gemengde stammen die de eilanden in de Chineesche Zee bewonen. Bij het zeer beperkt gezag, dat er door ons Gouvernement wordt uitgeoefend, en de geringe kennis, welke men nog van sommige groepen heeft, is het onmogelijk eene juiste opgave van de sterkte der bevolking te doen; te meer dewijl ook de Inlandsche Hoofden daartoe niet altijd in staat zijn. De mededeelingen daaromtrent, die grootendeels op gissingen of berekeningen steunen, loopen dan ook zeer uit elkander. Zoo wordt in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1853, Dl. I, blz. 421, opgegeven voor de bevolking

van Bintang en omliggende eilanden in 1849. . . . 16100
en die van Lingga en onderhoorige eilanden. . . . 12200

te zamen 28300 zielen:

terwijl in 1853 in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 127, de bevolking van de Residentie Riouw (behalve het daartoe behoorende gedeelte van Soematra) begroot wordt op ongeveer 100000 zielen. Volgens den jongsten *Regeerings-almanak* bedroeg de bevolking van Riouw en Onderhoorigheden op 31 December 1892:

210 Europeanen en met hen gelijkgestelden,
83041 Inlanders,
21196 Chineezen,
350 Andere vreemde Oosterlingen,

te zamen 104797 zielen, waaronder ook het tot deze Residentie behoorende gedeelte van Soematra is begrepen, dat niet afzonderlijk wordt vermeld.

De Maleiers en Boegineezen.

De Maleiers van deze eilanden zijn klein van gestalte, welgemaakt en vlug, donker van huidkleur, veelal met uitslag bedekt, doch overigens niet ongunstig van voorkomen. Zij zijn dapper, bedaard en wellevend in hunne manieren, in den handel eerlijker dan de Chineezen, en onderdanig aan hunne Hoofden; maar zij bezitten weinig geestkracht, zijn lichtgeraakt, wraakgierig, valsch, verslaafd aan opium en dobbelspel, en te traag om meer dan volstrekt noodig is den landbouw te beoefenen, zoodat hunne voornaamste bezigheid in het visschen, het maken van atap en kadjangmatten, het hout kappen en het bereiden van sagoe bestaat. De afstammelingen van

Boegineezen vinden hun bestaan voornamelijk in het kweeken van ananas- en andere vruchtboomen. Enkele Maleiers houden zich bezig met het bouwen van prauwen, welke zij meest aan de Chineezen verkoopen. Zij zijn stoute zeelieden.

De vrouwen houden zich onledig met het spinnen en weven van kleedingstukken voor eigen gebruik. Op sommige plaatsen worden door haar met goud- of zilverdraad doorwerkte saroeng's vervaardigd.

De mannen hebben het haar kort afgesneden en het hoofd met eenen doek bedekt. Baarden en knevels worden door velen gedragen. Hunne kleeding bestaat in eene korte wijde broek van katoen, sits of zijde naarmate van hun vermogen, opgehouden door eenen breeden gordel waarin de kris steekt, en eene van voren opene *badjoe* met korte wijde mouwen. De aanzienlijken dragen over de broek eene gestevene en geglansde saroeng. De vrouwen kleeden zich met eene lange saroeng en eene lange van voren geslotene *badjoe*, terwijl de borst veelal ook wel door een ander sluitend kleedingstuk (kĕmban) bedekt is. De kleur dier kleedingstukken is meest rood of blauw; geel mag alleen door den Vorst worden gedragen.

De wapens zijn krissen, dolken, sabels en lansen. Op hunne vaartuigen en versterkingen gebruiken zij ook lilla's en lichte kanonnen, evenzoo geweren.

De woningen staan op palen, twee tot zes voet boven den grond, meest langs de stranden. Behalve de vloer, die van *niboeng*-latten gemaakt en met rotting-matten belegd is, zijn zij gebouwd van de uitmuntende houtsoorten, welke deze eilanden opleveren, met wanden van kadjang of boomschors en met palmbladeren (*atap*) gedekt. Inwendig zijn zij door beschotten in kamers afgedeeld; bij de Grooten vindt men in het hoofdvertrek nog een afgeschoten gedeelte, dat tot slaapplaats voor aanzienlijke bezoekers dient en daarom met eene menigte kussens is opgevuld. Het huisraad komt hoofzakelijk overeen met dat der Maleiers op Soematra en de geheele levenswijze is, evenals bij dezen, hoogst eenvoudig. Het hoofdvoedsel is rijst en visch; sagoe en aardvruchten worden slechts uit nood gegeten.

De godsdienst is de Mohamedaansche.

De Maleiers zijn in Soekoes verdeeld, welke hier hare namen meest aan eilanden, landschappen of rivieren ontleenen. Deze Soekoe-verdeeling schijnt echter van eenen anderen aard te zijn als die op Soematra, daar zij hier van de woonplaats en niet, gelijk daar, van de geboorte der personen afhankelijk is. Immers men kan hier, mits met vergunning van den Vorst of zijnen vertegenwoordiger, van

de eene Soekoe naar de andere *verhuizen* ([1]); terwijl men op Soematra, waar ook wonende, lid blijft van dezelfde Soekoe, waartoe men door geboorte behoort. Ook een eigenlijk-gezegd Soekoe-bestuur bestaat hier niet.

Voorts onderscheiden zij zich in aanzienlijken en geringen. Tot de eersten behooren de Maleische en Boegineesche Hoofden en hunne afstammelingen en ook de nakomelingen van die Maleiers, welke in vroeger tijd hunnen Vorst van Djohor naar Lingga zijn gevolgd. De geringen worden *Rajat* (het volk) genoemd en zijn verplicht aan de eersten vele onbeloonde diensten te bewijzen.

De afstammelingen van vorstelijke of adellijke familiën, zoowel onder de Maleiers als onder de Boegineezen, voeren het prædicaat van Tongkoe en Engkoe, waarvan het eerste alleen aan echte kinderen en kleinkinderen van den Sultan toekomt, doch ook wel door anderen wordt aangenomen.

Bij het aangaan van een huwelijk wordt geene koopsom (*djoedjoer*) voor de vrouw betaald, maar door de wederzijdsche ouders een *mâs kawin* (huwelijksgeld) van gering bedrag bijeengebracht tot bestrijding der onvermijdelijke onkosten; ingeval van echtscheiding heeft de vrouw het recht haar aandeel daarvan terug te vorderen.

Het vieren van gemeenschappelijke feesten is niet in zwang. De vermaken bepalen zich hoofdzakelijk tot hanengevechten, dobbelspelen, het balspel (*sĕpak-raga*, blz. 576) en het oplaten van vliegers. Ook aan muziek en dans schijnt weinig te worden gedaan; alleen de Sultan bezit een onvolledig Gamĕlan-spel en eenige meisjes, die op de wijze der Javaansche Bĕdåjå's dansen en zingen. Ook houdt Z. H. er een corps inlandsche muziekanten op na, die door eenen europeeschen kapelmeester in het bespelen van blaasinstrumenten worden onderricht.

De Boegineezen, oorspronkelijk van het zuidelijk gedeelte van Selébes afkomstig en thans, na de Chineezen, het grootste bestanddeel van de bevolking der Riouw- en Lingga-groepen uitmakende, vinden hun bestaan grootendeels in den handel. Zij bezitten meer geestkracht dan de Maleiers, doch hebben overigens dezelfde gebreken, godsdienst, gebruiken en levenswijze, en spreken ook dezelfde taal als dezen. Hun invloed in het Linggasche rijk dagteekent vooral van het begin der 18de eeuw, wanneer zij den toen nog te Djohor gevestigden Sultan bijstonden in zijne oorlogen inzonderheid tegen den Vorst van Siak. In het jaar 1720 werd voor het eerst een

([1]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. II, blz. 133.

der Boegineesche legeraanvoerders door den Sultan tot Onderkoning van zijn rijk aangesteld, welke waardigheid sedert dien tijd steeds door eenen Boeginees wordt bekleed.

De Chineezen.

De Chineezen, die, gelijk wij zagen, een zeer groot bestanddeel der bevolking van de Riouwsche en Linggasche eilanden uitmaken, zijn deels van de provincie Kanton deels van Amoy en de naburige stranddistricten afkomstig; de eersten zijn een ruw, onbeschaafd, eigenzinnig en twistziek maar arbeidzaam bergvolk; de laatsten zijn meer beschaafd en zien op hunne ruwere landgenooten met minachting neder; beiden hebben dan ook overal zooveel mogelijk hunne afzonderlijke kampoengs en Hoofden (¹). Meer nog dan door dit verschil van afkomst zijn zij verdeeld door de geheime genootschappen of verbonden, *Hoei's*, waartoe de meesten hunner behooren, en die vaak met elkander in vijandschap zijn, hetgeeen somtijds bloedige gevechten en sluipmoorden ten gevolge heeft (²). De machtigste van deze bondgenootschappen op Riouw waren vroeger de *Tiénti-hoei* (het Hemel-aarde-verbond) en de *Kwania-hoei.* Laatstgenoemd verbond is echter sedert lang opgeheven. De voornaamste onderdeelen van de Tiènti-hoei zijn de *Ngi-hin* en de *Ngi-hok*-kongsi, welke laatste alleen op Karimon leden heeft.

De Chineezen van Riouw behooren, evenals die in andere deelen van den Indischen Archipel, tot de geringe volksklasse. Zij leven over het algemeen armoedig, althans hoogst eenvoudig, meestal in geringe bamboezen of houten huizen; uiterlijke blijken van welvaart worden buiten de hoofdplaats slechts bij weinigen aangetroffen. Wat zij boven hunne behoeften verdienen, zenden zij naar hun vaderland tot ondersteuning van hunne bloedverwanten, of om later zelven daarvan op hun gemak te kunnen leven; en daar zij in schranderheid en vlijt de overige bewoners verre overtreffen, vloeien hun de meeste voordeelen toe, welke deze eilanden opleveren. Zij zijn de

---

(¹) Dat op Bintang thans de beide stammen onder denzelfden Kapitein staan (zie blz. 810) is een maatregel in het jaar 1862 door het Gouvernement genomen ten einde de verdeeldheid tusschen hen beter te keer te gaan. Vroeger had ook hier elke stam zijn eigen Kapitein, gelijk zulks nu nog met de Luitenants het geval is.

(²) Zie over deze geheime genootschappen, GÜTZLAFF, *Geschiedenis van het Chineesche rijk; Bijdragen van het Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenk. van Neêrl. Indië*, Dl. I, blz. 260, Dl. II, blz 127; W. A. VAN REES, *Montrado*. blz. 222, en *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIII, blz. 480, doch inzonderheid het werk van Dr. DE GROOT vroeger Chineesche tolk in Indië.

voorname planters van gambir en peper, oefenen allerlei ambachten uit, drijven handel en scheepvaart of vinden hun bestaan als Koeli's.

Oorspronkelijke bewoners des lands.

De oorspronkelijke bewoners des lands zijn ten eenenmale van alle beschaving verstoken en leven bijna in den natuurstaat. De beschrijving, die NETSCHER van hen geeft ([1]), komt in zoovele bijzonderheden overeen met hetgeen men weet van de Orang Koeboe (bl. 715), dat wij geneigd zijn hen als nauw aan dezen verwant te beschouwen. Genoemde Schrijver onderscheidt hen in *Orang Benoewa*, *Orang Baroet* en *Orang Tamboes*. De *Orang Benoewa* zwerven in kleinen getale in de binnenlanden van sommige eilanden om, altijd vergezeld van kleine zwarte honden. Zij zijn zeer zacht en vreesachtig van aard en hebben, voor zooverre bekend is, hoegenaamd geen denkbeeld van eenige Godsvereering. Hun gelaat is bijna rond: de neus zeer klein, breed en plat; de oogen zijn klein en smal; de ooren groot en slap; het voorhoofd is zeer laag en plat; de onderkaak sterk vooruitstekend; het haar lang en ruw en om het hoofd samengebonden; de baard vrij zwaar. De kleeding der mannen bestaat in een stuk lijnwaad, dat om de heupen en tusschen de beenen door geslingerd wordt; die der vrouwen in een soort van saroeng. Hun wapen is eene blaaspijp (*soempitan*) gelijk die der Dajaks van Borneo, waardoor zij vergiftigde pijlen op grooten afstand met veel juistheid blazen, en die tevens voorzien is met eene punt van hard hout, om tot lans te kunnen dienen. Hunne woningen bestaan uit vier boomtakken op eenigen afstand van elkander in den grond gestoken, waarover andere takken vastgebonden en met bladeren bedekt zijn, terwijl de zijden geheel open blijven. Onder deze afdaken zijn de slaapplaatsen, bestaande uit eenige rechte takken, die op afstanden van ongeveer een voet naast elkander liggen met eene kleine helling, op welke zij liggen met het hoofd aan het benedeneinde rustende op eenen dwarstak. Naast elke slaapstede brandt een klein vuur, waarop ieder zijne eigene spijs bereidt. Daar zij niets planten of kweeken en geen handel drijven, leven zij van wilde zwijnen, ratten, slangen, apen, kikvorschen, rauwe bladeren en wortels; slechts zelden hebben zij eenige rijst of sagoe, die zij van de Boegineezen somtijds tegen hars, gëtah pertja of rotting inruilen. Een aarden pot, waarin zij hun voedsel koken, maakt nagenoeg hun eenig huisraad uit.

([1]) *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. II, blz. 135.

Zoodra een jongen groot genoeg is om met de *soempitan* om te gaan en zijn eigen kost te zoeken, verlaat hij zijne ouders om op zichzelf te gaan leven. Ontmoet hij ergens een meisje, dat hem bevalt, dan keert hij terug naar zijne ouders, indien hij hen nog kan vinden, om hun hiervan kennis te geven en krijgt dan als huwelijksgift de *soempitan* van zijnen vader, terwijl het meisje van hare ouders eene aarden pot mede ten huwelijk krijgt. Daarmede zijn de jongelieden getrouwd, en verlaten elkander niet totdat een van beiden door ziekte wordt verhinderd den ander te volgen. De zieken laten zij altijd aan hun lot over; dezen blijven in het bosch achter en trachten zichzelven te redden of komen van gebrek om. Hunne lijken begraven zij in eenen kuil, die zeer ondiep is, daar zij om dezen te maken geene andere werktuigen hebben dan hunne handen en een stuk hout.

De *Orang Baroet* en *Orang Tamboes*, gezamenlijk *Orang laoet* en ook wel *Orang Sĕkah* en *Rajat* of *Orang Mantang* geheeten, komen in onbeschaafdheid en armoedige levenswijze geheel met de *Orang Benoewa* overeen; maar zij wonen, veelal ook in gezelschap van honden, die zij aan land gebruiken om wilde varkens te vangen, in kleine prauwen, van welke sommige met lilla's of *rantaka's* (lichte stukken geschut) bewapend zijn. Zij houden zich veelal op in of omtrent Straat Boelang, en leven van de vischvangst of ook, wanneer zij hunne kans daartoe schoon zien, van den roof. Zij behooren tot denzelfden stam als de *Orang Sĕkah* van Bangka en de *Orang Badjoe* of *Badjau* van de Oostkust van Selébes. Volgens den Heer J. G. T. Riedel zijn al die *Orang laoet* verdeeld in vijf Soekoes of stammen, met name Kĕtapan, Pasak, Belantoe, Bakaoe en Olim, en was hun gezamenlijk aantal op het einde van 1875 ruim 3000 zielen. Zij noemen zichzelven bij voorkeur Manih Badjaoe (of Badjau) d. i. afstammelingen van Badjaoe. Zij zijn geen zuivere Maleiers maar o. a. ook met Papoea's vermengd; er komen vele kroesharige mannen en vrouwen onder hen voor met het echte Papoea-type. Ook hunne taal verschilt ten eenenmale van het Maleisch, hoewel er ook vele Maleische bestanddeelen in voorkomen ([1]).

De gezamenlijke sterkte der *Orang Benoewa* en der *Orang Laoet* op Riouw werd op ongeveer 1000 zielen geschat; in de laatste jaren namen zij echter sterk af en lossen zich gedeeltelijk in de Maleische bevolking op.

([1]) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVI, blz. 264, waar ook een paar stukken in hunne taal opgesteld worden medegedeeld.

Klinganeezen, Javanen, enz.

De Klinganeezen en Javanen worden bijna uitsluitend te Tandjoeng Pinang en Dai aangetroffen. De eersten vinden hun bestaan in den handel, en in het houden van melkvee en zijn een ijverig maar twistziek volk; de laatsten zijn meest ontslagen bannelingen en gepensioneerde militairen. De laatsten zijn Mohamedanen; de eersten gedeeltelijk Mohamedanen, gedeeltelijkHindoes.

Van de bevolking der in de Chineesche Zee gelegene eilandengroepen is zeer weinig bekend. Zij schijnt te bestaan uit inboorlingen van verschillende gedeelten van den Indischen Archipel, onder welke echter de Maleiers het hoofdbestanddeel uitmaken. Hunne voornaamste middelen van bestaan zijn de visch- en tripangvangst, het bouwen van prauwen, het vervaardigen van klapperolie en arèngsuiker, het drijven van handel vooral in copra, het weven van kleedjes en het vlechten van matten, welke artikelen zij vooral naar de Westkust van Borneo en Singapoera uitvoeren, waar zij zich voorzien van rijst en andere levensbehoeften, welke hunne eilanden niet in genoegzame hoeveelheid voortbrengen.

Inlandsch bestuur.

Het opperbestuur over al de in § 1 vermelde eilandengroepen berust bij den *Jang Dipertoewan Besar* of Sultan van Lingga. Hij heeft zijn rijk in leen van het Nederlandsch Gouvernement, dat bevoegd is hem af te zetten en zijnen opvolger benoemt, die vroeger altijd tot het thans regeerende Maleische Vorstenhuis moest behooren en zooveel mogelijk bij erfopvolging gekozen wordt. Hij kan tegenwoordig echter ook tot het geslacht der Boegineesche Prinsen worden gekozen. Hij genoot vroeger jaarlijks van het Gouvernement *f* 9400 tot beteugeling van den zeeroof, welke toelage echter in 1869 is ingetrokken, terwijl hem eene jaarlijksche som van *f* 35000 is gelaten als schadeloosstelling voor aan het Gouvernement afgestane pachten (¹); overigens bestaan zijne inkomsten uit de winkel- of markthuur der Chineezen, zijnde eene belasting van *f* 3 's jaars voor elken winkel (kedai), een recht van iederen pikoel gambir en peper, die uitgevoerd wordt en voorts uit belastingen, welke hij overeenkomstig het contract met het Gouvernement van zijne onderhoorigen heft; en eindelijk, uit de opbrengsten van zijn grondgebied, dat hij in achterleen aan zijne

(¹) *Ind. Stbl.* 1869, N°. 75.

bloedverwanten of onderdanen kan uitgeven. Hij mag geene nieuwe belastingen uitschrijven zonder voorkennis van den Resident, en geen gedeelte van zijn gebied aan eene andere Mogendheid afstaan zonder toestemming van het Gouvernement.

De Sultan wordt bijgestaan door eenen Rijksbestuurder met den titel van *Jang Dipertoewan Moeda Riouw* of *Radja Moeda Riouw*, dat is Onderkoning van Riouw, die altijd uit het geslacht der Boegineesche Prinsen, zooveel mogelijk uit dat van den voormaligen Onderkoning Radja Djafar (1805—1831), door den Sultan aan het Gouvernement ter benoeming wordt voorgedragen. De Onderkoning is gevestigd op het eilandje Penjingat bij Tandjoeng Pinang, en heeft, behalve zijne betrekking als algemeen Rijksbestuurder voor den Sultan, ook het opperbeheer over de eilanden gelegen tusschen de vaste kust van Soematra, Straat Singapoera, Straat Dempoe en de Chineesche Zee, op welke hij een oud eigendomsrecht schijnt te hebben. Hij geniet van het Gouvernement jaarlijks *f* 97000 voor den afstand van de pachten, en vroeger ook *f* 9000 tot beteugeling van den zeeroof, welke laatste bijdragen thans, evenals die van den Sultan, is vervallen; voorts bestaan zijne inkomsten in de opbrengst van verpachtingen van het recht tot het kappen van hout in de bosschen op de hem toebehoorende eilanden, grondhuur van peper- en gambirplantages, hoofdgelden van de bevolking der in de Chineesche Zee gelegene eilandengroepen, enz. De Onderkoning is, als gemachtigde van den Sultan, de persoon met wien door het Gouvernement alle onderhandelingen het rijk betreffende worden gevoerd.

De Sultan en de Onderkoning ontvangen thans beiden eene Acte van bevestiging van het Gouvernement.

Onder den Sultan en den Onderkoning worden de verschillende gedeelten van dit gebied bestuurd door de volgende Hoofden:

De groepen van Riouw en Karimon, rechtstreeks door den Onderkoning (zie boven) en diens wakils.

De Groep van Lingga, gedeeltelijk door den Orang Kaja Toemenggoeng van Mĕpar, een zeer klein eiland tegenover de hoofdplaats Lingga gelegen.

De Tambelan-eilanden, door den Petinggi van Tambelan.

De West-Anambas-eilanden, door den Orang Kaja van Djemadja (blz. 799).

De Groot-Anambas-eilanden, door den Orang Kaja van Siantan.

De Noord-Natoena-eilanden, door den Orang Kaja van Poelau laoet.

De Groot-Natoena-eilanden, door den Orang Kaja van Boengoeran.

De Zuid-Natoena-eilanden, door de twee Orang Kaja's van Soebi,

De Zeeroovers-eilanden, door den Orang Kaja van Serasan.

Deze Hoofden werden benoemd door den Onderkoning in overleg met den Resident. Hunne inkomsten bestaan in verschillende heffingen, welke zij in hun gebied doen; daarentegen zijn zij verplicht jaarlijks eene bepaalde schatting aan den Onderkoning van Riouw of den Sultan van Lingga op te brengen. Zij zelven benoemen weder, in overleg met de aanzienlijksten uit het volk, de mindere Hoofden, die verschillende titels voeren, onder welke die van Panghoeloe en Batin de meest algemeene zijn.

De Chineezen worden bestuurd door eenen Kapitein Chinees op Tandjoeng Pinang, een Kapitein Chinees op Lingga, en acht Luitenants Chineezen; zij worden aangesteld en bezoldigd door het Gouvernement, onder welks rechtstreeksch bestuur alle Chineezen in den Riouw-Lingga-archipel staan.

De *Orang Benoewa* zijn in naam onderworpen aan de Hoofden der eilanden, welke zij bewonen, doch leven inderdaad geheel onafhankelijk. Daar zij geene maatschappelijke samenleving kennen, hebben zij natuurlijk geene eigene Hoofden.

Gouvernements-bestuur en inkomsten.

Het Gouvernements-bestuur over de Residentie Riouw en onderhoorigheden is opgedragen aan eenen Resident, die te Tandjoeng Pinang gevestigd is en ter hoofdplaats bijgestaan wordt door eenen Secretaris, aan wien, afgescheiden van zijnen eigenlijken werkkring en de administratie van 's lands kas, tevens de functiën van Notaris en Vendumeester zijn opgedragen, en eenige mindere beambten. Het rechtstreeksche bestuur van het Gouvernement strekt zich, behalve over de Chineezen, alleen uit over Tandjoeng Pinang met P. Bajam dat door den Sultan in vollen eigendom aan Nederland is afgestaan (1); overal elders doet het zich slechts middellijk gelden.

Deze Residentie is, behalve de daartoe behoorende gedeelten van Soematra (Indragiri) en de hoofdplaats Tandjoeng Pinang, gesplitst

(1) Het kleine eilandje P. LOOS bij Tandjoeng Pinang werd in 1828 door den toenmaligen Onderkoning Radja DJAFAR aan den Resident ELOUT geschonken om daar proeven te nemen met het aankweeken van op Riouw onbekende gewassen, als suikerriet, kaneel, muskaatnoot-boomen, enz. Genoemde Resident heeft het later afgestaan aan het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam, dat er nog eigenaar van is zonder er echter gebruik van te maken.

Over de geschiedenis van het Linggasche rijk en de vroeger en later daarmede door het Gouvernement geslotene verdragen zie men het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, blz. 180—270, *Tijdschr. voor Neêrlandsch Indië* 1853, Dl. I, blz. 381—410 en *Kol. Verslagen*.

in de volgende vijf Afdeelingen: 1°. Lingga; 2°. Karimon; 3°. Batam; 4°. Tandjoeng Pinang; 5°. Poeloe toedjoeh of de in de Chineesche Zee gelegene eilanden. In elke van deze Afdeelingen is een Controleur gevestigd, behalve op Lingga, waar het toezicht is opgedragen aan een Adsistent Resident, en in de Afdeeling Poeloe toedjoeh, waar geen Europeesch ambtenaar is; terwijl in de Afdeeling Tandjoeng Pinang, die het geheele eiland Bintang bevat, aan den Controleur een Adspirant-Controleur is toegevoegd.

De directe inkomsten van het Gouvernement te Riouw bestaan in de opbrengst der verpachting van het recht op den verkoop van arak, op het houden van Top- (Chineesche speel-)tafels, het slachten van varkens, den uitvoer van peper, den verkoop van opium, de opbrengst der bedrijfsbelasting, der personeele belasting en het patentrecht. Tegenwoordig worden de uitgaven belangrijk door de inkomsten overtroffen, wat vóór eenige jaren alles behalve het geval was.

Rechtswezen.

Ingevolge het contract in 1857 tusschen het N. I. Gouvernement en den Sultan en zijn rijksgrooten gesloten heeft de inheemsche bevolking haar eigen rechtspleging behouden, met voorbehoud dat martelende en verminkende straffen zijn afgeschaft en dat aan des Sultans onderdanen geen doodstraf, noch veroordeeling tot verbanning zal voltrokken worden, dan nadat de schuldige met inachtneming der gebruikelijke en volgens de landsinstellingen wettige rechtspleging veroordeeld zij en van het vonnis en de betrekkelijke stukken van onderzoek aan den Resident van Riouw inzage zal gegeven zijn en deze daaromtrent zijn gevoelen zal hebben doen kennen. De tot verbanning veroordeelde ondergaat zijne straf ter plaatse, door den Directeur van Justitie aangewezen

Aan de Ned.-Ind. rechtsmacht zijn onderworpen de Europeanen en daarmede gelijkgestelden, de Chineezen, alle personen in dienst van het land, alle personen, gevestigd binnen de grenzen der Gouvernements etablissementen en alle personen in overtreding van de reglementen op de aan het Ned.-Ind. Gouvernement afgestane inkomsten. Van die personen staan de Europeanen terecht voor den Raad van Justitie te Batavia, behalve in kleine overtredingen en kleine burgerlijke zaken, die tot de kennisneming behooren van het Residentiegerecht te Riouw, waarin de Resident alleensprekend rechter is. Voor alle anderen zijn de dagelijksche rechters de Landraad ter hoofdplaats en voor geringe overtredingen en burgerlijke zaken en

geschillen, eene waarde van *f* 100 niet te boven gaande, de magistraten.

Als zoodanig treden op te Lingga de Assistent-Resident, in de overige afdeelingen de Controleurs.

De Landraad bestaat uit den Resident als voorzitter, drie Chineesche officieren, den Luitenant der Overwalsche vreemdelingen en een kampoenghoofd als leden, een hoofddjaksa, een Panghoeloe en een rechtsgeleerd ambtenaar als fung. griffier. De vonnissen, door den landraad gewezen in misdrijfzaken, zijn alle onderworpen aan revisie door het Hoog. Gerechtshof.

Overigens wordt de rechtsbedeeling door of van wege den Sultan of de Hoofden der verschillende eilandengroepen uitgeoefend.

DERDE HOOFDSTUK.

DE GROEP VAN BANGKA EN BELITOENG.

---

§ 1. LIGGING, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID, VERDEELING, VOORNAAMSTE PLAATSEN, WEGEN EN VOORTBRENGSELEN VAN BANGKA. ([1])

Ligging, grenzen, grootte, gesteldheid van lucht en grond.

Bangka ligt tusschen 1° 30′ tot 3° 5′ Z. B. en 105° 10′ tot 106°53′ O. L., en wordt ten westen van Soematra gescheiden door Straat Bangka ([2]), ten zuiden bespoeld door de Java-zee, ten noorden en noordoosten door het zuidelijke gedeelte der Chineesche Zee, daar

---

([1]) Men zie over dit eiland vooral: *Het eiland Bangka en zijne aangelegenheden*, door H. M. LANGE; *Verslag aangaande het eiland Banka*, door THOMAS HORSFIELD, uit *The Journal of the Indian Archipelago*, 1848, overgenomen in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1850, en volgg. Jaargg.; *Banka, Malakka en Billiton, Verslagen van* Dr. J. H. CROOCKEWIT; *Schilderungen aus Ost-Indiëns Archipel, von* Dr. EPP: *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1843, 1844, 1846 en 1847; *Indisch Archief*, Jaarg. II, Dl. 3: *Banka, beschreven in reistogten*, door P. VAN DIEST, Amsterdam, 1865; en BICKMORE, *Reizen* enz., Dl. II.

([2]) De zuidelijke ingang van Straat Bangka heet aan de zijde van dit eiland Stanton-Kanaal of Stanton-Passage, en aan de zijde van Soematra Lucipara-kanaal of Lucipara-Passage, naar het zeer kleine eilandje van dien naam; hier ligt een lichtschip.

ook wel de Zee van Borneo genoemd, en ten oosten door Straat Gaspar [1]. Het heeft eene oppervlakte van 210.4 □ mijlen.

De luchtsgesteldheid verschilt over het algemeen weinig van die der andere gewesten op dezelfde breedte gelegen, en is vrij veranderlijk; ook is zij niet in alle gedeelten van het eiland dezelfde, maar afhankelijk van de meerdere of mindere nabijheid der zee of van bergen, die het vrij doorwaaien der winden belemmeren. Gedurende den Westmoesson, die tegen het einde van September invalt, heeft men bijna aanhoudend regen gepaard met hevige winden en zware donderbuien; en ook gedurende den Oostmoesson zijn regenvlagen niet zeldzaam. De warmtegraad is aan de kusten des nachts en des morgens 70° tot 75° F. en stijgt op den middag dikwijls tot 90° of 95°. In de binnenlanden is de hitte minder hevig, en zijn de nachten daar zelfs koud en vochtig. De kuststreek ten oosten van de hoofdplaats Muntok is door de uitdampingen van den moerassigen grond ongezond.

De grondslag of kern van het eiland bestaat uit graniet, dat zich echter slechts op weinige plaatsen tot eene aanmerkelijke hoogte heeft opgeheven en over het algemeen bedekt is met afwisselende lagen van ijzerhoudende roode, bruine, gele of witte leemaarde, met kiezel en bergkristal vermengd, waarover op vele plaatsen eene dunne laag van zwarten teelgrond (*humus*) ligt. De mate der vruchtbaarheid van den grond is dus zeer ongelijk en grootendeels afhankelijk van de meerdere of mindere dikte van deze laag van teelaarde; bijzonder groot is zij echter over het geheel niet.

Verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen.

Het eiland is verdeeld in negen Districten, gewoonlijk Mijndistricten genoemd. Het noordwestelijke gedeelte bevat de Mijndistricten Djĕboes en Muntok; het middengedeelte, van het noorden naar het zuiden, de Mijndistricten Belinjoe, Soengei Liat, Merawang, Pangkal Pinang en Soengei Sĕlan; het zuidoostelijke gedeelte, de Mijndistricten Koba en Toboali. Voor het Inlandsche bestuur zijn deze Mijndistricten weder verdeeld in onderscheidene Onder-afdeelingen ook wel Onder-Districten genoemd. De grenzen worden meestal door rivieren gevormd (bl. 818).

---

[1] Straat Gaspar wordt nog weder in drie Straten gesplitst, namelijk: Macclesfield-Straat, tusschen P. Lepar en P. Liat; Clement-Straat, tusschen P. Liat en de oostwaarts daarvan gelegene kleine Noorder- en Zuider-eilanden en Stolze-Straat, tusschen laatstgenoemde eilanden en P. Mendanau.

De voornaamste plaatsen zijn:

In het Mijndistrict Muntok:

Muntok, op 2° 3′ 42″ Z. B. en 105° 9′ 20″ O. L., de hoofdplaats van het District en van het geheele eiland, en de zetel van het bestuur, gelegen in het westen des eilands aan Straat Bangka en den zuidelijken voet van den G. Manoembing en een riviertje, dat slechts aan zijnen mond voor kleine prauwen bruikbaar is. Aan de rechterzijde van dezen mond ligt een vierkant terrein met eene strandbatterij door eenen dijk omgeven, waarbinnen zich de Gouvernements pakhuizen en loodsen en de matrozenkazerne bevinden. Links van het riviertje is het versterkte kampement, met kazernen, buskruiten andere magazijnen, het hospitaal voor de bezetting van Muntok en verdere militaire gebouwen. De bezetting, bestaande uit de Garnizoens-Compagnie van Bangka en een detachement Garnizoens-artillerie, bedraagt ongeveer 150 man. In de nabijheid van deze sterkte staan het Residentshuis en de woningen der overige Europeanen. De geheele bevolking van de plaats bedroeg op ult. 1892 ruim 3700 zielen, waaronder 122 Europeanen, 2600 Inlanders en 875 Chineezen. De kampoengs der Inlanders liggen grootendeels aan de rechterzijde van het riviertje, gelijk ook de Chineesche kampoeng, welke zich bijzonder door netheid onderscheidt. In het jaar 1856 is er van Gouvernementswege eene school voor de kinderen der Inlanders gevestigd, die wel slechts een veertig- of vijftigtal leerlingen telt maar toch goede uitkomsten oplevert; daar reeds vele gewezen kweekelingen bij het Inlandsche bestuur of in dienst van het Gouvernement zijn geplaatst en zich door geschiktheid onderscheiden.

Voorts zijn in dit District de voornaamste plaatsen: Ampang, Pelangas en Kadiali, hoofdplaatsen van de gelijknamige Onderdistricten; verder: Limau, Ajer-bélo, Ajer-Tertep, Katjoeng, Tebing Tinggi, Kelapa en Tampilau.

In het Mijndistrict Djĕboes:

Djĕboes, de hoofdplaats van het District, in het zuidwesten daarvan, in eene zeer boschrijke streek op 38 palen afstands van Muntok. Het ligt eenigzins verwijderd van de westkust aan de breede S. Kampa, welke echter wegens hare klipachtige bedding slechts voor platbodemde vaartuigen (*tjoenia's*) bruikbaar is. Vroeger lag hier een detachement van de Garnizoens-Compagnie van Bangka.

Verder zijn de voornaamste plaatsen: Telang en Kelabat, Onderdistricts-hoofdplaatsen, Kampa, Roekam, Rangi, Semoeloet, Bakit aan de Kelabat-baai, enz.

In het Mijndistrict Belinjoe:

Belinjoe, de hoofdplaats, op een paar palen afstands van de Kelabatbaai aan het riviertje S. Pandji gelegen. De redoute bij deze plaats is bezet door een detachement van de Garnizoens-Compagnie van Bangka.

Tandjoeng Mantong, westwaarts van de hoofdplaats op de landpunt van dien naam aan de Kelabat-baai. Daar dit de gewone landingsplaats der schepen is, zijn hier de Gouvernements-pakhuizen gebouwd, welke beschermd worden door eene wacht, die van Belinjoe derwaarts gedetacheerd en geregeld afgewisseld wordt.

Voorts zijn de voornaamste plaatsen: Pandji en Seka, naar welke beide het Onderdistrict genoemd wordt, Ajer Abil, Mapor, Reding Pandjang, Lapfoetoe en Loemoet. Pandji ligt dicht bij de hoofdplaats.

In het Mijndistrict Soengei Liat:

Soengei Liat, de hoofdplaats, op een halfuur gaans van de oostkust aan een riviertje van denzelfden naam, 37 palen van Belinjoe gelegen. Ook deze plaats is niet meer bezet. In den omtrek is de grond niet boschrijk, maar meest met alang-alangvelden bedekt.

Verder heeft men de plaatsen: Maras en Njalau, Onderdistrictshoofdplaatsen, Parit-padang, Noeret, Lajang, Mabat, Bakem, Dalil en Penjamoen.

In het Mijndistrict Merawang:

Batoe Roesa of Roesak, de hoofdplaats, 14 palen ten zuiden van Soengei Liat aan de S. Merawang ongeveer een uur gaans van de kust gelegen.

Voorts zijn de belangrijkste plaatsen: Djeroek en Geroenggang, Onderdistrictshoofdplaatsen, Merawang, Djoeroeng, Poeding, Niboeng, Boejan en Kimah.

In het Mijndistrict Pangkal Pinang:

Pangkal Pinang, de hoofdplaats met eene redoute, waarin een detachement van de Garnizoens-Compagnie van Bangka, 14 palen ten zuiden van Batoe Roesa en 89 palen ten zuidoosten van Muntok, ruim een uur van de oostkust gelegen aan het riviertje Pangkal Pinang, dat zich in de S. Merawang ontlast. Het is eene zeer levendige en welvarende plaats, waar ook eene Gouvernements lagere school voor Inlanders is; de omstreken, vooral aan de noordzijde, zijn moerassig.

Verder zijn de voornaamste plaatsen: Boekit, Moendobarat en Penagan, Onderdistrictshoofdplaatsen, Gabek, Mesoe, Petaling, Batoer, Dindang Papan, Ajer Itam, Selinta, Lempoejang, Namang, Balilik en Koerau.

In het Mijndistrict Soengei Sĕlan:

Soengei Sĕlan, ook wel Pangkal Sĕlan genoemd, de hoofdplaats, 26 palen zuid zuidwestwaarts van Pangkal Pinang, aan de S. Sĕlan ruim drie uren gaans van de westkust gelegen. De omtrek is bijzonder boschrijk, en de grond vooral aan de westzijde moerassig.

Voorts liggen in dit District, dat buiten de hoofdplaats in vier Onderdistricten is verdeeld nl. Ajer-angct, Maleh, Pering en Parmisan, Bangka Kota (of Pangkal Kota) de oude hoofdplaats, Badoeng, Goedang, Merapin, Pajoeng, Boeloe, Kemingking, Melaboen, Kareta, Katas, enz.

In het Mijndistrict Koba:

Koba, de hoofdplaats, 40 palen zuidoostwaarts van Pangkal Pinang, aan een gelijknamig riviertje omtrent een half uur van de kust gelegen.

Voorts zijn de voornaamste plaatsen: Ajer-nangkabara, Onderdistrictshoofdplaats, Panja, Terentang, Ajer Dalam, Rangau, alle aan de oostkust; en landwaarts in: Niboeng, Rangas, Nangka, Loewing en Sedajoe.

In het Mijndistrict Toboali:

Sabang of (Nieuw) Toboali, de hoofdplaats van het District, 47 palen ten zuiden van Koba aan de zuidwestkust gelegen, op eenen eenigszins in zee vooruitstekenden heuvel van 40 vt. hoogte. De versterking bestaat uit eenen zwaren gecréneleerden muur van onregelmatigen vorm en bevat, behalve andere militaire gebouwen, ook het hospitaal voor de bezetting van dit Mijndistrict en van Koba; de Gouvernements-pakhuizen staan er buiten, doch onder hare bescherming. De voormalige hoofdplaats (Oud) Toboall, die in 1819 door de zeeroovers werd afgeloopen en toen verlatën is, ligt 2 palen zuidoostwaarts aan de kust.

Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Gosong en Oelim, Onderdistrictshoofdplaatsen, Kapo, Gadoeng, Baroe, Bikang, Petaling, Serdang, Pergam, Bentja, Mas, Ajer-Gegas, Nelanding en Bedingoeng.

De wegen op Bangka, buiten den zoogenaamden grooten weg, waaraan door het Bestuur zooveel mogelijk de hand wordt gehouden, laten over het geheel nog veel te wenschen over, waardoor het transportwezen te land hoogst gebrekkig is. Het reizen geschiedt hier dan ook nog hoofdzakelijk in draagstoelen of te voet. De bruggen, die over de menigvuldige stroomende wateren liggen, bestaan grootendeels nog eenvoudig uit boomtakken, die op jukken van ruwe boomstammen zijn vastgebonden of ook wel los daarop liggen, en dus voor paarden geheel onbruikbaar zijn.

Van den zooeven genoemden grooten weg op Bangka kan Pangkal Pinang als het middelpunt beschouwd worden. Vanhier uit gaat een tak zuidoostwaarts langs de kust naar Koba en vandaar zuidwaarts naar Sabang of Toboali; een andere tak zuidwestwaarts naar Soengei Sĕlan; een derde west noordwestwaarts door de Districten Merawang en Soengei Liat naar Muntok; een vierde noordwaarts naar Batoe Roesa en Soengei Liat, en vandaar noordwestwaarts naar Belinjoe en Tandjoeng Mantoeng aan de Kelabat-baai. Van Muntok loopt een weg naar Djĕboes, en vandaar naar Semoeloet aan de Kelebat-baai tegenover Tandjoeng Mantoeng. Aan deze wegen liggen de belangrijkste plaatsen. Het onderhoud van den grooten weg geschiedt door de bevolking; dit, het aanleggen en onderhouden van bruggen ook buiten den grooten weg en het vervoeren der postpakketten zijn de voornaamste heerendiensten, welke van haar worden gevorderd.

Bergen, kusten, baaien, kapen.

De bodem des eilands vertoont eene golvende vlakte, op welke zich eene menigte heuvelen verheffen, waarvan echter de meeste de 200 M. niet overschrijden. Slechts enkele dezer hoogten verdienen den naam van bergen; zij zijn voornamelijk:

De G. Maras met twee toppen waarvan de hoogste 699 M. bereikt, in het noordwesten van het Mijndistrict Soengei Liat.

De G. Pading, 510 M. hoog, in het zuidoosten des eilands op de grens van de Mijndistricten Koba en Toboali.

De G. Mangkol (397 M.) en G. Beboelah, in het Mijndistrict Pangkal Pinang, nabij de noordoostelijke grens van Soengei Sĕlan.

De G. Parmisan (453 M.), nabij de westkust, in het zuiden en de G. Moendo in het noordwesten van het Mijndistrict Soengei Sĕlan.

De G. Manoembing (455 M.), in het westelijkste gedeelte des eilands ten noorden van de hoofdplaats Muntok.

Vulkanische verschijnselen worden, zoover bekend is, op Bangka niet aangetroffen, behalve twee heete minerale bronnen, van welke de eene gelegen is aan den voet van den G. Parmisan, de andere aan dien van den G. Mangkol.

Aan de oostkust is het strand meerendeels vrij steil en zanderig en op vele plaatsen met klippen bezet; aan de westzijde is de kust veelal lager en vlak, hier en daar zelfs moerassig; dit is vooral het geval in het zuidelijke gedeelte van het Mijndistrict Muntok en in Soengei Sĕlan.

In het noorden des eilands dringt eene groote baai, de Kelabat-baai, diep het land in tusschen de Districten Djĕboes en Blinjoe. Zij is verdeeld in eene Buiten- en eene Binnen-baai door twee landpunten, T. Bakit aan de west-, en T Mantoeng aan de oostzijde, welke zich nagenoeg in het midden der baai tegenover elkander in zee uitstrekken. In de Kelabat-baai liggen onderscheidene kleine eilandjes, als P. Kelabat, P. Nanas, P. Medang, P. Pantjoer, P. Tinam en andere.

Van de menigvuldige kapen vermelden wij, behalve de twee hierboven genoemde, alleen de volgende:

In Djĕboes: O. Melalo, aan de noordwestzijde van de Kelabat-baai; O. Sangoes; O. Pamoedja; O. Penjaboeng en O. Genting.

In Muntok: O. Oelar; O. Kamak of Bersajap; O. Kalian, niet ver van de hoofdplaats; O. Poenei; O. Tadah en O. Resang.

In Soengei Sĕlan: O. Tedoeng; O. Bedawoe; O. Berani; O. Mentingi en O. Pangoeng of Lalari.

In Toboali: O. Ketapan, bij de hoofdplaats Toboali; O. Nangka, de zuidwest-, O. Lengang, de zuid- en O. Baginda, de zuidoostpunt; O. Roeh en Bantan.

In Koba: O. Berikat, de oostelijkste punt des eilands; en O. Langka, nabij de hoofdplaats Koba.

In Pangkal Pinang: O. Lempoejang.

In Soengei Liat: O. Radja; O. Lajang; O. Batoe en O. Katjoer.

In Blinjoe: O. Toewing; O. Gerasak, en O. Penjoesah, aan de noordoostzijde van de Kelabat-baai.

Rivieren.

Bangka wordt in alle richtingen door eene menigte beken en rivieren doorsneden, van welke vele eene in verhouding tot hare lengte aanmerkelijke breedte en diepte hebben. Zware banken voor hare mondingen maken echter het inkomen voor vaartuigen van eenigen diepgang moeielijk of onmogelijk. De voornaamste rivieren zijn:

In Djĕboes: de S. Antang, die in de Binnen Kelabat-baai tegenover P. Nanas valt; de S. Kampa, die ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Djeboes (R.) en de S. Bĕdoeng (L.), voor een gedeelte de zuidelijke grens van het Mijndistrict Djĕboes uitmaakt, en aan de westkust uitwatert.

In Muntok: de S. Pelangas, mede aan de westkust; de S. Djĕring, ontstaande uit de samenvloeiing van de S. Mentapa (R.) en de S. Mantjang (L.), en vallende bij Njioer in Straat Bangka.

In Merawang: de S. Kota Waringin, die in Straat Bangka valt. Een zijtak hiervan is de S. Djeroek.

In Soengei Sĕlan: de S. Moendo, die de zuidelijke grens van Merawang aan de westzijde bepaalt, uit de samenvloeiing van de S. Moendo (R.) en de S. Penjerang (L.) ontstaat en in Straat Bangka valt; de S. Sĕlan, welke langs de hoofdplaats van dien naam stroomt en in dezelfde Straat valt; de S. Bangka Kota, ten zuiden van de vorige, nabij het Parmisan-gebergte uitwaterende; en de S. Batar, die aan de zuidkust uitwatert en het Mijndistrict Soengei Sĕlan van Toboali scheidt.

In Toboali: de S. Bangka Ooejoeng, S. Olim, S. Niri of Njeri, alle aan de zuidkust uitwaterende; de S. Kapo en S. Goemba, welke laatste dit Mijndistrict van Koba scheidt, beide aan de oostkust.

In Koba: de S. Koba, welke langs de hoofdplaats van dien naam stroomt; de S. Koerau, die Koba van Pangkal Pinang scheidt. Deze laatste ontstaat uit de samenvloeiing van vele andere rivieren, van welke de voornaamste zijn: de S. Simpang (R.), S. Kampoe (in het midden), die Koba ten westen begrenst, en S. Kabang (L.), die het zuidelijke gedeelte van Pangkal Pinang van Soengei Sĕlan scheidt.

In Merawang: de S. Merawang, die langs de hoofdplaats Batoe Roesa stroomt, waarnaar zij ook wel genoemd wordt, en op de grens van Merawang en Pangkal Pinang in zee valt.

In Soengei Liat: de S. Lajang, die langs de zuidelijke grens van Belinjoe westwaarts stroomt en zich in het zuiden van de Kelabat-baai ontlast; de S. Liat, langs de hoofdplaats van dien naam; en de S. Djindjang, meer noordwaarts, welke beide aan de oostkust uitwateren.

In Belinjoe: de S. Mapor, die op de grens van Soengei Liat en Belinjoe in de Chineesche Zee valt; de S. Seka (Sĕkah) en S Simpoepoes, die aan de noordkust uitwateren; en de S. Pandji, die zich bij de hoofdplaats Belinjoe in de Kelabat-baai ontlast.

Omliggende kleine eilanden.

Behalve de boven vermelde eilandjes in de Kelabat-baai liggen rondom Bangka nog vele daartoe behoorende kleine eilandjes, als:

aan de noordkust: P. Mangkoedoe, nabij O. Gerasak; en P. Penjoesah, bij de kaap van dien naam;

in Straat Bangka: P. Batoe Bedoe, P. Semdang en P. Antoe, tegenover den mond der S. Moendo, de Nangka-eilanden, zijnde West-Nangka, Midden-Nangka en het grootste, uit eenen ruim 300 M.

hoogen berg bestaande, P. Nangka, een weinig ten noorden van den mond der S. Sĕlan;

aan de oostkust: P. Pandjang en P. Bodjoer, oostwaarts van de hoofdplaats Pangkal Pinang; P. Telawi, P. Pasir en P, Boear, oostwaarts van O. Lempoejang; P. Gelasa of de Gaspar-eilanden, noordoostwaarts van O. Berikat. Het grootste van alle is P. Lepar, dat met de omliggende eilanden een afzonderlijk District vormt en gelegen is bij de zuidoostpunt van Bangka. Dit eiland, ongeveer 4 □ mijlen groot, is evenals Bangka, met heuvels bezet en door vele riviertjes besproeid; het telt vele kampoengs, waaronder Ajer Menga, Penoetoek en Goenoeng aan de zuidwestkust de bekendste zijn. Rondom P. Lepar liggen: P. Kelapa, P. Semejoer, P. Iboel, P. Boeroeng, P. Pandjang, P. Anak Ajer, P. Tinggi, en andere; in de Macclesfield-straat, P. Tjelaka, met een kustlicht ten behoeve van de vaart in de Straat; en ten oosten van die Straat, P. Liat of Pingo of Midden-eiland, dat thans ook tot de Lepar-eilanden en daarmede tot Bangka gerekend wordt.

Voortbrengselen en handel.

De bergen en heuvels van Bangka waren vroeger met uitgestrekte bosschen bedekt, die echter langzamerhand door uitroeiing verdwijnen; zij leveren weinig goed timmerhout op, maar vele soorten, welke geschikt zijn tot het branden van houtskool voor de tinsmelterijen. Eenige zijn zeer goed voor meubelhout, zooals de *Kajoe Tenggiris*, *K. Maratė Garoe*, *K. Ringas* en *K. Ambaloe;* ook de ijzerhout-boom, hier *boelèn* geheeten, komt hier en daar nog voor; andere boomen bevatten vele en goede hars-(*damer-*) en gomsoorten, vooral gĕtah pertja en gom elastiek, doch van de inzameling daarvan wordt niettegenstaande de aanmoediging van het Bestuur weinig werk gemaakt. *Niboeng-*, *nipah-* en kokospalmen worden er in overvloed aangetroffen, gelijk ook de *pisang-* en andere vruchtboomen. De aanplant van arèn, sagoe- en pinangpalmen is in de laatste jaren toegenomen. Ook de teelt van suikerriet levert tegenwoordig aan vele Inlanders een middel van bestaan op. Aan rotting, die hoofdzakelijk voor de tindelving wordt gebezigd, was Bangka vroeger bijzonder rijk, doch begint dit product langzamerhand mede af te nemen; de bamboestruik is er niet inheemsch. Gambir en peper komen in geringe hoeveelheid voor; de aanplant van laatstgenoemd gewas begint echter meer en meer in den smaak van de bevolking

te vallen. Met den aanplant van koffie is sedert weinige jaren eene proef genomen; de uitslag heeft echter niet aan de verwachting beantwoord. Fruit en groenten zijn schaarsch en slecht. Rijst wordt, in den regel niet voldoende voor de bevolking, alleen op droge velden (ladang) en gewoonlijk met weinig zorg gekweekt. Wij vinden slechts een enkel District, nl. Toboali, vermeld, waar hier en daar ook sawah's worden aangetroffen.

De groote viervoetige diersoorten ontbreken op Bangka geheel. Men vindt er wilde varkens, onderscheidene hertensoorten (*roesa*, *kidjang*, *kantjil*), apen, eekhoorns, vledermuizen (*kalong*), enz.; voorts slangen, krokodillen, leguanen, hagedissen, en op de kusten een tweeslachtig zoogdier, *doejoeng* of *babi doejoeng* geheeten, welks vleesch gegeten wordt. Vogelen en insecten zijn er in menigte, en onder de laatste ook vooral witte mieren en honigbijen. De zee levert overvloed van visschen, schelpdieren en *tripang* op. Zoetwatervisch is zeldzaam.

Tamme dieren zijn er weinig. Rundvee, dat van elders wordt aangebracht, schijnt wel op Bangka te kunnen tieren, doch tot hiertoe is de aanvoer onbeduidend. In het bovengenoemd District Toboali heeft zich de bevolking ook karbauwen aangeschaft. Het aantal paarden, die hier mede niet inheemsch zijn, neemt gaandeweg toe; schapen, geiten en tamme varkens worden ten behoeve van Europeanen en Chineezen aangevoerd. Hoenders, eenden en ganzen worden tegenwoordig overal geteeld, doch op geringe schaal.

Het delfstoffenrijk bevat: goud, in de Mijndistricten Merawang en Pangkal Pinang, zilver, koper, lood en *arsenicum*, van welke mineralen echter om hunne onbeduidende opbrengst volstrekt geen werk wordt gemaakt. Tinerts wordt over het geheele eiland in groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid gevonden en is monopolie van het Gouvernement. De tinmijnen worden onderscheiden in: 1°. *Koelit-mijnen*, waar de ertslaag slechts 4 tot 6 voet onder den beganen grond ligt; 2°. *Koelit-Kolong-mijnen*, waarin de ertslaag 10 tot 16 vt. onder den grond ligt en die ter lengte en breedte van 75 tot 100 vt. gegraven worden; somtijds is deze laag reeds de tweede, en is de mijn eerst als *Koelit-mijn* bearbeid; 3°. *Kolong-mijnen*, waarin de erts 20 tot 30 vt. diep ligt, en die dikwijls eene lengte van 800 of 900 bij eene breedte van 150 of 200 vt. hebben; deze laatste vorderen verreweg den zwaarsten arbeid, maar leveren ook het grootste voordeel op. De mijnen worden volgens contract met het Gouvernement bewerkt door maatschappijen of compagnieschappen (*Kongsi's*) van Chineezen, die daartoe voorschotten en ver-

strekkingen in rijst, olie, enz. ontvangen en al het door hen verkregen tin, gesmolten en gezuiverd, tegen een bepaalden prijs aan de Gouvernements-pakhuizen moeten afleveren in blokken of zoogenaamde *schuitjes* van een halven pikoel ([1]). Het smelten en zuiveren van het erts geschiedt eerst wanneer eene mijn is uitgeput of, bij groote mijnen, wanneer eene aanzienlijke hoeveelheid erts is verzameld. Dit werk geschiedt uitsluitend des nachts; waarom ook de hoeveelheid tin, die men in éénen nacht verkrijgt, een »Nacht" wordt genoemd: zulk een »Nacht tin" wordt berekend op 40 pikoels of 80 ton. Behalve de Gouvernements-mijnen, die onder toezicht vanwege de Regeering worden bearbeid, zijn er ook zoogenaamde Particuliere mijnen, waarmede dit laatste niet het geval is; ook van deze moet echter het product aan het Gouvernement worden geleverd ([2]). In het werkjaar 1890/91 werden door 6588 mijnwerkers 92 Gouvernements-mijnen bearbeid, die 70.818.78 pikoels tin opleverden, terwijl nog 233 Particuliere mijnen 26.948.26 pikoels opbrachten. De pikoel tin kostte in 1891, met inbegrip van het vervoer naar en den verkoop in Nederland, aan het Gouvernement *f* 26.31^{02}, terwijl de veilingsprijs in hetzelfde jaar *f* 69.25^{64} per pikoel bedroeg ([3]).

Op Bangka, en bepaaldelijk te Muntok de eenige voor den algemeenen handel opengestelde haven, wordt eene niet onbelangrijke handel gedreven, die grootendeels in handen van Chineezen is. De meeste schepen komen van Singapoera of uit China. Door Inboorlingen wordt ook eenige handel op Palembang en Java gedreven, waarbij zij zich van hunne eigene vaartuigen bedienen. Artikelen van uitvoer zijn: boschproducten, gevlochten matten, tripang, haaivinnen en eene geringe hoeveelheid peper. Ingevoerd worden: rijst, tabak, aard-, koper- en ijzerwerk, Chineesche waren, thee, petroleum, lijnwaden, enz.

([1]) Die prijs is thans *f* 13,50 de pikoel, behalve *f* 0,08^{5} transportkosten per paal bij vervoer over land, indien de afstand van de mijn naar het pakhuis meer dan twaalf palen is; bij vervoer te water komen de transportkosten voor rekening van het Gouvernement, wanneer zij meer dan *f* 1 per pikoel bedragen.

([2]) Alleen in het District Muntok ontvangen de particuliere mijnontginningen *f* 20 per pikoel, omdat zij niet op gelijken voet als de andere verstrekkingen en voorschotten ontvangen.

([3]) Bangka is dan ook eene van de weinige Buitenbezittingen, welke doorgaande belangrijke voordeelen aan het Gouvernement oplevert.

Over de tinmijnen en hare bewerking zie men uitvoeriger het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1843, Dl. II, bladz. 392—419, en de boven genoemde werken van LANGE, CROOCKEWIT, VAN DIEST en andere.

§ 2. Bevolking en bestuur van Bangka.

Sterkte en bestanddeelen der bevolking.

Volgens den Regeerings-Almanak van 1894 bedroeg de bevolking van Bangka op het einde van het jaar 1892:

198	Europeanen,
26263	Chineezen,
203	Arabieren,
19	Andere Vreemde Oosterlingen,
58313	Inlanders,
te zamen 84996	zielen.

Hieronder is begrepen de bevolking van P. Lepar (bladz. 820), die vroeger op ongeveer 1000 zielen werd geschat ([1]), en die van P. Liat.

De in den *Regeerings-Almanak* en ook in het *Koloniaal Verslag* gebezigde benaming *Inlanders* is echter te onbepaald; en de onder die rubriek voorkomende personen zijn te onderscheiden in Inboorlingen of Bangkaneezen en Maleiers of Maleische kolonisten, welke beiden, evenals de Chineezen en andere vreemde Oosterlingen, afzonderlijke bestanddeelen der bevolking uitmaken.

De Bangkaneezen.

De eigenlijke Bangkaneezen, wier aantal op ongeveer 25000 kan worden geschat, behooren tot het Maleische ras en schijnen met de bevolking der binnenlanden van Palembang verwant te zijn. Zij zijn middelmatig van gestalte en goed gebouwd, vrij donkerbruin van huidkleur, en hebben levendige oogen; de mannen dragen het haar kort afgesneden, de vrouwen langer. Hunne kleeding bestaat oorspronkelijk in eene korte broek en eene soort van buis zonder mouwen, beide uit door weeken en kloppen zacht gemaakte boomschors vervaardigd; tegenwoordig dragen velen ook de gewone Maleische kleeding. De wapenen zijn voornamelijk krissen en lansen, maar ook schietgeweer. Zij zijn gedeeltelijk Mohamedanen, gedeeltelijk Heidenen; doch allen zijn zeer bijgeloovig, vereeren en vreezen eene menigte geesten (*déwa*, *hantoe*, *iblis*), en staan in beschaving verre bij de eigenlijke Maleiers ten achteren. Hunne taal is de Maleische, doch vermengd met woorden welke hun bijzonder eigen, en ook met dezulke, die aan het Javaansch (Palembangsch) ontleend zijn.

([1]) *Tijdschrift v Neêrl. Indië*, 1850, Dl. II, bladz. 348.

Zij worden onderscheiden in *Orang goenoeng* of *Orang darat* en *Orang laoet* of *Rajat* ook wel *Orang sĕkah* genoemd. De laatstgenoemden komen geheel overeen met de *Orang laoet* van Riouw. De *Orang goenoeng* of *Orang darat*, bewoners der hooge binnenlanden, wonen overal verstrooid in enkele familiën, die doorgaans elk jaar van woonplaats veranderen om een nieuw stuk gronds ter bebouwing op te zoeken, waarop zij ook hunne eenvoudige woning opslaan. Doch somtijds ook wonen meerdere familiën bij elkander en vormen zoo een eenigszins gevestigd dorp van tien of twintig uit hout of boomschors samengestelde huizen; terwijl men dan in het midden van de kampoeng eene *balé* of opene galerij vindt, die tot raadzaal dient. Eene moskee wordt er slechts zelden aangetroffen. Hun landbouw bepaalt zich uitsluitend tot het zaaien van rijst op *ladangs* of velden, waar het hout en struikgewas is afgekapt of afgebrand en het zaad zonder verdere bearbeiding wordt in den grond geworpen. Overigens leven zij van hetgeen de bosschen hun opleveren. Spinnen, weven of dergelijke bezigheden zijn hun onbekend; de eenige tak van nijverheid, dien zij beoefenen, is het vlechten van mat- en mandwerk, waarin zij zeer bedreven zijn. Voorts zamelen zij honig, was en harssoorten in, en houden zich ook met de hertenjacht onledig.

Zij zijn over het algemeen zachtaardig van inborst. Diefstal, roof en andere zware misdrijven komen zelden bij hen voor.

In de Mijndistricten Muntok, Belinjoe en Soengei Liat woont hier en daar verspreid de kleine stam der *Orang Lom* of *Orang Bèlom*, in Soengei Liat ook wel *Orang Mapor* genoemd naar de landstreek waar zij zich ophouden. Zij schijnen de oudste bewoners des eilands te zijn, spreken eene van die der overige bevolking verschillende taal, zijn Heidenen en geheel onbeschaafd, planten of zaaien weinig of niets, maar leven hoofdzakelijk van hetgeen de bosschen hun opleveren. Vroeger zwierven zij zonder vaste woonplaatsen rond; doch in de laatste jaren hebben zij op last van het Bestuur hunne woningen, in kleine kampoengs vereenigd, in de nabijheid der groote wegen opgeslagen (1).

De bevolking van P. Lepar leeft voor een klein gedeelte van den rijstbouw, maar hoofdzakelijk van de visscherij.

---

(1) Men zie over dezen stam het *Tijdschr.. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XI, bl. 388. De daar gegevene verklaring van den naam *Orang Lom* of *Belom* door *Menschen* (*die*) *nog niet* (*belom*) (*den Islam hebben aangenomen*) schijnt vrij gezocht.

De Chineezen.

De Chineezen houden zich deels bezig met den arbeid in de mijnen en daaraan verbonden werkzaamheden, waarvoor zij door hunnen sterken lichaamsbouw zeer geschikt zijn, deels met den handel of ambachten. Zij zijn meest van Kanton afkomstig en, gelijk overal buiten hun vaderland, onrustig en woelziek en zeer geneigd tot verzet tegen het wettig gezag. Aan het amfioenschuiven en dobbelspelen zijn zij zeer verslaafd; hunne menigvuldige onderlinge twisten zijn dikwijls het gevolg van deze laatste, en somtijds ook geeft het gemis van een voldoend aantal vrouwen daartoe aanleiding.

Behalve de oorspronkelijke Chineezen zijn op Bangka een vrij groot aantal zoogenaamde Peranakan-Chineezen, die meerendeels de hoofdplaatsen der Mijndistricten bewonen en in den handel of het uitoefenen van eenig ambacht hun bestaan vinden.

Het opperhoofd der Chineezen is de Majoor titulair der Chineezen, die benevens een Luitenant (eveneens met den tit. rang van kapitein) te Muntok gevestigd is. Verder bevindt zich in de hoofdplaats van elk der negen Mijndistricten een Luitenant Chinees, behalve in Soengei Liat en Pangkal Pinang, waar deze Hoofden tegenwoordig den titel van Kapitein titulair hebben. In Soengei Liat is bovendien nog een andere Luitenant Chinees gevestigd. Voorts hebben alle Chineesche kampoengs hare gewone Hoofden.

De Chineezen, welke zich vereenigen tot eene associatie (*kongsi*) ter bewerking van eene mijn, bouwen in de nabijheid daarvan een gemeenschappelijk huis voor de vergaderingen der leden en de huisvesting van het bestuur bestemd, waarbij zij eenen moestuin aanleggen. Vervolgens benoemen zij uit hun midden eenige personen voor het beheer der *kongsi* en tot het verrichten van bijzondere diensten; namelijk: een Mijnhoofd, die het bestuur der werkzaamheden heeft en alle geschillen tusschen de mijnwerkers beslecht; een Schrijver, die van alle ontvangsten en uitgaven en van de bijzondere rekening der onderscheidene mijnwerkers aanteekening houdt; twee *Tjintjings*, die belast zijn met alle geldelijke zaken de *kongsi* betreffende; een kok, een tuinier, een timmerman en een zwijnenhoeder. Deze personen bekleeden hunne betrekkingen tot na elke ertssmelting, die gewoonlijk eens in het jaar of als eene groote mijn is uitgeput plaats heeft; zij genieten eene vooraf bepaalde bezoldiging, deelen met de overige geassociëerden in de winsten en verliezen, en moeten ook aan den mijnarbeid deelnemen voor zooverre hunne bijzondere werkzaamheden dit toelaten. Na elke smelting wordt een

nieuw personeel gekozen, met uitzondering van den Schrijver en de *Tjintjings*, welke hunne betrekkingen, indien zij die goed waarnemen, gewoonlijk blijven bekleeden zoolang de *kongsi* vereenigd blijft (1).

Maleiers en andere vreemde Oosterlingen.

De Maleiers, Arabieren en Klinganeezen, die meest in de hoofdplaatsen der Mijndistricten gevestigd zijn en daar hunne eigene Hoofden hebben, bestaan hoofdzakelijk van den handel. In het Mijndistrict Muntok houden zich ook somtijds Maleiers met het graven van tin bezig; in dat geval zijn het hunne Hoofden, met welke het Gouvernement contracten sluit en die als de leveranciers bekend staan.

Burgerlijk bestuur en rechtswezen.

Aan het hoofd van het burgerlijk bestuur staat een Resident, gevestigd te Muntok. Hij wordt bijgestaan door eenen Secretaris, die tevens Magistraat van het district Muntok en Hoofd der Politie is en verder als Lands-ontvanger, Ambtenaar van den Burgerlijken stand en Notaris fungeert, en door eenige Commiezen op het Residentie-bureau. Voorts heeft men op de hoofdplaats: eenen Ontvanger der in- en uitgaande rechten, die tevens haven- en pakhuismeester is, eenen Ingenieur der 1ste klasse, eerstaanwezend mijn-ingenieur op Bangka, tevens Chef der afdeeling »tinontginning" van het residentiekantoor, eenen Hoofd-Djaksa, eenen Hoofd-Panghoeloe, en de bovenvermelde Chineesche Hoofden.

In elk Mijndistrict is een Europeesch Administrateur, die onder den Resident het gezag uitoefent en bepaaldelijk met het beheer der tinmijnen belast is. Hij heeft te zijner beschikking eenige Inlandsche politiedienaren en eenen Chineeschen mijnopzichter (Mandoer). Voorts heeft elk Mijndistrict een Inlandsch Districtshoofd met den titel van Dĕmang, die door den Gouverneur Generaal wordt benoemd, en een Luitenant (of Kapitein titulair) Chinees; en in de Onder-afdeelingen of Districten daarvan, mindere Hoofden, die gewoonlijk den titel van Batin voeren, somtijds ook dien van Krio of Mandoer. Hunne waardigheid is erfelijk, behoudens de goedkeuring van den opvolger door de Matagawé's, dat zijn de gehuwde en gevestigde personen in het District (vergelijk onder Palembang); doch hun gezag is gering, en

(1) Over de inrichting der Kongsi's en andere bijzonderheden omtrent de Chineezen zie men hierachter, Dl. II, Derde Hoofdgroep, Hoofdst., II, § 4. Vergelijk ook: R. VAN ECK, *Het eiland Belitoeng*, *Indische Gids*, 1883.

zij zijn meer de raadslieden dan de bestuurders hunner onderhoorigen; zij genieten ook van dezen geene bezoldiging of andere voordeelen dan alleen hunne hulp bij het bebouwen hunner rijstvelden.

Op P. Lepar heeft men een Europeesch Posthouder, wien eenig inlandsch personeel is toegevoegd, en aan wien de uitoefening der politie en justitie op Lepar en de omliggende eilandjes is opgedragen; ook woont daar een inlandsch Hoofd met den titel van Dĕmang.

Europeanen staan terecht voor den Raad van Justitie te Batavia. Overigens berust de rechtspleging bij het Residentie-gerecht, den Landraad, de Magistraten en de Districtsgerechten.

Het Residentie-gerecht wordt wekelijks ter hoofdplaats gehouden door den Voorzitter en den Griffier van den Landraad. Het beslist 1°. over alle burgerlijke rechtsvorderingen, welke de waarde van *f* 500 niet te boven gaan, ingesteld tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden, en tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden, wanneer dezen, voorzooverre de zaak in geschil betreft, krachtens de wet of overeenkomst aan de voor Europeanen vastgestelde wettelijke bepalingen zijn onderworpen; 2°. over alle klachten, ingebracht tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden betrekkelijk overtredingen van politiereglementen, plaatselijke keuren, overtredingen op het stuk van 's lands middelen en pachten of andere algemeene verordeningen, wanneer daarop geene zwaardere straf is gesteld dan gevangenis van drie maanden of eene boete van *f* 500. In sommige gevallen is van de vonnissen van het Residentie-gerecht hooger beroep bij den Raad van Justitie.

De Landraad houdt ter hoofdplaats zitting en is samengesteld uit den Resident als Voorzitter, een ondergeschikt beambte als Griffier en vier of meer leden daartoe door den Gouverneur-Generaal uit de voornaamste en bekwaamste Inlanders benoemd. Hij neemt kennis van: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden; 2°. alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden; 3°. alle overtredingen van politiereglementen, plaatselijke keuren en wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. Van de uitspraken van den Landraad is in sommige gevallen hooger beroep bij den Raad van Justitie.

De Magistratuur wordt uitgeoefend in het District Muntok door den Secretaris der Residentie, in de overige Districten door de Administrateurs. Zij nemen kennis van: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen door anderen dan Europeanen en met hen gelijkgestelden ingesteld tegen Vreemde Oosterlingen, wanneer het onderwerp van

het geschil geene hoogere waarde heeft dan *f* 50; 2°. alle klachten tegen Inlanders en met hen gelijkgestelden ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 100, arbeid aan de publieke werken voor drie maanden of gevangenis van acht dagen. De uitspraken van den Magistraat zijn aan geenerhande voorziening onderhevig. Bij hunne rechtspraak is, wanneer het Inlanders geldt, het Districtshoofd, en bij Vreemde Oosterlingen het Hoofd van den betrokken persoon tegenwoordig; in het District Muntok buitendien de inlandsche Officier van Justitie (Hoofddjaksa), die de functiën van het Openbaar Ministerie waarneemt.

De Districtsgerechten bestaan uit het Districtshoofd (Dĕmang), bijgestaan door zooveel mindere Hoofden als daartoe voor elk District door den Resident worden aangewezen. Zij oordeelen over: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen door Inlanders of met hen gelijkgestelden ingesteld tegen eigenlijk-gezegde inlanders, wanneer de waarde in geschil niet meer beloopt dan *f* 50; 2°. alle klachten tegen eigenlijk-gezegde Inlanders ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 10 of gevangenisstraf van zes dagen. Van de uitspraken van het Districtsgerecht is in sommige gevallen hooger beroep bij den Landraad.

§ 3. Belitoeng en omliggende eilandjes ([1]).

Ligging, grenzen, grootte en omliggende eilandjes.

Bĕlitoeng, gewoonlijk ten onrechte genoemd Billiton, ligt ten oosten van Bangka tusschen 2° 29′ tot 3° 15′ 10″ Z.B. en 107° 34′ tot 108° 18′ 30″ O.L., ten noorden door de Chineesche, ten zuiden door de Java-zee bespoeld, ten westen door Straat Gaspar van Bangka, en ten oosten door Straat Karimata van Borneo gescheiden. Het heeft een onregelmatig vierhoekige gedaante en eene oppervlakte van 87.9 □ mijlen.

Rondom Bĕlitoeng liggen 154, meerendeels zeer kleine eilandjes. De voornaamste van deze zijn:

aan de westzijde:

P. Selioe, bij de zuidwestpunt; P. Mendolok; P. Keringan; P. Roe;

([1]) Over Belitoeng zie men; o. a *Natuurkundig Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, Dl. III. blz. 135 en volgg.; *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1853, Dl. I, 1868, Dl. II; *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. I, blz. 77; *Bijdragen van het Kon. Instituut voor taal-, land- en volkenk.* Derde volgreeks, Dl. II., blz. 59—94; de *Gids*, 1875, 2de Aflev. en *Indische Gids*, 1883.

P. Batang; P. Mangkoetoeng; P. Palambintang; P. Ringgit; P. Sepindang; P. Perlak; P. Kalimambang; P. Kalimowa voor den mond der rivier Tjeroetjoep, met een Gouvernements steenkolen-depôt; P. Mendanau of Lang-Eiland, verreweg het grootste van alle; P. Badoe Dinding, door Sĕlat (Straat) Nasi van P Mendanau gescheiden; P. Sebongkok, ook P. Oela Gala of Laag Eiland, door Sĕlat Nadoek van P. Mendanau gescheiden; het Noord- en Zuid-Eiland, door de Stoltze-Straat van P. Mendanau gescheiden; en P. Liat, het westelijkste, door de Clement-Straat van de Noord- en Zuid-Eilanden, en door de Macclesfield-Straat van Bangka gescheiden.

aan de oostzijde:

P. Selandoek; P. Sekapar; P. Selokat Besar en Selokat Ketjil.

Behalve de hier genoemde eilandjes, van welke slechts Selioe, Mangkoetoeng, Kalimambang en Mendanau bewoond zijn, bevinden er zich aan de oost- en west-, en ook aan de noord- en zuidzijde van Belitoeng nog eene groote menigte veel kleinere, die echter meestal niet meer dan klippen zijn.

Natuurlijke gesteldheid van Belitoeng.

De luchtsgesteldheid verschilt weinig van die van Bangka en is evenals daar zeer veranderlijk. Door het gemis van binnenslands gelegen hooge gebergten en de kleine oppervlakte van het eiland wordt er geene afwisseling van land- en zeewind waargenomen, De vochtige dampkring is dikwijls zeer drukkend, hoewel de thermometer 's morgens en 's avonds gewoonlijk 72° of 74° en op den middag zelden meer dan 84° Fahr. teekent; de nachten zijn zeer koel.

De grond, die, behalve op het eiland Mendanau niet zeer vruchtbaar maar steenachtig is (teelaarde ontbreekt er geheel) en deels uit graniet en de verweêringsproducten daarvan, deels uit zandsteen bestaat, is doorgaans vlak en aan de kusten over het algemeen laag en zanderig. Hier en daar verheffen zich eenige heuvels, van welke de voornaamste zijn: de G. Sekajoe, G. Keladi en G. Tebalo in het noorden; de Boekit Rawa, G. Kemeroekan, G. Batoe Toenggal, G. Begandi, G. Pajoeng, G. Liang, G. Badau, G. Tijong, G. Merantang, G. Agoeng en G. Koebing, in de westelijke helft; de G. Baginda, G. Belantoe, G. Reting, G. Loedei, G Poetat en G. Belitoeng in het zuiden; en de G. Bedawon en G. Seloewar in de oostelijke helft des eilands. De eenige berg, welke dezen naam verdient, is de G. Tadjĕm, die twee toppen heeft, van welke

de noordelijkste G. Tadjĕm bini en de zuidelijkste G. Tadjĕm laki heet; hij ligt in de noordelijke helft des eilands nagenoeg in het midden, en heeft eene hoogte van ongeveer 510 M.

Op den G. Tadjĕm ontspringen de twee voornaamste rivieren: de S. Tjeroetjoep, die na eenen zeer kronkelenden loop met eenen wijden mond aan de westkust uitwatert, na aan hare rechterzijde, behalve vele kleinere riviertjes, de S. Lingga, en aan de linker de Badau te hebben opgenomen; en de S. Linggang, die een zuidoostwaartschen loop heeft en aan de oostkust in zee valt. De beide rivieren zijn tien of twaalf palen landwaarts in voor vrij groote prauwen bevaarbaar. Overigens heeft Belitoeng slechts eene menigte onbevaarbare kustriviertjes, van welke de S. Sidjoek in het noordwesten, de S. Manggar in het oosten en de S. Berang in het westen de belangrijkste zijn.

Belitoeng heeft slechts drie opmerkelijke baaien: aan de zuidzijde de wijde en diepe Teloek Balok, aan de noordzijde de kleinere Teloek Boeding, waarin het riviertje van dien naam valt; en ook kan als zoodanig beschouwd worden de zeer wijde mond van de S. Tjeroetjoep.

Eene menigte kapen strekken zich meer of minder ver in zee uit. Hiertoe behooren voornamelijk:

aan de westkust, van het noorden af: T. Binga; T. Koeboe; T. Tikar; T. Batoe; T. Roe, de westelijkste punt des eilands; T. Merang en T. Tembelan, tegenover P. Selioe.

aan de zuidkust, van het westen af: T. Genting; T. Batoe Penjoe; T. Parak; T. Roesak aan de westzijde van de Baai Teloek Balok; T. Soegé; T. Kemoedi, aan de oostzijde van die Baai; T. Keloempang, de zuidelijkste punt des eilands, en T. Batoe itam, de zuidoostpunt.

aan de oostkust, van het zuiden af: T. Laboe; T Semak, de oostelijkste punt, en T. Boeroeng Mandi.

aan de noordkust, van het oosten af: T. Pasairan; T. Pating; T. Geloemoet en T. Keroepit (de beide laatste ter wederzijden van de Baai Teloek Boeding); T. Batoe Bedil, T. Boeroe; T. Siantoe, de noordelijkste punt; T. Tinggi en T. Kelajang.

Voortbrengselen en handel.

De grond is voor een gedeelte met *alang-alang* en heesters, gedeeltelijk met bosschen bedekt, welke laatste onderscheidene houtsoorten bevatten, die tot het bouwen van prauwen, en andere die tot het

branden van houtskool voor de tinsmelterijen geschikt zijn. Langzamerhand beginnen echter ook hier de bosschen te verdwijnen en tracht het Europeesch bestuur door bamboe-aanplantingen in de behoefte der bevolking, die hare woningen voor een groot gedeelte uit boomschors vervaardigt, te voorzien. Voorts levert het plantenrijk sagoe- en kokospalmen; onderscheidene boomen, van welke hars en gom gewonnen wordt; eenige muskaatnootboomen en peperstruiken, rotting, en onderscheidene Indische vruchtboomen en aardvruchten. Rhizophoren zijn aan de kusten menigvuldig. Rijst wordt op *ladangs* gekweekt, doch van geene zeer goede hoedanigheid en op verre na niet genoeg voor de behoefte der bevolking; pogingen tot verbetering van den rijstbouw mislukten tot hiertoe geheel. Behalve de ingevoerde rijst zijn voorts aardvruchten en sagoe de voornaamste voedingsmiddelen. Djagoeng en suikerriet worden alleen op enkele plaatsen verbouwd en dienen der bevolking slechts tot versnapering. In de laatste jaren is men hier en daar begonnen met den aanleg van Cassave-aanplantingen, die goede resultaten hebben opgeleverd. *Agar-agar* wordt in de zee in overvloed opgevischt.

Het dierenrijk levert: geiten, varkens, katten en tam pluimgedierte; ingevoerde runderen en paarden tieren slecht. Van de wilde dieren komen vooral in aanmerking: wilde zwijnen, jakhalzen, steenbokken, civetkatten, tijgerkatten, apen, krokodillen, leguanen en slangen. Van de menigvuldige insecten vermelden wij muskieten en mieren, welke beide soorten zeer talrijk zijn, en bijen wier honig en was in de bosschen wordt ingezameld. De zee levert overvloed van visch, kreeften, krabben en garnalen, en aan de stranden schildpadden en *tripang*. Ook vindt men aan de kust op sommige plaatsen eetbare vogelnestjes.

Het delfstoffenrijk levert een weinig koper, veel ijzer, dat vroeger, hoofdzakelijk door vrouwen, tot kleine staafjes of spijkers verwerkt werd, doch vooral eene groote hoeveelheid tin van dezelfde goede hoedanigheid als het Bangka-tin. Tot de ontginning der tinmijnen werd in 1852 door het Gouvernement concessie verleend aan Z. K. H. Prins HENDRIK; in 1860 is die concessie overgegaan op de *Billiton-maatschappij*, zijnde eene Vennootschap van particulieren aanvankelijk onder beschermheerschap van genoemden Prins; hare administratie bestaat uit eenen Hoofd-administrateur, een Geneesheer, vijf Administrateurs, twee Adjunct-administrateurs, drie Landmeters, zes Opzichters, een Boekhouder, vijf Klerken, een Machinist voor de stoomtram, twee Gezagvoerders, twee 1ste Machinisten en verder personeel van het aan de Maatschappij behoorende stoomschip. De

mijnen worden, evenals op Bangka, door *Kongsi's* van Chineezen bewerkt. Het Bĕlitoeng-tin wordt te Batavia verkocht bij tweemaandelijksche veilingen; de gemiddelde opbrengst bedroeg in de laatste jaren *f* 70 per pikoel. Aan de Chineezen wordt *f* 20 per pikoel uitbetaald; en het Gouvernement geniet volgens de jongst gesloten overeenkomst, ingegaan 1 Mei 1892, *twee en zestig en een half* ten honderd van alle winst die na dien datum zal worden gemaakt. Gedurende het boekjaar 1891/92 waren 92 mijnen in bewerking, waarbij 8670 mijnwerkers waren ingeschreven; de ingeleverde hoeveelheid tin bedroeg over hetzelfde tijdstip 106.225.75 pikoels (¹).

De handel is op Belitoeng, gelijk wij zagen, grootendeels in handen van Chineezen. De invoer bestaat voornamelijk in rijst, tabak, gambir, arèngsuiker, petroleum, varkens, siroop, olie, zout (dat op Belitoeng niet gemaakt maar door particulieren, hoofdzakelijk door de Billiton-Maatschappij zelve geleverd wordt), *katjang*, sagoe, klappernoten, lijnwaden, garen en touw, aarde-, koper- en ijzerwerk, Chineesche waren, en gezouten eieren, de laatste om weder te worden uitgevoerd. De uitvoer bestaat in rotan, boomschors (*koelit soega*), welriekend hout (*kajoe garoe*), gĕtah pertja, hars (*damar*), was, matwerk, spijkers van inheemsch maaksel, *tripang*, *agar-agar*, schildpad en gezouten eieren (²).

Verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen.

Belitoeng met de omliggende eilanden, vroeger verdeeld in zeven Districten, bestaat op het oogenblik uit de vijf Districten Tandjoeng Pandang, Boeding, Manggar, Linggang en Dindang.

1°. Het District Tandjoeng Pandang strekt zich uit over het westelijke gedeelte des eilands vanaf den heuvel Tebalo tot op eenigen afstand ten zuiden van de rivier Berang, en bevat ook het voormalige District Bedaoe, in het midden des eilands gelegen. De hoofdplaats, tevens die van het geheele eiland, is Tandjoeng Pandang, gelegen aan den rechteroever van den mond der S. Tjeroetjoep. Er is eene rĕdoute met eene kleine bezetting (een detachement van het Subsistenten-kader van Batavia); voorts eene Gouvernements lagere school voor Inlanders, en het Groote hospitaal der Tinmaatschappij. De bevolking bedraagt ruim 28000 zielen, waaronder 55 Europeanen en ruim 1100 Chineezen.

(¹) *Kol. Verslag* 1893.

(²) Zie verder het verslag betreffende den oeconomischen toestand op Belitoeng in het *Kol. Verslag* van 1892, Bijlage F. F. F.

Tjeroetjoep ligt ten zuidoosten van Tandjoeng Pandang aan denzelfden oever der rivier, en Bedaoe, meer landwaarts in, aan de S. Bedaoe, een linkerzijriviertje van de Tjeroetjoep.

Tot dit District behooren voorts het eiland Mendanau en al de in Straat Gaspar ten oosten van P. Liat gelegen eilanden, die vroeger een afzonderlijk District uitmaakten.

2°. Het District Boeding neemt het noordelijke gedeelte des eilands in, aan de westzijde tot aan het District Tandjoeng Pandang en aan de oostzijde tot aan het District Linggang. De hoofdplaats Boeding ligt op eenigen afstand van de noordkust aan het riviertje van dien naam, dat zich in de Teloek Boeding ontlast.

Sidjoek, de vroegere hoofdplaats van het District van dien naam, in het westelijk gedeelte der noordkust, aan een riviertje van denzelfden naam; Ajer Moensang, ten oosten van de vorige plaats.

3°. Het District Manggar ligt op de oostkust en wordt ten noorden door Boeding en ten zuiden door Linggang, met welk laatste het vroeger één District vormde, begrensd.

De hoofdplaats Manggar ligt aan de oostkust nabij Kaap Manggar; ook hier ligt eene kleine bezetting (als te Tandjoeng-Pandang). Voorts is er eene Gouvernements lagere school voor Inlanders, en een hospitaal van de Tinmaatschappij.

4°. Het District Linggang wordt door de vrij groote rivier van dien naam van Manggar gescheiden en grenst ten zuiden aan het District Dindang. De hoofdplaats Gantoeng ligt op eenigen afstand van de kust aan genoemde rivier.

5°. Het district Dindang, dat het zuidelijke gedeelte van het eiland beslaat, aan de westkust tot aan de monding van het riviertje Doedak, aan de oostkust ten zuiden van de S. Linggang, is gevormd uit de voormalige Districten Belantoe, dat den zuidwesthoek en Dindang, dat den zuidoosthoek des eilands innam. Dit District was oorspronkelijk een apanage van den Dipati (het Inlandsch Hoofd) van Belitoeng; doch bij het overlijden van den titularis in 1873 werd die waardigheid afgeschaft en dit landschap als een nieuw District bij den grond van het Gouvernement gevoegd.

Behalve de hoofdplaats Dindang is de voornaamste plaats Belantoe, de voormalige Districtshoofdplaats, in het zuiden van de westkust aan den mond van een gelijknamig riviertje gelegen.

De voornaamste plaatsen zijn door tamelijk goede wegen of breede voetpaden met elkander verbonden; naar de afgelegen mijnen voeren smallere paden. Over de rivieren liggen meer of minder goede bruggen, die alle althans te paard kunnen worden gepasseerd. Het

transport over land geschiedt echter algemeen per draagkoeli of per kruiwagen.

Bestuur en rechtswezen.

Tot 1852 maakte Belitoeng met de omliggende eilanden een onderdeel van de residentie Bangka uit, doch is in dat jaar tot eene op zichzelf staande Afdeeling verheven onder het bestuur van eenen Adsistent-Resident, die te Tandjoeng Pandang is gevestigd en wordt bijgestaan door een commies, die tevens als Ambtenaar van den Burgerlijken Stand, Algemeen Ontvanger, Notaris en Vendumeester fungeert, en eenige mindere ambtenaren. Voorts hebben ter hoofdplaats hun verblijf: het Inlandsch Districtshoofd van Tandjoeng-Pandang, die evenals zijne ambtgenooten den titel voert van Ngabéhi; en een Kapitein titulair met een Luitenant der Chineezen.

Verder is in de hoofdplaats van elk der vier andere Districten een Inlandsch Hoofd met den titel van Ngabéhi geplaatst, onder wie nog eenige Sekah- en Djoeroe-hoofden werkzaam zijn.

Al deze ambtenaren worden door het Gouvernement aangesteld en bezoldigd. De Ngabéhi's genieten eene jaarlijksche bezoldiging van *f* 1200, de Sekah- en Djoeroe-hoofden van *f* 180 's jaars.

De Kapitein titulair Chinees, mede van Gouvernementswege aangesteld, geniet *f* 50 's maands.

Tot het jaar 1858 was de handhaving der justitie onder de Inlandsche bevolking geheel overgelaten aan een Inlandsch Politiehoofd; doch in dat jaar is te Tandjoeng Pandang een landraad gevestigd, bestaande uit den Adsistent-Resident als Voorzitter, een klerk van het Residentie-bureau als Griffier, een Hoofddjaksa, benevens eenige Chineesche en Inlandsche leden en een Chineesch adviseur. Ook is aan de door het Gouvernement erkende Administrateurs der tinmijnen eenige rechtsmacht toegekend, op dezelfde wijze als zulks op Bangka het geval is. Voor Europeanen en met hen gelijkgestelden is er een Residents-gerecht; de Adsistent-Resident is bevoegd om in burgerlijke zaken recht te doen volgens de artikelen 108—112 van het Reglement op de Rechterlijke organisatie.

Bevolking.

De bevolking van Belitoeng bedroeg op het einde van 1893 volgens den *Regeerings-almanak* van 1894:

109	Europeanen,
11771	Chineezen,
3	Arabieren,
28293	Inboorlingen,
te zamen 40176	zielen.

Behalve de Europeanen en Chineezen wordt de bevolking van Belitoeng onderscheiden in *Orang-Darat* (landbouwers, 24357), *Vreemde Maleiers* (859), *Orang-Djoeroe* (418) en *Orang-Sĕkah* (2659).

De Vreemde Maleiers, ook wel *Orang-dagang* (kooplieden) genoemd, zijn meerendeels afkomstig van Palembang en de Westkust van Borneo. Zij wonen bijna uitsluitend op de hoofdplaats Tandjoeng Pandang.

De *Orang Sĕkah*, overeenkomende met de *Orang laoet* van de Residentiën Riouw en Bangka, zijn die Inboorlingen, welke niet aan den vasten wal, maar in hunne prauwen wonen, en van de visch- en *tripang*-vangst en *agar-agar*-visscherij leven en zich vroeger ook dikwijls aan zeerooverij schuldig maakten. Het zijn kleine, stevig gebouwde menschen, donkerder gekleurd dan de gewone Maleiers; sommigen hebben eenigszins gekroesd of gekruld haar. Hunne taal bevat eenige Maleische woorden, doch is overigens een bargoensch, dat door hen alleen wordt verstaan. Meerendeels zijn zij Heidenen; de anderen belijden in naam den Islam. Zij zijn werkzaam en zeer bedreven in het bouwen van prauwen. In de laatste jaren hebben velen hunner, *Orang djoeroe* geheeten, niet slechts het zeerooversbedrijf laten varen, maar zich ook op den vasten wal gevestigd; zij vermengen zich echter nog niet met de *Orang darat.* Naar het schijnt zijn de Orang Sĕkah ook hier verdeeld in de vijf op bladz. 807 vermelde Soekoes, die elk een Hoofd hebben, dat door het Gouvernement, zooals boven reeds werd aangegeven, met *f* 180 's jaars wordt bezoldigd ([1]).

De *Orang darat* of vastelandbewoners zijn de eigenlijke Inboorlingen des eilands; zij behooren tot het Maleische ras en spreken de Maleische taal, zijn middelmatig van gestalte, stevig gebouwd, hebben sterk sprekende gelaatstrekken en lang zwart haar. Hun karakter wordt zeer verschillend geteekend; volgens den een zijn zij goedaardig, behulpzaam, gastvrij, eerlijk en ijverig als hun de gelegenheid wordt aangeboden om iets te verdienen; volgens den ander, weinig ontwikkeld, lui, onverschillig, valsch en dikwijls fanatiek. Zij leven

---

([1]) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1853, Dl. I, bl. 30, en volgg.; *Koloniaal Verslag* over 1862, bl. 16. *Tijdschr. v. Ind. taal- land- en volkenk.*, Dl. XXIV, bl. 201; *Ind. Staatsblad*, 1879, N°. 45; *Gids*, 1875, Afl. 2.

hoofdzakelijk van landbouw, een weinig vischvangst en het delven en uitsmelten van ijzererts; van het laatste vervaardigen zij hamers, spaden, bijlen, kapmessen en andere gereedschappen. De invoer van Duitsch en Engelsch ijzerwerk is echter oorzaak, dat deze laatste tak van nijverheid in de laatste jaren zeer achteruit is gegaan. De vrouwen maken kokers, mandjes, hoeden, ligmatjes en dergelijke voorwerpen van rotan en pandanus-bladeren, doch bijna uitsluitend voor eigen gebruik. Na afloop van den rijstoogst houden velen zich bezig met de inzameling van boschproducten, die aan Chineezen verkocht en naar Singapoera uitgevoerd worden. De Orang-Darat zijn liefhebbers van hanengevechten, dansen (*tandak*) en muziek, waarvoor zij eene soort van *gamĕlan*, bestaande uit een tawak-tawak, twee gongs, zes kenongs en een kelipong (bekken), hebben. In naam belijden zij den Islam; op elk der district-hoofdplaatsen wordt een moskée aangetroffen, waaronder die te Tandjoeng-Pandang als bijzonder fraai en ruim wordt geroemd. Vroeger woonden zij in zeer kleine kampoengs of somtijds in alleen staande huizen, te midden hunner *ladangs* opgericht op palen en bijna geheel van boomschors vervaardigd; en daar deze rijstvelden, na eens beplant te zijn geweest, geruimen tijd moeten braakliggen alvorens weder te kunnen bebouwd worden, veranderden zij dikwijls van woonplaats, hetgeen de hoofdoorzaak van de onbeduidendheid hunner kampoengs was. Thans echter wonen zij meerendeels in goed aangelegde dorpen, die door de zorg van het Bestuur met allerlei vruchtboomen zijn beplant. In het algemeen is hun toestand aanmerkelijk verbeterd, sedert het eiland onder geregeld Europeesch beheer is gebracht.

. BIJLAGE *A*.

TRAKTAAT VAN 17 MAART 1824 TUSSCHEN NEDERLAND EN GROOT-BRITTANJE.

Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden en Zijne Majesteit de Koning van het Vereenigde Koninkrijk van Groot-Brittanje en Ierland, verlangende hunne respectieve bezittingen en den handel hunner onderdanen in Oost-Indië op een wederkeerig voordeeligen voet te brengen, zoodat de welvaart en voorspoed der beide Natiën, voortaan, ten allen tijde bevorderd kunnen worden, zonder die oneenigheden en naijver, welke in vroeger dagen de goede verstandhouding gestoord hebben, die steeds tusschen dezelve behoort te bestaan, en willende zooveel mogelijk alle aanleiding tot misverstand tusschen hunne respectieve Agenten voorkomen, alsmede, ten einde zekere punten van verschil te regelen, welke zich hebben opgedaan bij het ten uitvoer leggen van de Conventie, den 13den Augustus 1814, te Londen gesloten, voor zoo ver dezelve betrekking heeft tot de bezittingen van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden in Oost-Indië,

Hebben tot Gevolmachtigden benoemd, te weten:

Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden,

Den Baron Hendrik Fagel, lid der Ridderschap van de provincie Holland, Staatsraad, Groot-Kruis der Koninklijke Orden van den Nederlandschen Leeuw en der Guelfen; mitsgaders Hoogstdeszelfs Extraordinaris Ambassadeur en Plenipotentiaris aan het Hof van Londen,

En den heer Anton Reinhard Falck, Kommandeur der Koninklijke Orde van den Nederlandschen Leeuw en Minister voor het Publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën.

En Zijne Majesteit de Koning van Groot-Brittanje,

Den heer George Canning, Lid van Zijner Majesteits Geheimen Raad en van het Parlement, mitsgaders Hoogstdeszelfs eersten Secretaris van Staat voor de Buitenlandsche Zaken;

En den heer Charles Watkin Williams Wynn, Lid van Zijner Majesteits Geheimen Raad en van het Parlement, Luitenant-Kolonel kommandeerende het Regiment Vrijwilligers te paard van het Graafschap Montgomery, mitsgaders President van het Collegie van Commissarissen voor de Indische Zaken.

Dewelke, na wederzijdsche mededeeling van hunne volmachten, die in goeden en behoorlijken vorm bevonden zijn, de volgende artikelen hebben vastgesteld:

Art. 1. De Hooge Contracteerende Partijen verbinden zich, om in hunne respectieve bezittingen in den Oosterschen Archipel en op het vasteland van Indië en op Ceylon, elkanders onderdanen ten handel toe te laten, op den voet der meest begunstigde Natie; wel verstaande, dat de wederzijdsche onderdanen zich zullen gedragen overeenkomstig de plaatselijke verordeningen van elke bezitting.

Art. 2. De onderdanen en schepen van de eene Natie zullen, bij den in- en uitvoer in en van de haven der andere in de Oostersche zeeën, geene rechten betalen hooger dan ten bedrage van het dubbel van die, waarmede de onderdanen en schepen der Natie, aan welke de haven toebehoort, belast zijn.

De rechten, voor den in- of uitvoer met Nederlandsche bodems in eene Britsche haven op het vasteland van Indië of op Ceylon betaald wordende, zullen in dezer voege worden gewijzigd, dat deswege, in geen geval, meer berekend worde dan het dubbel der rechten, door Britsche onderdanen en voor Britsche bodems te betalen.

Met betrekking tot die artikelen, op welke geen recht gesteld is, wanneer zij worden in- of uitgevoerd door de onderdanen of in de schepen der Natie, aan welke de haven toebehoort, zullen de rechten, aan de onderdanen der andere op te leggen, in geen geval meer bedragen dan zes ten honderd

Art. 3. De Hooge Contracteerende Partijen beloven, dat geen traktaat voortaan, door ééne derzelve met eenigen Staat in de Oostersche zeeën te maken, eenig artikel behelzen zal, strekkende, hetzij rechtstreeks, hetzij door oplegging van ongelijke rechten, om den koophandel der andere partij van de havens van zoodanigen Inlandschen Staat uit te sluiten, en dat, bijaldien in eene der thans aan weerskanten bestaande overeenkomsten, eenig artikel met die bedoeling is opgenomen geworden, zoodanig artikel, bij het sluiten des tegenwoordigen traktaats, buiten effect gesteld worden zal.

Over en weder is verstaan, dat, vóór het sluiten van dit traktaat, door elke der Contracteerende Partijen aan de andere mededeeling is gedaan van alle traktaten of verbintenissen tusschen dezelve respectievelijk en eenige Inlandsche Regeering in de Oostersche zeeën bestaande, en dat gelijke mededeeling geschieden zal van al zoodanige verbintenissen, in het vervolg, door dezelve respectievelijk aan te gaan.

Art. 4. Hunne Nederlandsche en Groot-Brittannische Majesteiten

beloven stellige bevelen te geven, zoowel aan hunne burgerlijke en militaire beambten als aan hunne oorlogschepen, om de vrijheid van handel, bij art. 1, 2 en 3, vastgesteld, te eerbiedigen en, in geen geval, hinder toe te brengen aan de gemeenschap der Inboorlingen van den Oosterschen Archipel met de havens der twee Gouvernementen respectievelijk, noch aan die der wederzijdsche onderdanen met de havens toebehoorende aan Inlandsche regeeringen.

Art. 5. Hunne Nederlandsche en Groot-Brittannische Majesteiten verbinden zich, in gelijker voege, om krachtdadig bij te dragen tot het beteugelen der zeerooverijen in die zeeën. Zij zullen geene schuilplaats of bescherming verleenen aan vaartuigen, met welke zeeroof bedreven wordt, en zullen in geen geval veroorloven, dat schepen of goederen, door zulke vaartuigen buit gemaakt, in eenige van hunne bezittingen ingevoerd, bewaard of verkocht worden.

Art. 6. Er is overeengekomen, dat door de beide Gouvernementen aan hunne Officieren en Agenten in Oost-Indië bevel zal worden gegeven, om geen nieuw kantoor op een der Oostersche eilanden op te richten, zonder voorafgaande machtiging van hunne respectieve Gouvernementen in Europa.

Art. 7. Van de toepassing der art. 1, 2, 3 en 4, worden de Moluksche eilanden, en speciaal, Ambon, Banda en Ternate, met derzelver onmiddellijke onderhoorigheden uitgezonderd, tot tijd en wijle het Nederlandsche Gouvernement raadzaam oordeelen zal, van den alleenhandel in specerijen af te zien; maar zoo dit Gouvernement immer, vóór zoodanige afschaffing van den alleenhandel, aan de onderdanen van eenige Mogendheid, anders dan een Inlandschen Aziatischen staat, veroorloven mocht eenig handelsverkeer met die eilanden te onderhouden, zulllen de onderdanen van Zijne Britsche Majesteit, op een volstrekt gelijken voet, tot zoodanig verkeer worden toegelaten.

Art. 8. Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden staat aan Zijne Groot-Brittannische Majesteit af al zijne etablissementen op het vaste land van Indië, en ziet van alle voorrechten en vrijstellingen af, welke, ter zake van deze etablissementen, genoten of gereclameerd geworden zijn.

Art. 9. De factorij van fort Marlborough en al de bezittingen van Groot-Brittanje op het eiland Soematra worden, bij dezen, afgestaan aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, en zijne Groot-Brittannische Majesteit belooft, dat op dat eiland geen Britsch kantoor zal worden opgericht, noch eenig traktaat, onder Britsch gezag, gesloten met eenige der Inlandsche Vorsten, Opperhoofden op hetzelve gevestigd.

Art. 10. De stad en vesting van Malaka met derzelver onderhoorigheden worden, bij dezen, afgestaan aan zijne Groot-Brittannische Majesteit. Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden belooft, voor zich en voor Zijne onderdanen, nimmer op eenig gedeelte van het schier-eiland van Malaka een kantoor te zullen oprichten, of traktaten te zullen sluiten met eenige der Inlandsche Vorsten of Staten, op dat schier-eiland gevestigd.

Art. 11. Zijne Groot-Brittannische Majesteit ziet af van alle vertoogen tegen het bezetten van het eiland Belitoeng en deszelfs onderhoorigheden door de Agenten van het Nederlandsche Gouvernement.

Art. 12. Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden ziet af van alle vertoogen tegen het bezetten van het eiland Singapoera door de onderdanen van Zijne Groot-Brittannische Majesteit.

Daarentegen belooft Zijne Groot-Brittannische Majesteit, dat geen Britsch kantoor zal worden opgericht op de Karimon-eilanden, of op de eilanden Batam, Bintang, Linggin (Lingga), of eenige der andere eilanden, liggende ten zuiden van Straat Singapoera, en dat met derzelver Opperhoofden geene traktaten onder Britsch gezag gesloten zullen worden.

Art. 13. Al de koloniën, bezittingen en etablissementen, die, bij de vorenstaande artikelen, worden afgestaan, zullen aan de Officieren der respectieve Souvereinen overgegeven worden op den 1sten Maart 1825. De vestingen zullen blijven in den toestand, in welken zij zich zullen bevinden ten tijde van het bekend worden des tegenwoordigen traktaats in Indië, doch geene vordering zal, noch aan de eene noch aan de andere zijde, geschieden ter zake het zij van geschut of behoeften van eenigen aard, door de afstaande Mogendheden of achtergelaten of medegenomen, het zij van achterstallige inkomsten of van lasten van het bestuur, hoe ook genaamd.

Art. 14. Al de ingezetenen van de landen, bij dezen afgestaan, zullen, gedurende den tijd van zes jaren, te rekenen van de ratificatie van het tegenwoordige traktaat, de vrijheid hebben, om, naar welgevallen, over hun eigendom te beschikken, en zich, zonder hinder of belet, te begeven werwaarts zij zullen goedvinden.

Art. 15. De Hooge Contracteerende Partijen komen overeen, dat geen der landen of etablissementen, bij art. 8, 9, 10, 11 en 12 vermeld, immer aan eenige andere Mogendheid zal mogen overgedragen worden. Ingeval dat eenige dier bezittingen door eene der thans Contracteerende Partijen verlaten wordt, zullen hare rechten tot dezelve onmiddellijk op de andere partij overgaan.

Art. 16. Er is overeengekomen, dat alle rekeningen of vorderingen,

voortgesproten uit de teruggave van Java en andere etablissementen aan de Officieren van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden in Oost-Indië, zoowel die, welke het onderwerp hebben uitgemaakt eener Conventie op Java, den 24sten Junij 1817, tusschen de Commissarissen der beide Natiën gesloten, als alle andere, hoe ook genaamd, finaal en ten volle afgedaan zullen zijn, behoudens de betaling eener som van honderd duizend ponden sterling, van den kant der Nederlanden, te bewerkstelligen in Londen, vóór het einde van het jaar 1825.

Art. 17. Het tegenwoordige traktaat zal worden geratificeerd en de ratificatiën zullen worden uitgewisseld, te Londen, drie maanden na dato dezes, of eerder, indien mogelijk.

Ten oorkonde waarvan hebben de respectieve Plenipotentiarissen deze geteekend en met het zegel hunner wapenen bekrachtigd.

Aldus gedaan te Londen, den zeventienden Maart, in het jaar onzes Heeren, een duizend acht honderd vier-en-twintig.

(*Was get.*) A. R. FALCK. C. WATKIN WILLIAMS WYNN.
H. FAGEL. GEORGE CANNING.

Eene ampliatie op bovenstaand Tractaat is de Overeenkomst, den 2den November 1871 tusschen Nederland en Groot-Brittannië gesloten ([1]) en opgenomen in het *Ned. Staatsbl.*, 1872, N°. 18, en het *Staatsbl. van Nederl. Indië*, 1872, N°. 94, luidende als volgt:

Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden en Hare Majesteit de Koningin van het Vereenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Ierland, wenschende in den geest van het Traktaat van 17 Maart 1824 de vriendschappelijke verhouding tusschen de beide landen meer en meer te bevestigen en daartoe ook in hunne wederzijdsche betrekkingen op het eiland Soematra alle aanleiding tot misverstand weg te nemen, zijn overeengekomen te dien einde eene conventie te sluiten en hebben tot hunne gevolmagtigden benoemd, enz.

Art. 1. Hare Britsche Majesteit ziet af van alle vertoogen tegen de uitbreiding van het Nederlandsch gezag in eenig gedeelte van het eiland Soematra, en mitsdien van het voorbehoud in dit opzicht voorkomende in de Nota's door de Nederlandsche en Britsche gevolmachtigden uitgewisseld bij het sluiten van het Traktaat van 17 Maart 1824.

([1]) Zie bladz. 60 Noot ([1]).

Art. 2. Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden verklaart, dat binnen het Rijk van Siak Sri Indrapoera en onderhoorigheden, zooals het omschreven is in het contract op den 1sten Februari 1858 door het Nederlandsch-Indische Bestuur met dat Rijk gesloten, de handel van Britsche onderdanen en de Britsche scheepvaart bij voortduring zullen genieten al de rechten en voordeelen, welke aldaar aan den handel van Nederlandsche onderdanen en aan de Nederlandsche scheepvaart verleend zijn of mochten worden, en dat voorts dezelfde gelijkstelling aan den handel van Britsche onderdanen en de Britsche scheepvaart zal verleend worden in elken anderen inlandschen staat van het eiland Soematra, welke hierna van de Kroon der Nederlanden afhankelijk mocht worden; behoudens altijd de verplichting der Britsche onderdanen, om zich te gedragen naar de wetten en regelingen van het Nederlandsch Bestuur.

Art. 3. Enz.

(*Was get.*) L. GERICKE.
VAN BOSSE.
E. A. J. HARRIS.

BIJLAGE *B*.

REGLEMENT OP HET BELEID DER REGEERING VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

(Vastgesteld 2 September 1854, *Ned. Staatsbl.* 1854 N°. 129, *Ind. Staatsbl.* 1855 N°. 2 — en gewijzigd en aangevuld bij de wetten van 9 April en 21 Juli 1870, *Ind. Stbl.* N°s. 55 en 117, 7 Mei 1878, *Ind. Stbl.* N°. 183, en 4 December 1881, *Ind. Stbl.* 1882, N°. 87.)

EERSTE HOOFDSTUK.

Van de samenstelling van de Regeering van Nederlandsch-Indië.

Art. 1. De regeering der koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië, uitmakende het gebied van *Nederlandsch-Indië*, wordt in naam des Konings uitgeoefend door eenen Gouverneur-Generaal, op den voet en onder de bepalingen van het tegenwoordig reglement.

Ieder, die zich in *Nederlandsch-Indië* bevindt, is verplicht den Gouverneur-Generaal te erkennen als des Konings vertegenwoordiger, en hem als zoodanig te eerbiedigen en te gehoorzamen.

Art. 2. De Gouverneur-Generaal moet Nederlander zijn en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebben.

Hij wordt door den Koning benoemd en ontslagen, en mag zijne waardigheid niet nederleggen, noch *Nederlandsch-Indië* verlaten, zonder machtiging van den Koning.

Art. 3. De Gouverneur-Generaal mag rechtstreeks noch zijdelings deelhebber zijn in, noch borg zijn voor eenige onderneming, ten grondslag hebbende eene met de Indische Regeering om winst of voordeel aangegane overeenkomst.

Hij mag geene schuldvorderingen ten laste van *Nederlandsch-Indië* koopen.

Hij mag geen deel hebben, rechtstreeks of zijdelings, in ondernemingen van handel en scheepvaart, in *Nederlandsch-Indië* gevestigd, noch aldaar eigenaar of huurder van landerijen zijn.

Art. 4. De Koning kan aan den Gouverneur-Generaal toevoegen eenen Luitenant-Gouverneur-Generaal, bestemd om hem voorloopig op te volgen, en om inmiddels zoodanig werkzaam te zijn, als door den Koning of door den Gouverneur-Generaal zal worden voorgeschreven.

Het bepaalde bij de eerste alinea van art. 2 en bij art. 3 is toepasselijk op den Luitenant-Gouverneur-Generaal.

Art. 5. De Gouverneur-Generaal legt in handen van den Koning, of op 's Konings machtiging, in eene vergadering, samengesteld overeenkomstig art. 15, den volgenden eed (verklaring en belofte) af:

»Ik zweer (verklaar), dat ik, om tot Gouverneur-Generaal over »*Nederlandsch-Indië* benoemd te worden, directelijk of indirectelijk, »aan geene personen, hetzij in of buiten het bestuur, onder wat »naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd of gegeven »heb, nog beloven of geven zal.

»Ik zweer (beloof), dat ik, om iets in deze betrekking te doen of »te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken »aannemen zal, directelijk of indirectelijk.

»Ik zweer (beloof), dat ik den Koning gehoorzaam en getrouw »zal zijn.

»Ik zweer (beloof), dat ik de welvaart van *Nederlandsch-Indië* »naar mijn vermogen bevorderen zal.

»Ik zweer (beloof) getrouwheid aan de Grondwet; dat ik het »Reglement op het beleid der regeering van en alle andere voor »*Nederlandsch-Indië* geldende verordeningen, steeds zal onderhouden »en doen onderhouden, en dat ik mij in alles zal gedragen zoo als »een braaf en eerlijk Gouverneur-Generaal betaamt.

»Zoo waarlijk helpe mij God almachtig!" (»Dat »verklaar en beloof ik.")

Art. 6. De Luitenant-Gouverneur-Generaal legt in handen des Konings of van den Gouverneur-Generaal den volgenden eed (verklaring en belofte) af:

»Ik zweer (verklaar), dat ik, om tot Luitenant-Gouverneur-Generaal »over *Nederlandsch-Indië* te worden benoemd, directelijk of indirec»telijk, aan geene personen, hetzij in of buiten het bestuur, onder »wat naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd of »gegeven heb, noch beloven of geven zal.

»Ik zweer (beloof), dat ik, om iets in deze betrekking te doen of »te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken »aannemen zal, directelijk of indirectelijk.

»Ik zweer (beloof), dat ik den Koning en den Gouverneur-Generaal, »als des Konings vertegenwoordiger, gehoorzaam en getrouw zal zijn.

»Ik zweer (beloof), dat ik de welvaart van *Nederlandsch-Indië* naar »mijn vermogen bevorderen zal.

»Ik zweer (beloof), dat ik mij met nauwgezetheid en ijver zal »kwijten van alle verrichtingen, welke de Koning of de Gouverneur- »Generaal mij zal opdragen; dat ik het Reglement op het beleid der »regeering van en alle andere voor *Nederlandsch-Indië* geldende ver- »ordeningen getrouwelijk zal nakomen, en dat ik mij in alles zal »gedragen zoo als een braaf en eerlijk Luitenant-Gouverneur-Generaal »betaamt.

»Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig!" (»Dat »verklaar en beloof ik.")

Art. 7. Er is een *Raad van Nederlandsch-Indië*, bestaande uit eenen Vice-president en vier leden.

Hij wordt bijgestaan door eenen Secretaris.

De Gouverneur-Generaal kan het voorzitterschap van den Raad opdragen aan den Luitenant-Gouverneur-Generaal en kan het zelf bekleeden, zoo dikwijls hij dit noodig oordeelt. Zij hebben alleen eene raadgevende stem.

De Gouverneur-Generaal kan, in bijzondere gevallen, andere ambtenaren, alsmede officieren der zee- of landmacht, gelasten de vergaderingen van den Raad bij te wonen tot het geven van mondelinge inlichtingen.

Het Reglement van orde voor 's Raads vergaderingen wordt door den Koning vastgesteld. Het behelst de verplichting tot geheimhouding in zoover het algemeen belang dit vordert.

Art. 8. De Vice-president en de leden van den *Raad van Nederlandsch-Indië* moeten Nederlanders zijn en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebben.

Zij worden door den Koning benoemd en ontslagen.

Bloedverwantschap of zwagerschap, tot den vierden graad ingesloten, mag niet bestaan tusschen den Gouverneur-Generaal, den Luitenant-Gouverneur-Generaal en den Vice-president of leden van den Raad, noch tusschen den Vice-president en de leden onderling.

Die na zijne benoeming in den verboden graad van zwagerschap geraakt, kan zijne bediening niet behouden zonder vergunning van den Koning.

De zwagerschap houdt op door het overlijden der vrouw, die haar veroorzaakte.

Art. 9. De Vice-president en de leden van den *Raad van Nederlandsch-Indië* mogen geene andere staatsambten bekleeden.

Het bepaalde bij art. 3 is op hen toepasselijk.

Art. 10. Tot het vervullen eener opengevallene plaats in den Raad van *Nederlandsch-Indië*, wordt door den Gouverneur Generaal, na overleg met den Raad, binnen dertig dagen, eene met redenen omkleede aanbeveling van minstens twee personen, aan den Minister van Koloniën gezonden.

Indien de belangen van 's Lands dienst dringend vorderen dat de opengevallene plaats inmiddels worde vervuld, draagt de Gouverneur-Generaal aan een der aanbevolenen de waarneming op van het lidmaatschap van den Raad.

Dusdanige tijdelijke waarneming heeft altijd plaats, wanneer bij gebreke daarvan het getal der dienstdoende leden van den Raad, de Vice-president daaronder begrepen, minder dan drie zou bedragen.

Ar. 11. De Vice-president en de leden van den Raad van *Nederlandsch-Indië* leggen, vóór de aanvaarding hunner bediening, in handen van den Koning of den Gouverneur-Generaal den volgende eed (verklaring en belofte) af:

»Ik zweer (verklaar), dat ik om tot Vice-president (lid) van den »Raad van *Nederlandsch-Indië* benoemd te worden, directelijk of »indirectelijk aan geene personen, hetzij in of buiten het bestuur, »onder wat naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd »of gegeven heb, noch beloven of geven zal.

»Ik zweer (beloof), dat ik, om iets in deze betrekking te doen of »te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken »aannemen zal, directelijk of indirectelijk.

»Ik zweer (beloof) getrouwheid aan den Koning, eerbied voor en »gehoorzaamheid aan den Gouverneur-Generaal als des Konings vertegenwoordiger.

»Ik zweer (beloof) dat ik, door mijne daden en raadgevingen, naar »mijn vermogen zal medewerken tot bevordering van de welvaart »van *Nederlandsch-Indië*.

»Ik zweer (beloof), dat ik het Reglement op het beleid der regee»ring van en alle andere voor *Nederlandsch-Indië* geldende verorde»ningen getrouwelijk zal nakomen, en dat ik mij in alles zal gedragen, »zoo als een braaf en eerlijk Vice-president (lid) van den Raad van »*Nederlandsch-Indië* betaamt.

»Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig!" (»Dat »beloof en verklaar ik.")

Deze eed wordt mede door den waarnemenden Vice-president en de waarnemende leden van den Raad van *Nederlandsch-Indië* afgelegd.

Art. 12. Wanneer bij het openvallen van het ambt van Vice-president van den Raad van *Nederlandsch-Indië* de benoeming van den opvolger niet geschied of in *Nederlandsch-Indië* niet bekend is, of de benoemde in de spoedige aanvaarding zijner waardigheid verhinderd wordt, draagt de Gouverneur-Generaal de waarneming daarvan op aan het oudste lid in benoeming van den Raad.

Art. 13. Wanneer ziekte of afwezigheid van den Gouverneur-Generaal eene voorziening noodzakelijk maakt, kan hij het dagelijksch beleid der zaken tijdelijk opdragen aan den Luitenant-Gouverneur-Generaal; bij ontstentenis van dezen aan den Vice-president en deze, niet aanwezend zijnde, aan het oudste lid in benoeming van den Raad van *Nederlandsch-Indië*; een en ander op zoodanigen voet, als de Gouverneur-Generaal zal noodig oordeelen.

Art. 14. Wanneer de waardigheid van Gouverneur-Generaal openvalt, en de benoeming van den voorloopigen of definitieven opvolger niet geschied of in *Nederlandsch-Indië* niet bekend is, gelijk mede wanneer de benoemde in de dadelijke aanvaarding wordt verhinderd, treedt de door den Koning benoemde Vice-president van den Raad van *Nederlandsch-Indië* op als waarnemend Gouverneur-Generaal.

Art. 15. Wanneer, in het geval bij het voorgaand artikel voorzien, geen door den Koning benoemde Vice-president van den Raad van *Nederlandsch-Indië* aanwezig is, wordt aan een der leden van den Raad de tijdelijke waarneming der waardigheid van Gouverneur-Generaal opgedragen in eene vergadering, waartoe worden te samengeroepen:

de ter plaatse aanwezige leden van den Raad;
de bevelhebber der zeemacht;
de bevelhebber der landmacht;
de President van het hoog-gerechtshof;
de Procureur-generaal bij het hoog-gerechtshof;
de Directeuren der departementen van algemeen bestuur;
de President der algemeene rekenkamer.

De vergadering wordt binnen tweemaal vier-en-twintig uren bijeengeroepen en voorgezeten door den oudste in benoeming van de aanwezige leden van den Raad.

»De voorzitter en de leden der vergadering leggen den eed (belofte) af: »dat zij hunne stem zullen uitbrengen op het lid van den Raad »van *Nederlandsch Indië*, dien zij in gemoede het meest geschikt »achten voor de tijdelijke waarneming der waardigheid van Gouver»neur-Generaal".

De Algemeene secretaris en de Secretarissen van het Gouvernement wonen de vergadering bij. Een hunner voert de pen, de overigen zijn stemopnemers.

De benoeming geschiedt bij volstrekte meerderheid van stemmen, door middel van ongeteekende stembriefjes.

De stembriefjes worden, na door de medestemmenden in eene bus te zijn gestoken, door de stem-opnemers overluid voorgelezen.

Niet of niet behoorlijk ingevulde stembriefjes worden, tot bepaling der meerderheid, afgetrokken van het getal der aanwezige leden der vergadering.

Wanneer bij de eerste stemming geene volstrekte meerderheid is verkregen, wordt tot eene tweede vrije stemming overgegaan.

Indien ook bij deze stemming door niemand de volstrekte meerderheid is verkregen, heeft er een derde stemming plaats over de twee personen, die bij de tweede de meeste stemmen op zich vereenigd hebben. Dezen onthouden zich van verdere deelneming aan de stemming.

Wanneer bij de tweede stemming meer dan twee personen een gelijk aantal stemmen op zich vereenigen, wordt door voorafgaande stemming beslist, wie hunner niet zullen behooren tot het bij de vorige alinea bedoelde tweetal.

Bij het staken der stemmen is de oudste in benoeming de verkozene. Na afloop der werkzaamheden worden de stembriefjes in tegenwoordigheid der leden verbrand.

Van de verrichtingen der vergadering wordt een nauwkeurig procesverbaal in dubbel opgemaakt, en door al de leden en de Secretarissen onderteekend. Een der dubbelen wordt gezonden aan den Minister van Koloniën.

Art. 16. Het bepaalde bij art. 15 is ook toepasselijk op het geval dat de door den Koning benoemde Vice-president van den Raad van *Nederlandsch-Indië*, hoewel in Indië aanwezig, echter niet in staat is de waardigheid van waarnemenden Gouverneur-Generaal dadelijk te aanvaarden. Zoodra de verhindering ophoudt, treedt hij van rechtswege op als waarnemende Gouverneur-Generaal.

Art. 17. Wanneer er vermoeden bestaat, dat de Gouverneur-Generaal door krankzinnigheid buiten staat is zijne waardigheid te blijven uitoefenen, belegt degene die hem zou moeten vervangen, of, als deze niet bekend of afwezend is, de oudste in benoeming der aanwezige leden van den Raad van *Nederlandsch-Indië*, eene vergadering van dien Raad, ten einde te onderzoeken of er gronden aanwezig zijn, om het bestaande vermoeden als juist aan te nemen.

In die vergadering worden de ambtenaren, die dagelijks met den Gouverneur-Generaal in aanraking zijn, geroepen om inlichtingen te geven.

Zoo daartoe redenen bestaan, wordt vervolgens eene commissie benoemd, om den Raad te dienen van bericht omtrent den toestand van den Gouverneur-Generaal.

De commissie bestaat uit het hoofd van den geneeskundigen dienst, den oudsten in rang van de ter plaatse aanwezige officieren van gezondheid en den stads-geneesheer te Batavia.

Zij is bevoegd om den gewonen geneesheer van den Gouverneur-Generaal in haar midden te roepen.

Bevestigt dit nader onderzoek het bestaande vermoeden, dan wordt de vergadering belegd, omschreven in art. 15.

Die vergadering roept als getuigen voor zich degenen, die over de zaak licht kunnen verspreiden, en beslist vervolgens bij meerderheid van stemmen of er redenen zijn om den Gouverneur-Generaal, onder 's Konings goedkeuring, te ontheffen van de uitoefening zijner waardigheid.

Wanneer de vergadering tot de ontheffing besluit, is de Gouverneur-Generaal, uit kracht dier verklaring, van de uitoefening zijner waardigheid ontheven en wordt, naarmate de omstandigheden, in de voorloopige vervulling voorzien, overeenkomstig het bepaalde bij art. 14 of 15.

Van elk gedeelte des onderzoeks worden nauwkeurige processen-verbaal in dubbel opgemaakt, en door al de leden en de Secretarissen onderteekend.

Een der dubbelen wordt gezonden aan den Minister van Koloniën.

Art. 18. Bloedverwantschap of zwagerschap, tot den vierden graad ingesloten, mag niet bestaan tusschen den Gouverneur-Generaal en de Secretarissen van het Gouvernement, noch tusschen die Secretarissen onderling.

Het bepaalde bij de twee laatste alinea's van art. 8 is hier toepasselijk.

Art. 19. Al wat in dit reglement omtrent den Gouverneur-Generaal is bepaald, is toepasselijk op hem, die de waardigheid tijdelijk uitoefent, met uitzondering van het vastgestelde bij art. 18.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Van de bevoegdheid en de plichten van de Regeering van Nederlandsch-Indië.

Art. 20. De Gouverneur-Generaal is bevoegd om, met inachtneming van de bepalingen van dit reglement en van 's Konings bevelen, algemeene verordeningen vast te stellen omtrent alle onderwerpen, waarvan de regeling niet door de wet is geschied of moet geschieden, waarin niet door een Koninklijk besluit is voorzien, of waarvan aan den Koning de regeling niet is voorbehouden.

Art. 21. Onverminderd het geval, voorzien bij art. 43, is de Gouverneur-Generaal in dringende omstandigheden bevoegd, om, onder nadere bekrachtiging door de wet of goedkeuring van den Koning, algemeene verordeningen vast te stellen omtrent onderwerpen, waarvan de regeling door de wet moet geschieden of aan den Koning is voorbehouden, zoolang die regeling niet heeft plaats gehad.

Zoodanige maatregel wordt, wanneer het een onderwerp geldt, waarvan de regeling door de wet geboden is, door den Koning onverwijld gebracht ter kennis van de Staten-Generaal.

Art. 22. De Gouverneur-Generaal kan om gewichtige redenen, onder nadere bekrachtiging door de wet of goedkeuring van den Koning, de afkondiging of uitvoering uitstellen van wetten of Koninklijke besluiten en bevelen.

Van deze handelingen wordt, wanneer zij eene wet betreffen, door den Koning onverwijld kennis gegeven aan de Staten-Generaal.

Art. 23. Onverminderd het geval, voorzien bij art. 43, en behoudens de bepalingen van dit reglement, is de Gouverneur-Generaal bevoegd, om in dringende omstandigheden, voor geheel *Nederlandsch-Indië* of voor bepaalde gedeelten daarvan, onder nadere bekrachtiging door de wet, bij algemeene verordening, wetten geheel of gedeeltelijk buiten werk te stellen.

Van deze handeling wordt door den Koning onverwijld kennis gegeven aan de Staten-Generaal.

Art. 24. De Gouverneur-Generaal heeft, onder nadere goedkeuring des Konings, gelijke bevoegdheid als hem bij art. 23 is geschonken, ten aanzien van verordeningen door den Koning of in zijnen naam door Commissarissen-Generaal vastgesteld of goedgekeurd.

Bij de toepassing van dit artikel worden als door den Koning vastgesteld beschouwd de bestaande organisatiën der verschillende takken van bestuur en de aangenomen gewichtige beginselen van regeering,

ook die het stelsel der belasting betreffende, hoezeer niet uitdrukkelijk door den Koning bekrachtigd.

Art. 25. Wanneer de Gouverneur-Generaal gebruik maakt van de macht hem bij art. 22 verleend en zijne handeling wordt afgekeurd, is hij tot afkondiging of uitvoering verplicht, dadelijk na ontvangst van den daartoe strekkenden last des Konings.

Art 26. Wanneer de algemeene verordeningen door den Gouverneur-Generaal afgekondigd, in de gevallen bedoeld bij de artt. 21, 23 en 24, door de wet of door den Koning niet bekrachtigd worden, afgekeurd worden, of wanneer, in het geval bedoeld bij art. 20, het onderwerp inmiddels in Nederland is geregeld, blijven die verordeningen desniettemin in *Nederlandsch-Indië* hare verbindende kracht behouden, totdat hare intrekking door den Gouverneur-Generaal is afgekondigd.

Art. 27. De Gouverneur-Generaal zorgt voor de uitvoering der algemeene verordeningen en vaardigt daartoe de noodige bevelen uit.

De algemeene verordeningen zijn op die gedeelten van *Nederlandsch-Indië*, alwaar het recht van zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken is gelaten, slechts in zoo ver toepasselijk, als met dat recht bestaanbaar is.

Art. 28. De Gouverneur-Generaal vraagt het advies van den Raad van *Nederlandsch-Indië* over alle zaken van algemeen of bijzonder belang, waar hij dit noodig oordeelt.

Tot die raadpleging is hij verplicht ten aanzien van:

a. alle instructiën en reglementen, het algemeen of gewestelijk bestuur betreffende, op zijnen last ontworpen;

b. de toepassing van art. 44 van dit reglement en in het algemeen van elke regeling der staatkundige betrekkingen met Indische vorsten en volken;

c. de algemeene begrooting van ontvangsten en uitgaven;

d. de algemeene strekking der maatregelen door het burgerlijk gezag genomen of te nemen ingeval van oorlog of opstand;

e. buitengewone maatregelen van gewichtigen aard, en

f. benoemingen tot gewichtige ambten, ter aanwijzing van den Koning.

De Gouverneur-Generaal alleen beslist, en geeft van zijn besluit kennis aan den Raad.

Wanneer de Raad van *Nederlandsch-Indië* door den Gouverneur-Generaal is gehoord, wordt daarvan melding gemaakt in den aanhef der besluiten.

Art. 29 Overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië* wordt, onverminderd in de gevallen uitdrukkelijk in dit reglement

genoemd, gevorderd voor de vaststelling, wijziging, uitlegging, schorsing en intrekking door den Gouverneur-Generaal, van alle algemeen verbindende verordeningen, gelijk mede voor het uitstellen harer afkondiging.

Art. 30. Wanneer de Gouverneur-Generaal, in de gevallen, waarin overeenstemming wordt gevorderd, zich niet vereenigt met het advies van den Raad van *Nederlandsch-Indië*, wordt de uitspraak des Konings door hem ingeroepen.

De Gouverneur-Generaal kan, zonder die uitspraak af te wachten, de door hem noodig gekeurde maatregelen op eigen gezag en verantwoordelijkheid nemen, wanneer hij oordeelt, dat langer verwijl de veiligheid of de rust van *Nederlandsch-Indië* of andere gewichtige algemeene belangen zou in gevaar brengen.

Alvorens die maatregelen worden genomen, deelen de Gouverneur-Generaal, de Vice-president en de leden van den Raad elkander schriftelijk hunne gevoelens mede. Het onderwerp wordt daarna op nieuw aan eene beraadslaging in den Raad, onder het voorzitterschap van den Gouverneur-Generaal, onderworpen. De Gouverneur-Generaal stemt in dit geval mede en heeft, bij staking, eene beslissende stem.

Ter deelneming aan deze beraadslaging worden de leden van den Raad opgeroepen, die ingevolge art. 36 afwezend zijn en zich op de eilanden Java en Madoera bevinden. Zij zijn gehouden onverwijld aan die oproeping te voldoen.

Art. 31. De algemeene verordeningen, vastgesteld, hetzij door de wetgevende macht in Nederland (wetten), hetzij door den Koning alleen (Koninklijke besluiten, hetzij door den Gouverneur-Generaal (ordonnantiën) worden door den Gouverneur-Generaal afgekondigd, en door den Algemeenen secretaris, of een der Secretarissen van het Gouvernement, gewaarmerkt.

Die afkondiging wordt gerekend geschied te zijn door plaatsing in het *Staatsblad van Nederlandsch-Indië*. Zij is, in geldigen vorm geschied, de eenige voorwaarde der verbindbaarheid.

De algemeene verordeningen werken terstond, nadat hare afkondiging kan bekend zijn.

Wanneer geen ander tijdstip is vastgesteld, wordt de afkondiging gerekend bekend te zijn, op Java en Madoera op den dertigsten dag, en in de overige koloniën en bezittingen op den honderdsten dag, na dien der dagteekening van het *Staatsblad van Nederlandsch-Indië*, waarin de verordening is opgenomen.

Art. 32. De Gouverneur-Generaal, het bevel tot afkondiging van

eene wet of van een Koninklijk besluit ontvangen hebbende, zorgt voor de plaatsing daarvan in het *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* met het volgende onderschrift:

»En opdat niemand hiervan onwetendheid voorwende, beveelt de »Gouverneur-Generaal van *Nederlandsch-Indië* (den Raad van *Neder-»landsch-Indië* gehoord) dat deze in het *Staatsblad van Nederlandsch-»Indië* worde geplaatst en dat daarvan, voor zooveel noodig, verta-»lingen in de Inlandsche en Chineesche talen worden aangeplakt. »Gelast verder alle hooge en lage Collegiën en Ambtenaren, Officieren »en Justicieren, ieder voor zooveel hem aangaat, aan de stipte nale-»ving van de bovenstaande wet (Koninklijk besluit) de hand te hou-»den, zonder oogluiking of aanzien des persoons.

»Gedaan te . . . . , den . . . . "

(Handteekening van den Gouverneur-Generaal en van den Algemeenen secretaris of van een der Gouvernements-secretarissen.)

Art. 33. Het formulier van afkondiging der ordonnantiën is, als volgt:

»In naam des Konings!

»De Gouverneur-Generaal van *Nederlandsch-Indië*;

»De Raad van *Nederlandsch-Indië* gehoord,

»Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doet te weten."

(Hier volgen de beweegredenen en de inhoud der ordonnantie, en daarna de woorden):

»En opdat niemand hiervan onwetendheid voorwende, zal deze in »het *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* geplaatst, en, voor zooveel »noodig, in de Inlandsche en Chineesche talen aangeplakt worden.

»Gelast en beveelt voorts, dat alle hooge en lage Collegiën en »Ambtenaren, Officieren en Justicieren, ieder voor zooveel hem aan-»gaat, aan de stipte naleving dezer de hand zullen houden, zonder »oogluiking of aanziens des persoons.

»Gedaan te . . . . , den . . . . "

(Handteekening van den Gouverneur-Generaal en van den Algemeenen secretaris of van een der Gouvernements-secretarissen).

Art. 34. Alle collegiën en landsdienaren, geene uitgezonderd, zijn verplicht aan den Raad van *Nederlandsch-Indië*, op zijne aanvrage, inlichtingen te geven omtrent de feiten, wier kennis vereischt wordt voor de adviezen, door den Gouverneur-Generaal van dien Raad gevraagd.

Art. 35. De Raad van *Nederlandsch-Indië* heeft het recht aan den Gouverneur-Generaal voorstellen te doen.

Wanneer de Gouverneur-Generaal, na onderzoek, vermeent een

voorstel van den Raad buiten gevolg te moeten laten, geeft hij daarvan, met opgave zijner bezwaren, kennis aan den Minister van Koloniën.

Hij brengt tevens zijn besluit ter kennis van den Raad.

Art. 36. De Gouverneur-Generaal kan aan de leden van den Raad van *Nederlandsch-Indië* bijzondere commissiën opdragen en hen met zendingen in *Nederlandsch-Indië* belasten, mits, behalve de Vice-president, twee leden ter hoofdplaats aanwezig blijven.

Art. 37. De Gouverneur-Generaal is, met opzicht tot de uitoefening van zijne waardigheid, verantwoordelijk aan den Koning, onverminderd het recht tot vervolging, bij art. 159 ([1]) der Grondwet aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal toegekend.

Art. 38. De Gouverneur-Generaal is strafbaar:

a. wanneer hij uitvoering geeft of doet geven:

1°. aan Koninklijke besluiten of beschikkingen, niet voorzien van de vereischte mede-onderteekening van een der hoofden van de ministerieële departementen;

2°. aan de Koninklijke besluiten of beschikkingen, waarvan hem de uitvoering niet is opgedragen door den Minister van Koloniën;

b. wanneer hij opzettelijk nalaat of grovelijk verzuimt uitvoering te geven of te doen geven aan voorschriften van dit reglement en van andere voor *Nederlandsch-Indië* verbindende wetten en verordeningen, alsmede aan Koninklijke besluiten of beschikkingen en aan geslotene verdragen, voor zoover die uitvoering door den Minister van Koloniën aan hem is opgedragen;

c. wanneer hij beschikkingen neemt of bevelen geeft, waardoor hij wist of weten moest, dat bepalingen van dit reglement, van andere voor *Nederlandsch-Indië* verbindende wetten of algemeene verordeningen, of van geslotene verdragen, worden geschonden.

Art. 39. De straffen bij de wet, regelende de verantwoordelijkheid van de hoofden der ministerieele departementen, tegen de daarbij omschreven misdrijven bedreigd, zijn toepasselijk op den Gouverneur-Generaal, in de gevallen bij het voorgaande artikel vermeld.

Art. 40. In geval van vervolging, hetzij naar aanleiding van art. 159 ([1]) der Grondwet, hetzij ter zake van andere misdrijven of overtredingen, legt de Gouverneur-Generaal, op ontvangen bevel van wege den Koning, zijne waardigheid neder in handen van den daartoe door den Koning of door dit reglement aangewezen opvolger.

Art. 41. De Gouverneur-Generaal is opperbevelhebber van de in

---

([1]) Zie art. 164 der Grondwet van 1887.

Nederlandsch-Indië aanwezige zeemacht, behoudens hare administratieve betrekkingen tot het departement van Marine. Hij beschikt over de schepen en vaartuigen en derzelver manschap in overeenstemming met de door den Koning gegevene voorschriften, zoo als hij meest oorbaar acht voor de belangen van *Nederlandsch-Indië*.

Art. 42. De Gouverneur-Generaal is opperbevelhebber van de in *Nederlandsch-Indië* aanwezige landmacht.

In *Nederlandsch-Indië* worden de officieren door den Gouverneur-Generaal benoemd.

Zij worden door hem bevorderd en ontslagen, op den voet bij algemeene verordening bepaald.

De regelen, omtrent het toekennen van pensioenen en gagementen, worden bij algemeene verordeningen gesteld.

Art. 43. In geval van oorlog of opstand, neemt de Gouverneur-Generaal de maatregelen, die hij in het belang van het Rijk en van *Nederlandsch-Indië* noodzakelijk acht, ook de zoodanige waartoe anders 's Konings machtiging vereischt wordt.

Bepaaldelijk heeft hij alsdan de macht om *Nederlandsch-Indië*, geheel of gedeeltelijk, in staat van oorlog of beleg te verklaren, wetten en bepalingen van dit reglement te schorsen en autoriteiten tijdelijk op te heffen.

De Gouverneur-Generaal kan in bezittingen buiten Java en Madoera de burgelijke of militaire gezaghebbers machtigen tot het nemen van voorloopige maatregelen van den bij dit artikel bedoelden aard.

Art. 44. De Gouverneur-Generaal verklaart oorlog aan en maakt vrede en andere verdragen met Indische Vorsten en volken, alles met inachtneming van de bevelen des Konings.

Van den inhoud dier verdragen wordt door den Koning mededeeling gedaan aan de beide Kamers der Staten-Generaal, zoodra hij oordeelt, dat het belang en de zekerheid van het Rijk en van *Nederlandsch-Indië* zulks toelaten.

Art. 45. Aan personen, niet in *Nederlandsch-Indië* geboren, die gevaarlijk worden geacht voor de openbare rust en orde, kan het verblijf aldaar door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*, worden ontzegd.

Het daartoe strekkend besluit wordt, wanneer het Nederlanders geldt, met redenen omkleed.

Het besluit bepaalt een redelijken tijd, die den betrokken persoon gelaten wordt voor het orde stellen op zijne zaken.

De Gouverneur-Generaal kan, bij een door hem onderteekend bevel, gelasten, dat de betrokken persoon, in afwachting van eene gelegenheid tot verwijdering, in hechtenis worde genomen.

Het besluit tot verwijdering en het bevel tot inhechtenisneming worden aan den betrokken persoon bij gerechtelijke akte beteekend.

De Gouverneur-Generaal brengt het besluit tot verwijdering, met de verdere stukken, onverwijld ter kennis van den Minister van Koloniën.

Van het besluit tot verwijdering wordt, wanneer het Nederlanders geldt, door den Koning kennis gegeven aan de Staten-Generaal.

Art. 46. Aan personen, niet in *Nederlandsch-Indië* geboren, kan door den Gouverneur Generaal, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*, in het belang der openbare rust en orde, het verblijf in bepaalde gedeelten van *Nederlandsch-Indië* worden ontzegd.

Wanneer de maatregel iemand betreft niet tot de Inlanders behoorende, wordt het besluit met de verdere stukken onverwijld gebracht ter kennis van den Minister van Koloniën.

Van den maatregel wordt, wanneer het Nederlanders geldt, door den Koning kennis gegeven aan de Staten-Generaal.

Art. 47. De Gouverneur-Generaal kan, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*, aan personen binnen *Nederlandsch-Indië* geboren, in het belang der openbare rust en orde, eene bepaalde plaats aldaar tot verblijf aanwijzen, of het verblijf in bepaalde gedeelten van *Nederlandsch-Indië* ontzeggen.

De Gouverneur-Generaal kan, bij een door hem onderteekend bevel, gelasten, dat de betrokken persoon, in afwachting van eene gelegenheid tot verwijdering, in hechtenis worde genomen.

Het besluit tot verwijdering en het bevel tot inhechtenisneming worden aan den betrokken persoon bij gerechtelijke akte beteekend.

Wanneer de in dit artikel bedoelde maatregelen iemand betreffen, niet tot de Inlanders behoorende, wordt gehandeld overeenkomstig het voorlaatste lid van het voorgaand artikel.

De bepaling, vervat in het laatste lid van het voorgaand artikel, is mede toepasselijk wanneer het Nederlanders geldt.

Art. 48. In de gevallen, bedoeld in de artt. 45, 46 en 47, wordt door den Gouverneur-Generaal niet beslist, dan nadat de betrokken persoon in zijne verdediging gehoord of daartoe behoorlijk opgeroepen is. Van het verhoor wordt proces-verbaal opgemaakt.

Art. 49. Behoudens de uitzonderingen bij dit reglement bepaald, worden de ambtenaren benoemd, ontslagen en op pensioen gesteld door den Gouverneur-Generaal, overeenkomstig regels bij algemeene verordening gesteld.

Art. 50. De Gouverneur-Generaal regelt het bedrag der bezoldigingen en soldijen, voor zoover het niet door den Koning vastgesteld

is. Bezoldigingen en soldijen, bij Koninklijke besluiten bepaald of begrepen in eene goedgekeurde begrooting, kunnen door den Gouverneur-Generaal, zonder machtiging des Konings, niet worden verhoogd.

Art. 51. Het bezoldigen der ambtenaren geschiedt naar het beginsel, dat, behalve de toe te leggen jaarwedde, geene andere dan de uitdrukkelijk toegestane voordeelen uit het ambt mogen worden getrokken.

Die voordeelen worden door den ambtenaar alleen genoten, wanneer het genot daarvan hem bij zijne benoeming uitdrukkelijk is vergund.

Spillagiën of overwichten worden nimmer beschouwd als voordeelen aan de ambten verbonden, maar slechts als middelen om verliezen, buiten de schuld der ambtenaren ontstaan, te vergoeden.

Het bepaalde bij art. 3 van dit reglement kan bij algemeene verordening, geheel of gedeeltelijk, op ambtenaren worden toepasselijk gemaakt.

Art. 52. De Gouverneur-Generaal heeft, na gehoord advies van het Hoog-gerechtshof, het recht van gratie van straffen, door rechterlijke vonnissen in *Nederlandsch-Indië* opgelegd, zoolang de veroordeelden zich aldaar ophouden.

Voor zooveel Inlandsche Vorsten en hoofden betreft, heeft hij ook, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*, het recht van amnestie en abolitie.

Art. 53. De Gouverneur-Generaal heeft de macht om dispensatiën te verleenen, in de gevallen, bij de algemeene verordeningen omschreven; voor zooveel rechtszaken betreft, na gehoord advies van het Hoog-gerechtshof.

De Gouverneur-Generaal kan ook, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*, en na gehoord advies van het Hooggerechtshof, dispensatie verleenen van eene bepaalde ordonnantie, in de gevallen daarbij niet vermeld.

Art. 54. De Gouverneur-Generaal verleent, in naam des Konings, zeebrieven aan schepen en vaartuigen, op Europeesche wijze getuigd. Vaartuigen, op Inlandsche wijze getuigd, worden van jaarpassen voorzien; een en ander overeenkomstig reeds vastgestelde of nader vast te stellen algemeene verordeningen.

Art. 55. De bescherming der Inlandsche bevolking tegen willekeur, van wien ook, is een der gewichtigste plichten van den Gouverneur-Generaal.

Hij zorgt, dat de besturende ambtenaren de daaromtrent bestaande of nader uit te vaardigen verordeningen stiptelijk nakomen, en dat den Inlanders overal gelegenheid gegeven worde, om vrijelijk klachten in te leveren.

Art 56. 1°. *Nieuwe invoer van de suikercultuur op hoog gezag heeft niet plaats.*

2°. *Waar zij bestaat, eindigt de beschikking over gronden, door de Inlandsche bevolking voor eigen gebruik ontgonnen, met den aanplant van het jaar* 1890. *Na den aanplant van het jaar* 1870 *wordt, behoudens de rechten bij het in werking treden van deze wet verkregen, die beschikking voor elke onderneming jaarlijks trapsgewijze verminderd.*

3°. *Bij de regelingen en overeenkomsten ter zake, neemt de Gouverneur-Generaal in acht:*

a. *dat geene onderneming op hoog gezag worde voortgezet, waar de druk voor de bevolking, in verband met de voorschriften van deze wet beschouwd, overschrijdt hetgeen het finantiëel belang van den Staat in billijkheid vorderen mag;*

b. *dat gelijktijdig over niet meer dan één vijfde der velden van elke betrokken dèsa worde beschikt, tenzij de bevolking zelve afwijking van dit voorschrift verlange;*

c. *dat de bevolking voor de afgifte van den grond behoorlijk worde schadeloos gesteld en voor haren arbeid behoorlijk betaald;*

d. *dat de tusschenkomst des bestuurs tot beplanting met suikerriet van de bij* 2°. *bedoelde gronden, zoo spoedig doenlijk, in overleg met den fabrikant, ophoude;*

e. *dat de middelen tot verwerking van het riet geëvenredigd zijn aan de uitgestrektheid van den aanmaak;*

f. *dat voor het drijven der molens of andere toestellen niet beschikt worde over water, benoodigd voor den eigen landbouw der bevolking;*

g. *dat tot het verkrijgen van arbeiders en verdere hulpmiddelen, zoo voor het snijden en vervoeren van het riet, voor werkzaamheden in en bij de fabriek, voor den afvoer van de suiker, als anderszins, de tusschenkomst des bestuurs aan de ondernemers niet verleend worde buiten volstrekte, telkens te bewijzen onmisbaarheid;*

h. *dat aan den lande een billijke cijns verzekerd worde, zoowel over het product van den vrijen, als over dat van den verplichten aanplant;*

i. *dat elke overeenkomst en elke wijziging, beide terstond na de sluiting, worde openbaar gemaakt in het officieele nieuwsblad* (1).

---

(1) Het hier cursief gedrukte gedeelte van dit Artikel is de, onder den naam van *De Suikerwet* bekende, bij de Wet van 21 Juli 1870 (*Nederl. Stbl.* 1870, N°. 136, *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 117) vastgestelde wijziging van Art. 56, hetwelk vroeger luidde als volgt:

Art. 56. De Gouverneur-Generaal houdt de op hoog gezag ingevoerde cultures, zooveel doenlijk, in stand, en zorgt in overeenstemming met de bevelen des Konings:

1°. dat die cultures niet in den weg staan aan den teelt van genoegzame voedingsmiddelen;

In het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 ([1]) der Grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van de maatregelen, door den Gouverneur-Generaal naar aanleiding van dit artikel genomen.

Art. 57. In elk gewest worden de aard en duur der persoonlijke diensten, waartoe de inboorlingen verplicht zijn, de gevallen waarin, en de wijze en voorwaarden, waarop zij kunnen worden gevorderd, door den Gouverneur-Generaal geregeld, in overeenstemming met de bestaande gebruiken, instellingen en behoeften.

De verordeningen, die persoonlijke diensten betreffen, worden in elk gewest om de vijf jaren door den Gouverneur-Generaal herzien, met het doel om daarin trapsgewijze de verminderingen te brengen, bestaanbaar met het algemeen belang.

In het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 ([1]) der Grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van den staat, waarin zich de voorgeschreven regeling der hier bedoelde diensten bevindt.

Art. 58. De Gouverneur-Generaal zorgt, dat in *Nederlandsch-Indië* geene belastingen geheven worden, dan die bij algemeene verordeningen zijn bepaald.

Art 59. De Gouverneur-Generaal zorgt, dat overal, waar de landrente geheven wordt, volgens den gemeentelijken of dorps-aanslag, daarmede voorloopig worde voortgegaan.

De grondslagen voor den aanslag in de landrente worden bij algemeene verordening vastgesteld.

In het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 ([1]) der Grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van de maatregelen, naar aanleiding van dit artikel genomen.

Art. 60. De Gouverneur-Generaal zorgt, dat aan nuttige bedrijven geene noodelooze belemmeringen in den weg gelegd worden of blijven.

2°. dat, voor zoover die cultures plaats hebben op gronden, door de inlandsche bevolking voor eigen gebruik ontgonnen, de beschikking over die gronden geschiede met billijkheid en met eerbiediging van bestaande rechten en gebruiken;
3°. dat bij de verdeeling van den arbeid, dezelfde regelen worden in acht genomen;
4°. dat de belooning der betrokken Inlanders, met vermijding van schadelijke opdrijving, zoodanig zij, dat de gouvernements-cultures hun, bij gelijken arbeid, ten minste gelijke voordeelen opleveren als de vrije teelt;
5°. dat zooveel doenlijk opgeheven worden de bezwaren, die, na een opzettelijk onderzoek, mochten bevonden worden ten aanzien van die cultures te bestaan; en
6°. dat alzoo worde voorbereid eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten met de betrokken gemeenten en personen, als overgang tot eenen toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd.
Men zie de *Voorschriften tot regeling der uitvoering van de Wet van* 21 *Juli* 1870 in het *Ind. Staatsblad*, 1871 N°. 218 en 1872, N°. 24.

([1]) Zie art. 62 der Grondwet van 1887.

Behoudens verkregen rechten worden op de markten (pasars) geene belastingen geheven (¹).

Art. 61. De Gouverneur-Generaal vestigt zijne bijzondere aandacht op de bosschen van djati-hout Hij zorgt, dat de rechten van eigendom des Rijks op alle dusdanige bosschen, niet bij verkoop of op eenige andere wijze aan bijzondere personen afgestaan, worden gehandhaafd; en dat het in stand houden of uitbreiden dier bosschen en de houtkap in dezelve door doeltreffende maatregelen worden geregeld.

Art. 62. De Gouverneur-Generaal mag geene gronden verkoopen.

In dit verbod zijn niet begrepen kleine stukken gronds, bestemd tot uitbreiding van steden en dorpen en tot het oprichten van inrichtingen van nijverheid.

De Gouverneur-Generaal kan gronden uitgeven in huur, volgens regels, bij algemeene verordening te stellen. Onder die gronden worden niet begrepen de zoodanige, door de Inlanders ontgonnen of als gemeene weide, of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen of dèsa's behoorende.

Volgens regels, bij algemeene verordening te stellen, worden gronden afgestaan in erfpacht voor niet langer dan 75 jaren.

De Gouverneur-Generaal zorgt, dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten der Inlandsche bevolking.

Over gronden, door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, wordt door den Gouverneur-Generaal niet beschikt dan ten algemeenen nutte, op den voet van Art. 77, en ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures volgens de daarop betrekkelijke verordeningen, tegen behoorlijke schadeloosstelling.

Grond, door Inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten wordt, op aanvraag van den rechtmatigen bezitter, aan dezen in eigendom afgestaan onder de noodige beperkingen, bij algemeene verordening te stellen en in den eigendomsbrief uit te drukken, ten aanzien van de verplichtingen jegens den lande en de gemeente en van de bevoegdheid tot verkoop aan niet-Inlanders.

(¹) Dit Art. is bij de Wet van 21 Juli 1870 (*Ned. Staatsbl.* 1870, N°. 136; *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 117) gesteld in plaats van het vroegere Art. 60, hetwelk aldus luidde:

Art. 60. De Gouverneur-Generaal moedigt den handel, de nijverheid en den landbouw aan, en zorgt ook, ter bevordering hiervan, voor het aanleggen of in stand houden van markten (pasars). Hij waakt, met eerbiediging van verkregene rechten dat op die markten geene belastingen worden geheven.

Verhuur of in gebruik-geving van grond door Inlanders aan niet-Inlanders geschiedt volgens regels, bij algemeene verordening te bepalen ([1]).

Art. 63. Op de eilanden van den Oost-Indischen Archipel worden geene nieuwe gouvernements-vestigingen daargesteld zonder machtiging des Konings.

DERDE HOOFDSTUK.

Van het Algemeen Bestuur.

Art 64. De verschillende takken van het algemeen burgerlijk bestuur worden, onder de bevelen en het oppertoezicht van den Gouverneur-Generaal, beheerd door *Directeuren*, wier getal, werkkring en bevoegdheid worden bepaald door den Koning.

Art. 65. De hoofden der aldus ingestelde departementen van algemeen bestuur vereenigen zich tot een *Raad van Directeuren*, telkens wanneer de Gouverneur-Generaal hunne samenwerking beveelt.

Art. 66 Er is eene *Algemeene Rekenkamer*, belast met het toezicht over het beheer der koloniale geldmiddelen en over de verantwoording der rekenplichtigen.

De samenstelling der kamer en hare instructie worden door den Koning vastgesteld, in overeenstemming met de wet op de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen.

VIERDE HOOFDSTUK.

Van de Gewestelijke en Plaatselijke Besturen.

Art. 67. Zooveel de omstandigheden het toelaten, wordt de Inlandsche bevolking gelaten onder de onmiddellijke leiding van hare eigene van regeeringswege aangestelde of erkende Hoofden, onderworpen aan zoodanig hooger toezicht als bij algemeene of bijzondere voorschriften door den Gouverneur-Generaal is of zal worden bepaald.

Art. 68. De indeeling van het grondgebied van *Nederlandsch-Indië* in gewesten, geschiedt door den Koning.

In de gewesten wordt, in naam van den Gouverneur-Generaal, het bestuur uitgeoefend door hoofd-ambtenaren onder zoodanige ambtstitels als zijn of zullen worden bepaald.

([1]) Het hierboven cursief gedrukte bevat het onder den naam van *Agrarische wet* bekende, bij Wet van 9 April 1870 vastgestelde, Bijvoegsel bij Art. 62 (*Nederl. Staatsbl.* 1870, N°. 71; *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 55). Het Koninklijk besluit omtrent het invoeren van die wet zie men in het *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 118, 1872, N°. 116, en 237c, 1874, N°. 78, 94 en 168.

De Gouverneur-Generaal stelt de instructiën dier hoofd-ambtenaren vast en regelt hunne betrekking tot de verschillende collegiën en ambtenaren, tot de militaire gezaghebbers en tot de bevelhebbers van 's Rijks schepen van oorlog.

Het burgerlijk gezag is, zoolang niet anders is bepaald, het hoogste.

Art. 69. De verdeeling der gewesten in regentschappen geschiedt door den Gouverneur-Generaal.

In elk regentschap wordt, onder zoodanigen ambtstitel als de Inlandsche gebruiken medebrengen, een regent aangesteld, door den Gouverneur-Generaal uit de Inlandsche bevolking gekozen.

De instructiën der regenten en hunne betrekking tot de Europeesche ambtenaren worden door den Gouverneur-Generaal vastgesteld.

Bij het openvallen der betrekking van regent op het eiland Java wordt, behoudens de voorwaarden van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw, zooveel doenlijk tot opvolger gekozen een der zonen of nabestaanden van den laatsten regent.

Art. 70. De regentschappen worden, waar hij dit noodig acht, door den Gouverneur-Generaal verdeeld in districten.

Elk district wordt bestuurd door een Inlandsch hoofd, onder zoodanigen ambtstitel als de Inlandsche gebruiken medebrengen.

De instructiën der districts-hoofden en hunne betrekking tot de Europeesche ambtenaren worden door den Gouverneur-Generaal vastgesteld.

Art. 71. De Inlandsche gemeenten verkiezen, behoudens de goedkeuring van het gewestelijk gezag, hare hoofden en bestuurders. De Gouverneur-Generaal handhaaft dat recht tegen alle inbreuken.

Aan die gemeenten wordt de regeling harer huishoudelijke belangen gelaten, met inachtneming der van den Gouverneur-Generaal of van het gewestelijk gezag uitgegane verordeningen.

Waar het bepaalde bij de alinea's 1 en 2 van dit artikel niet overeenkomt met de instellingen des volks of met verkregene rechten, wordt de invoering daarvan achterwege gelaten.

Art. 72. De ambtenaren, met het hoogste gewestelijke gezag bekleed, zijn bevoegd tot het maken van reglementen en keuren van politie. Zij kunnen tegen de overtreding daarvan straffen bedreigen, overeenkomstig regels bij algemeene verordening te stellen.

Art. 73. Vreemde Oosterlingen, in *Nederlandsch-Indië* gevestigd, worden zooveel doenlijk in afzonderlijke wijken vereenigd, onder de leiding van hunne eigene Hoofden.

De Gouverneur-Generaal zorgt, dat die Hoofden van de vereischte voorschriften worden voorzien.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Van de Justitie.

Art. 74. Overal waar de Inlandsche bevolking niet is gelaten in het genot harer eigene rechtspleging, wordt in *Nederlandsch-Indië* recht gesproken in naam des Konings.

Art. 75. Voor zooveel de Europeanen betreft, berust de rechtspraak in burgerlijke en handelszaken, alsmede in strafzaken, op algemeene verordeningen, zooveel mogelijk overeenkomende met de in Nederland bestaande wetten.

De Gouverneur-Generaal is bevoegd om, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*, de daarvoor vatbare bepalingen dier verordeningen, des noodig gewijzigd, toepasselijk te verklaren op de Inlandsche bevolking of een gedeelte daarvan.

Behoudens de gevallen, waarin zoodanige verklaring heeft plaats gehad, of waarin Inlanders zich vrijwillig hebben onderworpen aan het voor de Europeanen vastgestelde burgerlijke en handelsrecht, worden door den Inlandschen rechter toegepast de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der Inlanders, voor zoover die niet in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid.

Naar die wetten, instellingen en gebruiken wordt, onder gelijk voorbehoud, ook door den Europeeschen rechter gevonnisd in zaken der aan zijne rechtspraak onderworpen Inlandsche hoofden, en bij de kennisneming in hooger beroep van door den Inlandschen rechter, in burgerlijke en handelszaken, gedane uitspraken.

Op die wetten, instellingen en gebruiken wordt door den Europeeschen rechter, bij zijne rechtspraak naar de voor Europeanen vastgestelde wetgeving, zooveel mogelijk acht gegeven wanneer Inlanders, buiten het geval, waarin de bij het 2de lid bedoelde verklaring heeft plaats gehad, of het geval van vrijwillige onderwerping aan gezegde wetgeving in de bij wettelijke bepalingen aangewezene gevallen, als verweerders in burgerlijke of handelszaken voor hem te recht staan.

Bij de rechtspraak over Inlanders, in het 3de en 4de lid van dit artikel bedoeld, neemt de rechter de algemeene beginselen van het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen tot richtsnoer, wanneer het de beslissing geldt van zaken, die bij de hiervoren bedoelde godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken niet geregeld zijn.

Art. 76. De militaire strafrechtspleging berust op algemeene verordeningen, zooveel mogelijk overeenkomende met de in Nederland bestaande wetten.

Art. 77. Niemand kan van zijn eigendom worden ontzet dan ten algemeenen nutte, op de wijze bij algemeene verordening bepaald en tegen voorafgaande schadeloosstelling.

De verklaring, dat het algemeen nut onteigening vordert, geschiedt door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*.

De vereischten van overeenstemming met den Raad en van voorafgaande schadeloosstelling kunnen niet worden ingeroepen, wanneer oorlog, brand, watersnood, aardbeving, vulkanische uitbarsting of andere dringende omstandigheden, eene onverwijlde inbezitneming vorderen.

Het recht van den onteigende op schadeloosstelling wordt daardoor niet verkort.

Art. 78. Alle twistgedingen over eigendom of daaruit voortspruitende rechten, over schuldvorderingen of andere burgerlijke rechten, behooren bij uitsluiting tot de kennis van de rechterlijke macht.

Evenwel blijven de tusschen Inlanders of tusschen met dezen gelijkgestelde personen van denzelfden landaard gerezen burgerlijke geschillen, welke volgens hunne godsdienstige wetten of oude herkomsten ter beslissing staan van hunne priesters of hoofden, daaraan onderworpen.

Art. 79. De rechterlijke macht wordt alleen uitgeoefend door rechters, bij algemeene verordeningen aangewezen.

Art. 80. Niemand kan tegen zijn wil worden afgetrokken van den rechter, dien algemeene verordeningen hem toekennen.

Art. 81 Alle tusschenkomst van de Regeering in zake van justitie, niet bij dit reglement toegestaan, is verboden.

Art. 82. De zaken, welke uit haren aard of krachtens algemeene verordeningen ter beslissing staan van het administratief gezag, blijven daaraan onderworpen.

Geschillen over bevoegdheid tusschen de rechterlijke en administratieve macht worden door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*, beslist volgens regels, bij algemeene verordening te stellen.

Art. 83. Geschillen over bevoegdheid tusschen de rechtbanken en de Inlandsche priesters en hoofden, als ook tusschen den burgerlijken en militairen rechter, worden op den voet en de wijze, bij het vorig artikel bepaald, door den Gouverneur-Generaal beslist.

Art. 84. Het verlof van den Gouverneur-Generaal of, buiten Java en Madoera, van den hoogsten gewestelijken gezaghebber, is noodig tot het instellen van burgerlijke rechtsvorderingen en van vervolgin-

gen tot straf tegen Inlandsche vorsten en hoofden, bij algemeene verordening aangeduid.

Art. 85. Buiten de gevallen bij de artt. 43, 45, 47 en 86 voorzien, mag niemand in hechtenis worden genomen dan op bevel van het daartoe, ingevolge de algemeene verordeningen op de strafvordering, bevoegd gezag en op den voet en de wijze daarbij omschreven.

Art. 86. Wanneer iemand, niet behoorende tot de Inlandsche bevolking, in buitengewone omstandigheden, buiten het geval voorzien bij de artt. 45 en 47, door het politiek gezag is in hechtenis genomen, is hij, op wiens bevel zulks plaats heeft gehad, gehouden daarvan terstond kennis te geven aan den officier van justitie bij de Europeesche rechtbank, binnen wier rechtsgebied de inhechtenisneming is geschied.

Art. 87. Het geheim der aan de post of andere instelling van vervoer toevertrouwde brieven is onschendbaar, behalve op last des rechters, in de gevallen bij algemeene verordening omschreven.

Art. 88. Niemand mag tot straf vervolgd of daartoë veroordeeld worden, dan op de wijze en in de gevallen bij algemeene verordening voorzien.

Art. 89. Geenerlei straf heeft den burgerlijken dood of het verlies van alle burgerlijke rechten ten gevolge.

Art. 90. Op geen misdrijf of overtreding mag als straf gesteld worden de verbeurdverklaring der goederen, den schuldige toebehoorende.

Art. 91. Alle vonnissen vermelden de gronden, waarop zij rusten, en in strafzaken, behalve het misdrijf of de overtreding, de stellige wetsbepalingen, waarop zij zijn gegrond.

Algemeene verordeningen regelen, met betrekking tot den Inlandschen rechter, de noodige wijzigingen van het voorschrift, dat de vonnissen met redenen moeten omkleed zijn.

De terechtzittingen zijn openbaar, behoudens de uitzonderingen bij algemeene verordening aangewezen.

De vonnissen worden in het openbaar uitgesproken, behoudens de uitzonderingen bij algemeene verordening aangewezen.

Art. 92. Het geval van verklaarden staat van oorlog of beleg uitgezonderd, kan nergens, waar in naam des Konings wordt recht gesproken, een doodvonnis ten uitvoer worden gelegd zonder machtiging van den Gouverneur-Generaal, na gehoord advies van den hoogsten burgerlijken of militairen rechter.

De beschikking, waarbij de ten-uitvoer-legging is geweigerd, wordt door den Gouverneur-Generaal ter kennis gebracht van den Minister van Koloniën.

De hoogste gezagvoerders in de bezittingen buiten Java en Madoera zijn bevoegd, in geval de dadelijke uitvoering van een doodvonnis gebiedend noodzakelijk is, deze te gelasten, na gehoord advies van den rechter, die het vonnis heeft gewezen.

Van hunne beschikking geven zij onverwijld kennis aan den Gouverneur-Generaal.

Art. 93. Het hoogste rechterlijk college in *Nederlandsch-Indië* is gevestigd te Batavia, en draagt den naam van *Hoog-gerechtshof* van *Nederlandsch-Indië*.

Art. 94. De President van het Hoog-gerechtshof van *Nederlandsch-Indië* wordt door den Koning benoemd en ontslagen.

Hij kan alleen met zijne toestemming door den Koning in eene andere ambtsbetrekking worden overgeplaatst.

De Vice-presidenten (¹) en de leden van het Hoog-gerechtshof kunnen alleen met hunne toestemming door den Gouverneur-Generaal in andere ambtsbetrekkingen worden geplaatst.

Art. 95. Behoudens de in het vorig artikel bedoelde overplaatsing en ontslag op eigen verzoek, kunnen de President, de Vice-presidenten (¹) en de leden van het Hoog-gerechtshof van hun ambt niet worden ontslagen, dan wanneer zij wegens misdrijf tot gevangenisstraf veroordeeld, in staat van kennelijk onvermogen verklaard, wegens schulden gegijzeld, onder curateele gesteld zijn, of de waardigheid van hun ambt uit het oog verliezen, gelijk mede bij gebleken wangedrag, onzedelijkheid, merkelijke achteloosheid, ongeschiktheid door ouderdom of aanhoudende ziels- of lichaamsziekte.

Wanneer de Gouverneur-Generaal, den Raad van *Nederlandsch-Indië* gehoord, oordeelt, dat het ontslag, om eene der bij de vorige zinsnede vermelde redenen, behoort plaats te hebben, zendt hij zijne daartoe strekkende voordracht met alle ter zake betrekkelijke stukken aan den Minister van Koloniën, vergezeld van eene schriftelijke verantwoording van den betrokken ambtenaar, wien tot dat einde de tegen hem bestaande bezwaren worden medegedeeld.

De Gouverneur-Generaal is bevoegd om, in afwachting van 's Konings beschikking, den betrokken ambtenaar, onder toekenning van wachtgeld, in zijn ambt te schorsen en voorloopig in de waarneming daarvan te voorzien.

(¹) Oorspronkelijk »De Vice-president."

De betrokken ambtenaar wordt, desverkiezende door toekenning van verlofstraktement en vrijen overtocht, in de gelegenheid gesteld om zich in Nederland te gaan verantwoorden.

De Koning verleent of weigert het ontslag.

Art. 95*a*. (Wet van 7 Mei 1878; *Ind. Stbl.* N°. 183). Aanvraag van verlof buiten *Nederlandsch-Indië* door den President, de Vice-presidenten en de leden van het Hoog-gerechtshof wordt, behoudens het bepaalde in de voorlaatste alinea van het voorgaand artikel, geacht tevens in te houden het verzoek om ontslag uit hun ambt.

Gedurende hun verloftijd en ook daarna, zoolang zij niet overeenkomstig de bepaling der volgende alinea van dit artikel in eenige betrekking zijn aangesteld, mogen zij niet uit 's lands dienst worden ontslagen dan op eigen verzoek of om een der redenen, vermeld in de artikelen 95 en 97.

Van verlof in *Nederlandsch-Indië* teruggekeerd, worden zij, met inachtneming van het tijdstip hunner terugkomst en, bij gelijktijdigen terugkeer, met inachtneming van de dagteekening hunner oorspronkelijke benoeming in het Hoog-gerechtshof, bij de eerste vacature in dat college weder in hunnen vorigen rang benoemd, wanneer zij niet reeds, vóór het ontstaan der vacature, met hunne toestemming in eene andere betrekking mochten zijn aangesteld.

Zij genieten inmiddels het gewone wachtgeld.

Art. 96. Het verleenen van een bevel tot gevangenneming van een rechterlijk ambtenaar brengt, behoudens het bepaalde bij art. 100, van rechtswege schorsing in zijn ambt te weeg.

Art. 97. In het vonnis, waarbij een rechterlijk ambtenaar tot eene lijf- of onteerende straf is veroordeeld, wordt tevens zijne afzetting uitgesproken.

Art. 98. Het Hoog-gerechtshof oordeelt in burgerlijke zaken in eersten aanleg:

1°. over alle rechtsvorderingen, waarin de Gouverneur-Generaal als gedaagde wordt aangesproken.

2°. over alle rechtsvorderingen, uitgezonderd die, welke de belastingen en pachten betreffen, tegen den lande.

Niettemin moeten alle zakelijke rechtsvorderingen voor den gewonen rechter gebracht worden.

Art. 99. De Vice-president en de leden van den Raad van *Nederlandsch-Indië*, en zoodanige andere ambtenaren als algemeene verordeningen aanduiden, staan te recht voor het Hoog-gerechtshof, wegens misdrijven en overtredingen, gedurende den tijd hunner functiën begaan.

Art. 100. Met uitzondering van het geval van voorloopige aanhouding bij ontdekking op heeter daad, kan tegen de ambtenaren, in het vorig artikel bedoeld, geen bevel van gevangenneming worden ten uitvoer gelegd, en, in het geval van ambtsmisdrijf, geene vervolging plaats hebben dan nadat daartoe door den Gouverneur-Generaal, op den voet en de wijze bij algemeene verordening omschreven, machtiging is verleend.

Art. 101. De Gouverneur-Generaal en de Luitenant-Gouverneur-Generaal staan wegens misdrijven of overtredingen in Nederland te recht; wegens ambtsmisdrijven, voor den Hoogen Raad der Nederlanden; wegens andere misdrijven of overtredingen ter plaatse, waar de zetel der Regeering in Nederland is gevestigd, voor den rechter, die, naar de Nederlandsche wetgeving, bevoegd is over het onderwerp te oordeelen.

Art. 102. Het Hoog-gerechtshof heeft het toezicht op den geregelden loop en de afdoening van rechtsgedingen, alsmede op het nakomen der wetten en andere algemeene verordeningen bij alle rechtbanken en gerechten.

Het kan rechterlijke handelingen, beschikkingen en vonnissen, wanneer die met de wetten en andere algemeene verordeningen strijdig zijn, vernietigen en buiten werking stellen, volgens de daaromtrent gestelde regels.

Art. 103. Algemeene verordeningen bepalen de gevallen, waarin de arresten van het Hoog-gerechtshof in burgerlijke zaken onderworpen zijn aan hooger beroep bij den Hoogen Raad der Nederlanden, en de wijze van rechtspleging ten aanzien van dat beroep te volgen.

Art. 104. Vonnissen, door den rechter in Nederland gewezen, en bevelen door hem uitgevaardigd, mitsgaders grossen van authentieke akten aldaar verleden, kunnen in *Nederlandsch-Indië* worden ten uitvoer gelegd.

Zoo ook kunnen vonnissen en bevelen, door den rechter in *Nederlandsch-Indië* gewezen of uitgevaardigd, alsmede grossen van authentieke akten, aldaar ten overstaan van Europeesche openbare ambtenaren verleden, aan welke gelijke kracht als aan de Vonnissen is toegekend, in Nederland ten uitvoer gelegd worden.

ZESDE HOOFDSTUK.

Van de Ingezetenen.

Art. 105. Met uitzondering van de personen van 's Rijks wege naar *Nederlandsch-Indië* gezonden, mag niemand zich van elders

aldaar vestigen zonder schriftelijke vergunning, op Java en Madoera, van den Gouverneur-Generaal, elders, van den hoogsten gewestelijken gezaghebber.

De voorwaarden der toelating van Nederlanders en vreemdelingen worden bij algemeene verordening geregeld.

Aan Nederlanders, welke de bovenbedoelde vergunning verkregen hebben, kan niet dan in het geval en op de wijze bij art. 45 vermeld, het verblijf in *Nederlandsch-Indië* worden ontzegd.

Art. 106. Ingezetenen van *Nederlandsch-Indië* zijn, behalve de Inboorlingen des lands, allen die op den voet bij het vorig artikel bepaald hun verblijf binnen *Nederlandsch-Indië* gevestigd hebben.

Art. 107. Onder Nederlanders worden in dit reglement verstaan, die het zijn volgens de wetten van het Koninkrijk.

Art. 108. Allen, die zich op het grondgebied van *Nederlandsch-Indië* bevinden, hebben aanspraak op bescherming van persoon en goederen.

De regelen, bij uitlevering van vreemdelingen in acht te nemen, worden vastgesteld bij algemeene verordening (1).

Art. 109. De bepalingen van dit reglement en van alle andere algemeene verordeningen, waarin sprake is van Europeanen en Inlanders, zijn, waar het tegendeel niet bepaald is, toepasselijk op de met hen gelijkgestelde personen.

Met Europeanen worden gelijkgesteld alle Christenen en alle personen, niet vallende in de termen der volgende zinsnede.

Met Inlanders worden gelijkgesteld Arabieren, Mooren, Chineezen en allen, die Mohamedanen of Heidenen zijn.

De Inlandsche Christenen blijven onderworpen aan het gezag der Inlandsche hoofden, en met opzicht tot rechten, lasten en verplichtingen aan dezelfde algemeene, gewestelijke en gemeentelijke verordeningen en instellingen, als de Inlanders, die het Christendom niet belijden.

De Gouverneur-Generaal kan, in overeenstemming met den Raad van *Nederlandsch-Indië*, uitzonderingen maken op de toepassing der in dit artikel gestelde regels.

Art. 110. Het toezicht der Regeering op de drukpers wordt bij algemeene verordening geregeld, in overeenstemming met het beginsel, dat het door de drukpers openbaren van gedachten of gevoelens en het toelaten van elders dan in Nederland gedrukte stukken, geene

---

(1) Wet van 4 Dec. 1881 (*Ind. Staatsbl.* 1882, N°. 87).

andere belemmering mogen ondervinden, dan tot verzekering der openbare orde gevorderd wordt.

In Nederland gedrukte stukken worden onbelemmerd toegelaten, behoudens ieders verantwoordelijkheid, volgens regels, bij algemeene verordening te stellen.

Art. 111. Vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard, of waardoor de openbare orde wordt bedreigd, zijn in *Nederlandsch-Indië* verboden. Tegen de overtreding van dit verbod worden zoodanige maatregelen genomen, als de omstandigheden vorderen.

Art. 112. Ieder ingezetene heeft het recht om verzoeken aan de bevoegde macht, zoowel in Nederland als in *Nederlandsch-Indië*, schriftelijk in te dienen, mits die persoonlijk en niet uit naam van meer worden onderteekend, welk laatste alleen kan geschieden door of van wege lichamen, wettelijk samengesteld of als zoodanig erkend, en in dat geval niet anders dan over onderwerpen, tot hunne bepaalde werkzaamheden behoorende.

Art. 113. De ingezetenen zijn verplicht om op den voet, reeds bepaald of nader te bepalen, deel te nemen aan schutterijen of andere gewapende vereenigingen, welke door den Gouverneur-Generaal noodig worden geoordeeld tot bewaring van rust en orde. Algemeene verordeningen bepalen welke ingezetenen, bij de schutterijen ingelijfd, kunnen geroepen worden om mede te werken tot de handhaving van het Nederlandsch gezag in *Indië*.

Art. 114. In *Nederlandsch-Indië* worden geene Europeesche titels van adeldom erkend, dan die door den Koning zijn verleend.

Vreemde ordeteekenen, titels, rangen of waardigheden mogen door de ingezetenen van *Nederlandsch-Indië* niet worden aangenomen zonder het bijzonder verlof des Konings.

Art. 115. Uiterlijk op den 1sten Januari 1860 is de slavernij in geheel *Nederlandsch-Indië* afgeschaft.

De maatregelen tot voorbereiding en geleidelijke trapsgewijze uitvoering van die afschaffing, zoomede de vergoedingen, welke daarvan het gevolg kunnen zijn, worden bij algemeene verordening vastgesteld.

In het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 (1) der Grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van het verrichte, naar aanleiding van dit artikel.

Art. 116. De slavenhandel, de invoer en de openbare verkoop van slaven zijn verboden.

---

(1) Zie art 62 der Grondwet van 1887.

De als slaven van elders aangevoerde personen zijn vrij, zoodra zij zich op het grondgebied van *Nederlandsch-Indië* bevinden.

Art. 117. De rechten en verplichtingen der meesters ten aanzien der in *Nederlandsch-Indië* aanwezige slaven, worden bij algemeene verordeningen geregeld.

Art. 118. Op Java en Madoera blijft het nemen van pandelingen, tot zekerheid van schuld, verboden.

Dit verbod wordt door den Gouverneur-Generaal toegepast op die gedeelten van de bezittingen buiten Java en Madoera, waar de maatschappelijke toestand het gedoogt.

De algemeene verordeningen, het pandelingschap regelende, waar het nog niet kan worden afgeschaft, hebben de strekking om die afschaffing te bevorderen.

Het pandelingschap gaat niet over op de kinderen des schuldenaars.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Van den Godsdienst.

Art. 119. Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid, behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der algemeene verordeningen op het strafrecht.

Art. 120. Alle openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen wordt toegelaten, voor zoover die geene stoornis aan de openbare orde toebrengt.

Tot openbare godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen wordt het verlof des Bestuurs vereischt.

Art. 121. De Gouverneur-Generaal zorgt, dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de algemeene verordeningen.

Art. 122. In de bestaande inrichting en het bestuur der Christelijke kerkgenootschappen wordt geene verandering gebracht dan met wederzijdsch goedvinden van den Koning en het bestuur van het betrokken kerkgenootschap.

Art. 123. De Christen-leeraars, priesters en zendelingen moeten voorzien zijn van eene door of namens den Gouverneur-Generaal te verleenen bijzondere toelating, om hun dienstwerk in eenig bepaald gedeelte van *Nederlandsch-Indië* te mogen verrichten.

Wanneer die toelating schadelijk wordt bevonden, of de voorwaarden daarvan niet worden nageleefd, kan zij door den Gouverneur-Generaal worden ingetrokken.

Art. 124. De priesters der Inlanders, die het Christendom niet belijden, zijn geplaatst onder het oppertoezicht der Vorsten, Regenten en Hoofden, voor zooveel betreft den godsdienst, dien elk hunner belijdt.

Deze zorgen, dat door de priesters niets worde ondernomen strijdig met dit reglement en met de door of uit naam van den Gouverneur-Generaal uitgevaardigde verordeningen.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Van het Onderwijs.

Art. 125. Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg van den Gouverneur-Generaal.

De inrichting daarvan wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, bij algemeene verordening geregeld.

Het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 (1) der Grondwet, doet den staat van het openbaar onderwijs, ook dien van de scholen voor de Inlandsche bevolking bestemd, jaarlijks kennen.

Art. 126. Het geven van onderwijs aan Europeanen of daarmede gelijkgestelde personen is vrij, behoudens het toezicht der overheid, en het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers.

Art. 127. Overeenkomstig regels, bij algemeene verordening te stellen, wordt voldoend openbaar lager onderwijs gegeven, overal, waar de behoefte der Europeesche bevolking dit vordert en de omstandigheden het toelaten.

Art. 128. De Gouverneur-Generaal zorgt voor het oprichten van scholen ten dienste der Inlandsche bevolking.

NEGENDE HOOFDSTUK.

Van den Handel en de Scheepvaart.

Art. 129. De tarieven van in-, uit- en doorvoer worden vastgesteld door de wet.

Alleen in dringende omstandigheden is de Gouverneur-Generaal bevoegd die tarieven tijdelijk te wijzigen, onder nadere bekrachtiging door de wet.

Van zoodanige wijziging wordt aan de beide Kamers der Staten-Generaal onverwijld kennis gegeven.

(1) Zie art. 62 der *Grondwet* van 1887.

Art. 130. De havens van *Nederlandsch-Indië*, geopend voor den algemeenen handel, zijn toegankelijk voor de schepen van alle volken, met welke het Koninkrijk der Nederlanden in vriendschap is, behoudens de naleving der algemeene en plaatselijke verordeningen.

In andere havens worden alleen toegelaten Inlandsche vaartuigen en die tot de kustvaart gerechtigd zijn.

OVERGANGSBEPALINGEN.

Art. 131. Het tegenwoordig reglement wordt in *Nederlandsch-Indië* afgekondigd op de wijze bij art. 31 vastgesteld.

De tijd, waarop het aldaar in werking treedt, wordt door den Koning bepaald.

Art. 132. Alle op het bij het vorig artikel bedoelde tijdstip verbindende wettelijke verordeningen, reglementen en besluiten worden gehandhaafd, totdat zij door andere zijn vervangen.

Bepalingen, voorkomende in de verordeningen, vermeld in de eerste zinsnede van art. 82, die in strijd zijn met het voorschrift der eerste zinsnede van art. 78, behouden slechts kracht gedurende twee jaren na het in werking treden van dit reglement.

RD

